

Fjodor Mihajlovič
Dostojevski

DNEVNIK PISCA

BALKANDOWNLOAD
— SINCE 2010 —

DOSTOJEVSKI KAO MISLILAC

Izbor tekstova

NIKOLA MILOŠEVIĆ

Ф. М. Достоевский

Полное собрание сочинений в тридцати томах

Дневник писателя 1873.

Статьи и заметки 1873 — 1878.

Изд. „Наука“ Ленинград 1980.

Urednik

ALEKSANDAR POSTOLOVIĆ

Recenzent

NIKOLA MILOŠEVIĆ

Lektor

VELJKO RADOVIĆ

Likovna oprema korica

ALFRED PAL

Korektor
STANOJE MAKRAGIĆ

Izdavač
IRO „Partizanska knjiga“ — Ljubljana
OOUR Izdavačko publicistička delatnost — Beograd

Za izdavača
MIHAILO DJELOVIĆ

F. M. DOSTOJEVSKI
DNEVNIK PISCA 1873.

ČLANCI 1873-1878.

Preveo
MIRKO ĐORĐEVIĆ

MMXVIII

BEOGRAD, 1981.

DNEVNIK PISCA

1873.

I

UVOD

Dvadesetog decembra saznao sam da je već odlučeno da ja budem urednik *Gradanina*. Taj neobični događaj, to jest neobičan za mene (neću nikoga da uvredim) zbio se, međutim, neobično jednostavno. Dvadesetog decembra upravo sam čitao tekst *Moskovskih službenih novina* o venčanju kineskog imperatora: on je na mene ostavio snažan utisak. Ovaj divni i očito veoma komplikovani događaj zbio se, takođe, na začuđujuće jednostavan način: sve, do najsitnijih pojedinosti, bilo je predviđeno još pre hiljadu godina u gotovo dvesta tomova o ceremonijama. Uporedivši velelepnost kineskog događaja s mojim imenovanjem za urednika, odjednom sam osetio nezahvalnost prema domaćim običajima, bez obzira na to što su me tako lako imenovali, i pomislio sam kako bi nama, to jest meni i knezu Meščerskom, bilo neuporedivo lakše da štampano *Gradanina* u Kini nego ovde. Tamo je sve tako jasno... Obojica bismo se pojavili, u naznačeno vreme, u tamošnje glavno odeljenje za štampu. Dodirnuli bismo čelom pod, i liznuli bismo taj pod jezikom, i onda bismo ustali s dva prsta pred sobom, klanjajući se ponizno. Glavni opunomoćenik za štampu, naravno, ne bi obraćao na nas ni najmanje pažnje, kao na muve koje su uletele. Ali, ustao bi treći pomoćnik

njegovog trećeg sekretara i, držeći u ruci ukaz o mom imenovanju za urednika, održao bi nam, impozantnim i prijatnim glasom, pridiku koju ceremonija nalaže. Ona bi bila tako jasna i prijatna da bi nama obojici bilo veoma prijatno da je slušamo. U slučaju ako bih ja, u Kini, bio tako glup i naivan pa pokazao neki strah i nevericu u svoje sposobnosti uređivanja lista, ili neku grižu savesti — odmah bi mi bilo stavljeno na znanje da sam ja dvostruko glup ako dozvoljavam takva osećanja. Jer, upravo od tog momenta meni um, ako ga čak i imam, uopšte nije potreban; naprotiv, neuporedivo je bolje ako ga uopšte nemam. Bez sumnje, to bi bilo veoma prijatno slušati. Završavajući divnim rečima: »Pođi, uredniče, od danas ti možeš jesti pirinač i piti čaj s novim mirom u duši«, treći pomoćnik trećeg sekretara bi mi uručio prekrasnu diplomu ispisanu na divnom atlasu, zlatnim slovima, a knez Meščerski bi dao dobar mito, i mi bismo obojica pošli kući i odmah štampali velelepni broj *Građanina*, kakav ovde nikad nećemo štampati. U Kini bismo mi odlično štampali.

Slutim već, međutim, da bi mene u Kini knez nasamario i određivao bi me za urednika isključivo zato da ga zamenjujem lično u glavnom uredu za štampu svaki put kada bi ga tamo pozvali da dobije batine bambusovim štapovima po petama. Ali, ja bih mu doskočio: odmah bih prestao da štampam *Bizmarka*^[1] i sam bih, naprotiv, počeo odlično da pišem tekstove — tako da bi me na batinanje bambusom pozivali samo posle izlaska broja. Zato bih se naučio da pišem.

U Kini bih odlično pisao, ovde je to mnogo teže. Tamo je sve predviđeno i odmereno za hiljadu godina; ovde, pak, sve je naglavačke za hiljadu godina. Ja bih tamo, hteo-ne hteo, pisao razumljivo, tako da ne znam ko bi me i čitao. Ovde, ako hoćeš da nateráš nekoga da te čita, mnogo je korisnije da pišeš nerazumljivo. Samo u *Moskovskim službenim novinama* uvodnici su pisani na stupcu i po i — što je začuđujuće — jasno, pa i to samo ako su iz poznatog pera. U *Glasu*, uvodnici iznose osam, deset, pa i dvanaest i trinaest stubaca. Eto koliko bi trebalo ovde potrošiti stubaca ako hoćeš da te cene.

U nas je razgovor s drugim — nauka, to jest, na prvi pogled, onako kao i u Kini, kao i tamo postoji samo nekoliko veoma uprošćenih i naučenih načina. Ranije su, na primer, reči »ja ništa ne razumem« bile samo znak gluposti onoga koji ih izgovara; danas, pak, one donose veliko uvažavanje. Dovoljno je samo da kažete, otvoreno i s nekim ponosom: »Ja ne razumem religiju, ja u Rusiji ništa ne razumem, ja se apsolutno nimalo ne razumem u

umetnost«, i vi ćete odmah staviti sebe na neku otmenu visinu. I to je veoma korisno ako vi doista ništa ne razumete.

Ali, taj uprošćeni način ništa ne dokazuje. U suštini, u nas svak sumnjiči drugoga za glupost bez ikakvog razmišljanja, i bez onog obrnutog pitanja postavljenog sebi: »Ta nisam li, doista, ja glup?« Situacija je zadovoljavajuća, ali niko nije, eto, zadovoljan, nego se svi ljute. A i razmišljanje o sebi je, u naše vreme, gotovo nemoguće: skupo staje. Istina, kupuju se gotove ideje. One se prodaju svuda, i čak besplatno, ali baš tako bivaju još skuplje, i to već počinju svi da osećaju. Nema na kraju nikakve koristi i, kao i do sada, traje nered.

Ako hoćete, mi smo, takođe, Kina, ali bez onog njenoga reda. Mi tek jedva počinjemo time što se u Kini završava. Nema sumnje, stići ćemo do istog kraja ali — kada? Da bismo prihvatili onih hiljadu tomova ceremonijala, i da bismo konačno stekli pravo da ni o čemu ne razmišljamo — trebalo bi nam, u krajnjem slučaju, još hiljadu godina razmišljanja. I šta — niko neće da skraćuje taj rok, jer niko neće da razmišlja.

Istina je i ovo: ako niko neće da razmišlja, onda je, kako izgleda, utoliko lakše ruskom književniku. Da, zaista je lakše, i teško svakom onom književniku i izdavaču koji u naše vreme hoće da razmišlja! A još teže će biti onome ko bude hteo da i sam uči i da shvata — a dvostruko teže, pak, onome ko o tome bude javno rekao, i iskreno; kada bude priznao da je makar malo razumeo i da hoće da iskaže neku sopstvenu misao, njega će svi napustiti. Njemu ne ostaje ništa drugo nego da nađe nekakvog odgovarajućeg čoveka, možda i da ga najmi, pa da s njim razgovara, možda čak da za njega samog štampa i časopis. Situacija je odvratna, jer to je isto što i razgovarati sam sa sobom, ili štampati časopis za lično zadovoljstvo. Ja lično slutim da će *Građanin* dugo još razgovarati sam sa sobom, zbog sopstvenog zadovoljstva. A imajmo na umu da je, medicinski gledano, razgovor sa samim sobom početak poremećenosti. *Građanin* bi obavezno trebalo da govori s građanima, i u tome je i sva njegova nevolja.

I tako, eto za kakvo štampanje sam se ja uhvatio. Moj položaj je u najvećoj mogućnoj meri neodređen. I ja ću govoriti sam sa sobom, i zbog ličnog zadovoljstva, u ovom dnevniku, pa neka bude kako bude. O čemu ću govoriti?

O svemu što me uzbudi i što me bude nagonilo na razmišljanje. Ako budem našao čitaoca i, sačuvaj me Bože, oponenta, ja ću znati i umeti da

razgovaram, i šta, i s kim. Potrudicu se da to naučim, jer u nas je u književnosti to najteže. Uz ostalo, i oponentata ima različitih: ne može se tek s bilo kim početi razgovor. Ispričacu vam jednu basnu koju sam čuo ovih dana. Kažu da je ta basna stara, ako čak nije i indijskog porekla, što je veoma utešno.

Posvađala se jednom svinja s lavom, i pozvala ga na dvoboj. Vratila se kući i, porazmislivši o svemu, uplašila se. Skupio se sav čopor, porazmislili su i ovako odlučili:

— Vidiš, svinjo, ima u nas, tu nedaleko, jedna kaljuga; pođi tamo, provaljaj se dobro, i pođi na mesto dvoboja. Videćeš šta će biti.

Svinja tako i učini. Dođe lav, onjuši, namršti se i pođe dalje. Dugo se još posle toga svinja hvalila kako se lav uplašio i pobegao s bojnog polja. To je basna. Naravno, u nas nema lavova, ne zbog klime — odveć bi to bilo lepo. Ali, stavite na mesto lava poštenog čoveka, onakvog kakvi bi trebalo da budu svi ljudi, i naravoučenije će doći samo od sebe.

Uzgred, ispričacu još jednu pričicu.

Jednom, u razgovoru s pokojnim Hercenom, pohvalio sam jedno njegovo delo, *S one obale*. Prema toj knjizi se, na moje veliko zadovoljstvo, pohvalno odnosio i M. P. Pogodin u svom divnom i zanimljivom napisu o svojim susretima s Hercenom u inostranstvu. Ta je knjiga napisana u obliku dijaloga između Hercena i njegovog oponenta.

— Veoma mi se sviđa, — rekao sam između ostalog, — što je vaš oponent takođe veoma pametan. Složićete se sa mnom, on vas često pritera uza zid.

— Ta u tome je cela stvar — nasmeja se Hercen. — Ja ću vam ispričati anegdotu. Jednom, kada sam bio u Petrogradu, dovuče me Bjelinski sebi, i natera me da slušam njegov tekst koji je s oduševljenjem pisao: »Razgovor između gospodina A i gospodina B« (taj je tekst ušao u njegova dela). U tom tekstu, gospodin A, što će reći sam Bjelinski, prikazan je kao veoma pametan čovek, a gospodin B, njegov oponent, kao mnogo slabiji. Kada je završio, upitao me je s nestrpljivim očekivanjem:

— No, šta misliš?

— Da, lepo je, veoma lepo, vidi se kako si ti pametan, ali kako te samo nije mrzelo da s takvom budalom gubiš vreme.

Bjelinski se baci na divan, zari lice u jastuk i poviče kroz smeh, koliko je jače mogao:

— Zaklao si me! Zaklao si me!

II

STARI LJUDI

Ta anegdota o Bjelinskom me je podsetila na moje prve korake na literarnom poprištu, Bog jedini zna od pre koliko godina; tužno i kobno vreme za mene. Setio sam se upravo samog Bjelinskog kakvog sam ga sreo tada, i kako je on mene dočekao. Danas se često sećam starih ljudi; naravno, zato što se srećem s novima. To je bila najushićenija ličnost od svih koje sam u životu sreo. Hercen je bio nešto sasvim drugo: to je bio izdanak našeg plemstva, *gentilhomme russe et citoyen du monde*^[2], pre svega tip koji se javlja u Rusiji i koji nigde drugde u svetu ne može da se pojavi. Hercen nije emigrirao, nije stvarao našu emigraciju, on se i rodio tako — kao emigrant. Svi oni, njemu slični, rađali su se kao emigranti iako većina njih nije ni napuštala Rusiju. Za vek i po proteklog života ruskog plemstva, s malim izuzecima, istruleli su poslednji koreni, pokidale su se poslednje njihove veze s ruskim tlom i ruskom istinom. Kao da je sama istorija Hercenu namenila da izrazi, na jasnom primeru, taj raskid veze s narodom u našeg obrazovanog staleža. U tom smislu, to je istorijski tip. Odvojivši se od naroda, oni su, prirodno, izgubili i Boga. Najnemarniji među njima postali su ateisti; mlitaviji i spokojniji su bili indiferentni. Prema ruskom narodu oni su osećali samo prezir, uobražavajući i verujući, u isto vreme, da ga vole i da mu žele sve najbolje. Oni su ga voleli u negativnom smislu, zamišljajući umesto njega nekakav idealni narod — kakav bi trebalo, prema njihovom mišljenju, da bude i ruski narod. U nekih naprednih predstavnika većine, taj narod se pretvarao u pariske gomile iz devedeset i treće godine. Tada je to bio najprivlačniji ideal naroda. Razume se, Hercen je morao da postane

socijalist baš s toga što je ruski plemić, dakle bez ikakve potrebe ili cilja, onako, zbog »logičnog toka ideja«, zbog osećanja duhovne praznine u domovini. On je odbacivao osnove starog društva, porodicu, a bio je, prema svemu sudeći, dobar otac i suprug. Odricao je svojinu, ali je u očekivanju uspeo da sredi svoje poslove i u inostranstvu je sa zadovoljstvom primao vlastitu sigurnost. On je odobravao revolucije, i podstrekivao je u tom pravcu i druge, ali je u isto vreme voleo komfor i porodični mir. On je bio umetnik, odličan pisac, izvanredno oštrouman i načitan čovek, divan sagovornik (govorio je, čak, bolje nego što je pisao) i pravi mislilac. Refleksija, sposobnost da od najdubljeg osećanja u sebi načini objekt kojem se klanja, ali kojem zna i da se podsmehne, ako hoćete, bile su u njega razvijene u najvećoj meri. Nema sumnje, bio je to neobičan čovek, no ma šta bio — bilo da je pisao svoje beleške, bilo da je štampao časopis s Prudonom, ili se pojavljivao na pariskim barikadama (što je tako komično opisao u svojim zapisima), ili patio, radovao se ili sumnjao — slao je u Rusiju, šezdeset i treće, na radost Poljaka, svoje proglase ruskim revolucionarima, a nije verovao Poljacima (znao je da su ga obmanuli i da će tim svojim proklamacijama uništiti živote stotine mladih ljudi) — bilo da je i sam s nečuvenom naivnošću to priznavao u jednom svom kasnijem tekstu, ne sluteći u kakvoj svetlosti prikazuje sebe takvim priznanjem — Hercen je uvek i svuda u toku života bio *gentilhomme russe et citoyen du monde*, rečju izdanak kreposnog sistema koji je on mrzeo iako je iz njega potekao ne samo po ocu, nego upravo i kroz raskid s rodnom zemljom i njenim idealima. Bjelinski, pak, naprotiv, nije nikako bio *gentilhomme*^[3] — to ne (Bog zna od koga on potiče; otac mu je bio, izgleda, vojni lekar).

Bjelinski nije bio, uglavnom, ličnost refleksije, nego uvek bezgranično odan i ushićen čovek, celog svog života. Moja prva pripovetka, *Bedni ljudi*, oduševila ga je (a zatim, gotovo posle godine, mi smo se razišli — iz raznih razloga, uostalom nevažnih u svakom smislu); ali tada, u prvim danima našeg poznanstva, vezavši se za mene svim srcem, on je naumio, sa svom prostodušnom brzopletošću, da me obrati u novu veru. Nimalo ne preuveličavam njegove vatrene simpatije prema meni, bar kada je reč o prvim mesecima poznanstva. Upoznao sam ga kao vatrenog socijalistu, i on je direktno počeo sa mnom od ateizma. Za mene je od posebnog značaja baš to — njegovo osećanje, čulo, sposobnost da se do najveće mere preda idejama. Internacionala je u jednom od svojih proglaša, pre dve godine, neposredno polazila od te značajne izjave: »Mi smo, pre svega, ateističko

društvo«, to jest počinjala je od suštine stvari, a s time je počinjao i Bjelinski. Ceneći iznad svega nauku, razum i realizam, on je u isto vreme shvatao, dublje od ostalih, da nauka, razum i realizam sami mogu da stvore samo mravinjak, a ne društvenu »harmoniju« s kojom bi čovek mogao da se saživi. On je znao da su u osnovi svega moralni principi. U nova moralna načela socijalizma (koji, međutim, do sada nije pokazao druga načela osim onih gnusnih, koja ruže prirodu i zdrav razum) on je verovao bezumno, bez imalo razmišljanja; u njega je sve to bilo ushićenje. Ali, kao socijalist, on je pre svega nastojao da uništi hrišćanstvo, znao je da revolucija mora obavezno i da počne s ateizmom. On je osećao potrebu da sruši religiju iz koje su proistekle moralne osnove društva koje je poricao. On je radikalno poricao porodicu, svojinu, moralnu odgovornost ličnosti (dodaću, on je takođe bio dobar suprug i otac, kao i Hercen). Nema sumnje, on je znao da, odričući moralnu odgovornost ličnosti, u isto vreme odriče i njenu slobodu, ali on je verovao svim svojim bićem (mnogo predanije od Hercena koji je, izgleda, pred kraj posumnjao) da socijalizam ne samo što neće uništiti slobodu ličnosti nego će je, naprotiv, obnoviti do neviđenih razmera, i to na novim adamskim osnovama.

Ostajala je, međutim, svetla ličnost Hristova, s kojim je bilo veoma teško boriti se. On je, kao socijalist, takođe morao da ruši Hristovo učenje, da ga naziva lažnim i neznačkim čovekoljubljem koje su odbacili savremena nauka i ekonomski principi — no, ipak, ostajali su presvetli lik bogočoveka, njegova moralna nedostižnost i njegova čudesna i čudotvorna lepota. Ali, u neprestanom i neposustalom svom ushićenju Bjelinski se nije zaustavio čak ni pred tom nesavladivom preprekom, kao što se zaustavio Renan, proklamujući, u svojoj bezverjem ispunjenoj knjizi *Život Isusov*, da je Hristos, ipak, ideal ljudske lepote, nedostižan obrazac koji se neće ponoviti čak ni u budućnosti.

— I znate li vi, — cvileo je on jednom uveče (on je nekako čudno cvileo glasom kada se mnogo žestio), obraćajući se meni, — znate li vi da je nemoguće nabrajati čovekove grehe i opterećivati ga obavezama i podmetanjem obraza, dok je društvo tako podlo uređeno da čovek ne može da ne čini zločine kad je već ekonomski doveden do toga; i još je apsurdno i surovo zahtevati od čoveka ono što on po zakonima prirode nije u stanju da izvrši, ako bi to čak i želeo...

Te večeri nismo bili sami, bio je prisutan jedan prijatelj Bjelinskog kojeg je on mnogo cenio i u mnogo čemu slušao, a bio je i jedan književnik — početnik koji je kasnije postao poznat u književnosti.

— Meni je, čak, umilno da gledam na njega, — prekide odjednom svoje jarosne povike Bjelinski, obraćajući se svom prijatelju i pokazujući na mene, — svaki put, eto, čim pomenem Hrista, njegovo se lice izmeni, on kao da hoće da zaplače. Verujte, vi, naivni čoveče, — navali on opet na mene, — ta verujte, vaš Hristos, kad bi se rodio u naše vreme, bio bi običan i sasvim nezapažen čovek, on bi se skrio pred današnjom naukom i današnjim pokretačima čovečanstva.

— Ah, ne!, — prihvati odjednom prijatelj Bjelinskog (sećam se, mi smo sedeli, a on je šetao napred i nazad po sobi). — Ne, ne, kada bi se sada pojavio Hristos, on bi se priključio pokretu, i stao bi na njegovo čelo...

— Da, da, — odjednom i sa začuđujućom žurbom složi se Bjelinski. — On bi se upravo pridružio socijalistima i pošao bi za njima.

Ti pokretači čovečanstva kojima je trebalo da se priključi Hristos bili su tada sve sami Francuzi: pre svega, Žorž Sand, pa danas potpuno zaboravljeni Kabe, Pjer Leru i Prudon, koji je tada tek počinjao svoju delatnost. To četvoro je, koliko se sećam, najviše od svih drugih tada cenio Bjelinski. Furije nije već bio tako uvažavan. O njima se sporilo kod njega celih večeri. Bio je tada i jedan Nemač pred kojim se on posebno klanjao, Fojerbah (Bjelinski, koji celoga života nije mogao da nauči ni jedan strani jezik, izgovarao je: *Fierbah*). O Štrausu se govorilo sa strahopoštovanjem.

Sa svojom krepkom verom u svoju ideju, to je bio najsrećniji čovek među ljudima. O, uzalud su kasnije tvrdili da bi Bjelinski, da je više poživio, pristupio slovenofilima. Nikad on ne bi završio slovenofilstvom. Bjelinski bi, možda, završio u emigraciji da je poživio više, i, ako bi mu pošlo za rukom da emigrira, i danas bi lutao, kao maleni i živahni starac s onom vatrenom verom koja ne dozvoljava ni najmanje sumnje, negde po kongresima u Nemačkoj ili Švajcarskoj, ili bi postao ađutant neke nemačke madam Geg, neko trčkaralo u vezi s nekakvim ženskim pitanjima.

Taj blaženi čovek, koji je posedovao zadivljujuće spokojstvo savesti, ponekad je, međutim, mnogo tugovao, ali ta tuga je bila posebne vrste — nije to bila tuga zbog sumnje ili razočaranja, ne, nikako — nego zbog onog: zašto sve to ne bude danas, zašto ne sutra? To je bio najnestrpljiviji čovek u celoj

Rusiji. Jednom sam ga sreo u tri sata posle podne, kraj Znamenske crkve. Rekao mi je da je izašao da prošetati i da se vraća kući.

— Ja često ovuda prođem i pogledam kako napreduje izgradnja (stanice Nikolajevske železničke pruge, koja se tada još gradila). Time makar malo razgalim srce dok stojim i gledam radove: najzad će, eto, i u nas postojati železnička pruga. Nećete verovati kako mi ta pomisao ponekad razneži srce.

To je bilo toplo i lepo rečeno, Bjelinski nikad nije bio izveštačen. Pošli smo zajedno. Sećam se, rekao mi je uz put: — A evo, kad me budu sahranili (on je znao da ima sušicu), tada će se iznenada setiti i shvatiće koga su izgubili.

Poslednjih godina njegovog života nisam mu dolazio. On me nije zavoleo, ali ja sam sa strašću prihvatio njegovo učenje. Godinu kasnije, u Tobolsku, dok smo, u očekivanju dalje sudbine, sedeli u dvorištu tamnice i čekali etapni odlazak, supruge dekabrista su umolile nadzornika tamnice i organizovale u njegovoj sobi tajni sastanak s nama. Videli smo te velike mučenice koje su dobrovoljno pošle za svojim supruzima u Sibir. One su ostavile sve: uvažavanje, bogatstvo, veze i rodbinu — sve su žrtvovala u ime najvišeg moralnog duga, najslobodnije dužnosti koja je mogućna. Potpuno nevine, one su u toku dvadeset godina podnosile sve ono što su podnosili i njihovi osuđeni supruzi. Sastanak je trajao jedan čas. One su nas blagoslovile na polasku na novi put, prekrstile su nas i svakome podarile Jevanđelje — jedinu knjigu koja je u tamnici dozvoljena. Četiri godine je ona ležala pod mojim jastukom u tamnici. Često sam je čitao sebi, i drugima. Po njoj sam jednog zatvorenika naučio da čita. Oko mene su bili upravo oni ljudi koji, prema verovanju Bjelinskog, nisu *mogli* da ne počine zločin i koji su, prema tome, bili pravi, samo nesrećniji od drugih. Ja sam znao da i nas ruski narod naziva »nesrećnicima«, i čuo sam tu reč mnogo puta i iz mnogih usta. Ali, ovde je bilo nešto drugo, nimalo nalik na ono o čemu je govorio Bjelinski i što se čuje, na primer, sada, u drugim presudama naših porotnika. U toj reči »nesrećnici«, u toj narodnoj presudi, zvučala je drugačija misao. Četiri godine tamnovanja bile su velika škola, imao sam vremena da se uverim... Sada bih upravo o tome hteo da progovorim.

III

SREDINA

Porotnici u celom svetu, a posebno naši, izgleda imaju jedno zajedničko osećanje (pored drugih osećanja, naravno), a to je osećanje vlasti ili, još bolje reći, samovlašća. To je osećanje često ružno, naročito ako preovlada nad drugim osećanjima; to osećanje, ako se i ne opaža je posebno, prigušeno drugim osećanjima, plemenitijim recimo — mora da poseduje svaka porotnička duša, čak i pri dubokoj svesti o svojoj građanskoj dužnosti. Mislim da to nekako proističe iz samih prirodnih zakona, i zbog toga sam bio, sećam se, u izvesnom smislu, veoma radoznao kad je u nas bio obrazovan novi upravni sud. Zamišljao sam suđenja na kojima će zasedati sve sami seljaci, oni dojučerašnji robovi. Državni tužioci i advokati će im se obraćati udvorički, ulagajući se, a seljaci će, sedeći, ćutke u sebi pomišljati: »Eto, tako je sada, ako budem hteo oslobodiću krivca; ako ne, poslaću ga u Sibir«.

Ali, međutim, što je najzanimljivije, oni ne kažnjavaju, nego sve oslobađaju. Razume se, i to je korišćenje vlasti, i ponekad čak prekomerno, ali sve nekako na isti način — možda sentimentalno — da ne možeš lako da razumeš, i to je svuda prihvaćeno, kao da su se svi dogovorili. »Struja« je opšta, u to nema sumnje. Stvar je u tome da to opravdavanje po svaku cenu ne postoji samo u onih dojučerašnjih robova, seljaka, poniženih i uvređenih ljudi; to je zahvatilo rusku porotu u celini, do najviših njenih vrhova, među plemićima i profesorima univerziteta. Ta opšta pojava nameće se kao zanimljiva tema za razmišljanje, ona navodi na čudnovate, ponekad veoma različite pomisli.

Nedavno je jedan od naših uticajnih listova u malom ali dobronamernom napisu, onako uzgred, izrazio jednu misao: nisu li naši porotnici ljudi koji su iznenada osetili vlast (kao da im je pala s neba) posle perioda poniženosti — nemaju li, možda, namere da tako vlastima napakoste u prilici koja im se

dala, onako kao od šale, da bude drugačije nego u prošlosti recimo — na primer, državnom tužiocu.

»Njima kao da je žao da unište tuđi život. Ruski narod je sažaljiv«, tako pišu.

Uvek sam mislio da je, na primer, i u Engleskoj narod sažaljiv, iako nije, možda, tako bolećiv kao naš; human je to narod, i u njemu postoji svest i živo osećanje hrišćanske dužnosti prema bližnjemu, i ono je podignuto do visokog stepena i čvrstog i nezavisnog uverenja koje je, verovatno, bolje nego u nas zbog tamošnjeg obrazovanja i višegodišnje nezavisnosti. Tamo porotnici nisu odjednom, »kao s neba«, dobili takvu moć. Oni su sami stvorili porotni sud, tokom vekova su ga usavršili, nisu ga ni od koga uzajmili niti dobili na poklon — uzeli su ga od života.

Tamo, kad porotnik sedne na svoje mesto u Sudu, on je svestan da više nije neki sentimentalni građanin meka srca, nego građanin pre svega. On, čak, misli da je vršenje građanske dužnosti nešto plemenitije (je li to tačno ili nije?) nego vršenje poslova za ličnu korist. Nedavno se širom države podigla buka kad je porota opravdala jednog zločinca. Pokret u zemlji je pokazao: ako su i tamo moguće takve presude kao u nas, one se javljaju retko i kao usamljeni slučajevi protiv kojih ustaje javno mnjenje. Porotnik ima na umu, pre svega, da je u njegovim rukama zastava Engleske, da nije privatno lice nego onaj ko izražava stav zemlje. Ta sposobnost za vršenje građanske dužnosti podrazumeva izražavanje mišljenja cele zemlje. O, ima i tamo »bolećivih« presuda, i tamo se uzima u obzir »iskvarenost sredine« (to je sada u nas omiljeno), ali samo do izvesne granice koliko je dopušteno prema zdravom razumu i stepenu prosvetljenosti zemlje hrišćanskim moralom — taj stepen je tamo, meni se čini, dosta visok! Njihov porotnik tamo, često s bolom u duši, izriče presudu svestan da bi pred građanima trebalo da posvedoči sledeće: u staroj Engleskoj, za koju bi svak dao krv, porok se i danas naziva porokom a zločin zločinom, moralne norme su čvrste, ne menjaju se lako i stoje onako kako su stajale. U redu, neka je tako kako vi kažete, — reći će mi neko, — ali zapitajte se: otkud u nas građani? Setite se samo šta je bilo juče! Građanska prava su pala našem čoveku odjednom, kao s neba. Ona su ga prosto pritisla, zasad su mu teret.

— Naravno, vaša primedba je opravdana, — odgovaram ja obarajući oči, — ali, ipak, ruski narod...

— Ruski narod? Dozvolite, — čujem drugi glas. — Eto, pričaju svašta: ovi su darovi pali s neba i pritisli ga. Ali, dozvolite, ko je u nas zavirio u skrivene kutke srca ruskog naroda? Ko u nas može da kaže da potpuno poznaje ruski narod? Ne, ne radi se samo o samilosti i bolećivosti — kao što ste se vi izvoleli podsmevati. Sama vlast je užasna! Uplašila nas je ta strašna vlast nad sudbinom ljudskom, nad sudbinom naše rođene braće! Dakle, sve dok ne dorastemo do osećanja građanske svesti, mi ćemo oslobađati. Oslobađaćemo iz straha. Recimo, sedimo kao porotnici i razmišljamo: »Jesmo li mi bolji od optuženog? Bogati smo, eto, obezbeđeni — a da smo slučajno u njegovom položaju, može biti, učinili bismo i gore nego ovaj — i zbog toga oslobađamo«. Možda je dobra ta nežnost našeg srca. Ona je, može biti, zalog onog višeg hrišćanskog u budućnosti, što zasad svet ne poznaje!

Ta misao je — razmišljam u sebi — zaista utešna, misao o narodnom smirenju pred vlašću koju je dobio nekako badava, koja je darovana »nedostojnome«; ta misao je sigurno bolja od one da je reč samo o želji »da se razljuti državni tužilac... ali,... evo šta mene buni: zbog čega je naš narod odjednom počeo da se boji svoje samilosti? »Teško je« — kaže — »osuditi čoveka«. Pa šta? Neka je teško i mučno. Pravda je iznad tegobe.

Doista, ako mi sami ponekad priznajemo da smo gori od zločinca, onda bar upola priznajemo da smo krivi za njegov zločin. Da smo mi bolji, i on bi to bio, ne bi stajao ovde pred nama... Dokle, onda bi trebalo opravdavati?

Ne, naprotiv, trebalo bi reći istinu, zlo nazvati zlom, i polovinu osude bi valjalo uzeti na sebe. Valja ulaziti u sudnicu s osećanjem da smo i mi krivi. Ona patnja duševna, koje se sada svi plaše, jeste i naša krivica i kazna. Ako je ta patnja iskrena i jaka, ona će nas očistiti i učiniti boljima. A kad mi postanemo bolji, popravićemo i sredinu, učinićemo je boljom. Samo tako se ona može popraviti. A bežati od svog saosećanja i oslobađati samo zato da sam ne patiš — to je lako. No, tako bismo brzo došli do zaključka da zločin uopšte ne postoji, i da je za sve kriva »sredina«. Došli bismo, kao po koncu, dotle da zločin smatramo dužnošću, plemenitim protestom protiv »sredine«. »Pošto je društvo rđavo uređeno, u takvom društvu se ne može živeti bez protesta i zločina«. »Ako je društvo rđavo uređeno, u njemu ne možeš bez noža u rukama«. Eto, to govori nauka o sredini, nasuprot hrišćanstvu koje, iako priznaje da sredina pritiska, propoveda milosrđe prema grešniku, ističe čovekovu moralnu dužnost da se bori protiv sredine i određuje granicu gde prestaje sredina a gde počinje dužnost.

Proglašavajući čoveka odgovornim, hrišćanstvo mu time priznaje slobodu. Proglašavajući čoveka zavisnim od sredine u društvenom uređenju, nauka o sredini obezličuje čoveka, potpuno ga oslobađa svake moralne obaveze, svake nezavisnosti, i dovodi ga do strašnog ropstva kakvo se samo može zamisliti.

— Izgleda, vi to narodu naturate novu filozofiju sredine, — čujem jedan zanimljiv glas, — otkud narod može da ima takvu filozofiju? Događa se da svih dvanaest porotnika budu seljaci, i da svaki od njih smatra da je smrtni greh mrsiti u vreme posta. Zbog čega ih otvoreno ne optužite za socijalne tendencije?

— Naravno, naravno, šta se njih tiče sredina?, — to jest svih njih, — mislim ja.

— Ali, ideja lebdi u zraku, u ideji ima nečeg što zahvata svakoga...

— Kako da ne!, — smeje se zajedljivi glas.

— A šta ako je naš narod posebno naklonjen nauci o sredini po svojim sklonostima ili, pak, po onim slovenskim sklonostima? Šta ćemo ako je naš narod najbolji materijal u Evropi podložen izvesnoj propagandi? Zajedljivi glas se smeje jače, ali nekako izveštačeno.

Zasad je još reč o šali, a ne o nekoj »filozofiji sredine«. U tome je greška i obmana, i u tome svemu ima mnogo sablazni. Ta se obmana može objasniti jedino nekim primerom. Recimo, naš narod zove robijaše »nesrećnicima«, daje im ponude i pruža milostinju. Šta time hoće da kaže? Ističe li hrišćansku pravdu ili pravdu »sredine«? U tome je kamen spoticanja.

Postoje nesvesne i neizrečene ideje, ali koje se osećaju — takvih ideja ima mnogo, i one kao da su srođene s čovekovom dušom. One postoje u narodima, u celom čovečanstvu. Dok se te ideje nalaze podsvesno u životu naroda i osećaju se jako — samo dotle može narod da živi pravim životom. Njegova životna energija se skriva u tom nastojanju da sebi objasni te skrivene ideje. Ukoliko ih narod više i pouzdanije čuva, utoliko je manja mogućnost da izneveri svoja prvobitna osećanja — ukoliko je manje sklon da poveruje raznovrsnim naopakim tumačenjima tih ideja, utoliko je snažniji, moćniji i srećniji.

To je čisto ruska ideja da se zločin naziva nesrećom, a zločinac nesrećnikom. Nje nema ni u jednog evropskog na roda. Na Zapadu nešto slično propovedaju samo filozofi. Naš narod je to propovedao mnogo pre svih svojih filozofa i tumača. Ali, to ne znači da narod nije mogao da bude pokoleban lažnim tumačenjem te ideje, bar za neko vreme. Konačni smisao i poslednja reč će doći, naravno, opet od naroda, ali za neko vreme može da bude i drugačije.

Ukratko, izrazom »nesrećnici« narod kao da se ovako obraća njima: »Vi ste sagrešili i patite, ali i mi smo grešni. Da smo bili na vašem mestu, može biti, i gore bismo učinili. Da smo mi bolji, i vi ne biste bili po tamnicama. S osvetom za vaše zločine, vi ste primili i teret opšteg bezakonja. Molite se za nas, jer se i mi molimo za vas. Primate sada milostinju koju vam pružamo, i znajte da vas se sećamo i da nismo prekinuli s vama bratske veze...« Naravno, ništa lakše nego uz to učenje vezati i nauku o »sredini«: društvo je rđavo, i mi smo rđavi; ali mi smo bogati i sigurni, slučaj je hteo da nas mimoide ono s čime ste vi bili u sukobu. Da smo se mi sukobili, i mi bismo to učinili. Ko je kriv? Kriva je sredina«. Dakle, postoji samo ta strašna organizacija sredine, a ne neki zločini.

To bi bio sofistički zaključak. Ne, naš narod ne poriče zločin, i zna da je zločinac kriv. Narod, takođe, zna da je sam kriv sa zločincem. Nikad narod, nazivajući zločinca »nesrećnikom«, nije prestajao da ga smatra zločincem. Najveća bi nesreća bila ako bi se narod složio sa zločincem i rekao mu: »Ne, ti nisi kriv, jer zločin ne postoji!« I to mišljenje naroda je naša vera, vera svih onih koji se nadaju i čekaju. Ja sam bio na robiji, i video sam zločince, i to prave zločince. To je bila velika škola za mene. Svak je od njih sebe smatrao zločincem. To je bio, na prvi pogled, strašan i surov svet. »Hrabrili su se i roptali su samo novajlije i glupaci, ali nad njima su se svi smejali. Većinom je to bio turoban i zamišljen svet. O svom nedelu niko nije govorio. O svojim zločinima se nije ni moglo glasno govoriti. Bivalo je da, pokatkad, poneko progovori neku reč, izazivajući i izvrćući sve, ali cela tamnica krene odmah da ućutkuje brzopletog. O *tome* nije bilo red govoriti. Ali, videlo se, nijedan nije bio pošteđen strašne duševne patnje koja čisti i okrepljuje. Viđao sam ih usamljene i zamišljene, viđao sam ih kako se pred ispovešću mole Bogu u crkvi, čuo sam njihove slučajne, iznenadne reči i njihove uzvike, ja se sećam njihovih lica, i — verujete li mi, niko od njih, u duši, nije se osećao nevinim!

Usuđujem se da kažem, i ne bih hteo da to bude shvaćeno kao surovost: samo strogom kaznom, zatvorom i robijanjem može se, možda, polovina zločinaca spasti. Kazna olakšava, a ne otežava. Samoočišćenje je lakše kroz patnju — lakše je, kažem — nego sudbina onih koje ćete na Sudu opravdanjem osloboditi. Vi unosite u zločinca cinizam na takav način, i namećete mu sablažnjivo pitanje i podsmeh nad vama samima. Time se u dušu unosi neverovanje u narodnu istinu i Božju pravdu, i pometenost. Zločinac pomišlja: »Ah, nije više strogo. Izgleda, opametili su se. Možda se plaše. Može ovo i drugi put. Razumljivo je, bio sam u nevolji, kako da ne ukradem«.

Donedavno sam živio nekoliko godina u inostranstvu. Kad sam napuštao Rusiju, tek su uvođeni novi sudovi u nas. Pažljivo sam u novinama čitao sve što se ticalo ruskih sudova. U isto vreme sam u inostranstvu s tugom gledao naše emigrante i absentiste, njihovu decu koja nisu znala maternji jezik, ili su ga već počela zaboravljati. Pokatkad mi je bilo jasno da polovina njih sticajem prilika postaju emigranti. Napuštajući čitaonicu, gospodo, Boga mi, ja sam se mimo volje mirio s emigrantima i absentistima. A srce me bolelo dok sam čitao kako rade naši novi sudovi. Čitam — oslobodili su ženu koja je ubila supruga. Zločin je jasan, dokazan, ona ga sama priznaje: »Ne, ona je nevina«. Mladić obio kasu i uzeo novac. Kažu, »bio je zaljubljen, trebalo mu je novaca da ugodí svojoj ljubavnici«. I, bar da su to bili slučajevi koji se mogu pravdati samilošću i bolećivošću! Ne! Nisam mogao da shvatim razloge za oslobađanje, i bunio sam se. Pratio me je gotovo mućan, nejasan i uvredljiv utisak. U tim momentima Rusija mi je izgledala kao močvara na kojoj je neko naumio da sazida dvorac. Izgleda da je zemljište čvrsto i glatko, a u stvari sve je nekako pihtijasto — stanete li nogom, skliznućete, propasti u dubinu. Često sam sebi prebacivao tu malodušnost, i bodrio sam se: ko zna, možda se odavde varam — i sam sam postao absentist, ne vidim izbliza, ne čujem jasno.

Ali, evo, odavno već, opet sam u domovini...

»Da li ti ljudi zaista oslobađaju iz samilosti?«, — to je pitanje! Nemojte se smeјati što tom pitanju pridajem takav značaj. »Samilost« se uvek nekako može objasniti. Ali, ako samilosti nema, i objašnjenja u tom smislu, ostaje samo mrak u kojem obitava nekakav ludak...

Seljak tuče suprugu, sakati je godinama i izruguje se nad njom gore nego nad psom. U očajanju, ona se rešava na samoubistvo, i gotovo poludela

polazi u svoj seoski Sud. Tamo je šalju nazad, promrmljavši ravnodušno: »Živite složnije«. Zar je to žalost? To su besmislene reči pijanca koji se probudio posle pijanke, ne vidi da vi stojite prednjim. glupo maše rukom na vas da mu ne smetate, jezik mu se ne miče, a u glavi mu je još smrad i ludilo.

Priča o toj ženi je, uostalom, poznata, i nije davnašnjeg datuma. Svi su je čitali u novinama, i možda je još pamte. Prosto i jasno, žena se zbog muževljevih batina obesila, muža su sudili i našli su da zaslužuje sažaljenje. Ali, meni se dugo priviđale sve te okolnosti, i priviđaće mi se još.

Zamišljam njegov izgled: govorilo se da je visokog rasta, čvrsto građen, snažan, plavokos. Dodao bih još: s retkom kosom. Belo telo, punačko, značajni lagani pokreti a pogled usredsređen, govori malo i retko a reči izgovara preko volje, kao da kruni biser, i veoma ceni sopstvene reči. Svedoci su izjavili da je po prirodi surov: uhvati kokošku, obesi je a glava visi, onako iz zadovoljstva, to ga je zabavljalo — izvanredna, karakteristična osobina! Tukao je suprugu čime god je stigao dugo godina — užadima, motkama. Podigne dasku iz poda, zavuče njene noge u otvor, pritisne dasku i tuče li tuče. Mislim da on i sam nije znao zbog čega je tuče, verovatno iz istih razloga zbog kojih je i kokošku vešao. Mučio ju je i glađu, po tri dana nije joj davao hleba. Stavi na policu hleb, zovne je i kaže: »Ne diraj hleb, to je *moj* hleb« — izvanredno karakteristična osobina, takođe! Bežala je s desetogodišnjim detetom susedima: pruže li im hleba, one jedu, ne pruže li im — sede gladne. Terao ju je da radi: sve bi uradila bez umora, ćutke i sa strahom, i najzad je sišla s uma. Zamišljam i njen izgled: sigurno sitna, mršava kao iverak, ženica. Događa se da se krupni, čvrsto građeni seljaci belog i podnadulog tela žene sitnim i izmršavelim ženicama (čak su skloni takvom izboru, primetio bih) i čudno je, uopšte, kad ih čovek vidi da idu zajedno. Čini mi se, kad bi ona ostala u drugom stanju s njim u poslednje vreme, to bi bila još jedna karakteristična crta, veoma potrebna da bi se okolnosti više upotpunile — inače, kao da nešto u svemu nedostaje. Jeste li gledali kako seljak tuče ženu? Ja sam gledao. On počinje užetom ili remenom. Seljački život je lišen estetskih zadovoljstava — muzike, pozorišta, novina; prirodno, nečim ga valja ispuniti. Vezavši ženu, ili zavukavši joj noge u otvor daske na podu, naš seljak počinje kako valja, metodično, hladnokrvno i nekako čak pospano, s odmerenim udarcima, i ne slušajući krike i preklinjanja, to jest zapravo slušajući i sve to, jer bez te naslade, — kakvo bi mu zadovoljstvo bilo da je tuče? Zna, gospodo, ljudi se rađaju u različitim okolnostima: zar nećete da poverujete da bi ta žena u

drugim prilikama mogla da bude neka tamo Julija ili Beatriča iz Šekspira ili Grethen iz *Fausta*? Ja ne kažem da je bila — to bi bilo smešno tvrditi — ali je mogla biti u zametku, jer ima u njenoj duši nečeg plemenitog što nimalo nije gore, ako hoćete, od plemenitog staleža: srce sposobno da voli, čisto srce i karakter prožet najoriginalnijom lepotom. Već sama ta činjenica što je tako oklevala da digne ruku na sebe pokazuje je pred nama u tihom nekom svetlu, ispunjenom strpljenjem i ljubavlju. I, eto, tu Beatriče ili Grethen šibaju, šibaju kao mačku! Udarci padaju sve brže, sve ih je više i oštriji su, on počinje da se žesti, s ukusom se opija time. Evo, on se već ostrvio i sam to sa zadovoljstvom primećuje. Životinjski krici nesrećnice njega opijaju kao vino: »Noge ću ti prati i vodu ću ti piti«, viče Beatriče neljudskim glasom, najzad zamire, prestaje da viče i samo divlje ječi, dah joj se povremeno kida a udarci su sve češći, i sve žešći... On odjednom baca remen, kao pomahnitao grabi štap, motku, što mu padne pod ruku, lomi u poslednjim udarcima o njena leđa — i dosta, smiruje se! Odlazi, seda za sto, dahće i prihvata se kvasa. Devojčica, njihova kći (imali su kćer!) u uglu na peći drhti, skriva se: ona je slušala kako majka jauče. On odlazi. U zoru majka ustaje, otvara oči, ječi na svaki pokret tela, ide da pomuze kravu, na posao, po vodu.

A on joj kaže, svojim odmerenim i značajnim glasom: »Ne diraj hleb, to je *moj* hleb«.

Pred kraj, njemu se dopadalo da i nju veša za noge, kao što je činio s kokoškom. Obesi je tako, udalji se, sedne, prihvati se kaše i jede, a zatim opet zgrabi remen i počne po obešenoj... A devojčica drhti skamenjena na peći, divlje i kradom pogleda obešenu majku, pa se opet skrije.

Ona se udavila u maju, izjutra, čini mi se da je bio vedar prolećni dan. Videli su je uoči toga, prebijenu, gotovo poludelu. Išla je, pred smrt, u Sud seoski, i tamo su joj ono promrmljali: »Živite složnije«.

Kada se obesila i počela da se davi, devojčica je povikala iz ugla: »Mama, zbog čega se daviš?«

Zatim je plašljivo pristupila, pozvala je obešenu, divlje je pogledala na nju, i još nekoliko puta je tog jutra izlazila iz ugla da je pogleda — sve dok se otac nije vratio.

I, evo, on je pred Sudom — važan, podnaduo, spokojan, zatvoren pred svima — »Kao dve duše smo živeli« — prosipa on kao biser retke reči.

Porotnici se povlače i, »posle kratkog većanja«, donose presudu: *»Kriv je, ali zaslužuje blagost«*.

Imajte na umu da je devojčica svedočila protiv oca. Ona je sve ispričala i izmamila je, kažu, suze prisutnih. Da nije bilo »blagosti« porotnika, njega bi poslali u progonstvo, u Sibir. Ali, uz ovakvu »blagost«, on je proveo svega osam meseci u tamnici, i eto — čim se vrati kući, potražiće kćer koja je svedočila protiv njega. Imaće opet koga da veša za noge.

»Zaslužuje blagost!« Ta presuda je izrečena javno, i uz punu svest. Znali su već šta očekuje dete. Još i to, međutim, čemu ta blagost? Čovek se oseća kao u nekom vihoru, ponelo nas je i okreće, okreće. Stanite, ispričaću još jednu anegdotu.

Nekada sam, još pre ovih novih sudova (uostalom, ne mnogo pre toga) pročitao u našim novinama jednu ovakvu zgodicu: mati je nosila na rukama dete, jednogodišnje ili od nekih četrnaest meseci. Tada probijaju zubi, deca su bolešljiva, plaču, muče se. Može biti, dosadilo je dete majci, imala je mnogo posla, a evo, nosi ga na rukama i sluša njegov plač koji joj razdire dušu. Razbesnela se. A, uostalom, ne možeš zbog toga tući tako malo dete! Ta tako je žalosno tući, i šta će ona da smisli? Ono je tako nemoćno i zavisi od poslednje mrvice... I kako da ga tučeš: ono će se žaliti svojim suzicama, uhvatiće se za vas svojim rukicama, počće da vas ljubi, da plače, da plače... Ona ga nije tukla, ali u sobi je kipeo čajnik. Prinela je njegovu rukicu pod slavinu, i otvorila je. Držala je rukicu pod vrelin mlazom desetak sekundi.

To je fakt, ja sam čitao. I, eto, zamislite da se to desilo sada, i da su tu ženu izveli na Sud. Porota se udaljava, i »posle kraćeg većanja« donosi presudu: »Dostojna je svake blagosti«. No, zamislite, ja u najmanju ruku pozivam majke da to sebi predstave. I, svakako, tu se obično vrti i advokat:

Gospodo porotnici, naravno, ovaj se slučaj ne može nazvati sasvim humanim, ali sagledajte stvar u celini, zamislite sredinu, okolnost. Ova žena je siromašna, sama u kući radi i mora da podnosi neprijatnosti. Ona nije imala čime čak ni dadilju da plati. Prirodno je, gospodo, da u takvom trenutku, kada pakost sredine koja izjeda ulazi, da tako kažem, unutra, sasvim je prirodno što je stavila rukicu pod slavinu čajnika... no, i...

O, naravno, ja shvatam svu korist i plemenitost advokatskog zvanja koje svi uvažavaju. Ali nemoguće je ne po gledati ponekad s jedne tačke — slažem se, to je lakomisleno, ali i nužno: kakva je, ponekad, njihova dužnost

u zatvoru, pomisliš u sebi, kad se ovako vrte, izmiču, lažu protiv svoje savesti i protiv svega ljudskog, protiv svake moralnosti! Ne, uistinu nezasluženo uzimaju novac.

Ta idite!, — dovikuje mi odjednom onaj poznati zajedljivi glas. — Sve su to gluposti i isključivo vaša fantazija. Nikad porotnici nisu donosili takve presude. Nikad se tako ne vrti advokat. Sve ste vi to izmislili.

A žena obešena za noge kao kokoška, a »to je *moj* hleb, ne smeš ga jesti«, a devojčica koja drhti na peći i pola časa sluša majčine krike, a »mama, zbog čega se daviš.«, — sve to, zar nije to isto što i rukica pod mlazom vrele vode? To je *gotovo* isto!

»Nerazvijenost, tupost, sažalite se, sredina«, — poučava advokat seljaka. Ali, milioni njih žive i ne vešaju svoje supruge za noge! Ta ipak, tu bi trebalo da bude neka granica S druge, pak, strane, evo, obrazovan čovek i spreman je odmah da veša. Dosta je vrdanja, gospodo advokati, s vašom »sredinom«.

IV

NEŠTO SASVIM LIČNO

Mene su nekoliko puta pozivali da napišem svoja književna sećanja. Ne znam hoću li napisati, a i sećanje me ne služi. Mučno je i sećati se, ja ne volim da se sećam. No, neke epizode mojih literarnih vojevanja, i mimo moje volje, javljaju mi se u sećanju izvanredno jasno, bez obzira na slabo pamćenje. Evo, na primer, jedne anegdote.

Jednom izjutra, bilo je proleće, svratio sam do pokojnog Jegora Petroviča Kovaljevskog. Njemu se bio svideo moj roman *Zločin i kazna*, koji se tada pojavio u *Ruskom vesniku*. On ga je veoma hvalio i preneo mi je mišljenje, za mene dragoceno, jedne osobe koju neću da otkrijem. Tada su u sobu ušla dva izdavača časopisa, jedan za drugim. Jedan od tih časopisa je

kasnije stekao do tada neviđeni broj pretplatnika za mesečnike te vrste, ali tada je tek počinjao. Drugi je, naprotiv, već završavao svoju, za književnost i publiku značajnu i uticajnu, karijeru, ali tada, tog jutra, njegov izdavač još nije ni slutio da se približava toj obali. Baš s njegovim izdavačem sam se povukao u drugu sobu, i ostali smo nasamo.

Ne pominjući njegovo ime, reći ću samo da je moj prvi susret u životu s njim bio veoma topao, neobičan, da ću ga uvek pamtiti. Može biti, i on će ga pamtiti. Tada on još nije bio izdavač. Kasnije su usledili mnogi nesporednosti. Posle moga povratka iz Sibira, mi smo se još ređe sretali, ali jednom, uzgred nekako, rekao mi je srdačne reči, i jednim povodom me je podsetio na neke stihove, najbolje koje je ikad napisao. Dodaću da je on najmanje od svih, svojim izgledom i načinom života, podsećao na pesnika, još manje na pesnika »koji pati«. On je, međutim, jedan od najvatrenijih, mračnih pesnika naših »koji pate«.

— No, eto, mi smo vas izgrdili, — rekao mi je on (to jest, u časopisu, za *Zločin i kaznu*).

— Znam, — rekao sam.

— A znate li zašto?

— Iz principa, verovatno.

— Zbog Černiševskog.

Ja sam se skamenio od začuđenosti:

— NN, koji je napisao kritiku, — nastavio je on, izdavač, — rekao mi je ovako: »Njegov je roman dobar, ali pošto se on pre dve godine, u svojoj priповesti, osmelio da izvrće ruglu nesrećne prognanike i da ih karikira, ja ću njegov roman izgrditi«.

— Znači, to je opet ona glupa splotka o *Krokodilu*?, — povikao sam ja, shvativši. — Zar je moguće da i vi verujete? Jeste li vi lično pročitali moju priču *Krokodil*?

— Ne, nisam čitao.

— Ta sve je to splotka, splotka najpodlije vrste kakva se samo može zamisliti. Ta valja imati um i pesničko čulo Bugarina, pa i u toj sitnici, smešnoj pričici, pronaći između redova takvu »građansku« alegoriju, i to još protiv Černiševskog! Kada biste samo znali kako je glupo takvo natezanje! Nikad, uostalom, neću sebi oprostiti što pre dve godine, kada se to pojavilo,

nisam protestovao protiv te podle klevete. Taj moj razgovor s izdavačem časopisa koji se odavno ugasio, bio je pre sedam godina, i evo, ja sve do sada nisam protestovao protiv »klevete« — zanemarivao sam, ili »nije bilo vremena«. No, niskost koja mi se pripisivala ostala je u sećanju nekih osoba kao činjenica, prepričavala se u književnim krugovima, stigla je do publike i donosila mi je, ne jednom, mnogo neprijatnosti. Vreme je da o tome kažem koju reč, utoliko pre što je takva reč sada na mestu, i da makar rečima opovrgnem klevetu koja je, uostalom, bila u najvećoj meri neosnovana. Svojim dugotrajnim ćutanjem i nemarnošću, ja kao da sam to prihvatao.

Sa N. G. Černiševskim prvi put sam se sreo 1859. godine, prve godine posle mog povratka iz Sibira, ne sećam se ni gde ni kako. Zatim smo se pokatkad sretali, ali retko, i razgovarali smo, ali veoma malo. Uvek smo, međutim, pružali jedan drugome ruku. Hercen mi je kazivao da je Černiševski, svojom spoljašnošću i manirima, ostavio na njega neprijatan utisak. Meni su se i spoljašnjost i maniri Černiševskog sviđali. Jednom izjutra našao sam na vratima svoga stana, na katancu, jednu od najčudnijih proklamacija koje su se uopšte tada pojavljivale, a tada ih je bilo mnogo. Ona je imala naslov »Mladom pokoljenju«.

Teško je bilo zamisliti nešto gluplje i apsurdnije. Ona je imala buntovnički sadržaj u najsmešnjoj formi, kakvu samo zlonamernik može da smisli da bi ljude uništio. Celog dana osećao sam se mučno i glupo. Sve je to tada bilo novo i blisko, da se čak na te ljude nije gledalo mučno i dovoljno pažljivo. Mučno stoga što je čovek nekako odbijao da veruje da se pod tolikom pometnjom skriva takva sitnica. Ne govorim o ondašnjem pokretu u celini, govorim o ljudima. Što se pokreta u celini tiče, to je bila bolesna i mučna pojava kobna po svojim istorijskim posledicama, ali ona zaslužuje ozbiljnu stranicu u petrogradskom periodu naše istorije. I ta stranica nije još, izgleda, sasvim ispisana.

I, evo, meni koji se već odavno ni dušom ni srcem ne slažem ni s tim ljudima ni sa smislom njihovog pokreta — meni je tada odjednom postalo mučno i kao da sam se zastidio njihove brzopletosti: »Zbog čega sve to kod njih ispada tako glupo i nevešto?« Šta ja imam s tim? Ali, ja sam žalio ne zbog njihovog neuspeha. Nisam poznavao lično nikoga od onih koji seju proklamacije, ne poznajem ni sada, ali mučno sam se osećao stoga što taj pokret nije predstavljao nešto usamljeno i pojedinačno, neke sitne gluposti lica do kojih mi i nije mnogo stalo. Pritiskala je mučno jedna činjenica:

užasno je delovao stepen obrazovanja i odsustvo svakog osećanja za stvarnost. Bez obzira na to što sam već tri godine živeo u Petrogradu, i što sam se zanimao za druge pojave — ta proklamacija tog jutra me je iznenadila i prenerazila, pokazala mi se kao neko otkrovenje sasvim neočekivano: nikad do tada nisam mogao da zamislim takvu ništavnost! Najviše me je plašio nivo te ništavnosti. Uveče mi je odjednom palo na pamet da se uputim Černiševskom. Do tada nikad nisam bio kod njega, niti sam imao namere, isto kao i on kod mene. Sećam se, bilo je oko pet sati posle podne. Zatekao sam Nikolaja Gavriloviča samog; niko čak ni od posluge nije bio u kući, on mi je sam otvorio vrata. Dočekao me je veoma obradovan i poveo me u svoj kabinet.

— Nikolaj Gavrilovič, šta je ovo?, — izvadio sam proklamaciju.

On je uze kao nešto nepoznato, i pročitao je. Bilo je nekih desetak redaka.

— No, pa šta?, — upita on s blagim osmehom.

— Zar je moguće da su oni tako smešni i glupi? Zar nije bolje zaustaviti ih i završiti s ovakvim gadostima?

On je odgovorio izvanredno strogo i sugestivno:

— Zar vi pretpostavljate da sam solidaran s njima, zar pomišljate da sam učestvovao u sastavljanju ovih papira?

— Upravo nisam ni pretpostavljao, — odgovorio sam ja, — i čak smatram nepotrebnim da vas u to uveravam. Ali, u svakom slučaju njih bi trebalo zaustaviti po svaku cenu. Vaša reč ima za njih težinu i, razume se, oni se boje vašeg mišljenja.

— Ja nikoga od njih ne znam.

— Verujem i to. Ali uopšte i nije potrebno znati ih i govoriti s njima lično. Dovoljno je da u nekoj prilici vi izrazite glasno svoje neslaganje, i to će stići do njih.

— Možda i neće imati uticaja. A i takve izjave su kao činjenice neizbežne.

— Ali, svima i svemu nanose štete.

Tada je zazvonio drugi gost, ne sećam se ko je bio. Ja sam otišao. Smatram se dužnim da istaknem da sam s Černiševskim govorio sasvim iskreno i potpuno sam verovao, kao što verujem i sada, da on nije bio »solidaran« s onima koji bacaju proklamacije. Pokazalo se da Nikolaju

Gavriloviču nije bila neprijatna moja poseta, za nekoliko dana on je to dokazao navrativši do mene sam. On je posedeo kod mene gotovo sat, i, priznajem, nisam do tada sreo čoveka milijeg i srdačnijeg, tako da sam se začudio nekim pričama o njegovom karakteru za koji su govorili da je surov i nekomunikativan. Bilo mi je jasno da on želi da se upozna sa mnom, i bilo mi je, sećam se, veoma prijatno tako nešto. Zatim sam bio kod njega još jednom, i on takođe kod mene. Uskoro sam se, zbog mojih prilika, preselio u Moskvu, i tamo sam živeo nekih devet meseci. Tako se prekinulo započeto zbližavanje. Iza toga je usledilo hapšenje i progonstvo Černiševskog. Nikad nisam mogao ništa da saznam o toj njegovoj stvari, ne znam ni danas.

Nekih godinu i po kasnije, palo mi je na pamet da napišem jednu fantastičnu priču, nešto slično Gogoljevoj priči *Nos*. Nikad nisam pokušavao da pišem fantastične stvari. Bila je to čisto literarna šala, onako smeja radi. Predstavio sam sebi, stvarno, nekoliko komičnih situacija i hteo sam da ih razvijem.

Iako to i ne zaslužuje truda, ispričaću siže kako bi bilo jasno ono što su kasnije shvatili. U to vreme je u Petrogradu, u Pasažu, jedan Namac pokazivao krokodila za novac. Jedan petrogradski činovnik, pred polazak u inostranstvo, upućuje se u Pasaž sa svojom mladom suprugom koja je uvek uz njega pristajala, da, uostalom kao i vi, pogleda krokodila. To je činovnik od srednjih, ali od onih koji imaju neki nezavisniji položaj; on je: još mlad ali već načet samoljubljem, pre svega on je budala, kao i major Kovaljov koji je izgubio svoj nos. On na komičan način ističe svoje velike vrline, poluoobražovan je ali sebe smatra bezmalo genijem, u njegovom uredu ga smatraju čovekom sasvim praznim, ali koji je neprestano uvređen sveopštom nepažnjom svih. Iz osвете zbog svega toga, on maltretira i tiraniše svog beskarakternog prijatelja, razmećući se pred njim svojim umom. Prijatelj sve to podnosi stoga što mu se u potaji sviđa njegova supruga. U Pasažu, dok je ta dama, mlađa i lepuškasta priglupa koketa čisto petrogradskog tipa iz srednjeg staleža, gledala majmune koji su zajedno s krokodilom pokazivani publici, njen je genijalni muž razdražio krokodila koji je do tada ležao pospano, kao cepanica: ovaj je razjapio čeljusti i progutao ga celog, bez ostatka. Uskoro se pokazuje da veliki čovek nije zbog toga pretrpeo nikakve štete; naprotiv, s njemu svojstvenom upornošću je objavio iz krokodila da mu je tamo veoma lepo da sedi. Prijatelj i supruga idu vlastima i intervenišu za njegovo oslobođenje. Za tako nešto bilo je potrebno da se krokodil ubije, da se raseče i da se tako oslobodi veliki čovek; ali, naravno, pritom je bilo

potrebno, takođe, da se za krokodila obeštete Nemač-vlasnik i njegova nerazdvojna muter. Nemač u početku negoduje u strahu da njegov krokodil, koji je progutao »ganc-činovnika«, može da uquine, ali uskoro shvata da ovaj progutani predstavnik petrogradske administracije, koji je uz to ostao živ, može da mu obezbedi odlične prihode svuda po Evropi. On traži za krokodila ogromnu sumu, i još čin ruskog pukovnika. S druge strane, i administracija je u velikoj nevolji, jer u ministarstvima je to nov i nečuven slučaj, toga je retko kad bivalo. »Da nam je jedan, nekakav mali primer te vrste pre svega, onda bismo znali da postupimo, ovako veoma je teško«. Sumnja se, takođe, da je činovnik ušao u krokodila iz nekih zabranjenih, liberalnih namera i tendencija. Supruga je shvatila da ovaj njen položaj »neke vrste udovice« nije nešto nezanimljivo. Njen progutani suprug, međutim, konačno javlja svom prijatelju da je njemu mnogo bolje da ostane u krokodilu nego u službi, jer sada i bez svoje volje može da skrene na sebe pažnju, što mu ranije nikako nije polazilo za rukom. On insistira da njegova supruga ustanovi večeri, i da na te večeri njega donese, zajedno s krokodilom, u sanduku. On je uveren da će na te večeri pohrliti ceo Petrograd i svi državni dostojanstvenici, da gledaju novi fenomen. U tome je on video svoj uspeh: »Govoriću istinu i poučavaću, državniku ću dati savet, pred ministrom ću pokazati sposobnosti«, kaže on, osećajući da nije više neko od ovoga sveta, i uzimajući Pravo da daje savete i izriče presude. Na bojažljivo, ali i zajedljivo pitanje prijatelja: »No, a šta će biti ako se on kroz neki neočekivani proces koji se, uostalom, može očekivati, ipak svari u nešto takvo, što se ne očekuje«, veliki čovek odgovara da je on o tome već razmišljao, ali on će se s negodovanjem protiviti toj pojavi koja je, po prirodi, sasvim mogućna. Supruga se, međutim, ne slaže da priređuje večeri s tim ciljem, iako joj se sviđa takva misao: »Kako ću ja da mi supruga unose u sanduk?«, kaže ona. A njen položaj neke vrste udovice sve joj se više sviđa. To se svima sviđa, svi uzimaju učešća. Dolazi joj i šef njenog supruga, i s njom igra karte, šepuri se... Evo, to je prvi deo te lakrdijske priče — ona nije završena. Jednom ću je obavezno završiti, iako više ne mislim na nju, i sada moram da je pročitam da bih je se setio.

Evo šta su, međutim, učinili od te stvarčice. Tek što se priča pojavila u časopisu *Epoha* (1865. godine), odjednom je *Glas* u feljtonu objavio neobičnu belešku. Ne sećam se tačno, i daleko je da se obaveštavam o tome, ali smisao je bio otprilike ovakav: »Uzalud, navodno, autor *Krokodila* stupa na ovakav put, to mu neće doneti ni časti ni očekivane koristi...«, i slično.

Zatim sledi nekoliko mutnih i neprijatnih zajedljivosti. Pročitao sam letimice, ništa nisam razumeo; video sam samo da ima mnogo otrova, i ne znam zbog čega. Ovaj mutni feljtonistički odziv sam po sebi, razume se, nije mi naneo štete, niko ga od čitalaca ne bi ni razumeo kao što ga nisam ni ja razumeo, ali odjednom, sedmicu iza toga, N. N. Strahov mi je rekao: »Znate li šta tamo misle? Tamo su uvereni da je vaš *Krokodil* — alegorija, priča o progonstvu Černiševskog, da ste vi hteli da istaknete i da se narugate Černiševskom«. Iako sam se začudio, nisam se mnogo uznemirio: zar je malo takvih nagađanja? Takvo mišljenje mi je bilo usamljeno i nategnuto, verovao sam da se ne može nametnuti, i našao sam da je nepotrebno protestovati. To sebi neću nikad oprostiti, jer mišljenje se učvrstilo i uzelo je maha. *Calomniez, calomniez il en restera toujours quelque chose.*^[4]

Uostalom, i sada sam uveren da tu nije bilo klevete — i zašto bi bilo, zbog čega? Ja se gotovo ni s kim u književnosti nisam svađao, u najmanju ruku nisam se uopšte posvađao. Sada, u ovom momentu, ja tek drugi put za dvadeset i sedam godina moje književne delatnosti govorim o sebi lično. Jednostavno, tu je bila u pitanju tupost, sumorna umišljena tupost, i ona se bila uvukla u nekakvu glavu »s ciljem«. Verujem da je ta mudra glava i danas potpuno uverena da ne greši, da sam se ja to rugao neprestance nesrećnom Černiševskom. Čak verujem i sada da nikakvim objašnjenjima neću takav pogled te glave izmeniti u svoju korist. Zato je to i mudra glava (razume se, ne govorim o Andreju Aleksandroviču, kao urednik i izdavač svoga lista on je, tu kao i uvek, po strani).

U čemu je alegorija? Naravno — krokodil bi trebalo da predstavlja Sibir; samouvereni i lakomisleni činovnik je — Černiševski. On je zapao u čeljusti krokodila, ali još gaji nadu da druge može da uči. Njegov beskarakterni prijatelj, s kojim on despotski postupa — to su svi ovdašnji prijatelji Černiševskog. Lepuška i priglupa činovnikova žena koja se raduje svome položaju »neke vrste udovice«, to je... Ali, ovo je tako odvratno da ja više neću da se prljam tumačenjem alegorije (no, ona se sačuvala i baš se, može biti, sačuvala i njena poslednja aluzija, imam nesumnjive dokaze.)

Pretpostavili su, znači, da sam se ja, i sam bivši prognanik i robijaš, mnogo obradovao progonstvu drugog »nesrećnika«, pa i više od toga — da sam povodom toga napisao veselu paškvilu. Ali, gde su dokazi za to — možda u alegoriji? No, dajte mi šta hoćete... *Zapise ludaka*, odu *Bog*, *Jurija*

Miloslavskog, stihove Fetove — šta god hoćete, i ja vam jemčim da ću vam pokazati odmah, iz prvih redaka na koje mi vi ukažete sami, da je tu reč baš o alegoriji povodom francusko-pruskog rata, ili da je to paškvila protiv glumca Gorbunova, rečju, protiv koga hoćete i kako mi odredite. Setite se kako su nekad, u staro vreme, krajem četrdesetih godina, cenzori pregledali rukopise i transparente: nije bilo retka ni tačke u kojoj nisu videli nešto, neku alegoriju. Neka ukažu na nešto iz moga života što bi moglo da bude dokaz da sam ja zao i zlonamerni pisac paškvila, i da se od mene mogu očekivati takve alegorije.

Upravo brzopletost i užurbanost sličnih zaključaka bez dokaza svedoče o izvesnoj postojanosti duha samih tužilaca, o grubosti i nehumanosti njihovih stavova. Tu čak i najveća dobrodušnost dosetke ne izvinjava — šta s tim? Može se biti i u prostodušnosti neizmenjen, i — samo to.

Nisam li ja, možda, mrzeo Černiševskog lično? U nameri da preduhitrim takvu optužbu, namerno sam gore ispričao o našem kratkom i prijatnom poznanstvu. Reći će — to je malo, i da sam gajio pritajenu mržnju. Ali, neka ponude razloge za tu mržnju, ako mogu da ih ponude. Njih nije bilo. S druge strane, ja sam ubeđen da će i sam Černiševski potvrditi tačnost moje priče o našem susretu, ako je nekad bude pročitao. I neka da Bog da mu se takva mogućnost ukaže. Ja to želim toplo i iskreno, kao što sam iskreno sažaljevaao, i sažaljevam i sada, njegovu nesreću.

Ali mržnja zbog ubeđenja, možda?

No, zbog čega? Černiševski me nije nikad povredio svojim ubeđenjima. Čoveka možeš poštovati iako se radikalno s njim razilaziš u mišljenjima. O ovome mogu, uostalom, da progovorim osnovano, imam za to neke male dokaze. U jednom od poslednjih brojeva časopisa *Epoha* (ako ne i baš u poslednjem), koji je tada prestao da izlazi, bila je objavljena poduža kritika o »znamenitom« romanu Černiševskog *Šta da se radi*. To je zanimljiv tekst, i potiče iz pera poznatog pisca. I šta? Upravo u tom tekstu dato je po zaslugi uma i talentu Černiševskog. Baš o romanu je sve bilo veoma toplo rečeno. Niko nikad nije sumnjao u njegov blistavi um. Govorilo se tada u našem tekstu sve o osobinama i sklonostima toga uma, a sama ozbiljnost teksta svedočila je o dužnom poštovanju našeg kritičara prema vrednostima pisca kojega analizuje. Morate se složiti: da sam gajio mržnju zbog ubeđenja, razume se, ne bih dozvolio da se u časopisu pojavi tekst o Černiševskom koji

govori s dužnim poštovanjem o njemu, jer ja sam bio urednik *Epohe*, a ne neko drugi.

Možda sam se nadao, štampajući otrovnu alegoriju, da ću nešto iskoristiti negde *en haut lieu*?^[5] Ali, ko bi mogao, i kada, da kaže da sam ja igrao i dobijao u tom smislu na nekom *lieu*?^[6] to jest da sam prodavao svoje pero? Držim da čak i tvorac ove dosetke nije pomišljao na tako nešto, bez obzira na svoju naivnost. Ne bi sve bilo prihvaćeno u književnom svetu da je samo na tome počivala optužba.

Što se tiče mogućnosti da budem optužen za alegoričnu paškvilu povodom tamo nekih porodičnih okolnosti i prilika Nikolaja Gavriloviča, ponavljam da neću ni da se dotičem opravdavanja u tom smislu, kako se ne bih više prljao...

Veoma mi je teško što sam ovom prilikom počeo da govorim o sebi. Eto šta znači pisati književna sećanja: nikad ih neću napisati. Žao mi je što sam sigurno dosadio čitaocu, ali pišem dnevnik, dnevnik delimice ličnih utisaka, i upravo sam nedavno izrazio jedan »literarni« utisak koji me je posredno podsetio i na ovu zaboravljenu anegdotu o mom zaboravljenom *Krokodilu*. Ovih dana mi je jedan čovek, kojeg najviše cenim i do čijeg mišljenja najviše držim, rekao:

— Upravo sam pročitao vaš tekst o »sredini« i o presudama naših porotnika (*Gradanin*, broj 2). S vama se potpuno slažem, ali vaš tekst može da izazove neugodne nesporazume. Svi će pomisliti da ste vi za ukidanje porotnog Suda, i za ponovno uvođenje administrativnog nadzora...

Bio sam strašno zapanjen. To je bio glas čoveka koji je u najvećoj meri nepristrasan, i koji stoji po strani od svakojakih književnih partija i »alegorija«.

— Je li moguće tako tumačiti moj tekst!? Posle ovoga, ni o čemu ne bi trebalo govoriti. Ekonomski i moralni položaj naroda posle oslobođenja od kmetskog prava — užasan je. Nesumnjive, i u najvećoj meri zabrinjavajuće, činjenice o tome govore stalno. Pad morala, cena Jevreji-krčmari, lopovluk i razbojništva usred bela dana — sve su to nesumnjive činjenice, i sve to raste iz dana u dan. I, eto, šta biva? Ako neko nemirna duha, i sa zebljom u srcu, uzme pero i to napiše — šta će biti? — neće li svi povikati da je on za kmetsko pravo i da hoće ponovo da uvede to pravo?

— U svakom slučaju, valja poželeti da narod sam dobije slobodu, i da se sam čupa iz svog žalosnog položaja bez svake prinude i vraćanja nazad.

— Upravo je tako, to je moja misao! I ako bi čak u ovoj narodnoj krizi (sami ljudi, gledajući pokatkad na sebe, kažu sada u mnogim mestima: »Oslabili smo, oslabili«), kažem, došlo do neke velike nevolje narodne, do nekog velikog pada i bede njegove — i onda bi narod spasao sebe sam, sebe i nas, kao što se već to s njim mnogo puta događalo, o čemu govori cela njegova istorija. U tome je moja misao. Da, upravo — dosta je mešanja!... Ali, kako drugačije, pak, da budu shvaćene reči? Po svoj prilici, još ćemo i na alegoriju naleteti!

V

VLAS

Sećate li se i Vi Vlasa? Meni često dolazi u sećanje.

U ogrtaču, vrata razdrljena
S glavom nepokrivenom,
Lagano prolazi gradom
Ujka Vlas — starčić sedi.
Na grudima ikonica od bakra:
Milostinju za hram skuplja...

Za tog Vlasa ranije, kao što znate, »Boga nije bilo«;

... batinama je
U grob ženu saterao svoju,

Konjokradice je skrivao,
Što su od razbojništva živeli.

Čak i konjokradice — plaši nas pesnik, prihvatajući ton pobožne starice.
Uh, kakvi gresi! No, odjeknuo je grom. Razboleo se Vlas i prividelo mu se nešto posle čega je krenuo u svet, da skuplja milostinju za hram. Sam je pakao video, ni manje ni više:

Video je predstavljenje sveta,
I grešnike je u paklu ugledao:

Muče ih đavoli lopuže,
Bode veštica vrtirepka.
Etiopljani crna, strašna izgleda,
Oči im kao ugljen crne...

.....

Na dugačku su čaklju nanizani,
Ližu vreli adski pod...

Rečju, nečuveni užasi, da je to čak strašno čitati. »No, ne može se sve opisati«, nastavlja pesnik,

Bogomoljke, žene umne,
Bolje će vam ispričati.

O, pesniče! (na nesreću, pravi je to naš pesnik), da vi niste išli u narod s onim vašim ushićenjima, o kojima

Bogomoljke, žene umne,
Bolje će vam ispričati, —

ne biste nas uvredili zaključkom da, eto, zbog takvih nekakvih, na kraju krajeva bapskih, besmislica

Niču hramovi Božji,
Širom zemljice naše.

No, iako taj Vlas ide po svetu sa svojom prosjačkom torbom zbog svoje »gluposti«, vi ste shvatili svu ozbiljnost njegove patnje; ipak vas je zadivila njegova veličanstvena pojava (ta pesnik ste vi, drugačije nije moglo biti).

I velika sila duše njegove,
U delo se Božje pretvorila, —

veličanstveno ističete vi. Hoću, uostalom, da verujem da ste vi onaj podsmeh naglasili mimo volje, zbog liberalističkog straha, jer ta strašna snaga Vlasovog smirenja, ona potreba za samospasavanjem, ona žudnja za stradanjem, zadivili su i vas opštečoveka i ruskog *gentilhomme-a*^[7], tako da je ovaj veličanstveni narodni lik izmamio ushićenje i poštovanje iz vaše visokoliberalne duše!

Razdelio je Vlas imanje svoje,
Sam ostade bos i go
I pođe da skuplja
Milostinju za Božji hram.
I od tada skita seljak,
Trideset godina evo već,
Hrani se od milostinje —
Strogo drži zavet svoj.

.....

Pun je tuge neutešne
Crn u licu, visok, prav,

(Čudo, kako je lepo!)

Prolazi on hodom laganim
Kroz gradove i kroz sela...

.....

Nosi i ikonice on, i knjigu,
Sam sa sobom i govori
I železnim verigama
Lagano u hodu zveckaju.

Čudo, čudo, kako je to lepo! Čak je tako lepo kao da to vi niste pisali, baš tako kao da niste vi, nego neko drugi ko se umesto vas kreveljio potom »na Volgi«, s onim takođe divnim stihovima o lađarskim pesmama. A, uostalom — niste se vi kreveljili s onim »na Volgi«, možda samo malo: vi ste i na Volgi voleli opštečoveka i u lađaru, i uistinu ste patili zbog njega; to jest, ne zbog lađara lično nego, da tako kažem, zbog opštelađara. Eto, vidite — voleti opštečoveka, to znači verovatno već prezirati, a pokačkad i mrzeti pravog čoveka koji je tu kraj vas. Ja sam naročito istakao ove izvanredno divne stihove one vaše pesme (u celini, izvinite).

Setio sam se ovog opevanog Vlasi stoga što sam ovih dana čuo začuđujuće fantastičnu priču o drugom jednom Vlasi, čak o dvojici, čak sasvim drugačijih, o kakvima se do sada nije čulo. Taj je događaj istinit i zasluđuje pažnju zbog svoje neobičnosti.

Kažu da se u nas, u Rusiji, mogu i danas videti po manastirima naročiti shimnici, kaluđeri-ispovednici i savetodavci. Je li to dobro ili nije, jesu li kaluđeri potrebni ili nisu — u to neću da ulazim, nisam se zbog toga latio pera. Ali, pošto živimo u stvarnosti ovakvoj kakva je da je, priča ne može bez kaluđera, ona se na njemu zasniva. Ti su kaluđeri-savetodavci često veoma obrazovani i odlikuju se dobrim umom. Tako se bar o njima priča, sam ja o tome ne znam. Neki su od njih i poznati u celoj Rusiji; kažu, poznaju ih oni, naime, kojima su i potrebni u suštini. Tako, recimo, nekom starcu u Hersonskoj guberniji ljudi putuju, ili idu pešice, iz Petrograda, Arhangelska, s Kavkaza ili iz Sibira. Dolaze k njemu s dušom ubijenom očajanjem, s dušom koja se ne može zalečiti, ili s bremenom na srcu tako strašnom da

grešnik o tome ne govori ni svome duhovnom ispovedniku — ne zbog straha ili nepoverenja, nego prosto zbog očajanja koje više ne veruje u spasenje. Čim neko dočuje za takvog kaluđera-savetodavca — odlučuje odmah, kreće k njemu.

Evo šta je jednom rekao jedan od tih staraca u prijateljskom razgovoru nasamo s jednim slušaocem.

— Već dvadeset godina slušam ljude, i reklo bi se da sam za dvadeset godina upoznao najskrivenije i najkomplikovanije bolesti ljudske duše, ali i posle dvadeset godina još ponekad, zadrhtim, zgrozim se slušajući neku tajnu. Izgubim mir u duhu koji je potreban da bi se dala uteha, i moram sebe da okrepljujem smirenjem i poverenjem. I tada ispriča sledeću priču, čudnovatu priču iz narodnog života.

»Vidim, jednom, ulazi u moju sobicu seljak puzeći na kolenima. S prozora sam još video kako puze po zemlji. Prve reči koje mi je rekao bile su:

— Nema mi spasa, ja sam proklet! — Reci mi što hoćeš, — on ponavlja, — proklet sam! Nekako ga umirih. Bilo mi je jasno: čovek dolazi izdaleka zbog svoje nevolje.

— Skupismo se nas nekoliko mladića iz sela, — počeo on da kazuje, — i uzesmo da se među sobom prepiremo: »Ko će da učini veću drskost?« Ja se s ponosom hvalim pred svima da ću to biti ja. Neki drugi momak povede me na stranu i reče mi u četiri oka.

— Ti nisi sposoban da uradiš to što kažeš. Samo se hvališ!

Počeh da se kunem.

— Stani! Zakuni se, — reče, — svojim spasenjem na onom svetu da ćeš učiniti sve kako ti ja budem rekao.

Zakleh se.

— Sada će uskoro post, — reče. — Posti, ali kad budeš došao na pričest, uzmi pričešće, ali ga nemoj progutati. Kad se budeš odmakao, izvadi ga iz usta i sačuvaj ga. Dalje ću ti već kazati.

Učinih tako. Pravo iz crkve me povede u baštu, uze motku, zabi je u zemlju i reče: stavi ga tu. Ja stavih pričešće na motku.

— Sada, — reče, — donesi pušku. Donesoh.

— Napuni je.

Napunih je.

— Digni je i opali.

Podigoh ruku i nanišanih. Trebalo je samo da opalim, kad odjednom preda mnom krst, i na njemu Raspeti. Onesvestih se i padoh zajedno s puškom«.

Zar taj događaj nije veoma karakterističan? I zar ne ukazuje na nešto što zaslužuje da se nekoliko trenutaka zadržimo na njemu? Ko je bio taj Vlas, odakle je i kako se zvao — starac mi, razume se, nije otkrio, kao što mi nije rekao ni za pokajanje koje mu je odredio. Verovatno je opteretio dušu strašnim postupkom, onim koji prema a snage ljudske, razmišljajući da, ukoliko gore — utoliko bolje: »Sam je dopuzao za patnjom«. Zar ne, događaj je karakterističan, s jedne strane, na mnogo šta i podseća, tako da zaista zaslužuje da se na njemu zadržimo koji trenutak kako bismo ga razabrali. Mislim da će poslednju re  imati da kažu oni, ti najrazličitiji »Vlasi« koji se kaju i ne kaju. Oni će nam pokazati novi put, izlaz iz svih naših teškoća za koje se može reći da su bezizlazne. Neće Petrograd konačno odlučiti o ruskoj sudbini! I zato bi svaka, i najmanja *nova* crta o tim »novim ljudima« trebalo da zasluži na u pažnju.

Prvo,  udi me —  udi me iznad svega — sam početak događaja, to jest da je u ruskom selu mogu no takvo takmičenje i takav spor: ko će drskije delo počiniti? To je činjenica koja me podseća na mnogo šta iznenađujuće, a ja sam, međutim, viđao mnogo sveta, i to sveta upadljivo grešnog. Primetiću: baš izuzetnost činjenice potvrđuje njenu verovatnost: kada se laže, izmišlja se nešto mnogo ob i nije, nešto što liči na svakidašnjicu, na ono u šta će svi poverovati.

Pored toga, veoma je zanimljiva medicinska strana ovih činjenica. Halucinacija je, uglavnom, bolesno stanje, i ta je bolest veoma retka. Možda i u krajnje uzbuđenog čoveka ne postoji baš halucinacija ako je inače potpuno zdrav. Ali, to je stvar medicine, a ja o tome malo znam.

Sasvim je nešto drugo psihološka strana fakta. Tu su pred nama dva narodna tipa — oni nam do kraja predstavljaju ceo ruski narod. Pre svega, imamo zaborav i gubitak mere u svemu (imajte na umu, to se javlja s

vremena na vreme i prolazi kao povodanj). To je ona potreba da se pređe granica, da se, sa srcem koje zamire, pristupi provaliji, da se napola nadnese nad nju, da se zagleda u njeno dno, i — u nekim slučajevima dosta čestim — da se izbezumljeno, glavačke baci u nju. To je potreba za odricanjem u čoveku, u Rusa, koji, u stvari, ponekad i nije poricatelj nego čovek pun pijeteta — to je potreba za poricanjem svega, najveće svetinje srca, ideala i celokupne narodne svetinje pred kojom je još maločas stajao s pijetetom i koja mu je odjednom postala teško breme. Naročito zapanjuje užurbanost i plahovitost s kojom ruski čovek pokatkad hita da se istakne u nekim trenucima svoga ili narodnoga života, u dobrom ili u rđavom smislu. Kao da nekako ne može da se uzdrži. Kada je reč o ljubavi, vinu, bekrijanju, samoljublju, zavisti — tu se Rus ponekad sav i bez ostatka predaje trenutku, spreman je da raskine sa svim, da se odrekne Svega: porodice, običaja, Boga. Poneki sasvim dobar čovek može odjednom da postane nitkov, razvratnik, zločinac — samo ako se preda tom vihoru, tom za nas sudbonosnom ponoru grčevitog i momentalnog samoodricanja i samouništenja koji su tako svojstveni ruskom narodnom karakteru u izvesnim sudbonosnim trenucima njegovoga života. Ali se zato, isto tako, snažno i plaho, s istom takvom žudnjom samoodbrane i kajanja ruski čovek i spasava, kao i ceo narod, kad dosegne krajnju granicu i kad više nema kud. Posebno je karakteristično: da je obrnuti impuls obnove i samospasenja uvek ozbiljniji nego onaj prvi poriv poricanja i samouništenja. Drugačije rečeno, ono prvo biva zbog malodušnosti, dok u svoj preporod Rus ulaže ogroman i ozbiljan napor, na pređašnji napor on počinje da gleda s prezrenjem do poricanja samoga sebe.

Mislim da je glavna, najosnovnija duhovna potreba ruskoga naroda — potreba za večitom i neutoljivom patnjom svuda i u svačemu. Izgleda da je on od iskoni obuzet tom žudnjom za stradanjem. Kroz svu njegovu istoriju provlači se ta žica patnje, i to ne samo zbog spoljašnjih nevolja i nedaća, nego to stradalništvo potiče iz samog srca naroda. Ruski narod i u sreći traži deo patnje, inače mu ta sreća ne bi bila potpuna. Nikad, čak i u najtrijumfalnijim momentima svoje istorije, on nije izgledao gordo i likujuće, nego je bivao raznežen do patnje; on uzdiše, a slavu svoju pripisuje milosti Božjoj. Ruski narod, reklo bi se, uživa u svojoj patnji. Ono što se zapaža u celom narodu, to će se naći i u pojedinačnim tipovima — govoreći, uostalom, uopšteno. Pogledajte, na primer, mnoge tipove ruskog raspuštenog i praznog čoveka. Nije to samo ona neodmerena raspojasanost koja

zadivljuje merom: do kakve niskosti može da padne ljudska duša! Ta pustoš je, pre svega, u samom mučeniku. Nikada ni u najglupljeg Rusa nećete sresti ono naivno oholo samozadovoljstvo. Uporedite, na primer, ruskog i nemačkog pijanicu — ruska je pijanica gora od nemačke, ali pijani Nemač je sigurno gluplji i smešniji od Rusa. Nemci su kao narod uglavnom samozadovoljni i ponosni na sebe. Te bitne nacionalne osobine rastu u pijanog Nemca u srazmeri s količinom piva koje je popio. Pijani Nemač je, nema sumnje, srećan čovek, nikad ne plače, peva hvalisave pesme, ponosan je. Dođe kući pijan kao smuk, ali je ponosan. Ruska pijanica pije, pre svega, zbog nevolja, i onda plače. Ako se i junači, on ne likuje već samo galami. Uvek se seća neke uvrede i kori onoga ko ga je uvredio, pa bio taj tu ili ne bio. Drsko će dokazivati da je general, i strašno će psovati ako mu se ne veruje i, na kraju krajeva, da bi ih nagnao da mu poveruju, zvaće »policiju«. On, međutim, baš zato zove policiju i zato je nemoguć, što je u dubini svoje pijane duše čvrsto uveren da nije »general« nego samo odvratna pijanica koja se srozala ispod svake životinje. Ono što se vidi u ovom sitnom primeru može se videti u krupnijem. I najveći pokvarenjak, koji je često divan u svojoj drskosti i čiji su poroci fini do te mere da ga budale podržavaju, oseća ipak, nekim unutrašnjim instinktom svoje pokvarene duše, da je, konačno samo nitkov — i ništa više. Nije zadovoljan sobom, u srcu sve više oseća prekor i sveti se onima koji ga okružuju, besni, nasrće na sve dok ne dostigne najveću meru, boreći se s patnjom u svom srcu, s patnjom koja je iz časa u čas sve veća, u isto vreme uživajući i naslađujući se tom patnjom. Ako je sposoban da se s ivice zabluda otrgne od svog poniženja, sam će se sebi strašno svetiti za svoj nekadašnji pad, strašnije nego drugima, u onom pijanstvu svoje pokvarenosti, zbog sopstvenog nezadovoljstva sobom.

Ko je nagnao ona dva momka na spor: »Ko će učiniti nešto što drskije?«, i zbog kojeg je razloga počela takva utakmica, zbog čega je baš tako izazivao zavodnik svoga druga? Naravno, moglo je tu da bude i nešto ranije: ili pritajena mržnja među njima, ili mržnja iz detinjstva za koju nisu znali i jedan i drugi i koja je, evo, sada buknula među njima u trenutku izazova. Ovo poslednje je verovatno: oni su bili prijatelji i živeli složno sve do tada, ali ta je sloga bivala, kako je vreme odmicalo, sve nepodnošljivija, u trenutku izazova je napetost uzajamne mržnje i zavisti žrtve prema Mefistofelu već bila nešto neverovatno.

— Ničega se neću uplašiti, sve ću učiniti što god budeš kazao, neka duša propadne, ali ću te posramiti!

— Hvališ se, pobeći ćeš u mišju rupu, nasmejaću ti se, propadni, dušo.

Za takmičenje je onaj mogao izabrati i nešto drugo, recimo razbojništvo, ubistvo, atentat na moćnika — jer, mladić se zakleo da će ići na sve, a njegov zavodnik je znao da on ozbiljno govori i da će uistinu poći. Ali ne! I one najstrašnije »drskosti« činile su se zavodniku običnim. On smišlja nečuvenu, nemoguću i neshvatljivu drskost. U tom i takvom izboru je došlo do izraza gledište celoga naroda.

Da, neshvatljivu! No, pošto se on zadržao na njoj, na toj drskosti, pokazuje da je on o njoj razmišljao. Možda ga je, još od detinjstva, taj san zaokupljao i njegovu dušu potresao svojim užasom i svojim strašnim zadovoljstvom? Da, on je odavno smislio sve to, i pušku i vrt, i sve je čuvao u tajnosti — u to nema sumnje. Naravno, on je to izmislio ne da sam to izvrši, ta mu se slika tako dopadala, s vremena na vreme prožimala mu je dušu, mamila ga je, i on joj se plašljivo podavao, pa opet izmicao, ohladneo od užasa. Neka bude trenutak nečuvene drskosti, pa onda sve neka propadne! Naravno, on je znao da ga zbog toga očekuje večno prokletstvo, ali — »i ja sam se peo na tolike visine!...«

Čovek može da ne bude svestan mnogo čega, može samo da oseća. Mnogo se može znati samo nesvesno. Svakako je veoma zanimljiva duša ovog drskog zavodnika, i neka se ne zaboravi iz kakve je on sredine — on je bio seljak. Bilo bi zanimljivo, takođe, znati i da li je on sebe smatrao većim krivcem od svoje žrtve, ili ne? Sudeći po njegovoj pameti, možemo pretpostaviti da je sebe smatrao većim krivcem, ili bar ravnim onom, jer, izazivajući žrtvu na »drskost«, on je izazivao i sebe.

Kažu da ruski narod slabo poznaje Jevanđelje, ne zna osnovna pravila svoje vere. Možda je to istina, ali zato on poznaje Hrista, i od iskoni ga nosi u svom srcu. U to nema sumnje. A kako je to pravo shvatanje Hrista bez prethodnog poznavanja učenja o veri moguće — to je drugo pitanje. Nesumnjivo je da je poznavanje Hrista u svom srcu i prava predstava o njemu postojalo u ruskom narodu, ono se prenosilo s kolena na koleno, ono se slilo s ljudskim srcima. Možda je Hristos jedina ljubav ruskog naroda, i on voli njegov lik na neki svoj način, kroz neku patnju. Zbog toga se ruski narod i ponosi pravoslavnim imenom, a to znači: onaj ko najpravilnije ispoveda Hrista. Ponavljam: mnogo šta se može znati nesvesno.

I, evo, narugati se takvoj narodnoj svetinji, prekinuti tako s celom zemljom, zgaziti sebe zauvek samo zbog jednog trenutka likovanja u

odricanju i oholosti — ništa drskije nije mogao da smisli onaj zavodnik, onaj ruski Mefistofel! Da je u duši jednog prostog čoveka mogućan toliki napor strasti, toliko mračnih i komplikovanih osećanja — to je zapanjujuće. I još obratite pažnju: sve se to u tog mladića razvilo gotovo do svesne ideje. Žrtva ne odstupa, ne pokorava se i ne plaši. Tako bar izgleda. Mladić prihvata izazivanje. Prolaze dani, a on ostaje pri svome. Nastupa ne san, nego samo delo: on odlazi u crkvu, sluša svakodnevno reči Hristove, i ne koleba se. Ima strašnih ubica koji se zbunjuju pred žrtvom koju ubijaju. Jedan takav ubica, uhvaćen na delu, sve do kraja nije hteo da prizna, nego je nastavljao da obmanjuje islednika. Kad je islednik ustao i naredio da ga vode u zatvor, on je cvileo i molio da se oprostí sa svojom ubijenom ljubavnicom — koju je on ubio. Sagnuo se i poljubio je nežno, zaplakao se, i na kolenima još molio je i ponovio da on nije kriv, sve šireći ruke. Time sam hteo da skrenem pažnju do koje životinjske mere čovek može da bude neosetljiv.

Ali, u našem slučaju nije reč o neosetljivosti, nego o nečem naročitom: to je mistični užas, najveća sila koja vlada dušom čovekovom. Da je to bilo u pitanju, vidi se posle svršetka svega. Jaka duša mladićeva je mogla delimice da se bori s tim užasom, i on je to dokazao. Uostalom, je li to bila snaga ili krajnja ravnodušnost? Po svoj prilici, i jedno i drugo, dodirivanje krajnosti. Taj mistični užas, zatim, ne samo da nije prekinuo, nego je još produžio borbu; on je, verovatno, od grešnikovog srca sve više odstranjivao mogućnost svakog osećanja kajanja, i ukoliko ga je više ugušivao — utoliko je ono postajalo nemogućnije. Osećanje užasa je svirepo osećanje, ono suši i skamenjuje srce i čini ga nesposobnim za kajanje kao i za svako više osećanje. Eto, dakle, kako je mladić izdržao i momenat pred putirom dok je, verovatno, drhtao do iznemoglosti od straha. Ja, takođe, mislim da je uzajamna mržnja žrtve i njenoga mučitelja sasvim prestala u tom trenutku. Onaj“ što je bio kušan porivima mogao je, s bolesnom pakošću, mrzeti sebe, one oko njega koji su se molili u crkvi, ali najmanje svoga Mefistofela. Obojica su osećali da su potrebni jedan drugome, kako bi zajednički okončali stvar. Svaki je za sebe osećao da je sam nemoćan da ga okonča. Zbog čega su tu stvar produžavali, zbog čega su podnosili tolike muke? Oni i nisu mogli, uostalom, da raskinu savez. Ako bi njihov ugovor bio raskinut, odmah bi se javila i zapalila bi se ona uzajamna mržnja, deset puta jače nego pre i, verovatno, dogodilo bi se ubistvo: mučenik bi ubio svoga mučitelja.

Ali, neka i to. Čak i to ne bi bilo ništa pred užasima koje je žrtva podnela. U tome je i stvar što je na dnu duše i jednoga i drugoga mladića

postojala neka paklena naslada nad sopstvenom propašću, neka potreba tako silna da nestaje daha koja nagoni čoveka da se nagne nad provaliju i da zagleda u nju s potresnim divljenjem prema sopstvenoj drskosti. Gotovo je nemoguće da se sve dovede do kraja bez tih uzbudljivih i strasnih osećanja. Nisu ti momci bili neke proste šaljivčine, glupi i tupi dečaci — oni su počeli takmičenje u »drskosti«, a završili su u očajanju pred starcem.

Imajte još na umu da zavodnik nije svojoj žrtvi otkrio celu tajnu: ona nije znala, izlazeći iz crkve, šta bi trebalo da čini sa svetinjom, sve do trenutka kad je on naredio da donese pušku. Toliki dani mistične neizvesnosti svedoče o grešnikovoj strašnoj upornosti. S druge strane, seoski Mefistofel se pokazao kao veliki psiholog.

No, možda oni, stigavši u vrt, nisu više znali za sebe? Mladić se seća, međutim, kako je punio pušku i nišanio. Možda je postupao samo mahinalno, iako pri svesti, kao što zaista i biva u stanju užasa? Ne mislim da je tako: da se on pretvorio samo u mašinu koja dejstvuje isključivo po inerciji, onda on, verovatno, ne bi kasnije imao ono viđenje; jednostavno bi se srušio bez svesti, pošto bi istrošio sve zalihe inercije — a to bi bilo ne *do*, nego posle pucnja. Ne, najverovatnije je da se svest sačuvala sve vreme i neobično jasno, bez obzira na smrtni strah koji je rastao i napredovao sa svakim trenutkom. I baš zato što je žrtva podnela taj pritisak užasa koji je progresivno išao, to, opet ponavljam, možemo zaključiti da je ona bila nesumnjivo nadarena ogromnom duševnom snagom.

Obratite pažnju na to da je punjenje puške operacija koja u svakom slučaju zahteva izvesnu pažljivost. Najmučnija i najnepodnošljivija stvar u ovom trenutku je, po mom mišljenju, ta sposobnost da se čovek odvoji od svoga užasa, od ideje koja ga davi. Oni koje je užas do kraja slomio ne mogu da se odvoje od prizora, oni zagledaju u predmet ili u ideju koji su ih porazili: oni stoje pred njim kao ukopani i gledaju u taj užas. Ali, mladić je napunio pušku pažljivo; on se toga seća, seća se kako je potom nišanio, svega se seća do poslednjeg momenta. Može biti i to da je proces punjenja puške njemu bio neko olakšanje, izlaz neki koji traži namučena duša, možda je želeo da se usredsredi, makar u magnovenju, na neki predmet, na nešto spoljašnje. To se događa onima kojima seku glavu na giljotini. Dibari je doviknula dželatru: *»Encore un moment, monsieur le bourreau, encore un moment!«*^[8] Dvadeset puta bi ona više propatila u tom poklonjenom trenutku kad bi joj ga dozvolili, pa ipak je vikala i molila za taj trenutak. No,

ako pretpostavimo da je punjenje puške bilo za našeg grešnika isto ono što je za Dibarijevu bilo ono *encore un moment*^[9], on, naravno, ne bi posle tog trenutka mogao opet da se vrati svom užasu od kojega se već odvojio, i ne bi mogao da sve nastavi, da gađa i puca. Ruke bi mu otkazale poslušnost, puška bi mu ispala iz ruku, bez obzira na volju i svest koje je sačuvao.

No, u poslednjem trenutku — sva laž, sva niskost postupka, sva malodušnost koju je mladić do tada smatrao snagom, sva sramota pada, sve se odjednom otelo i pojavilo pred njim u groznoj boji. Neviđeno priviđenje krsta izašlo mu je pred oči... sve se svršilo.

Osuda je odjeknula iz njegovog srca. Zašto je odjeknulo nesvesno iz srca, zašto nije odjeknulo u mozgu, u svesti, zašto se taj sud javio spolja, kao od duha i savesti čovekove nezavisna činjenica? U tome se nalazi veliki problem i delo Gospodnje. Za njega, za grešnika, bez sumnje je to bilo delo Gospodnje. Vlas je pošao u svet, i on zahteva patnju.

No, šta je s drugim Vlasom, onim koji je ostao, sa zavodnikom? Legenda ne kaže da je on pošao na kolenima da traži pomilovanje, ništa o njemu ne kaže. Možda je i on na kolenima puzio, a možda je ostao na selu, pije i dalje i zabavlja se praznikom — on nije imao priviđenja. Je li tako? Zanimljivo bi bilo znati i njegovu istoriju onako, zbog studije.

Zanimljivo bi bilo i stoga što je to možda prvi seoski nihilist, naš domaći poricatelj i mislilac-nevernik koji nije patio i drhtao zajedno sa svojom žrtvom, nego je hladnokrvno i sa zanimanjem pratio drhtanje i grč žrtve, jer on je imao potrebe za tuđom patnjom i ljudskim uniženjem — đavo bi ga znao, možda zbog nekih naučnih posmatranja.

Ako takve osobine postoje u karakteru naroda (a u današnje vreme takve su pretpostavke moguće), i to još na našem selu, onda je to otkriće uveliko začuđujuće. Ranije se nije znalo za slične osobine. Onaj zavodnik u Ostrovske, u odličnoj drami *Ne živi onako kako hoćeš*, ispao je veoma slabo. Za žaljenje je što tu ništa pouzdano ne možemo da saznamo.

Razume se, ispričana priča je interesantna baš po tome što je istinita. Ponekad nije uzaludno zagledati u dušu savremenog Vlase. Današnji Vlas se brzo menja. U narodu, u njegovim nižim slojevima, isto je takvo previranje kao i gore, u višim krugovima — bar posle 19. februara, dana oslobođenja seljaka. Gorostas se probudio i proteže se, počeo da besni, i možda će preći meru. Kažu, već je počeo. Priča se, i štampaju se užasne stvari: pijančenje,

razbojništvo, pijana deca i pijane matere, cinizam i sirotinja, nepoštenje i bezbožnost. Neki ozbiljni, no i brzopleti ljudi već raspravljaju fakta: ako ovako potraje samo deset godina, posledice neće moći da se predvide, čak ni one s ekonomske tačke gledišta. Ali, opomenimo se Vlasa, i umirimo se: u poslednjem trenutku će sva laž, ako laž i postoji, izaći iz srca naroda i pojaviti se pred njim kao neizmerna sila optužbe. Trgnuće se Vlas, i prihvatiti će se dela Božjeg. U svakom slučaju, narod će se spasti sam, ako do nevolje dođe. I on će spasiti sebe i nas jer, opet, svetlost će zasijati odozdo (sasvim neočekivano, možda, za naše liberale, i to je ono najkomičnije). Ima već znakova nečega sličnog, sada se već primećuju neke činjenice. U svakom slučaju, naša nemoć, nemoć »ptića iz gnezda Petrova«, u ovom trenutku je nesumnjiva. S devetnaestim februarom, danom oslobođenja seljaka, završio se petrovski period ruske istorije, i mi smo već zakoračili u punu neizvesnost.

VI

BOBOK

Ovoga puta donosim *Zapise jednog lica*. To nisam ja, to je neko drugo lice. Mislim da više nije potreban nikakav drugi predgovor.

Pre tri dana, reći će mi tako Semjon Ardalionovič: — Ta hoćeš li ti, Ivane Ivaniču, jednom biti trezan, kaži mi, zaboga?

Neobičan zahtev. Ne ljutim se — ja sam čovek bojažljiv. No, eto, mene su i ludakom proglasili.

Jednom je, slučajno, umetnik naslikao moj portret: »Ti si«, veli, »ipak pisac«. Ja sam mu dozvolio, i on ga je izložio. Čitam tada: »Idite, pogledajte

to bolesno lice koje nije daleko od ludila«.

Nije važno, ali kako to tako odmah dati u štampu? U štampi bi sve trebalo da je valjano, tamo bi trebalo ideala, a ovde... Valja reći, bar uvijeno, zbog toga postoji stil. Ali ne, neće on uvijeno. Danas se gube i humor i lep stil, umesto duhovitosti uzima se psovka. Ne ljutim se: nisam ja ne znam kakav pisac da bih poludeo. Napisao sam i pripovest, ali nisu hteli da je objave. Napisao sam i feljton, no i to su odbili da štampaju. Mnogo sam feljtona nudio raznim redakcijama, i svuda su me odbijali — »soli« tu nema u vas, vele.

— Kakve soli, — pitam ja uz podsmeh, — da nije grčke?

Onaj me i ne shvata. Sada mahom prevodim za izdavače s francuskog. Pišem i reklame trgovcima: »Retkost! Crveni čaj s plantaža...«, a za panegirik njegovom prevashodstvu, pokojnom Petru Matvejeviću, primio sam znatnu sumu. Jedan knjižar mi je naručio da napišem knjižicu *Veština da se dopadnete damama*. Objavio sam nekih šest takvih knjižica u toku svog života. Imam nameru da skupim Volterove sentence, ali plašim se da to našima ne bude neslano. Kakav Volter, danas je potrebna motka, a ne Volter! I poslednje zube su jedan drugome izbili. Evo, to je celokupna moja književna delatnost. Ne računam to što redakcijama besplatno šaljem pisma sa svojom punom adresom, potpisom. Neprestano nudim savete i sugestije, kritikujem i ukazujem na put. Prošle sedmice sam jednoj redakciji poslao četrdeseto pismo po redu u poslednje dve godine. Samo za marke sam utrošio četiri rublje. Moj karakter je gadan, u tome je stvar.

Nije mene slikar portretisao zbog umetnosti, već zbog dveju bradavica koje naporeda stoje na mom čelu: to je fenomen, veli on. Eto, sada nemaju ideje, pa koriste fenomene. Ali, bradavice na mom portretu uspele su — kao žive! To nazivaju realizmom.

Što se, pak, ludila tiče, u nas su prošle godine mnoge proglasili ludacima. I to kakav stil u svemu tome: »Pored«, vele, »izvornog talenta... na kraju se pokazalo... uostalom, to se odavno moglo naslutiti...« To je vešto i, s tačke gledišta čiste umetnosti, to se može i pohvaliti. Da, no odjednom su se još umnijim pokazali. To je to, da čovek poludi — znaju to u nas, no nikoga još nisu umnim učinili. Sećam se jedne duhovite španjolske šale iz vremena kada su Francuzi, pre dva i po veka, sagradili prvu ludnicu: »Sve su svoje ludake smestili u zasebnu kuću, da nam pokažu da su oni svi pametni ljudi«.

Tako je: ako drugoga strpaš u ludnicu, nećeš time pokazati svoju pamet. »K. je lud, znači: sad smo mi pametni«. Ne, to ne mora da znači.

Uostalom, dovraga... šta se ja tu pameću razmećem i sve jednako gundam. Dosadio sam i sluškinji. Juče mi je svratio prijatelj: »Tvoj stil se menja«, veli, »postaje nekako isprekidan. Seckaš li seckaš — uvodna fraza, pa uz nju opet uvodna fraza, pa još nešto u zagradi, a onda sve iskidaš, iseckaš...«

On je u pravu. Sa mnom se nešto neobično zbiva. Menja mi se karakter, boli me glava. Nešto mi se priviđa, i načas mi se čini da čujem nešto neobično. Glasove ne čujem nikakve, nego tako, kao da neko kraj mene ponavlja: »Bobok, bobok, bobok!«.

Kakav li je to bobok?

Valja se malo razonoditi.

Nameran da se razonodim, išao sam i na sahranu. Reč je o nekom daljem rođaku. Pa ipak, koleški je savetnik. Udovica i pet neudatih kćeri. Svakoj da kupiš samo cipele — koliko bi tu trebalo! Pokojnik je zarađivao, a sada — ostala penzijica. Podviće rep. Oni su me uvek nerado primali. Ja ne bih ni sad došao da nije reč o posebnom slučaju. Pratio sam ga do groba s ostalima, a oni — sve se odmiču od mene, prave se važni. Doista, moj kaput je već otrcan. Mislim da ima dvadeset i pet godina kako nisam bio na groblju — kako krasno mestašce!

Prvo, onaj zadah. Bilo je petnaestak mrtvaca. Pokrovi razne cene. Bila su čak i dva katafalka — jedan za nekog generala, i jedan za neku gospođu. Bilo je mnogo snuđenih lica, mnogo lažne tuge, no bilo je i dosta veselosti. Pop ne može da se požali, zarađuje. Ali, onaj zadah. Ne bih želeo da budem sveštenik ovde.

Zagledam se u lica pokojnika brižljivo, ne verujem mnogo u svoju moć zapažanja. Ima lica nežnih, a ima i onih neprijatnih. Uopšte, ružni su osmesi, u nekih posebno. Ne volim to, sve ću ih sanjati.

Dok je trajala služba, izašao sam na vazduh iz crkve. Bio je sumoran, ali suv dan. Bilo je hladno, naravno, oktobar je. Prošetao sam pored grobova. Ima ih raznih kategorija. Oni treće kategorije koštaju trideset rubalja — pristojno, i nije tako skupo. Prve dve su ili u crkvi ili ispod paperte, ali ti su skupi. U grob treće kategorije su sada sahranjivali šestoro njih, među njima su bili i general i gospođa.

Zavirio sam u grobnice: užas, voda, sama voda! Potpuno zelena... ali ne vredi o tome! Grobar je neprestano izbacivao vodu kofom. U vreme službe pošao sam da prošetam i van kapije. Tu je starački dom — a malo dalje i restoran. Nije to loš restoran — može da se jede, i drugo. Tu je bilo mnogo onih što su došli da prate pokojnike. Bilo je veselosti i pravog oduševljenja. Popio sam nešto i prezalogajio.

Posle toga, i ja sam lično pridržavao sanduk dok je nošen od crkve do grobnice. Zbog čega su mrtvaci u sanduku tako teški? Vele, to je tamo reč o nekakvoj inerciji, telo ne ide samo usmereno... neka takva glupost. U suprotnosti sa zakonima mehanike i zdravog razuma. Ja ne volim, kad ljudi s opštim obrazovanjem trpaju nos u sve, kad rešavaju neke specifične probleme — a to u nas svak hoće. Građani raspravljaju o vojnim problemima, čak i onim koje bi trebalo da raspravljaju feldmaršali; tehničari, tako, radije raspravljaju o filosofiji i političkoj ekonomiji.

Nisam pratio sprovod do groba. Ja sam ponosan čovek; ako me primaju samo iz nužde, zašto da idem na njihov ručak, pa makar bio i ta daća? Ne znam nikako zbog čega sam ostao na groblju. Seo sam, razume se, na jednu nadgrobnu ploču, i zamislio sam se.

Počeo sam da razmišljam o moskovskoj izložbi, a završio sam s čuđenjem kao opštom temom. Evo šta mislim o »čuđenju«:

»Svemu se čuditi, to je, naravno, glupo, a ničemu se ne čuditi je mnogo lepše — i nekako se smatra za stvar dobrog manira. No, ne verujem da je stvarno tako. Mislim da je mnogo gluplje ne čuditi se ničemu nego svemu se čuditi. No, ne čuditi se ničemu, to vam je isto kao i ne poštovati ništa. A glup čovek i ne može ništa da poštuje«.

Da, meni je, pre svega, potrebno poštovanje. Ja sam željan poštovanja, — rekao mi je ovih dana jedan poznanik.

Željan poštovanja! Bože moj, šta bi bilo s tobom kad bi se sad usudio da to kažeš!

U tom trenutku sam se zaneo. Ne volim da čitam nadgrobne napise — sve jedno te isto. Na ploči blizu mene stajao je započeti sendvič — glupo, nepristojno. Bacio sam ga; nije to hleb, to je sendvič. Uostalom, nije greh bacati hleb na zemlju, greh je bacati ga na pod. Valja to proveriti u kalendaru u Suvorina. Verovatno sam dugo tako sedeo, dosta dugo, čak sam i prilegao na jednoj dužoj ploči koja je imala oblik mramornog sanduka. Kako se to

desilo da odjednom začujem čudne stvari? U početku nisam o tome vodio računa, čak mi je bilo odvratno. Pa ipak, razgovor se nastavljao. Čujem — neki prigušeni glasovi, kao iz usta koja su zatisnuta jastukom, pa ipak nekako razgovetno, blizu mene. Trgnuo sam se, ustao i počeo pažljivo da osluškujem.

— Vaše prevashodstvo, to nije prosto moguće! Bacili ste sedmicu herc, krećem i ja, i gle — u vas je sedmica karo. Trebalo je da se prethodno dogovorimo za karo.

— Znači, da igramo napamet? Šta je tu zanimljivo?

— Ne, vaše prevashodstvo, ne može bez garancije. Potreban je ulog, i da se kusur broji.

— E, ovde nećeš dobiti ulog.

Kakve su to, ipak, ponosne reči! Čudno, iznenađujuće. Jedan je glas bio važan, siguran, a drugi pomalo mek, sladunjav, ne bih poverovao da nisam sam čuo. Na sprovodu do groba nisam bio. Pa ipak, šta je to ovo ovde — preferans, i još kakav je to general? Sigurno je bilo jedno, glasovi su dolazili iz grobova. Sagnuo sam se i pročitao natpis na ploči: »Ovde počiva general-major Pervojdov... nosilac tih i tih odlikovanja... hm, »umro avgusta... godine... u pedeset i sedmoj... Počivajte, mile kosti, do radosnog uskrs...!«

Eh, dovraga, zaista je general!

Iz drugog groba čuo se udvorički glas; na njemu nije loš bilo spomenika, stajala je samo ploča. To je neki nov. Po glasu se može zaključiti da je to činovnik sedmog platnog razreda.

— Oh-ho-ho! — čuo se nov glas na pet hvati od generalovog groba, ispod jedne sveže humke muški, narodski glas, nekako slab i ispunjen strahopoštovanjem.

— Oh-oh-oh!

— Ih, ovaj štuca!, — ču se jedan ljutit glas pun prezrenja; izgleda, dama je iz visokog društva. — Užasno je pored ovog dućandžije!

Ja uopšte ne štucam, nisam čak ništa ni jeo, takva mi je priroda. A vas, gospođo, ni ovde ne napuštaju vaše ćudi.

— Zašto ovde počivate?

— Sahranili su me tu, žena i sitna deca ,nisam sam došao! To je tajna smrti! I ne bih ja legao kraj vas ni po koji cenu, kako mom kapitalu priliči.

Mi možemo da patimo, tako, grob treće klase.

— Bogat, potkradao si ljude?

— Kakvo potkradanje, vi od januara, mislim, ne plaćate ništa, imam vaš račun u radnji.

— Gluposti! Mislim da je glupo ovde tražiti dugove! Pođite gore. Od bratanice tražite... naslednica je ona.

— Šta sada da tražim, i kuda da idem? Oboje smo vek proživeli, i jednaki smo na sudu Božjem u svojim gresima.

— U gresima!, — osmehnu se pokojnica s prezrenjem.

— Da se niste više usudili da razgovarate sa mnom!

— Oh-oh-oh!

— Vaše prevashodstvo, ipak, dućandžija sluša gospođu.

— Zašto je ne bi slušao?

— Pa, vaše prevashodstvo, zna se zašto, ovde je novi red. — Kakav sad novi red?

— Pa mi smo eto umrli vaše prevashodstvo.

— Da, da, ali ipak je red...

— Eh, što me time zadovoljiste! Utešiste me, nema šta! Ako je i ovde došlo do toga, šta će tek biti gore, na gornjem spratu? Ipak, šta se sve ne dešava! No, ja sam i dalje slušao, iako s velikim negodovanjem.

— Ja bih poživio! Da... znate... ja bih poživio!, — ču se, najednom, novi glas koji je dolazio negde između generala i one nervozne gospođe.

— Zar ne čujete, vaše prevashodstvo, onaj opet o istom. Čuti tako tri dana, pa će najednom: »Ja bih poživio, znate, ja bih poživio«. I to kazuje s nekom slašću, hi, hi!

— Lakomisleno!

— To ga muči, vaše prevashodstvo, znate, on već tone u san, još od aprila je ovde, i sve tako, odjednom: »Ja bih poživio!«

— Ipak je dosadno, — reče njegovo prevashodstvo.

— Da, dosadno, vaše prevashodstvo, hajde da opet pevamo Avdotju Ignjatjevnu, hi, hi?

— A, ne, hvala vam. Ne trpim tu svađalicu koja se dere.

— A ja vas obojicu ne trpim, — reče s prezirom ova. — Vas dvojica ste veoma dosadni, ništa lepo ne znate da ispričate. Znam ja o vama, vaše prevashodstvo, jednu pričicu, kako vas je jednom ispod jednog bračnog kreveta neki lakej metlom poterao, ne razmećite mi se i vi.

— Odvratna žena!, — progundā general kroz zube.

— Majčice, Avdotja Ignjatjevna, povika najednom dućandžija, — moja gospođo, kaži mi, da li se ja to molim, ili se drugo nešto zbiva?

— Ah, ovaj opet isto pita, predosećala sam, oseća se zadah od njega, smrad neki, to se on prevrće!

— Ne prevrćem se ja, majčice, ne oseća se zadah od mene, moje je telo sasvim očuvano, a vi, vi ste počeli da trulite, od vas se širi nepodnošljiv zadah, čak i za ovakvo mesto. Ja samo iz pristojnosti ćutim.

— Ah, kako vređa, odvratno! Od njega zaudara, a on mene optužuje.

— Oh-ho-ho! Samo da mi dođe što pre četrdesetodnevni parastos, da čujem kako plaču nada mnom; jecaj žene i tihi plač dece!

— Eto, za čim on žudi: naješće se koljiva i otići. Ah, kad bi se neko probudio!

— Avdotja Ignjatjevna, — reče činovnik snishodljivo. — Pričekajte malo, sad će novi početi da pričaju.

— Ima li među njima mlađih?

— Ima, Avdotja Ignjatjevna, čak i mladića.

— Ah, to bi baš trebalo!

— Zar još nisu počeli, — upita njegovo prevashodstvo.

— Još se nisu probudili čak ni oni koji su pre tri dana sahranjeni; znate, vaše prevashodstvo, čute ponekad po nedelju. Dobro je što su ih juče i danas sve nekako odjednom dovezli. Inače, na desetak hvati oko nas su sve sami oni prošlogodišnji. — Da, zanimljivo.

— Eto, vaše prevashodstvo, danas su sahranili i tajnog savetnika Taraseviča. Prepoznao sam glasove. Poznajem njegovog sinovca, on je maločas spustio sanduk u raku.

— Hm, gde je on?

— Tu, levo, vaše prevashodstvo, na pet koraka od vas. Gotovo uz vaše noge... Trebalo bi da se upoznate, vaše prevashodstvo.

— Hm, ne mogu ja... zašto ja prvi?

Sam će on, prvi će početi, vaše prevashodstvo. Njemu će to čak laskati, samo mene ovlastite, vaše prevashodstvo, i ja ću...

— Ah, ah, šta se ovo sa mnom zbiva?, — poče odjednom da stenje nečiji novi, uplašeni glasić. — Nov je, vaše prevashodstvo, nov je, i kako brzo stiže! Oni ponekad po sedmicu ćute.

— Oh, čini mi se, mlad je, — vrisnu Avdotja Ignjatjevna.

— Ja... Ja... Ja sam posle komplikacija, iznenada, — promuca u tom trenu mladić. — Meni je Šulc dan ranije kazao: u vas, veli, ima komplikacija, i ja sam najednom pred zoru umro. Ah! Ah! — Pa, šta ćete, mladiću, — sa saosećanjem i, očito, radujući se novajliji, reče general, — utešite se! Izvolite u našu, da tako kažemo, Joasafovnu dolinu. Dobri smo mi ljudi, upoznajte nas i ocenite. General-major Vasilij Vasiljev Pervojedov vam je na usluzi.

A, ne! Ne! To nikako! Lečio sam se kod Šulca, došlo je, znate, do komplikacija, u početku me je stezalo u grudima, kašljao sam, zatim sam se prehladio: grudi i grip... i, eto, neočekivano, odjednom... što je glavno, sasvim neočekivano.

— Kažete, u početku grudi, — poče nežno činovnik, kao da želi da ohrabri novajliju.

— Da, grudi, šljajm, pa odjednom nema šljajma, bole grudi, ne mogu da dišem... i, znate...

— Znam, znam. No, ako su vas grudi bolele, trebalo je poći Eku, ne Šulcu. — Hteo sam, znate, stalno sam hteo da odem Botkinu... no, odjednom...

— Botkin ujeda, — reče general. — Ah, ne, uopšte ne ujeda, ja sam čuo da je veoma pažljiv, sve unapred predviđa.

— Njegovo prevashodstvo ono reče u vezi s cenom, — kaza činovnik.

— Ah, nemojte reći... samo tri rublje uzima, a pregleda lepo, daje recept... hteo sam obavezno da idem... pričali su mi... No, gospodo, šta da radim, kome da idem, Eku ili Botkinu?

— Šta? Kuda?, — poče da se trese generalov leš od zadovoljnog smeha.
— Smejao se i činovnik, nekako piskutavo.

— Moj dečače, mila i vesela dušo, kako si mi drag!, — ushićeno podvrisnu Avdotja Ignjatjevna. — Eh, što nisu takvog kraj mene sahranili!

A, ne, to već ne dopuštam! I to mi je neki savremeni mrtvac! No, još valja saslušati, ne žuriti sa zaključcima. Ovaj novi je neki slinavko — video sam ga maločas u sanduku ima lice preplašenog pileta, a to je najgadniji izraz koji se na svetu može videti. No, šta je dalje.

A potom je počela takva »katavasija«^[10] da sve nisam ni mogao da upamtim, svi su se istovremeno probudili: probudio se činovnik — državni savetnik, i odjednom je počeo razgovor s generalom o projektu nove potkomisije u ministarstvu, i verovatnom premeštanju činovnika u vezi s tim, što je sve mnogo zabavilo generala. I sam sam saznao mnogo novoga, i čudio sam se na koji se sve način saznaju novosti administrativne prirode u našoj prestonici.

Zatim se javio jedan napola probuđeni inženjer, ali je drugi lupetao sve same gluposti; naši mu nisu dosađivali pitanjima, ostavili su ga da predahne. Najzad je i dama koju su jutros sahranili na katafalku dala od sebe znake da se budi iz svog prekogrobnog sna. Lebezjatnikov se (jer se onaj činovnik-ulizica, kojega sam mrzeo i koji je ležao pored generala Pervojedova, tako zvao) veoma uznemirio, i mnogo se začudio što su se svi tako rano probudili. Priznajem, i ja sam se tome začudio. Istina je, neki od ovih što su se probudili bili su sahranjeni tek pre tri dana, takav je slučaj bio s mladom devojkom od šesnaestak godina koja se stalno smejala i, nekako odvratno čak, sladostrasno smejuljila.

— Vaše prevashodstvo, tajni savetnik Tarasevi su se probudili, — kaza Lebezjatnikov nekako nervozno.

— A! Šta to?, — prošuška nekako prezrivo tajni savetnik koji se iznenada probudio. Bilo je u tonu njegova glasa nečeg ćudljivog i zapovedničkog. Ja sam počeo da osluškujem radoznalo, jer sam ovih dana čuo o ovom Taraseviču neke sablažnjive i uznemirujuće stvari.

— Ja sam, vaše prevashodstvo, ovog puta sam to ja.

— Šta hoćete, šta tražite?

Samo da priupitam za zdravlje vašeg prevashodstva, ovde se u početku zbog nenaviknutosti čovek nekako teskobno oseća... General Pervojedov želi da se upozna s vašim prevashodstvom, i on se nada...

— Nisam za njega ni čuo.

— Zaboga, vaše prevashodstvo, general Pervojedov, Vasilij Vasiljevič...

— Da li ste vi general Pervojedov?

— Ne, vaše prevashodstvo, ja sam savetnik nižeg ranga, Lebezjatnikov, sluga pokoran, a general Pervojedov...

— Gluposti! Molim vas da me ostavite na miru.

— Prestanite, — najzad dostojanstveno prekide general svog klijenta iz groblja.

— Imajte na umu, vaše prevashodstvo, da se nisu još probudili, ali probudiće se, to sada oni od nenaviknutosti, posle će biti drugačije...

— Dosta, — ponovo reče general.

— Vasilij Vasiljevič! Ej, vi, vaše prevashodstvo!, — odjednom se ču jedan nov glas, jak i strastan, negde pored same Avdotje Ignjatjevne, gospodski i drzak glas s nekim umornim pomodnim naglaskom, s nekom drskom intonacijom, — već dva sata sve vas posmatram, ja tu već tri dana ležim, zar me se ne sećate, Vasilij Vasiljevič? Zar se ne sećate Klinjeviča, sretali smo se u Volkonskih, tamo su vas primali ne znam zbog čega.

— Šta! Grof Petar Petrovič... je li moguće... tako mladi... Tako mi je žao!

Žao je i meni, no sad je svejedno, želim da i ovde uzmem sve što se može. Nisam ja grof, ja sam samo baron. Tako, mi smo neki šugavi mali baroni, postali smo to od lakeja, ne znam kako ni zašto, niti me zanima. Ja sam samo jedan gad iz tog tobožnjeg visokog društva, i svi su me držali za »simpatičnog mangupa«. Moj otac je nekakav generalčić, a mati je bila primana u visoko društvo. Ja sam prošle godine, zajedno s Jevrejinom

Zifelom, falsifikovao petnaestak hiljada lažnih novčanica, potom sam njega prijavio, a novac je odnela u Bordo Julija Šarpentje de Lusinjan. I pomislite samo, bio sam već zaručen sa Ščevaljevskom koja bi za tri meseca bila šesnaestogodišnjakinja — bila je još u pansionu, nudili su i miraz od devedeset hiljada. Avdotja Ignjatjevna, zar se ne sećate kako ste me kvarili Pre petnaest godina, kad sam bio paž, kad mi je bilo četrnaest godina? — Ah, to si ti, nesrećo, dobro je što te je Bog poslao ovde je tako...

— Vi ste neopravdano osumnjičili vašeg suseda — trgovca zbog užasnog zadaha... Ja sam ćutao i smeškao se. To ja smrdim, mene su sahranili u zapečaćenom sanduku.

— Odvratni ste. No, ja se ipak radujem, ne možete da verujete, Klinjeviču, kako je ovde malo života i duhovitosti.

— Da, da, ja nameravam da ovde počnem nešto duhovito, originalno. Vaše prevashodstvo, neću reći Pervojedov, dragi gospodine Taraseviču, tajni savetniče! Odazovite se! Ja sam onaj Klinjevič koji vas je u vreme posta vodio gospodici Firi, zar ne čujete?

Čujem vas, Klinjeviču, drago mi je, verujte...

— Ništa vam ne verujem, i ništa me se ne tiče. Dragi starče, ja jednostavno želim da vas poljubim, no, eto, hvala Bogu, ne mogu. Zna li vi, gospodo, šta je ovaj starac učinio? On je umro pre tri ili četiri dana, i ostavio je manjak državnog novca četiri stotine hiljade. To je bio fond za siročad i udovice, on je njime upravljao, a poslednjih osam godina nije bilo inspekcije. Zamislite kako su tamo preneraženi, kako samo pominju! Vesela misao, zar ne? Cele prošle godine čudio sam se otkud tom sedamdesetpetogodišnjem dedici toliko snage za razvrat, njemu koji boluje od podagre... no, evo, rešio sam zagonetku. Udovice i siročad — to ga je moralo raspaliti...! A ja sam to znao, jedini ja, meni je Šarpentje to kazala, i čim sam saznao, navalio sam na njega oko Uskrsa, onako prijateljski: »Daj devedeset i pet hiljada, inače, sutra stiže revizija«. Zamislite, našlo se u njega tek trinaest hiljada; izgleda, ipak, umro je na vreme. *Grand pere*, *grand pere*^[11], zar me ne čujete?

— *Cher*^[12] Klinjevič, slažem se s vama, nema potrebe da ulazite u takve pojedinosti. Ima u životu tako mnogo patnje i nevolja, a malo osvete... pozeleo sam najzad da se smirim i, koliko vidim, nadam se da ću i ovde uzeti što se može, sve...

— Dajem reč, već je nanjušio Katiš Berestovu!

— Koju? Kakvu Katiš?, — sladostrasno odjeknu dedin glas.

— Ah, koju? Pa evo je ovde, levo od mene na pet koračaja, desetak od vas. Ona je tu već evo peti dan, kad biste samo znali, *grand pere*, kakva je to gadura... iz dobre kuće, vaspitana... no, eto, čudovište, krajnji stepen monstroznosti! Gore je nikome nisam odao, a ja sam znao... Katiš, javi se!

— Hi-hi-hi!, — odjeknu drhtavi devojački glasić s nečim što podseća na ubod iglice. — Hi-hi-hi!

— Je li plavuša?, — nekim isprekidanim zvucima poče da muca *grand pere*. — Hi-hi-hi!

— Odavno... odavno me privlači pomisao na plavušu, — poče starac da muca, da se guši..., — na neku petnaestogodišnjakinju... baš u takvim okolnostima...

— Ah, čudovište jedno!, — povika Avdotja Ignjatjevna.

— Dosta!, — prekide ih Klinjevič, — vidim, sve je odlično. Ovde ćemo sigurno bolje srediti život. Važno je da veselo provedemo vreme koje nam preostaje — ali kakvo vreme? Ej, vi, činovniče Lebezjatnikove, čuo sam, tako vas zovu!

— Lebezjatnikov, činovnik nižega ranga, savetnik Semjon Semjonovič vam je na usluzi, mnogo, mnogo mu je milo.

— Briga mene što vam je drago; samo, čini mi se, ovde sve znate. Kažite mi prvo, ja se još od juče tome čudim, kako to mi svi ovde govorimo? Mi smo umrli, a opet govorimo, krećemo se, a zapravo niti govorimo niti se možemo kretati! Kakva su ovo priviđenja?

— To bi vam mogao, moj barone, ako samo želite, bolje od mene objasniti Platon Nikolajevič.

— Kakav sad Platon Nikolajevič? Ne gnjavite, pređite na stvar.

— Platon Nikolajevič naš ovdašnji, domaći naš filosof, prirodnjak i magistar. Objavio je već nekoliko filosofskih spisa, ali evo ovde već tri meseca tone u san i nemoguće je trgnuti ga iz tog sna. U toku sedmice promrmlja po nekoliko reči bez veze i nekog smisla. — Na stvar, na stvar!

— On sve ovo objašnjava tako što kaže da su gore, dok smo živeli, tamošnju smrt pogrešno smatrali za smrt. Ovde telo opet kao da oživi, ostaci se koncentrišu, i to samo u svesti. Tako se — ne umem ja da se izrazim — na

neki način život nastavlja po inerciji. On misli da je sve koncentrisano negde u svesti, i traje još dva ili tri meseca... nekad čak i pola godine... Ima ovde, na primer, jedan koji se već sasvim raspao, ali jednom u pet ili šest sedmica promrmlja pokoju reč, naravno besmisleni, o nekakvom bobu: »Bobok, bobok«..., i u njemu, znači, još tinja život kao neugasla iskrica...

— To je dosta glupo. No, recite mi kako to da ja nemam čula mirisa, a osećam smrad?

— To je... he, he... — I tu je naš filosof zaplivao u izmaglicu. On je baš tvrdio, u vezi s čulom mirisa, da se ovde oseća, tako nekako, moralni zadah... he, he! To je, tobož, nekakav smrad duše, kako bi za ta tri meseca mogli da shvate... to je, tako reći, neko poslednje milosrđe... Samo, meni se čini, barone, da je sve to nekakvo mistično trabunjanje, nešto shvatljivo u položaju u kojem je on...

— Dosta, verujem da je i sve ostalo glupost. Što je najvažnije, to je dva ili tri meseca još života, i posle... bobok! Zato predlažem da ta dva ili tri meseca svi provedu što je moguće veselije i da se pripreme za drugu platformu. Gospodo, predlažem da se ničega više ne stidimo!

— Ah, hajte, hajte samo, da se ničega ne stidimo!, — odjeknuše mnogi glasovi, i, čudo jedno, čuli su se sada i novi glasovi onih koji su se u međuvremenu ponovo probudili. Svoju saglasnost je posebno odlučno izrazio inženjer, u basu, koji se bio sasvim probudio. Devojka Katiš se veselo kikotala.

— Ah, kako bih želela da se ničega ne stidim!, — zanosno reče Avdotja Ignjatjevna.

— Jeste li čuli, kad i Avdotja Ignjatjevna hoće da se ničega ne stidi...

— Ah, ne, ne, Klinjeviču, stidela sam se ja, ja sam se gore stidela, a ovde, tako, strašno mi se hoće da se ničega ne stidim!

— Razumem, Klinjeviču, — reče u basu inženjer, — vi predlažete da uredimo naš ovdašnji život, da tako kažem, na novim osnovama, da ga već jednom organizujemo prema razumnim principima.

— Briga mene za to! Što se toga tiče, sačekajmo Kudejarova, njega su juče doneli. Kad se bude probudio, on će vam sve objasniti. To je ličnost, prava veličina! Sutra će, čini mi se, dovući još jednog prirodnjaka, verovatno jednog oficira i, ako se ne varam, za nekoliko dana i jednog novinara, i to, kako izgleda, zajedno s urednikom. Uostalom, dovraga, ali

eto: sabraće se naš krug ljudi, i sve će se moći urediti. Zasad hoću da ne lažemo. Samo to, jer to je glavno. Živeti na svetu i ne lagati, to je nemoguće — život i laž su sinonimi. Ali ovde, kao zainat njima, nećemo da lažemo. Ta dovraga, valjda i grob nešto znači! Svi ćemo naglas pričati svoje živote, i ničega se nećemo stideti. Prvo ću ja govoriti o sebi. Znae, ja sam sladostrasnik. Gore je sve nekako bilo vezano trulim vezama. Dole s tim uzama, hajde da proživimo ova tri meseca u najbesramnijoj istini! Razgolitimo se, obnažimo se!

— Razgolitimo se, razgolitimo se!, — povikaše svi uglas. — Ja strašno hoću da budem gola!, — vrišti Avdotja Ignjatjevna.

— Ah, ah... biće ovde veselo, neću ja da idem kod Eka!

— A ja bih poživio, ja bih, znate, poživio! — Hi-hi-hi, — smejuljila se Katiš.

— Najvažnije je da nam niko to ne može zabraniti, kao da se Pervojedov ljuti, ali ovde je njegova ruka kratka! *Grand pere*, je li tako?

— Slažem se potpuno, samo neka nam Katiš prva ispriča svoj život, sa zadovoljstvom, samo pod tim uslovima...

— Protestujem! Odlučno protestujem!, — odlučno reče general Pervojedov.

— Vaše prevashodstvo!, — mucao je i uveravao ga je hulja Lebezjatnikov žurno, uzbuđeno, tihim glasom, — vaše prevashodstvo, biće nam to korisnije ako se svi slože. Tu je, znate, i ova devojčica, i, eto... te razne stvarčice... najzad...

— Slažem se što će devojka, ali...

— Korisnije je, vaše prevashodstvo, mnogo nam je korisnije! Da probamo, da pokušamo, primera radi...

— Ni u grobu ne daju mira!

— Pre svega, generale, vi u grobu igrate preferans, a drugo, marimo mi što vi protestujete, — odbrusi Klinjevič.

— Ipak vas molim, uvaženi gospodine, da se ne zaboravljate.

— Šta? Ništa mi ne možete, mogu odavde da vas izazivam kao Julijino psetance. No, gospodo, pitam vas, kakav vam je on tu general? Gore jeste bio general, a ovde... ovde je... nula! — Kakva nula... ja sam i ovde... — Ovde trulite i istrulićete u grobu, ostaće iza vas samo šest bakarnih dugmadi.

— Bravo, Klinjeviću, ha, ha, ha!, — povikaše mnogi glasovi.

— Služio sam svoga gospodara... imam sablju...

— Vašom sabljom možete da koljete miševe, a pored ostalog, vi je niste nikad potegli iz korica. — Nije važno, bio sam deo mnoštva. — Ah, kakvih sve delova nema! — Bravo, Klinjeviću, bravo, ha, ha!

— Ne shvatam šta je to sablja, — reče inženjer.

— Od Prusa ćemo se razbežati kao miševi, oni će nas potući, — povika neki udaljeni, meni ne mnogo poznat, glas doslovno grcajući od ushićenja.

— Sablja je, gospodine, oličenje časti!, — kaza general, ali ja sam ga jedini čuo. Poče protestovanje, dugotrajno, pomamna vika i urlici, čula se strašna i histerična vriska Avdotje Ignjatjevne. — Brže, brže! Ah, pa kako ćemo početi da se ničega ne stidimo? — Oho, ho, ho! Uistinu duša pati!, — ču se glas čoveka iz naroda, i...

I ja sam tada odjednom kihnuo. Nisam imao namere, bilo je iznenada, ali utisak je bio zaprepašćujući: sve je nestalo kao san, zanemelo je baš kao na groblju. Nastade prava grobna tišina. Ja ne mislim da su se mene zastideli — odlučili su da se ničega ne stide! Sačekao sam nekih pet minuta — ni traga ni glasa! Ne mislim, isto tako, da su se uplašili prijave policiji, jer šta ovde policija može? I nehotice pomišljam da oni imaju neku skrivenu, nama smrtnicima nepoznatu, tajnu, koju brižljivo skrivaju od svakog smrtnika.

»E, mili moji«, pomislih u sebi, »još neki put ću vas posetiti«, i s tom pomišlju napustih groblje.

Ne, ne mogu da dopustim. Ne, doista, ne! Bobok mene ne buni (pokazalo se da je on — bobok!).

Razvrat na ovakvom mestu, razvrat poslednjih nada, naduvanih leševa koji trule i — ne štete ni poslednje trenutke svesti! Njima su ti trenuci dati, poklonjeni, i... I, što je najvažnije, od svega najvažnije — na ovakvom mestu! Ne, ne mogu da dopustim!

Posetiću i druge kategorije, poslušaću svuda. To je važno, svuda valja poslušati, ne samo na jednom mestu, da bi se stekla celovita predstava. Možda ću sresti nešto utešno.

A ovima ću obavezno ponovo doći. Obećali su da će pričati svoje živote, razne zgode. Fuj! Ali, doći ću, obavezno ću doći: savest mi to nalaže!

Ponudiću redakciji *Građanina*. Onamo su takođe bili izložili portret jednog urednika. Možda će mi objaviti.

VII

»POMETEN IZGLEDA«

Ja sam tu i tamo pročitao nešto iz tekuće literature, i osećam da bi *Građanin* trebalo o njoj da govori na svojim stranicama. No, kakav sam ja kritičar? Ja sam stvarno želeo da napišem kritiku, ali izgleda da mogu da kažem tek nešto »povodom«. Jedino sam pročitao ovo: *Zapečaćenog anđela* gospodina Ljeskova, poemu Njekrasova i tekst g-na Ščedrina. Pročitao sam, takođe, i tekstove gospode Skabičevskog i N. M. u *Otađbinskim zapisima*. Oba teksta su, za mene, u izvesnom smislu, bila neko otkrovenje; jednom bi obavezno trebalo progovoriti o njima. Za sada ću početi s početka — kako sam čitao, dakle — od *Zapečaćenog anđela*.

To je priča g-na Ljeskova u *Ruskom vesniku*. Poznato je da se ona mnogima ovde u Petrogradu svidela, i da su je mnogi pročitali. Zaista, ona to i zaslužuje: veoma je karakteristična i zanimljiva. To je priča koju kazuje nekadašnji raskolnik na stanici u vreme Božićne noći, o tome kako su svi oni, raskolnici, njih oko sto i pedeset ljudi, s celom njihovom zajednicom prešli u pravoslavlje posle jednog čuda. Ta zajednica radnika je gradila most u jednom velikom ruskom gradu, i provela je nekih tri godine u posebnim barakama na obali reke. Imali su i svoju kapelicu i u njoj mnoštvo starih ikona, koje su bile osvećene još u vreme patrijarha Nikona. Veoma je zanimljivo kako je jedan gospodin, ne baš mali činovnik, naumio da od zajednice izvuče mito, nekih petnaestak hiljada. Došavši jednom u kapelicu s

pratnjom, zatražio je po sto rubalja otkupa za ikonu. Ovi nisu mogli dati. Tada je on »uhapsio« ikone. Kroz njih su probušili rupe, nanizali su ih na gvozdene šipke kao đevreke i odneli ih negde u podrum. Tu je bila i ikona anđela, stara i osobito poštovana, koju je zajednica smatrala čudotvornom. Namerom da ih slomi, da im se osveti i uvredi ih, razljućen tvrdoglavošću raskolnika koji nisu hteli da plate, činovnik je uzeo crveni vosak, i pred očima svih članova zajednice nakapao vosak na lik ikone, pa je još stavio i državni pečat. Mesni vladika je, videvši zapečaćeni lik svetinje, rekao: »Pometeni izgled«, i naredio da se osramoćena ikona stavi na prozor saborne crkve. G-n Ljeskov nas uverava da su se reči arhijerejeve i njegovo naređenje da se ikona stavi na prozor, a ne u podrum, dopale raskolnicima. Počinje, potom, zamršena i zanimljiva istorija o tome kako je taj »Anđeo« bio ukraden iz saborne crkve. S raskolnicima se povezao neki gospodin, Englez, koji je, čini mi se, bio preduzimač u poslovima oko gradnje mosta; on je njih bio zavoleo, jer su bili slobodni pred njim, i rešio je da im pomogne u tome. Posebno se u priči ističu razgovori raskolnika s Englezom o živopisanju ikona. To je mesto veoma lepo, najbolje u celoj priči. Sve se završava time što su u vreme bdenja ikonu najzad ukrali iz saborne crkve i anđela otpečatili, zamenili ikonu novom, još neosvećenom, koju je sada uzela na sebe da »zapečati« — da bi bila slična prvoj — supruga onog Engleza. I, evo, u odlučujućem trenutku dogodilo se čudo: od nove, zapečaćene ikone zračila je svetlost (istina, to je video samo jedan čovek), a ona ikona, kad su je doneli, bila je nezapečaćena, bez voska na liku. To je do te mere prenerazilo raskolnika koji ju je doneo da je on odmah pohitao u sabornu crkvu, arhijereju, i za sve se pokajao; vladika mu je oprostio i rekao: »Sada bi trebalo da ti bude upečatljivo jasno gde je vera jača: vi ste, kaže, prevarom skinuli pečat sa svoga anđela, a naš je sam to učinio, i tebe je još ovamo doveo«.

Čudo je do te mere zadivilo raskolnike da su oni svi, cela zajednica od nekih sto i pedeset ljudi, prešli u pravoslavlje.

Ali, tu autor nije umeo da se zaustavi, i završio je priču dosta nevešto (u g-na Ljeskova to biva: setite se samo kraja đakona Ahile u njegovim pričama). On se, izgleda, uplašio da mu ne prebace sklonost prema predrasudama, pa je požurio da objasni čudo. Sam onaj seljačić, nekadašnji raskolnik koji priča ovo, u njega, »veselo« priznaje da su se oni već drugoga dana dosetili — posle obraćanja u pravoslavlje — kako se anđeo otpečatio, i zašto. Engleskinja se nije usudila da nakoplje vosak na lik one neosvećene

ikone, nego je načinila pečat na hartiji i zavukla ga pod okov, uz kraj. Putem je hartijica, naravno, ispala, i anđeo se otpečatio. Tako je, bar delimice, nejasno zbog čega su raskolnici ostali u pravoslavlju, iako je dato objašnjenje čuda. Da nije zbog blagosti i nežnosti arhijerejeve koji im je oprostio? Ali, imajući na umu čvrstinu i čistotu njihove pređašnje vere, sramoćenje njihove svetinje i ruganje s njihovim osećanjima pred tom svetinjom, imajući na umu, najzad, karakter našega raskola uopšte, teško možemo da objasnimo ovo obraćanje raskolnika samo onom blagošću — i čemu, i kome takvo objašnjenje? Nije li, možda, zahvalnost isključivo zbog oproštaja arhijerejevog? Ali, oni su znali — bolje od drugih — šta je vlast arhijereja u crkvi, i zbog toga nisu mogli da se oseće ganutim prema toj crkvi, crkvi u kojoj se arhijerej, posle onog nečuvenog svenarodnog i bestidnog gaženja svetinje i ruganja nad njom, koje je sebi dozvolio podmitljivi činovnik — a koje se odnosi ne samo na raskolnike nego i na sve *pravoslavne* — ograničava samo na to da izjavi s uzdahom: »Pometeni izgled«, nemoćan da zaustavi čak ni tog drugorazrednog činovnika u njegovim zverskim, i za religiju uvredljivim, postupcima.

Uopšte, u tom smislu je priča g-na Ljeskova ostavila na mene neki neprirodan utisak, izazvala je izvesno nepoverenje u sve što je opisano kao istina. Ona je, naravno, odlično ispričana i zaslužuje mnoge pohvale, ali nameće se pitanje: je li moguće da je to sve istina? Je li moguće da se sve to moglo u nas dogoditi? A u tome je i stvar što je priča, kažu, zasnovana na istinitom događaju. Zamislimo samo ovakav slučaj: recimo, ima sada negde u nekoj pravoslavnoj crkvi čudotvorna ikona koju svuda poštuje celo pravoslavlje. Zamislimo i to da neka zajednica raskolnika listom dođe i ukrade tu ikonu iz saborne crkve samo zbog toga da ima takvu drevnu svetinju, u svojoj bogomolji... Sve to, naravno, može da se dogodi. Zamislimo, dalje, da za deset godina neki činovnik nađe tu ikonu i počne da se pogađa s raskolnicima kako bi dobio veću sumu; oni ne mogu da daju toliku sumu, i on uzima vosak, nakaplje ga na ikonu i na svetinju stavi još i državni pečat. Je li moguće da će ikona, samo stoga što je izvesno vreme bila u rukama raskolnika, izgubiti čudotvornu moć? Ta nije li i ikona »Anđela«, o kojoj priča g-n Ljeskov, bila pravoslavna, davno osvećena ikona, koju su do raskola poštovali svi pravoslavni? Ne bi li i tada mesni arhijerej mogao, i zar ne bi imao pravo da podigne prst i zaštititi svetinju — nego tek onako, s uzdahom kaže: »Pometeni izgled«! Moja nespokojna pitanja mogu da izgledaju našim obrazovanim ljudima sitničava i puna

predrasuda, ali sam ubeđen da je uvreda osećanja naroda u svemu onome što je za njega sveto strašno nasilje i najveća nečovečnost. Zar raskolnicima nije moglo da padne na pamet: »No, kako bi ovaj pravoslavni vladika zaštitio crkvu kad bi nasilnik bio neko mnogo važnije lice?« Jesu li oni mogli s poštovanjem da se odnose prema toj crkvi u kojoj najviši duhovni predstavnici imaju tako malo moći? Jer, čime da objasnimo postupak arhijereja ako ne njegovom malom vlašću? Možda ravnodušnošću i lenošću, ili onom nemogućnom pretpostavkom da se on, zaboravivši obaveze svoga čina, pretvorio u činovnika vlade? Ta ako već takva besmislica padne na pamet njegovim čedima duhovnim, onda će sve biti i gore: njegova čeda pravoslavna postepeno će izgubiti energiju u stvarima vere, blagost i odanost crkvi, a raskolnici će na pravoslavnu crkvu gledati s prezrenjem. Ta znači li nešto pastir? I razumeju li to raskolnici?

Eto, takve misli padaju čoveku na pamet posle čitanja divne priče g-na Ljeskova, a mi smo, to ponavljam, skloni da vidimo tu priču u nekim neverovatnim potankostima. U međuvremenu sam, u jednom od novijih brojeva *Glasa*, pročitao i sledeću vest:

»Jedan seoski sveštenik iz orlovske gubernije piše u novinama *Savremenost*: Bavio sam se poučavanjem dece u pismenosti, dece svojih parohijana, gotovo od samog ukidanja kmetskog prava, i napustio sam ovu dužnost onda kad je naša seoska uprava uzela na sebe nagrađivanje i naumila da ima nastavnike slobodne od drugih obaveza. Ali, na početku sadašnje 1872—73. školske godine, osetio se nedostatak narodnih učitelja u našem srezu. Pošto nisam želeo da se škola u našem selu zatvori, izrazio sam želju da prihvatim dužnost nastavnika, i obratio sam se odboru škole s molbom da me postavi na tu dužnost. Odbor mi je odgovorio da ću ja »biti imenovan na dužnost nastavnika kad društvo bude dalo saglasnost za to«. Društvo je izrazilo takvu želju, i donelo je odluku o tome. Obraćam se opštinskoj upravi da potvrdi takvu odluku, kao što to zahteva odbor Škole. Opštinska uprava, na čijem čelu se nalaze neuki pisar M. S. i starešina njegov koji mu je u svemu poslušan, nije htela da potvrdi odluku, pozivajući se na to da ja nemam vremena da poučavam, a u duši se, zapravo, rukovodeći drugim pobudama. Ja sam se potom obratio mirovnom sudiji. Mirovni sudija P. rekao mi je u oči sledeće reči koje zaslužuju pažnju: »Vlada uopšte nije raspoložena za to da prosvećivanje naroda bude u rukama sveštenstva«. »A zbog čega to?«, pitam ja. »Zbog toga«, odgovara mirovni sudija, »što sveštenstvo širi sujeverje«. Kako vam se, gospodo, sviđa ovakva vest? Ona,

naravno, u izvesnom smislu posredno gotovo potvrđuje istinitost priče g-na Ljeskova, istinitost u koju smo mi posumnjali i u koju i dalje sumnjamo.

Ovde nije važno to što se našao takav mirovni sudija: zar je to nevolja što će neki glupak reći, onako u vetar, glupu reč? I šta imamo mi s njegovim ubeđenjem? Ovde je od značaja što je sve to rečeno i s autoritetom vlasti, samouverene vlasti koja se nimalo ne bavi ceremonijama. On izražava svoje mudro ubeđenje neposredno i bez okolišenja, *u oči*, i osim toga ima smelosti da takva ubeđenja pripisuje vladi i da govori *u ime* vlade. Bi li se usudio da to kaže neki ne mirovni sudija, tamo neki, nego neko mnogo moćnije lice tamo nekom, na primer, pastoru ostzejskom? Gospode, kako bi taj pastor povikao, kakva bi se galama podigla! U nas sveštenik smireno kori drznika u javnosti. Ali, pada mi na pamet: kada bi to lice bilo iznad mirovnog sudije (što je sasvim moguće, u nas sve može da se dogodi), možda onda dobri pastir i ne bi tako optuživao, znajući unapred da će od toga izaći samo onaj »pometeni izgled« i ništa više. No, i ne bi trebalo tražiti od njega onu snagu iz prvih vekova hrišćanstva, iako bi to bilo poželjno. Mi smo uopšte skloni da optužujemo naše sveštenstvo za ravnodušnost prema svetim obavezama — ali, šta drugo i da čini u tim okolnostima? No, pomoć sveštenstva narodu nikad nije bila neophodnija. Mi proživljavamo najmutniji, najneprijatniji i najkobniji trenutak, može biti, u celoj ruskoj istoriji.

Nedavno se u jednom kraju Rusije dogodilo nešto veoma neobično — pojavili su se nemački protestanti u pravoslavnoj sredini, nova sekta štundista. *Građanin* je svojevremeno javio o njoj. Ova je pojava gotovo nakazna, ali ima u njoj nečeg proročanskog.

U hersonskoj guberniji, nekakav pastor Boneketberg sažalio se sa svog dobrog srca nad tamošnjim ruskim narodom, gledajući ga kako je neprosvećen i duhovno napušten, i počeo je da propoveda narodu hrišćansku veru, ali držeći se pravoslavlja, i nagovarajući narod da od pravoslavlja ne odstupa. No, ispalo je drugačije: propoved je imala uspeha, ali novi hrišćani su počeli od toga što su ostavili pravoslavlje, i to su postavili sebi kao prvi i obavezni uslov: napustili su obrede, ikone, počeli su da se okupljaju kao luterani, da pevaju psalme po knjizi, a neki su, čak, naučili i nemački jezik. Sekta se širi fantastičnom brzinom, zahvatila je druge srezove i gubernije.

Sektaši su promenili način života, više ne pijanče. Oni, na primer, ovako rasuđuju:

— U njih (to jest, u nemačkih, luteranskih štundista) je stoga lepo što oni čestito i pošteno žive, što nema postova...

Ovo je bedna logika, ali nekog smisla ima, kako hoćete, naročito ako se na post gleda isključivo kao na obred. Odakle jadni čovek da sazna spasonosni i duboki cilj posta? On je svu svoju raniju veru primao samo kao obred.

Znači, ja se bunim protiv obreda.

To je, možda, razumljivo. Ali, zbog čega je odjednom počeo tako da protestuje? Gde je razlog koji ga je pokrenuo?

Razlog je, možda, veoma jasan — to je ona nova svetlost koja se javila narodu posle 19. februara.

On je mogao da se spotakne i da padne već u prvim koracima na novom putu, ali trebalo je da i da se trgne; a trgnuvši se, on je odjednom shvatio da je »jadan i siromašan, slep, bedan i nag«. Što je najvažnije, pozeleo je istinu, istinu po svaku cenu, žrtvujući za nju sve što mu je do tada bilo sveto. To je zato što nikakav razvrat i nikakvo nasilje i poniženje neće iskoreniti, umrtviti i istrebiti žeđ za istinom u srcu našega naroda, jer je njemu ta žeđ milija od svega. On može da padne nisko, ali i u trenu svog najstrašnijeg pada on će uvek znati da je on samo ružan, i ništa drugo; ima još negde neke najviše istine, i ona mu je draža od svega.

Evo kakva je to pojava. Ta je pojava, možda, za sada usamljena, onako nešto s kraja, ali jedva da je slučajna. Ona može da se smiri, da se umrtvi i još da se opet jednom pretvori u neki obred, kao što se događalo s većinom ruskih sekta, naročito ako je ne budu dirali. Kako hoćete, ali ponavljam, ima u toj pojavi nečega gotovo proročanskog. U današnje vreme, dok nam budućnost izgleda tako zagonetna, nije naodmet pokačak čak i u proročanstva poverovati.

No, šta će biti ako se nešto slično raširi po celoj Rusiji? Ne ovo, ne štundisti (utoliko manje ne, jer, kažu, već su preduzete potrebne mere), nego samo nešto slično. Ako sav narod, stigavši do ivice svoje bede i shativši svoj jad, odjednom kaže sebi: »Neću ružnoće, neću više da pijem vina, hoću istine u strahu Božjem, istine iznad svega«.

To što će poželeti istinu — to je, naravno, pojava koja ispunjava nadom. Ali, umesto istine, može da se pojavi neobična laž, kao u štundista.

Ta kakav vam je naš narod protestant, kakvi smo mi Nemci? I zbog čega da uči nemački jezik da bi pevao psalme? Zar nema svega onoga što on traži u pravoslavlju? Nije li jedino u pravoslavlju i istina i spasenje ruskog naroda, a u budućim vekovima i za celo čovečanstvo? Zar se nije jedino u pravoslavlju sačuvao Hristov božanski lik u svoj svojoj čistoti? I možda je ruski narod izabran, predodređen, možda je njegova najvažnija misija baš u tome — u sudbini čovečanstva — i samo u tome da sačuva u sebi taj božanski lik Hristov u svoj njegovoj čistoti i, kad vreme tome dođe, da svetu pokaže taj lik, svetu koji je izgubio svoje puteve!

Da, dok se sve to ne dogodi, pastor je, evo, ustao ranije, s prvim petlima, i došao je narodu da mu kaže istinu — pravoslavnu istinu, jer on je bio savestan. Ali, narod je pošao za njim, a ne za pravoslavljem, i to ne samo zbog zahvalnosti, nego zato što je od njega prvog saznao istinu. Tako se i dogodilo da je »u njega lepo jer nema postova«. Zaključak je ovakav shvatljiv kad se ličnost zbunila.

No, uzgred, šta je s našim sveštenicima? Šta se za njih čuje?

Naši se sveštenici, takođe, kažu, bude. Naš duhovni stalež odavno već, kažu, daje znake života. S radošću čitamo o poslanicama vladika koje se čitaju u crkvama o propovedima i čestitosti u životu. Naši pastiri su se, prema vestima, odlučno prihvatili pisanja propovedi i spremaju se da ih izgovore.

Hoće li samo stići na vreme? Hoće li se probuditi s prvim petlima? Pastor je, ipak, drugačija ptica, od onih koje kod nas dolete, a i zaštićen je drugačije. Njegova je služba i drugačija, drugi pretpostavljeni, i slično. Kako tako, ta nije samo tek činovnik i naš sveštenik! Zar on nije propovednik one jedinstvene velike Istine koja bi trebalo da izmeni čitav svet?

Pastor je stigao pre njega, to je istina, ali šta, međutim, da čini naš sveštenik u slučaju ovih štundista? Mi smo skloni da optužujemo naše sveštenike, ali pogledajmo поближе — je li dovoljno ograničiti se jedino na izveštaje pretpostavljenima? O, naravno, ne — ima u nas mnogo dobrih pastira, možda i više nego što mi mislimo, više nego što smo zaslužili. Pa ipak, šta on tu da propoveda, pada mi nekad na pamet kao svetskom čoveku, laiku koji ne pozna je stvar? Da li o prednostima pravoslavlja pred luteranstvom? Ali, seljaci su neprosvećen svet: ništa neće razumeti i, ako

hoćete, neće se ubediti. Možda valjano ponašanje i dobar moral, govoreći uopšteno, bez ulaženja u pojedinosti? No, kakav je »dobar moral« tu mogućan kad je narod pijan od jutra do večeri? Možda uzdržavanje od vina u ovom slučaju, kako bi se istrebilo zlo u samom korenu? Bez sumnje je tako, iako neću odveć da se upuštam u potankosti, jer... jer bi ipak trebalo imati na umu veličinu Rusije kao države, a to mnogo košta... No, to je već na neki način to isto što i onaj »pometeni izgled«. Ostaje, prema tome, da se propoveda kako bi narod trebalo da pije *manje* i *samo pomalo*...

No, a šta se pastora tiče moć Rusije kao velike evropske države? On se ne boji nikakvog »pometenog izgleda«, njegova je služba drugačija. Zbog toga je sve ostalo njegova stvar.

VIII

POLOVINA PISMA »JEDNOG LICA«

Ovde donosim pismo, ili bolje reći polovinu pisma »jednog lica« Redakciji *Gradanina*, celo pismo nije bilo moguće nikako štampati. To je ono isto »lice«, onaj isti što se javljao u *Gradaninu* povodom »grobića«. Priznajem, ovo štampam samo zbog toga da se njega oslobodim. Redakcija je doslovno zasuta njegovim napisima. Prvo, to »lice« odlučno istupa kao moj zaštitnik u borbi protiv mojih književnih »neprijatelja«. On je u moju odbranu već napisao tri »antikritike«, dve »primedbe«, tri »uzgredne primedbe« i, najzad, »instrukciju kako se ponašati«. U tom svom poslednjem spisu, on je, u obliku poruke o ponašanju mojim »neprijateljima«, napao i mene samoga, i napao me je takvim tonom da ja ništa slično po energičnosti i jarosti nisam sretao ni u mojih »neprijatelja«. On hoće da ja sve to štampam! Odlučno sam mu izjavio da, prvo, »neprijatelja svojih« ja nemam, jer sve su to samo priviđenja; drugo, da je i vreme sada drugo, jer eto sva ta graja novinara, koja se bila digla posle pojave prvog broja *Gradanina* ove, 1873. godine — s onom nečuvenom zlobom književnom koja ne zna za praštanje i

koristi prostačka sredstva borbe — sada se, ima tome sedmicu-dve, možda i tri, odjednom i ne zna se iz kojih razloga smiruje, isto onako kako je i, iz nepoznatih razloga, počela. Najzad, ako bih naumio da nekome odgovaram, umeo bih to i sam, bez njegove pomoći.

On se naljutio, i posvađavši se sa mnom, izašao je. Meni je to, čak, bilo drago. To je bolestan čovek... On je u napisu koji je ranije kod nas objavljen već rekao o nekim momentima svoje biografije: ogorčen čovek koji još svakodnevno sebi »zagorčava«. Što je glavno, mene plaši ta ogromna snaga »građanske energije« ovog saradnika. Zamislite, on mi je odprve izjavio da ne traži ni najmanje honorara, i da piše samo iz osećanja »građanske dužnosti«. Čak mi je ponosno priznao, s otvorenošću koja i njemu šteti, da je sve pisao ne namerom da mene zaštititi, nego da tako iskaže svoje misli, jer mu sve to ni u jednoj Redakciji nisu hteli primiti. On je jednostavno gajio neku prijatnu nadu da će izboriti za sebe, makar i besplatno, neki kutak u našem glasilu kako bi imao gde da izražava svoje misli. Kakve su te misli? On o svemu piše, reaguje na sve sa žarom, jarnosno, otrovno i sa »suzom ganuća«. »Devedeset procenata otrova, i jedan procenat suze ganuća«!, kaže on sam u jednom svom rukopisu. Krene novi časopis ili novi list, a on je već obavezno tu: poučava i daje instrukcije. Cela je istina da je on jednim novinama poslao oko četrdeset pisama s instrukcijama o tome kako izdavati, kako se držati, o čemu pisati i na šta obraćati pažnju. U našoj Redakciji se za dva i po meseca nakupilo njegovih pisama nekih dvadeset i osam. On se uvek potpisuje, i znaju ga svuda, i malo mu je to što daje poslednju kopejku za poštarinu — nego u pisma još stavlja neponištene marke, smatrajući da će tako dobiti svoje, da će uspostaviti građansku saradnju s redakcijama. Najviše me čudi što nikako nisam mogao ni iz onih dvadeset i osam njegovih pisama, da odgonetnem kakve je on orijentacije i šta, doista, hoće da postigne? To je neki darmar... Pored grubog načina, nekog cinizma crvenog nosa i daha »ogorčenja« njegovog pomahnitalog stila i pocepanih čizama, nazire se i neka pritajena žudnja za nežnošću, vera u lepotu, u nešto idealno, *Sehnsucht* neka zbog nečeg izgubljena, i sve to u njega ispada krajnje odvratno. Rečju, on mi je dosadio. Istina, on se glupira otvoreno, i novaca za to ne traži, pa je, može biti, pomalo plemenit čovek, ali neka ide s milim Bogom i on i njegova plemenitost! Nije prošlo više od tri dana posle naše svađe, pojavio se opet s »poslednjim već pokušajem«, i doneo mi je, evo, ovo »Pismo jednog lica«. I šta da radim, uzeo sam ga i sada ga moram objaviti.

Prva polovina pisma nikako se ne može štampati. To su sve same ličnosti i psovke upućene gotovo svim petrogradskim i moskovskim izdavačima; sve to prelazi svaku meru. Ni jedno izdanje koje on psuje nije se podiglo u cinizmu ovoliko koliko u ovim grdnjama toga ima. I, što je glavno, on sam napada njih zbog cinizma i zlonamernog tona njihovih polemika. Jednostavno sam odrezao makazama celi prvi deo pisma, i vratio mu ga. Završni, pak, deo pisma štampam isključivo stoga što je tu tema, da tako kažem, opšta: to su nekakvi saveti nekakvom zamišljenom feljtonistu — saveti koji čak mogu da budu od koristi feljtonistima svih vremena, do te mere su uopšteni. Stil je svečan, iako snaga stila može da se meri samo s naivnošću izraženih misli. Obraćajući se savetima feljtonistu, on mu govori *ti*, kao u odama ranijih vremena. On nipošto nije hteo da ja počnem od tačke, i bio je uporan da štampanje njegovog polupisma počne od polovine rečenice, baš onamo kuda su makaze presekle: neka, kaže, svi vide kako su me sasekli i unakazili! On se izborio i za naslov: ja sam, ipak, hteo da napišem »Pismo jednog lica«, ali on je zahtevao da naslov obavezno bude »Polovina pisma jednog lica«. I, tako, evo tog pisma, te polovine pisma jednog lica:

POLOVINA PISMA »JEDNOG LICA«

...i je li moguće da se u reči »svinja« skriva toliko magičnog i privlačnog smisla, da je ti odmah i nesumnjivo uzimaš za svoj račun? Ja sam odavno primetio da u ruskoj književnosti ova reč ima neprestance nekakav osoben i, čak, mistični smisao. Čak je i dedica Krilov, shvatajući to, upotrebljavao s mnogo ljubavi »svinju« u svojim apologama. Književnik koji čita, čak, nasamo i za sebe, kad naiđe na ovu reč zadrhti i počne da razmišlja: »Nisam li to ja? Nije li ovo za mene napisano?« Slažem se, silna je to reč, ali zbog čega podrazumevati stalno sebe i samo sebe? Postoje i drugi pored tebe. Da nemaš ti neke potajne razloge za ovo? Jer, kako drugačije da objasnim tvoju podozrivost (to je nesumnjivo preterano, ali delimice i tačno)? Ovo je aluzija na ono što sam ja, u prvom broju *Gradanina*, imao nesreću da navedem jednu staru indijsku basnu o dvoboju lava i svinje, pri čemu sam brižljivo odbacio čak i samu mogućnost pretpostavke da se reč »lav« može odnositi na mene. I šta se desilo? Mnogi su zaista izrazili neobičnu i brzopletu podozrivost. Desilo se nešto što je čak ličilo na fenomen: u Redakciju je stiglo pismo jednog pretplatnika iz udaljenog kraja Rusije; pretplatnik je drsko i s gnevom korio Redakciju stoga što ona, navodno, pod izrazom »svinja« razume nesumnjivo svoje

pretplatnike — ta je pretpostavka do te mere besmislena, da su se čak i drugi petrogradski feljtonisti ogradili, odbili su da se koriste njome u svojim optužbama... a to je već mera!

Drugo što ću ti prigovoriti o, moj prijatelju feljtonisto, to je što si ti krajnje neuzdržan u planiranju svojih feljtona. Ti si ispunio svoje stupce tolikim generalima, akcionerima i kneževima koji vapiju za tvojim zajedljivim rečima, da ja, hteo-ne hteo, moram da zaključim da ti u to likom obilju nemaš, zapravo, ni jednoga za sobom. Ti prisustvuješ značajnom zasedanju Saveta i kažeš onako, *bon mots*^[13], s visine i nezainteresovano nešto, i time bacaš novu svetlost, i Savet se, ne oklevajući i brzo okreće onom najboljem. Onamo si se u oči nasmejao jednom bogatom knezu; on te ne časeći časa poziva na ručak, ali ti ponosno odbijaš sve, ti liberalistički okrećeš glavu od tog ručka. Onamo milordu, koji je slučajno svratio u intimnom razgovoru u salonu, kao u šali otkrivaš naličje Rusije: on u strahu i uzbuđenju onog časa telegrafiše u London, i već sledećeg dana Viktorijin kabinet pada. Onamo, opet, na Nevskom prospektu, u šetnji od dva do četiri ti poveravaš državne zadatke trojici ministara u ostavci koji jure za tobom, srećeš i konjičkog kapetana i bacaš mu dvesta rubalja u zajam, hitaš s njim Fifinu zbog plemenitog (bi li se reklo?) negodovanja... Rečju, ti si tu, ti si tamo, svuda te ima vuče te društvo, grabi se za tobom, jedeš gomoljiku, bombone, voze te kočijaši, s onima si koji se voze najboljim konjima u Palkina — jednostavno rečeno, bez tebe ništa. Takve tvoje prilike su, najzad nešto sumnjivo. Onaj mirni čitalac iz provincije će pomisliti, može biti, da si ti neko koga je nagrada mimoišla, ili da si u krajnjem slučaju neki ministar u ostavci, koji nastoji da se, uz pomoć slobodne ili opozicione štampe, ponovo vrati na svoju dužnost. Ali, stanovnik obeju prestonica koji ima iskustva zna i nešto drugo: zna da ti nisi ništa drugo do najmljeni brzopisac u izdavača-preduzimača, ti si najmljen i dužan si da ga štitiš. On tebe (i niko drugi) huška na koga hoće.

I tako, sav taj gnev i taj zanos tvoj, sav taj tvoj lavež — sve je to nešto najmljeno, nahuškano tuđom rukom. I kamo sreće da samog sebe umeš da braniš. Naprotiv, što me najviše u tebe čudi, to je to što se ti stvarno žestiš i primaš srcu kao nešto svoje sve psuješ feljtonista-suparnika zbog neke, reklo bi se, omiljene ideje ili zbog nekog uverenja do kojeg ti je stalo. No, ti i sam znaš da nemaš svojih ideja, a ubeđenja još manje. Ako je to tako, onda kako možeš da računaš, posle svega, na moje uvažavanje?

Ti si nekad bio čestit i dobronameran mladić... O seti se onog iz Puškina, ako se ne varam, s persijskog: časni starac govori mladiću koji s nestrpljenjem srlja u boj.

Bojim se, ti ćeš usred bitke

Zauvek izgubiti

Stidljivu skromnost pokreta,

Lepotu tvoje naivnosti i stida.

Avaj, ti si sve to, davno već i zauvek, izgubio! Ti sam pogledaj kako se sporiš s feljtonistom, svojim neprijateljem, i shvati dokle ste doterali u uzajamnom izrugivanju! A vi nikako niste tako podli kako jedan drugog predstavljate. Seti se da se u detinjstvu deca tuku najviše stoga što još ne znaju da razumno izraze svoje misli. I ti se, dete ostarelo, nemajući svoje misli, rugaš svim rečima odjednom — to je loš način! Baš zato što nemaš uverenja i stvarne učenosti, ti nastojiš da koliko god više možeš pronikneš u privatni život svoga suparnika, strasno tražiš njegove promašaje, iskrivljuješ ih i daješ im veliki publicitet. Ne žališ ni suprugu ni decu njegovu. Smatrajući jedan drugoga mrtvim, vi uzajamno pišete paškvile koje liče pogrebnom govoru. Reci, ko će ti, najzad, poverovati? Čitajući tvoj feljton, zagađen slinama i mastilom, ja, hteo-ne hteo, moram da pomislim kako ti nisi u pravu, i da tvoj feljton ima neki poseban skriveni smisao — može biti, vi ste se negde, na imanju jednom, potukli, i ne možete to da zaboravite. Mimo volje izvodim zaključak u korist tvoga suparnika, i tvoj efekt postaje manjkav. Je li ti to bio cilj?

I kakva detinja neukost postoji u tebe? Narugavši se suparniku, ti završavaš svoj feljton rečima: »Vidim vas, gospodine NN, kako, pročitavši ove redove, jurite po sobi van sebe, čupate kosu, vičete na suprugu svoju koja je u strahu ušla, gonite i decu svoju dalje i, škrgućući zubima, udarate pesnicom u zid u nastupu nemoćnog besa...«

Prijatelju moj, dobrodušna i pomahnitala žrtvo svog uobraženog besa koji je upravljen u korist preduzimača, o moj prijatelju feljtonisto! Reci mi: je li moguće da ja neću, pročitavši u tvom feljtonu slične redove o tvom tobožnjem suparniku, pomisliti da to nisi ti sam i da to ti, a ne tvoj suparnik, juriš po sobi, čupaš kosu, tučeš svog lakeja koji je ušao — ako ga imaš, i ako

i on nije, posle 19. februara, izgubio svoju nekadašnju nevinost — s krikom i škrgutom zuba jurišaš na zid i udaraš po njemu svojim okrvavljenim pesnicama? Jer ko će poverovati da se suparniku mogu uputiti ovakvi redovi, a da se prethodno vlastite pesnice ne okrvave o zid? Tako ti sam odaješ sebe.

Trgni se i sačuvaj stid. Ako stida budeš imao, steći ćeš i znanja da pišeš feljtone — to će biti korisno. Ponudiću ti jednu alegoriju. Ti odjednom objaviš oglasom da ćeš iduće nedelje, u četvrtak ili petak (rečju, uzmi dan kad pišeš svoje feljtone), u pozorištu Berga ili u nekom drugom zdanju pogodnom za to, sebe pokazivati nalog, čak onako sa svim pojedinostima. Verujem, naći će se radoznali, takvi prizori privlače današnji svet. Verujem, skupiće se čak u velikom broju, samo ne znam da li zato što tebe cene? A ako je tako, onda u čemu je tvoj trijumf?

Sada razmisli ako znaš: da li baš to pokazuju tvoji feljtoni? Ne izlaziš li ti svake sedmice, baš u jedan određeni dan, nag i sa svim pojedinostima pred publiku? i zbog koga se ti trudiš, i zbog čega?

Najsmešnije je tu što sva publika zna tajnu vašeg rata, i zna i neće da zna i prolazi pored vas ravnodušno; vi, pak, iz kože da izađete, i sve mislite: svi se vama bave. Naivni čoveče! Publika sasvim dobro zna da je osnivač prestoničkog lista, kada su krenule za njegovim primerom druge novine, rekao u strahu, držeći se za džep: »Ovaj nesrećnik koji se osniva može me lišiti dve ili dve i po hiljade pretplatnika. Najmiću džukelu i nahuškaću je na suparnika«. Ta džukela — to si, eto, ti!

Preduzimač je zadovoljan tobom, gladi svoje bakenbarde, i posle doručka s osmehom pomišlja:

»Kako sam ga samo, međutim, nahuškao!«

Sećaš li se Antropke u Turgenjeva? Ta stvarčica pisca omiljenog u publici je zaista genijalna. Antropka je provincijski dečak, tačnije, brat drugog provincijskog dečaka i takođe Antropke, koji se skrio iz kuće negde posle učinjenog nestašluka — recimo, neka se prvi i zove Nefed! Strogi otac je poslao starijeg dečaka da dovede nestašnog brata kući. I, eto, nad provalijom jaruge čuju se krici koji razdiru dušu:

— Antropka! Antropka!

Dugo se krivi nestaško ne odaziva, ali najzad, »kao s onoga sveta«, odjeknuo je njegov stidljivi i drhtavi glasić s druge strane jaruge:

— Šta hoćeš?

— Tata hoće da te išiba!, zlobno i s radošću i podrhtavanjem prihvata stariji bratić.

Glas »s onoga sveta«, razume se, zamire. Ali, u tamnoj noći još odjekuje bolni i slabašni glas koji razdire, i čuju se dugi i nemoćni jecaji: — Antropka-a! Antropka-a-a!

Taj genijalni zov upućen Antropki i — što je najvažnije — nemoćni i zlobni njegov jecaj može da se ponovi ne samo među provincijskim dečacima, nego i među odraslim i osedelim članovima društva čije kose zaslužuju poštovanje — među onima koje je društvo probudilo svojim reformama. Zar te makar poneko u prestonici ne podseća na ovakve Antropke? Zar u ovoj dvojici preduzimača prestoničkih iz danja ne vidiš ponešto od Antropke? Nisu li i vas, tebe i tvoga oponenta, gospodari poslali da tražite nekog Antropku. Nisu li Antropke oni vaši zamišljeni pretplatnici koji bi mogli da poveruju vašoj nevinosti? Zna obojica da će sva vaša jarost, upornost i histerija ostati uzalud; Antropka se neće odazvati, nećete oteti jedan drugom ni jednog pretplatnika, imate ih dovoljno i jedan i drugi, no vi ste se tako uneli u igru, toliko vas je obuzeo onaj nemoćni feljtonistički koji srce do krvi para, da više i ne možete da se zaustavite! I evo svake sedmice, određenog dana usred tamne noći koja je obavila našu književnost, bolno i jarosno odjekuje: — »Antropka-a! Antropka-a!« I mi to slušamo.

Dopustiću sebi još jednu alegoriju.

Zamisli da su te pozvali u neko pristojno društvo, jer pretpostavljam da odlaziš i ti među ljude od reda Stigao si na svečanu večeru kod državnog savetnika, baš na njegov imendan. Domaćin je već govorio gostima o tvojoj duhovitosti. Ti se pojavljuješ važno, lepo si odeven, šališ se s domaćicom i govoriš joj ljubaznosti. Sa zadovoljstvom primećuješ da svi gledaju tebe, i imaš namere da se pokažeš najbolje. I odjednom — o, užasa — primećuješ u uglu sale tvog književnog oponenta koji je stigao pre tebe i kojeg nepoznatog, nisi mogao ni da zamisliš ovde do poslednjeg minuta. Ti si se izmenio u licu, ali domaćin, pomišljajući da je to tvoje trenutno neraspoloženje, žuri da te upozna s tvojim književnim neprijateljem. Vi gundate, i onog časa okrećete jedan drugome leđa. Domaćin je zbunjen, ali se ohrabruje shvatajući da je to neki novi način ponašanja među književnicima, koji on nije još upoznao zauzet svojim službenim obavezama. No, stižu karte, i domaćica te poziva na igru sa sebi svojstvenom ljubaznošću. Da bi se izbavio oponenta, ti se

prihvataš karata radosno ali — novi užas — primećuješ da ste za istim stolom. To je sada nemoguće, jer razlog tome su dve raskalašne i ljubazne svetske dame, vaše partnerke. Obe žurno sedaju, oko njih je nekoliko rođaka i poznanika, svi hoće da čuju dvojicu književnika, love svaku reč iz vaših usta ne okrećući oči na vas. Tvoj oponent se obraća dami, i mirno joj kaže: »Izgleda, moraćete da se predate, gospođo«. Svi se smeškaju, zagledaju se, duhovitost je imala uspeha, a tvoje srce steže zavist. No, sledi predaja. Ti otvaraš karte: trojke, dvojke, šestica i ona najstarija — valet. Ti škripiš zubima, a tvoj se suparnik smeška. Došle su mu karte, i on s ponosom objavljuje da je dobio krunu. Tvoj pogled gasne. Ti grabiš teški, bronzani porodični svećnjak kojim se ponosi domaćin, i koji stoji u ormanu domaćičinom, odakle ga iznose samo za imendane i nikad više — grabiš ga i naglo bacaš na glavu svoga suparnika. Povici i zabuna! Svi skaču, ali vi ste se već dograbili i čupate jedan drugoga za kose (Redakcija smatra da je ova slika malo preuveličana). Znajući, međutim, za tvoju netrpeljivost u književnosti i za loše ponašanje, zaključujem da si netrpeljiv i u privatnim društvima. Tvoja partnerka, mlada dama koja je očekivala tvoje duhovitosti, spasava se, vrišteći, pod skut svoga supruga, uvaženog inženjera-potpukovnika. A on, pokazujući na vas kako se čupate za kose, kaže njoj: »Ja sam te upozoravao, draga, šta nas čeka od savremene beletristike!« Ali, vas su već dovukli do stepenica i izbacili na ulicu. Domaćin slavljenik, osećajući krivicu pred gostima koje je pozvao, izvinjava se svima i moli ih da zaborave rusku literaturu i nastave kartanje. Ti si sebe lišio posla i večere i onih bezazlenih i prijatnih trenutaka s damom-Petrograđankom. No, vama obojici i nije do toga: vi svaki grabite brzog kočijaša, i jurite smrdljivim petrogradskim ulicama svaki u svoj stan, i odmah sedate da pišete feljton. Ti požuruješ kočijaša, zavideći na trenutak njegovoj nevinosti i već smišljaš svoj tekst. Stigao si, grabiš pero i kazuješ sve do najsitnijih pojedinosti šta ti se desilo kod savetnika! Grdiš slavljenika, njegovu suprugu i gošćenje njihovo, ustaješ protiv običaja imendana, protiv inženjera-potpukovnika, protiv dame, svoje partnerke, i na kraju stižeš do svoga oponenta. O, tu je sada sve do poslednjih pojedinosti, prema sadašnjoj vašoj modi da sve bacate pod noge. Kazuješ kako si ga tukao i kako je on tebe tukao, i obećavaš da ćeš ga tući, i da je i on obećao da će te tući. Ti hoćeš da uz tekst priložiš i čuperak njegove iščupane kose. Ali, evo, već sviće... Ti juriš po sobi i čekaš čas odlaska u Redakciju. Javljaš se uredniku, a on ti mirno kaže kako se još juče pomirio s preduzimačem-suparnikom, kako je prekinuo izdavanje i

predao mu pretplatnike, i kako su proslavili mir kod Disota, uz bocu šampanjca. Zatim ti se zahvaljuje za usluge, i kaže kako mu više nisi potreban. No, reci, kakav je tvoj položaj!

Ja najviše od svega mrzim poslednje dane poklada, kada se prost svet napija do krajnjih granica svoga bezobrazluka. Otupele njuške pijanica u poderanim ogrtačima i mundirčićima vrte se pred vratima krčama. Evo, stala dvojica na ulici: jedan uverava da je general, a drugi će na to: »Lažeš!« Ovaj se žesti i psuje, a onaj opet: »La-a-žeš!« Ovaj još jače, a onaj svoje: »La-a-a-žeš!«, i tako gotovo dvesta puta. Obojica nalaze lepotu u tom nemoćnom i beskrajnom ponavljanju jedne iste reči; rečju, tonu u nasladi nemoći i svoga poniženja.

Čitajući tvoje feljtone, vidim neke beskrajne, pijane i besmislene poklade koje već odveć dugo traju u našoj književnosti. Jer, nije li to isto ono kao i kod one dvojice izlapelih pijanica koji su se sreli na raskršću? Zar i tvoj suparnik ne uverava u svojim feljtonima svakoga da je on general, i zar mu ti ne odgovaraš, kao i onaj u ogrtaču na raskršću uličice: »La-a-a-žeš!« I sve to toliko mnogo puta bez razmišljanja, da mi je već dosadilo. Zamišljam vas kao na pokladama, van sebe i pijane u onaj poslednji (Pokajni!) dan, zamišljam kako se valjate pod prozorima svojih redakcija i, vrteći se u prljavom velikom prestoničkom snegu vičete iz sve snage jedan na drugoga promuklim glasovima: — Straža! Str-a-aža!

Ali, ja ćutim i žurim dalje...

Ćutljivi posmatrač.

N. B. »Ćutljivi posmatrač« — to je pseudonim »jednog lica« zaboravio sam da to prethodno kažem.

IX

POVODOM IZLOŽBE

Bio sam na izložbi. Na bečku svetsku izložbu upućuje se veoma mnogo slika naših ruskih umetnika. To nije prvi put, i za savremene ruske umetnike već znaju u Evropi. Pa ipak, meni i ovo pada na um: mogu li tamo da shvate naše umetnike, i s koje tačke gledišta će ih procenjivati? Moje je mišljenje da, ako prevedete komediju g-na Ostrovskog — onu recimo, *Svoji smo ljudi, složićemo se*, ili bilo koju drugu — i ako je prevedete najbolje moguće na nemački ili francuski jezik i režirajte je negde na nekoj evropskoj sceni, eto — ja, pravo da kažem, ne znam šta će ispasti. Nešto će, naravno, razumeti i, ko zna, možda će osetiti i neko zadovoljstvo, pa ipak bar tri četvrtine ove komedije ostaće potpuno nedostupno za evropska shvatanja. Sećam se kako me je, davno u mladosti, zainteresovala vest da g-n Viardo (suprug čuvene pevačice koja je tada pevala u italijanskoj operi), Francuz koji nikako nije znao ruski jezik, prevodi našeg Gogolja pod rukovodstvom g-na Turgenjeva. Viardo je, naravno, imao umetničko-kritičkih sposobnosti, pa i više od toga; imao je čulo za razumevanje poezije drugih naroda, što je on i dokazao svojim odličnim prevodom *Don Kihota* na francuski jezik. Gospodin, pak, Turgenjev je Gogolja razumeo odlično i do krajnjih finesa; kao i svi u ono vreme, on ga je, smatram, voleo do ushićenja a još, povrh svega, i sam je bio pesnik, iako tada još nije počeo da se ogleda na pesničkom poprištu. (NB je napisao samo nekoliko pesama, zaboravio sam kakvih, i još i pripovetku *Tri portreta* — jedno već značajno delo). Na taj način, već nešto može da ispadne. Dodaću da g-n Turgenjev verovatno odlično zna francuski jezik. I, šta se dogodilo? Iz tog prevođenja je ispalo nešto tako čudno da ja, iako sam i ranije predosećao da se Gogolj ne može na francuskom izraziti, nisam mogao verovati da će ishod biti ovakav. Taj se prevod može i sada naći — pogledajte šta je to. Gogolj je doslovno nestao. Sav humor, sve ono komično, oni pojedinačni detalji i glavni momenti raspleta, pred kojima se i danas čovek, ponekad i neočekivano, nasamo sa sobom (i često u onim neliterarnim momentima života), zagrcne u nezadrživom smehu odjednom, onako za sebe — sve je to nestalo kao da ga nikad nije ni bilo. Ne znam šta su Francuzi mogli tada da misle o Gogolju prema ovom prevodu; uostalom, izgleda, nisu ništa ni mislili. *Pikova dama* i *Kapetanova kći* su, takođe, pola izgubili u prevodu na francuski jezik, iako u njima ima mnogo više onoga što se može shvatiti nego u Gogolja.

Rečju, sve što je karakteristično, sve ono naše prvenstveno nacionalno (pa, prema tome, i sve ono istinski umetničko), po mom mišljenju, ostaće neshvatljivo za Evropu. Prevedite pripovest *Rudin* Turgenjeva (govorim o g-

nu Turgenjevu stoga što je on najbolje preveden, i najviše, od svih ruskih pisaca, a o pripovesti *Rudin* zato što ona među svim delima g-na Turgenjeva najviše podseća na nešto nemačko) na koji hoćete evropski jezik — i videćete da čak ni nju neće shvatiti. Osnovna suština čak neće biti ni naslućena. *Lovčeve zapise* isto tako neće razumeti, kao ni Puškina i Gogolja. Tako je svim našim velikim talentima, čini mi se, suđeno da zadugo ostanu nepoznati Evropi, pa čak, ukoliko je talent veći i originalniji, on ima manje izgleda da ga Evropa shvati. No, mi shvatamo Dikensa na ruskom jeziku, čak verujem da ga shvatamo isto kao i Englezi, sa svim nijansama, i još, može biti, volimo ga ništa manje nego njegovi zemljaci u otadžbini. A koliko je Dickens tipičan, osoben i nacionalno obeležen! Šta se iz ovoga može zaključiti? Da li je takvo shvatanje koje Rus ima za tuđe nacije neki poseban njegov dar među Evropljanima? Ta je darovitost posebna i, ako je tako, onda je ta darovitost veoma značajna (isto kao i dar za strane jezike, koji je u nas stvarno veći nego u Evropljana) i uliva mnoge nade za budućnost, namenjuje ruskim ljudima veliku ulogu, iako ne znam zacelo: je li to u dovoljnoj meri valjan dar, ili tu ima još nečeg, onog lošeg...? Verovatnije je, reći će mnogi, da Evropljani slabo poznaju Rusiju i ruski život zato što nisu do sada imali potrebe da je upoznaju u svim detaljima. Istina je, stvarno u Evropi do sada nije bilo potrebe da nas bliže upoznaju. Pa ipak, van svake sumnje je da Evropljanin, ma koje on nacionalnosti bio, uvek lakše nauči neki drugi evropski jezik i lakše upozna dušu svake druge evropske nacije, nego što nauči ruski jezik i upozna našu rusku suštinu. Čak i Evropljani, koji su nas proučavali s posebnim ciljem (a bilo je takvih ciljeva) i u to uložili veliki trud, odlazili su od nas ne naučivši mnogo i ne shvativši do kraja razne činjenice, pa se čak može tvrditi da još dugo neće moći da shvate naše savremeno, ili bar ona bliža pokoljenja. Sve to opominje na našu, može biti još dugu, usamljenost u porodici evropskih naroda, na one greške Evropljana u procenama o Rusiji koje će potrajati još dugo u budućnosti, to govori i o njihovoj očitoj sklonosti da o nama sude po onom lošem, pa možda i objašnjava onu upornu, opštu, na nekakvom gadnom i snažno neposrednom osećanju zasnovanu, mržnju koju Evropljani gaje prema nama, to objašnjava i onu odvratnost njihovu prema nama kao prema nečemu gadnom, pa čak i onaj nekakav sujeverni njihov strah pred nama, pa i sam onaj — večni, davnašnji, stari prigovor njihov upućen nama: da mi, navodno, nismo uopšte Evropljani... Mi se, razume se, ljutimo, i iz sve snage se upinjemo da dokažemo da smo Evropljani...

Naravno, ne tvrdim da u Evropi neće razumeti naše, na primer, pejzažiste: pejzaži Krima, Kavkaza, naših stepa, i tamo će, naravno, biti zanimljivi. Ali, naš ruski, u suštini nacionalni pejzaž, onaj severnog i srednjeg dela evropske Rusije u Beču, mislim, neće izazvati neki efekt. Ta »siromašna priroda«, čija se karakterističnost sastoji, da tako kažem, u njenoj nekarakterističnosti, nama je, međutim, mila i bliska. No, a tiču li se Nemaca naša osećanja? Evo, na primer, ove dve brezice u pejzažu g-na Kuindži (»Pogled s Valaame«): u prvom planu je močvara i barsko rastinje, na zadnjem — šuma, otuda oblak kao da nije oblak nego neka izmaglica, vlaga, i ta vlaga kao da vas svega prožima, vi je osećate, a na sredini, između vas i šume, dve bele brezice, sjajne, vitke — to je najjače mesto na slici. Ali, šta tu ima osobeno? Šta je tu tako karakteristično tako a, međutim, kako je sve to lepo!... Možda grešim, ali Nemcu se to neće tako dopasti.

Što se tiče istorijskog žanra, o tome i nema šta da se govori; u tom žanru odavno već ne blistamo, pa prema tome Evropu nećemo očarati, nećemo je očarati ni ratnim prizorima na slikama, čak i preseljavanje Čerkeza (ogromna živopisna slika možda velikih kvaliteta — ne smem da sudim) neće, po mom mišljenju, ostaviti u inostranstvu neki posebno dubok utisak. Ali žanr, onaj naš žanr — hoće li u njemu nešto razumeti? A eto, on u nas mnogo godina isključivo gospodari, i ako imamo nešto čime se možemo pohvaliti onda je to nešto iz tog našeg žanra. Evo, na primer, sličica (Makovskog), »Ljubitelji slavujeve pesme«, čini mi se, ne znam kako se baš zove. Pogledajte: soba varošanina ili ne kog tamo isluženog vojnika — trgovca pticama koji je, takođe, reklo bi se, lovac ptica. Vidi se nekoliko ptičjih kaveza, klupice, sto i na stolu čajnik, a za čajnikom sede gosti, dva trgovca ili dućandžije, ljubitelji ptičje pesme. Slavuj je kraj prozora, visi u kavezu, cvrkuće, izvija pesmu, a gosti slušaju. Njih obojica su, vidi se, ljudi ozbiljni, stameni dućandžije i čardžije, već u godinama i još raskalašnici u domaćem životu (kao što je uobičajeno da celo to »tamno carstvo« obavezno bude sastavljeno od raskalašnika, pa prema tome mora da živi raskalašno u domaćem životu), a evo, vidi se, sede razneženi od naslade — one najnevinije, dirljive naslade. Tu se događa nešto dirljivo do te mere da deluje glupo. Onaj što sedi kraj prozora malo je sagao glavu, jednu ruku je podigao i drži je tako, zaneo se, topi se, a na licu mu blažen osmejak, sluša ćurlik slavuja... On kao da hoće nešto da uhvati, kao da se boji da nešto ne izgubi. Drugi sedi za stolom, za šoljicom čaja, okrenut nam je leđima, ali vi znate da i on »pati« ništa manje nego njegov drug. Pred njima je domaćin koji ih je pozvao da

slušaju i da im, naravno, proda slavu. To je visok i mršav mlad čovek od nekih četrdesetak godina, ili koja više, u običnim domaćim haljinama bez mnogo ceremonijašenja (a šta i ima sada da se kinduri); on nešto govori trgovcima, i vi osećate da on odlučno govori. Pred ovim trgovcima on je po svom socijalnom položaju, dakle prema džepu, naravno, ništavna pojava, ali sada ima slavu, i to dobrog slavu, i zato se drži ponosno (kao da to on lično peva), obraća se trgovcima nekako oholo, strogo (ta ne treba, de...)... Zanimljivo je da trgovci sve sede i misle da to tako i valja, da bi on i trebalo da ih malo nagovara, jer »ta veoma mu je lep slavu«. Čaj je popijen i valja da počne trgovina... No, nameće se pitanje: šta će na toj slici razumeti Nemač ili bečki Jevrejin i Odesa, kažu, pun Jevreja)? Možda će neko objasniti o čemu je reč, i oni će znati da ruski trgovac srednjeg stanja ima dve strasti — rasnog trkača i slavu, i da je to veoma smešno, ali šta će iz toga proisteći? To je saznanje nekako apstraktno, i Nemcu neće biti lako da shvati zbog čega je to smešno. Mi, pak, gledamo sliku i smešimo se, sećamo se nje i kasnije, i uvek nam je zbog nečega smešno i prijatno. Istina je, i neka mi se zbog toga i nasmeju, čak i u ovim malim sličicama, po mom mišljenju, ima ljubavi prema čovečanstvu, ne samo prema Rusima posebno, nego uopšte. Ja sam tu sličicu samo primera radi istakao. Ono što je najmučnije — to je da ćemo mi takvu sličicu kod Nemaca, iz njihovog domaćeg života, shvatiti isto onako kao i oni sami, pa čak ćemo se oduševljavati gotovo kao i oni sami onim njihovim, nemačkim osećanjima, a oni, evo, kod nas ništa ne mogu da shvate. Uostalom, možda je za nas nešto slično, u izvesnom smislu, i korisnije.

Evo, u estonskoj ili Jitlandskoj kajuti igra karata — to je, naravno, razumljivo, naročito figura dečaka koji učestvuje u igri; karte svi igraju ili njima gataju, tako da će i »Desetka pik« (tako se zove jedna slika) biti razumljiva sasvim, ali ne mislim da bi razumeli, na primer, »Lovce« Pjerova. Naročito ističem tu najrazumljiviju sliku našeg nacionalnog žanra. Slika je odavno svima poznata: »Lovci u vreme predaha«; jedan strasno i svesno laže, drugi sluša i napreže se da sve poveruje, a treći ništa ne veruje, leži onako i smeje se... Kakva divota! Naravno, kada se protumači — i Nemci će razumeti, ali oni neće shvatiti kao mi da je to ruski lažov i da on na ruski način laže. Ta mi gotovo znamo i čujemo o čemu on govori, znamo sve prevrtljivosti njegovih lagarija, njegov stil, njegova osećanja. Verujem da, kada bi g-n Pjerov (on bi to verovatno umeo) naslikao francuske ili nemačke lovce, naravno drugačije i sa drugim licima, mi Rusi bismo razumeli i

nemačko i francusko laganje sa svim finesama i nacionalnim osobenostima, i stil i temu laganja bismo odgonetnuli samo na osnovu slike. A eto, Nemač, ma koliko se naprezao, neće razumeti našu rusku laž. Naravno, nije mu to neki veliki gubitak, a i nama je to, možda, i opet, korisnije, ali on zato sliku neće u celini razumeti pa je, prema tome, neće ni oceniti, kako valja, a to je, opet, za žaljenje, jer mi smo došli da bi nas pohvalili.

Ne znam kako će se odnositi u Beču prema »Pojcima« Makovskog. Po mom mišljenju, to više nije žanr, nego istorijska slika. Ja sam se našalio, naravno, ali međutim pogledajte: samo pojci i ništa više, neka vrsta oficijelnog hora koji izvodi koncert u vreme liturgije. Sve su to gospoda u svečanim odelima s glatko izbrijanim podbracima. Pogledajte, na primer, tog gospodina s bakenbardima, lepo se vidi da je nakinduren u toj odeći koja je u neskladu sa svim, i da nosi to odelo samo u vreme službe. Istina je, i svi pojci oblače ovakvu odeću samo za službu, i tako je od iskoni, od onih patrijarhalnih vremena, ali ovde je ta velika nakindurenost nešto što posebno pada u oči. Takvog uglađenog činovnika vi ste navikli da sretnete samo u vicmundiru i samo u uredu; to je skroman i solidan, lepo podšišan čovek srednjeg staleža. On oteže nešto na priliku onog »ranjen sam!«, ali i to se pretvara, dok ga čovek gleda, u nešto oficijelno. Nema ničega smešnijeg nego zamisliti da bi taj dobronamerni i službom zadovoljni čovek mogao da bude »ranjen«. Kada ne gledate na njih, kada okrenete glavu, izlazi nešto divno, ali čim pogledate ove figure — učini vam se da se psalmi pevaju tek onako... da je tu nešto sasvim drugo...

Užasno se bojim »cilja« kada on zaokupi mladog umetnika, naročito na početku njegovog puta, i, šta mislite, čega se bojim tu: eto, baš toga što se taj cilj ne dostiže. Hoće li poverovati naš dragi kritičar kojega sam nedavno čitao, ali čije ime neću da pomenem — hoće li on da poveruje kako svako umetničko delo bez unapred određenog cilja, delo ostvareno isključivo iz umetničkih pobuda sa sižeom koji je čak običan i koji ne podseća na nešto unapred određeno — hoće li, kažem, taj kritičar da poveruje kako takvo delo može da bude kudikamo korisnije baš za njegove *ciljeve* nego, na primer, sve one pesme o košulji (ne Gudove, nego naših pesnika), iako bi ono naizgled i ličilo na ono što nazivaju »zadovoljenjem dokone znatiželje«? Ako se čak i učeni ljudi, po svemu sudeći, još nisu dosetili o ovome, šta će se onda desiti u srcima i umovima naših mladih pisaca i umetnika? Kakav će nastati bućkuriš pojmova i umišljenih osećanja? Ugađajući društvenom zahtevu, mladi pesnik guši u sebi prirodnu potrebu za izražavanjem kroz sopstvene

likove, on se plaši da ga ne osude za »dokonu znatiželju«, guši sve i ubija likove koji sami idu iz njegove duše, ostavlja ih nedovršene i ne poklanja im mnogo pažnje, i izvlači iz sebe s bolesnim buncanjem temu koja će zadovoljiti opšte, uštogljeno, liberalno društveno mnjenje. Kako je to, međutim, prosta ali strašna i duboka greška! Jedna od najgrubljih grešaka sastoji se u tome što se šibanje poroka (ili onog što liberalizam smatra porokom) i poziv na mržnju i osvetu smatraju jedinim i jedino mogućim putem u dostizanju cilja. No, čak i na tom uskom putu može se desiti da se izrazi jači talent i da ne zataji na prvim koracima kojima stupa na poprište; valja se češće sećati onog zlatnog pravila koje kaže da je izrečena reč — srebro, a neizrečena — zlato. Ima, tako, mnogo vrednih talenata koji su toliko mnogo obećavali, ali koje je počelo da nagriza »usmerenje«, tako da im je konačno nametnulo nekakav mundir. Ta čak i u ovim poemama ima mnogo lepog što podseća na nekadašnji talent g-na Njekrasova. Šta da se radi: siže u mundiru, način s mundirom, misao, stil... pa i sama prirodnost imaju mundir. Zna li, na primer, naš poštovani pesnik da nijedna žena, ma koliko bila obuzeta najboljim osećanjima građanske dužnosti, kada dođe na sastanak sa svojim nesrećnim suprugom, prevalivši u mukama šest hiljada vrsta u taljigama i upoznavši »lepote taljiga«, kad tamo padne kao da je sletela »s visina Altaja« (što je, uostalom, apsolutno nemoguće) — zna li pesnik to da takva žena neće nikako, ni za šta na svetu, prvo da poljubi lance voljenog čoveka, nego će obavezno poljubiti prvo njega, a tek potom lance, ako se uopšte u njoj probudi ono osećanje građanske dužnosti — a tako će postupiti obavezno svaka žena. Naravno, moje primedbe su veoma jednostavne i gotovo da i nisu zaslužile da ih ističem, naročito stoga što je ta poema napisana tek onako, kao kad se oko prvog januara valja »odvezati«... Uostalom, g-n Njekrasov je zvučno književno ime, gotovo formirano, i ima za sobom mnogo divnih stihova. On je pesnik patnje, i s pravom je stekao to ime. Ali, eto, ovih novih mi je ipak žao: nema svak među njima toliko snažan talent da bi mogao da se ne potčini misli u mundiru stupajući na poprište, ne mogu oni da se sačuvaju od književne sušice i smrti. Šta da se radi: ta mundir je tako divan, tako izvezen, sija... I kako je koristan! Danas posebno koristan.

Čim sam pročitao u novinama o lađarima g-na Rjepina, odmah sam se uplašio. Čak je i sam siže užasan: u nas je nekako uobičajeno shvatanje da su lađari najsposobniji da izraze društveno shvatanje o neplaćenom dugu koji više klase duguju narodu. Bio sam se pripremio da ih tako i dočekam, u mundirima, s poznatim etiketama na čelu. No, šta se desilo? Na moju veliku

radost, strah je bio uzaludan: lađari su pravi i istinski *burlaci*, i ništa drugo. Ni jedan od njih ne dovikuje gledaocu sa slike: »Pogledaj koliko sam ja nesrećan i koliko ti duguješ narodul!« A to se može istaći kao najveća umetnikova zasluga. Proslavljene, poznate figure: dvojica se od tih »burlaka« iz prvoga plana smeju, bar se vidi da ne plaču i ne razmišljaju o svom socijalnom položaju. Onaj mali vojnik licemeri i vrti se, hoće da napuni lulicu. Dečak se pravi ozbiljan, više, čak se svađa — divna figura, gotovo najbolja na slici, po zamisli ravna onim iz zadnjeg plana, nagnutim, koji ozbiljno rade i čija se lica gotovo ne vide. Teško je i zamisliti da bi misao o ekonomsko-političkim obavezama viših klasa prema narodu mogla bilo kada da se useli u glavu ovog bednog, pokunjenog i večnom mukom ubijenog seljaka... a znate li vi, dragi moj kritičaru, da baš ta smirena nevinost misli takvoga seljaka kudikamo bolje postiže cilj nego što vi mislite — i to baš onaj vaš jasni, liberalistički cilj! Ta drugi će gledalac poći s bolom u srcu i s ljubavlju (i to s kakvom ljubavlju!) tom seljačiću, tom dečaku ili tom malom vojniku, lupežu-podlacu! Jer čovek ne može da ih ne zavoli tako nezaštićene, ne može da ode a da ih ne voli. Čovek mora da pomisli šta duguje, stvarno duguje narodu... Tu će lađarsku »partiju« čovek u snu viđati, sećaće je se i za petnaest godina! Da nisu oni tako prirodni, nevini i jednostavni, ne bi ostavljali takav utisak, ne bi slika bila ovakva. A ovo je sada slika! A odvratni su svi okovratnici mundira, ma kako bili izvezeni zlatom! Uostalom, čemu ovoliko brbljanja: slika se ne može ispričati, ona se rečima ne može izraziti. Reći ću jednostavno: ovo su gogoljevske figure. Ovo je krupna reč, ali ja i ne tvrdim da je g-n Rjepin Gogolj u svojoj umetnosti. Naš žanr nije još dorastao do Gogolja i do Dikensa.

Izvesno preterivanje se može, uostalom, primetiti i u g-na Rjepina: upravo u kostimima, i to na dvema figurama. Takve prnje čak i ne postoje. Ova je košulja, na primer, iznenada pala u korito u kojem su satarom sekli kotlete. Razume se, *burlaci* ne blistaju odećom. Zna se odakle je taj svet — kući odlaze krajem zime, bar tako se kaže, hrane se korom, a s proleća odlaze gazdi da vuku barku, bar neki među njima, i to samo za kašu — bez ikakvog ugovora. Bilo je primera da prvog dana lađar umre, tako uz kašu, prejede se gladan i »pukne«. Kažu da su lekari sekcirali takve i nalazili su samo kašu, onako do samoga grla. Evo, bivaju i takvi ljudi. Pa ipak je neizrečena reč zlatna utoliko više što takvu košulju i ne bi trebalo obući ako se jednom svuče: ne ide. Uostalom, u poređenju s vrednostima i nezavisnosti cele zamisli slike, ovo malo preterivanje u odeći je beznačajno.

Žao mi je što ništa ne znam o g-nu Rjepinu. Zanimljivo bi bilo znati je li to mlad čovek ili nije? Bilo bi mi drago ako bi to bio mlad čovek i umetnik na početku puta. U redovima koji prethode, požurio sam da se ogradim da to, ipak, nije Gogolj. Da, gospodine Rjepin, do Gogolja još ima mnogo: ne ponesite se zasluženim uspehom. Naš je žanr na dobrom putu, imamo i talenata, ali nešto još nedostaje da se on razmahne i raširi. Ta i Dickens je — žanr, ne više od toga, ali Dickens je stvorio *Pikvika*, *Olivera Tvista* i *Deda i unuku* u romanu *Starinarnica retkosti*; ne, naš je žanr od toga još daleko, on još počiva na »Lovcima« i »Slavujima«. »Slavuja« i »Lovaca« ima i u Dikensa mnogo, na drugorazrednim mestima. Ja čak mislim da će vašem žanru u sadašnjem trenutku naše umetnosti, sudeći po nekim znacima, *Pikvik* i *Unuka* biti neka vrsta ideala, a koliko sam mogao da primetim iz razgovora s nekim našim znatnim umetnicima — oni se baš idealnoga boje kao nečiste sile. Ova je bojazan, nema sumnje, plemenita, ali ona je puna predrasuda i nije opravdana. Našim umetnicima valja malo više smelosti, više samostalnosti misli i više obrazovanja. Eto, zbog toga mislim da je naš istorijski žanr u krizi, on je nekako začutao. Očito, naši savremeni umetnici se plaše istorijskih sižea u slikarstvu, i dali su se na ovaj svoj žanr kao na jedini i zakoniti izlaz svake darovitosti. Čini mi se kako umetnik kao da predoseća da će morati (po svojim shvatanjima) obavezno da »idealizuje« u istorijskim slikama, dakle da laže. »Valja prikazivati stvarnost onakvom kakva je«, kažu oni, dok, međutim, takve stvarnosti nema i nikad je nije ni bilo, jer je suština stvari nedostupna čoveku; on doživljava prirodu onako kako se ona odražava u njegovoj ideji koja prolazi kroz njegova osećanja, pa prema tome valja dati zamaha ideji, ne plašiti se idealnog. Portretist, na primer, postavi čoveka pred sebe, i zagleda ga kako bi naslikao portret. Zbog čega on to čini? To je stoga što on iz iskustva zna da čovek ne liči uvek na sebe, i zato traži »glavnu ideju njegove fizionomije«, onaj moment kada subjekt najviše liči sebi. U toj veštini da se pronađe i uhvati taj moment sastoji se dar portretista. Prema tome, šta tu drugo čini umetnik ako se poverava toj svojoj ideji (idealu) kao stvarnosti koja ga čeka? Jer, ideal je takođe stvarnost, i to isto tako zakonita kao ova tekuća realnost. U nas mnogi kao da ne znaju za ovo. Uzmite, na primer, »Himnu Pitagorejaca« Bronikova: neki bi se umetnik (čak od onih najtalentovanijih) čak čudio tome kako može savremeni umetnik da se prihvata takvih tema. No, ovakve su teme (gotovo fantastične) isto tako stvarne i isto tako potrebne umetnosti i čoveku kao i ona aktuelna stvarnost.

U suštini, šta je to žanr? Žanr je umetnost prikazivanja savremene, tekuće stvarnosti koju je umetnik osetio lično i video sopstvenim očima, nasuprot, na primer, istorijskoj stvarnosti koju ne vidimo sopstvenim očima i koju ne možemo ni prikazati kao nešto sadašnje, nego samo kao nešto završeno (N B — mi kažemo: »video sam sopstvenim očima«. Ali Dickens nikad nije video Pikvika sopstvenim očima, nego ga je uočio samo u raznovrsnosti one stvarnosti koju je posmatrao, i tako je stvorio lik i predstavio nam ga kao rezultat svojih posmatranja. Tako je ovaj lik isto tako realan kao i stvarno postojeće lice, iako je Dickens uzeo samo ideal iz stvarnosti). Ali, u nas se upravo sreće mešanje pojmova o stvarnosti. Istorijska stvarnost, na primer, u umetnosti nije više stvarnost slična ovoj tekućoj, ona je završena. Pitajte kojeg hoćete psihologa, i on će vam objasniti da, kada zamislimo protekli događaj, osobito onaj koji je davno minuo, neki istorijski završeni događaj (a živeti i ne zamišljati je nemoguće), onda će nam on *obavezno* izaći pred oči u svom završenom obliku, to jest sa svim onim kasnijim dodacima u njegovom razvoju kojih nije bilo tada, u trenutku kad umetnik ulaže napore da prikaže lice ili događaj. I zbog toga suština istorijskih zbivanja i ne može da bude prikazana baš onako kako se sve zbivalo u stvarnosti. Na taj način, umetnika obuzima neki sujeverni strah od toga što će morati mimo volje da »idealizuje« a što, po njegovom shvatanju, znači i da mora da laže. Da bi izbegao ovu grešku, on odlučuje (bilo je takvih slučajeva) da pomeša obe stvarnosti — i onu istorijsku i ovu tekuću, iz te neprirodne smeše ispada laž gora od svake druge laži. Kako ja vidim stvari, ova se kobna pogreška primećuje i na nekim slikama g-na Ge. Od svoje »Tajne večere«, koja je u svoje vreme izazvala toliku galamu, on je načinio savršeni žanr. Pogledajte pažljivije: to je obična svađa sasvim običnih ljudi. Evo, sedi Hristos — ali, zar je ono Hristos? To je, možda, veoma dobar mladić koji je veoma ogorčen svađom s Judom, koji takođe tu stoji, i sprema se da krene da prijavi, ali to nije Hristos kojeg mi znamo. Učitelju hrle njegovi prijatelji da ga teše, ali nameće se pitanje — gde su ti, i u kakvoj su vezi onih osamnaest vekova hrišćanstva koji su usledili? Kako je moguće da se zbog tako obične svađe tako običnih ljudi u g-na Ge, koji su se okupili da večeraju, može dogoditi nešto onako veliko, tako kolosalno? Ništa tu nije objašnjeno, tu nema istorijske istine, tu čak nema ni žanrovske istine, sve je tu falš.

S koje god tačke gledišta da sudite, ovaj se događaj nije mogao ovako dogoditi: ovde se sve događa nesrazmerno i neproporcionalno u odnosu na budućnost. Ticijan bi bar pridodao Učitelju makar ono lice koje je prikazao

na svojoj čuvenoj slici »Caru carevo«, tada bi mnogo šta bilo odmah shvatljivo. Na slici, pak, g-na Ge prosto su se posvađali neki dobri ljudi, i ispala je falš i umišljena ideja, a svaki je falš laž i nikako ne može da bude realizam. G-n Ge je tražio realizam.

Ali, ja sam zaboravio na izložbu. Uostalom... Kakav sam vam ja reporter, ja sam samo hteo da načinim nekoliko zapažanja »povodom«. Ipak, Redakcija obećava da će doneti detaljniji izveštaj o slikama naših umetnika koji idu na bečku izložbu, ili će se možda potruditi, što će biti bolje, da o njima progovori sa same izložbe, s izveštajem o utiscima koje su oni sa svoje strane ostavili na okupljene strance.

X

MASKIRANI

U *Ruskom svetu* broj 103 pojavila se pogrдна beleška o meni. Ne odgovaram ni na jedan pogrđni tekst, na ovaj ću odgovoriti — iz nekih razloga; iz kojih, videće se iz odgovora koji sledi.

Prvo, stvar je u tome što je ovaj koji me grđi duhovno lice — s te strane sam najmanje očekivao napad. »Beleška« je potpisana »Svešt. P. Kastorski«. Šta je to »svest«? Svešteniki možda? Šta bi mogla da znači ova kratica osim »sveštenik«? Utoliko pre što je i reč o crkvenoj stvari U *Građaninu* br. 15—16 štampana je priča g-na Nedohna *Crkvenjak*. Eto, o njoj je i reč. Evo te »beleške«.

»MOMAČKA SHVATANJA O OŽENJENOM KALUĐERU«

Naši pripovedači i romansijeri u novije vreme sve češće uzimaju za svoje junake sveštenike i crkvene ljude, oni su još češći tamo kao uvedena,

da tako kažemo, slučajna lica. Dobro je to što ih opisuju: u duhovnom staležu ima mnogo tipičnih lica, i zašto ih ne prikazivati s njihovim dobrim i lošim stranama? Nedavni uspeh *Crkvenjakovih beležaka* u *Otadžbinskim zapisima*, a zatim još veći uspeh dela *Sluge božje* u *Ruskom vesniku*, pokazuju koliko veliko interesovanje u društvu mogu da izazovu umetnička prikazivanja načina života i sredine našega klera. I jedno i drugo pomenuto delo prikazali su nam naše crkvene ljude s različitih tačaka gledišta, i jedno i drugo su čitani pažljivo i sa zadovoljstvom. Zbog čega? Zato što su napisana i lepo i umetnički uspelo, s poznavanjem stvari. Sasvim se nešto drugo događa kada se, zbog podražavanja ili zbog nečega drugog — na primer, iz lakomislenosti ili neodmerene samouverenosti — takve stvari prihvate ljudi koji o njoj pojma nemaju. Oni samo naprave zbrku i upropaste stvar gledajući na nju lažnim pogledom, i zbog toga je nemoguće zaobići ove štetne pokušaje karikiranja načina života našeg sveštenstva — i ja, zajedno s *crkvenjakom* koji je nedavno u *Ruskom svetu* istakao neukost pisca Dostojevskog u vezi s pojcima, ne mogu da prećutim još jedno, još grublje, smešnije neznanje koje se ničim ne može opravdati, a koje se pojavilo opet u tom istom časopisu *Građaninu*, koji potpisuje, kao urednik, isti taj g-n Dostojevski«.

Stanimo za sada tu. Šta znači »zajedno s *crkvenjakom* koji je nedavno u *Ruskom svetu* istakao neukost pisca Dostojevskog«? Nisam čitao (i opet *Ruski svet*!). Otvaram br. 87, i zaista ima napad potpisan: »Crkvenjak«. Pogledajmo šta je to:

»O pevačkoj livreji«

(Pismo Redakciji)

U 13-om broju *Građanina* imao sam priliku da pročitam tekst g-na F. Dostojevskog povodom akademske umetničke izložbe. G-n Dostojevski je, raspravljajući u tom tekstu o crkvenjacima koje je prikazao umetnik Makovski, napisao i ovakve redove: »Sve su to gospoda u svečanim *odelima*, s glatko izbrijanim podbracima. Istina, *svi pevači oblače takva odela* samo za službu, i od iskoni oblače takva odela, tako je još od patrijarhalnih vremena...«

Prekinimo na trenutak: prvo, tako glupe fraze u mene uopšte nema. U mene stoji: »Istina, i svi pevači oblače takva odela samo u vreme službe, i od iskoni je tako, od onih patrijarhalnih vremena...« A to je već nešto drugo.

Nastavljamo s izvodima:

»To je neosnovano: ni od *iskoni*, ni u ona *patrijarhalna* vremena pevači na klirosu u ruskoj crkvi nisu nikad oblačili takva odela u kakvima ih vidimo danas, i u kojima su prikazani pojci na slici g-na Makovskog. Ta je livreja kasnija pozajmica sa Zapada, ili, tačnije rečeno, iz Poljske, i među uvaženim jerarsima naše crkve nije bilo malo onih koji su nalazili da je takva livreja neumesna, pa su pevači u horovima u njihovim crkvama pevali obučeni u obične crne redengote, što je, naravno, mnogo skromnije i pristojnije nego ono u poljskih »kontuša«. »Iskoni«, pak, u ona »patrijarhalna« vremena, pevači su pevali stojeći, u drugim seljačkim kaputima, i obavezno s listama u rukama, onako kao što i danas stoje pevači u crkvama jednoveraca ili u raskolničkim bogomoljama«.

N B. Ispada, ako hoćete, da u nas, u današnjim pravoslavnim hramovima, pojci pevaju sedeći. Uvek je korisno saslušati iskusnog čoveka.

»U strahu da se (ima se čega i plašiti!) preko ovih neukih reči g-na Dostojevskog ne učvrsti neosnovano mišljenje u pogledu ovih livreja (da ne bude zemljotresa, šta li, zbog toga?) koje je odavno trebalo prekrojiti na ruski način, imam čast da zamolim Redakciju *Ruskog sveta* da nađe mesta za ove moje kratke redove,

Pojac«

Evo te beleške Crkvenjaka na koju se poziva svešt. Kastorski. Pre nego što budemo nastavili s Kastorskim, završimo s Crkvenjakom.

Zbog čega se ljutite, g-ne Crkvenjače? Vi pokazujete grešku i učite drugoga dok, međutim, i sami grešite. Vi kažete: »To je neosnovano: ni od *iskoni*, ni u ona *patrijarhalna* vremena pevači na klirosu u ruskoj crkvi nisu nikad oblačili takva odela...« Kako to? Zbog čega je to »neosnovano«? Zašto se ne bi moglo reći: od iskoni i od patrijarhalnih vremena? Šta, nisu li možda oni tek od juče tako obukli odeću? Ili bar u vreme pra-pra dedova? Vi nas

ispravljate s namrgođenim izgledom mudrog historičara dok, međutim, ni sami ništa tačno ne govorite! Očekivalo bi se da će mudri historičar tačno odrediti vreme, godinu. na možda, i dan ako hoćete, kada je kler prvi put obukao ovakva odela, ali se vi, posle svega što ste natrubili, zadovoljavate bajatom dosetkom: »Ta to je u nas nešto poljsko«, i ništa više. Jek, jek samo!

Samo mi odgovorite, g-ne Crkvenjače, šta vi mislite — taj poljski uticaj se istovremeno osetio u nas u mnogo čemu, pa i na kleru čak — je li to bilo davno, ili tako, od pre tri dana? Zašto ne bi, zbog razumljivosti svega toga, moglo da se kaže od *iskoni*, od *patrijarhalnih* vremena? Ovo se sreće ne samo u patrijarhalnim vremenima, nego i u onim vremenima *patrijarha*.

Ova se odeća javlja ili njoj slična) od Petra Velikog, pa prema tome za nju gotovo znaju i vremena patrijarha. ili bar o tome ne nedostaje mnogo. Zar je to skoro? Ne valja reći, šta li, od iskoni? Ili, ne i ono od patrijarhalnih vremena? Ako ja u svom tekstu i sam nisam sasvim tačno istorijski odredio od kojeg doba se nosi takva odeća, to je stoga što i nisam imao slične namere niti takvog cilja — ja sam jedino hteo da kažem da je to ustanovljeno veoma davno, tako davno da se može reći od *iskoni*, a to će pročitati svak ko bude video moj tekst. Ne govorim o vremenima Jaroslava i Dimitrija Donskog. Hteo sam samo da kažem »veoma davno«, i ništa više.

Ali, dosta s tim učenim Crkvenjakom. Izleteo je, mahnuo je rukama i — ništa. U najmanju ruku, taj se uljudno izrazio: »Bojim se, kaže, da se kroz neuku reč g-na Dostojevskog, i tako dalje.« Ali svešt. Kastorski odjednom preskače granice koje je odredio Crkvenjak. Živahan neki čovek!... »Neznanje pisca Dostojevskog u pogledu pevača...« Ne mogu da prećutim još jedno, još grublje, smešnije neznanje koje se ničim ne može opravdati, a koje se opet pojavilo u tom istom časopisu *Gradjanin* koji potpisuje, kao urednik, isti taj g-n Dostojevski«.

Pomisliće čovek: kakve je strašne zločine počinio taj Dostojevski — *ni oprostiti* se ne može! Ni duhovno lice koje oličava ljubav, i ono, izgleda, ne bi moglo da oprost...! Ali, kakva je to »neukost«? U čemu je stvar? Nema se kud, navešćemo Kastorskog u celini, i ugostićemo čitaoca. Zbog čega da bude »pomalo lepog«? Sto ga je više — utoliko bolje — to je moja misao.

»U dvobroju 15—16 časopisa *Gradjanin*, koji je izašao 16. aprila, štampan je *Crkvenjak, priča iz prijateljskog kruga*, g-na Nedolina«. Ta priča ima za osnovu nešto lažno i nemoguće: u njoj je prikazan grlati crkvenjak kojeg *tuče* njegova supruga, i tuče ga tako redovno i žestoko da je

on zbog njenih batina odlučio da pobegne u manastir, »gde će sebe posvetiti Gospodu i gde više neće razmišljati ni o čemu zemaljskom«. On je utekao preko manastirske ograde; žena koja ga je tukla stoji s ove strane ograde i čeka, a on zvonkim glasom izvija psalm u obradi:

I svet je, o Bože, tvoj izabranik!

S mačem u ruci kad ustane,

Poslanik volje Gospodnje,

On će ispolina zgromiti.

A ostavljena žena i dalje stoji »kraj manastirske ograde i, prislonivši svoju vrelu glavu uz manastirski zid, plače« I moli da joj izvedu supruga koji se opredelio za manastir, i kaže da će mu odsad »biti robinja i pseto«. Ali, suprug nije izašao, i tako je i umro u manastiru.

Kako žalosna i nemoguće smešna izmišljotina! Ko je taj g-n Nedolin, mi ne znamo, to je svakako čovek koji ne poznaje ni ruske zakone ni ruski život — ne zna ih do te mere da, evo, misli kako u Rusiji oženjen čovek može u manastir, i da će ga tamo držati, no kako to da sve to ne zna ni urednik, g-n Dostojevski, koji je nedavno javno kazivao da je veliki hrišćanin, pravoslavni hrišćanin koji na pravoslavni način veruje u najneverovatnija čuda? Da on, možda, i ovo bekstvo oženjenog čoveka u manastir ne ubraja u čuda? Onda je to druga stvar, ali svak ko makar malo poznaje zakone i ustav svoje crkve može da uveri g-na Dostojevskog da u nas takvo čudo nije moguće, tako nešto brane i gone pozitivni zakoni, a te zakone nikakva manastirska uprava ne može pogaziti pa, prema tome, ni oženjenog čoveka u manastir niko ne može da primi.

Jadna i neukusno komponovana fabula priče *Crkvenjak* bi imala neke izgleda, ipak bi dobila nešto da joj je bio obezbeđen neki verovatniji rasplet, a tako nešto bi bilo moguće da je pisac, ili čak i urednik, makar malo poznavao način života sredine koju prikazuje. Priča je, na primer, mogla da bude završena na onom veoma dramatičnom mestu kada đakon, bežeći od supruge po manastirima, doživljava muke — iz jednih ga tera uprava zato što je oženjen, iz drugih njegovo izručenje zahteva sama supruga koja ga, verovatno, opet tuče... I tada, ne našavši nigde u otadžbini spasa od žene, i žarko žudeći za manastirskim životom, nesrećni đakon bi mogao, na primer,

da beži na Svetu Goru, gde pod muslimanskom upravom turskog sultana pravoslavna crkva deluje mnogo slobodnije nego u Rusiji. Tamo se, kao što je poznato, ne plaše da u manastire primaju i oženjene ljude koji žude za monaštvom; tamo bi se ovaj ruski đakon kojeg supruga nemilosrdno tuče mogao skrasiti, moliti i pevati, ali u svakom slučaju nikako ne bi mogao da peva onu pesmu u obradi koju peva đakon *Gradanina*, zbog toga što je, prvo, poznato da ta obrada ne uživa neko poštovanje duhovnih lica; drugo, ta obrada nije udešena za glas, ne peva se; i treće, nikakve svetovne pesme u obradi nisu dozvoljene među zidinama manastirskim, to se strogo brani, i niko od onih koji žive u manastiru ovo ne krši, kako se ne bi narušio mir koji ovakvom mestu pristoji.

Svešt. P. Kastorski«

Sada ćemo odgovoriti po tačkama, i prvo ćemo umiriti uznemirenog sveštenika Kastorskog što se najvažnije tačke tiče: objasnićemo mu da priča *Crkvenjak* uopšte nije iz svakodnevnog života. Njen uvaženi autor, g-n Nedolin (nije pseudonim), dobar deo svoga života je proveo u aktivnoj državnoj službi, i u ovom slučaju veoma malo mu je bilo stalo do crkvenog načina života. Njegov junak, »crkvenjak«, mogao je da bude, a da od toga ne izgubi ni on ni priča, na primer, nekakav poštanski činovnik, a što je u priči ostao crkvenjak — to je stoga što je ovaj događaj istinit. To je izuzetna poema, gotovo fantastična. Zna li vi, svešteniče Kastorski, da istiniti događaji, opisani sa svim izuzetnostima njihove slučajnosti, gotovo uvek imaju fantastičan, gotovo neverovatan karakter? Cilj umetnosti nisu slučajnosti svakidašnjeg života, nego njihova opšta ideja valjano uočena i verno preneti iz one raznovrsnosti sveta životnih pojava. U priči g-na Nedolina je tipizirana jedna drugačija pojava duha čovekovog. Da je on, naprotiv, imao pretenzija da prikazuje pojave iz svakodnevnog života s ove tačke gledišta, i samo polazeći od ove svoje anegdote, on bi obavezno zapao u isključivosti. Nedavno, pre nekoliko meseci, u jednom od naših najpoznatijih manastira desilo se da je jedan glup i zao kaluđer ubio u školi desetogodišnjeg dečaka, batinama, i to još pred svedocima. Zar ovaj događaj nije fantastičan na prvi pogled? No, on je, izgleda, sasvim istinit. I, eto, neka se neko usudi da ga opiše — odmah će povikati da je to neverovatno, izuzetno i namerno prikazano s predumišljajem — i biće u pravu ako se bude sudilo s tačke gledišta svakodnevnog života i prikazivanja načina života u

našim manastirima. I samo ona anegdota ne bi obezbedila verodostojnost; i danas se nađe po našim manastirima život anđeoski u slavu Božju i crkve svoje, i priča o zlom kaluđeru može da bude nešto isključivo, zauvek slučajno. Ali, pripovedač i pesnik imaju i druge ciljeve osim onih koje nudi svakidašnjica; postoje opšte, večne i, reklo bi se, zauvek neispitane dubine ljudskog duha i karaktera. A vama se, eto, sve čini da ako tamo stoji »đakon«, onda je to obavezno neko posebno prikazivanje načina crkvenog života, i kada je to već tako, onda obavezno ima i određenih i patentiranih pisaca koji samo to prikazuju, i kažete: ne usuđuj se da kročiš na našu njivu, to je naš kutak za eksploataciju, tu mi ubiremo prihod. To vas je uznemirilo, zar ne, svešteniče Kastorski? Za ime Boga, može se napisati reč »đakon« bez namere da se bilo šta oduzme g-nu Ljeskovu. I zato se umirite.

Umirujući vas, zamolio bih. vas da obratite pažnju na naslov vašeg polemičkog napisa: »Momačka shvatanja o oženjenom kaluđeru.«

I još, uzgred ću zapitati: čemu tu »momačka«? Koliko će se pojmovi izmeniti ako ona budu shvatanja oženjenih?

I još, zar postoje momačka i oženjena shvatanja? No, vi niste književnik, i sve su ovo gluposti, vi ste uznemireni sveštenik Kastorski, i od vas ne valja zahtevati stil, osobito u ovakvom vašem stanju. Glavna stvar je u ovome: ko vam je rekao da je naš đakon otišao u kaluđere? Gde ste vi u priči g-na Nedolina našli da se on postrigao? No, to je veoma važno; stavivši ovakav naslov, vi čitaoca koji ne poznaje priču g-na Nedolina dovodite u nedoumicu: »Da, zaista«, pomisliće on, »oženjeni đakon nije mogao da ode u kaluđere! Kako to *Gradanin* ne zna?« I tako vi, zamazavši oči čitaocu rečju »kaluđer«, pobedonosno uzvikujete u sredini vašeg napisa:

»Kako žalosna, smešna i nemogućna izmišljotina!... Kako to da ne zna urednik, g-n Dostojevski, koji...«

No, vi ste jednostavno podmetnuli stvar, i ja vas sasvim mirno lovim u toj prevari. Vi ste se malo prevarili, oče, i pravili ste račun bez krčmara. Oženjenog neće postrići za kaluđera, to je tako, ali zbog čega »ni jedna uprava manastira neće primiti za kaluđera onog ko ima živu su prugu«, kako vi to tvrdite sa zanosom? Odakle vam tako nešto? Neko, na primer, naumi da se doseli u manastir (gde ima, na primer, udoban smeštaj), ali oženjen je, supruga mu je negde, na primer, u prestonici ili u inostranstvu; i eto, zato što je oženjen, valja li ga samo zbog toga terati iz manastira? Je li to tako? Ne poznajete stvari, oče, a još ste duhovno lice. Ja vam mogu pomenuti neka lica

poznata celom petrogradskom društvu, poznata i uvažena lica do danas, koja su završila tako što su se pred kraj života preselila u manastir i, evo, žive tamo već dugo, a oženjena su i supruge su im žive i danas. Sve se to dogodilo uz obostranu saglasnost. Baš tako se *doselio* u manastir i đakon g-na Nedolina. Odbacite samo ono podmetanje o postrizanju za kaluđera, koje ste vi namerno smislili i čega uopšte nema u priči g-na Nedolina, i biće vam sve jasno. Ovde se, čak, sve dogodilo i bolje nego »uz zajedničku saglasnost«, ovde je sve bilo uz dozvolu uprave. Ja, oče, imam načina da vas još i više umirim što se tiče ovoga. Pretpostavite da sam naveo izvore i došao do sledećeg:

Prvo, umetnik-crkvenjak je još pre pola godine do *stupanja* u manastir, još dok se opraštao od spahije kome se poverio da hoće tamo da pođe, znao šta govori. On je svoju nameru već bio saopštio ocu Joanu, igumanu manastira koji ga je veoma voleo, posebno njegovo pevanje, jer je bio ljubitelj muzike — i Sofrona je štitio svakojako, čak ga je sam, izgleda, pozivao da *živi* u manastiru. Crkvenjak se kolebao kad mu je spahija predložio da ide u inostranstvo, i zbog toga je čekao pola godine, ali kad je njegovom strpljenju došao kraj — otišao je u manastir. To je bilo veoma lako urediti: otac Joan je bio u bliskim odnosima s eparhijskom upravom, a kad se takva lica saglase, onda i nisu potrebni drugi razlozi. Verovatno je nađen i razlog zbog kojeg je crkvenjak, da tako kažemo, bio »otpremljen« u manastir. Crkvenjakov zavet da će »sebe posvetiti Gospodu« (što vas toliko ljuti) bio je dat slobodno, neoficijelno, dat sebi, i stvar je lične savesti. Osim toga, u priči g-na Nedolina je vrlo jasno rečeno da je crkvenjak samo *živeo* u manastiru, a ne i to da je postrizen za kaluđera, kako ste vi to bestidno smislili, oče. Baš tako: spahija koji se vratio još nagovara Sofrona da napusti manastir i pođe u inostranstvo, a crkvenjak se prvih dana pregovora čak koleba. No, je li sve to moglo da bude da je Sofron bio već postrizen za kaluđera? Nemojte, najzad, da maskirate i to da je bio u pitanju odličan umetnik, bar izvanredno nadaren, a on je takav od početka priče. A ako je tako, onda je shvatljiva ona ljubav prema njemu koju je pokazivao otac Joan, strasni ljubitelj muzike...

»No, to nije objašnjeno u priči!«, uzviknućete vi u velikom gnevu. Ne, delimice je i objašnjeno, mnogo šta možemo naslutiti iz priče, iako je ona brza i kratka. No, dozvolite, i neka nije sve objašnjeno — čemu sve objašnjavati? Samo da bude verovatno, a odbacite ono podmetanje postrizanja u kaluđere, i sve će biti verovatno. Da, priča g-na Nedolina je

malo sažeta ali, znate, oče, vi niste čovek vičan književnom poslu, što ste i dokazali; ja ću vam otvoreno reći da bi veoma veliki broj savremenih pripovedaka i romana dobili u kvalitetu ako bismo ih skratili. Kakva vajda od toga što vas pisac vuče kroz trideset stranica i odjednom, na tridesetoj stranici, onako iz čista mira napušta svoju priču negde u Petrogradu ili u Moskvi, pa vas povede negde u Moldaviju ili u Vlašku, samo zbog toga da bi vam ispričao kako je jato vrana ili sova sletelo s nekog vlašskog krova i, ispričavši vam sve to, odjednom opet napušta sve to, i vrane i Vlašku i Moldaviju — kao da ih uopšte nije ni bilo, i ne vraća se više svemu tome u svojoj priči, tako da je čitalac ostavljen, najzad, u potpunoj nedoumici. Pišu zbog novaca, samo da napišu što više stranica! G-n Nedolin je pisao drugačije, i dobro je, može biti, učinio.

»Ali, žena, žena!«, uzvikujete vi prevrćući očima, kako je žena to dozvolila, kako se nije žalila, kako ga ona nije »zatražila zakonski, silom!«. I, eto, baš tu, na tom ženskom pitanju ste vi najviše omanuli, oče. Vi ste se do te mere zaneli u vašem napisu da ste se upustili u pisanje romana o tome kako je, navodno, supruga svoga crkvenjačića povratila i opet počela da ga mlati, kako je on »odbegao« u drugi manastir, kako ga je ona i odatle vratila, kako je on, najzad, pobegao na Svetu goru i tamo našao mira pod »muslimanskom« upravom sultana (zamislite, ta ja sam sve do sada mislio da je sultan hrišćanin!).

Šalu na stranu, trebalo bi da makar malo poznajete srca ljudska, to bi bilo u duhu vašega položaja i čina, ali vi, oče, o tome ništa ne znate. Iako ste vi loš pisac, ako biste se latili pera, možda biste bolje od g-na Nedolina opisali svakodnevni život našega duhovnog staleža, ali što se ljudskog srca tiče — tu g-n Nedolin zna više od vas. Žena koja danima uporno zahteva kraj manastirskih zidova i plače neće slati molbe i neće pribegavati sili. Dosta je sile! U vas su samo batine i batine, u nastupu stvaralačkog uzbuđenja vi nastavljate roman, i opet samo batine — i ništa drugo. Ne, dosta je tih batina! Setite se, oče, u Gogolja, u *Ženidbi*, u poslednjoj sceni, kada je Podkolesin utekao kroz prozorčić, kako Kočkarev viče: »Vratite ga, vratite!«, verujući da je mladoženja koji je utekao kroz prozor još za svadbu. Eto, upravo tako razmišljate i vi. Kočkareva provodadžinica zaustavlja rečima: »Eh, ne razumeš se ti u svadbe, dobro bi još bilo da je kroz vrata utekao, a ovako, pošto je kroz prozor strugnuo, onda moje poštovanje!« Učinite ovaj slučaj malo plemenitijim, ovo s Podkolesinom, i on će odmah biti nalik na situaciju jadne i napuštene crkvenjakove supruge. Ne, oče, s batinama je svršeno! Ta

žena — to izuzetno i plemenito biće i čvrst karakter, mnogo je iznad umetnika, svoga supruga, po svojim duhovnim snagama — ona je mogla, pod uticajem sredine, navika, naobrazovanja, da počne, zaista, s batinama. Razumnom čoveku će se ovaj realizam svideti, i g-n Nedolin je dobro postupio, majstorski, što stvarnost nije ublažavao. Karakterne žene snažna duha, naročito ako su još i strasne, ne mogu drugačije da vole nego tako despotski, i one imaju čak neku posebnu naklonost prema takvim slabim, dečjim karakterima kakav je imao njen suprug, umetnik-crkvenjak. A zbog čega ga je ona tako zavolela? Zar ona to zna! On plače, ona se gnuša njegovih suza, ali, sladostrasno se mučeći, ona se i naslađuje tim suzama. Ona je ljubomorna: »Ne smeš da pevaš kod gospode!« Ona bi ga, izgleda, i živog progutala od ljubavi. No, evo, on je pobjegao od nje i ona — tome ne može da poveruje! Ona je ponosna i samouverena, ona zna da je lepotica, i evo neobičnog psihološkog problema — ne znam hoćete li poverovati — sve vreme ona veruje da je i on izgubio pamet zbog nje isto onako kao i ona zbog njega, da on ne može da živi bez nje, bez obzira na batine! Jer, u tome je bila celokupna njena vera, pa i više od toga, ona u sve to nije ni sumnjala i, evo, odjednom joj sve postaje jasno: taj dečak, umetnik njen, nimalo je ne voli, možda je odavno i prestao da je voli pa je, možda, nikad nije voleo ni ranije! Ona se odjednom smirila i ućutala je kao pogažena, ali nema snage da ga ostavi, voli ga ludo, još bezumnije nego pre. Ali, njen je karakter jak i plemenit, neobičan, i ona se izdiže visoko iznad predašnjeg načina života, iznad dotadašnje sredine. Ne, neće ga ona sada tražiti silom. Ona neće silom da joj ga vrate, ona je još neizmerno ponosna, ali taj je ponos sada plemenitiji, druge vrste: ona je pre spremna da umre, u travi kraj ograde, nego da poželi upotrebu sile, da piše molbe za ostvarenje svojih prava. Ah, oče, ta u tome je cela priča, a ne u svakodnevicu života crkvenjaka. Ne, baćuška, ova mala priča je dublja i kudikamo značajnija nego što se to vama čini. Ponavljam, vi nećete tako nikad napisati, čak nećete nikad to shvatiti. Vi dobrim delom imate kočkarevsku dušu (u literarnom smislu, razume se, ja dalje ne idem), kao što sam imao čast da vam već primetim...

Što se tiče vašeg dela i vaših umetničkih shvatanja, na vas se u tom smislu može u celini odnositi onaj poznati Puškinov epigram:

Jednom je obučar posmatrao sliku,
I na obući grešku je uočio;

Umetnik onaj čas kičicom ispravi.

»Evo«, nagnut, obućar reče:

»Čini mi se, lice je malo krivo...

I odveć su nage ove grudi!«

Ali, Apeles ga prekide naglo:

»Prijatelju, dalje od obuće ne sudi!«

.....

Vi ste, oče, isti kao i ovaj obućar, samo s tom razlikom što niste umeli da stavite primedbu ni na obuću g-na Nedolina, što sam vam, nadam se, već dokazao razlozima. A podmetanjem ništa nećete dobiti. Potrebno je umeti razumeti ljudsku dušu, i »dalje od obuće suditi«, potreban je napor u jednom drugom pravcu, i manje, recimo, tog cinizma i tog »duhovnog« materijalizma i manje prezrenja prema ljudima, tog nepoštovanja i te ravnodušnosti. Manje ovakve sladostrasne gramzivosti, a više vere, nade, ljubavi!

Pogledajte s koliko se grubog cinizma vi obraćate meni lično, s kakvom nedoličnošću, koja vašem činu nimalo ne priliči, vi govorite o čudima. Nisam mogao da verujem kada sam u vas pročitao ovo o sebi:

»... no kako to da sve to ne zna ni urednik, g-n Dostojevski, koji je nedavno javno kazivao da je veliki hrišćanin, pravoslavni hrišćanin koji na pravoslavni način veruje u najneverovatnija čuda? Da on, možda, i ovo bekstvo oženjenog čoveka u manastir ne ubraja u čuda — onda je to druga stvar«.

Prvo, baćuška, vi ste i ovo izmislili (kakva strast u vas za izmišljanjem!). Nikad i nigde nisam ništa izjavio *lično* o svojoj veri u čuda. Sve ste vi to izmislili, i ja vas pozivam da kažete: gde ste to našli? Dozvolite još i ovo: da sam ja, F. Dostojevski, negde izjavio nešto slično o sebi, onda se ja, verujte mi, ne bih odricao svojih reči iz liberalističkog straha ili od ovog »kastorskog« straha. Jednostavno, ničega sličnog nije bilo, i ja samo potvrđujem činjenicu. No, ako je i bilo nečega sličnog — šta se vas tiče moja vera u čuda? Šta će čuda tu? I šta su to verovatna i neverovatna čuda? Kako vi sami prihvatate sličnu podelu? Uopšte, želeo bih da me u tom smislu ostavite na miru — već stoga što vam navaljivanje na mene u ovim stvarima

uopšte ne liči, bez obzira na svu vašu savremenu prosvećenost. Vi ste duhovno lice, a tako ste razdražljivi! Sramota, g-ne Kastorski.

A, znate, ta vi uopšte niste g-n Kastorski, i još manje sveštenik Kastorski, i sve je ovo falsifikat i budalaština. Vi ste *maskirani* baš onako kako se to viđa o Božiću. I znate li šta još? Ni jednog jedinog trenutka nisam se varao, odmah sam prepoznao maskiranog, i to pripisujem sebi u zaslugu, i vidim odakle viri vaš dugački nos: potpuno ste bili uvereni da ću ovu lakrdijski namalanu masku prihvatiti kao stvarno lice. Znajte, takođe, da sam vama odgovarao ovako široko samo stoga što sam odmah prepoznao maskiranog. Da ste vi doista sveštenik, ja bih vam, bez obzira na sve vaše grubosti koje na kraju vašega napisa dobijaju razmere nekakvog pobedonosno-bogoslovskog režanja, ipak odgovorio »s poštovanjem« — ne zbog nekog ličnog poštovanja prema vama, nego iz poštovanja prema visokom činu i uzvišenoj ideji koju on podrazumeva. Ali, pošto ste vi samo maskirani, onda i valja da budete kažnjeni. Kažnjavanje ću početi time što ću vam detaljnije objasniti po čemu sam vas poznao (neka bude među nama, čak sam se dosetio ko se skriva pod maskom, ali ime ću prećutati, za sada, zadržaću ga za sebe), a to će vam, prirodno, biti veoma neprijatno...

— Ako ste se dosetili, zašto ste mi odgovarali kao svešteniku?, pitaćete vi, — zbog čega ste prethodno napisali toliko suvišnog?

— E, pa, po odeći i dočekuju, — odgovaram vam, — i ako sam napisao nešto neprijatno g-nu »svešteniku«, onda neka to uzme na svoju savest onaj gospodin kome je palo na pamet da se posluži ovim nedostojnim načinom maskiranja u sveštenika. Da, to je nedoličan način, i on je sam to osetio. Pa i više od toga, on se, koliko je mogao, zaštitio od toga. On se nije potpisao »sveštenik P. Kastorski«, nego skraćeno: »Svešt. P. Kastorski«. To *svešt.* ipak ne mora da bude sveštenik, ako neko krene da napada. Uvek se može reći da je to »sveštenoljubac« ili nešto slično.

Ja sam vas prepoznao, g-ne maskirani, po stilu. Vidite li u čemu je tu vic: on je u tome što savremeni kritičari ponekad i hvale pisce i umetnike, pa je čak i publika zadovoljna (stoga što, najzad, nešto mora da čita). Ali, kritika naša se davno već prizemljila, a naši umetnici u najvećem broju odavno

podsećaju na firmopisce, a ne na slikare. Ne svi, naravno. Ima ih koji imaju talenta, ali većina su samozvanci. Prvo, g-ne maskirani, u vas je sve presoljeno. Zna li vi šta znači govoriti esencijama? Ne? Odmah ću vam objasniti. Savremeni »pisac-umetnik« koji stvara tipove, i koji se u književnosti i bori za neku svoju specijalnost (na primer, da slika trgovce, seljake i ostale), obično celoga života hoda s olovkom i sveskom u ruci, sluša i zapisuje karakteristične reči; on će završiti time što će nakupiti nekoliko stotina takvih karakterističnih reči. On potom počinje roman i čim u njega valja da progovori trgovac ili duhovno lice, on za njih traži reč po onom zapisanom u svesci. Čitaoci se smeju i hvale; to je kažu, istinito: doslovno je iz stvarnosti, vele, ali to je, pokazuje se, gore od svake laži baš zato što trgovac ili vojnik govore u romanu *esencijama*, to jest onako kako ni jedan trgovac ili vojnik nisu nikad u stvarnosti govorili. On će, na primer, u stvarnosti reći poneku reč od onih koje ste vi zapisali, u jednoj od desetak fraza. Jedanaesta reč može da bude ružna i karakteristična, a onih deset pre toga kao i u drugih ljudi, ništa naročito. U umetnika koji drže do tipova, on, junak govori sve same karakteristične reči i ispada — neistina. Prikazani tip govori kao *iz knjige*. Publika i hvali, ali iskusnog starog pisca nećete prevariti.

U većini slučajeva, stvar je kao u firmopisaca — molera. No, »umetnik« najzad poveruje da je Rafael, i ne možeš ga razuveriti! Zapisivanje reči je lepa i korisna stvar, bez toga se ne može; ne valja ih, međutim, koristiti samo mehanički. Istina, ima razlike i među »umetnicima-zapisivačima«; jedan je talentovaniji i upotrebljava reči vodeći računa o mestu, o vremenu, prati razvoj lika i uzima u obzir proporcije. Ali »esencioznost« ipak ne može da izbegne. Dragoceno pravilo prema kojem je iskazana reč srebrna, a neiskazana zlatna, naši su umetnici odavno zaboravili. Malo je uverenosti. Osećanje mere se već sasvim gubi. Uz to još, naši umetnici (kao i svi drugi, obični ljudi) počinju pažljivo da uočavaju pojave u stvarnosti i da zapažaju njihovu karakterističnost gradeći određene tipove u umetnosti, tek onda kad sve to prođe i pretvori se u nešto drugo, prema duhu epohe i njenog razvitka, tako da nam gotovo uvek ponude staro kao nešto novo. Veruju i sami da je to novo, a ne staro i već prošlo. Uostalom, ovakve su primedbe za naše pisce i umetnike nešto odveć fino; neće ih, reklo bi se, ni shvatiti. Ali, ipak naglašavam da samo genijalan pisac i snažan talent uspeva da prikaže tip na *savremen način* i da ga ponudi *svojevremeno*; oni obični pisci slede ga, manje ili više ropski, radeći po gotovim šablonima.

Ja, na primer, nisam nikad u mom životu sreo sveštenika, čak i među onim najobrazovanijim, koji nema karakterističnih osobina u razgovoru, onih koje su vezane za njegov stalež i sredinu. Uvek, makar malo, toga mora da bude. No, ako doslovno stenografišete njegov razgovor i naštampate, onda ćete u nekog obrazovanog sveštenika koji je dugo živeo u društvu primetiti odsustvo svake karakterističnosti. Našem »umetniku« to je, prirodno, malo, i publika je na nešto drugo naviknuta. Prost svet, na primer, u Puškinovim pričama, po mišljenju većine čitalaca, verovatno govori gore nego u Grigoroviča, koji je celoga života opisivao seljake. Mislim da ovako razmišlja i većina naših umetnika. On ne može da podnese da sveštenik, na primer, govori bez karakterističnosti koja zavisi od staleža i sredine, i ne uzima ga za priču — nego traži nekog karakterističnog. Tako on današnjeg sveštenika, u određenim okolnostima i u određenoj sredini, nagoni da govori kao sveštenik s početka veka u onim određenim okolnostima i onoj ondašnjoj sredini.

Sveštenik Kastorski počinje tako što izvesno vreme, kao i svi drugi, ne odaje utisak da pripada određenoj sredini.

Dok hvali umeće pisca Ljeskova, on govori *kao i svi*, bez ikakvih karakterističnosti reči i misli koje bi ukazivale na stalež. To je autoru bilo potrebno: trebalo je njega ostaviti na miru, da bi književna pohvala ispala ozbiljnija a pokuda g-nu Nedolinu stroža, jer bi smešna i karakteristična fraza mogla da umanji tu strogost. Ali, odjednom se autor plaši, shvativši da čitalac verovatno neće poverovati da je to sveštenik pisao, i kreće u tipičnost — i toga sada ima cela gomila. Svaka reč je tipična! I, prirodno, iz takve zbrke dobija se lažna i nesrazmerna tipičnost.

Glavna odlika neobrazovanog čoveka, koji je zbog nečega prinuđen da govori jezikom i pojmovima sredine koja nije njegova — jeste izvesna nepreciznost u korišćenju reči čije značenje on, dopuštamo takvu mogućnost, i zna, ali ne zna za nijanse njihove upotrebe u sferi pojmova drugoga staleža. »... I zato *zaobići* ove štetne pokušaje...«, »... neukost, u ovom časopisu opet...«, »... u njemu je prikazan *grlati* crkvenjak...«, i slično! Ova poslednja reč, *grlati*, već je sasvim gruba baš stoga što sveštenik Kastorski, trudeći se da njome izrazi lice nadareno divnim glasom, misli da se to može učiniti rečju »grlat«. Autor-specijalist je zaboravio da se i u sveštениčkoj sredini sada svakako sreću neobrazovani ljudi, ali i to da nikako nema takvih koji do ove mere nemaju pojma o značenju reči. To je moguće u romanu, g-ne

maskirani, ali stvarnost to ne trpi. Tako pogrešan izraz bi priličio crkvenjaku, ali svešteniku nikako. Neću pratiti sve izraze dalje: ponavljam, tamo ih je gomila, grubih i natrpanih iz sveske. No, najgore od svega je to što se ovaj autor koji voli tipove (ako se govori o umetniku-autoru, onda je mogućan i pojam *zanatlija*-autor, jer *tipično* znači i zanat i majstorstvo) pokazao kao tip neprivlačnog moralnog izgleda. Trebalo je, ipak, ponuditi u svešteniku Kastorskom — tip čoveka dostojanstvenog, plemenitog, tu tipičnost ne bi smetala. Ali, ovaj ljubitelj tipova i sam je bio doveden u težak položaj i nije umeo da se odatle iščupa: on je hteo da se naruga svom bratu-piscu i da mu se podsmehne i, evo, on je svoje pobude, ovaj maskirani, pripisao svome svešteniku. A što se tiče čuda — ovaj ljubitelj tipova nije umeo da se obuzda. Ispala je strašna glupost: duhovno lice, a zbija šalu s čudima, deli ih na verovatna i neverovatna! Loše, g-ne ljubitelju tipova.

Ja, čak, mislim da je »Crkvenjak« delo istog pera: mnogo je naivnog ponudio ovaj neuki majstor-zanatlija na kraju, posebno u »bojaznima« Crkvenjakovim koji inače ne blista pameću. Rečju, gospodo, sve to mazanje može i da prođe kako-tako kao pripovetka, ali ponavljam vam, sve to ne može izdržati sudar sa stvarnošću, odmah će se pokazati. Ne možete vi, gospodo, da prevarite starog pisca.

Šta je to, šala šta li, s njihove strane? Ne, ne — uopšte nije šala. To je, kako da kažem, darvinizam, borba za opstanak. Ne usuđuj se, kažu, da zakoračiš na našu njivu. Čime može da vam bude od štete g-n Nedolin? Uveravam vas da on uopšte nema namere da opisuje svakodnevni život sveštenstva, možete biti potpuno mirni. Istina, zbunila me je na trenutak jedna neobična okolnost: ako maskirani ljubitelj tipičnog napada g-na Nedolina, on bi, rugajući se njemu, morao da hvali sebe (u ovom smislu, u ovakvih ljudi nema nimalo samoljublja: oni su spremni da, bez trunke stida, pišu i štampaju pohvale sebi, sami i svojeručno). No, na moje veliko čuđenje, ovaj ljubitelj tipičnosti ističe i hvali g-na Ljeskova i njegov talent, a ne sebe. Posredi je nešto drugo, i verovatno će se i to objasniti. A *maskirani* ne podleže sumnji ni najmanje.

Ali, zbog čega je tu i sam *Ruski svet*? Apsolutno ne znam. Nisam nikad imao ništa s *Ruskim svetom*, i nemam namere ni ubuduće. Bog zna s čim sve ljudi ne naleću.

XI

SANJARIJE I PRIVIĐENJA

1.

Mi smo u prošlom broju *Gradanina* opet progovorili o alkoholizmu ili, tačnije, o mogućnostima da se zaleči rana opštenarodnog pijanstva, o našim nadama, o našoj veri u lepšu blisku budućnost. Već odavno, i mimo volje, tuga i sumnje obuzimaju srce. Naravno, zbog važnih tekućih poslova (a u nas se sve sreću takvi važni, poslovni ljudi) nemamo vremena, a smatramo i da je glupo razmišljati o tome šta će biti za deset godina ili krajem veka, to jest kad nas više ne bude. *Après moi deluge!*^[14], to je deviza današnjeg poslovnog čoveka. Ali dokonim i nepraktičnim ljudima koji nemaju mnogo obaveza zaista se može oprostiti ako požele da maštaju o budućnosti, ako im se samo mašta. Maštao je čak i Popriščin (*Zapisi ludaka* Gogolja), i to o španskim problemima: »... svi ti događaji su me tako potresli i ubili, da ja...«, pisao je on pre četrdeset godina. Priznajem, i mene često mnogo šta potrese i, pravo govoreći, utučen sam mojim sanjarijama. Ovih dana maštao sam, na primer, o Rusiji i njenom položaju, kao velikoj evropskoj državi, i nešto mi nije bogznašta palo na pamet o ovoj tužnoj temi!

Uzmimo da bi mi trebalo, po svaku cenu i što je moguće pre, da postanemo velika evropska država. Recimo, mi i jesmo velika država; samo hoću da kažem da to nas veoma mnogo košta — to je mnogo skuplje nego drugim velikim državama, a to je loš znak. Tako da sve to ispada čak i neprirodno. Žurim, međutim, da se ogradim: sudim jedino i samo sa zapadnjačke tačke gledišta i, evo, s te tačke gledišta u mene izlazi na to. Sasvim je druga stvar nacionalna, da tako kažemo, pomalo slovenofilska tačka gledišta; tu postoje, kao što je poznato, vera i nekakve unutrašnje, narodu svojstvene osobine i snage, lične i originalne, koje samo našem

narodu pripadaju, koje ga održavaju i spasavaju. Ali, čitajući tekstove g-na Pipina, otreznio sam se. Razume se, želim, i uvek sam želeo, želeću i ubuduće da ova čvrsta, dragocena i samostalna načela koje ruski narod ima ostanu zauvek nešto stvarno; ali, složićete se, takođe, i u ovome — kakva su to načela koje čak i g-n Pipin ne primećuje, ne čuje i ne vidi, koja su tako skrivena da ih je nemoguće pronaći? I zbog toga mi i mimo volje ne ostaje ništa drugo nego da se snađem i bez tih načela koja teše dušu. Tako ispada, po mom mišljenju, da se mi zasad samo grabimo za mesto na visini velike države, trudeći se na svaki način da susedi to ne primete brzo. U tome nam od izvanredne koristi može biti opšte evropsko neznanje o svemu onome što je u vezi s Rusijom. Bar do sada to neznanje nije bilo podložno sumnji — a to je činjenica zbog koje uopšte ne bi trebalo da se jedimo; naprotiv, biće veoma nezgodno po nas kad nas susedi budu pogledali bolje i izbliza. To što oni do sada nisu razumeli ništa u nas — to je bila naša velika snaga. No, stvar je u tome što oni sada, avaj, kako se čini, počinju da nas shvataju bolje nego ranije, a to je veoma opasno.

Veliki sused nas neumorno proučava i, kako izgleda, već je uspeo mnogo da vidi. Ne upuštajući se u fineze, pogledajte neke najočitije stvari koje se same nude očima. Pogledajte naše prostore i naše granice (naseljene tuđincima, kod kojih iz godine u godinu sve više jačaju individualni strani i tuđinski (od suseda) elementi — pogledajte i porazmislite: na kolikim tačkama smo mi stratezijski ranjivi? Mi bi trebalo da imamo vojsku (po mom civilnom shvatanju, uostalom) mnogo veću nego naši susedi, ako hoćemo sve to da branimo. Uzmite i to da se danas ratuje ne samo oružjem, nego i umom, a ova poslednja okolnost je, složićete se sa mnom, po nas veoma neugodna.

Danas se za deset godina, pa čak i češće, menja oružje. Za petnaestak godina će se, možda, gađati ne iz puške, nego nekakvom munjom, nekakvom električnom strujom iz mašina koje sve spaljuju. Recite šta mi možemo slično izmisliti i da ga još sačuvamo kao iznenađenje za naše susede? Šta će biti za petnaestak godina ako svaka država bude stvorila, tajno i u rezervi, po jedno takvo iznenađenje? Avaj, mi možemo samo da preuzimamo oružje od drugih, da ga kupujemo i, u velikoj meri, da ga popravljamo. Da bi se izumele takve mašine, potrebna je sopstvena nauka, samostalna, naša, slobodna, a ne ona naručena i pretplaćena. Mi takvu nauku još nemamo, a nemamo čak ni onu kupljenu. Pogledajte, opet, našu železničku mrežu, sravnite naša prostranstva i naše siromaštvo, uporedite naše kapitale s kapitalima drugih država i izračunajte sami: koliko će nas naša železnička

mreža, nama kao velikoj državi neophodna, stajati? Obratite pažnju: tamo u njih takva je mreža izgrađena davno, i građena je postepeno, a mi moramo njih stići i dalje poći — tamo su relacije kratke, a u nas su sve »tihookeanske« po dužini. Mi još bolno osećamo koliko nas je stajalo ono prvo u građenju te mreže; to se izrazilo kao veliko izdvajanje kapitala u te svrhe, a na štetu naše bedne poljoprivrede i svake druge delatnosti. Stvar nije samo u novčanim sumama, nego u stepenu nacionalnih napora. Uostalom, nema kraja ako budemo po tačkama nabrajali naše potrebe i našu ubogost. Uzmite, najzad, prosvetu, to jest nauku, i pogledajte koliko nam valja da u tom smislu stignemo druge. Prema mom skromnom sudu, mi bi trebalo godišnje da trošimo za prosvetu isto onoliko koliko i za vojsku, ako hoćemo da dostignemo bilo koju od velikih država — a valja znati da je vreme otišlo, ispušteno je mnogo, nemamo ni tolikog novca i, na kraju krajeva, sve bi to bio samo jedan impuls samo, a ne normalan hod stvari; mali jedan potres, da tako kažemo, a ne zemljotres.

Sve su to moja sanjarenja, razume se; no... ponavljam i mimo volje čovek mašta u tom smislu, i zato i nastavljam da sanjarim. Primetićete, sve kroz novac gledam, a zar je to siguran račun? Novcem se nikako ne može sve kupiti, tako može da razmišlja samo neki neobrazovani trgovac u komedijama g-na Ostrovskog. Novcima ćete, na primer, izgraditi škole, ali nećete odmah stvoriti učitelje. Učitelj — to je nešto posebno, narodni, nacionalni učitelj se stvara vekovima, njega drži predanje, ogromno iskustvo svih. Ali, dopustimo, stvorićete novcima ne samo učitelje nego i, najzad, naučnike, i šta? Ipak ljude nećete stvoriti. Šta imamo od toga što je neko naučnik, ako ništa ne stvori? On može, na primer, da prouči pedagogiju i da je na katedri odlično tumači, ali neće od toga ipak postati pedagog. Ljudi, ljudi — to je ono najvažnije. Čovek je i od novca samog vredniji. Ljude ni za kakve novce ne možemo kupiti ni na kakvoj pijaci, njih vekovi stvaraju, a vekovi — to je vreme, godine, čak i u nas gde vekovi odavno ništa ne vrede. Čovek ideje i samostalne nauke, aktivan čovek stvara se samo u toku dugotrajnog samostalnog života nacije, kroz njen vekovni mukotrpni rad — rečju, njega stvara ukupni istorijski život zemlje. A naš istorijski razvitak u poslednja dva veka nije bio u punoj meri samostalan. Nemogućno je veštački požurivati nužne i nepromenjive istorijske momente u životu naroda. Imali smo svoj primer, i on nam je još pred očima: još pre dva veka hteli su sve da požure i da dostignu, i umesto toga zaglibili su, jer — bez obzira na sve one trijumfalne poklike naših zapadnjaka — mi smo bez sumnje zaglibili. Naši

zapadnjaci su svet koji danas udara u sva zvona s krajnjom zloradošću i oduševljenjem i objavljuje da smo zaostali, nemamo nauke, zdravoga razuma, strpljenja i umešnosti, mi bi trebalo po njima, samo da puzimo za Evropom, da joj ropski podražavamo; po njima, dalje, prestupno je čak i pomišljati o nekoj našoj samostalnosti pod evropskim starateljstvom, a sutra — probajte samo da izrazite sumnju u spasonosnu snagu onog prevrata koji je u nas bio pre dva veka — u horu će graknuti na vas da su sva naša sanjarenja o našoj samostalnosti samo pijani patriotizam, samo »kvas«; mi smo, po njima, pre dva veka postali srećni i prosvećeni Evropljani od gomile varvara, i zbog toga valja da imamo to na umu do groba, i da se toga opominjemo sa zahvalnošću.

Ali, pustimo zapadnjake i pretpostavimo da se novcem može sve učiniti, da se čak može i vreme kupiti, pa i stvoriti originalnost naroda nekako odmah, ali nameće se pitanje: gde naći tolike novce? Bezmalopoložinu sadašnjeg budžeta pokriva votka, to jest ovo današnje pijančenje i narodni razvrat — što će reći, to je naša budućnost. Mi, tako reći, budućnošću i plaćamo naš ogromni budžet velike evropske države. Mi sečemo drvo u korenu, da bismo brže dohvatili plod. Ko je to tako hteo? To se dogodilo samo po strogim zakonima istorijskog razvitka. Oslobođen velikom zapovedu monarha. naš narod, koji je bez iskustva i koji nije ni živio samostalnim životom. pruža prve korake na novom putu: to je ogroman i do sada neviđen prelom, gotovo iznenađan, po svojoj celovitosti i svom karakteru do sada nepoznat u istoriji. Ti prvi sopstveni koraci oslobođenoga džina po novom putu zahtevali su više opreznosti. no šta je video naš narod već na prvim koracima? Kolebljivost viših slojeva društva, vekovima ukorenjenu otuđenost naše inteligencije od naroda (a to je ono najvažnije i, kao krunu svega — pad vrednosti i Jevrejina. Narod je počeo da banči i da pije — u početku od radosti, a posle iz navike. Jesu li mu pokazali nešto bolje od niskih cena? Jesu li mu stvorili zabave, jesu li ga čemu naučili? Sada u nekim mestima. a ima mnogo takvih mesta, ima kafana ne za stotinak ljudi, nego i tamo gde ih ima desetak. Stotinak ljudi, pa i manje, i njima kafana. *Građanin* je već jednom pisao u posebnom tekstu o budžetima tih kafana: ne može se ni zamisliti da bi kafane mogle da žive isključivo od vina. I čime se onda izdržavaju? Narodnim razvratom, krađom, skrivanjem, rasipništvom, pljačkama, razaranjem porodica i nacionalnom sramotom — eto, time se one izdržavaju!

Majke piju, deca piju, crkve su opustele, očevi se bave razbojništvom, odneli su bronzanu ruku Ivana Susanjina u kafanu i tamo su je, u kafani, primili! Pitajte samo lekare: kakvo će se pokoljenje roditi od ovih pijanaca? Ali neka, neka (i, daj Bože!) je to samo sanjarenje pesimista koji deset puta preuveličava bedu! Verujemo, i hoćemo da verujemo, ali... ako se u sledećih deset ili petnaest godina ova nacionalna sklonost ka pijančenju (koja je nesumnjiva) ne umanji, nekako ne zadrži, nego bude sve više i više rasla — neće li se dogoditi ovo o čemu razmišljamo? Nama je, kao velikoj državi, potreban veliki budžet; dakle, veliki novci. Ko će to obezbediti za petnaestak godina, ako se ovakvo stanje bude nastavilo? Rad, industrija? Jer, stvarni budžet se formira radom i industrijom! Ali, kakav se rad može organizovati s ovolikim kafanama? Pravi kapital se u zemlji stvara samo u uslovima opšteg blagostanja naroda, drugačije se stvara samo kapital kulaka i Jevreja. Tako će i biti ako se narod ne trgne, ako se ovakvo stanje nastavi i ako inteligencija ne pomogne narodu. Ako se narod ne prene, za kratko vreme će se naći u rukama raznoraznih Jevreja, i onda ga više nikakva seoska zajednica neće spasti: postojaće samo solidarni bednici zarobljeni dugovima zajedno sa svojim zadrugama, i Jevreji i kulaci koji zgrću sume. Pojaviće se sitni, podli i razvratni buržuiji i mnoštvo robova koje su oni pritisli — eto vam slike! Jevreji će piti narodu krv i hraniće se razvratom i bedom tog naroda, ali pošto će oni obezbeđivati budžet njih će, prema tome, svi podržavati. Grozna mašta, užasna — Bogu hvala što je ovo samo san. San titularnog savetnika Popriščina, slažem se s tim. On se neće ostvariti! Mnogo puta je narodu polazilo za rukom da se iščupa! On će naći u sebi snagu koja ga štiti, kao što ju je mnogo puta nalazio, naći ona načela koja ga štite i spasavaju — baš ona načela koja u njemu nikako ne nalazi naša inteligencija. Neće on želeti kafanu, nego rad i red, časti će želeti, a ne krčmu...!

I, Bogu hvala, sve se to već obistinjuje, bar ima znakova koji to potvrđuju, već smo pominjali trezvenjačka društva. Istina, s tim tek počinjemo, to su jedva приметni pokušaji, ali neka ih samo ne ometu u razvoju nekakvim tamo posebnim razlozima. O, kada bi im se samo dala podrška! Šta bi tek bilo kada bi ih podržali naši najnapredniji umovi, naši književnici, socijalisti, sveštenstvo i svi oni koji se svakog meseca znoje na papiru, pod teretom svoga duga narodu. Šta bi tek bilo kada bi ih podržao i učitelji koji se u nas javlja! Ja znam da sam čovek bez praktičnih sposobnosti (sada, posle nedavnog poznatog govora g-na Spasoviča, meni je drago da to priznam), i ja — zamislite samo — pomišljam kako bi i najsiromašniji

učitelj u školi mnogo mogao da učini svojom inicijativom, samo ako bi želeo da se prihvati posla. Stvar je u ličnosti, u karakteru, važan je preduzimljiv čovek koji želi samo da radi. Učiteljska mesta u nas većinom popunjavaju mladi ljudi koji žele da rade, ali koji ne poznaju narod; učitelji su sumnjičav i nepoverljiv svet, ljudi koji se posle prvih oduševljenih i plemenitih pokušaja brzo umore, počnu crno da gledaju i na svoju službu gledaju kao na nešto što je samo prelaz ka boljem, i posle svega — ili se konačno propiju ili, pak, za desetak rubalja više ostavljaju sve, beže nekud, čak beže bez novca u Ameriku, da tamo »osete slobodu rada u slobodnoj državi«. To se događalo i, kažu, događa se i danas. Tamo, u Americi, njega nekakav gnusni preduzimač izrabljuje grubim radom, pljačka ga, pa čak i pesnicama tuče, a on posle svakog udarca srećno uzdiše: »Bože, kako su ovakvi udarci pesnicama u otadžbini grubi i nazadni, a kako su ovde plemeniti, prijatni i liberalni!« I dugo će mu se još tako činiti, ne menjaju se ubeđenja zbog takvih sitnica. Ali. ostavimo njega u Americi, ja ću nastaviti svoju misao. Moja je misao — podsetiću — da bi i onaj mali učitelj iz seoske škole mogao da preuzme na sebe inicijativu za oslobođenje naroda od varvarskih naklonosti prema pijančenju, samo ako bi hteo. U vezi s tim, imam čak i siže za jednu priču, i možda ću rizikovati da to saopštim čitaocu i pre priče...

XII

POVODOM NOVE DRAME

Nova drama — to je drama g-na Kišenskog *Do dna piti* — *dobro ne videti*, čija smo tri poslednja čina mi odlučili da objavimo u ovom, 25-om broju *Građanina*, odmah, bez obzira na to što nam je zauzela gotovo polovinu prostora. Želeli smo da utiske ne usitnjavamo, i možda će se čitaoci složiti: ta drama zaslužuje, čak, njihovu pažnju. Ona je pisana za narodno pozorište, s poznavanjem stvari, jasno i nesumnjivo talentovano — a to je važno, naročito danas kada se gotovo i ne javljaju novi talenti.

To su tipovi iz fabričkog života, iz »fabričkog naselja«, neobično raznovrsni i jasno naslikani. Siže je jasan, i nećemo ga detaljnije izlagati. Misao je ozbiljna i duboka. To je prava tragedija, i njen *fatum* je — votka; votka je sve povezala, sve ispunila i sve uništila. Istina, pisac, kao i svaki pravi umetnik, nije mogao da i šire ne pogleda na svet koji prikazuje, bez obzira što je već naslovom istakao svoju temu: »do dna piti — dobro ne videti«. Tu se, pored ostalog, vidi i onaj neobični ekonomski i moralni potres koji je usledio posle velike reforme današnje vladavine. Nekadašnji svet, raniji poredak, sve je to veoma loše, no sve je to nestalo nepovratno. I, čudna stvar: ružne moralne strane ranijeg poretka — egoizam, cinizam, ropstvo, razjedinjenost, prodavanje — ne samo što nisu nestali posle ukidanja kmetskog prava, nego su se povećali i razvili, dok od dobrih moralnih strana nekadašnjeg načina života — kojih je, razume se, bilo nije ostalo gotovo ništa. Sve se to odrazilo u slikama g-na Kišenskog, bar onako kako je mi razumemo. Tu je sve prolazno, klimavo i, avaj, i ne podseća na neku lepšu budućnost.

Autor energično ukazuje na spasenje što dolazi od obrazovanja koje je jedini izlaz, no zasad je sve zahvatila i otrovala votka, ona je otrovala i porobila narod. Tu užasno mračnu sliku novoga ropstva, u koje je pao ruski seljak oslobodivši se ranijeg ropstva, i slika g-n Kišenski.

Tu imamo dve vrste tipova — ljude čije je vreme na izmaku, i nove predstavnike novih pokoljenja.

Pisac poznaje mlado pokoljenje. Njemu su omiljeni tipovi, koje on prikazuje kao nadu za budućnost i koji čine svetlost na ovoj mračnoj slici, ispali veoma uspeli (što je dosta čudno, jer »pozitivni« tipovi ne polaze za rukom našim stvaraocima). Bar je Marija kao lik besprekorna. Njen mladoženja Ivan je nešto slabiji, bez obzira na tačnost prikazivanja. To je lep, odvažan i pametan mladić koji je dosta video, dobar i čestit. Njegov je nedostatak u tome što ga je pisac veoma zavoleo, odveć ga je pozitivno prikazao. Da se autor postavio prema njemu drugačije, i čitaočevi utisci bi išli u korist ovog, autoru dragog, junaka. Istina, kao i svaki prefinjeni umetnik, autor nije obišao ni najneprijatnije crte karaktera svoga Ivana. Ivan je energičan i poseduje sjajne umne sposobnosti, ali je mlad i sklon zanošenju. On velikodušno veruje u istinu i pravi put, ali istinu brka s ljudima i zahteva od njih nemoguće. On, na primer, zna zakone tako da se pisar Levanid Ignjatič njega pribojava, ali on prostodušno veruje u to svoje

znanje, i tako nije unapred pripremljen za borbu sa zlom — i ne samo što opasnost ne uočava, nego je često i ne pretpostavlja. Sve je to tako prirodno i divno, jer tako i valja da bude. Osim toga, autor nije zanemario ceo niz veoma zanimljivih pojedinosti: Vanja shvata odvratno održanje nitkova (dodajmo, oni su neprijateljski raspoloženi prema njemu), ali ih, kao mlad i zdrav čovek kome je na svetu sve još lepo, prima, nedovoljno ih se gnuša i s njima je, s njima *pesme peva*. Ova njegova mladalačka osobina neobično privlači čitaoce. Ali, ponavljamo, pisac ga je odveć zavoleo, i ne dozvoljava sebi da ga pogleda odozgo. Mislimo da nije dovoljno samo verno prikazati određene osobine lica, valja ga jasno osvetliti sopstvenim umetničkim pogledom. Pravi umetnik ni po koju cenu ne bi trebalo da bude jednak licu koje prikazuje, niti bi valjalo da se zadovolji samo njegovom realnom istinom: izostaće istina utiska. Trebalo bi bar malo, kap jedna piščeve ironije, uz svu tu samouverenost i mladalački zanos junaka — i tada će junak čitaocu postati prisniji. Ovako, pomisliš da je pisac i hteo da ga prikaže kao čoveka koji je uvek u pravu, u svim onim nedaćama koje se srućuju na junaka.

Drugi predstavnici mladog pokoljenja su oni koji još od detinjstva pate, »žrtvovano pokoljenje« — oni su ispali bolje nego »pozitivni« tipovi. Njih ima dve vrste: krivi i nevini. Tu imate, na primer, jednu devojčicu (Matrjoša) — nesrećno i požrtvovano stvorenje i, što je najgore, vi osećate da ona nije sama takva, takvih »nesrećnih« ima u nas u Rusiji koliko hoćete, mnogo, puna su sela takvih. Tačnost prikazivanja ovde će osetljivog čoveka, koji gleda na budućnost svesno, nagnati da se užasne. To je pokoljenje koje se podiglo posle reforme. Ono je već u ranom detinjstvu videlo već razorenu porodicu i ono cinično masovno pijančenje, a odmah zatim došlo je pravo u fabriku. Jadna devojčica! Ona bludniči možda još od svoje dvanaeste godine i, može biti, i ne zna da je razvratnica. Za Božić je došla iz fabrike na selo, i iskreno se čudi kako može nekadašnja njena drugarica, seoska devojka Maša, da pretpostavi čast ukrasima: »Eto, Stepane Zahariču, vidi se neprosvećenost!«, kaže ona. »Velika nevolja što će trgovac ili gospodin s devojkom poigrati«. Ona to govori uverena u svoju istinu, pa i više od toga: ona to govori žaleći Mašu i seoske devojke; kad Maša tera od sebe trgovčića — podlaca, ona otvoreno kaže: »Šta imaš s tim svetom da mudruješ! Na njenom mestu bi se sada neka druga obradovala i sebi vajde i vama bi ugodila«. I, najzad, kada ova nesrećnica daje bilja za uspavljivanje Maši, u dogovoru s trgovčićem koji hoće jadnu onesvešćenu Mašu da siluje, i kada

odlazi na peć da sve to gleda, da vidi je li žrtva već uspavana, ona sve te zločine čini bez svesti o zlu, potpuno uverena da Maši, svojoj nekadašnjoj drugarici, čini dobro zbog kojeg bi ona trebalo da joj kasnije bude zahvalna. U petom činu, u poslednjoj strašnoj katastrofi — ni očajanje Mašino i njenog oca i mladoženje, ni ubistvo koje bi trebalo da se dogodi — ništa od svega toga nju ne zbunjuje; ona nema srca — ta i gde se ono moglo u nje stvoriti? Ona sleže ramenima i izgovara svoju omiljenu reč: »neprosvećenost«. Pisac nije propustio ovaj uzvik, završavajući umetničko oblikovanje ovog lika. Tragična sudbina!

Ljudsko biće je pretvoreno u ništavnog crvića koji je zadovoljan sobom i svojim vidicima.

Tu je sredina, tu je *fatum*, ova nesrećnica nije kriva i vi to shvatate, ali evo drugog tipa — najcelovitijeg u drami — to je tip razvratnika, ispičuture, to je kržljavi fabrički momak, Mašin brat, koji kasnije prodaje sestru trgovčicu za trista rubalja i somotski ogrtač — to je, o, to je već tip od onih krivih iz »žrtvovanog« pokoljenja! Tu nije u pitanju samo sredina. Istina, okolnosti su iste i sredina je ista: pijančenje, razorena porodica, i fabrika. No, ovaj nije onako naivno, kao Maša, poverovao u razvrat. On nije naivno podao kao ona; on je podao s ljubavlju prema podlosti, uneo je celog sebe u tu podlost. On zna šta je razvrat a šta nije, ali razvrat je zavoleo svesno, i prezire svaku čast. On svesno odriče stari sistem porodičnog života i običaje; on je glup i tup, to je istina, ali u njemu ima nekog entuzijazma sladostrašća i najpodlijeg i najciničnijeg materijalizma. To više nije jednostavno crvić kao Matrjoša, kod koje je sve slično maleno i presušeno. On sedi na seoskoj skupštini, i vi osećate da on ništa ne razume niti može razumeti od svega, on više nije »od sveta ovoga«, on je konačno prekinuo s njim. On prodaje sestru bez griže savesti, i ujutro se pojavljuje u očevoj kući, stupa na scenu očajanja, u somotskom ogrtaču i s novom harmonikom u rukama. Postoji nešto u šta on veruje kao u najveću moć to je votka. S nekom glupom spretnošću, on pre svakog posla iznosi votku — gorku seljacima, i slatku ženama, uveren da će sve biti po njegovome, i da votka sve može. U njegovom liku ima, da ironija bude veća, pored potpunog cinizma, i onih biranih manira iskonske seoske »učtivosti«. Stigavši u selo i odsevši u krčmi, on šalje majci, pre susreta s njom, slatke votke. Kada on i Matrjoša dovode majku u krčmu da je nagovore da rođenu kćer proda trgovčicu-nasilniku, on majku pre svega učtivo nudi votkom i, pokazujući joj mesto, kaže: »Izvolite, mamice!«, a majka je veoma zadovoljna »učtivošću«. Našem

piscu su neki čitaoci, koji su pročitali prvi čin, prigovarali da je jezik junaka odveć *naturalan*, i tvrdili su da je mogao biti malo *književniji*. Tom *naturalnošću* jezika i mi nismo sasvim zadovoljni, sve bi trebalo da bude umetnički izraženo. Ali, kad pažljivije pročitate dramu, pa je i drugi put pročitate, moraćete se složiti da se jezik nije mogao menjati bar u najvažnijim mestima, a da se ne naruši njena karakterističnost. Ono: »Izvolite, mamice!« ne može se menjati, ne bi više bilo onako podlo. I, obratite pažnju, tu podlu, glupu i pijanu staricu, svoju »mamicu«, on uvažava isto onoliko koliko i svoj đon.

Evo tragičnih reči oca ove porodice, starca koji pije, o tom »žrtvovanom pokoljenju«:

Zahar (ispija čašu vode): Pijandure! Razmislite sada, prijatelji: stoji ovaj iz fabrike celu nedelju za strugom, noge i ruke mu se oduzmu, a u glavi kao da je magla! Svi kao da su šenuli! Ljudskoga lika nemaju! U velikoj kući zagušljivo, goli zidovi — da ne pogledaš! Sunce ovde ne zaviruje, vidiš i njega praznikom! No, prijatelji, dođe tako praznik, a ti, deda, Sveto pismo čitaš, drugi u polje pođe da žita vidi ili do šume, tako, pčele da obiđe, ili do suseda da porazgovara — do »zemstva«, ili na skupštinu seosku, da se o cenama žita nešto čuje — a recite mi, kuda će on! ovaj iz fabrike da pođe? O čemu on da progovori? U njega je sve izmereno i odvagano! Hoće li o kaznama, o lošoj proviziji, o jeftinom čaju od rublje koji naplaćuju rublju i po, niko ga ne pušta unutra, da bude provizije više i razvrata da bude više... Znači, jedini mu je put u krčmu! Jedini mu je razgovor o votki i razvratu. *Vasilij*: To je istina!

Zahar: Ta zamislite, i on bi da odahne! I on je mlad! Krene kolo, pesme, smeh — ko je tako mnogo prošao, on bi... Ovako, svi u gomilu, pa u krčmu! I počne priča o devojkama, o tome ko će koga natpiti! A pogledaj šta biva u fabrikama! Dvanaestogodišnje devojčice ljubavnika traže! Obešenjaci, piju votku kao vodu! Po fabrikama psovanje, ruganje — stenjanje, pravi pakao. Deca se u starijih zadužuju! Šaljemo tamo decu svoju na propast! Ima li makar jedna devojka a da nije raspusnica — ima li mladića koji nije pijanica u tim tamo fabrikama?

No, najkarakterističnija scena u toj drami je ona u trećem činu — seoska skupština. Jedna snažna misao leži u osnovi te epizode poeme. Ta seoska skupština — to je *sve* što je ostalo od onog čvrstog ugaonog kamena ruskog narodnog uređenja, to je njegova osnovna karika i glavna nada za budućnost tog uređenja — i, evo, i ta skupština nosi već u sebi klicu svoga raspadanja, ona nosi bolest u sebi! Vi vidite da je tu u mnogo čemu ostala samo forma, onaj njen duh i ona njena unutrašnja vekovna istina se već kolebaju, razlažu — kolebaju se zajedno s ljudima koji su počeli da posustaju, da se kolebaju.

Na toj skupštini događa se jedna vapijuća nepravda — uprkos običajima i zakonu, Ivana (junaka drame), sina jedinca jedne udovice, šalju u vojsku umesto jednoga iz bogate porodice u kojoj ima trojica momaka i, što je najgore od svega, to se čini svesno, s namernim nepoštovanjem običaja i zakona, čini se zbog vina i novaca. Tu čak nije reč o potkupljivanju, to bi bio samo usamljen prestup koji se može ispraviti. Ne, tu se sve događa zbog svesnog nepoštovanja prema sebi, prema svom sudu, pa prema tome i prema svom sopstvenom sistemu života. Cinizam je već jasan na početku, kada se, mimo običaja i drevnih pravila, na otvaranju skupštine dozvoljava pijanka: »Pod gasom će se bolje suditi«, kaže, podsmevajući se, starešina skupštine. Polovina tih okupljenih građana odavno više ne veruje u snagu skupštinskih odluka, pa ni u njihovu neophodnost, i sve to gleda kao suvišnu formu koja se uvek može zaobići. To bi trebalo, i to može uprkos pravdi, onako zbog prve koristi koja je pod rukom. Osećate da neće proći mnogo vremena, i ovi će pametnjakovići na tu ceremoniju početi da gledaju kao na čistu glupost i suvišan teret, jer skupštinska odluka će biti, kako bilo da bilo, uvek onakva kakva bude potrebna bogatom i moćnom zelenašu koji rukovodi skupštinom. I bolje je, umesto ovih formalnosti, odmah preći pod vlast ovog zelenaša. A on će, kao dodatak svemu, još i votkom pojit. Vi vidite da se u većine tih samoupravnih članova zajednice izgubila svaka uverenost u to da se odluka može doneti uprkos volji moćnika — svi su »postali slabiji«, okorela su im srca, svima je stalo do slatke materijalne koristi. Oni su, u suštini, robovi, i čak ne mogu ni da zamisle da se odluka može doneti u duhu pravde — oni veruju samo u korist. Mladi prisustvuju tome, i gledaju na sve to ne samo bez uvažavanja nego s podsmehom, kao na nešto divljačko što ima samo glupu formu, kao na nešto što se održava zahvaljujući samo tvrdoglavosti dvojice-trojice staraca koji se, povrh svega, mogu uvek potkupiti. Tako stoji, i tako se i ponaša na skupštini i Stjepan, onaj pijani i kržljavi momčić, koji će kasnije prodavati svoju sestru. Sve epizode ove seoske skupštine su piscu

pošle za rukom. I, što je najvažnije, Stjepan je gotovo u pravu što ne samo ništa ne razume u svemu tome, nego i što neće ništa da razume. On nije mogao da ne primeti kako je na skupštini mogućan uticaj sa strane onog trgovčića koji je naumio da uništi Vanjku i da mu otme devojkicu. Skup je popio njegovo vino, i dozvolio je trgovčićevom pomoćniku da kaže onako naglas kako, eto, bez njega, bez trgovca-fabrikanta koji im svojim radom u fabrici hleb daje, »sva bi vaša okolina po portama crkvenim prosjačila, a ovako, ako po njegovom presude, onda će trgovac, po svom činu i moći, mnoge dugove narodu oprostiti«. Stvar se, razume se, završava u korist trgovca, i Vanjku šalju u vojsku.

Na skupštini se (ona je bogata likovima i karakterima) pojavljuju i dve gotovo tragične ličnosti: jedna je starac Naum Jegorov, koji već dvadeset godina zauzima prvo mesto u skupštini i rukovodi njome, a druga — to je Stepanida, Ivanova majka. Naum Jegorič je razuman starac, čvrst, čestit i plemenite duše. Na odluku zbora on gleda s jedne više tačke. Za njega, to nije jednostavno skupština domaćina nekog sela, on se svojim osećanjem podigao do pojma koji je mnogo obuhvatniji — ova odluka seoske skupštine za njega je odluka koju je donela cela seljačka Rusija, koja i postoji na takvim odlukama veća skupština. No, on je dovoljno uman čovek i zapaža da se sve koleba u skupštinama, on shvata kuda sve ide. Bivalo je ranije zločina na skupštinama, na onim pre dvadesetak godina, ali nepoštovanja od strane samih članova nije bilo, bar nešto slično nije pretvarano u princip. I kada su ranije činili podlost, znali su da je to podlost, kao što su znali šta je dobro; sada ne veruju u dobro, čak ne veruju u njegovu neophodnost. Pa ipak, Naum, taj poslednji Mohikanac, veruje i dalje u pravdu ovih veća, po svaku cenu veruje — gotovo *na silu*, i u tome je njegova tragika. On je formalist: osetivši da sadržina nestaje, on se čvrsto prihvata forme. Kada je video da su svi pijani, predložio je da se zbor odloži, no kada su svi povikali: »Pod gasom se bolje sudi!«, on je začutao, pokrio se: »Opština je odlučila, protiv nje se ne sme ići«. On sasvim dobro, i s bolom u duši shvata, duboko u sebi, da ovaj njihov najmljени pisarčić Levanid Ignjatič znači sve, on zna da će skupština odlučiti onako kako bude rekao trgovčićev pomoćnik. Ali, starac još, dok ima vremena, zavarava sebe, on tera Levanida s onog glavnog mesta i, kao predsednik skupštine, kori pomoćnika zbog njegovih nepristojnih reči protiv skupštine.

Za Vanjku se zauzima nekoliko pravičnih glasova, hvale ga, kažu da je on uman mladić, potreban opštini; takvog, kažu, valja sačuvati, ali evo,

odjednom, čuje se i jedan među drugim, glas jedne pijane glave: »No, ako je najbolji — onda njega u regrute!« To je užasan podsmeh nad pravom, razmetanje nepravdom, igra... Sudija se samom sebi podsmeva, i još u stvarima koje su kao sudbina ljudska! Naum sluša sve to i, naravno, postaje mu jasno da je gotovo s njegovom »opštinom«. Tu je i Ivanova majka. To je još mlada žena, snažna, ponosna. Odavno je ostala mlada udovica. Opština je nju kao udovicu pritiskala, ponižavala. Ona je sve podnela, kućicu je popravila, podigla je svog jedinca, voljenog Vanju, sebi na radost i utehu, i, evo — sluša i vidi sada kako joj ta opština oduzima poslednju nadu, njenu poslednju radost, sina. Naum Jegorič predoseća pijanu i naopaku odluku veća, i žurno kaže Stepanidi: »Eh, šta se može! Opština je sila! Moli, Stepanida, moli opštinu našu«. Ali, ona neće da moli. Ona jogunasto prekoreva opštinu zbog nepravde, zbog potkupljivosti i pijanih odluka, zbog zavisti prema njenom Vanji. »Ti, Stepanida, gore činiš, opštinu ljutiš!«, uzbuđeno viče Naum. »A zar ti misliš, Naume Jegoriču, da ja ne vidim da ovde nema zakona i savesti — ovde je samo votka. Kada bih ja znala da se ovde ima ko moliti, ja bih kolena savila i klekla na crnu zemljicu, zalila bih pod u kući suzama svojim, glavu bih razbila svetu se klanjajući! Ovde nemam koga moliti ni preklinjati! Zar ti ne vidiš da je ovde sve namešteno, podmazano? Uništiće oni, crni gavranovi, divnog sokola, isključuće ga! Zbog votke, duše svoje prodajete, i kome da se molim — zar votki? Ko je više ponudio, on vas je i kupio. Uvredio si ti, Vanja, ovog trgovca, ili vi ostali ne znate da je pijani trgovčić pošao da osramoti nevestu Vanjinu, šta li! I vi to ne znate! Slatka je ta trgovčeva votka! Bestidnici ste vi, krvopije, zbog toga me krivite što sam sirotu bez igde ikoga kod sebe primila! No, neće biti kako vi hoćete! Neće biti! Pomoćnik zna Vanjušku, on neće uvredu dopustiti! (Brzo odlazi)«.

Ova ponosna žena — to je lik koji je posebno uspeo našem pesniku. Kako hoćete, gospodo, ali ovo je sjajno mesto. To je, naravno, rusko selo, a lik je — prosta žena koja i ne zna da govori pravilno, no,

Bože moj, ovaj monolog o našuljanim kolenima, ono »da se ovde ima ko moliti«, vredi koliko mnoga uzvišena mesta u drugim tragedijama ovakve vrste. Nema ovde klasičarskih fraza, uzvišenih reči, belih odora, crnih plamenih Rašelinih očiju, ali vas uveravam: kada bismo mi imali našu Rašel, vi biste zadrhtali u pozorištu pred tom scenom materinskog prokletstva upućenog seoskoj opštini, zadrhtali biste od te njene gole istine. Scena se završava jednim značajnim događajem — odlaskom po pravdu

»pomoćniku«, i podnošenjem žalbe njemu protiv odluke seoskog veća, a to je jedno tužno proročanstvo.

Izlišno je dalje ukazivati na druge sjajne scene ovog dela. Ali, moram da podelim utisak s nekim i otvoreno ću priznati: nisam pročitao ništa jače i tragičnije nego što je ovaj kraj četvrtog čina.

Žrtva koju su majka i brat prodali trgovcu već je opijena biljem, spava kao mrtva na peći. Matrjoša, ona naivna prestupnica, pogledavši na peć i videvši Mašu za koju veruje da će je usrećiti, gotovo radosno javlja trgovčiču: »Gotova je! Neće se pomaknuti, pa makar je na komade sekao!« Pisarčić Levanid, trgovčičev drug, ustaje i odlazi: »Živite vi, trgovci!«, kaže on sa zavišću. I, evo, trgovčiča pre nego što će leći pored žrtve obuzima neki pesnički zanos: »Mi smo zato sila!«, uzdiše on proročki sladostrasno. »Što god poželimo, to i možemo da učinimo! Što danas trgovcu padne na pamet, to i učini — zato smo sila!« »Sila, nema šta!«, prihvata i brat nesrećnice. Potom svi suvišni izlaze iz kuće nitkov leže pored Maše, a pijana majka, koja je prodala svoju kćer, Vanjinu nevestu, odmah leže na pod u pijanom bunilu i spava kraj nogu pijanog oca ove srećne porodice... »Do dna piti — dobro ne videti!« Neću govoriti o svim užasnim slikama koje zaprepašćuju svojim detaljima — o prestupnicima koji gotovo nisu svesni svoga prestupa, o onima koji vide ali više nemaju prava da ih prokunu, o pijanom ocu kome kćer baca u lice optužbu i teško prokletstvo... Ima detalja izvanredno lepo datih: Maša se budi, i u prvom momentu hoće da se ubije, ali potom oblači somotski ogrtač koji je trgovčić ostavio kod majke, oblači ga iz zluрадosti, da sebe *muči*, da sebe još više kida evo, kaže, postala sam drolja! Evo razgovora između »nevine« majke i »nevine« Matrjoše sledećeg dana posle nevolje: *Matrjoška* (ulazi): Zdravo, tetka Arina! Šta se radi? Juče sam se, eto, nekako plašila da dođem do vas!

Arina: Ih, devojko, što smo straha imali! Straha! Čim je izjutra saznala, devojka uzela nož i htela je sebe da zakolje, sebe i druge! Na silu smo s njom to sredili! Stepku sada neće ni očima da vidi!

Matrjoška: Pričao mi je!

Arina. No, uveče, znaš, prošlo ju je to — postala je nema kao kamen! Bog me je, kaže, kaznio zbog Matrjoše, i sada sam! ja takva postala! Danas je, devojka naša, obukla i ogrtač ga je Silantij Saveljič u tebe kupio, za nju je, i ona ga je obukla. Postala sam kao Matrjoša, kaže, pa ću i takav ogrtač nositi! Evo!

Matrjoška: A gde je ona sada?

Arina: Ih, devojka, pobegne u šupu, zarije se u slamu i leži ničice!

Matrjoška: Samo da ne digne na sebe ruku, od tuge!«

Ah, žrtva nije podigla ruku na sebe: »postalo je strašno«, kaže ona sama. Naš pesnik poznaje psihološka osećanja naroda. Evo Vanje, on dolazi od pomoćnika iznenada, kuda je bio pošao i ostao dan i noć. Pesnik nije poštedeo svog junaka realne istine: u prvom trenutku Ivan, obuzet životinjskom jarošću, optužuje samo Mašu, on je u tome nepravedan i odvratan ali, shvativši kako je sve teklo on teška srca predlaže Maši da pođe s njim i *takva*. No, naš autor sasvim dobro zna da je nešto slično nezamislivo prema običajima našeg narodnog života, kada se pošteno na stvar gleda. Osramoćena devojka, makar i na prevaru i ne njenom krivicom, smatra se nečistom, ako ne i sasvim nepoštenom Maša je ponosna: »Ne prljaj se o mene, Vanja«, viče ona.

»Odlazi!« »Zbogom, Vanja!«, — i zatim, u poslednjem monologu, ona brzo prilazi stolu, naliva čašu votke i, pogledavši sve vatrenim i očajničkim pogledom, zlorado i čudno kaže: »No, što ste se smrkli! Radujte se, obavili ste stvar! Majčice! Oče! Dajte da se pije, da se veseli! Nećeš se ti sam sada po krčmama vući, oče! S kćerkom ćeš sada! Tužno je bilo, majčice, da sama piješ, sada ćeš i ti s kćerkom! Daj vina! Dajte da utopim tugu, savest!«

I prinosi čašu usnama. Time se drama završava.

Ne mogu da kažem da tu nema nedostataka, ali u tom delu ima toliko mnogo pravih kvaliteta da su nedostaci gotovo neprimetni. Na primer, onaj Mašin ton u monologu četvrtog čina, kada ona završava onim krasnim, uzvišenim duševnim naporima: »Sada mi je tako veselo!«, taj je ton malo više otegnut. Istina, to i nije monolog, to je misao, osećanje — to su one iste misli i osećanja pod čijim uticajima su se u ruskih ljudi i stvorile one narodne pesme. Zbog toga je i Mašina misao, u najvećoj meri istinita i prirodna, morala po formi da bude lirski izražena. Ali, umetnost ima granice i pravila, i monolog je mogao biti kraći. Možda nije ni sasvim veran Mašin ton na kraju drame, posle katastrofe: bilo bi bolje da ona bar malo manje govori. Strašne reči upućene ocu ispale bi bolje da ih je bilo manje, i da sve

nije nekako otegnuto. Ali, sve se to da ispraviti; pisac će to popraviti u drugom izdanju i, ponavljamo, kada se to uporedi s neospornim kvalitetima dela, sve su to gotovo sitnice. Bilo bi dobro kada bi autor iz drame sasvim izbacio onu pojavu starčića, dobronamernog fabrikanta (to nije potrebno), tamo na kraju drame — on tamo razmišlja bezmalo o našim »dužnostima prema narodu«. Njegova je pojava u drami nepotrebna i zato što je to baš onaj fabrikant koji je gnjavio okolinu dugovima, on sve pritiska kaznama, i još hrani radnike pokvarenom hranom. Najzad, i domaćin kuće, Zahar, ispao je nekako nejasan. U njegovom objašnjenju zbog čega nije počeo da pije ima nečeg lažnog, nejasnog i nategnutog: sve se moglo prikazati jednostavnije i prirodnije.

Uostalom, to je moje mišljenje, mogu i da pogrešim; no, sigurno ne grešim kada su u pitanju visoki kvaliteti ovog ozbiljnog dela. Bilo mi je veoma drago što sam mogao svoje utiske da podelim s čitaocima. Ništa se ozbiljnije nije pojavilo u našoj književnosti bar u poslednje vreme, možda i za mnogo vremena pre toga...

XIII

SLIČICE

1.

Leto, ferije, prašina i vrućina, vrućina i prašina. Mučno je ostati u gradu. Svi su se razišli. Ovih dana sam bio počeo da čistim rukopise koji su se nakupili u Redakciji... No, o rukopisima ću posle, iako i o njima ima šta da se kaže. Želim vazduha, slobode, lagodnosti; no, umesto vazduha i slobode, ideš sam ulicama zasutim peskom i krečom, bez cilja, i osećaš se kao da te je neko uvredio — baš tako, takvo neko osećanje, slično. Poznato je da

polovina tuge otpada ako samo pronađeš nekoga ko je za to kriv pred tobom, a još je mučnije ako nikako ne nađeš nikoga...

Ovih dana sam na Nevskom prospektu prelazio sa sunčane strane na onu senovitu. Poznato je da se Nevski prospekt mora prelaziti uvek pažljivo, inače će te u trenutku pregaziti — uzmičeš, osvrćeš se, loviš trenutak pre no što se odlučiš na opasan korak, čekaš da se makar malo raščiste zaprege koje jure jedna za drugom u dva ili u tri reda. Zimi je, dva tri dana pred Božić, na primer, veoma zanimljivo prelaziti: mnogo rizikujete naročito ako se bela hladna magla još od jutra spusti na grad, pa ne vidiš prolaznika ni na nekoliko koraka. Evo, nekako si se provukao pored prvih redova kočija i kočijaša koji jure u pravcu Policijskog mosta, raduješ se već i više ih se ne bojiš; buka, topot i promuklo deranje kočijaša ostali su za tobom, ali nemaš vremena ni da se raduješ — tek što si stigao na sredinu opasnog prelaza, vidiš i dalje — rizik i potpuna neizvesnost pred tobom. Brzo se i nervozno okrećeš i smišljaš kako da se provučеш i pored drugog reda zaprega koje jure u pravcu Aničkovog mosta. Osećaš da nemaš vremena ni da misliš, a povrh svega još i ova paklena magla: čuju se samo topot i povici, a naokolo se vidi tek na jedan hvat. I, evo, odjednom se iznenada iz magle začuju zvuci, brzi, učestali, kao da se približavaju, zlokobni i strašni u tom trenutku, zvuci koji podsećaju na to kao kada petoro ili više ljudi satarama seku kupus u bačvama. »Kuda da krenem? Napred ili nazad? Hoću li uspeti ili neću?« I — blago vama što ste ostali: iz magle, na rastojanju od jednog koraka od vas, najednom se pomoli siva njuška kasača koji vatreno diše i besno juri brzinom ekspresnog voza — pena na đemovima, rukunice postrani, kajasi zategnuti, a divne snažne noge svakim zamahom odmeravaju jednako, sigurno i brzo po ceo hvat. Trenutak samo, očajni povik kočijaša, i sve, sve je blesnulo i preletelo iz magle u maglu, i topot, i udarci satarom, i povici — sve je opet iščezlo kao priviđenje. Pravo petrogradsko priviđenje! Vi se krstite i, ne mareći sada za drugi red zaprega koji vas je trenutak ranije plašio, hvatate se trotoara koji ste priželjkivali drhteći od utisaka koje ste imali i — čudno je to — osećajući u isto vreme, ne znajući zbog čega, i nekakvo zadovoljstvo zbog svega toga, a sve to ne zbog straha od izbegnute opasnosti, nego baš stoga što ste bili izloženi opasnosti. Ovo zadovoljstvo je reakcionarno, ne sporim, i još uz to — ono je u naše vreme nekorisno utoliko više što bi u takvim slučajevima trebalo protestovati a ne osećati zadovoljstvo, jer kasač nije nimalo liberalan, on podseća na husara ili na trgovca — bekriju, pa prema tome i na nejednakost, na grubost, na *tyrannie*.

Znam i ne sporim, ali sada hoću samo da dovršim. I, tako, ovih dana sam, s uobičajenom zimskom oprežnošću, prelazio Nevski prospekt i odjednom, trgnuvši se iz zamišljenosti, u čuđenju sam se zaustavio na samoj sredini prelaza: nema nikoga, ni jedne zaprege, čak ni onih kočijaških taljiga koje tandrču! Pusto je pedesetak hvati na sve strane, možete se zaustaviti i s prijateljem raspravljati o ruskoj književnosti — do te mere je bezopasno! Čak nekako uvredljivo. Kada je ovako bivalo?

Prašina i vrućina, divni mirisi, izrivena kaldrma i kuće koje se grade. Sve češće popravljaju stare fasade na nov način, da bude šik, karakteristično. Meni je čudna arhitektura našega doba. I, uopšte, arhitektura celog Petrograda je neobično karakteristična i originalna, ona me uvek poražavala — i to baš time što izražava svu njegovu nekarakterističnost i bezlikost za sve vreme njegovog postojanja. Karakteristično u pozitivnom smislu, i svoje sopstveno — to su u njemu samo one drvene, polutrule kućice koje su se još sačuvale i na najlepšim ulicama; uz one najveće zgrade, one iznenađuju pogled isto onako kao gomila drva kraj mermerne palate. Što se, pak, palata tiče, baš u njima se izražava sva nekarakterističnost ideje, cela negativna suština petrogradskog perioda od samog njegovog početka do danas. U tom smislu, nema sličnog grada, arhitektonski on je izraz svih arhitektura u svetu, svih perioda i moda; sve je postepeno pozajmljivano, i sve je na svoj način ispreturano. U ovim zgradama ćete kao u knjizi moći da vidite sve nanose svih ideja i idejica koje su, očekivano ili odjednom, nama stizale iz Evrope, i koje su nas polako pobeđivale i porobljavale. Evo bezizrazne arhitekture crkava prošloga veka, evo bednih kopija rimskog stila s početka našeg veka, evo i perioda Renesanse i onog tipa drevnog vizantijskog stila koji je tobože otkrio arhitekt Ton u vreme prošle vlade i carevanja. Evo, zatim, nekoliko zgrada: bolnica, instituta, pa čak i dvoraca iz prvih godina našega veka — to je stil iz doba Napoleona prvog — nešto ogromno, lažno veličanstveno i neverovatno dosadno, nešto nategnuto i smišljeno, u to doba naročito, s onim pčelama na napoleonovskoj porfiri, što je sve trebalo da bude izraz veličine epohe koja je tada nastupila i do tada neviđene dinastije koja je pretendovala na besmrtnost. Evo, opet, kuća, gotovo dvoraca drugih naših plemićkih porodica, ali iz mnogo kasnijeg doba. To je već manir italijanskih palata, ili ne sasvim čisti stil francuskog perioda od pre revolucije. Ali, tamo u venecijanskim ili rimskim palatama odživeli su, ili privode kraju svoj život ceo niz starih rodova, jedan za drugim, u toku vekova. U nas su, pak, ove palate podigli tek u vreme minulog carevanja, ali

takođe izgleda s pretenzijama na večnost: ondašnji je poredak ljudima izgledao veoma snažan, i u ovim se palatama izražavala vera tih ljudi u taj poredak — i oni su se spremali da vekovima ovde prožive. Dogodilo se, međutim, da to sve bude uoči krinskog rata, i nešto kasnije, nakon oslobođenja seljaka... Biće mi tužno ako jednom budem na ovim palatama video firmu krčme sa baštom za zabavu, ili firmu francuskog hotela za namernike. I, najzad, evo arhitekture savremenog velikog hotela — tu je već poslovnost, nešto američko, stotine soba, celo preduzeće, industrija: odmah se vidi da već i mi imamo železničkih pruga, da smo i mi postali poslovan svet. A sada, sada... ne zna čovek kako da definiše sadašnju našu arhitekturu. Tu je neka potpuna nemarnost koja, uostalom, savršeno odgovara nemarnosti sadašnjeg trenutka. To je mnoštvo neobično visokih (prvo, visokih) stambenih zgrada s neobično tankim zidovima, kažu, skupo građenih zgrada sa začuđujućom arhitekturom fasada: tu je i Rastreli, tu je i kasni rokoko, balkoni i prozori kao kod duždeva, obavezno »*oeil-de-boeuf*«^[15] i obavezno pet spratova, i sve to na samo jednoj fasadi.

»Ti meni, bratac, samo načini te duždevske prozorčice obavezno, jer nisam ja gori valjda od njihovog tamo odrpanog dužda, i pet spratova, da imam gde da pustim stanare, prozor je prozor i sprat je sprat, ali ne mogu ja zbog takvih sitnica kapital da...« Ali, nisam ja petrogradski feljtonista, i nisam o tome počeo da govorim. Počeo sam s rukopisima iz Redakcije, a prešao sam na tuđe stvari.

2.

Prašina i vrućina. Kažu da je za one koji su ostali u Petrogradu otvoreno nekoliko bašti i mesta za zabavu gde se može »udahnuti«¹ svežeg vazduha. Ne znam ima li se gde disati, ja još nigde nisam išao. U Petrogradu je bolje, zagušljivije, tužnije. Ideš i razmišljaš sam samcit — to je bolje nego sveži vazduh petrogradskih vrtova za zabavu. Uz to još, u gradu je sada mnogo novih parkova, čak i tamo gde ih niste mogli ni zamisliti. Gotovo u svakoj ulici ćete sada sresti, na ulazu u neku kapiju, inače često zatrpanu krečom i ciglama, natpis: »Ulaz u baštu restorana«. Tamo, u dvorištu, negde pod starim krilom, viđao se pre četrdesetak godina ograđen nekakav vrtić, tako desetak koraka dužine i pet koraka širine, i, eto, to vam je sada »bašta restorana«. Recite, zbog čega je u Petrogradu mnogo tužnije nedeljom nego

radnim danima? Zbog votke? Zbog pijančenja? Da nije stoga što se pijani seljaci valjaju ili spavaju na Nevskom prospektu usred bele... večeri, kao što sam ja lično to viđao? Ne mislim da je zbog toga. Radnici — lole meni ne smetaju, ja sam se u Petrogradu na njih navikao, iako su mi ranije smetali toliko da sam ih mrzeo. Oni prazničnim danima idu pijani, često u grupama, gaze i naleću na ljude — ne od pijanstva nego onako; pijan čovek ne može da ne gazi i da ne naleće, oni psuju naglas, bez obzira na gomile žena i dece pored kojih prolaze — ali ne zbog grubosti, nego onako, pijan čovek i ne zna drugi jezik osim tog psovačkog. A to je jezik, pravi jezik, i ja sam se u to uverio nedavno, pravi i originalni jezik onaj koji najbolje odgovara pijanom ili mamurnom stanju, on nije mogao da se ne pojavi i kada njega ne bi bilo — *il faudrait l'inventer*^[16]. Govorim bez imalo šale. Prosudite sami. Poznato je da se u piću zaveže jezik i teško se pokreće u ustima; misli, pak, i osećanja u čoveka koji baš nije kao ćuskija pijan udesetostručuju se. I zato je stvarno potrebno da se takav jezik pronade, on bi mogao da zadovolji i jedno i drugo od ovih suprotnih ljudskih stanja. Takav jezik, međutim, postoji, i prihvaćen je već vekovima u Rusiji. To je prosto naprosto jedna imenica koje nema u leksikonima, jer taj se jezik i sastoji od jedne reči, samo koja se neobično lako i rado izgovara. Jednom, bila je nedelja, i već kasno uveče imao sam prilike da prohodam petnaestak koraka kraj grupe od šestorice pijanih šegrta, i tada sam se neočekivano uverio da se mogu jednom rečju izraziti sve misli i osećanja, cela se razmišljanja mogu ispoljiti tom imenicom koja, uz ostalo, i nije složena. Evo, jedan mladić oštro i energično izgovara tu imenicu, i izražava krajnje prezriv odnos prema nečemu o čemu su ranije razgovarali. Drugi, kao odgovor njemu, izgovara tu istu reč, ali već u drugom smislu i drugim tonom — u smislu duboke sumnje u opravdanost onoga što je prvi momak odricao. Odjednom se javlja treći i, negodujući protiv prvog momka, oštro i sa zanosom se uključuje u razgovor i dovikuje mu onu istu reč, ali sada u smislu psovke i ruganja. Upada opet drugi momak, negodujući protiv onog trećeg, onoga što je uvredio i zaustavlja ga — šta ti u svemu, kaže, hoćeš, šta nalećeš? Mi mirno raspravljamo, a ti navalio — hoćeš Filjku da vređaš! I tu je misao on izrazio onom istom obaveznom rečju, onim sasvim prostim nazivom jedne stvari, i samo što nije podigao ruku da zgrabi trećeg momka za vrat. Ali, evo i četvrtog momka, najmlađeg u ovoj družini; on je do sada ćutao i, kao da je očekivao razrešenje prvobitnog spora, odjednom i on u ushićenju podiže ruku i više... Eureka, pomislićete vi! Našao sam, našao sam! Ne, nije »eureka«, nije ništa našao, i on ponavlja

samo onu istu reč koje u leksikonima nema, jednu jedinu reč — ali u ushićenju, s povikom zanosa koji je, izgleda, snažan toliko da se onom šestom sve to nije »pokazalo« — on je ćutljiv i najstariji — i on u trenutku ućutkuje momka-žutokljunca, obraćajući mu se i ponavljajući sumornim i zapovedničkim basom... opet onu istu imenicu zabranjenu u prisustvu dama, što je sve jasno i tačno označavalo: »Šta se dereš i grlo cepaš!« I tako, ne progovorivši ni jednu drugu reč, oni su šest puta zaredom izgovorili ovu jedinu omiljenu, i razumeli su se potpuno. To je činjenica, i ja sam bio svedok. »Bog s vama!«, rekao sam im najednom, bez nekog razloga (bio sam u samoj sredini gomile). »Prešli ste tek deset koraka, a šest puta ste (rekao sam ono) ponovili! Ta to je sramotno. Kako se ne stidite?«

Svi me odjednom odmeriše i pogledaše kao da vide nešto neočekivano, i u trenutku začutaše; pomislio sam: i mene će opsovati, ali to ne učiniše; samo najmlađi momak, prošavši desetak koraka dalje, odjednom se okrete prema meni i onako u hodu povika:

— A ti, i ti *ono* sedmi put pominješ, ako si već nabrojao naših šest puta, zar ne? Razleže se grohot smeha, i družina nastavi ne mareći više za mene.

3.

Ne, neću da govorim o ovim lolama, i nije meni tako osobito tužno zbog njih nedeljom. Nedavno sam s ćuđenjem primetio da u Petrogradu ima mužika, sitnih buržuja i zanatlija veoma trezvenih ljudi, od onih koji ništa ne »troše« čak ni nedeljom, i nije me začudilo samo to nego ono drugo — da njih, naime, ima mnogo više nego što sam pretpostavljao. Meni je mučnije da gledam njih nego one pijane lole, a mučno mi je ne zbog nekog saosećanja s njima, ne, nema razloga da ćovek saoseća s njima... ali, eto tako, dođe ćoveku na pamet neka ćudna pomisao. Nedeljom uveće (radnim danom ih ne možeš videti) veliki broj tog poslovnog ali trezvenog sveta izađe na ulicu. Izađu upravo da prošetaju. Primetio sam da ne dolaze na Nevski prospekt, nego najćešće hodaju u blizini svojih kuća ili prođu »da se osveže«, vraćajući se odnekud iz gostiju, s porodicama (zanatlija — porodićnih ljudi ima, izgleda, u Petrogradu mnogo). Oni koraćaju važno, s neobićno ozbiljnim licima, baš kao da nisu na šetalištu, malo razgovaraju jedan s drugim, osobito muževi sa ženama — gotovo uvek ćute, ali su obućeni praznićno. Odeća im je stara i loša, na ženama je šarena, ali sve je ćisto i umiveno kao

za praznik, za ovakav trenutak možda. Ima ih u ruskoj nošnji, ali je više onih u nemačkoj odeći s obrijanim bradama. Od svega je najmučnije što oni veruju, izgleda, da ovakvim šetnjama čine sebi veliko zadovoljstvo, naročito nedeljom. No, kakvog zadovoljstva ima na ovim širokim, pustim ulicama koje su prašnjave i po zalasku sunca? Ali, to je to, ovo je za njih raj; svak, znači, ima svoje.

Često su sa decom. Ima, takođe, mnogo dece u Petrogradu i, kažu, užasno mnogo umiru. Ta deca su, primetio sam, u većini slučajeva mala, ranog uzrasta, jedva hodaju ili još i ne umeju da hodaju — da li zbog toga nema starije dece što ne požive i umiru? Evo, primećujem u gomili jednog zanatliju s detetom, s dečakom — sami su i imaju izgled usamljenika. Zanatlija ima oko trideset godina, i lice nezdravo od pića. On je obučen praznično: nemački redengot iskrzan po šavovima, izlizana dugmad i veoma zamašćen okovratnik redengota; pantalone »slučajne«, iz treće ruke, negde s buvlje pijace, ali sve očišćeno što se najbolje može. Platneni plastron i kravata, izgužvani cilindar, bradu brije! Verovatno radi negde u nekoj bravarskoj radionici, ili je nešto u štampariji. Ima mračan, potišten i zamišljen izgled lica, nekako tvrd i zao izgled. On drži za ruku dete koje se njiše, kao da se duri idući za njim. Dečak ima dve godine, možda i više, slabunjav je, bledunjav, ali na njemu je mali ogrtač od čoje, ima čizmice s crvenim opšivom i paunovo pero na šeširu. On se umorio, otac mu je nešto rekao, možda samo nešto rekao — a ispalo je kao da je podviknuo. Dečak je ućutao. No, prošli su još nekih pet koraka, i otac se nagnuo, brižljivo uzeo dečaka i poneo ga na rukama. Ovaj se poverljivo pripi uz oca, stavi mu desnu rukicu oko vrata, i s detinjem čuđenjem poče uporno da gleda mene: zašto ja, kao da hoće da kaže, idem za njima i tako gledam? Ja sam mu dao znak glavom i nasmešio sam se, ali on je skupio obrve i još jače se pripio uz očev vrat. Verovatno, obojica su veliki prijatelji.

Volim, hodajući ulicama, da gledam neke nepoznate prolaznike, da proučavam njihova lica i odgonetam: ko su oni, kako žive, čime se bave i šta ih posebno u tom trenutku zanima? O zanatliji s dečakom pomislio sam da je njemu nešto pre mesec dana umrla žena, i to zbog nečeg, obavezno od sušice. Dečaka-sirotana (otac cele sedmice radi u radionici) sada pazi neka starica negde u suterenu gde su oni iznajmili sobičak, a možda samo tek ugao. Danas je nedelja, i udovac je sa sinom išao negde daleko u Vibroški kraj, nekakvoj rođaki koju još jedinu imaju, najverovatnije sestri pokojnice kod koje ranije nisu često navraćali; ona je udata za podoficira sa širitima, i živi obavezno u

nekoj ogromnoj državnoj zgradi, takođe u podrumu, ali odvojeno. Ona je, možda, malo uzdisala za pokojnicom, ali i ne mnogo, udovac i sam verovatno nije mnogo uzdisao u vreme posete, ali je sve vreme bio potišten, malo je govorio i prešao je brzo na nešto poslovno, ali je i o tome ubrzo prestao da govori. Verovatno su postavili čajnik i pili su čaj grickajući šećer. Dečak je sve vreme sedeo na klupici u uglu, durio se i tuđio od svih, a na kraju je zadremao. I tetka i njen suprug su na njega obraćali malo pažnje, ali su mu dali mleka i hleba na kraju, a domaćin-podoficir, koji do tada nije ni obraćao pažnju na njega, rekao je nešto na dečakov račun, nešto kao nežnost, ali tako presoljeno i nespretno da se i sam (sam on, uostalom) nasmejao, a udovac je u tom trenutku strogo podviknuo dečaku, zbog čega je ovaj odmah hteo ono da radi, te je otac morao odmah, i ozbiljna izgleda, da ga iznese na trenutak iz sobe... Oprostili su se isto onako potišteno i važno kao što su i razgovarali, vodeći računa o onoj učtivosti koja priliči. Otac je podigao dečaka na ruke i poneo ga kući, iz Vīborškog kraja u Litejni. Sutra opet u radionicu, a dečak starici. I, tako, ideš i sve takve sličice prazne smišljaš — sebi za razonodu. To nema mnogo smisla, i »ništa poučno se ne može iz toga izvući«. Zbog toga čoveka i obuzima čama nedeljom, u vreme ferija, na prašnjavim i turobnim petrogradskim ulicama. Šta, nije vam padalo na pamet da u Petrogradu ima turobnih ulica? Meni se čini da je to najturobniji grad koji na svetu uopšte postoji!

Istina, iznose decu i radnim danom, ali nedeljom uveče ima ih na ulicama desetostruko više. Kako su im ispijena, bleđa, mršava, malokrvna i turobna lica, naročito onima koja su još na rukama; a i ona koja već hodaju — sva imaju krive noge i u hodu se silno njišu na jednu i na drugu stranu. Gotovo sva su, međutim, brižljivo odevena. Bože moj, dete je kao cvetak ili listić koji se javi s proleća na drvetu: njemu je potrebna svetlost, vazduh, sloboda, zdrava hrana, a evo, umesto toga, svuda taj zagušljivi podrum sa zadahom kvasa ili kupusa, smrad po noćima, loša hrana, bubašvabe i buve, memla i vlaga koja curi sa zidova i u dvorištima — prašina, cigle i kreč.

Ali, oni vole svoju bedu i ispijenu decu. Evo, malena trogodišnja devojčica, lepuškasta i u divnoj haljinici, žuri majci koja sedi kraj kapije u velikom društvu koje se skupilo iz cele zgrade da časak popriča. Majka priča, ali očima prati dete koje se igra na desetak koraka od nje. Devojčica se sagnula da nešto podigne, možda neki kamičak, i neoprezno je nagazila rub haljine svojom nogicom i, evo, nikako ne može da se ispravi; probala je jednom, dva puta. i zaplakala je. Majka je požurila da joj pomogne, ali ja

sam je podigao pre nje. Ona se ispravila, brzo i radoznalo me je pogledala, još sa suzicama u očima, i odjednom pomalo uplašena i detinje zbunjeno bacila se majci u naručje. Prišao sam i učtivo sam pitao koliko je godina devojčici, a majka mi je ljubazno ali uzdržano odgovorila. Rekao sam da i ja imam takvu devojčicu, ali na to nije usledio odgovor: »Možda si ti i dobar neki čovek«, čuteći me je gledala majka, »ali zbog čega tu stojiš, zašto ne ideš dalje«. Svi su začutili, i činilo mi se da svi to isto misle. Dodirnuo sam šešir u znak pozdrava, i pošao sam dalje.

Evo, druga devojčica na prometnom raskršću izostala je od majke koja ju je do tada vodila za ruku. Istina, žena je odjednom opazila, na petnaestak koraka napred, prijateljicu koja je pošla da je poseti, i misleći da dete zna put pustila mu je rukicu i pošla u susret prijateljici-gošći, ali devojčica se odjednom, ostavši sama, uplašila i počela da glače trčeći da stigne majku.

Neki sad, nepoznat građanin-prolaznik, bradat čovek, zaustavlja u putu nepoznatu ženu koja trči i hvata je za ruku:

— Kuda trčiš? Pogledaj, dete za tobom više, ne tako, može da se poplaši.

Ženica htela nešto oštro da mu uzvрати, ali mu ne uzvрати; bez imalo gneva i netrpeljivosti uze dete na ruke, svoju devojčicu koja je dotrčala, i važno se uputi svojoj gošći. Građanin sačeka sve do kraja, i ode svojim putem. Prazne, sasvim prazne sličice koje je čak sramota unositi u dnevnik. Potrudicu se da dalje budem mnogo ozbiljniji.

XIV

UČITELJU

Zbog onih prošlih sličica u *Građaninu* broj 29, izgrdio me je moskovski feljtonist u našem petrogradskom *Glasu* br. 210, reklo bi se iz čednosti, stoga što sam u sličici br. 2, govoreći o psovačkom jeziku našeg pijanog sveta,

pomenuo, naravno, ne imenujući ga neposredno, jedan nepristojan predmet... »Nisam mogao ni da zamislim šta sve može da napiše feljtonist kada nema pri ruci odgovarajući materijal«, kaže o meni moj moskovski napadač. I tako ispada da sam ja pribegao nepristojnom predmetu isključivo zbog oživljavanja mog feljtona, zbog više žuči i feferona...

Eto, to mi je tužno; a ja sam sve mislio da će iz moga feljtona izvući suprotan zaključak, to jest: mislio sam, reći će kako sam iz ogromnog materijala izvukao malo. Mislio sam da će me naslov izvaditi: male sličice, a ne velike, od malih neće mnogo ni tražiti. Ja sam samo nabacio nekoliko tužnih razmišljanja o tome kako petrogradski radnici provode vreme. Njihove siromašne radosti i zabave, siromaštvo njihovog duhovnog života, podrumi gde rastu njihova zlatna dečica, dugačka krivudava i široka petrogradska ulica kao mesto njihovih šetnji, onaj mladi zanatlija udovac s detetom (to je istinita sličica) — mislio sam da je sve to dovoljan materijal za feljton i, ponavljam, meni se može prigovoriti u obrnutom smislu — da sam, naime, malo izvukao iz takvog materijala. Tešilo me je što sam makar napomenuo o mom osnovnom zaključku da, naime, u većine našeg naroda, čak i u onim petrogradskim podrumima, u najbednijim duhovnim okolnostima čak, ipak živi težnja ka dostojanstvu, redu i istinskom samopoštovanju, postoji ljubav prema porodici i deci. Neobično me je iznenadilo to što oni tako istinski vole svoju bolešljivu dečicu; baš me je obradovala misao da nereda i zla, čak i u takvim prilikama kakve su u Petrogradu, nema za sada u porodičnom životu, iako bi ih moglo biti dosta; mislio sam samo da podelim svoje utiske o tome s čitaocima. Baš pre ovoga pročitao sam u jednom feljtonu veoma otvorenu izjavu jednog, naravno pametnog, čoveka, povodom zvanične knjige koja je objavljena — prema kojoj je pitanje o tome je li reforma korisna ili nije u suštini besmisleno pitanje — no, međutim, ispada da, i ako nije bila korisna reforma je morala da dođe, bez obzira na postavljanje pitanja (i u tome, ako hoćete, ima mnogo istine na osnovu one *pereat mundus!*^[17]). I, najzad, što se samog naroda tiče — priznaje i feljtonist veoma otvoreno — seljaka, recimo, »istina je da narod nije vredan reforme«, »a to što smo pre reforme u književnosti i publicistici, zajedno s Markom Vovčkom i Grigorovičem, kitili seljake lovorikama, mi to znamo, mi smo kitili samo vašljive glave... Ali, to je tada bilo potrebno da bi stvar oživela i pokrenula«, i tako dalje. Evo suštine misli (moje izlaganje nije doslovno) izražene u feljtonu s najvećom otvorenošću i bez i najmanje predašnje ceremonijalnosti. Priznajem, ova veoma otvorena misao, gotovo

obnažena, koja se prvi put javlja u ovakvom obliku, pobudila je u meni veoma zanimljivo raspoloženje i, sećam se, tada sam došao do zaključka da mi u *Gradaninu*, na primer, iako prihvatamo prvi deo ove misli o reformi, nikako ne prihvatamo njen drugi deo, i čvrsto smo ubeđeni da su te vašljive glave ipak bile dostojne reforme — i da nikako nisu ispod nje. Mislim da slična ubeđenja čine karakterističnu crtu naše orijentacije i, eto, zbog toga to sada kažem. Što se, pak, tiče mog feljtona... Uzgred, moskovski feljtonist, moj brat po peru, ne znam zbog čega, misli da se stidim naziva feljtonist, i uverava na francuskom jeziku da sam ja »*plus feuilletoniste que Jules Janin, plus catholique que le pape*«^[18]. Ovaj francuski jezik iz Moskve je ovde, naravno, zato da bi ljudi pomislili da je ovaj autor čovek finog ponašanja, ali ipak ne razumem zbog čega mi se pripisuje ispovedanje katoličke vere, i čemu ovde i nesrećni papa? Što se mene tiče, samo sam rekao da nisam »petrogradski« feljtonist, i hteo sam i za ubuduće da naglasim da neću pisati u svom *Dnevniku* samo o petrogradskom životu pa, prema tome, zahtevati od mene detaljnije izveštaje iz petrogradskog života kada o tome progovorim po potrebi, nema smisla. Ako je mom moskovskom učitelju obavezno potrebno da moj *Dnevnik* nazove feljtonom, neka mu bude, ja sam time zadovoljan.

Moj moskovski učitelj uverava da je moj feljton izazvao bes u Moskvi — »u redovima i u Zaređu«, i naziva ga kafanskim feljtonom. Raduje me što je pričinio toliko zadovoljstva čitaocima iz tih mesta naše stare prestonice. Nevolja je u tome što sam tobože računao na efekt; nemajući bolje čitaoce ja sam ih potražio u Zaređu, i s tim namerama sam i progovorio »o njemu« pa sam, prema tome, »najsnažljiviji od svih feljtonista«...

»U glavu mi ne ide (piše učitelj, kazujući kakav je efekt izazvao moj feljton u Moskvi) — nikako mi u glavu ne ide ovaj kuriozum, ova potražnja za *Gradaninom* — čudio se jedan od raznosača novina na moje pitanje o potražnji *Gradanina*. Kada sam mu objasnio u čemu! je stvar, raznosač je potrčao Meklenburgu i Zivarjevu, našim trgovcima štampom na veliko, da pokupuje preostale brojeve; no, i tamo je sve bilo razgrabljeno: »Odasvud, iz Zaređu čak, traže...« Stvar je u tome što je već do Velikih dućana stigla vest da je u *Gradaninu* objavljen ceo tekst o *njemu* i, evo, trgovci iz tih mesta, umesto da kupuju *Razonodu*, navalili su na *Gradanina*.

Ta čujte, nikako nije tako loša ovakva vest, i uzaludno se trudite da me postidite s ovakvim čitaocima iz ovih mesta. Naprotiv, drago bi mi bilo da privučem njihovu pažnju, o njima ne mislim tako loše kao vi. Vidite,

kupovali su oni i zbog smeha i stoga što je do skandala došlo. Svaki čovek trči skandalu, to je neka ljudska osobina, osobito u Rusiji (i vi, na primer, trčite na skandal), pa prema tome ove trgovce ne bi trebalo zbog toga posebno prezirati. Što se tiče zabave i smeha — ima raznih zabava i različitog smeha čak i u veoma sablažnjivim slučajevima. Moj se učitelj, uostalom, ograđuje; on dodaje: »Ja sam uveren da je pero autora »sličice o *njemu*« bilo vođeno najboljim namerama dok je pisao ovaj kafanski trgovački feljton«, što će reći — učitelj mi odaje poštovanje dopuštajući mogućnost da, pišući »o njemu«, nisam imao namere da kvarim narod. Zahvaljujem makar i za ovo; autor sarađuje u *Glasu*, i zbog toga ova velikodušna ograda nije suvišna jer iz iskustva znam da Andreja Aleksandroviča ništa ne košta da me optuži za šta god hoćete, čak i za mračne ciljeve protiv naroda i ruskog društva (optuživao me je da sam zaštitnik kmetskog sistema). Andrej Aleksandrovič se oseća pod vašim perom i u onoj obrnutoj dosetki: »...ako ovakve »sličice« ne budu mogle da poprave one lole iz radničkog staleža...«, kažete vi. Takva dosetka kao da je upravo izašla iz glave Andreja Aleksandroviča! Ta pomisliće se da sam pisao imajući neposrednu nameru da popravim (od onog psovanja) naše radne ljude koji vole da psuju! Ta oni ne samo o meni i o vama, nego i o Andreju Aleksandroviču nisu nikad čuli — ti tamo radni ljudi koje ja opisujem u svom feljtonu!

Ne, ja sam pisao s drugim ciljem — o onoj »imenici« koja se »u prisustvu dama ne izgovara«, a »među pijanima je najčešće u upotrebi« — i, napominjem, imao sam veoma ozbiljan cilj koji me izvinjava, što ću vam i dokazati. Moja misao se sastojala u tome da dokažem čednost ruskog naroda, da ukažem na to da narod i u pijanom stanju (jer u treznom stanju se psuje neuporedivo ređe), kada psuje, ne čini to iz ljubavi prema psovci i zbog zadovoljstva koje mu pričinjava psovanje, nego onako, po gadnoj nekoj navici koja je prešla u nešto obično do te mere da čak i misli i osećanja koje su daleko od ružne reči izražava tim istim psovačkim rečima. Ukazivao sam, dalje, na to da je glavni uzrok ove navike u alkoholizmu. O mojoj pretpostavci da bi trebalo u pijanom stanju, kada se jezik teško pokreće a želja za govorom je velika, pribegavati kratkim, uslovnim i izražajnim izrazima — o toj pretpostavci možete misliti šta god hoćete, ali da je naš narod čedan i onda kada psuje, to je vredelo istaći. Čak ću naći drskosti da tvrdim kako je estetski i umno razvijeniji sloj našega društva neuporedivo razvratniji u tom smislu nego naš grubi i tako zaostali prosti svet. U muškim

društvima čak i najviših slojeva događa se nekad, posle večera na kojima se nađu sedi i odlikovani starci, kada se završe važni razgovori, nekad od državnog značaja, da se polako u razgovorima pređe na one estetski niske teme. Te nedostojne teme brzo pređu u takav razvrat, u takvo psovanje i ružno razmišljanje da uobrazilja običnog sveta ne može ništa slično ni da predstavi. To se događa veoma često u svim slojevima tog tako uzvišenog, iznad naroda izdignutog staleža. Ljudi poznati po idealnim vrlinama, čak bogomoljci, pa i pesnici-romantičari, pohlepno uzimaju učešća u takvim razgovorima. Tu je najvažnije od svega što, su ti ljudi poštovanja dostojni i poznati po tome što čine mnogo korisnih stvari. Njima se sviđaju pakost i finese pakosti, njih privlači ne toliko ružna reč koliko ideja koju ona sadrži, privlači ih niskost posrnuća, kao što se sviđa onaj smrad limburškog sira (za koji narod ne zna) nekome kuvaru; postoji u svemu tome neka potreba da se razmaže i onjuši nešto, da se čovek opije smrdom. Oni se smeju, oni o toj i takvoj pakosti govore, naravno, s visine, ali se vidi da im se sve to sviđa — ne mogu bez toga, pa makar i na rečima. Sasvim je drugačiji smeh u naroda kada su u pitanju ovakve teme. Uveren sam da su se u vas u Zaređu smejali ne iz pakosti, ne iz ljubavi prema *njemu* i *umetnosti*, nego onako, smejali su se u najvećoj meri prostodušno smehom koji nije razvratan nego zdrav, iako je grub — smehom koji ne podseća na onaj smeh naših razmazivača u društvu ili u literaturi. Narod se smeje badava, i često o tome i ne govori. Naš narod nije iskvaren nego je čak *veoma čedan*, bez obzira na to što je to narod koji najviše na svetu psuje — a o toj suprotnosti, pravo rečeno, trebalo bi malo razmisliti.

Moj moskovski učitelj završava govoreći o meni u svom feljtonu s nekim neizmernim, gotovo satanskim ponosom.

»Ja ću se koristiti primerom uvaženog kolege (to jest mojim)«, kaže on, »kada se nađem u prilici da pišem feljton a nemam nikakvog materijala, i potrudicu se da se pozabavim, takođe, »sličicama« (kakav prezir!) — ali, u ovom momentu nema potrebe da se služimo primerom koji nam je ponuđen, (to jest, pametan čovek i bez »njega« ima mnogo misli), jer i u nas, u Moskvi, takođe je »vrućina i prašina«, »prašina i vrućina« (to su prve reči moga feljtona — a ovo je zato da me još jednom postidi), ali se iz te prašine (ah! — tu će biti, evo sada će nam on pokazati šta sve može pametna moskovska, feljtonistička glava da izvuče čak iz »te prašine« — upoređene s petrogradskom) i ispod te vrućine (šta mu je to »ispod te vrućine«?) može, ako se pažljivije pogleda, zapaziti (slušajte! slušajte!) da životni puls naše

belokamene prestonice oslabi za letnjih dana, ali počinje, da tako kažemo, da oživljava pred zimu kada dostigne takvu intenzivnost kakvu ne može da dostigne puls moskovskog života».

Eto kakva misao! Evo kako je to u nas u Moskvi! A meni, kakva je to tek meni lekcija! Ali znate šta, učitelju? Da niste vi, a tako bih rekao, posebno prihvatili ono kod mene o *njemu*, kako biste i vaš feljton učinili zanimljivijim, (inače, čemu ona intenzivnost!), da niste, možda, čak i pozavideli mom uspehu u Zaređu? To je vrlo, vrlo verovatno. Ne biste vi toliko kopali i razmazivali, i toliko puta pominjali o tome; i niste samo pominjali i razmazivali, nego ste čak i njušili...

»...ta ipak smo mi dorasli bar dotle da umemo da onjušimo kada nam pod nos podnesu nešto što tako jako udara baš u nos, i umemo da procenimo, bez obzira na autorove namere...«

No, tako, na šta miriše?

XV

NEŠTO O LAŽI

Zbog čega u nas svi lažu, svi do jednoga? Verujem da će se odmah zaustaviti i povikati: »E, koješta, ne baš svi! Vi nemate temu i, eto, počinjete da izmišljate da bude efektnije od početka«. Već su mi prigovorili da nemam teme, no stvar je u tome što sam zaista ubeđen u sveprisutnost laganja u nas. Pedeset godina živiš s idejom, vidiš je i osećaš je, i ona ti se odjednom pokaže u takvom obliku da ti se učini da je nikad do sada nisi ni imao. Nedavno mi je iznenadno postalo jasno da je u nas u Rusiji među obrazovanim ljudima nemoguće naći čoveka koji ne laže. To je zato što u nas mogu da lažu i veoma poštteni ljudi. Verujem da u drugim nacijama u većini slučajeva lažu samo nitkovi, oni lažu zbog praktične koristi, što će reći direktno s pokvarenim namerama. A u nas lažu, iz čista mira, ljudi

uvaženi i s poštovanja dostojnim ciljevima. Velika većina njih u nas laže iz gostoprimstva. Naš čovek hoće da ostavi lep utisak na slušaoca, da mu pričini zadovoljstvo; i, eto, laže čak nekako, da tako kažem, žrtvujući se pred slušaocem. Neka se svak samo seti — zar mu se nije dvadeset puta dogodilo da doda, na primer, broj vrsta koje su za sat prevalili konji što su njega vozili, samo ako je nešto slično bilo potrebno da se ostavi veći utisak na slušaoca? Zar se nije tome obradovao slušalac i odmah počeo da priča o trojki koja je pretekla železnicu, i slično? A lovački psi, a ono kako su vam u Parizu vadili zube, i ono kako vas je ovde izlečio Botkin? Zar niste o svojoj bolesti pričali takva čuda da ste se — iako ste, naravno, verovali sebi od polovine priče (jer od polovine priče počneš uvek sebi da veruješ) — pred noć, i odlazeći u postelju i sećajući se kako je bio prijatno iznenađen vaš slušalac, odjednom zaustavljali i sebi nehotice priznavali: »Ih, kako sam lagao!« Uostalom, ovaj primer je loš, jer ničeg prijatnijeg nema nego govoriti o svojoj bolesti ako čovek samo nađe slušaoca — a čim čovek počne o tome da govori, onda je nemogućno ne lagati, to čak leći bolesnoga. Vrativši se iz inostranstva, niste li pričali o hiljadama stvari koje ste videli »svojim očima«... no, povlačim i ovaj primer, Rus koji je bio u »inostranstvu« ne može da ne doda, inače ne bi on tamo ni putovao. Uzmimo, na primer, prirodne nauke! Zar niste raspravljali o prirodnim naukama, o bankrotstvima, o bekstvu raznih petrogradskih i drugih Jevreja preko granice, nemajući pojma o tim Jevrejima i ne znajući ni reči jedne o prirodnim naukama? Dozvolite, zar vam se nije događalo da pričate događaj koji se vama desio baš onoj osobi koja vam ga je pričala kao nešto što se njoj dogodilo? Nemogućno je da ste zaboravili kako vam u pola priče to postane jasno, setite se toga, na to vas podseti i onaj patnički pogled vašeg slušaoca upravljen na vas brižljivo (jer, u takvim slučajevima ljudi desetostruko brižljivije gledaju jedan drugome u oči). Sećate li se kako ste, ne obazirući se ni na šta, i ne mareći više za humor, ipak s nekom odvažnošću koja je dostojna velikog cilja, nastavili da vezete vašu priču, kako ste se potom, završivši je brzo i nekako učtivo, uz stisak ruke i osmeh, razišli na suprotne strane brzo; sećate li se kako ste još hteli da pitate vašeg slušaoca, koji je bio već na stepenicama, za tetkino zdravlje, a on se nije okrenuo, nije ni odgovorio o tetki — i vama je to bilo mučnije od svega onoga iz priče koju ste pričali slušaocu. Rečju, ako mi neko na sve ovo kaže *ne* — nije on pričao anegdote, nije se doticao Botkina, nije lagao o Jevrejima, nije pitao sa stepenica o tetkinom zdravlju, da mu se ništa slično nije nikad dogodilo — ja

mu, jednostavno, neću verovati. Znam da ruski lažov na svakom koraku laže, nekako i sam ne primećujući, tako da niko to ne primeti. Šta se događa: čim čovek slaže, i to uspešno, on se u to zaljubi i uključi neku anegdotu u nesumnjive činjenice svoga ličnog života i postupa potpuno po savesti, jer sam je u sve poverovao; ta ponekad bi bilo neprirodno ne poverovati.

»Eh, koješta!«, reći će mi opet. »Bezazleno laganje, sitnice, ništa od svetskog značaja«. Neka! Ja se i sam slažem da je sve bezazleno i samo podseća na plemenite crte karaktera, recimo na osećanje zahvalnosti. Ako su vas slušali dok ste lagali, dajte neka malo laže i slušalac, makar tek iz zahvalnosti.

Delikatna solidarnost u laganju je bezmalo osnovni uslov u ruskim društvima — na svim ruskim skupovima, na večerima, u klubovima, u učenim društvima i drugde. Doista, samo se neki tupi pravdoljubac ponekad u sličnim slučajevima hvata za istinu i izražava sumnju u sve one vrste koje ste prevalili, ili pak u sva ona čuda koja ste vi počinili s Botkinom. Ali, to su oni bezosećajni ljudi, oni s hemoroidima koje stiže kazna, a oni se potom čude zbog čega ih je stigla. Ljudi bez dara! Pri svem tom, to laganje, bez obzira na svoju bezazlenost, podseća na izvanredno važne, bitne crte naše, i to u tolikoj meri da sve dobija neki svetski značaj. Prvo, podseća na to da se mi Rusi pre svega bojimo istine, to jest ne bojimo se ako hoćete, ali uporno verujemo da je istina nešto dosadno i prozaično, nedovoljno poetično, sasvim obično — mi je stalno obilazimo i načinili smo tako od nje jednu od najneobičnijih i veoma retkih stvari u našem društvu, u našem ruskom svetu (ne govorim o novinama). Tako se u nas potpuno izgubio aksiom da je istina nešto poetičnije od svega na svetu, naročito u svom čistom stanju, pa i više od toga — ona je fantastičnija od svega što može da smisli i da nalaže čovekov povodljivi um. U Rusiji istina ima gotovo uvek u punoj meri fantastičan karakter. Doista, ljudi su postigli da im sve što nalaže čovekov um izgleda mnogo jasnije od istine, i to je svuda tako. Istina je tu, reklo bi se na stolu, stotinama godina, ali je oni ne uzimaju nego jure za onim izmišljenim, jer istina im je nešto fantastično i utopijsko.

Drugo, naše rusko laganje podseća na činjenicu da se mi stidimo sebe samih. Zaista, svaki od nas nosi u sebi neko urođeno osećanje stida zbog sebe i svog sopstvenog lica, i čim se nađe u društvu, Rus se trudi da bude neko drugi a ne on sam, i svakojako nastoji da dobije i neko drugo lice — a da ono svoje u tom momentu sakrije. Još je Hercen govorio da Rusi u

inostranstvu ne umeju da se ponašaju u društvu; kada svi ćute, oni glasno govore, a kada bi trebalo progovoriti, oni ne znaju ni jednu reč da izgovore pristojno i prirodno. I to je istina: čas je to neko izvrtanje, laž, neprijatne konvulzije, čas opet neka potreba da se svega stidi, svega doista, da se skrije ono svoje od Boga dato lice i da se načini neko drugo, tuđe, nerusko lice. A sve je to zbog onog duboko usađenog ubeđenja da je lice koje Rus ima — obavezno ništavno i do stida komično lice, pa je potrebno uzeti neko drugo lice, francusko ili nemačko; tako ga, veruje, neće prepoznati. Hoću da istaknem jednu veoma karakterističnu crtu: sav taj rđavi stid zbog sebe, i svo to podlo negiranje sebe jesu nešto u većini slučajeva nesvesno, to je nešto konvulzivno i nesavladivo; no, u svojoj svesti, Rusi se — pa čak i oni najveći negatori među njima — ipak nikako ne mire lako sa svojom ništavnošću, i obavezno zahtevaju poštovanje prema sebi: »Ta ja sam u svemu kao Englez«, rasuđuje Rus, »pa, prema tome, i mene bi trebalo poštovati, jer sve Engleze poštuju«. Dva veka se izgrađivao takav tip prema obaveznom principu koji je tada proklamovan u našem društvu: nikad i ni po koju cenu ne biti svoj, uzeti drugo lice a na svoje pljunuti, stideti se sebe i truditi se da ne ličiš na sebe — i rezultat je bio potpun. Nema ni Nemaca, ni Francuza, nema u celom svetu ni takvog Engleza koji bi se, kad se sretne sa drugim, stideo svoga lica ako mu je savest mirna, i ako nije učinio ništa loše. Rus vrlo dobro zna da takvog Engleza nema, a vaspitani Rus zna i to da je ne stideti se svoga lica, čak ma gde to bilo, upravo najvažniji i suštinski znak sopstvenog dostojanstva. Zbog toga on i hoće što pre da postane Francuz ili Englez, kako bi i njega u svemu prihvatili za takvog koji se nigde i nikad ne stidi svoga lica.

»Bezazlenosti, nešto staro, hiljaditi put već rečeno«, reći će mi opet. Neka, ali evo i nečeg karakterističnijeg. Ima nešto u čemu je svaki Rus iz obrazovanijih krugova, kada se nađe u društvu ili dođe među svet, neobično strog i u čemu ni za šta na svetu ne popušta (druga je stvar kod sebe u kući), i nasamo sa sobom). To je — pamet, želja neka da se pokaže pametnijim nego što jeste, i — čudno je to — to nije želja da se pokaže pametnijim od svih ili od nekoga samo, nego samo da pokaže da nije *gluplji* ni od koga drugog. »Priznaj«, veli, »meni da ja nisam gluplji ni od koga, i ja ću tebi priznati da

nisi gluplji ni od koga drugog«. Opet nešto kao uzajamna zahvalnost. Pred evropskim autoritetima, Rus se kao, što je poznato, sa zadovoljstvom i žurno klanja čak ne razmišljajući mnogo; posebno u takvim slučajevima on se ne upušta u razmišljanja. O, sasvim je druga stvar ako genijalno lice padne s pijedestala ili izađe iz mode: tada niko nije tako strog prema takvom licu kao ruska inteligencija, nema granica njenoj oholosti, prezrenju, podsmehu. Mi se, potom, tako naivno čudimo kad iznenada nekako saznamo da u Evropi još gledaju s poštovanjem i cene ljude koji su u nas sišli s pijedestala. Ali, zato taj isti Rus, pa i ako se poklonio geniju u modi bez razmišljanja, ipak ni za šta na svetu i nikad ne priznaje da je gluplji od tog genija pred kojim se maločas poklonio, samo ako je evropski. »Ta Gete, Libin, Bizmark, ta recimo... a ipak i ja, takođe«, obavezno pomišlja svaki Rus, čak i onaj najjadniji, ako samo dođe do ovoga. I ne samo što zamišlja, tu i nema gotovo nikakve svesti, sve to njega nekako uznemirava. To je neko stalno osećanje besmislenog samoljublja kojeg na svetu ima, koje se ničim ne može opravdati. Rečju, do takvog, može biti najvišeg, izraza ljudskog dostojanstva — to jest da prizna da je gluplji od drugoga dok je drugi stvarno pametniji od njega — Rus iz viših klasa nikad i ni u kom slučaju ne može da stigne, i čak ne znam jesu li izuzeci mogućni. Neka se ne podsmevaju mnogo mom »paradoksu«. Libihov suparnik nije, može biti, završio ni gimnazijski kurs, i neće se, naravno, upustiti u spor o prvenstvu s Libihom kad mu budu kazali i pokazali da je to taj Libih. On će ćutati, ali ono mu neće davati mira: ipak, i pored Libiha... Sasvim je druga stvar ako bi se on sreo s Libihom, ne znajući da je pred njim Libih, u vozu recimo. I ako bi se samo zapodenuo razgovor o hemiji, i ako bi naš gospodin uspeo da se u taj razgovor uključi, onda bi, nema sumnje, on izdržao u tom učenom sporu, bez obzira na to što iz hemije zna samo jednu reč — »hemija«. On bi Libiha, naravno, začudio ali — ko zna — možda bi u očima slušalaca bio i pobednik. Jer, u Rusa smelost učenog jezika ne zna za granice. Tu je u pitanju fenomen koji postoji samo u dušama ruskih intelektualnih klasa: u toj duši, *čim ona oseti da je pred publikom*, ne samo što više nema sumnje u svoj um, nego nema više sumnje ni u samu učenost ako se o njoj povede reč. Za um se nekako i može razumeti, ali što se tiče sopstvene učenosti, čini mi se, trebalo bi svak da ima tačnih podataka...

Naravno, sve je to pred publikom, dok su naokolo tuđi. Kod kuće, pred sobom... No, kod kuće, o obrazovanju i učenosti nijedan Rus ne brine, čak takva pitanja sebi i ne postavlja... Ako i postavi takvo pitanje, on ga, što je

vrlo verovatno, kod kuće rešava u svoju korist, pa makar imao najjasnije predstave o svojoj učenosti. Imao sam nedavno prilike da slušam, sedeći u vozu, ceo traktat o klasičnim jezicima, što je potrajalo dva sata koliko je i putovanje trajalo. Jedan je govorio, a ostali su slušali. Bio je to jedan gospodin kojeg niko od putnika nije poznavao, visok čovek u zreloj dobi s odmerenim gospodskim manirima, koji važno i polagano izgovara reči. Sve je zainteresovao. Od prvih reči je bilo jasno da on o tome ne samo govori prvi put, nego o sličnim stvarima prvi put i razmišlja, jer sve je ostavljalo utisak blistave improvizacije. On je potpuno odricao klasično obrazovanje i uvođenje tog obrazovanja u nas nazivao je »istorijskom i kobnom budalaštinom« — uostalom, to je bila jedina gruba reč koju on sebi dozvolio, njegov je ton bio dostojanstven i nije mu dopuštao da se nervira zbog samog prezrenja prema faktu. Razlozi na kojima je on zasnivao svoju tezu bili su sasvim osnovački, nešto slično bi priličilo trinaestogodišnjem dečaku, ličili su onima koji se i danas sreću u našim novinama što vode borbu protiv klasičnih jezika — na primer, »pošto su sva dela latinskih klasika prevedena, taj jezik nam nije potreban«, i slično, u tom smislu. U našem vagonu on je izazvao neobičan efekat; mnogi su mu, opraštajući se, zahvaljivali za zadovoljstvo koje im je pričinio, naročito dame. Uveren sam da je otišao neobično uvažavajući sebe.

Sada su se među publikom (u vozovima i na drugom mestu) razgovori mnogo promenili u odnosu na nekadašnje, ranije godine; sada žele da slušaju, traže učitelje u vezi sa svim društvenim i socijalnim temama. Istina, razgovori na javnom mestu u nas teško počinju, svi se u početku nekako ustežu dok počnu da govore, ali čim počnu — obuzme ih takav patos da ih čovek mora pridržati za ruke. Uzdržaniji, pak, i solidniji razgovori — oni, da tako kažem, uzvišeniji i poverljiviji — vrte se oko tema vezanih za berzu ili za vladine poslove, polaze od tajne, dotiču pojedinosti koje obično nisu poznate široj publici, u njima dominiraju najskrivenije tajne i razlozi. Obična publika sluša mirno i s poštovanjem, a govornici zauzimaju još važniji stav. Razume se, malo ko među njima nekome veruje, ali oni se rastaju gotovo uvek zadovoljni i nekako zahvalni jedan drugome. Veština proputovati železnicom se sastoji u tome da pustiš drugoga da laže i da mu, koliko možeš, veruješ, a tada će i tebi biti obezbeđeno da malo lažeš onako s efektom, ako te nešto tome povuče — prema tome, neka uzajamna korist. No, kao što sam već kazao, postoje i one opšte, životne i nasušne teme za razgovor, u koje zalazi sva publika, i to ne samo zbog toga da ugodnije vreme provede:

ponavljam, ljudi žele da nauče, da sebi razjasne savremene probleme, posebno to žele žene, majke porodica. Zanimljivo je da se, i pored te radoznalosti i žeđi koja daleko smeri, pored te želje za savetnicima i učiteljima, pored svih tih plemenitih težnji, ljudi zadovoljavaju relativno lako i na najneočekivaniji način, svemu veruju i veoma su nepripremljeni i loše naoružani — mnogo slabije nego što je mogla da vam predstavi najsmelija mašta pre nekoliko godina, kada je o našem ruskom društvu bilo mnogo teže izvesti tačan zaključak u odnosu na današnje vreme kad već imamo više fakata i obaveštenja. Pozitivno se može tvrditi da svaki govornik s nešto pristojnih manira (prema pristojnim manirima naša publika, avaj, do danas oseća neku vrstu slabosti do predrasuda, bez obzira na sve veće obrazovanje koje nam iz feljtona stiže) može da izađe kao pobednik i da ubedi slušaoce u šta god hoćete i da još ode duboko ceneći sebe, primivši zahvalnost svih. Razume se obavezan je uslov da bude liberalan — to i ne bi trebalo pominjati. Nekom drugom prilikom, takođe u vagonu i ne tako davno, imao sam prilike da čujem ceo traktat o ateizmu. Orator je bio svetski gospodin, inženjer po svemu sudeći, čovek turobnog izgleda — počeo je, uz veliku pažnju slušalaca, od manastira. O problemima manastira nije znao ni ono najosnovnije: za njega je postojanje manastira bilo nešto neodvojivo od verskih dogmata, on je zamišljao da manastire izdržava država i da to mnogo košta državnu blagajnu i, zaboravljajući da su kaluđeri potpuno slobodna asocijacija lica, kao i svaka druga, zahtevao je, u ime liberalizma, da sve to bude ukinuto kao nekakva tiranija. Završio je s potpunim i bezrezervnim ateizmom, koji se zasniva na prirodnim naukama i matematici. On se veoma cesto pozivao na prirodne nauke i matematiku, ne navodeći, uostalom, nikakvu činjenicu u toku svoje duge disertacije. Govorio je sve vreme on sam, a ostali su slušali». Naučiću svog sina da bude pošten čovek, i ništa više«, izjavio je on na kraju, potpuno uveren da su dobra dela moralnost i čestitost nešto dato i apsolutno, što ni od čega ne zavisi, i da se sve to može naći u džepu ako samo čoveku zatreba, bez ikakvih napora, sumnji i kolebanja. I ovaj je gospodin imao, takođe, izvanredno veliki uspeh. Bilo je tu oficira, staraca, dama i odrasle dece. Toplo su mu zahvalili na rastanku za zadovoljstvo koje im je prčinio, a jedna dama, majka, kicoški odevena i veoma simpatična, uz radostan osmeh je izjavila kako je sada potpuno ubeđena da u »duši ima samo paruk«. I onaj gospodin je, verovatno, takođe otišao s osećanjem poštovanja prema sebi.

Eto, baš to poštovanje prema sebi me zbunjuje. To što ima budala i brbljivaca — tome se, naravno, ne valja čuditi, ali onaj gospodin očito nije bio budala. Takođe, nije nitkov i varalica, pre će čak biti da je pristojan čovek i dobar otac. On samo pojma nije imao o pitanjima za koja je odlučio da ih reši. Je li moguće da mu neće pasti napamet za jedan sat, ili za jedan dan, mesec: »Prijetelju moj Ivane Vasiljeviču — ili tamo kako se već zove — evo, sporio si, a pojma nemaš o tome o čemu si raspravljao. Ta ti to najbolje od svih znaš. Evo, pozivao si se na prirodne nauke i na matematiku — ali ti najbolje od svih znaš da si svoju bednu matematiku iz specijalne škole davno zaboravio, pa i tamo je nisi najbolje znao, a što se prirodnih nauka tiče, ti o njima nikad nisi pojma imao. Pa kako si govorio? Kako si druge učio? Ta ti shvataš da si samo lagao a, međutim, ti se još ponosiš sobom — i kako se ne stidiš?« .

Verujem da je on mogao sebi da postavi sva ta pitanja, bez obzira na to što je možda zauzet »poslovima« i što nema vremena za prazne razgovore. Čak sam ubeđen da su ta pitanja, iako prolazno, dolazila njemu na pamet. Ali, nije ga bilo sramota, *nije mu bilo neugodno!* Eto, ta bestidnost posebne vrste u ruskog obrazovanog čoveka je za mene nesumnjiv fenomen. Nje ima u nas na svakom koraku, ona je postala nešto obično i na nju su se svi privikli; i ona je, ipak, jedan čudan i zadivljujući fakt. Ona svedoči o takvoj ravnodušnosti sopstvene savesti u suđenju nad sobom ili, što je isto, o tolikom neobičnom nepoštovanju prema sebi da čovek dolazi u očajanje i gubi svaku nadu da će naći nešto samostalno i spasonosno za naciju, za njenu budućnost, među takvim ljudima i u takvom društvu. Publika — sve ono, dakle, spoljašnje, evropski izgled i zakon koji je zauvek dat iz Evrope — ta publika ostavlja u Rusa porazne posledice: među publikom je on Evropljanin, građanin, vitez, republikanac, savestan čovek sa svojim ličnim, čvrsto formiranim mišljenjem. Kod kuće, za sebe: »Eh, koji je vrag u mišljenjima... pa makar me išibali!« Poručnik Pirogov, kojeg je pre četrdeset godina išibao na Velikoj Meščanskoj bravar Šiler, bio je strašno proročanstvo, proročki genije koji je sagledao budućnost, jer tih Pirogova ima mnogo, tako mnogo da ih ne možeš sve išibati. Sećate li se kako je poručnik odmah posle događaja pojeo onaj lojani kolačić, i kako se iste večeri na imendanu kod jednog uglednog činovnika istakao u mazurki? Šta mislite: dok je igrao mazurku i naprezao svoje tako povređene, ne tako davno, udove, dok je izvodio *pas*, je li razmišljao o tome kako su ga pre dva sata išibali? Nema sumnje, mislio je. A je li ga bilo stid? Nema sumnje, nije!

Probudivši se sledećeg jutra, on je verovatno rekao sebi: »Ah, đavola, vredi li počinjati, ako već niko ne sazna...!« Ono »vredi li započinjati« podseća, naravno, na takvu sposobnost uživljavanja u sve što god hoćete, i ujedno i na svu širinu naše ruske prirode da pred tim kvalitetima blede čak i sve ono bezgranično. Dva veka odvikavanja i od najmanje samostalnosti u karakteru, i dva veka pljuvanja na svoje rusko lice, razvili su rusku savest do takvih beskrajna od kojih... no, šta se može od toga očekivati, šta vi mislite?

Ubeđen sam da je poručnik bio u stanju da se dohvati takvih stubova sigurnosti u sebe da je iste večeri svojoj partnerki u mazurki, domaćinovoju starijoj kćeri, mogao da izjavi ljubav i da čak učini i formalne predloge za brak. Beskrajno je *tragičan* lik te gospođice koja se njiše s tim momkom u divnom plesu, i ne zna da su njenog kavaljera pre jednog sata išibali, i da to njemu nije ništa. No, a šta vi mislite, kada bi ona saznala — a predlog je već bio učinjen bi li se ona udala za njega (razume se, pod uslovom da niko ne sazna)? Avaj, obavezno bi se udala!

Pa ipak, iz tog broja tih Pirogovih, i uopšte tih »beskrajnih«, može se izuzeti veliki broj naših žena. U naše žene sve više se primećuju iskrenost, postojanost, ozbiljnost i čast, želja za istinom i požrtvovanjem; uvek je toga bilo više u ruskih žena nego u muškaraca. To je van sumnje, bez obzira na sva današnja skretanja. Žena manje laže, mnoge uopšte ne lažu a muškaraca nema koji ne lažu — govorim o sadašnjem trenutku našega društva. Žena je upornija i strpljivija u poslu, ona je *ozbiljnija* od muškarca, njoj je stalo do samog posla, a ne tek da se *pokaže*. I zar ne bi trebalo, doista, odatle i očekivati najveću pomoć?

XVI

JEDNO DANAŠNJE LICEMERJE

Neki od naših kritičara primetili su da sam u svom poslednjem romanu *Zli dusi* koristio fabulu poznate afere Nečajeva, ali odmah su dodavali da

stvarnih portreta i doslovnog prikazivanja događaja u vezi s Nečajevom u mene nema, isticali su da je samo uzeta pojava, kao i to da sam se trudio da samo objasnim njenu mogućnost u našem društvu kao društvene pojave, a ne anegdote koja opisuje pojedinačni moskovski događaj. Sve je to, reći ću sa svoje strane, potpuno tačno. Poznatog Nečajeva i njegove žrtve, Ivanova, u mom romanu se ne dotičem. Lik *moga* Nečajeva ne liči, naravno, stvarnom Nečajevu. Hteo sam da postavim pitanje i da na njega ponudim odgovor koliko se jasnije može u formi romana: kako su, u našem prelaznom i divnom savremenom dobu, mogućni ne Nečajev, nego *Nečajevi*, i kako se to događa da ti *Nečajevi* okupe, najzad, oko sebe nečajevce?

I evo, uostalom, nedavno, pre nekih mesec dana, pročitao sam u *Ruskom svetu* sledeće zanimljive redove: »...nama se čini da nečajevska afera pokazuje kako u nas omladina u *školama* nije umešana u slična bezumlja. Idiotski fanatik kao Nečajev mogao je da nađe prozelite samo među nerazvijenom i dokonom mladeži koja ne uči«.

I dalje:

»...utoliko više što je baš ovih dana ministar narodne prosvete (u Kijevu) izjavio, posle pregleda školskih ustanova u sedam okruga, kako se »poslednjih godina omladina neuporedivo ozbiljnije odnosi prema nauci, kako neuporedivo više i zainteresovanije radi«.

Sami po sebi, gledano nezavisno, ovi su redovi dovoljno ništavni (autor će mi, nadam se, oprostiti). Ali, u njima ima nastranosti i stare dotrajale laži. Cela i osnovna ideja je u tome da, ako se Nečajevi ponekad i pojave u nas, to su obavezno sve sami idioti i fanatici, a ako im pođe za rukom da sebi obezbede prozelite — onda se takvi nađu »*samo* među nerazvijenom i dokonom mladeži koja ne uči«. Ne znam šta je ovim obrtom, zaista, hteo da kaže autor člančića u *Ruskom svetu*: da nije hteo da polaska omladini koja se školuje? Ili je, naprotiv, ovim brzim manevrima u obliku laskanja, da tako kažemo, mislio da joj podiđe s poštenim namerama, tako nekako u njenu korist — pa je u tom smislu koristio poznati postupak guvernant i dadilja: eto, vele one, draga dečice, pogledajte kako su *oni* loši drekavci, viču i deru se — i zbog toga će ih obavezno išibati jer su »nedorasli«, a vi ste tako dobre i mile mamine maze i sedite za stolom pravo, nologicama ne mlatarate pod stolom. i eto zbog toga će vama obavezno dati bombone. Ili je, najzad, naš autor hteo da »zaštiti« našu omladinu u školama od vlade, i u tom smislu koristiti način koji on sam smatra efikasnim i finim?

Reći ću otvoreno: iako sam postavio sva ova pitanja, lični ciljevi autora člancića u *Ruskom svetu* ne pobuđuju u meni ni najmanju radoznalost. Dodaću, čak, da se do kraja ogradim, da laž i ovo izmotavanje misli koju iznosi *Ruski svet* ja smatram u ovom slučaju nečim nehomičnim i slučajnim, što će reći: autor člancića je samom sebi poverovao, sopstvene je reči prihvatio kao istinu, sa svom prostodušnošću koja je pohvalna, pa i dirljiva u svojoj nemoći, u svakom drugom slučaju. No, pored toga što laž prihvaćena kao istina uvek ima opasan izgled (bez obzira na to što se pojavljuje u *Ruskom svetu*) — pada u oči i to da se nikad do sada ona nije javljala u tako obnaženom i jasnom obliku, ovako neumetnički kao u ovom članciću. Zaista, nateraj nekog čoveka da se moli Bogu, on će čelo razbiti. Eto, u tom smislu je zanimljivo proslediti tu laž po mogućnosti je razotkriti, jer teško će čovek moći da dočeka sledeću priliku ovolike nenameštene otvorenosti!

Evo, od nezapamćenih pseudoliberalnih naših vremena postala je uobičajena praksa u našim novinama da se »štiti omladina« — od koga, od čega? — to ostaje u tami neizvesnosti i tako dobija besmislen i sasvim komičan oblik naročito u napadima na druge organe štampe — »evo«, kažu, »mi smo liberalniji, a vi napadate omladinu i vi ste, dakle, nazadni«. Dodaću u zagradama da u tom istom članciću *Ruskog sveta* postoji i optužba direktno protiv *Građanina*, prema kojoj u njemu neprestano optužuju našu školsku omladinu Petrograda, Moskve i Harkova. Ne govoreći o tome da autor člancića i sam *odlično zna* da ničeg sličnog nema niti je bilo — nekog optuživanja, potpunog i bez izuzetka — jednostavno bih upitao našeg tužioca da nam objasni: šta to znači optužiti svu omladinu bez izuzetka? To apsolutno ne razumem! To, naravno, znači ne voleti celu omladinu zbog nečega, bez izuzetka — i ne toliko, čak, omladinu, nego izvesni određeni uzrast naših mladih ljudi! Kakva je to zbrka? Ko će poverovati takvoj optužbi? Jasno je da su i optužba i odbrana smišljeni na brzu ruku, bez mnogo razmišljanja. No, vredi da se o tome razmisli: pokazao sam da sam liberalan, hvalim omladinu i grdim one koji je ne hvale, i to je dovoljno za pretplatu — jedna briga manje! Baš tako, jedna briga manje — Jer samo najgori neprijatelj naše omladine može se odlučiti da je štiti na ovakav *način* i da naleti na ovakav čudni obrt u rečima na kakav je naleteo (nehomično — u to sam sada uveren više nego ranije) prostodušni autor člancića u *Ruskom svetu*.

Sav značaj je u tome što ovaj način nije samo izum isključivo *Ruskog sveta*, on je zajednički mnogim organima naše pseudoliberalne štampe i u njoj upravo on ne deluje tako naivno. Njegova je suština *prvo* u pohvalama

svoj omladini, i bez izuzetka, u svim prilikama, i u grubim napadima na sve one koji u određenim slučajevima dozvoljavaju sebi mogućnost da na omladinu pogledaju kritički. Ovaj način se zasniva na smešnoj pretpostavci da je naša omladina nedorasla i voli laskanje, da ništa ne razume i sve prima zdravo za gotovo. I, zaista, postigli su to da mnogi mladi ljudi (mi verujemo da nisu svi) zaista vole pohvale, slabi su prema laskanju i spremni su da bez razmišljanja optuže sve one koji im ne ugađaju u svemu i na svakom koraku, osobito u određenim slučajevima. No, za sada je ta šteta samo privremena, s porastom iskustva i sazrevanja izmeniće se i gledišta mladih ljudi. No, postoji i druga strana ove laži, i ona podrazumeva neposrednu, materijalnu štetu.

Ta druga strana tog načina »zaštite naše omladine od društva i vlade« ogleđa se u jednostavnom *odricanju fakta* koje je ponekad grubo, osiono; ko kaže da je bio, znači kleveće omladinu, znači: on je neprijatelj naše omladine!

To vam je način. Ponavljam, najgori neprijatelj naše omladine ne bi mogao da smisli ništa štetnije za njene neposredne interese. Obavezno hoću to da dokažem.

Odricanjem fakta po svaku cenu mogu se postići zadivljujući rezultati.

Šta ćete time dokazati, gospodo, čime ćete olakšati celu stvar, ako budete dokazivali (i, što je glavno, sam Bog zna zbog čega sve to) da omladinu »koja se oduševljava«, dakle one koji mogu da se »oduševe« (neka to bude i Nečajevom) obavezno čine »besposleni i zaostali«, oni koji se uopšte ne *školuju* — rečju, mangupi najgorih sklonosti? Uprošćavajući stvar na taj način, vi sve odvajate od školske omladine, i obavezno sve svodite na »besposlene i zaostale«, i tako unapred optužujete ove nesrećnike i uskraćujete im svaku pomoć: »Vi ste sami krivi, kavgadžije i lenštine, niste bili mirni za stolom«. Izdvajajući slučaj, i odbacujući mogućnost da on bude posmatran u vezi s celinom (a baš u tome se i sastoji jedina mogućna zaštita ovih nesrećnika »koji su zabludeli«), vi ne samo što im izričete konačnu presudu, nego ih lišavate milosrđa, jer uporno tvrdite da su njihove zablude posledica njihovih loših i odvratnih sklonosti pa, po vašem mišljenju, ovi mladići i bez zločina izazivaju prezir i odvratnost prema sebi. S druge strane, šta će biti ako se desi da u neku *afertu* budu umešani ne zaostali, ne mangupi koji se udaraju nogama pod stolom, ne lenštine, nego ona vredna i pametna omladina, školska omladina s plemenitim srcem ali, eto, loše

usmerena? (Obratite pažnju na ovo: *usmerena*. Gde ćete vi u Evropi sada naći više kolebanja što se tiče raznih usmerenja nego što je toga u nas, u naše vreme!). I, evo, prema vašoj teoriji o »lenštinama i zaostalima«, ovi će »nesrećnici« biti trostruko krivi: »Imali su sredstava, pohađali su kurseve, marljivo su se trudili — nemaju opravdanja! Oni trostruko manje zaslužuju milosrđa nego oni besposleni i zaostali!« Evo rezultata koji neposredno proističe iz vaše teorije.

Dozvolite, gospodo (govorim uopšte, i ne obraćam se samo saradniku *Ruskog sveta*), vi na osnovu »odricanja fakta« tvrdite da su Nečajevi obavezno morali da budu idioti, »idiotski fanatici«. Je li to tako? Je li to pravično? U ovom slučaju, stavljam na stranu Nečajeva i kažem »Nečajevi« u množini. Da, među Nečajevima ima mračnih stvorenja, beznadežnih i unakaženih, u kojima postoji žeđ za vlašću i težnja za intrigama koje su složenog porekla, ima u njima strasne i bolesne potrebe da se istakne sopstvena ličnost — ali, zbog čega su oni »idioti«? Naprotiv, čak i oni pravi monstri među njima nisu ljudi zaostali, već spretni, i čak obrazovani ljudi. Ili vi mislite da znanja, »nauke«, školsko obrazovanje (pa makar i univerzitetsko) tako sigurno formiraju dušu mladića da on s diplomom dobija i zaštitni talisman koji mu zauvek obezbeđuje istinu i štiti ga od iskušenja, strasti i poroka? Tako svi ti mladići koji završe školovanje odmah postaju, prema vašem mišljenju, nekakvo mnoštvo malih papa koji su nepogrešivi.

I zbog čega vi smatrate da bi Nečajevi obavezno trebalo da budu fanatici? Najčešće su to, jednostavno, varalice. »Ja sam varalica, a ne socijalist«, kaže jedan Nečajev, recimo, u mom romanu *Zli dusi*, ali vas uveravam da bi on to mogao da kaže i onako javno, van romana. To su varalice veoma spretno, oni su proučili baš onu plemenitu stranu ljudske duše, najčešće mlade duše, kako bi mogli da na njoj sviraju kao na muzičkom instrumentu. Da li vi stvarno mislite da su prozeliti koje okupi jedan Nečajev obavezno sve sami mangupi? Ne verujem, nikako nisu svi, ja sam sam stari »nečajevac«, i ja sam stajao na gubilištu očekujući smrtnu kaznu, i ja vas uveravam: stajao sam u društvu veoma obrazovanih ljudi. Gotovo svi ti ljudi bili su završili studije u najvišim školskim ustanovama. Neki su se kasnije,

kada je već sve bilo prošlo, istakli svojim blistavim specijalnim znanjima i delima. Ne, nisu nečajevci bili samo lenštine koje ništa ne uče.

Neka sam od petraševaca — iako je, prema mom mišljenju, taj naziv nepravilan, jer neuporedivo veći broj petraševaca, u poređenju s onima koji su stajali na gubilištu i bili isti kao i mi, ostao je nedirnut i neuznemiren. Istina, oni nikada i nisu znali Petraševskog, ali i nije stvar bila u Petraševskom u ovoj davnašnjoj priči — eto, to sam hteo da primetim.

Ali, neka sam petraševac. Odakle vi znate da petraševci nisu mogli da postanu nečajevci, da krenu nečajevskim putem, *u slučaju da se tako okrenula stvar?* Naravno, onda je bilo nemoguće zamisliti: kako bi se mogla tako *okrenuti stvar?* Nije bilo takvo vreme. Ali, dopustite mi da za sebe lično kažem: verovatno ne bih mogao da budem *Nečajev* nikada, ali *nečajevac* — ne garantujem, možda bih i mogao... onda, u danima moje mladosti.

Počeo sam sada da govorim o sebi, kako bih imao pravo da govorim i o drugima. Ipak ću nastaviti da govorim samo o sebi, a ako druge budem pomenuo, to će biti onako bezlično, u apstraktnom smislu. Petraševska afera je stara stvar, ona pripada davnoj istoriji i neće, nadam se, biti velike štete što je pominjem, utoliko pre što to činim ovako letimično i posredno.

»Monstruma« i »varalica« među nama petraševcima nije bilo (ni među onima koji su stajali na gubilištu, kao ni među onima koji su ostali nedirnuti — to je svejedno). Ne mislim da neko može da opovrgne ovu moju izjavu. Da je među nama bilo obrazovanih ljudi — i to, kao što sam već primetio, verovatno niko neće sporiti. Ali, bez sumnje je malo ko mogao da se bori s onim sistemom ideja i pojmova koji su tada zahvatili ovo mlado društvo. Mi smo bili zaraženi idejama ondašnjeg teorijskog socijalizma. Tada u Evropi još nije bilo političkog socijalizma, i njega su čak i socijalistički konjovoci u Evropi tada odbacivali.

Uzalud su šamarali i čupali za kosu Luja Blana (baš neka gusta, duga, crna kosa) članovi Narodne skupštine i njegovi drugovi-delegati desnice, iz čijih ga je ruku istrgao Arago (astronom, član vlade, danas mrtav) onda, onog nesrećnog majskog jutra četrdeset i osme godine, kada je u zgradu prodrila gomila nestrpljivih i izgladnelih radnika. Nesrećni Luj Blan, izvesno vreme član privremene vlade, nije ih uopšte uznemiravao — on je samo u Luksemburškom dvorcu govorio ovim bednim i gladnim ljudima, koji su zbog revolucije i republike brzo izgubili posao, o njihovom »pravu na rad«.

Istina, pošto je on ipak bio član vlade, njegove lekcije na ove teme bile su politički loše i užasno smešne. Konsideranov list, kao i Prudonovi tekstovi i brošure, širili su među ovim gladnim radnicima koji ništa nemaju, između ostalog, i duboko prezrenje prema pravu na naslednu svojinu. Nema sumnje, iz svega toga (to jest, iz tog nestrpljenja izgladnelih ljudi koji su zahvaćeni verom u teorije o budućem blaženstvu) rodio se kasnije politički socijalizam, čija je suština, za sada, bez obzira na uzvišene ciljeve, u propovedanju opšteg grabeža koji bi trebalo da izvrše siromašne klase, a posle — »neka bude kako bude« (jer, stvarno ništa još nije rešeno, u vezi s tim, čime zameniti sadašnje društvo, samo se zna da bi trebalo ovo sadašnje da propadne — i, eto, za sada je u tome formula političkog socijalizma). Ali, onda se na celu stvar gledalo nekako ružičasto, u nekoj rajsko-moralističkoj svetlosti. Stvarno je istina da se socijalizam koji se javljao onda upoređivao, čak od strane nekih njegovih konjovodaca, s hrišćanstvom, pa je bio prihvaćan kao popravka i poboljšanje hrišćanstva u duhu veka i civilizacije. Sve te tadašnje nove ideje nama su se u Petrogradu neobično mnogo sviđale, izgledale su nam kao nešto sveto i moralno u najvećoj meri, kao nešto opštečovečansko, što će biti budući zakon za celo čovečanstvo. Mi smo, mnogo pre pariske revolucije od 1848. godine, bili pod čarobnim uticajem tih ideja. Mene je još Bjelinski, i to još 1846. godine, uputio u *istinu* tog budućeg »obnovljenog sveta« i u *svetlost* budućeg komunističkog društva. Sva ta ubeđenja o nemoralnosti samih osnova (hrišćanskih) savremenog društva, o nemoralnosti religije, porodice, o nemoralnosti prava svojine, sve te ideje o negiranju nacionalnog u ime sveopšteg ljudskog bratstva, o mržnji prema otadžbini kao kočnici u sveopštem razvoju, i drugo, slično tome — sve se to javljalo u obliku uticaja kojima nismo mogli da odolimo, sve je to obuzimalo naše duše i naša srca u ime nekog uzvišenog principa širokogrudosti. U svakom slučaju, ta tema nam je izgledala kao nešto veličanstveno, kao nešto što stoji daleko iznad ondašnjeg nivoa vladajućih ideja — i to nas je sablažnjavalo. Oni među nama, i ne samo među petraševcima, nego među svima koji su tada bili *zaraženi* i koji su kasnije radikalno odbacili sve ovo sanjarsko buncanje, taj mrak i užas koji su pripremani čovečanstvu u obliku obnove i njegovog vaskrsenja — oni u ono vreme još nisu znali uzrok svojoj bolesti, i zbog toga se tada još nisu mogli boriti protiv nje. I tako, zbog čega vi mislite da bi ubistvo *a la* Nečajev moglo da zaustavi ako ne, naravno, sve, a ono bar neke među nama u ono vruće vreme usred doktrina koje su obuzimale dušu i uzbudljivih evropskih

dogadaja koje smo mi, zaboravljajući na otadžbinu, pratili s grozničavim naporima?

Strašno i odvratno moskovsko ubistvo Ivanova, ubica Nečejev, je, nema sumnje, svojim žrtvama — »nečajevcima« predstavio kao političku stvar, korisnu za »buduće opšte i veliko delo«. Drugačije se ne može razumeti kako su se nekoliko mladića (ma ko oni bili) složili u ovako mračnom zločinu. I ja sam u mom romanu *Zli dusi* nastojao da pokažem te raznovrsne motive zbog kojih i ljudi dobrodušni i čista srca mogu da budu uvučeni u ovakav strašan zločin. U tome je i sav užas što čovek u nas može da učini najpakosniji i najmrskiji postupak, a da ponekad uopšte ne bude pakosnik! I nije to samo tako u nas, tako je na celom svetu od početka, u prelaznim vremenima kad nastupaju potresi u životima ljudi, kad se pojavljuju sumnje i odricanja, skepticizam i kolebanje u osnovnim društvenim uverenjima. Ali, u nas je to češće nego u drugih, baš u naše vreme, i ta karakteristika je nešto najbolnije i najmučnije u ovom našem momentu. Ta mogućnost da čovek smatra da nije nitkov — a on, ponekad, i nije — a u isto vreme čini javne gadosti, eto u tome je naša najveća sadašnja nevolja.

Čime je tako posebno zaštićen mlad svet u poređenju s drugim uzrastima da vi, gospodo, njegovi zaštitnici — tek što je on počeo marljivije da se trudi — odmah zahtevate od njega takvu čvrstinu i zrelost uverenja kakvih nije bilo ni u njihovih očeva i kakvih i danas, prema tome, još manje ima. Naši mladi ljudi iz obrazovanog staleža formiraju se u svojim porodicama u kojima se danas sve češće sreću nezadovoljstvo, netrpeljivost, grubost neznanja (bez obzira na prosvetćenost klase), u kojima se gotovo svuda pravo obrazovanje zamenjuje samo nabusitim odricanjem uz ponavljanje tuđih misli; u tim porodicama, materijalni interesi vladaju nad uzvišenim idejama, i u njima se deca vaspitavaju odvojeno od tla i daleko od prirodne istine, u nepoštovanju ili ravnodušnosti prema otadžbini, uče se podsmešljivom prezrenju prema narodu, a ovo se u poslednje vreme osobito mnogo raširilo u nas — i zar bi odatle, iz takvog izvora, naši mladi ljudi trebalo da crpu istinu i sigurnost u usmeravanju svojih prvih koraka u životu? Evo, tu je početak zla: u tom prenošenju, nasleđivanju ideja, u onom vekovnom nacionalnom gušenju u sebi svake nezavisnije misli, u pojmu o položaju Evropljanina koji se može dostići samo uz obavezan uslov nepoštovanja prema sebi i prema ruskom čoveku!

Ali vi ovim, odveć uopštenim zapažanjima, izgleda, ne ćete poverovati. »Obrazovanje«, nastavljate vi, »marljivost« »besposleni i nazadni« — ponavljate i dalje. Imajte na umu, gospodo, da svi ti vaši uzvišeni evropski učitelji, vaša svetlost i vaša nada — Mil, Darwin, Štraus — na začuđujuće zanimljiv način ponekad gledaju na moralne dužnosti savremenog čoveka. A oni, međutim, nisu neke lenštine koje ništa ne uče, neke mamine maze koje se udaraju nogama pod stolom. Vi ćete se nasmejati i upitaćete: otkud meni pada na pamet da govorim baš o ovim imenima? Govorim stoga što je teško zamisliti da naša školska omladina, inteligentna i vatrena, može da prođe pored tih imena već na svojim prvim koracima u životu. Može li ruski mladić da bude ravnodušan prema tim vođama evropske progresivne misli, kao i pre sličnima, osobito prema onima u kojih postoji ruska strana takvog učenja? Ova smešna reč, »ruska stranka sledbenika njihovih učenja«, neka mi bude oproštena ako ni zbog čega drugog ono zato što ta ruska stranka sledbenika učenja zaista i postoji. Nju čine oni izvodi iz ovih učenja koja deluju kao neoborivi aksiomi, kakvi se samo mogu izvesti u Rusiji; u Evropi se, pak, mogućnost sličnih izvoda ne može ni zamisliti. Reći će mi, molim: ova gospoda ne uče ničemu naopakom, neka Štraus, na primer, i mrzi Hrista, nije važno što je on ismevanje i pljuvanje hrišćanstva odredio kao osnovni cilj svoga života, on ipak obožava čovečanstvo u celini, i njegovo je učenje uzvišeno i plemenito u najvećoj mogućnoj meri. Može biti da je to tako, možda su ciljevi svih tih savremenih vođa evropske progresivne misli čovekoljubivi i veličanstveni. Ali, meni izgleda sigurno i ovo: dajte tim savremenim, divnim učiteljima punu mogućnost da sruše staro društvo i da izgrade novo — i videćete da će nastupiti takav mrak, takav kaos, nešto grubo, slepo i neljudsko do te mere da će se zgrada srušiti pod prokletstvima čovečanstva i pre nego što bude završena. Kada jednom bude odbacio Hrista, ljudski um će stići do začuđujućih rezultata. To je aksiom. Evropa, bar njeni najviši intelektualni predstavnici, odbacuje Hrista, a mi, pak, kao što se zna, obavezno podražavamo Evropi.

Ima istorijskih trenutaka u životu ljudi kada se javno, drsko i najgrublje zločinstvo može smatrati lepotom, plemenitom hrabrošću čovečanstva koje se oslobađa okova. Jesu li potrebni primeri, nema li tih primera na hiljade, na stotine hiljada?... Ovakva je tema, naravno, velika i neobuhvatna, teško je

baviti se njome u feljtonu; ali ipak, kao rezultat svega, mislim, može se dozvoliti moja pretpostavka: nekada čak i čestit i dobrodušan dečak, čak i onaj marljivi đak, može na trenutak da postane nečajevac... razume se, opet, ako naiđe na Nečajeva — to je već *sine qua non*^[19]...

Mi, petraševci, stajali smo na gubilištu i slušali našu presudu bez i najmanje kajanja. Nema sumnje, ne mogu da posvedočim za sve, ali mislim da neću pogrešiti ako kažem da bi tada, u tom trenutku, ako ne svi ono barem velika većina među nama odricanje od svojih uverenja smatrala kao nešto krajnje nepošteno. To je stvar davnog vremena, i zbog toga je, može biti, na mestu pitanje: je li ta upornost i to odbijanje pokajanja bila posledica izopačene prirode, stvar nazadnih kavgadžija? Ne, mi nismo bili kavgadžije; čak, može biti, uopšte nismo bili izopačeni mladi ljudi. Osuda na smrt streljanjem, koja nam je prethodno svima pročitana, bila je pročitana sasvim ozbiljno; gotovo svi osuđenici bili su uvereni da će ona biti izvršena, i izdržali su bar desetak užasnih, neizmerno strašnih trenutaka u očekivanju smrti. U tim poslednjim trenucima, neki od nas (to sigurno znam) instinktivno su se udubljivali u sebe i, proveravajući u magnovenju sav svoj mladi život, možda su se i kajali zbog nekih svojih teških prestupa (od onih koji u svakom čoveku leže celog života, kao tajna na savesti), ali ona stvar zbog koje su nas osudili, one misli, pojmovi koji su vladali našim dušama — izgledali su nam ne samo kao nešto zbog čega se ne bi trebalo kajati, nego kao nešto što očišćuje, kao mučeništvo zbog kojeg će nam mnogo šta biti oprošteno! I to je potrajalo dugo. Nisu nas slomile godine progonstva i godine patnje. Naprotiv, ništa nas nije slomilo, samo su naša ubeđenja održavala naš duh u saznanju ispunjenog duga. Ne, nešto drugo je izmenilo naš pogled, naša ubeđenja i naša srca (razume se, dozvoljavam sebi da govorim samo o onima među nama o čijim se promenama u uverenjima danas zna, ili su oni sami, na ovaj ili onaj način, posvedočili o tome). To nešto drugo, to je bio onaj neposredni dodir s narodom, bratsko sjedinjenje s njim u zajedničkoj nesreći, shvatanje da si i sam postao takav kao i on, da si s njim poravnani i izjednačeni u najnižim slojevima njegovim.

Ponavljam, to se nije zbilo brzo, nego postepeno, posle mnogo, mnogo vremena. Nisu ponos i samoljublje sprečavali da se prizna. A ja sam, međutim, bio možda jedan od onih (opet samo o sebi govorim) kojima je najviše bio olakšan povratak narodnom korenu, upoznavanju ruske duše i priznanju narodnog duha. Poticao sam iz čestite ruske porodice. Otkako

pamtim sebe, pamtim i roditeljsku ljubav prema sebi. Mi smo u našoj porodici znali Jevanđelje gotovo od najranijeg detinjstva. Bilo mi je jedva deset godina, a već sam znao sve najvažnije događaje iz ruske istorije, iz Karamzina, kojeg nam je otac s večeri čitao naglas. Svaka poseta Kremlju i moskovskim crkvama za mene je nešto veličanstveno. Drugi možda nemaju takve uspomene kao što ih ja imam. Danas često razmišljam i postavljam sebi pitanje kakve utiske najčešće ponese iz svoga detinjstva ova današnja omladina? I, evo, ako je čak i meni, koji već prirodno nisam mogao uobraženo da prođem kroz tu novu kobnu sredinu u koju nas je dovela nesreća, ako ja nisam mogao da na pojavu narodnog duha pogledam letimice i svisoka — ako je meni, ponavljam to, bilo teško da se uverim da je bilo laž i neistina gotovo sve to što smo smatrali svetlošću i istinom, kako je, onda, tek drugima čiji je raskid s narodom dublji, u kojih je taj raskid prihvaćen i nasleđen još od očeva i dedova?...

Bilo bi mi veoma teško da ispričam istoriju preporoda mojih shvatanja, utoliko više što je tako nešto, možda, i ne mnogo zanimljivo; ta nekako to i ne ide u tekst-feljton...

Gospodo zaštitnici naše omladine, uzmite, najzad, tu sredinu i to društvo u kojem se ona formira, i postavite sebi pitanje: može li u naše vreme nešto biti manje zaštićeno od *izvesnih uticaja*?

Pre svega, postavite pitanje: ako sami očevi tih mladića nisu postali bolji, jači i zdraviji od svojih ubeđenja, ako su ta deca još od najranijeg detinjstva bila u porodicama suočena s cinizmom, ako su slušala oholo i ravnodušno (najvećim delom) odricanje, ako se pred njima reč »otadžbina« izgovarala samo s podsmešljivom grimasom, a na stvar Rusije se gledalo samo s prezrenjem, ako su im, dalje, njihovi velikodušni očevi i vaspitači govorili jedino o »opšteljudskim« idejama i proganjali dadilje koje deci čitaju »Bogorodicu«, recite mi onda, molim vas, šta se onda može tražiti od te dece i je li humano, štiteći ih, izvlačiti se samim onim odricanjem fakta?

Nedavno sam naišao u novinama na sledeći *entrefilet*:

»*Kamsko-Volžske* novine pišu da su ovih dana trojica gimnazijalaca 3-ćeg razreda Druge kazanske gimnazije *pozvani na odgovornost* pod sumnjom

da su počinili delo u vezi s nameravanim bekstvom u Ameriku.«

Pre dvadeset godina, vest o nekim gimnazijalcima koji hoće da beže u Ameriku meni bi ličila na zabunu. Ali, već u samoj činjenici što to meni sada ne deluje kao zabuna, nego kao nešto što *shvatam*, sada vidim i *opravdanost* njenu. *Opravdanost!* Bože moj, sme li se tako reći?

Znam da to nisu prvi gimnazijalci koji beže; bilo je toga i ranije, bežali su i drugi stoga što su bežali njihovi očevi i braća. Vi se sećate priče Keljsijeva o siromašnom oficirčiću koji je pobjegao *pešice* preko Tornea i Stokholma, Hercenu u London, gde ga je ovaj postavio za slugača u svojoj štampariji. A sećate li se priče samoga Hercena o onom *kadetu* koji je krenuo, čini mi se, na filipinska ostrva, da osniva komunu, i ostavio je Hercenu 20.000 franaka za buduće emigrante? Ali, sve je to već davnašnja istorija! Od tada su bežali u Ameriku, »da osete slobodni rad u slobodnoj državi«, starci, očevi, braća, devojke, gardijski oficiri... samo što nije i bogoslova bilo. Valja li kriviti ovu dečicu, ovu trojicu gimnazijalaca zato što su njihove glave podlegle *velikim idejama* o »slobodnom radu u slobodnoj državi«, zato što su poverovali u komunu i sveevropskog čoveka, valja li ih kriviti stoga što su sve te tričarije počele da im liče na religiju i što su im se absentizam i izdaja otadžbine učinili kao velika vrlina? Ako bi ih trebalo okriviti, onda koliko ih okriviti, u kojoj meri — to je pitanje.

Autor člančića u *Ruskom svetu*, potkrepljujući svoju ideju da su u »slična bezumlja« u nas umešani *samo* lenštine i oni zaostali i besposleni, navodi poznate reči, koje ulivaju poverenje, što ih je izrekao ministar narodne prosvete, nedavno u Kijevu, posle pregleda školskih ustanova u sedam okruga, prema kojima se »poslednjih godina omladina neuporedivo ozbiljnije odnosi prema nauci i neuporedivo više i zainteresovanije radi«.

Da, ovo su, naravno, reči koje zaslužuju poverenje, to su reči u kojima može da bude *jedina* naša nada. U sadašnjoj reformi školskog sistema nalazi se bezmalo sva naša budućnost — mi to znamo. Ali, sam ministar prosvete je izjavio u tom istom govoru, ako se ne varam, da do konačnih rezultata reforme ima još mnogo da se čeka. Mi smo uvek verovali da je naša omladina sposobna da stvar učenja shvati ozbiljno. No, za sada je oko nas magla licemernih ideja, mnogo fikcija i predrasuda okružuje i nas i našu omladinu, ceo naš društveni život, život očeva i majki te omladine dobija sve više neki čudan izgled — čovek ponekad i mimo volje traži razne načine kako bi savladao nedoumice. Jedan od takvih načina je — da čovek bude

više osetljiv, da ima srca i da se ne stidi ako ga neko nekad nazove građaninom. i... da barem ponekad kaže istinu, makar ona bila nedovoljno, po vašem mišljenju, liberalna.

ČLANCI, OGLEDI I PREPISKA IZ ČASOPISA »GRAĐANIN« 1873-1878.

NAŠI MANASTIRI

(ČASOPIS »BESEDA«, 1872.)

Ovo je niz tekstova u časopisu *Beseda* o bogatstvima naših manastira. Autor se rukovodio i tačnim podacima i ličnim zapažanjima, izvodeći razne, veoma zanimljive aritmetičke zaključke kojima njegov tekst obiluje. Na kraju svega, pokazano je da svaki kaluđer »košta državu« 1155 rubalja prosečno. Vidi se da autor ima potrebne podatke, i da je uložio neobično mnogo revnosti i truda u svoj rad. Da li je tačna cifra »koliko košta državu« kaluđer, odgovara li ona sasvim istini — mi to nećemo raspravljati. Tekst je već izazvao nekakve odgovore »uvređenih«. Mi nismo uvređeni, i hoćemo da primetimo nešto drugo. Mi i sami osećamo mržnju prema kaluđeru-oblaporniku koji pije i ždere, pohlepniku koji trguje svetinjama, skuplja novce i zašiva ih u kamilavku, koji je prek i, ako je verovati jednoj-nedavnoj vesti, spreman da batinama ubije desetogodišnjeg dečaka zbog nestašluka u školi. Cifra od 1155 rubalja za izdržavanje kaluđera je, prema našem mišljenju, neprilična i začuđujuće velika (dodajmo još jednom, to je prosek, a u Rusiji ima još mnogo siromašnih kaluđera, možda ih je i većina). Pa, i. pored svega toga, mi se ne možemo složiti s autorovim izrazom da izdržavanje kaluđera »košta državu« toliko i toliko. Kaluđer »košta« ne državu toliko i toliko, nego narod, i on žrtvuje tu sumu (gotovo 8 miliona,

prema autorovom računu) sam za izdržavanje manastira, dobrovoljno, i nikad ova dažbina nije u narodu drugačije prihvatana nego kao dobrovoljna. Kad smo kazali ovo, uzmimo u obzir i druge razloge: ta sva ta bogatstva, kada se jednom stvore, postaju svojina onih koji su ih stekli, i šta mi imamo s tim kako se troši ta svojina, koliko baš dolazi na svakog učesnika, koliko ide na štednju, na ulaganja i održavanje prvobitnog kapitala? Ta to je svojina privatnih lica, mi ne vodimo brigu o tome kako neki spahija, ili trgovac, seljak postupa sa svojom imovinom; mi njima ne zavirujemo u kuhinju, ne brojimo im zalogaje, ne brinemo o tome šta su u usta stavili...

Ali, evo, to je ono, i nehotice nam pada i nešto drugo na pamet:

»Sveštena lica bi trebalo da žive u svetosti, ne bi trebalo da ugađaju telu, da grabe, ona bi trebalo da daju primer uzdržavanja, pa i siromaštva, a bude li obrnuto — izgubiće se cilj koristi, i srce će zavapiti pred tom bogato nagrađenom besposlicom, pred tim neuzdržavanjem«, i sve u tom smislu. Tekst navodi na takvu pomisao, i u tome je, nema sumnje, njegov glavni cilj.

Divno bi to bilo. Kako bi to bilo poželjno kada bi sveti oci mogli, umesto da skupljaju bogatstva i da se malodušno brinu o svojoj sigurnosti, da i dalje skupljaju bogatstva, a da žive u siromaštvu i svakojakom uzdržavanju koje kaluđerima priliči; kako bi to divno bilo kada bi kaluđeri davali primer svojim srcima koja plamte od ljubavi prema Gospodu i da velikim sumama pomažu bližnje, celom kraju gde se nalazi manastir; kako bi to divno bilo kada bi oni hranili jadnike u vreme gladi, učili decu, pomagali siromašne sveštenike — kako bi to divno bilo, jednom rečju, kada bi oni svojim premudrim i čistim srcima bili posrednici između onih koji daju obol od čistog srca i onih koji su bedni, koji su nevoljama obremenjeni! Kakav bi to bio podvig, kako bi to bilo svetlo, divno, premudro!

Izražavati slične želje — to je dirljivo, i nešto slično se i ne može izbeći; nevolja je, međutim, u tome što se tako može upasti u neobično veliku laž. Prvo, narod koji daje novce kaluđerima — daje im ne zbog toga da se oni opijaju i prejedaju, i ne daje on njima nego — Gospodu (ovoga puta izuzimamo neke gospođe-bogomoljke, govorimo samo o narodu). Pravosuđe i narodno prosvećivanje (nad kojima je autor takođe zabrinut, i za koje kaže da državu staju koliko i kaluđeri) su, naravno, važne stvari, ali i oplemenjivanje srca i religiozna osećanja su takođe važni, ako njih još ima u društvu, i vrede i oni kao i pravosuđe i narodno prosvećivanje. Teško društvu koje nema religioznog osećanja! Naši racionalisti, razume se, žale

što se to osećanje troši tako očito neracionalno. Bolje je da narod daje neposredno za škole i staračke domove, bez posrednika, zar ne? Bolje je prodati mirisno ulje i razdeliti siromašnima, zar ne, ako se sećate one priče iz Jevanđelja.

Postoje od davnina izvesni načini optuživanja koji su veoma paradoksalni, ali koji izvanredno precizno postižu cilj. Na primer: »to su sveti ljudi pa bi, prema tome, trebalo da žive sveto, ali mi vidimo da je obrnuto, i...« zaključak je jasan. I to izvanredno deluje. Za potvrdu se navodi ceo niz neospornih činjenica koje su svima bile poznate, ali koje nisu imale dejstva sve dok ih nisu grupisali u sistem s određenim ciljem. Odavde slede ponekad začuđujući zaključci.

U suštini, takvo grupisanje činjenica sadrži samo polovinu istine, a samo polovina istine je, prema našem mišljenju, nešto gore od laži. Otvorena laž se još može opovrgnuti, ali kako opovrgnuti ceo sistem činjenica ako su još i tačne? Mi znamo da je, još u vreme svetog Teodosija, prilikom osnivanja Kijevsko-Pečerske lavre, već bilo ovakvih oblapornika i malodušnika među bratijom koja se okupljala. Mi znamo da je greha, egoizma, pa čak i zločina bilo i u vreme prvih hrišćanskih zajednica, još na početku hrišćanstva. Ukazujući na to, mi nikako ne mislimo da se skrivamo pred istorijskim činjenicama, pred onim što je zakon, mi ne predlažemo spokojstvo — nešto slično bilo bi odvratno. Bilo je greha i zla još u vreme svetog Teodosija, pa i u prvim hrišćanskim vremenima, ali bilo je, zato, i svetog Teodosija, i mučenika Hristovih, i osnivača hrišćanstva, celog savremenog hrišćanstva. A u tome je sve. Ko zna, možda i u današnjim ruskim manastirima ima mnogo ljudi čista srca, onih koji vape za duhovnim ganućem i čije srce žudi i pati, za koje je, bez obzira na sav liberalizam našega veka, manastir izlaz, neutoljiva duhovna potreba.... Mi ne želimo nasilje i ne pristupamo obnovi društva na despotski način.

Ali, ovde će se, nema sumnje, oglasiti autor, i reći će da on uopšte nije o tome govorio, da je to druga stvar, druga materija; on je govorio, navodno, samo o bogatstvima i prihodima naših manastira.

Pa šta onda? Možda će autor, ako hoćete, i biti u pravu, ali mi ćemo mu ipak ponoviti da je polovina istine ne samo laž, nego nešto gore od laži. Zahvaljujemo za dostavljene materijale, ali ne i za sistem njihovog grupisanja.

SEDNICA DRUŠTVA LJUBITELJA DUHOVNOG PROSVEĆIVANJA, 28. MARTA

Mi smo u svoje vreme obavestili čitaoce o dvema sednicama Društva ljubitelja duhovne prosvete na kojima je, na prvoj, g-n Filipov čitao svoje razmatranje »o nužnosti jedne vere«, a na drugoj je profesor Petrogradske duhovne akademije, g-n Nilski, izrekao svoje primedbe u vezi s pomenutim razmatranjima. Pošto na poslednjoj sednici nije bilo vremena za primedbe g-na Filipova (g-n Nilski je završio svoje izlaganje u jedanaest i po), odlučeno je da se za konačnu raspravu među naučnicima-suparnicima zakaže sledeća sednica. Razumljivo je s kakvim se zanimanjem očekivala ta odlučujuća borba argumenata jedne i druge strane, i koliko je znatiželje u vezi s ovim izazivala nova sednica Društva koja je bila zakazana za 28. mart. No, kakvo je opšte razočaranje nastupilo kada su članovi Društva, stigavši na sednicu, saznali da g-n Nilski, koji se, kao što znamo, prethodno sporazumeo s gnom Filipovom o uslovima dvoboja koji ih očekuje, nije došao na sednicu Društva zbog — kako smo obavestili — iznenadne bolesti.

Odlagati dalje raspravu g-na Nilskog i g-na Filipova nije bilo moguće, jer se i bez toga cela stvar otegla, a rasprava oko pomenutog pitanja je odbacila u drugi plan sve druge poslove Društva, pa je g-n predsednik predložio g-nu Filipovu da izloži pripremljene primedbe protiv g-na Nilskog, bez obzira na to što je protivnik odsutan.

No, iz izjave g-na Filipova, koju je dao na početku govora, saznali smo da je njemu posebno stalo do usmenih objašnjenja s g-nom Nilskim ovde, pred članovima Društva, jer ga smatra najboljim znalцем tog problema u Petrogradu; on se, u tom smislu, pre svog predavanja, obraćao savetu Društva s molbom da pozove g-na Nilskog koji tada još nije bio član Društva, makar kao gosta, jer je sama pojava ovih prigovora g-na Nilskog na prethodnoj sednici bila izazvana iskrenom željom g-na Filipova da što je moguće bliže protumači, kako sebi tako i Društvu, suštinske karakteristike problema koji je pokrenuo i koji je veoma značajan i za narod i za crkvu.

Naravno, polemika gospode Filipova i Nilskog, koja će uslediti u štampi povodom ovoga, imaće svoj značaj, cenu, ali u štampi je mnogo lakše izbeći neku neugodnu protivnikovu primedbu i izvući se iz situacije u kojoj bi se, u usmenom dvoboju, moralo — htelo, ne htelo — položiti oružje. Koliko se dugo može voditi polemički spor bez ličnog prisustva protiv najočitijih istina, o tome ima toliko primera na svakom koraku da mi i ne smatramo da je potrebno da se na tome zadržavamo. Može se, istina, i u usmenom sporu sebi mnogo dozvoliti, ali ipak je teže, naročito pred svedocima.

Zbog pomanjkanja vremena, tumačenja g-na Filipova su samo delimice dotakla prvi deo onog njegovog razmatranja u kojem on dokazuje, ako se čitaoci sećaju, da se neka pravila o nužnosti jedne vere nalaze u suprotnosti s gledištem crkve o slobodi vršenja obreda, i da ovo razmatranje u tri dela uopšte ne dotiče pitanje o nužnosti saborske revizije ukaza od 13. maja 1667. godine. Njegov je govor bio usredsređen, najvećim delom, gotovo isključivo, na problem značaja zakletvi koji je odredio moskovski sabor 1667. godine, a oko tog problema je između njega i g-na Nilskog nastupio glavni spor — u tome se nalazi, prema tvrđenju g-na Filipova, i glavni čvor ovog pitanja koje je on pokrenuo. G-n Filipov smatra, kao što je čitaocima *Građanina* već poznato, da je saborskim instrukcijama od 13. maja 1667. godine upotreba dva prsta, kao i nekih drugih postupaka vršenja obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, bilo nešto ubuduće zabranjeno bezuslovno, i da bi, prema tome, onaj ko bi se posle ovih odluka odlučio da zadrži takve postupke bio, snagom jedino ovih odluka, protivnik sabora, kao i to da se ta zabrana obreda iz vremena pre patrijarha Nikona nastavila sve do 1763. godine, to jest do vladavine Katarine II, kada se naglo promenilo i gledište vlade u odnosu na pristalice starog obreda. Gn Nilski, pak, misli da se kletvena zabrana sabora iz 1667. godine ne odnosi na vršenje obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, nego samo na ona lica koja zbog tog obreda sama napuštaju crkvu, hule na njene tajne i na one koji ih vrše — pa, prema njemu, ako se čovek ne bi odvajao od crkve, nego samo tražio onaj svoj stari obred, njemu bi bilo dozvoljeno da se pridržava tog obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, i crkvene vlasti ne bi imale ništa protiv, ne bi se, sa svoje strane, suprostavljale ispunjavanju takvih želja.

Pošto se ovaj postupak, koji koristi g-n Filipov u raspravi s g-nom Nilskim, sastoji u tome da se navedu tačne reči iz onih dokumenata na koje se poziva g-n Nilski, kao i on sam — pošto je, kažemo, sličan način izlaganja materije dao prisutnima mogućnost učešća u diskusiji, onda ćemo i mi,

upoznavši se dobro s izvorima, ne kolebajući se reći da g-n Nilski u ovom pitanju nikako ne može da izdrži, prema našem mišljenju, protivdokaze koje je njegov oponent naveo. Nećemo govoriti o brojnim svedočanstvima istorijskih dokumenata koji savršeno jasno potvrđuju gledište g-na Filipova o ovom problemu, ali ne možemo ćutanjem zaobići to da je u napisima g-na Nilskog, koji su objavljeni u *Hrišćanskim lekcijama* za 1870. godinu, g-n Filipov pronašao i saopštio slušaocima i takva mišljenja koja bi se mogla, ako se otkrije ko je autor, obavezno pripisati g-nu Filipovu, ili pak nekom njegovom apsolutnom istomišljeniku — ali, svakako ne g-nu Nilskom.

Cela stvar je postala jasna do te mere da je čak i g-n Čeljcov, koji se protivio g-nu Filipovu posle njegovih tumačenja, i koji je upotrebio sva dostupna sredstva u zaštitu stavova g-na Nilskog, bio saglasan upravo oko ove tačke s g-nom Filipovom, pa je izjavio da je, prema njegovom mišljenju, ovako očitu istinu bilo izlišno dokazivati. G-n Čeljcov je ispustio iz vida sledeću okolnost: na prošloj sednici Društva, g-n Nilski je upravo s tom očitom istinom polemisaio cela dva sata, i oko toga se i vrtela sednica od 28. marta — ona je trebalo da ukloni nesuglasice koje su se javile baš u vezi s ovim predmetom. Uostalom, g-n Čeljcov nije verziran u ovim stvarima, i njegove primedbe su ostavljale utisak kao da to čovek govori od nevolje, onako, »vršeći tešku dužnost«. Ne mnogo vičan logici, ali i ne bez dara slobodnog usmenog izlaganja, on se ovoga puta mimo običaja bunio, grešio je i, verovatno kao i svaki čovek koji je uzbuđen i ne stoji najbolje sa stvarima o kojima govori, on je u toku izlaganja načinio nekoliko upadljivih grešaka, kakve u uobičajenom mirnijem stanju svakako ne bi sebi dopustio. Zbog toga je i sama priroda ovih pogrešaka razotkrila neobično veliku nepreciznost i zbrku u opštim bogoslovskim pojmovima, i sve je delovalo na nas mučno, kao znak nezadovoljavajućeg stanja nauke čak i u višim duhovnim ustanovama.

POŽAR U SELU IZMAJLOVU

Sezona požara! Razume se, nastupila je i neće mimoći ni ovu godinu. Među drugim vestima koje donose naše novine, posebno se ističe vest u broju 134 *Moskovskih vesti* o požaru u selu Izmajlovu, i to ne o samom požaru (požar kao požar, ima i drugde takvih požara, i verovatno će ih još mnogo biti) toliko koliko o neobičnim prilikama u vreme tog požara. Evo šta kaže dopisnik na kraju svog izveštaja:

»Uopšte, ovaj je požar po mnogo čemu poseban: osećao se veliki nedostatak vode, ribnjak je daleko od sela, seljaci zbog nemarnosti i aljkavosti — a naročito zbog pijanstva — nemaju ne samo vatrogasnog creva i čaklje, nego i onoga što je najneophodnije u domaćinstvu — ćuskiju, sekiru, vedro, tako da su žene gasile požar muzlicama. Sve je propijeno i založeno po gostionicama i krčmama«.

Tako, znači: »zbog nemarnosti, aljkavosti i pijanstva« nema ne samo vatrogasnih instrumenata, creva i čaklje, nego nema čak ni ćuskije, nema sekire, vedra, tako da žene gase požar muzlicama. *Sve je propijeno i založeno po gostionicama i krčmama!...*

I to se događa u poznatom podmoskovskom selu! Mi smo, nema tome davno, govorili o fantastičnoj slici moguće i bliske budućnosti, kada će sve biti propijeno i založeno, svi instrumenti — ne samo oni vatrogasni, nego i sekire, rala, drljače. Zatreba da se naseku drva — idi vlasniku zalagaonice i otkupi, izmoli *za ovaj put* sekiru; valja poorati — pođi da otkupiš ralo, drljaču. I šta će vam drljača? Gde tada naći konje? Gde će biti kuća, porodica, nezavisnost i nekakav red? Sve je nestalo na toj našoj fantastičnoj slici, u tom snu: ostali su samo kulaci i Jevreji i solidarni bednici do kraja zaduženi kod njih. Jevreji i kulaci će, recimo, plaćati njihove obaveze, ali će im uzimati hiljadu puta više od plaćenog! Mi smo nastojali da se odbranimo od fantazije, nazivali smo je »lošim snom«, »snom titularnog savetnika Popriščina«, no evo — krajičak tog sna odjednom nam se stvarno pokazao, ako je verovati dopisniku *Moskovskih vesti* (a i zbog čega im ne verovati, sve je tako lepo verovatno). Uostalom, ako su založene sekire i vedra, ipak su ostale muzlice i, evo, one su dobro došle. Nije sve, reklo bi se, izgubljeno! Zanimljivo je kako su i muzlice ostale — uz krave ili bez krava? I zbog čega su, najzad, i one ostale? Zar muzlica ništa ne vredi, zar se i ona ne može propiti? Zbog čega i ona nije propijena? Mi namerno postavljamo pitanje ovako: zbog čega nije propijena i muzlica, nego onako: zbog čega je propijena?

Neka se narod proveseli. A posle... posle će se trgnuti. Uzgred: ko sada seljacima u Rusiji obnavlja mesto postradalo od požara? Ranije je, i to je bivalo često, izgorela sela obnavljao spahija. Ovaj stari patrijarhalni način (iako je bio koristan) bi sada trebalo zameniti načinom koji bolje odgovara savremenom stanju stvari, recimo, unapređivanjem narodnih kreditnih ustanova. Istina, u ovom trenutku bi još mnogo novaca, ako ih uopšte budu dobili onim »unapređenjem«, otišlo onamo kuda su otišle sekire i vedra, ali neće sve to večno potrajati. Nedavno smo čitali o samo ubistvu jednog seljaka. On se u zimu zadužio u preduzimača na ime letnje zarade, kako bi prehranio porodicu i, evo, s proleća — kada je trebalo poći na posao besplatno, nemajući ni za trošak više — on se obesio. Zanimljivo bi bilo znati koliko je bila velika ta suma, i koliko uzimaju zelenaši zarobljujući tako narod dugovima od prošle jeseni do sledećeg leta? Ali, još je zanimljivije što je ta suma, ma kolika ona bila, dobročinstvo u odnosu na sadašnje stanje stvari kad čovek ne bi imao drugoga kredita.

Imali smo, takođe, priliku da nedavno pročitamo vest (uostalom, nju su prešampale sve novine) iz Ščigrovskog sreza, koja kaže da su mnogi tamošnji imućniji seljaci odjednom počeli susednim spahijama da prodaju gnojivo koje su nakupili u toku zime, stoku, pokretnu imovinu, pripremajući se za seobu u Orenburšku oblast. Ceo srez je namamio, kažu, jedan spahija iz Fateškog sreza, koji je kupio veliku zemlju u Orenburškoj oblasti i ponudio je onima koji se dosele. Na poziv se odazvalo oko 10.000 ljudi (zanimljivo bi bilo znati u kakvim uslovima spahija nudi zemlju?). Odmah je počela konačna prodaja imovine. No, nije poznato hoće li seoba biti dozvoljena, i tako se može desiti da seljaci ostanu gde su i bili, samo još u većoj nevolji nego do tada, bez stoke i pokretne imovine.

Znajući naše običaje, mi čak verujemo da će se nešto slično i dogoditi doista; to jest, s jedne strane biće zadržavanja (možda i potrebnog), a s druge strane — ona slepa vera bez ikakvog razmišljanja, onaj elan koji je uobičajen u takvim prilikama u našem narodu. A da se ovde radi o elanu i entuzijazmu, u to nema sumnje, Priznajemo, bilo bi nam veoma drago da sve to seljacima uspe, da ih ne zadrže. Dosadio im je, znači, raniji život s krčmama. Iako dopisnici ne kažu ni reči o krčmama, mi smo zbog nečega uvereni da seljaci mrze staro mesto i beže u obećanu zemlju između ostalog i zbog krčmi. Mi smo ubeđeni da će oni, stigavši u novo mesto, odmah dati zajedničko obećanje: nećemo piti vina. Zar bi trebalo preduzeti ovakav ozbiljan pohod, pa odmah opet piti? Slične seobe — to je nešto dobro i

spasonosno. To je obnova, novi život na drugačijim moralnim načelima. Taj će pohod ostati sačuvan u porodičnim predanjima, a dobre uspomene učvršćuju porodicu. Čak i život u starom zavičaju biće čistiji u sećanju, sve ono staro biće zapamćeno kao nešto lepo. A ako ih sada ostavite na starom mestu, makar do sledeće zime, nekom administrativnom zabranom seobe, ako im zabranite da se presele — do zime će to listom biti lopovi i pijanice, najpakosniji razbojnici...

Ali, iz Penzenske gubernije javljaju da se tamo broj zabrana, mirovnih presuda o prekidu pijanstva sve više povećava. Kako divna gubernija! I, što je najvažnije, u doba požara. Bilo bi zanimljivo ustanoviti, ako je to nekako moguće: u koliko meri pijanstvo pomaže učestalost požara? A da ono pomaže — u to nema sumnje. Kakvu opreznost očekivati od pijana čoveka? A u nas je tako, neka se kod jednog zapali — ode sve i drugima. A šta će tek biti ako svi budu listom pijani, na primer, u vreme značajnijeg državnog praznika, ili u vreme parohijske svečanosti? Zna se, tu ne može »da se ne izgori«, a ako se desi da nešto ne izgori, to je samo nekakva slučajnost. Tako bi, bar prema teoriji, trebalo da bude. U praksi je to nešto drugačije; manje gori nego što bi trebalo da bude prema pretpostavkama. No, Bože moj, šta drugo da rade ljudi praznikom ako ne budu pili? Čime da se uposle? Je li neko do danas porazmislio o tome: čime da se zabavi praznikom nekih šezdesetak miliona ruskog stanovništva? Jedini pokušaj (koji je imao uspeha), kao što smo ranije pisali, bio je onaj pokušaj kolonista-pastora koji je osnovao zajednicu »štundista«. Tamo, pak, gde nema pastora, događaju se »pesničenja«. Ovih dana su iz okoline Moskve javili u *Ruski svet* da je na Duhove, u blizini sela Svistuha, bilo »pesničenje«, dvoboj pesnicama, pri čemu je bio ubijen jedan od učesnika.

Ova zabava je, ako ćemo pravo, stara, još iz homerovskog doba, i ako i nije nešto sramotno za one koji se zabavljaju — ona je ipak dovoljno neprijatna za one koje zabavljaju. I, zaista, vreme je da počnemo da nečim drugim zabavljamo narod!

»PESNIČENJE«

Uostalom, sreću se tako po partijama u pesničenju, i to ne samo u podmoskovskim selima u vreme državnih praznika. Idu i predsednici onako, pravo sa službenog mesta. Nedavno je u Jekaterinoslavlju, prema vestima iz *Berzanskih službenih novina*, održan sledeći turnir (na žalost, nemamo pred sobom *Berzanske službene novine*, i navodimo iz *Ruskog sveta*):

»Iza zida prostorija mirovnog veća, odmah se nalazi kancelarija regrutske komisije. I u jednoj i u drugoj prostoriji su istovremeno bila zasedanja. U kancelariji regrutske komisije u vreme zasedanja, razume se, *nije moglo biti buke*, proces primanja regruta samo prate reči: »Sposoban«, »Prima se«, a uz to se čuju i molbe rodbine i prijatelja primljenih regruta. »Buka« u prostorijama regrutske komisije izazvala je pojavu sudskog izvršitelja mirovnog veća. Izvršitelj je zahtevao tišinu. Predsednik regrutske komisije je došao u mirovno veće, i tu je došlo do objašnjavanja predsednika regrutske komisije i predsednika Veća, potom je usledio akt i... *upućivanje predsednika regrutske komisije* (a on je i predvodnik plemstva) na odgovornost u Okružni sud. Proces je bio zakazan za 5. maj, ali je »okrivljeni« pokrenuo pitanje o sudskoj nadležnosti, i rasprava je odgođena... Čime će se završiti ova prepirka, za sada nije poznato«.

Nama se najviše sviđa što su novine — da li *Berzanske službene* ili *Ruski svet*, to ne znamo — sve to nazvale »prepirkom«, i to je dobro učinjeno, rečeno bez licemerja: zbog čega, doista, otezati i pokazivati svetu, da tako kažemo, naše rane? Uostalom, možda i mi sami grešimo ne znajući pravnički jezik. Šta to znači: »došlo je do objašnjavanja, i usledio je akt?« Zbog čega sve to? I kakav je to akt?

Nama se zbog nečega čini da je to sve zbog *onog samog*. Daleko smo od toga da osuđujemo, i skloni smo da sve to objasnimo onom nervozom koja je karakteristična za devetnaesti vek, govoreći uopšteno, možda je čak izvor svega bilo nešto plemenitije — ljubomora prema predstavnicima vlasti, da tako kažemo. Ali, uopšte uzev, viteški običaji polako nestaju svuda, i mi se polako demokratizujemo. Onamo se stari ruski knez optužuje da je pokrao nekakvom Nemcu kasu s novcima, ovamo, pak, lice zaboravlja na svoj čin i na svoju sablju — i grabi šakama. Uzgred, što se tiče mača, postoji jedno istorijsko svedočanstvo. Taj evropski mač nam je privezao uz naše rusko bedro, kao što je poznato, Petar Veliki. Mi smo, kao što se zna, i pre Petra Velikog imali svoju čast, za koju su ruski ljudi žrtvovali kožu i glavu; samo simbol nije bio ovakav, ovaj mač, nego nešto drugo. Jednom je veliki

reformator koji nam je privezao mač zatekao Danjilu Menjšikova kako na prijateljskom piru, u uniformi i s mačem, igra trepak. I veliki reformator je odmah, pokazujući novopečenom vitezu da je on obrukao mač koji i ne zna da nosi, zgrabio ovoga za kosu i počeo da ga čupa kako bi bolje upamtio sve to, a i da ponudi primer drugima. Prošle godine smo proslavili dvestotu godišnjicu od vremena reformatora, a evo ove godine dopis *Berzanskih novina* nas obaveštava o aktu koji je posle svega usledio u Jekaterinoslavlju. Rečju, dva veka su minula kao san. Isti dopisnik u tom smislu posebno preporučuje Verhnjednjeprovski srez. Evo, prema njegovim rečima, pregleda nekih događaja koji su se poslednjih godina zbili u tom srezu:

»Plemić Slednjev je optužen zbog bratoubistva, plemići A. i N. N. optužuju se zbog nasilja nad bratom, zbog lišavanja slobode svoje sestre, zbog falsifikata, a (A. N.) zbog silovanja, plemić Romanovski je optužen zbog uvrede druga tužioca, isti taj Romanovski i plemić A. N. Polj (nekadašnji predsednik mirovnog skupa) optužuju se zbog uzajamnih uvreda koje su počinjene na javnom mestu, isti pak taj g-n Polj optužuje se da je vređao potpis mirovnog sudije, plemić K. se optužuje zbog mučenja svoga sina. Najzad, u poslednje vreme je u Verhnjednjeprovskom srezu otkrivena banda konjokradica. Istraga o tome se privodi kraju. Priča se da ima zapisnika oko 40 svezaka, a zbog ovoga u zatvoru je više od 20 ljudi...«

Sve je to, recimo, krasno, to jest u suštini ne može biti podlije naročito što se tiče braće, sestara, silovanja i sličnog. »Oslabili smo!«, kako nedavno reče jedan seljačić sladunjavim glasom, izlazeći iz krčme i pridržavajući se za zid. Ali, što se tiče »uvrede druga tužioca«, i zatim »uzajamnih optužbi i uvreda počinjenih na javnom skupu« (između plemića A. N. Polja i predsednika mirovnog skupa), tu verovatno ima nečega od prepirke s vlastima; to je, kako bi se reklo, poteklo iz onog izvora, iz one ljubomore između predstavnika vlasti, i mi smo spremni da se prema tim faktima odnosimo s neobičnom blagonaklonošću. Mi smo Rusi — i zato znamo, i trebalo bi da znamo šta u našem životu znači to nadmetanje s vlastima, i nema ni jednog među nama koji nije nešto slično doživeo, koji nije bio samo svedok, nego sve lično iskusio. Čak, ako bolje pogledaš, i mi smo, gotovo svaki od nas, bar jednom pokazivali vlast nad nekim baš u ovakvom smislu. Recimo, to je tako, to se uvek činilo, da tako kažemo, s nekim prestupnim prekoračenjem vlasti. I ne može drugačije, možda — ali ovde je to prekoračenje neka vrsta kicošenja, i ono se čini iz neke ljubavi prema tom umeću češće nego kao nešto s lošim namerama. Pogledajte petrogradskog

kicoša: on se jednostavno ne pojavljuje, on s nekom nakaznošću kao da kaže — ja sam, veli, kicoš. Pogledajte cirkuskog konja: on ne gazi samo nogama, nego korača s nekom nastranošću, i kao da veli — ta nisam ja raga kočijaška. Tu je to kicošenje. Ta nastranost je zahvalna u zvaničnih lica: on se ponosi vlašću koju ima, sija od sreće, i tu sreću vezuje za mesto koje zauzima, od toga dobija ideja. Kada se onaj mali kasir na železnici, ili na prijemu pošiljki, ne bi ponosio vlašću, kada ne bi nekako sav sijao, nego kada bi vam dao bilet bez uvrede i bez one grubosti koja je postala sastavni deo tog posla izdavanja, vi biste prvi prestali da ga uvažavate — zar nije ovo tačno?

I još, tu je i ona sumnjičavost. Cela Rusija je zaražena, svi njeni slojevi i sva zanimanja, u izvesnom smislu, tom strašnom sumnjičavošću u odnosu prema vlastima. Svak u sebi misli: »Ah, šta će pomisliti, da ja nemam mnogo vlasti?« Iza ovoga dolazi strah, iza toga prekoračenje vlasti, i to samo zato da bi se dokazala vlast. Evo, na primer, malog dopisa iz novina *Savremenost*. Recimo, to je beznačajan, ništavan slučaj, ali on je ipak tipičan, i »kao sunce u kapi vode« odražava sve naše običaje:

»S Dona, iz donjeckog okruga: o *samovolji jednog porotnika* (dopis *Savremenosti*). Vraćajući se iz Novočerkaska, zaustavio sam se kod sveštenika, mog poznanika, oca V. Z. iz P-nskog naselja, koji mi je pričao o sledećem slučaju samovolje: »Prošle sedmice«, priča otac V., »svratio je do nas porotnik ovdašnje sudske ispostave, V. D. D. i naredio da stražari noću obilaze naselje i da viču »Slušaj!« Načelnikova volja je bila ispunjena — sve je bilo lepo, ali, evo, jedne noći načelnik začuje kako oko njegovog stana viču: »Slušaj!« »Pozovite galamdžiju!«, kaže načelnik zapovedničkim glasom svome ordonansu, i ovaj ga dozove.« Kako si se usudio, k...n sine, da vičeš oko stana svoga načelnika!? Znaš li ti, seljačka glavo, da si me uplašio«, i, dohvativši ga za kosu, poče da ga vuče po sobi ovamo-onamo, i najzad, pošto se umorio, rečima »uzmi ti« predade ga svom nesrećnom kozaku da ga i ovaj vuče, da nastavi tu operaciju. Ne znam koliko je to potrajalo, ali znam da je potčinjeni izašao od svog načelnika sav krvav i gotovo bez kose. O žalbi seljak, naravno, ne sme ni da pomisli.

I. Sineljnikov«

Prekoračenja vlasti ovde, u onom pravom smislu, nije ni bilo, bar ne nekog većeg, jer sve se dogodilo prirodno, ako hoćete. Ali, bilo je onog nadmetanja s vlastima, i u tome je cela stvar. Nadmetanje porotnika s

običnim stražarom — to je istina, ali to je ono finije, ona preciznost osetljivosti, onaj mikrometar u barometru vlasti. Ovde se lako zapaža cela psihologija stvari. Stigao je porotnik, i potrebno je da svi to znaju, potrebno je da cene taj dolazak — kako to postići? Prirodno je da se naredi da se u celom naselju noću viče: »Slušaj!« Za žaljenje je što nije koristio ono iz vojničkog ili zatvoreničkog teatra; tamo, u *Razbojnicima s Volge*, ataman viče:

— Jesa-u-u-l!

A ovaj njemu, kao s onoga sveta:

— Šta izvoljevate, gospodaru?

To bi čak bilo efektnije. Evo, oni viču, porotniku je to prijatno, i sve je lepo, ali našao se jedan galamdžija (verovatno da bi pokazao svoju revnost u službi) i proderao se pod samim njegovim prozorom. U tom trenutku javlja se ideja u glavi načelnikovoju: »Ah, kako on sme da sumnja da ja nemam tako mnogo vlasti, i, evo, dere se da mi to dokaže, šta li?« S tom pomišlju se ne sme ostati, prirodno je: valja budalu naučiti redu. No, i naučili su je. Naravno, svaka vlas s glave građanina trebalo bi da bude dragocena vlastima, ali otkinuli su mu samo malo kose (a i to se dogodilo samo po sebi) — i sve je prošlo kako bi trebalo, utoliko više što je čovek i dužan da nešto žrtvuje za opštu korist. Žrtvovalo se i više.

ISTORIJA o. NILA

Nama je iskreno žao oca Nila. Evo te priče — tužne priče iako je ona, uostalom, i dosta vesela.

Stvar je u velikoj meri svetovna — to je njena karakteristika, iako se sve dogodilo u manastirskoj ćeliji. Sve je to bilo prvobitno saopšteno u *Ruskim službenim novinama*, ali mi navodimo prema skraćenoj verziji *Ruskog sveta*, u kojoj su izostavljeni raniji pohodi junakinje ove priče, plemkinje — devojke Ogurcove, koja je izvesno vreme putovala pod imenom pukovnice Čertkove.

»21. avgusta 1872. godine, prema onome kako su okolnosti opisane u *Ruskim službenim novinama*, došla je mirovnom sudiji Sergijevskog posada seljanka, devica Praskovja Lekarjeva, i uložila žalbu protiv device, plemkinje Ogurcove, koja joj je, uz pomoć ključa do kojeg je došla, ukrala — iz ćelije oca Nila, kaluđera Trojicko-Sergijevske lavre — dve obveznice prvog petoprocentnog zajma. U žalbi mirovnom sudiji, a zatim i u toku istrage, Lekarjeva je objasnila da je obveznice kupila u Moskvi i dala ih na čuvanje o. Nilu, kaluđeru pomenute lavre. Spremajući se, 21. avgusta, da pođe u svoje selo u srezu Valdajskom, ona je istog jutra, u 4 sata i 15 minuta, došla u ćeliju kaluđera Nila po svoje obveznice, ali o. Nil je žurio na jutrenje i nju ostavio u ćeliji dok se ne vrati, pri čemu ju je, na njenu molbu, zaključao — jer je želela da zaspi. Odjednom, vrata ćelije su se otvorila, i ušla je pukovnica Ana Vasiljevna, koja je boravila u »posadu«, prišla je ormanu i uzela iz njega obveznice, novac i časovnik s lancem, pa se potom skrila negde. Opazivši sve to, ona, Lekarjeva, potrčala je za Ogurcovom, ali ova ju je odgurnula i zaključala vrata katancem. Kada se kaluđer Nil vratio iz crkve, Lekarjeva mu je ispričala šta se desilo, i on joj je, pronašavši Anu Vasiljevu u crkvi, oduzeo ukradene papire; samo novaca, onih 11 rubalja koje je ona uzela s papirima, u nje nije bilo.

Ana Vasiljevna Čertkova, devica od plemića Ogurcovih, koja je živela u »posadu« pod imenom žene potpukovnika, izjavila je u istrazi da se ne oseća krivom za krađu iz ćelije, i izjavila je još i sledeće: krenuvši iz Jaroslavlja na veliku nedelju, ona, Ogurcova, bila je u raznim mestima gde se molila, i najzad je stigla i u Sergijevski »posad«. Živeći tu, ona se često viđala s kaluđerom Nilom iz ove lavre, i bila je s njim u tako dobrim odnosima da mu je često davala novaca i poklanjala razne stvari. Nil je čuvao njenu imovinu i to: kovčežić i razne sitnije stvari, od ranijih njenih 2.000 rubalja u srebru ona je dala Nilu 1.000 srebrnih rubalja, bez ikakve priznanice, jer priznanice kaluđeri i ne mogu izdavati. U poslednje vreme ona je, Ogurcova, počela da primećuje da se dobri o. Nil od nje polako odvaja, a to je zbog toga, kako ona misli, što se upoznao s devicom seljankom Lekarjevom. Kao posledica takvog zahlađenja u odnosima, usledio je zahtev Ogurcove da joj o. Nil vrati njenih 1.000 rubalja, ali ovaj nije imao namere da to učini. 21. avgusta, na jutrenju u crkvi, videvši tamo o. Nila, okrivljena je pošla u ćeliju s namerom da vidi ima li tamo koga, i tamo je opazila kako ključ viri iz brave spoljašnjih vrata ćelije. Ušavši u ćeliju, ona je, Ogurcova, videla da na postelji o. Nila leži, u košulji i bosonoga, Praskovja Lekarjeva. Prišavši

ormanu o. Nila, Ogurcova je uzela časovnik koji je tamo bio, ali ne s namerom da počini krađu, nego samo da stavi na znanje o. Nilu da je ona tu bila i da je videla ženu u ćeliji — pa je zatim izašla iz ćelije, zatvorivši je katancem, ali ostavivši ključ u katancu. Ni novac ni papire nije uzimala. Iz ćelije o. Nila ona se vratila u crkvu, gde su se posle izvesnog vremena pojavili i o. Nil i Praskovja Lekarjeva. Tu je ona o. Nilu vratila časovnik, i zapitala ga je li moguće da je pomislio kako bi ona mogla da mu ga ukrade?

Kaluđer Sergijevske lavre, o. Nil, u toku istrage je bio saglasan s Lekarjevom, i uverio je sve da je, polazeći 21. avgusta na jutrenje, zaključao svoju ćeliju u kojoj je ostala Lekarjeva, i da je ključ poneo sobom; s Ogurcovom se poznaje, i ona je, uostalom, dolazila njemu nekoliko puta u ćeliju, ali nakratko, on je primio njen kovčežić na čuvanje, ali onih 1.000 rubalja nikad nije uzeo. Ključ kojim je Ogurcova otvorila njegovu ćeliju bio je njen, ona ga je imala verovatno otuda što je ranije u istoj ćeliji boravio kaluđer Ipolit, s kojim se Ogurcova blisko poznavala.

Kao dokaz da papiri pripadaju njoj — oni za unutrašnji zajam i drugi od banke, petoprocentni — Lekarjeva je ponudila istrazi dve priznanice o prodaji tih papira, koje joj je izdala Junkerova kancelarija. Na pitanje predsednika, optužena je izjavila da se ne oseća krivom.

Iz izjave svedoka o. Nila postalo je jasno da je on bio u ljubavničkim vezama s Ogurcovom i Lekarjevom, i da je od njih primao razne predmete na čuvanje.

Na pitanje branioca da li o. Nil odavno poznaje Ogurcovu, ovaj je odgovorio da je poznaje već tri godine; da li je njoj pisao pisma — rekao je *da*, ali ne često; da li mu je bilo poznato da Ogurcova živi u Sergijevskom »posadu« pod imenom Čertkova — objasnio je da mu je to poznato; da li je kad govorila zbog čega je promenila prezime — rekao je kako mu je ona to objasnila željom da se skrije od brata; na dodatno pitanje branioca šta je to ona htela da skrije od brata — da nije, možda, to što je poznanica svedoka, poslednji nije ništa odgovorio.

Na pitanja okrivljene o tome: zar nije ona živela u njegovoj ćeliji mesecima, zar mu nije poklonila sat, mantiju i novce, o. Nil je odgovarao da je sve to laž i izmišljotina.

Pomoćnik tužioca je, posle saslušanja o. Nila, izjavio Sudu da se svedok, kako na osnovu prethodne tako i na osnovu sudske istrage, može optužiti da

je održavao ljubavne veze s dvema ženama, i tražio je da sve to bude uneto u zapisnik.

Optužena Ogurcova je pred Sudom potvrdila izjavu koju je dala u toku prethodne istrage, dodavši da joj je ključ ćelije dao sam o. Nil, i da je ona bila kod njega najmanje pet stotina puta.

G-n pomoćnik tužioca je odustao od optužbe protiv Ogurcove zbog krađe u ćeliji. Branilac je, izvodeći iz svih okolnosti postojanje intimnih veza o. Nila s Ogurcovom i drugom ženom, ukazao na mogućnost pretpostavke da je Ogurcova uzela časovnik ne s namerom da ga ukrade, nego da ga pokaže o. Nilu, dokazujući time da je bila u ćeliji — a časovnik je kasnije i vratila. Verovatnost ove pretpostavke je velika, jer je Ogurcova uzela časovnik, ali se nije skrila, nego se uputila u crkvu, na molitvu. Da bi bila pokazana tačnost izjave koju je dala Ogurcova u vezi s onih 1.000 rubalja, prema rečima branioca, dovoljno je pogledati nju i o. Nila. Otac Nil ima 26 godina, i snažan je i mlad, Ogurcova pak ima 40 godina; oni su bili u intimnim odnosima, a pored toga, Ogurcova ne blista nekom privlačnijom spoljašnošću koja je mogla da općini o. Nila, ona je još pored svega dvostruko starija od njega, i zbog toga se teško može dopustiti mogućnost da je ljubav o. Nila mogla da bude potpuno nekoristoljubiva.

Na osnovu svih ovih okolnosti, branilac je molio da se okrivljena oslobodi. Posle kratkog većanja, porotnici su doneli oslobađajuću presudu.

Oca Nila su, prema rečima *Ruskih službenih novina*, po izlasku iz zgrade Suda dočekali zvižduci i smeh iz publike koja je bila u dvorani u vreme procesa«.

Mi ćemo se, sa svoje strane, ograničiti samo na neka, i uz to nepotpuna, zapažanja:

1) Bilo bi poželjno imati fotografiju o. Nila. Time želimo samo da kažemo da bi fotografija o. Nila imala u prodaji veliki uspeh.

2) Iako je branilac g-đe Ogurcove govorio o njegovim godinama (26 godina) i o njegovom zdravlju, mi mislimo da su dve osobe odjednom, čak i za o. Nila, mnogo.

3) Ovakva činjenica, da je o. Nil svetovnjak, mogla bi mu obezbediti i neku vrstu »sablaznjive časti«, jer ima ljudi koji u takvim stvarima vide svoje častoljublje, kao što ima i takvih koji im zavide i oponašaju ih na svaki način. No, iz dvorane Suda njega su ispratili zvižducima.

4) Poražavajuće deluju u svojoj naivnosti i neke činjenice koje su se otkrile na Sudu: crnorizac polazi na jutrenje i u svojoj ćeliji zaključava bosonogu devojku. Druga osoba gromoglasno i optužujuće, čak s nekom primesom trijumfa, izjavljuje da je ona, s ključem koji joj je poverio o. Nil, više od pet stotina puta (!?) otključavala njegovu ćeliju. Pa i više od toga, ona, s onim istim tonom optužbe i trijumfa, čak nekako ponosno, pita glasno o. Nila: »Nisam li živela u ćeliji mesecima, poklanjala časovnik, novce, mantiju?« Pa iako se o. Nil brani od toga kao od đavolske sablazni, takva su pitanja bila i, prema tome, ona nešto moraju da znače.

5) Potpuno je neshvatljiva sama mogućnost takvog procesa i javnog suđenja, jer i kod njih nije sve u najboljem redu. Osim toga, i novac i časovnik — sve je to bilo vraćeno sledećeg jutra, u vreme službe. Kakvog smisla ima pokretati javno suđenje kada se unapred zna da će se obavezno pokazati na Sudu i sve ono — poklonjene mantije, bosonoga devojka, ključ kojim je pet stotina puta otvarana ćelija? Upravo smo pročitali u novinama da je jedan doktor otkrio novu vrstu »parničkog ludila«, ali o. Nil je zdrav i, naravno, nije poludeo.

6) Sve ovo, kao i mogućnost ovakvih stvari, sasvim zbunjuju našeg spisatelja; on izmišlja, jer mi znamo da se velika većina ruskih manastira izdržava sopstvenim radom, pa još manastir izdržava i okolinu — u teška vremena svi kreću na čelu s igumanom, ne časeći časa, i žanju, kose, oru, seju, baš kao i seljaci.

7) Krajnje je zagonetna i ličnost ove osobe koja luta (device Ogurcove, pukovnice Čertkove, i ostalo). Mi sasvim verujemo, posmatrajući i izučavajući sam život, da može postojati takav tip gospođa (uglavnom gospođa) u kojih se velika pobožnost sreće zajedno s jednom ličnom i veoma koristoljubivom ljubavlju prema ljudima iz crkve. To jest, tačnije rečeno, u njih plamen pobožnosti prerasta u jednu, u velikoj meri neprirodnu, potrebu koja ide za tim, da tako kažemo, da usлади i polaska, da zavoli onako na zemaljski način samog onog slugu Božjeg kojega najviše uvažava. Mi smo isticali da su u katolika ti slučajevi češći nego u nas gde se, uostalom, veoma retko i sreću. Ovo govorimo iskreno, bez ikakve namere da se hvalimo. U početku, na primer, iz velike pobožnosti šalju Božjim slugama bombone, poslastice, ne razmišljajući da su ovi darovi — ma koliko bili bezazleni — ipak đavolska sablazan, a zatim, tu ideju o bombonama šire sve do onih granica koje su sasvim nedozvoljene. I najzanimljivije od svega je to,

ponavljamo, što se sva ta neprirodnost rađa iz veoma plemenitog osećanja, i do te mere može da obmane prirodu da čovek u najvećem sagrešenju može da se miri s ovim molitvama, postovima i sličnim — nalazi da se to može zajedno uzeti. Dodajmo da su narodu nepoznate te fineze, i one se sreću u gospođa, i to ne u svih. Ako dođe do greha između žitelja manastirskih i žena iz naroda — to je greh, sasvim otvoreno, bez ikakve primese lažne svetosti. Pa ipak, iako ne sumnjamo da ovakav tip gospođa postoji, mi se ne odlučujemo da ovu slavnu lutalicu ubrojimo u takve. Istina, postoji i vest o tome da je ona, odmah posle svog *podviga*, još s časovnikom i papirima u rukama, pošla u manastir i *naručila blagodarenje*. Pa ipak, to nije to. Tu je nešto drugo, tu dolazi do izražaja sasvim poseban karakter. Ponos u postavljanju pitanja, i ona primesa trijumfa na Sudu, takođe su van sumnje — koliko se to vidi bar iz onog ponuđenog izveštaja *Ruskih službenih novina*.

8) U zaključku o ovoj interesantnoj osobi, dodaćemo da je ona, ipak, bez obzira na nesumnjivu pravnu nevinost svoju (u ovoj manastirskoj stvari, jer je ranije imala i drugo delo) neobično nastojala, *svim sredstvima*, da se pravda i, ko zna, možda se ona i bojala kakav će rezultat biti. Ovo zaključujemo iz toga što je njen advokat — pomenuvši 26 godina, zdravlje i još i lep izgled o. Nila nasuprot tome, i kao kontrast koji pojačava utisak — morao da istakne nesrećni izgled i prave godine svoje klijentkinje. Bez veće nevolje, ne pribegava se ovakvom neučtivom načinu na Sudu.

9) I, najzad, kao konačni zaključak istaći ćemo i to da, iako su o. Nila ispratili iz Suda zvižducima i smehom, mi se ne slažemo s takvim otpisivanjem čoveka i s takvim odnosom prema njegovoj duši. Otac Nil, ako samo porazmisli i bude hteo da se uspokoji, može i sam videti da gotovo ništa nije izgubio, pa i više od toga — videće da je dobio. On je odjednom izašao iz veoma glupe situacije — iz svesne samoobmane, iz tih zatvorenih ćelija, iz tih grešaka i propusta, iz *passe-partout*-a^[20] i ostalog, jer kako mi vidimo stvari, ova katastrofa koja ga je zadesila imaće nekog uticaja na njegovu mladu i neiskusnu dušu, koja je još obremenjena i tim suvišnim zdravljem. Ako bude patio zato što je oštetiio manastir, neka se uteši: manastir neće propasti zbog takvog slučaja, verovatno u njemu ima još nekoliko strogih, smirenih i krotkih staraca — a to je onda i sve. Zbog takvih staraca i postoje manastiri, i zbog njih su se oni i pojavili. Uz to, svima je poznato da su se, čak i u prvim vekovima hrišćanstva i u crkvama i u verskim

zajednicama koje su tada osnivane, događali ovakvi slučajevi, i oni nisu, na kraju krajeva, naškodili ničemu.

U početku prve Francuske revolucije dogodilo se, jednog dana, da se pariski arhiepiskop, u odeždi s krstom u ruci i u pratnji mnogobrojnog sveštenstva, pojavio na trgu i javno rekao narodu da su sve do danas on i svi ovi koji ga prate bili u vlasti pogubnih predrasuda — i sada, rekao je, kada je nastupio *la Raison* [\[21\]](#), oni smatraju svojom dužnošću da se javno odreknu svoje vlasti i svih njenih znakova. Posle toga su zaista odbacili rize, krstove, kaleže, Jevanđelja i ostalo. »Veruješ li ti u Boga?«, povikao je arhiepiskopu jedan radnik s golom sabljom u ruci. »*Tres peu*«, promrmrljao je arhiepiskop, nadajući se da će takvim odgovorom umilostiviti gomilu. »Znači, ti si podlac, i sve do sada si nas varao!«, povika radnik, i onog časa raspoluti arhiepiskopu glavu sabljom. Zatim su, kao što je poznato, na javnom mestu napojili magarca iz kaleža, pretvorili su crkve u magacine i likvidirali hrišćansku veru. Narodna skupština je s četiri glasa većine proglasila boginju Razuma, a sveštenici su se razbežali. Neki među njima su počeli građansku, pa čak i vojničku karijeru, u čemu su se kasnije istakli; istorija zna za nekoliko krupnih imena iz toga staleža. Neki su krenuli u Bretanju da bune seljake, i kao Santa Kruz u današnjoj Španiji, isticali su se neobičnom surovošću — u međusobnim ratovima mučili su i razapinjali zarobljene republikance. Drugi su se razišli po Evropi da skupljaju milostinju, učili su decu i bavili se intrigama, a bilo je i onih koji su ostali u domovini, bez obzira na to što je državna vera bila likvidirana. Oni su tešili i hrabрили nesrećne, čamili po tamnicama, s radošću su odlazili na gubilišta i umirali kao mučenici za Hristovu veru; oni su svojom nevinom krvlju sprali sramotu u koju je bila zapala vera i njeni sveštenici u očima naroda, osobito u toku prošlih vekova. I tako i sam o. Nil to može videti, i svi njemu slični, i sudije njegove, kao i oni koji su ga izviždali — u veri čovek može doslovno da nađe što hoće, ali nikad u njoj nije presahla ona čista i radosna bujica koja će sprati svaku prljavštinu i koja će preporoditi ideju tako da ona zablista u još većem sjaju nego što je blistala u vremenima nekadašnje lakomislenosti. Rečju, »likvidacija vere« je nešto što se može izvesti mnogo teže nego što to neki misle, bez obzira na skandale i neke kompromitacije koje su svima pred očima. A o. Nil je, prema našem mišljenju, jednostavno još mlad i lakomislen. I ako želi da se spase i vrati na predašnji put, neka ne ropće protiv onoga što mu se desilo. Neka zna da mu svi ne zvižde, ima ih mnogo koji mu žele uspeha. Ako bude, pak, želeo da se vrati na onaj put,

onda mu je bolje da stupi u husare — to bi bilo čestitije i iskrenije. On je veoma mlad i neiskusni čovek, i neka mu da Bog da i sam vidi da i u svetu i među husarima nema samo onih koji »vide u *tome* svoje častoljublje i onih drugih koji im zavide i u svemu ih podražavaju«, kako smo gore naglasili, nego, naprotiv, i u svetu i među husarima ima mnogo skromnih, čestitih i čednih i uzdržljivih ljudi — pa, može biti, i u većoj meri nego drugde.

DVE UREDNIKOVE BELEŠKE

1.

S najvećim zadovoljstvom objavljujemo u *Građaninu* ovo pismo jedne moskovske studentkinje.

Nećemo se mnogo protiviti nekim njenim utiscima, na primer onom o moskovskom »zdravom vazduhu«. Ona sama kaže da se u Moskvi ne može bez spleta — a to već nije neka sasvim zdrava osobina moskovskog vazduha. Mi smo spremni da se složimo da je Moskva lepša od Petrograda, ali je li ona apsolutno lepa — to je već sasvim drugo pitanje.

U svakom slučaju, zahvaljujemo pre svega zbog izvesnih simpatija koje je ova uvažena saradnica izrazila prema našem listu. Bez obzira na simpatije, međutim, cilj njenog pisma je da činjenicama opovrgne našu izjavu u *Građaninu* broj 22, koja govori o dosadašnjim »neuspehim« eksperimentima u vezi s upisom žena na univerzitetske medicinske studije *in corpore*. Ona se sada javlja u vezi s posebnim slučajem osnivanja visokih ženskih studija u Moskvi i, izražavajući divna i dobronamerna osećanja, raduje se uspešnom početku posla. Mi ćemo, ako hoćete, poći i dalje u toj veri: mi verujemo, i ubeđeni smo u to da će većina moskovskih studentkinja do kraja završiti svoje studije s potpunim uspehom. Otvoreno kažemo da niko nije tako uveren u čistotu osećanja i iskrenost težnji za obrazovanjem u naših žena koje tome streme kao mi. Mi samo mislimo da ta iskrenost i čistota dobrih namera

mogu da budu — a tako često i biva — loše usmereni, mogu da potpadnu pod vlast predubeđenja koje ima malo zajedničkog s pravim prosvećivanjem. Ako se u Moskvi dogodilo obrnuto, ako su tamo svi, od studentkinja do profesora, bili zainteresovani samo za ciljeve obrazovanja — mi se prvi tome radujemo i pozdravljamo taj divni događaj. Uveravamo autora pisma da se mi radujemo više od drugih, jer se dogodilo ono što smo mi želeli, za šta smo se zalagali i o čemu smo i u izjavi kazali. Prisetimo se toga za šta smo se zalagali i o čemu smo govorili u *Gradaninu* broj 22.

»1) Cilj stroge radne discipline trebalo bi da bude obavezno učenje, i nikakvo popuštanje u odnosu na žene; valja isključiti one koje ne uče, ili one koje loše uče.

2) I najmanje narušavanje pravila moralnog ponašanja trebalo bi da povlači isključenje žene iz redova studenata.

3) Ispiti na kraju godine valja da budu obavezno strogi«.

I, evo, zbog ovakvih želja, ili njima sličnih, nas u štampi nazivaju nazadnima. Sada bar posle vaše izjave o moskovskim studijama, neće samo nas nazivati nazadnima — biće to i profesori s moskovskih studija za žene koji obavljaju svoj zadatak baš onako kako smo mi hteli; biće to i one studentkinje koje dolaze iz želje za obrazovanjem, i ni zbog čega drugog, pa, najzad, bićete to i vi, koji se u vašem pismu radujete i zbog studentkinja i zbog profesora.

Istina, mi smo pisali, u tekstu iz *Gradanina* broj 22, da u nas »moralno licemerje zaprepašćuje svakog onog ko bliže upozna onaj ženski svet koji se u opštoj masi izdvaja svojom željom da dobije visoko obrazovanje«, kao i to da te »žene stiču neku uverenost da bi, samo zato što su završile studije medicine, recimo, one trebalo da budu i aktivistkinje u borbi za rešavanje nekih savremenih pitanja o ženama«.

U tome je, eto, i sva *nevolja* — što smo mi to napisali. Na to su i povikali, a kako ne bi: suština stvari je, za sada, takva da može da više ko hoće, da može da je shvati ko kako hoće, i da je tako i iznosi u svetlu koje sam izabere. Izgovorena je najneodređenija i najspornija današnja reč — »žensko pitanje« — i moralo je da dođe do zbrke.

O toj *nevolji* mi nećemo sada govoriti, samo ćemo reći našoj saradnici sledeće: vi ste vašim pismom baš i hteli da dokažete da među moskovskim studentkinjama nije bilo takvih, da ni jedna od njih nije postavljala sebi

zadatak da »bude aktivist u borbi za rešavanje nekih savremenih ženskih pitanja«, nego su sve one, jednostavno, došle *da uče*. Prema tome, mogu postojati i studentkinje bez »licemerja«, pa je moguće da je i većina ruskih studentkinja takva, nastavlja dalje naša saradnica, a za nas kaže da smo sve malo preuveličali. Ako smo preuveličali, mi ćemo se, opet, prvi tome obradovati. Da će u nas u bliskoj budućnosti biti studentkinja bez licemerja, mi smo u to uvereni, ali da je do sada bilo mnogo tog licemerja — možete li vi to poreći? Ako smo mi o tome progovorili otvoreno, nimalo ne ulepšavajući stvari, činili smo to zato što želimo da naše žene steknu pravo, a ne lažno obrazovanje. Sto se tiče sna o »aktivistkinji u borbi za rešavanje ženskog pitanja«, mi ćemo o tome reći samo ovo: postati studentkinja visokih škola, težiti obrazovanju, sticanju duhovnih snaga, i na taj način biti od koristi u narodnim nesrećama i, osim toga, uzdići se do uzvišenog shvatanja da će obrazovanje žena doneti novu veliku duhovnu i moralnu snagu potrebnu društvu i čovečanstvu u celini — takva misao i takva želja su, tvrdimo mi, ne samo nešto uzvišeno, divno i poželjno u duši svake studentkinje budućih studija za žene u Moskvi, nego se u tome i nalazi početak jedinog pravilnog rešenja »ženskog pitanja« u nas, u Evropi i svuda — to je jedino pravilno postavljanje ovog problema! Neka u tom smislu svaka studentkinja, sedajući u studentsku klupu, mašta o svojoj delatnosti u okviru rešavanja ženskog pitanja. Verujete li vi, pitamo opet, da sada, makar i u vas u Moskvi, svaka studentkinja seda u klupu s jasnom svešću o tome šta hoće, jeste li sigurni da se ona ne gnjavi i ne zanosi praznim teorijama? Eto, zbog toga smo mi, u onim trima tačkama koje smo naveli, i zahtevali da se žene upisuju na studije samo zbog obrazovanja, zbog toga smo mi to tražili na najstroži način. U tom slučaju ćemo mnogo očekivati od nauke. Prava i stroga nauka goni svako licemerje, svaku nepotrebnu i lažnu ideju koja može da se nađe u glavi žene nenavikle na ideje uglavnom zbog muškog uticaja. Šta mi drugo i tražimo, dakle, osim samostalnosti žena, nezavisnosti uma i srca u žena? Jesmo li mi neprijatelji obrazovanja žena, kako su nas oglasili — da, ili ne? Vi kažete, na jednom mestu u vašem pismu, da smo mi odlučili da izrazimo svoje mišljenje »ne bojeći se gubitka popularnosti«. Avaj, mi otvoreno priznajemo da smo je izgubili! Nas hrabri samo to što uživamo simpatije makar malog broja razboritih ljudi koji su se odvažili da u naše vreme, u vreme opšteg lakejstva

Svoj sud o svemu imaju!

A naša je nada u tome što se krug takvih ljudi nesumnjivo i znatno širi. Još jednom vam zahvaljujemo na pismu, i molimo vas da nas i ubuduće obaveštavate o moskovskim visokim studijama za žene. Mi nismo nimalo ravnodušni prema njihovim uspesima.

2.

Uzgred, sada je tačno polugodišnjica našeg izlaženja za ovu godinu. Mogli bismo, koristeći se slučajem, ponešto reći o našoj aktivnosti i o našim uredničkim naporima; mogli bismo malo maštati, progovoriti otvorenije, pa i naglas upitati: šta smo uradili, šta nismo, o čemu smo pisali, o čemu nismo mogli, i slično — kao što čine svi kad pišu oglase o izlaženju časopisa za narednu godinu. Mi ćemo sve ovo staviti na stranu, i odgovorićemo samo na pitanje koje nam je postavljeno sa strane, više puta: zašto mi tamo malo, ili čak nimalo, odgovaramo na kritike, napade i grdnje koje se sručuju na nas neprekidno, kojih je bilo naročito mnogo početkom godine, i kojih će biti, sigurno, i krajem godine, kad se bude nudila pretplata za narednu godinu? Došlo je dotle da smo mi postali dobrodošli i svim feljtonistima: ako nemaš o čemu da pišeš — no, tu je *Gradjanin*, i izgrdi njega; još uz to, to je liberalna tema — i, eto, svi nas napadaju. Zbog čega, pak, ne odgovaramo? Prvo, i glavno, je: ne bi trebalo odgovarati svakoj budali, zar ne?

O, nema sumnje, ima ih koji i nisu budale, ima pametnih ljudi, ponekad i oštroumnih, pa i književno obrazovanih, što je danas retko, i njih čovek ceni. Ali, nekima od njih apsolutno ne bi trebalo odgovarati, iako bi čovek to pozeleo — ne bi trebalo zato što, na kraju krajeva, ne znaš šta je to što oni hoće. Teško je shvatiti zbog čega se tako krevelje, zbog čega sami sebi toliko protivreče, šta im je cilj, čemu teže, u čemu su im težnje, budućnost. Oni pišu veselo, nekad stvarno vešto, i na istoj stranici često opovrgavaju sebe, i to znalački, jer sami znaju da su protivrečni. Zbog čega sve to? Kakav je cilj? Je li moguće da je sve to zbog književnog umeća? Na kraju krajeva, ne znaš šta da odgovoriš i — zbog čega da odgovaraš.

Ima takvih: upravo govorim o našoj tekućoj literaturi. Ali, ima i onih koji nisu samo među tekućim problemima, i oni su, naprotiv, često iskreni. U tom smislu, ne mogu da zaboravim g-na N. M. iz *Otađbinskih zapisa* i o mojim

»dugovima« njemu. Nemam čast da ga lično poznajem i nisam, takođe, imao zadovoljstva da nešto o njemu čujem kao privatnoj osobi. Ali, duboko sam uveren da je to jedan od najiskrenijih publicista koji se u Petrogradu mogu sresti. Ne tiče me se to mnogo, ali nikako ne mogu da shvatim onu mržnju koju prema njemu pokazuje uvaženi g-n iz *Petrogradskih službenih novina*, mržnju koja je toliko uporna i koja ne prestaje. Mnogo puta sam, i veoma iskreno, žalio zbog ovih okolnosti. Uveren sam da bi se ovi društveni radnici apsolutno slagali da nije ovolike međusobne mržnje. Ali, to nije moja stvar. G-n N. M. je prvi put privukao moju pažnju svojim odzivom na moje odzive o Bjelinskom, socijalizmu i ateizmu, a zatim i o mom romanu *Zli dusi*. Propustio sam vreme da mu odgovorim u vezi s mojim romanom, a to bih, inače, želeo — ali, u vezi sa socijalizmom ću mu obavezno odgovoriti. Uopšte, o socijalizmu ću pisati i u toku narednog polugodišta svog urednikovanja. Što je najvažnije, nikako ne mogu da razumem šta je hteo da kaže g-n N. M. kada me je uveravao da bi socijalizam u Rusiji obavezno bio konzervativan. Da nije pomišljao da me tako nekako uteši pretpostavljajući da sam konzervativac po svaku cenu? Usuđujem se da uverim g-na N. M. da se meni »lice sveta ovoga« nimalo ne sviđa. Ali, pisati i dokazivati da socijalizam nije ateizam, da socijalizam uopšte nije formula ateizma, da ateizam i nije osnova i suština njegova — nešto slično me je neobično iznenadilo u pisca koji se, kao što se vidi, mnogo bavi ovim temama. Sada pišem, kad je već reč o tome, samo stoga da na primeru pokažem kako je, u nas, u literaturi veoma teško sporiti se o nečem s nekim, i kad je reč o dobronamernim i iskrenim ljudima (*NB.* Dobronamernost uopšte ne isključuje ni um ni talent). G-na N. M. sam se setio stoga što sve hoću da mu odgovorim, ali ne stižem, ne polazi mi za rukom.

Ali, zato ima takvih kojima već nikako nije moguće odgovoriti. I ne ljutim se zbog njihove grdnje — a kako su samo grdili! No, neke grdnje donose samo, časti i ništa loše. Ljutim se... uostalom, ne, ne ljutim se: na njih se i ne bi trebalo ljutiti. To je cela gomila bratije koja piše i koja je od predaka nasledila nekoliko liberalnih misli, ali onako ogoljenih i naivnih, nerazvijenih sasvim, i bez ikakvog smisla. Ono što su Bjelinski i Dobroljubov nudili s izvesnom doslednošću, to ovde nema ni početka ni kraja. Verujem, kada bi se sada opet pojavio sam Bjelinski, i kada im niko ne bi rekao da je to on, oni bi odmah krenuli i na njega da ga grde. Pa, i ako im budu rekli da je to on, jedva će sačekati mesec, krenuće svi i počće da ga napadaju. Nikakvog smisla sve to nema. Njihova je prva briga, zna se, da

sve bude liberalno. Ali, kako pisati liberalno, to je današnji čovek zaboravio, on to ne zna jer nikad nije ni imao neku svoju misao, on ne zna, u suštini, i šta to znači biti liberalan. Većina njih piše nasumce, za svaki slučaj. Devojčica je zabola čiodu u glavu drugog deteta i, evo, oni drže da je to dobro, da je to liberalno: ona je protestovala protiv despotizma. Oni ne znaju šta da rade s činjenicama sve češćih samoubistava, ili s ovim užasnim alkoholizmom današnjim. On se ne usuđuje da o tome piše s gađenjem i užasavanjem: biće neliberalno i, eto, on celu stvar prepušta, za svaki slučaj, ruganju. Oni imaju za to odvratan i grub ton. Zauzeta je Hiva, i ovakav se čovek odmah zbunjuje: je li to liberalno, ili nije? Ako pohvali tako nešto — ispašće nekako neliberalno. Ako se bude oduševio — to će sigurno biti neliberalno! Da huli? Molim, i to je neliberalno: Vamberi je već pohvalio tako nešto. I, evo, on se muči levo i desno: »Ja se radujem... uostalom, ne, ne radujem se... uostalom, molim, zašto se ne radovati, a uostalom, molim, nema se tu čemu mnogo i radovati, i tako dalje«, — u tom smislu, tri cela stupca. Malo se svemu narugati, za svaki slučaj, ipak će biti liberalnije.

Najzabavnije je to što se u njih uvek u težim slučajevima primećuje neka smicalica, nešto kao — on sve to zna: »Eh, samo da nam dopuste da pišemo, da nam dozvole da se izrazimo, šta bismo imali sve da kažemo! A ovo sada, mi se samo mimo volje podsmevamo! Ali zato, koliko mi tek znamo!... Ih, teško je i reći koliko mi znamo!«

Valja li takvima odgovarati, upuštati se s njima u polemiku? To je samo da rasturiš mravinjak — nevolja! Uostalom, oni vole da se za nešto vežu, primetio sam to po mnogim znacima. I kako su samo izazivali! Jednom su me proglasili za »policijskog pisca-tragača«, a drugi put su tvrdili da sam pobornik kmetskog sistema koji žali za »prilikama kmetskog ropstva«. I šta, da im na to odgovoram?

Evo jedne skorašnje anegdote koja na karakterističan način prikazuje tu sredinu. Nedavno su naše novine pisale o, danas svima poznatoj, istoriji kaluđera o. Nila i njegovim tajnim pohodima. Mi smo tada izjavili da u nas postoji poseban tip takvih gospođa koje su veoma pobožne ali, pored toga, imaju i nekih nedozvoljenih sklonosti prema slugama crkve. Navedimo, uostalom, opet naše reči, jer stvar je u tome kako su ih razumeli: »... tačnije rečeno, u njih plamen pobožnosti prerasta u jednu, u velikoj meri neprirodnu, pojavu koja ide za tim, da tako kažemo, da usladi i polaska, da zavoli onako na zemaljski način samog onog slugu Božjeg kojega najviše uvažava. Mi smo

isticali da su u katolika ti slučajevi češći nego u nas, gde se, uostalom, veoma retko i sreću... U početku, na primer, iz velike pobožnosti šalju Božjim slugama bombone, poslastice, ne razmišljajući da su ovi darovi, ma koliko bili bezazleni, ipak đavolska sablazan; a zatim, tu ideju o bombonama šire sve do onih granica koje su sasvim nedozvoljene. I, najzanimljivije od svega je to, ponavljamo, što se sva ta neprirodnost rađa iz veoma plemenitog osećanja, i do te mere može da obmane prirodu da čovek u najvećem sagrešenju može da se miri s ovim molitvama, postovima i sličnim — nalazeći da se to sve može uzeti zajedno. Dodajmo da su narodu nepoznate te finese, i one se sreću u gospođa, i to ne u svih. Ako dođe do greha između žitelja manastirskih i žena iz naroda — to je greh sasvim otvoren, bez ikakvih primesa lažne svetosti«.

To je odvratan tip, ali vrlo zanimljiv, i on zaslužuje svaku pažnju, kao bolesna izraslina naše civilizacije. Kada bi ga umetnik tačno prikazao, na primer u romanu, on bi mu obezbedio slavu. No, šta se dogodilo? Feljtonist nije razumeo ni taj tip ni ironiju našeg izlaganja. On je uobrazio da mi *hvalimo* takve gospođe! I odmah je počeo da grdi — liberalna tema!

— Uveravam vas, — rekao mi je jedan moj poznanik kome sam takav listić pokazao s čuđenjem, — on je to tako i razumeo kako je napisao, bez imalo lukavstva. Naprotiv, ovo je prirodno, da tako kažem, feljtonističko otupljenje osećanja, misli i svih obzira — desetogodišnje zatupljivanje desetogodišnjim liberalizmom iz druge ruke, koji nije svojstven ovakvim glavama. Ovo je konačni gubitak razumevanja za sve što izmiče njihovom načinu razumevanja, navika i onog zvaničnog nategnutog feljtonističkog stila... pomanjkanje, čak, ljudskog jezika...

Verujem da je tako. Verujem dotle da im praštam. Ali, kako ovakvim odgovoriti?

SLIČICE (S PUTA)

Znam i razumem putovanje na »parnjači«, železnicom i parobrodom. Ona nekadašnja putovanja, putovanja »konjem« kako reče nedavno jedan seljak, mi, stanovnici prestonica, počeli smo već da zaboravljamo. Slušao sam mnogo zanimljivih stvari od putnika o razbojnicima kojih, tobože, ima svuda ali kako ipak svemu tome malo verujem, ja gotovo svakoga leta polazim u obilazak onih mesta nekuda dublje u unutrašnjosti, da prođem putevima kojima sam prolazio zbog lične koristi i pouke. I za sada, molim vašu pažnju za staru železnicu.

Evo, ulazimo u vagon. Rusi iz obrazovanijih klasa, kad dođu među svet i umešaju se u masu, postaju veoma zanimljivi posmatraču koji hoće nešto da nauči. Na putu to posebno važi. U nas po vagonima, razgovori među ljudima počinju mučno, posebno su karakteristični u tom smislu prvi trenuci putovanja. Svi kao da su neraspoređeni jedan prema drugome, svima je nekako neugodno, gledaju jedni druge s nekom sumnjičavom radoznalošću pomešanom s nekakvom mržnjom, i u isto vreme svi nastoje da ostave utisak kako jedan drugog ne primećuju niti žele da primete.

U boljim kupeima, oni prvi minuti smeštanja i onog upoznavanja na putu za mnoge su, sigurno, najmučniji minuti, tako nešto nećete videti nigde, recimo, u inostranstvu, jer tamo svak zna i odmah nađe svoje mesto. U nas je, bez konduktera ili bez nekog ko o tome brine, gotovo nemoguće naći svoje mesto u vagonima, pa makar i s kartom u rukama. Ne govorim samo o svađama zbog mesta. Desi li vam se da morate da pitate o nečem nužnom nepoznatog suseda pored kojeg ste seli — pitanje se pretvara u kukavičko-sladunjav ton, kao da ste se odlučili da rizikujete najveću opasnost. Onaj što ste ga upitali se, razume se, odmah uplaši i pogleda vas s nekim nervoznim čuđenjem, pa iako će vam odgovoriti brže i nekako sladunjavije, i on — i onaj što je pitao, jednako — još dugo će osećati nekakav sasvim poseban i veoma originalan oprez: da ovde samo ne bude tuče! Iako se ovakva pretpostavka ne ostvaruje uvek, u prvim trenucima kad se negde okupe obrazovani Rusi, makar na trenutak, makar kao nesvesno osećanje, ona je prisutna u svim tim zajedno okupljenim ruskim srcima.

— I nije to nikako zbog toga, — ljutito mi je prigovorio jedan pesimista od onih »meka srca«, — što oni ne veruju u evropeizaciju svoga razvitka, a ni zato što je u nas gotovo svak u dnu duše ubeđen, do dna svoje evropske duše nekako, da bi njega, recimo, trebalo pobijati... ne, ne, neobično sam slagao!, — s povikom je ispravio sebe moj pesimist, — nikad naš

Evropljanin neće priznati da njega vredi pobijati! Ne, to bi značilo pripisati mu mnogo časti! Svest o tome, makar jedva primetna, da bi tebe trebalo išibati, jeste početak vrline, a gde je u nas vrlina? Lagati sebe samoga, to je u nas dublje ukorenjeno nego lagati druge. U nas svak može da oseti da bi upravo njega trebalo išibati, ali nikad neće priznati, makar i pred sobom samim, da bi njega trebalo, stvarno i neposredno, valjano išibati.

Navodim ovo mišljenje pesimista zbog njegove originalnosti koja je delimice veoma zanimljiva; ne slažem se u svemu s njim, i lično sam sklon mišljenju koje je mnogo blaže i pomirljivije.

Drugi period u ruskom društvu koje kreće na put, onaj kad razgovori počinju, nastupa odmah posle prvog, posle onih bojažljivih sagledanja i uvlačenja u sebe. U početku, ne umeju i da progovore, a kasnije se tako sukobljavaju, da ih ne možeš zadržati. Šta da se radi: krajnosti su naša osobina. Svemu tome je kriva i naša bezdarnost; bilo ko da progovori vidi se da u nas nema talenta u bilo kojoj oblasti, svuda ima mnogo onoga što se naziva »zlatna sredina«. Zlatna sredina — to je nešto bojažljivo, bezlično i u isto vreme oholo i kočoperno. Boje se da ne progovore, da se ne bi kompromitovali, tuđe se i stide: pametni stoga što svaki samostalniji korak smatraju nečim što je ispod njihove pameti, a glupi zbog ponosa. Ali, pošto je ruski čovek, po svojoj prirodi, u isto vreme i najkomunikativniji čovek i čovek stada na celoj zemaljskoj kugli, tako i bude — onih prvih četvrt sata svi se izjadaju do te mere da i sami sebi postanu nepodnošljivi, pa odmah s olakšanjem prihvate prvog koji se odluči da probije led i da počne nešto u smislu zajedničkog razgovora. Na železnicama, ovo probijanje leda biva ponekad na veoma zabavan način, i uvek drugačije nego na parobrodima (razlog ću navesti niže). Ponekad se u ovoj »sredini« i opštoj bezdarnosti odjednom i neočekivano pojavi genijalni talent, i osvoji svojim primerom, sve do jednoga, ove putnike. Odjednom se pojavi takav gospodin koji, usred opšteg ćutanja i onih nervoznih pokreta, glasno i bez ičijeg poziva, čak bez ikakvog povoda za to, pa i više od svega toga — bez i najmanje onog šušljivanja, neophodnog prema našim shvatanjima, svakom džentlmenu u nepoznatom društvu, bez imalo onog odvratnog skandiranja pri izgovoru najobičnijih reči koje je postalo običaj u naših džentlmena posle

oslobođenja seljaka; nekako kao da se ljuti zbog svega toga, ali čuvajući izgled onog našeg starog džentlmena, počinje da kazuje svima uopšte, ne nekom posebno, ni manje ni više nego autobiografiju, svim svojim okupljenim slušaocima razume se, na njihovo čuđenje ispunjeno nepoverenjem. U početku, svi se malo zbunjuju, gledaju jedan drugoga s nemim pitanjem i hrabre se pri pomisli da to ipak ne govore oni nego, eto, on. Takva priča s najintimnijim, a ponekad i s najčudesnijim potankostima može da potraje pola sata, ceo jedan sat, koliko hoćete.

Malo-pomalo, svi počinju da na sebi osećaju magični uticaj talenta — osećaju po tome što ne vide da su uvređeni kako su to očekivali. Svi su iznenađeni time što on nikome ne laska, ništa i ni od koga ne traži i ne oseća potrebu za slušaocem na onaj način na koji za njim oseća potrebu bezdarni brbljivac — on govori jedino stoga što ne može da ne otvori svoje riznice. »Ako hoćete, slušajte, ako nećete, nemojte, ta ja govorim onako, tek vas da usrećim«, — eto šta bi on mogao da kaže, čini mi se, ali on i to ne kaže, jer se svi već osećaju slobodno, iako se u početku (no, bez toga ne može), kad je on bio počeo, svak osećao nekako pomalo uvređeno. Malo-pomalo, svi se ohrabruju, zaustavljaju ga, postavljaju mu pitanja i počinju da ulaze i u pojedinosti, razume se sa svim mogućnim predostrožnostima. Džentlmen s neobičnom pažnjom, iako bez dodvoravanja, odmah sasluša svakoga, svima odgovara — ispravi vas ako ste pogrešili, ali se i obavezno složi s vama ako se pokaže da ste u nečemu makar malo u pravu. Ali, bilo da vas ispravlja ili da se slaže s vama, on vam priređuje nesumnjivo zadovoljstvo; vi to osećate svim svojim bićem u svakom trenutku, i nikako ne možete da shvatite kako on to vešto čini. Evo, vi ste mu se u jednom trenutku suprotstavili ali, iako je on, samo trenutak pre toga, zaista govorio suprotno, sada izlazi da je i on govorio baš to što mu vi primećujete i što ste mu izvoleli prigovoriti; sada se s vama slaže u svemu i, eto, vi ste polaskani, a on je uspeo da sačuva svoju nezavisnost. Vi ste nekad, posle sličnih događaja, do te mere polaskani da počinjete da gledate u publiku kao slavljenik, bez obzira na vašu pamet, jer takva je privlačna snaga talenta. O, taj je sve video sve zna, svuda je bio, svuda je putovao, sedeo je sa svima u društvu, i svi se s njim koliko juče oprostili. On je još pre trideset godina bio u poseti poznatom ministru ranije carske vlade, zatim je posetio general-gubernatora B-va da se žali protiv njegovog rođaka, on se upravo proslavio svojim memoarima, i B-ov ga je zadržao da popuše cigaretu. Takve cigarete on nikad više nije pušio. Naravno, njemu je naizgled oko pedeset godina, i on bi mogao da pamti B-va

ali, evo, on je još juče bio s poznatim Jevrejinom F-om koji je upravo pobjegao u inostranstvo, i taj mu je u trenutku rastanka poverio sve svoje tajne, tako da, za sada, jedini on u Rusiji zna sve najskrivenije zgode te afere. Dok je priča govorila o B-vu, svi su još bili mirni, utoliko više što je i cela priča bila zbog cigarete, ali kada je izgovorio ime F-a, svi su, čak i oni slušaoci najsolidnijeg izgleda, pokazali posebno zanimanje — počeli su se primicati kazivaču i slušati požudno, i to bez imalo zavisti prema njemu koji ima prijateljske veze s takvom osobom, a oni ne. Balon »Žil Favre« je samo jedno naduvavanje, on će se obavezno raspuknuti, u vreme francusko-pruskog rata leteo je neko drugi, ovaj je nov. Tu je sada *un mot de Jules Favre*^[22] o knezu Bizmarku, njemu na uvo i u strogoj tajnosti, u Parizu — uostalom, ako hoćete verujte, ako nećete nemojte, kazivač na tome čak i ne insistira, ali što se tiče projekta novih trošarinskih zakona, on o njima zna sve što se pre tri dana govorilo u državnom savetu, pa čak zna i bolje od onih u državnom savetu. To je neka duhovita anegdota, kako je primetio potom, o krčmarima... Svi se smeškaju, veoma su zainteresovani, jer sve vrlo liči istini. Inženjerijski pukovnik šapuće svom susedu da je i on onomad to isto čuo, i to je sve istina, i poverenje prema kazivaču u tom trenutku raste. S G-ovim je putovao vozom hiljadu puta, hi-i-iljadu puta, ali to nije važno, tu je važna jedna anegdota koju niko ne zna, i Neznancu se neće ništa desiti, jer je u celu stvar umešano jedno poznato lice, i to lice će svemu učiniti kraj. To lice je oprostilo i izjavilo da se neće mešati do izvesne granice, ali kad budu prekoračili tu granicu — obavezno će se umešati... On je tu lično bio i sve je video, čak je sve upisivao u stanične knjige, u ulozi svedoka. Izmiriće se, zna se. O lovačkim psima, o onima posebne vrste, naš džentlmen govori tako kao da mu je ceo život prošao u tome. Razume se, na kraju svima postaje jasno, kao dva i dva, da on nikad nije putovao s G-vom, baš ništa nije upisivao u knjigu, da nije pušio s B-om, da nije imao pse i da je veoma daleko od državnog saveta, pa ipak svak, čak i specijalist, vidi da ovaj to sve nekako zna, i da ga čovek može slušati ne kompromitujući se. Nije stvar u vestima, nego u zadovoljstvu kada ih čovek sluša. Primetan je i jedan propust u ovog sveznalice: on malo govori, ili uopšte ne govori, o problemu škole, o univerzitetu, o klasicizmu i realizmu, pa čak i o literaturi — nekako kao da ove teme za njega nikako i ne postoje. Pitaš se ko bi on mogao da bude, i nikako ne nalaziš odgovora. Vidiš samo da je talent, ali koja mu je specijalnost — nikako ne možeš da odgonetneš. Predosećaš, međutim, da takav tip, kao i svaki jasno naglašeni tip, mora da ima specijalnost, i to što

ne možeš da je pogodiš dolazi otuda što takvog tipa ne znaš, nisi ga nikad sretao. Posebno zbunjuje njegova spoljašnjost — odeven je bogato, sigurno ima dobrog krojača; ako je leto, obučen je prema sezoni, dokolenice, letnji šešir, ali... sve je na njemu nekako kao staro, reklo bi se, ako je i imao dobrog krojača, to je *bilo*, sada ga više, može biti, i nema. On je visok i veoma mršav, drži se, za svoje godine, pravo, gleda pravo s izgledom čoveka odvažnog i dostojanstvenog, nema nimalo aljkavosti u njega, sve je otmeno — ali nekako bez mnogo smisla. Mala, proseda klinasta bradica ne baš sasvim napoleonovska, ali podrezana kao u spahija. Uopšte, čovek besprekornih manira, a prema manirima u nas osećaju posebnu slabost. Retko puši, a možda uopšte i ne puši. Nema gotovo nikakvog prtljaga — samo neka mala mreža s drškom, nešto slično ženskoj torbici, i to inostrane izrade, sada pomalo pohabano, i to je sve. Sve se završava tako što se ovaj džentlmen iznenada gubi, nekud iščezava na nekoj usputnoj stanici, negde na nekom nepoznatom prelazu kuda niko nikad nije išao. Posle njegovog nestanka, poneko od slušalaca koji su mu najviše povlašćivali kaže naglas da je »sve slagao«. Razume se, tu se odmah nađu dvojica koji su svemu verovali i počnu da se spore; nasuprot njima, nađu se druga dvojica, koji kažu da su od početka bili uvređeni svim, a što su ipak ćutali to je zato što nisu hteli da naljute »lažova«, ćutali su zbog negodovanja, u znak protesta. Oni sada vatreno protestuju. Publika se smeje. Poneko ko je do tada potpuno ćutao kao zaliven izjavljuje, s očitim poznavanjem stvari, da je to tip starovremenskih spahija, dobrih bonvivana, od bogatijih; to je, neki sitni spahija, dobrodušna lenština otkako zna za sebe, on uistinu dosta zna, ima mnogo poznanika i celog se života vrteo u društvu poznatih osoba — to je neobično koristan tip u društvu, on je dobrodošao u seoskoj zabiti kuda verovatno često navraća u goste. S ovakvim neočekivanim mišljenjem svi se odjednom slažu, sporovi prestaju, ali led je probijen i razgovori su počeli. Čak i bez razgovora, svak se već oseća kao kod kuće, svima je odjednom postalo lepo. I to sve zahvaljujući ovom talentu.

Uostalom, ako ne računamo takozvane slučajne skandale i druga neminovna iznenađenja koja su neprijatna i, na nesreću, dosta česta, našim se putevima, na kraju krajeva, ipak može proputovati. Razume se, oprezno.

Već sam pisao i objavio da je, ako hoćeš da prijatno i veselo proputuješ, važno umeti »dati mogućnost drugome da laže i verovati mu što se najviše može, i onda će i vama dopustiti da malo lažete onako efektno, ako vam se prohte, a to je uzajamna korist«. Ovde potvrđujem da se i dalje pridržavam

takvog mišljenja, i ono nije bilo izrečeno nimalo humoristički nego, naprotiv, sasvim ozbiljno. Što se same laži tiče, osobito one po vozovima, još u svoje vreme sam izjavio da je uopšte ne smatram porokom nego, naprotiv, nekom vrstom obavljanja prirodnih potreba naše nacionalne prostodušnosti. Zlih lažova u nas gotovo nema, svi ruski lažovi su dobri ljudi. Ne mogu da kažem, doduše, da su pristojni.

Pa ipak, ponekad iznenađuje čak i na putu, čak i u vozovima, neka skorašnja žeđ za ozbiljnim razgovorima, potreba za učiteljima u vezi sa svim mogućnim socijalnim temama. I takvih učitelja se nađe. I o tome sam već pisao ali, eto, najviše iznenađuje što među onima koji žele da nešto nauče ima najviše žena, devojaka, dama, i to ne samo onih kratko ošišanih, uveravam vas. Recite mi, možete li sresti devojku ili damu bez knjige, čak i na putu ili na ulici? Možda sam malo preterao, ali mnogo ih je s knjigama, i ne samo s romanima u rukama nego s knjigama dostojnim svake pažnje, pedagoškim ili pak onim iz prirodnih nauka, čak Tacita čitaju u prevodu. Rečju, žeđi i revnosti ima mnogo, plemenitih težnji... pa ipak, nekako ne ide. Ništa lakše nego ubediti takvu učenicu u šta god hoćete, na primer, samo ako čovek ume skladno da se izrazi. Duboko religiozna žena se odjednom pred vašim očima slaže s ateističkim zaključcima i sa svom praksom koja se predlaže u vezi s tim. A što se tiče, na primer, pedagogije, šta im sve ne trpaju u glavu i šta sve one nisu spremne da prihvate! Čoveka podide jeza kad pomisli da će ona, stigavši kući, početi da primenjuje sve to na svojoj deci, na suprugu. Ohrabruje jedino pomisao da ona, može biti, uopšte i nije shvatila učitelja, ili ga je shvatila obrnuto; nju će kod kuće spasiti materinski instinkt i onaj instinkt supruge, kao i zdrav razum koji je odlika ruske žene vekovima poznata. Ali, razum je razum, valja poželeti obrazovanja, pravog i sigurnog, a ne ovog koje se skuplja na putovanjima ili po vagonima. Tu se najdobronamerniji koraci mogu izokrenuti u nešto žalosno.

Dobro je što na našim putevima — ako, opet, ne računamo one »slučajeve« — čovek može da ide gotovo *incognito*, ne progovorivši ni jedne jedine reči, ako mu nije do toga. Danas samo sveštenici odmah počinju s raspitivanjem: ko ste, kuda idete, kojim poslom, šta očekujete? Ali, i taj dobrodušni tip se polako gubi. Ima i među njima, odnedavno, prilike za najneočekivanije susrete, da ne poveruje čovek svojim očima.

Na parobrodima, kao što sam već rekao, razgovori počinju drugačije nego u vozovima. Razlozi su razumljivi, a prvi razlog je taj što je publika *odabranija*. Naravno, govorim o parobrodskoj publici iz prve klase, onoj *na krmi*. O publici iz druge klase ne vredi ni govoriti, to i nije publika — to su, prosto, *putnici*. Tu je sitan svet, zavežljaji s prtljagom, gužva i stiska, udovice i sirotice, majke koje doje decu, žgoljavi starčići-penzioneri, popovi koji putuju nekud, cele skupine radnika, seljaci sa svojim ženama i krajićima hleba u zavežljajima, tu je parobrodski poslužak i kuhinja. Publika s krme uvek i svuda ignoriše onu drugu publiku i nema, zapravo, o njoj pojma. Možda će izgledati čudno, ali parobrodski publika iz »prve klase« uvek je *odabranija* nego ona iz odgovarajućih klasa na železnici. Naravno, u suštini to i nije tačno, jer čim ti putnici siđu s parobroda i stignu kući, oni u krilu porodice spuste ton do onog prirodnog nivoa ali, eto, dok je cela porodica na parobrodu ona i mimo volje nekako podiže ton na način kako je to među svetom, samo zato da ne bude gore nego u drugih. Razlog je što ovde ima više prostora gde čovek da se smesti, ima više vremena na raspolaganju nego na železnici; kao što sam već naglasio, razlog je prirodan. Ovde niste stisnuti jedno uz drugo, putnici i ne rizikuju da postanu *gomila*, ovde niko ne juri, nije potčinjen nužnosti, zakonu, minutima, ovde se ne zavisi od dece koja spavaju ili koja su se probudila, ovde nećete otkriti instinkte u onom prirodnom, nervoznom stanju; naprotiv, ovde sve liči na urednu trpezariju i, stupivši na palubu, vi osećate kao da ste pozvani da budete gost. Ali, ipak osećate da ste pet ili šest časova vezani jedni za druge, možda i ceo dan, i sigurno znate da zajedno morate doputovati s drugima, da se morate čak i upoznati s njima. Dame su gotovo uvek lepše odevene nego u vozovima, deca su vam u divnim letnjim odelima, ako sebe bar malo cenite. Razume se, i ovde ćete ponekad sresti dame sa zavežljajima, očeve porodica baš onakve kakvi su kod kuće, neki čak imaju decu na rukama i ordenje stavljeno za svaki slučaj, ali to je ona niža vrsta putnika koji »zapravo« putuju primajući sve to plebejski ozbiljno. U tog sveta nema viših ideja, oni znaju samo za ono nervozno osećanje samoodržanja. I prava publika obavezno ignoriše te jadne ljude koji sede s kraja, a i oni sami osećaju gde im je mesto i, iako se drže svojih plaćenih mesta, oni se pred opštim tonom koji zavlada potpuno i pokorno povlače.

Rečju, prostor i vreme radikalno menjaju uslove. Ovde čak i onaj »talent« ne bi odmah mogao da počne s autobiografijom, morao bi da potraži

drugi put za to. Možda uopšte i ne bi imao uspeha. Ovde razgovor ne može da počne tek zbog nekih, neophodnih inače, putničkih razloga. Što je najvažnije, ton razgovora mora da bude drugačiji, »salonski«, i u tome je suština. Po sebi se razume, ako se putnici ne razumeju odranije, ovde se led teže probija nego u vozu. Zajednički razgovor na parobrodu je velika retkost. Lična stradanja zbog sopstvene laži ovde su, pak, znatnija nego u vozovima. Ako bolje pogledate, bićete iznenađeni koliko se može nalagati za tih četvrt sata, koliko će nalagati sve te nakindurene dame i njihovi supruzi koji sebe toliko uvažavaju. Naravno, sve se ovo sreće u onom najčistijem obliku mnogo češće u vreme izleta, na onim veselim putovanjima u vreme ferija koji traju nekih dva, ili najviše šest, časova puta — sve zajedno. Laže se na svaki način: manirima, lepim pozama, svak u svakom trenutku kao da gleda sebe u ogledalu. Laže se nekakvim skandiranjem fraza, nekakvim odvratnim izgovorom običnih reči koje čovek ne bi nikad koristio ako bar malo ceni sebe, i laže se mnogo više nego u vozovima. Očevi i majke porodica se trude (dok nije krenuo onaj opšti razgovor na palubi) da govore neprirodno glasno, na svaki način se trude da izgledaju kao kod svoje kuće, ali ubrzo i s nekakvim stidom napuštaju taj ton: počinju da govore o nekim običnim sitnicama koje ne priliče mestu i položaju u kojem su sada, ali ponekad se, eto, suprug obraća svojoj ženi kao kavaljer nepoznatoj dami negde u gostima. Odjednom, brzo i bez nekog razloga prekidaju započeti razgovor, a inače govore nekako isprekidano, nervozno pogledaju susede, prate odgovore s nekim nepoverenjem, pa i strahom, a povremeno čak i pocrvene gledajući jedno drugo. Ako im se desi (ako ih potreba nagna) da progovore jedno s drugim o nečemu što inače odgovara u ovim prilikama, o nečemu o čemu svaki suprug mora da govori sa ženom u putu — o nečemu u vezi s domaćinstvom, na primer, o porodici, o deci, o tome kako Mišenjka ima kašalj a ovde je tako sveže, a Sonječki se podiže suknjica — onda se brzo zbune i počnu da šapuću tako da ih niko ne čuje, iako u svemu ovome o čemu oni razgovaraju nema ničega nepriličnog nego, naprotiv, sve to zaslužuje pažnju i poštovanje, jer nemaju samo oni decu i ne brinu samo oni o deci nego ih imaju svi, čak i svi ovi na parobrodu. Ali, baš ta jednostavna ideja njima ne pada na pamet, ona je za njih nešto ispod dostojanstva. Svaka je porodica ovde sklona, makar i s nekom zavišću, da drugu porodicu smatra za nešto više od sebe, za nešto s nekog drugog sveta, na primer za nešto iz baleta, svakako samo ne za obične ljude koji takođe imaju, kao i oni, domaćinstvo, decu, dadilje, prazan novčanik, dugove u dućanu, i slično.

Takva misao bi za njih bila uvredljiva, beznadežna, ona bi im čak srušila ideale.

Među onima na parobrodu koji prvi počinju da govore naglas nalaze se, pre svega, guvernante — i, razume se, one razgovaraju s decom na francuskom jeziku. Guvernante u porodicama srednjih mogućnosti su, najvećim delom, sve na isti kalup, to jest, sve su mlade i nedavno izašle iz škole; sve su ako ne u svemu lepe, ono nikako nisu ružne, nose tamne haljine stisnute u struku i sve se trude da istaknu nogicu s nekom ponosnom skromnošću, ali sasvim nenametljivo, pokazujući tako svoju čednost, sve su one fanatično predane svojim dužnostima i svaka obavezno nosi sobom francusku ili englesku knjižicu lepe i poučne sadržine, najčešće neki putopis. Eno, ona podiže na ruke dvogodišnju devojčicu i, strogo i ne spuštajući oči, s nekom ljubavlju, doziva šestogodišnju sesticu devojčice koja se zaigrala (sa slamnatim šeširićem sa zadenutim spomenkom, u beloju kratkoj čipkastoj suknjici i divnim dečjim cipelicama), doziva je onim svojim guvernantsko-francuskim jezikom: »Vera, *venez-ici*«^[23], s onim obaveznim »*venez-ici*«, sa snažnim naglaskom na glasovima koji se spajaju u »*zi*«. Majka, punačka žena iz veoma visokog društva (tu je i njen suprug — gospodin evropskog, ali pomalo i plemićkog izgleda, visok, pre punačak nego mršav, prosed, plave, nešto duže brade, ali podrezane na pariski način, s belim mekim šeširom, odeven na letnji način, nekog neodređenog čina) — majka ove porodice odmah primećuje da je guvernanta, podigavši dvogodišnju Ninu, učinila nešto što nije precizirano ugovorom, i želeći da joj stavi na znanje da ona to mnogo i ne ceni, neobično nežnim glasom, koji ne obećava neku familijarnost ovoj potčinjenoj devojci, primećuje da će joj s Ninom biti »te-e-ško« i da bi trebalo pozvati dadilju, pa se pri tom okreće nervozno i strogim pogledom traži nestalu dadilju. Njen suprug evropskog izgleda čini neki pokret u tom smislu kao da hoće da potrči da pronađe dadilju, ali odustaje i ostaje na mestu očito zadovoljan što nije potrčao za dadiljom. On je, izgleda, neka vrsta trčkarala svoje supruge, i sve to prima k srcu. Guvernanta hita da, u vezi sa sobom, uveri ovu visoku damu: ona to čini glasno i otežući reči, ona tako »voli Ninu« (strastan poljubac Nini). Zatim sledi poziv, na francuskom, Veri s onim »*zici*«, a ljubav blista u očima ove predane devojke čak i prema Veri koja je kriva. Vera je, najзад, dotrčala i, evo, mazi se nekako licemerno dete šest-sedam godina, još anđeo, a već zna da laže i da se krevelji!). Mamzel odmah, bez ikakve potrebe uostalom, počinje da joj popravlja cvetić u kosi, zbog toga ju je i zvala...

Parobrod putuje tek šest časova, a putovanje je gotovo zabavno. Ponavljam: dva-tri dana putovanja negde po Volgi, ili iz Kronštata u Ostende, nesumnjivo bi učinili svoje — prilike bi učinile da se izgubi onaj izgled trpezarije, balet bi se olinjao i raspao, a stidljivo prikrivani instinkti bi izašli na površinu u onom najogoljenijem obliku radujući se, reklo bi se, što su mogli da izađu. Ali, tri dana i šest časova — to je i razlika, i na našem parobrodu sve je dalje ostalo u »čistom obliku« od početka do kraja. Evo, plovimo, divan je junski dan i deset časova pre podne, po tihom i širokom jezeru. Prednji deo parobroda kloni se »putnika«, od svega onoga o čemu nećemo da znamo; mi imamo, kao što sam već rekao, svoj salon. Ima, uostalom, i u nas takvih koji večito nešto petljaju, da čovek i ne zna šta s njima da čini, na primer: Nemač-doktor s porodicom, muter i tri devojke s ustima krivim na nemački način, za kojima teško da bi se polakomio neki ruski mladoženja. No, za njih ne važi naš zakon. Starčić doktor je apsolutno neraspoložen, i već je natukao svoju putnu nemačku kapu s obodom od voštanog platna veoma ružnog oblika, i to je učinio kako bi delovao nezavisnije, bar nama se tako čini. Ali, pored svega ovoga, tu je i jedna lepuškasta dama i inženjerijski pukovnik, tu je starica-majka s trima postarijim ali veoma elegantnim devojka iz neke petrogradske generalske sredine, devojka koje su izazovne i znaju već sve i svašta. Tu su još dva kicoša, jedan umetnik, junker i konjički oficir iz poznatog gardijskog konjičkog puka, on se drži nadmeno i postrani, ćuti neprestano i upadljivo, misli da ovo nije društvo za njega — a to se u nas svima sviđa. Ali, najviše pažnje privlači *pretpostavljeni* koji se našao tu zajedno s nama. To je, uostalom, »prevashodstvo« prijatnog izgleda, s kapom i u poluzvaničnoj uniformi. Svi odmah primećuju da je to najstariji činovnik, tako reći »gospodar gubernije« i, kažu, da je čak krenuo nešto da »nadgleda«. Najverovatnije je, međutim, da on prati suprugu i porodicu na njihovom putu u letnju rezidenciju. Njegova supruga je upadljivo lepa dama od nekih trideset šest ili sedam godina, iz poznate porodice S-ovih (o čemu tako lepo znaju na parobrodu), i ona putuje s četvoro dece (sve devojčice iznad deset godina) u pratnji guvernante Švajcarkinje, i drži se nekako odveć građanski iako, istina, »diže nos«, što se našim damama ne sviđa. Ona nije svečano

odevena, »i to je u njih sada u modi, u tih ma-a-a-jki i supruga«, — oteže šapatom jedna od generalskih kćeri gledajući elegantni kroj sasvim skromne haljine supruge gospodara gubernije. Skreće na sebe pažnju i jedan visok, prosed i mršav džentlmen od nekih pedeset šest ili sedam godina, koji sedi, ne obraćajući pažnju na nas, na parobrodskoj klupici; on je svima okrenuo leđa i lenjo i nezainteresovano gleda preko palube u vodu. Svi znaju da je to *neki* visoki carski činovnik i gizdelin iz ranijih vremena, on nema danas neke moći, ali ipak, to je gospodin visokog roda, on je mnogo novaca proćerdao u svom veku i mnogo je godina skitao po tuđini, osobito u novije vreme. On je obučen čak pomalo aljkavo, i ima poseban izgled, ali drži se kao pravi ruski milord, bez onog što podseća na pariske berbere, a to je već apsolutna retkost u današnjeg ruskog »Engleza«. S njim su na parobrodskom i dva lakeja, a i mali seter neobične lepote. Kućence hoda po palubi i, u želji da se upozna, zavlači njuškicu među kolena putnika, očito čekajući na red... Iako je to neprijatno, niko se zbog toga ne ljuti, neki čak pokušavaju da pomiluju kućence, i to obavezno s izgledom ljudi koji su znalci i koji znaju da ocene vrednost skupocenog psa — možda će i oni sutra imati baš takvog setera. Ali, seter je ravnodušan prema nežnostima, kao pravi aristokrat, ne zadržava se dugo kod kolena i maše pomalo repićem, ali tek iz učtivosti, lenjo i ravnodušno. Milord očito nema poznanika ovde, ali po podbulom i kiselom licu jasno se vidi da mu niko i nije potreban, ne zbog nekog principa — onako, jednostavno mu nije ni do koga. Prema administrativnom značenju »gospodara gubernije« on je, na onoj svojoj parobrodskoj klupici, potpuno ravnodušan, i ta njegova ravnodušnost nije zbog nekog principa, takođe. Ali, vidi se, razgovor među njima samo što nije počeo. Administrativno lice hoda oko one klupice, i na svaki način hoće da zapodene razgovor. Iako je oženjen iz porodice S-ovih, on sa svojstvenom mu jednostavnošću priznaje da je za koji stepen ispod ovog milorda — razume se, on ne gubi svoje dostojanstvo i, eto, baš to hoće i da razjasni. Tu se vrti i jedan gospodin »s niže lestvice« i, zahvaljujući njemu, gospodar gubernije i milord su uspeli, bez prethodnog upoznavanja, da izmenjaju pokoji reč. Kao povod je poslužila vest koju je saopštio gospodin »s niže lestvice«, o jednom gubernatoru iz susedstva, takođe poznatom aristokratu, koji je u inostranstvu, odlazeći na lekovite vode, s porodicom iznenada slomio nogu u vozu. Naš je general neobično iznenađen, i hteo bi da sazna pojedinosti. Milord zna pojedinosti, i nekako je promrmljao kroz veštačku vilicu nekoliko reči, ne gledajući generala, kao da se njemu i ne obraća — ni njemu ni gospodinu »s niže lestvice«. General s

iskrenom nestrpljivošću stoji pored klupice, s rukama na leđima, i čeka. Ali, milord je sasvim neraspoložen, on odjednom ućuti i kao da je zaboravio o čemu je govorio. Bar takav utisak ostavlja. Nestrpljivi gospodin »s niže lestvice« drhti nad njim, i sve hoće da ovaj ne zaćuti. On je postavio sebi cilj da poveže ovu dvojicu visokih džentlmena, i da ih upozna.

Interesantno je da ovakve gospode »s niže lestvice« na putovanjima ima dosta, naroćito se viđaju oko »znaćajnijih« lica, i to je zato što ih na putovanju nemaš kud oterati. Ali, niko ih i ne tera, jer su oni od koristi — razume se, ako se i sami nađu u izvesnim pogodnim i odgovarajućim uslovima. Ovaj naš ima čak i ordenćić o vratu; iako je u civilu, njegova odeća ima nešto od uniforme, na njegovoj kapi postoji neki opšiv koji podseća na uniformu — reklo bi se, od nekog je reda. Takav gospodin pred licem višim od sebe poćinje nekako odmah, i celim svojim bićem, svojom pojavom, od upozorenja: »Ta ja sam s druge lestvice, ne mogu ja s vama na ravnoj nozi, a i ne trćim ni na vaš stepen, vama da se približim. Vi se na mene ne možete ljutiti, vaša svetlosti, a ja vas umem razonoditi i, na svoje zadovoljstvo, vi mi možete u svako doba odgovarati s vaše lestvice i obraćati mi se dole, ja znam i znaću do groba gde je moje mesto«. Nema sumnje, jasno je da se ovakva gospoda lome zbog koristi, ali onaj »ćisti tip« te gospode ćini sve to i ne raćunajući uvek na korist, nego onako iz nekog ćinovnićkog nadahnuća — tada je on od koristi, tada vas iskreno razveseli, on je u takvim slućajevima iskreno naivan do te mere da se u njemu gubi lakej, a korist dolazi nekako sama od sebe, kao ćinjenica i nućna posledica.

Odjednom svi postanu neobićno zainteresovani za razgovor »dva visoka lica« koji poćinje na palubi, oni bi želeli da se približe, ali to bi bilo mnogo, želeli bi da makar pogledaju i ćuju. Neki već hodaju naokolo, ali najviše od svih pati onaj evropski suprug »visoke dame«. On oseća da bi mogao ne samo da priće, nego i u razgovor da se ukljući, on oseća da ima na to i neko pravo: generali s generalima, Evropa s Evropom, to ide, pa vi kako hoćete.

On bi, ne gore od drugih, umeo da porazgovara o gubernatoru koji je u inostranstvu slomio nogu! On čak pomišlja da u tom cilju pomazi i setera i da tako i počne, ali s ponosom povlači već pruženu ruku i, štaviše, oseća neodoljivu potrebu da setera udari nogom u zadnjicu. Malo-pomalo, on dobija izgled uvređenog usamljenika, udaljava se na trenutak i dugo zagleda u blistavu pučinu jezera. Supruga ga, on to primećuje, gleda najzajedljivijom ironijom. On to ne može da podnese, i približava se ponovo na »razgovor«, ide oko onih što razgovaraju, lebdi kao duša po čistilištu. I ako je ta nevina duša sposobna nekoga da mrzi, to je u ovom trenutku ovaj gospodin »s niže lestvice«, njega mrzi svom snagom jer, da nema tog gospodina, ne bi ničeg bilo od svega onoga što se dalje dogodilo!

— Te-le-gra-fisao je ovamo, — odseca suvonjavi milord i pogleda setera, s mukom odgovarajući generalu, — i ja sam se u prvom trenutku zbunio-o-o...! — Verovatno vam je rođak?, — želeo bi da sazna general, ali se uzdržava i čeka.

— I, zamislite, porodica u Karlsbadu, a on telegrafisao, — opet nekako nepovezano mrmlja milord, uspevši da izgovori samo ono jasno: »telegrafisao«.

Njegovo prevashodstvo čeka i dalje, a na licu mu se primećuje silno uzbuđenje. Ali, milord odjednom začuti sasvim, i zaboravlja na razgovor.

— Ta, on ima... čini mi se... najbolje mu je imanje u Tverskoj guberniji?, — odlučuje se, najzad, general da i sam pita s nekim stidom i neodlučno.

— Obojica, obojica su mršavi, i Jakov i Aristarh... oba brata. Brat je sada u Besarabiji. Jakov je slomio nogu, a Aristarh je u Besarabiji.

General podiže glavu i pokazuje neobičnu zbunjenost.

— Mr-ša-vi, a imanje ženino, Garunjinih. Ona je rođena Gamnjina.

— A!, — raduje se general. On je očito zadovoljan time što je ona rođena Gamnjina. On sad shvata.

— Najbolji čovek, — oduševljeno viče on... — Znao sam ga... to jest, mislio sam baš ovde da se upoznamo... najplemenitiji čovek!

— Najbolji čovek, vaše prevashodstvo, najbolji! I, znate, baš kao što ste sada izvoleli to kazati: »najbolji!«, — vatreno prihvata onaj govorljiviji čovečuljak s druge lestvice, i iz očiju mu blista neizmerno ushićenje. On se

važno osvrće na putnike, i oseća da je u moralnom smislu neko viši od nas na palubi.

To već nikako ne može da podnese onaj evropski gospodin koji kruži »oko razgovora«. Avaj, pa ovo je već fatum!

*

A taj fatum je u tome što je njegova supruga, ova »visoka dama«, nekad — ima tome mnogo godina — bila drugarica supruge »gospodara gubernije«, rođene S-ove, koja je u ono vreme takođe bila devojka. »Visoka dama« je, takođe, izvesnog »porekla«, i sebe ubraja u bića koja su višeg roda nego što je njen suprug. Ukcavajući se onomad na parobrod, ona je dobro znala da će i supruga starešine gubernije takođe putovati tim parobrodom, i računala je na to da se s njom »sretne«. Ali, avaj, one se nisu »srele«, i čak je na prvom koraku i na prvi pogled bilo sasvim jasno da se ne mogu ni sresti! »I to sve zbog ovog nesnosnog čoveka!«

A taj »nesnosni čovek«, sa svoje strane, sasvim dobro pogađa misli svoje supruge, on je dobro naučio da ih prepoznaje za sedam godina njihovog supružanskog života. No, i on je rođen »u Arkadiji«. Nekada je on ovde, u ovoj guberniji, imao čak i osam stotina duša! Sedam godina su oni putovali po inostranstvu za račun otkupnina i onog dobitka od hrastove šume (celih trista desetina!) koja je prodata pre tri godine. I, evo, vratili su se u domovinu, već je četiri meseca kako su tu, i sada idu na ruševine svoga imanja — ne znajući ni sami zbog čega. Što je najvažnije, visoka dama neće ni da zna da više nema ni otkupnina ni hrastove šume. Nju najviše ljuti što je, evo, četiri meseca kako su se vratili, a njoj ne polazi za rukom da se s nekim »sretne«. Ovaj slučaj s generalicom nije prvi. »I sve zbog njega, zbog ovog ništavnog čovečića!«

— Šta mi je to, ta njegova evropska bradica, kad nema ni značaja, ni čina, ni veza! Ništa on sam nije znao, čak nije znao sam ni da se oženi. Kako sam mogla da pođem za njega? Općinila me bradica! Neka samo priča da je razgovarao s Milom i da je pomagao u zbacivanju Tjera, ko do toga ovde nešto daje, a još — on to laže: da je on zbacivao Tjera, videla bih ja njega još...

Srećni suprug odlično zna da baš tako o njemu razmišlja »visoka dama«, njegova supruga, i to baš u ovom trenutku. Ona mu nije kazala svoju želju da se sretne sa suprugom starešine gubernije, ali on zna da, ako joj to ne

obezbedi, ona će mu to računati celog života. Uz to, on i sam hoće da ona prva prizna kako on ne samo s Milom, nego i s domaćim generalom može da porazgovara, kako je i on ne neka obična ptica, nego baš ptica Kagan. Avaj, to dobrovoljno priznanje njegovog savršenstva od strane supruge predstavljalo je osnovni smisao njegovog promašenog života, u tome je bio njegov cilj od prvih dana njihovog supružanskog života! Kako je to ispalo da se tako dugo otegne, ne zna, ali tako je, tu je to, i ništa se tu ne može. I, evo, on se nekako nervozno i izgubljeno podiže i kreće pravo pred milorda.

— Ja... general... ja sam takođe bio u Karlsbadu, — muca on glupo generalu, — i, zamislite generale, imao sam tamo prilike da vidim sličan slučaj s nogom... Jeste li vi o Aristarhu Jakovljeviču izvoleli govoriti?, — neobično žurno se najednom okreće milordu, ne podnoseći generala.

General podiže glavu, i s izvesnim čuđenjem gleda gospodina koji je prišao, govori i sav se trese. Ali, milord nije čak ni glavu podigao, nego, o užasa, pruža ruku, a evropski gospodin jasno oseća da ga milord, upirući prstima u njegovu nogu, silom tera s njegova mesta. On se trza, gleda dole i odjednom shvata uzrok: pritrčavši i nepromišljeno sednuvši između milordove klupice i stočića, on je, ne primetivši to, zakačio palicu koja je ležala na stočiću i, evo, ona klizi i samo što nije pala. On se brzo sklanja, palica pada, a milord gundđa i saginje se da je pridigne. U istom momentu čuje se strašan lavež: to je bio seter kome je gospodin što je odskočio nagazio na nogu. Seter cvili strašno, nepodnošljivo, a milord se celim telom okreće na stoličici i ljutito odseca gospodinu:

— Ja vas naj-po-kor-ni-je molim da ostavite na miru moga psa... — To nisam ja. On je sam..., — muca Milov sagovornik i oseća da će propasti kroz palubu.

— Nećete mi verovati, nećete mi verovati koliko sam ja propatila zbog tog bezdarnog čoveka!, — kao da čuje iza sebe ljutito šaputanje svoje supruge na uho guvernanti, i on gotovo i ne čuje, nego oseća svim svojim bićem, možda supruga i nije ništa šaputala na uho guvernanti...

Ali, sada je već svejedno! On je spreman da propadne kroz palubu, Čak da nestane nekud bestraga, da se skrije pod krmu, ispod točka. Tako je, izgleda, nešto i učinio. Bar za sve vreme puta nismo ga mogli primetiti na palubi.

Sve se završava tako što je upravnik, ne mogavši više da izdrži, upoznao milorda sa svojom suprugom, a sam se uputio u kajutu gde je, zahvaljujući brizi kapetana, već bio pripremljen sto za kartanje. Svima je poznata ta mala slabost upravnikova. Gospodin s niže lestvice je već sve uredio i obezbedio partnere, koliko se to moglo u ovakvim okolnostima; pozvani su: jedan činovnik koji je tu boravio na izgradnji železnice, s nekakvom neobičnom velikom platom koga je njegovo prevashodstvo pomalo i poznavalo, i inženjerijski pukovnik koji je, iako nije bio poznanik, pristao da učestvuje u partiji. On izgleda turobno i nekako tupo (od navale ličnog dostojanstva), ali odlično igra. Činovnik železnice je pomalo trivijalan, ali zna da se i uzdrži, gospodin s niže lestvice koji igra umesto četvrtog se ponaša onako kako bi i trebalo da se ponaša. General oseća neobično veliko zadovoljstvo.

Milord se u međuvremenu upoznaje s generalicom. O tome da je ona poreklom S-ova on je sasvim zaboravio, i ne razmišlja o tome. Sada se on nje setio, odjednom, kao šesnaestogodišnje devojčice. Generalica ga gleda nekako s visine, kao da ga ne primećuje, ali to samo tako izgleda. Ona je zabavljena nekakvim pletivom i ne gleda ga mnogo, ali Milord postaje nekako sve miliji, oduševljava se; istina, muca i pljucka, ali odlično pripoveda (razume se, na francuskom), seća se nekih divnih anegdota, nekih stvarno duhovitih stvari... A koliko tek zna spleta! Generalica se sve češće smeška. Čar divne žene deluje na milorda neobično, on sve bliže premešta svoju klupicu prema njoj, on je najzad sav nekako raznežen i sve čudnije se smejulji... Nešto slično već nikako ne može da podnese »visoka dama«. Ona doživljava grč — *tic douleureux* — i odlazi u damsku kajutu, u posebno odeljenje, zajedno s guvernantom i Ninom. Počinje s oblozima sa sirćetom, čuju se jauci. Guvernanta oseća da je »prepodne izgubljeno«, i duri se. Ona neće da razgovara, stavila je Veru da sedi, a sama gleda u knjigu koju, uostalom, ne čita.

— To je u nje, međutim, prvi put u ova tri meseca, — odmerava je pogledom dama koja pati. — Ona bi trebalo da govori, trebalo! Ona bi trebalo da me zabavi, da me požali, ona je guvernanta, i trebalo bi da bude kao čigra, trebalo bi da se polomi, to je sve, sve samo zbog tog čovečića!, — i ona i dalje gleda s nekom mržnjom, popreko, devojku. Da počne prva da

govori s njom, ne može zbog ponosa. Devojka, međutim, razmišlja o Petrogradu koji je nedavno napustila, o bakenbardima brata od strica, o oficiru, njegovom prijatelju, i o dvojici studenata. Seća se jednog društva gde se okuplja mnogo studenata i studentkinja, i gde su i nju pozivali.

— »Ah, neka đavo sve nosi!«, — odlučuje ona na kraju, — biću kod ovih Ezopa još jedan mesec, pa ako ovako bude dosadno, pobeći ću u Petrograd. Ako ne budem imala šta da jedem, ići ću u babice. Baš me briga!«

Parobrod najzad stiže u pristanište, i svi jure prema izlazu kao iz zagušljivog tamničkog vazduha. Kakav vreo dan kakvo vedro i divno nebo! Ali mi ne gledamo nebo, nemamo vremena. Mi žurimo, samo žurimo, nebo je tu — neće otići.

Nebo je naše, domaće, tu je a, eto, život proživeti, to nije što i polje preći.

DOSADAN PROSJAK

Ja sam poznavao jednog zanimljivog dosadnog prosjaka, — pričao je jednom pokojni D. — To je bio pokojni S. Njega neki pamte. Bio je pametan čovek, skroman, svestan svoje vrednosti, imao je neko originalno i zanimljivo shvatanje ličnog dostojanstva, a posebno je vešto znao da stvara veze u krugovima koji su iznad njegovog društvenog položaja. Primetio sam da je veoma uspešno umeo nešto da izmoli. Ono što neko drugi ne bi nikad uspeo, to su njemu svi činili. Imao sam jednog rođaka, mladog čoveka koji je dobio mesto u T-skoj guberniji, kod gubernatora. O gubernatoru se govorilo da je veoma strog čovek. Jadni mladić, polazeći iz Petrograda, bio je uplašen i želeo je da pribavi neku preporuku uticajnijeg lica. On je znao da je general N. N. jedan od mojih ranijih poznanika, u dobrim odnosima s gubernatorom, pa čak i to da je ovaj u nečemu zadužio generala. Ali, taj

general je bio čovek hvalisav i nepristupačan, i bilo je veoma teško, čak i najbližim rođacima, da od njega izmole neku preporuku, o čemu je bilo primera.

— Nemogućno, — pomisli s uzdahom mladić. — Nema ni govora. U tom momentu uđe kod mene S., i meni pade na pamet ideja. — Čujte, vi poznajete generala N.?, — upitao sam ga.

— Da, poznajem ga. Zapravo, ja nisam bivao kod njega u kući, ali gotovo svake nedelje se srećem s njim kod S-skih i mnogo puta smo sedali za karte. On rado igra sa mnom!

Izložio sam mu namere onog mladića. Priznajem, nisam mnogo očekivao, ali misao mi nije izbijala iz glave. Dodaću da sam zbog nekih razloga mogao čvrsto da računam na to da će mi S. s velikim zadovoljstvom ispuniti svaku moju molbu; razume se, samo ako je to u njegovoj moći.

— Kako bi bilo da vi zamolite generala da napiše neki redak preporuke, šta kažete?, — rekao sam mu tada.

S. je malo razmislio.

— Može!, — rekao je.

— Ah, toliko biste nas zadužili. Samo, kako ćemo, vi kažete da ne odlazite njemu kući? — Ništa zato, može, — potvrdi S.

— Vi znate, on je neobično nezgodan kod takvih molbi. On je nedavno odbio i svoju sestru... — Znam, znam, no... da probamo, sutra ću vam odgovoriti.

— Šta, već sutra!

Tako je i bilo. Sutradan smo u rukama imali najpovoljniju preporuku. General je pisao gubernatoru:

»Ljubazni prijatelju i stari druže, Mihail Stepanovič, preporučujem ti donosioca ovoga pisma, tebi ponovo potčinjenog činovnika i veoma dragog mladog čoveka; ja ga ne znam i nikad ga nisam ni video, ali su mi o njemu govorili veoma lepo ljudi kojima verujem, pa se usuđujem da ti pišem; ako budeš obratio na njega svoju *posebnu* pažnju time ćeš veoma, veoma zadužiti onog koji te u duši nosi i pamti, tvoga

Ivana N. N.«

Pismo nam je doneto namerno nezatvoreno, kako bismo mogli da ga pročitamo. Možda je S. hteo da se pohvali preda mnom. Sam general je ispisao adresu na kovertu, a S. je u rukama imao mali generalov pečat s monogramom koji mu je ovaj bio poverio.

— Znate li, pa to je čudo!, — uzviknuo sam ja. — Kako ste to sredili? — Za svakog je potreban drugi način, — nasmeja se S.

— Objasnite. Neobično je zanimljivo!

Seli smo. Mladić ode, a ostadosmo nas dvojica. S. se osvrtao sa zadovoljstvom. Prvo, bilo mu je drago što je meni učinio, a drugo, bio je i sam veoma zadovoljan. To je bilo neko zadovoljstvo majstora koji je savladao veliku prepreku.

— Reći ću vam sve, ali da ostane među nama, — počeo on da priča. — Opet vam kažem: za svakoga je potreban drugi način. Ali, postoji jedan način koji je pogodan za najrazličitije slučajeve u životu. Baš njega sam ovde koristio. Ušao sam onomad kod generala, u dvanaest sati, kod kuće je. Već sam vam rekao da on rado igra karte sa mnom, i još, on rado sluša kako ja pričam. Meni, vi to znate, nije do priča, ali ljudi vole da slušaju, i mnogo im je do toga stalo. Ja se viđam s generalom već četiri godine. On sada zna da ja nikako nisam neki parazit ili tamo neki *pique-assiette*, kako je o meni mislio pre dve godine. Ali, i ja dobro znam da će možda proći godina i dve dok se on reši da me pozove u kuću... I, evo, ja dolazim sam, sasvim neočekivano. General me lepo prima, ali na licu mu se vidi pitanje, i to pitanje postaje sve veće iz sekunde u sekundu. Obično je bivalo da ja i on, kada se sretne kod Š-ckih, počnemo da se smejemo, ili ja počnem nešto da pričam. Sada, pak, ja ne odgovaram na njegov smeh, i pravim se nekako zbunjen. Otežem tako, i ništa ne govorim. Pitanje na generalovom licu postaje neizdržljivo. Odjednom mu u lice kažem da sam došao s vanrednom *molbom*. Podvucite ove reči tri puta. General odgovara: »Šta zapovedate, no?«, i nervozno pomera fotelju, postaje ozbiljan. Među obrvama mu neprijatna bora. Počinjem nekako izdaleka, kao na silu, bunim se, kao da ne znam šta ću sa svakom reči, i ostavljam utisak čoveka koji pati. »Ima, velim, takvih slučajeva u životu... Nemaš ponekad baš kome da se obratiš. Veoma, veoma mi je teško što moram da uznemiravam vaše blagorodstvo. Ali, takve su okolnosti... Kada biste znali vi, generale, koliko me košta ova odluka! Kada smo se sretali kod Š-ckih, na pamet mi nije padalo da ću biti

prinuđen... kao sada, evo, u ovom momentu, da uznemiravam... lično... i to baš u nevreme...«.

Rečju, sigurno je došao da traži novaca! I, možete zamisliti, general je već počeo da crveni, gleda me vlažnim očima, pati, ne može od mene da se odvoji... A ja sve upornije i upornije na onu temu. Po nekim obrtima u frazama, dajem mu na znanje da, ako sam došao po novce, to mora biti neka poveća suma. Zamislite sada i sami: ja za generala nisam više takav čovek kome se može odmah odreći, koji se može tek tako ispratiti. Mi smo na istoj nozi... Mi ćemo se još sretati... No, ja veoma dobro znam da on nikome i ni pod kojim uslovima ne daje novaca. Osim toga, ja takođe znam da on neobično voli da igra sa mnom karte — i rastati se s ovakvom pomišlju bilo bi veoma teško. On je prošle nedelje, kada smo se upustili u jednu beznadežnu partiju, rekao kako ni s kim ne igra s takvim zadovoljstvom kao sa mnom... I, eto, posle ovakve molbe, kakve karte? Rečju, namučio sam ga... Nagnao sam ga da do dna ispije čašu, izmučio sam ga, smršao je tu preda mnom za tih četvrt sata! I, evo — umesto da počnem o novcima, »hiljada, kažem, dve-tri, generale, i to za kratko vreme«, — ja sam odjednom počeo sasvim drugim glasom: »Evo, velim, mlad čovek ide u T. guberniju, potrebna mu je preporuka, ja sam u takvoj situaciji da ne mogu da mu odbijem. Samo dva-tri retka s vaše strane, i ne možete ni da zamislite koliko biste nas usrećili...«

Ne možete ni da zamislite kako mu je bilo drago! On je poskočio kao u nekakvom ushićenju, pao mu je kamen sa srca; da mu zatraže u tom momentu da napiše četiri preporuke, on bi sve to odmah učinio, i to iz čiste dobrodušnosti! Ja sam mu sam sve izdiktirao. Pogledajte samo potpis... Po njemu možete prosuditi kolika je bila sreća ovog čoveka. Ispratio me je do vrata, veoma me je ljubazno korio zato što sam se toliko ustezao oko takvih beznačajnih stvari. Istina, još me nije pozivao sebi, ali ja sam već primećivao kako mu se s usana otkidaju reči: »To zbog čega, veli, Pavel Mihajlovič, nikad ne navratite, onako prosto...« Dogovorili smo se da se vidimo kod Š-ckih. Obećao sam da ću mu pričati veoma zanimljive stvarčice o Aleksandru Mihajloviču... Rečju, ja vam zauvek preporučujem, — završio je S., — da ako vam zatreba u nekoj prilici da od nekoga izmolite nešto, i ako ti ide teško, onda je najbolji način napraviti se kao da tražite novaca. Razume se, valja voditi računa o čoveku: ukoliko su raniji odnosi bili delikatniji, utoliko je bolje. Dodite u nedogovoreno vreme, iznenadite ga dolaskom, napravite izraz lica kao da patite, počnite izdaleka, ugnjavite

čoveka, poplašite ga — i odjednom sasvim drugim glasom pređite na stvar zbog koje ste tu. Verujte, biće vam do te mere *zahvalan*, da vas nikako neće odbiti. Sve što budete hteli, dobićete. Ovo je najbolji način. Uostalom, ja vam ovo pričam u poverenju...«

S. je bio veoma zadovoljan što mi je sve to saopštio, i ja sam shvatio zbog čega je njemu sve tako polazilo za rukom...

INOSTRANA ZBIVANJA

17. septembar 1873. godine

U poslednje vreme, u Evropi su se desila tri veoma znatna događaja: 1) Frošdorfski susret, 2) konačno čišćenje teritorije Francuske posle neprijateljske najezde, i odlazak poslednjih nemačkih snaga, i 3) vanredna poseta italijanskog kralja Beču i Berlinu. Ova tri veoma važna događaja mogu da imaju neobične posledice u Evropi i, što je najvažnije, to može da bude u najskorijoj budućnosti.

U Francuskoj sada svi, naravno, postavljaju samo jedno pitanje: šta se može dogoditi sada, u ovom trenutku? Tu nije reč o dalekoj budućnosti, nekom konačnom sređivanju — tekući događaji su stigli do tačke najveće zategnutosti.

4-og septembra, na primer, na pariskoj berzi su se pronosili glasovi (kasnije se pokazalo da su bili lažni) da je grof Šamborski odlučio da se odrekne svojih pretenzija u korist pariskog grofa. Ove glasine su izazvale znatan skok kursa.

I, tako, jadni Francuzi su u takvoj situaciji da više i ne sumnjaju da im se *sve* sada može dogoditi. Oni, čak, veruju u mogućnosti grofa Šamborskog, i najmanje poboljšanje stvari (?) koje bi doneo Pariski grof uzimaju kao nešto radosno.

U njih se ovih dana dogodilo nešto — doduše, to su predviđali i znali svi već odavno — što ih je zbunilo sasvim neočekivano. U zvaničnom listu od 4-og (16-og) septembra je bilo objavljeno:

»Konflan i Žarni, poslednje okupirane oblasti, bile su očišćene juče u 7 časova uveče. U 9 časova nemačke snage su prešle granicu. Teritorija je slobodna *konačno*«.

Zbog ovoga se, pre gotovo tri godine, i okupila sadašnja francuska Narodna skupština; nacija koja je stradala poručivala je tada skupštini:

uspostaviti potreban red, platiti milijarde i očistiti teritoriju. Istina, Narodna skupština je sve vreme, a poslednje godine najviše, uvek većinom odbijala ograničavanje svojih kompetencija. Mnogo puta se Skupština direktno izjašnjavala za to da se utvrdi *konačna* odluka o sudbini Francuske, pre nego što se Skupština razide. Ogromna manjina u Skupštini

(gotovo sva levica) uzimala je kao granicu svoje nadležnosti samo oslobođenje teritorije. Ogromni, možda najveći deo *javnog mnjenja* Francuske je, naravno, u tom pitanju na strani one manjine u ovom Domu. Ali, sve dok su se nemački vojnici nalazili u Francuskoj — ovo pitanje je bilo samo sporno pitanje, a *čin* je bio čin za sebe. Slagali se ili ne, ipak se ne mogu razići dok se i poslednji nemački vojnik nalazi na francuskoj teritoriji. I, evo sada, 3-ćeg septembra, *stvar* je okončana, i svi su odjednom osetili da pitanje: »Šta je *sada* ostalo da se učini?«, obavezno i neodložno valja da bude rešeno. Razume se, rešenje mora da bude silom. Nikakav sporazum nije mogućan, što je dokazao i sam sporazum od 24. maja, prilikom zbacivanja Tjera. Ovog rešenja silom prihvatili su se odavno, ali sada, kad se pitanje *šta da se radi* uporno i ponovo nameće, aktivnost svih partija, neprijateljski raspoloženih jedna prema drugoj, mora da se poveća deset puta. Do novih zasedanja Skupštine, koja je sada na odmoru, sudeći prema događajima, ima još mnogo. I kada bi neka od ovih partija imala makar malu mogućnost da izvrši nasilni prevrat, ona bi to i učinila.

Nasilni prevrat bi mogao da izvrši samo maršal Mak Mahon, pošto on ima vojsku u rukama... Ali, o tome ćemo posle. Ima verovatnosti u pretpostavci da se Narodna skupština može sastati i pre roka.

Nasilje u rešavanju nasušnog pitanja — šta *sada* učiniti? — prvi su primenili legitimisti. Tu se desilo nešto čak ne političko — desilo se nešto strasno, nestrljivo, bez mere nervozno, nešto grozničavo, što se inače dešava ljudima koji celoga veka nikako ne mogu da shvate situaciju u kojoj se nalaze (to liči na ono kako ponekad u nas postupaju Poljaci). Sada je sasvim očito da je savez od 24. maja bio zaključen isključivo zbog obaranja Tjera. Gotovo se može reći da oni nisu razmišljali o budućnosti, o tome kako će se odnositi između sebe odmah posle obaranja Tjera. Oni nisu davali jedni drugima nikakvih obećanja, osim onih za *sutradan*, koja sa sadašnjim stanjem *stvari* nisu u vezi. Oni su svi znali da će svak delovati za račun svoje partije, i da će se danas-sutra, ako zatreba, dograbiti za kose. Najborbenija i najbrojnija od tih partija počela je da deluje s nekom čudnom i, ničim

neopravdanom, verom u sebe. Ali legitimisti i klerikalci su uvek tako postupali u novijoj istoriji Francuske. Počelo je, kao što u legitimista i klerikalaca inače biva, od potpunog zanemarivanja javnog mnjenja: pritisak na štampu i javne skupove, kao i proganjanja, počeli su odmah. U francuskom narodu, na selu, a delimice i u gradu (ali ne i u fabričkim radnika), primetan je, u poslednje vreme, stvarni religiozni pokret. Sveštenstvo je odmah počelo da koristi tu činjenicu — ali bez osećanja mere, bez razumevanja za javno mnjenje, s grubošću koja je nanosila štetu i samoj religiji. Počeli su da organizuju i veštački izvode cele ceremonije javne molitve, arhiepiskopi su slali buntovničke poslanice, tražili su i kredite za izgradnju novih katedrala, pa su čak naumili da istaknu zahtev da se donese zakon prema kojem bi svaka sednica Narodne skupštine morala da počne molitvom, što je za Francuze neprihvatljivo i primitivno. Oni su na veoma glup način, i znajući da je to glupo (to jest, više ne štedeći sebe), zabranjivali ovacije i slanje zahvalnih adresa Tjeru, čak su zbog toga proganjali ljude. Oni nisu dozvoljavali da se praznuje dan oslobođenja teritorije, dokazujući tako da u tom oslobođenju nisu ni učestvovali. Povodom ovog velikog događaja oslobođenja, nisu dozvolili ni najmanju amnestiju, makar onako spolja gledano, za političke prestupe — što ne bi propustila da učini bilo koja evropska vlada svojim podanicima u vreme velikih narodnih svečanosti i nacionalnih radosti. Rečju, postupali su prezirući sredinu, neobično snažno uvereni u sopstvene snage. I, evo, odjednom je sve sad otvoreno pohrlilo grofu Šamborskom. Došlo je do susreta predstavnika dinastija — Orleanske i Burbonske. Teško je i zamisliti za sada: šta je hteo *upravo ovim* da kaže grof Pariski? Orleanska dinastija, koja ima nešto malo pristalica u Narodnoj skupštini, među svim partijama koje danas opterećuju Francusku ima najmanje izgleda da se domogne prestola. I ta dinastija, koja je najviše učinila za Francusku, obezbedivši joj 18 mirnih godina, ipak joj je neobično dosadila, i Francuska se ni na koji način neće pomiriti s njom. I, još, ona je izživela svoje vreme, i sada su zahtevi zemlje drugačiji. Orleanska dinastija, sa svojom blagošću uprave i svojim razumnim liberalizmom, nije po meri sadašnjih zbivanja. Ipak je do susreta došlo, i obe partije, sjedinivši se, nadaju se da će imati većinu u Narodnoj skupštini. Ali, šta je ta Skupština koja bi proglasila i grofa Šamborskog za Henrika V, kad bi to samo bilo moguće? Postoje činjenice, istorijska fakta koji se ne mogu ignorisati. Jesu li te činjenice dobre ili nisu, nose li u, sebi život ili smrt — to je svejedno u ovom sadašnjem problemu.

Glavno je da su one tu, i da ih je nemoguće preskočiti. I, kao posledica tih činjenica, grofa Šamborskog s njegovim autoritetom »po milosti Božjoj« (i s pravom osvajanja u petom veku, dodaćemo mi), Francuzi sada ne mogu nikako prihvatiti. O, oni bi, može biti, i prihvatili! Jer, samo tek osmina naroda veruje u principe 89-te godine, i zna za njih. Ostali žele mir i jaku vladu, i to do te mere da su spremni da prihvate kakav hoćete autoritet — samo ako je to nesumnjiv autoritet. No, u tome je i stvar, što niko osim legitimista ne može da veruje autoritetu grofa Šamborskog. Naravno, sada sve, baš sve može da se desi, može čak i Šamborski da uđe u Pariz na belom konju... ali to bi potrajalo samo dva dana, i samo u tom slučaju ako bi maršal Mak Mahon stavio svoju maršalsku palicu u izbornu kutiju. No — a izgleda mi da je to veoma važna činjenica — i Frošdorf i ceo ovaj legitimistički pokret odvijaju se bez ikakvog učešća maršala Mak Mahona. Bar nema niotkud o tome nekih pouzdanih vesti. Rečju, agitatori računaju isključivo na sopstvene snage. Zanimljivo je da su od svih legitimista najnestrpljiviji, najnetrpeljiviji, najuvereniji i najviše odvojeni od tla u isto vreme — klerikalci, sveštenstvo.

Predstavnici monarhističkih partija vode aktivne pregovore s grofom Šamborskim — kao da je cela stvar u njemu i u njegovoj saglasnosti. O mišljenju nacije niko od njih ne vodi računa. Tako mora da bude: čisti legitimisti su uvek negirali Francusku, i to su potpuno dokazali, istorijski gledano. *»L'état, c'est moi, la nation c'est nous«* ^[24]. Neobično komično već deluje i sama pojava grofa Šamborskog! Izgleda da je on potpuno uveren da je reč samo o njegovoj saglasnosti, on misli da je dovoljno samo da pristane da caruje — sva će Francuska pasti pred njim na kolena. Kažu da je on ovih dana — u pregovorima s delegatima desnice o namerama koje mu se pripisuju, prema kojima bi on počeo rat s Italijom — navodno odgovorio kako bi to bilo nerazumno s njegove strane, jer on zna da Francuska nije spremna za rat. Neophodno je, — zaključio je on, — da Francuska prikupi snage i da se organizuje, — ali je iznad toga »potrebno ostaviti slobodu postupka knezu Bizmarku, i on će tako sam uništiti svoju tvorevinu«.

Ako je grof Šamborski zaista izrekao o Bizmarku ovakve reči, onda je uman čovek. O njegovom umu, međutim, niko nikad nije imao nekih sigurnih dokaza, pa je lako moguće da su ove reči o Bizmarku (ako su one uopšte izrečene) tuđe reči; možda je grof samo ponovio tuđe reči, ko zna, možda baš smišljene za njega i za ovu priliku. Kraljevima koji se vraćaju svom narodu

ponekad smišljaju takve reči za priliku prvog susreta. Ako me pamćenje služi, knez Taljeran je Luju XVIII, koji se posle mnogo godina odsustvovanja vraćao u Pariz, smislio bio onu frazu: »*Rien n'est change, il n'y a qu'un français de plus!*«^[25] Ovako ili onako, grof Šamborski, iako je uman čovek, ništa ne razume u svojoj naciji. Ovde nije reč o umu, nego okolnostima. Nema ničega težeg od toga da *sličan* nasledni kralj upozna svoju naciju. Tamo gde se pristalice kralja organizuju u partiju, tamo takav kralj od početka do kraja svoje vlade vidi samo ljude svoje partije, a ako kad i čuje za ljude drugih partija — smatra da su oni sišli s uma. Grof Šamborski obećava da neće objaviti rat Italiji (to jest, rat za papu). Ali, on govori samo o sadašnjem trenutku, o tome da Francuska nije sada spremna za rat. Takav frazeološki obrt može da znači da, kada Francuska predahne i pripremi se za rat... onda... Zar je moguće da se »zakoniti«, pravi Burbon, francuski kralj odrekne svoje vekovne titule »najhrišćanskijeg kralja«? Stara Francuska je od davnina, vekovima *živela* u duhu katoličke ideje koju je proklamovala, čiju je zastavu visoko podizala, koja se uvek borila za Rim, nasuprot nemačkoj ideji koja se priklonila Reformaciji sa svim poznatim posledicama. Tako nešto je neodvojivo od francuske ideje, od francuske nacije — glavne predstavnice germano-romanskog plemena — Francuska je, bez obzira na 89-tu godinu, u toku celog XIX veka (Luj Filip, Napoleon III, Tjer) uporno branila katolicizam, Rim i papinu svetsku vlast. Sada, pak, u ovom momentu, može se *naslutiti* da će glavni sukob između Nemačke i Francuske na čelu ostalih katoličkih država (ako se uopšte stvori takav savez katoličkih država) biti upravo zbog Rima, i zbog obnove rimskog katolicizma kao drevne ideje... Nisu tek onako u Berlinu preduzeli krstaški pohod »ognjem i mačem« zbog konačnog uništenja »rimске ideje« u Nemačkoj, pa su zato posebno izmislili »starokatolike« umesto tradicionalnog katolicizma, i tako načinili zamenu (knjiški). Sami nemački katolici rimskog obreda ne bi onoliko mogli da uznemire Bizmarka. Tu je reč o nečemu drugom, opet se predoseća da će se rimska ideja obnoviti, njenu će zastavu podići baš taj krajnji zapad Evrope — upravo ovi krajevi iz kojih su tek nedavno povukli svoje poslednje vojnike... Uostalom, ovu našu ideju sada nećemo razvijati i detaljnije dokazivati. Neka ona ostane samo pretpostavka.

Što se tiče zastave — trobojke, francuske *republikanske* zastave, grof Šamborski još ništa nije odlučio. Izgleda, bilo je nekih poruka od pape da bi se trebalo složiti, ne biti tvrdoglav, popustiti. On nije ništa odlučio, ali čuje se da će ovako biti: nacija će (Narodna skupština) predati krunu, i o zastavi

neće biti govora, i, eto, tada će on uzeti i *darovaće* Francuskoj, *sam*, njenu dragu trobojku kao milost, i na opštu radost. Što se tiče Ustava, on je rekao da, ako se stara povelja (iz 1814. godine) s kojom su već došli Burboni (bio je, dakle, presedan) makar malo izmeni prema sadašnjim okolnostima, to bi moglo da bude dovoljno. Razume se, u tom slučaju bi se uopšte pravo glasa ukinulo (to pravo je posebno drago Francuzima — uostalom, ne zna se zbog čega, jer besmislenijeg izuma, naravno, nema, i nije ni bilo čak i među svim onim besmislicama koje je u našem veku Francuska dala). Nema sumnje, grof Šamborski se vraća u Francusku čvrsto uveren da će je usrećiti, ali njegov povratak — kako ga on zamišlja — podseća mnogo na povratak spahija — dobročinitelja u svoje selo.

O, neće on *njima* dopustiti da padnu na kolena! To jest, kada ga u zamku Šambor (čuje se da će *za tu priliku* on preći u zamak Šambor) Narodna skupština, držeći krunu u rukama, bude molila »da sebe vrati Francuskoj«, on im neće dopustiti da padnu na kolena. On dobro, sasvim dobro razume svoj vek!

Ali... ako oni budu baš izrazili želju da padnu na kolena, to neće biti tako loše. A u znak zahvalnosti, on im ipak to neće dozvoliti, pa makar oni i počeli već da padaju na kolena. Ali, zato je toliko puta bezazlena uobrazilja grofa Šamborskog, u tišini Frošdorfa, zamišljala kako će ga Parižanke, kada na belom konju bude ulazio u Pariz, obasipati cvećem, kako će narod ljubiti kopita njegova konja. To neće moći da spreči, sve će morati da dozvoli — jer to je prirodno, i čini čast obema stranama. Ljube, eto, kopita i konju jednog drugog Burbona, njegovog rođaka, španskog pretendenta Don Karlosa. Tamo se to zaista događalo, nekoliko puta, po selima...

Ko može to da spreči, te svečane ulaske i druge fantastične prizore koji nas očekuju u bliskoj budućnosti? Razume se, posle ovakvog pitanja u prvi plan izbija pojava starog maršala Mak Mahona, o kome smo bili počeli da govorimo. Ali, pre nego što budemo opet o tome progovorili, pomenimo još jednu neobičnu političku okolnost o kojoj do sada niko nije rekao ništa u Evropi, iako se ona primećuje već tri i po meseca, i, evo, *Građanin* će o tome prvi progovoriti. Evo o čemu je reč.

Maršal Mak Mahon, »stari maršal«, »čestiti maršal«, »hrabri maršal«, »čestiti stari vojnik«, itd., itd., bio je do 24. maja ove godine lice poznato svima u Evropi, ali samo s jedne svoje ograničene strane. On je služio, tukao se i istakao se, i o tome su uvek pisali u novinama, ali koliko i o drugim

maršalima koji su se isticali. Pa, i manje nego o drugima: Bazen je, na primer, bio uvek poznatiji, a posle francusko-pruskog rata u kome se istakao njegovo je ime postalo *mnogo* poznatije — posebno sada, na primer, kada se priprema njegov završni proces u Trianonu, koji unapred uzbuđuje Evropu i Ameriku, više nego svetska izložba u Beču ili Šahov put koji su, uzgred budi rečeno, odjednom svi zaboravili (ta kada je, doista, bio taj Šahov put, pre deset godina možda?). I evo, odjednom, taj toliko poznati maršal Mak Mahon od 24. maja, to jest od dana kad je izabran za predsednika francuske republike umesto Tjera, stiće neobičnu, veliku, kolosalnu popularnost. Ta popularnost traje već četiri meseca. I, eto, za sve to vreme, od prvog do poslednjeg dana, sve svetske novine, a francuske posebno, obasipaju samog maršala svim tim nazivima koje smo već naveli: »stari maršal«, »čestiti vojnik«, i sličnim. Najviše se insistiralo na rečima »čestiti i hrabri«, te su reči najčešće ponavljane. Ništa laskavije, reklo bi se, za starog i hrabrog vojnika, ali, eto, ispalo je obrnuto. Uvek se primećivalo neko, reklo bi se, lukavstvo — uostalom, neizbežno, neočekivano i mimo volje — kao da su se u nečemu dogovorili. Jer, svi ti divni epiteti — »čestiti, hrabri«, i drugi — uzimani su samo zbog toga da se izbegne reč »pametna«. I to, kao, baš tako je i bilo. I, izgleda, stvarno je tako i bilo. Ni jednom nije rečeno: »naš umni, dalekovidni maršal«. I to se uvek tako govorilo s nekom iskrenošću, nekako naivno — veoma jasno. I dok su druge hvalili zbog političkog uma, zbog dalekovidnosti u razmrsivanju zapletenih okolnosti, čulo se baš ovo: »čestiti maršal«, »hrabri čestiti vojnik«, »u njega se možemo ponadati«, i slično. Neće on delovati, nego mi (nije on za to nadležan), no hrabri vojnik nas neće ostaviti, čestiti vojnik će nas čuvati, mi smo s njim kao Bogu u nedrima, i kada tome dođe vreme uzećemo mu sve i njega ćemo ispratiti sa zahvalnošću, i njemu će to biti milo — jer on je »hrabri vojnik«, »čestiti maršal«, »čestiti, hrabri, stari vojnik«!

Rečju, mi čvrsto verujemo da, bez obzira na to koliko je maršal Mak Mahon hrabar i čestit, ipak za njega nema u ovom trenutku ničeg odvratnijeg nego što su ovi epiteti »hrabar« i »čestit«. Ko poznaje psihologiju čoveka, a posebno psihologiju hrabrog i čestitog vojnika, složiće se s ovim.

Ponovićemo, opet, jasno da je ova činjenica, koja je došla do izražaja 24. maja, nešto veoma važno, ali da političke okolnosti još nisu uočene dovoljno jasno, i sve će to imati uticaja na zbivanja u Evropi, možda i u najskorijoj budućnosti. Šta bi, na primer, sada bilo najprijatnije čestitom i hrabrom maršalu? Nema sumnje, najprijatnije bi bilo kad bi mogao da

dokaže celoj Evropi, i posebno Francuskoj, da je ne samo stari i čestiti, nego i najumniji maršal. To je, izgleda, divan i besprekorno plemenit čovek, ali i, kako izgleda, ćutljiv čovek, od onih koji mnogo šta zadrže u sebi. Reći će, možda, da je to nisko tako se vredati, na tako visokom mestu. Ali, to biva potpuno nesvesno, i još, ko zna?, — može biti, on ima i pravo u svom uveravanju da je on, ipak, dovoljno uman maršal. Neke činjenice kao da opominju na to.

U početku, posle 24. maja, razume se, on nije dovoljno jasno sebe istakao, nije još bilo došlo do onog glavnog: on je bio kao neka vrsta čvora koji je vezao ono što se ne da povezati, zahvaljujući čemu su svi nekako mogli živeti i kretati se. Što se ide dalje, partije se sve više razgolićuju. Kada je došao Frošdorf, došli su i ozlojeđeni i ostrvljeni bonapartisti. Republikanci svih boja čekaju svoj trenutak udara da se i sami pokažu, oni to po svom običaju ne umeju — ali silno žele. No, šta će biti ako Narodna skupština zaista izabere Šamborskog? Hoće li tada čestiti stari vojnik ustati, pokloniti se i predati izabranome dizgine u ruke? I, evo, mi sve više i više verujemo da će on tako i postupiti samo u tom slučaju ako je doista *samo to, čestiti vojnik*. Naprotiv, mi mislimo da će on poželeti da pokaže i svoj um, da pokaže celoj Evropi kako on može, baš on, da izmisli nešto mnogo umnije nego što je izbor grofa Šamborskog. I, što je najvažnije, s takvom silom kakvu ima u rukama — s vojskom! Po našem mišljenju, on je čak i doveden u takvu situaciju bez izlaza da je čak obavezno prinuđen da smisli nešto sam, svojim umom, nešto pametnije i originalnije — on ne može da postupi drugačije, sem ako neće da ostane, i to zauvek, »naš stari vojnik, naš čestiti vojnik, naš hrabri vojnik« — samo to, i ništa više...

Ali, o tom položaju predsednika francuske republike, o razlozima takvog položaja, i o svemu što se tiče uvaženog maršala i njegova stava prema aktuelnom trenutku, mi ćemo govoriti posebno u sledećem tekstu — za sada smo, po svemu sudeći, i bez toga prekoračili obim našeg napisa koji nam je Redakcija odredila. Zbog toga ćemo u narednim brojevima *Građanina* nastaviti naše prikazivanje inostranih zbivanja i nadamo se da, prema mogućnostima, nećemo kasniti za njima... Ali, završavajući hroniku, pođimo

malo napred, i pogledajmo jedan skorašnji, neobično važan telegram iz Berlina:

»*Berlin* (24. septembar). Juče, na svečanom ručku u Beloj sali berlinskog carskog dvorca, car Vilhelm je podigao zdravicu: »U zdravlje moga brata i prijatelja, italijanskog kralja«, na koju je kralj Vitorio Emanuelo odgovorio zdravicom: »U zdravlje moga prijatelja, nekadašnjeg saveznika, Njegovog veličanstva imperatora nemačkog!«

Knez Bizmark stići će u Berlin danas, u šest časova posle podne«.

Obećavamo da ćemo govoriti detaljnije o italijanskom kralju i njegovom putovanju, jer to je jedan svakako od *najvažnijih događaja* u celoj ovoj godini. Primetićemo samo, za sada, istrčavajući opet malo napred, da kralj Vitorio Emanuelo uopšte ne voli da putuje. To je kralj-džentlmen, jednostavan, ponosan i s mnogo taktičnosti. On se nipošto ne bi odlučio da napusti Italiju da za to nije bilo veoma važnih razloga. Zna se, uobičajeno je da se odmah nude uveravanja da u ovom slučaju nema ničega čisto političkog; francuski poslanik je dobio formalna uveravanja italijanske vlade: šta, veli, znači ovo putovanje?, — i dobio je odgovor da je sve to samo izraz vatrenih i prijateljskih osećanja koje od davnina osećaju jedan prema drugom obojica monarha, i slično, u tom smislu. Na diplomatskom jeziku, to znači tačno ovo: mnogo ste nešto radoznali. I, zaista, ovo je neka bezazlena radoznalost za jednog diplomata!

Retko je kome priređen tako svečan doček u Berlinu kao italijanskom kralju. Njegov dolazak u Berlin je popularan u nacionalnim razmerama. U Beču su ga primili lepo, pa ipak ne tako kao u Berlinu — i za to ima razloga...

24. septembar 1873. godine

Ovoga puta ustupamo prostor u *Gradaninu* i drugim vestima-pregledima. Saopštićemo samo najvažnije prošlosedmične političke telegrame.

»Versalj, 13 (25) septembar. Danas je održana sednica stalne komisije Narodne skupštine, u kojoj se ništa značajnije nije dogodilo.

Zatim je usledio sastanak šezdeset poslanika koji pripadaju različitim strujama Konzervativne partije. Na tom sastanku razmotrene su, jedna za drugom, sve prepreke koje stoje na putu restauracije monarhije. Prisutni su se složili u svim pitanjima«.

»Pariz, 13 (25) septembra. Zvanični izveštaj iz Španije javlja da su se bande karlista, koje su opsedale Tolozu, razbežale opazivši dolazak vladinih trupa pod komandom Morionesa. Moriones je ušao u Tolozu«.

»Berlin, 14 (26) septembar. Danas u 10 časova uveče italijanski kralj odlazi iz Berlina u Italiju.

Juče je knez Bizmark posetio italijanske ministre u dvorcu i imao s njima višečasovni razgovor«.

»Pariz, 15 (27) septembar. Biro odseka desnog krila imaće sednicu 22. septembra (4-og oktobra), zbog sastavljanja programa koji bi trebalo da bude podnet na odobrenje članovima Narodne skupštine 27-og septembra (9-og oktobra). Ako Skupština u tom sazivu bude odobrila ovaj program, onda će u njeno ime biti upućen poziv grofu Šamborskom da otvori plenamu sednicu Narodne skupštine. U toj adresi biće izloženi konačni uslovi pristalica obnove monarhije u Francuskoj.

Princ Napoleon se priključio savezu republikanaca i bonapartista koji je predložio radikalski list *Avenir National*.

Sutra se u Perigjeu priređuje banket u čast Gambete«.

»Berlin, 14-og (26-og) septembra, noću. Italijanski kralj je oputovao, danas u deset časova uvečer, s herlicke stanice, vozom. Na železničkoj stanici on se najsrdačnije oprostio s imperatorom Vilhelmom. Carevi su se zagrlili i poljubili. Kraljev oproštaj s naslednim princem i princem Karlom bio je veoma srdačan. Stanica je bila osvetljena bengalskom vatrom, velika masa sveta je ispratila kralja Vitoria Emanuela povicima oduševljenja«.

»Pariz, 16-og (28-og) septembra. List *Republique Francaise* odbacuje savez s bonapartistima, tvrdeći da republikanci ne žele da imaju ništa zajedničko ni sa sledbenicima Burbona ni s pristalicama imperije-monarhije«.

»Madrid, 15-og (27-og) septembra. Pobunjeničke fregate »Numansija« i »Mendec-Nunec« bombardovale su 14-og (26-og) septembra grad Alikante, celih sedam časova. Grad je pretrpeo velike štete od bombardovanja, ali se

branio junački, i naneo je takve štete pobunjeničkim brodovima da su se ovi morali povući«.

»Pariz, 17-og (29-og) septembra, uveče. U govoru koji je održao juče u Perigjeu, na banketu, Gambeta je tvrdio da Francuska odbacuje naslednu monarhiju, i traži da bude konačno proglašena republikom od strane ponovo izabrane Narodne skupštine«.

»Pariz, 18-og (30-og) septembra. Prema poslednjim vestima, izgleda da su reči koje su pripisivane Gambeti, na ručku u Perigjeu, samo utisak koji je stekao jedan dopisnik u razgovorima koje je imao s Gambetom«.

»Versalj, 18-og (30-og) septembra. U *Zvaničnim novinama* objavljen je dekret o hitnom formiranju 18 armijskih korpusa. Ti će korpusi kasnije biti razmešteni u 18 okruga, na koliko će i Francuska biti podeljena. Pored ovoga, dekreti određuju i komandante korpusa, među kojima se nalaze generali Klenšan, hercog Omalski, Dikro, Burbaki i Orel de Paladin. Obnarodovani su, takođe, i dekreti o formiranju novih pukova. Ukupno će biti 144 pešadijska puka, 70 konjičkih pukova, 38 artiljerijskih. Podela Francuske na 18 okruga još nije konačno rešena«.

»Pariz, 18-og (30-og) septembra. Pismo grofa Šambora dvojici poslanika departmana Gero s negodovanjem odbacuje optužbe radikala koje su pune kleveta i izražava liberalne i pomirljive namere. Mak Mahon je primio grofa Arnima i turskog poslanika. Srpski knez odlazi danas uveče, i na putu će se zadržati u obilasku logora u Buržeu«.

»Pariz, 19-og (1. oktobra) uveče. U govoru koji je održao u Perigjeu, Gambeta je rekao da bi republika bila pobednica u ratu s Nemačkom, samo da monarhisti nisu našli za potrebno da zaključe mir. Mesne vlasti su zabranile da se na ulicama prodaje list *Republicain de Dordogne* koji je objavio Gambetin govor.

Tjer je napustio Lozanu i vraća se u Pariz«.

»Pariz, 20-og septembra (2-og oktobra). Jutros je Tjer stigao u Pariz. *Ženevski žurnal* tvrdi da su Tjerov odlazak iz Švajcarske ubrzala pisma iz Pariza, u kojima se zahtevalo da požuri s povratkom«.

U sledećem broju mi ćemo detaljnije nešto reći o značaju svih ovih važnijih telegrama iz Evrope. Sada ćemo reći samo nekoliko reči. Najpre vesti iz Pariza — one najsitnije pojedinosti iz Francuske imaju za Evropu mnogo veće značenje nego znatni događaji iz drugih zemalja. Grozničavost pobeđničkih partija traje i dalje. Stalna komisija Narodne skupštine, koja zamenjuje Narodnu skupštinu van njenih saziva, okuplja se sporo i, kako javlja telegraf od 13. septembra, na njenim sednicama ništa značajnije se ne događa. Ona kao da ignoriše sadašnju aktivnost glavne partije, usmerenu na povratak Burbona. No, i tu komisiju većinom čine ti isti monarhisti. Zato su sednice biroa desnog krila svih boja ispunjene uzbuđenjem i vatrom. Restauracija Šambora je odlučena, vode se samo sporovi oko zastave, to jest hoće li biti trobojka ili bela — dakle, o najvažnijem pitanju u celoj ovoj stvari. Trobojka označava i priznavanje takozvanog principa iz 89-te godine. Bela zastava — to je okretanje leđa istoriji i povratak vremenima Luja XIV. Uostalom, monarhisti gaje samo takvu nadu. Potvrđuju se vesti prema kojima se u Rimu spremaju da nagovore grofa Šamborskog da prihvati trobojku. Kao što smo prošli put rekli, potpuno uverenje cele partije da će se cela stvar rešiti odlukama Narodne skupštine, nastavlja se i dalje. O narodu i vojsci kao da niko ne misli. Ovakva slepa vera partije mogla bi da navede na pomisao da postoji neka tajanstvena podrška od strane maršala Mak Mahona.

Ali, u svim drugim francuskim partijama primećuje se neko neslaganje koje raste, i neki strah pred onim što monarhisti pripremaju. Pišu o mnogim slučajevima izdaje i bežanja. Sada republikanci beže bonapartistima (kao, na primer, list *Avenir National*), pod izgovorom da se stvara savez bonapartista i republikanaca. U suštini, umesto da se ujedinjuju, bonapartisti i republikanci samo prebacuju jedni drugima i kore jedni druge zbog nečega. Republikanski prvaci se drže zagonetno — najverovatnije, jednostavno ne znaju kako da pokrenu stvar.

Gambeta, obilazeći deo Francuske, ne zna je li bolje da govori ili da ne govori na banketima. Tjer se vraća u Pariz da bi »počeo da deluje« ali je, može biti, za sve kasno. Ali, novine u Berlinu, komentarišući posetu italijanskog kralja Berlinu, direktno potvrđuju mogućnost saveza država »protiv pokreta i nemira u nekim državama«, to jest, naravno, govore o Francuskoj i o mogućnosti obnove katoličke ideje, o čemu smo mi govorili u prošlom broju *Gradanina*. Iz telegrama se vidi da se i Francuska bavi naoružavanjem i formiranjem novih vojnih jedinica.

Kasteljarova vlada je počela borbu s protivnicima republike, i, koliko se vidi, dosta energično, ali za sada je tim vestima teško verovati. Ima vesti prema kojima su Don Karlosu naneti teški udarci, ali za sada su to samo vesti iz Madrida. Istina, Kortes je odobrio novoj vladi velika sredstva — vladi Kasteljarovoj — (novčana sredstva, kao i pravo da mobiliše veću vojsku). Osim toga, ponovo je na snazi vojni zakon, dakle smrtna kazna za narušavanje discipline, ali sve je to, nadajmo se, za sada samo na papiru — i nemoguće je tako brzo uspostaviti disciplinu koja je pala. No, separatisti na jugu čine strašna nedela. Eskadra grada Kartagine (koju vlada drži u opsadi) bombardovala je grad Alikante s namerom da ga opljačka, da iz Alikantea izvuče novaca i provijanta. Zločin je izvršen pred očima pruske, francuske i engleske eskadre. Jedino je pruska eskadra htela da se suprotstavi gnusnim razbojnicima, ali nije to učinila — videvši da su francuska i engleska eskadra rešile da ostanu neutralne. Nesrećni stanovnici Alikantea su, međutim, telegrafisali lordu Grenvilu, moleći za pomoć, ali odobrenje da se pomoć uputi nije usledilo — teško je znati zbog kojih razloga. Neka to španska vlada i kažnjava neki svoj pobunjeni grad, ali ovi su razbojnici, naravno, za vlade Francuske i Engleske — samo nepoznati ljudi. I moralni i svaki drugi zakon obavezuje čak i onog koji sa strane posmatra da se suprotstavi javnom i gnusnom zlodelu, ako se ono događa pred njegovim očima i ako ima snage da mu se suprotstavi. Grad Alikante, prepušten samom sebi, odgovarao je na bombardovanje veoma energično, iz svih svojih oruđa, tako da su dva razbojnička broda, »Numansija« i »Mendec«, bili dosta oštećeni i prinuđeni da se u Kartagenu vrate praznih ruku. Povodom ovog zločina, španska vlada je glasno i veoma leporečivo izjavila da je svesna potrebe da pobunu separatista valja likvidirati. Da, još samo da ne prizna takvu potrebu!

Na jugu Španije, razbojništvom se bave komunisti, na severu — klerikalci. Neki ekonomisti veruju da je ta razlika u pobunama otuda što je na severu zemlja u rukama velikog broja sitnih sopstvenika (otuda konzervativizam, Don Karlos). Na jugu, pak, zemlja je u rukama veleposednika, narod je lišen prava na zemlju gotovo potpuno — otuda i proletarijat, komunizam, želja da se svojina otme silom i da se podeli među njima. Da komunizam ima ogromnu ulogu u sadašnjim nemirima na jugu Španije, u to nema sumnje.

1. oktobar 1873. godine

Pozivamo naše čitaoce da obrate pažnju na tekst našeg saradnika Z.Z., objavljen u ovom broju *Gradanina*, »O borbi države protiv crkve u Nemačkoj«, To je nastavak onoga što je o toj sudbonosnoj borbi već pisano, pod istim naslovom, u broju 34. *Gradanina*. Iako se u ovom trenutku političko interesovanje okreće prema drugim krajevima Evrope, tekst našeg saradnika tretira upravo taj glavni osnovni punkt oko kojeg se okreće cela politička budućnost Evrope. Tu nije reč samo o borbi rimskog katolicizma i rimske ideje svetskog gospodstva koja ne odumire i neće nestati, pa makar svet propao — tu je pred nama u zametku i borba vere s ateizmom, borba hrišćanskih principa s novim budućim principima novog društva koje dolazi i koje mašta o tome da postavi svoj presto umesto prestola Božjeg. Knez Bizmark — naravno, ne mnogo svestan toga — kao da pruža ruku *novim ljudima*, ateistima i socijalistima, onim svojim prezrivim i despotskim odnosom prema crkvi u novoj velikoj imperiji, čije je osnivanje pomogao svojom politikom »ognja i mača«. Setimo se, opet, onih reči koje se pripisuju grofu Šamborskom o upornom knezu: »Njega bi trebalo ostaviti na miru, i on će sam srušiti svoju tvorevinu«. Valja verovati da je ovu *kolosalnu* izjavu grof Šamborski dao onako nesvesno, ili barem s nekim posebnim političkim smislom. Nekako je teško poverovati, sudeći prema činjenicama, da ovakva misao može da padne na um grofu Šamborskom.

Mi, opet, objavljujemo veliki broj političkih telegrama od ove sedmice iz Evrope, i svi su oni, opet, iz Pariza. Neosporno je da u Evropi, evo već stotinu godina, sve *počinje od Francuske* i, po svemu sudeći, tako će još dugo biti. To ima svoje razloge. Uostalom, bez obzira na obilje telegrama, nema ničega novog i odlučujućeg. Mi smo se zadržali na putovanju italijanskog kralja u Beč i Berlin, koje je izazvalo toliko ushićenja Nemaca i Italijana. Prošla je sedmica kako se kralj vratio u Italiju, ispraćen toplim rečima prijateljstva od strane nemačkog cara i njegove porodice — kralj je, sa svoje strane, uručio orden Anunsijade (koji daje titulu kraljevog *bratanca*) starijem sinu nemačkog princa — naslednika, feldmaršalu Moltkeu, i ministru predsedniku Roonu. Knez Bizmark, koji već ima ovaj orden, primio je iz kraljevih ruku njegov portret u akvarelu. Telegram kaže da je u Rimu, 21. septembra, na godišnjicu referenduma kojim je crkvena oblast priključena italijanskoj kraljevini, narod organizovao veliku bakljadu,

i da je bio istaknut osvetljeni transparent na kojem su se videli imperator austriski i nemački i italijanski kralj kako jedan drugom pružaju ruke. Tako Italijani, u celini i sa zadovoljstvom, saznaju da su zadugo prekinuli svoje drevne (katoličke) veze s krajnjim zapadom Evrope, i da su se okrenuli nemačkim načelima (protestantskim). U svakom slučaju, politička bezbednost mlade italijanske kraljevine osigurana je na neko vreme veoma čvrsto. Rastavši se zauvek s kolosalnom rimskom idejom papinskog svetskog gospodstva, koja vodi direktno od ideje svetskog gospodstva starog Rima, Italijani sada gledaju smanjenim pogledom na svoju sudbinu, ali gledaju pouzdano i materijalno osnovano; i, bez obzira na prozaičnost svega toga, oni se uporno trude da organizuju svoju buduću malograđansku sreću pod zastavom Italije koja je ujedinjena u ustavnu kraljevinu. Može biti da su oni izabrali dobru stranu. Tu sve zavisi od narodnog genija i od toga koliko on ceni sebe i koliko je sebe svestan. Ovde pomalo pada u oči neka pomalo čudna, ali ne i daleka, analogija savremenih Italijana i njihovih novih saveznika, Nemaca. Ovi čestiti građani, koji onako ushićeno gledaju pomenuti transparent, takođe su, može biti, prineli na žrtvu deo svojih religioznih osećanja i verovanja, odbacujući svoga papu u ime učvršćenja svoje nove italijanske kraljevine — kao i Nemci, koji sada aplaudiraju svemu tome — u ime takvog istog učvršćenja svoje novoosnovane kolosalne imperije i njenim novim crkvenim zakonima kneza Bizmarka.

Gledajući sve te pariske telegrame, čovek i mimo volje dolazi do jednog neizbežnog zaključka: a to je — republici u Francuskoj, po svemu sudeći, dolazi kraj. I to ne toliko sadašnjoj republici, nego njenom »principu«. Ako taj princip sada ne odoli Šamboru, on se, možda, nikad više neće obnoviti u Francuskoj. Uostalom, tu i nije u pitanju Šambor, grofu Šamborskom — iako je nešto slično teško pretpostaviti — možda i neće poći za rukom da postane kralj. Ali, i republika je više nemoguća, ipak, jer od nje su svi umorni, kako izgleda. A i šta je to, na primer, *Tjerova republika*, koja ima najviše sledbenika od francuske republikanske partije? To je nešto potpuno negativno. Sam je Tjer formulisao više puta svoju republiku kao nešto nužno, jer su »ni jedna druga vlada i nijedna druga partija u Francuskoj nemogući«. Ovi negativni kvaliteti ne mogu da umire umornu Francusku, koja je željna poretka po svaku cenu i sile koja će ga održavati. Utoliko više što ova negativna i, reklo bi se, jedino mogućna forma vladavine u današnjoj Francuskoj ne ukida druge partije već, naprotiv, izaziva i razdražuje sve tom svojom negativnošću, jer — svaka druga partija je uverena da će doneti

nešto pozitivno i za Francusku odlučujuće u odnosu na *negativnu* republiku. Definirati republiku tako kako čini Tjer, znači i sam ne verovati u nju. Evo zbog čega svaki Francuz gleda na republiku kao na nešto prolazno, gotovo kao na zlo koje je, manje ili više, nužno. Ova situacija je neodrživa, i ona će sama nestati. Ona je mogla da postoji zahvaljujući Tjeru, jer je on bio snaga; stvar je bila u samom Tjeru a ne u njegovoj republici. Ali sada i Tjer više nije snaga. On sam, naravno, još to ne primećuje, jer nema tome mnogo kako je stajao na čelu Francuske! Ali, dok je on čekao i spremao se — trenutak je prošao zauvek. Nema sumnje, on će i sam biti veoma iznenađen kad bude shvatio da je postao samo velika istorijska ličnost, neko ko od sada konačno pripada istoriji, i ništa više. Prema svemu sudeći, to će mu uskoro postati jasno.

Najverovatnije je da on sam neće tome poverovati, ali utoliko veće biće njegovo razočaranje. Nije lako odjednom shvatiti svoju potpunu suvišnost. Sada se vratio u Pariz (iz Ženeve), i ozbiljno se sprema da stupi u akciju: veoma dugo je potrajala njegova šetnja. On staje na čelo opozicije većini u Narodnoj skupštini, i priprema se, takođe, da bude na čelu — s obzirom na blisku katastrofu koju bi donelo proglašenje Francuske za kraljevinu — prvo, levog centra koji je njegovo omiljeno mesto u tom Domu; drugo, po mogućnosti, levici desnog centra; i treće, ako bude mogao i to, cele levice u Skupštini. Ova mogućnost da se cela levica za izvesno vreme prikloni Tjeru u Skupštini izgleda ostvarljiva. Čuje se da mu je krajnja levica već poručila da neće sporiti njegov izbor za vođu. Iako o tome još niko ne piše, nama se čini da se u ovakvoj odluci krajnje levice naslućuje ruka veštog i umnog Gambete. Ali, verovatno je da sve ove pripreme neće biti krunisane uspehom: u odlučnom momentu, ne samo mnogi delegati centra, nego i oni s levice, neće *smeti* da ne glasaju za grofa Šamborskog ako stvar bude počela i završila se, kako mnogi pretpostavljaju, odlukom same Narodne skupštine. Teško da će, čak i u takvom slučaju doći do debate u Skupštini: legitimisti su drski, odlučiće naglo i, čak silom će sprečiti Tjera da govori (a on je, verovatno, već pripremio sjajan govor). Legitimisti već sada glasno i otvoreno govore i pišu da bi Narodna skupština toga odlučujućeg dana trebalo da bude opkoljena vojskom. Na maršala-predsednika, kao i ranije, niko ne misli, a legitimisti su uvereni u njegovu poslušnost. No, a šta će biti ako on bude doista samo *čestiti vojnik*?

Tada će se grof Šamborski, naravno, domoći vlasti... na nekoliko dana. Njegovi sledbenici neće ni da znaju šta će biti sutradan posle dolaska na

vlast, samo da se sada to mesto osvoji. Karakteristične su reči samog grofa Šamborskog. On je pisao jednom poslaniku da »ne može da zamisli sebe kao kralja bilo koje partije«. Šta on uobražava da je posle ovoga?

U Španiji ne ide nabolje, sve je gore. Iz Madrida se hvališu da Don Karlos samo što nije uništen, ali verovatno u takvom tvrđenju nema mnogo istine. Na jugu Španije sve je teže, a pod Kartagenom vladini vojnici beže ustanicima. Umesto sto miliona, vlada je realizovala zajam od samo deset miliona reala. Odlučili su da do novaca dođu po svaku cenu, pomoću kontribucija i poreza. U Kortesu neslaganja, i veliki broj članova napušta vladu. Verovatno će se pojaviti mnogo novih *pronunciamiento*^[26] — vojnih pobuna.

8. oktobar 1873. godine

Navodimo reagovanje engleskog lista *Daily News* na aktuelne događaje u Francuskoj:

»Ima znakova da se u Francuskoj priprema novi državni prevrat, utoliko nezakonitiji ukoliko se više prikriva iza parlamentarnih formi i parlamentarnih autoriteta, No, Versaljska skupština se nikako ne može smatrati parlamentom. Ona je prestala da bude to onog trenutka kada je, prigrabivši za sebe najviše vladine odgovornosti, lišila birače i zemlju svake odgovornosti. Sada je ona, jednostavno, neodgovorna oligarhija sama za sebe, koja drži vlast pomoću zloupotreba njoj poverenih nadležnosti«. I, dalje, o grofu Šamborskom:

»Prendent je, prema svemu sudeći, čestit čovek, iako se vara. Ako postoji nešto gde on ni po koju cenu ne bi trebalo da popusti, to je pitanje bele zastave... Kažu, uostalom, da je izrađena klauzula prema kojoj će zastavi biti pridodata bela traka, ili svežanj belih pera. Ali, čemu simbol kad se ukida stvar koju on izražava! Sam grof Šamborski je ništa drugo nego simbol. Van tradicionalne monarhije, čiji je amblem spreman da žrtvuje, on nema nikakvog značaja. Prihvatajući revolucionarnu zastavu, on postaje ili monarh kojeg je stvorila revolucija, ili pristaje na dvoličnjaštvo... Prihvatiti Ustav, nije osobito teško: za to je potreban trenutak, jedan potez pera, ali biti veran Ustavu celog života, pridržavati se njegovog slova i duha u najrazličitijim okolnostima, ostvarivati taj Ustav tokom niza godina — to je

problem, to je iskušenje koje može da zbuni grofa Šamborskog, da ga smete zahvaljujući poznatim uticajima. Teško je promeniti prirodu svega: vaspitanja, navika, ukorenjene navike mogu da nadvladaju prvobitnu odlučnost, bez obzira na iskrenost namera... Hoće li grof Šamborski, koji je izdao sebe, biti veran Francuskoj? Mi ne mislimo da je on sposoban za lukavstvo, ali on je pokazao slabosti koje su sablažnjive i koje su u državnom smislu opasne... Skupština može da proglasi grofa Šamborskog samo za kralja Skupštine, ali ona nema moći da učvrsti njegovu vlast na francuskom tlu. Hercog Brolji i njegovi prijatelji uobražavaju da je ono što je bilo moguće 1789. godine moguće i sada 1873. godine. Oni ne vode računa o celom jednom veku i o društvenom sistemu koji je u toku tog veka stvoren u Francuskoj... Škola »istorijskih restauratora« (hercog Brolji je njen tipični predstavnik) se sastoji od revolucionara-pedanata čiji su planovi — »zastarela novina«. To su antikvari, a ne konzervatori...«

Pored teksta iz *Daily News-a*, navodimo, takođe u odlomcima, nekoliko izvanredno karakterističnih, i za sadašnji trenutak veoma značajnih, zapažanja Luja Vejoa iz jezuitskog lista *Univers*, vezanih za ovu temu: »Stari hugenoti, koji su ostali verni Anriju IV, govorili su nekad, pravdajući njegovo odvajanje od protestantizma: *Paris vaut bien une messe* — Pariz je zaslužio misu! Oko Anrija V guraju se sada isti takvi politikanti i ubeđuju ga na isti način da je »Pariz zaslužio da se malo zbliži s revolucijom...« Što se njih tiče, nema ničeg jednostavnijeg. Kralj, međutim, drugačije misli. Ono što valja učiniti, kaže on, valja da bude učinjeno željom i uz pomoć svih, pod vođstvom predstavnika kojeg su svi izabrali. Ja i jesam upravo taj koji sve ujedinjuje i nikog ne odbija. U vašim rukama, pak, ja ću biti sličan vama, i odmah ću postati nesaglasan i s vama i sa samim sobom.

Politikanti mu primećuju da nije narod stvoren zbog kralja, nego kralj zbog naroda. Kralj odgovara da i on isto misli, i zbog toga se ne odriče teške kraljevske dužnosti — svog nasleđenog zanata; ali, kaže da sami oni nisu narod, i nemaju predstavu o kralju, pa se može desiti da on, u rukama njihove partije, ne bude u mogućnosti da izvrši svoju dužnost ni pred sobom ni pred narodom. Oni se opet nameću, ali kralj izjavljuje da je vreme da se razgovor završi i da on nije trgovac.

Evo, u takvom je stanju cela stvar, kralj ćuti a posetioci odlaze praznih ruku. Sada je jasno da Anri V nije napustio svoj prvobitni program. Tu nije reč o velikodušnosti, nego ubeđenju. Anarhija se leči samo monarhijom — u

tome je i »kocka« Francuza... Samo monarhija je u stanju da zauvek obnovi poredak u Francuskoj, svaki drugi oblik vladavine može da bude pogodan samo za izvesno vreme, čak i pod uslovom da ima uspeha. Francuska se samo pod monarhijom osećala slobodno — baš onako kako se oseća i svaki zdrav čovek koji živi po zakonima svoga temperamenta. Anri V kaže: »Ja mogu mnogo da značim, i mnogo mogu da učinim ako budem ostao veran principu koji oličavam. Van toga principa, ja sam ništa, gubim svaku moć da nešto učinim i, naravno, u tom slučaju ja neću da vas spasavam. Vernošću svom principu, ja ću izlečiti otrovanu atmosferu u kojoj se guši Francuska, a ako se odrekнем svoga principa, ja ću odmah postati jedna od onih zakrpa kojima vi, evo već ceo jedan vek, zatvarate svoje rupe, menjajući te zakrpe i odbacujući ih. Ostanite s g-nom Broljijem, vratite g-na Tjera ili probajte, molim, s g-nom Gambetom, ali mene ostavite na miru. Vi se uzaludno plašite moje zastave. U svakom slučaju, ja je neću odbaciti, i vi morate da shvatite da sam ja u pravu... To nije junačenje, tek ćud. To je nužnost, čak i s čisto političke tačke gledišta... Ta zastava je simbol moga principa. Kada ga vi svi prihvatite, ja ću osetiti da smo se izmirili iskreno, da ste zaboravili uvrede i da mi opraštate zlo koje ste vi meni pričinili. Ako bih ja izdao svoju zastavu, i prihvatio vašu, vi biste me prezirali, vi ne biste mogli da me cenite. Gledali biste me kao što pobednici gledaju pobeđenog. Vi biste se uvek sećali krvi mojih predaka koju ste prolili na gubilištu, a mene biste svakog trenutka optuživali da se to ja sećam te krvi. Ja zahtevam samo ono što nalaže moja čast, a moja čast — to je i vaša čast. Zbog čega želite da ja, penjući se na presto, ličim grešniku koji se kaje? Ja nisam od vas tražio nikakvu milost, ja stupam na presto po svom pravu i stupam ne na silu i ne s mačem u rukama. Ali pošto su se moje pravo i vaša volja podudarili, onda i zastava s kojom ja dolazim i koju vi sve do sada niste voleli, od ovog trenutka valja da bude slavna i draga i vama, jednako kao i meni. Drugačije i ne može da bude. Kod takvih izmirenja, lično dostojanstvo i istina su na prvom mestu. Ja uopšte nisam grešnik koji se kaje, ali ja nisam ni uzurpator. Da li se meni priliči da prigrabljujem napoleonovsku zastavu i da sebe izlažem takvoj optužbi? Ja pružam Domu Napoleona njegovu zastavu s Arkola i Sedana. Beloj zastavi je dovoljno i njene sopstvene slave. Neka se ona vrati u Francusku bez rata među Francuzima, i neka taj povratak bude njena najlepša slava«.

Evo kako može da govori Anri V, dodaje Luj Vejo, ali on ćuti, i to je mnogo bolje. Zbog čega objašnjavati to što Francuska i bez objašnjenja shvata? Njegova će stvar trijumfovati i bez ikakvih govora... Monarhija ili

anarhija, monarh ili ništa! Ta kruna, koja je neophodna za naše spasenje, nije uopšte neophodna njegovoj slavi. On je može s velikom slavom prihvatiti, ali više će slave steći ako je se odrekne ne želeći da pogazi čast. Nikad nije bilo srećnijih okolnosti, takvog položaja koji je nezavisniji i koji više obećava. Ovom pobedniku nisu potrebni ni armija ni saveti. Nema uz njega vojnika, riznica blaga, nema zaverenika. On će sve postići uprkos nesavladivim teškoćama, nikome neće biti dužan, niko neće imati prava da ga optuži za nezahvalnost. On će se vratiti bez krvoprolića, sam, s tom istom zastavom s kojom je bio izgnan».

Oba komentatora o grofu Šamborskom iz ovih evropskih listova, koji su toliko daleko jedan od drugog, veoma su zanimljivi. U suštini, oni se donekle slažu. *Daily News* negoduje samo stoga što je grof Šamborski pokazao slabost i učinio ustupke. Luj Vejo direktno tvrdi da nikakvih ustupaka nije bilo; naprotiv, kaže on, grofu neprekidno dolaze iz Pariza opunomoćenici s namerom da izmame neki ustupak, ali »kralj nastavlja da ćuti«. Obaveštenja Luja Vejoa su, izgleda, verodostojnija od drugih.

Savez svih partija desnice, uplašene ovim neočekivanim aktivnostima cele republikanske partije u Narodnoj skupštini, koja u poslednje vreme pokazuje energičnost u pripremama za otpor monarhistima, formirao je konačnu komisiju pod predsedništvom Šangamjea, koja bi trebalo da se sporazume u vezi s poslednjim predlozima grofu Šamborskom, i da u vezi s njima dobije konačan odgovor. Sastanci svih komisija se održavaju u najvećoj tajnosti, ali su rezultati ipak poznati. Poznato je, na primer, da je saglasnost desnice i desnog centra potpuna. Poznato je, takođe, i to da je poslednja deputacija grofu Šamborskom već krenula s konačnim predlozima. Ta deputacija bi trebalo uskoro da se vrati s konačnim rezultatima. Zasluhuje pažnju i jedna vest koja je, po svemu sudeći, sasvim tačna: naime, prema poslednjim novinskim izveštajima, i u slučaju da grof Šamborski konačno odbaci trobojku — savez svih partija desnice će se održati, a tako će biti i u slučaju da propadnu svi izgledi za proglašenje monarhije. Pronosile su se vesti, potpuno besmislene, da će u takvom slučaju monarhija ipak biti proglašena, a za kralja će biti izabran — grof Pariski. Mnogo je verovatnija, po našem mišljenju, druga vest, prema kojoj će monarhisti u Skupštini, u slučaju nepovoljnog odgovora grofa Šamborskog, odmah posle saziva ovoga Doma, 5. novembra, izdejstvovati produženje punomoćja maršalu Mak Mahonu, ali, razume se, bez proglašenja republike. Tako će se nastaviti ovo sadašnje nepodnošljivo stanje na neodređeno vreme, to jest: nema sigurnosti

za Francusku, ovo stanje stvari će biti branjeno, za sada, bajonetima, nastaviće se borba zaraćenih partija, i dalje će biti: niti monarhija, niti republika — i sve to samo zbog toga da se Narodna skupština ne razilazi što je moguće duže i da zadrži što je moguće duže svoja ovlašćenja. *Najverovatnije, tako će i biti*, ali nama nekako izgleda neverovatno da bi legitimisti mogli da se odreknu grofa Šamborskog i u slučaju njegovog odbacivanja ustupaka. Oni će njega prihvatiti i bez ustupaka, prihvaćće ga čak i s belom zastavom — jer cela je stvar otišla daleko, a monarhistička partija je razdražena i razljućena do krajnjih granica. Vrlo je verovatno da će naći nekakav izlaz, kako ne bi narušili savez u Skupštini, čak i slučaju bele zastave. Ima nekih znakova koji idu ovome u prilog, a među njima je i ovaj tekst Luja Vejoa. To je stav *Univers-a*, izrazito monarhističkog lista u Francuskoj a, naravno, Luj Vejo je najponizniji sluga Anrija V. Ton teksta je neobično podignut. No, ako je pretendent, po mišljenju *Daily News-a*, već odlučio da načini ustupke, kakvu mu korist može doneti napis iz *Univers-a*? Izlazi, prema tome, da su u taboru legitimista već ubeđeni u mogućnost da se grof Šamborski domogne vlasti, čak i bez nekih ustupaka sa svoje strane ili, bolje rečeno, *u svakom slučaju*. Jedna činjenica je za sada jasna: nema nikakvih vesti o konačnoj odluci grofa Šamborskog. Predsednik ministarskog saveta, hercog Brolji, na banketu u Nevil-Dibone, povodom puštanja u rad jedne nove železničke pruge, održao je govor u kome je direktno izjavio da je on monarhist, da Narodna skupština ima pravo da se izjasni za takav oblik vladavine za koji smatra da najbolje odgovara Francuskoj (dakle, monarhiju), a to je posledica ustavotvorne vlasti koju Skupština ima, pri čemu će, kako je on uveravao prisutne, »forme građanskog poretka, koji su svima nama neobično dragi, ostati neprikosnovene«; drugačije rečeno, on je obećao da će grof Šamborski prihvatiti trobojku i sve principe 89-te godine. Svima je poznato da je hercog Brolji jedan od najvažnijih agitatora za obnovu monarhije, kao i to da on, u vezi s tim, hoće svima da ugoditi i da uveri sve da bi grof Šamborski trebalo da prihvati trobojku. Pa ipak, veoma je karakteristično to da je član republikanske vlade, predsednik Saveta ministara, dozvolio sebi na javnom banketu otvorenu izjavu prema kojoj je on za monarhiju. Taj »lakomisleni postupak« hercoga, kako su se o njemu izrazile neke novine, samo potvrđuje potpunu i slepu uverenost monarhista u svoju pobedu. Inače, jedna takva visoka vladina ličnost ne bi tek tako rekla bilo šta.

Rečju, u najskorijoj budućnosti, za tri sedmice recimo, može da bude mnogo novog i neočekivanog, jer i najmanja slučajnost u tekućim poslovima može, *za izvesno vreme*, da okrene ceo očekivani tok događaja. Vejo nam je u svom liku naslikao Anrija V kao jednog izvanredno dostojanstvenog tipa.

Može se dogoditi da će njega, bez obzira na zastavu, ipak podvrgnuti glasanju u Skupštini, i on će dobiti nekakvu većinu od jedan do deset glasova — i stupiće na presto s takvom većinom koja ne služi na čast, ali koja ga je ipak izabrala. Može se dogoditi da će jezuiti, u ovom slučaju, odmah početi da ga umiruju, a prvi će među njima biti sam Luj Vejo, i uspeće da uvere grofa Šamborskog da takvu priliku ne valja propustiti jer, reći će oni, narod se odvikao od kraljevske vlasti, grub je i neprosvećen, pa makar se on lično bunio i protivio tome, ipak bi trebalo iskoristiti poslušnost maršala Mak Mahona i odluke Narodne skupštine, i na svaki način prihvatiti presto — pa makar to bilo samo zbog toga da se nekako prekrsti i prosveti taj glupi narod kojeg bi trebalo i silom učiniti religioznim i srećnim — u tome je, uveravaće oni, misija zakonite monarhije, to bi bila neka vrsta krstaškog pohoda, i tako dalje, i tako dalje. Nama bi bilo prijatnije kad grof Šamborski ne bi odstupio od svojih principa, i kad bi se odrekao prestola — samo stoga što bi, u tom slučaju, na svetu postojao jedan velikodušan čovek više, a svetu su u najvećoj meri potrebni takvi ljudi koje može da ceni. Najzad, može se dogoditi da će u odlučujućem trenutku pobediti republikanci; tada će Skupština biti raspuštena i umesto nje biće sazvana nova, koja će konačno proklamovati republiku. No, mi ćemo napustiti na izvesno vreme sve ove pojedinosti, sve to *pro et contra*, i potrudimo se da rešimo jedno zanimljivo pitanje opštijeg karaktera, koje nas posebno zanima u ovom trenutku.

Pretpostavimo, prvo, da je grof Šamborski stupio na presto, da su republikanci razjureni, Mak Mahon umiren, zemlja se malo-pomalo umiruje bar na prvi pogled, i sve ide glatko, u duhu novog reda.

Tako mi čak odbacujemo i »sutrašnji dan«. Sada, pak, neki legitimisti uveravaju da će »grof Šamborski obezbediti Francuskoj barem 18 godina mira i reda«. Mi se slažemo i s manje od 18 godina. Pitanje je — šta dalje? Čime će se rešavati sudbina Francuske, čak i kad bi se grof Šamborski učvrstio na prestolu, čime umiriti Evropu i svet?

To je pitanje. Vejo uverava da se glavna snaga pretendenta sastoji u tome da ni za trunčicu ne odstupi od svojih principa, samo će u tom slučaju on

sačuvati mogućnost da umiri i spasi Francusku. Da, ali šta bi upravo trebalo da uradi novi kralj da bi *spasao* Francusku, i šta zapravo znači, u tom slučaju, reč *mogućnost*?

Sušтина principa grofa Šamborskog se sastoji, prvo, u tome — i to je glavno — da je njegova vlast zakonita vlast; dalje, pak, nastupa takva zbrka da čovek ne može da shvati kako se takve stvari mogu stvarno javiti. To jest, recimo, neka su i shvatljive i ne odveć fiktivne sve te opruge koje sada pokreću celu tu partiju da proklamuje monarhiju, ali sam taj Anri V, i svi drugi koji misle kao on (jer, ima i takvih pristalica), ipak su potpuno fantastične pojave. Nije stvar u tome što će sam kralj biti uveren u zakonitost svoje vlasti, potrebno je još da i svi Francuzi u to poveruju. Kada bi se ovo poslednje dogodilo, naravno, Francuska ne bi imala ništa bolje da poželi — ona bi ponovo bila moćna, bila bi ujedinjena, srećna i slobodna u najvećoj mogućnoj meri. Car Napoleon III je za sve vreme svoga carevanja bio prinuđen da ulaže sve svoje snage u učvršćenje i ukorenjivanje svoje dinastije među Francuzima. Da je on bio pošteđen ove strašne i neprestane brige, on bi izdržao, i ne bi bilo sedanske katastrofe. Idući za tim kobnim ciljem, on je bio prinuđen da čini mnogo onoga što nije išlo u korist Francuske, nego je bilo usmereno na učvršćenje Doma Napoleona. Francuzi su to dobro znali, jer svi ti potezi nisu donosili sreću Francuskoj, nego obrnuto: nesreću. Tako su, bez obzira na oreol retke sile i slave, Francuzi osećali za sve vreme carevanja Napoleona III da su bačeni u neko neodređeno i nesigurno stanje — jer, ako sam vladar nije bio ubeđen u čvrstinu svoje vlasti, još manje su to mogli biti njegovi Francuzi. No, neka se desi čudo, neka svi najzad poveruju u zakonitost vlasti grofa Šamborskog, neka on bude pošteđen onih kobnih briga koje je imao Napoleon III — svi će problemi tada biti rešeni. Kada kralj bude uočio veru svojih podanika, neće moći da im ne veruje. Tada, kad se više ne bi plašio zavera i smicalica protiv sebe, on bi dao sve slobode svojim podanicima — slobodu štampe, sastajanje uprave, slobodu da uvode, ako hoće, makar i komunizam — samo ako sve to ne ide na štetu svih, celine. Ali, takva sloga je — ideal, nešto nemoguće. Mi nećemo ponavljati mišljenje *Daily News-a* ili *Times-a*, ili Tjera, niti ono Tokvilovo iz nedavnog njegovog govora, o tome da je Francuska u suštini demokratska zemlja i, prema tome, u njoj je legitimizam nemogućan. Francuska demokratija je u toku celog jednog veka bila nešto spomo, i to pitanje nije ni izbliza rešeno. Mi ćemo samo ukazati na predubeđenja ukorenjena u Francuza protiv monarhije, na to da se narod

odvikao od nje u toku jednog veka, na nove navike stvorene u toku poslednjeg veka; podsetićemo da ima šest ili sedam pokoljenja Francuza koji su rođeni posle monarhije, podsetićemo, najzad, na narod, na prost svet koji je već sasvim zaboravio staru monarhiju, koji o njoj pojma nema i koji, prema tome, nikako ne može sada da shvati: zbog čega se zaklinjati Šamboru, zbog čega zasipati njegove staze cvećem, zbog čega ljubiti kopita njegovog belog konja? Grof Šamborski je izjavio kako on neće da bude kralj partije; on želi, dakle, da ga svi izaberu. Ali, u tome je i fantastika njegovog sna što je ubeđen u mogućnost takvog izbora! »Bez opšte saglasnosti svih Francuza na zakonitu kraljevsku vlast, Francuzi ne mogu biti srećni«, kažu legitimisti. U redu, ali kako postići tu *opštu* saglasnost, kako preskočiti ovih 100 godina? Sve to liči na san. Ponavljamo: svi ti koji hitaju da proklamuju monarhiju razumljivi su, ali grof Šamborski, koji u sve to ozbiljno veruje, koji misli da ga *svi* mogu hteti, i da on nije čovek partije, i nehotice podseća na čoveka koji je sišao s uma.

Oni među legitimistima koji deluju ne tek nasumce, da samo osvoje mesto — a ne klerikalci koji deluju imajući pred sobom samo svoje lične ciljeve, svoj *status in statu* ^[27] — oni imaju neki razumniji plan, i oni doista ne veruju u nekakvu fantastičnu sveopštu saglasnost koja bi odjednom, kao s neba, pala. Ako je tako, kakav je to plan? Jer, nije dovoljno ući u Francusku, sesti na presto koji je zaštićen bajonetima onih koji su verni Mak Mahonu i carevati — valja nešto i učiniti. Valja imati neku novu misao: reći novu reč koja bi imala moći da se bori sa zlim duhom celog veka nesuglasica, anarhije i besciljnih francuskih revolucija. Imajte na umu, taj zao duh donosi i strasnu veru i, prema tome, on ne deluje samo paralizom odricanja, nego nastupa kao sablazan najpozitivnijeg obećanja: on donosi novu antihrišćansku veru, znači, nova moralna načela za društva, on uverava da ima snage da celi svet ponovo izgradi, da sve učini jednakim i srećnim i da dovrši večnu Vavilonsku kulu, da učvrsti njene temelje. Među poklonicima te vere ima mnogo veoma obrazovanih ljudi, veruju u to svi »mali i ubogi«, veruju oni koji rade i koji su brigama obremenjeni, oni koji su posustali u očekivanju carstva Hristovog, veruju u to svi oni siromašni, lišeni blaga zemaljskih, svi prokletnici, a takvih u Francuskoj ima na milione, i sve je to blisko — nekako »pred vratima«. Prema tome, mora nešto da kaže i grof Šamborski, jer, inače, zbog čega je dolazio? No, šta će stvarno biti? Najverovatnije, ponovo će oživeti predgrađa Sen-Žermena, obogatiće se popovi, pojaviće se vikonti i markizi. Pojaviće se nova moda,

mnoštvo novih *bon mots*, nešto novo u dvorskoj etikeciji, što će odmah biti s oduševljenjem prihvaćeno na svim evropskim dvorovima, pojaviće se novine u organizovanju balova, u baletu, nove konfete, novi kuvari. U malom Domu poslanika, koji će zadržati nešto malo vlasti, pojaviće se, s jedne strane, doktrinari, a s druge, mali junaci levice koja će biti, ipak, mnogo gluplja nego desnica u svom glupom položaju. Zatim će početi da tinja potmulo i neodređeno nezadovoljstvo u narodu — zao duh, koji je još mlad, u međuvremenu će sazreti i prozliće se konačno. Zatim će, jednog lepog jutra, kralj potpisati nekakve ukaze... Pariz će uzavreti, vojska će prihvatiti puške za kundake, i zao duh će, sada već ojačalom rukom, pokucati na vrata...

Ne, verovatno ima i takvih legitimista čak i sada, a na njihovom čelu je sam grof Šamborski (obavezno), koji maštaju o tome da postupe na drugačiji način, čije su namere dublje i velikodušnije. Oni baš priželjkuju da stupe u boj sa zlim duhom i da ga savladaju. Evo, to je njihov cilj i upravo zbog toga su oni ustali! Ali, želje i postupci — to su dve različite stvari. Pitanje je: kako stupiti u borbu s novim principom koji razara društvo? Uz pomoć onog klerikalističkog nasilja i grubosti, ništa se ne može osvojiti. Razume se, odgovor je jasan — prvi korak je početak u uspostavljanju papinog svetskog gospodstva i vlasti. O, uzalud će ovi čisti legitimisti odmahivati rukom na takvu ideju! Uzalud će i sam grof Šamborski uveravati, kao što je uveravao sve do sada, da neće početi rat zbog pape, da neće dovesti sobom *vladu patera*, kao što je ovih dana pisao poslaniku Rodesu-Benavanu. Oni neće izbeći taj put! Njih će povući tamo, prinudiće ih da njime pođu. Neki posmatrači i danas nagađaju da ceo taj legitimistički pokret, koji se odjednom i naglo proširio u Francuskoj, možda i nije ništa drugo do legitimistička ujdurma čija je prva reč potekla iz Rima i cilja da bude od koristi u uspostavljanju papskog gospodstva. Klerikalci, naravno, nisu izmislili ni Šambora ni legitimiste, ali su prevladali među njima. Ima znakova u prilog tome. Aktivnost Rima se proširila u poslednjih pola godine u celoj Evropi. Dva pretendenta na kraju Evrope, grof Šamborski i Don Karlos, rimsko-katolička agitacija u Nemačkoj koja se oslanja na opravdano nezadovoljstvo katolika te imperije protiv novih crkvenih zakona, pokušaji zbližavanja s narodom u Francuskoj, Nemačkoj i Švajcarskoj uz pomoć novog izuma i organizacije narodnih bogomolja među masama, neke do sada nečuvane demokratske doskočice visokog katoličkog sveštenstva u Nemačkoj u poslanicama narodu — sve to podseća na ogromnu agitaciju koju su

klerikalci pokrenuli naglo i svuda u korist nepogrešivog pape-besednika. Uzgred, neobično je zanimljiv sadržaj pisama koja su ovih dana bila objavljena: papino pismo caru Vilhelmu i carev odgovor papi. Mi ćemo ih objaviti na odgovarajućem mestu. Ceo taj klerikalistički pokret je važan stoga što on predstavlja možda *poslednji* pokušaj rimskog katolicizma da se obrati još jednom, i *poslednji* put, kraljevima i moćnicima ovoga sveta — u tome je njegova poslednja nada. Neće se ostvariti ove poslednje nade, i Rim će, prvi put u petnaest vekova, shvatiti da je vreme da se okane moćnika ovoga sveta i da ostavi svaku nadu u kraljeve! I, verujte — Rim će umeti da se obrati narodu, onom istom narodu kojega je rimska crkva uvek oholo gurala od sebe, i od kojega je ona skrivala čak i Hristovo Jevanđelje, braneći da se ono prevodi. Papa će znati da izađe u narod, pešice i bosonog, ubog i nag, s vojskom od dvadeset hiljada vojnika-jezuita, iskusnih lovaca na ljudske duše. Hoće li odoleti toj vojsci Karl Marks i Bakunjin? Teško da hoće — ta katolicizam ume tako, kad je potrebno, da čini ustupke, da se sa svim saglasi. A zar je teško uveriti prosti i ubogi narod da je komunizam zapravo baš to i takvo hrišćanstvo, i da Hristos baš i jedino o tako nečemu i govori. Ta i danas ima čak i pametnih i oštroumnih socijalista uverenih da je to isto, i oni ozbiljno prihvataju antihrista za Hrista...

Prvo, Anri V ne može da izbegne rat za papu već i stoga što su ovo vreme i godine koje dolaze možda jedinstveni trenutak, kad rat za papine interese u Francuskoj može da bude popularan i prihvaćen sa simpatijama čak i od naroda. Da je Anri V bio u stanju da se osveti Nemačkoj za one milijarde i nedavna poniženja, da joj preotme Alzas i Lotaringiju, on bi učvrstio svoj presto barem za period svoga carevanja. No, ako bi se usudio da direktno objavi rat Nemačkoj, postavši kralj — niko i ne bi pošao za njim, a što je najvažnije, ne daju mu ni da objavi: to je strašno, i velik je rizik. Ali, papa, kojeg Nemačka pritiska, može da izazove simpatije u Francuskoj. A ko je danas najveći protivnik »nepogrešivog« pape, ako to nije Nemačka? Ona na obnovu papinske vlasti gleda kao na kapitalno pitanje, i na svaki način staje na stranu Italije. Malo-pomalo, od pregovora do negodovanja, od negodovanja do prelaska na stvar i papinsko pitanje, u slučaju dolaska na vlast grofa Samborskog, rešiće se velikim i *neželjenim* ratom Francuske i Nemačke. Francuzi neće poći direktno zbog Alzasa, ali malo-pomalo, i kao nevoljno, ući će u rat za papine interese, i taj rat može da bude popularan. Takav slučaj grof Samborski ne može da propusti.

I, evo, pretpostavimo, on izlazi iz tog rata kao pobednik, Francuska je ovenčana novom slavom i osvaja provincije, a sam papa čak dolazi u Pariz i prisustvuje polaganju kamena temeljca za novu katedralu (kao što su ga nedavno i pozivali). I, šta dalje? Nije važno to što će, posle takvog podviga, Anri moći mirno da umre na prestolu. Važno je nešto drugo: da li će se s grofom Šamborskim monarhija u Francuskoj ukoreniti zauvek i sigurno, i šta će ona doneti? Hoće li joj doneti sreću? Hoće li je umiriti, izmučenu i rastrzanu, hoće li moći da odagna zlog duha koji je blizu, »pred vratima«?

I, šta je to važno što će papa ući u Pariz i što će rimski katolicizam ponovo zasijati novim i neviđenim sjajem! Zar će ovaj »nepogrešivi« papa-pobednik, a ne »bosonogi«, moći da otera zlog duha, zar će to moći njegovi jezuiti, ili ovi lakomisleni klerikalci s njihovom *status in statu*, ti lukavi i bestidni prepredenjaci? Ne, zao duh je jači i čistiji od njih. Nije to armija s kojom grof Šamborski može da kaže svoju *novu reč*. Ali, ako nije ta armija, koja je onda? Ta nekako se sada veruje da je grof Šamborski neko uzvišeno biće, biće najplemenitijeg srca. I on već verovatno oseća, u dubini svoje ushićene duše, da je cela njegova borba, ta njegova nova reč — baš ta borba za Hrista, protiv strašnog antihrista koji dolazi, on oseća da bi Francusku trebalo spasti vraćajući njene umne glave Bogu, vraćajući u srca miliona »nekrštenih« radnika milost Hristovu, upoznavajući ih prvi put sa svetim likom Njegovim. Inače, čime će svoju Francusku spasiti najhrišćanskiji kralj? A on sam kaže da je krenuo da je spase, i veruje da će je spasti. On zna da će se na francuskom tlu zbiti prva bitka budućeg strašnog novog društva i starog poretka. On zna da pred tim drhti celo francusko društvo, svi moćnici nagrađeni zemaljskim darovima, svi oni u strahu i očajanju priželjkuju neku jaku vladu, traže snagu, ali je ne mogu naći — samo zbog otpora tom novom budućem neprijatelju oni su dozvolili dolazak na vlast i Napoleonu III, a ako sada budu složni oko izbora grofa Šamborskog — to će biti izraz nade da im on može doneti neku snagu kadru da ih zaštiti, A ako je tako, gde će on onda naći ljude za tu strašnu borbu? Je li on dovoljno sposoban da je i sam shvati? Bez obzira na svoje plemenito srce, verovatno ne. Može li da ga ne uznemiruje ta oskudnost u sredstvima s kojima bi trebalo da deluje? A ako se on ne uznemiruje zbog toga — onda je on ili ograničen i neuk čovek ili, pak, čovek koji nije daleko od umne poremećenosti. Gde je, onda, odgovor na naše pitanje? Čime, najzad, kojim snagama može legitimizam da spasi i izleči Francusku? Tu i prorok Božji nije dovoljan, a ne samo grof Šamborski. I prorok će biti pretučen. Novi duh

će doći, novo društvo će *nesumnjivo trijumfovati* — kao nešto *jedinstveno*, što donosi novu pozitivnu ideju, kao jedinstveni izlaz dosuđen celoj Evropi. U to ne može biti sumnje. Svet će se spasti samo pošto ga prethodno bude posetio zao duh... A zao duh je blizu: naša će ga deca, može biti, već ugledati...

Postavljajući sebi ovakvo pitanje, i raspravljajući ga prema svojim mogućnostima, mi smo samo želeli da opravdamo nekoliko onih redaka iz naših prethodnih izveštaja o inostranim zbivanjima, a posebno ono da. »ako grof Šamborski dođe na vlast, to će biti samo za dva dana...« Mi nismo želeli da nas optuže za lakomislenost, i samo smo se potrudili da dokažemo da je legitimizam ne samo nemoguć sada, nego da je on uopšte nepotreban Francuskoj, on uopšte nikad nije ni potreban — ni sada, ni u budućnosti, jer najmanje od svih raspolaže sredstvima da je *spasi*.

Ali, u Francuskoj — ili monarhija ili republika — druge vlade ne može da bude. A što se tiče republike, mi smo rekli da su od nje »svi umorni«, i ona je nemogućna. Trudićemo se da dokažemo i ove naše reči, kako ih ne bi primili za dosetku ili za nekakvu svesnu lakomislenost, a to ćemo činiti u jednom od naših narednih izveštaja o »inostranim zbivanjima«.

15. oktobar 1873. godine

U našem poslednjem izveštaju o inostranim političkim zbivanjima (*Građanin*, broj 41) mi smo, govoreći o znacima rimske političke agitacije u korist uspostavljanja papinskog svetskog gospodstva, koji se primećuju u celoj Evropi, između ostalog, pomenuli dva veoma zanimljiva pisma: papino pismo caru Vilhelmu, i carevo pismo papi. Obećali smo da ćemo ta pisma saopštiti čitaocima. Ona su od avgusta ove godine, ali su objavljena u Berlinu, u *Državnom pregledu*, tek 14-og (2-og) oktobra. Evo pisma pape Pija IX: »*Vatikan*, 7-og avgusta 1873. godine. Vaše Veličanstvo, sve mere koje, od pre izvesnog vremena, preduzima vlada Vašeg veličanstva, usmerene su sve više na ugnjetavanje katolika. Priznajem, kad se pitam o razlozima koji su uzrok tim surovim merama, ja nisam u stanju da sagledam u čemu bi oni mogli da budu. S druge strane, obaveštavaju me da Vaše veličanstvo ne odobrava mere i način na koji postupa vaša vlada, i surovost postupaka protiv katoličke vere. Ako vi, Vaše veličanstvo, stvarno ne odobravate tako nešto — a ranija vaša pisma govore o tome da vi ne

odobravate ovo što se sada događa — ako vi, zaista, ne odobravate te stroge mere koje vaša vlada preduzima protiv Hristove crkve, koju na taj način slabi, zar vam onda nije jasno da takve mere mogu uzdrmati vaš presto? Govorim otvoreno stoga što je moja deviza — istina, govorim tako zato što smatram svojom dužnošću da govorim istinu i nekatolicima, jer svak ko je primio krštenje pripada, manje ili više — ovde ne mogu detaljnije da objasnim zbog čega — pripada, ponavljam, u većoj ili manjoj meri, papi. Uveren sam da će Vaše veličanstvo uzeti u obzir ove moje prigovore s onom uobičajenom dobrotom, i da će preduzeti mere neophodne u ovom slučaju. Izražavajući Vašem veličanstvu osećanja moje odanosti i poštovanja, ja molim Boga da i vas i mene zakrili krilom svoga milosrđa«.

Evo odgovora imperatora Nemačke:

»Berlin, 3-ćeg septembra 1873. godine. Radujem se što me je Vaša svetost, kao i ranije, udostojila pismom, utoliko više što mi to da mogućnosti da ispravim neistine koje su se, sudeći prema pismu Vaše svetosti od 7-og avgusta, potkrale u izveštajima koji su Vašoj svetosti dostavljeni u vezi s događajima u Nemačkoj. Da su ova obaveštenja bila u skladu s istinom, Vaša svetost nikad ne bi mogla da dopusti pretpostavku da moja vlada može da sledi put koji ja nisam odobrio. Prema Ustavu moje države, tako nešto je nemoguće, jer u Pruskoj zakoni i sve druge vladine mere podležu mojoj vrhovnoj odluci. Na moju veliku žalost, deo mojih katoličkih podanika obrazovao je, još pre dve godine, političku partiju koja, na način neprijateljski prema državi, nastoji da naruši verski mir koji od davnina vlada u Pruskoj. Na nesreću, katolički prelati ne samo da odobravaju ovakvu aktivnost, nego se i sami uključuju i otvoreno suprotstavljaju postojećim zakonima. Nije moja stvar da ispitujem razloge koji su naveli sveštenstvo i vernike jedne hrišćanske veroispovesti da pomaže neprijatelje svakog postojećeg političkog poretka, u nameri da se taj poredak sruši. Ali, ja sam dužan da sačuvam u državi, čiju mi je upravu Bog poverio, unutrašnji mir i dužno poštovanje prema zakonima. Ja znam da sam odgovoran pred Bogom u vršenju dužnosti, i ja ću i dalje, bez obzira na razne napade, čuvati poredak i zakone u mojoj državi, sve dotle dok Gospod bude hteo. Ja sam obavezan da tako činim kao hrišćanski vladar, čak i u onim slučajevima kad, na moju veliku žalost, moram da postupam u tom smislu i prema pripadnicima one crkve koja, koliko ja znam, jednako kao i evangelistička crkva, priznaje Božje zapovesti o pokornosti u odnosu na građanske vlasti kao nešto što je od Boga dato ljudima. Na moju veliku žalost, mnoga duhovna lica u Pruskoj,

koja se nalaze pod jurisdikcijom Vaše svetosti, odriču ovu hrišćansku zapovest i prinuđuju moju vladu, koja uživa podršku ogromne većine mojih podanika i katoličke i evangelističke veroispovesti, da pribegava, zbog očuvanja državnog poretka, merama koje su uobičajene za svetovne vlasti. Želeo bih da se nadam da će Vaša svetost, pošto se bude obavestila o stvarnom stanju stvari, iskoristiti svoju vlast zbog obustavljanja agitacije izazvane iskrivljavanjem istine koje je za žaljenje, i zloupotrebom prava kojim se koristilo sveštenstvo. Svedočim Vašoj svetosti, pred Bogom, da religija Isusa Hrista nema ničeg zajedničkog s ovakvim pokušajima, isto kao i istina pod čiju zastavu ja, zajedno s vama, bezuslovno stajem. Postoji i tvrđenje u pismu Vaše svetosti protiv kojeg ja moram da protestujem, iako to tvrđenje nije posledica netačnih obaveštenja, nego je stvar religioznih stavova Vaše svetosti: to je ono shvatanje prema kojem svak ko je primio krštenje pripada papi. Evangelistička vera koju ja, kao što je Vašoj svetosti poznato, ispovedam zajedno s mojim precima i većinom mojih podanika, ne dopušta nam da, u odnosima s Bogom priznajemo drugog posrednika osim Gospoda našega, Isusa Hrista. Razlika u veri, međutim, meni ne smeta da živim u miru s onima koji ispovedaju drugačiju religiju, i da izrazim Vašoj svetosti osećanja moje odanosti i poštovanja».

Oba ova pisma su veoma značajna. Nema sumnje, papa, s obzirom na stvarno proganjanje svojih vernih katolika u Nemačkoj (onih koji ispovedaju dogmu o nepogrešivosti), kojih u Nemačkoj ima kao i drugde, mnogo više od onih koji ovu dogmu ne priznaju, nije mogao da ne iskaže svoju pastirsku reč. S druge strane, i car Vilhelm nije mogao da pošalje drugačiji odgovor nego što je onaj koji smo upravo pročitali — tako da je i pismo papino, iako je pisano bez nade da će imati nekog uspeha, bilo upućeno samo kao protest crkvenog dostojanstvenika protiv postupaka koje čini gospodar polovine Evrope. No, glavna karakteristika papinog pisma nalazi se u njegovom zaključku.

Prvo, papa izražava jasnu misao da sve te mere »strogosti protiv Hristove crkve« slabe nju i mogu »da uzdrmaju« presto nemačkog cara. To su jake reči, i njih kazuje lice koje ne sumnja u svoje pravo da tako govori, pa i više od toga — lice koje smatra svojom dužnošću da bi trebalo da upozorava vladare, da brani »istinu«, ne obzirući se na neko drugo lice koje ima vlast.

Zatim, u papinom pismu slede najčudnije reči od svih koje se mogu očekivati od poglavara rimskih katolika: »Govorim tako«, piše papa, »zato što smatram svojom dužnošću da govorim istinu i nekatolicima, jer svak ko je primio krštenje pripada, manje ili više — ovde ne mogu detaljnije da objasnim zbog čega — pripada, ponavljam, u većoj ili manjoj meri, papi«.

Evo reči koje smeraju daleko! Već odavno rimski katolicizam nije izrekao ovakve misli, objavljivao ovakvo učenje! I, tako, svi ti jeretici, svi protestanti, buntovnici i otpadnici, koji su u svoje vreme ustali protiv »namesnika Božjeg«, s mačem u ruci i uvredljivim optužbama — svi ti »zauvek propali grešnici« koji su, svi do jednoga, bili prokleti i osuđeni na svim mogućnim saborima — svi su oni sada deca papina, svi će oni biti tek sada kršteni, oni sad imaju pravo da mu *pripadaju* — pa, prema tome, imaju i pravo na to da ih on zastupa pred vladarima i moćnicima ovoga sveta! Uistinu sveobuhvatan pogled, jer, nema tome mnogo vremena, jeretik u očima rimske crkve ne samo što nije smatran hrišćaninom, nego gore od toga — on je za njih bio gori od paganina. I takve misli objavljuje papa, nepogrešivi posrednik između Boga i čovečanstva! Mora se priznati, misao je veličanstvena i neosporno — *nova*. Ona govori o jednom, po širini do sada neviđenom, gledanju rimskih katolika, ona otvara nove horizonte, nudi nove puteve za akciju, nove namere za budućnost. Veoma je značajno da je ta misao kazana jasno i otvoreno, u jednom tako značajnom dokumentu upućenom najmoćnijem vladaru-protestantu koji, razume se, po svojoj veri, mora biti protivnik katolicizma. Ova nova pretenzija poglavara rimske crkve, izražena u ovakvim prilikama, postaje veoma značajna istorijska činjenica — naročito s obzirom na budućnost Evrope koja je neizvesna, i čija sudbina više nego ikad do sada izmiče svakoj izvesnosti.

Imperator-protestant je odgovorio oštro i konačno, izvanredno dostojanstveno na ovu novu pretenziju »poglavara crkve«. On mu direktno kaže: »Evangelistička vera koju ja, kao što je Vašoj svetosti poznato, ispovedam zajedno s mojim precima i većinom mojih podanika, ne dopušta nam da, u odnosima s Bogom, priznajemo drugog posrednika osim Gospoda našega, Isusa Hrista«. Ipak, mora da se papa oseća na čvršćem tlu nego što pretpostavlja nemački imperator. Papa dobro zna, naravno (a Rim odavno to čeka), da veoma veliki broj svih onih koji su nekad odbacili papino »posredništvo«, o kojem govori car Vilhelm, onih ponosnih ljudi koji su u stvarima vere počeli da priznaju za sudiju jedino svoju savest, sada oseća tu svoju slobodu kao breme, kao teret. Rim zna da je tri veka iskustva mnogima

od tih »jeretika bilo dovoljno da se predomisle; on zna da neka bojažljiva (i, što je glavno) čista srca u celoj protestantskoj Evropi (u Engleskoj, na primer) nemaju ništa protiv toga da se vrate »posredniku« — naročito kad uzmu u obzir one puteve na koje tom ropskom stadu ukazuju njihova moćna braća i ponosni umovi, predstavnici moći i inteligencije — ljudi od nauke, bogoslovi-ateisti i hrišćanski sveštenici, koji javno tvrde da ne priznaju božansku prirodu Isusa Hrista, ljudi koje vlade štite, državnici koji odstranjuju i odbacuju religiju kao zlo, koji protiv nje preduzimaju mere svuda u naše vreme, i koji u strahu ograđuju od religije svoje države kao od kuge i napasti. Rim predoseća mogućnost postepenog povratka otpadnika i — menja program, govori o novim putevima,

O novim svojim stavovima koji bi trebalo da očaraju umove.

Mislimo da imamo pravo da, na osnovu ovakvih činjenica, zaključimo kako rimska crkva i njen poglavar ne vide sebe nimalo oslabljenima posle gubitka Rima i papske svetske vlasti, nego obrnuto: oni sada čak gaje još veće nade i pripremaju se za jedan život u budućnosti, pun svake moći i izobilja.

Nemačke novine su pune vesti o nedavnoj poseti nemačkog cara (u pratnji članova svoje porodice i kneza Bizmarka) austrijskom caru i bečkoj izložbi. Bečke novine pišu oduševljeno o toj poseti, kao o najvećem političkom događaju. Nećemo opisivati pojedinosti dočeka visokih gostiju u Beču, ručkova, svečanih predstava u pozorištu, lova u Laiscinskom rezervatu, i ostalo. Evo, međutim, veoma značajnih zdravica koje su carevi podigli u vreme banketa. Navodimo telegram:

»Beč, 9-og (21-og oktobra), noću. Na današnjem svečanom ručku u dvorcu, imperator Franc Jozef podigao je sledeću zdravicu: »Pošto se moja žarka želja da u Beču pozdravim cara Vilhelma, u vreme bečke svetske izložbe, ispunila, ja s velikom radošću dižem zdravicu u njegovu čast!« Car Vilhelm se u svom odgovoru zahvalio kako za ovaj srdačan pozdrav koji je izrekao car Franc Jozef, tako i za ljubazan prijem koji je on priredio njegovoj supruzi i deci u Beču. Pri tom je car Vilhelm izrazio zadovoljstvo što se onaj prošlogodišnji susret u Berlinu, ruskog i austrijskog cara,

ponovio i ove godine u Beču, u vreme svetske izložbe. Na kraju je car Vilhelm rekao: »Misli koje smo tada izmenjali, i s kojima smo saglasni i danas, predstavljaju garanciju za mir u Evropi i blagostanje naših naroda. Pijem u zdravlje cara austrijskog i kralja mađarskog, moga uzvišenog prijatelja!«

Ovaj telegram ne zahteva tumačenja, suština i značaj reči koje je izrekao nemački car primećuju se sami. No, evo, uzgred, komentara *Provincijskih vesti*, *poluoficijelnog* berlinskog lista, o poseti cara Vilhelma Beču:

»Ovom posetom car želi da naglasi visoku cenu koju on pridaje dobrim odnosima s austrijskom carskom kućom i Austro-Ugarskom monarhijom, i to kako lično tako i u interesu opšte evropske politike. Zbližavanje ruskog i austrijskog monarha, koje je počelo prošle godine, učvršćeno je ovoga leta u Beču; savez koji su trojica imperatora zaključili, i čiji je cilj očuvanje mira u Evropi, proširen je posle posete italijanskog kralja Beču i Berlinu. Susret nemačkog i austrijskog cara u Beču imao je posledicu: zaključenje tog proširenog saveza koji bi trebalo da obezbedi mir Evropi, kao i da spreči nove potrese...«

11-og (23-ćeg) oktobra, car Vilhelm je oputovao iz Beča.

*

U Francuskoj je, kako izgleda, napetost dostigla poslednji stepen. Otkako se Tjer vratio u Pariz, i stao na čelo legitimističke opozicije, cela Liberalna partija u Francuskoj kao da se preporodila: ona je s izuzetnom energijom počela da se sprema za predstojeću bitku. Mnogi članovi skupštinskog levog centra, koji' nikad nisu pomišljali da postanu republikanci, sada su se ovima jednodušno priključili, kako se ne bi podvajale snage. Nedavni izbori za četiri upražnjena mesta u Skupštini su s ogromnom većinom u korist republikanaca. Brojne izjave, potpisi, protesti, pisma sa svih strana svedoče o dubokom negodovanju nacije protiv zavere legitimista, ali ujedno govore i o strahu koji se svuda oseća. Svi se izjašnjavaju kao republikanci. To ne znači da su Francuzi odjednom poželeli republiku, ali znači da su se uplašili restauracije »zakonite monarhije«. Sada je svima jasno da će dolazak grofa Šamborskog u Pariz obavezno izazvati revoluciju koja će biti strašna za sve čestite Francuze što umeju valjano da razmišljaju; jer, ako Tjer i »umereni« ne savladaju legitimiste, ako ovi, dakle, budu trijumfovali, onda u toku sledeće revolucije, koja se posle ove očekuje, teško da će više biti moguće dovođenje umerene partije na čelo vlade, jer takve su već izgubile bitku. I

zbog toga se sada u društvu oseća gotovo panični strah. Najveće negodovanje izaziva činjenica oligarhije iz Narodne skupštine, koja se oseća nad celom zemljom. Svima je odavno postalo jasno (jer činjenice su veoma jasne) da je Narodna skupština izabrana pre tri godine u posebnim okolnostima, u jedno teško vreme, odavno prestala da bude izraz prave volje zemlje pa je, prema tome, njena vlast danas — čista zloupotreba.

Apelom grofa Šamborskog, zahvaljujući upornosti nekolicine bukača i ludaka, klerikalaca i »antikvaraca«, Skupština vređa naciju i dovodi ljude zdrave pameti u nedoumicu samom tom činjenicom što je moguće tako nešto — da nekoliko samovoljnih ljudi, mimo volje cele Francuske, mogu, pa čak i imaju pravo da joj nameću omraženi oblik vladavine, i s njim još i nebrojene nedaće — pa još sve to čine nekažnjeno. Pretpostavka o neizbežnosti revolucije posle proglašenja Henriha V je, na nesreću, potpuno osnovana. Ne govoreći o nezadovoljstvu u zemlji, već samo to što će legitimisti, u slučaju svoga trijumfa, odmah početi beli teror, ubrzaće njihov rad, a zajedno s tim i revolucija je neminovna. Legitimisti čak i Tjeru prete tamnicom ili progonstvom u Kajenu. Nema ničeg što toliko zabrinjava kao njihova logika u ovom trenutku. Svako izjašnjenje nacije u korist republike i protiv njihovih namera njih ne može da urazumi, već naprotiv, dovodi ih do besa: »Odavno je već trebalo proglasiti monarhiju«, kažu oni, »neće proći mnogo vremena, i vi ćete videti da će se cela Francuska izjasniti protiv nas, i zbog toga valja požuriti i proglasiti monarhiju!« Znači, misao da oni idu protiv volje većine ne samo što ih ne zbunjuje, nego obrnuto, daje im više snage da istraju u svojim nezakonitim namerama. Kakav mir može da očekuje Francuska od takvih ljudi?

Delegacija grofu Šamborskom, koja je upućena u Salzburg (to je njegova sadašnja rezidencija), o čemu smo mi obavestili naše čitaoce u broju 41 *Gradanina*, već se vratila (kažu, obavivši posao uspešno): on se sa svime, reklo bi se, složio: Ustavom, zastavom i »ustanovama dragim svim Francuzima«, i drugim. Odmah posle toga, pripadnici desnog centra, koji su se još kolebali, konačno i s oduševljenjem su se priključili opštem savezu legitimista. No, kada se malo pažljivije pogledaju ove vesti, ne može se zaključiti da se grof Šamborski i ovog *poslednjeg* puta sasvim određeno izrazio o »ustupcima« — naprotiv, mnogo je verovatnije (prema nekim drugim vestima) da je on konačnu odluku o ustupcima zadržao za sebe, kad se bude vratio u Pariz, i kad bude proglašen kraljem. Pa ipak, legitimisti trijumfuju, i njihov je savez čvršći nego ikad do sada. Prema poslednjim

telegramima, ništa još nije odlučeno o sa zivu Narodne skupštine pre roka, kako su, ne tako davno, uveravali. Uostalom, rok je i bez toga blizu. Sudbina Francuske visi o koncu. Može se desiti da za dve sedmice budemo svedoci začuđujućih stvari.

Na kraju, kažu, »stari maršal« se izjasnio: čini se, konačno je prihvatio da bude sluga pokorni većini u Skupštini. U slučaju da kralj bude proglašen, on hoće, čini se, da se povuče s mesta, odredivši na to mesto — u očekivanju dolaska Anrija V — generala Ladmiroa. Sve su to, razume se, samo glasine...

Iz nesrećne Španije stižu neproverene i nejasne vesti. Prema vestima iz Madrida, vojska Don Karlosa, toliko puta razbijena i uništavana, drži se bolje nego ikad do sada. Bar vladin glavni komandant, general Moriones (prema jednoj vesti) zahteva, zbog uspešnog vođenja operacija protiv karlista, deset hiljada ljudi kao pojačanje! Na jugu pobunjeničke eskadre deluju slobodno i nekažnjeno, prihvataju bitke s vladinim brodovima i, prema poslednjim vestima, kartagenski pljačkaši brodovi se pripremaju da bombarduju Valensiju, s namerom da je opljačkaju kao i Alikante, i to pred pasivnim pogledima francuske i engleske eskadre. Blokadi Kartagene s kopna vlada zasad ne može da pojača ni jednim jedinim vojnikom. Blokadu još drže onih 4000 ljudi bedne vojske koja beži pobunjenicima. Teško je zamisliti čime se sve ovo može završiti. Možda i Don Karlos gaji nadu na ustoličenje Anrija V.

22. oktobar 1873. godine

Pre mesec dana u Francuskoj je, u Trianonu, počeo proces maršalu Bazenu. Bez obzira na vruće vreme i na blisku mogućnost ogromnih političkih potresa i promena bitnih po sudbinu Francuske, proces maršalu Bazenu svi prate s nesmanjenom pažnjom u celoj Evropi — on pobuđuje sve više radoznalosti. Na društvenoj sceni ponovo je slika s jasnim likovima iz ne tako davne, kobne francuske prošlosti — onaj gotovo fantastični početak strašnog rata, nečuveno brzi pad dinastije koji je bio prethodnica sličnih pojava u Evropi, zatim sve one do danas neobjašnjive zagonetke, kolebanja ljudi, nesloge, intrige — i to sve u trenutku kad je Francuska dozivala u pomoć. Kad bi Francuzi sada bili u stanju, u ovo vruće vreme, da koriste pouke velike istorijske lekcije, možda bi u ovom »Bazenovom procesu« —

koji jasno otkriva tako nešto — videli i onu glavnu kobnu ranu kojom Francuska krvari već odavno...

Maršal Bazen je izveden na Sud stoga što je — zatvorivši se u odličnoj tvrđavi Mec s velikom armijom koja je imala sve što je potrebno, pa i provijanta za naredni period — predao Nemcima celu armiju, ne izdržavši napad (Nemci, čak, nisu ni napadali, samo su bili opkolili tvrđavu), kao što nalažu vojni zakoni svim armijama svuda — on je, štaviše, bio u dobroj i pogodnoj situaciji koja mu je omogućavala da odvuče na stranu i da oslabi neprijateljske snage koje su navaljivale na Francusku. On je predao armiju zajedno s oružjem i opremom, sa zastavama koje nije posebno sklonio, bez sumnje po dogovoru s Nemcima, pošto je s njima očito imao posebne tajne pregovore koji nisu u vezi samo s vojnim stvarima. U tome je suština optužnice. Na Sudu će se, naravno, mnogo toga razjasniti, ali i mnogo toga će ostati nerazjašnjeno — sve dok istorija to ne bude razjasnila. Konačno, maršal je optužen zbog izdaje — koga? Obratimo pažnju na ovo pitanje. Ono je zanimljivo s obzirom na sadašnje prilike među Francuzima.

Pod Napoleonom III, pred kraj njegove vladavine, maršal Bazen je smatran jednim od najsposobnijih generala imperatorske armije. Kada se, pre godinu i po, sve češće počelo govoriti o njegovom izvođenju na Sud, jedan maršal, njegov ratni drug (žao mi je što sam zaboravio koji baš, ali i to je jedan od onih »čestitih vojnika«) je viknuo: »Kako je to žalosno! *Il était pourtant le moins de nous tous incapable!*; to jest on je bio *najmanje nesposoban* od svih nas u vreme toga rata! I, eto, taj »najmanje nesposobni« maršal dobija komandu nad veoma važnim trupama u tom ratu s Prusima, koji je počeo tako brzo i tako nekako fantastično. Glavnokomandujućeg tada nije bilo; sam imperator, koji nije bio vojnik, i koji se i nije nazivao glavnokomandujućim, odlučivao je ipak o mnogim stvarima i, razume se, naneo je mnogo štete dejstvima armija, ali nije u tome bila sva nevolja. Svi ti stari generali: Kanrober, Burbaki, Frosar, Ladmiro i drugi, danas se o Bazenu, na Sudu gde su pozvani kao svedoci, izražavaju najpovoljnije i s velikim poštovanjem. Njihovi iskazi veoma zanimaju prisutne u sudnici. Što je najvažnije, svedoče o Bazenovoj neobičnoj hrabrosti, na primer u bici kod Sen Priva, kada je on lično, bez obzira na to što je stajao na čelu operacija, bio u prvim redovima među borcima — »iako on sam i nije shvatio značaj te bitke«, dodaje jedan od maršala. Da li je shvatao ili nije, ne znamo, ali u toj bici se dogodilo da su vojnici, zbog nedostatka metaka, morali iz svojih »šaspo«-a da ispaljuju za dva minuta po jedan metak, a cele jedinice su

odlazile u borbu ne okusivši hranu ni po celih dan i noć. No, nije ni u tome bila sva nevolja, iako je loše snabdevanje francuske armije tada začudilo svu Evropu. Mi se sećamo jednog Napoleonovog telegrama carici Jevgeniji u Pariz (još mnogo pre Sedana), u kojem on moli da se naruči u Parizu, što je moguće pre, dve hiljade metalnih kotlova. U ovom telegramu je bar to zanimljivo što, iako se nije imalo u čemu kuvati, bilo je bar onoga za kuvanje — jer, zbog čega bi se naručivali kotlovi-kazani. No, evo, prema iskazu maršala Konrobera, ispada da su se vojnici tukli kod Sen Priva ne okusivši ništa dan, pa i tri dana... Razume se, za to vreme su kazani već stigili iz Pariza, ali su zakasnili, ipak... kao što je Francuzima sve zakasnilo u tom neobičnom ratu. Zakasnio je da na vreme odstupi prema Parizu i sam imperator sa svom vojskom koja je podnela teške poraze, a to bi za njega bilo, ako ne spasenje, onda barem najbolji izlaz iz tadašnje nevolje. Ali, s njim se upravo dogodilo ono o čemu smo mi pisali nedavno, u jednom od naših pregleda, kada smo govorili o karakterističnoj i kobnoj osobini njegovoga carevanja — o onome kako je on, zbog učvršćivanja i ukorenjivanja svoje dinastije među Francuzima, bio prinuđen da za sve vreme svoga carevanja preduzima veliki broj postupaka koji su sigurno išli na štetu Francuske, a ne na neku njihovu korist. Tako je ovaj moćni vladar u suštini bio i ostao, čak i na prestolu — ne Francuz, nego čovek svoje partije, samo njen glavni vođa. Odstupanje prema Parizu, makar i s razbijenom armijom, ali koja je još armija (a ta bi armija mnogo pomogla Francuskoj u borbama koje su usledile), njega je plašilo: on se bojao nezadovoljstva u zemlji, gubitka prestiža, ustanka, revolucije, bojao se Pariza, i smatrao je da je bolje da se preda pod Sedanom bez ikakvih uslova, i predao je velikodušno i sebe i dinastiju neprijatelju — na milost tom neprijatelju. Nema sumnje, nije sve još poznato o onome o čemu je on razgovarao s pruskim kraljem tokom njihovog susreta — o tome istorija još ne zna dovoljno. Sve tajne će se razjasniti mnogo kasnije, ali nemoguće je oteti se zaključku da je ovom bezuslovnom predajom svoje armije, baš s *armijom*, verovatno, car računao da zadrži presto... A predajom svojih vojnika on je, naravno, računao da oslabi snage svojih neprijatelja — revolucionara... O Francuskoj, ovaj čovek *partije* nije ni pomislio. Nije pomišljao o njoj ni maršal Bazen. Zatvorivši se potom u Mecu, sa znatnom vojskom, on je gotovo ignorisao vladu Narodne odbrane, formirane u Parizu odmah posle carevog zarobljavanja. On je smatrao da je bolje da se preda, i tako je lišio Francusku njene gotovo poslednje armije koja bi, makar zatvorena u Mecu,

mogla da bude od velike koristi otadžbini — makar i time što bi zadržavala znatne snage osvajača. Nemoguće je poverovati da maršal Bazan, predajući se na ovako sraman način, i ovako pre vremena, nije zaključio neki tajni sporazum s neprijateljem, ili bar da nije dao neka obećanja... koja, razume se, nisu mogla da se ispune. Ali, ako svega toga čak uopšte i nije bilo, ipak jasno izlazi da je maršal, kao i imperator, smatrao da je bolje da svoju armiju preda Prusima nego da bude njen gospodar.... u korist revolucije.

Iako sada maršal »odvažno« laže pred Sudom, i vidi se da i dalje namerava da laže, on delimice ne skriva svoje tadašnje utiske i osećanja. On otvoreno izjavljuje da tada u Parizu nije bilo zakonite vlade, i da onaj haos u Parizu nije mogao da smatra nekom ozbiljnom vladom — barem je u tome nesumnjivi smisao njegovih izjava pred Sudom. Ali, »ako za vas nije bilo tada vlade, *la France existait!* (Francuska je postojala!), viknuo je na to hercog Omalski, predsednik Suda.

I, evo, to je stanovište Suda. Ove hercogove reči ostavile su na slušaoce i svuda među Francuzima neobično snažan utisak. One su izrečene da bi se okrivljenom maršalu stavilo na znanje da mu, na kraju krajeva, ne sudi neka partija ili revolucija, ne nekakva nezakonita vlada koju on može, ako hoće, i sada da ne priznaje — nego Francuska koju je on izdao i prodao za »zakonitu vladu«, otadžbina koju je on izdao zbog interesa svoje partije.

Nikako se ne može pravdati izdajnik svoje domovine, ali, jesu li u pravu i ovi koji sude tome izdajniku? Eto, na to hoćemo da ukažemo. Nisu li i sudije krive zbog ove velike rane kojom krvari organizam velike nacije, zbog te nevolje koja se nadnela nad zemlju kao crni oblak? Shvataju li oni sada tu nevolju, i jesu li sposobni da je shvate? Ne podseća li maršal na onog drevnog žrtvenog jarca na kojeg su svaljivani svi gresi celog naroda?

Doista, šta je on mogao tada da vidi iz Meca? I čovek partije bi popustio pred građaninom u njemu pred ovakvim nevoljama u koje je zapala otadžbina, i pozeleo bi da joj služi — no šta je mogao on da opazi u tadašnjem Parizu? Istina, revolucija koja je trijumfovala 4-og septembra nije se nazvala republikom, nego »vladom Narodne odbrane«. Ali oni koji su stali na njeno čelo nisu mogli da u Bazenu, koji je, iako čovek partije, bio i general-ratnik, ne pobude prirodno osećanje odvratnosti prema sebi. Onaj bezdarni manijak, general Troši, svi oni Garnje-Pažesi i Žil Favri, iako su dostojni poštovanja kao pošteni ljudi, svi su oni omatorele bezdarne mumije, heroji državničke fraze za svaki prvi dan svake pariške revolucije i — avaj,

još nisu dojadili Parižanima! — evo ko je tada bio pred njegovim pažljivim i nespokojnim pogledom iz Meca. Ali, neka su oni i bezdarni! Nije važno što je sve čega su se dotakli i sada i 48-sme godine, dok su imali vlast, sašlo i propadalo, oni su ipak građani, ljudi plemenita srca, sinovi domovine! Koješta! Oni su samo republikanci. *La République avant tout, la république avant la France!*^[28], to je njihova svakodnevna deviza! I zbog toga i maršal, i kad bi čak hteo da se odrekne svoje partije i postane građanin, makar privremeno, zbog spasa otadžbine — ipak bi morao da se priključi ne spasiocima, nego opet ljudima partija.. Ali, tu je partiju on mrzeo, i nije mogao da odluči da joj pomogne! Nešto kasnije, iz ove komične grupe samozvanih upravljača izdvojio se jedan čovek, i odleteo je na balonu na drugi kraj Francuske. On je samovoljno proglasio sebe vojnim ministrom i cela nacija, koja je priželjkivala neku čvršću vladu, odmah ga je priznala za diktatora. On se nije zbunio, i bez ikakvih ceremonija je zaista postao diktator. Taj je čovek pokazao zavidnu energiju, upravljao je Francuskom, organizovao armije i snabdevao ih opremom. Neki ga sada optužuju, između ostalog, i za to što je trošio novaca bez razmišljanja i, kažu, mogao je, za te novce pet puta bolje da uredi i opremi vojsku. Gambeta može smelo da odgovori svojim tužiocima da bi oni, da su bili na njegovom mestu, potrošili pet puta više, i ne bi poslali ni jednog vojnika. I, evo, taj energični i pametni čovek, koji je stvarno radio u korist Francuske, s kojim se i Bazen nije stideo da sarađuje, ipak kaže: *La République avant la France!* Sada već on to neće reći, on će lukavo i strpljivo sačekati svoj red i, kad bude trebalo, oduševljeno će podržavati velikog građanina Tjera koji ga je smenio pre tri godine. Ali, za sebe on uvek ima ono *La République avant tout!*, i ipak je on partijski čovek, pre svega (izgleda da je zbog ovog svog kvaliteta posebno drag republikancima).

I, tako, svuda partije i partijski ljudi! Istina, u toku ove, za Francusku crne godine, blesnule su i neke utešnije pojave. Bretonski »šuani«, rođeni legitimisti, došli su, na čelu sa svojim vođama, da se bore za otadžbinu — i borili su se hrabro. S likom Bogorodice na svojoj zastavi, oni su se *na vreme* priključili vladi republikanaca i »ateista«. I orleanski hercozi su se, takođe, tukli s neprijateljem u redovima novoformirane francuske vojske. No, jesu li se oni borili za otadžbinu? Sad je nesumnjivo jasno da nije tako. Uzimajući u obzir njihovu sadašnju ulogu u Francuskoj, njihovu zaveru protiv nje u korist »zakonitog kralja«, može se zaključiti da su se oni i pre tri godine podigli predosećajući stvarnu priliku za svoju partiju, koja je nešto slično tako dugo

čekala. I, zaista, nisu se prevarili u smislu takve prilike: na prvim izborima za Narodnu skupštinu koje je imala uplašena Francuska, oni su s velikom većinom ušli u Skupštinu, i danas u njoj čine oligarhijsku većinu.

Svuda partije! Istina, ako se sve te partije saberu sa svojim pristalicama, ukupna njihova suma (osim jedino partije komunista) biće mala u odnosu na broj Francuza. Svi ostali Francuzi su indiferentni. Oni, isto onako kao i pred pojavu Gambete one kobne godine, žude za diktatorom koji bi ih uzeo pod svoju vlast, i koji bi im osigurao život i imovinu. Njihova deviza je u onoj njihovoj poslovici: *Chacun pour soi et Dieu pour tous!* (Svaki za sebe, Bog za sve!). Ali, reklo bi se, i kod takve devize kao da svaki čovek i dalje pripada svojoj partiji, i onda: šta za takvog čoveka može da znači reč »otadžbina«?

To je rana Francuske: gubitak opšte ideje jedinstva, njeno potpuno odsustvo! Kažu da legitimisti hoće sad da silom vaskrsnu tu ideju! Ali, čak i oni najbolji među njima uopšte ne pomišljaju na nešto slično; oni razmišljaju samo o pobedi svoje partije. Čak oni najvatreniji među njima ne razmišljaju ni o samom legitimizmu. Ustoličenje grofa Šamborskog je, za njih, samo trijumf pape i katolicizma (*Union, Univers*). To je već partija u partiji.

I, tako, ljudi partije sude sada maršalu Bazenu stoga što je ostao privržen svojoj partiji! I zar onda on ne podseća na onog starojevrejskog žrtvenog jarca s kojim smo ga mi i uporedili?... Došlo je dotle da se sada u Francuskoj ni izdaja otadžbine ne može pravično suditi — nema za to sudija; jer, svuda su samo partijski ljudi... Hoće li Francuzi ovo shvatiti, osuđujući Bazena?

Pregled tekućih zbivanja u Evropi (koja, uostalom, u toku poslednje sedmice nisu bila bogata raznovrsnošću) odlažemo za sledeći broj. Pomenimo samo smrt saksonskog kralja Jovana u Piljnici, koji je umro posle duže bolesti (od napada gušenja) 17-og (29-og) oktobra (on se rodio 1801. godine, na presto je stupio 1854. godine). Kao čovek, bio je duboko poštovan od svojih podanika.

29. oktobar 1873. godine

Monarhistička zavera većine Narodne skupštine protiv Francuske rasplela se na najgori mogući način po nju. Pretendent je u posljednjem trenutku konačno odbacio trobojku. Ideja da se on proglasi kraljem pala je sama od sebe — razume se, samo privremeno. Ali, zaverenici iz Narodne skupštine su odmah pristupili stvaranju nove zavere — nastojali su da produže svoju vlast po svaku cenu, i čak uprkos zakonu. Ako im to pođe za rukom — a, sudeći prema telegramu iz Versaja od 24. oktobra (5og novembra), to će im verovatno uspeti — stvari mogu da dobiju po zemlju najžalosniji ishod.

U našem prošlom izveštaju (*Gradanin*, broj 42), mi smo se zadržali na tome da je komitet Šangarjea, to jest stalni komitet svih frakcija desnog bloka, uplašen čvrstinom i nepokolebljivošću republikanaca i celog levog bloka u Skupštini, koji se sad odlučno grupiše oko Tjera — a, što je još važnije, zaplašen izjavama sa svih strana Francuske o gnevu i negodovanju u zemlji koji sve više jačaju, i koji su već dobili neke dosad nečuvane karakteristike (o kojima ćemo još govoriti u nastavku) — odlučio je da pošalje pretendentu u Salzburg *poslednje* izaslanstvo, s namerom da od njega izvuče one poznate »ustupke« o kojima smo već govorili našem čitaocu. To je izaslanstvo dokazivalo, između ostalog — uprkos čestim izjavama monarhista o tome da je među njima i pretendentom sve uređeno i konačno, da je ono s pretendentom sve sredilo takođe konačno — i, prema svemu, dakle ništa uopšte nije sredeno, jer ovi lakomisleni i nestrpljivi ljudi obmanjuju ne samo Francusku nego i sebe, jedan drugoga čak. Mi smo prošli izveštaj završili veću da su se izaslanici vratili i podneli Komitetu izveštaj da grof sve prihvata: i »svim Francuzima drage principe 89-te godine«, i Ustav, pa čak i trobojku.

Teško je poverovati da bi ova snalažljiva gospoda obmanjivala sebe u poslednjem trenutku, ali nešto slično se, po svoj prilici, moralo dogoditi. Ali, evo, u Versalju i Parizu odmah se počelo govoriti da su poslanici koji su bili kod grofa podneli Komitetu netačan izveštaj; počelo se govoriti da grof Šamborski nije ništa obećao, niti je činio kakve ustupke. Čim su počele da se pronose takve glasine, uznemireni Komitet Šangarjea odmah je uputio grofu u Salzburg dvojicu drugih izaslanika, poverljiva lica, s molbom da potvrdi sve ono što je njihov raniji izaslanik Šenelon (s još trojicom drugih ljudi) podneo Komitetu kao njegovu odluku o trobojki i ostalom, ali, umesto

odgovora koji se očekivao kao potvrda, iznenada se pojavilo, u listu *Union*, pismo samog pretendenta Šenelonu u kojem je on konačno odbacio mogućnost bilo kakvih ustupaka oko kojih se toliko trudila i gnjavila Francusku ona zavera većine što je nastojala, na svaki način, da stvori nekakvu mogućnost proglašenja grofa Šamborskog kraljem. Komitet je sa svoje strane — Šangarjeov komitet — odmah objavio saopštenje o svojoj sednici, povodom referata Šenelonovog o njegovim pregovorima u Salzburgu. Evo, taj izveštaj je objavljen u zapisniku. On je na svoj način veoma karakterističan.

Prvo, vidi se da se grof Šamborski za sve vreme pregovora — pa čak i ranije, pre dve godine, kad su mu dolazili (masovno) članovi Narodne skupštine onako, reklo bi se, kao u goste — držao pred njima ponosno, gledao ih je s visine. Grof Pariski u toku salcburških susreta, kažu, nije progovorio (ili nije smeo da progovori) ni reči o politici ili o nekim uslovima. Svi ti izaslanici, Šenelon i kompanija, izgleda, nisu smeli ni da sednu u njegovom prisustvu. Razume se, grof je dostojanstveno ćutao, a izaslanici nisu s njim smeli ni reči da progovore o nekim uslovima. Ni reči nije proslovio ni Šenelon, čak ni u tom poslednjem momentu kad je došao, reklo bi se, po konačnu odluku, u tom vrućem trenutku od kojeg je zavisila sudbina i cele Francuske i samog grofa, pa i te besne, i vlasti željne, »većine« koja je vapila i upućivala pretendentu ono poslednje pitanje: biti, ili ne biti? Pre svega, uplašeni Šenelon, koji je došao da moljaka, najponiznije je izjavio grofu — koji ga je »počastvovao time što ga je udostojio audijencije«, da on dolazi u ime Komiteta, ali nikako zato da »bi se usudio da mu predloži neke uslove«, nego isključivo zato da, da tako kažemo, »ponizno razjasni stanje stvari« (to su, doslovno, reči iz izveštaja). Grof mu je na to odgovorio (naravno, mekim i prijatnim glasom) »da on nikad nije patio, niti će patiti od sitničavog častoljublja — da bi zahtevao vlast zbog same vlasti — ali, nastavio je on, ako bi trebalo posvetiti svoje moći i svoj život Francuskoj... Ja sam patio daleko od nje, *i njoj nije bilo lako, daleko od mene. Mi smo jedno drugom neophodni*«. Zatim je Šenelon počeo, tako reći, da popušta, izlažući sve ono s čime je upućen i s čime se tako i morao kategorički složiti. Što se tiče Ustava, rekao je da bi Komitet želeo da formuliše svoj predlog Skupštini o restauraciji monarhije na principu priznavanja nasledne kraljevske vlasti, i da to bude povelja »koja ne bi bila nametnuta kralju niti, pak, darovana narodu od kralja, nego razmatrana u Skupštini zajedno s kraljem« (najčudnije je to što su ove

osnovne formulacije i stavovi odlagani do poslednjeg trenutka, kao što se to sad vidi; je li moguće, doista, da ranije o tome nisu smeli ni da progovore?). Dalje je Šenelon — preskočivši takve stvari kao što su zaštita građanskih i verskih prava, jednakost pred zakonom, činjenicu da će zakonodavna vlast pripadati zajedno kralju i Skupštini — počeo da se izvinjava. »Nabrajanje označenih prava«, izjavio je on, »uslovljeno je, naravno, ne nekim nepoverenjem prema njemu, grofu Šamborskom, nego se to čini isključivo stoga da se otklone nesporazumi koji bi mogli da u zabludu dovedu javno mnjenje«. O pitanju zastave, Šenelon se još više izvinjavao; on je izvinjavao i Komitet (Šangarjeov) stoga »što su okolnosti primorale Komitet da se zadrži na sledećoj formulaciji«: »Trobojka se zadržava, i ne može se promeniti drugačije osim uz zajedničku saglasnost kralja i Skupštine« (obratimo pažnju na ovu formulaciju: to znači da, sutradan posle proglašenja, kralj i Skupština mogu da odbace trobojku, obezbedivši za sebe — a ništa lakše od toga! — jedan glas većine u Skupštini; o Francuskoj i njenoj saglasnosti ovde nije bilo ni pomena!). Grof »mi je dopustio (to su, doslovno, reči izveštaja) da sve slobodno izložim, i udostojio me je blagonaklonom pažnjom«. Pritom nije rekao ništa, ali »je izrazio želju da sačuva kao neprikosnovene dve svoje moći, u interesu zemlje: nenarušivost svojih principa, i nezavisnost u odlučivanju«. Uostalom, da bi ublažio stvar, »on je izvoleo da pohvali trobojku«. »On je dodao«, izveštava Šenelon, »da ceni privrženost armije svojoj zastavi, koja je natopljena krvlju vojnika... On ne namerava da ponižava zemlju i zastavu pod kojom su se hrabro borili njeni vojnici« (taman posla, još i da je ponižava!). Zatim je grof, prema tvrđenju Šenelona, rezimirao svoje odluke u obliku sledećih tačaka: 1) grof Šamborski ne zahteva nikakvu promenu zastave *sve dok vlast ne pređe u njegove ruke*, i 2) on će sam predložiti rešenje Skupštini, vodeći računa o časti, i to će zadovoljiti i narod i Skupštinu.

S time je, u suštini, i otputovao Šenelon. Takvo rešenje o zastavi Komitet zaverenika smatrao je zadovoljavajućim i mogućim, i odlučio, posredovanjem posebne delegacije, da zamoli grofa da ga što je moguće skorije potvrdi. Ali, grof nije potvrdio. S njegove strane je usledio važan dokument, svojeručno pismo kojim je on učinio kraj svemu. Nećemo navoditi celo pismo; navešćemo samo telegrafski izveštaj o njemu koji, uostalom, rezimira celo ovo pismo. Evo šta grof piše Šenelonu: »Pošto, uprkos vašim naporima, nesporazumi ne prestaju, izjavljujem da se ne odričem ničega i nimalo ne umanjujem moje prethodne izjave. Težnje koje se izražavaju uoči

moga dolaska na vlast govore mi o meri kasnijih zahteva. Nisam saglasan da pokrenem obnovu i početak carevanja aktom slabosti. Postao je običaj da se upoređuju čvrstina Anri V i umešnost Anri IV, ali ja bih želeo da znam ko je taj ko bi se usudio da mu savetuje da se on odrekne od zastave s Arka i Ivrija...« »Oslabljen danas«, piše grof dalje, »ja ću biti još nemoćniji sutra. Reč je o obnovi društva koje je duboko uzdrmano, društva prema novim načelima, o energičnom uspostavljanju vladavine zakona. Valja uspostaviti blagostanje u zemlji, zaključiti sigurne saveze, i ne plašiti se upotrebe sile u ime očuvanja poretka i pravičnosti«. Grof dalje primećuje da mu grof Pariski nije postavljao nikakve uslove, kao i to da od maršala Mak Mahona (tog Bajarda našeg doba, kako grof primećuje) takođe nisu tražene garancije prilikom izbora za predsednika. Francuska ne može propasti (uzvikuje na kraju grof), zato što Hristos još voli svoje Franke, i »kad je Gospod odlučio da spasi narod, on bdi nad tim da skiptar pravde bude dat u ruke koje će biti sposobne da ga drže!«

Mi smo spremni da napišemo kako »na svetu postoji jedan velikodušan čovek više«, kao što smo već i rekli u jednom od naših ranijih pregleda. Odreći se prestola u interesu očuvanja sopstvenih principa — to je zaista velikodušno delo. Ali sada imamo, priznajemo — pošto se sam grof izjasnio — nešto drugačije mišljenje. Stvar je u tome što nije verovatno da će se, doista, pretendent odreći carevanja. Ovo pismo, koje je privremeno odlučilo o njegovoj sudbini, smeru na nešto drugo. Nama se, čak, čini da on nikad nije bio uvereniji u to da će doći na presto nego danas. On je uveren, više nego ikad do sada, u to da je »neophodan Francuskoj«, i verovatno pomišlja da će ovo privremeno njegovo udaljavanje od nje biti za njega korisnije, jer, na kraju krajeva, bez njega neće moći, prihvaćće ga kasnije, no tada neće smeti da mu postavljaju one »uslove« sa svim »principima«. On će i dalje slepo verovati u snagu svoje partije u Narodnoj skupštini. On uverava da voli Francusku ali, izgleda, na nju malo misli; on je očito meša sa svojom partijom. Njegovo pismo je karakteristično u tom smislu što se izjašnjava i o sredstvima kojima ima namere da se koristi u spasavanju Francuske posle dolaska na vlast. Ta sredstva — jesu surovost i »upotreba sile zbog uspostavljanja mira«. Priznajemo, mi smo tako i mislili — da on nema nikakvih drugih sredstava — kada smo u jednom našem ranijem pregledu postavljali pitanje: »Čime misli legitimizam da spase Francusku, i kako pomišlja da je spasi?« Na kraju, nama je bio čudan i sam ton pisma. Ništa zato što Luj Vejo u novinama stavlja njemu u usta uzvišene reči. Ali, ne

priliči samom grofu, u ovako važnom dokumentu, da onako naglas izjavljuje kako je »patio daleko od nje« i kako »i njoj nije bilo lako daleko od mene«, ili kako »ceni privrženost armije svojoj zastavi koja je natopljena krvlju vojnika«. Zanimljivo je to kako on iz svog Salcburga zamišlja svoje Francuze koji će, eto, sad ovo pročitati i saznati da negde postoji čovek koji im dozvoljava milost da ga izaberu kao spasitelja. Tu detinju uverenost u sebe — to, da tako kažemo, »slepilo od rođenja« za razumevanje stvari i pojava — mučno je i pominjati.

A sve to hoće i pretenduje na spas Francuske!

Slom nada »većine« u Skupštini umalo nije doveo do raspada partije. Gotovo sve frakcije desnog krila primile su ovu vest s gnevom. No, sloga je brzo obnovljena, i to ne toliko veštinom vođa koliko silom samih prilika — bolje je na svaki način čuvati oligarhijsku vlast »većine« u Skupštini nego se svađati. Dok su se republikanci, s Tjerom na čelu, radovali uživajući u pobedi, Komitet Sangarjea odlučio je da podnese Skupštini projekt zakona o hitnom produženju ovlašćenja Mak Mahonu, s novim garancijama u njegovu korist, za narednih deset godina, kao i zahtev za odlukom da se Narodna skupština ne raspušta za period od narednih dve i po godine. Maršal Mak Mahon je u celini opravdao poverenje koje mu je poklonila »većina«. On je, još pre dve sedmice, izjavio da će se, ako većina u Skupštini izgubi, povući s mesta predsednika. Tako njegova vernost i privrženost većini liči apoteozu! Ne služi on većini u Skupštini, nego samo *sadašnjoj* većini. Drugim rečima, do same Narodne skupštine i njene volje on mnogo ne drži, jer ako padne sadašnja većina, stvoriće se druga na mesto nje, i ona će izražavati volju Skupštine — ali, on toj većini tada neće služiti. I to sve u vreme kad zemlja mnogo od njega očekuje (a on to zna), jer on ima tako velik uticaj na vojsku! Takva ropska privrženost svojim dobrotvorima gotovo je dirljiva. I, evo, pokazalo se da je taj »čestiti i hrabri vojnik«, u kojeg je Francuska polagala velike nade, ne samo čovek partije, nego čak njen prirepak. A njega je grof Šamborski pomilovao po glavi i nazvao Bajardom! Naravno, on je Bajard, ali samo s druge strane.

Sve je tako i bilo kako je i računao Komitet Šangarjea. Petog novembra (po novom kalendaru) otvorena je, najzad, posle duge pauze, sednica Narodne skupštine. Pročitana je poruka predsednika Republike. Između ostalog, u poruci je rečeno da »sadašnja izvršna vlast nema dovoljno vitalnosti i moći. Vlada je loše pripremljena za to da partije liši nade u

uspeh« (a nije li i sama vlada sada partija?). Daju se izjave o oduševljenju štampe koja kvari duh stanovništva (i to sve posle brojnih i grubih pritisaka na štampu!) i dokazuje se nužnost municipalnih reformi.

Zatim je Narodnoj skupštini bio podnet predlog generala Šangarjea o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za narednih deset godina. Vlada je podnela referat u korist neodložnom razmatranju ovog predloga. Difor je, ne protiveći se neodložnosti, zatražio da se predlog uputi na razmatranje komisiji za razmatranje ustavnih projekata. Vlada je, sa svoje strane, insistirala da se predlog Šangarjea uputi specijalnoj komisiji. Diforov predlog, kažu telegrami, odbačen je s većinom od 362 glasa, protiv 348. Tako je monarhistička »većina« odnela pobedu s 14 glasova više. I, kao rezultat svega, Francuska će još 10 godina ostati u ovom svom neodređenom položaju. Ni monarhija, ni republika! Izmenama municipalnih zakona, ugnjetavanjem štampe, neograničenim nasiljem oligarhijske većine u Skupštini koja teži monarhiji, Francuskoj je i dalje osiguran izbor u Narodnu skupštinu ovakvih intriganata i oligarhista još za narednih deset godina. Osigurani su joj, takođe, stalni rat s republikancima, ćudljivosti partija i nesumnjive revolucije u budućnosti. Takav kaos je nešto gore od dolaska na vlast grofa Šamborskog, jer bi grof Šamborski, sigurno, brzo bio proteran, i posle njega bi mogla da dođe neka umerenija republika; ovako, uz neizbežnu buduću revoluciju, teško da će biti mogućna neka pobeda umerenih. Istina, Francuzi se mnogo uzdaju u poslušne bajonete Mak Mahonu odane, armije, pa, prema tome, i u mir, u zaštitu od komunista, i ostalo. U početku našeg izveštaja, pominjali smo i neke dosad nepoznate »okolnosti«, neko nezadovoljstvo koje se oseća u zemlji, i obećali da ćemo o tome reći neku reč. Podsetićemo samo na jednu od tih pojava. Pre dve sedmice, neki brigadni general Belmar poslao je, iz Perigjea, ministru vojske pismo sledeće sadržine:

»G-ne ministre, služim trideset i tri godine pod trobojkom Francuskoj i vladi Republike posle pada imperije. Ja ne želim da služim pod belom zastavom, i neću da stavim svoju sablju na raspolaganje monarhističkoj vladi ustanovljenoj mimo volje naroda. Prema tome, ako bi, protivno očekivanju, sadašnja Narodna skupština uspostavila monarhiju, ja vas, g-ne ministre, najponiznije molim da me, u slučaju da to bude izglasano, oslobodite dužnosti koja mi je poverena. General Belmar«.

General Belmar je, odmah posle ovog pisma, odstranjen iz službe. Ministar vojske je odmah zatražio od načelnika divizija izveštaje o raspoloženju u vojsci, s obzirom na sadašnje okolnosti, i u izveštajima koji su mu stigli — kako kažu novine — veli se da u vojsci vlada veliko neraspoloženje prema restauraciji (to jest, drugim rečima, prema Narodnoj skupštini).

Evo, to je, nema sumnje, nova pojava. Nikada dosad francuska armija nije »razmišljala«, ona je jedino slušala svoje starešine, kao što pravoj armiji i priliči, i dobro je postupala. Zbog čega je generalu Belmaru bilo potrebno da odjednom izjavi kako ne priznaje volju Narodne skupštine u slučaju da na vlast dođe grof Šamborski? Mogao je da sačeka činjenice i da zahvalno ponudi ostavku, ne izjavljujući ništa unapred i pre vremena. Ne znači li ovo da se armija »usudila da ima svoje mišljenje?« General Belmar je, sigurno, hteo da da primer. I, tako, neka se Francuzi ne uzdaju mnogo u bajonete maršala Mak Mahona i u mir! Ako, s jedne strane, vlast maršala Mak Mahona, produžena za deset godina, bude siguran početak — ako ne cezarizma, ono pravog vojnog despotizma (i to despotizma vlade za kakav Francuzi još ne znaju u njegovom čistom obliku) — nije li, onda, Belmarovo pismo znak za početak *pronunciamento*-a. Samo još to nedostaje nesrećnoj Francuskoj! Jer, to bi bila logika toka stvari: vojni despotizam obavezno donosi sobom početak *pronunciamento*-a.

5. novembra 1873. godine

Celokupna štampa u Nemačkoj, pa čak i zvanične pruske novine, s radošću je primila vest o propalim nadama francuskih legitimista vezanim za rastauraciju »zakonite monarhije«. Pismo grofa Šamborskog u Nemačkoj već uzimaju kao konačno odbacivanje svih daljih legitimističkih pokušaja. Ta radost nemačke štampe najviše je motivisana time što bi — mi smo tu misao već razvijali i ranije — dolazak grofa Šamborskog na vlast obavezno, ranije ili kasnije, po vukao za sobom i pokušaje uspostavljanja papinog svetskog gospodstva. A pošto Francuska ne bi mogla da ne krene tim putem posle uspostavljanja monarhije, ona bi se pri tom nesumnjivo sukobila s Nemačkom, a to bi bilo za nju, može biti, i neko zadovoljstvo, bez obzira ne veliki rizik u koji ulazi. Ako ovako objasnimo sadašnje nemačko zadovoljstvo onda je veoma zanimljivo to da su u Nemačkoj ozbiljni organi

vlasti mogli da poveruju ne samo u trenutni uspeh povratka ovog pretendenta, nego i u sigurnost uspeha nečeg sličnog za duže vreme. Nemci mnogo više veruju u uspeh »krvi i čelika«. Nama se čini da, u vreme ove krize lutanja umova i želja u Francuskoj — ne umemo drugačije da se izrazimo — nasilje i nije moguće u toj zemlji, nema koga da ga izazove. To jest, našli bi se i takvi i, što je još zanimljivije, našla bi se tamo dobra većina takvih koji bi poželeli da se nad njima (i to što pre), zbog konačnog učvršćenja poretka, izvrši nasilje, ali da bi u toj zemlji nasilje bilo moguće nije dovoljna samo sila, pa čak ni samo saglasnost onih nad kojima se primenjuje. Potrebno je da nasilje ima autoritet koji, iako je omražen i možda nije ni pravi, uistinu priznaje vlasti stvarnu moć. Grof Šamborski nije imao takvog autoriteta, i teško mogu da u njegovu snagu poveruju čak i mnogi među njegovim sledbenicima. I zbog toga bi on — ponavljamo ono što smo već naglasili — bio nesumnjivo brzo proteran, i takav bi obrt u stvarima bio po Francusku korisniji nego ovo njeno sadašnje haotično stanje — korisniji makar utoliko ukoliko bi bila jedna partija manje, pa bi, prema tome, ponovo bila stvorena mogućnost vladavine partije umerenih republikanaca.

Neki konzervativni organi u Nemačkoj, gledajući radost svojih liberalnih listova povodom pretendentovog neuspeha, kao da ne veruju u te motive što ih liberali ističu — to jest u bojazan od stupanja Francuske na opasni put ultramontanske politike. *Kreuzzeitung* je, na primer, direktno izvestila da su svi liberali sveta solidarni, nacionalnost se gubi u radikalizmu, i zbog toga se, eto, nemački radikali i raduju zbog francuskih, gledajući njihov uspeh. U tako strogoj i mračnoj optužbi ima istine. Zapažanje o stalnoj solidarnosti svih radikala sveta, kao i ono da radikalizam svuda potire nacionalno — dosta je verovatno i tačno. Zanimljivo je da ovakva primedba dolazi — primedba u kojoj ima prekora i neke bojazni — iz zemlje u kojoj, upravo u ovom trenutku, nacionalna ideja ima mnogo uspeha, u kojoj je, posle pobede nad Francuskom, osećanje nacionalnog samozadovoljstva dostiglo nivo trivijalnosti, u kojoj čak i nauka miriše na šovinizam. Je li moguće da je i u Nemačkoj već ojačao kosmopolitski radikalizam? Ne kuca li i na njena vrata francusko učenje — komunizam? Ako su Rusiju, bezmalo od početka veka, evropski pametnjakovići smatrali strašnim kolosom na glinenim nogama (ali, u suštini, ako ima nečega u nas što je zdravo i celo, to je baš ta osnova, narod na čijoj sudbini se temelji, i ubuduće će se temeljiti, Rusija) — zar se ne bi moglo i za ovog germanskog kolosa reći, makar delimice, nešto slično?

Uzgred, u Pruskoj su završeni izbori za pruski Sejm, koji su posvedočili o neobično velikom nespokojstvu među političkim partijama u Nemačkoj. Sada pruska vlada povlađuje nacionalno-liberalnim partijama raznih boja, i potpuno odbacuje junkersku i katoličku partiju. Pobjeda liberala na izborima je bila sigurna i, naravno, pruska vlada može da računa na većinu u Sejmu. No, zanimljiva je činjenica da je takozvana klerikalna partija — ili, tačnije, svi oni koji su nezadovoljni novim crkvenim zakonima — zajedno s njom organizovali veoma čvrst savez (u taj savez su ušli, na primer, svi ostaci već potpuno razbijene junkerske partije koju je vlada, do pre nekoliko godina, tako podržavala). Ako se pažljivo prebroje sve snage u novoizabranom Landtagu, klerikalna partija može da računa samo na upadljivu manjinu. Može se stvoriti, na ovaj način, snažna opozicija. Landtag se sastao 1-og novembra. U februaru se očekuju izbori za nemački Rajstag, i klerikalci se nadaju većem uspehu. Istina, u Pruskoj vlada nema običaj da se mnogo uznemirava zbog opozicije svojih landtaga, i, osobito ranije, vlada ih je raspuštala prema potrebi i sama obavljala svoje poslove. Posle značajnih rezultata koje je postigla vršeći svoje obaveze neumorno, njena je privlačnost porasla. Naročito danas Pruska rado gleda silu u rukama svoje vlade. Bar ogromna većina iz intelektualnih krugova je, u svakom smislu, na njenoj strani: tako dugo traju zanos i oduševljenje pobedom!

U našem prošlom izveštaju govorili smo da je, posle propasti monarhističkih nada u Francuskoj, većina frakcija desnog krila — koji su u početku bili zbunjeni poznatim pismom grofa Samborskog — uspela, međutim, da se ponovo ujedini i da izradi novi projekt o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za narednih deset godina. Projekt je bio napisan divno, i imao je na sebi pečat one lakomislenosti i neobuzdane grubosti s kojom i nastupa ta zloglasna »partija borbe« od same svoje pobjede, 24. maja, pa sve do danas. U početku, odmah posle pisma grofa Šamborskog, pojavila se na trenutak ideja da se neki od orleanskih prinčeva proglasi »kraljevskim namesnikom«, i da mu se preda izvršna vlast. Tako bi Francuska, ipak, iako bez kralja, postala monarhija. Najbesmislenije u tom karakterističnom projektu deluje pogled onih izgubljenih, i kao i ranije surovih, ljudi na Francusku i Francuze — teško je čak i zamisliti kako su bile uopšte moguće neke nade, ako se čovek valjano zamisli, u uvođenje mira i reda u zemlji posredstvom ovakvog projekta koji ništa ne rešava. Već sama ta besmislenost sličnog predloga bi, u neko drugo, zdravije vreme, povukla za sobom potpuni raspad partije; sve bi to od nje odvratilo ljude zdravog

razuma u Skupštini, koji su i danas njeni sledbenici. No, do raspada nije došlo, iako je predlog propao sam od sebe; orleanski prinčevi su razboriti ljudi, i oni neće lako dati saglasnost za takvu besmislicu. Tada su, jureći na sve strane, pokušali da proglase kraljevskim namesnikom maršala Mak Mahona, ali i maršal je odbio takvu čast, stavljajući na znanje da nije zgodno da bude kraljevski namesnik u kraljevini bez kralja. I tada su bili prinuđeni da ostanu kod ideje o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za 10 godina, i kod odluke da se Narodna skupština ne razilazi barem za još tri godine. Tu je čestiti maršal, kojem se, kako izgleda, vlast dopada još od 24. maja predložio uslove — dobronamerne, ali ne i dalekovide istina — i tako su, na kraju krajeva, Francusku ipak i dalje svi smatrali za *tabula rasa*. Maršal je zatražio da mu se daju posebne, određene garancije za svaki slučaj — ako bi se na primer, u toku tih deset godina razišla sadašnja Skupština, i na njeno mesto došla druga u kojoj bi se, opet, našla radikalna većina; da on, šef vlade, zadrži pravo da može da je raspusti i nastavi da vlada bez Skupštine makar i tih deset godina, kao predsednik bez ograničenja koji suvereno čuva poredak (valja biti vojnik koji veruje u svoje bajonete, pa u Francuskoj smišljati ovakav, nečuveni do sada, *kunštuk*). No, taj projekt do sada nečuvene vojne diktature u Francuskoj prihvaćen je odmah od celog desnog krila, i predsednik Komiteta svih frakcija desnice ga je — onaj prestareli general Šangarje — obnarodovao u Narodnoj skupštini prvog dana njenog zasedanja, 5-og novembra (po novom kalendaru).

Posle čitanja predloga, tražena je neodložna rasprava o njemu. Difor, član levog centra, ne protestujući protiv neodložnosti, zahtevao je samo da se projekt preda postojećoj komisiji koja se bavi ustavnim projektima. Desnica je insistirala, međutim, da se predlog uputi specijalnoj komisiji koju je predlagala u te svrhe. Pristupilo se glasanju, i desnica je dobila, kao što se zna, većinu od 14 glasova.

Mi smo tom večću, prošli put, završili naš pregled. Ali, desila se neobično karakteristična stvar, i ona je sama dovoljna da se delimice protumači ponašanje sadašnje Skupštine koja je izgubila tlo pod nogama, kao i stanje stvari u njenom delokrugu. Kada se (7-og novembra) Skupština sastala po odborima zbog izbora članova one specijalne komisije koja je trebalo da razmatra Šangarjeov predlog, na traženje većine, pokazalo se da među 15 izabranih članova većinu čini levica iz Narodne skupštine. Remiza, član levog centra, koji se nedavno deklariseo kao republikanac, izabran je za predsednika komisije u koju je ušao i Leon Se, vođa levog centra, kao član.

Tako je levo krilo, koje se bojalo specijalne komisije, i koje je insistiralo da se Šangarjeov predlog uputi komisiji za razmatranje ustavnih projekata (u kojoj je, uostalom, desno krilo uvek imalo prednost), odnelo pobedu onamo gde se nije ni nadalo, a desno krilo, koje je toliko insistiralo na specijalnoj komisiji — naravno, da bi sebi obezbedilo siguran uspeh — pretrpelo je poraz upravo tu.

Svi su se pitali, i pitaju se i sada: šta ova činjenica može da znači? Ništa drugo, prema našem mišljenju, nego to da je Narodna skupština izgubila tlo pod nogama, izgubila cilj, i još to da ni jedna partija ne veruje više u svoju snagu. Propast ideje o neposrednom proglašenju zakonite monarhije ostavio je legitimiste, nekadašnje predvodnike većine, samo s njihovim željama, i oni su, i ne primetivši to, izgubili rukovodeću snagu u toj većini koja ih je ropski sledila. Iako je Šangarjeov predlog, ponovo, očito ujedinjavao većinu, on je konačno odbacivao ideju koja ih je ranije vezivala. U novoj, pak, ideji o jedinstvu ubrzo se osetilo neslaganje. Ekstremisti, na primer rojalisti, izjašnjavajući se za Šangarjeov predlog, javno su tvrdili da, iako se Mak Mahon odriče uloge kraljevskog namesnika, on će to ipak biti, pa ako dođe do toga da se opet mora birati kralj, onda bi predsednik Mak Mahon, bez obzira na svoj desetogodišnji mandat, odmah posle toga morao da ustupi mesto kralju. Desni centar je podržavao Šangarjea iz sasvim drugih razloga; onaj, dakle, skupštinski blok koji je do tada bio saglasan s legitimistima — on, na primer, već sada zahteva da Mak Mahon bude proglašen ne za *šefa države* na deset godina, kako hoće legitimisti, nego za *predsednika Republike* za period od deset godina, kako bi se konačno moglo srediti ovo neodređeno stanje, pa makar to bilo i s diktatorskim pravima koja bi se, naravno, ipak mogla valjano ograničiti u parlamentarnom smislu.

Tako su se, sledeći dve najkrupnije frakcije desnog bloka, podelile i sve ostale frakcije; svaka je saglasna s produženjem ovlašćenja maršalu, ali svaka ima svoj račun, svoj pogled na celu stvar. Frakcije su se zatim podelile na kružoke, pa na grupe, i na kraju se dogodilo ono što se moralo dogoditi: postoji, spolja gledano, jedinstvo, ali smisao je izgubljen, ciljevi su različiti, i ona donedavno tako jaka partija većine, s propašću poslednjih nada u grofa Šamborskog, počela je da se raspada, njeni članovi su krenuli na razne strane. Prirodno, može se očekivati i potpuni raspad. Tako se dogodilo da su, u toku ovakvog lutanja i kolebanja umova, mnogi koji su pripadali, na primer, desnom centru, mogli da biraju u specijalnu komisiju

čak i članove levog centra — zbog što sigurnije pobeđe svojih novih želja i ciljeva. Nema sumnje, bilo je tajnog prelaska, izdaja.

I, tako, karakteristična osobina Skupštine u ovom trenutku je — potpuna razjedinjenost, jer i levica, koja više nema ranijih protivnika pred kojim se jedinstveno okupljala, bez obzira na razlike među pripadnicima svojih frakcija izgleda, počinje da se raspada. Prema poslednjim vestima, Remiza i Leon Se, članovi specijalne komisije, stupaju u pregovore s Mak Mahonom. Nema sumnje, komisija će završiti time što će izabrati maršala za šefa države, ako ne na deset a ono na pet godina, s titulom »predsednika Republike«, proglasom Republike, uz uslov neodložnog razmatranja ustavnih zakona koje je predložila još Tjerova vlada.

U Narodnoj skupštini će se stvoriti partija neposrednog obraćanja narodu i opšteg prava glasa u korist Republike. I Tjer, koji je više nego ikad do sada uveren u pobeđu, govori onima koji ga okružuju: »Zahtevajte raspuštanje Skupštine i obraćanje narodu«.

Ta ideja o apelu narodu privukla je, između ostalog, na levu stranu i većinu bonapartista, koji imaju 30 mesta u Skupštini. Oni su u početku rešili da postupe na sledeći način: ako legitimisti budu rešili da proglase monarhiju, onda ćemo glasati protiv, zajedno s republikancima. Ako, pak, republikanci odluče da proglase Republiku — onda ćemo se opet priključiti monarhistima, važno je naneti štete i jednima i drugima. Ali, pomisao o obraćanju narodu, čiji su oni bili prve pristalice, njih u većini privlači, iako oni — veoma bojažljivo, istina — teže republikancima.

Prema poslednjim telegramima, Mak Mahon požuruje specijalnu komisiju da okonča poslove i da ga što skorije izabere. On je, izgleda, spreman da snizi onaj raniji ton i da smanji zahteve. Najbolje bi bilo da se ovaj čestiti čovek ne meša u celu ovu komediju monarhista, da poštedi ugled svoga čina, i da ne bude žalosni sledbenik partije. Francuska bi na njega gledala s mnogo više nade i s mnogo više poštovanja, a i u Skupštini bi bilo više jedinstva — kao posledica vere u njegove čestite namere da bude od koristi otadžbini. Lekcija »poštenom čoveku«!

I rezultat je — sve veća nesloga među partijama, i sve veći gnev koji se oseća u zemlji.

Pre nekoliko dana telegrafisali su iz Bajone o konačnoj pobedi Don Karlosa koju je ovaj odneo nad trupama madridske vlade, i o zarobljavanju Morionesa, vladinog glavnokomandujućeg trupama. Ovih dana su, međutim, iz Madrida javili o velikoj Morionesovoj pobedi nad karlistima. Ni jedna ni druga vest nije još potvrđena s nadležnog mesta.

Iz Madrida takođe pišu da se svakog časa očekuje predaja Kartagene. U tom slučaju, vlada bi uništila glavnu tačku ove pobune na jugu. Ali, i Kartagena se još nije predala...

12-og novembra 1873. godine

Otvaranje austrijskog Rajhstaga izazvalo je neobično veliko uzbuđenje u imperiji — samo ne u korist vlade. Čak i sama širina programa budućih vladinih mera izložena je napadima: »Postavljati sebi odjednom toliko zadataka«, kažu protivnici vlade, »znači: ni prema jednom od njih se ne odnositi ozbiljno«. Na prvom mestu prestone besede su, razume se, obećanja da bi trebalo biti energičniji u borbi s finansijskom krizom koja se ove godine obušila na imperiju. Ponovno ustanovljivanje kredita, upućivanje trgovine i narodne privrede sigurnijim putem — to su osnovne mere na koje je imperator skrenuo pažnju Rajhstagu. Zatim su sledila ukazivanja na reformu celog poreskog sistema, pokrenuto je pitanje o obnavljanju privilegija Narodne banke, zatim pitanje akcija, kao i problemi reforme tržišta, pitanje o novim statutima železnica i zanatskih udruženja, i druga pitanja. Ukazano je, zatim, na nužnost reforme kaznenih propisa, govorilo se o problemima sudskog postupka, reviziji građanskih zakona, a najviše od svega o »izgrađivanju novih odnosa između države i katoličke crkve«.

Nastojeći da zaštite svoje interese, Mađari sada zahtevaju *dualizam* i u finansijskim pitanjima svoje kraljevine — traže da se Narodna banka podeli na cislajtansku i mađarsku banku, i slično. Mere koje je predložio ministar finansija Depretis izazvale su opšte uznemirenje i zabrinutost. Na berzi pada kurs valute. Očekuju strašnu opoziciju, sa svih strana napadaju u novinama na vladu, istina, zbog veoma različitih razloga. Nemačke novine, odgovarajući mađarskim, otvoreno kažu da bi za Austriju bilo mnogo korisnije izdvajanje Mađarske u posebnu državu, nego primena političkog dualizma u oblasti finansija Austro-Ugarske monarhije. Prestonu besedu

posebno napadaju poljski listovi a u češkom, *Pokrok*-u je direktno rečeno da prestonu beseda »nema veze s češkom nacijom« — misli se na carevu prestonu besedu u cislajtanskom Rajhstagu. Ultramontanske novine su, takođe, osetile buru u onim carevim rečima o izgradnji »nekih novih« odnosa između države i crkve. Komunizam donosi potpuno uništenje religije — razmišljaju austrijski ultramontanci — ali je i takvo uništenje bolje, baš i stoga što je surovije, nego ovaj prefinjeni liberalizam današnjih vlada koje idu za tim da episkope i sveštenike pretvore u svoje činovnike, a veru — isključivo u oruđe upravljanja.

Ultramontanska partija takođe ne spava ni u novootvorenom pruskom londtagu, kao što smo već pominjali u *Građaninu*, u prošlom, 45-om broju, u našem pregledu inostranih zbivanja. Kao što smo već i ranije primetili, politika ultramontanaca kreće sve više demokratskim putem. Oni su već uspeli, na primer, da podnesu Domu dva projekta novih zakona: zakon o uvođenju opšteg prava glasa prilikom izbora članova parlamenta, i zakon o ukidanju štamparskih taksa za listove. S druge strane, veoma je karakterističan i zanimljiv telegram iz Berlina od 13-og novembra, objavljen u listu *Times*:

»Imajući u vidu da je *nekoliko stotina* katoličkih opština u današnje vreme bez duhovnih pastira (*NB* — naravno, to je posledica strogih vladinih mera, a vlada progoni ultramontanske težnje nemačkih katolika), imperator je, posle dugog kolebanja, dao saglasnost za pristupanje izradi zakona o obaveznom građanskom braku, i zakona o matičnim knjigama koje su vlasti dužne da vode. Takav zakon je veoma važan naročito u Nemačkoj, gde su se obrazovaniji ljudi koji su se — nezavisni od katoličke ili protestantske crkve prilikom vršenja religioznih obreda, sklapanja braka, krštenja i sahrana — pridržavali svega toga uglavnom zato što je to propisano zakonom. Pošto će brak uskoro biti čisto građanska formalnost, pojaviće se potreba za grobljima koja bi stajala na raspolaganju svim ljudima, bez obzira na veroispovest, jer sveštenici će odbiti da sahranjuju lica što su živela u brakovima koje crkva nije osvetila. Faktički, groblja su već izgubila svoju raniju namenu, jer, bez obzira na proteste rimokatoličkih sveštenika, »starokatolike« i sada sahranjuju u groblju samo uz prisustvo policije

(»starokatolici« — to je nova državno-religiozna sekta u Nemačkoj, koju posebno protežira berlinska vlada, a o toj sekti mi smo već govorili našim čitaocima više puta). Novi zakon je važan i stoga što će podstaći sklapanje brakova između hrišćana i Jevreja, a poznato je da ovi poslednji u Nemačkoj čine brojnu i veoma uticajnu klasu...«

Izveštaj o sličnom projektu zakona, na koji je dao saglasnost i pobožni nemački imperator, još je zanimljivija po tome što nam pokazuje tu čvrstu nepokolebljivost sadašnje pruske politike protiv ultramontanskih težnji u carevini. Važnost novog projekta zakona je i u značaju onih bojazni s kojima vlada gleda na svoga neprijatelja, i o razmerama koje mu pridaje. Ali, samo da se čišćenjem njive od kukolja ne počupa i pšenica! Religiozni indiferentizam i bez svega ovoga ne traži, u naše vreme, neki podsticaj. Zanimljivo je i to da su religiozni indiferentizam, religiozni liberalizam i, najzad, i sam ateizam oduvek, vekovima bili bolest viših, aristokratskih slojeva. Ultramontanci su, pak, koliko se bar to može primetiti po nekim znacima, posle svog vekovnog otuđivanja od naroda — barem je tako u današnjoj Nemačkoj — krenuli putem demokratske politike. Čudna neka zamena uloga, koja govori o nekoj lukavosti i prepredenosti najnovijih rimokatolika...

Specijalna komisija od 15 članova, koju je odredila versaljska Narodna skupština zbog razmatranja Šangarjeovog predloga o produženju predsedničkih ovlašćenja maršalu Mak Mahonu, i u kojoj su se, kao što smo već javili, republikanci — mimo očekivanja — našli u većini, završila je rad i podnela referat Skupštini 4. (16) novembra. Izvestilac je bio Labule. Teško je zamisliti umereniji, pomirljiviji, razložniji (imajući u vidu okolnosti u kojima je radila komisija) projekt kojim bi liberalna većina mogla da zameni projekt Šangarjea.

»Produženje, na deset godina, ovlašćenja šefu izvršne vlasti«, referisao je Labule pred Skupštinom, »u zemlji u kojoj javni organi vlasti još nisu formirani, i u kojoj nije određen neki domen njihove nadležnosti, predstavlja činjenicu bez presedana u istoriji zakonodavstva. Ta činjenica pobuđuje mnoge sumnje, i one se mogu objašnjavati samo uz pomoć hipoteza koje nemaju neku čvrstu osnovu... Manjina u komisiji (NB: sedam članova — monarhista)«, nastavio je Labule, »poneta željom da se neodložno ustanovi vlast koja bi bila iznad svih partija, odlučila je da je već sad moguće da se produže ovlašćenja šefu države, ostavljajući postrani određivanje granica tih

ovlašćenja i samu organizaciju primene tih ovlašćenja; većina, pak, obrnuto, nije priznala da sada postoji mogućnost bezuslovnog produženja ovlašćenja čiji domen nije poznat, uverena da, van ustavnih garancija, svaka vlast — ma koliko ona bila umerena, i ma koliko bila lepo maskirana — nije ništa drugo do neka vrsta manje ili više zamaskirane diktature. Francuskoj uopšte nije potrebna neka slična vlada...«

To su uvodne reči iz Labuleovog referata; pa ipak je komisija bila prinuđena da prihvati zaključke upravo u korist vlade »kakva Francuskoj nije potrebna«.

Doista, teško je zamisliti besmisleniji položaj od ovog u kojem se nalazila ova čudna komisija. Ona je trebalo da potvrdi gotovo neograničenu vlast u zemlji koja se, istina, naziva republikom (s titulom »predsednik Republike« složila se, na kraju, i desnica, i manjina u komisiji), ali koja nema ni jedan pravi svoj zakon koji bi definisao tu Republiku, koji bi sankcionisao neku formu, neki smisao, značenje i neku vlast koju ima vlada. Potvrđuje se vlast *predsednika* Republike za deset godina, iako u toj Republici nema nikakvog zakona koji određuje da bi Republika trebalo da ima predsednika — pa i gore od toga — nema zakona koji kaže da je to Republika. U vezi s pitanjem koje se nametnulo u komisiji još od prvih dana njenih zasedanja — »Ima li sadašnja Narodna skupština puno pravo da određuje predsednika za rok duži nego što joj nalažu njene nadležnosti«? — komisija je smatrala da je izlišno baviti se time. Bez obzira na ranije primere i odluke same Skupštine, koja je na ovo pitanje odgovorila negativno, komisija je smatrala da bi ovoga puta trebalo da odluči pozitivno.

»Imenovanje maršala Mak Mahona za predsednika zakonito ustanovljene republike«, završio je Labule pred Skupštinom, »mi priznajemo kao jedinstveno sredstvo da se osigura njegova vlast; ali, je li moguće produžiti ovlašćenja predsedniku ako nije poznat rok koji nalaže suštinski zakon? U tome se nalazi velika i nesavladiva prepreka, i većina komisije duboko žali stoga što je ovaj Dom odbacio dobronamerni predlog koji se ticao istovremene rasprave o pitanjima ustavnih zakona i produženja ovlašćenja. Što se mi nismo zaustavili pred ovom preprekom, dolazi otuda što smo se našli u situaciji iz koje je trebalo naći izlaza po svaku cenu...«

Evo, zbog takvih posebnih okolnosti, iz kojih je trebalo izaći »po svaku cenu«, većina komisije je ponudila, u obliku nekih popravki Sangarjeovog predloga, sledeći zakonski projekt:

Član 1. Daju se ovlašćenja maršalu Mak Mahonu, predsedniku Republike, za period od pet godina, računajući od dana saziva novog Doma.

Član 2. On će koristiti tu vlast u sadašnjim uslovima sve do donošenja ustavnih zakona.

Član 3. Odluka iz člana 1 biće uneta u osnovne zakone, i dobiće ustavni karakter samo posle izglasavanja tog zakona.

Član 4. Tri dana posle obnarodovanja sadašnjeg zakona, biće određena, putem izbora u skupštinskim domovima, komisija od 30 članova, koja će razmotriti ustavne zakone podnete Narodnoj skupštini 19-og i 20-og maja 1873. godine.

Ovde su najvažniji članovi 3. i 4. Član 3 direktno odu zima zakonskom projektu o ovlašćenju njegov organski,, ustavni karakter *do izglasavanja osnovnih zakona Republike*.

Prema članu 4, pak, većina komisije određuje sistem izbora onih 30 članova od kojih bi trebalo da se sastoji buduća komisija koju bi Skupština valjalo da izabere zbog razmatranja famoznih (tjerovskih) ustavnih zakona podnetih još 20. maja koji su sve dosad, zbog Tjerovog pada, ostali nerazmotreni. Komisija 15-orice predlaže da komisiju 30-orice izaberu »odbori Skupštine« (opet u nadi u libiralnu većinu) dok onaj suprotni projekat (manjine komisije) predlaže opšte izbore, uz učešće cele Skupštine.

»Ne može se zamisliti po duhu umereniji predlog od onog kojim je komisija 15-orice zamenila Sangarjeov predlog« kaže list *Times*. »Dostojanstvo i vlast maršala su brižljivo ograđeni. Najpoznatiji general, najiskusniji državnik, najvažniji rodoljub, mogli bi da budu zadovoljni predlozima liberala, i, prema našim pojmovima o ustavnosti, spremni smo da tvrdimo da svi oni i ne bi mogli ništa više da poželeva...«

*

No maršal Mak Mahon ne samo da je pozeleo više, nego se čak i uvredio. Odmah posle Labuleovog referata, on je Skupštini uputio svoju poruku. »U trenutku kad počinju diskusije u vezi s produženjem mojih ovlašćenja«, poručivao je maršal, »smatram potrebnim da istaknem uslove koji bi bili poželjni. Francuska, koja traži nepokolebljivost i čvrstinu vlasti u državi, ne bi se mogli zadovoljiti vladom čije bi postojanje već u početku bilo uslovljeno ogradama koje je dovode u zavisnost od prihvatanja ili neprihvatanja ustavnih zakona. Pri tome bi se došlo u situaciju da se za

nekoliko dana prepravlja ono što je odlučeno danas... Ja sasvim dobro razumem dobre namere lica (*NB* – to jest monarhista članova komisije) koja su predložila produženje mojih ovlašćenja za narednih 10 godina, jer bi se time obezbedio širi prostor za napredak aktivnosti u društvu. Ali posle zrelog razmišljanja, ja sam dosao do uverenja da bi sedmogodišnji period više odgovarao snagama koje mogu da posvetim službi svojoj otadžbini. Vlast koja mi bude poverena ja ću koristiti zbog očuvanja konzervativnih načela, jer sam uveren da većina u zemlji odobrava takva načela«.

Komisija 15-orice je razmatrala ovu poruku ali nije odustala od svog ranijeg zaključka, niti je menjala zakonski projekt koji je ranije podnela. Zatim se, u toku noćne sednice 8-og (20-og) novembra, sve zbilo kao unapred zapisano. Skupština je odbacila projekt većine komisije 15-orice, umesto njega prihvaćen je projekt manjine komisije koji je podneo Deper. Ministar-hercog Brolji je održao govor u kojem je branio način na koji je postupila vlada, i nije se složio s 3-im članom zakonskog projekta većine komisije, jer se njime izražava nepoverenje prema rečima maršala Mak Mahona, koji je izjavio da želi donošenje ustavnih zakona. Skupština je, s 378 glasova prema 310, koji su bili protiv, prihvatila Deperov predlog o uspostavljanju vlasti maršala Mak Mahona za sedmogodišnji period, kao i izbor buduće komisije od 30 članova ali — nju ne mogu da biraju »odbori« u Skupštini, nego to mora ići putem spiskova na plenarnoj sednici domova.

Tako se, ponovimo ono što smo već ranije rekli, s Francuskom dogodilo ono najgore, što je ona u sadašnjem trenutku i mogla da očekuje! Ni monarhija ni Republika, nego neko krajnje neodređeno stanje vlasti! Na ovom jasnom primeru može se videti ceo politički razum njenih upravljača: maršal odbacuje upravo ono što bi moglo da učvrsti njegovu vlast, što bi moglo da joj obezbedi ustavni karakter, i ulaže sve nade isključivo u diktaturu — dakle, *na samovolju lične vlasti*. Stoga što bi maršal mogao da se uvredi, hercog Brolji baca Francusku u naručje vlade čija vlast nije ograničena nikakvim državnim zakonom opštijeg karaktera — u suštini, u naručje neograničene diktature. I ako sada maršal učini i nešto najgore u vreme svojih aktivnosti, on može da kaže: »Gde je taj zakon koji me ograničava, koji mi nešto može prebaciti?« On sebe naziva predsednikom Republike, ali on je zapravo poslušni sluga većine koja nimalo ne skriva svoje ultramontanske namere. On zahteva strašnu diktaturu da bi »uveo poredak i umirio partije«; no, niko nije više ugrozio poredak i niko nije više sklon partijama nego sam on s tom većinom kojoj služi. Mogu li, najzad, sada

da budu mirni Francuzi kad niko ne zna da odgovori i na ovakvo pitanje: »Čija je vlast starija, vlast Skupštine ili predsednika?« Doista: u slučaju nekih nesuglasica, na ovo bi se pitanje sad moglo odgovoriti samo nasiljem. U celoj ovoj stvari, u svim ovim intrigama izbila je na površinu neka žudnja za bezakonjem: maršalu Mak Mahonu se više sviđa njegova diktatorska samovolja nego vlast strogo određena zakonom. Desiće se upravo ono protiv čega se spremio da ustane maršal — otvoriće se široko polje za intrige raznih vrsta, i situacija u kojoj će se naći Francuska biće nepodnošljiva. U svakom slučaju, nastupio je početak vojnog despotizma... I teško je zamisliti šta još sve može da doživi Francuska na tom novom poprištu!

17. decembar 1873. godine

Najzad, 12-og (24-og) decembra stigla je iz Berlina koliko-toliko zadovoljavajuća vest o poboljšanju zdravlja nemačkog imperatora. Telegram kaže:

»*Deutscher Reichsanzeiger* javlja da katar imperatora Vilhelma ide normalnim tokom. Iscrpljenost organizma, koja je u vezi s katarom, primetno slabi. Imperator Vilhelm nije celi današnji dan proveo u postelji«.

Jedan karakterističan telegram iz Pariza od 11-og (23) decembra, bez obzira na to što sadrži samo jednu reč privatnog i ne mnogo poznatog lica, obišao je redakcije svih evropskih novina — svi su ga primetili. Evo tog telegrama: »Juče su prijatelji mira priredili banket u čast ser Henri Ričarda koji je, objašnjavajući svoj predlog o međunarodnom posredništvu, rekao, između ostalog, da »ni jedna ideja ne može da se ostvari bez pokroviteljstva Francuske, čiji uticaj nema ravnog, čiji su jezik i književnost od svetskog značaja...«

Sušтина ovih reči je u tome da je Francuska (bez obzira na svoje poniženje) još vodeća nacija, »čiji uticaj nema ravnog«. Te su reči Francuzi (»poniženi«) rado prihvatili i istakli u Parizu, njih su uočili i pobednici-suparnici u Nemačkoj, a prihvatila ih je i Evropa; ali, naravno, neki su ih primali i sa znakom pitanja na licu, ili s »klimanjem glavom«. Što se nas tiče, mislimo da je u odzivu ser Ričarda svaka reč istinita. Mi delimo mišljenje jednog ruskog profesora (za kojeg, naravno, Francuzi nisu čuli) koji je s univerzitetske katedre izjavio (*NB* — u vreme vlade pokojnog cara-

gospodara) da su Francuzi genijalna nacija — jedna od onih nacija koje, da tako kažemo, caruju svojim uticajem nad drugim nacijama, da se uticaj Francuske može uporediti s onim uticajem koji je drevna Atina imala nad drugim civilizacijama. Ovo poređenje s Atinom, iako, može biti, nije mnogo jako, nama se veoma sviđa i veoma je privlačno. Bilo kako bilo, stvar je u tome da se sada i u Parizu takvi odzivi, kakav je ovaj ser Ričarda, smatraju nečim posebnim i veoma zanimljivim, a nema tome mnogo vremena — takve reči bile su osuđene da budu neprimećene u Francuskoj, ili su ih uzimali kao obavezan danak sebi, kao neki *sine qua non*, o čemu i ne bi trebalo mnogo govoriti!

Ta genijalna nacija, koja je nasledila stari svet, i koja je 15 vekova stajala na čelu romanskih plemena Evrope, koja je i u poslednjim vekovima imala neosporno vodeću ulogu među ostalim plemenima Evrope, pre gotovo jednog veka izgubila je onu živu silu koja ju je pokretala i nadahnjivala već toliko vekova! Ta živa sila bila je u tome što je Francuska predstavljala evropski katolicizam gotovo od samih početaka hrišćanstva na zapadu Evrope (ta bi se njena vodeća uloga mogla delimice uporediti s onom vodećom ulogom u istočnom katoličanstvu (pravoslavnog) hrišćanstva za koju se pripremala (i koju je delom već i imala) Rusija sve do samog dolaska imperatora Petra. Ali, krajem XVIII veka, raskinuvši, potpuno svesno, *suštinski*, s istrošenom (ne krivicom Francuske) idejom katolicizma koja ju je nadahnjivala tokom toliko vekova, Francuska je (bar ona napredna i prosvećena), u zanosu i bezumlju oduševljenja, proglasila sebe pred celim svetom začetnikom preporoda čovečanstva na novim principima, glavnim nosiocem i čuvarem tih principa. »Svi, svi dođite meni!«, zvala je ona, zahvaćena pitijским zanosom. Ti novi principi, novi i samostalni principi za uređenje buduće ljudske zajednice koji proističu sami iz sebe, koji u sebi nalaze i iz sebe crpe onu živu silu, bili su poznati još ljudima u Evropi na početku civilizacije koju je ona stvorila — to su: nauka, država i san o jednakosti koja bi počivala isključivo na zakonima razuma. Francuska je samo proglasila samostalnost ovih principa na revolucionaran način, dakle njihovu potpunu nezavisnost od religije i od svakog drugog predanja. To je činjeno prvi put u istoriji čovečanstva, i u tome je bila suština Francuske revolucije. Nismo počeli razgovor o ovoj izvanredno važnoj materiji da bismo u kratkom i brzom novinskom napisu, čiji je cilj da prikaže samo smisao savremenih tekućih političkih zbivanja u Evropi, razmotrili revolucionarne principe koje je Francuska, na čelu Evrope, proklamovala

pre sto godina — niti nam je namera da ih tu suštinski razmotrimo i analizujemo. Mi smo samo hteli da primetimo da još nikad dosad Francuska, koja je stavila toliki teret na svoja pleća i za sebe i za čovečanstvo, (iako se ona toga nije mogla odreći čak i da je htela) nije bila tako pritisnuta svojim bremenom kao što je sada u ovo poslednje vreme, u završnom veku svoje istorije. Breme je bilo preteško za ovaj genijalni narod, i predvodnica čovečanstva je bila prinuđena da prizna, posle poslednjih nedaća, na usta svojih najboljih predstavnika, da je koren života bezmalo sasvim uništen, da je izvor sasvim presahnuo. U ovom trenutku, genijalni narod liči neobičnom prizoru, i sam je toga svestan. Glavna stvar se sastoji u tome što se prosvećeniji i vladajući deo te nacije povukao u sigurnost, čuvajući sebe; on se svesno i s tugom odrekao bezmalo svih onih nekad pobedonosno isticanih ideja, taj deo nacije nema vere i on, zabrinut za svoj život i u strahu iz kojeg se rađaju despotizam i nasilje, motri kao policajac na onaj ostali deo nacije koji još ima vere u obnovu i uskrsnuće na principima novog društva i bednog života, na onaj deo koji je veoma dugo trpeo i koji je sada zbog toga spreman da, kao besni pas skoči na svoju srećniju braću i da ih rastrgne.

Streljali su Babefa, koji je još pre osamdeset godina rekao plamenim revolucionarima onoga doba da cela njihova revolucija bez suštine stvari nije nikakva obnova društva društvene klase nad drugom, na osnovu onog *ote-toi de la que je m'y mette*^[29] — i, streljajući tog prvog teškog grubijana, vođu republike i revolucije, počeli su, malo pomalo, da uviđaju — što dalje, to bolje — da se ceo francuski život sve više pretvara u nekakvo lažno priviđenje, u nekakvu fantastičnu sliku koja gubi značenje nečeg živog i neophodnog. Svi oni periodi — Prvo carstvo, Restauracija, buržoaska carstva pod Orleanima, Drugo carstvo, i tako dalje — sve je to bilo pre priviđenje nego stvarnost, mogle su te pojave i da ne budu takve, velika nacija je sasvim lepo mogla da prođe i bez njihove *neophodnosti*. Njihova prolazna fantazmagoričnost nije donela ničeg suštinskog za dušu velike nacije koja je žudela za pravim životom. Najzad je došla poslednja katastrofa strašnog rata koji je, takođe, bio fantastičan i *nepotreban*, i njegov ishod kao da je načas oterao priviđenja u Francuskoj, i kao da su se posle njega otvorile mnoge oči — ta katastrofa kao da je svakom Francuzu rekla: »...a ne znaš da si ti nesrećan, i nevoljan, i siromah, i slep, i go« u tom fantastičnom životu svom punom priviđenja i to, evo, već ceo jedan vek!

Hoće li genijalna nacija preživeti, hoće li sačuvati tu svoju genijalnost pod ovim bremenom koje je stavila na svoja pleća pre jednog veka, i koje mora do kraja da nosi, to je pitanje. Hoće li njen genij izdržati u ovim mukama? Neće li pokleknuti, nije li nekoj drugoj genijalnoj naciji Bog odredio da bude na čelu zapadnoevropskog dela čovečanstva? Sve su to pitanja, razume se, nevažna s tačke gledišta dobronamernih i poslovnih ljudi. Pa ipak, mnogo je srca i umova koji se muče nad ovim problemima u Evropi, odavno već, i bez prekida. U tom sudbonosnom pitanju o životu i smrti Francuske, o uskrsnuću ili gašenju njenog genija dragog čovečanstvu, nalazi se, može biti, i pitanje o životu i smrti celog zapadnoevropskog dela čovečanstva, ma šta o tome rekli nedavni pobednici nad Francuskom — Nemci. Može li Evropa da postoji bez Francuske? Takvo pitanje je već nezamislivo, i to ne samo za one besposlene umove nedostojne ovog našeg praktičnog veka. No, postavivši pitanje, i ne ponudivši na njega neki odgovor, reći ćemo, onako kao u prolazu, u svojstvu reportera ovog sadašnjeg momenta, da ima već znakova i nekih pojava koje govore o tome da genijalna nacija hoće da živi, da se ona iz sve snage trudi u tom smislu, koji govore o tome da će ona izaći iz svega ovoga i to, može biti, u nekoj ne mnogo dalekoj budućnosti; biće, izgleda, još mnogo posla za Evropu...

Pre sedmice zbilo se jedan ekscentričan događaj u Francuskoj, koji je delimice i nasmejao ponekog od poznatijih ljudi u Evropi, baš stoga što je događaj pomalo stvarno smešan; ali, zbog tog istog događaja su, verovatno, mnogi solidni ljudi u Nemačkoj morali da namršte čelo. Sada je u Francuskoj, u Narodnoj skupštini, u toku utvrđivanje državnog budžeta za narednu godinu. Dodajmo u zagradi da se, mimo običaja, ovoga puta i vlada i desno krilo postavljaju veoma ozbiljno prema dopuni ministarstva narodne prosvete koja je predložena. No, prema običaju ne samo u Francuskoj, nego i u svim parlamentima Evrope, budžet ministarstva vojske se uvek podvrgava najžešćim napadima opozicije. Uvek u skupštinama postoje predstavnici progresa, humanosti i liberalizma, koji jedva čekaju da se pojave ministri vojske sa svojim zahtevima (koji su, istina je, uvek neodmereno veliki u poređenju s, na primer, budžetima ministarstva prosvete u svim evropskim zemljama, koji su ništavno mali, inače) pa da ih napadnu, ako zatreba, i lično. Počinju žestoka prebacivanja zbog veličine sume koja se zahteva, sporovi oko namene: je li to napredno, korisno za naciju, i slično. Same ministre bezmalo optužuju za krvožednost, i pošto sve evropske vlade svake godine opterećuju svoje države novim zajmovima za vojni budžet, ministri

često preživljavaju u toku rasprave veoma teške i neprijatne trenutke, i to se sreće gotovo svuda. I evo, odjednom, u Francuskoj se ovog puta desilo nešto sasvim suprotno.

Tek što se ministar vojske, general Dibarajl, pojavio sa svojim predlogom budžeta, sa svih strana u Skupštini su skočili na njega s prekorima kako mu je budžet oskudan i jadan. Prebacivali su mu sporost u reformi vojske, loše stanje u kadrovskom smislu, materijalnu oskudnost, i to što traži tako malo novaca. Predloženo je nekoliko neumerenih popravki u budžetu; prebacivali su, grdili i napadali vladu.

Na kraju, tek posle dugotrajnog spora, zbunjeni vojni ministar je izašao kao pobednik. Priznavši mimo da je sadašnji budžet oskudan, on je umirio Skupštinu da će budući budžet biti neuporedivo veći. Ta izjava je izazvala umirenje i stvorila prijatan utisak. Kada je, pak, hercog Odifje-Pakje dodao da će samo za materijalne izdatke vojske biti potrebno, najdalje u toku sledeće godine, i do hiljadu i trista osamdeset miliona franaka — 1.380.000.000 fr. — ta je izjava, kažu, delovala kao otrežnjenje, i one neumerene popravke bile su povučene...

Popravke su bile nesumnjive, ali malo je verovatno da je otrežnjenje bilo tako potpuno kako se pretpostavlja. U publici i među novinarima bilo je različitih tumačenja, a napadi na vladu i ministra vojske ne prestaju ni sada. Ističu se sadašnji nedostaci armije, ona se nemilosrdno napada. *Bien Public*, Tjerov organ (koji zna mnogo šta, razume se, ne manje od drugih), izjavio je da je sadašnja francuska armija u svakom smislu samo fantazija: njeni su kadrovi slabi, ništavni, u četama ima po 30 do 40 ljudi, i slično.

Mi smo rekli da genijalna nacija nastoji iz sve snage da *živi*, i to po svaku cenu. Nećemo raspravljati jesu li ovo baš ti pravi koraci u životu koji sada priliče genijalnoj naciji? Je li valjana reč »odmazda« koja se ponovo čuje u Francuskoj u vezi s budžetom? Nije li fantastičan i pun priviđenja i taj »život zbog odmazde«, za koji je sada spremna da se jednodušno žrtvuje genijalna nacija, nacija koja je već platila pet milijardi ratne štete, i koja je spremna na nove milijarde rashoda — samo da se osveti surovom neprijatelju zbog moralnog i vojničkog poniženja? Ne odgovarajući na ova pitanja, ne možemo, međutim, da se ne čudimo, da ne primetimo to da se u zemlji koja je moralno razjedinjena, koja je odavno potištena i ispunjena skepsom, u kojoj je bitno samo osećanje samoodržanja i u kojoj je *chacun pour soi*^[30] osnovno pravilo — moglo odjednom naći nešto slično što je

uspelo da ujedini najrazličitije njene elemente, nešto oko čega se slažu bez pogovora sve partije, svi predstavnici, sve tendencije i svi slojevi i orijentacije. Ne, ne presahnjuje tako brzo, znajte, narodni izvor *neposrednog* života.

Možda to osećanje »odmazde« i daje snage Francuzima da bez otpora i roptanja trpe svoju sadašnju vladu. Rečju, možda se vladi mnogo šta prašta baš stoga što ona sebe smatra vladom. Još pre nekih mesec dana, ta je vlada imala makar nešto što liči cilju: sanjala je o tome da na vlast dovede Šambora. Sada se ta vlada pretvorila u skup intriganata, i drži se na neki tajanstveni način zajedno sa svojim zagonetnim predsednikom. Ali, o intrigama i o drugim aktuelnostima ćemo drugi put.

Ne možemo da zaobiđemo, međutim, jedan od poslednjih telegrama iz Španije, zbog njegove izvanredne zanimljivosti.

»*San Sebastijan*, 11-og (23) decembra. Ovde je stiglo 10 brodova koji bi trebalo da prihvate armiju generala Marionesa koja, okružena od karlista, ne može dalje da krene bez rizika ogromnih gubitaka«. Evo dokle je stigao vladin glavnokomandujući, taj (prema telegramima iz Madrida) višestruki pobednik nad Don Karlosom!

S druge strane, Kartagena, koja je, prema telegramima, trebalo *sutra* da padne, drži se još, a još pre dva meseca telegrami iz Madrida obećavali su da će *sutra* poslati pomoć i pojačanja protiv kartagenskih pobunjenika.

Vrlo je verovatno da su sva ova španska čuda izraz njenog normalnog stanja. Neće li za jedno stoleće, pa može biti i pre, ovakva sudbina zadesiti i Francusku?

29. decembar 1873. godine

Ovoga puta mi ćemo se ograničiti samo na poslednje, inače veoma zanimljive vesti iz Španije. U 51-om broju *Gradanina* mi smo završili naš pregled telegramima iz Španije o slabim uspesima generala Morionesa protiv armije Don Karlosa, i o mršavim rezultatima koje je vlada imala pod

Kartagenom u borbama protiv ustanika na jugu. Obe ove činjenice nesumnjivo svedoče o velikim slabostima Španske Kasteljarove vlade. Kasteljar je, bez obzira na onaj stalni pobedničko-hvalisavi ton svojih izjava pred nacijom i Evropom o svojim uspesima, gotovo za sve vreme svoje vlade pokazivao, međutim, i neku potištenost. On je neprestano tvrdio da bi trebalo preduzeti energične mere, da bi trebalo podići moral vojske, skupiti što više novaca, centralizovati vlast, pa i privremeno ograničiti neke slobode svakog Španjolca; rečju, tvrdio je da bi trebalo obuzdati anarhiju makar na neko vreme, u interesu opšteg dobra. Takve izjave su davane stidljivo i neodlučno, nekako uvek zbunjeno, i sve je ostajalo gotovo uvek na željama. Preduzeti nešto odlučno zbog učvršćenja vlasti i obuzdavanja anarhije, vlada izgleda nije smela ne samo zbog svoje nesposobnosti da nešto slično učini, nego zbog svog plemenitog i liberalističkog shvatanja: »Bolje je da sve propadne i ode dodavola nego da, makar na trenutak, posegnemo na prirodne slobode svakog Španjolca!« To je misao koja se skriva u srcu ove vlade koja se rukovodi dobronamernim inicijativama, i koja mašta o tome da preduzme energične mere. Uostalom, u poslednje vreme i g-n Kasteljar kao da je počeo da deluje energičnije — počeo je da govori o produženju svoje vlasti, o njenom učvršćenju: počeo je da sanja o novim ovlašćenjima. Krajem decembra, on je čak pokušao da ukine ranije propise o štampi, i odlučio je da zabranjuje izdanja i listove koji otvoreno podstiču na pljačku, i slično. Ali, evo, najzad se sastao Kortes, i telegrami javljaju o jednoj čudnoj stvari. Kasteljar je bio nadglasan ogromnom većinom (120 glasova), i morao je da podnese ostavku. Gospoda — članovi Kortesa nisu hteli da podrže zahteve i da odobre namere premijera Kasteljara; oni su našli da je bolje da sve počnu od početka — a to je jedini obrt u stvarima koji se ponavlja već mnogo puta u ovoj nesrećnoj zemlji koja zahteva — barem onaj razumni i solidniji deo njenog stanovništva to hoće — nasuprot svemu ovome dosad, odlučnost, čvrstinu i energičnost od svoje vlade, kako bi se zemlja spasla nedaća i, ako ne od propasti, a ono od varvarstva koje uvek sledi posle ovakvih dugogodišnjih uzajamnih trvenja.

Kad je g-n Kasteljar podneo ostavku, članovi Kortesa su odmah zahtevali da se formira druga vlada, ali je odjednom general Pavija, komandant Madrida, zatražio od g-na Salmerona, predsednika Kortesa, da *hitno raspusti skupštinu Kortesa*. Salmeron je (uplašen) zamolio Kasteljara da ostane na čelu vlade. G-n Kasteljar je (uvređen držanjem Kortesa) to odbio. Tada je, prema čudnim izveštajima u telegramu, general Pavija navalio na

narodne predstavnike (onako po vojnički) s vojskom i topovima, zauzeo je salu Kortesa i razjurio ih sve: evo, veli, koliko je nama do narodnog predstavnništva! Zatim je, kaže telegram od 23. decembra (4-og januara), obrazovana nova vlada pod predsedništvom maršala Seranoa, koju čine gospoda Sagasti, Figueroli, Cabala, Ečegare, Ruic i admiral Topete.

Šta će učiniti nova vlada ako se bude održala, kakav će biti karakter njenih mera, kako će ona to »početi sve iznova«, u toj neopisivoj teškoj stvari smirivanja i ujedinjavanja zemlje koja propada od raznih pretendenata, od razbojnika, od komunista, od nerazumnih partija koje su prestale da razumeju ljudski jezik, od unutrašnje nemoći, od pomanjkanja vlasti i, to se već vidi, bezakonja koje je uzelo maha — sve su to mučna pitanja na koja ni razum ni mašta ne mogu da nađu odgovora. U toj zemlji bezakonje je uzelo maha do te mere da ga neki smatraju izrazom građanske slobode — takvo su gledište imale, delimice, i bivše vlade u Španiji, sudeći barem prema nekim faktima iz ovih poslednjih godina. Nikad do sada Španija nije bila dovedena do ovakvog neodređenog stanja. Sedmogodišnja revolucija i trvenja u toku revolucije tridesetih godina ovoga veka ne mogu se porediti sa sadašnjim stanjem stvari jer — tada su ta trvenja bila svedena na borbu dveju partija, hrišćanske i karlističke — obe one su bile uverene da će svaka od njih moći, postigavši svoj cilj, da umiri Španiju i da je zauvek usreći. Malo je verovatno da sad neka partija ozbiljno veruje kako može da umiri Španiju čak i pod uslovom da ostvari svoj cilj — čak to važi i za partiju Don Karlosa (bez obzira na političku lakomislenost uopšte svojstvenu katoličkom sveštenstvu, čiji predstavnici prate i podržavaju pretendenta). Samo komunistička partija — koja je skorašnjeg datuma, istina, ali koja se odlučno prihvatila posla oko pripremanja terena — izgleda, ni o čemu ne razmišlja, ona jedina veruje u mogućnost opšte pljačke bogataša od strane sirotinje, ako ne baš odmah, ono barem u bliskoj budućnosti. Istina, ima u Kortesu i partija neobično dobrih i finih republikanaca, *čistih*, bez primese komunizma, oni ozbiljno veruju u Republiku, veruju u to da je dovoljno da republika bude proglašena pa da sve rane Španije budu zalečene. Toj partiji je pripadala i vlada u poslednje vreme, ali malo je verovatno da ta partija i sada u sebe tako čvrsto veruje. Gde će i u čemu će nesrećna nacija uspeti da ponovo nađe izgubljeno jedinstvo i građanski mir — evo pitanja, običnog pitanja uostalom, koje se nameće kad se pogleda na sudbinu gotovo cele zapadne polovine država evropskog kontinenta.

P. S. Evo telegrama upravo prispellog iz Madrida, od 26-og decembra (7-og januara):

»Ministar unutrašnjih poslova uputio je guvernerima provincija cirkular u kojem hvali energičnost i nekoristoljublje komandanta Madrida, generala Pavije. U cirkularu se kaže da je Kortes, osudivši onaj razumni način Kasteljarovog postupka, ujedno bezmalo naredio komadanje zemlje. Vlada, prema cirkularu, nije prekršila zakone proglašujući se za tumača narodne volje, i ona će se potruditi da uspostavi red energičnim sredstvima«. I tako, očito, nova vlada se učvršćuje.

Ona hvali način na koji je postupio komandant grada, i verovatno ima razloga za to. Prema svim vestima, Madrid je novi prevrat primio mirno, a vlada je iz provincije dobila nekoliko čestitanja na uspehu. Izgleda, vlada će biti privremenog karaktera, formirana samo zbog oslobođenja zemlje od karlista i pobunjenika. Posle toga, Špancima će biti vraćene slobode, a pitanje oblika vladavine biće rešeno opštim izborima.

Razlog što je Kortes odbacio Kasteljara, kako sada pišu, jeste u njegovom neslaganju sa Salmeronom, predsednikom Kortesa, koji je od Kasteljara zahtevao neke ustupke, kao i udaljavanje iz vlade nekih sumnjivih osoba (među kojima i generala Pavije). Nova vlada i novi kabinet pripadaju, kažu, sledbenicima pretendenta, Don Alfonsa, i naklonjena je pre liberalno monarhističkom obliku vladavine nego republikanskom.

7. januar 1874. godine

Minula godina nije mnogo objasnila, niti je donela neka rešenja u političkom životu Evrope; naprotiv, ona je ostavila mnoge nedoumice, koje su značajne.

Mi govorimo o Evropi. Što se tiče Rusije — minula godina je zabeležila nekoliko veoma priyatnih događaja u njenom spoljnopoličkom životu. Pokoravanja hivinskog hana je još jednom nagnalo Ruse da budu ponosni svojom armijom, a i u Evropi, gde su ovoga puta umeli da ocene važnost događaja, podvig ruske vojske izazvao je divljenje. Činjenica što se Evropa

najzad divi ruskom vojniku pokazuje u pravom smislu, »vojničku vrednost« ovog događaja; a što se, pak, tiče naših materijalnih koristi od zauzeća Hive, to je sve davno objašnjeno do tančina, i mi sve to nećemo nabrajati. Barem sada ruska politika u Srednjoj Aziji može čvrsto da veruje u potpuno ostvarenje svojih ciljeva.

U ovom trenutku mnogi veruju, i u nas i u Evropi, da je i Engleska najzad počela da gleda u naše uspehe u Aziji s nešto većim uvažanjem prema nama. Ali, i ovde je sve opet stvar budućnosti.

Iako se, nema sumnje u to, brak koji bi trebalo da bude sklopljen između Njegovog visočanstva princa Alfreda i Njenog imperatorskog visočanstva kneginjice Marije Aleksandrovne, ne može posmatrati samo s političke tačke gledišta, ipak ovaj veličanstveni događaj, kojeg blagosilja ruska zemlja, neće ostati bez uticaja na učvršćivanje onih uzajamnih simpatija između dveju velikih nacija koje će biti garancija novih uzajamnih prijateljskih raspoloženja, što će sve kasnije, verovatno, uroditi krupnim rezultatima.

Rusija se ne plaši što će je sve više upoznavati u Evropi; naprotiv, ona to želi. Istina, sve do sada Evropa nije nikad u tom smislu verovala Rusiji. U toku celog devetnaestog veka, ruska politika je bila žrtvovanje Evropi — Rusija je žrtvovala bezmalo sve svoje interese. I, kakav je rezultat? Je li Evropa makar jednom poverovala političkom nekoristoljublju Rusije, nije li je gotovo uvek sumnjičila za najpaklenije namere protiv evropske civilizacije? Istina je i to da je Rusija ponekad bila do te mere nekoristoljubiva da i najpravnodušniji posmatrač nije mogao da poveruje u toliku njenu ljubav prema Evropi, i morao je — hteo, ne hteo — da je sumnjiči za lukavost, za tajne namere, da je optužuje za laž, a sve je to činio utoliko više, i posebno, onaj koristoljubivi posmatrač koji je uvek držao njuškicu naslonjenu na top — ruku na obaraču!

Neki posmatrači nazivaju minulu godinu godinom susreta evropskih vladara. Zaista, bilo je mnogo veoma značajnih susreta. Najvažniji, razume se, bio je susret sveruskog imperatora s nemačkim carem u Petrogradu. Zatim ruskog i austrijskog cara u Beču. Pa zatim, u Beču između nemačkog i austrijskog. Nemački princ-naslednik posetio je danskog i švedskog kralja, a kralj Vitorio Emanuelo bio je u Berlinu, pa i u Beču, kod svog nekadašnjeg neprijatelja i suparnika, austrijskog cara.

Ti susreti italijanskog kralja s dvojicom najmoćnijih vladara Evrope izazvali su ushićenje njegovih podanika u Rimu i u celoj Italiji. I, nema sumnje, svi ti susreti evropskih vladara, prožeti iskrenošću i prijateljstvom, morali su da obraduju Evropu i da uliju bodrosti pesimistima. Pa ipak, minula godina ostavila je i nekoliko zagonetki koje navode neke ljude — makar one koji još imaju vremena da porazmisle — da s nekim nepoverenjem pogledaju budućnost, naravno i budućnost Evrope. Mi nastavljamo da govorimo baš o Evropi.

Minula godina, godina »susreta evropskih suverena«, mogla bi se nazvati i godinom religioznih buna u Evropi.

Nema sumnje, bilo bi čudno predviđati, u našem prosvećenom XIX veku, pojavu religioznih pobuna ili, može biti, i ratova, jer nešto slično bi priličilo varvarstvu srednjega veka. Mi ne proričemo i, čak, daleko smo od nečeg sličnog, pa ipak — skloni smo da celo ovo »versko pitanje«, koje je posebno došlo do izražaja u toku prošle godine, smatramo jednom od najvećih enigmi minule godine. U toku godine mi smo u *Građaninu*. podsećali na ovo više puta. Mi smo na stvar gledali ovako: papinsko *Non possumus*^[31] smatramo toliko ozbiljnim da smatramo kako od njega zavise i život i smrt same religije u Evropi. Protestantizam nismo hteli ni da pominjemo, jer, u slučaju da propadne rimski katolicizam — kako bi se mogle održati vere čija se suština sastoji u protestu protiv katolicizma? Jer, ako se nema protiv čega protestovati, čemu onda i sam protest? No, rimska crkva — u ovom obliku u kojem sada postoji — ne može postojati. Ona je to izjavila glasno, i sama priznajući na taj način da je njeno carstvo od ovoga sveta i da se Hristos »bez carstva zemaljskog ne može održati na svetu«. Ideju rimskog svetskog gospodstva katolička crkva je izdigla iznad Boga i istine, i zato je i proglasila nepogrešivost svoga poglavara, a to je učinila kad je na vrata Rima već kucala svetovna vlast — to je značajna podudarnost koja svedoči da je stigao »početak kraja«. Sve do pada Napoleona III, Rimska crkva se još mogla nadati zaštiti careva (Francuske posebno), uz čiju pomoć se održavala već toliko vekova. U momentu kad ju je Francuska ostavila — pala je i svetovna vlast crkve. No, katolička crkva tu vlast neće ispustiti nikad i ni za šta na svetu, niti će je kome prepustiti: ona je spremna i na to da hrišćanstvo sasvim propadne, samo da ona sačuva svoju svetovnu vlast. Mi znamo da će mnogi među mudrima ovog sveta dočekati ovu našu ideju s podsmehom ili klimanjem glavom, ali mi insistiramo na toj ideji, i kažemo

još jednom: da nema sad u Evropi pitanja koje je teže rešiti nego što je ovo pitanje katolicizma — nema, i neće ni u budućnosti biti, u Evropi takvog političkog i »socijalnog« problema za koji se neće prikrpiti i za koji se neće vezati ovaj rimski katolički problem. Rečju, za Evropu nema težeg problema u budućnosti, iako danas, u ovom trenutku, 99 procenata Evropljana možda uopšte i ne pomišlja o tome. Mi smo u toku godine već obaveštavali naše čitaoce o našim zapažanjima vezanim za neke veoma zanimljive okolnosti — da, naime, ima znakova koji opravdavaju one pretpostavke prema kojima će se katolička crkva, zbog očuvanja svojih prava, sjediniti čak i s prostim svetom i gomilom, ostavljajući ubuduće careve (istina, nju su carevi sami napustili). Sada se nećemo posebno zadržavati na ovakvim nagađanjima, ali ćemo ponoviti ono što smo isticali: da je najvažniji politički događaj u Evropi u toku minule godine bila ona prepiska pape i nemačkog imperatora. U svom odgovoru, papa je izjavio da je on otac i pokrovitelj svim hrišćanima, postavljen nad njima od Boga, ma koje veroispovesti oni bili, priznavali njega ili ne za poglavara — samo ako su kršteni.

Kad je rimska vlada odredila i ponudila papi tri miliona franaka godišnjeg izdržavanja, ona je bila uverena, makar delimice, da će on prihvatiti ovaj, u svakom slučaju povoljan, budžet. Da je papa to primio, on bi tako prihvatio *status quo*, i, *s rimskim katolicizmom bi bilo svršeno*; umesto njega javilo bi se nešto drugo, i dosad nepoznato. Ali, papa nije primio. Sada se neki nadaju da će to prihvatiti sledeći papa. Osamdeset četvorogodišnji papa Pije IX se užasno plaši smrti (tako se priča), ali on, međutim, zna da mora umreti, razume se — no, on isto tako zna da i sledeći papa, ma ko to bio, takođe neće primiti nikakav budžet, i on će svima morati da odgovara: *Non possumus*, kao što je to činio i on, Pije IX.

No, iako je nemački imperator u svom odgovoru papi govorio strogo i s visine, ipak se u Nemačkoj sada gleda na trenutni položaj Rimske crkve, po svemu sudeći, mnogo ozbiljnije nego što čini italijanska vlada. Inače, kako drugačije objasniti ono čudno, reklo bi se preko mere strogo, gonjenje rimskih (ultramontanaca) katolika u Nemačkoj? Sasvim se ozbiljno vidi da velika nova imperija, koja ima toliko drugih teškoća i koja je suočena s mnogim problemima, gleda na katolički problem kao na najvažniji problem i naravno, to doista tako mora biti! Čudno bi bilo pretpostaviti, naravno, da tako moćna država, s tako mudrim i moćnim vladarima i upravljačima na čelu, može da se uplaši nekakvih »smešnih« ultramontanskih pretenzija nekog nemoćnog i jadnog monaha — i to kada? — u devetnaestom veku, u veku

mašina i filosofije i ovolike prosvećenosti! Uza sve to, razbuđivati usred religioznog indiferentizma religiozni fanatizam nekakvim gonjenjem crkve, bila bi gruba pogreška, što je sve ovako obrazovanim ljudima, kakav je grof Bizmark, veoma dobro poznato u svakom trenutku. Osim toga, boreći se protiv crkve, naročito onim poslednjim zakonima o građanskom braku, grof Bizmark se očito bori zajedno s njenim neprijateljima, i to on nije zajedno samo u borbi protiv katolika nego protiv svih hrišćana: on je ujedinjen sa socijalistima i ateistima. Tako se bude, sa suprotnih krajeva, dva protivrečna fanatizma — fanatizam verski, i fanatizam negacije. Je li to mudro za takvog državnika kakav je grof Bizmark? I nije li jasno, da to opet naglasimo, da se ovo katoličko pitanje smatra među državicima najvažnijim pitanjem u nemačkoj imperiji, najvažnijim po njenu budućnost? Ne bi ona, inače, zbog njegovog rešenja žrtvovala svoje značajnije interese.

Mi se ovde nećemo prihvatati rešavanja tako važnih pitanja, razume se, ali ćemo ponoviti onu pretpostavku koju smo isticali u toku godine: šta će biti ako grof Bizmark, tačnije ako Nemačka bude odlučila da svoje zbližavanje s Francuzima bude povezala s ovim rimskim pitanjem? Pogledajmo samo ovo: ma koliko bio slučajan, po svemu sudeći, onaj užasni francusko-pruski rat, sad, posle njegovog okončanja, ni Nemačka ni Francuska ne mogu na njega da gledaju kao na nešto slučajno u političkom smislu, kao na nešto napoleonovsko. Nemačka, koja je vekovima imala sve — bogatstvo, nauku, civilizaciju — nije imala samo jedno do čega joj je bilo posebno stalo: nije imala političkog jedinstva — sada je njoj moralo da postane jasno (što je, uostalom, znala stotinama godina) da ona nije imala političkog jedinstva, niti će ga ubuduće imati, sve dotle dok se na čelu Evrope bude nalazio francuski genije; njoj je sada jasno da ne može, kao neka Italija, da se zadovolji drugorazrednom ulogom — dve predvodnice u Evropi ne mogu uporedno da postoje. Sada je jasno da je francusko-pruski rat bio susret dveju evropskih civilizacija, katoličke i protestantske, nemačke i francuske, koje su suprotne i koje su vekovima upućene da se sukobe. S druge strane, Francuska, koja je predvodnica zapadnoga katolicizma već hiljadu godina, mora da shvati, čak i sada kad se katolicizam raspada, da ona može da ostane predvodnica samo tako ako bude ostala verna katolicizmu i njegovoj ideji.

Mi samo hoćemo da istaknemo da obnova katolicizma, kao *osnovne nacionalne ideje*, nije možda sasvim nemoguće u Francuskoj, kao što mnogi misle. Sve što se u Francuskoj zbivalo tokom poslednjeg veka, veka

neprekidnih revolucionarnih gibanja, moglo bi delimice da posluži kao potvrda ovakve pretpostavke. Nećemo preturati po prošlosti, ali samo ćemo obratiti pažnju na činjenicu da su tokom minulog veka sve najrazličitije francuske vlade (kraljevi, republike, Napoleon III) podržavale papu s mačem u ruci, ili su bile spremne da ga podrže — svi su bili na strani Rima i njegove svetovne vlasti. Grof Bizmark ne može a da ne oseti, makar delimice, da se Francuska nikad neće pomiriti s drugorazrednim mestom u Evropi, kao ni sa svojim vojničkim neuspehom — on zna da je to neka vrsta njenog *Non possumus*.

Kako ne bi mogao da predvidi, takođe, da je ta Francuska, koja je bila ne pobeđena nego zgažena ne tako davno, još mogla da zadivi svet svojim bogatstvom (i, što je još važnije) i svojim poverenjem, što je za Bizmarka bilo sasvim neočekivano, da je ta Francuska, najzad, u svojoj nevolji mogla da pobudi tolike simpatije u Evropi (što je danas sasvim očito, čak i u Nemačkoj, koja na to gleda sa zavišću) — kako ne bi mogao, kažemo, da predvidi da to s Francuskom nikako nije završeno; sukob je, naime, opet neminovan, spor o prvenstvu se ne može izbeći, i taj spor će biti borba na život i smrt. Stvar ne samo što nije završena, nego je sve tek na početku. I ako je, na kraju, jasno da će taj sukob dve evropske civilizacije biti konačan i odlučujući, kako ne bi mogao da pretpostavi da će se odlučujuća bitka voditi upravo oko onih najvažnijih punktova gde se dodiruju ove civilizacije — dakle, oko punktova — problema katoličkog i onog protestantskog, koji ga poriče!?

Nećemo razvijati ovu opširnu misao, dovoljno je što smo je jasno ocrtali. Hteli smo samo da kažemo da, zadajući poslednje udarce katolicizmu u samom njegovom centru, grof Bizmark možda nastavlja francusko-prusku kampanju i — priprema se za novu. Postupa li on mudro ili ne, to je pitanje, ali on veoma pažljivo motri.

Gotovo u istom smislu je jedan od poslednjih telegrama koji je karakterističan u najvećoj meri. Evo u čemu je stvar.

Pre dve sedmice su u Francuskoj i u Nemačkoj dali neobičnu i nesrazmernu vrednost jednom sasvim beznačajnom događaju. Dva francuska

episkopa, Nimski i Anžerski, javno su izjavili pred svojim vernicima da njihova crkva u Nemačkoj pati, da je progonjena, i slično. Šta ima tu, reklo bi se, tako važno što su dva popa izjavila u svojim dijecezama? No, odjednom su se proneli glasovi po celoj Francuskoj da je grof Arnim, nemački poslanik, uložio energičan protest francuskoj vladi. Podigla se galama u novinama (veoma žučna) oko toga: je li to istina, ili nije? Ako je istina — šta je vlada odgovorila? Je li to učinila dostojanstveno ili ne? Je li istina da je postojao važan cirkular francuske vlade francuskom sveštenstvu?

(NB. Dodajmo, u zgradama, da je francusko sveštenstvo, koje je bilo neprijateljski raspoloženo prema dogmi o nepogrešivosti do sabora i na samom saboru, sada odjednom, posle proglašenja dogme i pada papinske vlasti koji je iza toga usledio, prešlo, s ogromnom većinom svojih predstavnika, u najfanatičnije sledbenike nove dogme među svim katolicima u Evropi; ta je činjenica značajna za ocenu snage katoličke ideje u Francuskoj — i sada i ubuduće).

Najzad, pokazalo se da je zahtev postojao, da je vlada odgovarala i objašnjavala vrđajući, ukazujući grofu Arnimu da ona nema takvog uticaja na svoje episkope kako je to u njih u Nemačkoj, da je cirkular obećavala, pa i da je takvog cirkulara episkopima bilo — istina, rekli su, bio je blag, kako bi umirili Bizmarka — ali, ipak, bio je taj cirkular sramota, i to ne mala, za francusku vladu. Najvažnije od svega je to što je Nemačka tako beznačajnoj stvari dala toliki značaj i istupila sa zahtevom, gotovo zaboravivši pritom da je povukla svoju vojsku iz Francuske i to što bi sada trebalo govoriti drugim jezikom — ta činjenica nije, izgleda, začudila Francuze i francusku vladu.

Pa i više od svega toga — uzbuđenje se nastavlja, iako je prošlo već dosta vremena ali, evo, međutim, današnjeg telegrama iz Berlina koji navodimo:

»Berlin, 3-ćeg (15) januara. U Severno-nemaćkim općtim novinama objavljen je danas tekst o odnosima Nemaćke i Francuske, u kome se istiće da povodi za nesuglasice dolaze isključivo od Francuske, ali da oni nisu u vezi s nemaćkim politićkim interesima. Izgledi za mir zavise, prema navodima pomenutog lista, od toga kakav će stav zauzeti francuska vlada prema ultramontancima. Nade u mir će biti izgubljene ako francuska politika bude sebe stavila u službu papinskih svetskih pretenzija«.

Takve reći, kao što su »izgledi za mir« i »nade u mir će biti izgubljene«, u najmanju ruku su začuđujuće; takode, nema sumnje, one su poluzvanićne

(ako ne zvanične). Teško je posle toga tvrditi da Nemačka ne predoseća da će se sukob s Francuskom dogoditi na katoličkom tlu.

Za sledeću godinu ostaje i ona zagonetka, zagonetnija više nego ikad do sada. To je zagonetka sadašnje francuske vlade. Teško je zamisliti da i sledeće godine neće opet biti prevrata u Francuskoj. Sve je izdeljeno na partije, ona ranija većina koja je oborila Tjera odavno je izgubila te svoje odlike. O poslednjim događajima u Francuskoj — koji su, istina, karakteristični, ali ne tako mnogo značajni — govorićemo u narednom pregledu.

Poslednji telegrami javljaju, najzad, o predaji Kartagene. Potankosti su još nedovoljno poznate.

Najzanimljivije je to što su general Kontreras (glavni vođ ovih pobunjenih lupeža, koji je pljačkao susedne španske gradove, koji je pretio stanovnicima da će dići grad u vazduh u slučaju njihove malodušnosti, koji je ozbiljno izjavio nemačkom konzulu da bi kanton Murcija trebalo da objavi rat nemačkoj imperiji), zatim Galves (koji je izjavio da sva imovina stanovnika Kartagene pripada njima, vođima ustanika) i, najzad, svi članovi Kartagenske hunte s mnoštvom ostalih pobunjenika, oko 2.500 ljudi, u poslednjem momentu oteli oklopni brom »Numansija« i pobjegli u Oran (na afričkoj obali), gde su se predali Francuzima. Sve su to oni, verovatno, predvideli, i uslovili još mnogo pre. Tako su oni, posle šestomesečnog razvrata i pljačke, jednostavno, s onim što su nagrabili prošli bezmalo počasnno pored pet bojnih brodova i pobjegli. Zna se, oni će se sada pretvoriti u uvažene političke emigrante, i u prvoj prilici koja im se bude dala, upašće u Španiju — da ponovo čine svoja razbojništva.

ŠETNJE U PRIRODI KOZME PRUTKOVA I NJEGOVOG PRIJATELJA

I

TRITON

Juče, 27-og jula, na Jelaginskom ostrvu, u smiraj dana, po divnom tihom vremenu, sva otmena publika bila je, i mimo svoje volje, svedok jednom zabavnom događaju. Na površini ribnjaka odjednom se pojavi triton — po ruski bi se to reklo vodenjak sa zelenim vlažnim vlasima u glavi i bradi — i, ljuljuškajući se na vodi, počeo je da svira i da izvodi razne majstorije. On je ronio, cikao, smejao se i pljuskao vodom, udarao je svojim dugačkim i čvrstim zelenim zubima, škrgućući njima na publiku. Njegova pojava izazvala je utisak uobičajen u takvim slučajevima. Dame su mu pritrčale sa svih strana, hranile su ga bombonama i pružale prema njemu svoje bombonjere. Ali, mitološko biće, prema svom drevnom običaju vodenog satira, počelo je da izvodi, u prisustvu dama, takve pokrete tela da su se one razbežale cičeći od smeha, skrivajući iza sebe svoje poodrasle kćeri, na šta im je vodenjak, opazivši to, dobacio nešto ne mnogo fino — što je uvećalo opštu veselost. On se, uostalom, ubrzo izgubio, ostavljajući za sobom na površini nekoliko vodenih krugova i nedoumicu publike. Počeli su da sumnjaju, da ne veruju, iako su videli svojim očima —naravno muškarci; sve dame su tvrdile da je to bio pravi triton, baš onakav kakav se može videti na bronzanom stonom satu. Neki su izrazili misao da je to bio kao neki Pjer

Bobo koji je isplivao, eto, zbog originalnosti. Razume se, ova se pretpostavka nije održala stoga što bi Pjer Bobo isplivao obavezno u fraku — i s maramom oko vrata koja bi bila mokra. Triton je bio ama baš kao drevne statue, to jest bez ikakve odeće. No, pojavili su se i skeptici koji su počeli da tvrde da je triton, u stvari, i ceo ovaj događaj, samo politička alegorija u vezi s istočnim pitanjem koje je, evo, upravo rešeno, ovog momenta, na Berlinskom kongresu.

Nekoliko trenutaka vladalo je mišljenje da su to engleske ujdurme, i da sve to izvodi onaj veliki Jevrejin, lord Biskonfild, zbog britanskih interesa, s namerom da odvuče pažnju naše javnosti, počinjući od dama, takvim nizom estetskih majstorija, od ratne pripravnosti. Odmah su se, međutim, pojavile primedbe koje su polazile od toga da je lord Biskonfild sada u inostranstvu; njega sada očekuju u Londonu, mnogo je nama, ruskim medvedima, to velika čast da lord uđe u ribnjak zbog estetskog zadovoljstva naših dama, i to u političke svrhe; on ima svoju damu u Londonu, tvrdili su, i sve u tom smislu. Ali, slepilo i zanos naših diplomata su neobuzdani: počeli su da viču da, ako to nije Biskonfild lično, zašto ne bi mogao da bude gospodin Poletike, izdavač *Berzanskih novina*, koji žudi za mirom — njega su to, eto, Englezi mogli da izaberu da predstavlja tritona. Ali, i to je otpalo pri saznanju da, iako bi gospodin Poletika bio i sposoban za one pokrete tela, on sve to ipak ne bi umeo da izvede s dovoljno one antičke gracioznosti zbog koje se sve prašta i koja bi jedina mogla da očara naše dame na šetalištu. Stigao je uto i neki gospodin, koji je odmah izjavio da su gospodina Poletiku videli ovoga časa na sasvim suprotnom kraju Petrograda, na jednom mestu. Tako je pretpostavka o antičkom tritonu opet isplivala na površinu bez obzira na to što je sam triton već odavno bio u vodi. Najzanimljivije je to što su antičko i mitološko svojstvo tritona posebno zastupale dame. One su time htele da pokriju grubost svoga ukusa, da tako kažemo, klasicizmom njegova sadržaja.

Baš tako mi stavljamo u naše sobe i vrtove potpuno obnažene statue, jer je to mitologija, klasika — antika, i ne pada nam na pamet da, na primer, umesto statua stavljamo obnažene sluge, što je bilo moguće u vreme, recimo, kreposnog prava — pa i sada to nije sasvim nemoguće, a sluge bi mogle da budu u toj ulozi bolji od statua, jer su u svakom slučaju prirodniji kao pojave. Setite se teze o prirodnoj i naslikanoj jabuci. Pošto u ovome nema mitologije, to i ne bi trebalo činiti. Ovaj spor o čistoj umetnosti je otišao tako daleko da je izazvao nekoliko porodičnih sukoba muževa i njihovih boljih polovina koje su zastupale čistu umetnost, nasuprot svojim

muževima koji su svi bili za političke i savremene tendencije u umetnosti. U ovim stvarima je posebno veliki, kolosalni uspeh imalo gledište našeg poznatog satiričara, g-na Ščedrina. On je bio na šetalištu, i nije poverovao u tritona, pa su mi rekli da ima namere da tu epizodu uključi u naredni broj *Otadžbinskih zapisa*, u rubrici »Umerenost i tačnost«. Gledište našeg humoriste je prefinjeno i izvanredno originalno: on smatra da je triton koji je isplivao, jednostavno, prerušeni ili, bolje reći, goli golcati rejonski policajac koji je zadužen, još pre početka sezone, odmah posle naših prolećnih nemira u Petrogradu, da provede leto u ribnjaku Jelaginskog ostrva, pored kojeg uvek ima mnogo šetača — kako bi mogao da prisluškuje zlonamerne razgovore, ukoliko takvih razgovora bude. Ova je pretpostavka ostavila dubok utisak, tako da su dame prestale da se spore, i zamislile su se. Na sreću, naš poznati pisac istorijskih romana, g-n Mordovcev, kop se tu takođe našao, izneo je jednu istorijsku činjenicu iz istorije naše Severne Palmire, koja je bila zaboravljena, koje se malo ko sećao, ali iz koje je postalo jasno da je ovo biće koje je isplivalo — pravi triton, i uz to još i veoma star. Prema dokazima g-na Mordovceva, koje je on pribavio iz starih rukopisa, taj je triton bio donet u Petrograd još u vreme Ane Mons, a Petar je, kao što je g-nu Mordovcevu poznato, izveo svoju veliku reformu isključivo zato da bi se dopao Ani Mons. Antičko čudovište je dovedeno zajedno s još dva patuljka koji su tada bili u velikoj modi, i s lakrdijašem Balakirjevim. Sve je doneto iz nemačkog grada Karlsruea, a triton je bio u maloj kadi s vodom iz Karlsruea, kako bi mogao, posle dolaska u Jelaginski ribnjak, odmah da oseti stihiju na koju je navikao. Ali, kada su spustili u vodu tu kadicu s vodom iz Karlsruea, zli i smešni triton, ne vodeći računa o tome što je tako skupo plaćen, bućnuo je u vodu i nikad se više nije pojavio na površini, tako da su ga svi bili zaboravili sve do samog početka jula ove godine, kada mu se, eto, prohtelo da se pokaže. U ribnjacima oni mogu da žive veoma lepo čak i nekoliko vekova. Još nikad publika nije primala naučno saopštenje s takvim ushićenjem kao ovog puta. Nešto kasnije od ostalih, stigli su i ruski prirodnjaci, neki čak s drugih ostrva: g-da Sečenov, Menaeljejev, Beketov, Butlerov i *tutti quanti* [\[32\]](#). Ali oni su zatekli samo one krugove na vodi koje smo pomenuli, i skepsu koja je bivala sve veća. Razume se, oni nisu znali šta da kažu; stajali su kao izgubljeni, ali, za svaki slučaj, poricali su pojavu. Najviše simpatija osvojio je jedan učeni profesor zoologije: on je stigao poslednji, i potpuno očajan. On je navaljivao na sve i svakoga, raspitivao se za tritona, pa je čak i zaplakao što neće imati prilike

da ga vidi i što će zoologija ostati bez takve teme! Policajci su našem zoologu odgovarali da ništa ne znaju, vojnici su se smejali, ljudi s berze su gledali s visine, a dame koje su kao čegrtaljke okružile profesora pričale su mu samo o onim pokretima tela — tako da je smerni naučnik bio, na kraju, prinuđen da zapuši uši palcima. Ojađeni profesor je udario štapom u ono mesto gde se skrio triton, bacio je kamačke u vodu i uzvikivao: »Cic, cic, dođi, daću ti šećera!«, ali uzalud — triton nije izronio... Ali, svi su ostali zadovoljni... Dodajte svemu ovome divno letnje večer, sunce na zalasku, stegnute toalete dama, slatku žudnju za mirom koju osećaju sva srca, i vi ćete sami dovršiti sliku. Zanimljivo je to da je triton ono nekoliko ne baš zgodnih reči izgovorio na čistom ruskom jeziku, bez obzira na to što je poreklom Nemač i što se, povrh svega, rodio negde tamo u drevnoj Atini, pored nekadašnje Minerve. Ko ga je učio ruskom jeziku — to je pitanje? Da, da, eto, Rusiju počinju da proučavaju u Evropi! Eto, barem je oživeo društvo koje je bilo zaspalo u ovoj ratnoj buci koja je sve uspavala, izazvao je ona dublja i skrivenija pitanja. Hvala mu i za to! U tom smislu, trebalo bi poželeti ne jednog, nego više tritona, i ne samo u Nevi i u reci Moskvi, nego i u Kijevu, u Odesi, pa čak i u svakom selu. U tom smislu bi tritone trebalo specijalno gajiti: neka se pojavljuju, neka bude društvo... Ali, dosta, dosta! Budućnost je pred nama! Mi udišemo novi vazduh podmlađenim grudima željnim novih problema i, eto, možda će se sve to rešiti samo od sebe... zajedno s ruskim finansijama.

(Saopštio) Prijatelj Kozme Prutkova

F. M. DOSTOJEVSKI

DNEVNIK PISCA

1876.

Ф. М. Достоевский

Дневникъ писателя за 1876—81. годъ

Издательство И. П. Ладыжникова Берлинъ, 1922.

DNEVNIK PISCA

1876.

JANUAR

GLAVA PRVA

I

UMESTO PREDGOVORA:

O VELIKOM I MALOM MEDVEDU, O MOLITVI VELIKOG GETEA, I UOPŠTE O RĐAVIM NAVIKAMA

...Hljestakov je barem lagao — lagao je kod gradonačelnika, ali ipak se bar malo plašio da će ga zgrabiti i izbaciti iz trpezarije. Današnji Hljestakovi se ničega ne plaše, i lažu sasvim spokojno.

Danas svi to čine savršeno mirno. Mirni su, pa možda čak i srećni. Teško da neko o tome i misli: svak postupa »prosto«, a to je već potpuna sreća. I danas, kao i ranije, sve izjeda samoljublje, ali ranije je samoljublje bilo nekako stidljivo, osvrtało se nervozno na sebe, zagledalo se u fizionomiju. »Jesam li tako ušao? Jesam li tako rekao?« Sad je svak uveren, i pre nego što negde uđe, da je sve njegovo. A ako i nije sve njegovo, on se mnogo ne ljuti, on u trenutku rešava stvar; zar niste čuli i za ovakve beleške:

»Dragi oče, dvadeset i tri godine imam, a još ništa nisam uradio; shvativši da od mene neće ništa biti, odlučio sam da izvršim samoubistvo...« I ubija se. No, ovde je makar nešto jasno: »zbog čega živeti — ako to nije zbog gordosti?« A neko drugi pogleda, porazmisli i ubije se bez reči, samo zato što nema novaca da plaća ljubavnicu. To je već prava svinjarija.

Uveravaju nas u štampi da oni to čine stoga što mnogo razmišljaju. »Misli, tako, o sebi, i odjednom negde ispliva gde je i bio naumio«. Ja sam uveren, naprotiv, da taj ništa ne misli; on nema pojma ni o čemu, nerazvijen je kao divljak — a ako nešto želi, to je iz instinkta, ne iz svesti; rečju, to je potpuna svinjarija, i u svemu tome nema ničeg liberalnog.

Uz to, tu nema onog hamletovskog pitanja: »No strah me je, šta me tamo čeka...«

U svemu tome ima mnogo užasnog i neobičnog. Nije li to neki besmisao u ruskoj prirodi? Kažem: odsustvo razmišljanja, a ne odsustvo smisla, namerno. Na kraju, nemoj verovati ako nećeš, ali porazmisli. U našeg samoubice nema ni trunke sumnje o tome da je i on čovek s ljudskim *ja*, ljudsko besmrtno biće. On čak kao da nikad nije ni čuo za nešto slično. Uostalom, on uopšte i nije ateist. Setite se nekadašnjih ateista: kada izgubi veru u jedno, on odmah strasno poveruje u nešto drugo. Setite se one plamene vere Voltera, Didroa... U naših, pak — *tabula rasa*^[33], kakav Volter: jednostavno, nema čovek novaca da plaća ljubavnicu, i ništa drugo.

Samoubica Verter završava život, i u poslednjim recima koje je ostavio iza sebe žali stoga što više neće videti »divno sazvežđe Velikog Medveda«, i oprašta se od njega. O, kako se već u ovoj crtici nazire veliki Gete koji je tada počinjao! Zbog čega su ta sazvežđa bila tako mila mladom Verteru? Stoga što je on osećao, svaki put kad je sve to gledao, da nikako nije samo atom i neko ništavilo pred svim tim; njemu je bilo jasno da ceo taj bezdan tajanstvenih Božjih čuda nije iznad njegove misli, njegovih ideala o lepoti i njegove svesti, svega onoga što se taji u njegovoj duši pa, prema tome, osećao je da je sve to njemu ravno i da ga sve to zbližava s beskonačnim bićem... On oseća da je za tu sreću velike pomisli — ko je on? — on dužan, *dužan svom ljudskom liku*.

»Veliki Duše, hvalim Te zbog lika ljudskoga koji si mi Ti podario«.

Evo, takva je morala da bude molitva velikog Getea celoga života. U nas taj ljudski lik uništavaju veoma prosto, bez svih tih nemačkih trikova, a od

sazvežđa — ne samo Velikog Medveda nego i onog Malog Medveda — nikome na pamet ne pada da se oprašta, ako bi i naumio, neće to učiniti — toga se nekako stidi.

— O čemu vi to govorite?, upitaće me začuđeni čitalac

— Hteo sam samo da napišem predgovor, jer bez predgovora nekako sasvim ne ide.

— U tom slučaju, bolje nam objasnite vaš cilj, vaša ubeđenja, objasnite: kakav site vi čovek, i kako ste se odlučili da objavite *Dnevnik pisca*?

Ali, to je veoma teško, i ja uviđam da nisam majstor za pisanje predgovora. Predgovor napisati, to je možda isto tako teško kao i napisati pismo. Što se tiče liberalizma (umesto reči »cilj«, ja ću neposredno upotrebljavati reč »liberalizam«), svima poznati Neznamac je, u jednom od svojih skorašnjih feljtona, govoreći o tome kako je naša štampa dočekala novu 1876. godinu, pomenuo, između ostalog, ne bez zajedljivosti, da je sve prošlo dovoljno liberalno. Meni je drago što je pritom pokazao zajedljivost. Naš liberalizam se stvarno pretvorio, u poslednje vreme i svuda — ili u zanat, ili u lošu naviku. Zapravo, sve to samo po sebi i nije neka loša navika, ali u nas je to sve tako ispalo. I, što je još čudnije: naš liberalizam, po svemu sudeći, pripada vrsti mirnih liberalizama, mirnih i onih koji umiruju, što je, po mom mišljenju, već krajnje ružno, jer kvijetizam se najmanje od svega, izgleda, može miriti s liberalizmom. No, bez obzira na taj mir, u našem se društvu već svuda primećuju znaci koji govore da se u našem društvu malo-pomalo gubi pojam o tome šta je liberalno a šta uopšte nije; pojavljuju se, u tom smislu, cele zabune, ima čak i slučajeva potpune zbunjenosti. Kraće rečeno, naši liberali, umesto da budu slobodniji, sputali su sebe tim liberalizmom kao uzama, i zbog toga ću i ja, koristeći ovakav zanimljiv slučaj, ćutati o svom liberalizmu. Reći ću samo da sam liberalniji od svih, makar po tome što uopšte nemam namere da se uljuljkujem spokojstvom. No, dosta o tome. Što se tiče onoga kakav sam čovek, mogu za sebe da kažem: *Je suis un homme heureux qui n'a pas l'air content* — što bi se ruski reklo, »Ja sam srećan čovek, ali s ponečim i nezadovoljan...«

Ovim završavam predgovor. A i pisao sam ga samo zbog forme.

II

BUDUĆI ROMAN. OPET »SLUČAJNA PORODICA«.

U klubu umetnika bio je priređen bal za decu s jelkom, i pošao sam da vidim decu. I ranije sam voleo da gledam decu, ali sada ih gledam naročito. Odavno sam postavio sebi cilj da napišem roman o današnjoj ruskoj deci; naravno, i o njihovim današnjim očevima, s njihovim sadašnjim uzajamnim odnosima. Poema je gotova i uobličila se, kao što bi i trebalo da bude u romansijera. Uzeću za primer očeve i decu, po mogućnosti, iz raznih društvenih slojeva, i pratiću sudbinu dece od najranijeg detinjstva.

Kada me, pre godinu i po, N. A. Njekrasov pozivao da napišem roman za *Otadžbinske zapise*, umalo nisam tada počeo moj roman *Očevi i deca*, ali uzdržao sam se i hvala Bogu: nisam bio gotov. A zasad sam napisao samo *Mladića*, tu prvu probu moga pera i moje misli. Ali, tu je dete već napustilo detinjstvo, i pojavilo se kao još neformiran čovek koji stidljivo i smelo pomišlja da načini prve korake u životu. Uzeo sam nevinu dušu, ali već načetu strašnom mogućnošću razvrata i preuranjenom mržnjom zbog svoje ništavnosti i »slučajnosti«, dušu koja je čedna ali koja već svesno dopušta porok u mislima — nosi ga u svom srcu i oduševljava se, još stidljivo ali i odvažno, njime: sve to prepušteno sopstvenim snagama, svom razumu, i još, istina je i to, Bogu. Sve su to otpaci od društva, njegovi »slučajni« članovi »slučajnih« porodica.

Nedavno su svi u novinama pročitali o ubistvu malograđanke Perove i o samoubistvu njenog ubice. Ona je živela s njim; on je bio štamparski radnik, ali je ostao bez posla, a ona je iznajmljivala sobu i puštala stanare. Počele su nesuglasice. Perova je zahtevala da je on napusti. Po karakteru, ubica je bio od ovih novijih: »Ako ne pripada meni, neće ni drugome«. On joj je dao reč da će je »napustiti«, i varvarski ju je u toku noći zaklao, smišljeno i

namerno, pa je zatim zaklao i sebe. Perova je ostavila dvoje dece, dečake od 12 i 9 godina, koje je rodila vanbračno ne s ubicom, nego još pre poznanstva s njim. Ona ih je volela. Obojica su bili svedoci kako je on u toku ove strašne scene uveče mučio njihovu majku grdnjama, i kako se ona onesvestila — obojica su je molili da ne odlazi njemu u sobu, ali ona je otišla.

Glas se obraća čitaocima s molbom da se pomogne »nesrećnim sirotanima« od kojih jedan, onaj stariji, pohađa Petu gimnaziju, a drugi zasad živi kod kuće. Evo opet »slučajne porodice«, opet dece s mračnim utiscima u nevinim dušama. Ova mračna slika ostaće u njihovim dušama zauvek, i ona će bolno raniti onu mladalačku gordost još u godinama,

*... kada su nam nove i sveže
Sve slike života našega,*

a iz svega toga će proisteći — problemi koji premašuju njihove snage — rano ranjeno samoljublje, boja lažnoga stida zbog prošlosti, i ona potmula, u sebe zatvorena, mržnja prema ljudima, i sve će to ostati, može biti, zauvek kod njih. Neka Gospod blagoslovi ovu nevinu decu, i neka ona i dalje, za celi svoj život vole svoju jadnu majku bez prekora i stida zbog te svoje ljubavi. A pomoći bi im trebalo obavezno. U tom smislu, naše je društvo osetljivo i spremno da pomogne. Zar nije bolje ostaviti ih u gimnaziji, ako su već počeli gimnaziju? Kažu da je stariji i neće napustiti, i njegova je sudbina, reklo bi se, odlučena — ali mlađi? Neće li skupiti nekih sedamdesetak ili sto rubalja, pa posle toga zaboraviti na njih? Hvala *Glasi* što nas podseća na ove nesrećnike.

III

BOŽIĆNA JELKA U KLUBU UMETNIKA. DECA KOJA MISLE I DECA KOJA SU

POŠTEĐENA. »PROŽDRLJIVA MLADOST«. VUJKE. MOMCI KOJI SE GURAJU. MOSKOVSKI KAPETAN KOJI HITA.

Božićnu jelku i igre u Klubu umetnika ja, naravno, neću potanko opisivati, sve to je davno opisano u svoje vreme, i ja sam sve to pročitao, s velikim zadovoljstvom, u drugim feljtonima. Reći ću samo da dugo pre ovoga nisam bio nigde, ni na kakvom skupu, dugo sam živeo usamljeno.

U početku su igrala deca, sva obučena u lepe haljine. Zanimljivo je kako deca osvajaju i najsloženije pojmove nekako neprimetno i kako ono, ne znajući još da poveže dve misli, ponekad izvanredno divno shvata najvažnije stvari u životu. Jedan učeni Nemač je rekao da dete u trećoj godini života ima već celu trećinu onih ideja i shvatanja s kojima će kasnije, kao čovek u starosti, otići u grob. Tu je bilo šestogodišnje dece, ali sigurno znam da ona potpuno razumeju: zašto su i kako došla ovde obučena u tako skupe haljinice, i zbog čega kod kuće idu kao prljavci (u sadašnjim mogućnostima srednjih slojeva — to su obavezno prljavci). Pa i više od toga, ona verovatno već shvataju da bi tako baš i trebalo da bude, da sve to nije nikakvo zastranjivanje, nego normalni prirodni zakon. Naravno, rečima to ne umeju da izraze, ali u sebi to znaju, a to je, međutim, misao izvanredno složena.

Među decom su mi se posebno dopali oni najmanji, bili su tako mili i slobodni. Oni stariji su već slobodni na neki drzak način. Razume se, najslobodniji i najveseliji su oni budući predstavnici osrednjosti i bezdarnosti, to mu dođe kao nekakav zakon: osrednjost je slobodna kako u dece tako i u odraslih. Darovitija deca, koja imaju svoj lik, uzdržanija su, a kada su slobodnija — ona imaju naviku da i druge vode, da komanduju. Za žaljenje je što danas deci u svemu olakšavaju — ne samo u učenju i sticanju znanja, nego čak i u smislu igre i igračaka. Tek što dete počne da progovara prve reči, već mu čine svakojače olakšice. Cela pedagogija danas svodi se na brigu o tome kako da bude lakše. Ponekad to olakšavanje ne pomaže razvoju nego, naprotiv, vodi u zastranjivanje. Dve-tri misli, dva-tri utiska koji su u detinjstvu dublje proživljeni (pa, ako hoćete, i sama patnja), sopstveni naponi koji se ulože, biće od veće koristi u životu deteta nego ne znam kakva olakšana i rasterećena škola iz koje, svuda se to vidi, izlazi nešto

neodređeno, nešto što ničemu ne liči, nešto što i u razvratu nije razvrat, što i u vrlini nije vrlina.

»Šta, jesu li stigle ostrige?

O, kakva je to radost!

Trči pohotljiva mladost,

I guta...«

Evo, ta »proždrljiva mladost« (a to je jedini loš Puškinov stih, jer sve je tu rečeno bez ironije, pa čak i s hvaljenjem) — ta mladost, kažem, iz čega ona nastaje? Takva ružna mladež je nepoželjna, i ja sam uveren da ovo obrazovanje s olakšicama neobično mnogo pripomaže njenom postojanju, i u nas je tog »dobra« već previše!

Devojčice su, ipak, jasnije od dečaka. Zbog čega devojčice, gotovo sve do punoletstva (no ne i dalje), izgledaju razvijenije od dečaka, svojih vršnjaka? Devojčice se najlakše razumeju u toku igre: u ponekoj, tako, vidiš buduću »Vujku«, koja ni za šta na svetu neće da se uda, iako to želi. Vujka je za mene ona devojka koja vam gotovo do svoje tridesete godine odgovara: *vue i non — vous et non!* — kako se to kaže. Ali, ima i takvih koje se brzo udaju, još sada se to zapaža — čim o tome pomisle.

Još je ciničnije, po mom mišljenju, oblačiti za igru bezmalo odraslu devojku na onaj način na koji se oblače devojčice — to je, jednostavno, ružno. Neke od tih devojčica su ostajale da igraju s velikima, onako u kratkim haljinicama s obnaženim nožicama, čak i do ponoći, kada se dečji bal završio i kad su roditelji krenuli na ples.

No, meni se sve neobično dopalo, i samo da se momci nisu gurali — sve bi prošlo uz najveće zadovoljstvo. Doista, odrasli su pažljivi na neki dostojanstven, svečan način, a momci (ne deca, nego momci, budući mladi ljudi koji su bili u neakvim mundirčićima, i kojih je bilo tušta i tma) — ti momci su se gurali odvratno, prolazili su pored vas bez izvinjenja, kao s nekim posebnim pravom. Mene su gurnuli pedesetak puta, možda ih tako uče da čine, zbog razvijanja slobodnijeg držanja. Pa ipak, meni se sve dopalo, jer sam bio valjda odviknut od svega sličnog, bez obzira na strašnu

zagušljivost, električne sijalice i besne povike balet majstora koji je komandovao.

Uzeo sam ovih dana u ruke jedan broj *Petrogradskih novina* i pročitao u njima dopis iz Moskve o skandalima u vreme svečanosti u Plemičkoj skupštini, u kružoku umetnika, u pozorištu, u vreme karnevala i sličnim prilikama. Ako je verovati dopisniku (jer, dopisnik, pišući o poroku, može namerno da prećuti vrline), naše društvo nikad nije bilo bliže skandalu nego sada. Čudno je to: zbog čega se to meni čini, od detinjstva još, pa evo i sada, kad se nađem na nekom svečanijem skupu gde ima Rusa: da je sve to što oni čine nešto onako tek, a čim se budu vratili sebi i svojim kućama — krenuće u neki razvrat najednom i obavezno. To je ružna i fantastična pomisao — o, kako sam se stideo te pomisli, i kako sam sebi zbog toga prebacivao još od detinjstva! Ta pomisao ne može da izdrži ni najmanju kritiku. O, naravno, trgovaca i kapetana o kojima priča ovaj istinoljubivi dopisnik (ja mu to sasvim verujem) bilo je uvek, taj tip neće odumreti; ali, ipak, oni su se ranije bojali i skrivali su osećanja a sada, malo-malo, pa se probije i izađe na sredinu gospodin koji smatra da on u svemu mora da bude u pravu. I, zaista, u poslednjih dvadeset godina pojavilo se mnogo Rusa koji su zbog nečega uobrazili da imaju puno pravo na nepoštenje; oni smatraju da je to lepo, da će ih zbog toga samo pohvaliti, a ne tamo nekako izvrći ruglu. S druge strane, razumem i to da je neobično prijatno (o, kako samo prijatno!) ustati usred skupa gde je sve naokolo — dame, kavaljeri, pa čak i šefovi — tako umilno, leporečivo, učtivo, gde su svi nekako ravni sa svima, gde je sve baš kao u Evropi; ustati, kažem, usred tih Evropljana, i najednom odvaliti nešto na čistom našem nacionalnom narečju, zviznuti nekom šamarčinu, načiniti pakost nekoj devojci, rečju, tu, usred sale napraviti svinjariju u stilu onog: »Evo vam, recimo tamo, za vaš evropeizam dvovekovni, mi smo vam tu kakvi smo i bili, mi nismo iščezli!« To je prijatno. Pa ipak, divljak se prevario: njega ne priznaju, i ne izbacuju ga. Ko da ga izbaci? Da neće policija, možda? Ne, nikako policija, nego samo isto takvi divljaci kakav je i on! Evo gde je sila. Objasniću to.

Znate li kome je najprijatniji i najdragoceniji taj evropski i svečani izgled ruskog društva koje se okuplja na evropski način? Eto, upravo Skvoznjik-Dmuhanovskima, Čičikovima, pa čak možda i Djeržimordi, to jest upravo takvim osobama koje su kod svoje kuće, u svom privatnom životu — nacionalno svesni u najvećoj meri. O, oni imaju svoje skupove i svoje plesove u svom krugu, ali sve to oni ne cene, nego bal kod gubernatora, bal u

visokom društvu o kojem su slušali od Hljestakova — i zbog čega je sve to tako? Zbog toga baš što sami ne liče na bolje društvo. Eto zbog čega on voli evropski način, iako zna da sam on lično ne može da se pokaje, iako zna da će se i s tog evropskog bala vratiti kao onaj koji voli grubo pesničenje, ali on se teši jer je, eto, makar u mislima odao poštovanje idealu i vrlini. O, on sasvim dobro zna da je sve to samo priviđenje, no ipak, on se uverio na tom balu da se to priviđenje drži, drži ga neka nevidljiva sila koja je izvanredno snažna, i, eto, i on sam čak nije imao snage da izađe na sredinu sale i da nešto odvali na nacionalnom narečju — i ta misao da mu nisu dozvolili, i da mu i ubuduće neće dozvoliti, njemu je izvanredno prijatna. Vi ne možete verovati do koje mere varvarin može da zavoli Evropu, on sa svim tim kao da učestvuje u nekakvom kultu. Nema sumnje, on najčešće nije u stanju da kaže u čemu se sastoji taj kult. Hljestakov je, na primer, smatrao da se takav kult nalazi u onoj lubenici od sto rubalja koja se služi na balovima u visokom društvu. Možda je Skvoznjik Dmuhanovski zadržao svoju veru u tu lubenicu iako je Hljestakova izgrizao i prezire ga, no njemu je drago što je, makar i posredstvom lubenice, izrazio svoje divljenje vrlini. I tu uopšte nije reč o licemerju, to je sve potpuno iskreno, pa i više od toga — to je potreba. Pa i licemerje tu dobro dođe, jer šta je, zapravo, licemerje? Licemerje je upravo onaj danak koji porok mora da plati vrlini — misao neizmerno utešna za čoveka koji želi da ostane poročan praktično, ali koji, takođe, ne želi da raskine, makar i intimno, s vrlinom. O, porok neobično voli da plaća danak vrlini, i to je sve lepo: zasad je, veli, od nas i ovo dovoljno, zar ne? I zbog toga je onaj kapetan, koji je onako dreknuo usred sale u Moskvi, samo izuzetak, samo čovek koji je požurio, no, barem zasad — no, i to »zasad« je čak utešno u ovom našem nemirnom vremenu.

I, tako, bal je nešto sasvim konzervativno u najboljem značenju te reči, i nimalo se ne šalim govoreći sve ovo.

IV

ZLATNI VEK U DŽEPU

No, meni je bilo i dosadno, zapravo ne dosadno, nego pomalo čudno. Završio se dečji bal, i počeo je bal za očeve i, Bože moj, kakvi mediokriteti! Svi su u novim odelima, a niko ne ume da nosi to odelo; svi se vesele, a niko nije veseo; svi su samoljubivi, a niko ne ume sebe da istakne; svi su zavidljivi, svi ćute i uklanjaju se. Ne umeju čak ni da igraju. Pogledajte tog oficira maloga rasta koji se okreće (takvog oficira maloga rasta, koji se tako ludo okreće, obavezno ćete sresti na balovima u društvima srednjih mogućnosti). Njegova igra i njegov način igranja se sastoje u tome što on nekako ludo, u nekakvim sakadama okreće svoju damu, i u stanju je da tako okrene i trideset ili četrdeset dama, on se time ponosi ali — kakve u tome ima lepote? Igra — to je bezmalo izjava ljubavi (setite se menueta), a ovaj kao da se izmotava. Pala mi je na pamet jedna fantastična i nemoguće divljačka pomisao: »No, što bi bilo«, pomislio sam, »kad bi svi ti dragi i uvaženi gosti poželeli, makar na trenutak, da postanu iskreni i prostodušni ljudi — u šta bi se odjednom pretvorila ova zagušljiva sala? Šta bi bilo kad bi svako od njih odjednom saznao svu tajnu? Šta bi bilo kad bi svako od njih odjednom shvatio koliko u njemu ima prostodušnosti, iskrenosti i iskrene veselosti u srcu, čistote, velikodušnih osećanja, plemenitih namera i uma — da kakvog samo uma! — fine oštroumnosti, one koja je komunikativna: da, i to sve u svakom od njih! Da, gospodo, ima u vama svega toga, i niko, baš niko od vas o svemu tome ne zna. O, dragi gosti, kunem vam se da ste svak i svaka od vas pametniji od Voltera, osećajniiji od Rusoa, neuporedivo zavodljiviji od Alkibijada, Don Žuana, Lukrecije, Julije i Beatrice! Šta, vi ne verujete da ste tako divni? A ja vam dajem časnu reč da i u Šekspira, Šilera ili Homera, kada bi ih sve sastavili zajedno, čovek ne bi mogao da nađe ništa lepše od ovoga što se sada, u ovom momentu, može naći u ovoj sali za igranje. Kakav Šekspir! Ovde se može naći ono o čemu naši mudraci nisu ni sanjali. No, vaša je nesreća u tome što sami ne znate kako ste divni! Zna li da bi svako od vas mogao, samo ako bi to hteo, da usreći svakoga u ovoj sali i da ga povuče za sobom? Takva moć se nalazi u svakom od vas, ali ona je tako duboka skrivena da izgleda neverovatna. Je li moguće da zlatni vek postoji jedino na porculanskim vazama?

Ne mrštite se, vaše prevashodstvo, na reči *zlatni vek*: dajem vam časnu reč da vas niko neće terati da idete u odeći zlatnoga veka sa smokvinim listom, ostaviće vam vašu generalsku uniformu, ne brinite. Uveravam vas da

u zlatni vek mogu da stignu i ljudi sa činom generala. Probajte samo, vaše prevashodstvo, makar sada — vi ste stariji po činu, vama pripada inicijativa — i videćete i sami kakvo pironovsko oštroumlje možete odjednom pokazati, neočekivano i za vas same. Smejete se, izgleda vam neverovatno? Drago mi je što sam vas razveselio, ali sve što sam ja ovde izgovorio, međutim, nije paradoks, nego cela istina... A vaša je nevolja u tome što mislite da je sve to neverovatno«.

GLAVA DRUGA

I

DEČAK S »ISPRUŽENOM RUKOM«

Deca su čudan svet; njih čovek sanja, ona mu se priviđaju. U vreme božićne jelke, sretao sam jednako na ulici, na jednom uglu, dečaka kojem nije moglo biti više od sedam godina. U vreme strašnih mrazeva, bio je obučen u letnje odelo, ali mu je vrat bio umotan u neku staru krpu — znači, neko ga je ipak spremao šaljući ga ovamo. On je hodao »s ručicom«, a taj tehnički termin znači: prositi milostinju. Termin su izmislili sami ti dečaci. Takvih kao ovaj ima mnogo, oni se sreću na putu i mumlaju nešto naučeno; ali, ovaj nije mumlao, nego je govorio nevino i nekako nevešto, gledajući u oči s poverenjem — po svemu sudeći, ovaj je tek počinjao svoju karijeru. Na moja pitanja on je ispričao da ima bolesnu sestru koja nema posla; možda je to i istina, ali ubrzo sam saznao da tih dečaka ima tušta i tma — njih šalju »s ručicom« u vreme najstrašnijih mrazeva i, ako ništa ne nakupe, verovatno ih čekaju batine. Nakupivši nešto kopejaka, dečak se vraća s pocrvenelim i skočanjenim ručicama u neki tamo podrum gde pijanči nekakva banda lenština, od onih koji »počinju da štrajkuju subotom uoči nedelje, a vraćaju se ponovo na posao ne pre srede uveče«. U tim podrumima pijanče s njima njihove gladne i pretučene žene i pište njihova gladna odojčad. Samo votka, prljavština i razvrat, a najviše votka. S nakupljenim kopejkama, dečaka odmah šalju u krčmu da donese još vina. Zabave radi, i njega poje iz boce, i grohotom se smeju kad dete, izgubivši dah, pada gotovo onesvešćeno na pod,

... i u usta mi je votku odvratnu

Nemilosrdno nalivao...!

Kad poodraste, daju ga nekud u fabriku, ali sve što bude zaradio tamo — on će morati opet da donosi ovim probisvetima koji će to propiti. No, i pre fabrike ta su deca već potpuni prestupnici. Oni lutaju po gradu i poznaju takva mesta u raznim podrumima gde se čovek može zavući i gde može neprimećen da prespava. Jedan je spavao nekoliko noći kod jednog domara u nekakvoj korpi, a ovaj to nije ni primetio. Razume se po sebi, brzo postaju sitni lopovi. Lopovluk postaje strast čak i osmogodišnjih dečaka, ponekad bez ikakve svesti o prestupnosti takvih postupaka. Na kraju, sve izdrže — glad, mraz i batine — samo zbog jednoga: zbog slobode, i beže od svojih protuva odajući se lutanju onako za sebe. Takvo podivljalo biće ne zna ništa: ni gde živi, ni kojoj naciji pripada, ni ima li Boga, ni postoji li car, i o njima se čak pričaju takve stvari da je teško verovati, iako je sve to činjenica.

II

DEČAK KOD HRISTA NA BOŽIĆNOJ JELKI

Ali ja sam romansijer i rekao bih da sam jednu »priču« sam smislio. Zbog čega kažem »rekao bih«, kad pouzdano znam da sam je ja smislio — no, meni se tako čini da se to negde, nekad dogodilo, i da je to bilo baš uoči Božića u *nekom* velikom gradu, u vreme strašnih mrazeva. Priviđa mi se da u podrumu živi dečak, još sasvim mali, kome je nekih šest godina, pa i manje. Probudio se taj dečak jednog jutra u vlažnom i mračnom podrumu. Odeven je bio u nekakav kaputić, drhtao je. Dah mu je iz usta izlazio kao bela para; sedeći tako u uglu na nekakvom sanduku, on je, onako iz dosade, namerno ispuštao tu paru iz usta i zabavljao se gledajući kako ona ide.

Bio je strašno gladan. Još od zore je nekoliko puta pristupao drvenom krevetu na kojem je, na prostirci i s nekakvim zavežljajem ispod glave, ležala njegova bolesna majka.

Otkud ona ovde?

Verovatno je zajedno sa svojim dečakom došla iz drugog grada, pa se iznenada razbolela. Vlasnici ovoga prenoćišta su je pre dva dana odveli u policiju. Uoči praznika žitelji su napustili prenoćište — jedini koji je ostao ležao je već dan i noć mrtav pijan — nije ni mogao da dočeka praznik!

U drugom kraju prostorije, neka osamdesetogodišnja baka je ječala od reume; ona je, nekad, bila negde dadilja, sada je umirala ostavljena. Jaukala je i gundala na dečaka, tako da se on već plašio da pristupi njenom ležaju u onom uglu.

Našao je vode i pio je negde u hodniku, ali kore hleba nigde, i već je deseti put kako prilazi svojoj majci da je probudi. Bojao se, najzad, i mraka užasno — odavno se bio spustio i mrak, a lampu nisu zapalili. Pipnuo je majčino lice, i začudilo ga je što se ona nikako ne miče, što je hladna kao zid.

»Ovde je veoma hladno«, pomislio je, i tako je stajao malo ne misleći na majku, nesvesno držeći ruku na ramenu pokojnice. Zatim je duvao u svoje prstiće da ih zgreje, pa, našavši na ležaju svoju staru kapu, pošao je polako, pipajući po mraku, napolje iz podruma. On bi krenuo i ranije, ali plašio se nekog velikog psa koji je, gore na stepenicama, po celi dan zavijao pred susednim vratima. No, sad više nije bilo psa, i on je odjednom izašao na ulicu.

Bože jedini, kakav grad! Nikad ništa slično nije video. Tamo odakle je došao — noću vlada mrkli mrak — jedan jedini fenjer u ulici. Prozori niski drvenih kućica su zatvoreni kapcima; čim se smrkne, na ulici ni žive duše — svi se zatvore po kućama, čuje se samo kako zavijaju čopori pasa, stotine i hiljade zavija i laje po svu noć.

No, tamo je bilo tako toplo, tamo su mu davali da jede, a ovde, ah, Gospode Bože, da mu je sada da nešto pojede...! Kakva je ovde gužva, sve tutnji, svetlost svuda, ljudi, konji, kočije, zima i studen!

Ledena para se podizala s leđa umornih konja, iz njihovih zadihanih vrelih gubica, kroz sitan sneg odjekuju o kamen potkovice, svi se tako guraju i, Bože... tako je bio gladan, da mu je parče hleba makar, tako mu je

odjednom postalo hladno na prstićima. Kraj njega je prošao policajac, ali okrenuo se da ne vidi dečaka.

Evo opet ulice — ah, kako je široka! Ovde me mogu pregaziti! Kako samo svi viču, nekud jure kočijama, trče, a koliko svetlosti samo!

Šta je ovo? Uh, kako veliko staklo, iza stakla soba, a u sobi neko veliko drvo do tavanice. To je jelka, i na njoj je toliko svećica, papirića zlatnih, jabuka, svuda naokolo lutkice i konjići — po sobi trče deca, čista i lepo obučena, smeju se u igri, nešto jedu i piju.

Eno, devojčica je počela da igra s dečakom — kako divna devojčica! Evo, čuje se i muzika kroz prozore.

Dečak gleda i čudi se, smeje se već, bole ga prstići na nogicama, oni pak na rukicama su već modri, ne može da miče njima, ne može da ih savije. Oseti dečak najednom kako ga mnogo bole prstići, zaplaka i pođe dalje... i, evo, ponovo vidi, kroz drugo staklo, sobu, i tamo ima drveća, a na stolovima kolačići: oni od badema, crveni i žuti, tamo sede četiri bogate gospođe, i kako ko dođe one mu daju kolačića, svaki čas se otvaraju vrata, s ulice stiže mnogo gospode.

Prikrada se dečak brzo, ulazi otvarajući vrata... Uh, kako su počeli da viču na njega, svi mašu rukama! Prišla mu je brzo jedna gospođa i stavila u ruku kopejku, zatim je otvorila vrata — pa na ulicu! Kako se prepao! Kopejka mu je ispala, zveknula je i otkotrljala se pod stepenice, nije mogao da ispravi pomodrele prstiće i da je prihvati.

Dečak je izašao na ulicu i krenuo brže-bolje, a kuda — to ni sam nije znao... Opet mu se plakalo, no bojao se, trčao je jednako i duvao u rukice. Osetio je odjednom da je tako sam, obuzela ga je neka tuga, užasno mu je... tako odjednom... o, Bože! Šta je sad ovo? Stoje ljudi i čude se — iza stakla izloga su bile tri lutke, male i obučene u crvene i zelene haljinice, kao žive! Sedi neki dedica, kao svira na violini, stoje još dvojica i oni kao da sviraju u violinice, mašu u taktu glavama, gledaju se u oči, usne im se miču, oni govore, zaista govore — samo, od stakla ne može ništa da se čuje...

Dečak je u početku pomišljao da su oni živi, i kad se dosetio da su to lutke — odjednom se nasmejao. Nije dosad viđao takve lutke, i nije ni slutio

da postoje. Lutkice su tako smešne, a on je hteo da plače.

Najednom mu se učini da ga neko otpozadi grabi za kaputić! Neki veliki i zao dečak je stajao kraj njega, udario ga je odjednom po glavi, oborio mu kapu i udario ga nogom ispod kolena. Dečak pade na zemlju, neki ljudi povikaše a on premre od straha i skoči, naže bežati, jednako bežati, i odjednom utrča — ni sam ne znajući kuda — kroz neku kapiju u tuđe dvorište — pa čučnu iza naslaganih drva: »Mračno je, ovde me neće pronaći«. Čučao je tako zguren, nikako da se oslobodi straha, i najednom i iznenada bi mu tako prijatno: prestadoše da bole rukice i nogice, bi mu tako toplo kao da je na peći...! No, trže se i izdrhta — ah, bio je tu zaspao! Kako je lepo spavati tu! »Ovde ću malo sedeti, pa ću poći da još jednom vidim one lutke«, pomislio je dečak, setivši se lutkica s osmehom — »stvarno su kao žive...!« Odjednom, njemu se učini da to nad njim njegova majka pevuši pesmicu.

»Mama, ja spavam, kako je lepo ovde spavati!« — Pođimo do mene, dečaće, da okitimo jelku, — prošaputa neko iznad njega odjednom, tihim glasom.

Pomisli, to je ona, njegova majka, ali ne, nije bila ona; ko ga to zove, nije znao, ali neko se saginje prema njemu u mraku, grli ga a on mu pruža rukice i... odjednom... o, kakva svetlost! O, kakva jelka! Kao da i nije jelka, nikada dosad nije video takvo drvo! Gde je sada: sve blista, sjaji, svuda naokolo lutke — ne, ne, to su dečaci i devojčice, samo svi su sjajni, trepere oko njega, lete, ljube ga, podižu ga i nose sobom, leti i on sam i vidi: to ga gleda njegova mati, radosno mu se smeje.

— Mama! Mama! Ah, kako je ovde lepo, mama!, — dovikuje joj dečak, ljubi se s onom decom, hoće što pre da im ispriča sve o onim lutkicama iza izloga. — Ko ste vi, dečaci? Ko ste vi, devojčice?, — pita ih on i ljubi ih i smeši im se.

— Ovo je jelka Hristova, — kažu mu oni. — Kod Hrista uvek na ovaj dan okiti se jelka za svu malu decu koja dole na zemlji nemaju svoje jelke...

I saznao je da su svi ovi dečaci i devojčice bili isto takva deca kao što je i on — jedni su se smrzli u onim korpama u kojima su ih ostavili na stepenicama pred vratima petrogradskih činovnika, drugi su se bili ugušili na čuvanju kod Čuhonki, svojih dojlja — njih je unajmljivao dom za siročad, treći su umrli na presahlim grudima svojih majki (u vreme gladnih godina u Samari), četvrti su se ugušili od smrada u vagonima treće klase — i, evo, svi

sada ovde, svi su oni anđeli, svi su oko Hrista, i On je lično s njima, pruža im ruke i blagosilja ih, njih i njihove grešne majke...

A majke ove dece su tu, stoje na strani i plaču, svaka poznaje svoga dečaka ili devojčicu, prileću im dečica i ljube ih, otiru im suze svojim ručicama, mole ih da ne plaču; kažu, njima je ovde tako lepo...

A izjutra su vratari našli, iza gomile složenih drva, mali leš zalutalog i smrznutog dečaka... Našli su i njegovu majku... Ona je umrla i pre njega — sreli su se kod Gospoda na nebu.

A zbog čega sam smislio ovakvu priču koja ne ide u običan dnevnik, u piščev dnevnik? Ja sam obećao priče uglavnom o stvarnim događajima! Ali, cela stvar je u tome što se meni sve čini da se sve ovo stvarno i moglo dogoditi — mislim, na ono što se zbilo u podrumu, iza gomile složenih drva; a što se tiče onoga u vezi s jelkom Hristovom — ne znam šta da vam kažem, ne znam da li se moglo dogoditi ili ne. No, zato sam i romansijer, ja smišljam priče.

III

KOLONIJA MALOLETNIH PRESTUPNIKA. MRAČNE OSOBE. NAČINITI POROČNE DUŠE NEPOROČNIM. SREDSTVA ZA TO KOJA SU PRIZNATA KAO NAJBOLJA. MALI I ODVAŽNI PRIJATELJI ČOVEČANSTVA.

Trećeg dana praznika video sam sve te »pale« anđele, njih pedesetak zajedno. Nemojte pomisliti da se ja to podsmevam nazivajući ih ovako, ali da su to, »uvređena« deca, u to ne može biti sumnje. Ko ih je uvredio? Kako, čime i ko je za to kriv?, — sve su to zasad prazna pitanja na koja ne bi trebalo odgovarati, i zato pređimo na stvar. Bio sam u koloniji maloletnih

prestupnika koja se nalazi iza Barutane. Odavno sam želeo da pođem onamo, ali mi nije polazilo za rukom i, evo, odjednom i slobodnog vremena i dobrih ljudi koji se ponudili da mi sve pokažu. Krenuli smo jednog toplog, pomalo tmurnog dana, i odmah iza Barutane ušli smo u šumu, a u toj šumi je i kolonija. Kakva je to lepota ta šuma zimi, zasuta snegom, kako je sveže, čist vazduh i kako je ovde tiho! Oko pet stotina »desetina« je ustupljeno koloniji, a sama se kolonija sastoji od nekoliko lepo izgrađenih drvenih kuća koje su malo udaljene jedna od druge. Sve je to izgrađeno od podarenog novca, svaka je kuća koštala oko tri hiljade rubalja, i u svakoj kući živi jedna »porodica«. Porodica — to je grupa dečaka od njih 12—17, i svaka takva porodica ima vaspitača. Sudeći po kapacitetu kolonije, može da bude i sedamdeset dečaka, ali zasad zbog nečega ima samo pedesetak vaspitanika. Valja priznati da su upotrebljena znatna sredstva, i svaki od ovih malih prestupnika košta ne tako malo u toku godine. Čudno je i to, o čemu su pisale i novine, da je stanje higijene ne baš sasvim zadovoljavajuće: u poslednje vreme bilo je mnogo bolesnih, a, eto, kako je divan vazduh i kakva je tek briga o deci! Proveli smo u koloniji nekoliko sati, od 11 sati pre podne do sumraka, i ja sam video da se u toku jedne posete ne može sve uočiti niti sve shvatiti. Direktor ustanove me je pozvao da provedem dva dana s njima, to je veoma privlačno.

Direktor P. A. R-ski je poznat u književnosti, njegovi se napisi ponekad pojavljuju u *Vesniku Evrope*. Naišao sam u njega na srdačan prijem, ispunjen predusretljivošću. U kancelariji je ustanovljena knjiga u koju posetiooci, kada to žele, upisuju imena. Među potpisanima sam primetio mnogo poznatih imena: znači, kolonija je poznata, za nju se zanimaju. No, pored sve predusretljivosti, uvaženi direktor je čovek uzdržan veoma, iako s nekim ushićenjem ističe najbolje osobine kolonije, dok u isto vreme pomalo zaglađuje sve ono što nije prijatno ili što još nije najbolje uređeno. Žurim da dodam da ta uzdržanost dolazi, kako sam uvideo, od one najodanije ljubavi prema koloniji i ovom započetom poslu.

Četvorica vaspitača (izgleda, njih je četvorica, prema broju porodica) su ljudi ne u godinama, oni su čak mladi ljudi, i primaju po trista rubalja plate, i svi su završili bogosloviju. Oni žive zajedno s vaspitanicima, čak nose odela kao i oni — neku vrstu bluze koja je opasana remenom. Kada smo mi obilazili Zavod, sobe su bile prazne; bio je praznik, i deca su se negde igrala, pa je zbog toga lakše bilo da razgledamo prostorije. Nema nikakve spoljašnje raskoši, ničega suvišnog, ničega nagomilanog dobrotom osnivača

ili dobrotvora Zavoda — a to je moglo da se desi, i to bi bila najveća greška. Kreveti su, na primer, obični gvozdeni i čvrsti, rublje je od sasvim grubog platna, jorgani su takođe prosti, ali veoma topli. Vaspitanici ustaju rano i sami, svi zajedno, spremaju sobe, a kada je potrebno peru i podove. Pored nekih kreveta oseća se nekakav zadrž, i ja sam saznao gotovo neverovatnu stvar: da neki od vaspitanika (malobrojni, nekih osam ili devet dečaka), koji nisu više mali, koji imaju po dvanaest ili trinaest godina čak, vrše nuždu u snu, ne ustajući iz kreveta. Na moje pitanje: nije li tu reč o nekoj posebnoj bolesti?, odgovorili su mi da nije o tome reč, nego zato što su oni divljaci — stižu ovamo toliko podivljali da i ne znaju uopšte za neko drugačije ponašanje. Gde su sve oni bili do tada, u kakvim sve podrumima i ćumezima nisu rasli, koga su mogli da vide! Gotovo nema tako bedne seljačke porodice u kojoj dete ne bi naučili kako valja da se ponaša u takvom slučaju, u kojoj čak i malo dete ne zna za to. Znači, takvi su bili ljudi s kojima su se oni sretali, tako su se zverski odnosili prema njima! Ta činjenica je tačna, i tome pridajem mnogo značaja — neka mi se niko ne podsmeva da ovu prljavu zgodu »naduvavam« preko mere, ona je nešto mnogo ozbiljnije nego što može da izgleda. Ona kazuje o tome da postoje mračne i strašne ljudske osobe u kojima se izgubio svaki trag ljudskog i građanskog osećanja. Zna se u šta se na kraju pretvara ta mala podivljala dečja duša, tako napuštena i odbačena od ljudi. Da, ove dečje duše su bile svedoci strašnih slika, one su se privikle na grube utiske, sve će to u njima ostati zauvek, priviđaće im se celoga života u strašnim snovima. I, tako, s tim strašnim utiscima valja da se bore vaspitači ovih dečaka, sve to oni valja da iskorene i da usade nešto novo — ogroman je to zadatak.

— Vi ne možete da poverujete u kakvom divljem stanju stižu ovamo neki među njima, — rekao mi je P. A., — ne zna poneki ništa o sebi, o svom socijalnom poreklu. On je lutao nesvesno, i jedino što zna na svetu i što može da osmisli — to je ta sloboda, sloboda skitanja, umiranja od gladi i studeni, ali najpre sloboda skitanja. Ima ovde jedan dečak, od desetak godina, ne više, i on sve dosad nikako ne može da sastavi dan a da nešto ne ukrade. On krade bez cilja i neke koristi, tek tako da krade, mahinalno.

— Kako mislite da prevaspitate takvu decu?

— Rad, potpuno drugačiji način života, pravedno postupanje s njima i, najzad, tu je i nada da će za tri godine oni sami zaboraviti svoje nekadašnje navike i strasti.

Raspitao sam se nema li među decom i drugih poznatih poročnih navika (uzgred da napomenem, ima ovde dečaka od deset, pa čak do sedamnaest godina, iako je dozvoljen prijem samo onih koji nisu stariji od četrnaest godina).

— O, ne, tih ružnih navika u njih ne sme da bude, — požurio je da mi odgovori P. A., — vaspitači strogo paze, i neprestano, na takve stvari.

Ali, meni je to bilo neverovatno. U koloniji ima nekih iz nekadašnjeg odeljenja za maloletne prestupnike u Litovskom zamku, koji je posle uništen. Bio sam u toj tamnici još pre tri godine, i video sam te dečake. Kasnije sam saznao, kao nešto sasvim verovatno, da je među njima postojao neobičan razvrat, i da su oni prestupnici u zamku koji još nisu bili zahvaćeni time kasnije i sami počeli da se tome odaju, bojeći se podsmeha svojih drugova — onako i mimo volje, jer su se smejali njihovoj čednosti.

— Je li bilo mnogo povratnika? — pitao sam.

— Ne mnogo, od svih otpuštenih iz kolonije bilo je oko osam (ta cifra, međutim, nije mala).

Primetiću da vaspitanici izlaze sa završenim zanatom i njima se »nalazi« i mesto. Ranije su im pasoši, koje im je izdavala kolonija, bili od štete. Sada su pronašli način da im izdaju takve pasoše iz kojih se barem na prvi pogled ne može videti da onaj koji ga ima dolazi iz kolonije za prestupnike.

— Ali zato, — požurio je da doda P. A., — ima i takvih vaspitanika koji ne zaboravljaju koloniju posle izlaska, i čim bude kakav praznik — obavezno nam dođu u goste.

I, tako, najmoćnije sredstvo prevaspitavanja, prepravljanja uvređene i poročne duše u dušu čistu i svetlu, poštenu — jeste rad. Dan počinje radom u sobama, a potom vaspitanici idu u svoje radionice. U bravarskoj i stolarskoj radionici su mi pokazali njihove radove. Radovi su, prema mogućnostima, dobri, ali naravno, biće i mnogo bolje kad se sve bude uredilo. Predmeti se prodaju u korist vaspitanika, i svak na taj način nakupi nešto novaca prilikom izlaska iz kolonije. Deca rade i pre podne i posle ručka — ali bez napora i, po svemu sudeći, rad ostavlja i duboke tragove na moralnu stranu njihove prirode: oni se trude da urade bolje jedan od drugoga, i ponosni su na svoje uspehe.

Drugo sredstvo koje se koristi u njihovom duhovnom razvoju je, naravno, njihov sud koji su oni ustanovili među sobom. Svak ko se ogrešio o nešto ide

pred Sud svoje »porodice«, i dečaci ga sami ili opravdavaju ili mu izriču kaznu. Jedina kazna je — zabrana igre. One koji se ne pokoravaju sudu drugova kažnjavaju potpunom zabranom i isključenjem iz kolonije. Imaju za to svoju Petropavlovsku tvrđavu — tako dečaci nazivaju malenu, nešto udaljenu kućicu u kojoj ima posebnih sobica za one koji su privremeno udaljeni. Uostalom, zatvaranje u Petropavlovsku tvrđavu zavisi, izgleda, jedino od direktora. Išli smo u tu Petropavlovsku tvrđavu — bilo je tada dva zatvorenika, i moram da priznam: veoma pažljivo sude i vode računa da to bude samo za nešto važno, što je uzelo maha. Ta dvojica zatvorenika bili su u posebnim sobama i zaključani, i nisu nam ih pokazali.

Taj njihov sud je, naravno, nešto lepo, ali podseća na nešto iz knjiga. Ima mnogo ponosne dece, ponosne u dobrom smislu reči, koja mogu da budu uvređena tom vlašću veća drugova, sebi sličnih prestupnika, i može se dogoditi da ne shvate tu vlast na pravi način. Nađu se ličnosti koje su talentovanije i uranije od ostalih iz »porodice«, i njih može da povredi u njihovom samoljublju sve to, oni mogu da omrznu sredinu zbog takve? odluke — sredina, to je gotovo uvek osrednjost. I sami dečaci koji sude, da li oni dovoljno znaju svoj posao? Neće li se, naprotiv, i u njih pojaviti neka njihova dečja partija, partija nekih dečaka-suparnika, onih jačih i čvršćih od ostalih, kakvih uvek ima među dečacima u svakoj školi, i koji znaju da povedu za sobom ostale, kao na uzici? Ta sve su to još deca, a ne odrasli. Najзад, hoće li osuđeni i kažnjeni potom gledati bratski na svoje nekadašnje sudije, neće li ovi sudovi narušiti drugarstvo? Naravno, to sredstvo vaspitanja zasniva se na ideji da će se ovi nekadašnji prestupnici ovako privići na zakon, na uzdržljivost, na pravičnost, na sve ono o čemu do tada nisu znali, i tako će izgraditi u sebi osećanje dužnosti. Sve su to divne i fine ideje, ali imaju i drugu stranu oštrice. Što se tiče kazne, izabrana je ona najefikasnija od svih mera presije, a to je lišenje slobode.

Uzgred, istaći ću ovde jedno neobično *nota bene*. Imao sam prilike da ovih dana čujem neočekivano zapažanje povodom ukidanja telesne kazne, koje je u nas primenjeno svuda u školama: »Ukinuli su svuda u školama telesnu kaznu, i dobro su učinili, ali šta su, između ostalog, *time postigli*? Postigli su to da sada u naše omladine ima neobično mnogo kukavica u poređenju s ranijim stanjem. Mladi su počeli da se plaše i najmanjeg fizičkog bola, svake patnje, lišavanja, čak svake uvrede i svake povrede samoljublja, i sve je to otišlo dotle da mnogi među njima, kao što pokazuju primeri, u slučaju neke neznatne opasnosti, čak pred nekim težim lekcijama

ili uoči ispita — idu na ono najgore, vešaju se ili vrše samoubistvo«. Zaista, nekoliko slučajeva koji su se desili mogu se objasniti baš kukavičlukom koji mladići pokazuju pred nečim neprijatnim ili pretećim, ali čudno je, međutim, samo ovakvo gledanje na stvari, i ovakvo *zapažanje* nije nikako originalno. Ovde to navodim, da se zna. Ja sam ih video sve za ručkom: ručak je jednostavan i zdrav, mogu se nasititi, i dobro je spremljen. Probali smo hranu, s velikim zadovoljstvom, još pre dolaska vaspitanika, i to jelo za svakog dečaka košta dnevno samo petnaest kopejki. Služe supu ili čorbu od zelja s govedinom, a drugo jelo je — kaša ili krompir. Izjutra, posle ustajanja, daju čaj i hleb, a između ručka i večere — kvas i hleb. Dečaci su siti, a za stolom služe dežurni po redu. Sedajući za sto, svi su skladno izgovorili molitvu »Roždestvo Tvoje Hriste Bože naš«. Molitvama ih podučava jedan od vaspitača.

Tu, za ručkom, dok su bili na okupu, bilo mi je veoma zanimljivo da gledam njihova lica. Ta lica nisu mnogo smela i drska, ali su to lica koja se ne zbunjuju. Gotovo da nema glupog lica (iako, rekli su mi, ima među njima glupih, najviše se u tome ističu nekadašnji pitomci Vaspitnog zavoda) već, naprotiv, sreću se veoma inteligentna lica. Ružnih lica ima dosta, ali ne fizički, po crtama lica svi su gotovo lepi — ali ima na nekim licima nečeg skrivenog, pritajenog u sebi. Nema mnogo nasmejanih, iako su vaspitanici sasvim slobodni pred starešinama, kao i pred svakim drugim; istina, ta sloboda je nešto drugačija od one u druge dece, otvorenije i iskrenijeg srca. Verovatno bi mnogi od njih neobično želeli da ovog trenutka pobegnu iz kolonije. Mnogi među njima, to se vidi, ne žele da kažu ni jednu suvišnu reč — to im se na licu čita.

Humano, fino i predusretljivo ponašanje vaspitača prema pitomcima (iako oni znaju da budu i strogi kad to ovde zatreba) ne stiže ponekad, kako mi se čini, do srca ovih dečaka, i ne osvaja njihovu pažnju. Obraćaju im se s *vi*, čak i onim najmanjim. To *vi* mi je ovde izgledalo pomalo nategnuto, po nečemu čak kao nešto suvišno. Možda će dečaci koji su ovde to primiti samo kao gospodski manir. Rečju, to *vi* može da bude greška, i to ozbiljnija greška. Meni se čini da to odvaja decu od vaspitača, to *vi* sadrži nešto formalističko i državno, i neće biti dobro ako poneki dečak to bude shvatio kao znak prezrenja prema sebi. Ta ne može on da poveruje da je doista baš on, koji je preživeo toliko, koji se bio sasvim odao lopovluku, koji se naslušao svakojakih psovki, sada stvarno zaslužio da se s njim, tako odjednom, gospodski postupa. Rečju, ono *ti* bi, po mom mišljenju, više odgovaralo

realnoj istini u ovom slučaju, a ovako — kao da se svi pomalo pretvaraju. Mnogo će bolje biti ako deca shvate da su njihovi vaspitači ne nekakve guvernantе, nego njihovi očevi, i da su oni sami, jednostavno, rđava deca koja bi trebalo da se poprave. Uostalom, možda to vi i neće pokvariti dečaka, a ako ga nagna da se naježi od *ti*, ili od psovke koju će neminovno opet čuti odmah posle izlaska iz ovog Zavoda, onda je dobro — jer će se s više ganuća sećati ove svoje kolonije.

Među stvarima koje još nisu najbolje sređene nalazi se čitanje. Pričali su mi da deca neobično vole da čitaju, to jest da slušaju kad im se čita u vreme praznika ili kad imaju slobodnog vremena; pričali su mi da ima odličnih čitalaca, i jedan je među njima posebno dobar, on im čita naglas a svi ga slušaju ali — ima i onih koji su nedovoljno pismeni, ili čak nepismeni. No, šta oni čitaju! Stoji na stolu — ja sam to video u jednoj »porodici« posle ručka — nekakva knjiga nekakvog pisca, i oni čitaju kako Vladimir razgovara s nekom Olgom o nekim dubokim stvarima, i o nečem čudnom, i o tome kako je, potom, neizbežna sredina »uništila njihov život«. Video sam i njihovu »biblioteku« — to je orman u kojem ima Turgenjeva, Ostrovskeg, Ljermontova, Puškina i drugih, još nekoliko korisnih putopisa, i drugo. Sve je to skupljeno slučajno, takođe darovano. Čitanje je, ako je već dozvoljeno, veoma korisno za razvoj, ali isto tako znam da, kad bi se okupili svi prosvetni moćnici iz cele Rusije na čelu sa svim mogućnim prosvetnim savetima, i kada bi hteli da odrede šta bi trebalo da čitaju deca u ovakvim prilikama, oni bi se, razume se, razišli — ne smislivši ništa pametno, jer to je veoma komplikovana i važna stvar koja se ne može rešiti ni na kakvim sednicama. S druge strane, u našoj književnosti apsolutno nema knjiga koje su razumljive za narod. Ni Puškin, ni *Sevastopoljske priče*, ni *Večeri na salašu*, ni bajka o Kalašnjikovu, ni Koljcov (Koljcov čak posebno), nisu sasvim razumljivi narodu. Naravno, ovi dečaci i nisu narod, nego Bog zna šta su — to je nekakva vrsta ljudskih bića za koju je teško reći u koji red pripada, kojem tipu pripadaju. Ako bi oni nešto i razabrali, ne bi to mnogo cenili, jer to bi bogatstvo njima palo kao s neba, oni svojim dotadašnjim razvojem nisu za to pripremljeni. Što se tiče pisaca koji optužuju, satiričara, zar je ovim dečacima — koji su podneli toliko nevolja i videli toliko mnogo prljavštine — baš to potrebno? Možda ovi mali ljudi uopšte ne žele da se smeju ljudima? Možda bi se ove duše, utonule u mrak, s radošću i ganućem otvorile pred onim naivnim i sasvim dobrodušnim utiscima, pred onim

dečjim i jednostavnim prizorima kojima se oholo podsmeva savremeni gimnazist, vršnjak po godinama ovih malih prestupnika.

Škola je u njih još u povoju, ali se spremaju da i to urede u najbližoj budućnosti. Crtanje i tehničko crtanje gotovo uopšte ne uče. Veronauke uopšte nema — nema sveštenika. Oni će imati svoga sveštenika kad bude izgrađena crkva. Drvena crkva je sada u izgradnji. Starešine i graditelji se ponose njome. Arhitektura zaista nije ružna, ima nekog državnog, usiljeno ruskog stila koji je delom zastareo. Uzgred, primetiću: nema sumnje, nastava veronauke u školama bi — u onim za prestupnike, i u drugim našim osnovnim školama — trebalo da bude poverena samo sveštenicima. Ali, zašto ne bi i učitelji u školama mogli da pričaju deci one proste priče iz svete istorije? Nema sumnje, među mnoštvom narodnih učitelja mogu se stvarno sresti loši ljudi, ali ako takav hoće da uči decu ateizmu — on to može da čini i bez svete istorije, on to može da čini učeći decu o tome šta je guska i »čime je ona pokrivena«. S druge strane, šta se čuje o našem sveštenstvu? O, ja neću nikoga da vređam, i verujem da u školi, i to kod prestupnika, može biti i najbolji naš »baćuška«, ali šta su, međutim, javile u poslednje vreme, i to s osobitom revnošću, gotovo sve naše novine? Objavljene su krajnje neprijatne činjenice o tome kako su učitelji veronauke grupno ostavljali škole, svuda, i nisu hteli da predaju bez povećanja plate. Razume se, »trudbenik je plate dostojan«, ali ova večna kuknjava o povećanju plata para uho i vređa srce. Novine su na strani ovih što kukaju, naravno i ja, ali ipak pomišljam na one drevne podvižnike i propovednike Jevanđelja koji su išli nagi i bosonogi, koji su trpeli batine i podnosili patnje, ko“ su propovedali Hrista ne tražeći povećanje plate. O, ja nisam idealist, sasvim dobro znam da sada nisu ona vremena, no zar ne bi bilo ohrabrujuće čuti da su naši duhovni prosvetitelji dobili makar malo duha pre dobijanja povećanja plata? Ponoviću, neka se ne vređaju svi — svi znamo da među našim sveštenstvom neće presahnuti izvor duhovni, ima među našim sveštenicima gorljivih radnika. I ja sam unapred uveren da će baš takav doći u koloniju, no najbolje je, ipak, da vaspitanicima pričaju svetu istoriju bez one zvanične moralistike, i da na to zasad ograniče nastavu veronauke. Niz čistih, divnih i svetlih slika može da deluje na ove duše koje žude za veličanstvenim utiscima...

Uostalom, ja sam napustio koloniju s utiscima u duši koji su ulivali nadu. Ako ponešto još nije »uređeno«, ima činjenica koje govore o ozbiljnom stremljenju prema cilju. Ispričaću dva slučaja, i time ću i završiti. U »Petrovskoj tvrđavi« je u naše vreme tamnovao jedan prestupnik-

vaspitanik, od svojih petnaestak godina, koji je ranije proveo izvesno vreme u tamnici Litvanskog zamka, dok je tamo još postojalo odeljenje za maloletne prestupnike. Osuđen da dođe u koloniju, on je iz nje bežao dva puta, i oba puta su ga uhvatili — poslednji put čak van Zavoda. Na kraju, on je direktno izjavio da neće da se povinuje, i zbog toga su ga udaljili i osudili na samicu. Za Božić su mu rođaci doneli slatkiše, ali ih nisu dali, pošto je bio zatvorenik, i njih je konfiskovao vaspitač. To je zapanjilo i strašno uvredilo dečaka, i kada je direktor bio u obilasku, on je uložio žalbu, žestoko optužujući vaspitača da je darove i slatkiše uzeo za sebe iz koristoljublja; on je zlobno i s podsmehom govorio o koloniji, o drugovima. sve ih je krivio. »Seo sam i ozbiljno porazgovarao s njim«, pričao mi je P. A. »On je sve vreme mračno ćutao. Za dva sata poručio je po mene, molio je da dođem do njega opet, i šta se desilo — pritrčao mi je u suzama, potresen i preobražen počeo je da se kaje, počeo je sebe da kori, i ispričao mi je takve stvari koje sam sve do sada čuvao kao tajnu: pričao mi je tajnu da je, naime, sve dosad imao sramnu naviku koje ne može da se oslobodi, i to ga veoma muči — rečju, bila je to prava ispovest. Proveo sam s njim oko dva sata«, dodao je P. A. »Porazgovarali smo: ja sam mu savetovao neka sredstva za savladavanje te navike, i tako dalje«. P. A. je upadljivo ćutao, dok mi je ovo kazivao, o onome o čemu su oni tada razgovarali, no, složićete se, postoji veština da se pronikne u bolesnu dušu duboko rasrđenog mladog prestupnika koji do tada nije znao za pravdu. Priznajem, veoma bih želeo da saznam potankosti tog razgovora. Evo druge činjenice: svaki vaspitač u svakoj od ovih »porodica« ne samo što prati jesu li vaspitanici pospremili sobu, oprali je i očistili, nego i sam učestvuje, zajedno s njima, u svemu tome. Tamo podove peru subotom, i vaspitač ne samo što im pokazuje kako bi trebalo prati, nego se i sam prihvata posla i pere i čisti pod. To je najdublje shvatanje svoga poziva i svoga ljudskoga dostojanstva. Gde ćete vi, na primer, u činovnika sresti takav odnos prema poslu? I ako su, doista, ti ljudi zapravo odlučili da budućnost kolo nije povežu sa svojim životom, onda će, naravno, cela stvar i biti »uređena« bez obzira na neke tamo teorijske greške, kojih je u početku bilo.

— »Heroji — vi, gospodo romansijeri, sve tražite same heroje«, rekao mi je ovih dana jedan čovek koji je svašta u životu prošao, »i, ne nalazeći u nas heroja, srdite se i pljuckate na Rusiju, a evo, slušajte, ja ću vam ispričati jednu anegdotu: bio jednom jedan činovnik, ima tome davno, još za vlade pokojnoga cara, u početku je služio u Petrogradu, a potom, izgleda, u Kijevu,

a tamo je i umro — i, evo, kao što vidite, to vam je cela njegova biografija. Ali, zamislite, molim vas, taj skromni i ćutljivi čovek je celoga veka duboko u duši patio zbog ropskih prilika u kojima u nas žive ljudi, bolelo ga je što u nas čovek, koji je stvoren prema liku i podobiju Božjemu, može da bude rob drugom, sebi sličnom čoveku — to ga je tako duboko peklo da je od svoje skromne plate, lišavajući suprugu i decu onog najneophodnijeg, počeo da izdvaja i da skuplja novaca i da oslobađa od spahije ponekog seljaka: tako je, za deset godina, oslobodio jednog po jednog, razume se. U toku svoga života on je tako otkupio trojicu ili četvoricu ljudi, i umro je ne ostavivši ništa porodici. Sve je to bilo neznano tiho, neprimećeno. Naravno, kakav je to heroj: to je »idealist četrdesetih godina« i ništa više, čak, moglo bi se reći, smešan, nevešt, jer je mislio da može, jednim takvim slučajem, da pobedi svu nevolju; pa ipak, mogli bi, izgleda mi, naši Potugini da budu pažljiviji prema Rusiji, da se ne bacaju na nju blatom zbog svake sitnice«. Navodim ovde ovu anegdotu (koja se, izgleda, malo odnosi na stvar) samo stoga što nemam razloga da sumnjam u njenu verodostojnost.

No, da nam je samo ovakvih ljudi! Ja neobično volim taj komični tip malih ljudi koji ozbiljno veruju da mogu, svojim mikroskopski sitnim postupcima i upornošću, da pomognu opštu stvar, ne čekajući šire pokrete i inicijative. Evo, takav tip ljudi bi dobro došao, može biti, koloniji maloletnih prestupnika... o, razume se, da on tamo bude pod rukovodstvom prosvećenijih i, da i tako kažemo, viših rukovodilaca...

Uostalom, ja sam u koloniji proveo samo nekoliko časova, i moglo se desiti da mnogo šta previdim, da ne zapazim najbolje, pa i da pogrešim. U svakom slučaju, mislim da su sredstva za prepravljjanje poročnih duša u neporočne zasad nedovoljna.

GLAVA TREĆA

I

RUSKO DRUŠTVO ZA ZAŠTITU ŽIVOTINJA. KURIR. »ZELENO VINO«. ŽEĐ ZA RAZVRATOM I VOROBEJEV. S KRAJA ILI S POČETKA?

U 358-om broju *Glasa* imao sam prilike da čitam o proslavi desetogodišnjeg svečanog jubileja Ruskog društva za zaštitu životinja. Kako divno i humano društvo! Koliko sam mogao da razumem, glavna ideja se gotovo u celini nalazi u sledećim rečima iz govora kneza A. A. Suvorova, predsednika Društva:

»I, doista, zadatak naše nove humanitarne ustanove bio je utoliko teži ukoliko je većina ljudi odbijala da na zaštitu životinja gleda kao na nešto što je za čoveka korisno u materijalnom i moralnom smislu, a sve ovo sledi iz pažljivog i razumnog odnosa koje bi društvo pokazivalo prema domaćim životinjama«.

I, stvarno, nisu samo psi i konji tako dragi »Društvu«, nego je to i čovek, ruski čovek kojeg bi trebalo očovečiti i učiniti humanijim, čemu Društvo za zaštitu životinja može mnogo da pomogne. Kad bude naučio da žali stoku, muzik će početi da žali i svoju suprugu. I zbog toga, iako mnogo volim životinje, posebno se radujem što su uvaženom Društvu drage ne samo

životinje nego i ljudi, ti ogrubeli poluvarvari, ta nehumana bića koja žude za svetlošću! Svako sredstvo prosvjećivanja je dragoceno i poželjno ako može da pomogne da ideja Društva doista postane jedno od sredstava prosvjećivanja. Naša deca rastu i vaspitavaju se u susretu s najodvratnijim slikama. Oni gledaju kako mužik s pretovarenom zapregom šiba svoje kljuse, svoga hranitelja, koje se zaglibilo u blato, šiba ga po očima ili, kao što sam gledao, na primer, ne tako davno, vide kako mužik vozi telad u kolima: natrpao je njih desetak u kola, i vozi ih na klanicu, a sam sedi mirno u kolima na jednom teletu. Tu mu je meko da sedi, kao na divanu s oprugama, ali tele je isplazilo jezik i iskolačilo oči, i, može biti, neće ni stići do klanice. Taj prizor, ja sam u to siguran, nije nikoga uzbudio na ulici: »Ta ionako ih vode na klanje«, ali takve slike čine od čoveka zver, deluju odvratno, osobito na decu. Istina, bilo je i napada na uvaženo Društvo, čuo sam više puta i podsmevanje. Pominjalo se, na primer, da je jednom, pre nekih pet godina, jednog kočijaša Društvo pozvalo na odgovornost zbog lošeg postupanja s konjem, i ovoga su osudili da plati, kažu, petnaest rubalja — to je bilo, naravno, veoma mučno, stoga što posle svega toga mnogi nisu znali koga valja žaliti više, kočijaša ili konja. Sada je, istina, po novom zakonu određeno da se naplaćuje ne više od deset rubalja. Zatim sam slušao i o onim suvišnim nastojanjima Društva da se psi-lutalice, koji su opasni, ili oni koji su izgubili gospodara, ubijaju hloroformom. Neki su primećivali da je takva nežna briga o psima nešto što para uho u vreme kad ljudi umiru od gladi u našim gubernijama. Ali, sve slične primedbe nisu izdržale nikakvu kritiku. Cilj Društva je nešto večno u odnosu na prolazne slučajnosti. Ta je ideja ispravna i tačna i, ranije ili kasnije, ona će oživeti i pobediti. Pa ipak, s druge strane gledano, bilo bi veoma poželjno kad bi nastojanja Društva i pomenute »prolazne slučajnosti« mogli da budu, da tako kažemo, u nekoj ravnoteži; tada bi se, naravno, jasnije video onaj spasonosni i zahvalni put kojim se Društvo približava bogatim i, što je glavno, praktičnim ciljevima u svojim aktivnostima... Možda se ne izražavam jasno; ispričaću jednu anegdotu, jedan istinit događaj, i nadam se da ću tim očitim primerom jasnije izložiti ono što sam hteo da kažem.

Ta se priča dogodila meni davno, u ono moje preistorijsko, da tako kažem, vreme, baš trideset i sedme godine, kada sam imao samo petnaest godina, jednom na putovanju iz Moskve u Petrograd. Ja i moj stariji brat putovali smo s pokojnim našim ocem u Petrograd, da se upišemo u Glavnu inženjerijsku akademiju. Bio je maj, vrućina. Putovali smo sporo, gotovo kao pešice i zadržavali smo se na stanicama po dva i tri sata. Sećam se kako nam

je pred kraj već bilo dosadilo to putovanje, koje je potrajalo gotovo sedmicu.

Ja i moj brat smo tada stremili novom životu, sanjali smo veoma o nečem »lepom i uzvišenom« — tada je ova reč još bila sveža, i izgovarala se bez ironije. A koliko se tada moglo čuti tih divnih reči! Mi smo strasno verovali, a znali smo dobro šta je sve potrebno za ispit iz matematike, pa ipak, maštali smo samo o poeziji i o pesnicima. Brat je pisao stihove, dnevno po tri pesme, a ja sam čak i putem smišljao roman iz venecijanskog života. Samo dva meseca pre toga bio je umro Puškin, i brat i ja smo se putem dogovarali da odmah posle dolaska u Petrograd odemo na mesto dvoboja, i da se probijemo do sobe u nekadašnjem Puškinovom stanu, da vidimo mesto gde je on ispustio dušu. I tako jednom, predveče, stajali smo na stanici u konačištu u nekom selu, ne sećam se više kojem, negde u Tverskoj guberniji, čini mi se — selo je bilo veliko i bogato. Za pola sata trebalo je da krenemo, a ja sam stajao i gledao kroz prozor, i video sam ovo.

Pravo prekoputa svratišta preko ulice nalazila se zgrada stanice. Odjednom se uz doksat te zgrade zaustavila kurirska »trojka«, i iz nje je iskočio *feldjeger* u kompletnom mundiru s faltama nazad, s velikim trorogim šeširom u kojem je bilo belih, žutih i, čini mi se, i zelenih pera (zaboravio sam tu pojedinost; mogao bih se obavestiti, ali meni se sve čini da su lepršala i zelena pera). *Feldjeger* je bio visok, stamen i snažan momak zajapurena lica. On je utrčao u zgradu stanice, i već je tamo »gucnuo« čašicu votke. Sećam se da mi je naš kočijaš kazao da takav *feldjeger* na svakoj stanici popije po čašicu votke — bez toga ne bi mogao da izdrži »toliku muku«. U međuvremenu se poštanskoj stanici približila nova »trojka« za smenu, opremljena zaprega, i kočijaš, mlad momak od nekih dvadesetak godina, u crvenoj košulji, držeći u ruci »armjak«, skočio je na sedište. Odmah je istrčao i *feldjeger*, popeo se na stepenik, i seo u zapregu. Kočijaš je krenuo, ali nije uspeo čestito ni da krene, kad se *feldjeger* podigao i ćutke, bez ijedne reči, zamahnuo svojom desnom snažnom pesnicom, i udario je odozgo u vrat kočijaša. Ovaj se nagnuo napred, podigao je bič, i iz sve snage je udario konja u rukunicama. Konji su pojurili, ali to nimalo nije umirilo *feldjegera*. To je bio metod, a ne neko trenutno razdraženje, tu je bila reč o nečem smišljenom, što je provereno dugogodišnjim iskustvom, i strašna pesnica se ponovo podigla i sručila na zatiljak kočijaša. Zatim opet i opet, i to je tako potrajalo dok se »trojka« nije izgubila u daljini. Razume se, kočijaš se jedva držao od udaraca, šibao je konje kao da je poludeo, i na

kraju ih je toliko išibao da su leteli kao opaljeni. Naš kočijaš mi je objasnio da svi *feldjegeri* tako putuju, a ovaj posebno; ovoga već svi znaju, on kad popije votku i skoči u zapregu obavezno počinje batinama, i bije »sve na isti način«, bez ikakve krivice, bije ravnomerno nekako, i tako drži kočijaša celu vrstu na pesnicama, a posle svega toga i — prestane. Kad ga spopadne dosada, opet može da počne usred puta, a može se desiti da ga Bog i zaboravi, ali zato obavezno počinje čim se približi stanici: počne, na primer, na vrstu pre stanice, i bije li bije, i tako se približava stanici — da mu se svo selo zbog toga divi, a posle celog meseca boli vrat i njega samoga. Momak se vrati nazad, svi mu se podsmevaju: »Ih, tebi je *feldjeger* celi vrat isprepucao«, i momak, može biti, istoga dana premlati svoju mladu suprugu: »Makar tebi da naplatim«, a možda baš zato što si sve »gledala i videla«...

Nema sumnje, nečovečno je što kočijaš tako šiba konje — u sledeću stanicu oni su dojurili izmučeni, jedva dišući. Ali, ko je taj iz Društva za zaštitu životinja ko bi se usudio da na odgovornost pozove ovog mužika zbog nečovečnog postupanja sa svojim konjima, zar ne?

Tu odvratnu sliku zapamtio sam celog života. Nikad nisam mogao da zaboravim ovog *feldjegera*, i mnogo šta sramno i surovo u ruskom narodu ja sam, i mimo volje mnogo godina objašnjavao odveć jednostrano. Vi ćete razumeti, reč je o nečem davnom. Ta slika se pojavljivala, da tako kažem, kao amblem, kao nešto što sasvim očito pokazuje vezu uzroka i posledica. Tu je svaki udarac po životinji, da tako kažem, sebao u svakom udarcu po čoveku. Krajem četrdesetih godina, u vreme mojih najpredanijih i najstrasnijih maštanja, pala mi je na pamet ideja da, ako bi mi pošlo za rukom da stvorim filantropsko društvo, valja obavezno urezati na pečatu Društva ovu putničku trojku — kao amblem i opomenu.

O, nema sumnje, nisu ovo više četrdesete godine, i kuriri ne tuku narod, ali narod sada samog sebe tuče, zadržavši šibe u svom Sudu. Stvar i nije u tome, nego u uzrocima koji povlače za sobom posledice. Nema više *feldjegera*, ali zato ima »zelenog vina«. Kako može »zeleno vino« da liči *feldjegeru*? To je sasvim moguće — ono takođe može čoveka da pretvori u životinju, u zver, može da ga načini grubim i da ga odvoji od uzvišenih pomisli, da ga otupi za svaku razumniju propagandu. Pijanica se ne tiču patnje životinja, on napušta suprugu i svoju decu. Došao pijani muž supruzi koju je napustio, i o kojoj nije vodio računa već mesecima; zatražio je votke i počeo je da je tuče kako bi izmamio još votke, a nesrećna robinja (setite se ženskog

rada, i kako se on u nas ceni), koja nije imala čime da nahrani decu, zgrabila je nož i ubola ga je njime. To se desilo nedavno, i njoj će ubrzo suditi. Nije ni potrebno da pričam o njoj, ima takvih slučajeva na stotine i hiljade, otvorite samo novine. No, glavna sličnost »zelenog vina« i *feldjegera* je u tome što i ono stoji, kao i on, neumoljivo i čvrsto nad ljudskom voljom.

Uvaženo Društvo za zaštitu životinja broji 750 članova koji mogu imati uticaja. No, kako bi bilo kad bi se ono angažovalo u tom smislu da se u narodu smanji pijančenje i trovanje vinom celog jednog pokoljenja! Ta gubi se snaga naroda, presahnuje izvor narodnog bogatstva, osiromašuju se um i razvitak — šta će u svom umu i u svom srcu poneti ova deca naroda našega koja su odrasla u pokvarenosti svojih otaca? Zapalilo se selo, i u selu crkvice, izašao krčmar i doviknuo da će ako se manu spasavanja crkve i prionu na spasavanje krčme, izneti bure narodu. Crkva je izgorela, a krčmu su spasli. Ovi su primeri zasad beznačajni, s obzirom na užase koji nas čekaju u budućnosti. Kada bi uvaženo Društvo htelo makar malo da se angažuje na odstranjivanju prvobitnih uzroka, ono bi tako olakšalo i svoju dobronamernu propagandu. Kako da neko saoseća kad stvari stoje tako kao da je neko namerno hteo da iskoreni svaku čovečnost u čoveku? Da li jedino vino čini zlo i kvari narod u ovo naše prekrasno doba? Svuda se oseća nekakav pijani oblak i dah, nekakva žeđ za razvratom. Počelo je u narodu neko kvarenje ideje sa svuda prisutnim klanjanjem materijalizmu. Materijalizam je, za mene, u ovom slučaju, ono klanjanje naroda pred novcem, pred vlašću zlatne kese U narodu se najednom zacarila misao da je kesa sve, da ona ima svaku moć, i da je sve ono čemu su ga sve dosad učili očevi — glupost. Nevolja će biti ako on ostane s takvim idejama, ali kako može da ne misli tako? Zar neće na narod razvratno delovati takva vlast i sve ono kad je uništen voz s carskim regrutima na odeskoj pruzi, gde je poginulo više od stotina ljudi? Narod gleda i divi se takvoj moći: »Što god hoće, to i učine«, i, hteo-ne hteo, počinje da sumnja: »Evo gde je, znači, prava sila, tu je ona uvek i bila, budi samo bogat pa će sve biti tvoje, sve ćeš moći«. Nema pokvarenije misli od ove.

A ona je tu, i prožima polako sve. Narod nije ničim zaštićen od takvih ideja, nikakvim prosvetljavanjem niti propovedanjem suprotnih ideja. Kroz celu Rusiju prolazi sada već gotovo dvadeset hiljada vrsta železničkih pruga, i na njima svuda i onaj poslednji činovnik propagira slične ideje, gleda na sve tako kao da ima neograničenu vlast nad vama, nad vašom sudbinom, nad vašom čašću — samo ako se nađete kod njega na železničkoj pruzi. Nedavno

je jedan šef stanice, svojom vlašću i svojom rukom, izvukao iz vagona jednu damu koja je tuda putovala, i predao je nekakvom gospodinu koji mu se požalio da je to njegova supruga koja beži od njega — i to bez Suda, bez svake pomisli o tome da on nema pravo da to čini: jasno je, taj šef se, iako nije bio u bunilu, sav oduševio ovom svojom moći. Takvi slučajevi su neprestano sablazan za narod, on ih gleda svakog dana, i izvodi sigurne zaključke. Ja sam ranije osuđivao g. Suvorina za onaj događaj s g-nom Golubejevim. Meni se činilo da ne bi trebalo tako izvrnuti ruglu nevinog čoveka, i to još s isticanjem svih njegovih duševnih proživljavanja. No, sada sam uveliko izmenio svoje gledište čak i na ovakav slučaj. I šta me se tiče što g. Golubejev nije kriv! Gospodin Golubejev može biti čist kao suza, ali zato je Voro-bejev kriv. Ko je taj Voro-bejev? Apsolutno ne znam, i verujem da on uopšte ne postoji, ali — to može biti onaj Voro-bejev koji divlja na prugama, koji određuje takse kako hoće, koji silom izbacuje putnike iz vagona, koji uništava vozove, koji zadržava prtljag da truli mesecima po stanicama, koji nekažnjivo nanosi štete celim gradovima, gubernijama, carevini, i neprestano više nekim divljačkim glasom: »Čuvaj, s puta, ja prolazim!« No, glavna krivica tog opasnog došljaka je u tome što se on izdigao iznad naroda, kao sablazan i razvratna ideja. Uostalom, zbog čega sam se tako okomio na Voro-bejeva, zar je on jedini oličenje ove razvratne ideje? Ponavljam, nešto visi u vazduhu, ispunjeno materijalizmom i skepticizmom: počelo je obožavanje nezarađene dobiti, uživanje u neradu, prevara i zločin čine se hladnokrvno, čovek ubija čoveka zbog jedne jedine rublje. Ja znam da je i ranije bilo mnogo rđavog, ali sada je desetostruko više. Strašno je što postoji takva ideja, reklo bi se, takvo neko učenje, verovanje. U Petrogradu, pre dve-tri sedmice, mlad momak, kočijaš koji teško da je bio punoletan, vozio je noću starca i staricu i, primetivši da je starac pijan do besvesti, izvadio je *perorez* i počeo da kolje staricu. Uхватili su ga, i budala je počela da se opravdava: »Ne znam kako se to desilo i kako se nožić našao u rukama«. I, zaista, stvarno nije znao. Tu vam je ta sredina. Njega je zahvatio i povukao kao u mašinu taj svrabež razvrata, ta savremena tendencija u narodu — nezarađena dobit; kako čovek da ne proba, pa makar i perorezom. »Ne, naše doba ima druga posla, njemu nije do propagande za zaštitu životinja — to je gospodska zabava«, ja sam slušao baš takvu frazu, ali je potpuno odbacujem. Nisam član Društva, ali sam spreman da mu služim i, čini mi se, već mu služim. Ne znam koliko sam uspeo da jasno izrazim svoju želju da ravnoteža između aktivnosti Društva i »prolaznih

slučajnosti« bude veća, o čemu sam gore nešto rekao, ali shvatajući ljudsku i duboko plemenitu težnju Društva, ostajem mu duboko odan. Nikad nisam mogao da prihvatim misao da bi samo desetina ljudi trebalo da dobije više obrazovanje, a da bi onih ostalih devet desetina trebalo da ostanu u mraku neznanja i da budu materijal i sredstvo. Hoću da živim u uverenju da će svih devedeset miliona Rusa (ili koliko ih se još bude rodilo u budućnosti) biti jednog dana obrazovani, prosvećeni i srećni. Znam, i čvrsto verujem u to da opšte prosvećivanje nikome neće naneti štete u nas. Verujem, čak, da će se carstvo misli i svetlosti u nas pre roditi nego bilo gde drugde, jer nema u nas čoveka koji bi se opredelio da deo ljudi postane sličan životinjama zbog blagostanja drugih koji predstavljaju civilizaciju, kao što se sreće svuda u Evropi. U nas su bogati slojevi, dobrovoljno i sami, predvođeni vrhovnom carskom voljom, uništili kmetsko pravo! I, zbog toga, još jednom pozdravljam Društvo za zaštitu životinja od sveg srca; hteo sam samo da izrazim misao da bi bilo poželjno ne počinjati uvek od kraja, nego bi najbolje bilo počinjati pokatkad i — od početka.

II

SPIRITIZAM. NEŠTO O ĐAVOLIMA. IZVANREDNA LUKAVOST ĐAVOLA, AKO SU ONI UOPŠTE ĐAVOLI.

Evo, međutim, ispisao sam svu hartiju, i više nema mesta, a hteo sam da progovorim o ratu, o našim udaljenim provincijama, o književnosti, o dekabristima, i o još pedesetak tema barem. Vidim da bi trebalo pisati gušće, sažimati — to je uputstvo za ubuduće. Uzgred, reč-dve o dekabristima, da ne zaboravim: obaveštavajući o smrti jednog od njih, u našim novinama su rekli da je to, izgleda, jedan od poslednjih dekabrista — to nije sasvim tačno. Od dekabrista u životu je još Ivan Aleksandrovič Anjenkov, baš onaj, dakle, čiju

je prvobitnu priču upropastio pokojni Aleksandar Dima-otac u svom poznatom romanu *Les Memoires d'un maitre d'armes* [\[34\]](#).

Živ je i Matvej Ivanovič Muravjov-Apostol, rođeni brat onog pogubljenog Muravjova. Živi su i Svistunov i Nazimov, možda ima još živih.

Rečju, moram mnogo da odložim za februarski broj. Hteo bih da završim ovaj januarski dnevnik nečim veselijim. Ima jedna takva smešna tema i, što je glavno, ona je u modi: to su đavoli, tema o đavolima i o spiritizmu. Doista, događa se nešto čudno: pišu mi, na primer, da mlad čovek seda u fotelju, savije pod sebe noge, i fotelja počne da skače po sobi — i to se događa u Petrogradu, u prestonici! Zbog čega to ranije niko nije leteo savivši noge u fotelji, nego su svi služili i skromno sticali činove? Pričaju da neka dama ima, negde tamo u nekoj guberniji, toliko đavola u svojoj kući da ni polovinu od toga nema ujka Edi u svojoj kolibi. Ta zar u nas da ne bude đavola! Gogolj piše s onog sveta u Moskvu, i potvrđuje da su to đavoli. Ja sam čitao pismo, znam njegov stil. Kaže da ne izazivamo đavole, da ne prevrćemo stolove, da ne stupamo u vezu s njima: »Ne izazivajte đavole, ne družite se s njima, greh je izazvati đavola...« »Ako po noći počne da te muče nervoza i nesanica, nemoj se ljutiti, moli se, to su đavoli, prekrsti se preko košulje na grudima, izgovori molitvu«. Čuju se i glasovi Božjih pastira: i oni savetuju samoj nauci da se ne upliće u volšebne stvari, da ne »ispituje čudo sije«. A kada su progovorili i pastiri, stvar nije više za šalu. No, nevolja je u tome — jesu li to đavoli? Evo, trebalo bi ovo pitanje uputiti Revizionoj komisiji za spiritizam, koja se sastala u Petrogradu! Ako konačno odluče da to nisu đavoli, nego nekakva tamo električna, neki novi oblik svetske energije — u taj mah će nastupiti potpuno razočaranje: »Evo«, reći će, »prevara, i kakva dosada od svega« — i svi će to napustiti, zaboraviće na spiritizam, i vratiće se svojim poslovima. No, da bi se ispitalo jesu li to đavoli ili ne, bilo bi potrebno da makar neko od naučnika-članova komisije nađe snage i mogućnosti da dopusti postojanje đavola, makar to bilo u okviru pretpostavke. Ali, teško će se među njima naći makar i jedan koji veruje u postojanje đavola, bez obzira na to što mnogo ljudi koji u Boga ne veruju veruju u postojanje đavola spremno i sa zadovoljstvom. I zbog toga je komisija nekompetentna u ovom pitanju. Moja je nevolja u tome što i sam ne mogu da poverujem u đavola, i to mi je i krivo, jer ja sam stvorio jasnu i zadivljujuću teoriju spiritizma koja se, međutim, zasniva na postojanju đavola — bez njih se moja teorija raspada sama od sebe. I, eto, upravo tu

teoriju nameravam da na kraju saopštim čitaocu. Stvar je u tome što ja branim đavole: ovoga puta njih napadaju ni krive ni dužne, i smatraju ih budalama. Ne brinite, oni svoj posao znaju, i ja baš to hoću da dokažem.

Prvo, pišu da su duhovi glupi (to jest, đavoli, nečiste sile: kakvi mogu da budu drugi duhovi osim đavola?) — kad ih dozivaju i pitaju (prevrtanjem stolova), oni kazuju nekakve besmislice, ne znaju gramatiku, nisu izrekli ni jednu novu misao, nisu načinili nikakvo otkriće. Tako razmišljati je apsolutno pogrešno. Šta bi se, na primer, dogodilo kad bi đavoli odjednom pokazali svoju moć i pritisnuli čoveka otkrićima? Kada bi odjednom, na primer, otkrili električni telegraf (to jest, u slučaju da još nije otkriven), kada bi otkrili čoveku razne tajne: »Kopaj tu i tu — naći ćeš blago«, ili »Naći ćeš zalihe kamenog uglja« (a, uzgred, drva su tako skupa) — i šta, sve su to sitnice! Vi, naravno, shvatate da je ljudska nauka još u povoju, ona tako reći tek čini prve korake, i ako ima nečeg sigurnog na čemu ona stoji to je zasad činjenica da se ona učvrstila na svojim nogama: pa, eto, odjednom će početi da sipa otkrića kao što su, na primer, da Sunce stoji a Zemlja se oko njega vrti (a to zato što verovatno ima još mnogo takvih otkrića, sličnih razmera, koja nisu još učinjena, i o kojima i ne sanjaju naši naučnici) — da li bi se tada i odjednom sva znanja svalila na čoveka i, što je još važnije — da li bi¹ to bilo sve besplatno, u obliku nekog tamo poklona? Pitam, šta bi tada bilo s ljudima? O, naravno, u početku bi svi bili ushićeni. Ljudi bi se grlili u zanosu, bacili bi se na proučavanje otkrića (a to bi zahtevalo vremena), oni bi odjednom osetili da su, da tako kažemo, zasuti srećom i materijalnim blagom, možda bi hodali i leteli po vazduhu, preletali bi ogromna prostranstva deset puta brže nego što danas čine pomoću železnice, oni bi izvukli iz zemlje basnoslovna bogatstva, možda bi pomoću hemije stvorili nove organizme, a govedine bi bilo po tri funte na čoveka, o čemu sanjaju naši ruski socijalisti — rečju, jedi, pij, naslađuj se. »Evo«, povikali bi tada svi filantropi, »sada je čovek obezbeđen, i sada će se pokazati! Nema više materijalnih lišavanja, više nema »sredine« koja pritiska i koja je bila uzrok svim porocima, sada će čovek biti divan i pravičan! Nema više danonoćnog rada zbog opstanka, sada će se svi posvetiti dubokim i uzvišenim mislima i opštim pojavama. Sada, sada tek počinje pravi život!« I, kako bi to bili umni i divni ljudi koji bi tada povikali uglas, oni bi, može biti, povelili i druge za sobom, i svi oni bi najzad zapevali opštu himnu: *Ko je sličan Zveri ovoj? Njoj neka je hvala što nam donosi oganj s neba!*

Ali, teško da bi ovo ushićenje potrajalo u toku jednog pokoljenja ljudi! Ljudi bi odjednom uvideli da više nema života, nema slobode duha, nema ličnosti i volje, neko im je sve to odjednom ukrao, izgubio se ljudski lik i pojavio se životinjski lik roba, životinjski lik, ali s tom razlikom što životinja ne zna da je životinja, a čovek bi saznao da je postao životinja. I čovečanstvo bi počelo da truli, ljude bi pokrile rane, i oni bi grizli svoj jezik u mukama, shvatajući da su život prodali za »hleb«, za »kamenje koje je pretvoreno u hlebove«, Ljudi bi shvatili da ne može biti sreće bez patnje, da će se misao ugasiti u neaktivnosti, da se ne može voleti bližnji ako mu se ne žrtvuje nešto od vlastitog truda, da je gnusno živeti u neradu, i da *sreća nije u sreći, nego samo u njenom dostizanju*. Nastupiće tuga i dosada: sve je urađeno, i više nema šta da se radi, sve je spoznato i više nema šta da se saznaje. Samoubice će se pojavljivati masovno, a ne kao sada, negde po ćoškovima, ljudi će se sastajati nekim sredstvom koje će biti pronađeno zajedno s drugim otkrićima. I tada će, može biti, oni ostali zavapiti ka Bogu: *U pravu si, Gospode, ne živi čovek od hleba jedinoga!* Ustaće tada protiv đavola, i napustiće čaranje i magiju... O, nikad Bog ne bi pustio takvu muku na čovečanstvo! I propašće carstva đavolska! Ne, đavoli neće učiniti tako značajnu političku grešku. Oni su mudri političari, i idu cilju sigurnim putem (opet da kažemo, ako su doista đavoli u pitanju!)

Ideja njihovoga carstva je razdor — oni na razdoru hoće da ga zasnuju. Zbog čega im je baš razdor toliko potreban? Pa, pogledajte, razdor je strašna sila sama po sebi, nesloga posle dugih međusobnih trvenja dovodi ljude do besmisla, do pomračenja uma i deformacije osećanja. U neslozi, onaj koji je uvredio nekoga, kad shvati da je uvredio doista, ne ide da se miri s onim kojega je uvredio, nego kaže: »Ja sam ga uvredio pa, prema tome, trebalo bi da mu se osvetim«. Glavna stvar je u tome što đavoli odlično poznaju svetsku istoriju, i naročito pamte sve ono što je na razdoru bilo zasnovano. Njima je, na primer, poznato da, ako postoje sekte u Evropi koje su se odvojile od katolicizma i koje se drže sve do danas, da je to moguće jedino zato što je zbog njih bila, u svoje vreme, prolivena krv. Kada bi katolicizmu, na primer, došao kraj, bilo bi odmah svršeno i s protestantskim sektama — protiv čega bi one tada imale da protestuju? One su i sada gotovo sve sklone da pređu u nekakav tamo »humanizam«, ili čak prosto u ateizam, što se u njih, uostalom, odavno primećivalo, a što se, eto, još održavaju kao religije — to je stoga što još znaju da protestuju. One su još do prošle godine protestovale, i to kako — do samoga pape su stigle.

O, razume se, đavoli će na kraju postići svoje, i zgaziće čoveka »kamenjem koje je pretvoreno u hlebove«, kao mušicu — to je njihov glavni cilj, i oni će se odlučiti na to samo tako što će unapred obezbediti svoje buduće carstvo od ljudske pobune, osiguravši mu tako dugovečnost.

Ali, kako ukrotiti čoveka? Razume se: *divide et impera*^[35] — zavadi protivnika, i pobedićeš! A za to je potreban razdor. S druge strane, ljudi će osetiti dosadu od kamenja pretvorenog u hlebove, i biće potrebno naći im čime bi se uposlili — kako ne bi osećali dosadu. A razdor je zanat za ljude!

I, sad pogledajte kako u nas đavoli uvode razdor i kako, da tako kažemo, od prvog koraka počinju sa spiritizmom, od razdora. A u tome im baš ide naruku naše nemirno vreme. Evo koliko su u nas uvredili ljude koji su poverovali u spiritizam. Na njih viču i podsmevaju im se što veruju u svoje stolove, kao da su naumili i učinili nešto nečasno, ali oni uporno nastavljaju da rade svoj posao, ne obzirući se na neslogu i razdor. A i kako da prestanu da ispituju: đavoli počinju od kraja, pobuđuju radoznalost, ali zbune i ne objasne, brkaju i otvoreno se podsmevaju u oči. Pametan čovek koji zaslužuje svaku pažnju i poštovanje stoji, mršti čelo i dugo razmišlja — šta je to? Najzad odmahne rukom, i spreman je da ode, ali u publici se začuje još jači smeh, i stvar se nastavlja tako što adept, hteo-ne hteo, ostaje i dalje, iz osećanja samoljublja.

Pred nama je reviziona komisija za kontrolu spiritizma, naoružana svim sredstvima nauke. Nestrpljenje u publici, i zatim šta: đavoli i ne pomišljaju da se protive, naprotiv, odmah se sasvim postiđeni povlače — seanse ne uspevaju, prevara i trikovi postaju jasni. Čuje se zlobni grohot sa svih strana, komisija se povlači praćena prezrivim pogledima, adepti spiritizma propadaju od stida, a osećanje osвете se prikrada i ulazi u srca i jedne i druge strane. I, evo, izgleda čas da propadoše đavoli, čas opet ne. Čim se načas odvoje naučnici i razboritiji ljudi, oni opet pokažu neki još natprirodniji trik svojim bivšim adeptima, i oni su odmah ubeđeniji nego što su pre bili. Opet sablazan, opet razdor! U Parizu su prošlog leta sudili jednom fotografu zbog spiritističkih prevara: on je dozivao pokojnike i fotografisao ih, imao je narudžbina preko vrh glave. No, njega su otkrili, i on je na Sudu priznao sve, čak je predstavio i damu koja mu je pomagala u izazivanju dozvanih seni. Šta mislite vi — jesu li poverovali oni koje je prevario fotograf? Nikako. Jedan od njih je, kažu, rekao ovako: »Umrlo mi je troje dece, a nisam imao njihovu fotografiju i, evo, fotograf mi je načinio

slike: i svi liče, sve sam ih poznao. Šta se mene tiče što je on tu pred vama priznao prevaru? On ima svoju računicu, a ja imam u rukama činjenice — i ostavite me na miru«. To je bilo u novinama, ne znam jesam li tačno preneo potankosti, ali suština je tačna. Šta će biti, na primer, ako se u nas desi nešto slično: tek što se učena komisija, obavivši posao i raskrinkavši trikove, povuče, đavoli će zgrabiti nekog od njenih najupornijih članova, na primer g-na Mendeljejeva, koji je u javnim predavanjima razobličavao spiritizam, i odjednom će ga zgrabiti i uloviti u svoje mreže, kao što su u svoje vreme ulovili Kruksa i Olkota — povešće ga posle toga na stranu, dići će ga na pet minuta da visi u vazduhu, materijalizovaće mu nekog od bliskih pokojnika, ili' nešto u tom smislu takvo da se ne može mnogo sumnjati — no, šta će tada biti, pitam vas? Kao pravi naučnik, on će biti primoran da prizna postojeću činjenicu — i to on koji je držao predavanja! Kakav prizor, kakva sramota, skandal, povici, krici negodovanja! Ovo je, naravno, samo šala, ja sam uveren da se g-nu Mendeljejevu ne može ništa slično dogoditi, iako su u Engleskoj i Americi đavoli, izgleda, postupali baš po ovakvom planu. No, a šta će biti ako đavoli, pripremivši polje aktivnosti i unevši dosta razdora, odjednom naume da prošire svoje aktivnosti neizmerno, i pređu na ono ozbiljno, na pravo? To je podrugljiv svet na sve spreman, od njih se svašta može očekivati. No, šta će biti, na primer, ako se oni odjednom uvuku u narod, zajedno s opismenjavanjem? A naš je narod nezaštićen, naviknut na mrak i na razvrat, i nema u tom smislu, izgleda, mnogo onih koji bi ga uputili! On može da poveruje strasno u te nove pojave (ta on veruje i Ivanu Filipoviču) i tada — kakav će zastoj nastupiti u njegovom razvitku, kakva šteta, i na kako dugo vreme! Kakvo klanjanje idolu materijalizma, i kakav novi razdor — sto, pa i hiljadu puta veći od predašnjeg, a to je ono što đavo traži. A do razdora će nesumnjivo doći, naročito ako spiritizam bude pritešnjen i proganjan (a to će čak neminovno uslediti od strane onih koji nisu poverovali u spiritizam, od toga dela naroda) — tada će se on u trenutku razliti kao zapaljeni kerozin, i sve će planuti. Mistične ideje vole da budu progonjene, proganjanje njih stvara. Svaka slična progonjena ideja liči onom petroleju kojim su potpaljivači polili podove i zidove Tiljerija pre požara, tog gasa koji je još više rasplamteo požar u zgradi koja je čuvana. O, đavoli znaju snagu zabranjene vere, i možda su oni vekovima čekali kada će se čovečanstvo splesti i spotaknuti kod stola. Njima, naravno, upravlja nekakav veliki zao duh velike snage, i umniji od Mefistofela, koji je proslavio Getea, po uverenju Jakova Petroviča Polonskog.

Nema sumnje, ja sam se smejao i šalio sam se od prve do poslednje reči, ali evo šta sam samo hteo da naglasim u zaključku: ako se na spiritizam pogleda kao na nešto što donosi novu veru (a svi spiritisti, čak i oni najtrezveniji, skloni su pomalo takvom gledanju na stvari), onda bi mnogo šta od onoga što smo gore rekli moglo da bude uzeto ozbiljno — bez neke šale. I zato neka Bog da uspeha, i u što skorije vreme, u slobodnom istraživanju i na jednoj i na drugoj strani, samo to može da pomogne da se iskoreni zao duh koji je uzeo maha, a možda i da se nauka obogati novim otkrićima. A galamiti na drugoga, sramotiti i progoniti drugoga zbog spiritizma i odstranjivati ga zbog toga iz društva — to, po mom mišljenju, znači samo učvršćivati i širiti ideju spiritizma u njenom najgorem obliku. To je početak netrpeljivosti i proganjanja. A đavoli to i žele!

III

REČ-DVE POVODOM MOJE BIOGRAFIJE

Ovih dana su mi pokazali moju biografiju, objavljenu u *Ruskom enciklopedijskom rečniku*, koji uređuje profesor S. — Petrogradskog univerziteta I. N. Berjozin (godina druga, tom V, sveska 2-ga, 1875. godina), koju je sastavio g-n V. Z. Teško je zamisliti da je na pola stranice moglo da bude učinjeno toliko grešaka. Ja sam se rodio ne 1818, nego 1822. godine. Moj pokojni brat, Mihail Mihajlovič, izdavač časopisa *Vreme* i *Epoha*, bio je moj stariji brat, a ne mlađi četiri godine. Posle izdržavanja kazne, na koju sam bio osuđen godine 1849, kao *državni prestupnik* (o karakteru moga prestupa g-n V. Z. ne kaže ni reči, dodato je samo da sam bio »umešan u aferu Petraševskog«, što će reći u Bog zna kakvu aferu, jer niko nije dužan da zna i da pamti aferu Petraševskog, a *Enciklopedijski rečnik* je namenjen opštoj informaciji, pa ljudi mogu biti dovedeni do toga da pomisle kako sam bio proteran zbog pljačke), ja sam direktno po volji pokojnog Gospodara stupio' u redovnu vojsku, i posle tri godine službovanja bio sam proizveden u

oficira — nisam nikad bio deportovan u Sibir, kao što kazuje g-n V. Z. Redosled mojih dela je izmešan: priče koje pripadaju prvom periodu moje književne delatnosti u biografiji su pomenute u vezi s poslednjim periodom. Takvih grešaka ima mnogo, i ja ih neću nabrajati, kako ne bih zamarao čitaoca, ali ako bude potrebno — ukazaću na sve. Ali, ima i čistih izmišljotina. G-n V. Z. kaže da sam bio urednik lista *Ruski svet*; *izjavljujem* da nisam uređivao *Ruski svet*, pa i više od toga: nisam nikad štampao ni jedan redak u tom cenjenom listu. Neosporno je, g-n V. Z. može da ima svoje gledište (g. Vladimir Zotov?), on ima pravo da smatra kako je to nevažna stvar u biografijama kada je pisac rođen, šta je doživeo, kojim je redom objavljivao svoja dela, koja se njegova dela odnose na prvi, koja na drugi period u stvaralaštvu, šta je pisac uređivao, u kojim je izdanjima sarađivao — pa ipak, makar akuratnosti radi, ne bi bilo naodmet malo više zdravog razuma. Ako toga nema ovde, čitaoci mogu pomisliti da su i ostali prilozi u rečniku g. Berjozina isto ovako aljkavo rađeni.

IV

JEDNA TURSKA POSLOVICA

Uzgred, i za svaki slučaj, uneću ovde jednu tursku poslovicu (pravu tursku, ne izmišljam):

»Ako si se uputio cilju, i ako se putem budeš zaustavljao da baciš kamen na svakog psa koji laje, nikad nećeš stići na cilj«.

Koliko budem mogao, držaću se u *Dnevniku* ove mudre poslovice iako, međutim, ne želim sebe da vezujem unapred datim obećanjima.

FEBRUAR

GLAVA PRVA

I

O TOME KAKO SMO SVI MI DOBRI LJUDI. SLIČNOST RUSKOG DRUŠTVA I MARŠALA MAK MAHONA.

Prvi broj *Dnevnika pisca* bio je primljen blagonaklono, gotovo niko nije psovao, mislim u književnosti — a ono dalje i ne znam. Ako je i bilo malo književnih psovki, to je bilo neznatno. *Petrogradske novine* su pohitale da podsete publiku u uvodniku da ne volim decu, momke i mlade ljude, i u istom broju su, dole u svom feljtonu, prešampale iz mog *Dnevnika* celu priču *Dečak kod Hrista na božićnoj jelki*, koja ipak svedoči o tome da ja baš sasvim ne mrzim decu. Uostalom, sve su to sitnice, a za mene je zanimljivo pitanje: je li dobro, ili nije dobro, to što sam svima ugodio? Je li to dobar ili loš znak? Ta možda je loš? Uostalom, ne, zašto, neka bude dobar, a ne loš znak, i na tome ću se zaustaviti.

I, doista: ta svi smo mi dobri ljudi, no, razume se, osim onih loših. No, evo šta ću primetiti povodom ovoga: u nas, možda, loših ljudi uopšte i nema, postoje samo ništavila i gadovi. Do loših još nismo dorasli. Nemojte mi se smeјati, nego razmislite: nama se događalo da, u nedostatku svojih loših ljudi

(opet, uz sve ono obilje svakojakih gadova), počnemo neobično da cenimo, na primer, razne loše ljude koji su se javljali kao književni tipovi, najvećim delom pozajmljeni iz inostranstva. I ne samo da smo ih cenili — trudili smo se da im ropski podražavamo u stvarnom životu, oponašali smo ih, i to smo činili tako da iz kože izađemo. Setite se koliko je u nas bilo Pečorina koji su stvarno načinili toliko gadosti posle čitanja *Junaka našega doba*. Otac tih rđavih ljudi u nas, u književnosti, bio je Silvio iz pripovesti *Pucanj*, kojeg je dobronamerni i divni Puškin uzeo od Bajrona. I Pečorin je ubio Grušnjickog samo zato što se nije baš najbolje osećao u svojoj uniformi, i što je na balovima visokog društva u Petrogradu malo ličio junaku, osobito u očima lepog pola. Mi smo u svoje vreme cenili i uvažavali te male zlobne ljude samo stoga što su oni bili ljudi neke *čvrste* mržnje, nasuprot nama Rusima koji smo, kao što je poznato, ljudi u kojih mržnja nije nešto čvrsto — a tu smo svoju osobinu mi naročito prezirali u sebi. Rusi ne umeju dugo i ozbiljno da mrze, i to ne samo ljude nego čak i poroke, mrak neznanja, despotizam, opskurantizam i ostale slične nazadne stvari. U nas su sada spremni da se izmire pri prvom slučaju, zar ne? I, doista, pomislite: zbog čega bismo mrzeli jedni druge? Zbog rđavih postupaka, možda? Ali, to je šakaljiva, neugodna tema, za nju nema mnogo razloga — rečju, to je nešto s dve oštrice, i nje se ne bi trebalo, barem u sadašnje vreme, doticati. Ostaje mržnja zbog ubeđenja, ali i tu ne verujem ozbiljno u neku postojanost naše sposobnosti za mržnju. Bilo je, na primer, nekad u nas slovenofila i zapadnjaka, i oni su mnogo ratovali među sobom. Ali sada, posle ukidanja kmetskog prava, završila se reforma Petrova, i nastupilo je neko opšte *sauve qui peut*. I, evo, slovenofili i zapadnjaci su se odjednom složili u misli da je sada sve moguće očekivati od naroda: on je ustao, krenuo je, i od njega se može jedino u nas očekivati poslednja reč. Na tome su se, izgledalo je, slovenofili i zapadnjaci mogli izmiriti, ali se nije tako dogodilo: slovenofili veruju u narod zato što u narodu podrazumevaju postojanje svojih sopstvenih principa, a zapadnjaci su spremni da veruju u narod samo pod uslovom da narod nema nikakvih sopstvenih principa. I, evo, tuča se nastavlja, nego šta biste vi hteli. Ja čak i u tu tuču ne verujem; tuča je tuča, a ljubav je ljubav. I zbog čega oni koji se tuku ne bi mogli u isto vreme da vole jedan drugoga? To se čak u nas veoma često događa, osobito kad se potuku veoma dobri ljudi. A zbog čega mi nismo dobri ljudi (opet, osim gadova)? Ta mi se tučemo uglavnom zato što je došlo vreme ne teorija i novinskih napada, nego vreme praktičnih rešenja. Odjednom je nastala potreba da se izjasnimo

pozitivno — o vaspitanju, o pedagogiji, o železnicama, o »zemstvu«, o medicinskoj službi, i tako dalje, o još stotinu tema — i, što je najvažnije, odmah, što je moguće pre, kako se ne bi zadržavao posao, a pošto smo se mi u toku dva veka odvikli od svakoga posla i postali nesposobni za bilo šta, prirodno je što smo se odjednom zgrabili za kose, i to tako da, ukoliko više osećamo svoju nesposobnost, utoliko se žešće tučemo i čupamo. Šta je tu loše, pitam vas. To je samo dirljivo, i ništa više. Pogledajte decu: deca se tuku samo dotle dok ne nauče da izražavaju svoje misli, baš kao i mi. No, pa šta, tu uopšte nema ničeg beznadežnog, naprotiv, to samo dokazuje našu svežinu, našu — da tako kažemo — nevinost. Recimo, u nas, u književnosti, u nedostatku, na primer, misli, ljudi se ruže svakojakim rečima, i odjednom: to je nemoguće naivan način koji se sretao u primitivnih naroda; samo, Bogu hvala, čak i u tome ima nečeg gotovo dirljivog: dirljiva je ta dečja neukost, to odsustvo iskustva i ta neveština da se izružimo kako valja. Ja se uopšte ne smejem, i ne rugam se: ima u nas svuda poštenog i čistog priželjkivanja dobra (kako hoćete, ali to je činjenica), želje za opštom koristi koja je ispred svakog egoizma, naivne želje ispunjene verom, i pri tom sve to nije nešto posebno što ima kastinskog duha (a ako se ovo gde i sretne, to su sitni i retki slučajevi, nešto beznačajno, što svi preziru). To je veoma važno, a znate li zbog čega: zato što to nije malo, nego naprotiv, to je mnogo, veoma mnogo. Evo, i neka od nas i ne traže više: šta će nam još neka tamo »postojanost u mržnji«. Poštenje i iskrenost našega društva ne samo što ne podležu sumnji, nego se nameću svima. Pogledajte, i videćete da je u nas na prvom mestu vera u ideju, u ideal, a potom dolazi ono lično, zemaljska blaga. O, rđavi sitni ljudi i u nas uspevaju da rade svoje poslove u onom suprotnom smislu, pa čak u naše vreme, reklo bi se, bolje nego ranije, ali zato ti ljudi u nas ne vladaju javnim mnjenjem, i ne izbijaju na vrh — nego se događalo mnogo puta dosad da su morali, i kad su bili na vrhuncu svoje moći, da prihvate ton onih idealnih ljudi, onih mladih, smelih, koje su do tada često smatrali smešnim i jadnim. U tom smislu je naše društvo slično narodu koji takođe ceni svoju veru i svoj ideal više od svega svetovnog il prolaznog, u tome se i nalazi onaj punkt kojim se ono vezuje i sjedinjuje s narodom. Idealizam je prijatan i ovde i tamo: ako ga jednom izgubiš, nikakvim ga novcima više nećeš kupiti. Iako je naš narod obuzet razvratom sada više nego ikad ranije, nikad u njega nije bilo odsustva principa, nikad ni najveći podlac nije u nas govorio: »Ovako bi trebalo raditi kao što ja radim«; naprotiv, uvek je verovao i bio tužan stoga što čini loše, a zna da ima boljeg od svega ovoga

što on čini. Ima snažnih ideala u narodu, a to je najvažnije: kad se promene prilike i poprave stvari, razvrat će možda nestati u narodu, oni sveti ideali će tada biti nešto i čvršće i svetije nego što je do tada bilo. Naša omladina traži žrtvovanja i podvige. Savremeni mladić o kojem se tako mnogo i stalno govori u svakom smislu, često obožava najprostodušniji paradoks i žrtvuje zbog njega sve, život, ali sve je to zato što on taj paradoks smatra istinom. Zasad je u pitanju neprosvećenost: kad dođe prosvećenost, pojaviće se i drugačija gledišta, paradoksi će nestati, ali neće nestati plemenitost srca, žed za podvigom i težnja ka žrtvovanju — a to je ono što je najbolje. O, to je druga stvar, i drugo pitanje: u čemu to mi svi, koji težimo opštem dobru i koji se svuda udružujemo zbog uspeha opšteg dobra — u čemu mi vidimo sredstva za ostvarenje ovoga? Mora se priznati da u nas u tom smislu nisu svi još složni, i zasad je tako da naše društvo u tom smislu podseća na maršala Mak Mahona. U toku nedavnog putovanja po Francuskoj, uvaženi maršal je, u jednom svečanom govoru, odgovarajući na pozdrav nekog gradonačelnika (a Francuzi vole te pozdravne govore i odgovore na njih), izjavio da se njegova celokupna politika, kako je rekao, nalazi u rečima: »Ljubav prema otadžbini«. To je bilo rečeno u trenutku kad je cela Francuska nestrpljivo očekivala šta će upravo on reći. Ovo mišljenje je čudno i, nema sumnje, pohvalno, ali i začuđujuće neodređeno, jer bi isti ovaj gradonačelnik mogao da uzvрати Njegovom prevashodstvu da se nekom drugom ljubavlju može potopiti otadžbina. Ali, gradonačelnik nije uzvratio ništa, naravno plašeći se da dobije odgovor: »*J'y suis, et j'y reste!*«^[36] — frazu, dakle, od koje uvaženi maršal, izgleda, neće dalje krenuti napred. No, i tako je sve kao u našem društvu: svi se mi slažemo u ljubavi, ako ne prema otadžbini a ono prema opštem delu (reči ništa ne znače) — ali u čemu vidimo sredstva za to, i ne samo sredstva nego i samu tu opštu stvar — to je u nas isto tako nejasno kao i u maršala Mak Mahona. I zbog toga, iako sam ugodio nekima i cenim to što su mi pružili ruku, ipak predosećam velike nesuglasice oko daljih potankosti, jer se ne mogu složiti u svemu i sa svima, ma koliko ja bio odmeren čovek.

II

O LJUBAVI PREMA NARODU. NUŽNOST SPORAZUMA S NARODOM.

Evo, ja sam, na primer, napisao u januarskom broju *Dnevnika* da je naš narod grub i neprosvećen, predan mraku i razvratu, da je »varvarin koji očekuje svetlosti«. No, upravo sam pročitao u *Bratskoj pomoći* (to je zbornik koji izdaje Slovenski komitet, u korist Slovena koji se bore za slobodu) — u tekstu nezaboravnog, i svim Rusima dragog, pokojnog Konstantina Aksakova, da je ruski narod odavno već prosvećen i »obrazovan«. I, šta? Jesam li zbunjen tim mojim očitim neslaganjem s mišljenjem Konstantina Aksakova? Nimalo, i ja delim to mišljenje, i odavno ga vatreno podržavam. Kako, onda, mirim takve protivrečnosti? Ali, stvar je u tome što se ovo, po mom mišljenju, može lako pomiriti dok su, na moje čuđenje, prema nekim mišljenjima, ove teme nesaglasne. Valja umeti odvajati u ruskog čoveka iz običnog naroda njegovu lepotu od nanosa varvarstva. Okolnosti u toku cele istorije ruskog naroda bile su takve da je on bio do te mere predan razvratu i kvaren, sablažnjavan i mučen, da je jednostavno čudno kako je mogao da opstane i da sačuva ne samo svoju lepotu, nego jednostavno ljudski lik. Onaj ko je pravi prijatelj čovečanstva, koga je makar jednom bolelo srce zbog stradanja naroda, taj će znati da razume i da izvini ovu prljavštinu koja je nanos, prljavštinu u koju je potonuo naš narod, taj će znati da i u toj prljavštini pronade biser. Ponavljam: sudite o ruskom narodu ne po onim odvratnim stvarima koje on tako često čini, nego po onom velikom i svetom, za čim on i u najodvratnijem postupku svom žudi. Ta nisu ni svi u narodu podlaci, ima pravih svetaca, i to kakvih — oni svetle, i svima nama put obasjavaju! Ja sam gotovo slepo ubeđen da nema takve hulje i nitkova u ruskom narodu koji neće priznati da je hulja i nitkov, dok se u drugih sreće da takav čini nitkovluke i zbog toga sebi odaje hvalu — pretvara svoj nitkovluk u princip, tvrdi da se u tome sastoji *L'Ordre*^[37] i

svetlost civilizacije, i takav nesrećnik završava time što svemu tome iskreno poveruje, slepo, pa čak i nekako čestito. Ne, sudite naš narod ne po tome šta je on sada, nego po onome šta želi da bude. A njegovi ideali su snažni i sveti, oni su ga sačuvali u toku vekovnih stradanja; oni su se srodili s njegovom dušom od iskoni, i obdarili su je dobrodušnošću i poštenjem, iskrenošću i širokim umom otvorenim za sve — i sve to stoji u onom najprivlačnijem i najharmoničnijem jedinstvu u našem narodu. Ima pri svem tom i mnogo prljavštine, ali ruski narod zbog toga i sam pati, pati i veruje — da je sve to privremena naslaga i đavolsko kušanje; nestaće tama, i neminovno će zablistati, jednog dana, večna svetlost. Neću da pominjem njegove istorijske ideale, njegovog Sergija, Teodosija Pečerskog, pa čak ni Tihona Zadonskog. A uzgred: zna li mnogo njih za Tihona Zadonskog? Zbog čega se tako malo zna, i tako malo čita?

Nema se vremena, šta li? Verujte, gospodo, vi biste se začudili kakve stvari možete saznati. Ali, vratiću se, bolje, našoj književnosti — sve što je u njoj istinski lepo, sve je uzeto iz naroda, počinjući od onog smirenog i dobrodušnog tipa Bjelkina, kojeg je stvorio Puškin. Ta u nas sve vodi od Puškina. Njegovo okretanje narodu u najranijem periodu njegove delatnosti nije imalo primera, i bilo je do te mere zadivljujuće, i za ono vreme do te mere neočekivana reč da ga možemo objašnjavati samo ako ne čudom a ono neobičnom veličinom genija kojeg mi, dodaću u ovoj prilici, još nismo u stanju da cenimo. Neću da pominjem one čisto narodne tipove koji su se pojavili u naše vreme, ali setite se *Oblomova*, setite se *Plemičkog gnezda* Turgenjeva. Tu, naravno, nije reč o narodu, ali sve što je u tipovima Gončarova i Turgenjeva večno i lepo — sve je to otuda što su se oni sjedinili s narodom, taj dodir s narodom dao im je neobičnu snagu. Oni su pozajmili od naroda prostodušnost, čistotu, krotkost, širinu uma i nezlobivost, nasuprot svemu onome unakaženom, licemernom, što je nanos i ropska pozajmica. Nemojte se čuditi što sam odjednom progovorio o ruskoj književnosti. Zasluga je naše književnosti u tome što se ona u celini, preko svojih najboljih predstavnika, a posebno preko celokupne naše inteligencije — imajte to na umu — poklonila pred istinom naroda, i priznala ideale naroda za nešto istinski lepo. Uostalom, ona je bila prinuđena da te ideale uzme kao obrazac, delimično čak i mimo svoje volje. Istini za volju, ovde je bilo odlučujuće umetničko osećanje, a ne dobra volja. Ali, dosta zasad o književnosti, ja sam o njoj počeo samo povodom naroda.

Pitanje naroda, gledanje na narod i razumevanje je sada u nas najvažnije pitanje od kojeg zavisi cela naša budućnost — moglo bi se, čak, reći da je to naš praktični problem. No, za sve nas, narod još ostaje teorija i zagonetka. Svi mi koji volimo narod gledamo na njega kako na teoriju i, izgleda, niko od nas ne ume da ga voli onakvog kakav je on doista — mi volimo samo onaj narod koji smo zamislili. O, kada bi ruski narod bio ne onakav kakvim ga mi zamišljamo, izgleda da bismo svi mi, bez obzira na svu našu ljubav, okrenuli glavu od njega — bez i najmanje žaljenja. Govorim o svima, ne izuzimajući i slovenofile, oni baš najviše od toga pate. što se mene tiče, neću da skrivam svoja ubeđenja, baš nameran da jasnije odredim dalji tok moga *Dnevnika*, i, da bi se izbegle nedoumice, svak će unapred znati: valja li mi pružiti ruku ili ne, literarno rečeno. Ja ovako mislim: malo je verovatno da smo mi tako dobri i lepi da bismo mogli da istaknemo sebe kao ideal narodu, i da od njega zahtevamo da bude obavezno onakav kakvi smo mi. Ne čudite se pitanju koje je postavljeno iz ovakvog čudnog ugla. Ali, to se pitanje nije u nas nikad drugačije postavljalo nego ovako: »Ko je bolji, mi ili narod? Valja li narod da sledi nas, ili mi njega?« Eto šta danas govore svi oni koji makar nešto imaju u glavi, i koji osećaju šta je to briga za opštu stvar. I zato ću odgovoriti iskreno: naprotiv, mi smo dužni da se poklonimo pred narodom, i da od njega očekujemo i misao i sliku, da se poklonimo pred istinom naroda, i da je priznamo za istinu čak i u onom užasnom slučaju ako ona potiče delimice i iz prazničnog *Mineja*. Rečju, mi bi trebalo da pognemo glavu, kao bludni sinovi koji su dve stotine godina boravili daleko od doma, i koji su se ipak vratili kao Rusi, što je, uostalom, naša velika vrlina. Ali, s druge strane, mi bi trebalo da se poklonimo samo pod jednim uslovom, i to je naše *sine qua non*: i narod bi od nas trebalo da primi mnogo šta od onoga što mi donosimo sobom. Ne možemo mi pred njim sasvim da uništimo, sebe, čak ne i pred njegovom istinom, ma koliko uzvišena ona bila; ono što je naše, neka ostane nama, i mi ga nećemo dati ni za šta na svetu, čak ni za sreću onog sjedinjenja s njim. U protivnom slučaju, neka i narod i mi propadnemo, nezavisno jedan od drugog. No, tog protivnog slučaja neće uopšte biti — ja sam čvrsto uveren da ono *nešto* što mi nosimo sobom stvarno postoji: to nije neko priviđenje, to nešto ima i lik, i formu, i težinu. Pa ipak, ponoviću opet, mnogo onoga što je još pred nama jeste zagonetka, i takva da je strašno i čekanje. Predskazuje se, na primer, da će civilizacija iskvariti narod: to je takav razvoj događaja u kojem će se, naporedo sa spasenjem i svetlošću, pojaviti mnogo lažnog i licemernog, mnogo uzbuđenja i rđavih navika —

tako da će se tek u pokoljenjima koja su pred nama, recimo tamo kroz dvesta godina, pojaviti tek valjano seme, a nas sada i našu decu očekuje nešto užasno. Je li tako, po vašem mišljenju, gospodo? Je li našem narodu obavezno suđeno da prođe još jednu fazu novog razvrata i laži, kao što smo mi prošli kroz to, usvajanjem civilizacije (mislim da smo mi počeli zar ne, našu civilizaciju direktno od razvrata) ? Želeo bih da čujem, u vezi s ovim, nešto utešnije, Ja sam sklon verovanju da je naš narod takvo veliko more da će se u njemu izgubiti, kao same od sebe, sve nove mutne bujice, ako se odnekud budu pojavile i potekle. Dajte svoje ruke za to, potrudimo se zajedno, svaki svojim »mikroskopskim« delima — da cela stvar ispadne bolja i bez mnogo grešaka. Istina, mi sami tu ne možemo mnogo, mi samo »volimo otadžbinu«, ne slažemo se u sredstvima, i još mnogo puta ćemo se posvađati; ako je već jasno da smo svi mi dobri ljudi, ma šta nas još čekalo ubuduće, stvari će se ipak na kraju urediti. To je moja vera. Ponavljam: u pitanju je dvovekovna odviknutost od svake aktivnosti, i ništa drugo. Evo, kroz to odvikavanje mi smo završili naš »kulturni period« tako što smo prestali da se uzajamno razumemo jedni s drugima. Naravno, govorim samo o ozbiljnim i iskrenim ljudima — samo, oni ne razumeju jedan drugoga; špekulanti su nešto drugo: oni su jedan drugoga uvek razumeli...

III

MUŽIK MAREJ

No, mislim da je krajnje dosadno čitati sve te *professions de foi*, i zbog toga ću ispričati jednu anegdotu zapravo, i ne anegdotu već jednu davnašnju uspomenu koju zbog nečega baš ovde želim da ispričam i sada, na kraju ovog mog traktata posvećenog narodu.

To je bilo drugog dana Uskrsa. Vazduh vreo, nebo plavo, a sunce visoko, toplo, jarko, ali meni je u duši bilo veoma sumorno. Lutao sam iza tamničkih baraka, gledao i brojao kolje snažnog tamničkog palisada, ali nisam ni hteo

da ih prebrojavam, iako mi je to bilo navika. Već je drugi dan kako je u tamnici praznik. Robijaši ne idu na rad, ima dosta pijanih, čuju se psovke, a svađe svakog časa izbijaju svuda.

Čuju se ružne i odvratne pesme, tu su kockarske grupe koje se kartaju ispod zatvorskih kreveta, a nekoliko zatvorenika — koje su drugovi po svojoj volji premlatili na mrtvo ime zbog posebnih skandala — leži na drvenim ležajima pokriveni kožusima dok se ne osveste i ne povrate; već nekoliko puta potezali su noževe iz korica — sve me to za ova dva dana praznika toliko namučilo da sam prosto bolestan. Ja sam uvek s gađenjem gledao te pijane terevenke naroda, i sada mi je tako ovde, na ovakvom mestu.

Tih dana ni čuvari nisu dolazili u tamničke prostorije, nisu pretresali tražeći piće, kao da su shvatili da bi trebalo i ovim ublačenim ljudima dati priliku da se malo provesele, tako, makar jednom godišnje, jer moglo bi da bude i gore.

Odjednom, u mom srcu javi se srdžba. Sreo sam Poljaka M-ckog, političkog kažnjenika. On me pogledao mrko, oči su mu sevale a usne drhtale.

Ja hais ses brigands!^[38] — rekao je polako, škripeći zubima, prolazeći pored mene.

Vratio sam se nazad u kazamat, iako sam pre četvrt časa otud istrčao kao poludeo, kad je tamo šest jakih mužika složno navalilo na Tatarina Gazima da ga umiruju, i kad su počeli da ga tuku. Strašno su ga tukli. I kamila se može takvim batinama ubiti, no oni su znali da je taj džin jak, i tukli su ga bezobzirno.

Vratio sam se i video, u uglu sobe na drvenom ležaju, Gazima bez svesti, nije davao gotovo ni znake života. On je ležao pokriven kožuhom; svi su ga zaobilazili, iako su se svi nadali da će se povratiti do jutra, »ali, ne zna se, čovek može posle ovakvih batina i da umre«. Prišao sam svom mestu kraj prozora s gvozdenom rešetkom, stavio sam ruke pod glavu legavši na leđa, i sklopio oči. Tako sam voleo da ležim — ko tako leži, njega ne diraju, i mogu još, tako ležeći, da razmišljam, da sanjarim. Sada mi nije bilo do sanjarenja — srce mi je uzbuđeno kucalo, a u ušima su mi odzvanjale reči M-ckog: »Mrzim te razbojnike!«

Uostalom, neću da opisujem svoje utiske, sanjam i danas noću ta vremena, nemam težih snova od tih. Čitaoci možda vide da ja do sada nisam

gotovo ni jednom progovorio o svom životu javno, o životu na robiji, a *Zapise iz mrtvog doma* sam napisao još pre petnaest godina, i to sam koristio izmišljeno lice — zločinca koji je ubio svoju suprugu. Uzgred, od tada mnogi o meni tako i misle, pa neki i tvrde da sam bio na robiji zato što sam ubio svoju suprugu.

Malo pomalo, ja sam se zaista prepustio sećanjima, zaneo sam se. Za sve četiri godine moga robijanja, ja sam se stalno sećao svoje prošlosti, i čini mi se da sam ponovo u sećanjima prošao ceo svoj raniji život. Nisam voljom dozivao sećanja, ona su sama navirala. Počinjalo je sve obično, nekom sitnicom, često beznačajnom, zatim bi se malo pomalo javljala cela slika, jak i celovit utisak.

Ja sam te utiske analizirao, dodavao sam i neke nove pojedinosti onome što sam davno preživeo i, a to je najvažnije, ja sam te utiske stalno popravljao — to mi je bila sva razonoda.

Setio sam se, eto, jednog nevažnog momenta iz moga ranog detinjstva, kad mi je bilo jedva devet godina — taj trenutak sam bio, izgleda, sasvim zaboravio, ali tada sam počeo posebno da volim svoja sećanja iz najranijeg detinjstva.

Setio sam se avgusta u našem selu — suv i vedar dan, ima malo i vetra i sveže je, leto je pri kraju, valja poći u Moskvu i tamo se dosađivati cele zime na časovima francuskog jezika, bilo mi je zbog toga i mučno da napustim selo. Krenuo sam u polje iza gumna, sišao u jarugu i izašao na Losk — tako smo zvali gusti šibljak iza jaruge kraj šume.

Zašao sam duboko u žbunje, i najednom čujem kako blizu, nekih tridesetak koračaja tamo na poljani, ore inokosni mužik. Znao sam da s mukom ore, ide uzbrdo, zbog toga su do mene s vremena na vreme dopirali njegovi povici: »De, de«. Znam sve naše mužike, no ne znam ko je ovaj što ore, i svejedno mi je: i ja sam zadubljen u svoj posao, zanet — lomim prut od leske i njime bijem žabe. Leskovo pruće je lepo i tako jako — ni blizu kao ono od breze.

Zabavljam se bubama, gušterima, skupljam ih — lepi su, šareni, volim one male crvenkasto-žute gušterice s crnim tufnicama, a zmija se plašim. Uostalom, na zmijske nisam nailazio tako često kao na guštere.

Ovde ima malo pečurki, ima ih više u brezovoj šumici, i hoću tamo da idem. Najviše od svega u životu sam voleo šume s njihovim jagodama,

pečurkama, bubicama i ptičicama, ježićima i vevericama, volim vlažni miris trulog lišća osobito. I sada, dok ovo pišem, ja čak osećam miris našeg brezovog šumarka — ti utisci ostaju čoveku zauvek...

Odjednom, usred duboke tišine, čuh jasan i razgovetan povik: »Eno vuka, pojuri!« Van sebe od straha, počeh da vrištim i pođoh prema poljani, pravo prema mužiku koji je orao.

To je bio naš mužik, Marej. Ne znam postoji li takvo ime, no svi su njega zvali tako, Marej. Bio je to pedesetogodišnji mužik, crven u licu, visok, prosede tamnosmeđe brade. Znao sam ga, ali do tada nikad i nisam imao prilike da porazgovaram s njim. On je ustavio svoju kobilicu u trenutku kad sam preplašen dotrčao i stavio ruku na ralo, vrišteći; drugu ruku sam stavio na njega, i on je video koliko sam se preplašio. — Eno, vuk juri!, — viknuo sam jedva dišući. On podiže glavu, pogleda nekako bez volje oko sebe, poverovavši na trenutak mojim rečima. — Gde je vuk?

— Vikao je... neko je maločas vikao: »Eno, juri vuk«..., — promucao sam.

— Šta ti je, dete, kakav vuk, to se tebi učinilo! Kakav vuk ovde!, — mrmljao je on da me smiri.

Ali ja sam drhtao, grčevito sam se držao njegovog gunja, mora da sam bio veoma bled. Gledao je na mene uz brižljiv osmeh, bio je očito uplašen i uznemiren zbog mene.

— Vidi kako se uplašio, ah, ah!, — mahao je on glavom. — Ne boj se, rode! Vidi ti njega! Pružio je ruku, i odjednom je počeo da me miluje po licu. — Hajde, ne boj se, Bog s tobom, prekrsti se.

No ja se nisam prekrstio. Uglovi usana su mi drhtali, a njega je to posebno dirnulo. Svojim krupnim prstom, s noktom crnim od zemlje nežno je dotakao moje usne.

— Gle ti njega!, — smešio mi se nekim majčinskim dugotrajnim osmehom. — Bože, dete, šta je tebi, ah, ah! Najzad sam razumeo da nema vuka, ono »Eno, juri vuk!« samo mi se pričinilo. Uzvik je bio, stvarno, tako jasan i razgovetan, ali meni se i ranije u dva maha pričinjavalo da čujem takve povike (ne samo o vucima) i ja sam to znao (kasnije, kad sam bio odrasliji, tih halucinacija više nije bilo).

— Pa, da krenem, — rekao sam gledajući ga upitno i sa strahom.

— Idi, samo ti idi slobodno, ja ću gledati za tobom. Neću te ja vuku dati!,
— dodate on smešći mi se još onako majčinski, — pođi, neka te Bog čuva,
slobodno, — pa me prekrsti i prekrsti se i sam.

Krenuo sam, ali sam se na svakih desetak koračaja osvrtao, a Marej je stajao sa svojom kobilicom, gledao je za mnom, i kad god se ja okrenem mahao mi je rukom. Priznajem, bilo me je prilično sramota pred njim, no išao sam plašći se još vuka, i stigao sam do prve jaruge koja je bila iza sušare za snoplje. Tu me strah sasvim prošao, ali odjednom izađe i krenu prema meni naš domaći pas Vučić.

Uz Vučića sam se ohrabrio, i poslednji put sam pogledao nazad prema Mareju. Nisam više mogao da mu razaznam lice, ali sam osećao da se on meni još onako osmehuje i maše mi glavom. Ja sam mu mahnio rukom, on mi takođe uzvрати i pođe sa svojom kobilicom.

— De, hajde!, — čuh njegov daleki povik i kobilica povuče ralo.

Ovoga sam se najednom setio, ne znam zašto, ali setio sam se svake pojedinosti najpreciznije. Trgnuo sam se najednom i seo sam u krevetu i, sećam se, osetio sam na svom licu blagi osmeh uspomena. Sećao sam se toga i prisećao još nekoliko trenutaka.

Vratio sam se tada od Mareja kući, i nikome nisam ispričao svoj doživljaj. A je li to bio neki doživljaj? Zaboravio sam i na Mareja veoma brzo. Sretao sam ga kasnije pokatkad, ali nikad nisam počinjao razgovor o tome, ni o vuku ni o nečemu drugom i, evo, najednom, u Sibiru posle dvadeset godina setio sam se svega, našeg susreta, do najmanje sitnice. U duši mi je, znači, ostao onako sam po sebi i neprimetno, i uskrsnuo je iz sećanja onda kad je trebalo.

Sećao sam se onog nežnog majčinskog osmeha jednog mužika, kmeta — kako me je krstio i kako mi je glavom mahao: »Vidi, kako mi se dete uplašilo!« Posebno sam se sećao onog njegovog krupnog prsta s noktom prljavim od zemlje kojim je mirno, nekako bojažljivo nežno, dodirivao moje drhtave usne.

Naravno, svak će ohrabriti poplašeno dete, ali u ovom susretu koji nije imao svedoka bilo je i nečega drugog — da sam mu bio rođeni sin, ne bi me

mogao gledati s onoliko ljubavi koliko je tada blistalo iz njegovih očiju — ko je njega terao na nešto slično?

On je bio naš kmet, naš mužik — a ja sam bio sin njegovog gospodara. Ko bi saznao da me je nežno grlio, ko bi mu za to rekao hvala! Možda je mnogo voleo decu? Ima takvih mužika.

Mi smo bili sami, bez svedoka, na pustoj njivi, i jedino je Bog odozgo mogao da vidi kakvom je finom, nekako ženskom nežnošću bilo ispunjeno srce ovog grubog, ponekad do animalnosti zaostalog, ruskog mužika i kmeta koji u ovo vreme još nije ni mogao da sanja o svojoj slobodi. Nije li to ono na šta misli i šta podrazumeva Konstantin Aksakov kad je u svoje vreme govorio o visokoj kulturi našega naroda...?

Kad sam sišao sa svog drvenog robijaškog ležaja, odjednom sam shvatio, osvrnuvši se oko sebe, da mogu da gledam na ove nesrećnike koji me okružuju i sasvim drugim očima; nestalo je odjednom, kao čudom, i gneva i mržnje iz mog srca.

Prolazio sam i posmatrao lica koja sam sretao. Taj mužik obrijane glave, sramoćen vekovima, žigosan i pijan, koji se derao pevajući svoju pijanu pesmu promuklo — to je, može biti, onaj isti Marej, jer ja mu ne mogu u dušu zaviriti.

Te iste večeri ja sam ponovo sreo Poljaka M-ckog. Siromah! On ne može da se seti nekog Mareja, on nema drugih sećanja niti drugog pogleda na ove ljude, on ima samo ono svoje — *Ja ha'is ses brigands!* Ali, ti Poljaci su tada podneli veće muke od nas!

GLAVA DRUGA

I

POVODOM »AFERE KRONEBERG«

Mislim da svi znaju »slučaj Kroneberg«, raspravljen u s. — petrogradskom Okružnom sudu pre mesec dana, svi su čitali izveštaje i mišljenja u novinama. Slučaj je veoma zanimljiv, i izveštaji o njemu bili su neobično strasni. Posle mesec dana zakašnjenja, neću da ulazim u potankosti, ali osećam potrebu da kažem svoju reč povodom toga. Ja, naravno, nisam pravnik, ali tu je bilo toliko licemerja sa svake strane — da je to bilo jasno i onome ko nije pravnik. Ovakve afere se pojavljuju nekako neočekivano, i dovode društvo u zabunu, pa izgleda i same sudije. A pošto su u vezi s opštim i najdragocenijim interesom, razumljivo je da dodiruju ono životno, i o njima ponekad ne može da se ne govori — pa makar prošao od tada ceo mesec, što će reći, cela večnost.

Podsetiću o čemu je reč: otac je išibao dete, sedmogodišnju devojčicu, žestoko, po običaju — i ranije je surovo postupao s njom. Jedna susedka, prosta žena, nije mogla da podnese krike devojčice koja je četvrt sata (prema optužnici) vrištala pod šibama: »Tata! Tata!«. Šibe, pak, prema tvrđenju jednog eksperta, nisu bile obične, nego »špicruteni« — debeli, prutovi — koji su nepodnošljivi za sedmogodišnji uzrast. Uostalom, one su bile pokazane pred Sudom kao predmetni dokazi, i mogli su ih videti svi, pa čak i sam g-n Spasovič. Optužnica je, između ostalog, isticala i to da je otac pre početka šibanja — kada su mu primetili da bi, evo, jednu čvorugu trebalo

odlomiti — odgovorio: »Ne, to će dati još više žestine«. Zna se, takođe, da je otac posle kažnjavanja i sam gotovo pao u nesvest.

Sećam se kakav je bio prvi utisak koji je na mene ostavio onaj broj *Glasa* u kojem sam pročitao početak afere, prve izveštaje o tome. To mi se dogodilo u deset sati uveče, sasvim neočekivano. Proveo sam ceo dan u štampariji, i nisam mogao da nađem *Glas* ranije, a o celoj stvari nisam ništa znao. Pročitavši, ja sam odlučio da, po svaku cenu, bez obzira što je već bilo kasno, još iste večeri saznam o daljem toku afere, pretpostavljajući da se ona, može biti, već i završila na Sudu, možda baš toga dana, u subotu, znajući, naravno, da izveštaji u novinama kasne gotovo uvek. Odlučio sam da odmah odem jednom čoveku koji je meni bio dobro poznat, iako je bio čovek inače ne mnogo poznat drugima, računajući, na osnovu nekih okolnosti, da je njemu, pre nego mnogim drugim poznanicima, poznat kraj afere, kao i na to da je verovatno i sam bio na Sudu. Nisam se prevario, on je bio na Sudu; upravo se bio vratio, našao sam ga već oko jedanaest sati kod kuće, i on mi je saopštio da je okrivljeni oslobođen. Ja sam bio ogorčen protiv Suda, porotnika, advokata. Sada je od toga prošlo već tri sedmice, i ja sam dosta izmenio mišljenje pročitavši sam neke izveštaje u novinama, i saslušavši neka objektivna razmišljanja koja imaju težinu. Milo mi je što okrivljenog oca sada više ne primam kao zločinca, za sadista koji muči decu (ima takvih tipova), i što su ovde samo u pitanju »nervi«, što je on samo »loš pedagog«, kako se izrazio njegov branilac. Što je glavno, ja sada želim samo da podsetim na neke potankosti iz advokatovog govora na Sudu, da bih jasnije mogao da istaknem — u kakav licemeran i ružan položaj može da bude doveden neki poznat, talentovan i pošten čovek samo na osnovu lažnog postavljanja celog problema već u početku. U čemu je ta laž? Prvo, evo devojčice, deteta, nju su »mučili i mrcvarili«, i sudije hoće da je zaštite — i, eto kako, reklo bi se sveto delo, ali, šta ispada: ta umalo je zanevek nisu učinili nesrećnom, čak su je možda već i učinili! Doista, šta bi bilo da su oca osudili? Optužba je stvar postavljala tako da bi, u slučaju da i porota nađe krivicu, oca prognali u Sibir. Postavlja se pitanje: šta bi ostalo u duši ove devojčice, ovog deteta koje zasad ne ume da misli, za celi život, čak i u slučaju da ona u kasnijem životu bude bogata, »srećna«? Zar ne bi Sud razorio porodicu, taj Sud koji, kao što je poznato, štiti svetinju porodičnog života? Sada pogledajte i ovu stvar: devojčica ima sedam godina, kakvi su utisci u tim godinama? Njenog oca nisu prognali, oslobodili su ga, i dobro su učinili (iako publika ne bi trebalo, po mom mišljenju, da aplauzom

pozdravlja odluku porotnika, a aplauza je, kažu, bilo), pa ipak, devojčicu su doveli na Sud, ona je tamo bila, ona je sve videla, sve čula, sama je odgovarala za sebe: »*Je suis voleuse, menteuse*«^[39]. Odrasli, ozbiljni, i čak humani ljudi otkrili su pred publikom, javno, tajne poroke deteta (onog sedmogodišnjeg!) — kako je to čudovišno! *Mais il en reste toujours quelque chose* za ceo život, shvatite to! I neće ostati samo u duši, odraziće se to i u njenoj sudbini. Već sada se nešto zalepilo za nju na tom Sudu, nešto gadljivo, ružno, i to će ostaviti traga. I, ko zna, može biti, za dvadeset godina neko će joj dobaciti: »Ti si još kao dete figurirala na Sudu među prestupnicima«. Uostalom, vidim da nisam neki pravnik, i da sve ovo nisam izrazio kako valja, i zato je bolje da se vratim direktno govoru branioca: u njemu su sve ove nedoumice izvanredno jasno prikazane, izložene kao same od sebe. Okrivljenog je branio g-n Spasovič, talentovan čovek. Kad negde pomenete g-na Spasoviča, obavezno ćete čuti o njemu: »To je talent«. Meni je to veoma drago. Primetiću da je g-na Spasoviča Sud odredio za branioca, pa je on, da tako kažemo, nastupao po službenoj dužnosti... Uostalom, i tu ja nisam kompetentan, i bolje je da ućutim. Ali, pre nego što se budem dotakao gore pomenutog odličnog govora, hteo bih da ubacim nekoliko reči o advokatima uopšte, i o talentima posebno, da tako reći saopštim čitaocu nekoliko mojih utisaka i mojih nedoumica koji su, naravno, barem u očima ozbiljnih i kompetentnih ljudi, nešto ne mnogo ozbiljno, ali ja pišem svoj *Dnevnik* za sebe — a ovo su misli koje me inače veoma opsedaju. Uostalom, priznajem to, čak i nisu misli, nego onako, nekakva proživljavanja...

II

NEŠTO O ADVOKATIMA UOPŠTE. MOJE NAIVNE I NEUKE PRETPOSTAVKE. NEŠTO O TALENTIMA UOPŠTE I POSEBNO.

Uostalom, o samim advokatima samo dve reči. Samo što sam uzeo pero, a već se bojim. Unapred crvenim zbog naivnosti mojih pitanja i pretpostavki. Bilo bi tako naivno i nevino neko moje razmišljanje o tome kako je advokatura korisna i dobra institucija. Evo, čovek je počinio zločin, ne poznaje zakone i spreman je sve da prizna, ali pojavljuje se advokat i ubeđuje ga ne samo da je u pravu — nego i da je svetac. On mu navodi zakone, pronalazi za njega takvu odluku Kasacionog suda koja odjednom daje celoj stvari drugi obrt, i završava time što nesrećnika vadi iz jame. Divno! Dopustimo, tu mogu da spore i da prigovore kako je to delimice nemoralno. Ali, evo, pred vama je nevin, sasvim nevin prost čovek, a dokazi su, međutim, takvi, i tužilac ih tako grupiše da čovek može, po svemu sudeći, da propadne zbog tuđe krivice. Čovek je uz to nepismen, pojma nema o zakonima, i samo zna da mrmlja: »Ja o tome ništa ne znam«, čime, najzad, još više ljuti i porotnike i sudije. No, pojavljuje se advokat koji je osedeo nad zakonima, navodi član, poziva se na odluku Kasacionog suda po nadležnosti, zbunjuje tužioca i, evo — nevini je opravdan, oslobođen. Ne, to je korisno. Šta bi u nas radio nevin čovek bez advokata?

To su, ponavljam, naivna i svima poznata razmišljanja. No, ipak je veoma prijatno imati advokata. Ja i sam znam za ovo osećanje, jer sam jednom, uređujući jedan list, odjednom i neočekivano, iz nepažnje (a to se svakome događa) propustio jednu vest koju sam mogao da štampan samo uz odobrenje ministra Dvora. I odjednom su mi javili da sam optužen. Ja i nisam hteo da se branim, »krivica« mi je i samom bila jasna: pogazio sam zakon koji jasno govori i, *pravno* gledano, spora i nije moglo da bude. Ali, Sud mi je odredio advokata (čoveka s kojim sam se znao, s kojim sam bio član jednog »Društva«). On mi je odjednom izjavio da ne samo što nisam kriv, nego sam potpuno nevin, i on ima namere, rekao je, da me brani svom snagom. Ja sam to saslušao, razume se, sa zadovoljstvom, ali kad smo se našli na Sudu, imao sam, priznajem, sasvim neočekivane utiske: video sam i slušao sam kako je govorio moj advokat, i misao o tome da ja, koji sam u celini i potpuno kriv, odjednom izlazim kao nevin, bila mi je tako zabavna i u isto vreme po nečemu tako privlačna da ja tih pola sata na Sudu, to priznajem, smatram najveselijim časovima u svom životu — no, nisam pravnik, i zbog toga nisam mogao da razumem da sam potpuno nevin. Mene su, naravno, osudili: književnike sude strogo, platio sam dvadeset i pet rubalja, i još sam odsedeo dva dana na Senoj, pod stražom, gde sam odlično

proveo vreme, korisno po sebe, jer sam se s ponečim i s ponekim upoznao. Uostalom, osećam da sam mnogo zastranio, preći ću sada na ono ozbiljnije.

Moralno je i u najvećoj meri uzvišeno kad advokat ulaže napor i svoj talent u zaštitu nesrećnika, to je pravi prijatelj čovečanstva. Ali, evo, javlja se i misao da on svesno štiti i oslobađa i krivoga, pa i više od toga, on ne može drugačije da postupa i kad bi to želeo. Reći će mi da Sud ne može da liši advokatske pomoći ni jednog zločinca, i da će pošten advokat ostati pošten — jer će uvek tražiti i nalaziti stvarni stepen krivice svoga klijenta, on neće dopustiti da ovoga kazne preko toga, i tako dalje. To je tako, iako takva pretpostavka liči onom bezgraničnom idealizmu. Meni se čini da advokat može da izbegne licemerje i da sačuva poštenje isto onako teško, govoreći uopšteno, kao što je teško svakome čoveku da uđe u raj. Imali smo prilike da slušamo kako se advokati kunu pred Sudom, glasno, obraćajući se porotnicima — kako su se oni prihvatili odbrane svojih klijenata samo zato što su potpuno ubeđeni u njihovu nevinost. Kad čujete te zakletve, odmah vas spopadne neka podozriva sumnja: »No, šta će biti ako laže, i samo novce uzima?« I, stvarno, često se događalo da su ti klijenti, koji su s tolikim žarom branjeni, bivali potpuno i nesumnjivi krivci. Ne znam da li su se u nas događali slučajevi da advokati, u naporu da do kraja izdrže u svojoj ubeđenosti da su njihovi klijenti potpuno nevini ljudi, padaju u nesvest u trenutku kad porotnici donose presudu kojom se kažnjava krivac? Ali, da su plakali to se, izgleda, već događalo na našem, još mladom i skorašnjem, Sudu. Kako hoćete, ali u celoj toj stvari, pored onoga što je nesumnjivo divno, ima i nečega što je tužno. Istina, čuju se oni nazivi: »Varalica — krpelj — zubarska klešta«, čuje se narodni izraz: »advokat — plaćena savest«, ali, što je još važnije, pored ostalog može se čuti i onaj najbesmisleniji paradoks — da advokat nikad i ne može da postupa po savesti, čak i kad ne bi hteo da se upušta u igru, da je to čovek osuđen na nepoštenje i, na kraju — a to je ono glavno i najozbiljnije u celoj stvari — taj mučni položaj svega toga je nekako ozakonjen od nekoga, tako da se više i ne smatra nekim zastranjivanjem nego, naprotiv, normalnim tokom stvari...

Uostalom, pustimo sve to, osećam duboko u sebi da govorim o temi koja nije moja. Ja sam, štaviše, uveren da je pravna nauka odavno rešila ove nedoumice, na opšte zadovoljstvo svih, samo ja još ništa o tome ne znam. Govoriću, zato, o talentu, ipak sam tu bar malčice kompetentniji.

Šta je to talent? Talent je, prvo, veoma korisna stvar. Književni talent je, na primer, sposobnost da se kaže i izrazi lepo i onamo gde će mediokritet uvek kazati nešto glupo. Reći ćete mi da je na prvom mestu tendencija, a talent dolazi posle. U redu, slažem se, ali ne govorim o umetnosti, nego samo o nekim svojstvima talenta, govoreći uopšteno. Svojstva talenta su, govoreći uopšteno, veoma raznovrsna i ponekad jednostavno nesnosna. Prvo, *talent oblige*^[40] — na šta to, na primer? Ponekad na nešto veoma ružno. Nameće se nerešiv problem: da li talent vlada čovekom, ili čovek vlada svojim talentom? Koliko sam ja pratio talente, žive i mrtve, meni se čini da se veoma retko događa da čovek vlada svojim darovitostima, a, naprotiv, uvek se događa da talent zarobi onoga koji ga ima, on ga, da tako kažemo, zgrabi za vrat (da, baš tako, u tom ponižavajućem obliku veoma često) i nosi ga nekud daleko od pravog puta. U Gogolja negde (zaboravio sam gde), jedan je lažov počeo o nečemu da priča i, možda bi ispričao i istinu, ali »same od sebe nametnule su se takve potankosti« u priči da više nije mogao da ispriča istinu. Ja to, naravno, navodim zbog poređenja, iako stvarno postoje talenti laži kojim se koriste lažovi. Romansijer Tekeri, slikajući jednog takvog svetskog lažova i zabavljača pristojnog društva, koji se viđao među lordovima, priča kako je ovaj, odlazeći iz nekog društva, voleo da ostavlja iza sebe bum smeha, to jest — on je čuvao za kraj najbolju doskočicu i kalambur. Znae šta: meni se čini da je veoma teško ostati i, da tako kažemo, sačuvati reputaciju poštenog čoveka, kada se neko toliko brine da sačuva za kraj doskočicu, kako bi ostavio za sobom bum smeha. Sama ta briga je toliko jedna da na kraju može da iz čoveka istera sve ono ozbiljno. I još ako se zgodna, i kako valja reč ne nađe pri ruci, nju bi trebalo smisliti zbog dosetke:

On neće požaliti ni oca ni majku!

Reći će mi: ako su zahtevi takvi, onda je nemoguće živeti. To je istina. No, u svakom talentu, složit ćete se sa mnom, postoji neka gotovo gruba, suvišna »prijemčivost« koja uvek nastoji da i najtrezvenijeg čoveka povuče u stranu: *Da li to zver riče u mračnoj šumi...* ili, ma šta se tamo desilo, čovek odmah polazi, razveseli se i raskiseli se, zabavi se. Tu suvišnu »prijemčivost« Bjelinski je u jednom razgovoru sa mnom upoređivao — da tako kažemo — s »prostituisanjem talenta« i prezirao ju je, podrazumevajući, naravno, u antitezi izvesnu snagu duše koja bi mogla da ukroti tu prijemčivost

čak i u slučajevima snažnog poetskog uzbuđenja. Bjelinski je to govorio povodom pesnika, ali svi talenti su bar pomalo pesnici, čak i stolari — ako su talentovani. Poezija je, da i tako kažem, unutrašnja vatra svakoga talenta. A ako stolar može da bude pesnik, može i advokat — ako, naravno, ima talenta. Ne sporim da, uz pridržavanje strogih pravila i s jednom čvrstinom duha, čak i advokat ne bi mogao da izađe na kraj sa svojom »prijemčivošću«, ali događaju se slučajevi, ima prilika kad je teško odoleti — »pojave se, kao same od sebe, takve pojedinosti« — i povuku čoveka. Gospodo, sve ovo što ovde govorim o toj prijemčivosti nisu nikakve sitnice, ma koliko to izgledalo jednostavno; sve su to veoma važne stvari u svačijem životu, čak i u mom i u vašem: udubite se malo u to, porazmislite i videćete da je neobično teško ostati pošten čovek, baš zbog te suviše, razmažene prijemčivosti koja nas neprestano nagoni da lažemo. Uostalom, reči »pošten čovek« uzimam ovde u »višem smislu«, dakle, možete biti spokojni i ne uznemiravati se. Ja i verujem da se zbog mojih reči niko neće mnogo uzbuditi. Nastavljam. Da li se neko od vas, gospodo, seća Alfonsa Lamartina, koji je bio, da tako kažem, na čelu privremene vlade u vreme Februarske revolucije četrdeset i osme godine? Kažu da je on najviše od svega na svetu voleo da drži beskrajne govore narodu i raznim delegacijama koje su stizale iz svih krajeva Francuske, iz gradova i sela, da izraze svoju odanost privremenoj vladi u prvim mesecima posle proglašenja Republike. Takvih je govora održao, tada, možda i nekoliko hiljada. Bio je to pesnik i veliki talent. Ceo njegov život bio je ispunjen čestitošću; on je bio obdaren divnom fizičkom pojavom, koja kao da je bila stvorena za kipare. Uopšte ne upoređujem ovu istorijsku ličnost i one tamo bolećivo-poetske tipove ljudi koji se rađaju, da tako kažemo, sa slinama na nosu, iako je, uostalom, i on pisao *Harmonies poctiques et religieuses* — onaj čudni tom beskrajno razvučenih stihova zbog kojih su grcala tri pokoljenja gospođica iz internata. Ali zato je on kasnije napisao talentovanu stvarčicu: *Istoriju tirondinaca*, koja mu je donela veliku popularnost i, najzad, i mesto šefa privremene vlade u toku revolucije — i, eto, tada je on održao onaj niz beskrajnih govora kojima se, da tako kažemo, oduševljavao prvi, plivajući u nekom večnom ushićenju. Jedna talentovana šaljivčina je, ukazujući tada na njega, uzviknula:

»Ce n'est pas l'homme, c'est une lyre!«[\[41\]](#).

To je bila pohvala, ali ona je bila izrečena s velikim lukavstvom, jer šta može biti smešnije, recite i sami, nego upoređivati čoveka s lirom? Samo je dodirneš — i ona zaječi! Po sebi se razume da se ne može porediti Lamartin, taj čovek koji je neprestano govorio stihovima, taj govornik-lira, s nekim našim advokatom koji je najčešće lukav i koji se, u svojoj nevinosti (koji uvek vlada sobom), iz svega izvuče i koji uvek učari. Zar oni da ne vladaju svojim lirama? No, je li to tako? Je li to istina, gospodo? Čovek je slab prema pohvalama i »bolećiv«, čak i onaj lukavi. Ponekom našem advokatskom talentu može da se desi, u prenosnom smislu rečeno, isto ono što se desilo jednom moskovskom sitnom trgovcu. Umro mu je otac i ostavio mu kapital (čitajte *kapital*, s naglaskom na onom »i«). Ali, njegova je mamica takođe vodila neku manju trgovinu na svoje ime, i zapala je u nevolje. Trebalo je čupati mamicu, to jest platiti dosta novaca. Trgovčić je mnogo voleo mamicu, ali je zastao: »Ta mi ne možemo nikako bez kapitala. Da se rešimo našeg kapitala — to nikako ne možemo, jer mi ne možemo ni sami da ostanemo bez njega«. I, tako, nije dao ništa, i mamicu su odveli u aps. Pogledajte ovu alegoriju i uporedite talent i kapital — što i liči ovde jedno na drugo — i dobićete ovo: »da budemo bez sjaja i efekta, to mi nikako ne možemo, jer mi ne možemo baš sasvim da ostanemo bez sjaja i efekta«. I to se može dogoditi i najpoštenijem i najozbiljnijem advokatu, čak i u onom trenutku kad se prihvata da brani stvar koja opterećuje njegovu savest. Čitao sam negde da je advokat, jednom u Francuskoj, davno je to bilo — ubedivši se u toku procesa da je njegov klijent kriv — u trenutku kada je trebalo da održi svoj govor u odbranu klijenta, jednostavno ustao, poklonio se Sudu i seo na svoje mesto. U nas, mislim, to ne može da se desi:

»Kako mogu da ne dobijem, ako sam već talent, zar ja sam da upropastim svoju reputaciju?« Na taj način, nisu samo novci strašni za advokata, kao neka sablazan (utoliko pre što se on njih ne plaši nikad), nego je strašna i snaga sopstvenog talenta. No, kajem se zbog svega ovoga što sam napisao: poznato je da je g-n Spasovič advokat izvanrednog talenta. Njegov govor u toku ove afere je, prema mom mišljenju, vrhunac umetnosti; pa ipak, on je na mene ostavio gotovo odvratno utisak. Vi vidite da počinjem najiskrenijim rečima. Za sve su krive one licemerne okolnosti koje su se nagomilale oko g-na Spasoviča u vreme rasprave, i on nije mogao od toga da se otrgne, po logici same stvari, to je moje mišljenje; i zbog toga se sve ono nategnuto i mučno, u njegovom položaju kao branioca, samo po sebi moralo odraziti i u njegovu govoru. Stvar je bila postavljena tako da je njegov klijent, u slučaju

da je bio oglašen krivim, morao da bude kažnjen izuzetno strogo. Dogodila bi se nesreća: porodica bi bila razorena, niko ne bi bio zaštićen, svi bi bili unesrećeni. Klijent je bio optužen za »tortum« — to je bilo strašno. G-n Spasović je počeo time što je direktno odbacio svaku pomisao na torturu. »Nije bilo torture, nije naneta nikakva uvreda detetu!« On odbacuje sve: debele štapove (»špicruteni«), uboje, udarce, krv, dobronamernost svedočenja protivničke strane, sve, sve — to je izvanredno hrabar način, tako reći udarac na savest porotnika — ali, g-n Spasović zna svoju snagu. On je odbacio čak i dete, njegove godine, on je uništio i iščupao iz korena i samo ono sažaljenje prema njemu koje su imali slušaoci u dvorani. Krici koji su se razlegali četvrt sata pod šibama (pa makar i da je bilo pet minuta): »tata! tata!«, — sve je to nestalo i u prvi plan izbila je »živahna devojčica, crvenih obrašćica, nasmejana, lukava, i iskvarena svojim skrivenim porocima«. Slušaoci su gotovo smetnuli s uma da je njoj sedam godina — g-n Spasović je vešto smanjivao godine, kao nešto veoma opasno po sebe. Odbacivši sve to, on je, prirodno, uspeo da dobije oslobađajuću presudu i, šta je drugo i imao da čini: »Šta bi bilo da je porota okrivila njegovog klijenta?« Po sebi se razume, on se nije zaustavljao ni pred kakvim sredstvima, niti je postupao u rukavicama. »Sva su sredstva dobra, ako vode dobrom cilju«. No, pogledajmo taj divni govor detaljnije, videćete — on je to zaslužio.

III

GOVOR G-NA SPASOVIČA. PREPREDEN NAČIN.

Već u prvim rečima ovoga govora jasno je da imate posla sa snažnim, neuobičajenim talentom. G-n Spasović se sam odmah otkriva ceo, sam ukazuje poroti na slabu stranu odbrane koje se prihvatilo, otkriva svoja slaba mesta, sve ono čega se najviše od svega boji (uzgred, navodim taj govor iz

Glasa; Glas je list bogat, i verovatno ima mogućnosti da plaća dobrog stenografa).

»Bojim se, gospodo porotne sudije«, — kaže g-n Spasović, — »ne odluke Suda, ne navoda optužbe... ja se bojim neke apstraktne ideje, bauka, bojim se da zločin, kako je on već označen, ima kao predmet slabo i nezaštićeno biće. Same reči »mrcvarenje deteta«, prvo, izazivaju veliko saosećanje prema detetu, a drugo, osećanje isto tako snažnog negodovanja prema onome ko je bio njegov mučitelj«

Vrlo lukavo. Neobična iskrenost. Nakostrešeni slušalac, koji je unapred spreman da sasluša nešto krajnje lukavo nešto što migolji i što je naduvano, koji tek što je bio rekao sebi: »No, dragi moj, da vidimo šta ćeš mi sada napričati«, odjednom je gotovo zaprepašćen ovom nemoći u kojoj se našao čovek. Ovaj pretpostavljeni prepredenjak sam traži zaštitu, i to u vas, u onih koje je nameravao da izigra! Tako g-n Spasović odjednom razbija led nepoverenja, i makar malčice uspeva da osvoji vaše srce. Istina, on govori o »bauku«, kaže da se boji samo »bauka«, to jest neke predrasude; vi još niste ništa dalje čuli, ali već osećate stid i bojazan da će vas smatrati čovekom s predrasudama, zar ne? Veoma lukavo.

»Ja, gospodo porotnici, nisam pristalica šiba«, — nastavlja g-n Spasović. »Ja čvrsto verujem da se može ostvariti sistem vaspitanja (ne uznemiravajte se, to su samo ti novi izrazi doslovno uzeti iz raznih pedagoških referata) u kojem će šibe biti isključene, pa ipak ne verujem mnogo ni u potpuno i bezuslovno ukidanje telesne kazne, kao što ne verujem u to da ćete vi u Sudu prestati da delujete u ime smanjenja krivičnih dela ili sprečavanja narušavanja one pravde i pravičnosti koja mora da postoji kako u porodici tako i u državi«.

Tako se, prema tome, cela stvar vrti oko šibe, a ne oko celog svežnja šiba, oko onih debelih prutova. Vi se okrećete, slušate — ne, čovek govori ozbiljno, ne šali se. Cela se buka, reklo bi se, podigla oko šibljike jedine, koja se primenjuje u dečjem uzrastu, oko toga da li je valja ili ne valja upotrebljavati. Je li vredelo zbog toga dolaziti ovamo! Istina, sam on nije pristalica šiba, to sam priznaje, pa ipak:

»U normalnim prilikama, primenjuju se normalne mere. U ovom slučaju, bila je primljena nesumnjivo nenormalna mera. Ali, ako pobliže pogledate okolnosti koje su izazvale primenu ovakve mere, ako shvatite prirodu deteta, temperament oca, ciljeve kojima se on rukovodio prilikom primene ovakve

kazne, možete u tom slučaju mnogo razumeti, a kad budete razumeli — vi ćete moći i da opravdate sve to, jer *duboko* razumevanje stvari nesumnjivo dovodi do toga da čoveku mnogo šta izgleda prirodno i normalno do te mere da se ne nameće potreba krivičnog gonjenja. Moj cilj je, dakle: objasniti slučaj«.

To jest, vi vidite: »kazna«, a ne »tortura«, sam kaže, i, znači, ovom ocu sude samo zato što je svoje dete malo jače išibao. Evo kakvo je vreme došlo! Ali, ako se malo dublje pogleda na stvar... a to je ono, dublje nisu zagledali ni Sud ni tužilac. A ako mi, sudije-porotnici, tako pogledamo, pa i opravdamo zato što »dublje razumevanje vodi opravdanju«, sam on tako kaže, to *dublje razumevanje*, znači, postoji samo u nas, ovde u našim klupama! »Nas je čekao, prema tome, golubić, i koliko se samo vrteo po sudovima i oko tužilaca!« Rečju: »Polaskaj, polaskaj!«, to je stari rutinski trik i siguran način.

Posle toga, g-n Spasovič prelazi na izlaganje istorije slučaja, i počinje *ab ovo* [\[42\]](#). Naravno, nećemo sve to izlagati doslovno. On priča o životu svoga klijenta. G-n Kroneberg je završio studije, studirao je u početku na univerzitetu u Varšavi, zatim u Briselu, gde je zavoleo Francuze, zatim opet u Varšavi, gde je 1867. godine završio Visoku školu sa stepenom magistra pravnih nauka. U Varšavi se upoznao s jednom damom koja je po godinama bila starija od njega, imao je veze s njom, ali, pošto to nije moglo da dođe do braka, rastali su se — rastajući se od nje, nije znao da je ona ostala u drugom stanju. G-n Kroneberg je bio ogorčen, i tražio je razonode. Stupio je u francusko-pruski rat na strani Francuza, i učestvovao je u dvadeset tri bitke, nagrađen je Legijom časti, i otišao u ostavku u činu potporučnika. Mi, Rusi, smo u ono vreme, svi do jednog, želeli uspeh Francuzima, mi Nemce nekako ne volimo baš od srca — iako smo spremni da ih u intelektualnom smislu uvažavamo. Vrativši se u Varšavu, on se ponovo sreo s onom damom koju je toliko voleo; ona je već bila udata, i saopštila mu je, prvi put u životu, da on ima dete koje se sada nalazi u Ženevi. Majka je bila otputovala u Ženevu da se tamo porodi, a dete je ostavila u seljaka, uz novčanu naknadu za čuvanje. Saznavši za dete, g-n Kroneberg je odmah nastojao da ga osigura. Na ovom mestu g-n Spasovič ističe nekoliko strogih i liberalističkih prekora našem zakonodavstvu, zbog njegove oštine prema vanbračnoj deci, ali u istom trenutku nas teši time što kaže »da u granicama Imperije postoji zemlja, Poljsko carstvo, koja ima svoje posebne zakone«. Rečju, u toj zemlji je

mnogo lakše zbrinuti i usiniti vanbračno dete. G-n Kroneberg je »hteo da učini za dete sve što može, sve što zakon dozvoljava, iako u to vreme nije imao svog sopstvenog imetka. No, on je bio uveren da će njegovi rođaci, u slučaju njegove smrti, voditi brigu o devojčici koja ima prezime Kroneberg, i da će, u krajnjem slučaju, ona moći da bude primljena u jednu od vladinih vaspitnih ustanova, kao kćer »kavaljera ordena Legije časti«. Zatim je g-n Kroneberg uzeo devojčicu od ženevskih seljaka, i dao je u kuću pastora de Komba, da se vaspitava — pastorova supruga bila je kuma devojčici. Tako su prošle godine od 1872. do 1875, kada je, posle izmenjenih okolnosti, g-n Kroneberg opet oputovao u Ženevu, i doveo svoju devojčicu sobom u Petrograd. G-n Spasovič nam otkriva da je njegov klijent čovek željan porodičnog života. On je, jednom prilikom hteo i da se oženi, ali brak se rasturio, i glavna prepreka koja se pojavila sastojala se u tome što on nije skrivao da ima »vanbračnu kćer.« To je samo prva kap, g-n Spasovič ne dodaje više, ali vama postaje jasno da je g-n Kroneberg već stradao zbog svojih čestitih postupaka, stoga što je priznao svoju kćer a, eto, mogao je da je ne prizna i da je ostavi u seljaka zauvek. Mogao je, da tako kažemo, da ropće na ovo nevino stvorenje — bar tako vam se čini. Ali, u tim malim, finim, uzgrednim nekako, ali stalnim aluzijama g-n Spasovič je pravi majstor bez premca, o čemu ćete se uveriti dalje.

Dalje, g-n Spasovič počinje odjednom da govori o devojčici Žezing. U Parizu, vidite, g-n Kroneberg se bio upoznao s devojkom Žezing, i nju je 1874. godine doveo sobom u Petrograd.

»Vi možete samo da ocenite (odjednom nam objavljuje g. Spasovič) u kojoj meri g-đa Žezing liči ili ne liči ženama iz polusveta s kojima se obično uspostavljaju prolazne veze. Naravno, ona nije bila supruga Kronebergova, ali njihovi odnosi nisu bili lišeni ljubavi i poštovanja«.

No, to je nešto subjektivno, njihovo; što se nas tiče. nama je svejedno. Ali, g-n Spasovič hoće po svaku cenu da se izbori za uvaženje.

»Videli ste da li je ta žena bez srca prema detetu, voli li nju dete ili ne? Ona je želela da detetu učini sve najbolje...«

Stvar je u tome što je to dete zvalo tu damu *maman*, i iz njenog je kovčežića uzelo suvih šljiva, zbog kojih su ga tako išibali. Eto, da se ne pomisli da Žezing nije volela dete, da ga je napadala i time izazivala Kroneberga protiv njega. No, mi i nismo pomislili tako nešto, nama se čak čini da ta dama i nema zbog čega da mrzi dete — dete je naučilo da joj ljubi

rukicu, i da je naziva *maman*. U toku rasprave postalo je jasno da je ta dama, uplašivši se »špicrutena«, čak molila, pre početka šibanja, da se odlomi deo drveta (molba je bila bezuspešna). Prema tvrđenju g-na Spasoviča, upravo je Žezing dala ideju g-nu Kronebergu da dete uzme iz Ženeve od pastora de Komba.

»Kroneberg u to vreme još nije imao jasnih namera u vezi s detetom, ali je odlučio da otputuje u Ženevu i da vidi...«

Ovo obaveštenje je veoma karakteristično, njega valja zapamtiti. Izlazi da g-n Kroneberg u to vreme još nije razmišljao o detetu, i nije ga vuklo srce da ga ima pored sebe.

»U Ženevi je bio zaprepašćen — dete kome je došao u posetu neočekivano, u nenajavljeno vreme, bilo je podivljalo, i *nije poznalo oca*«. Naročito obratite pažnju na ove reči: »nije poznalo oca«. Ja sam već rekao da je g-n Spasovič veliki majstor ovakvih reči: čini se, ta mu se reč kao slučajno otela, ali na kraju govora postaje jasno da je to glavni rezultat, ta reč rađa plod. Ako »nije poznalo oca«, znači, dete ne samo što je podivljalo, nego je već iskvareno. Sve je to potrebno za ubuduće, dalje ćemo videti da g-n Spasovič, bacajući čas ovamo čas onamo pokoju slučajnu reč, svakoga na kraju dovodi do razočaranja u dete. Umesto sedmogodišnjeg deteta, umesto anđela — pred vama je sada »prepredena« devojčica, lukava devojčica, drekavac lošeg karaktera, dete koje vrišti ako je stave u ugao, »kadro da dreči« (kakvi rusizmi!), lažljivica, mali lopov, prljavuša koja skriva rđavi tajni porok. Sve je sračunato na to da se uništi svaka vaša simpatija prema njoj. Takva je već ljudska priroda: koga ne zavolite, prema kome osetite odvratnost, toga nećete ni požaliti, a tog vašeg saosećanja g-n Spasovič se boji najviše od svega: jer, da nećete vi, možda, sažalivši se nad njom, da optužite oca? Evo licemerja situacije! Naravno, sve ovo što je on skupio u vezi s detetom ne vredi ni pišljiva boba, dalje ćete to i sami sigurno primetiti. Nema, na primer, čoveka koji ne zna da trogodišnje ili četvorogodišnje dete, ostavljeno negde pune tri godine, neće obavezno zaboraviti lice koje ga je ostavilo, sve one pojedinosti u vezi s tim licem i vremenom kad se to zbilo, jer dečje sećanje i pamćenje u tim godinama ne idu dalje od godine, ili čak od devet meseci. To će vam potvrditi svaki otac i svaki lekar. U tom slučaju su pre krivi oni koji su napustili dete toliko godina, a ne iskvarena priroda detetova, i to će vam potvrditi i predsednik porote, naravno ako nađe vremena da se u to upusti — ali on nema vremena

da o tome razmišlja: on je pod utiskom snažnog pritiska talenta, nad njim je cela grupa fakata — a stvar nije u svakom faktu posebno, nego u celini, da tako kažemo, u celom snopu fakata — pa kako hoćete, ali svi ti ništavni fakti, uzeti svi zajedno, u nekom snopu, dovode na kraju stvarno do nekog neprijateljskog raspoloženja prema detetu. *Il en reste toujours quelques chose*^[43] — to je stara i poznata stvar, naročito ako se činjenice grupišu vešto i nekako veštački.

Poći ću napred, i istaći ću još jedan sličan primer veštine g-na Spasovića. On, na primer, na sličan način potpuno i odjednom uništava, na kraju govora, Agrafenu Titovu, najvažnijeg svedoka protiv svoga klijenta. Ovde on čak ne koristi nekakvu grupu fakata, on se služi jednom reči — ali to vešto čini. Ona je prva, zajedno s Uljanom Bibinom, domarkom u kućici na Lesnom, pokrenula celu stvar u vezi s torturom nad detetom — a u Lesnom je tada g-n Kroneberg imao stan. Reći ću, sa svoje strane, da su ova Titova, a posebno tek ova Bibina — bezmalo dva najsimpatičnija lika u celom ovom procesu. I jedna i druga vole dete. Detetu je bilo dosadno. Tek je bilo stiglo iz Švajcarske, i još nije gotovo ni videlo oca. Otac je bio zaokupljen poslovima na železnici, odlazio je od kuće rano ujutro, a vraćao se kasno uveče. Kad bi se uveče vratio i saznao za neki detetov nestašluk, šibao bi je i tukao po licu (te činjenice ne odriče, nego potvrđuje, i sam g-n Spasović), jedna devojčica je zbog takvog bednog života divljala i tugovala sve više i više. »Sada je devojčica sama, i ni s kim ne govori«, izjavila je doslovno Titova kad je ulagala žalbu. U tim rečima se oseća ne samo duboka simpatija, nego se nazire i fino zapažanje, neki pogled u kojem ima tragova intimne patnje zbog stradanja ovog uvređenog sićušnog stvorenja Božjeg. Prirodno je, posle svega, što je devojčica zavolela poslugu, u nje je osetila ljubav i nežnosti, i često je trčala dole domarki. G-n Spasović, zbog svega toga, objašnjava poroke deteta »razvratnim uticajem posluge«. Imajte na umu da je devojčica govorila samo francuski, i domarka Uljana Bibina nije mogla dobro da je razume; ona ju je, prema tome, zavolela iz samilosti, iz čiste simpatije prema detetu, koja je inače toliko svojstvena našem prostom svetu.

»Jednom uveče (tako se kaže u optužnici), bio je juli, Kroneberg je opet počeo da šiba devojčicu, i ovog puta šibao ju je tako dugo i ona je tako vrištala da se Bibina uplašila, pomislivši da će devojčicu usmrtiti, pa je skočila s postelje, onako u košulji, pritrčala Kronebergovom prozoru i

povikala da prestanu da šibaju devojčicu — inače, ona će poslati po policiju — *tek tada je šibanje prestalo, i vrištanje je umuklo*».

Zar ne vidite ovu kokošku, ovu kvočku koja je stala ispred svojih pilića i raširila krila da ih zaštiti? Te jadne kokoške koje štite svoje piliće izgledaju ponekad strašno. U detinjstvu na selu, znao sam jednog seoskog mališana koji je strašno voleo da muči životinje, posebno je voleo sam da kolje kokoške kad je gospodi trebalo spremati večeru. Sećam se, on je voleo da se penje na sušnicu, po slamenom krovu, i da tamo nalazi gnezda vrabaca: nađe gnezdo, i odmah počne da kida vrapčićima glave. Zamislite, taj se mučitelj strašno plašio kokoške kad bi se ova, raširivši krila, ustremljivala na njega štiteći svoje piliće — uvek se u takvim prilikama skrivao iza mene. I, eto, i ova jadna kokoška posle tri dana nije izdržala, i pošla je da se žali vlastima, ponevši sobom svežanj šiba kojim su šibali devojčicu, i okrvavljeno rublje. Setite se samo i one odvratnosti koju naš narod oseća prema Sudu, onog njegovog straha da ima posla sa Sudom ako već nije sam prinuđen da tamo dođe. No, ona je pošla, pošla je da su buni, da se žali za tuđe dete, znajući u svakom slučaju da će imati samo neprijatnosti, da neće imati nikakve koristi od toga, naprotiv, imaće samo potezanja i glavobolje. I, evo, povodom ovih dveju žena, g-n Spasović govori o »razvratnom uticaju posluge na decu«. Pa i više od toga, on se hvata i za ovakav beznačajan fakt: dete je bilo optuženo, kako će se dalje i videti, za krađu (vi ćete potom videti kako je g-n Spasović vešto, lukavo pretvorio bobicu suve šljive, koju je dete uzelo bez pitanja, u krađu vrednosnih papira). Ali, devojčica *krađu* samu u početku nije priznavala, čak je govorila da ona »njima nije ništa uzela«. »Devojčica je, umesto odgovora, uporno ćutala (kaže g-n Spasovdč), zatim je posle nekoliko meseci ispričala da je htela da *uzme novce za Agrafenu*. Da je on (otac devojčice) malo bolje ispitao sve okolnosti u kojima je, navodno, izvršena krađa, mogao bi zaključiti da se šteta za koju se optužuje devojčica može pripisati ljudima koji su bili u njenoj blizini. Samo ćutanje devojčice je svedočilo da dete neće da oda one s kojima je bilo u dobrim odnosima«.

»Htela je da uzme novce za Agrafenu«, — evo tih reči! »Posle nekoliko meseci«, devojčica je, razume se, *izmislila* da je htela da uzme novaca za Agrafenu, izmislila je to onako iz fantazije, ili zato što joj je tako bilo sugerisano. Ta ona je na Sudu rekla: »*Je suis voleuse, menteuse*«^[44], a međutim, ona nikad ništa nije ukrala osim bobice suvih šljiva, i neodgovorno dete su jednostavno ubedili u toku tih meseci da je čak ukralo, nisu ga

posebno ni ubeđivali — ona je neprestano slušala kako svi oko nje za nju kažu da je lopov. No, ako je čak i istina da je devojčica htela da uzme novce za Agrafenu Titovu, to još ne znači da je Agrafena sama nagovarala dete da ukrade novaca za nju. G-n Spasovič je iskusan, on tako nešto nipošto neće reći, takvu uvredu Titovoj on neće da učini bez nekih čvršćih i pouzdanih dokaza, ali zato odmah, posle reči devojčice da je htela »da uzme novce za Agrafenu«, izbacuje onu svoju zgodnu reč, »da se šteta za koju se optužuje devojčica može pripisati ljudima koji su bili u njenoj blizini«. I, naravno, to je već dovoljno. Prirodno, u srce porotnika zavlači se pomisao: »No, evo kakva su oba ta svedoka, za njih je, znači, ona krala, same su one učile dete da krade, pa šta onda vredi njihovo svedočenje?« Takva misao će opsednuti i vaš um, ako je čujete u ovakvim okolnostima. I, evo, ovo opasno svedočenje je uništeno, zgaženo, i to upravo onda kad je to g-nu Spasoviču potrebno, na kraju govora — kad se postiže najveći efekat i kad se ostavlja utisak. Da, to je veoma vešto. Da, teška je dužnost advokata kad se nađe u ovakvim prilikama i — šta je on mogao drugo: trebalo je spasavati klijenta. No, ovo je sve još samo sitno cveće, pravi buket nas tek čeka.

IV

BUKET

Već sam rekao da g-n Spasovič odriče svako mučenje svaku torturu nad devojčicom, on se čak podsmeva takvim pretpostavkama. Prelazeći na »katastrofu od 25-og jula«, on direktno počinje da broji ogrebotine, modrice, svaki ožiljak, svaku krasticu, delove oguljene kože, i sve to trpa na vagu — »toliko je to grama i toliko — torture nije bilo!«, — to je njegov način gledanja, to je njegov način postupanja. G-nu Spasoviču su već ukazali u štampi da sva ta sračunavanja ogrebotina i ožiljaka nemaju veze sa celom stvari, da je sve to čak smešno. Ali, prema mom mišljenju, celo ovo knjigovodstvo je moralo na publiku i porotnike da deluje veoma sugestivno:

»Kakva«, vele, »tačnost, kakva dobronamernost!« Ubeđen sam da su se našli i takvi slušaoci koji su sa zadovoljstvom primili vest da se za informaciju o nekoj ogrebotini išlo, može biti, čak u Ženevu, u kuću de Komba. G-din Spasović trijumfalno izjavljuje da nije bilo nikakvih povreda na koži:

»Bez obzira na to što je za Kroneberga nepovoljno mišljenje g-na Lansberga (to je doktor koji je posvedočio za kažnjenu, 20-og jula, čijem se mišljenju neobično zajedljivo podsmeva g-n Spasović) — ja zbog odbrane pozajmljujem mnoge podatke iz njegovog akta od 29-og jula. G-din Lansberg pozitivno dokazuje da na zadnjim delovima tela devojčice nije bilo nikakvih povreda kože, bilo je *samo* tamnoljubičastih potkožnih mrlja, i isto takvih crvenih pruga...«

Samo! Obratite pažnju na tu reč. I, što je važnije, to je sve pet dana posle torture! Mogao bih da posvedočim g-nu Spasoviću da te tamnoljubičaste mrlje prolaze vrlo brzo i bez opasnosti po život, pa ipak, zar to nije bilo mučenje, patnja i tortura?

»Tih je mrlja bilo više na levoj strani zadnjeg dela, prema onom prelazu do samog levog bedra. Ne našavši znake traumatskih oštećenja, čak nikakvih ogrebotina, g-n Lansberg je posvedočio da pruge i mrlje ne predstavljaju *nikakvu opasnost* po život. Šest dana kasnije, 5-og avgusta, prilikom pregleda devojčice koji je izvršio profesor Florinski, on je primetio ne više mrlje, nego samo tragove i pruge — neke manje, neke veće, ali nije priznao da te mrlje znače neku koliko-toliko ozbiljnu povredu, iako je, takođe, priznao da je kažnjavanje bilo užasno kad se ima u vidu sredstvo kojim je izvršena kazna nad detetom«.

Mogu da kažem g-nu Spasoviću da sam u Sibiru, u bolnici, u robijaškim barakama, imao prilike da vidim leđa zatvorenika koji su se vraćali posle upravo izvršene kazne pomoću tih »špicrutena« (prolaženje kroz stroj), i to posle pet stotina, hiljadu ili dve hiljade udaraca jednog za drugim. Poneka leđa — da li mi verujete, g-ne Spasoviću — pucala su za »veršok« prema debljini, a zar vam izgleda da na leđima ima mnogo mesa? Da, pucala su, doslovno! Leđa su bila tamnoljubičaste boje, s brazdicama iz kojih je tekla krv. Budite uvereni da ni jedan od sadašnjih lekara-operatora nije imao prilike da vidi ništa slično (a i gde se to danas može videti?). Ljudi kažnjeni na takav način, samo ako nisu dobijali više od hiljadu štapova, uvek su se vraćali bodrog izgleda, iako su bili nervno krajnje uzbuđeni, osobito u vreme prva dva sata posle svega. Niko od njih, koliko se sećam, nije za ta dva sata

odlazio da legne, svi su hodali po baraci, pokatkad podrhtavajući celim telom, uvijeni u mokre krpe, osobito preko leđa. Lečenje se sastojalo u tome što su mu donosili vedro vode, i on je povremeno umakao prostirku kad bi se osušila na leđima. Svi su oni, koliko se sećam, hteli što pre da izađu iz barake (jer, prethodno su dugo, u vreme suđenja, bili zatvoreni, a drugi su jednostavno hteli da opet pokušaju bekstvo). I, evo vam činjenice: tako kažnjeni su, posle šestog, najviše posle sedmog dana izlazili iz barake, zato što su u to vreme leđa uspevala potpuno da zarastu, osim u nekih, onih slabijih, onih otpadnika — poređenja radi rečeno — ali posle deset dana sve je i u njih prolazilo bez ikakvog traga. Kazna »špicrutenima« (to jest, stvarno u nas štapovima), ako je nije bilo previše, to jest ako nije bilo dve hiljade udaraca odjednom, nikad nije predstavljala ni najmanju opasnost po život. Naprotiv, svi robijaši i vojni osuđenici (koji su to sve prošli), uporno su mi, i više puta, potvrđivali da su šibe opasnije, one »više peku« i mučnije su neuporedivo; štapove čovek može da izdrži i do dve hiljade udaraca, pa i više, bez opasnosti po život, a od samo četiri stotine šiba u toku kažnjavanja šibama može da umre, a od pet ili šest stotina šiba — smrt može da nastupi sigurno, i odjednom. Pitam vas posle toga, g-ne branioče, iako ti štapovi nisu predstavljali opasnost po život i nisu nanosili neke veće povrede, je li moguće da takva kazna nije bila mučenje, je li moguće da to nije bila tortura? Zar je moguće da devojčica nije patila pod šibama četvrt sata, pod šibama koje leže ovde na stolu pred Sudom, vrišteći: »Tata! tata!« Zbog čega vi poričete njenu patnju, torturu nad njom?

No, ja sam već gore naglasio zbog čega je tu takva zbrka; još ću ponoviti: stvar je u tome što u nas u »Kaznenom zakoniku«, prema tvrđenju g-na Spasoviča, u vezi s pojmom i formulacijom: *šta se podrazumeva pod torturom*, postoje »nejasnosti, izvesna nepotpunost, propusti«.

»Zbog toga su vlada i Senat svoje instrukcije, na koje se poziva optužba, odredili na takav način, s druge strane, da bi pod torturom i mučenjem trebalo podrazumevati takvo posezanje na ličnost i čovekov lični integritet koje je praćeno mučenjem i surovostima. Prilikom torture i mučenja, prema mišljenju Senata, fizičke patnje bi trebalo da budu dugotrajne, mnogo dugotrajnije nego što to biva u običnoj tuči, makar koliko ona bila teška. Ako se batine ne mogu nazvati teškim, a tortura bi trebalo da bude teža od batinanja, ako dakle ni jedan ekspert nije te batine nazvao teškima osim g-na Lansberga — koji se i sam kasnije odrekao svojih zaključaka — onda se

postavlja pitanje: kako se može ova radnja *podvesti pod pojam torture ili mučenja? Držim da je to nemoguće*».

No, eto, u tome je stvar: u kaznenim propisima postoji nejasnost, i klijent g-na Spasovića, optužen zbog torture, mogao je da potpadne pod jedan od najstrožih i neprekoračivih zakonskih članova, a prema tom članu njega čeka strašna, nesrazmerna prema počinjenom »delu«, kazna. No, izgleda, tako nam je objašnjena ta nedoumica: »Bilo je«, vele, »torture, ali ona nije bila onakva kako to zakon definiše, to jest nije bila teža od svakih drugih, *težih batina*, i zbog toga moj klijent ne može da bude optužen zbog torture«. Ali ne, g-n Spasović nimalo ne ustupa, on nastoji da dokaže da nije bilo nikakve torture, ni zakonite ni nezakonite, nikakve patnje uopšte! Ali recite, šta imamo od toga što se patnje ove devojčice ne poklapaju sa svakim slovom zakona, što se tortura ne slaže s onim kako zakon definiše torturu? Ta u zakonima ima praznina, sami ste to priznali. Svejedno, dete je patilo: zar nije patilo doista, istinski, smemo li tako da okrenemo oči od toga? Da, g-n Spasović upravo to i namerava, on je odlučio da nam odvrati pogled: dete se, kaže on, već sledećeg dana »igralo«, već je »radilo svoje poslove«. Ne mislim da mu je bilo do igre. Bibina, međutim, svedoči da je, u vreme kad je ona pregledala devojčicu polazeći da se žali ovamo, »mala gorko plakala i ponavljala: tata! tata«! Ah, Bože moj, takva mala deca su tako rano osetljiva i prijemčiva za sve! I šta je to čudno ako se ona sledećeg dana malo i poigrala, još s onim tamnoljubičastim pegama po telu. Video sam petogodišnjeg dečaćića koji je umirao od šarlaha; onemoćao i izmožden već, on je šaputao da će mu kupiti obećano kućence, molio je da mu donesu sve njegove igračkice i da mu ih stave pored krevetića: »Makar da ih gledam«. No, vrhunac veštine je u tome što je g-n Spasović potpuno oduzeo godine detetu! On nam sve govori o nekoj devojčici iskvarenoj i poročnoj, koja je ne jednom uhvaćena u krađi, koja skriva tajni porok u dnu duše i, reklo bi se, potpuno je zaboravio (a zajedno s njim i mi) da je reč, jednostavno o sedmogodišnjem detetu, i da bi ono *kažnjavanje* koje je potrajalo četvrt časa »špicrutenima« od oskоруše — ne samo odraslo, nego i jedno četrnaestogodišnje dete podnelo deset puta lakše od ove jadne mrvice! Čovek sebe i nehotice pita: šta će sve ovo g-nu Spasoviću? Zbog čega on tako uporno poriče da je devojčica patila, zbog čega troši svoju veštinu, zbog čega se tako uvija u nastojanju da nam zamaže oči? Je li moguće da je sve to samo zbog advokatskog samoljublja: »Evo, veli, ne samo što ću izvući klijenta, nego ću pokazati da je cela afera — potpuna glupost i nešto smešno,

dokazujući da sude ocu samo zato što je jednom kaznio šibom nevaljalu devojčicu«? Ali, već je rečeno da on hoće da uništi svaku simpatiju prema njoj. Pa iako on ima za to unapred spremljenu zalihu sredstava, on se ipak boji da detetove patnje ne pobude u vama, nikad se ne zna, ljudska osećanja. A vaša ljudska osećanja za njega su opasna: recimo, vi se možete naljutiti na njegova klijenta, zbog toga bi ta osećanja trebalo na vreme ugušiti, karikirati i narugati im se — rečju, valja učiniti nemogućno, nemogućno zato što su pred nama potpuno jasna, otvorena očeva priznanja koja potvrđuju u celini da je torture nad detetom bilo:

»25-og jula kćer me je iznervirala (priznaje otac), i ja sam je išibao ovim svežnjem, šibao sam je snažno i ovoga puta, *to je trajalo dugo, bio sam van sebe, kao u nesvesti, šibao sam je kako sam stigao*. Da li su se šibe polomile prilikom poslednjeg šibanja — on ne zna, ali se seća da, kad je počeo da šiba devojčicu, šibe su još bile dugačke«.

Istina, bez obzira na ovakvu izjavu, otac u toku istrage ipak nije priznao da je kriv zbog torture nad detetom, i rekao je da je dete 25-og jula kaznio samo blago — to jest, on je rekao da je dete do 25-og jula kažnjavao samo lako. Primetiću uzgred, da je to shvatanje blagog i teškog kažnjavanja stvar ličnog shvatanja: udarce po licu sedmogodišnjeg deteta, posle kojih šiba krv iz nosa, koje ne odriču ni Kroneberg ni njegov branilac — i jedan i drugi, kao što se vidi, smatraju za vrstu blagog kažnjavanja. G-din Spasovič ima i za ovo svoje dragocene doskočice, i ima ih dosta; evo jedne, na primer:

»Čuli ste da su se modrice na laktovima stvorile, gotovo sigurno, samo od toga što su je *držali za ruke* prilikom kažnjavanja«.

Jeste li čuli: *samo od toga!* Mora da su je dobro držali kad su joj načinili modrice! O, ta i g-din Spasovič ne tvrdi baš otvoreno da je sve to lepo i krasno. Evo, na primer, jednog njegovog jasnog razmišljanja:

»Oni kažu da ovakvo kažnjavanje ne ide u red uobičajenih kažnjavanja. Takva formulacija bi bila divna kada bismo znali tačno šta je to uobičajeno kažnjavanje; *ali pošto takve formulacije neće skoro biti*, svak će se suočiti s teškoćom ako bude morao da odredi da li je ovo kažnjavanje uobičajeno ili ne (i to sve posle izjave oca da je *šibao dugo, kao van sebe do besvesti!*). Dopustimo da je tako, ali šta to znači? Takvo kažnjavanje je, u većini slučajeva, nešto što se ne može primenjivati na decu. No, i s decom se događaju neobični slučajevi. Zar vi ne dozvoljavate da očinska vlast može da bude upotrebljena, u izuzetnim slučajevima, u ovakvim okolnostima, i

ovako, strožim merama nego što je uobičajeno u svakodnevnim slučajevima«.

No, to je sve u čemu je spreman da popusti g-n Spasovič. Celu torturu on svodi, prema tome — »na strože mere nego što je uobičajeno« — ali, već se kaje i zbog takvog ustupka: na kraju svoga govora, on povlači i to nazad, i kaže:

»Sudi se ocu, zbog čega? Zbog zloupotrebe vlasti; ali, pitamo se, gde su granice te vlasti? Ko je odredio koliko može, i u kojim slučajevima, otac da nanese udaraca, ne oštećujući u toku kažnjavanja dečji organizam?«

To jest, da mu ne polomi nogu, šta li? A ako mu noge ne lomi, onda je sve moguće, možda? Vi to ozbiljno, g-ne Spasoviču? Da li vi stvarno ne znate gde je granica te vlasti, i »koliko može, i u kojim slučajevima otac da nanese udaraca detetu?« Ako vi ne znate, ja ću vam reći gde je ta granica! Granice te vlasti su u tome što se ovakva sedmogodišnja mrvica, sasvim nedužna, ne sme zbog svojih »poroka« (koje bi trebalo ispravljati na sasvim drugačiji način) — ne sme se, kažem vam, ovakvo biće anđeoskog lika, čistije i bezgrešnije nego vi i ja, g-ne Spasoviču, nevinije nego svi koji su bili u sudskoj dvorani gde su sudili i osudili tu devojčicu — ne sme se, opet vam ja kažem, *mlatiti* s devet štapova, »špicrutena« od oskoruše, celih četvrt sata, ne slušajući njeno vrištanje: »Tata! tata!«, koji su izbezumili i do besa doveli prostu seljanku-domarku — ne sme se, kažem vam i na kraju, i po sopstvenoj savesti reći: »Tukao sam je dugo, do besvesti, kako sam stigao«, — to se ne sme, jer ima granica svakom gnevu, pa čak i kad je to gnev protiv sedmogodišnje devojčice koja je uzela bobicu suve šljive ili slomljenu iglu za vez! Da, vešti branioče, ima granica svemu, i kad ja samo ne bih znao da vi to govorite samo s namerom, i da se trudite da spasite svoga klijenta, dodao bih, baš zbog vas, da ima granice svim tim »lirama« i advokatskim »prijemčivostima«, i te su granice u tome da čovek ne dopusti sebi da ode do nekih monumentalnih stubova elokvencije, što ste vi sebi dopustili, gospodine branioče! No, avaj, vi ste se samo žrtvovali zbog vašega klijenta, i ja više nemam prava da vam govorim o granicama, samo se divim veličini vaše žrtve!

V

HERKULOVİ STUBOVİ

Ali, ti stubovi elokvencije, pravi Herkulovi stubovi, počinju onamo gde se g-n Spasović izjašnjava o »opravdanom očevom gnevu«.

»Kad se u devojčice primetila ta ružna navika«, kaže g-n Spasović (to jest, navika da laže), »povezana sa svim drugim njenim nedostacima, kad je otac saznao da ona *krade*, njega je stvarno obuzeo veliki gnev. Mislim da bi svakoga *od vas obuzeo isti takav gnev*, i držim da kažnjavati oca zato što je strogo, ali *zasluženo*, kaznio svoje dete — jeste loša usluga porodici, loša usluga državi, jer država je samo onda snažna kad počiva na čvrstoj porodici... Ako se otac razgnevio, imao je za to potpuno razloga...«

Stanite, g-ne zaštitniče, ja vas zasad ne zaustavljam na reči »krade« koju ste upotrebili, ali progovorimo neku reč o onom »opravdanom gnevu očevom«. A šta je s vaspitanjem još od trogodišnjeg uzrasta u Švajcarskoj, u pastora de Komba, gde je, kako vi sami svedočite, devojčica postala pokvarena i stekla ružne navike? Čime je ona, u tom uzrastu, mogla da skrivi pojavu tih ružnih navika, i gde je u tom slučaju opravdanost očinskog gneva? Ja branim potpunu nedužnost ove devojčice u ovoj stvari i pod uslovom da se dopusti postojanje ružnih navika u nje; ma šta vi rekli, ne možete da osporite nedužnost sedmogodišnjeg deteta. Ona još nema u tolikoj meri razvijen um da bi mogla da zapazi sve ono loše u sebi. Ta i svi mi, pa i vi, može biti, g-ne Spasoviću, nismo sveci, iako imamo razvijeniji um nego što ga ima sedmogodišnje dete. Kako možete da na tu mrvicu svalite toliko breme odgovornosti, koje ne možete ni sami da nosite? »Nalažu nam breme teško i nepodnošljivo«, — setite se tih reči. Vi ćete reći da smo dužni da vaspitavamo decu. Slušajte: mi se ne smemo izdizati nad njima, mi smo gori od njih. Ako ih nečemu učimo da budu bolja, uče i ona nas mnogo čemu, i čine nas boljim već samim svojim prisustvom. Deca oplemenjuju našu dušu svojom pojavom među nama. Mi smo dužni da ih cenimo i da im pristupamo

s poštovanjem, posebno njihovom anđeoskom liku (pa makar i imali nečemu da ih poučimo), njihovoj nevinosti, bez obzira na poneku njihovu poročniju naviku — dužni smo da cenimo njihovu nedužnost i njihovu dirljivu bespomoćnost. Vi, pak, tvrdite da udarac po licu, okrvavljeno lice od oca nije uvredljiva stvar — vi tvrdite da je to opravdano. Dete je imalo neku krasticu u nosu, i vi kažete:

»Možda su šamari ubrzali izliv krvi iz škrofulozne kraste u nozdrvi, ali to uopšte nije povreda: *krv bi, bez rane i povrede, sama potekla posle*. Na taj način ova krv ne može da bude uzeta kao nešto što optužuje Kroneberga. U trenutku kad je udario, on je mogao da ne zna kako dete ima osobinu *da mu krv iz nosa teče sama*«.

»Mogao je da ne zna!« No da li biste mogli da prihvatite da je g-n Kroneberg udario po bolesnom mestu svesno? Razume se, nije znao. I, tako, vi tvrdite da otac nije znao za bolest svoga deteta i dajete mu pravo, međutim, da tuče dete. Vi tvrdite da udarci po licu, koje otac zadaje, nisu uvredljivi. Da za sedmogodišnje dete, recimo, nisu strašni, ali šta je s moralnom uvredom? O moralnoj uvredi vi niste ništa rekli u vašem govoru, g-ne branioče, vi ste sve vreme govorili jedino o fizičkom bolu. A i zbog čega su je tukli po licu? Gde je povod za tako strašan gnev? Zar je ona ozbiljan zločinac? Ta devojčica i ta prestupnica odmah će potrčati da se igra s decom žandarma i lopova. Ta njoj je tek sedam godina, ništa više, i to bi trebalo imati na umu u toku cele afere, ta to su sve priviđenja o čemu vi govorite. A znate li vi šta to znači uvrediti dete? Njihova su srca puna nevine ljubavi, gotovo nesvesno, i ovakvi udarci izazivaju u njih bolno zaprepašćenje i suze, a sve te suze vidi i oseća Bog. Ta njihov slabašan razum je nemoćan da shvati njihove grehe. Da li ste vi nešto čuli, ili može biti i videli, o deci malenoj koju muče, nešto o siroticama koje zlostavljaju u nekim tuđim rđavim porodicama? Jeste li videli kada se dete zavuče u ugao da ga niko ne vidi, i tamo plače lomeći rukice (da, lomeći rukice, ja sam to video) — *i udarajući sebe pesničicom u grudi*, ne znajući ni šta čini, ne znajući ni u čemu je njegova krivica, ni zbog čega ga muče — ali, dobro osećajući da ga ne vole, sedi tamo. Ja ništa ne znam lično o g-ne Kronebergu, ne mogu da uđem u njegovu dušu, i u srce njegovo i njegove porodice, jer tako se mogu ogrešiti ne znajući ništa o njemu, ali ja ću suditi prema vašim rečima i izjavama, gospodine branioče. Vi ste u vašem govoru rekli o njemu da je on »loš pedagog«, a to je, prema mom mišljenju, isto što i neiskusni otac ili, bolje rečeno, isto što i tuđ otac. Objasniću ovo: ta stvorenja nam

samo onda uđu u dušu i prirastu za srce kad ih, pošto smo ih rodili, pratimo od detinjstva, od prvog njihovog osmeha, ne odvajajući se od njih, i kad nastavimo da to činimo stalno, uvek, celog života kasnije. To je porodica, to je svetinja. Ta i porodica se *gradi*, ne dobija se tek onako, i dužnosti nisu tek tako došle — sve to jedno iz drugog proističe. Samo tako sve biva čvrsto i sveto. Porodica se stvara neposustalim trudom ljubavi. Vi samo, uostalom, priznajete, g-ne branioče, da je vaš klijent načinio dve *logičke* greške (da li samo logičke?), i jedna je, između ostalog, u tome što je on:

»... postupio odveć žustro, on je smatrao da se može odjednom, jednim udarcem iskoreniti svo zlo koje je raslo u duši detetovoj godinama. To je nemogućno, valja raditi polako, valja imati strpljenja«.

Kunem se, ne bi tako mnogo trebalo tog strpljenja, jer ta je mrvica — sedmogodišnje detence! Opet tih sedam godina, kojih nešto nema u vašem govoru i vašim razmišljanjima, g-ne zaštitniče! »Ona je kradljivica«, vičete vi, »ona je krala«.

»25-og jula otac se vraća u seosku kuću, i prvi put saznaje, na veliko iznenađenje, da je mala vršljala po kovčegu gospođe Žezing, da je slomila kukicu (to je kukica za vez, a bio je tu nekakav katanac) i da je tamo *tražila* novac. Ne znam, gospodo, možemo li se ravnodušno odnositi prema takvim postupcima sopstvenih kćeri? Kažu: zbog čega? Zar bi trebalo biti tako strog zbog nekoliko komada suvih šljiva ili šećera? Ja mislim da od šljiva do šećera, od šećera do novca, od novca do vrednosnih papira put ide pravo, otvoren je!«

Ispričaću vam jednu malu anegdotu, g-ne branioče. Sedi za stolom otac, koji je teškim radom zaradio novac. On je pisac, kao i ja. Evo, on je odložio pero, i prilazi mu devojčica, njegova šestogodišnja kćer, i počinje da mu govori kako bi trebalo da joj kupi novu lutku, a zatim kočije, prave kočije s konjima; ona će, kaže, sesti u kočije zajedno s lutkom i dadiljom, i poći će Saši dadiljinoj unuci. »Zatim, evo šta još da mi kupiš, tata...«, i tako dalje — nije bilo kraja nabranju svega što je trebalo kupiti. Sve je to ona smislila u uglu, dok se igrala sa svojom lutkom. Fantazija je u te male šestogodišnje dece neobično razvijena to je čudo, tako ona napreduju. Otac je ćutao i smešio se:

— Eh, Ljiljo, Ljiljo!, — reče on odjednom u šali, i pomalo tužno, — sve bih ja tebi kupio, ali gde da nađem novaca, ti ne znaš kako se oni teško zarađuju!

— Znaš šta, tata, — prihvatila je Ljilja, ozbiljnog izgleda i s puno poverljivosti, — uzmi ćup i lopaticu i pođi u šumu, kopaj tamo ispod žbuna i, evo, naći ćeš novaca, stavi ih u ćup i donesi kući.

Uveravam vas da ta devojčica uopšte nije glupa, ali o tome kako se do novaca dolazi ona ovako misli — tako ona to zamišlja. Zar vi mislite da je ova sedmogodišnja otišla daleko od ove šestogodišnje što se tiče novaca, i kako se do njih dolazi? Naravno, ova je možda i saznala da se novci ne mogu iskopati ispod žbuna, ali kako se do njih dolazi, šta su to vrednosni papiri, akcije, koncesije — to teško da zna. Za Boga miloga, gospodine Spasoviću, zar se za ovakvu devojčicu može reći da je ona *tražila* novaca? Taj izraz i pojam koji se tu podrazumeva mogu se dovesti u vezu samo s odraslim lopovom, koji zna šta je novac i kako se on koristi. Ako ovakva devojčica i uzme novaca, to uopšte i nije krađa, nego običan dečji nestašluk, nešto kao ona bobica suve šljive, jer ovakva devojčica i ne zna šta je to novac. A vi nam napričaste da to nije daleko od vrednosnih papira, i vičete da to »ugrožava državu«. Zar je moguće, posle toga, pomisliti da je zbog ovakvog nestaška *opravdano* i ispravno onakvo premlaćivanje, kakvom je bila podvrgnuta ova devojčica? Ona nije vršljala po novcima, ona ih uopšte nije uzela. Ona je samo malo preturala po kovčegu gde su ležali novci, slomila je kukicu, i nije ništa uzela. A i šta će njoj novci, za Boga miloga — da s njima pobegne u Ameriku, šta li, ili da zakupi koncesije na železnici? Ta eto, vi govorite o vrednosnim papirima: »Nije daleko od šećera do vrednosnih papira«, zašto biste se zaustavljali i pred koncesijama!? No, jesu li to ti stubovi elokvencije, gospodine branioče?

— Ona je poročna, ona skriva naopak porok...

Čekajte, čekajte, tužioci! Zar nema nikoga ko nije primetio da je takva slika nemogućna, čudovišna? Slabašnu devojčicu izvode pred svet, ozbiljan svet, ljudi humani — sramote i brukaju dete govoreći naglas o njegovim »skrivenim porocima! Pa šta što ona još ne shvata svoj sramni položaj i kaže: *Ja suis voleuse, menteuse*? Kako hoćete, ali to je nepodnošljivo, ovakvo licemerje je neizdržljivo. Ko je mogao da kaže, ko se usudio da tvrdi da je ona »krala«, da je ona »tražila« novce? Zar se sme tako nešto reći o ovakvom detetu! Zbog čega je sramote »skrivenim porocima« pred celom salom? Zbog čega se na nju sručilo toliko blata koje će ostaviti tragove za celi život? O, opravdajte što pre vašega klijenta, g-ne branioče, neka se što pre spusti zavesa — da ne gledamo više ovakav prizor. Ali, ostavite nam

makar naše sažaljenje prema tom detetu, nemojte mu suditi tako ozbiljnog izraza na licu, kao da doista verujete u njegovu krivicu. To sažaljenje — to je naše blago, i strašno će biti ako se ono iskoreni iz društva. Kad društvo bude prestalo da saoseća sa slabima i ugnjetenima, samo će postati rđavo, okoreće i presahnuti, postaće razvratno i jalovo...

— Da, ako vam ostavim sažaljenje, vi ćete, u ime tog sažaljenja, upravo da osudite moga klijenta! Ah, da, evo kako se problem postavlja!

VI

PORODICA I NAŠE SVETINJE. ZAVRŠNA REČ O JEDNOJ MLADOJ ŠKOLI

U završnoj reči, g-n Spasovič je rekao jednu reč kako valja:

»Na kraju ću dozvoliti sebi da kažem da je, prema mom mišljenju, cela optužnica protiv Kroneberga postavljena pogrešno, tako da pitanja koja će vam biti predložena neće biti moguće rešavati«.

Evo, to je pametno, u tome je i suština stvari, odatle i sve ovo licemerje, i g-n Spasovič dodaje još nekoliko svečanih izjava na ovu temu: »Ja držim da vi znate da postoji porodica, da postoji očinska vlast...« Ranije je uzvikivao da je »država samo onda jaka ako počiva na čvrstoj porodici«.

Ovde ću dopustiti sebi da unesem malo slovo, i to onako kao u prolazu.

Mi Rusi — mi smo mlad narod, mi tek počinjemo da živimo, iako postojimo hiljadama godina već — ali veliku lađu čekaju duge plovidbe. Mi smo mlad narod, i nemamo svetinja *quand meme*^[45]. Mi volimo naše svetinje, ali samo zato što su one doista svete. Mi ih ne čuvamo samo zbog toga da bismo uz njihovu pomoć održali *L'Ordre*^[46]. Ne drže se svetinje naše zato što su korisne, one se drže uz pomoć naše vere. Mi nećemo da branimo naše svetinje kad budemo prestali da verujemo u njih, kao što su

činili drevni preci u doba paganstva koji su branili svoje kumire i onda kad su prestali da ih smatraju bogovima. Ni jedna naša svetinja se ne plaši slobodnoga ispitivanja, otuda što je ona doista jaka. Mi volimo svetinju porodice kad je ona doista svetinja, a ne samo stoga što na njoj čvrsto počiva snaga države. Verujući u stabilnost naše porodice, mi se nećemo uplašiti ako vremenom bude potrebno da se iščupa korov, nećemo se uplašiti čak ni onda kad bude potrebno goniti i razobličiti čak i zloupotrebu roditeljske vlasti. Mi nećemo štititi takvu vlast *quand meme*. Svetinja istinski svete porodice je tako jaka da se neće pokolebati od sličnih stvari, naprotiv, postaće samo snažnija. Ali, sve ima svoje granice i meru, i mi to prihvatamo. Ja nisam pravnik, ali u ovoj aferi Kroneberg lako primećujemo licemerje. Tu nešto nije kako valja, tu nešto nedostaje, bez obzira na stvarnu krivicu. G-n Spasović je potpuno u pravu na onom mestu kad govori o postavljanju problema; no, to ništa ne rešava. Možda je potrebna dublja i *nepristrasna* analiza naših zakona koji se odnose na ovakve stvari, kako bi se uklonili propusti i kako bi oni bili po meri našeg društva. Ja ne umem da odlučim šta je tu potrebno, nisam pravnik...

No, ipak priznajem i mimo volje: da, advokatura je divna ustanova, ali po nečemu i žalosna. To sam već rekao u početku, sada to ponavljam. Tako mi se čini, i verovatno to dolazi otuda što nisam pravnik — u tome je sva moja nevolja. Imam utisak da postoji neka mlada škola lukavosti uma i neosetljivosti srca, škola koja kvari zdravo osećanje prema nekoj potrebi, škola nekog stalnog i neumornog posezanja na sve dobro, po nekoj opet meri i potrebi. i sve je to pretvoreno u princip, pri čemu naša neukost čini da se nešto slično smatra hrabrošću kojoj svi aplaudiraju. No, ne napadam li ja to advokaturu, novi Sud? Sačuvaj me, Bože, ja sam samo hteo da svi mi postanemo u svemu bolji. To je skromna želja ali, avaj, to je idealna želja. Ja sam nepopravljiv idealista, ja tražim svetinje i volim ih, moje srce čezne za svetinjama, ja sam tako sazdan da ne mogu da živim bez njih i, eto, želeo bih da te svetinje budu bar malo svetije — a ako to ne bude — vredi li im se klanjati! Bilo kako bilo, ali ja sam iskoristio moj februarski *Dnevnik*, raspričavši se bez mere i naširoko u vezi s ovom tužnom temom, a to je samo zato što je ona snažno delovala na mene. Ali, — *il faut avoir le courage de son opinion*^[47] — čini mi se da bi ova umna francuska izreka mogla da bude uputstvo mnogima koji traže odgovore na svoja pitanja u ovom našem nesigurnom vremenu.

MART

GLAVA PRVA

I

JE LI TAČNA MISAO: »NEKA IDEALI BUDU RUŽNI, SAMO NEKA STVARNOST BUDE LEPA?«

U »Listiću« g-na Game (*Glas*, broj 67), pročitao sam ovakvo reagovanje na moje reči o narodu iz februarskog broja *Dnevnika*: »Bilo kako bilo, u jednog istog pisca u toku jednog meseca mi srećemo dva, potpuno suprotna jedno drugom, mišljenja o narodu. A sve to nije vodvilj, nije slika s pokretne izložbe, sve je to presuda izrečena živom organizmu — sve je to isto što i zabadati nož u telo živog čoveka. Iz ove svoje stvarne ili fiktivne protivrečnosti g-n Dostojevski se čupa tako što nas poziva da sudimo o narodu »ne prema tome šta je on, nego prema tome šta on želi da bude«. Narod je, vidite i sami, strašno đubre, doista, ali su mu ideali lepi. Ti su ideali »snažni i sveti«, i oni su ga spasli »u toku vekova stradanja«. Ovaj način čupanja može da odvede daleko! Ta i sam je pakao popločan dobrim namerama, i g-nu Dostojevskom je poznato da je »vera bez dela mrtva«. I odakle znamo za takve ideale? Koji prorok i znalac ljudskog srca je u stanju da u njih pronikne i da ih odgonetne, ako im cela stvarnost protivreči, i ako

ih nije dostojna? G-din Dostojevski pravda naš narod tako što kaže da se »oni i za uši zgrabe, ali ni u usta nešto od hmelja ne uzimaju nikad...« Odavde, dakle, nije daleko do onog naravoučenija: »neka ideali budu ružni, samo neka je stvarnost lepa«.

U ovom navodu najvažnije je ono pitanje gospodina Game: »Odakle znamo za takve ideale« (to jest, ideale naroda)? Odlučno odbijam da odgovaram na ovo pitanje, jer ma koliko govorili na ovu temu, g-n Gama i ja se nikad nećemo složiti. To je jedan stari spor, i on je za nas najvažniji. Ima li narod ideala, ili ih uopšte nema — to je za nas pitanje života ili smrti. Spor je trajao veoma dugo, i završio se time što su jedni isticali ideale kao Sunce, dok drugi ništa nisu primećivali i odbijali su da primete. Ko je u pravu — to nećemo rešiti mi, ali to će se rešiti, može biti, uskoro. U poslednje vreme čuli su se neki glasovi u tom smislu da u nas ništa ne može da se štiti, zato što »nema šta da se štiti«. Doista, ako nemamo svojih ideala, vredi li onda brinuti se i nešto štititi? Pa šta, ako takva misao donosi neko umirenje, onda nazdravlje.

»Narod je, vidite li, doista strašno đubre, ali su mu ideali lepi«. Ovakvu misao, ovakvu frazu ja nikad nisam izrekao. Ja g-nu Gami odgovaram samo zbog toga da bih se ogradio od ovoga. Naprotiv, baš sam ja isticao da i u narodu — »ima pravih svetaca, i to kakvih: sami svetle i svima nama put osvetljavaju«. Njih ima, poštteni publicisto, ima ih doista, i blažen je onaj ko ume da ih vidi. Mislim da tu, u ovim mojim rečima, nema ničega nejasnog. Osim toga, nejasnost ne dolazi uvek od toga što je pisac nerazumljiv, ona ponekad ima i sasvim druge uzroke...

Što se tiče naravoučenija kojim vi završavate vašu belešku: »Neka ideali budu ružni, samo neka je stvarnost lepa« — primetiću da je takva želja potpuno besmislena: bez ideala, to jest bez koliko-toliko određenih težnji ka boljem, nikad ne može biti lepe stvarnosti. Čak se može sigurno tvrditi da ničega ne može biti, osim još odvratnijih stvari. U mene bar postoji šansa: ako zasad nema izgleda, kad čovek jasnije bude shvatio želju za boljim (i kad bude pogodnije za same ideale), možda će se pribрати i stvarno jednom postati bolji. Barem to nije sasvim nemoguće kao vaša pretpostavka da se može postati bolji s »ružnim« idealima, to jest s ružnim željama.

Nadam se da se nećete naljutiti zbog ovih mojih nekoliko reči, g-ne Gama. Ostanimo pri svojim mišljenjima, i sačekajmo rasplet, a ja vas uveravam da taj rasplet nije, možda, tako daleko.

II

STOGODIŠNJA STARICA

Toga jutra sam bila mnogo zakasnila — pričala mi je ovih dana jedna dama — i izašla sam iz kuće kad je već bilo podne, a imala sam, kao za nevolju, mnogo poslova da uradim. Trebalo je da svratim u Nikolajevsku ulicu, na dva mesta koja nisu bila daleko jedno od drugoga: prvo u biro; i tu, kraj samih vrata kuće, srela sam tu staricu, učinila mi se tako stara, pogrbljena, sa štapom, samo nikako nisam mogla da odredim koliko joj je godina. Starica je prišla kapiji, i tu je sela u uglu na domarevoj klupici, da predahne. Uostalom, ja sam prošla napred, i nju sam samo primetila.

Posle nekih desetak minuta izašla sam iz biroa, a dve kuće napred nalazi se radnja u kojoj sam, još pre dve sedmice, naručila cipele za Sonju, pošla sam da uzgred i njih podignem i pogledam, a ono — ona starica sada sedi pored ove kuće, opet na klupici kraj kapije, sedi i gleda u mene, a ja joj se osmehnuh i uđoh u radnju da podignem cipele. Prošlo je tri-četiri minuta, i pošla sam prema Nevskom prospektu — kad tamo, pogledam, a ono moja starica sedi pored treće kuće, opet kraj ulaza, samo ne na klupici nego na kamenom ispustu, jer klupice pokraj ovih kuća nije bilo. Odjednom sam se zaustavila pred njom i, mimo volje, pomislila sam: zbog čega ona seda pored svake kuće?

— Umorila si se, — kažem, — bakice?

— Umaram se, mila moja, umaram se. Mislim: toplo je, sunce sija, daj da pođem unukama na ručak. — To ti, bakice, ideš da ručaš?

— Da ručam, mila, da ručam.

— Ali, ti tako nećeš ni stići.

— Ne, ne, stići ću, poći ću malo i predahnuću, pa ću opet ustati i poći.

Gledam ja nju, i sve mi je postalo veoma zanimljivo. Sitna neka starica, čista, u iznošenoj odeći, mora da je od varošanki, nosi štap, bleđa je, lice

žuto, nekako u tonu s odećom, ima neke blede usne, kao mumija; sedi, smeška se, a sunce pravo na nju baca zrake.

— Mora da si bakice, mnogo stara, — pitam ja, šaleći se, razume se. — Sto i četiri godine, mila, sto i četiri godinica mi je *ništa više* (našalila se i ona)... A ti, kuda ti ideš?

I gleda u mene — smeška se, obradovala se, verovatno, što ima s kim da progovori, samo učinila mi se čudnom ta briga stogodišnje starice za mene — kuda ja idem, kao da je njoj to baš i potrebno da zna.

— Eto, bakice, — smeškam se i ja, — podigla sam iz radnje cipelice mojoj devojčici, nosim ih kući.

— Ih, kako slatke cipelice — ti imaš devojčicu, ne? To je lepo. Imaš li još dece?

I opet, sve se smeška, gleda me. Oči ugašene, gotovo mrtve, ali kao da ncki topli zrak iz njih svetli.

— Bakice, ako hoćeš, uzmi petak, kupi sebi kiflicu, — i pružam joj onaj petak.

— No, što mi daješ taj petak? Pa hajde, hvala, uzeću ga.

— Uzmi, bakice, ne vređaj se.

Ona je uzela. Vidi se, ona ne prosi, nije dotle došla, uzela je od mene tako kao da ne uzima milostinju, nekako kao iz pažnje ili zbog dobrote svoga srca. Uostalom, možda se sve ovo njoj i dopalo, jer ko bi s njom, s tom staricom progovorio, a evo sad s njom ne samo neko govori, nego se ophodi s mnogo brižljivosti.

— Zbogom, — kažem, — bakice. Neka da Bog da stigneš zdrava i živa.

— Stići ću, mila, stići ću. Stići ću sigurno. Kreni ti samo svojoj unuci — zbunila se starica, zaboravivši da ja imam kćer a ne unuku; pomislila je, očito, da već svi imaju unuke.

Prošla sam i osvrnula sam se poslednji put — vidim, ona je ustala, krenula je lagano, s naporom, udarala je štapom i išla polako niz ulicu. Možda će još desetak puta sesti da odahne pre nego što stigne svojim na »ručak«. I kuda je to ona pošla da »ruča«? Čudna neka starica.

Ja sam tog jutra saslušao tu priču — istini za volju, to i nije priča, to su nekakvi utisci o susretu sa stogodišnjom staricom (zaista, kada će čovek biti u prilici da sretne stogodišnju staricu, i još ovako punu duševnog elana?) —

i sasvim sam bio zaboravio na sve to, ali kasno u noći, čitajući jedan napis u novinama, i odbacivši posle toga novine, odjednom sam se setio te starice i, ne znam zbog čega, odmah sam dovršio sebi tu sliku i nastavak o tome kako je ona otišla svojim na ručak: ispala je možda drugačije, ali istinita sličica:

Njeni unučići, možda i praunučići, ona ih sve tako i zove unučićima, verovatno su neka porodica zanatlija, imućnija, inače ne bi ona išla na ručak; žive u nekom suterenu, možda drže i neku berbernicu, naravno, oni su siromašni ali ipak imaju šta da jedu, oni se kako-tako drže nekoga reda. Ona je stigla njima verovatno posle dva sata. Nisu je ni očekivali, ali primili su je, može biti, dosta ljubazno.

— A, evo i nje, Marije Maksimovne, uđi, uđi, dobrodošla, sluškinjo Božja!

Starica ulazi, smeši se, a zvonce na ulazu dugo potom i resko zvoni za njom. Njena unuka je, po svoj prilici, supruga ovoga berberina, a sam on je čovek još mlad, negde oko trideset pet godina, ponosan na svoj zanat, iako je taj zanat nekako čudan; sav je zamazan i musav kao palačinka, u svom dugom kaputu — od pomade šta li; ne znam, ali ja nisam video berberina drugačije, njihov okovratnik dugog kaputa je uvek kao u brašnu uvaljen. Troje male dece — dečak i dve devojčice odmah su pritrčali prababi. Obično ovakve prestarele žene nekako brzo umeju da se nagode s decom: ta i same one već liče na decu, često potpuno. Starica je sela, u domaćina je bio neki čovek, gost, ili onako svratio čovek poslom, poznanik od svojih četrdesetak godina, i on se spremao da pođe. Tu je bio i sestrić, sin njegove sestre, momak od sedamnaest godina, koji se spremao za tipografski zanat. Starica se krsti, seda i gleda gosta: — Oh, umorila sam se! A ko vam je ovaj?

— Ja ko sam?, — odgovara gost smeškajući se, — šta, Marija Maksimovna, vi nas ne poznajete? Pre tri godine svi smo se spremali da idemo zajedno u šumu po gljive-medenjače.

— Oh, to si ti, znam te, veseljače. Sećam se, samo ne mogu da znam kako ti ono bejaše ime, sećam se. Oh, kako sam se ja umorila.

— A zbog čega vi, Marija Maksimovna, uvažena bakice, ne rastete više, hteo bih da pitam, — šali se gost.

— Oh, obešenjače, — smeje se bakica očito, međutim, zadovoljna.

— Ja sam, Marija Maksimovna, dobar čovek.

— Pa, s dobrim je zanimljivo porazgovarati. Ah, ja sam se zadihala, majčice. Ah, Serjoženjka ima novi kaputić, koliko vidim, a? Ona pokazuje sestrića.

Sestrić, krupan i zdrav momčić, smeje se i približava se, na njemu je nov sivi kaputić, i on ga oblači još s uzbuđenjem. Za dve sedmice on će se navići, a sada svakog trenutka gleda svoje revere, zagleda u posuvratke na rukavima, zagleda se sav u ogledalo i oseća neko posebno poštovanje prema sebi.

— Pođi, de, okreni se sada, — brblja neprestano berberinova supruga. — Pogledaj, Maksimovna, šta smo mu sašili, ta otišlo je šest rubalja k'o ništa, jeftinije, rekli su nam u Prohoriča, ne vredi ni počinjati, sami ćete, vele, potom suzama platiti, a ovo je nepoderiv materijal. Pogledaj samo materijal! A ti, okreni se! Kakva postava samo, nešto solidno, ta okreni se, de! Tako odoše novci, Maksimovna, otplivaše naše kopejke.

— Ah, majčice, sve je postalo tako skupo preko mere, i bolje je da mi sve to i ne kazuješ, da me ne sekiraš, — s mnogo brižljivosti primećuje Maksimovna, i sve nikako da odahne.

— No, dosta o tome, — primećuje domaćin, — trebalo bi nešto pojesti. Šta je, mora da si mnogo umorna, kako mi se čini, Marija Maksimovna!

— Ah, dobri moj, umorila sam se, dan topao, granulo sunce — daj, mislim, da ih vidim, šteta bi bilo da ležim. Ah! Putem sam srela jednu gospođu, mlada žena, kupila deci cipele: »Šta je, bakice, veli, jesi li se umorila? Uzmi petak, kupi sebi kiflicu...« A ja, znaš, uzeh taj petak..

— A ti, bakice, prvo malo odmori, vidiš kako si se danas zamorila?, — odjednom nekako zabrinuto reče domaćin.

Svi je gledaju, ona je najednom tako pobledela, usne su joj pobebele. Ona takođe gleda sve njih, ali nekim gotovo ugašenim pogledom.

— Evo, mislim... medenjaka dečici... od tog petaka... I opet je začutala, daha joj ponestaje. Svi su začutali tako nekih pet sekundi.

— Šta je, bakice?, — sagnuo se domaćin.

Bakica nije odgovarala, opet su ćutali nekih pet sekundi. Starica je još više pobelela, lice joj je potamnelo.

Oči su se zastaklile, osmeh je ostao na usnama, gleda pravo i, izgleda, više ništa ne vidi.

— Trebalo bi popa...!, — reče odjednom, žurno i šapatom, gost.

— Da... ne... nije li kasno već, — mrmlja domaćin.

— Bakice, bakice!, — više staricu berberinova supruga, najednom sva uzbuđena, ali bakica je već nepokretna, glava se naginje na bok, u desnoj ruci koja je ležala na stolu još drži onaj svoj petak, a leva je tako i ostala, na ramenu praunuka Miše, šestogodišnjeg dečaka. On stoji, ne miče se i gleda prababu krupnim razrogačenim očima.

— Ode!, — značajno i lagano kaže domaćin, ispravljajući se, i jedva primetno se krsti.

— Eto, tako! A ja vidim, ona se sve naginje, — mimo i nekako sigurno kaza gost, on je zaprepašćen i gleda naokolo u sve. — Ah, Gospode! To je to! Šta ćemo sada, Makariču? Hoćemo li je tamo?, — pita domaćica, zbunjena i uznemirena.

— Nego šta, — značajno odgovara njen suprug, — sve ćemo urediti što valja, jesi li joj rođaka ili ne? A valja poći i oglasiti je mrtvom, urediti za sahranu.

— Sto i četiri godinica, a!, — vrti se na mestu gost, sve više zbunjen. On je čak nekako sav pocrveneo.

— Da, počela je već i da zaboravlja na vreme poslednjih godina, — još važnije i svečanije primećuje domaćin, tražeći kapu i skidajući šinjel.

— Ta pre pet minuta se smejala, bila je tako vesela! Gle, petak onaj još je u ruci! Medenjaka, reče, eto šta ti je život naš!

— No, hajdemo, Petre Stepaniču, — prekida gosta domaćin, i obojica izlaze.

Za ovakvom se, naravno, ne plače. Sto i četiri godine — »otišla je ni bolesna, ni dužna, ni ružna«. Domaćica je poslala kod susedki za pomoć. Ove su dotrčale onaj čas, i saslušale su sve gotovo s nekim zadovoljstvom, uzdišući i lelećući. Prvo su, razume se, postavili samovar. Deca su se, uplašena, zavukla u ugao, i otuda su posmatrala mrtvu bakicu. Miša će, dok bude živ, pamti ti tu staricu koja je umrla s rukom na njegovom ramenu, i kad i on bude umro, niko na svetu neće znati da je, jednom davno, živela ta bakica, da je poživela sto i četiri godine, zašto i kako — to niko ne zna. Ta i zbog čega znati — nije li svejedno? Milioni ljudi odlaze tako: žive neprimećeni i odlaze neprimećeni. Samo u onom trenutku smrti tih

stogodišnjih staraca i starica ima nečeg čudnog i ozbiljnog: sto godina, čak i danas, to čudno deluje na čoveka. Blagoslovi, Bože, život i smrt prostih dobrih ljudi!

A eto, uostalom, tako je jednostavna sličica bez sižea. Zapravo, čovek hoće da ispriča nešto interesantno od onoga što je slušao u toku meseca, i kada pristupi tome, ili nikako ne ume, ili ne odgovara nameri, ili »ne pričaj sve što znaš«, i, na kraju, ostaju mu samo sve neke takve stvari, bez sižea...

III

IZDVAJANJE«

Dakle, pišem »o onome što sam video, čuo i pročitao«. Dobro je što se nisam ograničio obećanjem da pišem *o svemu* »što sam video, čuo, pročitao«. A i čuje se sve više čudnih stvari. Kako sve to čovek da ispriča kad jedno ne ide s drugim, nikako da se složi u neku celinu! Zapravo, meni se sve čini da je u nas nastupila neka epoha opšteg »izdvajanja«. Svi se izdvajaju, usamljuju, svak nastoji da izmisli nešto svoje, nešto novo i dosad nečuvano. Svak odbacuje sve ono što je ranije bilo zajedničko mislima i osećanjima i počinje svojim sopstvenim mislima i osećanjima. Svak hoće da počne od početka. Svi raskidaju nekadašnje veze bez mnogo žaljenja, i svak postupa kako hoće, i time se jedino teši. Ako još nije počeo da deluje, hteo bi da deluje. Dopustimo, mnogo je njih koji ništa ne počinju niti misle da počnu, pa ipak — i oni su se izdvojili, stoje postrani, gledaju u prazno mesto skrstivši ruke, i nešto čekaju. No, gotovo ni u čemu nema moralne saglasnosti, sve se izdvojilo i nastavlja da se izdvaja ne samo u grupe, nego u nekakve jedinice. I, što je najvažnije, sve ima neki jednostavan i zadovoljan izgled. Pogledajte našeg savremenog pisca-umetnika, jednoga od ovih novih ljudi. On stupa na poprište, i neće da zna ni za šta što mu je prethodilo, on je samom sebi dovoljan, i niko mu nije potreban. On propoveda novo, on ističe ideal nove reči i novoga čoveka. On ne poznaje

evropsku književnost, ne poznaje ni našu, on nije ništa čitao niti ima namere da čita nešto. On ne samo što nije čitao Puškina i Turgenjeva, nego teško da je čitao i one svoje, Bjelinskog i Dobroljubova. On prikazuje nove junake, nove tipove žena, i sva njihova novost je u tome što, čineći deseti korak, oni zaboravljaju onih devet prethodnih, i zbog toga se njegovi junaci odjednom nađu u lažnom položaju i stradaju, za pouku čitaocu koji je time sablažnjen. Te lažne situacije su, ujedno, i sva pouka. U svemu tome ima veoma malo novog; naprotiv, sve je to oveštalo i staro, ali stvar nije u tome, nego u nečem drugom: naime, autor je potpuno ubeđen da je rekao novu reč, da je on dovoljan sebi, da je uspeo da se istakne i da se izdvoji, i on je time neobično zadovoljan. Ovaj mali primer je, uostalom, nešto poznato, ali ovih dana sam čuo i priču o novoj reči: bio neki »nihilist«, sve je odricao, patio je čak mnogo i — posle mnogih nedaća, i tamnovanja čak — osetio je u sebi, odjednom, religiozno uzbuđenje. Šta mislite, šta je odmah učinio? Odmah se »usamio i izdvojio«, našu hrišćansku veru je sasvim obišao, sve nekadašnje u vezi s tim je odbacio i izmislio je svoju veru, isto tako hrišćansku, ali »svoju sopstvenu«. Imao je suprugu i decu. Sa suprugom ne živi, a deca su kod drugih. Ovih dana pobegao je u Ameriku, verovatno da tamo propoveda novu veru. Rečju, svak je za sebe, čini što hoće, svak nastoji da bude originalan — da se izdvoji, zar ne? Ali, ne. Sada je u nas pre neki trenutak istine nego vreme teatralnosti; t, doista, mnogi u nas tuguju i stradaju, oni su zaista pokidali sve nekadašnje veze i hoće da počnu od početka, jer niko im ne ukazuje na novu svetlost. A mudraci i rukovodioci im gotovo povlađuju nekako, neki onako, »straha radi judejskog« (kako da ga ne pustimo u Ameriku: bežati u Ameriku, to je ipak liberalno), drugi se, pak, jednostavno koriste na njihov račun. Tako propadaju zdrave snage. Reći će mi da su sve ovo dva ili tri fakta koji ništa ne znače, da je u nas sada sve sigurnije, sve se čvršće sjedinjuje, imamo sada banke, društva, asocijacije. Zar mi nećete zaista ukazati na tu gomilu Jevreja i Jevrejčića koji su pobednički navalili na Rusiju? Da, pobednici i oduševljeni, jer pojavili su se sada i Jevreji-entuzijasti judejske i pravoslavne veroispovesti. I, eto, čak i o njima sada pišu u našim novinama da se i oni izdvajaju, i da se inostrana štampa smeje do mile volje kongresima naših predstavnika ruskih zemljoradničkih banaka, naročito povodom »...tajnih sednica prva dva kongresa, pitajući, ne bez ironije: na koji način, i s kojim pravom ruske zemljoradničko-kreditne ustanove mogu da pretenduju na poverenje publike, kada svojim tajnim sednicama, koje se održavaju brižljivo zaštićene kineskim zidom, sve

skrivaju upravo od te publike kojoj se tako omogućuje da misli kako se tu stvarno sprema nešto loše...«

Evo, dakle, čak i ova gospoda se izdvajaju i zatvaraju, smišljaju nešto svoje, i na svoj način drugačije od svega onoga što se u celom svetu radi. Uostalom, ja sam ovo o bankama rekao u šali: nije to moja stvar, počeo sam o izdvajanju. Kako da objasnim tu misao bolje? Uzgred, navešću nekoliko misli iz jednog rukopisa o našim korporacijama i asocijacijama; rukopis nije moj, poslali su mi ga, i do sada nije nigde objavljen. Autor se obraća svojim oponentima iz provincije:

»Vi kažete da su zanatske zadruge, asocijacije, korporacije, trgovačka i druga društva, zasnovani na socijalnosti koja je kao osećanje urođena čoveku! Izuzimajući rusku zanatsku zadrugu, koja je još malo ispitana, pa se o njoj još ne može reći ništa sigurno, mi mislimo da su sve te korporacije, asocijacije i slično, samo savezi koje jedni osnivaju protiv drugih, savezi zasnovani na osećanju samoodržanja i opstanka: njih je stvorila borba za opstanak, i takvo naše mišljenje potvrđuje istorija njihove pojave, jer te su saveze u početku stvarali siromašni u borbi s bogatima, a kasnije su i ovi poslednji počeli, razume se, da koriste oružje svojih protivnika. Da, istorija nesumnjivo potvrđuje da su ti savezi potekli iz bratske mržnje, oni nisu zasnovani na potrebi zajedničkog opstanka, kao što vi pretpostavljate, nego su zasnovani i drže se na osećanju straha za vlastiti opstanak, ili pak na želji da se stekne dobit, korist, vajda, pa makar to bilo na štetu bližnjega. Kad bolje pogledamo ova čeda utilitarizma, vidimo da je njihova glavna briga u tome da ustanove sigurnu kontrolu svakoga nad svakim — jednostavnije rečeno, opšta špijunaža u strahu da neko nekome ne slomi vrat. Sve te asocijacije, s njihovom kontrolom iznutra i njihovom zavirljivošću prema svemu spoljašnom, čine paralelu sa svim onim što se zbiva u sferi politike, gde se uzajamni odnosi naroda uređuju pomoću oružanog mira koji je pokatkad narušavan krvoprolićima, i gde je unutrašnji život, u stvari, beskrajna borba partija. O kakvom osećanju socijalnosti, o kakvoj ljubavi tu može biti govora? Sve te ustanove loše prolaze u nas samo zato što mi još živimo na širokom prostoru, samo stoga što mi još nemamo mnogo razloga da se borimo jedni protiv drugih — ima u nas još dobrog međusobnog raspoloženja, uzajamne vere, i sva ta osećanja nam ne dozvoljavaju da organizujemo takvu kontrolu, takvu opštu špijunažu jedni nad drugima, kao što je potrebno, može biti, a bez nedovoljne kontrole sve to ne ide, takve se organizacije obavezno raspadaju.

Valja li da očajavamo zbog takvih naših nedostataka, kada sve to poredimo s našim obrazovanijim zapadnim susedima? Ne, mi bi barem u takvim našim nedostacima trebalo da vidimo naše bogatstvo, to bi trebalo da nam pokaže da u nas još ima, u izvesnoj meri, onog jedinstva bez kojeg ljudsko društvo ne može da opstane, iako, delujući u ljudima nesvesno, sve to može da dovede do velikih podviga, ali često i do velikih poroka. U onome u koga to osećanje još nije uništeno, za njega je sve moguće, samo ako se to osećanje pretvori iz nesvesnog, iz instinkta u svesnu snagu, u takvu snagu koja čoveka neće bacati ovamo-onamo po slepoj ćudi slučaja, nego će ga voditi razumnim ciljevima; bez tog osećanja jedinstva, bez te uzajamne ljubavi, bez te uzajamne saradnje među ljudima, nemoguće je ništa veliko, bez toga je nezamislivo i ljudsko društvo«.

To jest, kao što vidite, autor ne proklinje baš sasvim sve te asocijacije i korporacije, on samo tvrdi da se njihov *sadašnji* osnovni princip sastoji u utilitarizmu i u špijunaži, i da to nikako nije *ljudsko jedinstvo*. Sve je to još mlado učenje, nešto sveže, samo teorija bez prakse, ali sve je to, u principu, tačno rečeno, s mnogo brige i patnje zbog svega toga. Obratite pažnju na jednu opštu karakteristiku: u nas je sada cela stvar u prvim koracima, u praktičnom početku, a svi, baš svi, samo viču o principima, i jedino se o njima brinu, tako da je praksa, hteli ili ne hteli, dopala u ruke isključivo Judejima. Istorija rukopisa iz kojeg sam naveo sve ovo je sledeća. Njegov uvaženi autor (ne znam samo je li to mlad čovek, ili neko od onih mladih staraca) objavio je malu belešku u jednom gubernijskom listu, a Redakcija tog lista je, uz njegovu belešku, objavila i svoju napomenu da se s njim delimice ne slaže. Zatim, kada je autor beleške napisao tekst u kojem je opovrgao onu napomenu Redakcije (uostalom, to nije bio opširan napis), Redakcija lista u guberniji je odbila da ga objavi, pod izgovorom da je tu reč »pre o propovedi nego o tekstu«. Tada se autor obratio meni pismom, poslao mi je odbijeni tekst i molio me da ga pročitam, proanaliziram i kažem o njemu svoje mišljenje u *Dnevniku*. Prvo, zahvaljujem stoga što mi je ukazao poverenje, a drugo, zato što mi je tekst prčinio veliko zadovoljstvo: retko sam imao prilike da pročitam nešto *logičnije* i, u nemogućnosti da ceo napis objavim, ja sam naveo sve ono napred namerno, i te svoje namere neću kriti — cela stvar je u tome što sam i u autora ovoga teksta našao jedan zamah onog »izdvajanja«, u ovog autora koji se brine za ljudsko jedinstvo u pravom smislu reči, i to u onim mestima rukopisa za koje neću da rizikujem navodeći ih; to je takvo izdvajanje da se nešto slično retko sreće i, prema tome, i ovaj

tekst i njegov autor potvrđuju moju misao o »izdvajanju« sve samih jedinica, o onom neobičnom, da tako kažem, hemijskom razlaganju našeg društva na njegove sastavne delove i načela, koje je odjednom nastupilo u ovom našem vremenu.

Dodaću, međutim, da, ako su svi sada »sami za sebe i sami po sebi«, to nije bez svake veze s onim što je prethodilo. Naprotiv, ta veza mora da postoji obavezno, iako izgleda da je sve razdvojeno i da niko nikoga više ne razume, i proslediti tu vezu biće, nema sumnje, veoma zanimljivo. Rečju, da se poslužim onim starim poređenjem, naše rusko obrazovano društvo podseća na onaj stari svežanj prutova koji je nesalomiv dok su prutovi zajedno u svež nju, ali koji je slab kad se prutovi razdvoje — čim se svežanj rasturi, svaku grančicu može i najslabiji vetar da odnese. I, eto, taj svežanj se u nas sada rasturio. Zar nije istina da naša vlada za dvadeset godina reformi koje je preduzimala nije imala *totalnu* podršku svih obrazovanih slojeva? Naprotiv, veliki deo mladih, svežih i dragocenih snaga otišao je na neku neobjašnjivu stranu, izdvojio se na neki smešni i zabrinjavajući način, i sve samo zbog toga da bi, umesto onih devet koraka, načinio neki svoj deseti novi, zaboravljajući pri tom da se taj deseti korak, bez onih prethodnih devet, može u svakom slučaju pretvoriti u fantaziju — čak i u onom slučaju kad bi taj deseti korak i značio nešto sam po sebi. Najtužnije je to što tek jedan od hiljadu otpadnika nešto razume u vezi s tim desetim korakom — ostali su samo slušali jek dalekih zvona. I rezultat je: snela koka crveno jaje! jeste li viđali, za vrelih letnjih dana, šumski požar? Kako je tužno to gledati! Koliko skupocenog materijala propada uzalud, koliko energije, vatre, toplote odlazi onako, bez traga i bez ikakve koristi.

IV

RAZMIŠLJANJA O EVROPI

»A zar nije i u Evropi svuda to isto, nisu li se i tamo pretvorile u tužno priviđenje sve one sile jedinstva u koje smo se mi toliko nadali, zar nije gore od našeg ono njihovo raspadanje i izdvajanje?« Evo pitanja koje Rus ne može da zaobiđe. A i koji pravi Rus ne razmišlja pre svega o Evropi?

Da, na prvi pogled, tamo je, ako hoćete, i gore nego u nas; štaviše, istorijska uslovljenost izdvajanja je приметnija, i zbog toga je tamo, ako hoćete, situacija beznadežnija. Upravo stoga što je u nas teško stići do nekog razumnog uzroka, zato što je teško ispitati sve pokidane niti naših veza — u nas ima neke utehe — na kraju će shvatiti da je to bilo nerazumno rasipanje snaga koje se ne mogu obnoviti, da je to bilo veštački izazvano i, na kraju, moraće da se slože. I, tako, još ima nade, onaj svežanj će se opet stvoriti. Tamo, pak, u Evropi, nikakav se svežanj prutova ne može obnoviti, tamo su se, prema našem mišljenju, svi izdvojili jasno, svi su se omeđili, tamo grupe i usamljene jedinice žive svoje poslednje dane, i svesne su toga — jedni drugima neće popustiti, i pre će umreti nego što će to učiniti.

Uzgred, u nas sada svi govore o miru. Svi predviđaju dugotrajan mir, svuda vide vedre horizonte, nove snage i nove saveze. Čak i u tome što je u Parizu proglašena Republika vide znak mira, pa i u tome što je tu republiku ustanovljavao Bizmark — i u tome vide znak mira. U savezu velikih istočnih država neosporno vide velike garancije mira, a neke naše novine su, čak i u sadašnjim hercegovačkim nemirima, umesto svojih nedavnih zabrinutosti, počele da zapažaju nesumnjive znake koji govore o čvrstini evropskog mira (nije li to, uzgred, stoga što se sada ključ za hercegovačko pitanje nalazi takođe u Berlinu, u kutijici u kneza Bizmarka?). No, u nas se najviše raduju francuskoj republici. Uzgred, zbog čega je Francuska još u prvom evropskom planu, bez obzira na Berlin koji ju je pobedio? I najmanji događaj u Francuskoj izaziva i danas u Evropi više pažnje i simpatija nego najznatniji događaj u Berlinu. To je nesumnjivo zato što je ta zemlja uvek bila zemlja prvog koraka, prvog pokušaja i prvih isprobavanja ideja. Evo zbog čega svi otuda očekuju onaj »početak kraja«: ko će prvi kročiti tim kobnim i poslednjim korakom, ako ne Francuska?

Evo zbog čega su se u toj »naprednoj« zemlji najpre pojavila najnepomirljivija »izdvajanja«. Tamo je mir apsolutno nemogućan do samoga »kraja«. Pozdravljajući republiku, svi su u Evropi tvrdili da je ona već po tome potrebna Francuskoj i Evropi što će pod njom biti nemogućan novi »rat osvete« s Nemačkom, samo je republika ta — tvrdili su — i jedina

od svih pretendentskih vlada u Francuskoj koja neće rizikovati i početi nešto slično. No, sve je to priviđenje — republika je proglašena upravo zbog rata, ako ne s Nemačkom, ono s mnogo opasnijim i strašnijim suparnikom — suparnikom i neprijateljem cele Evrope — komunizmom, i taj suparnik će sada, pod republikom, podići glavu mnogo ranije nego što bi to učinio pod svakom drugom vladom! Svaka druga vlada bi s njim stupila u sporazum, i tako bi uspela da odloži rasplet, a republika mu neće ni u čemu ustupiti, čak će ga ona sama izazvati i prva prinuditi na borbu. I, tako, neka ne tvrde da je »republika jednako mir«. Doista, ko je ovoga puta proklamovao republiku? Sve sami buržuji i sitni sopstvenici. Jesu li oni odavno baš toliki republikanci, nisu li se oni sve do sada najviše od svega na svetu bojali republike, videći u njoj nered i anarhiju, samo jedan korak do komunizma, koji je za njih strašan? Konvent je, u vreme prve revolucije u Francuskoj, usitnio na sitne delove krupna vlasništva emigracije i crkve, i počeo je da sve to prodaje, s obzirom na tadašnju finansijsku krizu. Ta mera je obogatila ogromnu većinu Francuza i omogućila joj da može da isplati, posle osamdeset godina, pet milijardi na ime kontribucije — što je ona učinila ne trepnuvši okom. Ta mera je omogućila blagostanje za izvesno vreme, ali ona je za neobično dug period paralizovala demokratske težnje, ona je omogućila da se umnoži armija sopstvenika i stavila Francusku pod neograničenu vlast buržoazije koja je — glavni neprijatelj demosa. Bez te mere, ne bi se mogla u Francuskoj održati na vlasti, tako dugo, buržoazija koja je došla na smenu nekadašnjih gospodara Francuske — plemstva. Ali, kao posledica toga, i narod je postao neuporedivo suroviji, buržoazija je sama unakazila prirodni tok demokratskih stremljenja i pretvorila ih u žeđ za osvetom i mržnjom. Izdvajanje i osamostaljivanje partija dostiglo je takav stepen da se ceo organizam nacije počeo rušiti, i stiglo je sve dotle da se ništa više nije moglo obnoviti. Što se Francuska još drži kao celina, ima se zahvaliti isključivo onom prirodnom zakonu prema kojem ni komadić leda ne može da se istopi pre nego što za to nastupi potrebno vreme. Evo, to priviđenje celovitosti i veličine nesrećni buržuj, a s njim i mnoštvo naivnih ljudi u Evropi, i dalje prima za živu silu organizma, uljuljkujući sebe nadama i drhćući u isto vreme od straha i gneva. No, u suštini, jedinstva je konačno nestalo. Oligarhija ima u vidu samo korist za bogate, demokratija ima u vidu samo korist za bedne, a o društvenoj koristi, o koristi za sve i o budućnosti Francuske — tamo više niko ne vodi računa, osim socijalističkih i pozitivističkih sanjara koji na prvo mesto ističu nauku i očekuju od nje, to jest novo jedinstvo među ljudima

na novim principima organizacije društva koji su, prema njima, matematički jasni i sigurni. Ali nauka, u koju se oni mnogo na daju, teško da će se sada prihvatiti tog posla. Teško je poverovati da ona već sada do te mere poznaje čovekovu prirodu da bi nepogrešivo mogla da odredi zakone koji važe za društveni organizam, a pošto ova stvar ne može da se odloži niti da sačeka, nameće se samo po sebi pitanje: je li nauka spremna na nešto slično *sada*, čak i u slučaju da problem ne prevazilazi njene snage i snage koje joj obezbeđuje njen budući razvitak (o tome da sve ovo nesumnjivo prevazilazi snage čovekove nauke, čak uzimajući u obzir i njen budući razvitak — nećemo za sada ništa da tvrdimo)? Pošto će nauka, dakle, odbiti ovakav poziv, jasno je da će narodnim pokretom u Francuskoj (kao i svuda u celom svetu) upravljati, zasad, samo sanjari, a ti sanjari su — špekulanti svake vrste. A zar i u samoj nauci nema sanjara? Istina, sanjari su prevladali u pokretu po nekom pravu, jer oni su jedini ljudi koji se danas u Francuskoj brinu o jedinstvu i o budućnosti pa, prema tome, njima i pripada pravo da budu nosioci kontinuiteta u Francuskoj, bez obzira na sve njihove slabosti, na ono njihovo sanjarenje i fantazije — i to svi sada uviđaju. No, najstrašnije od svega je to što se sada javlja, pored ovog fantastičnog, i jedna veoma surova i krajnje nečovečna težnja koja nije ništa fantastično nego, naprotiv, koja je nešto realno i istorijski neminovno. To se može izraziti poslovičom: *ote-toi de la, que je m'y mette!* («Skloni se s tog mesta, da ja tu stanem!«). Milioni običnih ljudi (osim malobrojnih izuze tak a) imaju jednu želju na prvom mestu — to je pljačka nje vlasnika. Ali, ne bi trebalo kriviti bednike: sama oligarhija ih je držala u tami do te mere da, osim malih izuzetaka, svi ti milioni nesrećnih i zaslepljenih ljudi, nesumnjivo, na najnaivniji način misle da će se upravo takvom pljačkom ubogatiti, oni su uvereni da se u tome nalazi smisao one socijalne ideje o kojoj im toliko govore njihove vođe. A i kako oni mogu da shvate svoje vođe-sanjare, i tamo nekakva proročanstva nauke? Pa ipak, nema sumnje, oni će pobediti i, ako bogati ne budu odstupili na vreme, dogodiće se strašne stvari. Ali, niko neće odstupiti na vreme — uostalom, može biti stoga što je već prošlo vreme ustupaka i odstupanja. A i siromašni neće prihvatiti ustupke i sami, oni neće prihvatiti nikakvo sporazumevanje čak i ako im sve to budu nudili — oni će uvek misliti da ih varaju i izigravaju. Oni će hteti da se sami obračunaju. Bonaparte su se tako i držale — oni su obećavali neku mogućnost sporazuma sa siromašnima, pa su čak činili i neke sitnije pokušaje koji su, međutim, uvek bili lukavi i neiskreni. No, oligarhija je prestala da im veruje, a narod im baš nimalo nije

ni verovao. Što se, pak, tiče kraljevskih vlada (onih starijih), one mogu da ponude proletarijatu kao spasenje samo rimokatoličku veru, koju odavno ne samo narod, nego ogromna većina ljudi, u Francuskoj ne poznaje niti hoće da zna za nju. Priča se da se u poslednje vreme u Parizu, osobito među proleterima, širi spiritizam. Mlađu kraljevsku lozu (orleansku) čak je i buržoazija po čela da mrzi, iako su izvesno vreme baš ovu lozu smatrali predvodnicom francuskih vlasnika. No, njihova nesposobnost je postala svima očita. Pa ipak, vlasnici su morali da se spasavaju, morali su obavezno i, što je moguće pre, da potraže sebi vođu za veliku i poslednju bitku protiv strašnog neprijatelja koji nastupa. Svest i instinkt su im ovog puta došapnuli pravu tajnu, i oni su izabrali republiku.

Postoji takav politički i. ako hoćete, i prirodni zakon prema kojem dva jaka i bliska suseda, ma koliko prijateljski živeli, uvek na kraju osete želju da istrebe jedan drugoga i, ranije ili kasnije, oni ostvaruju takvu želju (o tome pravilu, koje važi za snažne susede, ne bi bilo loše da i mi, Rusi, malo više porazmislimo). »Od crvene republike put vodi upravo u komunizam« — eto, ta je misao sve do sada plašila Francuze-vlasnike, i koliko je vremena trebalo da prođe pa da se oni odjednom dosete, u ogromnoj svojoj većini, da će upravo najbliži susedi biti najljući neprijatelji, već po logici samoga principa ličnoga opstanka. Doista, bez obzira na bliskost crvene republike i komunizma — šta, doista, može da bude radikalno suprotno i neprijateljskije raspoloženo prema komunizmu od republike same, pa makar to bila i ona krvava republika devedeset i treće godine? Republika ima, pre svega, republikansku formu, i ono »*la Republique avant tout, avant la France*«. Sva nada republike je u toj formi: neka bude i »Mak-Mahonija« umesto Francuske, samo neka se ona naziva republikom — to je osnovna karakteristika sadašnje »pobede« republikanaca u Francuskoj. I, tako, u formi traže spasenje. S druge strane, šta se komunizma tiče republikanska forma vladavine kad on u suštini negira ne samo svaku formu vladavine nego i samu državu, pa i ceo savremeni sistem? Bilo je potrebno osamdeset godina da masa Francuza shvati tu direktnu suprotnost, tu antitezu, no, na kraju, masa je to shvatila i proklamovala je republiku: najzad je izvela pred neprijatelja njegovog prirodnog i najopasnijeg suparnika.

Republika neće ni po koju cenu da bude ukinuta prelaskom u komunizam. U suštini, republika je najprirodniji izraz i forma buržoaske ideje, cela francuska buržoazija je dete republike, nju je rodila i odnjihala republika u vreme prve revolucije. Tako se izdvajanje konačno završilo. Neko će reći,

rat je još daleko. Neće biti da je daleko. Možda je čak i bolje ne priželjkivati odlaganje raspleta. Već sada je socijalizam počeo da izjeda Evropu, a do tog vremena će je već potkopati konačno. Knez Bizmark to zna, ali on se, nekako na nemački način, odveć uzda u krv i čelik. Ali, šta se tu može učiniti krvlju i čelikom...?

V

MRTVA SNAGA I SNAGA BUDUĆNOSTI

Reći će: no ipak sad, u ovom momentu, nema ni najmanje razloga za uznemirenje, sve je jasno, sve je čisto: u Francuskoj je »Mak-Mahonija«, na Istoku postoji veliki savez država, vojni budžeti se svuda neizmerno povećavaju — zar to nije mir?

A šta je s papom? Ta on će danas-sutra umreti i — šta će onda biti? Je li moguće da će rimski katolicizam pristati da umre s nama zajedno, onako zbog društva? O, nikad rimski katolicizam nije bio tako željan života kao sada! Uostalom, zar bi naši proroci mogli da se ne smeju papi? Pitanje o papi se u nas uopšte ne postavlja, ono je svedeno ni na šta. No, to »izdvajanje« je preveliko i previše ispunjeno najvećim i najneobuhvatnijim željama da bi moglo da pristane da se odrekne njih zbog mira u celom svetu. A zbog čega i da se odriče, u korist čega? Zbog čovečanstva, možda? On, katolicizam, davno već misli da je iznad čovečanstva. Sve dosad on je bludničio samo s moćnicima zemaljskim, i nadao se u njih do poslednjeg časa. No, sad se konačno približio taj čas, po svemu sudeći, i rimski katolicizam će napustiti zemaljske moćnike, u to nema sumnje — a oni su ga, uostalom, već odavno izdali u Evropi i povelili protiv njega opštu hajku koja je sada, osobito u naše vreme, postala sve organizovanija. No šta, rimski katolicizam je činio i veće zaokrete: jednom je, kad se pokazalo da je to potrebno, ne razmišljajući mnogo, katolicizam prodao i Hrista zbog slave i vlasti na Zemlji. Proglasivši, u obliku dogme, da se »hrišćanstvo na Zemlji

ne može održati bez papinske svetovne vlasti«, on je tako proklamovao i novoga Hrista koji nema veze s onim ranijim, proglasio je Hrista koji je prihvatio sablazan trećeg đavolovog iskušenja — zemaljsko carstvo: »Sve će Tvoje biti ako mi se budeš poklonio!« O, ja sam slušao strasne prigovore na ovu misao, prigovarali su mi da su vera i Hristov lik i danas živi u srcima miliona katolika u svoj svojoj nekadašnjoj istinitosti i čistoti. To je sigurno tako, ali glavni izvor je zamućen i zatrovan nepovratno. Pored ostalog. Rim je i sasvim nedavno izjavio da se slaže s trećim đavolovim iskušenjem u obliku čvrste dogme, i mi još nismo uspeli da uočimo sve neposredne posledice takve odluke. Zanimljivo je da je proglašenje te dogme, to otkrivanje »cele tajne«, obavijeno upravo u onom trenutku kad je ujedinjena Italija već kucala na vrata Rima. U nas su se tada mnogi tome smejali: »Srdit jeste, ali moćan nije...« Samo, malo je verovatno da nije moćan. Ne, ovakvi ljudi, ljudi sposobni da donesu ovakve odluke i da učine ovakve zaokrete ne umiru bez borbe. Prigovoriće mi da je oduvek tako bilo u katolicizmu, da se barem sve to podrazumevalo i da, prema tome, nije ni bilo nekog posebnog zaokreta. Da, ali uvek je postojala tajna: papa je vekovima ostavljao utisak da je zadovoljan svojim majušnim carstvom, papskom oblašću, ali sve je to bilo samo alegorija — osnovna stvar je u tome što se u toj alegoriji oduvek skrivalo zrno osnovne ideje, one stalne i vekovne papinske nade da će to zrno proklijati i da će iz njega nići moćno stablo čije će grane u budućnosti pokriti svojom senkom celu Zemlju. I, evo, u trenutku kad mu oduzimaju poslednji pedalj zemaljskog carstva, poglavar katolicizma, videći svoju blisku smrt, odjednom ustaje i pred celim svetom kazuje svu istinu o sebi: »Vi ste pomislili, zar ne, da ću se ja zadovoljiti samo titulom gospodara papske oblasti? Znajte da sam ja sebe oduvek smatrao gospodarom celoga sveta, gospodarom nad svim zemaljskim carevima, i to ne samo duhovnim gospodarom nego pravim — ja sam oduvek bio pravi gospodar, vladar i imperator. Ja sam car nad carevima, gospodar nad vladarima, samo meni pripadaju na Zemlji sve sudbine ljudske, vremena i dani, i, evo, ja to pred celim svetom objavljujem kroz dogmu o mojoj nepogrešivosti« Ne, to je sila, to je impozantno, a ne smešno — to je obnavljanje drevne ideje o svetskom jedinstvu i svetskom gospodstvu koja nikada nije bila mrtva u rimskom katolicizmu; to je Rim Julijana Apostate, ali ne pobeđenog nego onog koji je pobedio Hrista u novoj i poslednjoj bici. Tako je obavljena prodaja istinskoga Hrista za carstvo zemaljsko.

U rimskom katolicizmu ta će se prodaja obaviti i stvarno, na delu. Ponavljam, ta strašna armija ima oštro oko koje će umeti da vidi, najzad, gde se sada nalazi ta snaga na koju bi trebalo da se osloni. Izgubivši careve saveznike katolicizam će se, nema sumnje, okrenuti narodu. On ima desetine hiljada zavodnika, mudrih i lukavih poznavaoaca srca i psihologa, dijalektičara i ispovednika, a narod je uvek i svuda dobrodušan i naivan, dobar. Pored ostalog, u Francuskoj, a tako je sada i u drugim krajevima Evrope, narod mrzi veru, istina je, prezire je čak, ali taj narod ne poznaje Jevanđelje, barem tako je u Francuskoj. Svi će ti poznavaoци srca i psiholozi pohrliti u narod i doneće mu novoga Hrista koji se sa svim saglašava, i koji je proglašen na poslednjem rimskom nečastivom saboru. »Da, prijatelji i braćo naša«, reći će oni, »sve to što vas muči, sve to mi imamo za vas odavno već u ovoj knjizi, vaše su vođe sve to ukrade od nas. Ako smo vam sve dosad govorili nešto drugačije, to je bilo samo zato što ste vi sve dosad bili kao mala deca — bilo je rano za vas da saznate istinu, ali sada, evo, došlo je vreme i za vašu istinu. Znajte da papa drži u rukama ključeve svetoga Petra, i da je vera u Boga samo vera u papu kojega je sam Bog postavio na Zemlji da bude umesto Njega. On je nepogrešiv i data mu je božanska vlast, on je vladar vremena i vekova, on je odlučio da je sad i vaše vreme nastupilo. Ranije se snaga vere sastojala u krotkosti, ali sad je prošlo vreme krotkosti i papa ima vlast da je ukine, jer njemu je data svaka vlast. Da vi ste svi braća, i sam Hristos je zapovedio da svi budete braća svima, no ako vaša starija braća ne budu htela da vas prime sebi kao svoju braću, uzmite motke i sami uđite u njihov dom i nagnajte ih silom da budu vaša braća. Hristos je dugo čekao da se vaša iskvarena braća pokaju, i sad vam sam dopušta da proklamujete: *Fraternite ou la mort* («Budi mi brat, ili ti ode glava!«). Ako brat tvoj ne bude hteo da podeli s tobom napola svoje imanje, uzmi mu sve, jer Hristos je dugo čekao na njegovo pokajanje, i sad je, evo, došlo vreme gneva i osvete. Znajte, takođe, da ste nedužni zbog svih vaših grehova sadašnjih i budućih, jer svi su vaši gresi dolazili samo zbog vaše bede i siromaštva. I ako su vam već propovedali ovo i ranije vaši nekadašnji vođi i učitelji, znajte, iako su vam istinu govorili, da oni nisu imali vlasti da vam pre vremena sve to objave, jer takvu vlast ima samo papa, i ona mu je od samoga Boga data — a dokaz vam je u tome što vas vaši učitelji nisu doveli ni do čega jasnoga, imali ste samo stradanja i još veće bede, jer je svako njihovo delo propadalo kao samo od sebe; pored ostalog, oni su vas varali kako bi, oslanjajući se na vas, postali silniji, i kako

bi potom mogli da sebe skuplje prodaju vašim neprijateljima. A papa vas neće prodati, jer nad njim nema nikog moćnijeg, on je prvi među prvima — samo verujte, ali ne u Boga, nego u papu i u to da je on jedini car na Zemlji, svi bi drugi trebalo da nestanu i nestaće, jer im je vreme isteklo. Radujte se sada i veselite se, jer je sada nastupio raj na zemlji, svi ćete biti bogati, a kroz vaše bogatstvo i pravedni, jer će sve vaše želje biti ispunjene, biće vam oduzet svaki razlog da činite zlo«. Ove su reči ulagivačke i, nema sumnje, narod će prihvatiti predlog, on će u neočekivanom savezniku prepoznati silu koja ujedinjuje, silu koja je na *sve* spremna i koja ničemu ne smeta, stvarnu, istorijsku silu koja dolazi umesto onih vođa-sanjara i špekulanata, u čiju praktičnu sposobnost, pa i u poštenje, narod sada ne veruje potpuno. Ovde je sada odjednom jasna tačka oslonca, poluga je u rukama i valja je samo pritisnuti svom snagom i prevrnuti. A narod će prevrnuti, još kako, on je masa! A iznad svega, njemu opet daju veru, i time se uspokojavaju srca mnogih, jer su mnogi već odavno počeli da osećaju tugu i mučninu u svetu bez Boga...

Ja sam već jednom govorio o svemu tome, ali govorio sam letimice, u romanu. Neka mi se oprostí moja samouverenost, ali verujem da će se sve ovo nesumnjivo dogoditi u zapadnoj Evropi, na ovaj ili onaj način, to jest katolicizam će prihvatiti demokratiju i spustiće se u narod, napustiće zemaljske careve baš zato što su ga oni sami već napustili. Vlade u Evropi njega preziru stoga što on na prvi pogled izgleda tako jadan i pobeđen, ali niko ga ne vidi onako komično kako to čine naši naivni politički publicisti. Ne bi ga, na primer, Bizmark tako progonio da ne vidi u njemu svog strašnog neprijatelja u budućnosti. Knez Bizmark je previše ponosan čovek da bi sebi dozvolio da uzaludno troši toliku snagu u borbi s neprijateljem koji je smešno slab. Ali, papa je i od njega jači. Ponavljam: danas je papinstvo možda najstrašnije »izdvajanje« od svih koja prete svetskom miru. A mnogo šta ugrožava mir. I nikad do sada Evropa nije bila izložena tolikoj mržnji kao sada: Izgleda kao da je sve potkopano, nabijeno barutom, samo se očekuje prva varnica...

»Da, no šta mi imamo s tim? Nije li to sve tamo, u Evropi, a ne u nas?« Tiče se nas sve to, na naša će vrata zakucati Evropa, i od nas će zatražiti da pođemo da je spasavamo kad izbije poslednji čas njenom »sadašnjem stanju stvari«. I ona će zatražiti našu pomoć s nekim pravom, zatražiće je i kao izazov i kao zapovest, ona će nam reći da smo i mi Evropa, da i u nas postoji isti takav »red i stanje stvari« kao što je u njih, reći će nam da je nismo

valjda podražavali dvesta godina tek onako, reći će nam da smo i mi Evropljani, i da bi trebalo da je spasavamo jer, spasavajući nju, mi ćemo spasiti i sebe. Naravno, može biti, mi nismo raspoloženi da stvar rešimo u korist jedne strane, ali imamo li mi uopšte snage za nešto slično, nismo li se mi već davno odvikli od takve pomisli — znamo li mi u čemu je to naše »izdvajanje« kao nacije, i u čemu se sastoji naša uloga u Evropi? Mi danas ne znamo što više ne razumemo ovo, mi ne dopuštamo ni pitanje u vezi s tim — i sve to smatramo našom glupošću i zaostalošću. I ako zaista Evropa bude zakucala na naša vrata i bude zatražila da spasavamo njen *L'Ordre*, možda ćemo mi tek tada, prvi put, i svi, shvatiti koliko smo malo ličili Evropi, bez obzira na ono naše dvovekovno podražavanje Evropi koje se u nas manifestovalo u obliku najstrasnijeg oduševljenja. Pa, ako hoćete, nećemo ni tada shvatiti — biće kasno. A ako je tako, više nećemo razumeti, naravno, ni ono što Evropa od nas traži. ono čime bismo joj stvarno mogli pomoći. Nećemo li mi tada poći da umirujemo neprijatelja Evrope i njenog poretka čelikom i krvlju, kao knez Bizmark? O, tada, u slučaju takvog podviga, mi bismo već mogli odlučno da čestitamo sebi kao *pravim Evropljanima*.

Ali, sve je to još pred nama, sve su to same fantazije, a sada je sve tako jasno, tako jasno!

GLAVA DRUGA

I

DON KARLOS I SER VATKIN. OPET ZNACI »POČETKA KRAJA«.

S velikim zanimanjem pročitao sam vest o dolasku don Karlosa u Englesku. Kažu, da je često, stvarnost dosadna, jednolična; da bi se čovek razonodio, on koristi umetnosti, fantaziju, čita romane. U mene je obrnuto — može li nešto biti neočekivanije i fantastičnije od stvarnosti? Može li ponekad išta biti neverovatnije od stvarnosti? Nikad romansijer ne može da smisli takve neočekivanosti kakve nam nudi stvarnost svakog dana, na hiljade, u obliku najobičnijih pojava. Ponekad čak i ne bi trebalo smišljati ništa fantastično. Kakvo preimućstvo nad romanom! Pokušajte da u romanu *izmislite* epizodu, recimo, o advokatu Kuperniku, izmislite je sami, i kritičar će vam sledeće sedmice u feljtonu dokazati, jasno i nepobitno, da vi to buncate. da u stvarnosti to ne može biti, da toga nikad nije ni bilo nigde, zbog toga i zbog toga. Sve će se završiti tako što ćete se i vi sami, postićeni, složiti s njime. Ali, evo, donose vam *Glas*, i vi u njemu pročitate celu epizodu o našem strelcu, i, šta se zbiva: u početku čitate s čuđenjem, s užasnim čuđenjem, čak tako da, sve dok čitate. vi nikome ne verujete: ali kad stignete do poslednjeg retka, odlažete novine na stranu i odjednom, ne znajući ni sami zbog čega, kažete sebi: »Da. sve je ovo, sigurno, ovako bilo«. A poneko će čak i dodati: »Ja sam to sve predosećao«. Zbog čega

postoji takva razlika u utiscima koje izazivaju romani i novine, ja ne znam, ali privilegija stvarnosti je takva.

Don Karlos, koji mirno i svečano stiže kao gost u Englesku, posle krvi i klanja »u ime Kralja, Vere i Bogorodice« — evo, to vam je figura, to vam je još jedno izdvajanje! Recite, može li se izmisliti nešto slično ovome? Uzgred, sećate li se epizode od pre dve godine s grofom Šamborskim (Anrijem V)? To je, takođe, kralj, legitimist koji je tražio svoj presto u Francuskoj u isto vreme kad i don Karlos u Španiji. Oni se čak mogu smatrati rođacima, od iste familije, loze, korena, no kakva razlika među njima! Jedan je zatvoren u sebe, čvrst u svojim ubeđenjima, ljudski bogata melanholična priroda. Grof Šamborski se ni u najkobnijem trenutku, kad je stvarno mogao da postane kralj (naravno, na trenutak) — nije ni za čim polakomio, nije predao svoju »belu zastavu«, i time je dokazao da je plemeniti i istinski vitez, bezmalo Don Kihot, drevni vitez koji je položio zavet čednosti i siromaštva, pojava doista dostojna da se njome veličanstveno okonča stara loza kraljeva (veličanstveno ali pomalo i smešno — no, bez smešnog ništa u životu i ne biva). On je odbacio i vlast i presto samo zato što je hteo da bude kralj Francuske, ali ne zbog sebe, nego zbog njenoga spasenja, a pošto se, prema njegovom uverenju, to spasenje nije slagalo s ustupcima koje su od njega tražili (ustupci su bili sasvim mogućni), on nije hteo da kraljuje. Kakva razlika u odnosu na poslednjeg Napoleona, avanturista i proletera, koji je sve nudio i obećavao, koji je sve obmanjivao — samo da se domogne vlasti. Ja sam uporedio grofa Šamborskog s Don Kihotom, i zaista ne znam za veću pohvalu. Ne znam ko, mislim da je to Hajne pripovedao, kako je u detinjstvu gorko plakao čitajući *Don Kihota*, kad je stigao do mesta gde viteza pobeđuje odvratni i lukavi berberin Samson Karasko. Nema na svetu dublje i snažnije *fikcije* od ovoga dela. To je zasad poslednja i najveća reč ljudske misli, to je najoporija ironija koju je čovek uopšte izrazio, i kad bi došao kraj svetu i kad bi tamo negde pitali ljude: »Šta je, jeste li shvatili vaš život na Zemlji, i šta ste o svemu zaključili?«, ljudi bi imali pravo da kažu, pružajući *Don Kihota*: »Evo našeg zaključka o životu — i možete li nas zbog toga osuditi?« Ja ne tvrdim da bi čovek bio u pravu govoreći sve ovo, ali...

Don Karlos, rođak grofa Šamborskog, takođe je vitez, ali u tom vitezu nazire se Veliki Inkvizitor. On je prolio more krvi *ad maiorem gloriam Dei*^[48], i u ime Bogorodice — krotke spasiteljke ljudske, »neumorne zastupnice i pomoćnice«, kako je naziva naš narod. Njemu su, takođe kao i

grofu Šamborskom, davali predloge — ali on ih je odbacio. To se, izgleda, dogodilo ubrzo posle Bilbaoa, i odmah posle njegove velike pobede, kad je u borbi poginuo glavnokomandujući madridske armije. Tada su njemu slali emisare iz Madrida, da saznaju: »Šta bi on rekao ako bi mu dozvolili da uđe u Madrid, i nema li nekakav, kakav-takav, mali program za eventualni početak pregovora?« On je oholo odbacio svaku pomisao o pregovorima i, naravno, ne tek zbog same oholosti, nego zbog onog principa koji mu je bio duboko prirastao za srce: nije hteo da prizna te emisare za predstavnike zaraćene strane, nije hteo da on, »kralj«, uđe u bilo kakve sporazume s »revolucijom«! Sažeto, u pola reči, on im je stavio na znanje da »kralj sam zna šta bi trebalo da radi kad uđe u svoju prestonicu«, i više ništa nije želeo da doda. Od njega su se, razume se, brzo okrenuli, i hitno pozvali kralja Alfonsa. Pogodan moment je bio propušten, ali on je nastavio da ratuje; pisao je proglase uzvišenim i veličanstvenim stilom, i sam je, među prvima, u njih potpuno verovao, on je oholo i nadmeno streljao svoje generale »zbog izdaje« i gušio pobune svojih iznurenih vojnika, i valja mu odati priznanje kao vojniku — ratovao je i branio je i poslednji pedalj zemlje. Sada on, odlazeći iz Francuske u Englesku, poručuje u jednom ponosnom pismu, mračnom po tonu, svojim francuskim prijateljima »da je zadovoljan njihovom službom i njihovom podrškom, služeći njemu«, kaže on, »oni su služili i sebi, a on će uvek biti pripravan da isuče svoj mač na poziv nesrećne zemlje«. I ne brinite, još će se on pokazati. Uzgred, ovo pismo »prijateljima« baca makar malo svetlosti na zagonetku: kakvim sredstvima, i čijim novcima je taj strašni čovek (veoma mlad i lep, kažu) mogao tako dugo i tako uporno da vodi rat? Ta prijatelji su mu, izgleda, snažni i mnogobrojni. Ko bi drugi?! Najverovatnije je da ga je posebno podržavala katolička crkva, kao svoju poslednju nadu među kraljevima. Koji bi mu drugi prijatelji mogli skupiti tolike milione? Obratite pažnju na to da je taj čovek, koji je tako ponosno i odlučno odbacio svaki sporazum s »revolucijom« sada pošao u Englesku, a znao je da odlazi da traži gostoprimstvo u zemlji koja je slobodna, slobodoumna, revolucionarna, šta li (prema njegovom, valjda mišljenju): među tim, kakva zbrka pojmova! I, evo, pri ulasku u Englesku, desila se mala ali karakteristična epizoda s njim. On se ukrcao na parobrod u Buloniju, i trebalo je da se iskrca u Fokstonu, ali tim istim parobrodom putovali su u Englesku gosti — članovi bulonijskog municipaliteta koje su Englezi pozvali na svečanost povodom otvaranja nove železničke stanice u Fokstonu. Te goste, među kojima je bio i delegat departmana Pa-de-Kale,

čekala je na obali Engleske gomila Engleza da ih pozdravi: tu su bili predstavnici vlasti, devojke u narodnim nošnjama, korporacije i delegacije raznih društava sa zastavama i muzikom. Tu se zadesio i jedan član Parlamenta, ser Eduard Vatkin, u pratnji još dvojice drugih članova Parlamenta. Saznavši da se među putnicima nalazi don Karlos, on je pohitao da se predstavi i da mu izrazi svoje poštovanje: otpratio ga je, potom, s mnogo pažnje do stanice kada je ovaj ušao u vagon s posebnim zatvorenim kupeom. Ali, prisutna publika nije bila tako pažljiva: kad je don Karlos ulazio u vagon, čuli su se zvižduci i protesti. Takvo ponašanje sugrađana je duboko pogodilo ser Vatkina. On je, uostalom, sam sve to opisao u novinama, i, koliko je bilo moguće, ublažio ton ovako neljubaznog prijema koji je priređen »gostu«. On kaže da je za sve kriv jedan neočekivani slučaj, inače bi sve bilo drugačije:

»U trenutku (priča on) kad smo stupili na platformu, i kad je don Karlos podigao šešir u otpozdrav nekolicini ljudi koji su ga pozdravljali, vetar je razvio zastavu asocijacije *Old fellows*, i pojavio se na zastavi lik Milosrdne, zaštitnice dece, s devizom: »Ne zaboravljajte udovice i siročad!« Efekt je bio brz i iznenađujući — u gomili su se čuli protesti, ali oni su bili pre izraz tuge nego nastupa gneva. Iako žalim zbog svega što se desilo, moram da priznam da nijedan narod, okupljen na nekoj svečanosti i koji se odjednom našao licem u lice s glavnim akterom krvoprolića i bratoubilačkog rata, ne bi pokazao toliko pažnje koliko je pokazalo ovo ogromno mnoštvo fokstonske publike«.

Kakva originalnost gledišta, kakva čvrstina stava, kakav ljubomorni ponos na svoj narod! Mnogi od naših liberala bi, može biti ovakvo ponašanje ser Vatkina primili bezmalo kao ponižavanje, kao izraz niskog osećanja klanjanja pred znamenitim čovekom, kao nekakvo bedno istrčavanje napred. Ali, ser Vatkin ne razmišlja onako kako razmišljaju naši ljudi. O, zna on i sam da je gost koji stiže glavni akter krvoprolića i bratoubilačkog rata, ali, dočekujući ga ovako, on zadovoljava svoj patriotski ponos i trudi se iz sve snage da služi Engleskoj. Pružajući ruku tiraninu umrljanom krvlju, u ime Engleske i u svojstvu člana Parlamenta, on kao da želi da mu stavi na znanje: »Vi ste despot, tiranin, a ipak ste došli da tražite utočište u zemlji slobode, to se i moglo očekivati, Engleska svakoga prima i ne plaši se da nekome daš utočište — *entree et sortie libres*, molim vas, slobodno«. Nije njega ogorčila samo ona nepažnja »malog broja okupljenih« — on je u zvižducima i negodovanju video atak na ono obavezno dostojanstvo koje bi trebalo da

pokaže svaki Englez. »Neka tamo na kontinentu, među ostalima, smatraju da je to lepo kad narod ne uspe da obuzda svoja osećanja, kad javno žigoše zlotvora i nagrađuje ga prezrenjem i zvižducima čak i onda kad je on gost toga istoga naroda — to i priliči nekakvim tamo Parižanima ili Nemcima: Englez je dužan da se ponaša drugačije. U ovakvim prilikama on mora da bude hladnokrvan kao džentlmen, i da ne izražava svoje stavove. I kudikamo je bolje da gost i ne sazna šta o njemu misle oni koji ga dočekuju, a najbolje će biti ako svak bude stajao mirno, s rukama na leđima, i ako bude pratio gosta pogledom punim hladnog dostojanstva. Nekoliko pažljivih uzvika, poluglasnih i umerenih, ne bi mnogo smetali: gost bi lako zapazio da je to samo običaj i etikecija, i da prava osećanja on nije mogao da izazove u nas — pa bio on makar i neki mudrac nad mudracima. A ovako, kako su sada počeli da viču i da zvižde, gost može da pomisli da je to i u nas reč o onoj besmislenoj gomili i uličnoj svetini kakve na kontinentu ima«. Uzgred, setio sam se, sada jedne simpatične anegdote koju sam nedavno pročitao — gde i u koga, ne znam — o maršalu Sebastjaniju i o jednom Englezu, to je bilo još na početku veka, u vreme Napoleona I.

Maršal Sebastjani, u ono vreme značajna ličnost, hteo je da polaska jednom Englezu, a ovi su tada bili na zlu glasu, jer su neprekidno i uporno ratovali protiv Napoleona — pa mu reče ljubazno, posle mnogih pohvala koje je uputio njegovoj naciji:

— Da nisam Francuz, želeo bih da budem Englez.

Englez je ovo saslušao i, nimalo neuzbuđen ljubaznošću, odgovorio je brzo:

— Da ja nisam Englez, želeo bih opet da budem Englez.

I tako su u Engleskoj svi Englezi, i svi jednako poštuju sebe, može biti samo zato što su svi Englezi. Već samo to je dovoljno, izgleda, da se stvori čvrsta veza i tesno jedinstvo među njima: to je onaj čvrsti svežanj prutova. No, tamo je isto kao i svuda u Evropi: strasna žeđ za životom i gubitak višeg smisla života. Navešću ovde, kao primer originalnosti, pogleda jednog Engleza na svoju veru — protestantizam. Imajmo na umu da su Englezi, u većini, do najveće mere religiozan narod: oni žude za verom i neprestano je traže, ali, umesto religije — bez obzira na svoju državnu »anglikansku« veru — imaju stotine sekti. Evo šta kaže Sidnej Dobel u svojoj skorašnjoj raspravi »Razmišljanja o umetnosti, filosofiji i religiji«:

»Katolicizam je velik, divan, premudar i moćan — on je najčvršće i najskladnije zdanje od svih koje je čovek sagradio, ali on ne deluje *vaspitno*, i zbog toga je osuđen na smrt; štaviše, on zaslužuje smrt, jer nanosi štete, i utoliko je štetniji ukoliko je veće njegovo savršenstvo. Protestantizam je uzak, bezličan, bestidan, nerazuman, nedosledan, nesaglasan sam sa sobom; to je Vavilon prazoslovlja i verbalizma, to je — klub za takmičenje pedanata koji jedva umeju da misle, polupismenih genija i nepismenih egoista svake vrste, to je — kolevka laži i fanatizma; to je — zborna mesto gde se okupljaju, u vreme praznika, bezumnici-lutalice. Ali, on deluje *vaspitno*, i zbog toga ima budućnosti. Pa i više od toga: njega bi trebalo napajati i održavati, valjalo bi ga okružiti brigom i braniti u borbi kao potrebu nužnu, *sine qua non* za duhovni život čovekov«.

Kakvo apsurdno rasuđivanje! No, hiljade Evropljana traže spasenje u ovakvim zaključcima. Doista, je li zdravo društvo u kojem se ozbiljno i s ovoliko žara ističu ovakvi stavovi o čovekovim duhovnim težnjama? Vidite, dakle: »Protestantizam je uzak, bezličan, bestidan, nerazuman, ali... on deluje *vaspitno*, i valjalo bi ga napajati i održavati...!« Prvo, šta da čini utilitarizam u toj stvari i pitanju? Stvar kojoj bi sve trebalo da bude potčinjeno (ako se Sidnej Dobel zaista brine o *veri*), naprotiv, posmatra se samo s tačke gledišta koristi koju ona može da ima za nekog Engleza. I, razume se, takav utilitarizam je i zaslužio onakvu zatvorenost i sve ono savršenstvo što ga manifestuje katolicizam koji ne deluje mnogo *vaspitno*, zbog čega ga ovaj protestant ovako proklinje. Zar nisu ovakve reči nalik onim reagovanjima »dubokih političkih i državnih mislilaca« mnogih zemalja i naroda koji izriču premudre sentence kao što je ova: »Boga nema, razume se, vera je glupost — ali religija je potrebna zbog prostoga sveta, jer drugačije se ne može vladati njime«. Razlika je samo u tome što u ovakvim ocenama državnih mudraca ima, u suštini, hladnokrvne i surove pokvarenosti, a Sidnej Dobel je — prijatelj čovečanstva koji brine o njegovoj neposrednoj koristi. Ali, pogled na korisnost je dragocen: cela se korist sastoji u tome, kao što vidite, što se vrata širom otvaraju svakoj vrsti rasuđivanja i zaključivanja; i um i srce su slobodni — *entree et sortie libres*, ništa nije zatvoreno, ograđeno niti završeno, plivaj po moru bez obala i spasavaj se sam kako znaš i umeš. Rasuđivanje je, uostalom, široko — široko kao more bez obala — i, naravno, ništa se »u talasima ne vidi«, to rasuđivanje ima nacionalni značaj. O, tu ima mnogo iskrenosti, ali zar se takva iskrenost ne graniči, na neki način, s očajanjem? Karakterističan je, ovde, način mišljenja, sve to o čemu

razmišljaju, pišu ti ljudi tamo u svojoj domovini: no, hoće li se i u nas ljudi pozabaviti takvim stvarima, hoće li i naši publicisti početi da razmišljaju na ovakvom nivou? Hoće li to biti tako da se i za nas, Ruse, može reći kako smo ljudi realnijih pogleda, dublji i plemenitiji od Engleza? Ali, Englezi se ne stide svojih ubeđenja niti brinu o našim sudovima o njima, u njihovoj izvanrednoj iskrenosti ima nečega čak duboko dirljivog. Evo, na primer, šta mi je pričao jedan posmatrač koji u Evropi posebno prati osobenosti nekih potpuno i otvoreno ateističkih učenja i tendencija što se zapažaju u Engleskoj:

»Ulazite u crkvu; tamo: divna služba, bogate rize, kadionice, svečana tišina, mir na licima onih koji se mole. Čita se Sveto pismo, svi pristupaju i u suzama ljube svetu knjigu, ganuti. I, šta? To je crkva — ateista. Svi oni koji se mole ne veruju u Boga. Obavezna dogma i uslov za pristupanje takvoj crkvi — jeste ateizam. Zbog čega oni ljube Sveto pismo i skrušeno slušaju kad se iz nje nešto čita, i plaču zbog toga? Stoga što su se oni, odbacivši Boga — poklonili »Čovečanstvu«. Oni sada veruju u čovečanstvo, obogotvorili su i obožavaju Čovečanstvo. A šta je čovečanstvu bilo milije od te svete knjige u toku tolikih vekova? Oni se sada klanjaju pred njom zbog njene ljubavi prema čovečanstvu, i zbog ljubavi čovečanstva prema njoj. Ona im je činila toliko dobra u toku vekova, ona je svetlela kao Sunce, izlivala je na njega život i snagu pa, »iako je njen smisao danas izgubljen«, voleći i obožavajući čovečanstvo — oni ne mogu da budu nezahvalni i da zaborave blagodati koje im je ta knjiga donela...«

Ima u svemu ovome nečega veoma dirljivog, ima mnogo entuzijazma. Tu je, zaista, reč o obogotvorenju čovečanstva i strasnoj potrebi da se iskaže ljubav, ali kakva je to, međutim, žed za molitvom, kakva je to potreba za Bogom i verom u tih ateista, koliko u svemu tome ima očajanja, tuge, kako sve to liči pre na sahranu nego na onaj pravi i svetli život, na onaj izvor mladosti koji izbija kao živo vrelo snage i nade! Ali, je li to sahrana ili nova sila koja dolazi, to je za mnoge još veliko pitanje. Dozvoliću sebi da navedem nešto iz jednog romana koji sam nedavno objavio — iz romana *Mladić*. O toj »ateističkoj crkvi« saznao sam tek ovih dana, mnogo kasnije pošto sam napisao i objavio svoj roman. U mene je reč, takođe, o ateizmu — ali to je samo san jednog Rusa našega doba, čoveka četrdesetih godina, nekadašnjeg spahije naprednih ideja, strasnog i plemenitog sanjara, koji ide zajedno s onom ruskom širinom gledanja na život i aktivnost. Sam taj spahija je takođe čovek bez vere, i on obožava čovečanstvo »Kao što bi i trebalo da

čini napredni Rus«. On izlaže svoja razmišljanja o budućnosti čovečanstva kad više neće biti nikakve ideje o Bogu, a to će se, prema njegovim shvatanjima, obavezno dogoditi s ljudima na celoj Zemlji:

»Dragi moj«, počeo on opet zamišljeno i s osmehom, »zamišljam da je bitka gotova i da se borba stižala. Posle kletvi, bacanja blatom i buke, nastalo je zatišje, i ljudi su ostali *sami*, kao što su i želeli: ostali su bez ranije velike ideje, veliki izvor snage koji ih je hranio i grejao nestao je kao ono veličanstveno, primamljivo sunce na slici Kloda Lorena, ali to je već bilo kao poslednji dan čovečanstva. Tada odjednom ljudi uvideše da su ostali potpuno sami, i odjednom osetiše da su velika siročad. Dragi moj mali, nikad nisam mogao da zamislim ljude da su nezahvalni i glupi. Osiroтели ljudi odmah bi počeli da se, tešnje i s većom ljubavlju, zbijaju jedni uz druge; uhvatiće se za ruke, uviđajući da su sad jedan drugome sve! Iščezla bi velika ideja besmrtnosti, i morala bi se nečim zameniti; ceo onaj veliki suvišak ljubavi prema onome koji je značio besmrtnost okrenuće se u svih ljudi prema prirodi, svetu, ljudima, svakom živom stvoru. Zavoleće Zemlju i život neiskazano ukoliko postepeno više budu svesni svoje prolaznosti i konačnosti; voleće nekom naročitom, ne predašnjom ljubavlju. U prirodi će otkriti pojave i tajne kakve pre nisu ni slutili, jer su sad uzeli da posmatraju prirodu drugim očima, pogledom ljubavnika na ljubljenu ženu. Kad se probude, potrčaće da se međusobno izljube, pošto će biti svesni da su dani njihovi kratki, da je to sve što im ostaje. Radiće jedan za drugoga, i svaki će svoje deliti s drugim, i samim tim će biti srećan. Svako dete će znati da su mu svi na Zemlji kao otac i majka. Neka sutra bude moj poslednji dan, misliće ljudi posmatrajući zalazak Sunca — ne mari što ću ja umreti kad ostaju svi drugi, a posle njih njihova deca«. I ta misao: da će ostati drugi, koji će se svi međusobno voleti i drhtati jedan nad drugim, zameniće misao o viđenju posle smrti. O, požuriće oni da vole, da bi utolili veliku tugu u svom srcu. Biće gordi i hrabri za sebe, ali krotki jedan prema drugome, svak će drhtati za život i za sreću svačiju. Biće nežni jedan prema drugome, i neće se zbog toga stideti kao sad, i milovaće se kao deca. Pri susretu će se gledati dubokim i mislenim pogledom, i u njihovim pogledima biće ljubav i tuga...«

Zar ne, u ovoj fantaziji ima nečega sličnog onoj »ateističkoj crkvi« koja već stvarno postoji!

II

LORD REDSTOK

Uzgred, recimo već nešto i o tim sektama. Kažu da se sada u Petrogradu nalazi lord Redstok, onaj isti koji je pre tri godine cele zime propovedao u nas, i koji je tada stvorio nešto slično novoj sekti. Imao sam tada prilike da ga slušam u jednoj »sali« kako propoveda i, sećam se, nisam u njemu zapazio ništa posebno: on je govorio ni mnogo pametno, ni mnogo dosadno. No, on čini čuda s ljudima, njemu hrle, mnogi su iznenađeni i zaprepašćeni: traže siromahe da ih što pre usreće i gotovo su spremni da im razdele svoja imanja. Uostalom, to je možda samo u nas u Rusiji, u inostranstvu on nije mnogo primećen. Uostalom, bilo bi teško tvrditi da se sva sila njegove neodoljivosti sastoji u tome, i samo u tome, što je on lord i nezavisan čovek, i što propoveda, da tako kažemo, »čistu« veru, gospodsku veru. Istina je, svi ti sektaši-propovednici uništavaju, čak i kada to ne žele namerno, onaj oblik vere koji je crkva utvrdila, i nameću neki svoj. Sadašnji uspeh lorda Redstoka počiva isključivo na činjenici »našeg izdvajanja«, na našoj odvojenosti od tla, od nacije. Postaje jasno da smo mi, to jest prosvećeniji slojevi našega društva — sada već nekakav već sasvim sitan svet, mali i ništavni, koji ima svoje predrasude i svoje navike, koji se smatraju nekom vrstom originalnosti, postaje jasno čak i to da imamo i želje za nekom svojom verom. Što se tiče samog lordovog učenja, teško je reći u čemu se ono sastoji. On je Englez ali, kažu, ne pripada ni anglikanskoj crkvi, raskinuo je s njom, i sada propoveda nešto sasvim svoje. To je u Engleskoj veoma lako: tamo, kao i u Americi, možda ima više sekti nego u nas, u našem »prostom narodu«. Postoje sekte onih koji skaču, koji drhte, koji se uvijaju u transu, postoje kvekeri, postoje oni koji čekaju hiljadugodišnje carstvo i, najzad, postoje i »hlisti« koji se bičuju (drevna sekta poznata u celom svetu) — čovek sve to ne može ni da nabroji. Ja se, naravno, ne podsmevam govoreći o ovim sektama uporedo s razgovorom o lordu Redstoku, ali onaj

ko je napustio istinsku crkvu i naumio da osnuje nekakvu svoju, pa makar ona bila divna na prvi pogled, obavezno će završiti isto ovako kao i ovi sektaši. I neka se ne mrgode lordovi obožavaoci — u filozofskoj osnovi svih ovih sekti, u svih tih koji padaju u trans i koji se bičuju leže, ponekad, izvanredno duboke i snažne misli. Prema predanju, oko Tatarinove, u Mihajlovskom zamku, negde dvadesetih godina, među njenim gostima — gde se viđao i jedan tadašnji ministar — viđali su se i proricali su zajedno s njom i sluge s imanja same Tatarinove: dakle, postojala je snaga misli, bilo je oduševljenja kad je moglo da se stvori takvo »neprirodno« jedinstvo vernika — a sekta Tatarinove bila je, prema svemu sudeći, takođe »hlistovština«, ili neki ogranak blizak ovome. Nisam čuo da u lorda Redstoka ima onih koji se vrte ukrug i proriču (okretanje u krugu i proricanje je obavezni, drevni atribut svih zapadnih i naših sektaša, barem velikog mnoštva među njima; i templari su se okretali i proricali, oni su takođe bili pristalice samobičevanja, i zbog toga su spaljivani, a tek kasnije njih su veličali i opevali francuski mislioci i pesnici u vreme pred prvu revoluciju), ja sam samo slušao da lord Redstok ima neko svoje učenje o »darovanju milosti«, i on ima, prema svedočenju jednoga čoveka koji o njemu govori, reklo bi se, »Hrista u džepu« — to jest, postoji u njega neko izvanredno jednostavno baratanje s Hristom i milošću. Priznajem, nisam najbolje razumeo ono što pričaju — da se njegovi sledbenici umotavaju u jastuke i čekaju nekakvo nadahnuće odozgo. Je li istina da lord Redstok hoće da putuje i u Moskvu? Bilo bi poželjno da ovoga puta niko od predstavnika našega sveštenstva ne odobri njegovu propoved. Pa ipak, on izvodi neobična obraćanja i pobuđuje u srcima svojih sledbenika plemenita osećanja. Uostalom, tako mora i da bude: ako je on doista iskren, i ako doista propoveda novu veru, on mora da bude opsednut duhom i ponet žarom osnivača sekte. Ponavljam, ovde je reč o našem žalosnom izdavanju, o našem nepoznavanju naroda, o našem raskidu s nacijom, a najviše o — našim nedovoljnim pojmovima o samom pravoslavlju. Zanimljivo je da o lordu Redstoku, osim nekih izuzetaka, naša štampa gotovo ništa ne govori.

III

REČ O IZVEŠTAJU NAUČNE KOMISIJE ZA PROUČAVANJE SPIRITISTIČKIH POJAVA

Jesu li i spiritisti »izdvajanje«? Mislím da jesu. Spiritizam koji se u nas javlja, prema mom mišljenju, nosi sobom opasno i nastrano izdvajanje, kao ozbiljnu pretnju u budućnosti. »Izdvajanje« je, naravno, razjedinjavanje, ja govorim to zato što naš mladi spiritizam u nas već pokazuje sve elemente onog opasnog razjedinjavanja koje je već zapretilo nama Rusima. Osećam se apsurdno i mučno kad u nekih naših mislilaca čitam kako naše društvo drema, kako je sve zahvatila lenost i ravnodušnost; naprotiv, ja mislim da nije bilo više nemira, više traganja na sve strane više žeđi za nečim na šta bi se čovek mogao osloniti u moralnom smislu nego danas. Svaka, čak i ona najbezizglednija ideja, ako samo ima u sebi makar malo nade koja može da pomogne rešenju, ima danas mnogo izgleda na uspeh. Taj, pak, uspeh se ograničava »izdvajanjem« neke druge, nove grupe. Tako je i sa spiritizmom. I kakvo je tek bilo moje razočaranje kad sam u *Glasu* najzad pročitao izveštaj čuvene komisije, o čijem se radu toliko govorilo, koja je proučavala spiritističke pojave, u toku cele zime, vezane za kuću g-na Aksakova. A ja sam toliko očekivao da će taj izveštaj uništiti i odbaciti to nepotrebno (u njegovom mističkom značenju) novo učenje! Istina, u nas se, prema svemu sudeći, još ne primećuju nikakva *učenja*, zasad se samo sreću tek razna »posmatranja«, no je li to sve doista tako? Žao mi je što u ovom momentu nemam ni vremena ni mesta da detaljnije izložim svoju misao, ali u sledećem, aprilskom broju moga *Dnevnika*, ja ću, verovatno, opet progovoriti o spiritistima. Uostalom, možda ja uzalud optužujem izveštaj komisije: nije ona, naravno, kriva zato što sam tako mnogo od nje očekivao, što sam od nje očekivao možda i ono nemoguće, sve ono što ona i nije u stanju da ponudi. No u svakom slučaju, »Izveštaj« je pogrešan u izlaganju, nije kako bi valjalo da bude ni njegova redakcija. Izlaganje je takvo da će protivnici izveštaja lako u njemu zapaziti »pristrasnost« u pristupu stvarima (prema tome, nešto što nije mnogo naučno), iako u samoj komisiji možda i nije bilo mnogo takve pristrasnosti da bi mogla da bude optužena zbog toga (malo pristrasnosti je bilo, razume se, bez toga u nas ne biva). Ali, redakcija nesumnjivo greši: komisija, na primer, dopušta sebi da izvodi zaključke i o takvim spiritističkim pojavama (kakva je, na primer, materijalizacija

duhova) koje ona, prema sopstvenom priznanju, uopšte nije ni posmatrala. Pretpostavimo da je ona to učinila u obliku nekakve pouke, istrčavajući napred u smislu upozorenja, u korist društva, kako bi, recimo, izbavila lakomislene ljude od sablazni. Ideja je dobronamerna, ali teško da se može reći da je i umesna u ovom slučaju. No, uostalom, šta: zar se i sama komisija, sastavljena od tolikih ozbiljnih naučnika, smela nadati kako će moći da uništi ovu apsurdnu ideju u njenom začetku? Avaj, čak i da je komisija ponudila javno i neposredne dokaze »podmetanja«, čak i da je ona otkrila i raskrinkala »prevarante« na delu, uhvativši ih, da i tako kažemo, za ruku (što se, uostalom, nije ni dogodilo), čak ni tada niko od onih koji se zanose spiritizmom njoj ne bi poverovao, čak ni oni koji su samo hteli da se razonode, zahvaljujući onom večnom zakonu ljudske prirode prema kome, u slučaju mističnih ideja, čak i matematički dokazi — apsolutno ništa ne znače. A ovde, u slučaju ovog našeg spiritizma — kunem se, u prvom planu je upravo ta mistična ideja i, eto, šta s njom možete da učinite? Vera i matematički dokazi — to su dve nespojive stvari. Ko bude hteo da veruje — njega nećete zaustaviti. A ovde, dodajmo i to, i sami dokazi nisu bili strogo matematički.

Pa ipak, ovaj izveštaj bi mogao da bude i koristan. On bi mogao da bude od koristi svima onima koji još nisu zavedeni i koji se prema spiritizmu još odnose ravnodušno. A zasad, »želji za verom« dato je možda novo oružje u ruke. I onaj odveć prezrivi i oholi ton izveštaja bi trebalo sniziti; ovako, čitajući ga, čovek može da pomisli da su se dve uvažene strane u toku razmatranja zbog nečega ličnog posvađale. U masi će to stvoriti utisak koji ne ide u korist »Izveštaja«.

IV

INDIVIDUALNE POJAVE

Ali, postoji i drugi niz pojava veoma zanimljivih, naročito među omladinom. Istina, te su pojave zasad individualne. Pored priča o nekim nesrećnim mladim ljudima koji »odlaze u narod«, počinje da se priča i o jednoj sasvim drugačijoj omladini. Ti novi mladi ljudi su nespokojni, pišu vam pisma, dolaze vam sa svojim tekstovima, sa svojim nedoumicama, sa svojim razmišljanjima koja nimalo ne podsećaju na sve ono što smo navikli da srećemo u omladini. Tako postoji neki povod za pretpostavku da među našom omladinom počinje neko kretanje, potpuno suprotno onom ranijem. No, tako nešto se i moglo očekivati. Doista, čija su to deca? To su deca baš onih »liberalnih« očeva koji su se, u početku preporoda u Rusiji, u toku sadašnjeg carevanja, masovno odvojili od opšte stvari, poverovavši da se u tome sastoje progres i liberalizam. Ali — jer sve je to, delom, stvar prošlosti — je li tada bilo zaista mnogo liberala, je li zaista bilo mnogo onih koji pate, čistih i iskrenih ljudi kakav je, na primer, bio, i tada već pokojnik, Bjelinski (ne govoreći o njegovom umu)? Daleko od toga — u većini je to bila, ipak, gruba masa sitnih bezbožnika i krupnih bestidnika, u suštini su to bile lopuže i »mali tirani«, ali pravi fanfaroni liberalizma u kojem su jedino videli mogućnost da ostvare svoje pravo na nepoštenje, šta se sve tada nije govorilo i tvrdilo, kakve su se samo prave gadosti nudile kao čestitost i odvažnost! U suštini, bila je to ulica prostaka, i poštena ideja pala je na ulicu. I tada je upravo usledilo oslobođenje seljaka, a s njim je išlo — razlaganje i »izdvajanje« u našem obrazovanijem društvu, u svim pravcima. Ljudi nisu mogli da prepoznaju jedan drugoga, liberali nisu prepoznavali svoje liberale. I koliko je potom bilo žalosnih nesporazuma i teških razočaranja! Najbestidniji nazadnjaci su istrčavali odjednom napred, nametali su se kao progresivni ljudi i vođi, i imali su uspeha. Šta su mogla da vide mnoga ondašnja deca u svojim očevima, kakve su uspomene mogla da sačuvaju iz svog detinjstva i dečastva? Cinizam, grubosti, nemilosrdna posezanja na ranu nežnu veru dečju, zatim, i to često, otvoreni razvrat očeva i majki s poukom i *naukom* da bi tako i trebalo da bude, da su to jedini pravi »razumni odnosi«. Dodajte ovome česte slučajeve razorenih imanja i bogatstva, i kao posledicu toga još i netrpeljivost i nezadovoljstvo, krupne reči koje samo prikrivaju onu egoističku i sitničavu pakost što je došla kao posledica materijalnih nedaća — o, jesu li mladi ljudi doista mogli sve to da shvate i razumeju! A tako je mladost čista, vedra i plemenita, dogodilo se, naravno, da neki od tih mladih ljudi nisu hteli da pođu za očevima, oni su odbacili njihove »razumne« savete. Tako je ovakvo »liberalno« vaspitanje

imalo sasvim suprotne posledice, bar tako je bilo u nekim slučajevima. Eto, možda baš ti mladići i dečaci sada traže nove puteve i počinju neposredno time što daju otpor onom ciklusu ideja koji im je mrzak, ideja s kojima su se sreli još u detinjstvu, u svojim žalosnim porodičnim gnezdima.

V

O JURIJU SAMARINU

A čvrsti i ubeđeni ljudi odlaze: umro je Jurij Samarin, najdarovitiji čovek nepokolebljivih ubeđenja, jedan od najkorisnijih javnih radnika. Postoje ljudi koje svi moraju uvažavati, čak i oni koji se ne slažu s njihovim ubeđenjima. *Novo vreme* je donelo o njemu jednu izvanredno karakterističnu priču. Ne tako davno, negde krajem februara, prolazeći kroz Petrograd, Samarin je uspeo da pročita u februarskom broju *Otadžbinskih zapisa* tekst kneza Vasiljčikova: »Crnica i njena budućnost«. Taj ga je tekst toliko uzbudio da nije mogao da zaspi cele noći:

»To je veoma lep i istinit napis (rekao je Samarin izjutra svome prijatelju). Ja sam ga čitao juče uveče, i on je na mene ostavio takav utisak da nisam mogao da zaspim cele noći — svu noć mi se priviđala strašna slika bezvodne i gole pustinje u koju se pretvara naša crnica srednjeg pojasa Rusije, zbog stalnih i ničim nesprečavanih uništavanja šuma«.

»Ima li u nas mnogo ljudi koji gube san zbog briga o otadžbini?«, dodaje sa svoje strane *Novo vreme*. Ja mislim da će se naći i, ko zna, možda ih sada, sudeći po svemu, u ovom našem vremenu ima više nego ranije. Nespokojnih ljudi, u kakvom god smislu hoćete, kod nas je bivalo uvek, ne spavamo mi baš tako kako o nama kažu, ali nije stvar u tome što ima nespokojnih ljudi nego u tome kako oni rasuđuju, a smrću Jurija Samarina mi smo izgubili pouzdanog i dubokog mislioca, i to je veliki gubitak. Stare snage odlaze, a nove ljude, one koji nastupaju, oči tek počinju da zapažaju.

APRIL

GLAVA PRVA

I

ŽIVOTARENJE I MRTVILO KAO IDEALI. KULACI I GULIKOŽE. VIŠA GOSPODA KOJA USMERAVAJU RUSIJU.

U martovskom broju *Ruskoga vesnika* od ove godine nalazi se »kritika« protiv mene, koju je napisao g-n A., to jest g-n Avsejenko. Nema nikakve vajde odgovarati g-nu Avsejenku: teško je zamisliti pisca koji se manje razume u ono što on sam piše. A, uostalom, kad bi se i razumeo — ispadalo bi na isto. Sve što se u njegovom napisu odnosi na mene, on je vezao za temu da navodno, ne bi trebalo mi, kulturni ljudi, da se klanjamo narodu — jer »ideali naroda su, uglavnom, ideali životarenja i mrtvila« — nego obrnuto: narod bi trebalo da primi kulturu od nas, prosvećenih i kulturnih ljudi, i da usvoji naš način života i mišljenja. Rečju, g-nu Avsejenku se nimalo nisu dopale moje reči o narodu iz mog februarskog *Dnevnika*. Mislim da ovde ima nečega nejasnog, zbog čega sam ja sam kriv. To što je nejasno valja razjasniti, a odgovarati g-nu Avsejenku je apsolutno nemoguće. Šta možete da imate zajedničko s čovekom koji, na primer, odjednom kaže o narodu i ovako:

»Na njegovim leđima (to jest na leđima naroda), na njegovom strpljenju i samopožrtvovanju, na njegovoj životvornoj sili i plamenoj veri, na njegovom velikodušnom preziranju vlastitih koristi — gradila se nezavisnost Rusije, njena snaga i njena sposobnost za istorijsku misiju. On nam je sačuvao čistotu hrišćanskih ideala, uzvišeni heroizam koji je smeran u svojoj veličini, i one prekrasne crte slovenske prirode koja je odjeknula u Puškinovoj poeziji i njenim bodrim zvucima, i koja je potom neprestano *napajala živu maticu naše literature...*«

I, evo, tek što je nešto ovakvo napisano (to jest, prepisano od slovenofila), već na sledećoj stranici g-n Avsejenko kazuje nešto o ruskom narodu potpuno suprotno:

»Stvar je u tome što nam naš narod nije dao ideal aktivne ličnosti. Sve ono lepo što u njemu zapažamo, i što nas je naša literatura naučila da u njemu volimo — a to literaturi našoj služi na čast — javlja se samo na nivou životne stihije, zatvorenog, idiličnog (?) načina života, ili na nivou pasivnog života. Kada se iz naroda izdvoji *aktivna, energična* ličnost, divljenje najčešće nestaje, a individualnost se javlja u neprivlačnoj formi gulikože, kulaka, kućnog tiranina. Aktivnih ideala u narodu sve dosad nema, i računati na njih znači polaziti od neke nepoznate i, može biti, i zamišljene veličine«.

I sve je to rečeno odmah posle onoga na prethodnoj stranici, gde se tvrdilo da se »na leđima naroda, na njegovom strpljenju i samopožrtvovanju, na njegovoj životvornoj sili i plamenoj veri, na njegovom velikodušnom preziranju vlastitih koristi — gradila nezavisnost Rusije!« Ta da bi se iskazala životvorna sila ne bi trebalo biti *samo* pasivan! A da bi se stvorila Rusija, nije bilo moguće ne pokazati snagu! Da bi se izrazilo *velikodušno* preziranje vlastitih koristi, obavezno potrebno je bilo pokazati velikodušnu i stvarnu *aktivnost* u interesu drugih, to jest u pravcu opšteg bratskog interesa. Da bi se »iznela na svojim leđima nezavisnost Rusije«, nije bilo moguće sedeti *pasivno* na mestu, bilo je potrebno ustati s mesta i načiniti jedan korak makar, barem nešto učiniti; međutim, ovde se brzo dodaje da, tek što narod naumi nešto da učini, odmah sve to biva u onoj neprivlačnoj formi »gulikože, kulaka ili kućnog tiranina«. Iz lazi, prema tome, da su gulikože, kulaci i kućni tirani izneli na plećima Rusiju. Znači, svi oni naši sveti mitropoliti (zaštitnici naroda i graditelji ruske zemlje), svi naši čestiti kneževi, boljari i ljudi »zemstva« koji su služili Rusiji žrtvujući svoj život, čija imena istorija čuva s poštovanjem — sve su to samo gulikože, kulaci i kućni tirani! Neko će,

možda, reći da g-n Avsejenko ne govori o ondašnjim ljudima, nego o današnjim — istorija je nešto za sebe, sve je to bilo u neka prastara vremena. Ali, ne izlazi li u tom slučaju da se naš narod promenio? O kakvom sadašnjem narodu govori g-n Avsejenko? Otkad sve to počinje? Da nije od vremena Petrovih reformi? Da nije od perioda prosvetavanja? Da nije od vremena kad je kmetsko pravo počelo? Ali, u tom slučaju kulturni g-n Avsejenko samog sebe odaje — svak će moći da mu kaže: zar je bilo potrebno vas prosvetivati da bi se, u zamenu za to, kvario narod i pretvarao u kulake i varalice! Je li moguće da ste vi do te mere »obdareni da samo loše vidite«, g-ne Avsejenko? Je li moguće da je naš narod, koji je bačen u ropstvo upravo zbog vašega civilizovanja i zbog vaše kulture (bar tako je prema tvđenju generala Fadjejeva), posle dvovekovnog ropstva zaslužio od vas, umesto zahvalnosti ili saosećanja, ovo oholo vređanje s kulacima i varalicama — od vas, čoveka koji je kulturni u svakom smislu (što ste ga — narod naš — gore pohvalili, ja do toga mnogo ne držim, jer vi ste to odbacili već na sledećoj stranici). Narod je zbog vas dvesta godina bio vezanih ruku i nogu, samo da bi vama doteklo uma iz Evrope, i evo vi, kad vam je tog uma doteklo iz Evrope (?), iskrenjili ste se pred njim, vezanim, i, gledajući ga s vaše kulturne visine, odjednom zaključujete o njemu da je on »rđav i pasivan, da malo i slabo pokazuje aktivnosti« (on, taj svezani narod), već samo, velite, pokazuje izvesne pasivne vrline koje su, istina, napajale literaturu svežim sokovima, ali koje u suštini ne vrede ni prebijene pare jer, eto, samo kad narod počne da deluje on će — prema vama — pokazati da su u njemu sve sami kulaci i varalice. Ne, ne bi trebalo odgovarati g-nu Avsejenku, a što ja to ipak činim — to je zato što hoću da priznam jedan svoj promašaj koji ću objasniti niže. Ipak, dakle, kad sam već uzeo reč, mislim da neće biti suviše da neke stvari u vezi s g-nom Avsejenkom objasnim čitaocu. On kao pisac oličava onaj sitničavi kulturni tip svoje vrste, koji je veoma interesantan za posmatranje: takav tip ima i neki širi značaj, što je posebno za žaljenje.

II

MALI KULTURNI TIPOVI. OŠTEĆENI LJUDI.

Gospodin Avsejenko odavno piše kritike, već nekoliko godina, i ja sam — kajem se zbog toga — gajio neke nade u vezi s njim: »ispisaće se«, mislio sam ja, »pa će nešto i reći«, ali malo sam ga poznavao. Moja zabluda je trajala sve do oktobarskog broja *Ruskog vesnika*, za godinu 1874, u kojem je g-n Avsejenko, u tekstu posvećenom komediji i drami Pisemskog, odjednom izjavio i ovo:

»Gogolj je učinio da se naši pisci krajnje nemarno odnose prema unutrašnjem sadržaju dela i da mnogo polažu na samu umetničku stranu dela. Takvo shvatanje literature prihvatili su mnogi u našoj književnosti četrdesetih godina, i u njemu se delimice skriva i razlog zbog čega je ta literatura bila siromašna *unutrašnjim sadržajima* (!)«. Ta je, znači, literatura četrdesetih godina bila siromašna unutrašnjim sadržajima! Nisam očekivao da ću u životu čuti tako čudno obaveštenje. To je ona literatura koja nam je dala sva Gogoljeva dela, njegovu komediju *Ženidba* (siromašnu unutrašnjim sadržajem, uh!), koja nam je potom dala njegove *Mrtve duše* (siromašne unutrašnjim sadržajima — da je ovaj čovek rekao neku drugu reč, koja mu prva na pamet padne, sve bi dobro bilo!). Zatim je ta literatura dala Turgenjeva s njegovim *Lovčevim zapisima* (je li i to siromašno unutrašnjim sadržajima?), pa iza toga Gončarova koji je napisao, još četrdesetih godina, *Oblomova*, i koji je tada objavio najlepšu epizodu dela, »San Obloma«, koju je pročitala cela Rusija. To je ta literatura koja nam je dala, na kraju, i Ostrovskog — ali baš povodom tipova iz Ostrovskog se razgnevio g-n Avsejenko u ovom svom tekstu, i po tome pljuje s najviše prezrenja.

»Kao posledica spoljašnjih uzroka, pokazalo se da je svet činovnika ne baš sasvim dostupan pozorišnoj satiri, i zbog toga se naša komedija svesrdno i pristrasno okrenula trgovačkom svetu Zamoskvorečja i Apraksina, svetu skitnica i provodadžinica, pijanih pisarčića, upravnika imanja, crkvenjaka i *pićeršičika*. Cilj komedije se, na neki čudan način, sveo na kopiranje pijanog i polupismenog žargona, na prikazivanje primitivnih manira grubih, i za ljudska osećanja uvredljivih, tipova i karaktera. Na sceni je prevladao »žanr«, ali ne onaj topli, veseli, buržoaski (?) žanr koji je tako privlačan na francuskim scenama (reč je baš o žanru: jedan se zavukao pod sto, a drugi ga je otuda izvukao za nogu!?), nego žanr grub, prljav, odbojan. Neki pisci, kao

na primer g-n Ostrovski, uneli su u tu literaturu mnogo talenta, mnogo srca i humora ali, u celini uzeto, naš je teatar stigao do krajnjeg sniženja nivoa, i veoma brzo se pokazalo da on *nema šta* da kaže obrazovanijem sloju našega društva, da se on toga društva ne dotiče«.

Tako, znači, Ostrovski je snizio nivo scene, Ostrovski nije ništa rekao »obrazovanom« sloju našega društva! Prema tome, možda se neobrazovano društvo oduševljavalo Ostrovskim u pozorištu, možda je ono čitalo njegova dela? O, da, obrazovano društvo, zar ne vidite, tada je odlazilo u Mihajlovski teatar, gde se tada sretao »topli, veseli, buržoaski žanr koji je tako privlačan na francuskim scenama«. A Ljubim Torcov je, eto, »grub i prljav«. Bilo bi zanimljivo znati o kakvom to obrazovanom društvu govori g-n Avsejenko? Nema prljavštine u Ljubima Torcova, on je »čiste duše«, prljavštine može da bude tamo gde vlada taj »topli, buržoaski žanr koji je tako privlačan na francuskim scenama«. I kakva je to misao da umetničko majstorstvo isključuje *unutrašnji sadržaj*!? Naprotiv, to obezbeđuje taj sadržaj u najvećoj meri — Gogolj je u svojoj »Prepisci« slab, iako je karakterističan, on je u onim mestima *Mrtvih duša*, gde prestaje da bude umetnik i počinje da razmišlja u svoje ime, jednostavno slab, i nije ni karakterističan: međutim, u svojim delima, u *ženidbi* u *Mrtvim dušama*, imamo primere najdubljih dela koja su ispunjena najbogatijim unutrašnjim sadržajem upravo zahvaljujući umetničkim tipovima koje u njima srećemo. Ti likovi, tako reći, pritiskaju um najtežim pitanjima, izazivaju u Rusa najnespokojnija razmišljanja, s kojima — to se dobro oseća — čovek ne može da izađe nakraj odmah, pa i više od toga: ko zna hoće li čovek moći ikad da se ponese s takvim pitanjima! A g-n Avsejenko viče da u *Mrtvim dušama* nema unutrašnjeg sadržaja! Pogledajte *Nevolju zbog pameti* — to je delo snažno zahvaljujući svojim izvanredno blistavim umetničkim tipovima i karakterima, i samo umetničko majstorstvo obezbeđuje unutrašnji sadržaj ovom delu; čim Gribojedov napusti ulogu umetnika i počne da razmišlja po svojoj pameti, onako u svoje ime (kroz usta Čackog, najslabijeg tipa u komediji), on odmah pada do nezavidnog nivoa, koji je neuporedivo ispod nivoa ondašnjih predstavnika naše inteligencije. Naravoučenija koje nam nudi Čacki su u svakom smislu ispod nivoa same komedije, i često se sastoje od samih gluposti. Dubina i pravi sadržaj umetničkog dela, prema tome, nalaze se samo u tipovima i karakterima. Gotovo uvek tako i bude.

Tako čitalac može da vidi s kakvim kritičarom ima posla, i već s te strane čujem i pitanja: zbog čega se vi vezujete s takvim kritičarom?

Ponavljam još jednom, hoću da objasnim samo jedan sopstveni promašaj, a g-nom Avsejenkom se bavim, kao što sam gore rekao, samo kao posebnom i zanimljivom književnom pojavom — nikako me ne zanima kao kritičar. Reč je o tipu svoje vrste, takvi su za mene korisni. Dugo nisam mogao da shvatim g-na Avsejenka — to jest, ne njegove napise, to nikad i nisam mogao da shvatim, jer se tu nema šta ni shvatiti niti šta ne shvatiti, od ovog napisa iz oktobarskog broja *Ruskog vesnika* za 1874. godinu ja sam na sve odmahnuo rukom; međutim, stalno me je opsedala duboka nedoumica — zbog čega se napisi ovako zbunjenog pisca pojavljuju u tako ozbiljnim časopisima kakav je *Ruski vesnik*? Ali, evo, odjednom se desio jedan komičan događaj — i ja sam odjednom shvatio g-na Avsejenka: on je odjednom, početkom zime, počeo da štampa svoj roman *Mlečni put* (eto, zbog čega je taj roman prestao da se štampa?). Taj roman mi je odjednom objasnio Avsejenka kao pisca. O samom romanu nema smisla da govorim: ja sam i sam romansirer, i nema smisla da kritikujem sabrata. Zbog toga neću da kritikujem roman nimalo, utoliko pre što mi je taj roman doneo nekoliko iskreno prijatnih trenutaka. Tamo, na primer, njegov mladi junak, knez, u operi, u svojoj loži, javno cmizdri uzbuđen muzikom, a otmena dama mu pristupa obuzeta ganućem: »Ta vi plaćete? Ta vi plaćete?« No, nije sve ni u tome, stvar je u tome što sam shvatio suštinu ovoga pisca: g-n Avsejenko predstavlja pisca koji se izgubio od obožavanja visokog društva. Kraće rečeno, on pada ničice i obožava rukavice, kočije, parfeme, pomade, svilene haljine (posebno obožava trenutke kad dama seda u kočije, a haljina šušti oko njenih nogu i struka) i, najzad, i lakeje koji dočekuju gospodaricu posle njenog povratka iz italijanske opere. On neprestano piše o svemu tome, sa strahopoštovanjem, nekako molećivo, kao da se moli na molitvi rečju, kao da vrši kakav ritual. Čuo sam (ne znam, možda je to samo podsmeha radi) da je taj roman prihvaćen kako bi bio primer Lavu Tolstoju koji se odveć objektivno poneo prema visokom društvu u svojoj *Ani Karenjinoj* — a eto, trebalo je to ovako, molećivo, savijenih kolena, no o svemu tome ne bi ni trebalo govoriti, ponavljam, ali mora se: jer u ovom slučaju možemo da objasnimo onaj sitni kulturni tip. Postaje jasno da u kočijama, u pomadama, u onome kako lakeji sreću gospođu — kritičar Avsejenko vidi ciljeve naše kulture, ostvarenje tih ciljeva i završetak dvovekovnog perioda našeg kvarenja i naših patnji — i on to sve sagledava ne smejući se, nego oduševljavajući se nečim sličnim. Ozbiljnost i iskrenost takvog oduševljenja je veoma zanimljiva pojava. Glavna stvar je u tome što g-n Avsejenko kao pisac nije u ovome usamljen:

bilo je i pre njega »povezanih plastronom surovih Juvenala«, ali nikad u ovakvom molitvenom vidu. Recimo, nisu svi takvi, ali moja je nevolja u tome što sam se malo pomalo ubedio u to da takvih predstavnika kulture ima neobično mnogo i u književnosti i u životu, iako ne u ovako čistom obliku. Priznajem, kao da me svetlost ozarila: posle svega toga shvatio sam onu paškvilu protiv Ostrovskeg i onaj »topli, veseli, buržoaski žanr koji je tako privlačan na francuskim scenama«. Eh, tu nije reč o Ostrovskom, niti o Gogolju i četrdesetim godinama (mnogo je to nekome potrebno!); tu je, jednostavno, reč o Mihajlovskom petrogradskom pozorištu koje posećuje visoko društvo, gde se stiže u kočijama — eto, to je sve, to je povuklo pisca, to ga je snažno obuzelo, to mu je zavrtilo glavu i pamet zauvek. Ponoviću još jednom, na sve to ne bi trebalo gledati samo s komične strane, sve je to mnogo zanimljivije. U osnovi je jedna manija posebne vrste, slabost neka, koja je kao bolest, da i tako kažemo, i sve to čak zaslužuje neku blagost. Kočije nekoga iz visokog društva stižu, na primer, u pozorište: pogledajte samo kako one idu, i kako svetlost koja se razliva iz prozorčića veseli damu koja u njima sedi — nije više dovoljno pero našem piscu, tu je potrebna molitva tu je reč o ganuću! Naravno, mnogi od njih hvališu se pred narodom i nečim što je više od rukavica; ima među njima mnogo čak i liberala, ljudi koji su gotovo republikanci, međutim, malo pomalo i vi primećujete da su sve to obožavaoci rukavica. Takva slabost, takva manija prema lepotama iz visokog društva s onim ostrigama i lubenicama od sto rubalja, takva manija, kažem — bez obzira što je bezazlena sama po sebi, stvorila je u nas čak, na primer, i neku vrstu sledbenika ropstva, čak i među onim ljudima koji nisu nikad imali svojih »duša«; čim su prihvatili kočije i Mihajlovsko pozorište kao krunu kulturnog perioda ruske imperije, oni su odmah i neminovno postali sledbenici ropstva po ubeđenju i, iako nemaju namere da ponovo zavode ropstvo, oni, barem sada, slobodno pljuju narod i smatraju da je to pravo koje im je obezbedila kultura. Eto takvi sada sipaju na narod najčudnije uvrede: narod koji je bio okovan dvesta godina oni optužuju za pasivnost, narod koji je bedan i pritiskan porezima oni optužuju za prljavštinu, narod kojega niko ničemu nije ni učio oni optužuju zbog neznanja, onoga ko je bio premlaćivan štapovima — oni optužuju za grubost u ponašanju, i spremni su svakoga časa da ga optuže i stoga što nije namazan pomadama, što nije očešljan u onih frizera iz Velike Morske. Ovo nije nikakvo preuveličavanje, ovo je sve doslovno ovako, i cela je stvar u tome što ni o kakvom preuveličavanju nije reč. Oni su se ostrvili od gađenja

prema narodu, i ako pokatkad i kažu koju pohvalnu reč o narodu — to je samo iz političkih pobuda, to je samo neki skup gromkih fraza, onako iz pristojnosti, i oni i sami sve to ne razumeju, jer već na sledećoj stranici kazuju nešto potpuno suprotno svemu tome. Uzgred, navešću ovde jedan slučaj koji mi se dogodio pre dve i po godine. Putovao sam vozom u Moskvu, i u toku noći u vagonu stupio sam u razgovor s jednim spahijom koji je sedeo pored mene. Koliko sam mogao da primetim u polumraku, to je bio neki suvonjav čovek kojemu je moglo biti pedesetak godina; imao je crven pomalo naduven nos i, čini mi se, i bolesne noge. Bio je to izvanredno uljudan tip — to se videlo po manirima, po načinu kako je razgovarao, kako je rasuđivao, on je čak govorio veoma mudro. On je govorio o teškom i neodređenom položaju spahija, o začuđujućoj dezorganizaciji u privredi Rusije, govorio je o tome gotovo bez zlobe i s velikim zanimanjem za probleme, i taj me je čovek mnogo zainteresovao. I, šta mislite: odjednom je, onako uz reč, i ne obraćajući pažnje na to, rekao kako sebe smatra, čak i u fizičkom smislu, za nekog ko je iznad seljaka, i to je, rekao je on, naravno, nešto što se ne može sporiti.

— To jest, hoćete da kažete, kao tip moralno razvijenijeg i obrazovanijeg čoveka?, — pokušao sam da pobliže objasnim.

— Ne, nikako ne, ne samo moralna, nego moja fizička priroda je iznad mužikove, ja sam i *telom* bolji i iznad mužika, a to je zato što smo mi uspeli da u toku niza pokoljenja izgradimo sebe kao viši tip.

Nije se tu moglo ni sporiti: ovaj slabašni čovečuljak s pocrvenelim škrofuloznim nosom i bolesnim nogama (podagra možda — to je plemićka bolest) je, sasvim prostodušno, sebe smatrao *telom* višim i lepšim od mužika! Ponoviću, nije u njemu bilo nikakve zlobe, ali, složićete se, takav nezlobivi čovek, u svojoj svojoj nezlobivosti, može odjednom — u prilici koja mu se ukaže — da učini strašnu nepravdu narodu, onako bezazleno, spokojno, i sve je to samo posledica onog prezrivotog odnosa prema narodu — onog prezrivotog gledanja na narod koje je nešto nesvesno, što od njega mnogo ne zavisi.

Pa ipak, svoju sopstvenu pogrešku moram da ispravim. Tada sam pisao o narodu i idealima, da mi, »kao bludni sinovi vrativši se domu, moramo da se poklonimo narodnoj istini«, moramo od nje da naučimo misao... Ali, s druge strane, i narod bi trebalo da prihvati od nas nešto od onoga što mi nosimo, i to *nešto* stvarno postoji, to nije priviđenje, sve to ima svoj lik, oblik,

težinu... i ako se u tome ne složimo, bolje je da se razidemo svak na svoju stranu, i da tako i propadnemo. I, ja sada vidim, to je svima bilo nejasno. Prvo, počeli su da pitaju: kakvi su to ideali naroda pred kojima bi mi trebalo da se klanjamo a drugo — šta podrazumevam kao dragocenost koju smo mi doneli sobom i koju bi narod trebalo da prihvati *sine qua non*? Neki su pitali — nije li kraći put da se ne mi narodu, nego narod nama, jednostavno pokloni, jer mi smo Evropa i kulturni ljudi — a oni su Rusija i ljudi pasivni? G-n Avsejenko odlučno rešava pitanje u ovom smislu — ali ja ne odgovaram samo g. Avsejenku, nego svim »kulturnim« ljudima, počinjući od onih »ukoričenih u plastron strogih Juvenala«, pa sve do ove skorašnje gospode koji izjavljaju da u nas i *nema šta da se čuva*. I tako, pođimo dalje — da tada nisam težio sažetosti i da sam se upustio u detaljnija objašnjavanja, bilo bi sasvim moguće ne složiti se sa mnom, ali ne i optuživati me za nejasnost i falsifikovati moju misao.

III

KONFUZIJA I NEPRECIZNOSTI OKO SPORNIH PROBLEMA

Nama direktno kažu da narod uopšte nema nikakvu istinu, istina se nalazi samo u kulturi i nju održava gornji sloj kulturnih ljudi. Ja ću biti sasvim dobronameran, i tu našu dragu evropsku kulturu ću primiti kao kulturu u višem smislu — pod njom neću da podrazumevam samo kočije i lakeje — dakle, mi smo se, u poređenju s narodom, duhovno razvili i, naravno, i moralno, mi smo postali humanizovani, pa se razlikujemo od naroda. Posle ovakve nepristrasne izjave, meni se nameće pitanje: »jesmo li mi baš tako dobri, i do te mere sigurno kultivisani da možemo narodnu kulturu da stavimo na stranu, a našoj da se duboko poklonimo?, I najzad, šta smo mi to doneli narodu iz Evrope?«

Ali, ne pre nego što odgovorimo na ovakvo pitanje, klonimo se, reda radi, svakog razgovara, na primer, o nauci, industriji i sličnom, čime se Evropa s pravom ponosi pred nama i našom otadžbinom. Takvo uklanjanje biće sasvim opravdano, jer uopšte o tome *sada* nije reč, utoliko pre što je i ta nauka — nešto tamo njihovo, u Evropi, a mi, to jest naši kulturniji slojevi u Rusiji, još ne blistamo u nauci, bez obzira na dvovekovnu školu i, prema tome, za neko klanjanje kulturnom sloju našem zbog neke njegove nauke je, u svakom slučaju, još rano. Nauka uopšte ne predstavlja neku suštinsku i nepremostivu prepreku i razliku između kulturnog sloja i prostog naroda pa, prema tome, isticati nauku kao nešto što nas suštinski razlikuje od naroda, ponavljam, ne može biti tačno, to je duboka zabluda — razliku valja tražiti negde drugde, u nečem sasvim drugom. Osim toga, nauka je nešto opšte, i nije nju izmislio samo jedan narod u Evropi, ona je delo svih naroda, počinjući od onih drevnih, ona je nešto što se prenosi od naroda drugom narodu. Sa svoje strane, ruski narod nikad nije bio neprijatelj nauke, pa i više od toga, nauka je u nas stigla davno, još i pre Petrovih vremena. Car Ivan Vasiljevič je ulagao napore da osvoji Baltičko primorje, sto trideset godina pre Petra. Da je uspeo da ga osvoji i da ovlada njegovim lukama, on bi, nema sumnje, počeo da gradi brodove kao Petar, a kako se to ne može bez nauke, ona bi stigla iz Evrope — kao što je to bilo u doba cara Petra. Naši Potugini se podsmevaju narodu, tvrde da su Rusi izmislili samo samovar, ali teško da će se Evropljani pridružiti horu Potuginih. To je sasvim jasno i razumljivo — sve biva po dobro poznatim zakonima prirode i istorije, to što smo mi tako malo stvorili u nauci i industriji ima svoje razloge, i oni nisu ni naša slaba pamet, ni male sposobnosti ruskog naroda, ni ta naša sramna lenost. Određeno drvo raste toliko i toliko godina, drugome, pak, drvetu valja dvostruko više vremena. Tu sve zavisi od toga kako je priroda naklonjena ljudima, kakve im okolnosti pruža. Postoje geografski, istorijski i politički — i još mnogi drugi — uzročnici. Niko pametan neće koriti trinaestogodišnjaka zato što mu nije dvadeset i pet godina. »Evropa je«, vele, »aktivnija, ona je umnija od ovih pasivnih Rusa, i zato je ona stvorila nauku, a ne oni«. Ali, ti pasivni Rusi su, u vreme dok su tamo stvarali nauku, pokazivali začuđujuću i ništa manju aktivnost: oni su stvarali carevinu, i *svesno* gradili njeno jedinstvo. Oni su hiljadama godina odbijali surovog neprijatelja koji bi se, bez njih, sručio i na Evropu. Rusi su kolonizovali udaljene pokrajine svoje ogromne domovine, Rusi su odbranili i učvrstili svoje provincije, i tako su ih učvrstili da ih tako i mi, današnji kulturni ljudi,

ne bismo mogli učvrstiti — naprotiv, mi ih možemo još i oslabiti. Na kraju, posle hiljadu godina — u nas se pojavilo carstvo i takvo političko jedinstvo kojem nema primera u svetu do danas, takvo jedinstvo da čak i Engleska i Sjedinjene Države, dve države u kojima još ima svojevrsnog čvrstog političkog jedinstva, u tome zaostaju za nama. No, u zamenu za to, u Evropi se, u drugim političkim i geografskim okolnostima, pojavila nauka. Ali, s napredovanjem nauke oslabilo je, svuda u Evropi, ono što se može nazvati njenim moralnim stanjem. Prema tome, svak ima nešto svoje, i nije zasad jasno ko će još kome zavideti. Mi ćemo u svakom slučaju steći nauku, ali nije jasno šta će biti s političkim jedinstvom Evrope. Možda bi Nemci, samo pre nekih petnaestak godina, pristali da menjaju polovinu svoje nauke i naučne slave za ono političko jedinstvo koje smo mi imali već i pre toga. Sada su i Nemci postigli čvrsto političko jedinstvo, barem prema njihovim pojmovima, ali u ono vreme još nisu imali svoju nemačku imperiju i, naravno, zavideli su nam u sebi, bez obzira na njihovo prezrenje prema nama. Prema tome, ne postavlja se pitanje o nauci i industriji, nego o tome čime smo mi to, kulturni ljudi, posle povratka iz Evrope, postali viši u *suštinskom i moralnom* smislu od običnog naroda — Kakvu smo mi to nedostižnu dragocenost doneli u obliku naše evropske kulture? Zbog čega smo mi *čisti* ljudi, a narod prljav, zbog čega smo mi sve, a narod nije ništa? Tvrdim da u vezi s ovim ima među nama, kulturnim ljudima, mnogo nejasnog, malo ko od kulturnih ljudi zna da odgovori na ovo kako valja. Naprotiv, ovde je u našim prilikama neko u klin neko u ploču, svak vuče na svoju stranu, a podsmevanje zbog toga što bor nije nikao i izrastao za sedam, nego mu je potrebno mnogo više godina — nešto je još obično i svakodnevno — da se ne bi trebalo čuditi što taj podsmev primećujemo samo u Potugina, ima toga i u ljudi koji su mnogo više od njih napredovali u razvitku. G-na Avsejenka da i ne pominjem. Zbog toga se i neposredno vraćam na pitanje koje sam postavio na početku ovog poglavlja: jesmo li mi toliko dobri sami po sebi da možemo narodnu kulturu da bacimo na stranu, a svojoj da se klanjamo? I, ako mi nešto donosimo sobom — šta je to? Odgovoriću na sve to direktno — mi smo gori od naroda, i to u svakom smislu.

Kažu nama: čim se u narodu javi aktivan čovek, on je odmah ili kulak ili varalica (ne tvrdi to samo g-n Avsejenko, g-n Avsejenko uopšte nikad ništa novo neće reći). Prvo, to nije istina, a drugo, zar se i među boljim Rusima u svakom momentu ne sreću kulaci i lupeži? Pa i malo poviše, a to je za žaljenje, jer oni su prosvećeni — a narod nije. No, što je glavno, nikako se

ne može tvrditi da, čim se u narodu pojavi aktivan čovek, on je, navodno, obavezno i u većini slučajeva kulak ili varalica. Ne znam odakle su ovi što tvrde ovako nešto, ja sam od detinjstva posmatrao nešto sasvim obrnuto. Sećam se, bilo mi je devet godina, bilo je posle podne, negde oko šest sati, cela naša porodica — otac i majka, braća i sestre — sedela je za okruglim stolom uz obavezni čaj, i razgovor se vodio u vezi sa selom, kao i obično, kako ćemo uskoro tamo na letovanje. Odjednom su se otvorila vrata, i na prag je stupio naš domaći sluga, Grigorij Vasiljev, koji tek što je stigao sa sela. U odsustvu gospode, njemu je poveravano upravljanje selom i, evo, odjednom umesto »upravnika« solidnog izgleda, koji je uvek nosio dugački nemački kaput, pojavljuje se čovek u starom gunju i opancima. Stigao je pešice sa sela i, ušavši u sobu, stajao je bez reči.

— Šta je ovo?, — povikao je otac uplašeno. — Pogledajte, šta je ovo?

— Očevina je izgorela!, — izgovorio je basom Grigorij Vasiljev.

Neću opisivati šta je potom bilo, otac i majka su bili vredni i siromašni ljudi — i evo kakav poklon za ovaj svetli dan — bio je treći dan Uskrsa. Izgorelo je sve do temelja, izbe, ambar, staje, pa čak i seme jare, deo stoke i jedan mužik, Arhip. U početku zahvaćeni strahom, pomislili su da je to konačna propast. Svi su se bacili na kolena, počeli su da se mole, majka je plakala. I, evo, majci je pristupila naša dadilja Alena Frolovna, koja je u nas služila u najam, to jest bila je slobodna, poreklom od moskovskih varošanki. Sve nas decu ona je podigla i othranila. Bilo joj je tada oko četrdeset i pet godina, imala je dobru narav i znala je da nam priča tako divne bajke! Već mnogo godina nije uzimala od nas svoju platu: »Ne treba mi« — i nakupilo se njenih pet stotina rubalja na priznanici u zalagaonici — »pod starost će zatrebati«; i, evo, odjednom ona šapuće nešto mojoj majci:

— Ako vam bude zatrebalo novaca, uzmite moje novce, meni, pak, i ne treba...

Novaca od nje nisu uzeli, nekako su se snašli i bez toga. No, evo pitanja: kojem tipu ljudi je pripadala ta skromna žena koje odavno više nema (umrla je u staračkom domu, gde su joj novci morali biti veoma potrebni)? Ta ja mislim da se ovakvi tipovi ne mogu staviti u isti red s kulacima i varalicama, a ako je tako nešto nemoguće, onda kako razumeti njen postupak: da li se ona takvim svojim postupkom javlja »na nivou stihije postojanja i onog zatvorenog idiličnog i pasivnog načina života« — ili je, pak, pokazala i nešto što je energično, što nije pasivnost? Bilo bi veoma zanimljivo videti

kako bi na ovo pitanje odgovorio g-n Avsejenko. Meni će s nekim prezrenjem odgovoriti da je to pojedinačni slučaj, ali ja sam imao prilike da u životu vidim i stotine takvih slučajeva u našem narodu i znam, takođe, da ima i drugih ljudi koji znaju da posmatraju narod bez prezrenja i pljuvanja. Zar se ne sećate kako je u *Porodičnoj hronici* Aksakova majka sa suzama umolila mužike da je prevedu preko široke Volge u Kazan, kuda je išla bolesnom detetu, kako su išli po tankom prolećnom ledu u vreme kad se niko danima nije rešavao da pođe, i kako se led slomio odmah posle njihovog prelaska? Sećate li se divnog opisa toga prelaska, i kako potom mužici nisu hteli da uzmu novaca, shvativši da su sve učinili zbog suza majčinih i radi Hrista Boga našega? A sve se to događalo u ono mračno vreme kmetskog prava! Šta, jesu li to sve pojedinačni slučajevi? A ako su za pohvalu — nije li i to samo na »nivou stihije postojanja i onog zatvorenog idiličnog i pasivnog načina života«? Je li tako? Jesu li ovo usamljene pojedinačne činjenice? Može li se ovo rizikovanje sopstvenog života iz saosećanja prema majci smatrati nekakvom pasivnošću? Zar nije sve ovo bilo zbog one istine narodne, zbog onog milosrđa i svepraštanja i zbog onog širokog pogleda naroda — i to sve u vreme varvarskog kmetskog prava? Narod ne poznaje veru, reći ćete vi, on ne ume ni molitvu da izgovori, on se klanja drvetu i mrmlja nešto glupo o svetom »petku«, o Frolu i Lavru. Odgovoriću vam da su se takve misli javile u vas zbog vašeg dugotrajnog prezrenja prema narodu ruskom, i to se prezrenje sačuvalo u predstavnika našeg kulturnog tipa. Mi o veri naroda i o njegovom pravoslavlju znamo samo nekih desetak liberalnih i ružnih anegdota, i veselimo se glupim pričama o tome kako je pop ispovedao babu ili kako se mužik molio svome »petku«. Da je g-n Avsejenko stvarno razumeo ono što je napisao o veri naroda koja je spasla Rusiju, da sve to nije prepisao od slovenofila, on ne bi vređao narod nazivajući ga ovako, tvrdeći da se svuda sreće sve sam »kulak i gulikoža«. No, u tome je i stvar što ovakvi ljudi pojma nemaju o pravoslavlju, i oni nikad ništa neće ni shvatiti u našeg naroda. Poznaje narod naš Hrista Boga svojega, možda i bolje od nas — iako nije učio nikakve škole. Zna — jer je tokom vekova podneo mnogo stradanja, u svojim nedaćama on je slušao o Hristu Bogu svom od svojih svetitelja koji su se trudili za narod, koji su štili zemlju rusku ne mareći za svoj život, od onih svetitelja koje taj narod poštuje i danas, čija imena čuva, i pored čijih se grobova i danas moli. Verujte, u tom smislu su čak i oni najneprosvećeniji slojevi naroda našega obrazovaniji

mного više nego što vi mislite i pretpostavljate u vašem kulturnom neznanju — narod je u tom smislu obrazovaniji i od vas samih koji ste učili katehizis.

IV

ŠVAJCARAC — DOBROTVOR KOJI OSLOBAĐA RUSKOG MUŽIKA

Evo šta piše g-n Avsejenko u svom tekstu od marta. Hoću da budem sasvim nepristrasan, i dozvoliću sebi da navedem poveći deo, kako mi se ne bi prebacilo da sam samo istrgao nekoliko fraza. Osim toga, ove reči g-na Avsejenka su izraz današnjeg zapadnjačkog načina mišljenja o ruskom narodu, i zbog toga se radujem slučaju što mogu da odgovorim:

»Za nas je važno po kakvim uslovima je obrazovana manjina u nas prvi put pažljivije pogledala preko zida koji je deli od naroda. Nema sumnje, ono što je videla svojim očima moralo ju je iznenaditi, ali to je u izvesnom smislu zadovoljilo i one njene unutrašnje potrebe koje su se u njoj — toj manjini — formirale. Ljudi koji su bili nezadovoljni ulogom rasađivača zapadne civilizacije naišli su tamo na ideale koji su potpuno različiti od zapadnih i koji su, ipak, divni. Razočarani ljudi, ljudi, prema ondašnjem izrazu, razdvojeni pozajmljenom kulturom, našli su tamo jednostavne i celovite prirode, snagu vere koja je podsećala na prve vekove hrišćanstva, surovu svežinu patrijarhalnog načina života. Taj kontrast je morao da ostavi, kao što smo već naglasili, neobično snažan efekt. Čovek je zaželeo da se osveži u čistim talasima te stihije postojanja, poželeo da udahne čisti vazduh šuma i polja. Najbolji ljudi su bili iznenađeni da u tom mirnom načinu života, kome je strano ne samo obrazovanje nego i elementarna pismenost, postoje odlike takve duhovne veličine pred kojom mora da se pokloni obrazovana manjina. Svi ti utisci su prouzrokovali ogromnu težnju za zbližavanjem s narodom.

Ali, šta se upravo podrazumevalo pod tim zbližavanjem s narodom? Ideali naroda su bili čisti baš zato što je život naroda proticao daleko od života onog obrazovanog sloja, i zbog toga su i uslovi i sadržaj njihovih načina života bili potpuno različiti. Setimo se da su neobrazovani ljudi, koji su živeli u blizini naroda, koji su već odavno i materijalno i praktično zadovoljili tu potrebu za zbližavanje s narodom, ostali gluvi za te divne ideale naroda, oni su bili čvrsto ubeđeni da je mužik pseto, stoka. To je veoma važno, jer pokazuje do koje mere je, u praktičnom smislu, slab vaspitni značaj ideala naroda, i kako je mučno očekivati spasenje od njih. Da bi se shvatili ti ideali, i da bi bili prihvaćeni kao biser stvaranja, bila je potrebna određena visina kulturnog nivoa: zbog toga mi smatramo da imamo puno pravo da tvrdimo kako je i samo klanjanje idealima naroda bilo u nas produkt usvojene evropske kulture bez koje bi mužik, prema onome kako mi vidimo stvari, ostao pseto, stoka. Prema tome, glavno zlo, zajedničko zlo i za nas i za narod nije bilo u »kulturi«, nego u slabosti kulturnih načela, u nedostatku naše »kulture«.

Kakav divan i neočekivan zaključak! Ovde, u ovom smišljenom gomilanju reči, najvažniji je zaključak prema kojem načela naroda (i pravoslavlje među njima, jer u nas, u suštini, sva načela naroda proističu iz pravoslavlja) nemaju nikakvu kulturnu moć, nikakav vaspitni značaj pa smo, dakle — po sve to i morali da idemo u Evropu. Nisu zbog toga, vidite li, »neobrazovani ljudi koji su živeli u blizini naroda« ostajali gluvi za »divne ideale naroda« i nastavljali da veruju kako je mužik »pseto, stoka« — niti zato što su već bili iskvareni kulturom do srži kostiju, bez obzira na svoju neobrazovanost i svoju udaljenost od naroda, iako su živeli u njegovoj blizini — nego zbog toga, vidite li, što je kulture bilo još nedovoljno. Ovde je važno — pakosna insinuacija o slabosti vaspitnog značaja načela naroda i zaključak da, prema tome, takva načela nikud ne vode — samo kultura, dakle, nečemu vodi. Što se mene tiče, davno sam još izjavio da smo mi našu evropsku kulturu počeli kvarenjem, razvratom. Ali, evo šta bi trebalo posebno istaći: baš ovi neobrazovani ljudi, ljudi koji su uspeli da steknu neku kulturu onako slabo i u spoljašnosti samo, stekavši tako nove predrasude i ponevši ih u novom odelu — evo, baš takvi uvek počinju tako što preziru svoju nekadašnju sredinu, svoju veru, svoj narod, i to u njih i biva do neverovatne mržnje prema svemu tome. To biva i s nekim visokim »grofovskim lakejima«, sa sitnim činovničićima koji su se uvukli u redove plemstva, i s njima sličnima. Oni preziru narod još strašnije nego »visoka

gospoda«, mnogo više nego oni koji su ranije stekli kulturu, i tome se ne valja čuditi nimalo, kao što to čini g-n Avsejenko. U prvom januarskom broju moga *Dnevnika*, setio sam se nekih mojih utisaka iz detinjstva: sličica o *feldjegeru* koji tuče mužika. Taj je *feldjeger* bio, nema sumnje, blizak narodu, ceo svoj život proveo je na putu a, evo, prezire narod, tuče ga — zbog čega? Zato što je bio užasno daleko od naroda, iako je živeo u njegovoj blizini. Nema sumnje, on nije stekao neku visoku kulturu, ali je stekao taj »feldjegerski mundir« s faltama, koji mu je davao pravo da bije bez kontrole i »koliko može«. On se ponosio svojim ogrtačem, i smatrao je sebe za nešto više od mužika. Tako se ponašao i spahija čije se imanje nalazilo na nekih stotinu koraka od mužičkih izba, ali nije stvar u tih stotinak koraka — nego u tome što je čovek već okusio razvrat civilizacije. On je blizu naroda, nekih sto koraka ga od njega deli, ali na tom rastojanju imamo celu provaliju. Taj spahija je imao malčice kulture samo, ali to *malčice* ga je konačno iskvarilo. Tako je bilo, u većini slučajeva, na početku reforme. No, posebno želim da naglasim, i ovde je g-n Avsejenko naivan kao malo dete — nisu svi neobrazovani ljudi bili iskvareni, i nisu svi prezirali narod čak ni u to vreme; bilo je, naprotiv, i takvih među njima za koje su načela naroda imala neobično velik vaspitni značaj. Takav se sloj održao, i bilo ga je čak od vremena Petrovih reformi, pa sve do danas. Bilo je mnogo takvih, čak ogromna većina njih koji su okusili kulturu, ali su se vratili narodu i idealima naroda, ne izgubivši pri tom svoju kulturu. Kasnije se iz toga sloja »vernih« izdvojio pokret slovenofila — koji su bili ljudi visoke kulture i evropske civilizovanosti Ali, nije ta evropska civilizovanost bila uzrok tome što su slovenofili ostali verni narodu i načelima naroda, ne nikako, naprotiv — to je učinilo ono neprestano vaspitno dejstvo načela naroda na um i na osećanja ovog sloja pravih Rusa koji su, zahvaljujući svojim prirodnim svojstvima, našli snage da se odupru pritisku civilizacije, a da pri tom ne poreknu sebe sasvim; to je, dakle, sloj — ponavljam to, koji se formirao pre samog početka reforme. Ja mislim da su mnogi naši slovenofili ljudi pali s neba — prema njima, oni ne vode poreklo još od Petrovih reformi, nisu pojava koja je značila protest protiv svega što je u toj reformi lažno i fanatički isključivo. No, ponavljam opet, bilo je i ljudi koji nisu bili mnogo kulturni, pa ipak nisu smatrali narod za pseto i životinju. Ali, teško je da ovo znaju naši kulturni ljudi; ako i znaju, preziru takve činjenice, i nešto slično i ne uzimaju u obzir, zato što bi takvi, slabo prosvećeni, koji se nisu odrekli svoga hrišćanstva, direktno protivrečili njihovoj osnovnoj tezi o maloj vaspitnoj vrednosti

načela naroda. Morali bi tada da priznaju da nisu načela naroda bila slaba i nemoćna u vaspitnom smislu nego, naprotiv, da je kultura bila suviše iskvarena, iako je tek bila počela — pa je, dakle, kultura, takva kakva je, uništila toliko mnoštvo *slabih* ljudi (slabih ljudi ima uvek više). G-n Avsejenko zbog toga direktno zaključuje da se »zlo, glavno zlo, zajedničko i za nas i za narod, nalazilo ne u kulturi, nego u slabosti kulturnih načela«, i zbog toga je bilo potrebno što pre trčati u Evropu — kako bi se tamo postigla veća kultura, takva da čovek više ne smatra mužika psetom, životinjom.

U nas su tako i radili: i putovali su sami u Evropu, i učitelje su sebi otuda dovodili. Pred Francusku revoluciju, u vreme Rusoa i caričine prepiske s Volterom, u nas su bili u modi učitelji Švajcarci —

... I Švajcarac koji prosvetu svima šalje!

(Stih je, čini mi se, od grofa Hvostova; sećam se, čak, četvorostiha u kojem pesnik nabraja sve narode Evrope:

*»Turčin, Persijanac, Prus, Francuz i osvetoljubivi
Španac,
Italije sin, i sin nauka, Germanac,
Sin merkantilizma, što svoju robu pazi,
To jest, Englez.
I Švajcarac koji prosvetu svima šalje...«)*

»Dođi, uzmi novce, samo nas očoveči, učini nas humanijima« — stvarno je tada vladala takva moda. U Turgenjeva, u *Plemićkom gnezd*u, odlično je dat, brzim potezima, portret jednog tadašnjeg sitnog spahije koji je sticao kulturu u Evropi, i koji se potom vratio ocu na imanje. On se hvališe svojom humanošću i obrazovanjem. Otac ga kori zato što je zaveo sluškinju, nevinu devojk, što ju je lišio časti, a ovaj će njemu: »Pa šta, ja ću se i oženiti«. Sećate li se one slike kako je otac zgrabio štap i pojurio za sinom, a ovaj u plavom engleskom fraku, u čizmama s resama, u pantalonama od jelenske kože, stegnutim u struku — beži pred njim kroz baštu, preko gumna, koliko ga

noge nose! I šta, pobegao je, ali za nekoliko dana on se i oženio — u ime Rusoovih ideja koje su tada bile kao u vazduhu, a najviše zbog slabosti, zbog nesigurnosti u shvatanjima vezanim za volju i za osećanja, a najviše zbog uvređenog samoljublja: »Evo«, veli, »pogledajte svi kakav sam ja!« Svoju suprugu kasnije nije uvažavao, ostavio ju je, mučio ju je rastavom i odnosio se prema njoj s najdubljim prezrenjem, doživeo je do starosti i umro je kao zlobni sitničavi cinik, odvratan starčić koji i u poslednjem trenutku više, psujući, svojoj sestri: »Daška, Daška, glupačo, moj buljon, moj buljon!« Kakva lepota u ovoj priči Turgenjeva, i kakva istina! No, ovaj je bio već u velikoj meri prosvećen, a g-n Avsejenko ne govori o tome: on traži pravu kulturu, kulturu našega doba, onu koja je na takav nivo podigla naše petrogradske spahije da su ridali čitajući *Antona Kukavca*, pa su potom uzeli i oslobodili seljake i dali im zemlju, a svim onim dotadašnjim psima i životinjama naredili su da se govori »vi«. Doista, kakav progres! Uvideli su, uostalom, posle svega toga, da te spahije koji ridaju nad *Antonom kukavcem*, kad ih čovek pobliže pogleda, pojma nemaju o narodu, o životu naroda i načelima života naroda; oni su zamišljali ruske mužike kao francuske seljane, ili kao pastire s pehara od slonovače, i kad je vlada počela dug i mučan rad za oslobođenje seljaka, onda su neka mišljenja tih moćnih i bogatih spahija ušla u anegdote po svom slabom poznavanju predmeta, posebno sela, života naroda i svega drugog što je u vezi s načelima života naroda. Dok, međutim, g-n Avsejenko upravo tvrdi da je evropska kultura pomogla da se osvoje ideali naroda, a da su sama načela naroda lišena svakog vaspitnog značaja. Moglo bi se tvrditi da je za osvajanjem ideala naroda trebalo ići u Pariz, ili barem na vodvilj u Mihajlovsko pozorište, tamo gde se pred ulazom zaustavljaju kočije. No, neka, neka nam je sav taj progres i shvatanje ruskih principa došlo isključivo iz Evrope, neka je i tako — hvala neka je kulturi! Evo do čega ona, ta kultura, dovodi ljude, uzvikuje skup takve gospode kakvoj pripada g-n Avsejenko! I šta su pred licem tog skupa nekakvi tamo majušni principi naroda na čijem čelu se nalazi nekakvo pravoslavlje — sve to nema vaspitnog značaja, niti kakve moći — dole s tim!

Recimo da je tako. No, odgovorite mi, međutim, gospodo, samo na jedno pitanje: jesu li svi ti naši učitelji, svi ti Evropljani, dobrotvori, tamo neki Švajcarci koji su nas naučili da oslobađamo seljake sa zemljom, jesu li, kažem, oni tamo u Evropi nekoga oslobodili, ako ne seljaka sa zemljom, ono nekoga onako, čoveka bez ičega — u čemu ga je mati i rodila! Zbog čega u Evropi oslobođenje nisu izveli vlastelini, baroni i spahije, nego je ono došlo

posle ustanka, buna, kroz oganj i mač, preko reka krvi? A ako se negde i dogodilo da su nekoga oslobodili bez tih reka krvi, to je bilo samo na proleterskim načelima, onako da svi budu robovi, potpuni robovi. A mi vičemo da smo oslobađanje naučili od Evropljana! »Postali smo«, vele, »kulturni i prestali smo da gledamo na mužika kao na pseto, na životinju«. No, a zbog čega u Francuskoj, i svuda u Evropi, svakog proletera, svakog radnika koji nema ništa — sve do sad smatraju i dalje psetom i životinjom — eto, već o takvim stvarima vi nećete da sporite. Po zakonu mu se, naravno, ne sme reći da je pseto i životinja, ali se zato s njim može sve činiti kao s psetom i životinjom; lukavi zakon jedino zahteva da bude poštovana potrebna pristojnost. »Biću ućtiv, ali ti ne dam hleba — pa makar sad umro od gladi kao pseto« — evo, tako vam je sada u Evropi. Kako je to moguće? Kakva je to protivrečnost? Kako su to oni nas naučili nečim direktno suprotnom u svemu? Ne, gospodo, tu se u nas desilo nešto sasvim drugo, i ne onako kako vi tvrdite. Ta porazmislite samo: da smo samo zbog naše kulture prestali da smatramo mužika psetom i životinjom, mi bismo ga oslobodili na osnovama kulture, to jest na proleterskim načelima, kao što u Evropi čine naši učitelji: »Kreni«, vele »mili naš brate, u slobodu ovako, u čemu te je majka rodila i smatraj to čašću«. Evo, u Baltičkoj oblasti su baš tako oslobodili narod, a zbog čega? Stoga što su stanovnici tih Baltičkih krajeva — Evropljani, a mi, mi smo Rusi i ništa više. Izlazi, prema tome, da smo mi sve to učinili kao Rusi, a ne kao neki kulturni Evropljani, oslobodili smo narod sa zemljom samo zbog divljenja i užasa naših evropskih učitelja i svih tamo Švajcaraca-dobrotvora. Da užasa radi: tamo su se čuli uzbuđeni glasovi, ne sećate se, šta li? Počeli su čak da viču da je to komunizam. Sećate li se onih reči, sad već pokojnog Gizona, o oslobođenju našeg naroda: »Kako biste vi hteli da vas se posle toga ne plašimo«, rekao je on tada jednom Rusu. Ne, nismo mi oslobodili naš narod stoga što smo postali kulturni Evropljani, nego zato što smo shvatili da smo Rusi na čijem čelu se nalazi car, baš onako kako je o tome sanjao spahija Puškin, koji je baš u to vreme prokleo svoje evropsko vaspitanje i sav se okrenuo načelima naroda. U ime *upravo tih načela* bio je oslobođen ruski narod i darovana mu zemlja, a ne stoga što ga je tome naučila Evropa — obrnuto, znači, samo zato što smo svi mi, i odjednom, shvatili da bi se trebalo pokloniti pred istinom naroda. To je bio ne samo veliki trenutak u ruskom životu u koji su kulturni Rusi odlučili da prvi put zakorače na svoj način, nego je to bio proročanski

trenutak u životu Rusa. I, može biti, uskoro će proročanstvo početi da se ostvaruje...

No... no ovde ću zasad prekinuti. Vidim da će ovaj tekst zauzeti ceo *Dnevnik*. I, tako, do viđenja do sledećeg majskog broja mog *Dnevnika*. I, naravno, ostavljam za majski broj najvažniji deo mojih objašnjenja. Nabrojaću, da se zapamti, šta će sve u njega ući. Hoću da pokažem potpunu neodrživost, pa čak i ništavost upravo *te strane* naše kulture koju neka gospoda smatraju našom svetlošću, jedinstvenim spasenjem i našom slavom pred narodom, s čije visine oni pljuju taj narod, i čak smatraju da imaju potpuno pravo da pljuju. Jer, hvaliti »načela naroda«, oduševljavati se njima, i u isto vreme uveravati da sve to nema nikakve moći, da to nema nikakvog vaspitnog značaja, da je sve to samo »pasivnost« i ništa više — to znači pljuvati na ta načela. Tvrditi, na primer, kako to čini g-n Avsejenko, da narod nije ništa drugo do »skitnica koja još nije našla svoj put«, i da je »očekivanje misli i lika od te zagonetke, od te sfinge, koja još nije našla ni sopstvenu misao niti sopstveni lik — čista ironija«, Tvrditi nešto slično, kažem, znači ništa, apsolutno ništa ne znati o predmetu o kojem se raspravlja, to jest uopšte ne poznavati narod. Hoću da pokažem da narod nikako nije tako sklon kolebanju i neodređenom ponašanju kao što je to naš kulturni sloj kojim se gospoda ponose kao nekakvim našim dvovekovnim darom, kao dragocenom tekovinom Rusije. Hoću, najzad, da pokažem da se u našem narodu potpuno očuvala ona sigurna osnova koja će ga sačuvati od nepotrebnih nasrtaja kulture i svih skretanja, koja će mu pomoći da dočeka prosvećenost koja dolazi bez štete po lik i obraz ruskog naroda. Ja sam rekao da je »narod zagonetka«, ali to nije bilo u onom smislu kako su me shvatila ova gospoda. Na kraju krajeva, hoću da razjasnim potpuno kako gledam na ono zamršeno pitanje koje se samo nameće posle svih tih prepirki: »Ako smo mi, kulturni ruski sloj, već sami tako kolebljivi i slabi pred narodom, šta mu mi u tom slučaju možemo doneti tako dragoceno pred čim bi on trebalo da se pokloni, i da, znači, takvu dragocenost primi od nas kao *sine qua non*«, kao što sam se već izrazio u februarskom broju moga *Dnevnika*!? Evo, na tu stranu naše kulture koju bi i trebalo smatrati dragocenošću, i na koju sve dosad ova gospoda nisu ni obraćala pažnju, ja hoću da ukažem, to hoću da

razjasnim. I tako — do viđenja do majskog broja. Što se mene tiče, ne znam ništa što je značajnije i *urgentnije* od ovih pitanja — ne znam šta čitalac o tome misli. Obećavam da ću se iz sve snage truditi da pišem kraće, i potrudiću se da g-na Avsejenka uopšte više i ne pomenem.

GLAVA DRUGA

I

NEŠTO O POLITIČKIM PITANJIMA

Svi govore o tekućim političkim pitanjima, i svi se za to veoma zanimaju — a kako se za to ne interesovati? Mene je, najednom, jedan ozbiljan čovek sasvim ozbiljno upitao u slučajnom susretu: »Šta, hoće li biti rata ili ne?« Bio sam veoma začuđen: iako živo pratim događaje, kao i svi mi danas, pitanje o neminovnosti rata nisam sebi postavljao. Izgleda, bio sam u pravu: novine pišu o predstojećem, već bliskom susretu trojice kancelara u Berlinu i, razume se, i o hercegovačkom pitanju koje se oteglo u beskraj — najverovatnije je da će to pitanje tada biti rešeno na način koji neće povrediti osećanja Rusa. Priznajem, mene nisu mnogo zbunile reči barona Rodića od pre mesec dana; pravo govoreći, sve mi je to bilo zabavno kad sam prvi put čitao o tome. Potom se, u vezi s tim, podigla buka. No, meni se čini da baron Rodić ne samo da nije želeo nikoga da pecne, nego nema u tim rečima nikakve »politike« čak — on je, prosto, nepromišljeno odvalio, izbrbljao glupost o nemoći Rusije. Meni se čak čini da je on, pre nego što će dati izjavu o našoj nemoći, u sebi razmišljao ovako: »Ako smo mi jači od Rusije, to znači, Rusija je sasvim nemoćna. A mi smo stvarno jači zato što nas Berlin nikad neće prepustiti Rusiji. O, Berlin će možda i dopustiti da se mi potučemo s Rusijom, ali samo zbog svog zadovoljstva, da bolje osmotri — ko će koga, i kakva sredstva ima svako od nas? Ali, ako nas Rusija pobedi i pritisne uza zid, Berlin će joj kazati: »Stoj, Rusijo!«, i neće

dozvoliti da padnemo u veliku, u veoma veliku nevolju — možda samo u manju neku. A pošto Rusija neće da udari na nas i na Berlin zajedno, sve će se završiti bez veće štete po nas: ali, zato mi imamo šansu — ako pobedimo Rusiju, možemo odjednom mnogo da dobijemo. Tako, postoji šansa da dobijemo s jedne strane mnogo i, u slučaju da nas pobedi Rusija, da izgubimo vrlo malo — to je dobro, to je politički mudro! A Berlin je naš prijatelj: on nas mnogo voli, jer namerava da nam uzme naše nemačke teritorije, i uzeće ih obavezno i vrlo brzo, uskoro, ali pošto nas on zbog svega mnogo voli, on će nas i nagraditi za te teritorije koje će nam otići i daće nam pravo u pogledu turskih Slovena. To će on obavezno da učini, jer će imati koristi od takvog postupka; jer mi, ako nas i nagrade pravom u pogledu Slovena, nećemo pred njim biti mnogo moćni, ali ako Rusija stekne pravo u pogledu Slovena, Rusija će čak i u odnosu na Berlin postati moćna. Evo, zbog toga će Sloveni pripasti nama a ne Rusiji, eto zbog čega nisam mogao da oćutim, i rekao sam sve to u svom govoru slovenskim vođima. Njih bi trebalo pripremati, malo pomalo, za dobre ideje...«

Ovakva su razmišljanja sasvim mogućna ne samo u barona Rodiča nego uopšte u svih Austrijanaca. Naravno, ima u svemu tome haosa. Zamislite samo da Sloveni potpadnu pod vlast Austrije, i ona kao prvo počne da ih germanizuje, ostavši čak bez svojih nemačkih teritorija! Vrlo je verovatno, prvo, da u Evropi Austrija nije jedina koja veruje u nemoć Rusije, a drugo — nije jedina, takođe, uverena da Rusija namerava da prigrabi, što je moguće pre, Slovene za sebe, pod svoju vlast. Najveći zaokret u političkom životu Rusije nastupiće upravo tada kad se Evropa bude uverila da Rusija uopšte nema namere da nešto osvaja. Tada će nastupiti nova era i za nas i za celu Evropu. Uverenje u nekoristoljubivost Rusije, ako se ikad do toga stigne, u trenutku će izmeniti lik Evrope, preporodiće ga. To uverenje će obavezno trijumfovati, ali to neće biti posledica naših uverenja: Evropa nikad neće prihvatiti naša uveravanja, i do kraja će nas gledati neprijateljski. Nije lako predstaviti do koje mere se ona boji nas. A pošto nas se boji, mora nas i mrzeti. Nas Evropa izrazito ne voli, i nikad nas nije ni volela, nikad nas nije smatrala svojim, Evropljanima, uvek nas je gledala kao opasne došljake. Eto, zbog toga ona ponekad voli da se teši mislju kako je Rusija za sad navodno »nemoćna«.

Dobro je to što je ona sklona da ovako razmišlja. Ja sam uveren da bi se na Rusiju sručila najveća nevolja da smo, na primer, pobedili u krimskom ratu uopšte, da smo izašli kao pobednici nad saveznicima! Opazivši da smo

jaki, svi u Evropi bi odmah ustali protiv nas s fanatičnom mržnjom. Oni bi, naravno, da su bili pobeđeni, potpisali mir po sebe nepovoljan što se uslova tiče, ali nikakvog mira stvarno ne bi moglo da bude. Oni bi odmah počeli da se spremaju za novi rat, čiji bi cilj bio uništenje Rusije i, što je glavno — iza njih bi stao ceo svet. Na primer, šezdeset i treća godina ne bi prošla onako u nas, samo razmenom zajedljivih diplomatskih nota: naprotiv, došlo bi do opšteg krstaškog rata protiv Rusije. I više od toga, takav krstaški pohod bi tada obavezno popravio unutrašnje stanje u zemljama mnogih evropskih vlada, tako da bi im on u svakom smislu bio koristan. Revolucionarne partije i svi oni koji su tada bili nezadovoljni tadašnjom francuskom vladom, na primer, obavezno bi se priključili vladi u ime »najsvetijih ciljeva« — isterivanja Rusije iz Evrope, i rat bi bio opštenarodni. Ali, nas je tada sudbina sačuvala, ona je dala nadmoć saveznicima i, ujedno s tim, sačuvala je našu vojničku čast, pa čak ju je i uvećala, tako da se poraz nekako još mogao podneti. Rečju, mi smo poraz podneli, ali breme pobeđe nad Evropom mi ne bismo nikako mogli podneti, bez obzira na svu našu moć, na svu našu vitalnost. Baš tako je i nas jednom spasla sudbina, početkom veka, kada smo Evropu oslobodili jarma Napoleona I — spasla nas je upravo time što nam je tada dala za saveznike Prusku i Austriju. Da smo mi onda sami pobedili, onda bi Evropa, odmah pošto bi se oporavila posle Napoleona I — odmah, i bez Napoleona — navalila opet na nas. No, hvala Bogu, ispalo je drugačije: Pruska i Austrija, koje smo mi oslobodili, odmah su svu slavu pobeđe pripisale sebi, a kasnije su, to jest sada, tvrdile da su tada one same izvojevale pobeđu, a Rusija je, vele, samo smetala.

Uopšte uzeto, naša evropska sudbina je takva da mi ne možemo da budemo pobednici u Evropi čak i kad bismo to bili u stanju — to bi bilo veoma nezgodno i opasno. I, tako, neke pojedinačne, da tako kažemo, naše domaće pobeđe oni nam još i mogu »oprostiti« — na primer, osvajanje Kavkaza. No, prvi rat s Turcima u vreme pokojnog cara, i uskoro zatim naš rasplet s Poljskom koji je usledio posle toga, umalo nisu doveli do eksplozije u celoj Evropi. Oni su nam sada »oprostili«, očito, naša osvajanja u Srednjoj Aziji, no tamo kod sebe kući sve krekeću, nikako da prestanu.

Pa ipak, tok događaja će u bliskoj budućnosti izmeniti, izgleda, odnos evropskih naroda prema Rusiji. U prošlom, martovskom broju moga *Dnevnika* ja sam izneo neka moja razmišljanja o bliskoj budućnosti Evrope. Ali, to više nije stvar mašte, sada se gotovo s uverenošću može tvrditi da će u skorij, možda i najbližoj budućnosti, Rusija biti jača od svih u Evropi. To

će se dogoditi stoga što će u Evropi nestati sve velike države, a razlozi će biti ovi: one će biti oslabljene i potkopane nezadovoljenim težnjama ogromne mase demokratskih pokreta svojih nižih podanika, siromaha i proletera. U Rusiji se nešto slično nikako ne može dogoditi: naš je demos zadovoljan, i sve će biti zadovoljniji, jer sve ide u tom pravcu zahvaljujući opštem raspoloženju ili, bolje reći, slozi. Zbog toga će na evropskom kontinentu ostati samo jedan kolos — Rusija. To će biti čak mnogo pre no što neki misle. Budućnost Evrope pripada Rusiji. No, ostaje pitanje: šta će Rusija tada raditi u Evropi? Kakvu će ona ulogu imati u njoj? Je li ona spremna da prihvati tu ulogu?

II

PARADOKSALIST

Uzgred, o ratu i o glasinama koje se o ratu pronose. Imam jednog poznanika-paradoksalista. Odavno ga poznajem. To je čovek čudnog karaktera, njega apsolutno niko ne poznaje: on je *sanjar*. O njemu ću obavezno detaljnije progovoriti. Setio sam se kako je on jednom, uostalom tome ima već nekoliko godina, počeo da se spori sa mnom o ratu. On je branio rat uopšte, i to možda samo zbog paradoksa. Dodaću da je on »civil«, i najmirniji i najnezlobiviji čovek, kakav se samo može zamisliti na svetu i u nas u Petrogradu.

— Apsurdna je to misao, — imao je običaj da kaže, između ostalog, — da je rat bič za čovečanstvo. Naprotiv. to je najkorisnija stvar. Postoji samo jedan oblik rata koji je mrzak i stvarno poguban: to je unutrašnji, bratoubilački rat. On iznuruje i potkopava državu, traje uvek dugo, i u njemu se narod ostrvi za ceo vek. Ali, politički međunarodni ratovi donose samo koristi u svakom smislu, i oni su apsolutno potrebni.

— Zaboga, narod ide na narod, ljudi ubijaju ljude — šta je tu potrebno?

— Sve, i u najvećoj meri. Ali, prvo, laž je to da ljudi ubijaju jedni druge: to nikad nije u prvom planu, nego naprotiv — polaze da se žrtvuju — eto, to mora da bude u prvom planu. A to je nešto drugo. Nema uzvišenije ideje od žrtvovanja sopstvenog života za odbranu svoje braće i svoje domovine, ili, jednostavnije, nema plemenitije dužnosti nego što je odbrana interesa svoje otadžbine. Bez uzvišene ideje, čovečanstvo ne može da živi, i ja čak smatram da ljudi vole rat zato što žele da učestvuju u takvim uzvišenim idejama. To je potreba.

— Zar čovečanstvo voli rat?

— Još kako! Ko pada duhom u vreme rata? Naprotiv, svi postaju bodriji, svi su snažna duha, i ne možete čuti da postoji apatija ili dosada kao u vreme mira. A posle, kad se rat završi, kako samo vole da se sećaju rata, čak i u slučaju poraza! Ne verujte onome kad se u ratu ljudi sreću i, klimajući glavama, govore jedan drugome: »Evo nesreće, eto šta smo dočekali!« To je, onako, navika. Naprotiv, svak oseća praznik u duši. Zna, i teško je priznavati neke ideje: odmah će vam reći — zver, nazadnjak, osudiće vas, toga se svi boje. Niko se ne usuđuje da hvali rat.

— Ali, vi govorite o uzvišenim idejama, o očovečenju. Zar ne može biti uzvišenih ideja i bez rata? Naprotiv, u mirno doba imaju bolje uslove da se razvijaju.

— Sasvim naprotiv, potpuno obrnuto. U vreme dugotrajnog mira, sve uzvišeno propada, umesto toga javljaju se cinizam, ravnodušnost, dosada, sve je tada smešno, prazna zabava, ništa ne vodi na pravu stvar. Sigurno se može tvrditi da dugotrajni mir čini ljude surovijim. U vreme dugotrajnog mira, socijalno težište se pomera na stranu svega onoga što je glupo i surovo u čovečanstvu — uglavnom, prelazi na stranu bogatstva i kapitala. Čast, čovekoljublje, samopožrtvovanje se još posle rata cene, na ceni su, ali čim duže potraje mir — sve ove divne osobine blede, presahnjuju, umiru, a žed za bogatstvom i sticanjem sve obuzima. Na kraju ostaje samo licemerje — licemerje časti, samopožrtvovanja, dužnosti, i tako sve to, ako hoćete, i dalje na neki način uvažavaju bez obzira na cinizam, ali samo tek u lepoj reči, forme radi. Prave časti više nema, ostaje samo formula. Formula časti — to je smrt časti. Dugotrajni mir dovodi do apatije, do prizemljivanja misli, do razvrata i otupljivanja osećanja. Zadovoljstva nisu fina, nego grublja. Golo bogatstvo se ne zadovoljava nečim uzvišenim, ono traži zadovoljstva u nečemu običnom, u nečemu što njemu priliči, ono ide za neposrednim

zadovoljavanjem ploti. Zadovoljstva postaju sladostrasna. Oblapomost izaziva sladostrašće, a iz njega sledi surovost. Ovo ne možete poreći, jer ne možete da poreknete osnovnu činjenicu: socijalno težište se u vreme dugotrajnog mira pomera ka golom bogatstvu i bogaćenju.

— Ali, nauka, umetnosti — zar se one u toku rata mogu razvijati, a to su velike i uzvišene ideje?

— Tu vas i čekam. I nauka i umetnost se upravo razvijaju u prvom periodu posle rata. Njih rat izaziva, osvežava, obnavlja, rat krepí misao i nudi impulse. Obrnuto, u periodu dugotrajnijeg mira, i nauka zamre. Nema sumnje, bavljenje naukom zahteva samopregor, predavanje uzvišenim idejama. No, ima li mnogo naučnika koji su imuni protiv otrova mira? Lažna čast, sladostrašće i oblapornost obuzimaju i njih. Pogledajte, na primer, takvu strast kao što je zavist: ona je gruba i niska, ali ona prodre u dušu, u najplemenitiju dušu naučnika. I on poželi da učestvuje u opštoj raskoši i sjaju. Šta je pred bogatstvom uspeh nekog naučnog otkrića, ako samo ovo poslednje nije tako efektivno kao što je bilo otkriće planete Neptun. Hoće li ostati mnogo pravih pregalaca, šta vi mislite? Naprotiv, čovek hoće slave, u nauci se pojavljuje šarlatanstvo, počinje trka za efektima, a najgore od svega još i utilitarizam, jer svi teže bogatstvu. U umetnosti je to isto: trka za efektom, za nekakvom prefinjenošću. Proste, jasne, uzvišene i zdrave ideje više neće biti u modi: svi će potražiti nešto mnogo skromnije — pojaviće se potreba za izveštačenim strastima. Malo-pomalo izgubiće se osećanje mere i harmonije, javiće se deformisana osećanja i strasti, ona takozvana prefinjena osećanja koja zapravo samo ogrubljuju osećanja u čoveku. Svemu tome, eto, umetnost se potčinjava u vreme dužeg mirnog perioda. Da nema ratova, umetnost bi konačno presahla. Sve najbolje ideje u umetnosti nastale su u ratu, u borbi. Uzmite tragediju, pogledajte statue: evo *Horacije* Kornejev, »Apolon Belvederski« koji gazi čudovište...

— Ali, Bogorodice, hrišćanstvo?

— Hrišćanstvo i samo priznaje rat kao činjenicu, i kaže da vreme mača neće proći do skončanja sveta: to je iznenađujuće i veoma je značajno. O, razume se, u jednom višem, moralnom smislu ono odbacuje rat i zahteva bratsku ljubav među ljudima. Ja ću se lično prvi radovati kad mačevi budu prekovani u ralice. Tu je pitanje: kada će se to dogoditi? Vredi li sada prekovati mačeve u ralice? Današnji mir je uvek i svuda gori od rata, do te mere gori da je, najzad, nemoralno boriti se za takav mir — nema šta da se

ceni, nema šta da se čuva, sramno je i podlo održavati taj mir. Bogatstvo i gruba zadovoljstva rađaju lenost, a lenost rađa robove. Da bi se robovi mogli držati u ropskom položaju, valja im oduzeti slobodu volje i lišiti ih mogućnosti da se prosvete. Jer, vama je rob potreban bez obzira ko ste vi, makar bili i najhumaniji čovek! Primetiću još da se u vreme mira učvršćuju kukavičluk i nepoštenje. Čovek je po svojoj prirodi veoma sklon kukavičluku i bestidnosti, i on to o sebi odlično zna, zbog toga on, može biti, i želi rat, i to kako želi: on oseća da je to lek. Rat razvija i bratsku ljubav među ljudima i ujedinjuje narode.

— Kako ujedinjuje narode?

— Tako, nagoni ih da se uzajamno uvažavaju. Rat osvežava ljude. Čovekoljublje se u najvećoj meri razvija na bojnom polju. To je čak čudna činjenica, ali rat rađa manje zla nego mir. Doista, neka politička uvreda u mirno vreme. nezgodan odgovor, politički pritisak, neodmereni zahtevi — kao oni koje je nama nametala Evropa 63-će godine — sve to izaziva mnogo više gneva nego otvoreni sukob. Setite se, jesmo li mi mrzeli Francuze i Engleze u vreme krimskog rata? Naprotiv, gotovo da smo se bolje razumeli, nekako kao da smo se bili srodili. Nas je zanimalo njihovo mišljenje o našoj hrabrosti, mi smo obasipali pažnjom zarobljenike, naši su vojnici i oficiri u vreme primirja izlazili na prve borbene linije i gotovo su se grlili s njihovim vojnicima, čak su zajednički pili votku. Cela Rusija je čitala o tome u novinama sa zadovoljstvom, i to joj nije smetalo da se hrabro bori. Razvijao se viteški duh. Što se tiče materijalnih šteta u ratu, ja o tome neću ni da govorim: svima je poznat zakon po kojem odmah posle rata sve vaskrsava s novom snagom. Ekonomske snage zemlje nabujaju desetostruko, kao kad letnji oblak izlije obilje kiše na ožednelu zemlju. One koji su stradali u ratu svi odmah i obavezno pomažu, dok u vreme mira mogu cele oblasti umirati od gladi, mogu pomreti od gladi dok se mi ne smilujemo da im damo poneki groš.

— Ali, zar u ratu narod ne strada više od svih, zar ne trpi razaranja i nedaće mnogo više nego ostali, viši slojevi društva?

— Može biti, ali to je privremeno, zato dobija mnogo više nego što gubi. Upravo rat najbolje koristi narodu — posledice, u dobrom smislu, on koristi. Kako hoćete, neka ste vi i najhumaniji čovek, ipak vi sebe smatrate nekim ko je iznad čoveka iz prostog naroda. Ko u naše vreme meri duše hrišćanskom merom? Meri se prema džepu, prema moći, prema snazi — i čovek iz naroda

to zna odlično, masa to zna. Inače ne samo zavist — javlja se tu neko nepodnošljivo osećanje moralne nejednakosti koje i biva mrsko običnome svetu. Oslobađajte koliko hoćete, pišite kakve hoćete zakone, ali nejednakost među ljudima u današnjem svetu nećete iskoreniti.

Jedini lek je — rat. Taj je lek palijativan, momentan, ali koristan po narod. Rat budi duh naroda i svest o sopstvenom dostojanstvu. Rat izjednačuje u vreme boja sve, on miri roba i gospodara u onome što je najviša manifestacija ljudskog dostojanstva — u žrtvovanju za opštu stvar, za sve, za domovinu. Zar vi mislite da masa, ona najneprosvećenija masa siromaha i mužika, ne oseća potrebu za *stvarnom* manifestacijom najuzvišenijih osećanja? A na koji će način u mirno doba ta masa izraziti tu uzvišenost ljudskog dostojanstva? Mi i na pojedinačne izraze plemenitosti običnog sveta gledamo tako: ili sve to jedva primećujemo, ili na to gledamo s nepoverenjem, a ponekad čak i sa sumnjom. Kada, pak, i poverujemo u heroizam neke jedinke, podignemo galamu kao da se desilo nešto neobično, i šta tada biva: naše divljenje i naše pohvale počinju da liče prezrenju. U vreme rata, sve to potpuno nestaje, i nastupa neka potpuna jednakost heroizma. Prolivena krv je važna stvar. Uzajamni podvig u plemenitosti rađa najčvršću vezu između nejednakih staleža. Spahija i mužik su bili bliži jedan drugome u vreme boja 12-te godine, nego kod sebe, na mirnom seoskom spahiluku. Rat i daje povod masi da ceni sebe, i zbog toga masa i voli rat: ona o tome ratu peva pesme, sluša o njemu legende i priče... prolivena krv je važna stvar! Ne, rat je *u naše vreme* neophodan, bez rata svet bi propao, ili bi se barem pretvorio u nekakvu sluz, u nekakav glib zaraze i strašnih rana...

Ja sam, naravno, prestao da se sporim. Sa sanjarima se ne može sporiti. No ostaje, međutim, jedna više nego čudna činjenica: danas počinju da se spore i počinju rasprave o takvim stvarima koje su, izgleda mi, odavno rešene i bačene u arhiv. Sve se to sada ponovo iskopava. I, što je najvažnije, to se svuda zapaža.

III

OPET SAMO JEDNA REČ O SPIRITIZMU

Opet nemam mesta za »napis« o spiritizmu, opet odlažem za sledeći broj. Ali, ja sam još u februaru bio na toj spiritističkoj seansi s »pravim« medijumom — seansa je na mene ostavila neobično snažan utisak. O toj seansi su već i drugi, koji su bili prisutni, javno govorili, tako da meni, naravno, ne ostaje mnogo da kažem — ja ću samo izneti svoje mišljenje, utiske. Sve dosad, u toku ova dva meseca, nisam hteo ništa da napišem o tome — ja sam *skrio* svoje utiske od čitaoca. Reći ću odmah, moj utisak je bio posebne vrste, i gotovo da se i nije ticao spiritizma. to je bio utisak koji se javio povodom nečega drugog — spiritizam je bio samo jedan povod. Žao mi je što moram opet da odlažem, utoliko pre što sada imam i volju da o tome progovorim, dok sam ranije prema svemu tome osećao neku vrstu odvratnosti. Odvratnost je došla iz sumnjičavosti. Ja sam nekim mojim prijateljima tada pričao o toj seansi; jedan čovek, do čijeg mi je mišljenja stalo, saslušavši me upitao me je: nameravam li ja da to opišem u *Dnevniku*? Odgovorio sam da još ništa ne znam. I odjednom mi je primetio: »Ne pišite«. On nije ništa drugo rekao. nisam ni ja insistirao, ali razumeo sam smisao: njemu bi očito bilo neprijatno ako bih i ja na neki način pripomogao da se spiritizam širi. To me je tada iznenadilo naročito zato što sam ja, govoreći o februarskoj seansi s najiskrenijim ubeđenjem, odricao spiritizam. Reklo bi se da je ovaj čovek primetio u mojoj priči — on koji nije voleo spiritizam — *nešto* što je povoljno po spiritizam, bez obzira na moja odricanja. Eto, zbog toga sam se sve dosad uzdržavao da javno govorim o spiritizmu — baš zbog tog nepoverenja i sumnjičavosti prema samome sebi. Ali sada, čini mi se, ja sebi potpuno verujem, i objasnio sam i onu sumnjičavost. Osim toga, uverio sam se da nikakvim svojim tekstovima ne mogu niti da pomognem napredovanju spiritizma niti, pak, da ga iskorenim. G-n Mendeljejev, koji u trenutku dok ovo pišem drži predavanje u Soljanom Gradu, verovatno na celu stvar gleda drugačije, on drži predavanje s plemenitom namerom da »uništi spiritizam«. Uvek je prijatno čuti predavanje koje ima ovakvu prekrasnu tendenciju, ali mislim da onoga koji *hoće* da veruje u spiritizam ničim ne možemo zaustaviti, ni predavanjima, ni komisijama — a onoga koji ne veruje, ako on samo *ne želi* sam da veruje, ničim ne možemo sablazniti. Evo, upravo takvo uverenje sam i potvrdio u vreme februarske seanse kod A. N.

Aksakova, barem to je bio moj najsnažniji prvi utisak. Sve dotad sam, jednostavno, odricao spiritizam, to jest bio sam uznemiren, u suštini, njegovim mističkim smislom, mistikom njegova učenja (spiritističke, pak, pojave o kojima sam i pre susreta na seansi s medijumom nešto znao, nisam mogao *u celini* da poreknem nikad, to ne mogu ni sada, posebno sada, posle upoznavanja s izveštajem naučne komisije ustanovljene u vezi s pojavama spiritizma). No, posle te značajne seanse, ja sam se odjednom dosetio, ili, bolje reći, odjednom shvatio da ne samo što ne verujem u spiritizam, nego mi je postalo jasno da *ne želim* da verujem u njega — prema tome, nikakvi dokazi mene više ne mogu da pokolebaju *nikad*. Evo šta sam shvatio i sebi objasnio u vreme te seanse. Priznajem, taj je utisak ulivao nade, jer sam se pomalo bojao odlazeći na seansu. Dodaću da ovo nije samo nešto lično: čini mi se da u mom zapažanju ima i nečega opšteg. Čini mi se da je tu reč o nekom zakonu ljudske prirode, čudnom nekom zakonu koji važi za sve i koji se tiče verovanja i neverovanja uopšte. Postalo mi je jasno tada, baš zahvaljujući opitu u toku seanse, kakvu snagu može da ima neverovanje, u određenom trenutku sasvim nezavisno od ljudske volje, iako u saglasnosti s vašim pritajenim željama... Isto tako, verovatno, i vera. Eto, o tome bih želeo nešto da kažem.

I, tako, do viđenja do sledećeg broja; no, međutim, sada ću samo dodati još koju reč uz ono već rečeno u martovskom broju, baš povodom samog onog »Izveštaja« sada već toliko poznate »Komisije«.

Kazao sam tada nekoliko reči o nedostacima toga »izveštaja«, kao i o tome čime on može da naškodi čak i sopstvenoj nameni. Ali nisam rekao ono glavno. Potrudicu se sada da to dopunim s nekoliko reči, utoliko pre što je stvar veoma jednostavna. Komisija nije htela da se približi onom najpotrebnijem u celoj stvari, a to je potreba društva koje očekuje njene zaključke. Ona se, izgleda, tako malo brinula o društvenoj potrebi (u protivnom, moralo bi se pretpostaviti da ona uopšte nije umela da je razume) da nije mogla da shvati čak ni to da »krinolinom koja je blesnula u pomrčini« nikoga u nas nećeš razuveriti, niti ćeš šta dokazati u vezi s tim, ako su ljudi već zahvaćeni ovim. Čitajući »izveštaj«, čovek ozbiljno počinje da pomišlja kako naši naučnici drže da spiritizam postoji u Petrogradu jedino u sobi A.

N. Aksakova, kako pojma nemaju o težnji ka spiritizmu koja se pojavila u društvu, i kako malo znaju na kojim se pretpostavkama spiritizam počeo širiti osobito među nama, Rusima. No, možda su oni sve to i znali, ali su zanemarili. Prema svemu sudeći, oni su se postavili prema ovom problemu kao i ona privatna lica koja se, slušajući o oduševljenju s kojim je naše društvo prihvatilo ovu pogubnu težnju, samo podsmevaju i zbijaju šalu onako u prolazu, ne udubljujući se u stvar. Ali, kao članovi komisije, ti naučnici su morali biti javni radnici, a ne privatna lica. Njima je bila poverena misija, i oni to nisu bili u stanju da shvate, on su pristupili spiritističkom stolu kao nekakva privatna lica podsmevajući se i cerekajući se, pa, naravno, pomalo i ljuti zato što moraju ozbiljno da se bave takvim glupostima.

Neka je, međutim, cela kuća, ceo stan A. N. Aksakova i obavijena oprugama i žicama, neka je medijum i imao, povrh svega, i nekakvu spravu među nogama koja škljoca (tu suptilnu pretpostavku Komisije kasnije je javno obelodanio N. P. Vagner)! Ali, svaki »ozbiljan« spiritist (o, nemojte se smejati ovoj reči, jeste, to je veoma ozbiljno) će zapitati, pročitavši izveštaj: »Kako se to u mene u kući, gde ja svakoga poznajem u glavu — moju decu, suprugu, rođake i prijatelje — zbivaju iste ovakve pojave, sto se ljulja, podiže se, čuju se glasovi, kako to mi dobijamo i inteligentne odgovore? Ta ja pouzdano znam, uveren sam u to, da u mene u kući nema mašina i žica, a moja supruga i moja deca neće mene da obmanjuju?« Glavno je da takvih koji će ovako reći ili ovako pomisliti ima u Petrogradu i u Moskvi mnogo, njih se nakupilo premnogo čak, i, eto, o tome je trebalo razmisliti, zbog toga je trebalo sići s naučničkih visina — jer, to je zaraza, ljudima valja pomoći. Visokoparnost je sprečila Komisiju da o nečemu sličnom razmisli: »Prosto, sve su to lakomisleni i malo obrazovani ljudi, i zbog toga i veruju«. »Neka sam ja, recimo«, nastavlja da se brani ozbiljni i uvereni spiritist (jer oni su sada svi u fazi onog prvog čuđenja, i prvih nemira — ta cela stvar je nova i neobična), »i lakomislen i malo obrazovan ali tu spravu koja škljoca ja ne posedujem u kući, ja to znam, i nemam ni mogućnosti da naručujem takve zabavne spravice, odakle meni to, ko to prodaje, sve to, Boga mi, mi ne znamo. Kako to u nas škljoca, i kako dolazi do onih lupkanja? Evo, vi kažete: to mi sami pritiskamo sto nesvesno, ja vas uveravam da nismo do te mere podetinjili, znamo šta radimo, pazimo na sebe i vodimo računa upravo da ne pritiskamo sami — vršimo eksperiment sa zanimanjem, nepristrasno...«

— Nema se šta odgovarati, — zaključuje Komisija srdito, — vas varaju kao i sve druge, sve su prevarili, svi su namagarčeni, tako mora da bude,

tako kaže nauka, mi smo nauka.

No, to nije objašnjenje. »Ne, jasno je, tu ima nešto drugo«, zaključuje »ozbiljno« ubeđeni spiritist, »nije moguće da su to samo trikovi. Ne znam kako je tamo kod madam Klajr, ali ja poznajem svoju porodicu: nema ko kod mene da izvodi trikove«. I spiritizam se održava.

Evo, danas sam u *Novom vremenu* pročitao izveštaj o prvom predavanju g-na Mendeljejeva u Soljanom Gradu. G-n Mendeljejev čvrsto brani stav i naglašava kao činjenicu da se i »na spiritističkim seansama stolovi pokreću i čuju se od njih zvuci kako u slučaju stavljanja ruke na sto, tako i bez toga. Od tih zvukova se s jednom uslovnom azbukom obrazuju cele reči, fraze, celine koje uvek odaju nivo intelektualnog razvoja onog medijuma uz čiju se pomoć sve to izvodi na seansi. To je fakt. Sada je potrebno razjasniti ko lupa, i u šta? Za objašnjenje postoji šest sledećih hipoteza«.

Evo, to je ono glavno: »Ko lupa i u šta?« Zatim se na vodi tih šest, danas u Evropi postojećih, hipoteza o tome — celih šest, moglo bi se pomisliti da će se tako razbuditi i »najozbiljniji« spiritist. Za dobronamernog spiritista koji želi da sebi sve ovo razjasni, najzanimljivije je ne to što takvih hipoteza ima šest, nego koje se hipoteze pridržava sam g-n Mendeljejev, šta on lično kaže, i još to na čemu se zasniva rad upravo ove naše Komisije? Ono svoje nam je bliže, ima za nas više autoriteta, a ono sve tamo u Evropi ili u Sjedinjenim Državama je nešto mutno! I, evo, iz daljeg izveštaja o predavanju se vidi da se Komisija ipak zaustavila na hipotezi o trikovima, i to ne na prostim trikovima, nego na onim sa smišljenim lukavstvima i spravicama koje škljocaju među nogama (ponavljam — prema svedočenju N. P. Vagnera). Ali, malo je to, malo je te »visokoparne« učenosti našim spiritistima, malo je to njima čak i u onom slučaju *da je Komisija i bila u pravu*, i to je najveća nevolja. A i ko će znati, možda je »ozbiljno« ubeđeni spiritist u pravu kad pomišlja: neka je taj spiritizam i glupost, ipak ima tamo nečega drugog sem grubih prevara, i prema njemu bi, eto, trebalo biti nežniji, delikatniji da tako kažemo, jer »supruga njegova, deca, njegovi poznanici njega neće obmanjivati«, i tako dalje. Verujte, on tu čvrsto stoji, i vi ga nećete pokolebati. On čvrsto veruje da tu nije »sve sama prevara«. Ta u to se on uverio.

Doista, i svi drugi stavovi Komisije imaju gotovo isti ovakav »visokoparni« ton: »Lakomisleni su«, veli, »sami nesvesno nalegnu na sto, i on se zbog toga ljulja, rastrojani su im nervi, u mraku sede, klavir svira, ima nekih kvačica u rukavima košulja (to je, uostalom, pretpostavka g-na Račinskog), podižu sami nogom stočić«, i tako dalje. Pa ipak, sve to neće ubediti nikoga od onih *koji žele da budu zavedeni*. »Zaboga, ja imam sto od dva puda, nikako ga ne mogu podići krajičkom noge, kako da ga podignem da visi u vazduhu, to je nemoguće, nisam nekakav fakir ili čarobnjak, niti neka tamo vaša madam Klajr sa svojom spravom krinolinskom, nema u mojoj porodici takvih čarobnjaka i akrobata«. Rečju, spiritizam je, nema sumnje, velika i veoma glupa zabluda, glupo učenje i mrak, ali nevolja je u tome što sve to nije tako jednostavno kao što izgleda za stolom i kao što nam Komisija kaže, ne bi trebalo sve spiritiste nazivati glupcima i nespretnjakovićima. Tako će samo mnogi biti veoma povređeni, i ništa se ne može postići. Čini mi se da se prema toj zabludi valja postaviti tako da to bude u duhu naših tekućih društvenih problema pa bi, prema tome, trebalo izmeniti i ton i način. Posebno bi trebalo povesti računa o mističkom značenju spiritizma kao o nečemu najštetnijem što se može zamisliti, ali Komisija se upravo tim stvarima najmanje bavila. Naravno, ona nije ni imala snage da ovo zlo uništi, u svakom slučaju, ali mogla je barem nekim drugačijim postupcima — koji nisu ovako naivni — da u spiritista pobudi neko poštovanje prema sebi, kao što je mogla da ima i nekog uticaja na one sledbenike koji se još kolebaju. Ali, Komisija je svaki drugi pristup stvari — osim onog prema kojem je sve trik i prevara — smatrala nečim što vređa njeno naučno dostojanstvo. Svaku pretpostavku prema kojoj je spiritizam *nešto*, a ne samo gruba prevara i trik — Komisija je odbacivala kao nešto nezamislivo. Ta šta bi tada mogli da kažu za naše naučnike u Evropi! Tako su, istaknuvši pre svega svoje uverenje da je reč samo o prevari i ništa više, naši naučnici odluci dali izgled umišljenog rešenja problema. Verujte, neki pametniji spiritist (uveravam vas, ima pametnih ljudi koji razmišljaju o spiritizmu, nisu svi glupaci), kad bude u novinama pročitao izveštaj o javnom predavanju g-na Mendeljejeva i u njemu ovakvu frazu: »Od tih zvukova se s jednom uslovnom azbukom obrazuju cele reči, fraze, celine *koje uvek odaju nivo intelektualnog razvoja onog medijuma uz čiju se pomoć izvodi sve to na seansama. To je fakt...*«, može, ako hoćete, odjednom i ovako početi da razmišlja: ta to je uvek »nivo intelektualnog razvoja onog medijuma« i.t.d. — »ta eto, to je, ako hoćete, ono suštinsko u istraživanjima o spiritizmu i zaključak bi trebalo da bude

izveden na osnovu najbrižljivijih eksperimenata i, evo, naša Komisija tek što je pristupila poslu (mnogo li se ona tek bavila!), odmah je došla do zaključka *da je to fakt*. Činjenica već! Možda je ona u ovom slučaju i polazila od nekih nemačkih ili francuskih gledišta, ali gde je onda, u tom slučaju, njeno sopstveno iskustvo? Ovo je samo mišljenje, a ne zaključak na osnovu sopstvenog iskustva i eksperimenta. Držeći se jedino madam Klajr, nisu mogli da donose zaključke o odgovorima za stolom »koji odgovaraju umnom razvitku medijuma« kao o nekoj opštoj činjenici. A kada je reč i o samoj madam Klajr, teško da su i nju dobro proučili, sve njene intelektualne osobine — kad su našli samo tek onu spravu koja škljoca, i to na onom mestu. G-n Mendeljejev je bio član Komisije, i u toku svog predavanja je nastupao u ime Komisije. Ne, takva brza i brzopleta odluka Komisije kada je reč o *ovako važnim punktovima istraživanja*, i još s ovako ništavnim eksperimentima — jeste nešto visokoparno, i teško da može biti mnogo naučno...«

Da, i tako mogu da pomisle. Evo ovakva visokoparna lakoća *nekih* zaključaka će dati društvu — pa i gore od toga, i svim tim ubeđenim spiritistima — povod da se još jače učvrste u svojim zabludama: »Arogancija«, reći će oni, »oholost, predumišljaj, odlučivanje unapred, odveć su brzopleti!« I spiritizam će se održati.

P. S. Danas sam pročitao izveštaj i o drugom predavanju g-na Mendeljejeva posvećenog spiritizmu. G-n Mendeljejev već pripisuje »izveštaju« Komisije lekovita svojstva u odnosu na pisce: »Suvorin više ne veruje onako kao ranije u spiritizam, Boborikin se, kako se vidi, isceljuje ili se barem oporavlja. Najzad, u svom *Dnevniku* popravljaju se i Dostojevski: u januaru on je još bio sklon spiritizmu, a u martu ga, evo, već napada« — dakle, tu je »izveštaj«. Tako, prema tome, g-n poštovani Mendeljejev je u januaru pomišljao da hvalim spiritizam? Da nije zbog onoga što sam rekao o đavolima?

G-n Mendeljejev je, verovatno, neki dobrodušan čovek. Uništavajući u svojim predavanjima spiritizam, zamislite, on ga je na kraju svog drugog predavanja i pohvalio. I zbog čega, šta mislite: »Čast i poštovanje spiritistima (uh! tu su već i čast i poštovanje, ali zbog čega tako odjednom?) koji su se pokazali kao časni i smeli borci za ono što su smatrali da je istina, zato što se nisu bojali predrasuda!« Očito, ovo je rečeno iz sažaljenja, iz delikatnosti da tako kažemo, koja je posledica zasićenosti svojim uspesima,

samo ne znam — je li ispalo delikatno i fino. To je ono isto što čine upravitelji dobrotvornih pansiona kad govore o svojim pitomcima pred njihovim roditeljima: »No, a ovaj, iako se ne odlikuje, kao njegov stariji brat, nekim većim umnim sposobnostima, iako neće daleko stići — dobronameran je i lepog je ponašanja« — kako li je to mlađem bratu kad ovo sluša! Pohvalio je spiritiste, takođe (i opet s onim »čast i poštovanje«), zato što se u našem materijalističkom veku interesuju za dušu: iako ne u nauci, makar u veri čvrsti su, veli, u Boga veruju. Uvaženi profesor je po svojoj prirodi veliki podrugljivac. No, ako on sve ovo čini naivno, ne zbog ruganja, onda je, prema tome, ono drugo: on je veliki ne-podrugljivac...

IV

U ODBRANU UMRLOGA

S osećanjem mučnine sam u *Novom vremenu* pročitao anegdotu koju je ovaj list prešampao iz *Dela*, koja vređa uspomenu na moga brata Mihaila Mihailoviča, osnivača i izdavača časopisa *Vreme* i *Epoha*, koji je umro pre dvanaest godina. Navodim tu anegdotu doslovno:

»Godine 1862-ge, Ščapov nije više želeo da ima posla s tadašnjim *Otađbinskim zapisima*, a drugi su časopisi bili privremeno obustavljeni, pa je on svoje *Trkače* dao u *Vreme*. U toku jeseni bio je u velikoj oskudici, ali pokojni urednik *Vremena*, Mihail Dostojevski, dugo je otezao s uplatom novaca koji su mu sledovali. Nastupili su i mrazevi, a Ščapov nije imao čak ni toplog odela. Najzad je, izgubivši strpljenje, pozvao Dostojevskog da dođe do njega, i tu se među njima odigrala sledeća scena: »Ta sačekajte, Afanasije Prokopjeviču — za sedmicu ću vam doneti sve novce«, — odgovorio je Dostojevski. »Ali, shvatite najzad, meni se novci sada potrebni!« »Zbog čega to sada?« »Evo, nemam toplog odela, odela nemam«. »Znate, ja imam poznanika krojača, u njega se sve može uzeti na kredit, ja ću mu kasnije platiti vašim novcima«. I Dostojevski je poveo Ščapova krojaču

— Jevrejinu koji je istoričara snabdeo odelom nekakvim, dugačkim kaputićem, prslukom i pantalonama veoma sumnjivog kvaliteta, a sve je bilo isporučeno dosta skupo — zbog čega se kasnije Šćapov, koji nije bio neki praktičan čovek, žalio«.

To je iz nekrologa Šćapova u *Delu*. Ne znam ko ga je pisao, nisam se još obavestio kod *Dela*, i nisam čitao nekrolog. Prenosim sve, kao što sam gore rekao, iz *Novog vremena*.

Moj brat je odavno umro: stvar je, prema tome, mutna, teško je braniti ga, i nema svedoka za sve ovo o čemu se kazuje. Optužba je, prema tome, neosnovana. Pouzdano znam da je cela anegdota čista besmislica, i ako je pokoja pojedinost i tačna, sigurno je da su barem osnovne činjenice izvrnute, istina je u najvećoj meri oštećena. To ću i dokazati — koliko je to moguće.

Pre svega, izjavljujem da s novcima moga brata u časopisu, kao i s njegovim ranijim trgovačkim poslovima, ja nisam imao nikakve veze. Sarađujući kod brata u redakciji *Vremena*, nisam imao dodira ni s kakvim novcima i računima. Pa ipak, meni je odlično poznato da je časopis *Vreme* imao veliki uspeh za ono doba. Takođe mi je poznato da obračuni piscima nisu bili stvar dugovanja, naprotiv, stalno su se saradnicima unapred isplaćivale pozamašne sume. Ja to znam, bio sam mnogo puta svedok za tako nešto. Časopis nije imao problema ni što se tiče saradnika: dolazili su većinom sami i donosili tekstove, još od početka izdavanja; pogledajte samo brojeve *Vremena* za dve i po godine izlaženja, i sami ćete videti da je sarađivao ogroman broj predstavnika ondašnje naše literature. Ne bi tako moglo da bude da moj brat nije plaćao saradnicima, tačnije — da se nezahvalno ponašao prema saradnicima. Uostalom, o isplaćivanju znatnih suma unapred i danas mnogi mogu da posvedoče. Ništa nije rađeno potajno. Mnogi od nekadašnjih, čak i najbližih saradnika su i danas u životu i, naravno, neće odbiti da potvrde: kako je, prema njihovom mišljenju i prema njihovom sećanju, moj brat vodio poslove u časopisu. Još kraće: moj brat nije mogao da »oteže s uplatom Šćapovu«, i to još tada kad ovaj nije imao odela. Ako je Šćapov molio moga brata da dođe do njega, to nije bilo zato što je »izgubio strpljenje« posle neplaćanja, nego stoga što je *tražio novce unapred*, kao i mnogi drugi. Iza pokojnoga brata ostala su mnoga pisma i zabeleške koje su saradnici upućivali Redakciji, i ja ne gubim nadu da će se među njima naći i neke beleške Šćapova. Tada će se i ti odnosi objasniti. No, i pored toga, sama okolnost da je Šćapov najverovatnije dolazio da moli

isplatu unapred — u skladu je s istinom i sa svim onim što danas imamo u raznim sećanjima o tome kako su se vodili poslovi u *Vremenu*, a tih sećanja i danas ima mnogo — bez obzira na četrnaestogodišnji period koji nas od tada deli. Bez obzira na svoju »poslovnost«, moj brat je bio veoma bolećiv prema molbama, i nije umeo da odbije: on je unapred isplaćivao, ne nadajući se mnogo da će za časopis dobiti tekst od pisca. Ja sam svedok za to, i mogao bih još na ponekoga da se pozovem. Događali su se njemu i drugačiji slučajevi. Jedan *stalni* saradnik je izmolio od moga brata šest stotina rubalja unapred, i sledećeg dana je oputovao u zapadne oblasti, gde su tada tražili činovnike; ostao je tamo, i ni novaca ni tekstova moj brat od njega nije dobio. Najzanimljivije je to da on nije ni prstom makao da povрати nazad novce, iako je u rukama imao dokument, tek mnogo godina posle njegove smrti porodica je zatražila od tog saradnika (čoveka koji je imao sredstava) novce putem Suda, i dobila ih. Suđenje je bilo javno, i o celoj stvari se mogu dobiti potrebna obaveštenja. Hteo sam samo da kažem kako je moj brat bio spreman da lako isplati novce unapred, i da on nije bio čovek koji je otezao isplatu književniku u nevolji. Pisac nekrologa Šćapovu, koji je slušao razgovor mog brata i Šćapova, mogao je jednostavno da ne zna o kakvim se zapravo novcima radi: da li o novcu koji moj brat duguje, ili o onome koji se unapred traži. Sasvim je verovatno i to da je moj brat predložio Šćapovu da mu ono učini kod poznanika-krojača, da mu sašije kaput na kredit — i sve je to veoma jednostavno: ne želeći da odbije Šćapova, on je iz nekih razloga pretpostavio ovaj način pomoći, isplaćivanjem novaca Šćapovu ovako, a ne direktno u ruke... Najzad, u navedenoj anegdoti ne prepoznajem način razgovora moga brata: *takvim tonom* on nikad nije govorio. To nije isto lice, to nije taj čovek. Moj brat nije nikad nikome laskao, on nije mogao da ide oko čoveka i da ga zavarava sladunjavim frazama, ukrašavajući svoj govor onim: *hoćete li blagoizvoleti*. I, naravno, nikad ne bi dopustio da mu se kaže: »Ta shvatite, najzad, meni je novac sada potreban«. Te su fraze prepravljene, pa i smišljeno izmenjene, prema izvesnom računu i viđenju autora ove anegdote, iz sećanja posle četrnaest godina. Neka se samo svi (a ima ih mnogo) koji su znali moga brata prisete — je li se on izražavao ovakvim stilom? Moj brat je bio čovek dostojanstvenog držanja i tona, on se ponašao kao džentlmen, što je zaista i bio. To je bio veoma obrazovan čovek, darovit književnik, znalac evropskih književnosti, pesnik i poznati prevodilac Šilera i Getea. Ne mogu da zamislim da je takav čovek mogao onako da se ulaguje Šćapovu, kako se to prikazuje u »anegdoti«. Pomenuću još jednu okolnost u

vezi s mojim pokojnim bratom, koja je, izgleda, malo kome poznata. 49-te godine on je bio uhapšen povodom »afere Petraševski«, i bačen u tamnicu, gde je proveo dva meseca. Posle dva meseca, oslobodili su njih nekoliko ljudi (bilo ih je dosta) kao ljude nevine, koji nisu ni u kakvoj vezi s aferom koja je izbila. Doista: moj brat nije učestvovao ni u tajnom organizacionom Komitetu Petraševskog niti Durova. Ipak, on je učestvovao na tajnim večerima u Petraševskog, i koristio knjige iz zajedničke tajne biblioteke čije je skladište bilo u kući Petraševskog. On je tada bio furjerist, strasno je proučavao Furjea. Tako je on za dva meseca boravka u tvrđavi znao da ga neće smatrati bezopasnim — on nije sigurno računao s tim da će ga pustiti. To što je bio furjerist, i što se koristio bibliotekom — otkrilo se i, naravno, on je mogao da očekuje ako ne Sibir a ono progonstvo u neko udaljeno mesto, kao sumnjivo lice. I mnogi od onih koji su oslobođeni posle dva meseca bili bi obavezno izloženi progonstvu (to sigurno tvrdim) da nisu oslobođeni milošću pokojnoga Gospodara, o čemu sam tada saznao od kneza Gagarina koji je vodio celokupnu istragu u vezi s »aferom Petraševski«. Barem tada sam saznao sve ono što je bilo u vezi s oslobođenjem moga brata, to mi je saopštio knez Gagarin koji me je zbog toga specijalno pozvao iz kazamata u upravnu zgradu gde se odvijalo suđenje, da me obraduje. No ja sam bio sam, neženja, bez dece; brat je, pak, dopavši tamnice ostavio u stanu preplašenu suprugu i troje dece, od kojih je najstarijemu bilo samo sedam godina, i još — bez ijedne kopejke novaca. Moj brat je veoma nežno voleo svoju decu, i mogu da zamislim šta je on sve podneo za ta dva meseca! Ali, on nije dao *nikakva priznanja* koja bi mogla da kompromituju druge a da njemu olakšaju položaj, iako on nije učestvovao u svemu; on je *znao mnogo*, imao je šta da kaže. Postaviću pitanje: da li bi mnogi tako postupili da su bili na njegovom mestu? Smelo postavljam ovakvo pitanje, jer znam o čemu govorim. Ja znam, i video sam kakvi postaju ljudi u sličnim nevoljama, ne govorim o tome apstraktno. Gledajte kako hoćete na ovakav postupak moga brata, pa ipak, on nije hteo čak ni zbog sopstvenog spasenja da učini nešto što se protivi njegovim ubeđenjima. Primetiću da to nije samo moja verbalna izjava i dokazivanje: ja sam u stanju da sve ovo potvrdim najpreciznijim podacima. No, u toku tih dva meseca moj brat je svakog dana i svake noći patio zato što je uništio porodicu, patio je sećajući se onih majušnih bića koja je voleo, patio je misleći na to što ih očekuje... I, evo, takvog čoveka sada hoće da prikažu kao nekog ko je u dosluhu s Jevrejinom-krojačem,

prevario Ščapova, podelio s krojačem plen i strpao u džep nekoliko rubalja!
Fuj, kakva budalaština!

MAJ

GLAVA PRVA

I

IZ JEDNOG PRIVATNOG PISMA

Pitaju me: hoću li pisati o aferi s Kairovom? Dobio sam već nekoliko pisama s takvim pitanjem. Jedno pismo je posebno karakteristično i pisano je, očito, ne za novine, ali ja ću dozvoliti sebi da iz njega navedem nekoliko redaka, čuvajući, razume se, potpunu anonimnost autora. Nadam se da se cenjeni dopisnik neće naljutiti na mene, ja ga i navodim samo zato što sam potpuno uveren u njegovu iskrenost, koju znam da cenim u najvećoj meri. »... S osećanjem dubokog gađenja čitali smo o aferi s Kairovom. Ta afera je, kao u žiži objektiva, predstavila scenu s onim najnižim instinktima, s glavnim licem na sceni (Kairovom) koja se za to pripremala u obliku kulturnih priprema: mati se u vreme trudnoće odala pijanstvu, otac je bio pijanica, rođeni brat je poludeo od pića i izvršio samoubistvo, brat od strica je zaklao svoju suprugu, očeva majka je bila luda — i, evo, iz takve kulture je ponikla despotska priroda, neobuzdana u svojim prohtevima najniže vrste. Čak je optužba pred njom zastala u nedoumici, i postavljala je sebi pitanje: nije li ona luda? Eksperti su to delom pozitivno prihvatili, ali su delimice dopuštali i mogućnost ludila — ali ne kod nje lično, nego u njenim postupcima. No, u toku celog toga procesa primećuje se ne žena koja je poludela, nego žena

koja je stigla do krajnjih granica u poricanju svega onoga što je sveto: za nju ne postoje ni porodice ni prava druge žene — ne samo na supruga, nego i na sam život — postoje samo ona i njena pohota najnižega reda.

Oslobodili su je zbog toga, može biti, što je luda, ali to je još hvala Bogu! Barem je moralna raspusnost pripisana ne progresu uma, nego je tako svrstana u kategoriju psihičkih bolesti.

Ali, u »donjim redovima publike koju su činile *isključivo dame* čuli su se aplauzi« (*Berz. nov.*).

Čemu ti aplauzi? jesu li oni pravdanje ove lude ili oni pozdrav trijumfu pobesnele strasne prirode, ovom cinizmu koji se manifestovao u liku ove žene?

Aplaudiraju dame! Aplaudiraju žene, majke! Ta one ne bi trebalo da aplaudiraju, one ne bi trebalo da se raduju, one bi trebalo da plaču nad ovakvim gaženjem ideala žene...

(NB. Ovde izostavljam nekoliko veoma oštih redaka)

Hoćete li vi sve ovo prećutati?«

II

NOVA REČ IZ PROVINCIJE

Vraćati se na slučaj Kairove (izgleda, svima već poznat) je u velikoj meri kasno a, osim toga, ne pridajem mojim rečima u vezi s karakterističnim pojavama u našem tekućem životu, i pri ovakvom karakterističnom raspoloženju naše publike, nikakav značaj; no, *povodom* te »afere« ipak vredi reći makar neku reč, bez obzira na to što je, za sve kasno. Jer, ništa nije završeno, i zbog toga ni za šta nije kasno; svaka se stvar nastavlja i obnavlja, pa makar ona i bila završena u prvoj instanci — no glavno je, neka me opet izvini moj dopisnik zbog navoda iz njegovog pisma. Sudeći makar samo po pismima koje ja jedini dobijam — može se izvesti zaključak o jednoj

izuzetno važnoj pojavi u našem ruskom načinu života, o kojoj sam nedavno indirektno nešto rekao i aludirao, a ta je pojava sledeća: svi brinu, svi uzimaju učešća u svemu, svi žele da iskažu svoje mišljenje i da se istaknu i, evo, samo mi jedno nije jasno — šta više žele: da li žele da se izdvoje sa svojim mišljenjem, ili žele da se pridruže skladnom i opštem horu? Ovo pismo iz provincije je privatno pismo, ali primetiću ovde, kad već govorim o tome, da je naša provincija odlučila da živi na svoj način, da se, ako hoćete, potpuno emancipuje od prestonice. To nisam ja jedini primetio, mnogo pre mene pisali su o tome u novinama. Evo, već dva meseca mi leži na stolu književni zbornik *Prvi korak*, koji je objavljen u Kazanu, i o njemu je odavno već trebalo reći neku reč — baš zato što on i polazi s namerom da kaže novu reč, ne onu prestoničku, nego novu reč iz provincije koja je i »preko potrebna«. Da, sve su to samo novi glasovi u starom ruskom horu, i zbog toga su korisni, i u svakom slučaju zanimljivi. Taj novi pokret iz nečega proističe. Istina, od svih tih planiranih reči još ni jedna nije izgovorena, no možda će se zaista nešto začuti iz tih naših oblasti i provincija što se dosad nije čulo. Apstraktno, teorijski gledano, sve bi to tako i trebalo da bude: dosad su, od samog Petra, Rusiju vodili Petrograd i Moskva; sada pak, kad je uloga Petrograda i kulturnog perioda onog »okna« otvorenog prema Evropi došla svome kraju — sada... no, sada se postavlja i pitanje: je li uloga Petrograda i Moskve završena? Prema mom mišljenju, ako se i izmenila, nije mnogo, a i ranije, u toku onih sto i pedeset godina, jesu li i tada baš Petrograd i Moskva vodili Rusiju? Je li doista bilo tako? Naprotiv, zar se nije Rusija okupljala, slivala, u toku ovih sto i pedeset godina, u Petrograd i Moskvu; ona je tako, upravo, sama sebe vodila, obnavljajući se neprestano svežim pritokama novih snaga iz svojih oblasti i provincija koje su, uzgred rečeno, imale iste takve ciljeve pred sobom kakve su imali i Petrograd i Moskva, Riga ili Kazan, ili Kavkaz, ili tamo čak druge, ma gde to bilo, neke druge oblasti. Ta kud ćete veću suprotnost od one između Petrograda i Moskve, sudeći u principu, teorijski: Petrograd je i nastao kao suprotnost Moskvi *i celoj njenoj ideji*. A međutim, ta *dva centra* ruskog života u suštini već čine jedan centar, i to je već tako bilo od samog početka, od samih reformi, bez obzira na neke karakteristike koje ih dele. Ono isto u dlaku što se rađalo i razvijalo u Petrogradu, obavezno bi se *u dlaku isto i samostalno* javljalo, razvijalo i učvršćivalo i u Moskvi, i *obrnuto*. Duša je bila jedna ne samo u ovim gradovima, nego i u svim gradovima, *tako da je svuda u Rusiji u svakom mestu bila cela Rusija*. O, mi dobro znamo da bi

svaki ugao Rusije trebalo da ima svoje mesne karakteristike i puno pravo da ih unapređuje, no valja li te karakteristike da budu pretnja duhovnom jedinstvu, valja li da budu razlog nekakvim nesporazumima? Uopšte, naša je budućnost »mutna voda«, no ovde, meni se tako čini, ima više svetlosti nego drugde. U svakom slučaju, neka da Bog da se sve razvije što može da se razvija, neka ide nabolje, to je prvo; a drugo, i još važnije, je: neka da Bog da sačuvamo jedinstvo, neka da Bog da ga sačuvamo po svaku cenu, ne dajmo ga ni za kakvo blago, ni za kakva obećanja i ni za kakve riznice, u svakom slučaju bolje nam je zajedno nego odvojeno. Nova reč će biti izrečena, u to nema sumnje, ali ja ne mislim da će biti rečeno nešto novo, ne mislim da će naše oblasti i provincije reći nešto što je dosad bilo nepoznato, barem ne sada, da nas, neće biti rečena takva reč. Velikorus sada tek počinje da živi, sada on ustaje da kaže novu reč, i možda će je reći celom svetu; i zbog toga će i Moskva, centar velike Rusije — još dugo, po mom mišljenju, živeti, i dao joj Bog to. Moskva još nije bila onaj treći Rim, međutim, ostvariće se proročanstvo, i »četvrtoga Rima neće biti«, a svet bez Rima ne može da opstane. A Petrograd i Moskva su danas, više nego ikad dosad, isto. Da, priznajem, ja i pod Moskvom govoreći ovako, podrazumevam ne grad nego neku alegoriju, tako da neki tamo Kazan ili Astrahan nemaju zašto da se ljute. A njihovim zbornicima se mi radujemo, i ako se čak pojavi i *Drugi korak* biće bolje, samo bolje.

III

SUD I G-ĐA KAIROVA

No, odosmo daleko od slučaja Kairove. Ja sam samo hteo da mome korespondentu primetim da, iako se s njim slažem u pogledu na »raspusnost instinkata i despotsku neobuzdanost prohteva«, ipak mislim da u gledištima poštovanog korespondenta ima mnogo strogosti, čak neke besciljne strogosti (jer, i on sam bezmalo u ovoj prestupnici vidi nešto što ne podseća na ludu),

ima u njega mnogo preuveličavanja takođe; on završava tako što priznaje i ističe *uticaj sredine* do te mere da je nemoguće boriti se s tom sredinom. Što se mene tiče, radujem se što je Kairova puštena, ne volim samo to što su je opravdali. Radujem se što su je pustili, iako tu ne verujem u ludilo nimalo, bez obzira na mišljenje dela eksperata: neka to bude moje lično mišljenje, zadržavam ga za sebe. Uz to, ove mi je nesrećnice nekako i bez ludila žao, u većoj meri. U ludilu — »nije znala šta je činila«... a bez ludila, pomislite samo, udubite se, kakve su to muke! Ubistvo, ako samo ne ubija »crveni pub« — teška je i složena stvar. Onih nekoliko dana oklevanja Kairove posle dolaska njenom ljubavniku njegove zakonite supruge, ona uvreda koja kipi, ona uvreda koja raste iz časa u čas (o, ona je uvredila, Kairova, nisam ja valjda s pameti sišao, ali utoliko mi je više nje žao što ona u svom padu nije mogla da shvati da je ona ta koja je uvredila, ona je tada videla i osećala nešto sasvim suprotno!) — i, najzad, onaj poslednji trenutak pre »podviga«, noću, na stepenicama, s britvom u rukama koju je kupila uoči toga dana — ne, ne, sve je to užasno, naročito za takvu običnu i kolebljivu dušu kakva je bila duša te Kairove! Ovo breme je preteško, čovek kao da čuje stenjanje pritisnute žene. A zatim — deset meseci hoda po mukama, ludnice, eksperti — vukli su je i vukli, povlačili tako da ta jadna žena, koja je teška prestupnica, bez sumnje — sada predstavlja nešto beznačajno, zgaženo, bezoblično, nekakvo biće koje ništa više ne može da shvati, koje je prazno i koje ne vlada sobom, i to je bilo tako sve do poslednjeg momenta kad je doneta presuda — i, eto, čoveku je nekako postalo lakše kad su je pustili. Za žaljenje je samo što se to nije moglo učiniti bez prethodnog opravdavanja, a odatle sledi skandal, hteli vi to ili ne. Branilac g-n Utin je, čini mi se, mogao da vidi i da predvidi opravdanje, pa da se ograniči na čisto izlaganje činjenica, a ne ovako — da se upušta u pohvale zločinu, jer on je *gotovo hvalio zločin*... To je ono, u nas ni u čemu nema mere. Na Zapadu je Darwinova teorija samo genijalna hipoteza — u nas je to aksiom. Na Zapadu misao, prema kojoj je zločin veoma često samo bolest, ima duboki smisao zato što se snažno *razlikuje*, a u nas takva misao nema nikakvoga smisla, jer se u nas ništa ne razlikuje u drugom — u nas se svaka gadost, čak i ono što je učinio »crveni pub«, uzima gotovo kao bolest — avaj, u tome čak vide nešto liberalno! Razume se, ne govorim o ozbiljnim ljudima (iako ne znam ima li u nas mnogo ljudi ozbiljnih u ovom smislu?). Ja govorim o svetini s ulice, o onoj bezdarnoj sredini, s jedne strane, i o varalicama koje trguju liberalizmom, s druge strane, kojima je sve potpuno svejedno — samo neka

bude, ili makar neka samo izgleda da je nešto liberalno. Što se tiče branioca Utina, on je »pohvalio zločin« verovatno uveren da kao branilac i ne može drugačije da postupi — i, evo, tako se povedu za nečim i ljudi nesumnjivo pametni, i na kraju ispada nešto što uopšte nije pametno. Ja mislim da su porotnici bili u drugačijoj situaciji, to jest da su imali mogućnost da donesu drugačiju presudu — oni bi, ako hoćete, zbog ovakvog preuveličavanja i negodovali protiv g-na Utina, jer je on sam tako naneo štete svojoj klijentkinji. No, cela stvar je bila u tome što oni doslovno nisu mogli da donesu drugačiju presudu. Zbog ovakve presude, jedni su ih u novinama hvalili, a drugi su ih, čujem, grdili; mislim da tu nema mesta ni pohvalama ni grdnjama: jednostavno, izrekli su takvu presudu pošto su bili apsolutno lišeni mogućnosti da kažu nešto drugo. Razmislite i sami, evo šta se može pročitati u novinskim izveštajima:

»Na od strane Suda — saglasno zahtevu optužbe — postavljeno pitanje o tome »da li je Kairova nanela, *razmislivši prethodno o svom postupku*, Aleksandri Velikanovoj, *s ciljem da je liši života*, nekoliko rana britvom po vratu, glavi i grudima, *pri čemu je od daljeg ostvarenja svoje namere* da ubije Velikanovu bila sprečena od strane same Velikanove i njenoga supruga... — porotnici su odgovorili odrečno«.

Stanimo ovde. To je odgovor na prvo pitanje. No, može li se odgovarati na pitanje koje je *ovako* postavljeno? Ko je taj čija savest će se odlučiti da na ovakvo pitanje potvrdno odgovori (istina, tu se ne može, isto tako, ni odrečno odgovoriti, ali mi govorimo samo o pozitivnom rešenju porote)? Ovde, na ovo pitanje koje je *ovako* postavljeno, potvrdno može da odgovori samo onaj ko poseduje božansku moć da sve zna, natprirodnu neku moć. Ta i sama Kairova nikako nije mogla to da zna: »hoće li preklati ili neće«, a porotnici su pitali sasvim jasno: »Da li bi ona preklala, ili ne, da je nisu zaustavili?« Ta ona je, kupivši dan pre toga britvu, iako je znala zbog čega ju je kupila, ipak mogla da ne zna ovo: ne samo hoće li klati ili neće, nego hoće li samo preklati ili neće?« I najverovatnije je da ona o svemu tome nije znala ništa čak i onda kad je sedela na stepenicama s britvom u rukama, i kad su iza nje ležali, na njenom krevetu, njen ljubavnik i njena suparnica. Niko, niko na celom svetu nije mogao o tome ništa da zna. Pa i više od toga, neka to bude i apsurdno, ali tvrdim da je, i onda kad je već klala, mogla *još da ne zna*: hoće li je zaklati ili neće, i da li je *s tim ciljem* kolje? Imajte na umu, uopšte ne tvrdim da je ona bila u nekakvom nesvesnom stanju, čak ne dopuštam ni najmanju mogućnost umne poremećenosti. Naprotiv, verovatno

je, ona u trenutku dok je klala *znala da kolje*, ali hoće li, *postavivši sebi to kao cilj svesno*, lišiti svoju suparnicu života — to je ona mogla sasvim da ne zna i, za ime Boga, nemojte ovo primiti kao apsurd: ona je mogla da kolje obuzeta gnevom i mržnjom, uopšte ne razmišljajući o posledicama. Sudeći po karakteru ove neuravnotežene žene, ove izmučene žene — to je, verovatno, baš tako i bilo. A imajte na umu da od odgovora porote, na primer, potvrdnog: da bi preklala, i, što je još važnije, da je klala s ciljem da zakolje — može da zavisi sudbina nesrećnice. To bi bila njena propast, progonstvo. Kako bi porotnici mogli da prime takav teret na svoju savest? Oni su i odgovorili odrečno zato što drugačije nisu mogli da variraju svoj odgovor. Reći ćete da je zločin Kairove bio nešto stvarno, da to nije nešto iz knjiga, izmišljeno, to je, reći ćete, »ženska posla«, obična stvar i još, eto, na njenoj je postelji ležala njena suparnica. Je li to tako jednostavno? A šta bi se dogodilo da je ona, povukavši jednom britvom preko grla Velikanove, počela da viče, da drhti, nagla da beži? Odakle vi znate da se to ne bi desilo? A da se desilo tako, vrlo je verovatno da i do Suda ne bi došlo. A evo, sada su vas pritisli uza zid, i traže od vas da potvrdite: »Da li bi ona zaklala ili ne« — zna se, s namerom da je oteraju u progonstvo, ili ne — zavisi od vašeg odgovora. Samo jedna mala varijacija u vašem odgovoru odgovara godinama robijanja ili progonstva! A šta bi bilo da se ona, povukavši jednom britvom, odjednom uplašila — da je krenula sebe da zakolje pa, možda, i zaklala? A šta bi, najzad, bilo da se ona, recimo, nije uplašila nego baš obrnuto, da je ona, osetivši prve mlazeve vrele krvi, skočila i onako u nastupu besa ne samo zaklala Velikanovu, nego i pristupila izrugivanju nad njenim lešom — da joj je odsekla glavu »potpuno«, nos, usne i tako tek kasnije, odjednom, pošto bi joj oteli britvu — počela, da se pita: šta je ona sve učinila? ja postavljam pitanja ovako zato što se sve to moglo desiti, sve se to moglo očekivati od jedne iste žene, sve je to moguće u jednoj duši, u jednom istom raspoloženju, u jednim istim okolnostima, govorim ovo i nekako osećam da ne grešim. I tako, kako se posle toga moglo odgovoriti na ono mučno pitanje koje je postavio Sud? Ta to nije razgovor uz čaj za stolom, tu se odlučuje o sudbini. Tako se mogu postavljati pitanja, uz najveći rizik da se ne dobije nikakav odgovor.

Ali, reći će neko na ovo, u tom slučaju ne bi trebalo nikad ni podizati optužbu, ni suditi za ubistvo ili za namere za ubistvo, ako već zločin nije dovršen, ako je žrtva ozdravila? Ne, čini mi se, zbog ovoga se ne bi trebalo brinuti, jer postoje veoma očiti slučajevi ubistva kod kojih zločin nije

potpuno ostvaren (makar čak i po sopstvenoj volji zločinca), ali ipak se sasvim jasno vidi da je ubistvo preduzeto *isključivo s ciljem da se ubije*, iz kojih se vidi da nikakvih drugih ciljeva nije moglo da bude. A najvažnije je, ponavljam — tu su i porotnici i njihova savest, a to je bitna i najveća stvar, to je jedna tekovina novih sudova pa će, prema tome, ta savest sama došapnuti porotnicima neko novo rešenje. Ako u takvom važnom momentu čovek u sebi oseti snagu da odlučno kaže: »Da, kriv je ovaj«, onda se on, najverovatnije, neće prevariti što se tiče krivice prestupnika. Greške se barem tu događaju retko, poslovično retko. Potrebno je samo da ta savest porotnika bude prosvetljena savest, istinski sigurna i ojačana osećajem građanske dužnosti, potrebno je veoma da se ona ne povede ni na jednu stranu, da je ne obuzme žeđ surovosti ili ono pogubno osećanje sentimentalnosti. Istina, ovo poslednje, ta sentimentalnost naime, nešto je što se nameće, toga se teško osloboditi. Svak može da bude sentimentaln, to je lako, to ne zahteva mnogo truda, sentimentalnost donosi koristi, sentimentalnost s naglašenim ciljem čak i magarcu daje izgled dobro vaspitanog čoveka...

Isto tako, i na drugo pitanje koje je Sud uputio porotnicima: »Da li je ona ranila, i s *tim ciljem baš*, obuzeta gnevom i besom?«, porotnici opet nisu mogli da odgovore drugačije nego odrečno, to jest »ne, nije ranila«, jer opet je tu fraza »i s tim ciljem baš« koja može da znači: »s unapred stvorenim namerama da Velikanovu liši života«. Posebno je teško bilo odgovoriti s obzirom na to da »gnev i bes« u velikom broju slučajeva isključuju »unapred stvorene namere«; prema tome, u tom drugom pitanju koje Sud postavlja ima čak i nečeg besmislenog, apsurdnog.

U onom *trećem* pitanju Suda: »Da li je Kairova postupala u nastupu umne poremećenosti koji je dokazan«, apsurd je već očit, jer ako imamo ona prva dva pitanja, onda ta dva pitanja i ovo treće potpuno isključuju jedno drugo; u slučaju odrečnog odgovora porote na prva dva pitanja, ili jednostavno u slučaju da izostane odgovor na njih, ostaje nejasno: o čemu se pita, čak šta znači ono »postupala«, to jest o kakvom se postupku upravo pita, i kako taj postupak oni definišu? Porotnici nikako nisu mogli da nekako nijansiraju svoj odgovor, pošto su strogo bili prinuđeni da odgovore samo *da* ili *ne*, bez ikakve druge i drugačije varijacije.

Najzad, i *četvrto* pitanje Suda: »Ako nije postupala pod pritiskom umne poremećenosti, je li onda kriva za zločin koji je označen i pomenut prvim ili

drugim pitanjem«, porotnici su takođe ostavili bez odgovora, jer ono je bilo samo ponavljanje onih prvih dvaju pitanja.

I tako je Sud i *oslobodio* Kairovu. Odgovor porotnika: »Ne, nije ranila« je, naravno, apsurd, jer odbacuje samu činjenicu nanošenja povreda — činjenicu koju niko ne osporava i koja je očita, ali oni nisu mogli da kažu nešto drugo ako su već pitanja ovako postavljena. No, barem se ne može reći da je Sud, oslobađajući Kairovu, ili čak, da i tako kažemo, pokazujući milost prema njoj — okrivljenu *opravdao*, a g-n Utin opravdava postupak prestupnice, kaže da je on bezmalo nešto dobro, pravilno. Naravno, ovo izgleda neverovatno, ali tako je ispalo.

IV

G-DIN BRANILAC I KAIROVA

Govor g-na Utina neću da analiziram, on je čak i netaalentovan. Ima u njemu strašno mnogo visokog stila, raznih »osećanja« i one uslovno liberalne humanosti koju danas koriste gotovo svi u »govorima« i u literaturi, ponekad čak ima i potpune nedarovitosti (ta g-n Utin je tu gotovo nešto uzgredno), svega onoga što se koristi da se svom spisu obezbedi neki pristojniji izgled, zahvaljujući čemu bi trebalo da »prođe«. Ta uslovno liberalna humanost se raskrinkava u nas, što dalje idemo, sve više. Danas gotovo svak zna da je sve to — samo priručno sredstvo. Ja bih čak rekao da se to sve malo kome sviđa — nije to kao pre desetak godina — ali, pogledajte koliko još ima naivnosti u ljudi, osobito u nas u Petrogradu! A ta naša naivnost je tako bliska našem »javnom radniku«. Javni radnik nema vremena, na primer, da se pozabavi »delom«, da se udubi u njega; osim toga, svi su oni delimice s godinama oguglali, otupeli posle uspeha, i oni su već dovoljno služili humanosti, zaslužili su već, da tako kažemo, perjanicu humanosti, i neće više da se bave nesrećama neke tamo zgažene, uništene dušice neke poludele žene koja im se sada nametnula kao klijent — umesto srca u grudima, mnogi od njih odavno

imaju nekakav komadić nečega državnog, i, evo, taj komadić se javlja i nudi uvek, za sve slučajeve i u svim prilikama, neke manje rezerve uslovnih fraza, kitnjastih reči, sitnih osećanja, ništavnih misli, gestova i načina gledanja, i sve to, razume se, po poslednjoj liberalnoj modi, a zatim se taj komadić povlači zauvek, za ceo život, u mir i blaženstvo. To uvek prolazi. Ponavljam, ovaj opis javnog radnika najnovijeg doba ne dovodim u vezu s g-nom Utinom: on je talentovan, i njegova su osećanja, najverovatnije, prirodna. Ali, i on je svoj govor ispunio takvim zvučnim frazama i do te mere — da moramo da sumnjamo u njega ako ne zbog nedostatka ukusa, ono zbog nekog aljkavog, pa i nehumanog odnosa prema celoj stvari u ovom slučaju. Valja znati da su naši advokati što god su talentovaniji sve su uposleniji pa, prema tome, oni nemaju ni vremena. Da je g-n Utin imao više vremena, on bi se, po mom mišljenju, postavio prema celoj stvari prisnije, a kad bi se tako postavio prema celoj stvari, on bi verovatno postupio promišljeno, ne bi pevao ditirambe u suštini jednoj niskoj intrigi, ne bi sebi dopustio onaj visokoparni stil o »razjarenoj lavici kojoj otimaju mladunče«, ne bi onako naivno napao i s onakvim besom na žrtvu zločina, g-đu Velikanovu, ne bi je prekoreo zato što je nisu preklali (ta gotovo je tako!), i ne bi, najzad, dozvolio sebi i onaj neočekivani kalambur u vezi s Hristovim rečima o grešnici iz Jevanđelja. Uostalom, možda se to zaista nije tako dogodilo, možda je g-n Utin održao svoj govor s izgledom sasvim ozbiljnog čoveka; ja nisam bio na Sudu ali, sudeći po novinskim izveštajima, bilo je tu nekakve, da tako kažemo, arogancije, onako s visine... rečju, bilo je tu nekog odsustva razmišljanja i nečeg, povrh svega, neobično komičnog.

Ja sam gotovo od samog početka govora zapao u nedoumicu, i nikako nisam mogao da shvatim: da li se g-n Utin smeje zahvaljujući tužiocu zato što je njegova optužba protiv Kairove, pored toga što je bila »blistava, talentovana, elokventna i humana«, povrh svega bila i više odbrana nego optužba. Da je tužiočev govor bio elokventan i human, u to ne može biti sumnje, ne može se sumnjati ni u to da je taj govor uopšte bio liberalan u najvećoj meri, ta gospoda neobično mnogo hvale jedan drugoga — a porotnici to moraju da slušaju. No, pohvalivši *tužioca* zbog njegove *odbrane*, g-n Utin jedino nije hteo da bude do kraja originalan pa da se, umesto odbrane, upusti u optužbe protiv svoje klijentkinje, g-đe Kairove. Šteta, to bi bilo veoma zabavno, i možda bi odgovaralo celoj ovoj zgod. Ja čak mislim da se porotnici ne bi mnogo začudili, zato što je naše porotnike veoma teško nečim začuditi. Ova naivna primedba s moje strane je, naravno,

samo šala: g-n Utin nije optuživao, on je branio, i ako je u njegovom govoru bilo nedostataka, oni su bili u tome što je odveć strasno nastupao u svojoj odbrani, što je, da tako kažemo, presolio u svemu — što ja objašnjavam, kao što sam gore napomenuo, onim aljkavim odnosom prema »delu«. »Završavam i ograđujem se, kada tome dođe vreme, uzvišenim stilom i zadovoljstvo... prema »galeriji«... — evo, verovatno ovako danas razmišljaju, i sve češće, neki od naših prezaposlenih advokata. G-n Utin se, na primer, napreže iz petnih žila da svoju klijentkinju prikaže u što je moguće boljem, romantičnom, idealnom i fantastičnom obliku, što uopšte i nije bilo potrebno — g-đa Kairova je i bez ukrasa razumljiva; no, g-n branilac je računao, naravno, na loš ukus porotnika. Sve je na njoj idealno, svaki je njen korak divan, neobičan, graciozan, a njena ljubav — to je nešto plameno, to je poema! Kairova na primer, iako nikad nije bila na sceni, tako odjednom potpisuje ugovor kao glumica i putuje na kraj Rusije, u Orenburg. G-n Utin ne tvrdi, ne insistira na tome da su se u tom njenom postupku »izrazili njena uobičajena plemenitost i samopožrtvovanje«, no »ima tu«, nastavlja g-n Utin, »nečega idealnog, nečega od one poznate vrste poremećenosti i, što je najvažnije, tu ima samoodricanja. Ona je morala da traži mesto kako bi mogla da pomogne i majci i, evo, ona prihvata i mesto koje joj ne odgovara, ostavlja Petrograd i odlazi sama u Orenburg« — i tako dalje, i tome slično. No, šta je, ništa se tu nije dogodilo posebno i iznenađujuće, malo li ko putuje nekuda, zar je malo lepih, talentovanih, siromašnih i nesrećnih devojaka koje prihvataju da otputuju, koje pristaju i na mnogo gore uslove nego što su bili ovi koje je imala g-đa Kairova? No, g-n branilac nam slika, vidite, nekakvu žrtvu samoodricanja, a od ugovora za glumu on nam pravi gotovo podvig. I dalje, sve je u tom smislu. Kairova se veoma brzo »povezuje s Velikanovom, preduzimačem trupe. Njegovi su poslovi stajali loše: ona se zauzima za njega, uspeva da dobije subvencije, uspeva da postigne oslobođenje«. No, šta tu opet ima čudnog, koja žena ne bi, naročito žena ovako životnog karaktera kakav je karakter Kairove, počela da se »zauzima« u ovakvom slučaju, zbog dragog joj čoveka, ako je već s njim stupila u intrigu ove vrste. Počele su scene sa suprugom Velikanova, i, opisavši jednu od tih scena, g-n Utin primećuje da je od tog trenutka njegova klijentkinja počela da smatra Velikanova »svojim«, počela je u njemu da gleda neko svoje biće, svoje delo, svoje »drago dete«. Uzgred, to »drago dete« je, kažu, visokog rasta i sastava snažnog kao u grenadira, ima čupavu kosu na zatiljku, G-n Utin u svom govoru tvrdi da je ona gledala njega kao

»svoje dete«, kao svoje »delo«, tvrdi da je ona htela da ga »uzvisi i da ga oplemeni«. G-n Utin očito odbacuje mogućnost da je g-đa Kairova mogla da se priveže za Velikanova i mimo tog posebnog cilja, i to »drago dete«, to njeno »delo«, međutim, ne postaje nimalo plemenitije nego obrnuto — što se dalje odvijaju stvari, ono postaje sve gore.

Rečju, u g-na Utina uvek sve izlazi nekako velelepno, tako da to malo odgovara ovakvim licima i ovakvim okolnostima, i sve to postaje nekako čudno. Počinju putovanja; »drago dete« i Kairova stižu u Petrograd, a on potom odlazi u Moskvu, da traži mesta. Kairova mu piše nežna pisma, ona je puna strasti, osećanja, a on nikako ne ume da napiše pismo, i to je u tom smislu ona njegova strašna »nezahvalnost«. »U tim pismima«, primećuje g-n Utin, »već se nazire onaj oblak koji će kasnije prekriti nebo i doneti buru«. G-n Utin ne ume jednostavnije, u njega je svuda takav stil. Najzad, Velikanov se ponovo vraća, oni ponovo žive u Petrogradu (*maritalement*, razume se) — i evo najvažnije epizode romana — stiže i supruga Velikanova, i Kairova se »razjarila kao lavica kojoj otimaju mladunče«. Ovde, zaista, ima mnogo elokvencije. Da nema toga, više bismo žalili tu jadnu, poludelu ženu koja se lomi između muža i supruge, i ne zna šta da preduzme, Velikanov je »pregazio veru«, jednostavnije: on je slab čovek. On čas laže suprugu govoreći joj da je voli, čas odlazi iz kuće-vile u Petrogradu Kairovoj i smiruje je time što joj kaže kako će njegova supruga usko ro otputovati u inostranstvo. G-n Utin prikazuje ljubav svoje klijentkinje ne samo primamljivo nego i nekako poučno, daje joj neki, da tako kažemo, visok moralni oblik i karakter. Ona je, vidite li, čak nameravala da predloži Velikanovoj da joj potpuno ustupi supruga (o kome je pozitivno, prema tome, mislila da na njega ima puno pravo); »ako hoćete da ga uzmete — uzmite ga, ako hoćete da živite s njim — živite, no ili vi idite odavde, ili ću ja otići, odlučite se za jedno«. To je ona želela da kaže, samo ne znam je li i rekla. No, niko se ni na šta nije odlučio, a Kairova je, umesto da sama otputuje (ako se već nekako htelo da se sve okonča), bez ikakvih pitanja i ne očekujući nekakvo nemoguće rešenje — jednako jurila i kipela. »Da ga preda bez borbe, ona ne bi već bila žena...« — odjednom naglašava g-n Utin. No, zbog čega bi se toliko i govorilo o raznim težnjama, problemima, »predlozima«? »Strast ju je obuzela«, tumači to Sudu g-n Utin, »ljubomora ju je pekla, ona joj je oduzela pamet i nagnala je da se upusti u ovu strašnu igru«. Pa zatim: »Ljubomora joj je smrvila razum, od njega nije ništa ostalo. Kako je mogla da vlada sobom?«. To je potrajalo deset dana. »Ona se

mučila, obuzimala ju je vatra i groznica, nije mogla da jede, nije mogla da spava, jurila je čas u Petrograd čas u Oranijenbaum i, kada je tako bila izmučena, došao je i kobni ponedeljak 7-oga jula«. Tog kobnog ponedeljka, izmučena žena je stigla u svoju seosku kućicu, i tada su joj rekli da je supruga Velikanova tu, ona prilazi spavaćoj sobi i...

»Je li bilo moguće, gospodo porotnici, da žena ostane spokojna? Trebalo je biti kamen pa moći tako nešto, trebalo je biti bez srca. Čovek kojeg ona strasno voli — u njenoj je sobi, na njenoj, postelji, s drugom ženom! To je bilo iznad njenih snaga. Njena osećanja su bila kao planinska bujica koja na svom putu nosi sve na šta naiđe; ona je besnela i vikala, ona je bila spremna da *uništi sve naokolo(!!!)*. Ako tu bujicu pitamo zbog čega to čini, zbog čega čini zlo, hoće li ona moći da nam odgovori? Ne, ona je nema«.

Ja se potpuno slažem s vama, g-ne branioče, da Kairova nije mogla da ostane mirna u toku te scene koju ste nam opisali, ali samo zato što je ona, to jest Kairova, slaba, možda, ako hoćete, i veoma dobra žena, simpatična i druželjubiva (o tim njenim kvalitetima, uostalom, zasad samo znam iz vašeg govora), ali i zato što je, zar ne, i nerazumna kao žena? Ne vidim ovde onu pokvarenu nerazumnost jedne prirode: ta žena je nesrećna, i neću da je osuđujem zbog toga i da je još više vređam. Vidim samo nerazboritost njene pameti i njenog srca koji su za mene neosporni. Eto, baš zbog te nerazboritosti ona u onom kobnom trenutku i nije mogla da odluči drugačije nego samo onako kako je odlučila, a ne zato što bi, rešavajući sve to drugačije, »trebalo biti kamen, srca nemati«, kako ste vi kazali, g-ne branioče. Porazmislite, g-ne branioče, tvrdeći tako nešto, vi, reklo bi se, ne dopuštate mogućnost nekakvog drugog, plemenitijeg, jasnijeg ishoda, I kada bi se našla u takvom momentu, žena koja bi našla snage da odbaci britvu i da stvari obezbedi neki drugačiji ishod, vi biste, prema tome, takvu ženu nazvali kamenom, ženom koja nije prava žena, ženom bez srca. Na taj način, vi ste »gotovo pohvalili zločin«, kako sam već rekao za vas. Naravno, u vas je tako nešto zanos, to je samo po sebi plemenito, ali za žaljenje je što se takve nepromišljene reči sve češće čuju na našim mladim javnim društvenim tribinama. Oprostite mi, g-ne branioče, što se prema vašim rečima postavljam ovako ozbiljno. A potom porazmislite: postoje uzvišeni tipovi i uzvišeni *ideali* žene. Takvih je ideala bilo, i oni su se pojavljivali u svetu, to je neosporno. Šta biste vi rekli kad bi čak i ta žena, sama g-đa Kairova, i to u onom poslednjem trenutku kad je već držala britvu u rukama, odjednom jasno

pogledala na svoju sudbinu (ne uznemiravajte se, to je sasvim moguće, i to baš u poslednjem trenutku) i shvatila svoju nesreću (da, voleti takvog čoveka jeste nesreća), svoju sramotu, svoje poniženje i svoj pad (ta nema doista samo »velikodušnosti i samopožrtvovanja« u tih »grešnica«, g-ne branioče, nego ima i laži, i stida, poroka i posrnuća) — i odjednom osetila u sebi ženu koja se u tom trenutku rodila za novi život, koja je shvatila, eto, da je i ona ta »koja vređa«, koja je shvatila, osim toga, da — napustivši tog čoveka, ona može tek tada da ga oplemeni — da, eto, takva žena, osetivši sve ovo, kaže i grcajući u suzama: »Ta koliko sam«, tako da kaže, »i sama nisko pala!?« No, šta kažete, kad bi se nešto slično desilo čak i s g-đom Kairovom, zar je vi ne biste požalili, zar ne biste našli boljih osećanja za nju u vašem osetljivom srcu, da li biste i tada ovu ženu preporođenog duha i srca nazvali kamenom, bićem koje nema srca — biste li je žigosali tako javno s tribine, tako javno s te mlade tribine čiji se glas tako pažljivo sluša — biste li je i tada kaznili tim vašim prezrenjem?

Ali, čujem glasove: »Ne zahtevajte to od svake, to je nečovečno«. Znam to, ja i ne zahtevam. Ja sam zadrhtao čitajući ono mesto gde se govori kako ona prisluškuje pored postelje, sasvim dobro mogu da shvatim i da razumem sve što je ona podnela u tom poslednjem času kada je držala britvu u rukama; mnogo, mnogo sam se radovao kad su pustili g-đu Kairovu i, evo, šapućem u sebi velike reči: »I naložiše im breme teško i neudobno...«, ali, Onaj koji je izrekao ove reči, kada je potom otpuštao prestupnicu, Taj je i ovo dodao: »A ti idi, i ne greši više...« Prema tome, greh je ipak nazvan grehom; On je oprostio, ali nije opravdao greh, a g-n Utin kaže: »Ona bi bila ne žena nego kamen, stvorenje bez srca«, i to čak tako da se vidi kako on i ne shvata da se moglo i drugačije postupiti. Usuđujem se samo da oprezno dodam kako je zlo ipak trebalo nazvati zlom. ne gledajući ni na kakvu humanost, a ne ovako — veličati ga i prikazivati ga kao podvig.

V

G-DIN BRANILAC I VELIKANOVA

Ako se već ističe humanost, onda bi trebalo žaliti i g-đu Velikanovu. Ko odveć žali onoga koji vređa, taj, ako hoćete, ne žali onoga koji je uvređen. No, g-n Utin oduzima g-đi Velikanovoj njen naziv — »žrtve zločina«. Tvrdim, čak i mislim da se nikako ne varam, da je g-n Utin u toku svoga govora svakog trenutka osećao potrebu da kaže nešto ružno o g-đi Velikanovoj. Priznajem, takav način je dosta naivan, i izgleda sasvim nevešt; on je prost i brzoplet — ta reći će, ako hoćete, g-ne branioče, da ste vi humani samo u odnosu na svoje klijente, to jest onako po dužnosti, a zar je to istina? Evo, vi ste našli i naveli ste, na primer, »divlju i užasnu« scenu kad je Velikanova, u nastupu gneva, glasno rekla da će »izljubiti i rukice i nogice onom ko bi je izbavio od takvog muža«, a Kairova, koja se tu zadesila, odmah je na ovo dodala: »Ja ću ga uzeti«, na šta je Velikanova njoj, opet, dodala na sve to: »No, uzmi ga«. Vi ste čak primetili, saopštivši ovaj *fakt*, da je baš od tog trenutka Kairova počela da smatra ovoga gospodina *svojim*, počela je u njemu da gleda svoje delo i svoje »drago dete«. Sve je to veoma naivno. I, prvo, šta tu ima »divlje i užasno«? Scena i ove reči, to je nešto ružno, nema sumnje, ali vi dozvoljavate mogućnost da se oprost i britva u rukama Kairove, priznajete Kairovoj da nije mogla da ostane mirna, što vam ja potpuno verujem, pa, prema tome, kako ne možete da oprostite i da izvinite ove brzoplete, naravno ružne, povike ove nesrećne žene! Ta vi sami priznajete da je Velikanov nemoguć čovek, i to do te mere da i samu činjenicu ljubavi koju Kairova oseća prema njemu vi uzimate kao dovoljan dokaz njenog ludila. Kako se onda vi, posle toga, čudite rečima Velikanove: »rukice, nogice«? S nemogućim čovekom i odnosi bivaju nemogući, pa se i fraze sresti mogu tako — nemoguće. No, to je samo *pokatkad*, i samo fraza. I, priznajem, da je g-đa Kairova ozbiljno shvatila da joj ta žena doista daje supruga, i da ona od tog momenta ima pravo da ga smatra svojim, ona bi bila još i veća šaljivčina. Verovatno se sve to dogodilo nekako drugačije. I ne bi trebalo gledati na poneku frazu nekog bednog i deprimiranog čoveka ovako s visine. U tim porodicama (i ne samo u tim, nego i u drugim, i to kakvim!) govore i drugačije fraze. Ima takvih nevolja i životne nevolje, i porodični odnosi ogrube od takve nevolje, hteli vi to ili ne, tako da su mogućni i takvi izrazi kakve ne bi upotrebio, na primer, lord Bajron u razgovoru sa svojom ledi Bajron čak ni u trenutku njihovog konačnog raskida, niti pak Arbenjin u razgovoru sa svojom Ninom u Ljermontovljevoj *Maskaradi*. Naravno, takav

se nemar ne može izviniti, iako je to samo nemar i rđav netrpeljiv ton, a srce ostaje još čistije, može biti, od našeg, tako da, ako jednostavnije pogledamo na sve, ono je, može biti, još i čovečnije. Ako hoćete, ona dosetka g-đe Kairove: »Ja ću ga uzeti«, nešto je, po mom mišljenju, mnogo odvratnije — to je strašna uvreda za suprugu, to je tortura, smejanje u oči ljubavnice — pobednice koja je supruzi preotela muža. Vi, g-ne branioče, imate sve same otrovne reči za tu ženu. Izrazivši žaljenje, na primer, zato što ona nije došla na Sud nego je poslala lekarsko uverenje o bolesti, vi ste rekli porotnicima da kađ bi se ona sama pojavila — ovakvo bi svedočanstvo izgubilo svaku vrednost, jer bi porotnici videli pred sobom jednu zdravu, snažnu i lepu ženu. No, šta se vas tiču, u ovom slučaju, njena lepota, snaga i zdravlje? Vi dalje kažete: »G.g. porotnici! Kakva je to žena koja dolazi supruhu koji živi s drugom ženom, koja dolazi u kuću ljubavnice svoga supruga znajući da Kairova tamo živi, koja se odlučuje da ostane, da zanoći u njenoj spavaćoj sobi, na postelji... Ja to ne mogu da pojmem«. Neka i ne možete, pa ipak ste vi veliki aristokrat i — nepravedni ste. I znate li, g-ne branioče, da je vaša klijentkinja, može biti, mnogo dobila time što se g-đa Velikanova ni je pojavila pred Sudom. O Velikanovoj je na Sudu bilo rečeno mnogo lošeg — o njenom karakteru, na primer. Ja ne poznajem njen karakter, ali meni se čak sviđa to što se ona nije pojavila. Ona nije došla možda zbog one gordosti uvređene žene, možda čak i zato što je žalila supruga. Ta niko ne može da kaže zbog čega se ona nije pojavila... U svakom slučaju, očito je da ona ne pripada onim osobama koje vole javno da pričaju o svojim strastima, da javno prikazuju svoja ženska osećanja. I, ko zna, možda bi ona, da je došla, našla za potrebno da objasni: zbog čega se zadržala u stanu ljubavnice svoga supruga, čemu se vi toliko čudite i što joj vi prebacujete kao najveću sramotu. Meni se čini da se ona zadržala ne kod Kairove nego kod svog supruga koji se pokajao i koji ju je zvao. I nikako ne sledi da je g-đa Velikanova računala na to da će g-đa Kairova nastaviti da plaća taj stan. Njoj je čak bilo i teško da od redi odmah posle dolaska: ko tu plaća, i ko je domaćin. Suprug ju je pozvao sebi, znači, suprug je i stan zadržao za sebe, i vrlo je verovatno da joj je on tako i rekao — ta on ih je tada obe obmanjivao. Baš tako stoje stvari i s onim tvrđenjem o spavaćoj sobi i postelji. Tu bi nekakva dlačica, neka beznačajna sitnica možda mogla da objasni sve odjednom. Uopšte, meni se čini da su prema toj jadnoj ženi svi nepravedni, mislim da je, recimo, Velikanova zatekla Kairovu u spavaćoj sobi sa svojim suprugom i da ju je zaklala britvom, ona, kao zakonita

supruga, ne bi ništa drugo zaslužila nego blaćenje i robiju. Sme li se, na primer, reći kao što ste vi rekli, g-ne branioče, da u toj »aferi« Velikanova nije postradala jer se ona, navodno, posle zločina, posle nekoliko dana već pojavila na pozorišnim daskama i igrala cele zime, dok je Kairova deset meseci odsedela u zatvoru. Vašu nesrećnu klijentkinju mi takođe žalimo, L ništa manje od vas, ali, složićete se, i g-đa Velikanova je dosta podnela. Da već i ne govorim o tome koliko je ona podnela kao žena, i kao žena koja ceni sebe (ovo poslednje nikako nemam prava da joj oduzmem) — setite se, g-ne branioče, vi koji ste tako vešt i precizan pravnik, koji ste za sebe u svom govoru rekli da ste human čovek — setite se, kažem, koliko je ona podnela one užasne noći? Ona je izdržala nekoliko minuta (to je mnogo minuta) *smrtnog straha*. A znate li vi šta je to *smrtni strah*? Ko nije gledao smrti u oči, taj će teško moći to da shvati. Ona se probudila usred noći, probudila ju je britva njenog ubice koja ju je već rezala preko grla, videla je nad sobom izbezumljeno lice, ona se otimala — ali ova je nastavila da je kolje; naravno, u tim prvim trenucima, u tim ludim i bezumnim trenucima ona je već bila uverena da je gotovo, da je zaklana, da je smrt neminovna — ta to je nepodnošljivo, to je strašan košmar onako na javi pa, prema tome, nešto sto puta užasnije, to je isto kao i smrtna presuda za onoga ko je osuđen na streljanje, ko je već privezan za kolac i kome je već navučena vreća na glavu... Zaboga, g-ne branioče, i vi ovakvu torturu smatrate sitnom! Je li moguće da se niko od porotnika nije čak ni nasmejao slušajući sve ovo: No, šta je tu čudno što je Velikanova za dve sedmice već igrala na sceni: umanjuje li to onaj užas koji je ona pretrpela pre dve sedmice, i da li to umanjuje i krivicu vaše klijentkinje? Eno, maćeha je nedavno bacila sa četvrtog sprata svoju šestogodišnju pastorku, i dete se dočekalo na noge i ostalo zdravo i čitavo: no, menja li to surovost ovog zločina, je li moguće da ta devojčica nije ništa pretrpela? Uzgred, već nehotice pomišljam kako tu maćehu već brane advokati: navode bezizlaznost njenog položaja, mlada žena kod udovca, udata za njega na silu ili, onako, greškom! Tu će se nizati slike bednog života bednih ljudi, večni rad. Ona je naivna, nevina i, odlučujući se za udaju, ona je kao siromašna devojka bez iskustva (s tim našim vaspitanjem, posebno!) zamišljala da je u braku očekuju sve same radosti i, evo, umesto radosti — pranje prljavog rublja, kuvanje, pranje dece — »g. g. porotnici, ona je prirodno morala da omrzne to dete (ko zna, možda će se naći i takav *advokat* koji će početi da ocrnjuje dete i da pripiše šestogodišnjoj devojčici nekakve ružne, odvratne osobine!) — i u trenutku

očajanja, u afektu bezumlja, gotovo ne znajući za sebe, ona je zgrabila tu devojčicu, i... g. g. porotnici, ko od vas ne bi to isto učinio? Ko od vas ne bi izbacio dete kroz prozor?»

Moje reči su, naravno, karikiranje, ali ako čovek uzme da *komponuje* ovaj govor, može da kaže i nešto ovome slično, to jest nalik ovom karikiranju. To je i užasno što sve liči na karikaturu, međutim, postupak ove maćehe-monstruma je do te mere strašan da zahteva finiju analizu, dublju raspravu koja može, eto, ponekad da posluži za opravdanje ovakve prestupnice. I tako se često smuče čoveku naivnost i šablon koji su, zbog raznih razloga, ušli u običaj našim najtalentovanijim advokatima. S druge strane, razmišljaš i ovako: ta te tribine naših novih sudova, to je odlučno moralna škola za naše društvo, za naš narod. Ta narod u toj školi uči pravdu i moral, i kako možemo da se hladnokrvno odnosimo prema svemu onome što se čuje s tih tribina? Uostalom, od njih se pokatkad razležu najnaivnije i veoma vesele šale. G-n branilac je, na kraju svoga govora, naveo u korist svoje klijentkinje citat iz Jevanđelja: »Ona je mnogo volela, njoj će se mnogo i oprostiti«. To je, naravno, veoma ljupko. Utoliko pre što g-n branilac odlično zna da Hristos nikako nije *zbog takve ljubavi* oprostio »grešnici«.

Mislim da je bogohulno sada navoditi to uzvišeno i dirljivo mesto iz Jevanđelja; umesto toga, ja ne mogu da se uzdržim i da ne navedem jedno svoje davnašnje zapažanje, vrlo beznačajno ali dosta karakteristično na svoj način. To se zapažanje, naravno, nimalo ne tiče g-na Utina. Zapazio sam još od svog detinjstva, još od dana kad sam bio junker, da se kod veoma velikog broja mladića, kod gimnazista (nekih), kod junkera (malo više), kod nekadašnjih kadeta najviše, stvarno ukorenilo, još od školskih dana, shvatanje da je Hristos upravo zbog takve ljubavi oprostio grešnici, hoću da kažem: upravo za telesnu ljubav ili, da kažemo bolje, da se zbog obilja takve telesne ljubavi sažalio nad tom strasno privlačnom nemoći. Takvo se uverenje i sada sreće kod velikog broja ljudi. Sećam se da sam nekoliko puta postavljao sebi ozbiljno pitanje: zbog čega su ti dečaci skloni da u ovom smislu tumače ovo mesto iz Jevanđelja? Možda ih nemarno uče zakonu Božjemu? Ali, ostala mesta iz Jevanđelja oni tumače dosta ispravno. Najzad sam došao do zaključka da ovde verovatno deluju fiziološki razlozi: pored nesumnjive dobrodušnosti ruskog dečaka, verovatno u njemu ima, i to se oseća, i onog suviška junkerskih snaga koje se bude u dečaka pri pogledu na svaku ženu. Uostalom, osećam da je sve to glupost, i da sve to uopšte ne bi

trebalo navoditi. Ponoviću, g-n Utin, naravno, zna odlično kako bi trebalo tumačiti ovaj tekst, i ja jednostavno ne sumnjam da se on to našalio u završnoj reči, ali ne znam — zbog čega.

GLAVA DRUGA

I

O JEDNOJ ZGRADI. ODGOVARAJUĆA RAZMIŠLJANJA.

Laž i licemerje na sve strane, i to je, eto, ponekad nepodnošljivo!

Baš u vreme dok je u Sudu trajao proces g-đi Kairovoj, došao sam u Zavod za nahočad u kojem nikada nisam bio, iako sam nameravao odavno da svratim — da pogledam. Zahvaljujući lekaru-poznaniku, sve sam mogao da vidim. Uostalom, detaljnije o mojim utiscima ćemo kasnije; ja čak nisam ništa zapisivao ni izdvajao, ni godine, ni brojke, otprve mi je bilo jasno da sve ovo i ne može da se razgleda tako odjednom, ovde se vredni vratiti još. Tako smo se i dogovorili da učinimo ja i moj uvaženi vodič, lekar. Ja čak imam namere da odem i do sela kod dojilja Čuhonki, kojima su bebe date na čuvanje. Moj opis ostaje za kasnije, a sada nabacujem samo neka prisećanja — spomenik Beckom, niz divnih sala u kojima se nalaze bebe, zadivljujuća čistoća (koja ničemu ne smeta), kuhinje, odgajalište gde se »pripremaju« telad za vakcinu, trpezarije, grupe manje dece za stolom, grupe petogodišnjih i šestogodišnjih devojčica koje se igraju na konjićima, grupe odraslijih devojčica, tako, šesnaest ili sedamnaest godina, verovatno nekadašnjih vaspitanica Zavoda koje se spremaju da budu dadilje i koje su došle da upotpune obrazovanje: one već dosta znaju, čitale su Turgenjeva, imaju veoma jasne poglede na sve i veoma ljupko razgovaraju s vama. No, g-đe

paziteljice su mi se mnogo svidеле: imaju tako prijatnu spoljašnjost (ta nisu se spremile za tu našu posetu), mirna, lepa i pametna lica. Poneka, vidi se, ima i obrazovanja. Veoma me je zainteresovalo obaveštenje da je smrtnost dece koja se odgajaju u ovom Domu (to jest, baš u ovoj zgradi) neuporedivo manja nego smrtnost dece van Doma, u porodicama, što se, na žalost, ne može reći i za bebe koje su po selima na čuvanju. Video sam, najzad, i sobu u prizemlju kuda majke donose svoje bebe — da ih tu ostave zauvek... No, o svemu tome potom. Sećam se da sam se zagledao u tu odojčad nekim čudnim, možda nekim posebnim pogledom. Možda je to apsurdno tako reći, ali ona su mi se učinila nekako drska, tako da sam se u sebi nasmejavao toj svojoj pomisli. Doista, evo ovaj se negde tamo rodio, doneli su ga — i, pogledajte kako viče, dere se, daje glasa od sebe, kazuje da su mu grudi zdrave, hoće da živi, mlatara svojim crvenim rukicama i nogicama i viče — viče kao da oseća kako ima pravo sve da uznemirava, traži sisu kao da ima pravo na sisu, traži negu, baš tako, traži negu, i kao da misli da ima na to pravo kao i ona deca tamo u porodicama: tako, misli, svi će skočiti i potrčaće mu — drskost, drskost! I, zaista, ovo govorim bez šale, pogledaš oko sebe, i nekako kao nehotice javi ti se pomisao — no, doista, šta će biti ako nekoga tako i razbudi, naljuti? I šta, može biti, neko će se tako i zaustaviti: »Gle ti njega, deronja, šta si ti, carski sin možda, šta li?« I zar ih ne grde? To nije fantazija. Baca ju čak i kroz prozor, jednom je pre desetak godina jedna, mislim da je bila maćeha (već sam zaboravio, ali biće da je maćeha, bolje da je maćeha), uzela dete koje joj je dosadilo, bilo je dete od prve suprugove žene, deralo se dete od neke bolesti — privela ga samovaru koji je ključao i stavila mu rukicu pravo pod slavinu samovara... i odvrnula je slavinu. Bilo je to onda u novinama, u svim novinama. Evo, ućutkala ga je, veselnica! Ne znam samo jesu li joj sudili — ili joj uopšte suđeno? Zar ne, »zaslužila je svaku milost« — ponekad je strašno videti dete kako se dere, kida nerve, no, a tamo ženu čeka pranje rublja, beda, zar ne? Uostalom, i poneka rođena majka zna da »ućutka« drekavca, ali to čini kudikamo humanije: zavuče se neka zanimljivija, skromnija devojka na neko skrovitije mesto — i, eto, odjednom se tamo onesvesti, dalje se ničega ne seća, i najednom, kao s neba, tu je beba, dere se užasno — no, potom iznenadno padne u vodu, i nema je, udavila se. Davljenje u vodi je bolje nego ona slavina, zar ne? Takvoj i ne suđe: jadna, obmanuta simpatična devojka, trebalo je bombonama da se gosti, a ne ovo, nekakva nesvestica, i kada se čovek još seti, povrh svega, Faustove Margarite (među porotnicima ponekad ima neobično književnih

tipova) — onda kako da joj sudiš — nemoguće je, valja čak objaviti oglas za prikupljanje i slanje pomoći. I tako, čovek mora da se raduje zbog ove dece koja su došla ovde, u ovaj Dom. I priznajem, javljale su mi se tada sve same mučne misli, i sve neka smešna pitanja. Ja sam, na primer, pitao sebe u mislima, strašno mi je bilo stalo da to odgonetnem: kada upravo ta deca počinju da shvataju da su ona gora od svih drugih, to jest da su ona gora od »sve druge dece«, da žive ne s nekim pravom, nego tako, zbog humanosti, da tako kažemo? U to se ne može proniknuti bez velikog iskustva, bez dubljeg posmatranja i proučavanja ove dečice, no *a priori*^[49] ja sam to pitanje rešio, i ubeđen sam da će ona saznati kakva je to »humanost« dosta rano, to jest tako rano da je to, jednostavno, teško i poverovati. Doista, ako bi se dete razvijalo samo uz pomoć naučnih sredstava, uz pomoć igara koje mu nauka propisuje, ako bi saznavalo svet samo onako preko »patke«, uveren sam da nikad ne bi stiglo do one neizmerne dubine poimanja pomoću koje ono odjednom savladava i osvaja izvesne ideje — ne zna se, inače, kakav je to način — koje su mu, reklo bi se, apsolutno nedostupne. Petogodišnje ili šestogodišnje dete zna ponekad o Bogu, o zlu i dobru takve začuđujuće stvari, razmišlja o tome u dubini duše neočekivano zadivljujuće, da i nehotice pomisliš kako je tom detetu priroda dala nekakva drugačija sredstva za osvajanje znanja, koja su nama ne samo potpuno nepoznata nego bismo ih morali, na osnovu pedagogije, sasvim odbaciti. O, nema sumnje, ono ne zna činjenice o Bogu, ako na primer dovitljivi pravnik počne raspravu sa šestogodišnjim detetom o dobru i zlu, moraće grohotom da se nasmeje. Budite samo strpljiviji (jer, to i zaslužuje), oprostite mu, na primer, neke činjenice, dopustite neke apsurdnosti, nastojte da dođete do *suštine poimanja* — i vi ćete najednom uvideti da ono zna o Bogu možda koliko i vi, da zna o dobru i zlu, o tome šta je sramota, šta je za pohvalu — možda mnogo više nego ovi dovitljivi i spremni advokati koji se često upuštaju, da tako kažemo, u razne brzopletosti. U takve ideje, koje dete osvaja na neki nama nepoznat način, ubrajam, kao što sam gore već naglasio, i ono razmišljanje i poimanje današnje dece o tome zbog čega su ona — da tako kažemo — »gora od svih«, to su oni prvi i čvrsti pojmovi koji se stvaraju o životu. Verujem da dete to ne saznaje od dadilja i *mamica*, štaviše, ono živi tako da nema prilike da vidi »onu drugu decu«, ne može da pravi poređenja i, pogledajte samo, videćete sami kako ono izvanredno mnogo već zna, kako je već uspelo da u mnogo šta pronikne mnogo brže nego što je to verovatno. Naravno, ja sam udario u filozofiranje, ali tada nikako nisam mogao da se

odbranim od razmišljanja o tome. Odjednom mi je pala na pamet i ovakva misao: ako je sudbina uskratila ovoj deci sreću da rastu u porodici kod roditelja (jer, ne izbacuju svi roditelji decu kroz prozor, niti ih polivaju vrelom vodom) — neće li ih, možda, ta ista sudbina nagraditi na neki drugi način; ona mogu, na primer, da odrastu u ovom divnom zdanju — ona mogu steći ime i obrazovanje, pa i više obrazovanje, mogu sva da završe univerzitet, a kasnije — kasnije mogu da potraže mesta, da nađu svoj put, rečju, njih država ne bi trebalo da napušta, ona bi trebalo da ih prihvati kao zajedničku, da tako kažemo, državnu decu. Da, ako se već prašta, onda bi trebalo u celini oprostiti. I onda sam pomislio u sebi: ali, eto, neki će reći, počće da negoduju, to znači podržavati razvrat, reći će. Kako je to smešno: poverovati da će sve te simpatične devojke početi da rađaju decu na merno samo zato što će ih slati na univerzitete...

»Ne«, razmišljao sam, »oprostiti valja, sasvim oprostiti, ako se u tome prašta onda bi trebalo u celini oprostiti!« Istina, mnogi ljudi, čestiti i vredni ljudi počće da zavide: »Kako to ja«, pomisliće poneko, na primer, »radio sam celog veka kao vi, nisam učinio ništa loše, voleo sam decu i borio se da ih školujem, da načinim od njih prave građane, i nisam mogao, nikako nisam mogao — nisam im mogao obezbediti kako valja gimnaziju. Evo, davi me već kašalj, guši me, umreću za sedmicu možda — i zbogom, mila moja dečice, zbogom svih osmoro mojih! Svi će odmah napustiti školu, otići će na ulicu, u fabriku duvana. i još daj Bože... A ova kopilad će univerzitet završiti, dobiće mesta, a eto, ja sam i svojim grošem svakodnevno plaćao za njihovo izdržavanje, direktno ili indirektno!«

Biće takvih monologa obavezno i — kakve su to, doista, protivrečnosti? Zaista, zbog čega je sve tako da se ništa ne da usaglasiti? Eto, pomislite i sami, šta je normalnije i ispravnije, reklo bi se, od jednog ovakvog monologa? No, on je u celini nešto nenormalno i nepravedno. Prema tome, i opravdan je, i nije opravdan — kakva je to zbrka?!

Ne mogu, međutim, da ne kažem do kraja i sve ono što mi je tada padalo na pamet. Na primer: »Ako se njima oprost, hoće li oni oprostiti?« Eto, to je pitanje. Ima uzvišenih priroda, one će oprostiti, drugi će se, može biti, svetiti zbog sebe — kome, čemu, to oni nikad neće znati, niti će shvatiti, ali će se svetiti. U vezi s »osvetom društvu« od strane ovih »kopiladi«, ako i do toga dođe, mogu ovo da kažem: uveren sam da će ta osveta gotovo uvek biti negativna, pre nego direktna i pozitivna. Otvoreno i svesno neće niko da se

sveti, i samom mu čak neće pasti na pamet da se sveti, naprotiv: dajte im samo vaspitanja, i mnogi će, koji budu izašli iz ove »zgrade«, osetiti u sebi žeđ za poštenjem, za redom, želju da stvore porodicu, njihov ideal biće u tome da sviju sebi gnezdo, da steknu decu i da ih vaspitaju, i niko od njih neće potražiti pomoć od ovog »zdanja« ili neku drugu državnu pomoć. I na prvom mestu će biti želja da se zaboravi put koji vodi do ove zgrade, da se zaboravi njeno ime. Naprotiv, taj budući otac porodice biće srećan ako bude mogao da školuje svoju decu, da završe univerzitet na njegov teret. No, šta — je li to težnja ka buržoaskom, *datum* poretku, hoće li ga nešto slično pratiti celoga života — šta će s njim to biti — lakejstvo ili ono drugo, najviši stepen samostalnosti? Prema mom mišljenju, pre će biti ovo poslednje, ali duša će ostati za ceo život ne baš sasvim samostalna, ne sasvim *gospodska*, i zbog toga će još biti mnogo onoga što nije najbolje, iako će sve biti u najvećoj meri pošteno. Potpunu nezavisnost duha obezbeđuje nešto drugo... no, o tom potom, to je duga priča.

II

JEDNA NEODGOVARAJUĆA IDEJA

Ja sam upravo rekao »nezavisnost«, zar ne? No, da li u nas vole nezavisnost — to je pitanje. Postoje li makar dvojica njih koji ovo razumeju na isti način; ne znam, štaviše, postoji li u nas makar jedna ideja u koju neko ozbiljno veruje? Naša je rutina, i bogata i bedna, voleti tako i ni o čemu ne misliti, terati razvrat dok se ima snage i dok ne dosadi. Ljudi koji su iznad te rutine »izdvajaju« se u grupice i prave se kao da u nešto veruju, ali izgleda da je sve to usiljeno, samo se tako teše. Postoje i neki ljudi posebne vrste koji su izabrali devizu: »Što gore, to bolje« — i tu devizu razrađuju. Postoje, najzad, i paradoksalisti, ponekad veoma pošteni, ali u većini slučajeva nedaroviti; oni, naročito ako su pošteni — uvek završavaju samoubistvom. I, zaista, samoubistava u nas u poslednje vreme ima toliko mnogo da više niko

o tome i ne razmišlja. Kao da je ruska zemlja izgubila moć da na sebi održava ljude. A koliko ima u nas nesumnjivo poštenih ljudi, naročito poštenih žena!

Žene se u nas emancipuju, i možda će one mnogo šta spasti, o tome ću još govoriti. Žene su — naša velika nada, one će možda poslužiti Rusiji u najkobnijem momentu, ali evo u čemu je nevolja: poštenih u nas ima mnogo, veoma mnogo, to jest, vidite: pre dobrih nego poštenih, ali niko od njih ne zna u čemu se sastoji poštenje, izričito ne veruje ni u kakvu formulu poštenja, čak potpuno odriče sve ranije formule poštenja, i to se sve sreće svuda kod svih; kakvo je to čudo? A ona takozvana »živa sila«, ono živo osećanje bića i postojanja bez kojega društvo ne može da živi niti zemlja da opstane — jedini Bog zna kuda to odlazi. Zbog čega sam se upustio u razmišljanja o samoubistvu u ovoj zgradi, gledajući ono uzgajalište, ove bebe. Evo, to je već nekakva neodgovarajuća ideja. Neodgovarajućih ideja ima u nas mnogo, i one upravo pritiskaju. U nas ideja pada odjednom na čoveka, pritisne ga na polovinu kao veliki kamen — i, evo, on se pod njim uvija, i nikako da se oslobodi. Neko pristane i živi i tako pridavljen, a neko se ne miri s tim, i ubija se... Neobično je karakteristično jedno pismo samoubice, devojke, dosta dugačko pismo, donosi nam ga *Novo vreme*. Bilo joj je dvadeset i pet godina. Njeno prezime je

— Pisareva. Ona je bila kćerka nekad bogatih spahija ali, došavši u Petrograd, ona je platila danak progresu — otišla je u akušerke. Pošlo joj je za rukom, položila je ispite i našla mesto u »zemstvu« kao akušerka, sama kaže da nije znala za oskudice, mogla je dovoljno da zaradi, no ona se *umorila*, ona se veoma umorila i poželela je da odahne. »Gde ćeš se bolje odmoriti nego u grobu!« No, ona se zaista bila užasno umorila! Celo pismo ove nesrećnice odiše tim umorom. Pismo je samo mrzovoljno, netrpeljivo: pustite me, umorna sam, umorna. »Ne zaboravite da kažete da mi skinu novu košulju i čarape, imam tamo na stočiću staru košulju i čarape. Neka mi te navuku«. Ona ne piše *svući* nego *skinuti* — i sve tako, ima u svemu tome neke netrpeljivosti. Sve te grublje reči dolaze zbog nestrpljivosti, a nestrpljivost je zbog umora, ona čak i grdi: »Zar ste vi mislili da ću ja poći kući? No, koga ću đavola tamo?« Ili: »Sada, Liparjeva, oprosti mi, i neka oprosti Petrova (u čijoj se sobi ona otrovala), naročito Petrova. Ja činim svinjariju, pakost...« Svoju rodbinu ona očito voli, no piše: »Ne javljajte Lizanjki, jer ona će reći sestri, i ova će doći ovde da kuka. Ja ne želim da za mnom plaču, a svi rođaci bez razlike plaču nad rođacima«. *Kukaju — plaču*

— sve je to od te nestrpljivosti, od umora: samo brže, i samo što pre — samo da što pre nastupi mir... ! Ima u nje užasno mnogo mrzovolje, cinizma i neverice, ona ne veruje ni u Liparjevu ni u Petrovu koje toliko voli. Evo reči kojim je započeto pismo: »Ne gubite glavu, ne uzdišite, nađite snage i pročitajte do kraja, a zatim prosudite šta je najbolje učiniti. Nemojte plašiti Petrovu. Možda ništa neće biti osim smeha. Moja potvrda o boravku je u poklopcu sanduka«.

Osim smeha! Takva misao da će se nad njom, nad njenim jadnim telom smeјati — i to ko, Liparjeva i Petrova — takva misao joj je prošla kroz glavu u tom trenutku! To je užasno!

Začudjuće je opsedaju novčane operacije s onom ništavnom sumom koja je iza nje ostala: »A novce ove neka ne uzme rodbina, oni pripadaju Petrovoj, a dvadeset i pet rubalja koje su mi Čečotkini dali za put, to njima odnesite«. Ta važnost koja se pridaje novcima jeste možda poslednji znak one osnovne preokupacije u vreme života — »o kamenju pretvorenom u hlebove«. Rečju, i ovde se vidi ono osnovno načelo života, to jest — »svi bi bili obezbeđeni, svi bi bili srećni samo da nema siromašnih, samo da nema zločina. Zločina uopšte nema . Zločin je bolesno stanje koje je posledica bede i nesrećne sredine, i tako dalje, i tako dalje...« U tome se sastoji taj mali, karakteristični i uobičajeni katehizis takvih ubeđenja kojima se u životu ovakve predaju s mnogo vere (i bez obzira na to, sve im tako brzo dojadi, i ta vera i takav život) kojim one zamenjuju sve, čak i sam život, vezu sa zemljom, veru u istinu — sve, sve. Ona se umorila, njoj je postalo dosadno da živi, ona je izgubila svaku veru i osećanje obaveze, rečju, ovo je konačno gubljenje najuzvišenijeg ideala postojanja.

I nesrećna devojka je umrla. Ne plačem nad tobom nesrećnice, no daj da te požalim, dozvoli mi to; hoću da poželim da ti duša vaskrsne u takvom životu gde ti neće biti dosadno živeti. Mili, dobri i čestiti (svega toga ima u vas!), kuda vi to odlazite, zbog čega vam je tako omilio taj crni, mračni grob? Pogledajte, na nebu je jarko prolećno sunce, olistalo je drveće, a vi ste se umorili ne proživевši. Kako mogu da ne *jauču* nad vama majke vaše koje su vas odgajile, podizale, i koje su vam tepale kad ste bili bebe? A koliko je nade u deci! Evo, ja gledam, gledam ovu ovdašnju »kopilad«— kako oni samo žele da žive, kako daju glasa i traže svoje pravo na život! I ti si bila takvo detence, i ti si želela da živiš, i pamti mati tvoja sve to, i kako će ona sada da uporedi tvoje mrtvo lice s onim smehom i onim veseljem koje se

razlivalo na tvom detinjem lišcu, kako može da ne *zajauče*, zbog čega im prebacivati to što one, majke, plaču i nariču? Evo, danas su mi pokazali devojčicu Dunju: ona se rodila s krivom nogicom, to jest potpuno bez noge, umesto noge ona ima nekakve krpe i vrpce. Njoj je tek pola godine, zdrava je i vidljivo lepuškasta, svi je maze i ona svakome klima glavicom, smeši se svakome i plazi jezičić. Ona još ništa ne zna o svojoj nogici, ne zna da je nakaza i bogalj, no zar je i njoj suđeno da omrzne život? »Mi ćemo joj namestiti nogicu, daćemo joj štakicu i naučićemo je da hoda, neće ni primetiti«, govorio je doktor mazeći je. Neka da Bog da *ne primeti*. Ne, umoriti se, omrznuti život znači omrznuti sve — o, ne, proći će ovo jadno, nakazno, pre vremena rođeno pleme koje grca pod kamenjem koje ga pritiska, zablistaće kao Sunce nova i velika misao, ohrabriće se posustali um, i svi će reći: »Život je lep, mi smo bili odvratni«. Ne optužujem ja to kad kažem da smo bili odvratni. Evo, ja vidim: ta žena, ta gruba dojilja, to »kupljeno mleko« najednom je poljubila dete — ovo dete, evo, ovog »kopilana« samog! Ja nisam ni pomišljao da ovde ove dojilje ljube ovu decu, ali samo zbog toga da čovek to vidi i doživi — i vredelo je ovde doći! A ona ga je poljubila, i nije ni primetila, nije ni obraćala pažnju na to da je gledam. Je li ga ona poljubila zato što je plaćena? Njih plaćaju da doje decu, i ne traže od njih da ih ljube. Kod Čuhonki po selima deci je, kažu, gore, ali neka do te mere naviknu na svoje hraniteljke da ih, pričali su mi, donose u Zavod uplakane, i hraniteljke se na njih takođe naviknu — dolaze izdaleka da ih obidu, donose im poklone, »nariču za njima«. Ne, nije reč o novcima: »Rođaci uvek plaću«, kako je rekla Pisareva u svom predsmrtnom pismu, i evo, i ovi dolaze, plaću i ljube i donose svoje bedne seoske darove. Nisu to samo najmljene grudi koje su zamenile majčine grudi, to je *materinstvo*, to je ona »živa sila« od koje se tako umorila Pisareva. Je li istina da zemlja ruska ne može da nosi na sebi Ruse? Zbog čega život tako, tu odmah kraj nas, ključa kao živo vrelo?

I, naravno, ima ovde mnogo dece onih koristoljubivih majki koje sede tamo, na stepenicama svojih seoskih kuća, i oštre britve za svoje suparnice. Reći ću na kraju: i te britve na svoj način mogu da budu nešto zanimljivo, ali ja sam žalio što sam ovde došao baš u ovo vreme kad sam pratio proces g-đi Kairovoj. Ne znam ništa o životu g-đe Kairove, i ne mogu, niti imam ikakvog prava da nešto u vezi s ovom zgradom dovedem u vezu s njom, ali ceo taj njen roman, sve ono leporečivo kazivanje o njenim strasti ma pred Sudom, sve je to za mene prestalo da bude zanimljivo, to je otklonilo svaku moju

simpatiju prema njoj odmah posle mog izlaska iz ovoga zdanja. Ovo otvoreno priznajem, i zbog toga sam možda i pisao onako bezosećajno o slučaju g-đe Kairove.

III

NESUMNJIVI DEMOKRATIZAM. ŽENE.

Osećam da bi trebalo odgovoriti na još jedno pismo jednog našeg dopisnika. U prošlom, aprilskom broju *Dnevnika* ja sam, govoreći o političkim zbivanjima, sam objavio jednu, recimo i tako, fantaziju:

»Rusija će biti najjača u Evropi. To će se dogoditi zato što će u Evropi nestati sve velike države, i to iz veoma jednostavnog razloga... I zbog toga će na kontinentu ostati samo jedan kolos — Rusija«.

Moj korespondent, kao odgovor na ovo mišljenje, na vodi jedan zanimljiv i poučan fakt i ističe ga kao razlog za sumnju u to da je »naš demos zadovoljan i zadovoljen«. Uvaženi korespondent će sasvim dobro razumeti (ako mu ovi redovi budu došli pred oči) zbog čega sada nisam u stanju da pomenem taj fakt koji on ističe i da dam odgovor na to, iako, naravno, ne gubim nadu da će se pojaviti mogućnost, u sasvim neposrednoj budućnosti, upravo za razgovore te vrste. Sada hoću da kažem samo neku reč kao objašnjenje o demosu, utoliko pre što sam obavešten i o nekim drugim mišljenjima koja se takođe ne slažu sa mojim uverenjem o zadovoljstvu našega »demos«a. Hoću samo da skrenem pažnju mojih oponenta na jedan redak onog mesta koje sam gore pomenuo, a tekst je iz aprilskog broja... »jer, sve ide na to, kroz opšte raspoloženje ili, bolje, kroz saglasnost«. Doista, ako tog opšteg *raspoloženja* ili bolje, *saglasnosti*, ne bi bilo čak i u mojih oponenta samih, oni bi ostavili moje reči bez komentara. Dakle, to raspoloženje nesumnjivo postoji, ono je nesumnjivo demokratsko i nesumnjivo nekoristoljubivo, pa i više od toga — ono je opšte. Istina, ima u sadašnjim demokratskim izjavama i licemerja, ima mnogo novinarskog

lukavstva, mnogo zanosa, na primer, u onom preuveličavanju napada na protivnike demokratizma kojih, ako već o tome govorimo, u nas mnogo i nema. Pa ipak, poštenje, nekoristoljubivost iskrenost i otvorenost demokratizma u većine ruskog društva ne podležu nikakvoj sumnji. U tom smislu mi već oličavamo pojavu o kojoj se u Evropi dosad nije znalo, u Evropi gde demokratizam svuda, sve dosad bar, dolazi odozdo, gde još ratuje, a onaj pobeđeni (tobož) sve dosad sedi gore i daje otpor. Naš vrh, naši gornji slojevi nisu bili pobeđeni, oni su i sami postali demokratski, tačnije narodni, i — ko je taj ko bi to mogao da ospori? A ako je tako, onda, složit ćete se i sami, naš demos očekuje srećna budućnost. I ako se zasad još sve ne može videti, barem se mogu gajiti osnovane nade da će se tokom vremena nevolje demosa obavezno ispraviti i ukloniti pod stalnim i upornim uticajem u budućnosti takvih velikih načela (jer, to se drugačije i ne može nazvati), kao što su *opšte demokratsko raspoloženje i opšta saglasnost* svih Rusa, počinjući od samoga vrha. Eto, u tom smislu sam tvrdio da je naš demos zadovoljan i da će, »što dalje idemo, biti sve zadovoljniji«. I šta, teško je ne verovati u tako nešto.

I, na kraju, hteo bih da dodam još neku reč o ruskoj ženi. Već sam rekao da se u njoj skriva naša velika nada, jedna garancija našeg preporoda. Preporod ruske žene u poslednjih dvadeset godina je bio nesumnjiv. Njeni zahtevi su bili snažnog elana, otvoreni i neustrašivi. To je izazvalo poštovanje već od samog početka, bez obzira na neke primere parazitizma kojih je bilo u okviru ženskog pokreta. Sada se, međutim, već mogu sređivati utisci i izvoditi smeliji zaključci. Ruska žena je čedno i dostojanstveno savladala prepreke i zanemarila podsmehe. Ona je izrazila čvrstu rešenost da učestvuje u opštoj stvari, i predala se tom cilju nekoristoljubivo i sa samopregorom. Rus-muškarac se ovih potonjih decenija neobično mnogo prepustio razvratu sticanja i gomilanja, prepustio se cinizmu i materijalizmu; što se, pak, žena tiče, one su u najvećoj meri ostale verne nekoristoljubivom služenju čistim idealima. U težnjama da stekne najviše obrazovanje, ona je pokazala ozbiljnost, strpljenje, ponudila je primere istinskog herojstva. *Dnevnik pisca* mi je dao mogućnost da bliže upoznam rusku ženu primio sam mnogo divnih pisama; mene, koji nisam mnogo vešt, one pitaju: »Šta da se

radi?« Ja cenim takva pitanja a potrudicu se da nedostatak umeća da odgovorim nadoknadim iskrenošću. Žalim što ne mogu i što nemam prava da mnogo šta ovde saopštim. Zapažam, uostalom, i neke mane savremene žene, a glavni je — neobično velika njihova zavisnost od nekih čisto muških ideja, njihova spremnost da sve primaju na reč, i da u sve to veruju bez samokontrole. Ne govorim, naravno, o svim ženama, a ovaj nedostatak svedoči i o nekim zavidnim osobinama njihova srca: one najviše od svega cene iskreno osećanje i živu reč, i kad poveruju odveć u tu iskrenost koja je počesto i licemerna, one se zanose raznim shvatanjima — i to je često previše. Visoko obrazovanje bi ubuduće u ovom smislu moglo da bude od velike pomoći. Ako iskreno i potpuno obezbedi visoko obrazovanje za žene, sa svim pravima koje takvo obrazovanje obezbeđuje, Rusija će načiniti nov i originalan, veliki korak pred licem Evrope, i to će biti korak u pravcu velikog preporoda čovečanstva. Neka da Bog da se ruska žena ne »umori« onako, i ne razočara onako kako se umorila i razočarala Pisareva. Neka ona, pre svega, kao žene Ščapova, utoli svoju žudnju samopožrtvovanjem i ljubavlju. No, i jedna i druga od ovih žena strašne su i nezaboravne kao pojave — jedna po svojoj nenagrađenoj plemenitoj ženskoj energiji, druga kao jadna, umorna, usamljena, zgažena i pobeđena...

JUNI

GLAVA PRVA

I

SMRT ŽORŽ SAND

Prošli, majski broj *Dnevnika* bio je složen i već se štampao kad sam u novinama pročitao vest o smrti Žorž Sand (umrla je 27-og maja) 8-og juna. I, tako, nisam uspeo da kažem ni jednu reč o toj smrti. A eto, međutim, trebalo je da ovo pročitam pa da shvatim šta mi je u životu značilo to ime — koliko mi je samo ta pesnikinja izmamila ushićenja, obožavanja u ono vreme, koliko mnogo radosti i sreće mi je tada dala! Imam smelosti da upotrebim baš svaku od ovih reči, jer upravo je tako bilo, doslovno. Ona je jedan od naših savremenika (to jest *naših*), u pravom smislu — jedan od onih idealista tridesetih i četrdesetih godina. To je jedno od onih imena ovog našeg moćnog, samouverenog i, u isto vreme, bolesnog veka ispunjenog nejasnim idealima i neostvarivim željama — jedno od onih imena koja su se pojavila tamo kod svojih, u svojoj zemlji, u »zemlji svetih čuda« koja su fascinirala u nas — u našoj večnoj Rusiji koja se neprestano formira — misao, ljubav, svetu i zahvalnu moć oduševljenja, živi život i sva ona nama draga uverenja. I mi ne bi trebalo da žalimo zbog toga: slaveći ovakva imena i klanjajući se pred njima, Rusi su služili, i služe i danas, onome što je njihovo stvarno pozvanje. Neka se niko ne čudi ovakvim mojim rečima, posebno ovim o Žorž

Sand, o kojoj i danas može da se spori i koju su već upola, ako ne i bezmalo u celini, već uspeli da zaborave; ona je svoje učinila u nas još u svoje vreme, i ko će je se danas setiti nad njenim grobom ako to nećemo mi, njeni savremenici iz celoga sveta? Mi Rusi imamo dve domovine: našu Rusiju i Evropu, čak i onda kad se nazivamo slovenofilima — neka se oni ne ljute na mene zbog ovoga. Protiv ovoga se ne može sporiti, i ne bi trebalo. Najveće među najvećim pozvanjima koje su Rusi već shvatili, pozvanje važno za budućnost, jeste opšteljudsko pozvanje, služenje celom čovečanstvu — ne samo Rusiji, ne samo slovenstvu uopšte, već čovečanstvu u celini. Porazmislite samo, i priznaćete i sami da su slovenofili priznavali to isto — eto, zbog toga su i zahtevali od nas da budemo čvršći i odgovorniji kao Rusi; zbog toga, dakle, što su shvatali da je ljubav prema celom čovečanstvu najvažnija lična, individualna crta i suština po zvanja u Rusa. Uostalom, sve ovo zahteva još dosta objašnjenja: služenje opšteljudskoj ideji i bezbrižno skitanje po Evropi posle dobrovoljnog i brzopletog napuštanja domovine, jesu dve potpuno suprotne stvari — a to se sve dosad mešalo. Mnogo, mnogo onoga što smo mi uzeli iz Evrope i što smo preneli u nas nije kopirano onako kao što čine sluge pred gospodarima i kako zahtevaju Potugini — mi smo sve to prikalemili na naš organizam, uneli u naše telo i u našu krv, a ponešto smo čak proživeli i propatili i sami, *samostalno*, isto onako kao i oni tamo, na Zapadu — kojima je sve to bilo nešto svoje, blisko. Evropljani to neće ni po koju cenu da poveruju — oni nas ne poznaju, a zasad je tako i bolje. Utoliko će se neprimetnije i mirnije dovršiti onaj obavezni proces koji će kasnije zadiviti ceo svet. A baš taj proces se može jasnije, nekako opipljivije pratiti, delimice, na našem odnosu prema književnostima drugih naroda. Njihovi su pesnici nama, barem većini naših obrazovanih ljudi, isto tako bliski kao i njima tamo na Zapadu. Tvrdim to i ponavljam da će svaki evropski pesnik, mislilac ili filantrop, osim u svojoj zemlji, najbolje biti shvaćen i najprisnije primljen u nas, u Rusiji. Šekspir, Bajron, Valter Skot, Dickens — bliži su i razumljiviji Rusima nego, na primer, Nemcima — iako, naravno, u nas nema ni desetog dela primeraka njihovih dela u prevodu nego što ih ima tamo, u toj knjigama bogatoj Nemačkoj. Francuski Konvent je, 1793-će godine, uputio povelju o pravu građanstva *au poete allemand Schiller, l'ami de l'humanite*^[50], i to je bio, naravno, divan, veličanstven i proročki gest, ali on nije ni mogao da pomisli da je na drugom kraju Evrope, u varvarskoj Rusiji taj isti Šiler mnogo nacionalniji i bliži ruskim varvarima nego ljudima u toj Francuskoj gde su u to vreme, pa i mnogo kasnije u toku našega veka,

Šilera — francuskog građanina i *l'ami de l'humanite* poznavali samo profesori književnosti pa čak ne i sve oni, i to samo kojekako. A u nas je on, uz Žukovskog, prirastao za srce svakog Rusa, on je ostavio pečat na dušama i označava ceo period našega razvitka. Taj ruski odnos prema književnostima drugih naroda jeste jedna pojava koja se dosad gotovo i nije sretala u drugih u toku istorije uopšte i, ako je tako nešto čisto naša ruska osobina, onda je potrebno biti šovinist i patriot koji drugoga vređa pa moći nešto kazati protiv takve pojave — naprotiv, onu proročku činjenicu, koja najviše obećava u nagađanjima o našoj budućnosti, ova pojava potvrđuje. O, naravno, mnogi će se nasmejati, može biti, kad budu pročitali ovo gore, kad budu videli koliki značaj pridajem Žorž Sand, ali oni neće biti u pravu: prošlo je već mnogo vremena od svih tih zbivanja, i sama Žorž Sand je umrla kao sedamdesetogodišnja starica, nadživevši, može biti, i sopstvenu slavu. No, sve ono što je u pojavi te pesnikinje predstavljalo »novu reč«, sve ono što je bilo »opšteljudsko« — sve je odmah u ono vreme našlo odjeka u nas, u našoj Rusiji, i taj odjek je bio snažan i značajan, sve to nas nije mimoišlo, što samo dokazuje da je svaki pesnik — novator, obnovitelj Evrope, svaki onaj ko se tamo pojavio, ko je zablistao svojom mišlju — morao da bude i naš ruski pesnik, ruski mislilac, ruska snaga. Uostalom, nemam namere da pišem kritički tekst o Žorž Sand, samo hoću da pokojnici koja odlazi od nas kažem nekoliko reči oproštaja nad njenim grobom.

II

NEKOLIKO REČI O ŽORŽ SAND

Pojaва Žorž Sand u književnosti podudara se s godinama moje najranije mladosti, i ja se radujem što tome ima već toliko vremena, jer sada, posle trideset i više godina, može se o tome govoriti gotovo sasvim otvoreno. Valja znati da je tada jedino to i bilo dozvoljeno: to jest, romani, sve ostalo, bezmalo svaka misao, osobito ona koja je dolazila iz Francuske — bilo je

najstrože zabranjeno. O, naravno, veoma često nisu umeli da vide kako valja, i odakle su i mogli da nauče tako nešto: i Meternih nije to umeo, a kamoli naši podražavaoci. Zato su se i provlačile »strašne stvari« (na primer, prošao je tako ceo Bjelinski). I, kao nekakva nadoknada za to, osobito kasnije i pred kraj, u strahu da ne pogreše, počeli su da zabranjuju gotovo sve redom, i sve se završilo, kao što je poznato, onim manifestacijama s transparentima. No, romani su ipak bili dozvoljavani i u početku i kasnije, gotovo do pred sam kraj tog perioda, i, evo, baš u slučaju Žorž Sand, čuvari su mnogo šta prevideli, i tu su učinili mnoge propuste. Sećate li se ovih stihova:

Tomove Tjera i Raboa
On je napamet znao,
poput besnog Miraboa,
slobodi je himne klicao!

Ovi su stihovi neobično talentovani, oni će zauvek ostati, jer su oni nešto istorijsko; oni su utoliko dragoceniji jer ih je napisao Denis Davidov, pesnik, književnik i čestiti Rus. I ako je već i sam Denis Davidov — i to koga, Tjera upravo (zbog *Istorije revolucije*, razume se) — tada smatrao opasnim i morao da ga stavi u pesmu zajedno s nekim Raboom (postojao je i takav, verovatno, nešto nisam siguran), onda je jasno da je tada malo šta moglo da bude zvanično dozvoljeno. I šta je izašlo iz toga: to što je stiglo tada do nas pod imenom romana ne samo što je poslužilo stvari, nego je bilo, u ono vreme, najopasnija »forma« — jer onaj Rabo tada nije, možda, mogao da računa na veliki broj sledbenika i obožavalaca, a Žorž Sand ih je imala na hiljade. Ovde valja imati na umu i to da se u nas, bez obzira na nekakve Magnicke i Liprande, još u prošlom veku odmah i brzo znalo o svakom duhovnom pokretu u Evropi; viši slojevi naše inteligencije su prenosili masama sve to, svim ljudima koji su znali da misle i koje je ovo interesovalo. Tako je bilo i s evropskim pokretima tridesetih godina. Velike pojave u evropskim književnostima s početka tridesetih godina su u nas veoma brzo bile poznate. Bila su poznata imena mnogih novih govornika koji su se tek javljali: imena istoričara, tribuna, profesora. Čak je, makar delimice i kako-tako, bilo poznato i to kuda smeru taj pokret. I, tako, s

posebnim elanom se taj pokret manifestovao u umetnosti — u romanu, i najviše u delima Žorž Sand. Istina, još pre pojave njenih romana na ruskom jeziku, Senkovski i Bulgarin su upozoravali rusku publiku da se toga čuva. Posebno su plašili ruske dame time što su govorili da ona ide u pantalonama, pominjali su iskvarenost, pokušavali su da je prikažu smešnom. Senkovski, koji se i sam spremao da prevodi Žorž Sand za svoj časopis *Biblioteka — salon čitalaca*, počeo je u štampi da je zove »g-đa Jegor Sand« i, izgleda, bio je zadovoljan ovom svojom duhovitošću. Kasnije, u toku 48-me godine, Bulgarin je u *Severnoj pčeli* pisao kako ona svakog dana u društvu Pjera Lerua, pijanči po krčmama kraj gradske rampe, kako učestvuje u »atinskim« večerima u ministarstvu unutrašnjih poslova kod razbojnika i ministra unutrašnjih poslova Ledri-Rolena. Ja sam sve to lično čitao, i veoma dobro se toga sećam. Ali tada, 48-me godine, Žorž Sand je već bila poznata gotovo celokupnoj čitalačkoj publici, i Bulgarinu niko nije verovao. Ona se pojavila prvi put na ruskom jeziku negde oko sredine tridesetih godina — žao mi je što ne znam, zaboravio sam kad je i koje njeno delo bilo prvi put u nas prevedeno, ali, bez obzira na sve to, utisak je bio zadivljujuće snažan. Mislim da je svakog mladića, isto ovako kao i mene, morala tada da zadivi ta čedna i uzvišena čistota tipova i ideala, ona skromna i ljupka mirnoća kazivanja — i, eto, takva žena, navodno, hoda u pantalonama i pijanči! Bilo mi je, mislim, šesnaest godina kad sam prvi put pročitao njenu pripovetku *Uskok* — jedno od najdivnijih njenih ranih dela. Sećam se, cele noći sam bio kao u groznici. Mislim da neću pogrešiti ako kažem da je barem sudeći prema mojim sećanjima, Žorž Sand odmah zauzela u nas, u ono vreme, gotovo prvo mesto u onoj plejadi pisaca koji su se tada pojavili i postali slavni u Evropi. Čak i Dickens, koji se u nas pojavio istovremeno s njom, što se tiče pažnje publike, nije mogao s njom da se takmiči. Ne govorim o Balzaku koji se pojavio pre nje i koji je, međutim, tridesetih godina dao takva dela kao što su *Evgenija Grande* i *Čiča Gorio* (prema kome je Bjelinski bio tako nepravedan — on apsolutno nije shvatio njegov značaj za francusku književnost). Uostalom, sve ovo ne govorim s tačke gledišta nekakvih kritičkih procenjivanja; ja ovde govorim, jednostavno, prema sećanjima o ukusima ondašnje mase ruskih čitalaca, o onim neposrednim utiscima koje su ljudi onda primali. Najvažnije je to što je čitalac umeo da nađe, čak i u romanima, sve ono što su od njega tada onako skrivali. Barem negde polovinom četrdesetih godina, u nas je čak i masi čitalaca makar delimice bilo poznato da je Žorž Sand jedan od najblistavijih i najboljih

predstavnik onog niza tadašnjih novih ljudi na Zapadu koji su počeli neposrednu negaciju svih onih »pozitivnih« tekovina s kojima je završavala svoj vek krvava francuska (tačnije, i evropska) revolucija s kraja prošloga stoleća. Posle njenog završetka (posle Napoleona I), pojavili su se novi pokušaji da se iskažu nove težnje i novi ideali. Napredni ljudi su sasvim dobro razumeli da se despotizam jednostavno obnovio desilo se samo ono *Ote-toi de la, que je m'y mette*, novi pobednici (buržui) su bili gori od ranijih despota (plemića), a »sloboda, jednakost i bratstvo« su postale samo bombaste fraze — i ništa više. Štaviše, pojavila su se i takva učenja prema kojima su ove bombaste fraze postale još i nemoguć ne, pretvorene u nemoguće formule. Pobednici su pominjali i izgovarali ove tri svete reči s podsmehom, pa se čak tada pojavila i nauka (ekonomisti), u licu najboljih svojih predstavnika, koji su nudili neku tobož novu reč — da pomogne onom podsmehu i da još više osudi utopijski smisao onih triju reči u ime kojih je bilo proliveno toliko krvi. Tako su se, pored pobednika, počela viđati sumorna i tužna lica ko ja su ulivala strah pobednicima. I, eto, baš u takvo vreme odjednom se javila stvarno nova reč, zablistale su nove nade: pojavili su se ljudi koji su otvoreno izjavljivali da se sve zaustavilo naprasno i na pola puta, da ništa nije po stignuto političkom smenom vlasti koju su izvršili pobednici, celu stvar valja — tvrdili su oni — nastaviti, preporod čovečanstva valja da ide radikalno u smem socijalnih promena. O, naravno, uporedo s ovakvim zahtevima javilo se i celo mnoštvo najpogubnijih i najnakaznijih teorija, ali osnovno je bilo to da je nova nada opet zablistala, da se nova vera ponovo oglašavala. Istorija tog pokreta je poznata, on traje sve do danas i, izgleda, nema namere da uskoro okonča svoje aktivnosti.

Uopšte nemam namere da ovde govorim za i protiv svega toga, želim samo da odredim pravo mesto Žorž Sand u okviru toga pokreta. Ona je imala svoje mesto već na samom početku toga pokreta. Tada su o njoj u Evropi govorili da ona brani novi položaj žene, da propoveda o »pravima slobodnih žena« (to je izraz Senkovskog o njoj); ali, to nije bilo sasvim tačno, jer ona nije propovedala samo o ženskim pravima, nije ona izmišljala nikakvu »slobodnu ženu«. Žorž Sand je pripadala pokretu u celini, a ne samo onim strujama koje su se borile za prava žene. Istina, ona je i sama bila žena i, prirodno, više je volela da prikazuje *junakinje* nego *junake* pa bi, prema tome žene celoga sveta sada trebalo da obuku crninu u znak žalosti za njom, jer umrla. je jedna od njihovih najplemenitijih predstavnica i, osim toga, žena kakve po snazi uma i talenta nije dosad bilo — to ime je postalo deo

istorije, i ono neće iščeznuti, niti će biti zaboravljeno među ljudima u Evropi.

Što se, pak, tiče njenih junakinja — ponavljam to još jednom — ja sam bio još od samog početka, još od vremena kad mi je bilo šesnaest godina, zadivljen neobičnom protivrečnošću između svega onoga što su o njoj pisali i govorili i onoga što sam sam stvarno zapažao. Doista mnoge, barem većina njenih junakinja, tipovi su takve uzvišene moralne snage kakva se i ne može zamisliti ako u samoj duši pesnika ne bi bilo visokih moralnih zahteva, takvih junakinja ne može biti ako u samoj duši nema uzvišenog osećanja dužnosti, ako nema razumevanja za plemenitu lepotu milosrđa, trpljenja i pravednosti. Istina, pored milosrđa, trpljenja i pravednosti, ima u njih i neobične oholosti u željama i u njihovom protestu, ali ta je oholost nešto dragoceno, jer ona proističe iz one najviše istine bez koje se čovečanstvo nikad ne bi moglo održati na visinama svojih moralnih principa. Ta oholost nije mržnja *quand meme*, koja polazi od toga da sam ja, navodno, bolji od tebe, a ti gori od mene — to je samo osećanje one najčednije nemogućnosti izmirenja s nepravdom i porokom, iako — ponoviću to još jednom — takvo osećanje ne isključuje ni sve praštanje ni milosrđe, pa i više od toga, srazmerno toj oholosti čovek dobrovoljno prihvata i najveće obaveze. Njene junakinje su žudele za žrtvovanjem, za podvizima. Meni su se tada, u njenim prvim delima, posebno sviđali tipovi nekih devojaka koje su bile prikazane u venecijanskim pri čama, kako se tada govorilo (kakvima pripadaju *Uskok* i *Aldini*), koje su dostigle svoj vrhunac, potom u romanu *Žana*, genijalnom delu koje je blistavo rešenje onog istorijskog problema vezanog za Jovanku Orleanku. Ona nam je u liku savremene seoske devojke prikazala istorijsku pojavu Jovanke Orleanke, i očito je opravdala stvamu mogućnost te veličanstvene i čudesne istorijske pojave — taj je zada tak čisto žoržsandovski, jer niko od savremenih pisaca osim nje nema u duši takvu čistu viziju nevine devojke — devojke koja je čista i moćna upravo u toj svojoj nevinosti. Svi ovi tipovi devojaka, o kojima sam gore nešto rekao, slede i u drugim delima isti cilj, vezuju se za jednu istu temu (uostalom, nije reč samo o devojkama: ta se tema kasnije ponavlja i u divnoj pripovesti *La Marquise*, koja takođe pripada ranim delima).

Prikazuje se iskrena, čestita ali neiskusna priroda mladog ženskog bića, s onom svojom ponosnom čednošću koja se ne plaši da će se uprljati u dodiru s porokom, koja se ne plaši da će se uprljati čak ni u čeljustima samog poroka. Žeđ za plemenitim žrtvovanjem (koje se, reklo bi se, baš od nje

očekuje) obuzima srce mlade devojke, i ona ne razmišlja više o sebi, više ne štedi sebe, ona nekoristoljubivo i samopregorno, odjednom i neustrašivo, preduzima onaj najopasniji i kobni korak. Sve što ona kasnije viđa i sreće, nju ne zbunjuje nimalo, niti je plaši: naprotiv, sve to podiže herojstvo u mladom srcu koje je prvi put shvatilo svoje moći — moći nevinosti, poštenja i čistote — sve to udvostručuje energiju i pokazuje na nove puteve, sve to otvara nove horizonte koje hrabri i mladi um dotad nije slutio — onaj mladi um koji još nije uprljao sebe ustupcima u životu. Pri tom imamo uvek besprekornu i ljupku formu poeme: Žorž Sand je tada volela da svoje poeme završava *srećno*, pobedom nevinosti, iskrenosti i onog mladalačkog neustrašivog poštenja. Zar su takvi likovi mogli da unesu nemir, da izazovu sumnje i strah? Naprotiv, i najstroži očevi i majke su počeli da dozvoljavaju da se u porodičnom krugu čita Žorž Sand, i oni su se sami pitali: »Ta zbog čega o njoj tako govore?« No, tu su se baš i pojavili oni glasovi upozorenja koji su naglašavali da se, eto, »baš u toj oholosti ženskih težnji, u toj nepomirljivosti između čednosti i poroka, u tom odricanju svake mogućnosti nekakvog ustupka poroku, u toj neustrašivosti s kojom nevinost kreće u borbu i gleda otvoreno u oči nepravdi — i skriva otrov, budući otrov ženskog protesta i težnje žena za emancipacijom«. No, pa šta! Možda su o otrovu i opravda no počeli da govore, zaista se počeo javljati nekakav otrov; ali, šta je taj otrov trebalo da uništi, šta je trebalo od tog otrova da strada, a šta da se sačuva — eto, to je tada bilo pitanje koje se postavilo i koje nije bilo moguće tako brzo rešiti.

*

Danas su već odavno ta pitanja rešena (tako izgleda) Uzgred valja istaći da su, negde oko sredine četrdesetih godina, slava Žorž Sand i vera u moć njenog genija stajali veoma visoko, tako visoko da smo mi, njeni savremenici, očekivali od nje nešto neuporedivo veće u budućnosti, nekakvu novu reč koja je bila dotad nešto nepoznato, očekivali smo čak i tako nešto što će sve, i to konačno, rešiti. Te nade se nisu ostvarile: videlo se da je ona već tada, krajem četrdesetih godina, rekla sve što je imala da kaže, i zbog toga se sada o njoj, nad njenim svežim grobom, može reći poslednja reč.

Žorž Sand nije mislilac, ali ona je bila jedna vidovita priroda koja je umela da sluti (ako je dopušteno da se izrazim ovakvom lepršavom frazom) srećni ju budućnost koja očekuje čovečanstvo, ona je hrabro i u dnu duše bila uverena da će se ti ideali ostvariti, ona je u to bila uverena celog svog života

— jer je i sama nosila mogućnosti da se takvi ideali pojave, mogućnosti te vrste skrivale su se u njenoj duši. Takvu veru do kraja obično mogu da sačuvaju samo uzvišene duše, samo istinski čovekoljupci. Žorž Sand je umrla kao deist sa snažnom verom u Boga i besmrtnost svoga života, ali tako nešto za nju reći — malo je: ona je pored toga, bila i najveća hrišćanka među svim svojim vršnjakinjama i savremenici — ondašnjim francuskim piscima, iako formalno (kao katolik) nije ispovedala Hrista. Naravno, kao Francuskinja, u skladu s važećim pojmovima među svojim sugrađanima, ona nije mogla svesno da prihvata ideju prema kojoj »u svoj vaseljeni nema imena, osim imena Njegovog, kojim čovek može da se spasi« — osnovnu ideju pravoslavlja, no bez obzira na prividnu i formalnu protivrečnost, to moram da ponovim, Žorž Sand je bila, možda, jedna od najvernijih Hristovih sledbenica, i sama ne znajući za to. Ona je svoj socijalizam, svoje nade i svoje ideale temeljila na ljudskom moralnom osećanju, na ljudskim duhovnim težnjama, na onoj žudnji za savršenstvom i čistotom, a ne na onoj potrebi za socijalnim mravinjakom. Ona je neograničeno verovala u ljudsku ličnost (čak i u njenu besmrtnost), ona je celoga života uzdizala i širila pred stavu o njoj, u svakom svom delu, i tako se slagala, svojom mišlju i svojim osećanjem, s jednom od najbitnijih ideja hrišćanstva — i isticala, dakle, tu ljudsku ličnost i njenu slobodu (naravno, i njenu odgovornost). Otuda u nje priznanje dužnosti i strogi moralni zahtevi u vezi s tim, otuda potpuno priznavanje čovekove odgovornosti. I verovatno nije bilo pisca i mislioca u Francuskoj njenoga vremena koji je tako jasno shvatao da »ne živi čovek samo od hleba jedinoga«. Što se tiče oholosti njenih zahteva i njenoga protesta — to moram opet da ponovim — ta oholost nije nikad isključivala milosrđe, praštanje uvrede, pa čak i beskrajno trpljenje koje se zasniva na dubokom saosećanju za onoga ko nanosi uvredu — naprotiv, Žorž Sand se ne jednom oduševljavala lepotom tih istina, ona je toliko puta prikazala likove koji su spremni da vole, koji su spremni da praštaju. Pišu o njoj da je umrla kao nežna majka koja se trudila do kraja svoga života, kao prijatelj okolnih seljana, kažu da su je prijatelji bezgranično voleli. Izgleda, bila je delimice sklona da posebno ceni aristokratizam svoga porekla (ona po majci vodi poreklo od kraljevske saksonske kuće), ali, ako je to tačno, ako je ona cenila aristokratizam ljudi, ona je to sve zasnivala isključivo na savršenstvu ljudske duše: ona nije mogla da ne voli ono što je veliko, ona nije mogla da se pomiri s onim što je nisko, ona nije izneveravala svoju ideju — i, eto, u tom smislu je moguće da je bila nešto više ohola. Istina, ona nije volela da u

svojim romanima prikazuje ponižene, pravednike koji trpe. »jurodive« i odbačene — čega ima u romanima velikog hrišćanina Dikensa — naprotiv, ona je svoje junakinje isticala kao gorde i ohole carice. Ona je to volela, i tu osobenost valja istaći, ona je dosta karakteristična.

GLAVA DRUGA

I

MOJ PARADOKS

Ponovo sučeljavanje s Evropom (o, nije to još rat: imamo mi do rata — to jest Rusija — još dosta), opet je na sceni ono beskrajno istočno pitanje, opet na Ruse u Evropi gledaju s nepoverenjem... No,, zbog čega bismo i tražili nekakvo poverenje Evrope? Zar je Evropa nekad gledala na Ruse s poverenjem, zar ona uopšte može da gleda na nas s poverenjem i bez mržnje? O, razume se, *jednom* će se takvo gledanje izmeniti, pogledaće nas Evropa i probaćće nas i na drugi način, i o tom *jednom* je veoma, veoma potrebno progovoriti — no zasad meni pada na pamet jedno drugo, nekako sporednije i marginalnije, pitanje, i nema tome mnogo, ja sam se bio prihvatio da na njega nađem odgovor. Neka se sa mnom niko ne složi, ali ja sam uveren da sam, makar delimice, u pravu. Rekao sam već: Ruse u Evropi ne vole. Da nas ne vole, to niko ne može sporiti, ali ima i nešto drugo — nas u Evropi optužuju, sve nas Ruse gotovo u celini, da smo strašni liberali — pa i strašnije od toga, da smo revolucionari, da smo uvek skloni da se ujedinito pre s destruktivnim nego s konzervativnim elementima u Evropi. Zbog toga mnogi Evropljani gledaju na nas s podsmehom, s visine i neprijateljski: oni ne razumeju zbog čega smo mi u *tudim stvarima* negatori, oni nam potpuno ukidaju pravo da bu demo negatori-Evropljani, na osnovu toga što nam ne priznaju pravo pripadnosti »civilizaciji«. Oni u nama vide, najpre, varvare koji se kreću po Evropi, i koji se raduju ako ima gde što da se sruši i razori

— da se razori onako zbog razaranja, samo zbog zadovoljstva da se gleda kako se nešto razara; mi smo za njih divljačka horda, kao Huni, koji su uvek bili spremni da navale na drevni Rim i da razore svetinju, i koji nisu imali nikakvu predstavu o tome kakva je dragocenost koju oni uništavaju. Da su se Rusi zaista u svojoj većini deklarirali pred Evropom kao liberali — to je istina, i, čak, to je i čudno. Je li neko nekad sebi postavio pitanje: zbog čega je to tako? Zbog čega su se devet desetina Rusa u toku našega veka, koji su sticali kulturu u Evropi, uvek pristupali onom sloju Evropljana koji je bio liberalno nastrojen, »levici«, to jest uvek onom sloju koji je i sam poricao svoju kulturu, svoju civilizaciju, u većoj ili manjoj meri, naravno — ono što je Tjer odricao civilizaciji i što joj je odricala Pariska komuna od 1871. godine — to su potpuno dve različite stvari. Tako su, »manje ili više«, i Rusi liberalno nastrojeni u Evropi, pa ipak — to moram ponoviti — oni su, više nego Evropljani, skloni da se od početka priključe krajnjoj levici nego da budu na nekim nižim stepenima liberalizma — rečju, takvih kao što je Tjer među Rusima ima znatno manje nego komunara. I, imajte na umu, to uopšte nisu nekakve vetrogonje, barem nisu svi ti ljudi vetrogonje, to su često ljudi koji imaju solidan i civilizovan izgled, ponekad su to čak i ministri. Ali, tom izgledu Evropljani i ne veruju mnogo: *Grattez le Russe, et vous verrez le Tartare* — kažu oni — (Zagrabite Rusa, i naći ćete u njemu Tatarina). Sve je to, može biti, i tačno ali evo šta meni još pada na pamet: da li Rusi u većini, u svojim odnosima s Evropom, pripadaju krajnjoj levici zato što su oni Tatari i što vole rušenje kao divljaci, ili ih možda pokreću i neki drugi motivi — evo, to je pitanje! — i, složićete se, to je veoma zanimljivo pitanje. Naše konfrontacije s Evropom bliže se kraju: uloga »prozora u Evropu« se završava, nastupa nešto drugo, barem valja da nastupi, i to je sada svakome jasno ko je uopšte u stanju da razmišlja. Rečju, mi sve više osećamo da se moramo pripremati za nešto, za neki mnogo originalniji susret s Evropom nego što je bio onaj dosadašnji u vezi s istočnim pitanjem s nekim još i drugačijim pitanjima u vezi s nečim drugim, ko bi to mogao znati...! I, eto, zbog toga sva ovakva pitanja, sva proučavanja, čak i nagađanja i paradoksi mogu da budu zanimljivi, i već zato što bi mogli da pobude neku novu misao. A zar nije zanimljiva pojava da upravo oni Rusi, koji sebe u najvećoj meri smatraju Evropljanima u nas, sebe nazivaju »zapadnjacima«, oni su hvalisavi zbog tog naziva i ponose se zbog njega, oni onu drugu polovinu našeg sveta zadirkuju i izazivaju zbog njihove — toga drugog dela — sklonosti, zbog kvasa koji vole da piju, zbog gunjeva koji

nose — zar nije to zanimljivo, ponovo kažem, što baš ti, pre svih drugih, stupaju u redove negatora civilizacije, u redove onih koji civilizaciju razaraju, što upravo takvi pristupaju »krajnjoj levici« i — sve to nikoga u Rusiji ne čudi, niti se to kad nametalo u obliku nekog pitanja? Zar nije to zanimljivo?

Reći ću otvoreno: imam odgovor na to, ali svoju ideju neću da dokazujem, izložiću je letimice samo, nastojaću samo da istaknem fakta. A to nije potrebno ni dokazivati, ako ni zbog čega drugog ono stoga što čovek i ne može sve da dokaže.

Evo šta se meni čini: ne progovara li iz te činjenice (to jest iz tog vezivanja naših najstrasnijih zapadnjaka za krajnju levicu, što će reći za tabor onih koji negiraju Evropu) onaj protest ruske duše protiv evropske kulture koja joj je oduvek, još od Petrovih vremena, bila tuđa, veoma tuđa? Ja upravo mislim da je tako. O, naravno, taj je proces trajao sve vreme nesvesno, ali važno je to da rusko čulo i rusko osećanje nisu prestajali, nisu zastajali: ruska duša je, makar i nesvesno, protestovala u ime ruskog duha u ime ugroženog ruskog principa! Naravno, neko će mi reći da se ovde čovek nema čemu radovati ako je i tako bilo: »negator je — Hun, varvarin, Tatarin — negirao ne u ime nečeg višeg, nego u ime onog što je on dotad i bio, on ni u toku cela dva veka nije umeo da pojmi te evropske visine«. Nema sumnje, tako će mi prigovoriti. Slažem se da je to pitanje, ali nemam namere da na njega odgovaram — samo ću otvoreno izjaviti da pretpostavku o »Tatarinu« apsolutno odbacujem. O, naravno, ko je taj danas među Rusima, naročito danas kad je sve to prošlo (taj je period nepovratno prošao), ko bi imao snage da negira Petrovo delo, da ne priznaje onaj »prozor« otvoren prema Evropi da ustaje protiv svega toga i da sanja o drevnom moskovskom carstvu? Nije uopšte reč o tome, niti zbog toga sve ovo govorim, nego je reč o ovome: ma koliko bilo lepo i korisno sve ono što smo mi videli gledajući kroz onaj »prozorčić«, ne bi trebalo zaboraviti da je u svemu tome bilo i mnogo onog rđavog i lošeg, i rusko osećanje se protiv toga bunilo — protiv toga ono, zapravo, nije prestajalo da se buni (iako se i ono toliko zanelo da u većini slučajeva ni samo nije znalo šta čini), ruski duh je protestovao ne zbog svog »tatarstva«, nego doista i vrlo verovatno zato što je osećao da u sebi čuva nešto i uzvišenije i lepše od svega onoga što je moglo da se vidi kroz onaj prozorčić.. No, razume se, ruski duh nije protestovao protiv svega: dobili smo mnogo prekrasnih stvari, i ne želimo da budemo nezahvalni, ali

protestovalo se protiv polovine svega onoga, barem tako je moralo da bude...

Ponoviću, sve se to zbivalo na veoma originalan način: baš oni najvatreniji naši zapadnjaci, oni borci za reforme, bivali su u isto vreme negatori Evrope, oni su stupali u redove krajnje levice... I, eto, ispalo je tako da smo tako sami sebe označili kao najrevnosnije Ruse, kao borce za Rusiju i ruski duh, čemu bi se oni, naravno — da im je u svoje vreme tako nešto bilo rečeno — ili nasmejali ili bi se zbog svega toga užasnuli. Nema sumnje, oni nisu bili svesni nikakve svoje superiornosti protesta; naprotiv oni su sve vreme, u toku cela dva veka, odricali tu superiornost, i ne samo nju nego su odricali i poštovanje prema sebi (da, bilo je i tako gorljivih!), i to u tolikoj meri, pa su time izazivali čuđenje u Evropi; i ispalo je, eto, da su se oni pokazali kao pravi Rusi. Eto, takva moja nagađanja i slutnje nazivam mojim paradoksom.

Bjelinski, na primer, koji je bio od onih priroda koje se strasno oduševljavaju, među prvima je pristupio evropskim socijalistima koji odriču ceo sistem evropske civilizacije, a eto, međutim, u nas u književnosti ruskoj on je do kraja ratovao protiv slovenofila, očito u ime nečeg sasvim suprotnog. Kako bi se on začudio da su mu ti isti slovenofili u to doba rekli da je baš on, takav kakav je odlučni borac za rusku istinu, za ruski individualitet, za ruske principe dakle, za sve ono što je odricao u Rusiji u ime Evrope i što je smatrao običnom pričom — šta bi bilo da su mogli da mu dokažu kako je upravo on u izvesnom smislu pravi konzervativac, eto, baš zato što je on, recimo. u Evropi socijalist i revolucionar? Ta doista, sve je to tako i bilo. Tu se dogodila velika greška, i to nekako na dvema stranama — pre svega, svi ti tadašnji zapadnjaci su mešali Rusiju i Evropu, oni su Rusiju ozbiljno uzimali kao Evropu — i, odričući Evropu i njen sistem, mislili su da se isto takvo odricanje može primeniti i kad je reč o Rusiji — ali, Rusija uopšte nije bila Evropa, ona je samo nosila evropsko odelo, a pod odelom se nalazilo jedno sasvim drugo biće. Slovenofili su upravo neposredno ukazivali da Rusija nije Evropa, nego neko sasvim drugačije etničko biće; oni su ukazivali da se ne može ovako, kako čine zapadnjaci, izjednačavati nešto što među sobom ne liči i što se međusobno ne može porediti; sve ono što se može primeniti u Evropi, ne mora da bude pogodno i za Rusiju — sve što zapadnjaci cene u Evropi, svega toga već odavno ima u Rusiji, barem u zametku i u obliku mogućnosti, ali, naravno ne u revolucionarnom obliku, nego u onom obliku u kojem ideje opšteljudskog preporoda i moraju da se

pojave: u obliku božanske istine, u obliku Hristove istine koja će se jednom ostvariti na zemlji, i koju nam zasad u celosti čuva pravoslavlje. Oni su pozivali da se Rusija prvo prosveti, pa da se posle toga izvode zaključci, ali tada nije bilo vremena za učenje i, istina, nije bilo ni sredstava. I ko je onda nešto znao o Rusiji? Slovenofili su, naravno, znali sto puta više od zapadnjaka (no, i to je *minimum*), ali i oni su postupali nasumce, spekulativno i apstraktno, oslanjajući se najviše na svoje izvanredno prefinjeno čulo. Neka mogućnost da se nešto nauči pojavila se tek u poslednjih dvadeset godina: ali, ko čak i danas o Rusiji nešto zna? Jedva nešto počne da se proučava, tek što se postavi neko ozbiljnije pitanje — i svi se u nas upuste u razmirice, u neslaganja. Evo, ponovo se sada otvara istočno pitanje: priznajte sami, ima li u nas mnogo ljudi — i ko su to — koji bi bili spremni da se slože u vezi s tim zbog njegovog rešenja? I to oko tako velikog, nacionalnog, odlučujućeg i kobnog našeg problema! I kakvo istočno pitanje! Šta će nam takva velika pitanja! Pogledajte stotine drugih, i hiljade, naših unutrašnjih, svakodnevnih, tekućih pitanja — svuda zapažate opšte kolebanje, nesigurnost u postavljanju samog pitanja, nevičnost u ozbiljnim stvarima! Evo, Rusija ostaje bez šuma, mužici i spahije seku šume kao da su se ostrvili. Sigurno se zna da se ona prodaje za deseti deo vrednosti cene, a uz to: hoće li ponude još dugo potrajati? Naša deca neće još stasati, a na tržištu će biti već deset puta manje drveta. Šta će od toga ispasti, možda i propast? No, usudite se, recite nešto u vezi s ograničavanjem prava korišćenja šuma, i videćete šta će vam reći! Pomenuće vam, s jedne strane, državne i nacionalne potrebe, a s druge strane, narušavanje prava svojine — dakle, opet dve suprotne ideje. Odmah će se pojaviti dva tabora, i ne zna se, naravno, kome će se prikloniti liberalni tabor, sa svojim mišljenjem koje o svemu odlučuje. I hoće li biti samo dva tabora? I tako, stvar će se vući dugo. Neko je napravio i šalu u današnjem liberalističkom duhu: da nema zla bez dobra, pa, eto, ako i poseku šume sasvim, biće i od toga neke koristi — konačno će biti ukinute telesne kazne šibama, jer mesne sudije neće imati gde da uberu šibe za šibanje mužika i žena koji su nešto skrivili. Razume se, to je utešno, ali nešto ne mogu u to da poverujem: ako šuma više ne bude, za šibanje će se uvek toliko naći — počće makar iz inostranstva da uvoze. Druga stvar: Jevreji postaju posednici i, evo, svuda već viču i pišu kako oni umrtvljuju tlo Rusije, jer Jevrejin, kad utroši kapital za kupovinu imanja, odmah krene — da bi povratio kapital s procentima — da isušuje i da cedi sve moći i sve mogućnosti kupljene zemlje. No, usudite se da kažete nešto

protiv toga — svi će odmah graknuti o narušavanju principa slobode ekonomske inicijative i građanske ravnopravnosti. Kakva ravnopravnost kad imate javno pred očima talmudističku *status in statu* koja je pre svega i u prvom planu, nije tu reč samo o upropašćivanju tla, nego i upropašćivanju koje očekuje našeg mušika što se oslobodio spahija, ali koji je potpao brzo pod vlast mnogo gorih gospodara — pod vlast tih novih spahija koji su već uspeli da isisaju sokove iz naših mušika zapadnih krajeva, koji danas ne kupuju samo imanja nego i liberalno mnjenje, i to rade veoma uspešno. Zbog čega se sve to u nas događa? Odakle tolika neodlučnost, toliko nesloge prilikom donošenja odluke, bilo kakve odluke (i imajte na umu — to je istina)? Prema mom mišljenju, to nikako nije zbog naše bezdarnosti, niti zbog naše nesposobnosti da vodimo poslove — to sve dolazi zbog našeg nepoznavanja Rusije, njene suštine i njenog individualiteta, njenog smisla i duha, bez obzira na to što je od vre mena Bjelinskog i slovenofila prošlo već dvadeset godina našeg školovanja. I, evo šta još: za ovih dvadeset godina školovanja, proučavanje Rusije je napredovalo, ali čulo za sve ono što je rusko nekako se umanjilo u poređenju s ranijim stanjem. U čemu je uzrok? Ako je slovenofile u ono vreme spasavalo čulo za sve što je rusko, toga je moralo da bude i u Bjelinskog i — slovenofili bi ga mogli smatrati za svog velikog prijatelja! Ponavljam, tu je bilo velikih nesporazuma i s jedne i s druge strane. Nije uzalud Apolon Grigorjev govorio — a on je pokatkad umeo da kaže i veoma oštroumne stvari — »da je Bjelinski poživio duže, on bi verovatno pristupio slovenofilima«. Ovakva fraza kazuje misao.

II

ZAKLJUČAK NA OSNOVU PARADOKSA

I tako — reći će mi — vi tvrdite da »svaki Rus, pretvarajući se u evropskog komunara, odmah, i zbog same te činjenice, postaje ruski konzervativac?« Ne, to bi bilo veoma rizično kad bi se tako zaključivalo. Ja

sam samo hteo da istaknem da u toj ideji, čak i kad je doslovno uzmemo, ima malčice istine. Tu ima mnogo nesvesnog, a s moje strane možda i pre velike vere u kontinuitet onog osećanja za sve što je rusko i dosta poverenja u vitalnost ruskog duha. Ali neka, neka je i tako, ja i sam znam da je to paradoks, ali evo šta bih želeo da istaknem kao neku vrstu zaključka: to je takođe jedna činjenica i jedan zaključak na osnovu nje. Ja sam gore naglasio da se Rusi u Evropi ističu svojim liberalizmom, da se barem devet desetina njih priključuje levici, ili krajnjoj levici, čim se nađu u dodiru s Evropom... Ne insistiram na broju, može biti da i nije devet desetina, no insistiram na tome da je liberalno nastrojenih Rusa neuporedivo više nego onih koji su suprotno nastrojeni. Postoje i Rusi koji nisu liberali. Da, postoje i takvi, i bilo ih je uvek (imena mnogih takvih dobro su poznata), koji nisu odricali evropsku civilizaciju, već obrnuto, klanjali su se toj civilizaciji i klanjali su se tako da su potpuno gubili osećanje za sve što je rusko, gubili su potpuno svoju rusku individualnost, jezik čak, pa iako nisu uzimali neko strano državljanstvo, ostajali su u Evropi u toku celog života. Ali ostaje činjenica da su takvi, nasuprot liberalno nastrojenim Rusima i njihovom ateizmu i ljubavi prema komunarima, odmah pristupali desnici, krajnjoj desnici, i postojali su strašni evropski konzervativci.

Mnogi od njih menjali su i svoju veru i prelazili u katolicizam. Zar to nisu konzervativci, zar to nije krajnja desnica? Ali, dozvolite — konzervativci u Evropi i, obrnuto, potpuni negatori Rusije. Oni su postajali neprijatelji Rusije, oni su razarali Rusiju! I evo šta je značilo kad se Rus pretvori u pravog Evropljanina, kad već postane pravi sin civilizacije — zanimljiva činjenica koja je usledila posle deset godina iskustva. Zaključak je: Rus, kad zaista postane Evropljanin, ne može da ne bude u isto vreme i prirodni neprijatelj Rusije. Jesu li to želeli oni koji su otvarali onaj »prozor«? Jesu li to imali u vidu? I, tako, dobili smo dva tipa civilizovanih Rusa: Evropljanin Bjelinski koji je u isto vreme negirao Evropu ispao je u većoj meri Rus — bez obzira na sve one zablude o Rusiji koje je on naglašavao i isticao — a ruski knez Gagarin, rođeni spahija i veleposednik, smatrao je potrebnim ne samo da pređe u katolicizam, nego je neposredno stupio u redove jezuita. Ko je od njih dvojice, recite sada, bio veći prijatelj Rusije? Ko je od njih ostao u većoj meri Rus? Ovaj drugi primer (u vezi s krajnjom desnicom) potvrđuje moj prvobitni paradoks, koji kaže da Rusi — socijalisti i komunari u Evropi nisu, pre svega, Evropljani: oni će završiti tako što će opet postati pravi i valjani Rusi u momentu kad se budu uklonili

nesporazumi, kad budu bolje upoznali Rusiju; i drugo — Rus nikako i ne može da postane Evropljanin u ozbiljnjem smislu, ako u njemu ima makar malo osećanja za sve što je rusko, pa, prema tome, ako je to tako, Rusija je nešto posebno, nešto što ne liči Evropi nimalo — nešto samo po sebi sasvim ozbiljno. Pa i sama Evropa je nepravična kad osuđuje Ruse i kad im se podsmeva zbog njihove revolucionarne nastrojenosti; mi smo, prema tome, revolucionari ne samo zbog rušenja, ne samo onamo gde ništa stvarali nismo — kakvi su, recimo, Huni — mi smo revolucionari zbog nečeg drugog: a šta je to, mi zasad, istina je, ne znamo (oni koji znaju, čuvaju to za sebe). Rečju, mi smo revolucionari iz neke, da tako kažem, lične potrebe, čak da i tako dodam — zbog konzervatizma... No, sve je to prolazno, sve je to, kako sam već rekao, sporedno, marginalno, a sada je na sceni ponovo aktuelno ono večno i nerešeno istočno pitanje.

III

ISTOČNO PITANJE

Istočno pitanje! Ko od nas u toku ovog meseca nije proživio mnogo neobičnih uzbuđenja, koliko je samo bilo nagađanja i rasprave po novinama! I koliko zbrke u nekim glavama, koliko cinizma u nekim sudovima, koliko iskrenog uzbuđenja u nekim srcima — kako je samo kolala krv u žilama nekih ljudi! Jedno je tačno: nemamo se čega plašiti, iako je bilo mnogo onih koji su pretili strahom. Teško je i zamisliti da bi u Rusiji moglo da bude mnogo kukavica. Ima u nas kukavica *s predumišljajem*, to je istina, ali oni su se, izgleda, prevarili u vremenu; sada je čak i njima kasno da budu kukavice, i ne ide im u račun: uspeha neće imati. No, i kukavice s predumišljajem, naravno, znaju granice svoje moći, neće ni oni sada zahtevati da se Rusija nečasno ponaša, kao što je u stara vremena car Ivan Vasiljevič Grozni, šaljući izaslanstvo Stefanu Batoriju zbog pregovora, govorio svojim poslanicima: neka podnesu, ako je potrebno, i batine, samo neka mir

izdejstvuju. Rečju, javno mnjenje se, izgleda, već formiralo, i ono nije spremno ni na kakve batine u ime mira.

Srpski knez Milan i crnogorski knez Nikola, uzdajući se u Boga i u svoje pravo, krenuli su protiv sultana, i kad se ovi redovi budu čitali u novinama — biće poznata, može biti, i neka vest o sukobu, o nekoj značajnijoj bici. Stvari će sada krenuti brže. Kolebljivost i sporost velikih država, diplomatska vrdanja Engleske koja je odbila da prihvati rezolucije berlinskih konferencija, zatim revolucija koja je odjednom buknuła u Konstantinopolju — praćena besom muslimanskog fanatizma — i, na kraju, maltretiranje šezdeset hiljada miroljubivih Bugara — staraca, žene i dece od strane bašibozluka i Čerkeza — sve je to odjednom razbuktało i pokrenulo rat. Sloveni imaju velike nade. Oni raspolazu, ako uračunaju sve njihove snage, zajedno oko sto pedeset hiljada vojnika, od čega tri četvrtine regularne vojske. No, što je najvažnije, oni imaju duha: oni idu u borbu verujući u svoje pravo, uvereni u svoju pobeđu, dok u Turaka, bez obzira na njihov fanatizam, vlada veliki haos, pometnja, i neće biti ništa čudno ako se taj haos i ta pometnja već u prvim sukobima pretvore u panični strah. Izgleda da se može već tvrditi da će Sloveni sigurno pobediti, samo ako ne bude mešanja od strane Evrope. Odlučeno je, kao što se zna, da se Evropa ne meša, ali teško je reći može li u sadašnjoj evropskoj politici nešto da bude čvrsto i sigurno. S obzirom na ovaj veliki problem koji se otvorio, svi nekako odlažu poslednju odluku, svi nešto čekaju. Čuje se, međutim, da savez triju istočnih država traje, nastavljaju se i lične veze trojice vladara, tako da je nemešanje u poslove Slovena s te strane *zasad*. sigurno. Usamljena Engleska traži saveznike: hoće li ih naći, to je pitanje. Ako i nađe nekog saveznika, to, izgleda, neće biti Francuska. Rečju, cela će Evropa posmatrati borbu hrišćana i sultana, ne mešajući se u sve to; no... *zasad* samo, do prve prilike... do podele nasleđa. Ali, hoće li biti moguće to nasleđe? I još, hoće li uopšte biti nekakvog nasleđa? Ako Bog podari Slovenima uspeha, do koje granice će taj uspeh dopustiti Evropa? Hoće li ona dozvoliti da se s postelje obori potpuno bolestan čovek? Ovo poslednje je veoma teško zamisliti. Neće li, naprotiv, ponovo, posle novog i pobeđničkog konzilijuma, odlučiti da ga opet leče? Tako se može desiti da naponi Slovena, čak i u slučaju veoma velikih uspeha, budu nagrađeni samo beznačajnim palijativima. Srbija je izašla na bojno polje uzdajući se u svoju moć ali, razume se, ona zna da njena sudbina konačno zavisi, i u celini, od Rusije, ona zna da samo Rusija može da je sačuva od propasti u slučaju

velike nevolje —ona zna da će joj Rusija svojim ogromnim uticajem pomoći, u slučaju uspeha, da sačuva *maksimum dobitka*. Ona sve to zna i nada se u Rusiju, ali zna, takođe, i to da Evropa sad gleda na Rusiju s pritajenim nepoverenjem, zna da je situacija u vezi s Rusijom zabrinjavajuća. Rečju, sve je još pred nama, no kako će, međutim, postupiti Rusija?

Je li to uopšte pitanje? Za svakog Rusa, to ne može da bude i ne bi trebalo da bude pitanje. Rusija će postupiti *časno* — to je ceo odgovor na pitanje. Neka u Engleskoj prvi ministar falsifikuje istinu pred parlamentom, iz političkih motiva, neka samo zvanično tvrdi da je istrebljenje šezdeset hiljada Bugara delo Slovena islamske vere, a ne bašibozluka i Čerkeza, neka mu ceo parlament to veruje zbog političkih motiva, i neka mu ćutke odobri takvu laž — u Rusiji ništa slično ne može i ne bi trebalo da se dogodi. Neki će reći: može li Rusija u svakom slučaju da ide javno protiv svojih interesa? Ali, u čemu su ti interesi, ta korist Rusije? Korist po Rusiju se nalazi baš u tome što bi trebalo da pođe, ako je potrebno, i otvoreno protiv onoga što je njena korist, ona bi trebalo da bude spremna na žrtvu — samo da pravednost bude očuvana. Rusija ne sme da izneveri veliku ideju koju su joj zaveštali vekovi, i koju je ona neumorno sledila sve do danas. Ta ideja sadrži, između ostalog, i ideju o opštem jedinstvu Slovena, ali to jedinstvo ne sme da bude osvajanje i nasilje, nego služenje čovečanstvu. I kada je to Rusija, i da li često, postupala u politici u interesu svoje neposredne koristi? Nije li ona nekoristoljubivo služila, u toku celog petrogradskog perioda svoje istorije, najčešće tuđim interesima, što bi trebalo da zadivi Evropu kad bi ona samo mogla da pogleda jasnije, a ne ovako kako sada čini — s nepoverenjem, mržnjom, i podozrivo. No, niko u Evropi ne veruje u nekoristoljubivost, ne samo u rusku nekoristoljubivost — svi su pre spremni da poveruju u lukavstvo ili u glupost. Ali, mi nemamo zbog čega da se plašimo njihovih prigovora: u tom hrabrom nekoristoljublju Rusije nalazi se sva njena moć, njena ličnost, da i tako kažemo, tu je budućnost ruske misije. Za žaljenje je samo to što je ta moć pokatkad usmeravana u pogrešnom pravcu.

IV

UTOPIJSKO SHVATANJE ISTORIJE

U toku celog tog perioda od jednog i po veka posle Petra, mi nismo ništa drugo činili nego se neprestano zbližavali s ljudskim civilizacijama, s njihovom istorijom i njihovim idealima. Mi smo se učili da volimo Francuze, Nemce i sve druge, kao da su svi oni naša braća, ne vodeći nimalo računa što nam oni uopšte nisu braća, što nas nisu nikad voleli niti imaju namere da nas i ubuduće vole. U tome se sastojala naša reforma, celo Petrovo delo; mi smo iz svega toga izašli, posle jednog i po veka, sa *širim* pogledima, i nešto slično se nije sretalo dosad ni u jednog naroda — ni u novijem, ni u starom svetu. Rusija iz vremena koja su prethodila Petru bila je aktivna i snažna, iako se sporo formirala u političkom smislu, ona je bila izgradila jedinstvo i spremala se da ojača svoje provincije, ona je bila svesna da u sebi skriva dragocenost kakva se ne može naći nigde u svetu — svoje pravoslavlje; ona je znala da je njoj namenjena uloga čuvara Hristove istine, prave istine i pravoga lika Hristovog, onog lika koji je izgubljen u drugim verama i u drugih naroda. To blago, ta večna istina koja pripada Rusiji i koju bi Rusija trebalo da sačuva je, prema shvatanju ondašnjih najboljih ljudi u Rusiji, oslobađala ih je obaveze da se prosvećuju na neki drugi način. Staviše, u Moskvi su verovali da svako veće zbližavanje s Evropom može čak da bude štetno i razvratno po ruski um i rusku ideju, oni su verovali da to može da unakazi pravoslavlje i da Rusiju povede putem propadanja, »kao svih drugih naroda«. Tako se drevna Rusija u svojoj zatvorenosti *pripremala da ne bude u pravu* — da ne bude u pravu pred čovečanstvom, odlučivši da mirno za sebe sačuva svoju dragocenost, svoje pravoslavlje, odlučujući da se izoluje od čovečanstva, da se zatvori u odnosu na Evropu, slična onim raskolnicima koji neće da jedu s vama iz iste činije i koji smatraju da je to svetinja ako svak za sebe ima svoju posudu i svoju kašiku. Ovo poređenje je tačno — jer u nas su se pred Petrov dolazak bili formirali upravo takvi odnosi u

političkom i duhovnom smislu prema Evropi. Posle Petrove reforme, gledišta su postala neuporedivo šira — i, eto, ponavljam, u tome je bio sav Petrov podvig. To je ona dragocenost o kojoj sam već govorio u jednoj od prethodnih brojeva *Dnevnika* — dragocenost koju mi, predstavnici viših slojeva, donosimo narodu posle našega odsustvovanja i lutanja po Evropi, koji su potrajali vek i po, tu dragocenost bi narod trebalo, posle našeg poklonjenja pred njegovom istinom, da primi od nas *sine qua non*, »bez čega će sjedinjenje ovih slojeva biti nemoguće i bez čega sve može da ode u propast«. Šta je to »širenje pogleda«, u čemu se ono sastoji, i šta to znači? To nije prosvećivanje u pravom smislu reči, to nije nauka, to nije, takođe, napuštanje ruskih narodnih moralnih principa u ime evropske civilizacije — ne, to je upravo nešto što je svojstveno samo ruskom narodu, jer slične reforme nije dosad nigde i nikad bilo. To je, stvarno, doista naša bezmalo bratska ljubav prema drugim narodima, koju smo mi osetili u vreme perioda od jednog i po veka zbližavanja s njima, to je naša potreba da služimo čovečanstvu, čak ponekad na uštrb naših najvažnijih, neposrednih interesa, to je ono naše mirenje s njihovim civilizacijama i naše razumevanje i *nalaženje opravdanja* za njihove ideale čak i onda kad se ti njihovi ideali ne slažu s našim, to je ona sposobnost koju smo mi stekli: da u svakoj evropskoj kulturi, tačnije u svakoj evropskoj ličnosti otkrivamo i nalazimo istinu koja se tamo skriva, bez obzira na mnogo onoga s čime ne možemo da se složimo. To je, najzad, naša potreba da uvek budemo pravedni i da uvek tražimo samo istinu. Rečju, to je osnovni princip, onaj prvi korak u aktiviranju one naše dragocenosti, našeg pravoslavlja, za opštu službu čovečanstvu — čemu je ta dragocenost i namenjena, i što zaista predstavlja i njegovu stvarnu suštinu. Tako je Petrovom reformom došlo do proširenja naše *pređašnje* ideje, naše ruske moskovske ideje, tako je došlo do njenog jasnijeg razumevanja: tako smo postali svesni naše svetske misije, naše individualnosti i naše uloge u istoriji čovečanstva, i tako smo shvatili da ta misija i ta uloga ne nalikuju na nešto slično u drugih naroda, jer tamo svaka ličnost u narodu živi isključivo zbog sebe i u sebi, da tako kažemo, a mi, mi sada, kad je tome došlo vreme, počinjemo time što ćemo svima biti sluge zbog opšteg izmirenja. I to nije nikakva sramota, naprotiv, u tome je naša veličina, sve to vodi konačnom ujedinjenju čovečanstva. Onaj ko hoće da bude iznad svih u carstvu Božjem — neka svima bude sluga. Evo, tako shvatam rusko pozvanje i rusku misiju *u svom idealu*. Posle Petra, sam po sebi je bio i trasiran prvi korak naše nove politike: taj prvi korak trebalo je da bude u ostvarenju jedinstva svih

Slovena pod okriljem Rusije, da tako kažem. To jedinstvo je trebalo stvarati ne zbog osvajanja, ne zbog uništenja različitih slovenskih individualiteta pred licem ruskog kolosa, nego zato da bi se Sloveni sjedinili i da bi izgradili svoj odnos i zauzeli svoje mesto u Evropi, da bi mogli najzad da predahnu posle nebrojenih vekovnih stradanja — da bi mogli da prikupe nove snage, da se duhovno okrepe, kako bi mogli da prilože svoj doprinos riznici ljudskog duha, i da kažu svoju reč civilizaciji. O, naravno, vi se možete nasmejati svim ovim dosadašnjim »sanjarijama« o ruskoj misiji, no recite mi samo ovo: zar upravo svi Rusi ne žele preporod Slovena na ovim osnovama zbog njihove potpune slobode i uskrsnuća njihova duha, a ne tamo zbog osvajanja u korist Rusije i širenja našega uticaja u političkom smislu — kako nas sumnjiči Evropa? To je tako, zar ne? Pa, prema tome, opravdane su, makar delimice. neke prethodne »sanjarije«, zar ne? Po sebi se razume da zato, ranije ili kasnije, Konstantinopolj — mora biti naš...

Bože, kakav bi se osmeh pojavio na licu nekog Austrijanca ili Engleza kad bi samo imao mogućnosti da pročita ova gornja »sanjarenja«, kad bi u čitanju stigao do ovakvog *pozitivnog* zaključka: »Konstantinopolj, Zlatni Rog, prva politička tačka sveta — zar to nije osvajanje?«

Da, Zlatni Rog i Konstantinopolj — sve će to biti naše, ali ne zbog osvajanja i ne zbog primene sile, odgovoriću ja. I, prvo, to će doći samo po sebi baš zato što je tome došlo vreme, a ako to vreme zasad još nije došlo, ono je zaista već blizu, svi znaci govore u prilog tome. To je prirodan izlaz, to je, da tako kažem, volja same prirode. Što se to nije i ranije dogodilo, bilo je samo zato što tome nije bilo došlo vreme. U Evropi veruju u nekakvo »zaveštanje Petra Velikoga«. To je samo lažan papir koji su pisali Poljaci. Da je Petru u ono vreme i pala na pamet ideja da, umesto osnivanja Petrograda, osvoji Konstantinopolj, on bi napustio takvu ideju, prema mom mišljenju, posle izvesnog razmišljanja, bez obzira na to što je imao moći da pokori sultana, jer u ono vreme takva ideja je bila nepravovremena. i ona bi celu Rusiju mogla da dovede samo do katastrofe.

No, ako već u finskoj sredini Petrograda nismo uspeli da izbegnemo uticaj susednih Nemaca — koji su nam s početka bili od koristi, ali koji su paralisali, u velikoj meri, naš ruski razvoj, osobito pre nego što su postali jasni pravci toga razvoja — kako bismo onda mogli da se nadamo da ćemo u velikom i originalnom Konstantinopolju, gradu s ostacima velike i drevne civilizacije, moći da izbegnemo uticaj Grka — ljudi neuporedivo finijih od

grubih Nemaca, koji imaju neuporedivo više dodirnih tačaka s nama nego Nemci koji uopšte na nas i ne liče, ljudi kojih ima mnogo i koji su odani carstvu i koji bi odmah okružili presto i postali učeniji i obrazovaniji od Rusa, koji bi ne samo najbliže naslednike nego i samoga Petra zadivili pogodivši mu slabu stranu upravo onim svojim znanjem i umećem u po morskim veštinama? Rečju, tada bi oni politički osvojili Rusiju, povukli bi je obavezno nekim novim azijskim putem, osudili bi je opet na nekakvu zatvorenost u sebe i, naravno, tadašnja Rusija to ne bi mogla da podnese. Njena ruska moć i njeno rusko nacionalno osećanje bili bi zaustavljeni u svom razvitku. Moćni Velikorus bi ostao usamljen na svom mračnom, snegom pokrivenom severu, služio bi samo kao materijal obnovljenom Carigradu, i možda, na kraju, ne bi uopšte smatrao potrebnim da ga sledi. Što se tiče juga Rusije, njega bi u celini osvojili Grci. Čak je moguće da bi se i pravoslavlje raspalo na dva dela: obnovljeni carigradski deo i stari ruski deo... Rečju, sve bi bilo u najvećoj meri nepravovremeno. Sada imamo, pak, nešto sasvim drugo.

Sada je Rusija već upoznala Evropu, i postala je i sama obrazovana. A što je najvažnije — upoznala je svoju snagu, i zaista je postala snažna, saznala je i to na koji način može da bude još moćnija. Sada ona shvata da Carigrad može biti naš, ali ne kao prestonica Rusije; a pre dva veka, Petar ne bi mogao da ne preseli prestonicu Rusije tamo u osvojeni Carigrad, što bi bilo pogibeljno, jer Carigrad nije u Rusiji i *ne bi ni mogao* da postane Rusija. Ako bi se Petar i uzdržao od takvog koraka, njegovi neposredni naslednici bi to učinili. Ako sada Carigrad može da bude naš, ali ne kao prestonica Rusije, on isto tako ne može da bude i prestonica ujedinjenog slovenstva, o čemu neki sanjaju. Sveslovenstvo bi se tamo, bez Rusije, istrošilo u borbi s Grcima — kad bi ono moglo, uostalom, da od svojih delova stvori neku političku celinu. Sami, pak, Grci sada nikako ne mogu da budu jedini naslednici Konstantinopolja: nemoguće je njima prepustiti tako značajnu tačku zemljine kugle, to bi bilo mnogo za njih. Sveslovenstvo, pak, s Rusijom na čelu — o, naravno, to je sasvim druga stvar; no je li i to bolje — to je opet pitanje? Ne bi li to ličilo na nekakvo političko pokoravanje Slovena Rusiji, što nam nikako nije potrebno? Prema tome, u ime čega, u ime kakvog *moralnog prava* bi Rusija mogla da zahteva Konstantinopolj? Na kakve bi visoke ciljeve trebalo da se pozove prilikom zahteva koji bi iznela Evropi u vezi s Konstantinopoljem? Ona bi to trebalo da čini, evo, upravo kao predvodnica pravoslavlja, kao njegova zaštitnica i čuvarica — a to je

uloga koja je njoj namenjena još od Ivana III, koji je znak carigradskog dvoglavog orla postavio iznad drevnog grba Rusije, ta je uloga došla do izražaja nesumnjivo tek posle Petra Velikog, kada je Rusija shvatila da ima u sebi snage za ispunjenje misije, kada je faktički postala stvarna i jedina zaštitnica pravoslavlja i svih naroda koji ispovedaju pravoslavlje. Evo, ovaj razlog, ovo *pravo* na drevni Carigrad bi trebalo da bude shvatljivo i neuvredljivo i za sve one Slovene koji ljubomorno čuvaju svoju nezavisnost — to bi trebalo da bude razumljivo čak i samim Grcima. Tako bi trebalo gledati i pravu suštinu onih političkih odnosa koji će neminovno zavladati u Rusiji prema svim ostalim pravoslavnim narodima — bili oni Sloveni, Grci, ili ma koji drugi. Ona, Rusija — njihova je pokroviteljka, pa čak, možda, i predvodnica, ali ona nije njihova vladarka, ona im je majka, a ne gospodarica. Ako čak jednom postane i njihova gospodarica, to može biti samo na osnovu njihove izražene volje, uz poštovanje svega onoga što je bitno po njihovu nezavisnost i njihov nacionalni individualitet. Takvom savezu bi jednom kasnije mogli da pristupe i nepravoslavni evropski Sloveni, jer bi shvatili da opšteslovensko jedinstvo, pod pokroviteljstvom Rusije, samo učvršćuje svakom od njih nacionalnu nezavisnost — kad budu, dakle, shvatili da ih bez te velike ujedinjujuće sile Rusije čeka iznurivanje u međusobnim trvenjima i nesuglasticama, čak i oni, dakle, ako jednom uspeju da ostvare svoju političku nezavisnost od muslimana i Evropljana pod čijom se vlašću sada nalaze.

Čemu ta igra rečima, reći će mi: šta je to »pravoslavlje«? Gde je tu nekakva posebna ideja, neko posebno pravo na ujedinjavanje naroda? Neće li i to biti onakav, čisto politički, savez kao i svi drugi njemu slični, makar i na najširim osnovama, kao Sjedinjene Američke Države ili, ako hoćete, možda nešto i šire? Evo, takvo pitanje može da bude postavljeno, i na njega ću odgovoriti. Ne, to neće biti isto, nije ovo igra rečima, ovde će *stvarno* biti nešto posebno o čemu se dosad nije znalo, to neće biti samo političko ujedinjenje kojemu je cilj političko osvajanje i nasilje — a Evropa sve to i ne može drugačije da zamisli — to neće biti stvarano zbog trgovine i ličnih interesa, zbog tih večnih, uvek istih i obogotvorenih poroka pod maskom oficijelnog hrišćanstva, u koje doista niko osim *svetine* ne veruje. Ne, biće to pravi trijumf Hristove istine koja se čuva na Istoku, pravo novo uzdizanje krsta Hristovoga i poslednja reč pravoslavlja, na čijem čelu se, već odavno, nalazi Rusija. Biće to upravo sablazan za sve moćnike ovoga sveta koji su sve dosad vladali svetom i koji su gledali na sva slična »očekivanja«, sve

dosad, s prezrenjem i podsmehom, koji čak nikad nisu mogli da shvate da je sasvim moguće ozbiljno verovati u bratstvo među ljudima, u opšte izmirenje naroda, u saveze koji se zasnivaju na principima zajedničkog služenja čovečanstvu i, najzad, koji ne mogu da shvate da je mogućan istinski preporod među ljudima na autentičnim Hristovim principima. I ako je vera u tu »novu reč« koju bi ujedinjeno pravoslavlje na čelu s Rusijom trebalo da kaže svetu — »utopija« koja je dostojna samo podsmeha, neka onda i mene ubroje u takve utopiste, a ako u tome ima nečega smešnog, ja to uzimam na sebe.

»Ali, to je samo već utopija« — prigovoriće mi, recimo, još — »da će Rusiji *jednom* dozvoliti da stane na čelo Slovena i da uđe u Konstantinopolj. Može se maštati, pa ipak to je to, samo mašta!«

Jeste li u to sigurni? No, osim toga što je Rusija moćna i što je, može biti, i mnogo moćnija no što sama o sebi misli, osim toga — nisu li se pred našim očima, i to baš u toku ovih poslednjih decenija, pojavljivale i sile koje su vladale u Evropi, i jedna je nestala kao prah i pepeo, koju je u toku jednog dana odneo vihor Božji i na njeno mesto se podigla nova imperija kakve po snazi, izgleda, dosad ni je bilo na svetu? I ko bi to mogao da predvidi na vreme? Ako su mogući takvi prevrati kakvi se zbivaju u naše vreme pred našim očima, kako bi onda ljudski um mogao da nepogrešivo predvidi razrešenje tog istočnog pitanja? Gde su stvarni razlozi za očajavanje u smislu uskrsnuća ili ujedinjenja Slovena? Ko može da zna puteve Božje?

V

PONOVO O ŽENAMA

U novinama gotovo svi izražavaju simpatije prema Srbima i Crnogorcima koji su krenuli u borbu za oslobođenje svoje braće, a u društvu, pa čak i u narodu se grozničavo prati svaki uspeh njihovog oružja. Ali, Slovenima je potrebna pomoć. Stigle su i vesti, i izgleda da su potpuno

tačne, prema kojima Turcima — iako tajno — veoma aktivno pomažu Austrijanci i Englezi. Uostalom, pomoć se daje gotovo otvoreno. Pomažu ih novcem, oružjem, opremom i ljudstvom. U turskoj vojsci ima mnogo stranih oficira. Ogromna engleska flota stoji usidrena pored Konstantinopolja... zbog političkih prilika ili, tačnije, za svaki slučaj. Austrija je već spremila veliku armiju — takođe za svaki slučaj. Austrijska štampa je besna zbog pobunjenih Srba, kipi od besa i protiv Rusije. Valja imati na umu da Evropa sada, u ovom trenutku, gleda na Slovene *ravnodušno* samo zbog toga naravno, što su i Rusi — Sloveni. Inače, ne bi se austrijske novine toliko plašile Srba čija je vojna moć ništavna u odnosu na austrijsku silu, ne bi ih ona poredila s Pijemontom...

I zbog toga rusko društvo valja opet da da pomoć Slovenima — razume se, makar u novcu i nekim drugim potrebama. General Černjajev je već javio u Petrograd da je sanitetska opremljenost cele srpske vojske neobično loša: nema lekara, nema lekova, slabo se neguju ranjenici. U Moskvi je Slovenski komitet uputio energičan apel celoj Rusiji za prikupljanje pomoći našoj pobunjenoj braći, i prisustovao je, u punom sastavu, uz učešće mnoštva naroda, svečanom molepstviju u hramu Srpskoga podvorja — molitvama da Bog podari pobedu srpskom i crnogorskom oružju. U Petrogradu novine počinju da donose adrese onih koji već šalju pomoć i darove. Taj se pokret, kako se vidi, širi bez obzira na tako zvanu »mrtvu letnju sezonu«. No, sezona je samo u Petrogradu mrtva.

Već sam hteo da dam u štampu moj *Dnevnik*, već sam pregledao korekture, kad je odjednom pozvonila na mojim vratima jedna devojka. Ona se upoznala sa mnom još zimus, kada sam nastavio da objavljujem moj *Dnevnik*. Ona se nalazi pred jednim dosta teškim ispitom, energično se priprema za to, i naravno, ona će ga položiti. Ona je čak iz bogatije kuće, nema problema sa sredstvima, ona je veoma zainteresovana za svoje obrazovanje i dolazi da traži savete od mene: šta da čita, na šta da obrati najviše pažnje. Ona me je posećivala tako jednom u mesec, ne više, zadržavala se uvek ne više od deset minuta, govorila je samo o svojim poslovima, ali ne brbljivo, nego skromno, gotovo stidljivo, neobično pažljivo u odnosu na mene, s poverenjem. Ja sam u nje slutio odlučan karakter, i nisam se prevario. Evo, ovoga puta ona je ušla i odmah mi je direktno rekla:

— U Srbiji se oseća potreba za onima koji neguju bolesnike. Odlučila sam da zasad odložim moj ispit i da pođem tamo, da negujem bolesnike i ranjenike. Šta biste mi vi na to rekli?

Ona me je pogledala nekako gotovo stidljivo, međutim, ja sam iz njenog pogleda jasno mogao da pročitam da je ona već donela takvu odluku, i da je ta odluka neizmenjiva. No, ona je htela i moj savet za put. Ne mogu da izložim naš razgovor sa svim potankostima, jer bih nekom pojedinošću mogao da narušim anonimnost, i zbog toga ću izložiti samo ono najopštije.

Odjednom mi je nje bilo tako žao — bila je tako mlada. Plašiti je ratom, teškoćama, tifusom po bolnicama — bilo je suvišno: to bi značilo dolivati ulje na vatru. Radilo se isključivo o potrebi za žrtvovanjem, za podvigom i dobrim delima, i, što je najvažnije i najvrednije — tu nije bilo nikakve hvalisavosti, nikakvog zanosa i opijenosti sobom, tu je bila reč o jednostavnoj želji — »negovati ranjenike«, biti od koristi.

— Ali, znate li vi da negujete ranjenike?

— Da, ja sam se već obavestila, bila sam u Komitetu. Onima koji se odluče da krenu daju rok od dve sedmice, i ja ću se, naravno, pripremiti.

I, naravno, ona će se pripremiti. Kod ovakvih se reči i dela ne razilaze.

— Slušajte, — rekao sam joj, — ja ne želim da vas plašim i da vas odgovaram, ali porazmislite o mojim rečima i potrudite se da ih odmerite po savesti. Vi ste odrasli u sasvim drugačijim prilikama, viđali ste samo uljudna društva, viđali ste ljude kad su spokojni i kad nemaju razloga da ugrožavaju pravila lepoga ponašanja. Ali, ti isti ljudi u ratu, u teskobama i mukama, pritisnuti teškim dužnostima, postaju sasvim drugačiji. Odjednom može da se desi i tako — svu noć ste negovali bolesnike, izmučeni ste i jedva se držite na nogama, a doktor odjednom — on je dobar čovek, ali umoran je, iznerviran, tek što je odsekao nekoliko ruku ili nogu — kaže vam razdražljivo: »Vi ste samo za štetu, vi ništa ne radite! Ako ste se prihvatili, valja onda služiti«, i slično. Hoće li vam biti lako da to podnosite? No, sve se slične stvari mogu pretpostaviti, i ja sada ovde pred vama otkrivam samo delić. Stvarnost je pokatkad krajnje nepredvidljiva. I najzad, hoćete li podneti, jeste li sigurni da ćete podneti, bez obzira na vašu čvrstu rešenost, sve to, sam vaš odlazak? Nećete li pasti u nesvest kad budete videli smrt, rane, operacije? To se događa i mimo volje, nesvesno...

— Ako mi i kažu da samo upropašćujem, da ne služim kako valja, ja ću to razumeti sasvim lepo — doktor je razdražljiv, umoran je, meni će biti dovoljno da za sebe znam da nisam ni za šta kriva, da sam sve učinila kako valja.

— No vi ste još tako mladi, kako možete da sigurate za sebe?

— Zbog čega vi mislite da sam toliko mlada? *Meni je već osamnaest godina, nisam ja uopšte tako mlada...* Rečju, nije bilo moguće razuveravati je: ta svejedno je, ona bi već sutra otputovala, samo s tugom što ja to nisam odobrio.

— Neka vam je Bog na pomoći, — rekao sam, — idite. Ali, čim se sve završi, dođite što pre nazad.

— O, razume se, valja da polažem ispit. Nećete verovati kako ste me obradovali.

Otišla je od mene s licem koje je sijalo od sreće i, naravno, za sedmicu biće *tamo*.

Na početku ovoga *Dnevnika*, u tekstu o Žorž Sand, napisao sam nekoliko redaka o tipovima njenih devojaka junakinja koji su mi se posebno svideli u njenim pripovetkama iz onog ranog perioda. No, evo, ovo je upravo jedna od tih devojaka, ovde je pred nama onaj iskreni čestiti karakter s onom ponosnom čednošću koja se ne plaši da će se uprljati čak ni u doticaju sa samim porokom. Ovde je reč o potrebi za žrtvovanjem, za pregalaštvom, i to tako kao da se sve to upravo od nje očekuje, ovde je pred nama ubeđenje da bi sve trebalo da počne ona sama, jedina bez nagovora, sve ono lepo što očekujemo od drugih ljudi — to je ubeđenje istinito i prožeto moralnim osećanjem u najvećoj meri, to je ubeđenje koje je najčešće svojstveno čistoti i nevinosti mladosti. Što je najvažnije — to ponavljam — tu je reč o pregalaštvu, i nema tu ni trunke hvalisavosti ni podozrenja, nema u svemu tome nimalo one opijenosti sopstvenim podvigom — svega onoga što tako često zapažamo u današnjeg mladog sveta, pa čak i u mladića.

Posle njenog odlaska, ja sam se i nehotice vratio na razmišljanje u vezi s višim obrazovanjem za žene u nas — ta potreba za obrazovanjem je neodložna i ona se nameće upravo sada, s obzirom na ozbiljne zahteve koji se upućuju ženama — na zahteve za obrazovanjem, za učešćem u zajedničkoj stvari. Mislim da bi očevi i majke ovakvih kćeri i sami trebalo da insistiraju na tome, u njihovom je to interesu, ako samo vole svoju decu. Doista, samo

nauka ima tu moć da umiri ovu žudnju koja se sve češće sreta među našim ženskim svetom. Samo nauka može da ponudi odgovor na njihova pitanja, samo ona može da učvrsti um i da prikupi, da tako kažem, misli koje odlaze u prazno. Što se tiče ove devojke, iako je žalim zbog njene mladosti, nisam je mogao zaustaviti, i mislim da će, s druge strane, ovakvo putovanje njoj biti čak od koristi: ipak, to nije knjiški svet, to nije neko apstraktno ubeđenje, to je jedno ogromno iskustvo koje je očekuje i koje joj je u svojoj milosti, može biti, namenio sam Bog — kako bi je spasao. Ovde je pred njom — nova velika lekcija života koja je očekuje, tu je buduće širenje njenih pogleda, tu je i ono buduće sećanje za ceo život na nešto i drago i divno u čemu je ona učestvovala, što će učiniti da ona ceni život a ne da se od života umori i ne proživевši ga, kao što se umorila nesrećna samoubica Pisareva, o kojoj sam govorio u prošlom, majskom broju moga *Dnevnika*.

JULI-AVGUST

GLAVA PRVA

I

PUTOVANJE U INOSTRANSTVO. NEŠTO O RUSIMA U VOZU.

Već dva meseca nisam progovorio s čitaocem. Štampao sam junski broj (kojim se završava pola godine našeg izlaženja), i odmah sam seo u voz i krenuo u Ems — o, ne da se odmaram, nego zbog onoga zbog čega se u Ems i ide. I, naravno, sve je to suviše lično, privatno, ali stvar je u tome što ja pišem moj *Dnevnik* ne samo za publiku, nego i za sebe lično (otuda, verovatno, u njemu sve one rogobatnosti, sve ono nezgrapno, to jest misli koje su mi bliske i koje sam dugo nosio u sebi, ali koje se čitaocu mogu učiniti kao nešto sasvim neočekivano, bez neke veze s prethodnim) — pa, kako bih mogao da u njega ne uključim i moje putovanje u inostranstvo? O, naravno, da je to bilo samo stvar moje volje, ja bih krenuo nekud na jug Rusije, onamo

*... Gde se mnogo, preobilno,
Uz lagani, laki trud,*

*plod rataru ustostručen
S njive plodne vraća svud;
Gde na lugu širokome,
Uz žubor vode, šum talasa,
čopor divljih kobilica mirno,
gordo tu napasa...*

No, avaj! — i tamo sada više nije tako kako je nekad o tom kraju maštao pesnik, ne samo za lagani trud nego i za onaj najteži — ratar ne dobija mnogo, ne dobija ustostručenu nagradu. Što se tiče i tih kobilica, i tu bi, izgleda, trebalo dosta sniziti ton. Uzgred, nedavno sam u *Moskovskim novinama* naišao na napis o Krimu, o iseljavanju Tatara s Krima i o »pretvaranju toga kraja u pustinju«. *Moskovske novine* ne skrivaju drsku pomisao da, navodno, za Tatarima i ne valja žaliti — neka se samo iseljavaju, a na njihovo mesto valja dovesti Ruse kao koloniste. Otvoreno kažem za takvu pomisao da je drskost: to je jedna od onih misli, jedno od onih pitanja o kojima sam govorio u junskom broju moga *Dnevnika* — tek što se neko slično pitanje pojavi, »svi u nas krenu u nekakve nesuglasice«. Doista, teško je znati — hoće li se u nas svi složiti s ovim mišljenjem *Moskovskih novina* s kojim se ja od sveg srca slažem, jer sam i sam odavno isto ovako mislio o tom »krimskom pitanju«. Ovo mišljenje je sigurno *rizično*, i zasad nije jasno hoće li ga prihvatiti naše liberalno mnjenje koje o svemu odlučuje. Istina, *Moskovske novine* kažu »da ne bi trebalo žaliti za Tatarima«, i slično, i one to ne čine samo zbog političkih razloga, njima nije samo do jačanja ovoga kraja, one jednostavno naglašavaju ekonomske potrebe toga kraja. One ističu činjenicu da su krimski Tataři dokazali svoju nesposobnost u obrađivanju površina na Krimu i da bi Rusi, posebno Rusi s juga, bili za to mnogo pogodniji i sposobniji, i kao dokaz za sve to navode primer Kavkaza. Uopšte, ako bi preseljavanje Rusa na Krim (postepeno, razume se) zahtevalo i neobično velike izdatke za državu, na to se valja rešiti, i to bi donelo izvanredne koristi. U svakom slučaju, ako Rusi ne osvoje to mesto, na Krim će neminovno navaliti Jevreji i upropastiće tlo ovoga kraja...

Putovanje od Petrograda do Berlina traje dugo, gotovo dva dana i dve noći, i zbog toga sam poneo sobom, za svaki slučaj, dve brošure i nekoliko listova. Baš tako, »za svaki slučaj«, zato što se uvek bojim da se nađem u grupi s nepoznatim Rusima iz našeg obrazovanijeg staleža — bilo to u vozu, na brodu ili tamo na nekom skupu.

Priznajem ovu svoju slabost, i pre svega dovodim je u vezu s mojom ličnom podozrivošću. U inostranstvu, u gomili sa strancima, meni je mnogo lakše: svak ide pravo onamo kuda je naumio, a naš čovek ide i osvrće se:

»Šta li će« — misli on — »o meni reći«. Uostalom, naš čovek je na izgled čvrst i nepokolebljiv, a u suštini nema nikoga ko je kolebljiviji i ko je manje u sebe uveren od njega. Ako nepoznat Rus stupi s vama u razgovor, to u početku deluje poverljivo i prijateljski, ali vi već od prve njegove reči osetite neko duboko nepoverenje, pa čak i nekakvu pritajenu podozrivu razdražljivost koje može tek tako da se pokaže kao neka zajedljivost, odjednom ni zbog čega, čak često i kao grubost, bez obzira na svo njegovo »vaspitanje«, i to kažem — onako ni zbog čega. Svak kao da hoće nekome da se sveti zbog svoje ništavnosti, a međutim, to može da bude i čovek koji nije ništavilo, štaviše događa se da bude sasvim obrnuto. Nema čoveka koji je češće spreman da ponovi, nego što je slučaj s Rusom: »Baš me briga šta će o meni reći«, ili: »Nimalo me ne brine opšte mišljenje« — i nema čoveka koji bi se takvog mišljenja bojao više nego što se Rus boji — koji više drži do onoga što o njemu misle ili kažu. To potiče od onog dubokog nepoštovanja prema sebi koje se u njemu skriva, i to je udvostručeno, razume se, onim beskrajnim samozadovoljstvom i taštinom. Te dve suprotnosti se skrivaju u *gotovo* svakom obrazovanijem Rusu, i one su za njega samoga nešto nesnosno, i tako svaki Rus ima neku vrstu »pakla u duši«. Osobito su mučni susreti s nepoznatim Rusima u inostranstvu, onako oči u oči, da čovek nema kud, kad se nađe i takva nevolja da vas strpaju zajedno u kupe. A međutim, trebalo bi da bude — »tako je prijatno sresti zemljaka u tuđini«. A i sam razgovor gotovo uvek počinje poznatom frazom: čim sazna da ste Rus, zemljak odmah počinje: »Vi ste Rus? Milo mi je što sam sreo zemljaka u tuđini, eto, i ja sam tu takođe...« I sve počinje otvoreno, onako prijateljski, u bratskom tonu koji i priliči dvojici zemljaka što su se zagrlili u tuđini. No,

neka vas ovaj ton ne obmane — zemljak se, istina, smeje, ali već vas gleda podozrivo, vi to vidite iz njegovih očiju, iz onog njegovog vrskanja, iz onog gotovo nežnog skanidiranja reči, on vas već odmerava, boji vas se već obavezno, on već hoće da laže; ta on ne može da vas ne gleda podozrivo, i ne može da ne kaže, baš zato što ste i vi takođe Rus, i on vas nehotice meri sa sobom a, može biti, i stoga što i vi samo nešto slično zaslužujete. Zanimljivo je da nepoznati Rus u inostranstvu (u inostranstvu češće, gotovo uvek) već od prvih reči posle susreta s vama želi da istakne da je to nekoga, i to nekoga poznatoga, sreo, da je nešto važno čuo od naših Rusa, pomene pri tom neko poznato lice i o njemu počne da govori u nekom familijarnom tonu, kao da je neki njegov prijatelj, i ne samo njegov nego i vaš — »ta znate, jadnik, obilazi ovdašnje medicinske znamenitosti, oni ga šalju u banje, čovek je potpuno ubijen, ne znam znate li«. Ako vi odgovorite da uopšte o tome ništa ne znate, onda nepoznati u toj činjenici odmah pronade nešto veoma uvredljivo po sebe: »Ti«, pomišlja on, »i ne osećaš da sam ja hteo da se pohvalim pred tobom kako poznajem veoma znamenite ličnosti«. Vi sve to možete pročitati iz njegovih očiju, no, međutim, možda je sve to doista tako i bilo. Ako, pak, vi odgovorite da poznajete tu ličnost, onda se ovaj još više uvredi, i tek tu ne znam doista zbog čega. Rečju, neiskrenost i neprijateljstvo rastu na obema stranama, i razgovor se odjednom prekida, zamire. Zemljak vas naglo napušta, odlazi. On je spreman da stupi u razgovor s nekakvim pekarom-Nemcem koji sedi prekoputa vas, samo ne s vama, i to baš zato da vi to primetite. Prešavši na novo prijateljstvo, on s vama prekida sve veze i odnose, i grubo vam stavlja na znanje da vas uopšte ne primećuje. Kad se spusti noć, i ako ima mesta, on se pruži na ležaju i gotovo vas dotiče nogama, možda baš i hoće da vas tako dodiruje nogama, a kad se stigne u mesto on, izlazeći iz vagona, neće čak ni da vam klimne glavom u znak rastanka. »Ta zbog čega se on toliko uvredi?«, pomišljate vi s tugom i u velikoj nedoumici. Ali, od svega je najveseliji susret s ruskim generalima. Ruski general u inostranstvu se najviše trudi da neko ko mu nije ravan po činu ne stupi s njim u razgovor, koristeći se onim: »U inostranstvu smo«, misli on, »i zato smo se nekako izravnali«. Zbog toga, već u prvim trenucima putovanja on se uvuče u sebe, utone u neko duboko ćutanje, a to je i bolje — ne smeta nikome. Uzgred, ruski general koji polazi u inostranstvo čak voli da obuče civilno odelo, i naručuje takvo odelo u najboljeg petrogradskog krojača, a kad stigne u banju, gde obično ima tako mnogo lepuškastih dama iz svih krajeva Evrope, voli malo da paradira. On se s velikim zadovoljstvom, posle

završetka sezone, fotografiše u civilnom odelu i daruje posle u Petrogradu te fotografije svojim poznancima, ponekad čak usreći i potčinjenog koji mu je posebno odan. No, u svakom slučaju, knjiga ili novine koje ste spremili za put mnogo pomažu na putovanju, osobito protiv Rusa: »Ja«, veli čovek, »čitam i ostavite me na miru«.

II

O RATOBORNOSTI NEMACA

Čim smo stigli na nemačku teritoriju, odmah je onih šestoro Nemaca iz našega kupea, gde su nas zajedno bili strpali, počelo među sobom razgovor o ratu i o Rusiji. Meni je to bilo zanimljivo, pa iako sam znao da se u nemačkoj štampi sada vode velike rasprave povodom Rusije, nisam mislio da se o svemu tome u njih govori i na javnim mestima. To nisu bili neki Nemci »iz visokih krugova«, nije među njima bilo, verovatno ni jednog barona, pa čak ni jednog nemačkog aktivnog oficira. Nisu oni ni govorili o nekoj »visokoj« politici, govorili su samo o sadašnjim snagama Rusije, uglavnom o vojnim efektivima kojih sada, u ovom trenutku, može imati. S nekim trijumfalnim, i čak pomalo i nadmenim spokojstvom oni su saopštavali jedan drugome da nikad još Rusija nije bila u tako lošem stanju što se tiče naoružanja i ostalog. Jedan krupan Nemač važnog izgleda, koji se vraćao iz Petrograda, saopštio je gotovo kompetentnim tonom da mi, navodno, nemamo više od dve stotine sedamdeset hiljada koliko-toliko pristojnih brzometnih pušaka; sve je ostalo, kaže on, prepravljeno od starog, tako da broj svih naših brzometnih pušaka, uzetih zajedno, ne prelazi cifru od pola miliona. U nas je zasad spremljeno — kaže on — tek nešto više od šezdeset miliona metalnih patrona, a to je samo šezdeset komada po vojniku, ako celu armiju računamo negde na milion vojnika, i osim toga — nastavljao je ovaj — i sami su ti patroni loše urađeni. Oni su se, uostalom, sporili dosta veselo. Valja imati na umu da je njima bilo poznato da sam Rus, ali, po ono nekoliko

reči koje sam izmenio s kondukterom, verovatno su zaključili da ne znam nemački. No, iako loše govorim nemački, dobro mogu da ga razumem. Posle izvesnog vremena, osetio sam »patriotsku dužnost« i usprotivio sam se, ali sam nastojao da se ne žestim mnogo, kako bih bio njima sličan po tonu — i rekao sam im da su sve njihove cifre i sva njihova obaveštenja preuveličavanje u rđavom smeru; još pre četiri godine — rekao sam — stanje naše vojne opremljenosti bilo je sasvim zadovoljavajuće, sada je mnogo bolje, i mi danas malo kome možemo ustupiti. Oni su me pažljivo saslušali, bez obzira na moj loš nemački jezik, čak su mi pomagali da pronađem poneku nemačku reč kad bih zapeo u neznanju i kad bih klimanjem glave davao znak da me oni razumeju. (NB. Ako govorite lošim nemačkim jezikom, onda, ukoliko je višeg obrazovanja, Nemačac — vaš slušalac će vas utoliko lakše razumeti; sa svetom na ulici, ili na primer s poslugom, stvari stoje sasvim drugačije: oni ne shvataju ništa ako ste zaboravili samo jednu reč u celoj frazi, a posebno ako ste, umesto neke uobičajene reči, upotreбили neku drugu koja je manje u upotrebi — u takvim slučajevima vas uopšte neće shvatiti. Ne znam je li to tako i s Francuzima, s Italijanima, ali pričalo se i pisalo se o tome da su se ruski vojnici pod Sevastopoljem sporazumevali sa zarobljenim francuskim vojnicima na Krimu (razume se, gestovima) i sasvim su se međusobno razumeli; prema tome, ako bi se znala samo polovina reči kojima se služi Francuz, možemo ga potpuno razumeti). Nemci mi nisu ništa protivrečili, samo su se smeškali mojim rečima, i to ne oholo nego nekako čak odobravajuće, potpuno uvereni da to ja kao Rus branim rusku čast, ali po njihovim licima se videlo da mi ništa ne veruju i da ostaju kod svoga. Pre pet godina, 1871-ve godine, oni, međutim, nisu bili tako pažljivi. Tada sam boravio u Drezdenu, i sećam se povratka saksonske vojske iz rata: grad im je bio priredio svečani doček s ovacijama. Sećam se, uostalom, te vojske i godinu pre toga, kad je ta ista vojska polazila u rat i kad su se odjednom na svim uglovima i na svim javnim mestima Drezdena pojavile objave ispisane krupnim slovima: *der Krieg ist erklärt!* (rat je objavljen!). Ja sam tada tu vojsku gledao, i *nehotice* sam joj se divio: kakva bodrost na licima, kakva odlučnost i radost u pogledima! Bili su to mladići i, gledajući neku četu koja maršira, čovek nije mogao da se ne divi odličnom vojničkom držanju, valjanom koraku, tačnom i strogom ravanju, ali u isto vreme i nekoj neuobičajenoj slobodi kakvu dotad nisam viđao u vojnika, svesnoj odlučnosti koja se izražavala u svakom gestu, u svakom koraku ovih mladića. Videlo se da ih ne teraju u rat, nego da oni idu sami. Ništa veštačko, ništa od

one palice i kaplara, i to u Nemaca, u onih Nemaca od kojih smo mi, stvarajući svoju vojsku, još od Petrovih vremena pozajmili i kaplara i palicu. Ne, ovi Nemci su išli sami, nisu ih palicama terali, išli su kao jedan čovek odlučno, potpuno uvereni u pobedu. Bio je to narodni rat: vojnik je blistao kao građanin i, priznajem, meni je tada bilo jezivo pri pomisli na Francuze, iako sam još bio čvrsto ubeđen da će ovi smlatiti Nemce. Nije teško, posle toga, zamisliti kako su ti vojnici posle godine ulazili u Drezden, posle pobeđe koju su najzad izvojevali nad Francuzima, od kojih su u toku celog jednog veka trpeli svakojaka poniženja. Dodajte tome još i onu uobičajenu opštu nemačku hvalisavost koja, u slučaju nekog uspeha, ne zna za meru, hvalisavost koja u Nemaca ide od detinje sitničavosti do nabusitosti — to je dosta neprilična nacionalna osobina koja bezmalo zadivljuje u ovog naroda. Ovaj narod ima mnogo čime da se pohvali, čak i pred kojom hoćete drugom nacijom — šta će mu sva ta sitničavost još! Izgledalo je da im je takva čast do te mere nova da je, reklo bi se, nisu ni očekivali. I, stvarno, oni su tada do te mere trijumfovali da su počeli da vređaju Ruse. Tada je u Drezdenu bilo veoma mnogo Rusa, i mnogi su kasnije pričali da je svaki dućandžija, kad mu samo Rus uđe u radnju da nešto kupi, odmah nastupao s onim: »Evo, svršili smo s Francuzima, i sada ste na redu vi«. Ta pakost protiv Rusa je tada kipela u narodu sama po sebi, čak i bez obzira na sve ono što su tada pisale novine koje su shvatale rusku politiku u vreme rata — politiku bez koje oni ne bi, možda, ubrali sve ove lovorike. Istina, ovo su bila prva oduševljenja posle vojničkog uspeha, neočekivanog uspeha, ali je takođe i činjenica da su u tom oduševljenju odmah pomenuli Ruse. Ova gotovo nehotična mržnja protiv Rusa začudila je čak i mene, koji sam znao celoga života da Nemačac uvek i svuda, počinjući od samog Nemačkog predgrađa u Moskvi, ne žali mnogo Ruse. Jedna ruska dama koja je tada živela u Drezdenu, grofica K., sedela je na jednom mestu određenom za publiku i posmatrala doček koji je priređen vojsci što ulazi u grad — iza nje je nekoliko razdraganih Nemaca počelo da psuje Rusiju. »Ja sam se okrenula prema njima i opsovala sam ih onako narodski«, pričala mi je ona kasnije. Ovi su začutili: Nemci su vrlo učtivi s damama, ali Rusu ne bi oćutili. Ja sam tada čitao u našim novinama da su naši petrogradski Nemci u Petrogradu organizovali, u grupama, tuče i svađe, idući okupljeni u pijane družine, s našim vojnicima, i to je sve bilo zbog »patriotizma«. Uzgred, većina nemačkih listova su sada prepuni najžešćih doskočica protiv Rusije. Ukazujući na ovaj bes nemačke štampe, koja uverava da Rusi žele da osvoje

Istok i pokore Slovene kako bi se učvrstili i kako bi potom navalili na evropsku civilizaciju, *Glas* je nedavno primetio, u jednom svom uvodniku, da ovaj pobesneli hor utoliko više začuđuje kad se ima na umu da se on oglašava upravo sad, u vreme prijateljskih kongresa i prijateljskih susreta trojice imperatora, što je samo po sebi, u najmanju ruku, čudno. Precizno zapažanje.

III

POSLEDNJA REČ CIVILIZACIJE

Da, u Evropi se sprema nešto što će biti neminovno. Istočno pitanje narasta, podiže se i dolazi kao plima i, stvarno, može biti, sve će se završiti tako što će zahvatiti *sve*, tako da nikakva miroljubivost, nikakve dobre namere i nikakva rešenost da se rat ne potpaljuje neće odoleti pritisku prilika i okolnosti. No, najvažnije od svega je to što se već sad uočava strašna činjenica, i ta činjenica je — *poslednja reč civilizacije*. Ta poslednja reč je izrečena, jasna je; ona je sada poznata, i ona je rezultat osamnaestovekovnog razvitka, celokupne humanizacije čovečanstva. Cela Evropa, ili barem njeni najbolji predstavnici, sami oni ljudi i nacije koji su podizali glas protiv ropstva, koji su ukinuli trgovinu crnim robljem, despotizam u svojim sredinama, koji su proklamovali ljudska prava i zadivili svet naukom i njenim dostignućima, koji su nadahnuli i očarali ljudske duše umetnostima i njenim svetim idealima, koji pale veru i izazivaju ushićenje u ljudskim srcima, koji su obećali ljudima u bliskoj budućnosti pobedu pravičnosti i istine — evo, upravo ti ljudi i te nacije odjednom, svi (gotovo svi) u određenom momentu okreću glavu u stranu od miliona nesrećnih bića — hrišćana, ljudi i svoje braće koji ginu osramoćeni ili čekaju s nekom nadom i nekim nestrpljenjem — kada će ih sve, sve zgaziti kao gadove, kao stenice, i kada će najzad zamuknuti svi ti vapaji za njihovim spasenjem — vapaji koji su Evropi mučni, koji je uznemiruju. Da, drže ih za gadove i stenice, pa i

gore od toga: desetine, stotine hiljada hrišćana gaze kao odvratnu šugu, čupaju ih i brišu s lica zemljinog. Pred očima onih koji umiru obeščašćuju se njihove sestre, pred očima majki bacaju uvis novorođenčad i dočekuju ih na bajonete pušaka, uništavaju se cela naselja, crkve su razorene, sve je *sravnjeno* — i to čini divlja, gnusna muslimanska horda, zakleti neprijatelj civilizacije. To je sistematsko uništavanje, to nije banda razbojnika koja se pojavila slučajno u vreme nereda i u haosu rata, banda koja se, međutim, boji kako-tako zakona. Ne, ovde je reč o sistemu, o jednom ratnom metodu velike imperije. Razbojnici deluju po naređenju, po naredbi ministara i državnih upravljača, po zapovesti samoga sultana. Evropa, hrišćanska Evropa, kolevka civilizacije, gleda sve to s nestrpljenjem... »kada će prestati da dave ove stenice!« Pa i više od toga, u Evropi osporavaju činjenice, odriču ih pred nacionalnim parlamentima, ne veruju, prave se da ne veruju. Svaki od vođa naroda zna u sebi da je to istina, i neprestance jedan drugome zamazuju oči, lažu: »To nije istina, to ne može biti, to je preuveličano, to su oni sami masakrirali šezdeset hiljada — to su sami Bugari svoje pobili, da bi mogli da svale na Turke«. »Vaše prevashodstvo, to je ona sama sebe išibala!«, Hljestakov i Skvoznjik-Dmuhanovski su namagarčeni, u nevolji! Zbog čega sve to, čega se boje ti ljudi, zbog čega ne žele da vide i da čuju, nego lažu sami sebe i brukaju sami sebe! I tu im je, vidite li, Rusija: »Rusija će ojačati, ovladaće Istokom, Konstantinopoljem, Sredozemnim morem, lukama, trgovinom. Rusija će se kao varvarska horda sručiti na Evropu i uništiće civilizaciju« — (evo, baš tu civilizaciju koja dozvoljava ovakva varvarstva!). Evo, tako sada viču u Nemačkoj i Engleskoj, i opet lažu na sve strane, i sami ne veruju ni jednoj reči takvih optužbi i upozorenja. Sve su to samo reči koje ciljaju na to da u masi raspale plamen mržnje. Nema danas u Evropi čoveka, koji je obrazovan i koji ume makar malo da misli, koji bi mogao da poveruje u to da Rusija hoće, da može i da je u stanju da uništi civilizaciju. Neka ne veruju u našu nekoristoljubivost, i neka nam pripisuju svakojake loše namere — to je razumljivo, ali je neverovatno to da bi oni, posle tolikih primera i tolikog iskustva, još mogli da poveruju u to da smo mi jači od cele ujedinjene Evrope. Neverovatno je to da oni ne znaju da je Evropa dvostruko jača od Rusije, i to je tako — čak i kad bi Rusija imala u svojim rukama i Konstantinopolj. Da je Rusija izvanredno moćna samo na svojoj teritoriji kad štiti zemlju od najeзде, a da je četiri puta slabija kad napada — o, sve to oni veoma dobro znaju, ali obmanjuju sve, pa i sebe same, samo zato što u njih tamo, u Engleskoj, ima nekoliko trgovaca i

fabrikanata koji pate od bolesne podozrivosti i koji su ljudi bolesnih apetita kad je reč o njihovim interesima. Ta svi oni znaju da Rusija, čak i u najpogodnijim prilikama, neće moći da prestigne njihovu industriju i trgovinu, znaju oni da se tu još radi o vekovima, no čim neko makar malo napreduje u trgovini, čim se kako-tako učvrsti na moru — i, evo, u njih se pojave nemir, panika, briga zbog profita: eto, zbog toga se cela »civilizacija« odjednom koristi kao blef. No, a Nemci, zbog čega se njihova štampa tako uznemirila? Zato što im Rusija stoji za leđima i vezuje im ruke, zbog nje su oni ispustili *svojevremeni* momenat da zbrišu s lica zemlje Francusku jednom i zauvek, da više nemaju nevolja s njom vekovima. «Rusija smeta, Rusiju valja saterati u njene granice, a kako da je uteraš u te granice kad se s boka nalazi još *cela* Francuska?» Da, Rusija je kriva zato što je Rusija, a Rusi stoga što su Rusi, to jest Sloveni: ne voli Evropa slovensko pleme, *les esclaves* vele, robovi, a Nemci imaju dosta tih robova — mogu se pobuniti. I, evo, osamnaest vekova hrišćanstva humanizacije, prosvećivanja, nauke, razvitka — sve se to odjednom pokazalo kao glupost; čim je dodirnuo slabo mesto, sve je to postalo priča za malu decu u školi, osnovačka pouka. Ali, u tome je beda i nevolja — što je ovo »poslednja reč civilizacije«, i ta reč je izrečena, nisu se postideli da je kažu. O, ne govorite mi da se u Evropi, pa i u samoj Engleskoj, javno mnjenje bunilo, da je bilo čak i skupljanja pomoći za postradalo stanovništvo: ta tamo je sve to još tužnije, to su bili pojedinačni slučajevi, oni su samo pokazali koliko su nemoćni kada je reč o njihovim državnim, opštim i nacionalnim namerama. Čovek koji sebi postavlja pitanja ne zna šta da misli: »Gde je pravda, je li moguće da je svet još toliko daleko od nje?« Kada će prestati nesuglasice, hoće li se ljudi ikad zbratimiti, i šta je smetnja tome? Hoće li ikad pravda biti tako moćna da će moći da savlada ljudsku iskvarenost, cinizam i egoizam? Gde su one istine do kojih se stizalo s toliko muka, gde je čovekoljublje? A jesu li to zaista istine?

I nisu li one isto što i one vežbe za »uzvišena« osećanja, za govornike ili za đake koji ih drže u rukama i uče svoju veštinu — a kad dođe do akcije, do *stvarne, praktične akcije* — onda sve ide u bestrag, ideali idu dođavola! Ideali su koješta, poezija, stihovi — zabava! Je li istina da se Jevrejin opet svuda uvukao, svuda zavladao, i ne samo da je zavladao, on nije nikad ni prestajao da vlada? Ovaj tekst napisan je još u julu.

GLAVA DRUGA

I

IDEALISTI — CINICI

Seća li se ko teksta nezaboravnog profesora i nezaboravnog ruskog čoveka, Timofeja Nikolajeviča Granovskog, o istočnom pitanju, koji je on napisao, ako je tome verovati, 1855—te godine, u jeku našeg rata s Evropom, kad je bila počela opsada Sevastopolja? Ja sam taj tekst poneo sobom, i pročitao sam ga ponovo, s obzirom na ovo istočno pitanje koje se ponovo pojavilo, i taj tekst, dostojan uvažanja, izgledao mi je sada mnogo zanimljiv, mnogo zanimljiviji čak nego kad sam ga prvi put čitao i kad sam se u celini s njim slagao. Ovoga puta iznenadila me posebno ova činjenica: prvo, gledanje ondašnjeg zapadnjaka na narod, i drugo, a to je glavno — psihološko značenje teksta, da i tako kažem. Podeliću neke svoje utiske s čitaocima.

Granovski je bio jedan od najblistavijih ljudi onoga doba, figura besprekorna i divna. To je bio idealist četrdesetih godina u najplemenitijem smislu i, nema sumnje, on je imao svoju ličnu, izvanredno originalnu nijansu kojom se izdvajao među našim naprednim ljudima ove orijentacije. To je bio jedan od najčestitijih naših Stjepana Trofimoviča (tip idealista četrdesetih godina, kojeg sam prikazao u mom romanu *Zli dusi*, i za kojeg su naši kritičari rekli da je istinit; da, ja volim Stjepana Trofimoviča, i duboko ga poštujem) — i, može biti, bez i najmanje komičnih crta koje su često svojstvene tom tipu. No, rekao sam da me iznenadilo *psihološko* značenje

teksta, i takva mi je misao postala veoma zabavna. Ne znam hoćete li se i vi složiti sa mnom, ali sam zapazio i ovo — kada nas ruski idealist, ubeđeni idealist koji već zna da ga svi smatraju za to — za, da tako kažem, »patentiranog« propovednika »lepog i uzvišenog«, odjednom, podstaknut nekim slučajem, oseti potrebu da izrazi svoje mišljenje o nekom problemu (da, o »pravom« problemu, o nekom praktičnom, tekućem problemu, a ne tamo, recimo, o nekoj poeziji — o problemu, dakle, *ozbiljnom*, koji ima šire društveno značenje), i kad izrazi to svoje mišljenje, ne onako kao u prolazu, nego s namerom da kaže poslednju i odlučujuću reč koja će obavezno imati uticaja — on se odjednom sav pretvori, kao nekim čudom, ne samo u notornog idealistu, što on već jeste, ili tamo u nekakvog proznog pisca, nego čak u cinika. Pa i više od toga: baš tim cinizmom, baš tom prozaičnošću, što je najvažnije, on se ponosi. Izražava mišljenje, i umalo što ne cokće sebi jezikom. Nastranu ideali, ideali su koješta, kao i poezija i stihovi, na mesto svega toga valja da dođe »realna istina«, ali umesto te realne istine on uvek dosoli nešto cinično. On pretpostavlja da je ta istina u cinizmu, tamo je i traži. Ukoliko je nešto grublje, bezosećajnije, utoliko je, prema njegovom mišljenju, realnije. Zbog čega je to tako? Zato što se naš idealist u sličnom slučaju obavezno stidi svog idealizma. Postidi se i uplaši se da mu ne kažu: »No, vi ste idealist, šta se vi mešate u ‚probleme‘, propovedajte tamo za sebe *lepo*, a ‚probleme‘ nama prepustite, da ih mi rešavamo«. Čak je i u Puškina postojala takva crta: veliki pesnik se često stideo toga što je on *samo* pesnik. Možda se ovakva crta sreće i u drugih naroda, međutim, teško je verovati. Teško je verovati da je to u ovoj meri kao u nas — barem mi se tako čini. Tamo su, od davnina, naviknuti na poslove, uspeli u toku vekova da nekako razvrstaju obaveze i poslove za svakog, tamo gotovo svako zna, razume i uvažava sebe — prema svom zanimanju, i prema svom značenju. U nas, pak, posle dvovekovnog odvikavanja od svake akcije — stvari stoje sasvim drugačije. Ono duboko skriveno i pritajeno nepoštovanje prema sebi ne mimoilazi ni takve ljude kakvi su Puškin i Granovski. I, stvarno, pretvorivši se odjednom od profesora istorije u diplomata, ovaj nevini i iskreni čovek stigao je do začuđujućih stvari u svojim rasuđivanjima. On nam, na primer, sasvim odriče čak i mogućnost da nam, recimo, Austrija bude zahvalna što smo joj pomogli u toku njenog sukoba s Mađarima i što smo je doslovno spasli raspadanja. I ne odriče on to stoga što je Austrija »perfidna« i što smo mi to morali predosetiti, ne, on tu ne vidi nikakvu perfidnost i direktno zaključuje da Austrija nije mogla drugačije da postupi.

No, njemu je i to malo: on otvoreno izjavljuje da ona i nije *trebalo* drugačije da postupi, nego baš ovako kako je postupila — i da su, prema tome, naše nade u njenu zahvalnost samo smešni i neoprostivi promašaj naše politike. Čovek privatno, to je jedno, a država — to je nešto drugo, država ima svoje visoke, važne ciljeve, svoju korist, i zahtevati zahvalnost u obliku žrtvovanja sopstvenih interesa — prosto je smešna stvar. »U nas su se perfidnost i nezahvalnost Austrije«, kaže Granovski, »pretvorili u neku vrstu opšteg mesta. Ali, govoriti o nezahvalnosti i zahvalnosti u političkim stvarima, pokazuje samo da se ove stvari ne poznaju. Država nije privatno lice; ona ne može zbog zahvalnosti da žrtvuje svoje sopstvene interese, utoliko pre što u političkim stvarima i sama *velikodušnost nikad, nikad nije nekoristoljubiva*« (to jest, ne bi trebalo da bude, šta li? — misao je ta, upravo); rečju, uvaženi idealist je napričao mnogo pametnih stvari i, što je najvažnije — *realnih stvari*: ne pišemo svi mi, veli on, stihove...! Da je ovo pametno, jeste, pametno je utoliko pre što nije mnogo nepoznato, nije novo i poznato je to otkad na svetu ima diplomata, pa ipak, pravdati s ovakvim žarom postupak Austrije, i ne samo pravdati nego direktno dokazivati da ona i *nije morala* da postupi drugačije — kako hoćete, ali meni ovo ne ide u glavu. Ima u svemu ovome nečega s čime se nikako ne mogu složiti, ima nečega što izaziva užas uprkos onom izvanredno praktičnom i političkom umu koji je naš istoričar iznenada pokazao — naš istoričar, pesnik i žrec lepote. S ovakvim priznavanjem tekuće koristi za neku svetinju, s ovakvom jagmom za profitom, s ovakvim priznavanjem prava da se sme slobodno pljuvati na savest i čast samo ako se time može osvojiti malo krzna i lana — s nečim dakle, sličnim može se daleko doterati. Time se može, ako hoćete, pravdati i Meternihova politika u ime viših i *realnih* državnih ciljeva. Da li samo praktični ciljevi i sticanje profita predstavljaju stvarnu korist po jednu naciju, da li samo to čini njenu »visoku« politiku, nasuprot onoj »šilerovštini« osećanja i ideala? U tome je problem, tu se skriva pitanje. Nije li, naprotiv, najbolja politika za jednu *veliku* naciju politika časti, velikodušnosti i pravičnosti, čak i onda kad nešto slično ide i na uštrb njenih interesa (a, u stvari, to nikad nije na uštrb)? Je li moguće da naš istoričar ne zna da baš te velike i poštene ideje (a ne samo profit i malo lana) na kraju trijumfuju među narodima, bez obzira na svu njihovu, ponekad smešnu, nepraktičnost, bez obzira na sav idealizam koji se u njima nalazi i koji je nešto smešno i ponižavajuće u očima Meterniha i svih diplomata, je li moguće da naš istoričar ne zna da je politika časti i nekoristoljublja ne

samo najviša politika nego da je ona, može biti, i *najkorisnija* politika za jednu veliku naciju, i to baš zato što je ona upravo velika nacija? Politika neposrednog pragmatizma i neprestane težnje ka onome u čemu se može naći malo više koristi, otkriva nemoć, unutrašnju slabost, slabost jedne države i nesigurnost njenoga položaja. Diplomatska lukavost i težnja za praktičnom i *svakodnevnom* korišću su uvek bili ispod pravde i časti, a pravda i čast su uvek na kraju izlazili kao pobjednici. Ako to dosad i nije uvek bilo tako, biće tako, jer to su večni i nepromenjivi zakoni, sviđalo se to ljudima ili ne. Kada je bila ukinuta trgovina crnim robljem, zar se nisu čula dubokoumna razmišljanja kako je to »nepraktično«, jer može da šteti najnasušnijim interesima nacija i država? U tim se razmišljanjima išlo čak dotle da se tvrdilo kako je trgovina crnim robljem moralno nužna stvar, jer se tako izražava, navodno, prirodna razlika među plemenima, išlo se dotle da se tvrdilo da Crnac nije čovek... Kad su se engleske severno-američke kolonije pobunile protiv Engleske, zar nisu u toj praktičnoj Engleskoj godinama dokazivali da će oslobođenje kolonija i sticanje autonomije biti nešto pogibeljno po engleske interese, potres i velika nevolja? Zar se nisu i u nas, kada su oslobađali seljake, čuli isti ovakvi povici u nekim mestima, zar i u nas nisu tada neki »duboki i praktični umovi« govorili da država kreće lošim putem, putem koji je nepoznat, strašan, koji će dovesti do potresa u celoj državi — ne bi trebalo da bude takva visoka politika koja vodi računa o realnim interesima, govorili su — ona ne bi trebalo da se zasniva na pomodnim teorijama i razlozima koji nisu provereni iskustvom — ona ne može da se osniva na »sentimentalnosti«!? No, ne bi trebalo ići tako daleko! Evo, pred nama je slovensko pitanje: valja li Slovene da sasvim prepustimo njihovoj sudbini! Iako Granovski insistira na tome da mi želimo samo da se pomoću Slovena učvrstimo, i da se u vezi s tim aktiviramo samo zbog naše praktične koristi, prema mom mišljenju, on je i ovde nešto prećutao. Kakva nam je s njima — Slovenima — praktična korist, u čemu je ona, čak i u budućnosti, čime tu mi možemo ojačati svoj položaj? Da nije Sredozemno more u budućnosti, ili možda Konstantinopolj, »koji nam nikad neće dati«? Ta to je ptica na grani, pa i ako se te ptice i domognemo — imaćemo samo još više nevolja. Imaćemo nevolja za hiljadu godina. Zar je to neko blagostanje, zar je to taj pogled mudraca, zar je u tome stvarni praktični interes? Sa Slovenima imamo zasad samo trzavica i briga: posebno sada kad oni još nisu naši. Zbog njih nas Evropa već stotinu godina gleda popreko, a sada već i ne gleda popreko samo — nego na najmanji naš znak u tom

pravcu, poteže mač i okreće prema nama svoje topove. Prosto da ih čovek napusti, i to zauvek, kako bi se jednom Evropa smirila zauvek. I ne samo da ih napustimo: Evropa nam neće verovati da smo ih napustili pa, prema tome, valja da ih napustimo s dokazima: trebalo bi mi sami da navalimo na Slovene, i da ih onako bratski izdamo kako bismo podržali Tursku: »Evo tako, mila naša braćo Sloveni, država nije privatno lice, ona ne može da zbog velikodušnosti žrtvuje svoje interese, a vi to niste dosad znali!« I koliko bi koristi, praktične, prave i neposredne koristi — a ne nekakvih maštanja za budućnost — dobila Rusija odmah u tom momentu! Odmah više ne bi bilo istočnog pitanja, Evropa bi makar privremeno imala poverenja u nas, naš bi se vojni budžet smanjio, krediti bi se povratili, naša rublja bi zadržala svoju vrednost, i još bolje: ona ptica na grani ne bi odletela, ona bi lepršala i dalje pred našim očima! Strpimo se zasad, pričekajmo: »Država nije privatno lice, ona ne može da žrtvuje svoje interese« — no, a vremenom... I šta, ta ako je Slovenima suđeno da ne mogu izaći na kraj bez nas, oni će nam sami doći kad tome dođe vreme, i, eto, tada ćemo ih mi prigrliti bratski i s ljubavlju«. Uostalom, Granovski baš ovo i vidi u našoj politici. On upravo uverava da naša politika nije ništa drugo činila do, u toku celog poslednjeg veka, samo porobljavala Slovene, »potkazivala ih i izdavala Turcima«, on tvrdi da je naša slovenska politika uvek bila politika nasilja i osvajanja i da drugačije i nije moglo da bude (to jest da je morala da bude takva — ta on opravdava druge zbog takve politike, zašto ne bi i nas opravdao?). No, je li on u pravu, je li tačno da je naša politika uvek bila takva u vezi sa slovenskim pitanjem, je li tačno da, čak i u naše vreme, ona nije postala jasna? Evo, to su pitanja!

II

JE LI SRAMOTA BITI IDEALIST?

Granovski je, naravno, bio samoljubiv, ali tog samoljublja, ponekad čak razdražljivog, moralo je da bude, meni se tako čini, i u svih naših tadašnjih

sposobnih ljudi — baš zato što nisu imali šta da rade, što nisu imali mogućnosti da pronađu predmet na koji bi usmerili svoje aktivnosti, zbog te nostalgije za akcijom, da i tako kažem. Bivalo je tako da su i oni koji su imali, reklo bi se, neko zanimanje (poneki profesor, na primer, pisac, pesnik, čak i veliki pesnik), malo cenili svoju profesiju, i to ne samo zbog neugodnosti koju su osećali u bavljenju tom profesijom, nego zato što je gotovo svak od njih bio naklonjen tome da u sebi zapazi začetke neke druge aktivnosti, bolje i korisnije aktivnosti, koja ima više građanskog ugleda nego aktivnost koju im je omogućivala njihova profesija. Razdražljivost u samoljublju naših najboljih i najспособnijih ljudi (u nekih, razume se) iznenađuje i sada, i to iz istih razloga (uostalom, govorim samo o darovitim i sposobnim ljudima, a o onom bezličnom, nedozvoljivo razdražljivom, uobraženom zanosu i o taštini mnogih bezdarnih i praznih savremenih »aktivista«, koji uobražavaju da su geniji, zasad neću da govorim, iako ta pojava, osobito u naše vreme, posebno pada u oči). Ta nostalgija za akcijom, ta večna težnja za aktivnostima koji proističu samo iz našeg dvovekovnog nerada — koji je doveo dotle da mi sada i ne znamo da pristupimo poslu, pa i više od toga, mi čak više ne znamo gde je ta aktivnost, i u čemu bi ona trebalo da se sastoji — u nas strašno razdražuje ljude. Pojavljuje se sujeta koja je čak neprilična, sudeći prema licu i onoj moralnoj visini na kojoj se ono nalazi, i ta ga sujeta čini bezmalo smešnim, i sve to dolazi upravo stoga što čovek na ovakvoj moralnoj visini ponekad i sam nema dovoljno snage da odredi sebe, svoje moći i svoje značenje, da sazna, da i tako kažem, svoju sopstvenu specifičnu težinu i svoju pravu vrednost u praksi, na delu. Kada bi toga, kao čovek od duha, bio svestan, on ne bi smatrao da je to nisko ako prizna da ima stvari za koje je nesposoban; zasad se on vređa, i u razdražljivosti koja ga obuzima on se često prihvata i onoga što nije njegov posao. Tekst Granovskog, ponavljam, napisan je veoma pametno, iako ima i političkih grešaka koje su činjenice u Evropi kasnije potvrdile — i, naravno, moglo bi se ukazati na te greške, ali ja neću da govorim o tim greškama, i nemam namere da zbog toga osuđujem Granovskog. Ovoga puta mene je samo zaprepastila neobična razdražljivost u tonu ovoga teksta. O, ne pripisujem ja tu razdražljivost tona njegovom samoljublju, i ne *napadam* poznatu tendencioznost toga teksta: ja sasvim dobro razumem »aktuelnost« koja je došla do izražaja u ovom spisu, građansko osećanje, afektaciju. Postoje, najzad, trenuci kad i najpravičniji čovek ne može da bude nepristrasan... (avaj, Granovski nije dočekaos oslobođenje seljaka i, čak, nije

ni u mašti mogao nešto slično sebi da predstavi!). Ne, ne napadam ja to, ali zbog čega je on s onakvim prezrenjem gledao narod u tom »istočnom pitanju«, zbog čega mu nije dao po zaslugi? Udeo naroda i misli naroda on uopšte ne zapaža u celoj toj stvari. On otvoreno tvrdi da narod u vezi sa Slovenima, u toku tadašnjeg rata, nije uopšte imao nikakvo mišljenje, narod je samo osećao breme obaveza i dažbina. Očito, nije ni trebalo da ima mišljenje. Granovski piše:

»Pre svega, valja odbaciti misao da je ovaj rat (to jest rat 1853-e, 1854. i 1855. godine) — svetski rat; vlada se trudila da uveri narod kako je krenula u rat da zaštiti našu braću po veri i hrišćansku crkvu. Zaštitnici pravoslavlja i slovenskih nacionalnosti *su radosno prihvatili tu zastavu* i počeli da pripremaju krstaški rat protiv muslimana. *Ali vek krstaških ratova je prošao; u naše vreme, više niko neće krenuti da brani grob Gospodnji* (i u odbranu Slovena, takođe?), *i niko više ne gleda muslimane kao na večne neprijatelje hrišćanstva*; ključevi hrama u Vitlejemu služe samo kao izgovor za postizanje isključivo političkih ciljeva (na drugom mestu se sve ovo direktno kaže i povodom Slovena)«. Naravno, i mi smo spremni da se složimo da ruska politika o Slovenima u toku poslednjeg veka nije bila baš besprekorna; bilo je momenata kad je mogla da bude i malo uzdržanija i opreznija — i zbog toga je nekome ko je to nestrpljivo gledao mogla da deluje i neiskreno. Možda je bilo suviše bojazni u vezi s neposrednim i tekućim interesima, pa i dvosmislenosti koja je rezultirala iz izvesnih spoljašnjih diplomatskih pritisaka, bilo je nekakvih polumera i zastoja, ali teško da je, u suštini, ruska politika išla *samo* za tim da osvoji Slovene i da ih potčini sebi, da tako uveća moć Rusije i proširi njen politički značaj. Ne, naravno, to nije bilo tako, i u svojoj *suštini* naša politika, čak i za sve vreme petrogradskog perioda naše istorije, teško da se razlikovala u slovenskom, to jest istočnom pitanju, od onih drevnih zaveta, istorijskih predanja i shvatanja naroda u vezi sa svim ovim pitanjima. I naša je vlada uvek dobro znala da će se, u momentu kad narod bude čuo njen poziv u vezi s ovim, on odazvati tom pozivu listom, i zbog toga je, eto, istočno pitanje u suštini svojoj uvek bilo nacionalno pitanje u nas. No, Granovski to nikako ne priznaje. O, Granovski je duboko voleo narod! U svom tekstu on plače i tuguje povodom njegovih stradanja u ratu, povodom nedaća koje je podneo. Zar mogu takvi ljudi kao Granovski da ne vole narod? Kroz to saosećanje i kroz tu ljubav progovara sva njegova duhovna uzvišenost ali, u isto vreme, tu se i nehotice primećuje pogled zakletog našeg zapadnjaka na naš narod, zapadnjaka koji je uvek

spreman da prizna kako u narodu postoje odlični začeci, ali samo »u pasivnom obliku« i »na nivou idiličnog, u sebe zatvorenog načina života« — a što se tiče prave i moguće aktivnosti naroda, naš zapadnjak misli da je o tome »bolje i ne govoriti«. Za njega je naš narod, čak u svakom slučaju, samo inertna i bezglasna masa, i šta: mi smo mu, gotovo svi, tada poverovali. Evo zbog čega ne smem *da napadam* Granovskog, nego samo optužujem vreme kada je on živio. Taj je tekst tada išao od ruke do ruke, i imao je uticaja... U tome je i stvar, mene je najviše začudila paralela između ovog značajnog teksta i njegovog zanimljivog gledišta s ovim našim sadašnjim momentom. No, sada bi čak i zapadnjak Granovski imao čemu da se začudi pa, ako hoćete, i bolje *da se uveri*. Ovi dobrovoljni pokloni' ta pomoć naroda pravoslavnim Slovenima, ova pomoć naših staroveraca koji iz sredstava svojih opština opremaju sanitarne jedinice, ovi pokloni koje zanatlije daju ne žaleći¹ i poslednji groš od celog sela i na predlog seoskih skupština, pomoć koju izdvajaju vojnici i mornari odvajajući od svoje plate i, najzad — svi ti Rusi¹ svih staleža koji hitaju u pomoć ugnjetenoj pravoslavnoj braći da za njih proliju krv — da, da, to je nešto što govori samo po sebi, i ne može se reći da je to nešto pasivno s čime se ne može mnogo računati. Ovaj pokret je već dobio svoju formu, i on se ne može poreći. Dame, ugledne gospođe, idu ulicom s tasom u rukama i skupljaju milostinju za braću Slovene, i narod s pažnjom i saosećanjem gleda tu dotad neviđenu pojavu, tu za njega novu pojavu — »znači, svi smo opet zajedno, znači — nisu uvek razmirice, znači, svi smo mi ipak hrišćani« — evo, to oseća narod, a, može biti, već tako i misli. Naravno, do naroda već stižu i vesti: on sluša šta čitaju ljudi u novinama, i sam već počinje da čita novine. I, naravno, narod je čuo, i u crkvi se već molio za pokoj duše Nikolaja Aleksejeviča Kirjejeva, koji je dao život za stvar naroda, i ko zna — možda je taj narod već i spevao pesmu, svoju narodnu pesmu, o tom životu, o toj smrti i o toj svojoj žrtvi:

Da, on je pao, no on će živeti

U srcima i sećanju ljudi.

Živeće on i njegov podvig

Prekrasne duše i junačkih grudi;

Slavna je smrt za narod svoj!

Da, to je bila »smrt za svoj narod«, i ne samo za slovenski narod samo, nego za opštu stvar, za pravoslavlje i rusku stvar, i narod uvek to odlično shvata. Ne, naš narod nije materijalist i nije duhovno iskvaren do te mere da bi mogao da razmišlja samo o neposrednoj koristi i pozitivnom interesu. On se duhovno veseli kad se ukaže veliki cilj, i prima taj cilj kao hleb duhovni. Zar vi mislite da naš narod sada, u ovom trenutku, ne zna ništa i ne vodi računa o tom »slovenskom problemu«, zar vi mislite da on ne oseća da dalji tok tih stvari i nama može da zapreti ratom, da izazove rat? Ta njemu će tada opet, kao i u vreme rata na Istoku pre dvadeset godina, zapasti u deo dažbine i nedaće, no pogledajte vi sada njega, taj narod: boji li se on nečega? Ne, ima u našem narodu mnogo više duhovnih i stvaralačkih snaga nego što pretpostavljaju neki njegovi »poznavaoци«. Granovski bi bolje učinio da je ovakav način gledanja prepustio drugima — evo, na primer, tom mnoštvu tih naših »poznavalaca naroda« pa možda, ako hoćete, i nekim našim piscima koji pišu o narodu koji su ostali celoga svog veka samo neki stranci koji su ponešto naučili o ruskom mušiku.

Ponoviću na kraju: u nas, idealist često zaboravlja da idealizam nikako nije nešto zbog čega bi se trebalo stideti. I idealist i realist, ako su samo čestiti i plemeniti ljudi, imaju uvek jednu istu suštinu — a to je ljubav prema ljudima, i jedan zajednički objekt — čoveka: samo su *forme* u kojima se taj objekt pojavljuje različite. Ne bi se trebalo stideti svog idealizma — jedan je put, i jedan je cilj. Prema tome, idealizam je u suštini isto toliko realan koliko i realizam, i on neće nikad nestati u svetu. Ne bi trebalo nikakvi Granovski da se stide što se pojavljuju i što propovedaju »lepo i uzvišeno«. A ako se i oni postide, ako se uplaše podsmeha onih dubokoumnih mudraca Areopaga, oni će se bezmalo pridružiti Meternihu, i — ko će onda biti naš prorok? I zar *istoričar Granovski* da ne zna da je narodu najmilije od svega kad može da ima ideale i kad može da ih čuva, zar on da ne zna da ima ponekad svete ideje koja je u početku nemoćna, nepraktična i neostvarljiva u očima mudraca, pa čak i smešna — ali uvek se nađe i takav član Areopaga i »žena imenom Tamara« koji će još od početka poverovati propovedniku i prihvatiti veliku stvar, ne plašeći se raskida sa svojim mudracima! I, evo, takva mala, nesavremena i nepraktična, »smešna idejica« raste, množi se i na kraju pobeđuje celi svet — a mudraci Areopaga moraju da zamuknu.

III

NEMCI I RAD. NEDOSTIŽNE AKROBACIJE. O OŠTROUMLJU.

Ems — mesto divno i u modi. Ovde dolaze iz celog sveta oni koji uglavnom boluju od grudobolje, imaju »katar disajnih organa«, i na njegovim izvorima se veoma uspešno leče. U toku leta ovde bude i do 14 ili 15 hiljada posetilaca — sve, naravno, bogat svet, ili barem takav da je u stanju da sebi obezbedi staranje o svom zdravlju. No ima i siromaha koji takođe *dolaze* ovde da se leče. Njih bude i do stotinak ljudi i, može biti, svi ne *dolaze pešice*, nego ih ima koji se nečim dovezu. Mene je veoma zainteresovala *četvrta* klasa koja postoji na nemačkim železnicama — ne znam samo postoji li u svim vozovima? Za vreme jednog zadržavanja u putu, zamolio sam konduktera (gotovo svi kondukteri nemačkih železnica su ne samo efikasni nego su veoma pažljivi i ljubazni s putnicima) da mi objasni šta je to četvrta klasa. On mi je pokazao prazan vagon u kojem nije bilo klupa već samo, tako, zidovi i pod. Bilo je jasno da putnici moraju da stoje.

— Da ne sede, može biti, na podu?

— O, da, naravno, kako ko želi.

— A koliko se mesta računa u vagonu?

— Dvadeset i pet mesta.

Odmerio sam pogledom taj prazni vagon i zamislio sam u njemu dvadeset i pet ljudi, i došao sam do zaključka da oni obavezno moraju da stoje, i to stisnuti jedan uz drugoga; tako, kad uđe dvadeset i pet ljudi, i kad se vagon kompletno popuni, niko od njih i ne može da sedne, bez obzira na ono — »kako ko želi«. Svoj prtljag svak mora da drži u rukama, uostalom, oni uvek imaju nekakve zavežljaje u rukama.

— Da, ali zato su cene ovde upola manje nego u trećoj klasi, a to je izvanredno značajna olakšica za siromaha.

Da, to stvarno nešto znači. I, tako, ti »siromasi« koji dolaze u Ems ne samo što se leče, nego i borave na račun... evo, već to i ne znam, na čiji račun? Čim stignete u Ems, i iznajmite sobu u hotelu (u Emsu je svaka kuća — hotel), dva ili tri dana posle toga obavezno vas posete dvojica skupljača priloga sa svojim knjižicama, idu jedan za drugim — to su neki mirni i strpljivi ljudi koji imaju neko svoje dostojanstvo. Jedan od njih prikuplja priloge za izdržavanje baš tih bolesnika-siromaha. Uz knjižicu ide i pisani apel lekara iz Emsa upućen pacijentima iz Emsa — da ne zaboravljaju siromahe. Vi dajete za prilog koliko možete, i upisujete vaše ime. Prelistao sam knjižicu, i zapanjila me oskudnost tih priloga: marka, polovina marke, retko dve marke, veoma retko pet maraka, a izgleda po svemu da publici ovde ne dosaduju mnogo tim skupljanjem priloga: osim ove dvojice »skupljača«, nikog drugog nema. Dok vi dajete prilog i upisujete se u knjigu, činovnik (ja ću ga zvati činovnikom) mirno stoji pored vas nasred sobe.

— Nakupite li mnogo u toku cele sezone?, — pitao sam.

— Do hiljadu talira, *mein Herr*^[51]; ali, to je veoma ništavna suma u poređenju s onim koliko je potrebno: njih je mnogo, oko stotinak ljudi, i mi ih potpuno izdržavamo, lečimo ih, pojimo, hranimo i obezbeđujemo im smeštaj.

Stvarno malo! Hiljadu talira, to je tri hiljade maraka; ako bude posetilaca i do četrnaest hiljada, onda — koliko mu to dođe priloga po osobi? Ima, razume se, i onih koji uopšte ništa ne daju, odbijaju i teraju skupljače priloga (ima takvih, i odista *teraju*, to sam kasnije saznao). No, publika je odabrana, sjajna, otmena. Izadite i pogledajte ih kad idu da piju vodu, kad idu na muziku — pogledajte tu gomilu.

Uzgred, čitao sam, još proletos, u našim novinama da smo mi Rusi malo dali pomoći pobunjenim Slovenima (to je, naravno, bilo rečeno pre ovih naših sadašnjih pošiljki), i da su svi u Evropi, u poređenju s nama, dali mnogo više — da se i ne govori, recimo, o Austriji koja je sama dala mnogo(?) miliona guldena pomoći nesrećnim porodicama ustanika, a, kažu, desetak hiljada porodica je prešlo na njenu teritoriju, ili o Engleskoj koja je dala mnogo više pomoći nego mi, nego Francuska i Italija, i tako dalje. Mnogo su govorili o Engleskoj, i zanimljivo bi bilo znati stvarnu cifru

pomoći koju je ona dala, a ta cifra, izgleda, nikome još nije tačno poznata. Što se tiče Austrije, koja je još od samog početka-ustanka imala u vidu prisvajanje jednog dela Bosne (o Bosni sada počinje da se govori u diplomatskim krugovima), ona je davala pomoći, ali iz koristoljublja, uvek pomišljajući na svoje buduće interese, i njena pomoć nije, dakle, bila pomoć javnosti i društva — nego jednostavno državna pomoć. Pa i u tom slučaju »mnogo« miliona guldena, izgleda, trebalo bi podvrgnuti sumnji. Bilo je pomoći ili, bolje rečeno, novac je bio asigniran, ali je li ta pomoć odista bila velika — to će se pokazati tek u budućnosti.

Drugi činovnik, to jest skupljač priloga u Emsu, koji obavezno dolazi za onim prvim, skuplja za *blödige Kinder* — za malu decu ometenu u razvoju. Ovde postoji i takva ustanova. Razume se, ti mali idioti stižu u ovaj zavod ne samo iz Emsa, jer ne bi samo ovakav gradić mogao imati toliko idiota. Taj zavod dobija određenu sumu od države ali, eto, pribegava se i skupljanju dobrovoljnih priloga. Ugledan čovek ili otmena dama leče se ovde, poboljšavaju svoje zdravlje zahvaljujući ovdašnjim izvorima i — ako ne kao znak zahvalnosti prema tom mestu, ono barem za uspomenu, ostavljaju, tako, marku-dve za pomoć siromasima, ovim napuštenim, nesrećnim malim stvorenjima. U toj drugoj knjizi dobrovoljnih priloga sreće se, takođe, marka, dve marke ponekad, a to bude veoma retko, i deset upisanih maraka možete videti. U toku sezone, taj činovnik nakupi i do 1500 talira: »Ali, pre je bilo bolje, davali su i više«, dodaje on tužno. U toj knjižici mi je pao u oči jedan prilog dat, da tako kažem, s posebnom namerom: pet pfeniga (rublja i po u srebru). To me podsetilo na prilog jednog ruskog državnog činovnika, zabeležen u knjizi priloga u Pjatigorsku, koja postoji u znak sećanja na Ljermontova: on je priložio *jednu srebrnu kopejku*, i potpisao se. Pre godinu, pisali su o tome u novinama, ali nisu pomenuli ime darodavca, što je, po mom mišljenju, suvišno: ta čovek je sam javno potpisao svoje ime, i možda je, čak, i računao na slavu. No, ovaj državni savetnik je imao nameru da pokaže svoju inteligenciju, svoje poglede, tendencije, on je protestovao protiv umetnosti, protiv nemoći poezije u ovom našem veku »realizma«, protiv parobroda i železnica, protiv svega onoga protiv čega se obično buni i sav liberalni (ili, bolje, servilno liberalistički) trećerazredni šljam. Ali, ovaj drugi, ovaj ovdašnji *Blodige*, šta je on hteo da kaže sa onim svojim prilogom od pet pfeniga? Tu već ne mogu ni da shvatim kakvu je nameru mogao time da izrazi. *Blodige Kinder*^[52] — to su mala nesrećna stvorenja koja su došla iz najsiromašnijih porodica, šta tu ima zbog čega bi trebalo pokazivati

nekakvu duhovitost? I ako siromašnome date makar i čašu vode, i to će vam biti računato u carstvu nebeskom! Uostalom, šta ja govorim — čaša vode u Emsu ne vredi, naravno, više od pet pfeniga, ni u kom slučaju, pa, prema tome, za net pfeniga se može stići u raj! Tako je, on je upravo računao na raj s *minimumom* troškova: »Zbog čega davati suviše?« Rečju, dete svoga veka! Danas, veli on, ne možeš nikoga da prevariš.

Od mog prvog dolaska u Ems, još pre tri godine, već od prvog dana me zainteresovala jedna okolnost — i, evo, to ne prestaje da me zanima prilikom svakog mog dolaska. Dva izvora u Emsu koji, najviše korišćeni, jesu Krenhen i Keselbrunen. Iznad izvora je podignuta zgrada, a sami izvori su odvojeni od publike jednom zidanom ogradom — balustradom. Iza te ograde uvek stoji nekoliko devojaka, po tri pored svakog izvora — one su ljupke, mlade i lepo obučene. Vi im pružite svoju čašu, i one vam odmah nalivaju vodu. U toku dva sata određena za jutarnje uzimanje vode, pored ovih ograda bude i po hiljadu bolesnika, svaki od njih za to vreme ispije po dve, po tri, ili više čaša vode — prema onome koliko je prepisano, a to se ponavlja u vreme večernjeg uzimanja vode. Tako svaka od ovih devojaka u toku ta dva sata naliže i da ogromnu količinu čaša vode. Sve se to radi u savršenom redu, bez žurbe i nervoze, nekako metodično, ni jednom da vas neko zadrži i omete, no najviše od svega začuđuje, po mom mišljenju, to što svaka od ovih devojaka kao da je posebno obdarena nekim natprirodnim moćima. Jednom joj samo kažete, prvi put posle vašeg dolaska: »Evo moje čaše, meni je potrebno toliko unci krenhenske vode, i toliko unci mleka« — i ona ni jednom u toku meseca vašeg lečenja ne pogreši. Osim toga, ona vas već poznaje i primećuje vas u gomili. Gomila je zbijena u nekoliko redova, svi pružaju svoje čaše, ona uzima po šest ili po sedam čaša odjednom, puni ih za nekih četvrt minuta — ništa ne prolije, ništa ne razbije, i svima pruža bez greške. Ona vam sama pruža čašu, zna da je među hiljadama čaša upravo ta vaša, a ne ona, zna koliko vam je unci potrebno vode ili mleka, koliko vam je čega prepisano. Nikad ne bude ni najmanje greške, ja sam na to posebno obraćao pažnju, i posebno sam se obavestio o tome. I, što je najvažnije — tu ima nekoliko hiljada bolesnika. Vrlo je verovatno da je sve to samo najobičnija stvar, i da u svemu tome nema ničega što bi trebalo da čudi, ali

za mene je sve to, evo već tri godine, neshvatljivo, i ja na sve to gledam kao na neki nepojmljivi trik. Iako je smešno svemu se čuditi, ja sve ovo nikako ne mogu da objasnim. Očito, reč je o neobičnom pamćenju i brzini baratanja u ovih Nemica, možda je to samo naviknutost na rad, ljubav prema radu negovana od detinjstva — *pobeda nad radom*, da i tako kažem. Što se samog rada tiče, za Rusa koji sve ovo posmatra ima mnogo nedoumice. Boraveći mesecima u hotelu — to jest ne u hotelu, jer ovde je svaka kuća hotel, sve su sami hoteli osim nekoliko gostionica, malo većih — hoteli s poslugom koja se drži po ugovoru — ja sam se prosto divio sluškinji hotela. U hotelu u kojem sam ja živeo, bilo je dvanaest pansiona, svi su bili zauzeti, a u nekima su boravile cele porodice. Svi zvone, svak nešto traži, valja sve uslužiti, svima nešto dati, valja se ko zna koliko puta popeti stepenicama — i sve to u hotelu obavlja, to je sva posluga, jedna devetnaestogodišnja devojka. Osim toga, vlasnica hotela nju koristi i za sve druge potrebe: da donese vino za ručak nekome, drugome da skokne do apoteke, trećem do pralje, samoj domaćici¹ ona ide i u dućan. Vlasnica-udovica je imala i troje male dece — valja i na njih paziti, uslužiti i njih, spremiti ih izjutra za školu. Subotom valja u celoj kući oprati podove, svakog dana pospremiti svaku sobu, promeniti posteljinu i čaršave u trpezariji, a kad neki gost odlazi, valja očistiti i oprati njegovu sobu ne čekajući subotu. Ta devojka odlazi na spavanje u jedanaest i po uveče, a izjutra je vlasnica budi zvončićem tačno u pet sati. Sve je to doslovno ovako, ja uopšte ništa ne preuveličavam. Dodajte tome da ta devojka služi za veoma skromnu platu koja se ne može zamisliti u nas u Petrogradu, i još — ona uvek mora da bude uredno i čisto odevena. Imajte na umu da ona ne ostavlja utisak ponižene i odbačene: ona je vesela, odlučna, zdrava, lepog je izgleda i veoma mimo deluje. Ne, u nas se tako ne radi, u našim prilikama nijedna sluškinja neće prihvatiti takvu robiju ni za kakvu platu; osim toga, ništa neće ovako da uradi, sto puta će zaboraviti, prosuće, razbiće, neće doneti nešto, naljutiće se, zagalamiće tako — a ovde u toku celog meseca čovek nije imao ni na šta da se požali. Po mom mišljenju, to je zadivljujuće, i ja kao Rus više ne znam: da li čovek ovo da hvali ili kudi? Uostalom, ja ću rizikovati i pohvaliću sve ovo, iako čovek ima i nad čim da se zamisli. Ovde je svak prihvatio svoj položaj, takav kakav je, zadovoljan je time, nikome ne zavidi i nikoga ne sumnjiči — barem tako je u većini slučajeva. Ali, rad ipak svakoga ovde zanima, rad koji vekovima postoji i koji se odvija po poznatim metodima koje svak usvaja bezmalo od rođenja, i zbog toga svak zna da pristupi svome poslu i da ga u celini

savlada. Ovde svak zna svoj posao iako je, uostalom, činjenica da svak zna jedino svoj posao. Ovo kažem zato što ovde svi tako rade, ne samo sluškinje, nego i njihove domaćice.

Pogledajte, na primer, nemačkog činovnika — eto, na poštanskog činovnika. Zna se šta je to ruski činovnik, posebno onaj koji ima svakodnevno dodira s publikom: to je nešto srdito, razdražljivo, i ako se ta razdražljivost ponekad i ne vidi, ona je pritajena, čovek je može primetiti po fizionomiji. To je neko oholo, ponosno biće kao Jupiter. To se posebno zapaža u onih sitnih »muva« koje čuče i publici daju razna obaveštenja, primaju novac ili prodaju karte, i slično. Pogledajte ga, evo, on radi, »na poslu je«: publika se gomila, napravio se već red, svak čeka obaveštenje, odgovor, priznanicu, da kupi kartu. I, evo, on nimalo ne obraća pažnje na vas. Vi ste najzad došli na red, govorite, stojte i pitate ga — on vas ne sluša, ne gleda vas, on je okrenuo glavu i razgovara s činovnikom iza sebe, on uzima hartije i kao da nešto gleda, iako vi lako primećujete da on ništa i ne gleda, njega ništa ne zanima. Vi ste, međutim, spremni da sačekate, ali evo — on ustaje, i nekud odlazi. Odjednom, izbija vreme na satu — prekida se rad sa strankama — stranke moraju da napuste prostoriju! U poređenju s nemačkim, naš činovnik neuporedivo manje vremena provodi na radnom mestu. Grubost, nepažnja, pa čak i *mržnja* prema strankama samo zato što su to stranke, neko sitničavo ponašanje uobraženog Jupitera — to je u nas svuda prisutno. Njemu je obavezno potrebno da vam stavi na znanje da vi od njega zavisite: »Evo«, kao da veli, »kakav sam ja, ništa vi meni iza šaltera ne možete, a ja vama mogu što god hoću, a ako se budete ljutili' — pozvaću policajca ili stražara, i on će vas izbaciti«. On oseća potrebu da se nekome sveti zbog nekakve uvrede, on vam se sveti zbog svoje ništavnosti. Ovde, u Emsu, u Pošti ima dva, nikad tri činovnika. Ima meseci, u vreme sezone (juni i juli, na primer) kad dođe i po hiljadu prolaznika, možete zamisliti kakva je tu prepiska, kako Pošta radi. Osim nekih dva sata koji imaju za ručak, oni su na poslu u toku celog dana. Valja primiti poštu, otpremiti je, hiljade ljudi dolaze da se raspitaju za *poste restante* ili da se obaveste za nešto drugo. Za svakoga činovnik preturi cele gomile pisama, svakoga sasluša, svakome da obaveštenje, objašnjenje — i sve to čini strpljivo, lepo, pažljivo, i uvek dostojanstveno. On je od one sitne »muve« postao čovek, i ne pretvara se od čoveka u takvu muvu... Posle mog dolaska u Ems, ja sam dugo čekao, i s nestrpljenjem, jedno pismo — dolazio sam svakog dana da se informišem na *poste restante*. Jednog jutra, posle povratka s jutarnjeg uzimanja vode, našao

sam to pismo na svom stolu. Pismo tek što je bilo stiglo, ali činovnik je zapamtio moje ime i prezime i, ne znajući tačno gde stanujem, posebno se obavestio u knjizi posetilaca hotela i poslao je pismo direktno, bez obzira na to što je pismo bilo adresirano *poste restante*, i sve to samo zato što je on, uoči tog dana kada sam dolazio da se informišem, primetio da sam neobično uznemiren zbog tog pisma. Ko bi od naših činovnika nešto slično učinio?

Što se tiče nemačkog oštroumlja i nemačke brzine reagovanja, koji su mi pali na pamet baš povodom nemačke radinosti i svega onoga što sam o njoj već rekao, o tome u svetu postoji nekoliko varijanata u mišljenjima. Francuzi, koji nikad ni ranije nisu voleli Nemce, nalaze da je nemački um dosta komplikovan ali, razume se, ne tup. Oni priznaju da nemački um uvek voli da obiđe ono neposredno i da se okrene onome što je opšte, da od pojedinačnog načini složeno, dvostruko. Što se tiče komplikovanosti i tuposti Nemaca, u nas Rusa je oduvek u vezi s tim bilo mnogo anegdota, bez obzira na iskrenost našeg klanjanja njihovoj učenosti. No, meni se čini da je u Nemaca snažno naglašena njihova originalnost, i sve to u njih ponekad ide do nadmenosti koja se pretvara u nacionalnu karakteristiku što izaziva često negodovanje — a odatle često i pogrešan zaključak o njima. Uostalom, u hotelu ili u internatu, naročito na stranca koji je tek stigao u Nemačku, Nemač u početku stvarno ostavlja neobičan utisak.

Na putu od Berlina do Emsa, voz se zaustavio na jednoj stanici nekih četiri minuta. Bila je noć, meni je bilo dosadilo sedenje u vagonu, i poželeo sam da izađem malo na! svež vazduh, da popušim cigaretu. U svim vagonima putnici su spavali; voz je bio, mislim kompozicija, veoma dugačak, i niko sem mene nije bio izašao. Ali odjeknulo je zvono za polazak a ja, kako sam bio rasejan, nisam zapamtio ni broj moga vagona — osim toga, izlazeći ja sam ga zatvorio. Ostalo je bilo još samo nekoliko sekundi, i ja sam već bio spreman da pođem do konduktera koji se nalazio na kraju kompozicije, kad sam odjednom začuo kako neko s; prozora jednog vagona kaže *pst! pst!* — no, pomislio sam, evo mog vagona! I, stvarno, Nemci u tim malim kupeima, u kojima može da stane *maksimum* osmoro ljudi, u toku putovanja mnogo paze jedan na drugoga. Nemač, ako se voz zadržava na većoj stanici, gde se ima šta pojesti, izlazeći iz vagona ne propušta da probudi i suseda kako se ovaj posle ne bi vajkao da je prespavao ručak ili nešto drugo. Pomislio sam da je to neki moj sused iz vagona koji se probudio i koji me zvao primetivši da sam izgubio svoje mesto. Ja sam prišao i izvirilo je zabrinuto lice Nemca.

— *Was suchen Sie?* [\[53\]](#)

— Moj vagon. Sedim li ja s vama? Je li to moj vagon?

— Ne, nije ovo vaš vagon, vi ne sedite ovde. Ali, gde je vaš vagon?

— Ta u tome je stvar, izgubilo sam vagon!

— Ne znam ni ja gde je vaš vagon.

I tek u poslednjem sekundu naišao je kondukter i pokazao mi moj vagon. No, pitam se zbog čega me zvao, i zbog čega se raspitivao onaj Nemač. Ali, kad duže provedete u Nemačkoj, shvatićete da je svaki Nemač baš takav, i uvek će baš tako postupiti.

Ima tome desetak godina, bio sam stigao u Drezden — i sutradan posle toga izašao sam iz hotela nameran da potražim i da razgledam galeriju slika. Nisam se raspitivao gde je galerija: Drezdenska galerija slika je toliko poznata u celom svetu da će mi svaki obrazovaniji stanovnik Drezdena to znati da kaže ako zatreba, mislio sam. I, tako, prošao sam ulicom i zaustavio jednog Nemca, naizgled ozbiljnog i obrazovanog čoveka.

— Dozvolite da vas upitam, gde se ovde nalazi galerija slika?

— Galerija slika?, — stade i počeo da razmišlja Nemač.

— Da.

— Kraljevska galerija slika? (On je posebno naglasio re: *kraljevska*).

— Da.

— Ne znam gde je ta galerija.

— Ali... zar ovde ima i nekakva druga galerija?

— O, ne, nema nikakve druge.

GLAVA TREĆA

I

RUSKI ILI FRANCUSKI JEZIK?

Koliko mnoštvo Rusa po svim tim nemačkim banjskim gradićima, naročito u ovakvim koji su u modi kao što je Ems! Uopšte, Rusi mnogo vole da se leče. Čak i u Vunderfrau, u bolnici blizu Minhena gde, uostalom, nema lekovitih voda, najveći deo bolesnika, kažu, stiže iz Rusije. Toj »frau«, uostalom, dolaze solidnije osobe generalskog ranga, da tako kažem, koje joj prethodno iz Petrograda šalju svoje »švrće«, i koje još u toku zime rezervišu za sebe mesto u njenoj klinici. To je jedna strašna žena, nezgodna. U Emsu ćete Ruse prepoznati pre svega po njihovom govoru, to jest po onom rusko-francuskom govoru svojstvenom samo Rusiji, i koji već i strance počinje da dovodi u zabunu. Ja kažem: »Već je počeo da dovodi u zabunu«, ali sve dosad mi smo zbog toga dobijali samo pohvale. Znam, reći će mi da to nije nešto novo — napadati Ruse zbog njihovog francuskog jezika, reći će mi da je ta tema i naravoučenije na osnovu nje nešto već otrcano. Mene uopšte ne čudi što Rusi među sobom ne govore ruski bilo bi čak čudno kad bi oni govorili ruski), ali me veoma čudi što oni uobražavaju da odlično govore francuski. Ko nam je strpao u glavu takvu glupu predrasudu? Nema nikakve sumnje, ona se održava zahvaljujući samo našem neznanju. Rusi koji govore francuski (dakle, ogromna masa obrazovanih Rusa) dele se na dve kategorije: na one koji nesumnjivo loše govore francuski, i na one koji su uobrazili da ga govore kao pravi Parižani (to je celo naše visoko društvo) a

koji ga, međutim, govore nesumnjivo loše, isto kao i oni iz prve kategorije. Rusi iz prve kategorije stižu u tome i do besmislica. Ja sam u vreme jedne samotničke večernje šetnje sreo na Lanovom keju dvoje Rusa — muškarca i damu koji su bili ljudi u godinama, oni su zabrinuto govorili o nekom očito važnom porodičnom problemu koji ih je mnogo brinuo i mnogo, izgleda, zaokupljao. Govorili su uzbuđeno, raspravljali su se na francuskom jeziku koji je bio loš, knjiški i umrtvljen, nekakvim glomaznim frazama, i ponekad im je bilo užasno teško da izraze odgovarajuću misao ili neku nijansu u mislima — pa su morali jedno drugom da pomažu. Tako su jedno drugom pomagali frazama i rečima, i nikako da im padne na pamet da progovore ruski, naprotiv, više su voleli da se tako ispomažu nego da govore ruski, više su voleli i da se ne razumeju — samo neka sve bude francuski rečeno. To me je veoma iznenadilo, i predložilo mi jednu neverovatnu besmislicu a, međutim, ja sam nešto slično sretao stotinu puta u životu. Osnovno je da i nije u svemu tome bilo onog »više su voleli«, iako sam se ja upravo tako izrazio, nije bilo izbora jezika: jednostavno, govorili su lošim francuskim iz navike, po običaju, i nisu sebi ni postavljali pitanje o tome na kom je jeziku lakše da se čovek izrazi. Odvratna je, u tom neukom, umrtvljenom govoru ona, takođe gruba i umrtvljena, upotreba naglaska. Ruski francuski jezik onih iz druge kategorije, dakle, jezik visokog društva, odlikuje se dobrim naglaskom; to će reći, čovek govori gotovo kao pravi Parižanin ali, međutim, i to nije nikako tako — falš se primećuje od prvog zvuka, baš u onoj usiljenoj, isprekidanoj frazi s naglašavanjem, primećuje se u afektiranom izgovoru glasova, nazala, posebno glasa »r«, i najzad primećuje se u moralnom stavu, da tako kažem, u odnosima među ljudima — u onom nabusitom samozadovoljstvu s kojim izgovaraju pogrešne glasove, u onoj detinjastoj hvalisavosti koju ne skrivaju čak ni jedan pred drugim i s kojom se čak razmeću jedan pred drugim, a koja je, u stvari, ništa drugo nego imitacija jezika nekog petrogradskog *gargon*-a^[54] — berberina. To samozadovoljstvo zbog takvog lakejstva je odvratno. Kako hoćete, neka su ovo sve stare stvari, ali sve to ne prestaje da začuđuje baš zato što živi ljudi, u cvetu zdravlja i mladosti, odlučuju da govore na jednom jeziku koji je po izgovoru nezgrapan, suv i bolestan. Razume se, oni sami nisu svesni oveštalosti i nemoći toga jezika (ne francuskog jezika, nego onog jezika kojim oni govore) i, zbog svoje umne nerazvijenosti i kratkovidosti, zbog oskudnosti svojih misli, oni su zasad zadovoljni takvom smesom pomoću koje uspevaju da izraze svoje kakve-takve misli. Oni nemaju snage da shvate

da im nikako neće poći za rukom da postanu pravi Francuzi, jer su rođeni u Rusiji, bez obzira na to što su svoje prve reči izgovorili francuskim jezikom, počinjući još od svojih kućnih vaspitačica pa preko guvernanti do društva, zbog toga je njihov francuski jezik takav — neprirodan, izveštačen, fantastičan i pometen, a oni ga uporno uzimaju kao pravi francuski jezik, iako se zna da Rus nikad nije imao snage da u celini savlada živu stihiju francuskog jezika ako već nije rođen kao pravi Francuz — on usvaja samo jedan određeni tuđi žargon, i osobito mnogo one berberske naše fraze, nabusite i s njom, naravno, usvaja i takvu nabusitost u mislima, ako hoćete. Taj jezik kao da je ukraden, i zbog toga ni jednom našem ruskom Parižaninu nije nikad u životu uspjelo da kaže na tom ukradenom jeziku neku svoju, originalniju reč koja bi bila prihvaćena od svih, što je, međutim, u stanju da učini čak i onaj *gargon*-berberin. Turgenjev je ispričao, u jednom svom romanu, anegdotu o jednom takvom Rusu koji je u Parizu ušao u *Cafe de Paris* i rekao: *Gargon, beftek aux pommes de terre*^[55]«, a drugi Rus koji je već uspeo da razume kako se u njih naručuje biftek, dolazi i kaže: »*Gargon, beftek-pommes*«. Rus koji je vikao »*aux pommes de terre*« je bio očajan zato što nije znao taj izraz »*beftek-pommes*«, i obuzeo ga je strah da sada »garson« može da ga gleda s prezrenjem. Očito, pisac je ovo ispričao na osnovu istinitog događaja. Ropski puzeći pred jezičkim frazama, i bojeći se mišljenja »garsona«, ruski Parižani su, prirodno, isto tako robovi i u odnosu na francusku misao. I tako sami sebi dosuđuju gorku sudbinu da u toku svoga života ne mogu da imaju ni jednu nekakvu svoju misao.

Da, razmišljanja o štetnosti usvajanja tuđeg jezika umesto svog maternjeg, i to od najranijeg detinjstva su, nema sumnje, smešna i staromodna tema, naivna tema, ali ipak, meni se čini da ta tema nije toliko otrcana da se ne bi mogla reći još koja reč o njoj. I nema nikad toliko stare teme o kojoj se ne bi moglo reći nešto novo. Ja, naravno, ne pretendujem na *novo* (gde bih ja to!), ali rizikovaću makar zbog očišćenja savesti: i ipak ću reći. Neobično bih želeo da svoje argumente izložim na što je moguće popularniji način, u nadi da će sve ovo pročitati poneka mamica iz visokog društva.

II

KOJIM BI JEZIKOM TREBALO DA GOVORI BUDUĆI STUB SVOJE DOMOVINE?

Ja bih tu mamicu upitao ovako: zna li ona šta je to jezik, i šta ona misli — zbog čega nam je reč data? Jezik je, nema sumnje, forma, telo, omotač misli (ne ulazeći u to šta je to misao), poslednja i završna reč, da tako kažem — organskog razvitka. I otuda je jasno da, ukoliko je bogatiji taj materijal, ta forma misli koju ja usvajam da bih mogao da izrazim misao, utoliko sam srećniji u životu, jasniji i shvatljiviji i sebi i drugima, moćniji; brže mogu sebi da kažem sve ono što hoću da kažem, i bolje i dublje mogu sve to da izrazim — i, prema tome, biću srećniji i umniji. Još nešto: zna li ova mamica da čovek, iako može da misli brzinom električne struje, nikad tom brzinom ne misli nego, naprotiv, mnogo sporije, iako ipak brže misli nego što govori. Odakle to? To je otuda što on misli obavezno na nekom jeziku. I, stvarno, možda mi to i ne zapažamo, ali mi obavezno mislimo na jednom jeziku, ali tako da ne izgovaramo uvek reči, nego ih samo ponavljamo u sebi, i tako — ako se i tako može reći — mi mislimo »stihijnom snagom jezika« na kojem smo prethodno naučili da se izražavamo. Razumljivo je, ukoliko usvojimo jedan jezik jasno, naučimo da izgovaramo njegove fraze gipko, utoliko ćemo lakše i bogatije moći da iskažemo i našu misao na tom jeziku. Ta doista, u suštini, zbog čega mi učimo evropske jezike, francuski na primer? Prvo, jednostavno zato da bismo mogli da čitamo na francuskom, a drugo, da bismo mogli; da se sporazumevamo s Francuzima kad se sretnemo s njima, samo — nikako zato da bismo razgovarali sami sa sobom ili međusobno. Za život u dubljem smislu, za svu dubinu misli, strani jezik nije dovoljan, jer on uvek ostaje tuđi jezik — za ono prvo potreban je samo maternji jezik — onaj jezik s kojim se rađamo, da i tako kažem. No tu je i nevolja: Rusi, barem Rusi koji pripadaju višem staležu, u velikoj svojoj većini i već odavno ne rađaju se više s tim živim jezikom, nego tek kasnije u školi, putem gramatike, usvajaju

nekakav izveštačen ruski jezik. O, razume se, uz veći trud i s nešto više prilježnosti može se naučiti dobro i ruski jezik čak i) u onim slučajevima kad se čovek rađao i počinjao da govori neki drugi jezik. Ja znam jednog ruskog pisca, koji je kasnije postao poznato ime, koji je ne samo dobro naučio ruski jezik koji dotad uopšte i nije znao, nego je naučio da razume i ruskog mužika, tako da je kasnije pisao i romane iz seljačkog života. Takav komični slučaj se u nas često ponavljao — jednom je, čak, takav slučaj imao i kolosalne razmere: veliki Puškin je, prema sopstvenom priznanju, morao kasnije da nauči ruski jezik i da uči ruski način života i njegov duh uz pomoć svoje dadilje Arine Rodionovne. Izraz »naučiti jezik« posebno odgovara nama, Rusima, jer se mi, osobito iz viših slojeva, rađamo nekako odvojeni od naroda, to jest od živog jezika — a jezik i narod su u našem jeziku kao reči sinonimi, i ima u tome neke duboke misli! No, poneko će reći: ako čovek već mora da »uči« živi jezik, onda je svejedno je li to ruski ili francuski jezik — ali, stvar je ipak u tome što je ruski jezik Rusu lakši, bez obzira na kućne vaspitačice i na okolnosti u kojima se živi, i tu prednost valja obavezno, dok još ima vremena, koristiti. Da bi se usvojio taj ruski jezik što prirodnije i bez mnogo upinjanja, da bi usvojio ne samo preko nauke (pod naukom ja, razume se, ne podrazumevam samo školsku gramatiku), valja ga obavezno još od detinjstva primati od dadilja, kao što je bila, na primer, Arina Rodionovna, ne plašeći se toga što će ta dadilja prenositi na dete i razne predrasude — o tri kita, na primer (Gospode, kako će samo dete te kitove zapamtiti za ceo život!); osim toga, ne bi se trebalo bojati prostog sveta, pa i slugu čak, od kojih mnogi roditelji štite svoju decu i brane im da se s njima druže, pa tako postupaju i mnogi javni radnici. Zatim valja još u školi obavezno na primer učiti iz najboljih spomenika naše pismenosti, iz onih iz najstarijih vremena — iz letopisa, narodnih »bilina«, pa čak i tekstove na crkveno-slovenskom jeziku — da, upravo napamet, bez obzira na to što se učenje napamet smatra nečim zaostalim. Usvojivši na takav način maternji jezik, to jest jezik na kojem mislimo, makar tako da to liči na nešto stvarno i živo, naučivši tako svoj jezik, dakle, mi ćemo znati da izvučemo pravu korist iz našeg jezika, umećemo da iskoristimo tu našu rusku osobenost koja se ističe u lingvističkom mnoštvu evropskih jezika. Doista, samo ako usvojimo što je moguće savršenije onaj prvobitni materijal, to jest maternji jezik, mi ćemo biti u stanju da usvojimo i strani jezik u većem obimu — ali, nikako pre. Mi ćemo iz stranog jezika neprimetno uzeti neke forme, i isto tako neprimetno složićemo ih s formama našega jezika — i tako ćemo naš sopstveni jezik

obogatiti. Tu je jedna značajna činjenica: mi našim mladim, i još ne sasvim formiranim, jezikom možemo da izrazimo sve najsloženije oblike duha i misli koji postoje na evropskim jezicima — evropski pesnici i mislioci mogu da budu prevedeni na ruski jezik, mogu da se izraze na ruskom jeziku, i mnogi su već blistavo prevedeni. No, mnogo onoga što je stvarano na ruskom jeziku, dela naše umetničke literature sve dosad nije moglo da bude prevedeno i izraženo na nekom evropskom, posebno na francuskom jeziku. Ja se uvek smejem kad se setim jednog prevoda (on je danas redak) Gogolja na francuski jezik, koji je učinio, sredinom četrdesetih godina u Petrogradu, g-n Viardo, suprug poznate pevačice, uz pomoć jednog Rusa koji je danas s pravom znamenit čovek, ali koji je u ono vreme tek počinjao kao mlad pisac. To je bio nekakav galimatijas umesto Gogolja. Puškin je, takođe, uglavnom neprevodiv. Mislim da, kad bi se prevela takva stvar kao što su, na primer, kazivanja protopopa Avakuma, to bi takođe bio nekakav galimatijas ili — jednostavno, tu ničega ne bi ni bilo. Zbog čega je to tako? Nezgodno je reći, ali evropski duh je različit od našeg, svojevrsan, zatvoren na neki svoj način u sebe, bez obzira na to što se on izrazio savršenije i jasnije nego što je to bilo u našem slučaju. No, ako je to strašno reći, mora se ipak priznati, s puno nade i s radošću, da je duh našega jezika neosporno bogat, svestran i sveobuhvatan — on nije još potpuno formiran, a već je u stanju da iskaže sve dragocenosti riznica evropske misli i mi, eto, osećamo da je sve to iskazano tačno i istinito. I, evo, mi sami lišavamo svoju decu takvog »materijala« — zbog čega? Da ih unesrećimo, nema sumnje. Mi preziremo taj jezički materijal, smatramo da je to nekakav grubi i vulgarni idiom koji nije prikladan da se na njemu izraze svetska osećanja i svetska misao.

Uzgred, tačno pre pet godina u nas je izvršena takozvana klasična reforma obrazovanja. Matematika i dva drevna jezika — latinski i grčki — prihvaćeni su kao najbolje sredstvo umnog i duhovnog razvoja. Nismo mi to prvi priznali, i nismo mi to prvi izmislili: to je činjenica, neosporna činjenica koju je potvrdilo evropsko iskustvo tokom vekova, i mi smo tu činjenicu prihvatili. No, evo u čemu je stvar: uporedo s forsiranjem učenja ovih drevnih velikih jezika i matematike, gotovo je sasvim zanemareno proučavanje ruskog jezika. Postavlja se pitanje: kako, na koji način, preko kakvog materijala će naša deca usvajati oblike ovih drevnih jezika ako se ruski jezik sasvim zanemari? Je li istina da sam način učenja ovih dvaju jezika (uz to još, nastavnici su Česi) predstavlja svu onu njihovu snagu koja je važna za razvoj? I sam taj način predavanja ne znači mnogo ako nije

paralelan s jednim forsiranim i produbljenim proučavanjem *živog jezika*. I celokupna snaga ovih jezika tih najsavršenijih oblika ljudske misli, koji su omogućili da se nekadašnji varvarski Zapad podigne do najviših vrhunaca civilizacije, prirodno, može da mimoide našu školu ako u njoj bude zanemaren naš ruski jezik. Ili su, možda, naši reformatori mislili da niski jezik uopšte i ne bi trebalo učiti — osim onih pravila o pisanju »jata«, jer, mi se s njim rađamo? Ali, nevolja je upravo u tome što se mi, pripadnici viših slojeva, odavno rađamo odvojeni od živoga jezika! Živi jezik će se u nas pojaviti samo onda kad se sasvim budemo zbližili s narodom. No, ja sam otišao predaleko — počeo sam da govorim s mamicom, i prešao na klasičnu reformu i na zbližavanje s narodom.

Naravno, mamici je dosadno da sve ovo sluša, ona negoduje i odmahuje rukicom, ona se uz osmeh okreće ustranu. Mamici je svejedno na kojem će jeziku njen sinčić da misli, a ako bude mislio i na onom pariskom, utoliko bolje — »to je nekako otmenije, pametnije je, ima u tome više ukusa«. Ali, ona ne zna da je za tako nešto potrebno da čovek postane pravi Francuz, a s *bonnes* [\[56\]](#) i s guvernantama ne stiže se do te sreće lako, s njima se savlađuje samo prva etapa na tom putu, to jest čovek prestane da bude Rus. O, mamica i ne sanja o tome kakvim otrovom ona truje svoje čedo još od njegove druge godine kad mu obezbeđuje *bonne*. Svaka majka i svaki otac znaju za onu užasnu fizičku naviku koja se u neke nesrećne dečice javlja i pre desetogodišnjeg uzrasta, i ta navika može od njih — ako se na njih ne bude pripazilo — da načini idiote, debile i izlapele starce još u ranoj mladosti. Usušujem se da otvoreno kažem — da je *bonne*, dakle, francuski jezik još od najranijeg detinjstva kad dete počinje da sriče prve reči, u moralnom smislu, isto što i ona ružna fizička navika. Dobro je još ako je dete po prirodi glupo ili poprilično ograničeno, proživeće onda svoj život i s tim francuskim jezikom zabavljajući se sitnim idejama na nivou mentalnog razvoja nekog berberskog šegrta, i tako će i umreti — uopšte ne primetivši da je bilo budala. Ali, šta će biti ako je reč o sposobnom čoveku koji ume da misli, koji oseća plemeniti elan u srcu — hoće li takav čovek biti srećan? Ne vladajućim jezičkim materijalom tako da bi na njemu mogao da organizuje dubinu svoje misli i svojih duhovnih težnji, naviknut na mrtvi, ukradeni jezik koji je naučio i koji izgovara ne otvarajući usne — on će se mučiti, upinjati umno i moralno u nastojanju da izrazi sopstvenu misao (Gospode, zar je tako teško pojmiti da je taj jezik mrtav, neprirodan!) On će i sam zapaziti, s mučninom, da je njegova misao kratka — bez težine, cinična — cinična baš

zato što je nemoćna, ništavna, sitna, jedna po formi u koju je bila zaodenuta celog njegovog života; primetiće, na kraju, da je čak i njegovo srce postalo neiskreno. Neiskrenost dolazi i od tuge. O, naravno, njegova karijera od toga neće pretrpeti štete: svi ti koji se rađaju pored svojih *bonnes* određeni su, voljom mamica, da budu budući stubovi domovine, i oni su skloni, da pomisle kako se bez njih ne može. Takav će blistati, komandovaće, »požurivaće«, takav će uvoditi red, umeće da se postavi — rečju, takav će najčešće biti zadovoljan sobom, osobito kad bude u prilici da drži dugačke govore u kojima će biti *plus de noblesse, que de sincerite*^[57]. No, ako je on makar malo čovek, on će, uglavnom, biti nesrećan. On će tugovati neprestano zbog osećanja nemoći, kao oni mladi starci što pate od preranog nedostatka snage koji' je posledica one loše navike. No, avaj, koja će mi mamica poverovati da sve ovo biva zbog francuskog jezika i *bonnes*! Osećam da mi neće samo tek poneka mamica reći da sam sve preuveličao — ja sam, međutim, strogo uzeto, rekao samo istinu bez ikakvog preuveličavanja. Reći će mi, može biti, pre da je tako i bolje — što čovek proživi s tuđim jezikom, tako lakše proživi ne osećajući teškoće, tako mu bude prijatnije, a sve druge zahteve i težnje valja i izbegavati — a svemu tome najviše pomaže francuski jezik ne zato što je francuski nego zato što je tuđ jezik koji je usvojen umesto maternjeg. Kako to? Taj sjajni mladi čovek, taj salonski kozer — zar on da bude nesrećan? On je tako odeven, očesljan, zdrav, s aristokratskom bojom lica i s divnom ružom na reveru! Mamica se oholo smeši. Ali, čak i bez toga (hoću da kažem, čak i bez francuskog jezika), jedan Rus iz obrazovanijeg staleža već sada, i to je najčešće tako, nije ništa drugo nego intelektualni proleter koji nema tla pod nogama, koji je bez korena, internacionalni hibrid kojega nose svi evropski vetrovi. Što se tiče onoga koji je proživio sa svojim *bonnes* i svojim guvernantama, čak i u najboljem slučaju, čak i kad je takav sposoban da oseća i da misli, on nije, uprkos svemu, ništa drugo do mlad čovek raskošno *gante*^[58], koji je osvojio, može biti, već popriličan broj *d'ouvrages*^[59] koja su u modi, ali čiji duh luta po večnim *tenebres*^[60], i čije je srce žedno samo *d'argent*^[61]. Takav će biti stub svoje domovine, naravno, ko bi drugi načinio takvu karijeru ako neće on! — i evo, to je mamici zasad i dosta, ali samo i jedino mamici...!

GLAVA ČETVRTA

I

ŠTA U BANJI POMAŽE: VODA ILI LEPI MANIRI?

Neću da opisujem Ems, postoje na ruskom jeziku detaljni opisi Emsa kao što je, na primer, knjižica doktora Giršgorna *Ems i njegovi lekoviti izvori*, koja je štampana u Petrogradu. Tamo se može naći sve — od medicinskih informacija o izvorima do najsitnijih pojedinosti o načinu života u hotelima, o higijeni, šetnjama, okolini Emsa, pa čak i o posetiocima. Što se mene tiče, ja i nisam vešt u opisima i, ako bi me nagnali sada, pošto sam se već vratio kući, da opisujem — ja bih se, pre svega, setio onog jarkog sunca i doista živopisnog klanca Taunusa u kojem je smešten Ems, setio bih se velike uparadene i šarene gomile koja se okupila iz celog sveta, setio bih se i duboke, veoma duboke usamljenosti koju sam osećao usred te gomile. I, naravno, bez obzira na tu usamljenost, ja čak volim takvu gomilu — razume se, na neki svoj način. U toj gomili sreo sam čak i jednog svog poznanika, Rusa, baš onog *paradoksalista* koji je jednom, ima tome davno, branio u sporu sa mnom rat, i tvrdio da se u njemu može naći sva pravda i sva istina kakve se ne mogu naći drugde u savremenom društvu (vidi aprilski broj moga *Dnevnika*). Ja sam već rekao da je to čovek miran, građanskog izgleda. Poznato je da smo mi Rusi, ili tačnije, mi Petrograđani, tako uredili sebi život da se viđamo i obavljammo svoje poslove Bog jedini zna s kim sve —

mi, iako ne zaboravljamo svoje prijatelje (zar može Petrograđanin nekoga i nešto da zaboravi), viđamo se s njima retko, ponekad čak i godine prođu. Moj prijatelj je takođe došao u Ems zbog vode. Njemu je oko četrdeset i pet godina, možda i manje.

— Ta vi ste u pravu, — rekao mi je on. — Ovu gomilu čovek voli, i ne zna zbog čega je voli. Svuda čovek zavoli takvu gomilu, gomilu koja je *fashionable*, krem. Čovek može da nema nikakvog dodira s nekim iz tog društva, ali u celini gledano — nema zasad od toga ničeg lepšeg na svetu.

— No, šta vam pada napamet...

— Da, da, ne sporim, — složio se on brzo sa mnom. Kad se na svetu bude rodilo savršenije društvo, kad čovek bude, da tako kažem, živeo pametnije, mi na ovakvo društvo nećemo ni da gledamo, nećemo ga ni pominjati, to će biti samo dve reči u svetskoj istoriji. Ali zasad, recite, možete li da zamislite nešto lepše od toga?

— Zar tako, zar se i sada ne može zamisliti nešto lepše od ove isprazne gomile dobro situiranih ljudi koji, da nisu ovde u banji, ne bi znali šta da rade i kako da provedu svoje dane? Odličnih ljudi, pojedinaca, slažem se, može se i naći u ovoj gomili, ali u celini — ta gomila ne samo što ne zaslužuje tolike pohvale, nego nije vredna ni neke posebne pažnje...!

— Vi to kažete kao ubeđeni čovekomrzac, ili onako iz mode. Vi kažete: »Ne bi znali šta da rade i kako da provedu svoje dane...!« Verujte, svako od njih ima svoj problem zbog kojeg je utraćio mnogo dana, ceo svoj život, može biti. Nije niko od njih kriv što ne može da načini raj od života, i zbog toga i pate. Evo, meni se baš to sviđa da gledam kako se svi ti patnici ovde smeju.

— Smeju se iz učtivosti, možda?

— Smeju se zbog običaja koji ih sve obavezuje i nagoni da se »igraju raja«, ako hoćete da se i tako izrazim.

On, taj čovek, ne veruje u raj, on prihvata tu igru stegnuta srca, pa ipak — nastavlja igru, i tako se zabavlja. Taj je običaj snažno ukorenjen. Ima tu i takvih koji su taj običaj prihvatili kao sasvim ozbiljnu stvar — i utoliko bolje po njih, naravno: oni su već u pravom raju. Ako vi sve njih volite (a vi bi trebalo sve njih da volite), onda bi trebalo da se radujete što oni imaju mogućnosti da odahnu i da se prepuste zaboravu i tako, makar u zaboravu koji nudi priviđenje.

— Ta vi mi se podsmevate! I zbog čega bih ja trebalo da ih sve volim?

— Ta to je čovečanstvo, i drugog čovečanstva nema, i kako možete da ne volite čovečanstvo! Ovih poslednjih desetak godina nemoguće je ne voleti čovečanstvo. Ovde je i jedna dama, Ruskinja, koja veoma voli čovečanstvo. I ja se uopšte ne podsmevam. I, da ne bismo raspravljali dalje o ovoj temi, ja ću vam na kraju sasvim otvoreno reći da svako društvo pristojnih manira, evo i ovakva *fashionable* gomila, ima u sebi čak i neke pozitivne kvalitete. Na primer: svako *fashionable* društvo je već samim tim lepo što se, iako je karikatura po sebi, više približava prirodi nego bilo koje drugo, pa čak, na primer, i seljačko-zemljoradničko društvo koje zasad uglavnom svuda u nas živi gotovo neprirodno. Ja ne govorim o fabrikama, o vojsci, o školama i univerzitetima: tu je sam vrhunac neprirodnosti. Ti su slobodniji od svih, bogatiji su i mogu da žive kako hoće. O, razume se, oni su u dodiru s prirodom onoliko koliko dopuštaju pristojnost i lepi maniri. Da se otvore i da se široko ponude toj prirodi, da pohrle u susret tom zlatnom sunčanom zraku koji s nebeskih plavih visina sija nama svima grešnicima bez razlike, jesmo li mi to zaslužili, ili ne — to je nesumnjivo njima nedolično, kao i nama obojici, ili tamo nekom pesniku; mali gvozdeni katanac pristojnog tona stoji na svakom srcu, na svakom umu. Pa ipak, mora se priznati da je lep manir načinio jedan, makar manji, korak na putu zbližavanja s prirodom, i to se zapaža ne samo u ovom našem veku nego i među ljudima našega naraštaja. Ja sam to posmatrao, i došao sam do zaključka da u našem veku, što se dalje napreduje, sve je jasnije da je dodir s prirodom poslednja reč progresa, nauke, uma, zdravog razuma, ukusa i lepih manira. Umešajte se u tu gomilu, i zapazićete radost i veselje. Svi među sobom opšte mirno, neobično učtivo, svi su pažljivi i neobično veseli. Na trenutak pomisliš da se sva sreća ovog mladića s ružom na reveru sastoji jedino u tome da razveseli, evo ovu, na primer, debelu pedesetogodišnju gospođu. Doista šta ga nagoni da se vrti oko nje? Da li joj on stvarno želi sreću i veselje? Naravno, ne, i vrlo je verovatno da ga na to teraju neki posebni i lični razlozi koji se ne tiču ni mene ni vas; ali, evo šta je tu najvažnije: možda su pristojni maniri ono što ga obavezuje, možda tu nema nekih posebnih i ličnih razloga — a to je već nešto, to samo pokazuje koliko u ovom našem veku lep manir može da savlada takvog divljeg momka. Poezija rađa Bajrone, a oni Korsare, Harolde i Lare, ali pogledajte koliko je malo vremena prošlo od njihove pojave — i već su svi takvi! odbačeni pomoću pristojnih manira, obeleženi kao najgore društvo, i baš s najviše razloga upravo naš Pečorin, ili naš kavkaski

Zarobljenik: oni su ispali ljudi najgorih manira, petrogradski činovnici koji su imali uspeha na trenutak. I, zbog čega su odbačeni? Zato su to zli tipovi, netrpeljivi, koji se jedino brinu o sebi, i to javno, i tako narušavaju opštu harmoniju lepih manira koji idu za tim da svak živi za sve, a svi za jednoga. Pogledajte, evo donose cveće, to su buketi za dame, i odvojeno ruže za revere kavaljera, samo pogledajte kako su izabrane ruže, kako su osvežene vodom! Nikad devojka u polju neće naći i neće ponuditi ništa raskošnije momku kojeg voli. Ali, te se ruže prodaju po pet ili po deset nemačkih groša za komad struk, i njih nije ni dotakla ona devojka u polju. Zlatni vek je još daleko, sad je vek industrije, ali vas se to ne tiče, vama je svejedno: oni se kite, oni su divni, i stvarno ispada da je svuda raj. I zar to nije svejedno: »raj« ili »kao raj«? Ali, eto, pogledajte i malo bolje: koliko ukusa i kako verna ideja! — no, šta može više pristajati uz naše uzimanje vode, uz naše nade u ozdravljenje, nego to cveće? To cveće — to je nada. Koliko ima ukusa u takvom razmišljanju! Setite se onih reči: »Ne brinite se za odeću vašu, pogledajte ljiljane u polju, i Solomun u svoj slavi svojoj ne beše odeven kao što su oni... i tako će i vas odenuti Bog...!« Ne sećam se baš tačno, ali kako su to divne reči! U njima je celokupna poezija života, celokupna istina prirode.¹ Ali, dok ne nastupi ta istina prirode, i pre nego što ljudi budu, u čistoti svoga srca, kitili jedan drugoga cvećem najiskrenije ljudske ljubavi — sve će se ovo sada i prodavati i kupovati za pet groša, bez imalo ljubavi. A zar vam nije sve, opet kažem, svejedno? Po mom mišljenju, ovako je čak i bolje, jer, zaista, ja vam to kažem, ima takve ljubavi od koje ćete pobeći — jer ona zahteva previše zahvalnosti, dok ovde: izvadiš groš, i kvit. A eto, međutim, tu je nešto što liči na zlatni vek, i ako ste čovek koji ima moći uobrazilje — to će vam biti dovoljno. Ne, današnje bogatstvo bi trebalo da bude stimulisano, pa makar i na račun drugih. Ono stvara raskoš i lepe manire što nikad na svetu neće moći da stvori ta ljudska gomila. Ovde imam pred sobom raskošnu sliku i ona me veseli, a svako se veselje uvek plaća novcima. Radost i veselja su uvek mnogo koštali, a evo, međutim, ja, siromašan čovek, ne plativši ništa, mogu da učestvujem u opštoj radosti — barem tako što ću jezikom cokatati u divljenju. Pogledajte: svira muzika, ljudi se smeju, dame su odevene tako kako se niko nije odevao u vremena Solomunova — pa, iako je sve to priviđenje, naima je prijatno i, na kraju, po savesti rečeno — jesam li ja čovek nekih kvaliteta (govorim samo o sebi)? No, zahvaljujući banji, evo i ja, zajedno sa svima, i ja sam, da tako kažem,

deo te društvene kreme. I s kakvim apetitom ćete vi sada poći da pijete vašu bljutavu nemačku kafu! Evo, to je za mene pozitivna strana otmenog društva.

— No, to se vi samo podsmevate, i to čak nije ni nešto novo.

— Podsmevam se, ali recite, je li vam se popravio apetit otkako dolazite ovamo da uzimate vodu?

— O, naravno, veoma.

— Znači, pozitivna strana lepih manira je toliko jaka da deluje čak i na stomak, zar ne?

— Molim vas, to je delovanje lekovite vode, a ne posledica lepih manira.

— I lepih manira, takođe, nema sumnje. I, tako, ne zna se još šta u banji više pomaže: voda ili lepi maniri. Čak se i ovdašnji lekari kolebaju čemu da daju prednost, a teško je čak iskazati koliko je napredovala medicina i kakve je korake načinila u našem veku: ona sada ima čak i nove ideje, a ranije je raspolagala jedino lekovima.

II

ČOVEK KOJEG JE USREĆILA SAVREMENA ŽENA

No, razume se, neću da opisujem sve moje razgovore s ovim čovekom starog kova. Uostalom, znao sam da su žene njegova najškakljivija tema. I, evo, jednom smo nas dvojica razgovarali i o ženama. On mi je rekao da se često okrećem za njima.

— Ja to zagledam Engleskinje, i s posebnim ciljem. Poneo sam sobom dve knjižice: jednu od Granovskog o istočnom pitanju, i drugu — o ženama. U toj knjižici o ženama ima nekoliko divnih i veoma zrelih misli. Ali,

zamislite, jedna fraza me sasvim izbacila iz koloseka, potpuno me zbunila. Autor najednom kaže:

»No, celom svetu je poznato šta je to Engleskinja. To je uzvišeni tip ženske lepote i ženskih duševnih kvaliteta, i s tim tipom se ne mogu porediti naše ruske žene...«

Kako to? Ne slažem se s tim. Je li moguće da Engleskinja oličava takav uzvišeni tip žene u odnosu na naše, na Ruskinje? Ja se s tim nikako ne slažem.

— Ko je pisac te knjižice?

— Pošto nisam pohvalio ni ono što se u toj knjižici mora pohvaliti, nego sam jedino istrgao ovu jedinu autorovu frazu, s kojom se ne slažem, prećuću njegovo ime.

— Mora da je autor neki neženja, i još nije uspeo da upozna sve kvalitete Ruskinja.

— Iako ste vi to izgovorili sarkastičnije, vi ste ipak rekli istinu o »kvalitetima« Ruskinja. I ne bi Rus trebalo da se odriče žena svoje zemlje. Zbog čega je naša žena ispod bilo koje druge? Neću da ukazujem na one ideale koje su ostvarili naši pesnici, počinjući od Tatjane — na ženske likove u Turgenjeva, u Lava Tolstoja, iako bi već samo to moglo da bude dovoljan dokaz: ako su u umetnosti prikazani takvi ideali ženske lepote, oni su morali biti uzeti odnekud, nisu mogli da budu stvoreni ni iz čega. Prema tome, takvih žena ima i u stvarnosti. Neću, takođe, da govorim, na primer, o ženama *dekabrista* i o hiljadama drugih primera koji su poznati. Zar mi, koji poznajemo rusku stvarnost, da ne znamo ništa o hiljadama žena znanih i nezvanih, o njihovim podvizima za koje niko ne zna, o podvizima u teškim uslovima, u mračnim, užasnim uglovima straćara, tamo sred poroka i užasa! Kraće rečeno, nemam namere da branim pravo ruske žene na visoko mesto među ženama Evrope, evo šta ću samo reći: nije li istina, kako se meni čini, da bi trebalo da postoji nekakav prirodni zakon među narodima i narodnostima po kojem bi svaki muškarac trebalo, uglavnom, da traži i da voli žene svoje nacionalnosti? Ako muškarac počne da uvažava žene drugih nacionalnosti više nego žene svoje nacionalnosti, nastupiće vreme raspada tog naroda i pokolebaće se osnove te nacije. Boga mi, u nas se već događalo nešto slično u ovih poslednjih sto godina, i to je bilo proporcionalno s našim odvajanjem od naroda. Mi smo bili očarani Poljakinjama, Francuskinjama, čak Nemicama; evo, sad nam se prohtelo da stavljamo Engleskinje iznad

naših žena. Po mom mišljenju, ovakav znak ne nudi ništa utešno. Tu je reč o ovim stvarima: ili duhovni raskid s narodom ili, prosto, neka vrsta haremskog ukusa. Valja se vratiti našim ženama, valja se u njih nečemu naučiti, ako smo se već odvikli da ih razumemo...

— Meni je prijatno što mogu da se složim s vama u svemu, iako nisam siguran postoji li takav zakon u prirodi ili u naciji. Ali, dozvolite da vas upitam: zbog čega ste vi pomislili da sam ja tobož sarkastično primetio da autor brošure, pošto je verovatno čovek-neženja, nije imao prilike da se upozna sa svim uzvišenim osobinama ruske žene? Što se toga tiče, ne može u tom smislu biti nikakvog sarkazma s moje strane, jer ja sam jedan kojeg je ruska žena, da i tako kažem, usrećila. Kakav sam, neka sam; ma kako ja vama delovao, ja sam izvesno vreme bio verenik jedne Ruskinje. Ta devojka je bila, da tako kažem, iznad mene po svom društvenom položaju, bila je okružena obožavaocima, ona je mogla da bira, i ona...

— Ona je izabrala vas? Izvinite, nisam znao...

— Ne, ona nije izabrala mene, ona je mene baš odbacila, no u tome je i bila cela stvar! Ja ću vam iskreno reći da je dok sam bio verenik, sve bilo u redu, bio sam srećan samo zato što sam mogao da vidam tu osobu svakog dana. Usuđujem se da vam kažem, uostalom onako uzgred, da ja nisam nikako ostavljao nekakav loš utisak. Dodaću još da je ta devojka imala u svojoj kući dosta slobode. I, eto, u jednom neobično čudnom trenutku, koji ne liči ni na jedan drugi trenutak (čak i tako smem reći), ona mi je odjednom dala obećanje, i vi ne možete poverovati šta se onda sa mnom dogodilo. Sve je, naravno, bilo među nama tajno, ali kad sam se ja, tako zaprepašćen, vratio u svoj stan, i kad sam pomislio da ću biti gospodar makar polovine tog divnog bića, takva me je pomisao pritisla kao olovo. Prešao sam pogledom po svom nameštaju, pogledao sve svoje pohabane stvari i. stvarčice koje ima jedan neženja i koje su meni neophodne — i počeo sam da se stidim i sebe i svog položaja u društvu, i svoje pojave, i svoje kose, i svojih stvari, ograničenosti svoga uma i srca do te mere da sam bio spreman da po hiljadu puta prokunem svoju sudbinu pri pomisli da ću ja, najbedniji među ljudima, biti gospodar ovakvog, dosad neviđenog blaga. Ja vam sve ovo pominjem da bih vam pokazao jednu prilično nepoznatu stranu istine o braku ili, bolje reći, da vam prikažem jedno osećanje koje, na žalost, veoma retko oseti poneki među verenicima, a to je upravo osećanje: da bi se čovek oženio, trebalo bi imati u rezervi neobično mnogo glupe nadmenosti, znate, one glupe i banalne

oholosti — i sve to bi trebalo da bude u najsmešnijem tonu, za koji delikatan čovek uopšte nije sposoban. No, kako da uporedim sebe, makar i za trenutak, s ovakvim stvorenjem kakvo je ova otmena devojka, fina i savršena po svom vaspitanju, s onim njenim kovrdžama, s onom lepršavom haljinom, s onakvim njenim igranjem u kojem ona blista u svojoj čistoti i nevinosti i, uz to još, sa svim onim, divljenja dostojnim, njenim sposobnostima da misli i da oseća? I kako da zamislim da će sve to ući u moj stan, i da ću ja biti čak u sobnoj haljini — vi se smejete? No, to je strašna pomisao! I, evo još jedne nezgode — neko će vam kazati: ako se vi bojite toga savršenstva, i ako smatrate da ste svega toga nedostojni, onda uzmite neku prljavušu (to jest, u svakom slučaju, ne prljavušu u moralnom smislu). I šta, nema ni pitanja više: ne slažeš se čak s negodovanjem, ali nisi ni spreman da odstupiš ni za šta na svetu. Rečju, nemam namere da vam opisujem potankosti slične ovima. Na primer, kad sam, mučen očajanjem i nemoći, legao na svoj divan (moram da vam kažem da je to najgori divan na svetu, kupljen na buvljoj pijaci, s polomljenim madracom), obuze me, među drugima, i jedna mizerna pomisao: »Evo, ženim se, i odsad ću, najzad, uvek imati krpa za brisanje — od, recimo, otpadaka prilikom krojenja, za brisanje mojih pera«. I, šta je uobičajenije, reklo bi se, od ovakve pomisli, i šta u njoj ima strašnog? Ovakva misao mi je pala na pamet, razume se, iznenada; onako, proletelo mi je kroz glavu, vi ćete to morati da razumete zato što Bog jedini zna kakve sve ideje ne prođu kroz glavu, ne blesnu u duši čovekovo čak i u onom momentu kad ga vode na giljotinu. Ja sam to pomislio tako zato što me spopadaju nervni napadi kad vidim da su pera ostavljena neočišćena, kako to neki i čine, zapravo gotovo svi ostavljaju metalna pera tako neočišćena. I šta je bilo potom? Gorko sam prekoreo sebe zbog takve pomisli u tom trenutku: pred takvom veličinom događaja i predmeta, razmišljati o krpicama za brisanje pera, nalaziti vremena za takve mizerne pomisli — »no, šta onda ti posle toga vrediš?« Rečju, osetio sam tada da će mi ceo život proteći u prekorima koje ću sebi upućivati zbog svake pomisli i zbog svakog mog postupka. I šta, kad je ona posle nekoliko dana, smejući se, rekla da se to samo šalila, i da se udaje za jednog visokog činovnika, ja sam... Tada sam ja, umesto radosti, pokazao takav strah, pokazao sam takvu nemoć i odsustvo prisebnosti, da se čak i ona sama uplašila i potrčala da donese čašu vode. Ja sam se pribrao, ali onaj moj strah mi je bio od koristi: ona je razumela koliko sam je voleo i... kako sam je cenio, kako sam je visoko uvažavao... »A ja sam bila pomislila«, pričala je ona kasnije, pošto se već bila udala —

»da ćete vi, tako učen i ponosan čovek, mene samo prezirati«. Otada je ona meni prijateljica i, ponavljam, ako je nekoga ikad usrećila žena, to jest naša ruska žena — to sam bio, naravno, ja, i sve to nikad neću zaboraviti.

— I vi ste postali prijatelj te osobe?

— Da, vidite, prijatelji u najvećoj mogućoj meri, no mi se viđamo retko, jednom godišnje, čak i ređe. Rusi-prijatelji se viđaju tako, jednom u pet godina, mnogi češće to ne bi mogli ni da podnesu. U početku, ja ih nisam posećivao, jer je njen suprug po društvenom položaju bio iznad mene, sada pak — sada je ona toliko nesrećna da mi je veoma teško kad je ponekad vidim. Prvo, njen je suprug starac koji ima šezdeset i dve godine, i godinu posle venčanja otišao je na Sud. On je morao, zbog nadoknade manjka u državnoj kasi, da da bezmalo sav svoj imetak, u toku suđenja je još oboleo od nogu sasvim — i sad ga voze u fotelji na točkovima po Krojcnahu, gde sam ih oboje video, nema tome ni desetak dana. Ona, kako fotelja ide ulicom, stalno korača s desne strane, i tako vrši uzvišenu dužnost savremene žene, prinuđena da stalno sluša najsarkastičnije prekore koje joj suprug upućuje. Bilo mi je tako žao nje ili, bolje reći, njih oboje — jer ne znam koga bi od njih dvoje trebalo više žaliti — da sam ih napustio odmah i doputovao ovamo. Drago mi je što sam pred vama prećutao njeno prezime. Iznad svega, ja sam imao i tu nesreću da je, makar i u tom kratkom susretu, naljutim, i izgleda da sam je dosta naljutio, izloživši joj otvoreno moj pogled na sreću i dužnosti žene-Ruskinje.

— O, naravno, niste mogli da nađete povoljniju priliku.

— To vi kritikujete? Ali ko bi joj drugi sve to rekao? Meni se, naprotiv, uvek činilo da je to najveća sreća — znati barem to zbog čega si nesrećan. I dozvolite, kad već govorimo o tome, da vam izložim moje gledište o sreći i o dužnostima ruske žene — ja nisam uspeo sve da kažem tamo u Krojcnahu.

III

DEČJE TAJNE

No ovde ću se zasad zaustaviti. Hteo sam samo da najavim ličnost, i da čitaoca prethodno upoznam s njom. Hteo bih da tu ličnost prikažem ovde u priči kao kazivača s čijim gledištima nisam u celini saglasan. Ja sam već objasnio da je reč o »paradoksalistu«. Njegovo gledište »o sreći i dužnostima ruske žene« čak i ne blista nekom originalnošću, iako ga on izlaže gotovo s nekim gnevom; čovek bi pomislio da mu je to najbolnije mesto. Prosto-naprosto, žena, prema njegovom mišljenju, ako hoće da bude srećna, valja obavezno da se uda — tako će najbolje vršiti svoje obaveze kao žena — i da u braku izrodi što je moguće više dece: »ne dvoje, ne troje, nego šestoro, desetoro, da rađa dokle god može, do iznemoglosti«. »Samo tada će i moći da oseti živi život, i da ga shvati u svim njegovim manifestacijama«.

— Zaboga, pa ona ne bi trebalo da izlazi iz spavaće sobe!

— Naprotiv, naprotiv! Ja predosećam i unapred znam sve prigovore. Sve sam odvagao: »univerzitet, visoko obrazovanje i tako dalje«. Ne govoreći o tome da među muškarcima tek jedan od deset hiljada postaje naučnik, ja ću vas ozbiljno zapitati: čime univerzitet može da smeta braku i rađanju dece? Naprotiv, univerzitet bi trebalo da bude obavezan za sve žene i za buduće naučnike i za one koji jednostavno hoće visoko obrazovanje, ali posle svega, posle univerziteta bi trebalo da dođe »brak i rađanje dece«. Ništa pametnije dosad na svetu nije smišljeno nego što je rađanje dece, i koliko više imaš pameti za to, toliko će sve i dobro ispasti. Ta to je Čacki, ako se ne varam, isticao

...da bi se imalo dece,

Ko je za to još bio glup?

A on je to isticao zato što je i sam bio u najvećoj meri neobrazovani Moskovljanin koji je celog života samo galamio o evropskom obrazovanju onako po čuvenju, neobrazovan do te mere da nije umeo da napiše ni testament, kao što se kasnije videlo, nego je svoje imanje zaveštao nepoznatom licu, »prijatelju mom, Sonječki«. Ova dosetka: »ko je za to bio glup«, povlačila se potom pedesetak godina zato što u nas za sve to vreme nije ni bilo obrazovanih ljudi. Sada, Bogu hvala, ima u nas obrazovanih ljudi i, verujte mi, prvo što' će oni shvatiti biće da je rađanje dece najvažnija i

najozbiljnija stvar na svetu — tako je uvek bilo, i tako će uvek i biti. »Ko je za to bio glup, recite, molim vas?« A evo, ima glupih, današnja žena u Evropi prestaje da rađa. O našima zasad neću da govorim.

— Kako to, prestala da rađa, šta vam je?

Moram da ovde odmah kažem da je u ovog čoveka postojala neka čudna osobina, neočekivana: on voli decu, voli upravo malu decu, bebe, »dok još imaju anđeoski izgled«. On ih toliko voli da sve ide za njima. U Emsu ga, čak, po tome poznaju. Najviše je voleo da šeta alejama gde su iznosili ili dovozili decu. On se upoznao s decom, čak i s onima od jedne godine, i uspevao je da ga mnoga deca zapamte — čekala su ga, smešila su mu se i pružala rukice. Dadilju-Nemicu on obavezno pita koliko je detetu godina ili meseci, pohvali dete, ali pohvali onako i dadilju, što ovoj mnogo polaska. Rečju, to je u njega neka vrsta strasti. On je uvek bio nekako posebno ushićen kad bi se, jutrom u banji, u alejama usred posetilaca, odjednom pojavljivala deca u gomilama, na putu za školu, lepo i uredno odevena, sa svojim užinama u rukama i torbicama na leđima. Mora se priznati da su te grupe dece bile nešto zaista lepo, osobito ona kojima je bilo četiri ili pet-šest godina, to jest ona koja su bila najmanja.

— *Tel que vous me voyez* ^[62], ja sam danas kupio dve svirale, — saopštio mi je on jednog jutra, neobično zadovoljnog izgleda, — ne ovima, đacima — ti su veliki, i ja sam tek juče imao zadovoljstvo da se upoznam s njihovim školskim učiteljem: najdostojanstveniji čovek koji se uopšte može zamisliti. Ne, bila su to dva debeljka, dva brata — jednome je tri, a drugome dve godine. Onaj trogodišnji vodi ovog dvogodišnjeg, mnogo su obojica pametni, i zaustavili su se kraj kioska s igračkama, zinuli su, i od tog glupog dečjeg divnog zanosa nema ničeg lepšeg na svetu. Prodavačica, lukava Nemica, odmah je osetila kako ja gledam, i pružila im je po jednu sviralicu: ja sam morao da platim dve marke. Neopisivo ushićenje, idu tako i sviraju. to je bio još pre jednog sata, i ja sam sada opet onuda prošao — još sviraju. Ja sam vam već jednom govorio, ukazujući na ovdašnje društvo, da svet zasad ništa bolje ne može da ponudi. Slagao sam vas, a vi ste mi poverovali, ne odričite, poverovali ste mi. Naprotiv, evo šta je bolje, evo gde je savršenstvo — u tim grupicama emske dečice s užinom u rukama i s torbicama na leđima, koje hitaju ka školi... I šta hoćete, sunce, Taunus, deca, dečji smeh, užine i raskošna gomila svih tih milorda i markiza iz celoga sveta koji gledaju decu i dive im se — sve to zajedno je prekrasno. Vi ste primetili

da im se gomila uvek divi: to su, ipak, u nje znaci ukusa i znaci nastupa ozbiljnosti. No Ems je glup, Ems ne može da ne bude glup, i zbog toga se u njemu deca i dalje rađaju, ali Pariz

— Pariz je već prestao s tim.

— Kako prestao?

— U Parizu postoji ogromna industrija poznata pod nazivom *Articles de Paris* koja je, zajedno sa svilom, francuskim vinom i povrćem, pomogla da se isplati pet milijardi na ime kontribucije. Pariz veoma ceni tu industriju, i toliko je zaokupljen njome da zaboravlja da rađa decu. Za Parizom se povela i cela Francuska. Svake godine ministar svečano obaveštava skupštinske domove da *la population reste stationnaire*^[63]. Dečica se, vidite, ne rađaju, i ako se i rode ne mogu da se održe, ali zato, dodaje ministar hvalisavo, »starci se u nas dobro drže, starci su u nas dugovečni«. A po mom mišljenju, neka ti umiru, starci... kojima je Francuska napunila svoje Domove. Imamo se čemu radovati — njihovoj dugovečnosti: malo nam je, šta li, tih sladunjavih starčića?

— Ja vas ipak ne razumem. Čemu tu *Articles de Paris*?

— Stvar je veoma jednostavna. Uostalom, vi ste i sami romansijer i, prema tome, možda vam je poznat jedan od najnerazumnijih i veoma talentovanih francuskih pisaca i idealista stare škole, Aleksandar Dima Sin. Taj Aleksandar Dima ima nekoliko dobrih, da tako kažem... ideja. On traži od Francuskinje da rađa decu. Pa i više od toga: on je direktno otkrio svima poznatu tajnu da žene u Francuskoj koje pripadaju imućnoj buržoaziji sve od reda rađaju samo po dvoje dece, nekako tako postignu sporazum sa svojim supruzima, i rode samo dvoje — ni manje ni više. Rode dvoje, i počnu štrajk. I tako sve, neće više od dvoje — i ta tajna se pročula neverovatnom brzinom. Prvo, potomstvo se obezbeđuje i s dvoje dece, a osim toga, više će imetka ostati njima nego ako ih je šestoro. Drugo, sama žena se duže sačuva: lepota potraje duže, zdravlje takođe, ima vremena za izlaske, za odevanje, za balove. No, a što se tiče roditeljske ljubavi — moralne strane problema, dakle — dvoje, vele, čovek više voli nego šestoro, šestoro će zabrljati još ako hoćete, dosadiće, polupaće mnogo, ko bi s njima tolikima izašao nakraj...! Uzmite samo koliko bi svakome trebalo samo za cipelice, kolika je to muka, i tako dalje. No, nije stvar u tome što se Dima ljuti, nego u tome što je rešio da otvoreno progovori o tajni koja postoji: dvoje, veli on, ni jedno

više, i još, žene nastavljaju da žive sa supruzima u braku za svoje zadovoljstvo, i tako, reću — sve je sačuvano. Maltus, koji se toliko bojao povećanja stanovništva na svetu, ne bi mogao ni da zamisli da postoje i ovakva sredstva. I, šta ćete, sve je to veoma privlačno. U Francuskoj ima, kao što je poznato, mnogo vlasnika, gradske i seoske buržoazije: za njih je ovo otkriće. To je njihovo otkriće. Ali, ovo otkriće će preći granice Francuske. Proći će, možda, samo nekih četvrt veka, i videćete — opametiće se i Ems. Kažu da je, u tom smislu, Berlin već postao pametniji. Iako je dece sve manje, francuski ministar ne bi primetio tu razliku kad bi se sve ticalo samo buržoazije i imućnijih klasa — no, cela ta stvar ima i drugi kraj. Taj drugi kraj — to je proletarijat, njega ima osam, deset, pa možda i celih dvanaest miliona, a to su ljudi nekršteni i nevenčani koji, umesto u braku, žive u »razumnim asocijacijama« — kako bi »izbegli tiraniju«. Oni direktno bacaju decu na ulicu. Rađaju se Gavroši i umiru, ne održe se najčešće — a ako se održe u životu, kasnije pune popravne domove i zatvore za maloletne prestupnike. U Zole, realista, kako u nas kažu, postoji veoma precizan prikaz savremenog francuskog radničkog braka, to jest bračne zajednice, u njegovom romanu *Le ventre de Paris*^[64]. I, obratite pažnju: Gavroši više nisu Francuzi, no najzanimljivije je to što i oni odozgo, oni koji se rađaju kao vlasnici, onako po dvoje, u tajnosti — i oni nisu Francuzi. Ja imam hrabrosti da to tvrdim, barem zato što je poznato da se dve suprotnosti i dve krajnosti sreću i dodiruju. Tu su već i prvi rezultati: Francuska polako prestaje da bude Francuska (no, može li se reći da onih deset miliona Francusku smatraju domovinom!). Znam, naći će se oni koji će reći — utoliko bolje: nestaju Francuzi, ostaju ljudi. Ali, jesu li ovi doista ljudi? Oni su ljudi, recimo i tako, ali to su divljaci budućnosti koji će progutati Evropu. Među njima se regrutuje, malo-pomalo ali sigurno i nepogrešivo, budući ološ lišen svakog osećanja. Pokoljenje se izrođava, postaje fizički nemoćno, postaje zlobno i, po mom mišljenju, u to nema nikakve sumnje. A fizička strana povlači za sobom i moralnu stranu. To su plodovi buržoaske vladavine. Po mom mišljenju, glavni razlog je — zemlja, to jest podela zemlje kao svojine. Eto, to bih i želeo da vam objasnim.

IV

ZEMLJA I DECA

— Zemlja je sve, — nastavio je moj paradoksalist. — Ja ne odvajam zemlju od dece, i to je za mene nešto što se samo po sebi razume. Uostalom, ja ovu misao neću detaljnije da vam razvijam, shvatićete me ako je to već nešto što se po sebi razume. Stvar je u tome što sve dolazi zbog pogrešne raspodele zemlje. Mogućno je, čak, da i sve ostalo, sve ostale ljudske nevolje dolaze odatle — iz te greške u raspodeli zemlje. Milioni bednika ne poseduju ni komad zemlje, posebno u Francuskoj, gde i bez toga ima nevolje i gde je zemlje malo — i, eto, oni nemaju gde da rađaju decu, prinuđeni su da ih rađaju u podrumima, i rađaju ne decu nego Gavroše od kojih polovina ne zna ko im je otac, a druga polovina verovatno ne zna ni ko im je mati. To je tako, gledano s jednoga kraja; s drugog, pak, kraja, u onih bogatih takođe primećujete istu grešku, samo nekako druge vrste, suprotno od one prve vrste, i ta greška vodi svoje poreklo, može biti, još od vremena Klovisa, osvajača Galije: ovi bogati imaju mnogo zemlje, previše zemlje po osobi, preko svake mere, čvrsto je drže, i nikome ništa ne ustupaju, tako da i u njih primećujete nešto nenormalno. Tu se nešto mora učiniti, mora se nešto menjati, svi bi trebalo da raspolazu zemljom, i deca bi trebalo da se rađaju na zemlji — a ne na kaldrmi. Ja ne znam kako će se sve to urediti, ali znam da tamo zasad deca nemaju gde da se rode. Po mom mišljenju, neko rešenje je rad u fabrici: fabrika je nešto normalno, i ona uvek niče na kultivisanoj zemlji: u tome je njen zakon. Ali, neka svaki radnik iz fabrike zna da negde u nekom kutku ima bašticu pod zlatnim suncem i lozom, svoju bašticu ili zajedničku, pored koje živi njegova žena, prava žena, ne ona s kaldrme, a sa ženom njegova deca koja se igraju drvenim konjićem i koja znaju ko im je otac. *Que Diable*^[65], svaki dobar i zdrav dečak se rađa pored konjića, i to bi trebalo da zna i svaki pravi otac — ako hoće da bude srećan. Tamo će on nositi novce koje zaradi, neće ih popiti u nekoj krčmi, prvoj na koju naiđe

kraj pločnika. Ta bašta je nedovoljna (barem u Francuskoj, gde se oseća nestašica zemlje) da hrani radnika i njegovu porodicu, i ne može se živeti bez fabrike, ali neka radnik zna da tamo rastu njegova deca, na zemlji među drvećem gde ima prepelica, ona love te ptičice, igraju se, odlaze u školu, a škola je blizu, tu u polju — neka zna da i on sam posle napornog rada ima gde da dođe, da, narativši se u svom veku, ima gde da odahne i da na svojoj zemlji umre. A ko bi znao — možda će i baštica moći da ih prehrani, a i sama fabrika ne bi trebalo da brine — i ona je tu usred bašte podignuta. Rečju, ja ne znam kako će sve to biti, ali biće, biće baštice. Setite se mojih reči makar posle sto godina, i znajte da sam vam u Emsu, u veštačkoj bašti, među nekakvim veštačkim ljudima, upravo o tome govorio. Čovečanstvo će se obnoviti u Vrtu, popraviće se uz pomoć Vrta — to je formula. Vidite kako je sve to bilo: u početku su postojali zamkovi, a pored zamkova krovinjare, u zamkovima su živeli baroni, a u krovinjarama vazali. Zatim se počela podizati buržoazija u gradovima opasanim zidovima, polako, jedva primetno. Vremenom su nestajali zamkovi i javljale su se kraljevske prestonice, veliki gradovi s kraljevskim dvorcima i dvoranama za kurtizane — i tako je sve išlo sve do našeg doba. U našem veku dogodila se strašna revolucija, i buržoazija je pobedila. S njome su se pojavili i strašni gradovi, o kojima se ni u snu nije sanjalo. Nikad ranije čovečanstvo nije znalo za takve gradove kakvi su se pojavili u XIX veku. To su gradovi s kristalnim dvorcima, sa svetskim izložbenim paviljonima, s bankama i budžetskim ustanovama i fondacijama, sa zagađenim rekama i *debarkaderima*, sa svim mogućnim asocijacijama, a oko njih se nalaze fabrike i veliki zavodi. Sada se očekuje treća faza: prestaće vladavina buržoazije, i nastaće vladavina preporođenog čovečanstva. Ono će razdeliti zemlju zajednicama, i počće da živi u Vrtu. »U Vrtu će se roditi, i uz pomoć Vrta će se popraviti...« I tako — zamkovi, gradovi i Vrt. Ako hoće moju pravu misao, ona je — deca, to jest prava deca, ljudska deca bi trebalo da se rađaju na zemlji, a ne na kaldrmi. Kasnije se može živeti i na kaldrmi, ali nacija se mora roditi i podići, u ogromnoj svojoj većini, na zemlji, na tlu na kojem rastu hleb i drveće. Današnji evropski proleterijat je u celini — kaldrma. U vrtu će se dečica rađati pravo iz zemlje, kao Adam, i neće više s devet godina — kad im je još do igre — odlaziti u fabriku i savijati svoja leđa nad strugom i zaglupljivati svoj um nad odvratnom mašinom kojoj se buržuj moli kao idolu, deca više neće zatupljivati svoju maštu nad onim mnoštvom otvora za plin, više neće zamenjivati prirodnost fabričkim razvratom za kakav se nije znalo ni u

Sodomu. I to deca — dečaci i devojčice od desetak godina! Pa još to se ovde nekako i razume, ali u nas u Rusiji, gde ima zemlje koliko hoćete, gde su fabrike još šala, i gde svaki gradić čuči kao tri kancelarijska pacova. Ali, ako ja negde vidim zrno, ideju budućnosti — onda je to baš u nas, u Rusiji. Zbog čega to? To je zato što se u nas u narodu sve dosad sačuvao jedan princip, a to je da je zemlja za njega sve, on sve radi i stvara na zemlji — i to se zapaža u većine našega naroda. No, najvažnije je to što je tako nešto najnormalniji zakon među ljudima. U zemlji, u tlu ima nečega sakramentalnog. Ako hoćete da usavršite čovečanstvo, ako hoćete da od zveri naćinite ljude, dajte ljudima zemlju — i postići ćete cilj. U nas barem imate zemlju i zajednicu — »obćinu«, u najgorem vidu, slaćemo se — pa ipak, to je sućtina, zrnice buduće ideje, i to je ono najvažnije. Bar po mom mišljenju, poredak potiće od zemlje i iz zemlje, to je svuda tako, u celom ćovećanstvu. Celokupni poredak u svakoj zemlji — politićki, graćanski, i svaki drugi — uvek je u vezi s tlom i s karakterom zemljićnih odnosa u zemlji. Kakav je karakter zemljićnih odnosa, takav je karakter i svega ostalog. U nas u Rusiji najviće nereda ima upravo u upravljanju zemljom, u mećusobnim odnosima vlasnika i radnika, u samom naćinu obrade zemlje. I dok se sve to ne uredi, ne oćekujte da će se sigurno urediti i ono ostalo. Ta ja nikoga ni za šta ne optućujem: reć je o svetskoj istoriji — mi to razumemo. Po mom mišljenju, što smo se tako jećfino oćkupili iz kmetskog ropstva, imamo da zahvalimo *konsensusu* cele naće zemlje. Eto, na taj konsensus ja i raćunam u vezi sa svim ostalim. Taj konsenzus — to je opet jedan od onih narodnih principa koje u nas sve dosad odriću samo Potugini. A sve te naće ųeleznice, naće nove banke, asocijacije, kreditne ustanove — sve je to zasad, po mom mišljenju, samo buć, a što se tiće ųeleznićkih pruga, priznajem samo one koje imaju strategijski znaćaj. Sve je to trebalo stvarati samo posle urećenja odnosa na zemlji, tada bi to bilo prirodno; ovako — sve to samo igra na trţiću, Jevrejin se pokrenuo. Vi se smećete, ne slaćete se, neka; a evo, ja sam upravo proćitao memoare jednog ruskog spahije, koje je on pisao joć sredinom veka — on je ųeleo da joć dvadesetih godina da slobodu svojim seljacima. To je tada bila velika novost. Izmeću ostalog, on se vratio na selo, otvorio je u selu školu i poćeo da uć seljaćku decu horskom crkvenom pojanju. Sused — spahija svratio do njega i, poslućavši hor, rekao mu je: »To ste vi dobro smislili, evo, naućićete ih i lakće ćete naći kupca za ceo hor. To sada i vole, dobre će vam novce ponuditi za hor«. Znaći, kad je bilo dozvoljeno da »se preveze« dećji hor i da se deca odvoje od oćeva i majki,

to je još bilo nešto ekstravagantno i teško shvatljivo u nas — to da se seljaci, mislim, oslobađaju. I tako, on je seljacima počeo da tumači tu neviđenu dotad stvar, oni su ga saslušali začudili su se veoma, uplašili su se, dugo su se među sobom dogovarali i, evo, prilaze mu: »No, a zemlja?« »A zemlja je moja, vama kuće, zgrade, a zemlju ćete mi raditi svake godine napola«. Ovi su se počesali po glavi: »Ne, onda neka bude kako je i bilo: mi smo vaši, a zemlja je naša«. Naravno, to je začudilo spahiju: divljaci, pomislio je on, neće slobodu, toliko su moralno unakaženi, sloboda — najveće ljudsko blago, i tako dalje... Kasnije je ta uzrečica ili, tačnije, formula: »Mi smo vaši, a zemlja je naša« postala poznata, i više nikoga nije ni čudila, ona nikoga ne čudi posebno u naše vreme. No, najvažnije od svega je ovo: odakle se ta uzrečica pojavila? Odakle se pojavilo to »neprirodno« shvatanje razvoja svetske istorije, ako samo sve uporedimo s Evropom? I imajte na umu da je, upravo u to vreme, u nas besneo rat između naših pametnjakovića o tome — »postoje li ili ne postoje doista u nas nekakva narodna načela koja bi zasluživala pažnju obrazovanih ljudi?« Ne, ne, dozvolite: znači, od samog početka Rus nikad nije mogao sebe da zamisli bez zemlje. No, najčudnije od svega je to što je narod i posle ukidanja kmetskog prava ostao, u suštini, veran toj formuli, i u ogromnoj svojoj većini ne može sebe da zamisli bez zemlje. Kad već nije hteo da prihvati slobodu bez zemlje, znači, zemlja je za njega iznad svega, osnova svega, zemlja je sve, a iz zemlje i sve ostalo dolazi, to jest — i sloboda, i život, i čast, i porodica, deca, poredak u zemlji, crkva, rečju: sve što je najdragocenije. Evo, zbog te formule je on zadržao i takvu ustanovu kakva je »občina«. A šta je to »občina?« Ponekad je to teže i od kmetskog prava! O toj vrsti zemljoposедništva je mnogo raspravljano, svima je poznato kakve se ekonomske smetnje tu skrivaju u smislu našeg razvoja, ali ne skriva li se u njoj i zrno nečega novog, boljeg, idealnog, budućeg, što nas sve očekuje i za šta ne znamo kako će se dogoditi, tu je nešto što je u zametku i što će se samo u nas dogoditi, jer se to neće ostvariti ratom i pobunom, nego opet onako, uz onaj opšti i veliki *konsensus* — da, uz takvu vrstu saglasnosti, jer su za to već date velike žrtve. I, eto, roditelji se dečica u Vrtu, i odrašču tamo, i nećete više moći da vidite kako desetogodišnja devojčica pije najgoru rakiju po krčmama, u društvu radnika. Mučno odrastaju deca u naše vreme, dragi moj! Ta ja sam vas toliko uznemirio! Dečica — to je budućnost, a čovek bi trebalo da voli budućnost, a o danu današnjem, zna se, ko se brine! Naravno, ja ne, a ne ni vi takođe. Zbog toga čovek i voli decu iznad svega...

V

NEOBIČNO LETO ZA RUSIJU

Sledećeg dana rekao sam mom osobenjaku: »Evo, vi jednako o deci govorite, a ja sam u sali za lečenje upravo pročitao u ruskim novinama oko kojih se — reći ću vam — svi ovdašnji Rusi guraju, jedan dopis o jednoj majci, o Bugarki je reč, tamo dole u Bugarskoj, gde istrebljuju ljude u celim okruzima. Ona je već starica, i sklonila se u selo da sačuva glavu, i tamo luta izbezumljena po svom zgarištu. Kad je pitaju da kaže kako je sve bilo, ona ne govori običnim rečima — nego stavlja desnu ruku uz obraz i počinje da peva i da naričući priča, uz pomoć nekakvih improvizovanih stihova, kako je imala kuću i porodicu, supruga i decu, imala je šestoro dece, a njena deca, ona starija, takođe su imala decu, malu decu — njene unučice. I došli su nasilnici, i kraj zida su spalili njenog starca, zaklali su njenu dečicu, male sokoliće, silovali su devojčicu, odveli su sobom drugu malu lepoticu, a najmanjima su jataganima rasparali trbuhe, potom su zapalili kuću i sve su pobacali u razbukitali plamen — sve je to ona gledala, slušala je jauke svoje dece.

— Da, ja sam takođe to čitao, — odgovorio je moj osobenjak, — čudno, čudno. Što je najvažnije, u stihovima. A u nas, naša ruska književna kritika, iako ponekad pohvali stihove, ipak misli da su oni tako, zbog šale, nešto neozbiljno — tako je sklona da tvrdi. Zanimljivo bi bilo proučavati prirodni epos u njegovom, da tako kažem, stihijnom začetku. Problem umetnosti.

— Zaboga, ne pretvarajte se! Uostalom, primetio sam da vi mnogo volite razgovore o istočnom pitanju.

— Ne, ja sam dao svoj prilog. Ja, ako hoćete, vidim mnogo stvari koje mi se ne sviđaju u tom istočnom pitanju.

— Koje su to stvari, na primer?

— Eto, na primer, to obilje ljubavi.

— Zaboga, ja sam uveren...

— Znam, znam, ne morate mi sve reći, i potpuno ste u pravu. No, dao sam moj obol već na početku. Vidite, istočno pitanje je sve dosad bilo u nas zaista samo pitanje, da tako kažem, pitanje ljubavi — i to je poticalo od slovenofila. Stvarno, zbog te velike ljubavi mnogi su krenuli, naročito posle zime, u vezi s Hercegovcima, bilo je čak i nekoliko karijera koje su građene na tom obilju ljubavi. Pazite, ne kažem ništa — obilje ljubavi je samo po sebi sjajna stvar, ali može se uzjahati, umesto dobrog konja, i neka raga — eto, toga sam se plašio još od proleća, i zbog toga nisam verovao. Zatim, tokom leta, čak i ovde sam se plašio da nas to bratstvo nekako ne napusti, ne ode od nas. Sada, međutim, sada se već ne plašim, ruska je krv već prolivena, a to je važna stvar, krv najbolje spaja!

— A je li moguće da ste vi doista pomišljali da će nas to bratstvo napustiti?

— *Mea culpa*^[66], jesam. A kako da ne pretpostavljam nešto slično! Ali, sada više ne mislim tako. Vidite, čak i ovde u Ems, na desetak vrsta od Rajne, stigle su vesti tako reći iz samog Beograda. Stigli su putnici koji su svojim ušima slušali kako u Beogradu optužuju Rusiju. S druge strane, ja sam lično čitao u *Temps* i u *Debats* kako su u Beogradu, posle ruskog prodora u Srbiju, uzvikivali: »Dole Černjajev!« Drugi, pak, dopisnici i drugi očevici uveravaju, naprotiv, da su sve to gluposti, i da Srbi ništa drugo ne rade nego obožavaju Rusiju i očekuju sve od Černjajeva. Znate, ja ne verujem ni jednim ni drugima. Bilo je povika i jedne i druge vrste, moralo ih je biti: mlada nacija, nema vojnika, ne umeju da ratuju, bravure na sve strane, i bez ikakvog su smisla za vođenje poslova. Černjajev je tamo bio prinuđen da stvara armiju, ali oni, ja sam u to uveren, nisu mogli da shvate čemu armija, zbog čega je stvarati u tako kratkom roku i u takvim okolnostima; kasnije će oni to shvatiti, ali tada će već svetska istorija reći svoje. Osim toga, uveren sam da će se među njihovim najboljim, tako reći ministarskim, glavama naći i takvi ljudi koji će biti uvereni da Rusija spava i u snu vidi kako će ih potčiniti svojoj vlasti, i kako će se na taj način politički neobično snažno učvrstiti. I, eto, ja sam se i plašio da na naše rusko osećanje bratske ljubavi sve to ne deluje kao mlaz hladne vode. No, ispalo je suprotno — do te mere suprotno da je i za mnoge Ruse bilo čak i neočekivano. Progovorila je odjednom cela ruska zemlja, i rekla svoju reč. Vojnik, trgovac, profesor, pobožna starica — svi su bili jednodušni. I nije bilo, pazite, ni jednog glasa

koji bi pomenuo osvajanje, svi su samo govorili: »za pravoslavnu stvar«. Nisu samo novac žrtvovali za tu pravoslavnu stvar, bili su spremni da polože živote za to. I imajte na umu da su te dve reči — »pravoslavna stvar« — neobično, neobično značajna politička formula i sada i za budućnost. Čak se može reći da je formula naše budućnosti. A to što nema nikakvog glasa o »osvajanju«, to je strašno originalno. Evropa nikako i nipošto ne bi mogla to da poveruje zato što bi postupala upravo tako s osvajačkim namerama i, eto, ne bi je trebalo zato ni optuživati što više protiv nas — uzeto u strogom smislu, znate li vi to? Rečju, u ovom trenutku počinje naš konačni sukob s Evropom i... zar je on mogao da počne drugačije nego ovako, s nesporazumima? Za Evropu, Rusija je — nesporazum, nedoumica, i svaka njena aktivnost je nedoumica, i tako će biti do samoga kraja. Da, odavno ruska zemlja nije tako svesno i tako složno dala glasa od sebe a, osim toga, mi smo stvarno našli rođake i braću našu — a to već nije samo stvar visokog stila. Nismo ih mi pronašli samo zahvaljujući Slovenskom komitetu, našli smo ih direktno — cela zemlja ih je otkrila. Evo, to je za mene nešto neočekivano, i tome ranije nisam mogao nikako da verujem. U tu našu slogu koja je opšta i toliko, da tako kažem, *iznenadna*, teško je bilo poverovati, da je čak neko i predskazivao nešto slično. A eto, međutim, dogodilo se ono što se dogodilo. Vi ste mi, eto, kazivali o majci, nesrećnoj Bugarki, a ja znam da se pojavila i jedna druga majka ovoga leta: majka Rusija je ponovo dečicu svoju našla, i razleže se njen tužni vapaj za njima. Da, upravo dečicu, i upravo je to veliki materinski plač i, uz ostalo, i veliki politički predznak za budućnost, utuvite to sebi u glavu — »majka njihova, a ne vladarka!« I ako bi se čak i desilo i tako da nova deca, ne shvatajući o čemu je reč — na trenutak makar, uostalom — počnu da ropću na nju, ništa: ona ne bi trebalo sve to da sluša, sve to da gleda, ona bi trebalo da nastavi da ih usrećuje s onim majčinskim beskrajnim strpljenjem, kako inače i postupa svaka prava majka. Ovo sadašnje leto, znate li vi to, ovo sadašnje leto biće zapisano u istoriji. Da, nije ono bilo uzalud! I koliko je ruskih nedoumica raščišćeno, na koliko je ruskih problema odjednom pronađen odgovor! Za svest Rusa, ovo leto označava epohu. Mi smo evo, spremni da druge usrećujemo, pa ako hoćete i svoju krv da prolivamo, a međutim, znate li da smo i mi sami mnogo dobili. Šta vi na to kažete?

POST SCRIPTUM

»Ruski narod je ponekad prosto užasno neverovatan«, — imao sam prilike ovog leta da čujem i takvu reč i, naravno, za onog ko je izgovorio tu reč mnogo onoga što se zbilo tokom ovoga leta moglo je da bude nešto neočekivano, pa možda doista i »neverovatno«. No, šta je to što se dogodilo, i je li to doista toliko nešto novo, nije li sve to ležalo u nama, i sada samo izbilo na površinu, nije li svega toga bilo čak uvek u srcu ruskog naroda?

Prvo, pojavila se narodna ideja, i izrazilo se osećanje naroda: osećanje nekoristoljubivog odnosa prema svojoj ugnjetenoj braći, i ideja — »pravoslavna stvar«. I, stvarno, već u ovome ima nečega neočekivanog. Bilo je neočekivano (uostalom, nikako ne za sve) to što narod nije zaboravio svoju veliku ideju, svoju »pravoslavnu stvar« — nije zaboravio u toku dvovekovnog ropstva, u toku vekova u kojima je vladao mrak neznanja, a u poslednje vreme i gnusnog razvrata, materijalizma, jevrejštine i odvratne rakije od žita. Drugo, bilo je neočekivano i to da se s narodnom idejom, s »pravoslavnom stvari« sjedine odjednom gotovo sve struje mišljenja koje postoje u vrhunskoj ruskoj inteligenciji — dakle, ideje onih istih ljudi za koje smo verovali da su se potpuno odvojili od naroda. Obratite, uz to, i pažnju na, neobično za naše prilike, oduševljenje i jednodušnost naše štampe... Pobožna starica pruža svoju kopejku za pomoć Slovenima i dodaje: »Za pravoslavnu stvar«. Novinar prihvata tu reč, i prenosi je u novine s iskrenim uzbuđenjem, vi osećate da je i on svim srcem svojim na strani te »pravoslavne stvari«: osećate to čitajući njegov napis. Možda su sada čak i oni koji ni u šta ne veruju shvatili, najзад, šta u suštini pravoslavlje znači ruskom narodu, šta mu znači ta »pravoslavna stvar«. I oni su shvatili da to više nije samo nekakva obredna pobožnost, niti nekakav *fanatisme religieux*^[67] (kao što u Evropi već počinju da govore o ovom velikom pokretu među Rusima), i oni shvataju, dakle, da je to upravo veliki ljudska napredak i humanizacija čovečanstva, kako ga shvata i izražava upravo ruski narod, koji u svemu polazi od Hrista, koji sve svoje nade u budućnost polaže na Hrista i na Njegovu istinu, ruski narod koji sebe ne može da zamisli bez

Hrista. Liberali, negatori, skeptici, jednako kao i propovednici socijalnih ideja — svi su odjednom postali vatreni ruski patrioti, barem takva je većina među njima. I šta, oni su, prema tome, to i bili; no, možemo li da tvrdimo da smo dosad to znali, nisu li se, naprotiv, sve dosad mogli čuti mnogi gorki uzajamni prekori koji su se sad, evo, pokazali uglavnom kao nešto suvišno? Pokazalo se da Rusa, pravih Rusa, ima u nas neuporedivo više nego što su pretpostavljali, sve dosad, mnogi — takođe pravi Rusi. Šta je to što je sve te ljude ujedinilo ili, tačnije — šta je to što im je pokazalo da oni u svemu onom što je najvažnije nisu ni bili razjedinjeni? Stvar je u tome što je slovenska ideja u svom najvišem smislu prestala da bude samo slovenofilska ideja, ona je odjednom, sticajem okolnosti i pod pritiskom činjenica, ušla u samo srce ruskog društva, ona se sasvim jasno izrazila u zajedničkoj svesti, i tako se kroz *živo* osećanje podudarila s nacionalnim pokretom. No, šta je to slovenska ideja u svom najvišem smislu? Sada je svima jasno šta je to: to je, pre svega, pre svih istorijskih, političkih i drugih sprava — žrtva, potreba za žrtvovanjem sebe zbog svoje braće, i osećanje dobrovoljne dužnosti prema onom najmoćnijem slovenskom plemenu koje se zauzima za slabog, s namerom da ga učini ravnim sebi u smislu slobode i političke nezavisnosti, koje se zauzima za veliku ideju sveslovenskog jedinstva u ime Hristove istine, što će reći na korist, u ime ljubavi i služenja celom čovečanstvu, u odbranu svih slabih i ugnjetenih na svetu. I sve to uopšte nije teorija, naprotiv, u ovoj sadašnjoj ruskoj aktivnosti koja je inspirisana bratski i nekoristoljubivo, koja ide svesno do žrtvovanja svojih najvažnijih interesa, pa makar to bio i sam mir s Evropom — sve se to manifestovalo kao činjenica; a i u budućnosti samoj — zar bi moglo jedinstvo Slovena da se ostvaruje drugačije, da mu nije cilj zaštita slabih i služenje čovečanstvu? To mora tako da bude, jer su se slovenska plemena, barem većina od njih, razvijala i probijala uglavnom stradanjima. Mi smo već gore naglasili da se divimo tome što ruski narod nije u toku ropstva i vekova mračnog neznanja zaboravio svoju »pravoslavnu stvar«, svoju veliku pravoslavnu dužnost, što nije postao sličan zveri, što se nije pretvorio u mračno egoističko biće okrenuto jedino sebi i koje se jedino brine za svoju materijalnu korist. No, verovatno je to jedno njegovo svojstvo kao pripadnika plemena Slovena — to jest, on je navikao da se krepí duhom u stradanju, da se politički učvršćuje pod ugnjetačima, da se usred ropstva i poniženja uzajamno sjedinjuje u ljubavi prema Hristovoj istini.

*Klonuo pod krstom teškim,
Svu je tebe, mila zemljo,
Nalik robu, Car Nebeski
Preobiš'o, blagosilj'o...!*

Eto, zato što je ruski narod i sam bio ugnjeten, što je mnogo vekova nosio teški krst — zbog toga on nije zaboravio na svoju »pravoslavnu stvar« i na svoju braću, zbog toga je on ustao i srcem i dušom, i krenuo u pomoć onima koji su svakojako ugnjeteni. Eto, to je ono što je shvatila naša vrhunska inteligencija, i zbog toga je od sveg srca prigrllila težnje naroda, i odjednom i u celini osetila da je sjedinjena s narodom. Pokret koji je zahvatio sve bio je plemenit i human. Uzvišena misao koja sjedinjuje ljude i istinsko osećanje koje ljude vezuje — to je najveća sreća u životu jedne nacije. Ta je sreća zadesila i nas. Mi nismo mogli u celini da pojмимо naša neslaganja koja su se bila nagomilala, mi nismo shvatili našu samosvest koja je narastala. Pojavila se, odjednom, politička misao koju je narod jasno shvatio. Lukava Evropa je ovo odmah uočila, i sada prati ovaj ruski pokret s izvanrednom pažnjom. Zrela politička misao našeg naroda — to je za nju nešto neočekivano. Ona predoseća nešto novo, i s tim bi trebalo računati: mi smo porasli u njenim očima. Glasine i nagađanja o političkom i socijalnom raspadu ruskog društva i ruske nacije, koji se odavno mogu sresti u Evropi, sada su u celini opovrgnuti pred očima te Evrope: videlo se sada da, kad zatreba, Rusi umeju i da se ujedine. I same destruktivne snage u nas — ako Evropa bude htela da im i dalje veruje, sada će morati, čak i po njenom shvatanju, da krenu u drugom pravcu — i da potraže neki drugi izlaz. Da, mnoga će gledišta, od ove epohe pa dalje, morati da budu promenjena. Rečju, taj opšti i složeni ruski pokret govori o nacionalnoj zrelosti, i to o zrelosti pravoju, i sve to ne može da ne pobudi uvaženje prema njemu.

Ruski oficiri odlaze u Srbiju i tamo ostavljaju svoje kosti. Odlazak ruskih oficira i nekadašnjih ruskih vojnika u armiju Černjajeva je sve veći i nastavlja se sve više. Neki mogu da kažu: »To su izgubljeni ljudi koji kod kuće nemaju šta da rade, oni odlaze da bi nekuda išli, to su karijeristi i avanturisti«. Ali, ti »avanturisti« (prema mnogim i tačnim podacima) ne dobijaju nikakve novčane beneficije, u većini slučajeva su čak jedva imali sredstava da doputuju, mnogi od njih koji su još u aktivnoj službi su čak izgubili, privremeno doduše, dosta vremena, nisu na vreme otišli u ostavku.

No — ne znam ko su sve ti ljudi; međutim, šta mi čujemo i čitamo o njima? Oni ginu na desetine u bojevima, i vrše svoju dužnost junaka, na njih već počinje čvrsto da se naslanja mlada vojska pobunjenih Slovena, koju je stvorio Černjajev. Oni pronose slavu ruskog imena po Evropi, i svojom krvlju nas zbližavaju s braćom. Ta junački prolivena krv neće biti zaboravljena, nju će svi zapamtiti. Ne, to nisu avanturisti: to su ljudi koji svesno počinju novu epohu. To su pioniri ruske političke ideje, ruskih težnji i ruske volje koje oni oličavaju pred Evropom.

Došla je do izražaja još jedna ruska ličnost, ona se nametnula strogo, mimo, i čak nekako veličanstveno — to je general Černjajev. Vojne operacije su se dosad odvijale s promenjivom srećom, ali u celini — dosad je još prednost na njegovoj strani. On je stvorio armiju u Srbiji, pokazao je strog, odvažan i nepokolebljiv karakter. Osim toga, polazeći u Srbiju, on je rizikovao celokupnu svoju vojničku slavu koju je već bio stekao u Rusiji, pa prema tome rizikovao je i svoju budućnost. U Srbiji je on, kao što je tek nedavno postalo poznato, pristao samo da prihvati komandu nad nekim jedinicama, i tek nedavno je bio imenovan i potvrđen u zvanju glavnokomandujućeg. Armija s kojom je on nastupio sastojala se od dobrovoljaca, mladih regruta koji dotad nisu videli pušku, od mirnih stanovnika koji su došli — ostavivši svoju ralicu. Rizik je bio ogroman, uspeh sumnjiv: to je bila istinska žrtva za veliki cilj. Stvorivši armiju, obučivši je, usmerivši je prema mogućnostima, general Černjajev je počeo da operiše hrabrije i odlučnije. Pošlo mu je za rukom da izvojuje veoma značajnu pobedu. U poslednje vreme je bio prinuđen da odstupi pred trostruko nadmoćnijim neprijateljem. Ali, on je odstupio sačuvavši armiju nerazbijenu, još snažnu, i na vreme, i uspeo je da zauzme čvrste pozicije koje »pobednici« nisu smeli da napadnu. Ako se bude sudilo prema sadašnjem stanju stvari, general Černjajev tek počinje svoje glavne operacije. Njegova armija ne može da računa na pomoć ni s koje strane, dok neprijateljska armija ima izgleda da ojača u ljudstvu. Osim toga, politički razlozi srpske vlade mogu da mu budu smetnja, i to velika smetnja, da svoju nameru do kraja ostvari. Pa ipak, on se već postavio odlučno i jasno: njegov vojnički talent je neosporan, a po svom karakteru i po svojim stremljenjima iz dna duše on, nema sumnje, stoji na visini ruskih težnji i ciljeva. No, o generalu Černjajevu će još biti reči napred. Karakteristično je to da je on posle svog odlaska u Srbiju stekao u Rusiji ogromnu popularnost, ceo narod zna njegovo ime. I tome se ne bi trebalo čuditi: Rusija shvata da je on počeo stvar koja se

podudara s najboljim težnjama njenoga srca — on je svojim stavom posvedočio njene težnje pred Evropom. Ma kako se stvari budu odvijale ubuduće, on može da se ponosi svojim delom — Rusija će njega voleti i nikad ga neće zaboraviti.

SEPTEMBAR

GLAVA PRVA

I

PICCOLA BESTIA

Pre sedam godina, dogodilo mi se da provedem celo leto, sve do septembra, u Firenci. Prema mišljenju Italijana, Firenca je leti najtopliji a zimi najhladniji grad u celoj Italiji. Leto u Napulju oni smatraju neuporedivo snošljivijim nego što je leto u Firenci. I, tako jednom, bio je juli, u stanu gde sam stanovao i koji sam bio iznajmio od domaćina došlo je do opšte gužve — odjednom su u moju sobu uletele, cičeći, dve sluškinje na čelu s domaćicom: videle su kako je u moju sobu maločas, pravo iz hodnika, ušla *piccola bestia* i, eto, trebalo je naći je i ubiti po svaku cenu. *Piccola bestia* — to je tarantula, pauk. Počele su da traže po svim uglovima, pod stolovima, stolicama, u nameštaju, počele su da metu ispod ormara, gazile su nogama da je uplaše i da je izmame; najzad su pojurile u spavaću sobu i počele da traže pod krevetom, u krevetu, u posteljini i... nisu ništa našle. Našli su tu životinjicu sledećeg dana ujutro, kad su čistile sobu, i, naravno, kaznili su je odmah — ali zato sam prethodnu noć morao da provedem u svojoj postelji s neobično mučnim saznanjem da se u sobi, zajedno sa mnom, nalazi i noćiva i *piccola bestia*. Ujed pauka je, kažu, retko smrtonosan, iako sam već znao jedan slučaj iz vremena mog boravka u Semipalatinsku, tačno pre petnaest

godina od ovog mog boravka u Firenci, kada je od ujeda pauka umro jedan kozak, »linijski« vojnik, bez obzira na to što mu je ukazana lekarska pomoć. U većini slučajeva, sve prolazi s temperaturom ili, jednostavno, napadima drhtavice, a u Italiji, gde ima toliko lekara, sve bude i mnogo jednostavnije; ne znam, nisam lekar, ali ipak noćiti tu — bilo je jezivo. U početku, terao sam od sebe takvu misao, čak sam se smejao, setio sam se i izgovorio sam napamet, pred spavanje, poučnu basnu Kozme Prutkova: *Sprovodnik i tarantula* (vrhunac savršenstva u svojoj vrsti), i posle toga sam zaspao. Ali, snovi su mi bili veoma ružni. Pauka uopšte nisam sanjao, ali sanjao sam nešto još neprijatnije, teško, košmarno, često sam se budio, i tek izjutra, kad se već rodilo i sunce, zaspao sam bolje. Zna li zbog čega sam se sada setio te male stare priče? Povodom istočnog pitanja...! Uostalom, ja se lično svemu tome i ne čudim: ta šta sve sada ne govore i ne pišu povodom istočnog pitanja!

Evo šta se meni čini: s tim istočnim pitanjem u Evropu se uvukla nekakva *piccola bestia*, i ona lišava spokojstva sve dobre ljude, sve one koji vole mir, čovečanstvo, njegov procvat, sve one koji žude za onim divnim trenutkom kad će se okončati. najzad, *makar one* ranije grube svađe među narodima. I, doista, ako čovek razmisli, ponekad *izgleda* da će se s konačnim rešenjem istočnog pitanja okončati i sve druge političke nevolje u Evropi; izgleda da se u toj formuli »istočno pitanje« nalaze, ne znajući to ni sama, i sva ostala politička pitanja, kolebanja i predrasude koje zapažamo u Evropi. Rečju, nastupilo bi nešto novo, a za Rusiju i sasvim druga neka faza, jer već sada je sasvim jasno da bi jedino rešenjem toga pitanja Rusija najzad mogla da se nekako nagodi s Evropom, prvi put u svom veku, i najzad — da postane shvatljiva toj Evropi. I, evo, svu tu sreću ometa nekakva *piccola bestia*. Bilo je nje i ranije, ali s pojavom istočnog pitanja ona već ulazi i u stanove. Švi nešto očekuju, svi su uznemireni, svi su zahvaćeni nejakvim košmarom i sanjaju ružne snove. Ko je, ili šta je ta *piccola bestia* koja izaziva toliko pometnje — to nije jednostavno reći, jer već nastupa nko kolektivno ludilo. Svak je zamišlja na svoj način, i niko nikoga ne razume. I još, svi kao da su već osetili ujed. Taj ujed izaziva, vrlo brzo, napade raznih vrsta: svi su u Evropi prestali da razumeju jedan drugoga, kao u vreme vavilonske pometnje čak, svak i za sebe ne zna šta hoće. No, u jednome se svi' slažu: svi ovoga časa pokazuju prstom na Rusiju, svi veruju da ovaj otrovni insekt uvek otuda izmili. Ali, jedino je u Rusiji sve vedro i čisto, izuzimajući, razume se, onu veliku tugu zbog njene istočne slovenske braće

— osim te tuge koja, međutim, obasjava dušu i oplemenjuje njeno srce. U Rusiji se, u vezi s istočnim pitanjem, uvek događa nešto potpuno suprotno od onoga što se događa u Evropi: odjednom svi počinju da razumeju druge, svak zna šta hoće, i svi osećaju da su međusobno saglasni, poslednji mužik shvata i zna šta hoće isto onako kao najobrazovaniji čovek. Odjednom sve sjedini divno i plemenito osećanje nekoristoljubive i iskrene pomoći svojoj braći raspetoj na krstu. Ali, Evropa tome ne veruje, ona ne veruje ni nekoristoljublju ni plemenitosti Rusije. Evo, posebno niko ne veruje tom »nekoristoljublju«, tu je sablazan, to je ono što izaziva zabune, to je svima odvratno, svi mrze te okolnosti u vezi s tim nekoristoljubljem — niko ne veruje, sve nešto odbija da u to veruju. Da nema te »nekoristoljubivosti«, stvar bi u tren oka bila jasna i shvatljiva Evropi, a ovako, s tim nekoristoljubljem — tama, neizvesnost, zagonetka, tajna! O, u Evropi su oni koji su ujedeni! I, naravno, cela tajna sastoji se, prema shvatanju ovih koji su osetili ujed, samo u Rusiji koja, navodno, nikome ništa ne otkriva i napreduje ka nekom svom cilju odvažno, smelo, obmanjujući neprestano sve ostale, lukavo i oprezno. Već dvesta godina živi Evropa s Rusijom koja je silom nagnala sve da je prime u evropski savez naroda, u civilizaciju; no, Evropa je oduvek ispod oka gledala Rusiju, sluteći otuda nešto loše, ona je nju gledala kao na kobnu enigmu koja se pojavila sam Bog zna otkuda i koju bi trebalo rešiti, međutim, po svaku cenu. I, evo, svaki put, i baš u vezi s tim istočnim pitanjem, ta neizvesnost i ta nedoumica Evrope u pogledu Rusije prerastaju u bolest; a eto, međutim, ništa se ne rešava, i ništa još odgonetnuto nije: »Ko je i šta je, najzad, sve to, i kada ćemo mi to saznati? Ko su oni, ti Rusi? Azijati, Tatari? Dobro bi bilo kad bi barem i tako bilo, sve bi bilo jasno, nego nije, u tome je i stvar što nije, i stvar je u tome baš što bi mi trebalo da shvatimo da nije tako. Međutim, eto, tako malo liče nama... I šta mu je to sveslovensko jedinstvo? Čemu to, kakvi su tu ciljevi? Šta će nam reći, šta nam može reći taj opasni savez?« I završavaju tako što sve mere svojim aršinom, kao i ranije, kao i uvek: »To znači osvajanje«, vele oni, »otimanje, nepoštenje, lukavstvo, buduće uništenje civilizacije, to je skupljena horda mongolska, to su Tatari!«

No, međutim, čak i ta mržnja prema Rusiji nema moći da potpuno ujedini sve ujedene: svaki put kad se pojavi to istočno pitanje, Evropa se, odjednom i vrlo brzo, od jedne celine koja se vidi pretvara u skup posebnih nacionalnih egoističkih jedinki. Sve se u njih zasniva na lažnoj ideji da neko nešto hoće da osvoji i da prisvoji: »Što ne bih i ja, evo svi grabe, meni neće

ništa ostati!« I tako, svaki put kad se na sceni pojavi to kobno pitanje oglase se stari bolovi i rane, pojave se stare političke raspre u Evropi. I zbog toga, prirodno, svi nastoje da zataškaju problem makar za izvesno vreme i, što je najvažnije, da ga zataškaju pred Rusijom, da nekako Rusiju odvrate od njega, da je nekako uvere i prevare, da je začaraju i zaplaše.

I, evo, vikont Biskonfild, rođeni Izraelićanin (ne d'israeli) u svom govoru na banketu odjednom otkriva Evropi jednu izuzetnu tajnu: »Svi ti Rusi na čelu sa Černjajevom, koji su pohrlili u Tursku da spasavaju Slovene — sve su to ništa drugo do ruski socijalisti, komunisti i komunari — rečju, sve ono što čini gomilu destruktivnih elemenata u Rusiji kojih je Rusija, vele, prepuna. »Ta meni valjda možete verovati, ja sam Biskonfild, premijer kako me nazivaju u ruskim novinama, verovatno u nameri da svojim uvodnicima obezbede više ugleda, ja sam prvi ministar i raspolazem tajnim dokumentima, prema tome, valjda znam više od vas — uopšte, ja mnogo o tome znam« — to izbija iz svake fraze ovog Biskonfilda. Ja verujem da je on samom sebi izmislio to prezime iz albuma koje podseća na naše Lenske i Gremine, kad je odlučio da izmoli plemićku titulu od kraljice, jer, po svemu sudeći, on je romansijer. Uzgred, kada sam nekoliko redaka pre ovoga pisao o *piccola bestia*, onoj tajanstvenoj životinjici, odjednom mi je palo na pamet — šta će biti ako čitalac bude shvatio da sam ja u toj alegoriji prikazao vikonta Biskonfilda? Uveravam da to nije tako: *piccola bestia* je samo ideja, nikako lice; to bi bilo mnogo časti za gospodina Biskonfilda, a moram inače da priznam da on mnogo podseća na *piccola bestia*. Izjavivši u svom govoru da je Srbija, objavljujući rat Turskoj, nečasno postupila i da je rat koji Srbija sada vodi nepošten, pljunuvši tako direktno u lice celom ovom ruskom pokretu, ruskom oduševljenju, žrtvama, željama, molbama, što mu sve nije moglo biti nepoznato — ovaj Izraelićanin, ovaj novi sudija časti u Engleskoj, nastavlja ovako (ne donosim tekst doslovce):

»Rusija je, naravno, rado poslala sve te destruktivne elemente u Šrbiju, da ih se oslobodi, iako je izgubila iz vida da će se oni tamo ujediniti i zbiti, bolje sporazumeti, stvoriće organizaciju, ojačaće...«. »Trebalo bi upozoriti Evropu da postoji ta nova preteća snaga«, uporno nastavlja Bikonfeld, plašeći engleske farmere budućim socijalizmom iz Rusije i s Istoka. »I u Rusiji bi trebalo da uzmu u obzir ovu moju insinuaciju o socijalizmu«, pomišlja on, naravno u sebi. Valja i Rusiju uplašiti.

Pauk, pauk, *piccola bestia*, stvarno neobično mnogo podseća, doista mala čupava životinja! I kako žustro skakuće! Ta onaj masakr nad Bugarima — to je on dopustio i, šta ja kažem — sam je on to izmislio, jer on je romansijer, i to je njegovo *chef-d'oeuvre*^[68]. A njemu će skoro sedamdeset godina, brzo će i u grob — zna on sam sve to. I kako se samo obradovao svojoj tituli vikonta, mora da je celog života sanjao o tome, sve vreme dok je pisao romane. U šta veruju ovi ljudi, kako uspevaju da zaspe. Šta sanjaju i kako se osećaju nasamo sa sobom, u svojoj duši? O, verovatno su im duše pune onog prekrasnog! Oni su svakog dana na bogatim ručkovima, u društvu finih i duhovitih sabesednika, uveče im laskaju u najblistavijem i najvišem društvu prekrasne *ledi* — o, njihov je život srećan, njihovo je blagoutrobije na visini, njihovi su snovi laki kao u male dece. Nedavno sam čitao da su bašibozluci razapeli na krst dva sveštenika koji su umrli posle jednog dana i noći, u mukama koje prevazilaze svaku maštu. Iako je Biskonfild, u početku, pred parlamentom poricao da je bilo ovakvih mučenja, iako je čak odricao da je bilo i najmanjih mučenja, on naravno zna u sebi za sve to, zna i za ova raspinjanja na krst — »ta on raspolaže dokumentima«. Nema sumnje, on od sebe goni te isprazne, besmislene i čak i prljave slike tih prizora; ta dva pocrnela i skočanjena leša s krsta mogu odjednom da se pojave pred očima, sasvim neočekivano, kada se na, primer, Biskonfild u svojoj spavaćoj sobi priprema za san sećajući se uz osmeh divne večeri koju je proveo, bala, svih onih duhovitosti koje je on uputio nekome ili nekoj. »Eh, da«, pomišlja Biskonfild, »ti pocrneli leševi na tim krstovima... hm... ono, naravno... Ali, uostalom, »država nije privatno lice, i ona ne može iz sentimentalnosti da žrtvuje svoje interese, utoliko pre što u političkim stvarima velikodušnost i nekoristoljublje ne idu zajedno...« Čudo je kako izreke mogu da budu divne — pomišlja Biskonfild — to osvežava i, što je najvažnije, to je tako skladno. Doista, država... A bolje je, međutim, da ja legnem... Hm. No, šta su to dva sveštenika? Popovi? Po njihovom, to su popovi, *les popes*. I šta su tražili tu, što se nisu sklonili nekud... pod divan... *Mais, avec votre permission, messieurs les deux crucifixs*, vi ste mi užasno dosadili s vašim glupim doživljajima, *et je vous souhaite a honne nuit a tous les deux*«^[69]. I Biskonfild je usnio slatko, divno. On sanja kako je postao vikont, oko njega su ruže, đurđevak i prekrasne *ledi*. Evo, on drži sjajan govor: kakve *bon mots*!^[70] — svi aplaudiraju, evo upravo je raskrinkao koaliciju...

I, eto, svi ti naši kapetani i majori, veterani sa Sevastopolja i Kavkaza, u svojim iznošenim i starim vojničkim bluzama, s belim krstićima u rupicama na reveru (toliko su ih često opisivali) — sve su to socijalisti. Popije poneko među njima, naravno, mi smo slušali o tome, to je slabost ovih isluženih vojnika, ali to nema nikakve veze sa socijalizmom. Pogledajte kako takav umire u boju, kakav je to delija, junak na čelu svoga bataljona, pronoseći slavu ruskoga imena i učeći čak i one kukavice, mlade regrute, da budu junaci — naravno, svojim primerom! Je li to socijalist, po vašem mišljenju? A ona dva mladića koje je dovela za ruke njihova majka (bio je i takav slučaj) — jesu li to komunari? A onaj stari ratnik i njegovih sedam sinova — šta kažete, je li taj krenuo da zapali Tiljerije? Ti sedi ratnici, ti donski kozaci, te grupe Rusa koji stižu sa sanitarnim jedinicama i sa svojim malim pokretnim crkvicama — zar vi mislite da oni sanjaju o tome kako će streljati arhiepiskopa? Jesu li svi ti Kirjevi i Rajevski naši destruktivni elementi, od kojih bi Evropa trebalo da strepi? A Černjajev, taj naivni junak poznat u Rusiji kao izdavač *Ruskog sveta* — je li on neki vođ ruskih socijalista? Fuj, kako je sve neverovatno, lažno! Kada bi Biskonfild znao kako to u Rusa ispada neskladno i... sramotno, možda se ne bi odlučio da u svoj govor unese tako glupo mesto.

II

REČI, REČI, REČI!

Neka mišljenja, naša i evropska, o rešenju istočnog pitanja zaista su začuđujuća. Uzgred, ima u našem novinarskom svetu nekih koji kao da su ujedeni. O, ja neću da izlažem sve moje utiske, umorio bih se od toga. Dovoljna je sama ta »administrativna autonomija« da u čoveku izazove paralizu mozga. Vidite, ako se učini tako da se Bugarskoj, Hercegovini i Bosni daju ista prava kakva ima muslimansko stanovništvo, i ako se nađe način da se ta prava osiguraju — »onda mi ne vidimo zbog čega ne bi moglo

da se okonča s tim istočnim pitanjem« — i tako dalje. Takvo mišljenje je, kao što je poznato, veoma cenjeno u Evropi. Rečju, nude takvu kombinaciju kakvu je teže ostvariti nego ponovo stvoriti Evropu, nego odvojiti vodu od zemlje ili šta god još hoćete; međutim, pomišljaju da su stvar rešili, zadovoljni su i mirni. Ne, Rusija se složila s tim *samo u principu*, a što se tiče ostvarenja — ona želi sama sve to da nadgleda, i *na svoj način*, i, naravno, ona vam neće dati da ogrejete ruke na toj vatri, gospodo frazeri. »Obezbediti autonomiju! Pronaći kombinaciju?«, — ali kako se to može učiniti, ko je taj ko to može dati, i ko to može učiniti? Ko će poslušati, ko će naterati nekoga da ga slušaju? Najzad, ko upravlja Turskom, kakve partije i kakve snage? Ima li čak i u Konstantinopolju, koji je *prosvećeniji* od ostalih delova Turske, makar jednog Turčina koji bi doista, i iz unutrašnjeg uverenja, priznao da je hrišćanska raja ravnopravna s njim u tolikoj meri da bi nešto moglo uistinu da bude od te »autonomije«? Ja kažem »makar jedan čovek, Turčin...« A ako je tako, ako nema čak ni jednog jedinog, kako onda voditi pregovore i stvarati dogovore s takvim narodom? »Staviti pod nazor, pronaći kombinaciju« — dovikuju auguri. No, hajde, nađite kombinaciju! Postoje pitanja koja u sebi imaju nešto takvo da ih nikako ne možemo rešiti onako kako baš svi misle da se mogu rešiti. Gordijev čvor se nije mogao rasplesti prstima, a svi su se baš trudili da ga raspletu prstima — i došao je Aleksandar i rasekao ga je mačem, tako je rešio problem.

Evo, na primer, još jednog mišljenja iz novina: uostalom, nije to samo mišljenje iz novina, to je poznati, stari diplomatski način razmišljanja, i njega praktikuje mnoštvo naučnika, profesora, feljtonista, publicista, romansijera, zapadnjaka, slovenofila i mnogih drugih, i on se sastoji u sledećem: 'Konstantinopolj, na kraju krajeva, neće nikome pripadati, on će biti neka vrsta slobodnog grada, grada s međunarodnim statusom — rečju, biće neka vrsta »opšteg mesta«. Njega bi trebalo da čuva evropska ravnoteža, i tako dalje. Rečju, umesto prostog, neposrednog i jasnog rešenja koje je jedino moguće, imamo nekakvu komplikovanu, neprirodnu, učenu kombinaciju. No, zapitajmo se samo: šta je to evropska ravnoteža? Dosad se pod tom ravnotežom podrazumevala ravnoteža nekoliko najmoćnijih evropskih država — uzimalo se, na primer, pet država jednake »težine« (to jest, tako se pretpostavljalo, iz delikatnosti, da su one jednake »težine«). I, evo, pet vukova stoji naokolo, a u sredini stoji ukusni komad (Konstantinopolj), i njih pet ništa drugo ne rade nego čuvaju taj plen jedan od drugoga. I to se zove remek-delo, *Meisterstück* u rešavanju problema!

No, je li to neko rešenje? Najpre, sve je tu osnovano na onoj prvoj besmislici, na fantastičnom faktu i na nečem nepostojećem, na nečemu što je čak neprirodno — na ravnoteži. Je li, zaista, nekad na svetu bilo političke ravnoteže? Sigurno ne! To je samo lukava dosetka koju su smislili lukavi ljudi da bi obmanuli naivčine. Iako Rusija nije naivan čovek, nego obrnuto, čestit čovek, ona je, izgleda, češće nego ostali verovala u nenaruzivost te ravnoteže, ona se u mnogo prilika iskreno trudila da se ona održi, i često je bila zaštitnica takve ravnoteže. U tom smislu, Evropa je neobično mnogo eksploatisala Rusiju. Svi ostali sudionici ravnoteže uopšte nisu marili za zakone te ravnoteže, iako su privremeno ispunjavali formalnosti, ali samo privremeno: kada se, po njihovom računu, pojavljivao izgled na uspeh — oni su narušavali tu ravnotežu, ne vodeći računa ni o čemu. Najkomičnije od svega je to što je ta ravnoteža čas ispadala iz ruku, čas se opet stvarala. Kad bi se dogodilo da i Rusija odluči ne da nešto narušava, nego samo da povede računa o svojim interesima — odmah bi se sve ostale »ravnoteže« ujedinjavale u jednu i kretale bi na Rusiju: »Eto, narušavate ravnotežu«, govorili bi. Eto, tako će biti i u slučaju ako Konstantinopolj dobije međunarodni status: pet vukova će čučati i keziće jedan na drugog zube, smišljajući kombinacije — kako se ujediniti sa susedima i istrebiti druge vukove, pa plen podeliti tako da korist bude jednome. Je li to neko rešenje? No, i među vukovima-čuvarima stvaraju se nove kombinacije: odjednom, na primer, jedan od onih pet vukova, možda baš' onaj stari i mrki, jednog dana i u jednom trenutku, nekim čudnim slučajem, pretvori se u nekakvo malo sobno psetance, sasvim malo, od onih koja gotovo i ne laju. I, eto, već je narušena ravnoteža! Osim toga, može se u Evropi dogoditi, u budućnosti, da se od pet država jednostavno stvore dve — i šta je onda s vašim kombinacijama, gospodo mudraci...! Povodom toga, osmeliću se da izrekнем jedan aksiom: »Nikad neće biti tako, nikad političke prilike u Evropi neće biti takve da Konstantinopolj *ne bude nečiji*, to jest da ne pripada nikome«. Evo, to je taj aksiom, i meni se čini da i ne može da bude drugačije. Ako mi bude dozvoljeno da se našalim — može i ovako da bude: u poslednjem trenutku, u odlučnom trenutku, Konstantinopolj odjednom mogu da osvoje Englezi, kao što su već učinili s Gibraltarom, Maltom i drugim gradovima. I to upravo u onom momentu dok se države još budu bavile problemima ravnoteže. Baš ti sami Englezi, koji sada tako materinski brane neprikosnovenost Turske, kojoj proriču veliku budućnost, civilizaciju, koji veruju u njene životvorne snage — da, upravo oni, kad budu videh' da je stvar došla do toga, oni, kažem,

moгу zgrabiti i sultana i Konstantinopolj. Tako nešto odgovara njihovom karakteru i njihovim težnjama, to se poklapa s njihovom poznatom drskom ohološću, to ide uz nasilje i perfidiju koji su im svojstveni! Bi li se oni održali u Konstantinopolju kao što su se održali u Gibraltaru, to je drugo pitanje! Sve je ovo sada, naravno, samo šala, to govorim šaleći se, ali ne bi bilo loše da se ta šala zapamti: ona strašno podseća na istinu...

III

KOMBINACIJE I KOMBINACIJE

I, tako, u rešavanju istočnog pitanja dopuštaju se sve kombinacije osim one najjasnije, najzdravije, najprostije i najjednostavnije. I čak se može i ovako reći: ukoliko je neprirodnije rešenje koje se predlaže, utoliko ga brže prihvata javno mnjenje. Evo, na primer, još jedne »neprirodnosti«: ističe se da »ako bi Rusija javno izjavila da će se ponašati nekoristoljubivo u Evropi, stvar bi bila brzo rešena i okončana«. No — blaženi oni koji poverovawe! Kad bi Rusija ne samo izjavila, nego i *de facto* pokazala, da nema koristoljubivih namera u Evropi, to bi bilo čak i gore, to bi još više zbunilo Evropu. Pogledajte samo — da mi ništa ne uzmemo za sebe, da budemo samo »dobrotvori«, i da se povučemo nazad ne iskoristivši ništa, tako, tek samo da pokažemo Evropi našu nekoristoljubivost. Ali, za Evropu je to još gore! »Ukoliko im s manje koristoljublja činiš dobro, ukoliko im bolje dokažeš da ne posežeš za njihovom nezavisnošću — utoliko će ti oni više verovati, utoliko će ti predaniji biti, smatraće da si sunce, vrhunac, zenit, Imperija. Nije važno što će oni imati autonomiju i što neće biti tvoji podanici — oni će u duši osećati da su tvoji podanici, nesvesno će to priznavati, kao mimo volje«. Evo, ta neminovnost priključenja Slovena Rusiji, makar u moralnom smislu, ranije ili kasnije, ne znam, ta tako reći prirodna zakonitost te, za Evropu užasne, činjenice, izaziva u nje košmar i budi velike bojazni za budućnost. Na njenoj strani je samo sila i kombinacije, na našoj strani su —

prirodni zakon, srodnost, istina: kome pripada, prema tome, budućnost slovenskih zemalja?

Ali, postoji baš u Evropi jedna kombinacija zasnovana na potpuno suprotnom principu, i *verovatna* do te mere da će možda imati čak i neko značenje u budućnosti. Ta nova kombinacija je takođe engleskog porekla — to je, tako reći, popravljjanje svih grešaka i neuspeha teorijske partije. Ona se zasniva na tome da bi Engleska trebalo hitno da usreći Slovene, ali tako da oni otada budu za večita vremena hulitelji i neprijatelji Rusije. Namera je da se odreknu Turaka, da Turke unište kao štetne i nesposobne ljude, i da se od svih hrišćanskih naroda Balkanskog poluostrva stvori jedan savez čiji bi centar bio u Konstantinopolju. Oslobođeni i zahvalni Sloveni bi, prirodno, trebalo da prigrle Englesku kao svoju spasiteljku i osloboditeljku, i ona bi im tada »otvorila oči što se tiče Rusije«: »Evo«, rekli bi tada, »to je vaš ljuti neprijatelj, ona je, pod izgovorom da brine o vama, jednako sanjala kako da vas proguta i kako da vas liši vaše neminovne i slavne političke budućnosti«. I, tako, kad se Sloveni budu uverili u lukavstvo Rusije, stvoriće odmah nov i snažan bastion protiv nje i — »Rusija neće videti Konstantinopolj nikad, neće joj oni nikad dozvoliti da tamo zaviri!«

Nešto lukavije i, na prvi pogled, nešto preciznije je teško zamisliti. Što je najvažnije — sve je prosto, i zasniva se na postojećem faktu. O tom faktu sam već govorio i ranije, onako uz put. Fakt se sastoji u tome što se među nekim delovima slovenske inteligencije, u nekih viših predstavnika i vođa Slovena, stvarno može sresti pritajeno nepoverenje u ruske ciljeve, i odatle i izvesno neprijateljstvo prema Rusiji i Rusima. O, ja ne govorim o narodu, o masama. Slovenskim narodima, Srbima, Crnogorcima — Rusija je još sunce, ona ostaje njihova nada, njihov prijatelj, majka i zaštitnica, njihova buduća osloboditeljka! Ali, slovenska inteligencija — to je nešto drugo. Razume se, ne govorim o celokupnoj inteligenciji, nemam smelosti, niti ću to sebi dozvoliti da govorim o svima, no »*ako ne svi nikako*«, ipak će se, međutim, među njihovim ministarskim glavama naći oni (kako sam se izrazio u avgustovskom broju moga *Dnevnika*) koji će pomišljati da je Rusija lukava, da ona sanja o tome kako da ih osvoji i proguta«. Mi ne bi trebalo da pred sobom skrivamo da nas, Ruse, mnogi obrazovani ljudi među Slovenima možda čak i ne vole mnogo. Oni nas smatraju, na primer, u poređenju sa sobom, neobrazovanim, varvarima. Oni se ne zanimaju mnogo za naše uspehe u organizaciji građanskog života, za naše unutrašnje uređenje, za naše reforme i za našu književnost. Tek oni sasvim obrazovani među njima znaju

za Puškina, ali čak i među njima je teško naći mnogo njih koji su spremni da ga priznaju za slovenskog genija. Ima, na primer, veoma mnogo obrazovanih Čeha uverenih da su oni imali dosad najmanje četrdeset takvih pesnika kao što je Puškin. Osim toga, sve te posebne slovenske zajednice, u ovom obliku u kojem se nalaze danas — politički su egoistične i razdražljive, i kao nacije nemaju nikakvog iskustva, ne znaju mnogo o životu. Među takvima bi ona engleska kombinacija mogla da ima uspeha, samo kad bi se aktivirala. I teško je zamisliti da ona neće biti aktivirana ako bi samo, posle neke pobede *vigovaca*, i ona došla na red. Ali, koliko je u toj kombinaciji izveštačenosti, neprirodnosti, nemogućnosti, laži!

Prvo, kako ujediniti tako heterogene elemente Balkanskog poluostrva, i to još s centrom u Konstantinopolju? Tu ima Grka, Slovena, Rumuna. Čiji će Konstantinopolj biti? Zajednički! I, evo, planuće sukob, iako bi to između Grka i Slovena bio prvi slučaj (pod pretpostavkom, čak, da će svi Sloveni biti saglasni). Reći će: može se naći vođa, osnovati imperija — tako nešto se i pretpostavlja u zamislama onoga projekta. No, ko će biti imperator — Sloven, Grk, zašto ne bi neko i iz habsburške kuće? U svakom slučaju, odmah će se pojaviti dualizmi, bifurkacije. Što je najvažnije — grčki i slovenski element su nespojivi: oba elementa imaju ogromne, potpuno nesrazmerne i lažne snove, svaki ponaosob, o budućoj sopstvenoj slavnoj političkoj budućnosti. Da, ako bi se Engleska jednom odlučila da napusti Turke, ona bi sve to mogla da uredi čvršće. Evo, tako bi se mogla ostvariti ona kombinacija koju sam gore nazvao šalom, to jest Engleska bi sama progutala Konstantinopolj »u ime dobra Slovena«. »Ja ću od vas Slovena stvoriti na severu savez i odbranu protiv severnog kolosa s namerom da mu ne dozvolimo da uđe u Konstantinopolj — jer, ako on zauzme Konstantinopolj, on će osvojiti i vas sve. I više nećete imati slovenske političke budućnosti. Ne uznemiravajte se i vi Grci, Konstantinopolj je vaš, ja upravo želim da on bude vaš, i zbog toga ga i osvajam. Ja to činim samo zato da ga Rusija ne bi uzela. Sloveni će ga štititi sa severa, a ja s mora — i nikoga nećemo pustiti. Ja ću samo privremeno biti u Konstantinopolju, samo dok se vi ne učvrstite i dok se od vas ne stvori jaka, zrela i federalna država, imperija. Sve dotad ću biti vaša odbrana, vaša zaštitnica. Gde sve dosad nisam bila, ja imam sada i Gibraltar i Maltu, ja sam povratila i jonska ostrva...«

Rečju, ako ova tvorevina *vigovaca* bude stavljena u pokret, ona će, ponavljam to, imati uspeha — naravno, samo privremeno. Pa i više od toga, to vreme bi se, ako hoćete, moglo protegnuti i na mnogo godina, no... utoliko

je samo i neminovniji pad svega toga kad za to sazru prirodni uslovi, i tada će taj pad biti konačan, zato što se cela ova kombinacija temelji samo na kleveti i na nečemu neprirodnom.

Ta laž je u tome što je oklevetana Rusija. Nikakva magla neće odoleti zracima istine. Jednoga dana će čak i slovenski narodi shvatiti svu istinu ruske nekoristoljubivosti, i tada će se ostvariti i njihovo duhovno sjedinjenje s nama. Naše aktivno sjedinjavanje sa Slovenima počelo je veoma davno, i sada — sada se ono neće više zaustaviti, ono će jačati iz dana u dan. Sloveni će se uveriti, najzad, uprkos najrazličitijim klevetama, da Rusi osećaju bratsku ljubav prema njima. Oni će osetiti neodoljive čari velikog i moćnog ruskog duha koji je njima nešto blisko. Oni će shvatiti da se duhovno ne mogu razvijati u svojim malim zajednicama, u atmosferi uzajamne ljubomore i sukoba, shvatiće da se mogu razvijati samo kao sveslovenska celina. Široke razmere i snaga ruskog jedinstva neće ih više uznemiravati niti će im više ulivati strah, naprotiv, to će ih neodoljivo privlačiti kao svom centru, kao svom polaznom principu. Jedinstvo vere će biti činilac koji ih povezuje. Ruska vera i rusko pravoslavlje su ono što ruski narod smatra najvećom svetinjom, u toj su veri njegovi ideali, pravda i istina života. A šta je to čime su se slovenski narodi sjedinjavali, pomoću čega su živeli — ako to nije ta vera koja im je bila sve u vreme teških iskušenja i četvorovekovnog ropstva pod muslimanskim jarmom? Oni su zbog nje podneli toliko muka da im već i samo zbog toga ona mora biti dragocena. Najzad, zbog Slovena je već prolivena i ruska krv, a krv je ono što se ne zaboravlja nikad. Lukavim ljudima je sve to promaklo. Mogućnost da pred Slovenima oklevetaju Rusiju uliva im nade u uspeh i hrabri ih u veri da će taj uspeh biti trajan. No, taj uspeh ne može da bude dugovečan. Privremeno, to ponavljam, moglo bi biti nekog uspeha. Ova kombinacija bi konačno mogla da se aktivira samo ako bi *vigovci* pobedili, i to ne bi trebalo smetati s uma. Englezi će se rešiti na to jednostavno da bi upozorili Rusiju, kad tome dođe vreme: »Znamo i sami«, reći će, »da budemo dobrotvori«.

Uzgred, još nešto o prolivenoj krvi. Šta će biti ako naši dobrovoljci, čak i u slučaju da Rusija ne objavi rat, najzad razbiju Turke i oslobode Slovene? Čuje se da iz Rusije stiže toliko mnogo dobrovoljaca da pomoć neprestano pristiže, i ako se tako bude nastavilo, Černjajev će možda ubrzo stvoriti i celu armiju od Rusa. U svakom slučaju, Evropa i njeni diplomati bi bili zaprepašćeni takvim rezultatom: »Ako sami njihovi dobrovoljci pobeđuju

Turke, šta bi tek bilo kad bi se cela Rusija podigla?» Tako bi Evropa o tome obavezno morala da razmišlja.

Neka da Bog uspeha ruskim dobrovoljcima; a čuje se da ruske oficire opet ubijaju u sukobima, na desetine. Kako su nam mili ti ljudi!

Neće biti suvišno da načinimo još jednu manju primedbu, i ona je, prema mom mišljenju, neophodna. Po meri kako se povećava dolazak ruskih dobrovoljaca u Srbiju, i kako se čuje o brojnim primerima junačkih pogibija u bojevima, u našim novinama se odnedavno pojavila i nova rubrika gde se beleže potpisi priložnika pomoći: »*U korist porodica onih Rusa koji su pali u ratu protiv Turaka za oslobođenje balkanskih Slovena*« — i pomoć je počela da pristiže. U listu *Glas* je već prikupljeno blizu tri hiljade rubalja posle ovog apela, i što god bude više biće, naravno, bolje. Samo, prema mom mišljenju, nije dobro što se način prikupljanja pomoći ovako odvija, sam taj način nije sasvim zadovoljavajući. Pomoć se skuplja samo za Ruse koji su *pali* u ratu. A šta je s porodicama onih koji su masakrirani? Zar je moguće da njima neće ništa stići? A tim porodicama je, može biti, teže nego porodicama poginulih. Onaj ko je poginuo, poginuo je, njega žale; a ovaj drugi se vratio bogalj, bez noge ili bez ruke, tako unakažen da će njegovo zdravlje ubuduće zahtevati mnogo — intenzivnu negu, lekarsku kontrolu. Osim toga, on je ubogaljen, no on mora da jede, da pije, siromašna porodica je dobila još jedna usta više. I, još, ima u tom pozivu za prikupljanje pomoći još jedna formulacija koju bi trebalo ispraviti: »*U korist porodica Rusa koji su pali...*« Ima, međutim, porodica obezbeđenih, kojima ništa nije trebalo, ali ima i onih siromašnih, kojima je i te kako potrebno. Ako se svima bude jednako davalo, upravo siromašnima će ostati malo, i meni se čini da bi taj poziv trebalo da bude formulisan ovako: »*U korist siromašnih porodica onih Rusa koji su pali ili koji su postali invalidi u ratu protiv Turaka, za oslobođenje balkanskih Slovena*«. Uostalom, nudim samo ideju, a ako nekome pođe za rukom da to bolje formuliše — utoliko bolje. Najvažnije je da se ta rubrika s potpisima onih koji prilažu pomoć sve više i sve obilnije popunjava. To je nešto korisno, u najvećoj meri potpuno neophodno, i verovatno će imati veliki moralni uticaj na naše hrabre dobrovoljce koji se bore za ostvarenje ruske ideje.

IV

KUĆNI OGRTAČI I SAPUN

Među rasuđivanjima o istočnom pitanju sreo sam jedno koje predstavlja pravi kuriozum. Jednoga dana, nedavno, pojavila se u stranoj štampi jedna čudna stvar: počeli su da razmišljaju u vidu nekakvih grozničavih i gotovo fantastičnih vizija — šta će biti s celim svetom ako Turska bude pobeđena i vraćena nazad u Aziju. Ispadalo je da će to biti velika nevolja, veliki potres. Predskazivali su, čak, da će se negde u Aziji, možda tamo negde u Arabiji, pojaviti novi kalifat, ponovo će uskrsnuti fanatizam, i muslimanski svet će ponovo navaliti na Evropu. Oni koji ozbiljnije razmišljaju ograničavali su se samo mišljenjem da iseliti tek tako celu jednu naciju i proterati je iz Evrope u Aziju — jeste nešto nemoguće, nezamislivo. Dok sam sve to čitao, meni je bilo veoma čudno, interesantno, ali nikako nisam mogao da se dosetim u čemu je stvar. I, odjednom mi je postalo jasno da svi diplomati-sanjari doista postavljaju pitanje u doslovnom smislu, kao da je reč, doista, o tome da bi sve Turke trebalo, posle političkog uništenja turske imperije, stvarno, doslovno pokupiti i oterati tamo nekud u Aziju. Kako se moglo pojaviti i takvo shvatanje, nikako ne mogu da razumem, no na mitinzima i banketima nečim sličnim su plašili svet: biće — govorili su — ceo potres, užasna nevolja. Ali, meni se čini da tu ničega ne može da bude, apsolutno ni jednog Turčina ne bi trebalo terati u Aziju. U nas u Rusiji već je bilo nečega sličnog. Kraj tatarske Orde bio je praćen jačanjem Kazanskog carstva, i ono je toliko ojačalo da je izvesno vreme bilo teško predvideti: ko će ostati na ruskoj zemlji — hrišćani ili muslimani? To carstvo je tada obuhvatalo celu istočnu Rusiju, imalo je dodira s Astrahanom, držalo je u rukama Volgu, i imalo je s boka velikog saveznika, hana Krimске orde, strašnog razbojnika i pljačkaša od kojeg je Moskva mnogo propatila. Situacija je bila neodrživa, i mladi car Ivan Vasiljevič, koji u to vreme još nije bio »Grozni«, odlučio je da okonča to istočno pitanje i da osvoji Kazan.

Opsada je bila strašna — to je Karamzin kasnije opisao izvanredno lepo. Branioci Kazana su se borili junački, izvanredno, čvrsto su se držali i odolevali su. Ali, uništili su podzemne prokope, trupe su krenule u juriš, i Kazan je bio osvojen. I, šta, kako je postupio car Ivan Vasiljevič ušavši u Kazan? Je li istrebio svo stanovništvo, kao kasnije u Velikom Novgorodu, da mu ubuduće ne bi smetali? Je li prognao stanovnike Kazana nekud u stepu, u Aziju? Nikako — čak ni jednog jedinog Tatarina nije iselio, sve je ostalo kao i pre, i nekada hrabri stanovnici Kazana umirili su se zauvek. To se dogodilo na veoma jednostavan način, i veoma ekspeditivno: čim su zauzeli grad, uneli su, na svečan način, ikonu Majke Božje, i služena je u Kazanu molitva zahvalnosti prvi put od njegovog osnivanja. Zatim su položili kamen temeljac za pravoslavni hram, oduzeli su oružje od stanovnika, postavili su rusku upravu, kazanskog cara su odveli na odgovarajuće mesto — i to je sve; i sve je to urađeno u toku jednoga dana. Prošlo je malo vremena — i stanovnici Kazana su počeli da nam prodaju kućne haljine, i nešto kasnije još — počeli su da nam prodaju i sapun (mislim da je sve to išlo baš tim redom — to jest, prvo kućne haljine, a iza toga sapun). Tako se cela stvar završila. Baš tako bi se stvar završila i u Turskoj da su samo došli na srećnu pomisao da najzad politički unište taj kalifat.

Prvo, odmah bi bila, u znak zahvalnosti, odslužena molitva u Svetoj Sofiji, zatim bi patrijarh izvršio ponovno osvećenje Svete Sofije: mislim da bi iz Moskve istoga dana prispelo zvono, sultana bi poslali kuda je potrebno — i time bi sve bilo završeno. Istina, postoji u Turaka zakon koji ima gotovo snagu dogme iz Kurana, prema kojem samo Turčin može i sme da poseduje oružje, *raja* nikako. U poslednje vreme počeli su da dozvoljavaju da i *raja* sme da nosi oružje, ali samo pod uslovom da plati dobru sumu, čime su obezbedili novu vrstu prihoda za državu — pa je, u skladu s tim, broj onih koji poseduju oružje ipak veoma mali. I, eto, dovoljno bi bilo da se samo ovaj zakon izmeni odmah, još u toku prvog dana u vreme molitve u Svetoj Sofiji, da se izmeni u obrnutom smislu — da samo *raja* može i sme da poseduje oružje, a Turčin nikako, čak i u slučaju da plati veliku sumu. I, eto, tako bi bio obezbeđen mir, i ja vas uveravam da više ništa i ne bi bilo potrebno. Prošlo bi malo vremena, i Turci bi počeli da nam prodaju kućne haljine, zatim još malo vremena — i oni bi počeli da nam prodaju i sapun, i on bi, može biti, bio bolji i od onog iz Kazana. Što se tiče zemljoradnje, proizvodnje duvana i vina, sve te grane delatnosti bi se u novom sistemu i s novim zakonima razvile, i ja mislim da bi to bilo tako brzo i s toliko uspeha i

da bi najzad, malo-pomalo, bili isplaćeni i svi oni neplaćeni dugovi koje je turska država imala u Evropi. Rečju, ništa se ne bi desilo osim onog što je potrebno i što odgovara, ne bi bilo nikakvog potresa i, ponavljam, ne bi bilo potrebe da se makar i jedan Turčin tera iz Evrope.

I na Istoku se ništa ne bi dogodilo. Ako hoćete, ponegde bi se i pojavio neki novi kalifat, tamo negde recimo u azijskim stepama u pesku, ali da bi se u našem veku udarilo na Evropu — za to je potrebno mnogo novaca, mnogo oružja novoga tipa, mnogo pušaka za koje država obezbeđuje municiju, mnogo opreme, posebnih fabrika i zavoda koji izrađuju vojnu opremu: i, prema tome, ne samo muslimanski fanatizam, nego čak i engleski fanatizam ne bi mogao sve to da obezbedi i da pritekne u pomoć novom kalifatu. Rečju, ništa loše se ne može dogoditi — dogodiće se samo dobro. I neka da Bog da to dobro što pre stigne, inače nam je lošega već dosta!

GLAVA DRUGA

I

STAROVREMSKI LJUDI

»Svaka uzvišena misao koja nas ujedinjuje, i svako istinsko osećanje koje nas sve spaja — jesu najveća sreća u životu nacije. Takva je sreća zadesila nas. Mi smo osetili tu slogu koja je među nama sve veća, mi smo sebi objasnili mnoge naše nekadašnje nesporazume, mi smo osetili našu samosvest«.

Evo, ja sam to rekao u završnom napisu prošlog avgustovskog broja moga *Dnevnika* — i verujem da nisam pogrešio. Istinsko osećanje koje ujedinjuje ljude u jednoj naciji — jeste prava sreća. Ako sam u nečemu pogrešio, to može biti samo u tome što sam, možda, pomalo preuveličao stepen »naše samosvesti« koja je postala sve veća. Ali, i od toga ne odstupam. Onaj ko voli Rusiju, njega je odavno moralo tištati srce zbog one podvojenosti koja postoji između viših i nižih slojeva našeg naroda i našeg narodnog života zbog te podvojenosti, što je činjenica koju više niko ne dovodi u sumnju. I, eto, ta je podvojenost sada postala nešto manja i, prema mom mišljenju, to je u vezi sa sveruskim pokretom u vezi sa Slovenima, koji je postao aktivniji upravo ove godine. Naravno, teško je i zamisliti da bi naš raskid s narodom bio tako brzo prevladan, zalečen. Taj raskid se nastavlja, i dugo će još potrajati, ali ovi istorijski trenuci koje smo doživeli ove godine, nema sumnje, pomažu da se »ojača sloga i da se otklone nedoumice« —

rečju, pomažu nam da bolje upoznamo naš narod i način života u Rusiji, s jedne strane, ali, s druge nas je narod sve dosad nazivao.

Valja priznati da je naš narod i sada, u toku ove sveruske aktivnosti koja je bila intenzivna ove godine, pokazao svoje najbolje strane mnogo bolje nego što su to učinili predstavnici našeg obrazovanijeg sloja. Narod je posvedočio iskrena osećanja, jednostavna i snažna, on je pokazao jasno gledište — i, što je najzanimljivije, bio je složan, monolitan. U narodu se, čak, nisu ni čula ona pitanja: »Zbog čega pomagati baš Slovenima? Valja li pomagati? Kome je bolje pomagati, kome je potrebno pomagati, kome uopšte i ne bi trebalo pomagati?

Nećemo li naškoditi našim moralnim načelima i našem građanskom razvitku time što ćemo previše pomagati? S kim bi, uopšte, trebalo da ratujemo, i valja li da uopšte ratujemo?«, i slično. Rečju, to je hiljadu sličnih nedoumica koje je, međutim, osetila naša inteligencija. Te su se nedoumice osetile naročito u nekim slojevima naše vrhunske inteligencije u kojima se prema narodu oseća prezir upravo s nekih visina evropske obrazovanosti (koja je često sumnjiva), tamo u tim najvišim »prosvećenim krugovima« čuli su se disonantni glasovi, osetila se nesigurnost u pogledima i jedno začuđujuće nerazumevanje najjednostavnijih stvari, tamo su se javila kolebanja u smislu: šta činiti, šta ne činiti. »Pomagati ili ne pomagati Slovenima? A ako im pomognemo — šta je to zbog čega to činimo, šta će biti zgodnije u moralnom smislu — ovo ili ono?« — i tako dalje. Sve ovo što uistinu iznenađuje, događalo se stvarno, moglo se čuti u razgovorima, moglo se приметiti kao činjenica, zapažalo se u literaturi. Ali, ništa čudnije u vezi s tim nisam pročitao od napisa u *Vesniku Evrope*, u broju za septembar ove godine, objavljenog u rubrici »Pregled unutrašnjih zbivanja«. U napisu je reč o ovim sadašnjim ruskim akcijama u vezi pomoći ugnjetenim Slovenima, i pisac teksta se trudi da što je moguće dublje osvetli sve to. To mesto u napisu koje se odnosi na ruski narod i na rusko društvo nije obimno — ono iznosi četiri ili pet stranica — i zbog toga će dozvoliti sebi da te stranice analizujem red po red, naravno ne navodeći mesto u celini. Prema mom mišljenju, te su stranice veoma zanimljive i predstavljaju, da tako kažem, dokument svoje vrste. Cilj mojih napora biće jasan na kraju moje analize, tako da neće biti, verujem, potrebno da se izvodi neki zaključak niti ističe nekakva pouka.

Uostalom, umesto kratkog uvoda, istaći ću da pisac ovoga teksta, po svemu sudeći, pripada onim predstavnicima danas zastarelog teorijskog zapadnjaštva koji su, pre nekih četvrt veka, bili u zenitu naših intelektualnih stremljenja; danas je sve to do te mere zastarelo da se u svom prvobitnom i čistom obliku sreće samo kao velika retkost. To su, reči, ruševine, poslednji Mohikanci ruske teorijske evropomanije koji su se odvojili od života i od naroda; to ludovanje za evropskim načinom života je, razume se, imalo svoje razloge, ono je donelo, naravno, i određene koristi, ali ono nam je donelo i mnogo štete i mnogo gluposti — čije se posledice osećaju i do dana današnjeg. Osnovna istorijska zasluga tih ljudi bila je negativne prirode, i izražavala se u isključivosti njihovih zaključaka i njihovih presuda bez prava prigovora (jer, oni su bili toliko nadmeni da su izricali presude bez prava prigovora), kao i u *nec plus ultra*, do čega su ih dovodile njihove užasne teorije. Takva krajnost je i nehotice bila od pomoći u otrežnjavanju umova i vraćanju narodu i sjedinjenju s njim. Danas, posle četvrt veka i mnoštva novih činjenica do kojih smo došli na osnovu praktičnog proučavanja ruskog načina života, ovi poslednji Mohikanci zastarelih teorija i mimo svoje volje deluju komično, bez obzira na svoje usiljeno držanje koje bi trebalo da pobudi uvažavanje. Najkomičnije u njih je to što oni sebe još smatraju mladima, što misle da su čuvari zaveta, »pokretni putokazi« na putu kojim bi, prema njihovom mišljenju, trebalo da ide celokupni život u Rusiji. No, njih je taj život toliko zamorio da ga oni više i ne raspoznaju, i zbog toga oni i žive isključivo u svetu mašte. Evo zbog čega je neobično zanimljivo i poučno, posebno u trenucima snažnog nacionalnog entuzijazma, ispitati u kojoj meri se ta teorijska evropomanija na jedan licemeran način uspela odvojiti od naroda i od društva, u kojoj su meri takva gledišta, posebno u nekim trenucima koji imaju veliki značaj za društvo — iako, istina, i dalje ohola i visokoparna — u suštini nemoćna, kolebljiva, mutna i pogrešna, osobito ako ih uporedimo s onim čvrstim i nepokolebljivim stavovima do kojih dolazi narod na osnovu svoga uma i svojih osećanja. No, vratimo se, međutim, na sam napis.

Valja, uostalom, odati i priznanje autoru napisa: on priznaje, to jest spreman je da prizna narodnu i društvenu akciju u korist Slovena, on čak priznaje da je ta akcija iskrena u dovoljnoj meri. Naravno, samo bi još to trebalo — da nešto slično ne prizna...! No, od takvih zastarelih »Evropljana« u kakve ulazi naš autor i to nije malo — to je cela zasluga. No, on je nečim nezadovoljan, zbog nečega mu se ne sviđa kako je ta akcija počela; istina, on

se ne izjašnjava otvoreno, ali gundā i hvata se za neke pojedinosti. Čini mi se da bi i Granovski, jedan od prvih i najdoslednijih predstavnika našeg teorijskog zapadanjaštva, koji je u svoje vreme takođe pisao o istočnom pitanju i o tadašnjem pokretu koji ne liči mnogo ovom našem današnjem — on je pisao u vreme rata 1854— 1856 (pogledajte moj tekst o Granovskom u avgustovskom broju moga *Dnevnika*) — kažem, čini mi se da bi Granovski bio takođe nezadovoljan ovom našom današnjom akcijom, i on bi više voleo da vidi kako je naš narod i dalje ostao inertna masa nego da vidi sve ovo — kako se narod ponaša evropski i, da i tako kažem, nekako tako kako nismo navikli da vidimo u ovom »evropskom« veku. Uopšte, svi ti nekadašnji stari teoretičari su voleli narod (iako, uostalom, mi o tome i ne znamo mnogo), ali su ga voleli samo u teoriji, u mašti i sanjarenjima svojim, pa mu to dođe kao da ga u suštini i nisu nimalo voleli. Uostalom, kao opravdanje za njih bi trebalo istaći da oni nikad nisu ni poznavali narod u celini oni nisu ni nalazili da je potrebno da se s njim zbliže da se bolje upoznaju s njim. Ne može se reći da su oni *izvrtali činjenice*: oni, jednostavno, nisu shvatili ništa, tako da su mnogo, mnogo puta čisto zlato narodnoga duha i onog dubokog najčistijeg narodnog osećanja pripisivali prostaštvu, neznanju i glupoj nerazboritosti ruskog naroda. Dovoljno je bilo da narod pokaže da nije nešto slično onome što su oni zamišljali (u obliku, recimo, pariske gomile), i oni bi ga se, može biti, potpuno odrekli. »Pre svega, valja odbaciti svaku misao da je ovaj rat sveti rat« — uzvikuje Granovski u svojoj knjižici o istočnom pitanju — »danas niko neće u krstaški rat, nije više vreme tome, više niko poći za oslobođenje groba Gospodnjeg«. Isto tako postupa i teoretičar iz *Vesnika Evrope*: i njemu se ne sviđaju ove rubrike, i on se tome podsmeva. Njemu se nikako ne sviđa, na primer, što naš narod i naše društvo daju svoje priloge posredstvom ove rubrike, on bi hteo da to ide onako kako on to hoće. On zastupa neko savremenije i prosvećenije gledište. No, mi smo se opet udaljili od napisa.

Ispuštamo početak napisa o ruskoj akciji u korist Slovena — početak koji je, na svoj način, veoma karakterističan; nemamo mogućnosti da se zadržavamo na svakom retku, Evo šta dalje autor tvrdi.

II

A LA KIFA MOKIJEVIČ

»Ne može se, uostalom, poreći da je među mnogim izjavama u našim novinama, koje se odnose na ovu stvar, bilo mnogo i čudnih i netaktičkih, nećemo ni govoriti o onim izjavama u kojima je dolazila do izraza želja da se istakne sopstvena ličnost, jer to nije ni važno; mi bi trebalo da ukažemo na one u kojima se primećuje nekakva potraga za osećanjima ruskih građana koji nisu Rusi. To je loša naša navika koje se, na žalost, nismo oslobodili i, prema suštini stvari o kojoj je reč, bila je potrebna veća opreznost u odnosu prema nacionalnostima koje ulaze u sastav Rusije. Primetićemo još da ovoj ruskoj akciji u korist Slovena uopšte ne bi trebalo pridavati mnogo konfesionalnog značenja, ne bi trebalo stalno podsećati na »našu braću po veri«. Da bi se rusko društvo mobilisalo za akciju pomoći Slovenima, za to su sasvim dovoljni oni isti motivi koji mogu da mobilišu sve ruske građane — izlišni su svi oni drugi motivi koji mogu biti činilac razjedinjavanja. Ako mi budemo objašnjavali naša osećanja prema Slovenima uglavnom time što su oni naša braća po veri, kako ćemo se onda odnositi prema onim našim muslimanima koji bi, recimo, počeli jednog dana da skupljaju pomoć u korist Turaka, ili koji bi izrazili želju da se dobrovoljno priključe turskoj armiji... ? Nemiri koji su se javili u nekim oblastima na Kavkazu opominju nas da pravoslavni Rus živi u porodici, u zajednici; iako je on najstariji sin Rusije, on nije jedini njen sin«.

Dovoljno bi bilo samo ovo mesto pa da bude jasno do koje mere se odvojio od zdravog razuma i društvenoga cilja, dokle je stigao u svojim praznim rečima *h la Kifa Mokijevič*, danas u naše vreme, taj zastareli i tvrdoglavi tip naše teorijske »evropeistine« koji je sebe smatrao »nosiocem poruke«, koji je sebi dodelio ulogu »pokretnog signala«. Autor nam nameće pitanja, njega i samoga muče takva pitanja — izveštačena. teorijski prazna i lišena svakoga smisla i cilja. »Ako mi budemo objašnjavali naša osećanja

prema Slovenima uglavnom time što su oni naša braća po veri, kako ćemo se onda odnositi prema onim našim muslimanima koji bi, recimo, jednog dana počeli da skupljaju pomoć u korist Turaka, ili koji bi izrazili želju da se dobrovoljno priključe turskoj armiji...?» Je li moguće ovakvo pitanje, i može li biti nekog kolebanja u odgovoru na slično pitanje? Običan i iskren Rus će vam odmah dati veoma jednostavan i veoma precizan odgovor. I ne samo Rus: svaki Evropljanin, svaki Amerikanac iz severne Amerike daće vam jasan odgovor, samo, recimo, Evropljanin će vas, pre nego što vam bude odgovorio, pogledati začuđeno. Dodajmo, uzgred, da se naše rusko zapadnjaštvo, to jest ta naša evropomanija, ukorenjivala u nas i, malo-pomalo, nije više imala one evropske nijanse, i tako neke evropske ideje koje su prenosili ti »čuvari poruka« danas ne možemo ni prepoznati — do te mere se sve to izmenilo u našim prilikama, promenilo u našim teorijama kad su se one našle u dodiru s ruskim načinom života koji, dodajmo i to, naš teoretičar nije znao niti je osećao potrebu da ga upozna. »... Kako ćemo se onda odnositi prema onim našim muslimanima koji bi... i tako dalje...« Veoma jednostavno: prvo, ako se nađemo u ratu s Turcima, a naši Tataři počnu da pomažu Turke, novčano na primer, ili krenu da se priključe njihovoj vojsci, onda će, pre nego što samo naše društvo bude zauzelo stav prema njima, naša vlada preduzeti prema njima mere kao prema izdajnicima otadžbine i, naravno, vlada će umeti da ih na vreme obuzda. Drugo, ako i pre nego što bude objavljen rat, Turci počnu da kolju Slovene prema kojima svi Rusi bez razlike gaje simpatije, ako naši muslimani budu počeli i u tom slučaju da prikupljaju pomoć u korist Turaka, da šalju novac ili pomoć u ljudstvu — šta mislite, bi li to Rus mogao da primi kao nešto što ne vređa njegova osećanja, bi li mogao sve to da prihvati bez negodovanja...? Prema vašem mišljenju, sva nevolja je u konfesionalnom karakteru pomoći, to jest ako je već Rus počeo da pomaže Slovenima kao *braći po veri*, kako onda on može da zabrani, a da pritom ne naruši norme građanske ravnopravnosti i pravednosti, takvo prikupljanje pomoći ruskom Tatarinu u korist svoga brata po veri — Turčina? Može, i te kako može, i ima na to puno pravo, zato što Rus, pomažući Slovenima protiv Turaka, i ne pomišlja da bude neprijatelj Tatarinu, niti da mu objavljuje rat, dok Tatarin koji pomaže Turke raskida s Rusijom i postaje izdajnik Rusije, on u redovima Turaka neposredno postaje neprijatelj Rusije i objavljuje toj Rusiji rat. Osim toga, ako ja kao Rus prilažem pomoć u korist Slovena koji je u ratu s Turcima, pa makar to bilo i zato što ga pomažem kao brata po veri, ne pomažem njegovoj pobedi nad

Turčinom stoga što je on musliman, nego isključivo zato što on uništava Slovena, dok, na primer, Tatarin koji pristupa Turcima sve to čini isključivo stoga što sam ja hrišćanin i što, navodno, hoću da uništim muslimane — a ja, međutim, uopšte nemam namere da uništavam muslimane, mene jedino zanima da pomognem svome bratu po veri, da njega zaštitim... Pomažući Slovenima, ne samo što ne ugrožavam veru Tatara, nego se mene malo tiče i to što je Turčin musliman: neka on bude musliman koliko i kako mu drago, samo neka ne dira Slovene. Neko će reći i ovako: »Ako ti pomažeš svome bratu po veri u borbi protiv Turaka, ti se tako boriš protiv ruskog Tatarina i njegove vere, jer u njih vlada šerijatski zakon, i sultan je kalif svih muslimana. *Raja* već po samom Kuranu ne može da bude slobodna i ravnopravna s muslimanima; pomažući *raji* da bude ravnopravan, Rus time, u očima svakog muslimana, ustaje ne samo protiv svakog Turčina, nego i protiv islama u celini«. No, u tom slučaju, podstrekač verskog rata je Tatarin, a ne ja, i, složićete se, to je već prigovor druge vrste, tu već nikakva lukavstva i nikakve rubrike s potpisnicima priložnika neće moći da pomognu... Vi, eto, mislite da sva nevolja dolazi zbog iste vere, vi mislite da ako ja, na primer, skrijem od Tatarina da pomažem Slovenima zato što su mi braća po veri, ako, recimo, počnem da šaljem pomoć pod nekim drugim izgovorom — na primer stoga što ga ugnjetava Turčin i lišava ga slobode, tog »najvećeg ljudskog blaga« — vi mislite da će mi tada Tatarin poverovati, zar ne? Naprotiv, mogu da vas uverim da je pomoć *raji* u borbi protiv muslimana, u očima svakog muslimana, pomoć pod bilo kojim izgovorom — nešto apsolutno isto kao i davanje pomoći *raji* zato što je ona nama srodna u veri. Zar je moguće da ovo niste znali? No, vi otvoreno pišete: »Da bi se rusko društvo mobilisalo za akciju pomoći Slovenima, za to su sasvim dovoljni oni isti motivi koji mogu da mobilišu sve ruske građane — izlišni su svi oni drugi motivi koji mogu da budu činilac razjedinjavanja...« To ste vi napisali upravo o istoj veri kao činiocu razjedinjavanja, i o ruskim muslimanima — i sve ste to odmah razjasnili. Vi predlažete »borbu za slobodu« kao najbolji i najviši razlog, ili »motiv« kako vi kažete, i tome bi trebalo da služi ruska pomoć i ruski prilozi u korist Slovena, vi ste očito sasvim ubeđeni da će »borba Slovena za slobodu« biti nešto što će se Tatarinu svidati, što će ga u najvećoj meri uspokojiti. Ali, ja vas ponovo uveravam da je ruskom muslimanu, ako je on takav da pritiče u pomoć Turcima — svejedno, svi su motivi njemu isti; ma iz kojih razloga da

počne rat, on će za njega uvek biti verski rat. Ali, Rus nije kriv za to što Tatarin tako shvata stvari...

III

NASTAVAK PRETHODNOG

Meni je, čak, neugodno što sam ovoliko otegao o ovome. Kad bi, u nekom slučaju, došlo do rata između Francuske i Turske, i kad bi se u vezi s tim pokrenuli muslimani koji pripadaju Francuskoj, recimo alžirski Arapi — šta mislite, zar ih Francuska odmah i na najenergičniji način ne bi umirila? Šta mislite, bi li oni to činili onako u rukavicama, skrivajući, s osećanjem stida, svoje najbolje i najplemenitije »motive« iz bojazni da se muslimani ne uvrede i ne naljute! Vi pompezno ističete na pouku celoj Rusiji: »Nemiri koji su se javili u nekim oblastima na Kavkazu (*NB* — uzgred, vi sami priznajete, prema tome, da je nemira bilo) opominju nas da pravoslavni Rus živi u porodici, u zajednici; iako je on najstariji sin Rusije, on nije njen jedini sin«. U redu, slažem se, to je divno rečeno; šta, međutim, Rus valja da čini u slučaju da se stanovnici Kavkaza stvarno pobune? Zbog čega je taj najstariji sin u porodici kriv što musliman s Kavkaza, taj najmlađi sin porodice svoju veru shvata tako da u svakom Rusu koji ratuje protiv Turaka vidi svoga neprijatelja, i islama u celini? Vi se plašite da taj stariji brat u porodici (Rus) ne ucveli, na neki način, srce najmlađeg brata (Tatarina ili nekog drugog stanovnika s Kavkaza). Doista, kakvo humano i prosvećeno gledište izbija iz te bojazni! Vi insistirate na tome da pravoslavni Rus nije jedini član i sin te porodice. Dozvolite, šta to znači? Rusija pripada Rusima, samo Rusima, postoji samo ruska zemlja, i *nijedan komadić te zemlje ne može da bude tatarska zemlja*. Tatari, nekadašnji ugnjetači Rusije na ovoj zemlji, došljaci su. I, pobedivši ih, povrativši natrag svoju zemlju, osvojivši i same Tatare, Rusi se Tatarima nisu svetili zbog dvovekovnog ugnjetavanja i nasilja, oni nisu ponizili Tatare kao što je Turčin-musliman ponizio *raju* koja

ga nikad ničim nije uvredila — naprotiv, Rus je dao Tatarima sva građanska prava, kakva nećete sresti čak ni u najcivilizovanijim zemljama tog vašeg Zapada. Čak, ruski musliman je ponekad koristio najveće beneficije u odnosu na samog Rusa, vladara i gospodara ruske zemlje... Rus nikad nije vređao veru jednoga Tatarina, on njega nikad nije pritiskao i ugnjetavao i — verujte mi, nigde na Zapadu, pa čak ni u celom svetu, vi nećete sresti takvu širinu i takvu humanost verske trpeljivosti kakve ima u duši svakog pravog Rusa. Verujte, takođe, da će se pre Tatarin kloniti Rusa (to je posledica njegove vere) nego Rus Tatarina. To će vam potvrditi svak ko je imao prilike da živi u neposrednoj blizini s Tatarima. Pa ipak, gospodar ruske zemlje je jedino Rus (Rus, Malorus, Belorus — to je svejedno), i to će tako biti zauvek, i, ako se Rus bude našao u situaciji da ratuje s Turcima-muslimanima, verujte, nikad on neće nikome dopustiti da mu na njegovoj zemlji kaže — *Veto!*^[71]. Biti obazriv i delikatan s Tatarima do te mere da se čovek plaši da iskaže svoja osećanja prema Slovenima, svoja osećanja uopšte, koja nikoga ne vređaju, svoja osećanja prema braći iste vere, skrivati na svaki način pred Tatarima sve ono što čini suštinu ruske misije, naš ruski cilj za budućnost — tako nešto je smešno i ponižavajuće za svakog Rusa... Čime ja to vređam Tatarina ako izražavam simpatije prema braći svoje vere, da li ja na taj način progonim njegovu veru? I zbog čega sam ja kriv što je, prema njihovim shvatanjima, svaki naš sukob s Turcima obavezno nešto konfesionalno — obavezno u vezi s veroispovešću? Rus ne može da promeni bitne pojmove muhamedanstva u celini. Vi kažete: »No, budimo delikatni, radimo polako, trudimo se da ne uvredimo...« Ali, dozvolite, ako je on toliko osetljiv, on može, ako hoćete, odjednom da bude uvređen i time što se njegova džamija nalazi u istoj ulici u kojoj se nalazi i pravoslavna crkva — i, šta hoćete, valja li da mi srušimo našu crkvu kako se on ne bi uvredio? Ta valja li Rus da beži iz svoje zemlje? Valja li Rus da se skrije nekud kako se ne bi videlo ili čulo da na ruskoj zemlji mlađi brat Tatarin, eto živi...!

Vi ste pominjali nešto i u vezi s »potragom«. »Mi bi trebalo da ukažemo na one (napise u ruskim novinama) u kojima se primećuje nekakva potraga za osećanjima ruskih građana koji nisu Rusi. To je loša naša navika koje se, na žalost, nismo oslobodili, a prema suštini stvari o kojoj je reč bila je potrebna veća opreznost u odnosu prema nacionalnostima koje ulaze u sastav Rusije«. Koja je to naša navika? Usuđujem se da vas uverim da je to samo licemerni ton onog starog teorijskog liberalizma koji nije umeo da razume kako valja liberalne ideje uvezene iz Evrope. Ne, ne, nije moja niti vaša stvar da narod

učimo verskoj trpeljivosti, niti da mu držimo predavanja o slobodi savesti. U tom smislu, on i vas i celu Evropu može da nauči. Uostalom, vi govorite o novinama, o ruskoj žurnalistici. I, recite, kakva je to potraga? I koja je to *naša navika* koja se do te mere ukorenila, koju vi oplakujete? Nije li to ona navika za traženjima u našoj literaturi? No, to je takođe fantazija teorijskog liberalizma koju stvarnost opovrgava. Uveravam vas da u nas u književnosti nikoga nisu denuncirali niti zbog njegove vere niti, čak, zbog nekakvih lokal-patriotskih osećanja. Ako je ponekad i bilo nekih pojedinačnih slučajeva, oni su do te mere nešto usamljeno i retko da nema smisla praviti od toga neko opšte pravilo; velite, »ta nas navika nije napustila«. I šta je to denuncijacija ili istraga? Postoje činjenice o kojima ne može da se ne govori. Ja ne znam na koje tekstove vi mislite, i na šta aludirate. Sećam se, čitao sam ponešto o nemirima i o fanatizmu koji se javlja na Kavkazu a vi, evo, sada pišete o tim nemirima *kao o činjenicama koje su se doista dogodile*. Dolazili su, pričalo se, propovednici iz Turske čak na Krim, i propovedali su taj fanatizam, ali je li nemira doista bilo ili nije, ja o tome ne želim da raspravljam, jer, pravo govoreći, i ja sam o tome ne znam ništa. Hoću samo da vas upitam: može li se, na osnovu nagađanja u novinama ili na osnovu nekog fakta o kojem se piše, sve to nazvati »potragom i istragom u vezi s osećanjima naših stanovnika druge vere«? No, recimo, da je ovakvih nemira doista bilo, kako bi mogle novine o tome da ćute, posebno novine koje postoje zbog toga da izveštavaju, o činjenicama? Ta novine tako upozoravaju na opasnost. Ako bi se ćutalo i ako bi se pustilo da stvar uzme maha, to jest da se fanatizam ukoreni, onda bi mogli da stradaju i fanatici, ali i Rusi koji žive u neposrednoj blizini s njima. Ako novine *smišljeno* objave falsifikovane činjenice kako bi te ljude *denuncirale* u očima vlade i kako bi izazvale potrage i istrage, to je, razume se, denuncijacija i potraga, ali ako su činjenice tačne — valja li onda o tome ćutati? Ko je u nas nekad proganjao pripadnike drugih nacionalnosti zbog njihove vere, čak zbog njihovih »verskih osećanja« i osećanja uopšte, u onom najširem smislu te reči? Obrnuto, u nas je u vezi s tim uvek bilo blagih mera, nije se nikad postupalo onako kako se postupa u nekim prosvetanim evropskim državama. Što se tiče verskih osećanja, u nas više niko ne proganja ni »raskolnike«, a kamoli pripadnike drugih nacionalnosti; bilo je, istina, u poslednje vreme nekih usamljenih primera proganjanja »štundista«, ali takve slučajeve je naša štampa odmah i veoma oštro žigosala. Uzgred, valja li da se složimo s nekim nemačkim novinama koje su nas optuživale i koje nas i sada optužuju da mi

ugnjeta i progonimo naše pribaltičke Nemce — zbog njihove vere i njihovih verskih *osećanja*...! Veoma nam je žao što niste naveli napise i što niste ukazali na fakta, kako bi bilo jasno o kakvim upravo potragama i istragama vi govorite. Valja znati kako se upotrebljavaju reči, i nikako se ne bi trebalo šaliti s takvim rečima kao što je »istraga«.

Najvažnije je da se vama ne sviđa rubrika: »iste vere«. Pomagati, velite, valja zbog drugih motiva, a ne zato što smo iste vere. Ali, šta je to »motiv« koji nije nešto smišljeno, nađeno prema potrebi, šta je to »motiv« koji se sam manifestovao i koji su svi uočili? Motiv je ovog puta istorijski, a ta istorija još traje. »*Ne bi trebalo* ovoj akciji u korist Slovena pridavati konfesionalni karakter...«, kažete vi — »ne bi trebalo uvek govoriti o našoj braći po veri«. No, šta da se radi s istorijom, sa stvarnim životom — bi li trebalo ili ne bi trebalo, na isto izlazi. Pomislite samo: Turčin hoće da zakolje Slovena zato što se ovaj kao hrišćanin i *raja* usudio da traži ravnopravnost svih. Ako Bugarin pristane da primi muhamedansku veru, Turčin će ga ostaviti na miru, pa i više od toga — priznaće ga kao svoga, tako je to prema Kuranu. Prema tome, to što Bugari podnose takva zlostavljanja je stoga što su hrišćani — i to je jasno kao dan. I kako onda može Rus koji pomaže Slovenima da izbegne »pitanje veroispovesti«? Ta Rusu i na pamet ne pada da takvo pitanje izbegava! I još — pored istorijske i tekuće potrebe, Rus se rukovodi uzvišenim hrišćanskim principima, i ništa uzvišenije od toga on ne može ni da zamisli. On je svu zemlju svoju, sve njene prostore, celu svoju Rusiju nazvao imenom hrišćanstva — naš se seljak zove »*kristjanin*«. Udubite se samo u suštinu pravoslavlja: to nikako nije samo ritual i niz crkvenih obreda i običaja, to je živo osećanje koje se u našeg naroda pretvorilo u životvornu silu bez koje ne može da živi ni jedna nacija. U ruskom hrišćanstvu, u doslovnom smislu reči, nema čak ni misticizma, sve je u njemu jedno čovekoljublje i lepota lika Hristovoga — barem to je ono što je najbitnije. U Evropi već odavno, i s pravom, na klerikalizam i na samu ritualnost koja je sebi cilj gledaju s podozrenjem, boje ih se: tamo su ove pojave, osobito u nekim mestima, smetnja stvarnom životu i prepreka u svakom razvoju, tamo te pojave nanose štete i samoj religiji. Ima li neke sličnosti između našeg krotkog, smirenog pravoslavlja i evropskog klerikalizma s njegovim predrasudama, zabrudama, prokletstvima, lukavstvima i svirepostima? Može li naše pravoslavlje da bude tuđe narodu? Narod sam stvara svoja stremljenja, ona se ne stvaraju u redakcijama listova: »Valja li ili ne valja« — biće samo onako kako doista mora da bude.

Vi, na primer, dalje pišete: »Plemenita stvar slobode ima, u redovima onih koji je brane, i — Ruse. Zbog ovoga, eto, a ne samo zbog simpatija prema braći po veri, zbog ovoga što je plemenitije, slovenska je stvar — sveta stvar«. U pravu ste, to je plemenit motiv, međutim, kako bilo da bilo, šta je to, ipak, motiv verskog jedinstva u ovom slučaju? Jedinstvo vere ovde označava onog izmrcvarenog, onog nesrećnog i na krstu raspetog, protiv čijeg daljeg mrcvarenja ja ustajem i podižem glas protesta. To znači: »Položi i život svoj za ugnjetenog, za svog bližnjeg, i znaj da većeg podviga od toga nema« — eto, o tome govori taj motiv iste vere s našom braćom. Osim toga, usuđujem se da primetim, uostalom tek onako najuopštenije, da je opasno zahtevati »rubriku« za dobra dela. Ako ja, na primer, pomažem Slovenima zato što su oni moja braća po veri, to uopšte i nije stvar »rubrike«, to je samo potvrda toga u kakvom se on istorijskom položaju nalazi sada, u ovom trenutku: »On je iste vere kao ja, znači hrišćanin, i zbog toga ga ugnjetavaju i muče«. Ali, ako kažem da mu pomažem zbog »svetog dela oslobođenja«, ja na taj način, u izvesnom smislu, naglašavam i razloge zbog kojih mu pomažem. A već ako tražimo razloge za slanje pomoći, onda su, na primer, Crnogorci i Hercegovci — koji su posvedočili najplemenitiju želju za slobodom — najviše zaslužili svaku pomoć; što se Srba tiče, oni su je zaslužili nešto manje — a Bugari i Bugarke se, međutim, nisu ni podigli na borbu, osim tu i tamo u početku — bilo je u njihovim šumama nekih manjih grupa. Oni su samo plakali i zapomagali, dok su njihovoj dečici mučitelji odsecali prst po prst kako bi im produžili muke pred očima njihovih očeva i majki, oni se nisu branili, ljubili su, plačući i pateći, noge mučiteljima — sve u nadi da će ovi prestati, i da će im vratiti njihovu nesrećnu dečicu. I, tako, ovima bi trebalo najmanje od svih pomagati, jer oni su samo patili a nisu imali snage da se podignu do visina plemenite stvari slobode — »tog najdražeg blaga ljudskog«. Recimo, vi ne mislite ovako loše, ali imajte na umu, kad čovek uvodi na ovakav način uzroke i »motive« čovekoljublja, on gotovo uvek stiže do nekih sličnih rasuđivanja i zaključaka. Najbolje od svega je — pomagati čoveku jednostavno zato što je u nevolji. Upravo je to pomoć bratu po veri; ja vam ponavljam, u nas reč »iste vere« nikako nije stvar nekakve klerikalne rubrike, to je samo istorijska oznaka. Verujte, i svi ti koji su s nama »iste vere« veoma vole i visoko cene uzvišenu stvar slobode, pa i više od toga — svi oni su spremni da za tu stvar i umru kad je to potrebno. Ja u ovom trenutku samo govorim o nepravilnom primenjivanju svih tih evropskih ideja u okvirima ruske stvarnosti...

IV

STRAHOVANJA I BOJAZNI

Najzabavnije od svega je što uvaženi teoretičar u ovom današnjem zanosu oduševljenja prema Slovenima nazire jednu ozbiljnu opasnost koja nama preti, i on se iz sve snage trudi da nas — upozori na tu opasnost. On misli da ćemo mi, u trenutku samozadovoljstva, sebi dati »svedočanstvo o zrelosti«, i da ćemo se odmarati na lovorikama. Evo šta on piše:

»U tom smislu su opasna sva ona razmišljanja povodom naših žrtvovanja u korist Slovena, o kojima često čitamo u novinama, posebno ona na temu: »Te činjenice pokazuju da u ruskom društvu vlada živost koja uliva nade, one pokazuju da je rusko društvo dozrelo do... i tako dalje«. Sklonost da se sebi divimo u ogledalu povodom međunarodnih problema i izjava razumevanja za razne nacionalnosti, a zatim da zaspimo snom pravednika koji je izvršio svoju dužnost, ta sklonost je u nas veoma razvijena, pa su sva slična razmišljanja, iako tačna u izvesnoj meri, opasna. Mi smo trijumfovali zbog svoje pomoći žrtvama u početku krimskog rata, mi smo slavili dan našeg društvenog punoletstva i zrelosti godine 1863, povodom depeša našega kancelara i onog toplog dočeka koji smo priredili oficirima severnoameričke oklopnjače, kao i povodom javnog prikupljanja priloga u korist Kiprana — mi smo sebi čestitali zbog ovacija koje smo priredili slovenskim piscima na skupu u Moskvi i u Petrogradu. Pročitajte samo ono što se u to vreme pisalo po novinama, i vi ćete se uveriti da se neke fraze danas doslovno ponavljaju... Zapitajmo se šta je bilo sa svim tim »maturama« koje smo slavili jednu za drugom, da li su nam ti trenuci, kada smo ih slavili, doneli nekog napretka...? Ali mi bi trebalo da znamo da, zahvaćeni ovim entuzijazmom, još nemamo prava da pretendujemo na to da bi nam trebalo dati »svedočanstvo o zrelosti«...«

Prvo, ovde sve, od prve do poslednje reči, ne odgovara stvarnosti. »Sklonost naša... da zaspimo snom pravednika koji je izvršio svoju

dužnost...«, i tako dalje. Ta »sklonost prema spavanju« jeste poznata predrasuda i stara optužba onih zastarelih teoretičara koji su veoma voleli da brbljaju a malo da rade, koji su upravo neprestano dremali na peći i drugima s peći čitali naravoučenija, koji su se divili sebi u ogledalu opijeni svojom lepotom. Ta optužba ispunjena predrasudama, koje su danas potpuno odbačene, pojavila se baš u ono vreme kad je Rus zaista samo ležao na peći i igrao karte, ali ne zbog nečeg drugog — nego zato što mu i nisu davali da nešto uradi, nisu mu dozvoljavali, čak su mu zabranjivali da se nečim bavi. Ali, čim su barijere nestale, Rus je otkrio u sebi grozničavi nemir i neposustalu žeđ za aktivnostima, koji su bili mnogo veći nego ona ranija želja da se zavuče na peć i da leži. Ako poslovi sve do danas ne idu kako valja to nije stoga što naš čovek neće da radi, nego zato što se u toku perioda dvovekovnog odvikavanja od svake aktivnosti stiglo dotle da danas čovek i ne zna kako da počne, šta da počne, kako da pristupi nekom poslu. Vi ne znate ništa drugo nego da grdite čoveka i da mu čitate lekcije, po vašoj staroj navici. Ja ovo govorim starim teoretičarima koji se nikad nisu smilovali da s visina svoje uobraženosti pogledaju život i da nešto u životu shvate, koji nikad nisu želeli da isprave svoje predrasude i zablude iz onih starih i dalekih godina.

Ali upozorenje, potpuno dostojno Kife Mokijeviča, jeste ono o »svedočanstvu zrelosti«. Mi ćemo, vele, izdati sebi svedočanstvo o zrelosti, i smirićemo se, zaspaćemo. Naprotiv, to su samo priče zastarelih teoretičara koji su sebi odavno izdali takvo svedočanstvo o zrelosti, koji su skloni da se sobom oduševе, da drugima čitaju lekcije i da provode dane u slatkom dremanju — ovaj mladi polet, ovaj pokret koji se oseća u našem društvu kao sila koja nas spaja, koji se oseća osobito ove godine, ima u sebi snage da nas povede ka novim uspesima na putu sve većeg usavršavanja. Ovakvi momenti ostavljaju za sobom dobre tragove. Po čemu ste vi zaključili da je rusko društvo naklonjeno divljenju sebi i divljenju pred ogledalom? Sve činjenice govore suprotno. Naprotiv, nema u svetu društva koje je nepoverljivije prema sebi, koje je spremnije da se samobičuje...! Nismo mi samo pokazali simpatije prema Slovenima, mi smo oslobodili i seljake i, recite i sami, je li ikad u istoriji ruskog naroda bilo momenta u kojem je bilo više skepticizma, je li ikad bilo momenta u kojem je bilo više proveravanja sebe nego što je to bilo u nas tokom ovih poslednjih dvadeset godina ruskog života? U tom nepoverenju prema sebi, mi smo tokom ovih godina dostizali krajnosti koje su bile neka vrsta bolesnih stanja, mi smo sebi dozvoljavali podsmehe, i to u

nedozvoljenim razmerama, podsmeš nad sobom koji je išao do preziranja sebe — bili smo daleko od svakog zanosu u odnosu na sebe. Vi kažete da smo mi izražavali svoje simpatije i prema Krićanima, kažete da smo priređivali doček oklopnjači i da smo uvek u takvim slučajevima mnogo pisali o svojoj zrelosti — i da ništa nije ispalo od te zrelosti. Vi čak i obične pojave u životu, ne samo u ruskom načinu života nego uopšte, posle ovoga ne možete da shvatite. Ako smo se mi tada i radovali svojim uspesima pomalo bez osećanja mere, to je bilo zato što smo tada bili mlado društvo koje je verovalo odveć u svoju budućnost, u svoju misiju. To se uvek događa sa svakim narodom, svuda je to tako. Uzmite koju god hoćete drevnu svetsku knjigu — i videćete da uvek svaki prvi korak bio takav, svako *prvo* ushićenje zbog svojih uspeha u svakog naroda u starom svetu, naravno pod uslovom da je narod bio mlad, pun života i vere u budućnost. Bilo je u nas prevremene radosti zbog uspeha, zato što smo bacili karte i prihvatili se posla — no, je li to toliko opasno, kako nas upozorava ovaj čovek ispunjen bojaznima? Naprotiv, baš ti ljudi koji primaju stvarni život ozbiljno i radosno, s osećanjima u srcu — baš ti ljudi neće dati da se zaspi i da se drema uz samohvalisanja. Život koji se razbudio i koji je počeo da izbija kao živo vrelo neće se zaustaviti, zanos prema sebi će proći u tren oka, i, ukoliko je taj zanos, ta opijenost sobom bila jača, utoliko će veće biti ono pravo otrežnjenje koje će nas povesti napred — i samo napred. No i kad se budemo otreznili, mi ćemo i dalje ceniti ono naše spasonosno, mladalačko, plemenito i čisto naše nekadašnje ushićenje. Vi pitate: a šta je ispalo od tih naših »matura«? Kako šta — pa evo, ovaj sadašnji trenutak, on možda dolazi iz svega toga. Da nije bilo onog oduševljenja za Krićane, da nije bilo svega onoga što je bilo na dočeku gostiju iz slovenskih zemalja — ne bi ni danas ničega bilo. Društvo je sazrelo, ono se upoznalo sa celim ciklusima ideja i novih gledišta. Zaboga, ta sve se na svetu događa postepeno, i narodi se formiraju postepeno, ne rađaju se tako odjednom kao nekakvi mali pedanti. I zbog čega se vi ljutite: »Odveć smo se oduševili pokretom«, ali prevremena razboritost i pedantnost mladih ljudi koji igraju ulogu staraca je nešto opasnije. Vi ne volite neki dinamičniji pokret, vi volite svoje rezonovanje, no šta se tu može — to je stvar vašega ukusa. O, naravno, vi se odmah pozivate na primer Evrope: »Ta eto, ni Francuska nije to učinila za Italiju što smo mi učinili za Slovene, pa zar je francusko društvo, posle oslobođenja Italije, sebe počelo da smatra zrelijim nego ranije?« Evo, tako vi i pišete. Ali ovde se ruke spuštaju! Baš ste našli koga da nam predstavite kao primer

skromnosti — Francusku? Kada Francuz nije sebe gledao u ogledalu, kad se on to nije divio sebi? U vreme Napoleona I, oni su u celoj Evropi izazvali mržnju prema sebi svojim nepodnošljivo oholim držanjem, svojim samozadovoljstvom i svojim osećanjem blaženstva u odnosu na sebe. Takvi su oni bili zaista uvek, sve do same 1871. godine. No, Francuska je danas nacija razjedinjena u unutrašnjem smislu, i zbog toga je veoma teško posmatrati je s ove tačke gledišta. Ali, šta ćete vi reći u pogledu Engleza a posebno Nemaca? Oni ne vole da se pogledaju u ogledalu, ne vole da se hvališu, naročito Nemci! I kako su vam tek tačni istorijski zaključci: »Francuska nije toliko učinila za Italiju koliko mi činimo za Slovene...« Ja vas uveravam da, što se same Francuske tiče, ona nije apsolutno ništa učinila za Italiju. Severnu Italiju je oslobodio samo Napoleon III, i to vođen svojim političkim razlozima, i uopšte nije izvesno bi li francuski narod oslobodio Italiju *sam*, bez Napoleona III i njegovih političkih razloga. Barem teško je reći bi li takvo oslobođenje bilo zbog oslobađanja Italijana ili zbog nekih drugih razloga, zbog osvajanja u političkom smislu, na primer... Nama se sve dosad čini da su i Napoleon III i sama Francuska tako, bez nekog većeg entuzijazma, gledali potom na podvige jednoga Kavura koji ih je delom obmanuo, i kada je odjeknulo ono *jamais* francuske vlade povodom daljeg italijanskog napredovanja prema Rimu, francuski je narod verovatno s mnogo razumevanja saslušao upravo to *jamais*. O, naravno, to je istina, Francuska je mnogo više učinila za Italiju nego što Rusi danas čine za Slovene, ali stvar još nije završena i budući rezultati su poznati samo i jedino Bogu; teško je, ipak, dozvoliti da se ovo žrtvovanje rusko, ovi brojni primeri njihovog pomaganja Slovenima, sva ova ljubav, upoređuje s oslobođenjem severne Italije od strane Napoleona III... No šta, uostalom, vi i Mađare navodite kao primer Rusima što se tiče velikodušnosti. Posebno su sada divni i plemeniti Mađari, zar ne? Kako oni usko gledaju, i s koliko mržnje, na svaku pomisao o ublažavanju sudbine Slovena! Kakvu tek mržnju gaje prema Rusiji! Kako vam je mogao pasti na pamet takav primer. takav narod...?

POST SCRIPTUM

Ponavljam — veoma mi je žao što sam bio ovoliko opširan, ali u ovim uostalom bezazlenim, rečima jednog neospornog umnog i dobrog, ali pomalo zastarelog autora, u tonu kojim su izrečene te reči, ja sam, čini mi se, primetio glasove one možda već bliske i loše budućnosti i, eto zbog toga nisam mogao da se uzdržim... O, razume se, ti budući i mogućni glasovi nemaju ničeg zajedničkog s onim glasom iz *Vesnika Evrope* ali, eto, ne znam kako, ja sam ih čuo. I, doista, kada bi se desilo da ovaj valjani, plemeniti pokret među Rusima u korist Slovena ne uspe sticajem okolnosti, da sve propadne i da se svi koji su pošli onamo vrata u začute — o, kakve bismo tek onda čuli nove povike, kako bi se klicalo glasom pobednika, i ne bi to bile tek bezazlene reči — bile bi to reči i povici koji ranjavaju slaveći naš neuspeh! Tada će do mile volje odjekivati glasovi koji su sada barem pritajeni, privremeno, ili koji su čak izvesno vreme pevali u istom horu himnu »plemenitom elanu«.

Nasmejaće se grohotom u oči tom plemenitom elanu, a sami nosioci tog plemenitog elana će se zbuniti, začutaće, i poneko će od njih i pomisliti možda: »da« — reći će — »trebalo je to predvideti« — tako će pomisliti jadnici. »No, eto vam sad to, vama koji ste verovali!«, — jeknuće pobednici, — »šta je ispalo od vašeg jedinstva, od te vaše »ideje koja ujedinjuje?« Div-junaci su se vratili pokunjena nosa! Pametni ljudi su unapred znali kako će se to završiti; zar je i moglo da bude drugačije? A i cela ta stvar nije vredela pišljiva boba. Izdali su sebi svedočanstvo o zrelosti. Jeste li sada zreli, gospodo? Ne, brate, idi svojim putem, zavuci se u svoj ugao i smeškaj se kao i pre — biće bolje!« Evo, to će se svuda čuti, i još mnogo drugo što je teško opisati. I opet ćemo biti svedoci cinizmu, neverovanju u svoje snage, neverovanju u samu Rusiju. Opet će je svi oplakivati! I pojaviće se oni *valets de coeur*^[72] ponovo! I koliko će samo mladića čista i plemenita srca opet pobeći iz društva! Ponovo — nejedinstvo, kolebanje! Uzgred, vikont Biskonfild je govorio o našim destruktivnim elementima i, naravno, i sam je on znao da laže. On je, možda, čak i predosećao da tih destruktivnih elemenata u nas ima i da će oni, s novim elanom koji se probudio u Rusiji, krenuti drugim pravcem — no, naravno, takva razmišljanja su tada bila mučna vikontu-pauku. Sada, pak, to jest u slučaju da ne uspe ovaj »elan«, taj pauk će se veoma obradovati — i on će već znati čemu! No... zar sve to liči istini? Kakav ružan san! Samo san, i ništa više...

OKTOBAR

GLAVA PRVA

I

JEDNOSTAVAN ALI TUGALJIV SLUČAJ

Petnaestog oktobra usledio je epilog na Sudu u vezi sa slučajem one maćehe koja je, ako se sećate, u maju, pre pola godine, bacila kroz prozor sa četvrtog sprata svoju malu pastorku, šestogodišnju devojčicu, i dete je — nekim čudom ostalo zdravo i čitavo. Ta maćeha, seljanka Jekaterina Kornilova, kojoj je dvadeset godina, bila je udata za udovca koji ju je, prema njenom svedočenju, maltretirao, nije joj dozvoljavao da ide u goste svojim, njenoj je rodbini takođe branio da joj dolazi, neprestano ju je korio svojom prvom ženom čije je domaćinstvo bilo u najboljem redu, i tako dalje; rečju — »doveo ju je dotle da je ona prestala da ga voli« i, da bi mu se osvetila, ona je odlučila da baci dete njegove prve žene kroz prozor, dete žene s kojom ju je stalno korio — i ona je sve to i učinila. Rečju, cela priča je — osim onog čudesnog spasenja detetovog — po svemu sudeći, veoma prosta i sasvim jasna. S te tačke gledišta — da je to »veoma prosto«, naime — i Sud je gledao na celu stvar, i tako je, na veoma jednostavan način, izrekao presudu Jekaterini Kornilovoj, »koja je u vreme izvršenja dela imala nešto više od sedamnaest godina, znači — manje od dvadeset: da bude upućena na prisilni rad u mesto progonstva, u trajanju od dve godine i osam

meseci, i da, posle izdržavanja te kazne, doživotno bude prognana u Sibir«. Ali, bez obzira na to što je sve prosto i jasno, ima tu nečega u svemu tome što nije, reklo bi se, sasvim i do kraja razjašnjeno. Okrivljena je (žena veoma prijatne spoljašnosti) bila izvedena pred sud u vreme kada se nalazila u poslednjem periodu bremenitosti, tako da je u sudsku dvoranu bila, za svaki slučaj, dovedena i babica. Još u maju, kada se ovaj zločin dogodio (i kada je, prema tome, okrivljena bila u četvrtom mesecu trudnoće), zapisao sam bio u svom majskom broju *Dnevnika* (uostalom, letimice, kao u prolazu, razmatrajući rutinu i birokratski način svojstven našoj »advokaturi«) i sledeće reči: »Eto, baš ovo izaziva negodovanje... dok je... stvarno postupak ove maćehe-izroda *veoma čudan* i, može biti, takav postupak zahteva precizniju i dublju analizu koja bi čak mogla da posluži i kao olakšavajuća okolnost za prestupnicu«. Evo, tako sam pisao tada. A sada pođite za činjenicama. Prvo, okrivljena je sama priznala da se oseća krivom, i to odmah posle zločina, ona se sama prijavila vlastima. Ona je tada ispričala, još na saslušanju u policijskoj stanici, da je nameravala, još uoči tog dana, da ubije pastorku koju je mrzela razgnevljena na muža, ali tada joj je smetalo prisustvo muža. Sledećeg dana, kad je muž otišao na posao, ona je otvorila prozor, pomerila je na jednu stranu prozorske daske lonce sa cvećem, i kazala devojčici da se popne na prozorsku dasku i da pogleda dole, kroz prozor. Devojčica se, naravno, popela, i možda je to i rado učinila, misleći da će Bog zna šta lepo videti dole, ali tek što se popela na prozor, stala na kolena i pogledala dole, maćeha ju je podigla otpozadi za nogice, i ona je poletela dole u ambis. Prestupnica je, pogledavši dole za detetom (tako je sama pričala) potom zatvorila prozor, obukla se, zatvorila je sobu i pošla u policijsku stanicu — da ih o svemu obavesti. Evo, to su činjenice i, reklo bi se, ništa ne može biti prostije — međutim, koliko tu ima u svemu nečeg fantastičnog, zar ne? Naše su porotnike dosad, i veoma često, optuživali zbog nekih stvarno fantastičnih oslobađanja okrivljenih. Ponekad se bunilo i moralno osećanje i onih, da tako kažem, ljudi sa strane, nepozvanih. Mi smo shvatali da i prestupnika valja žaliti, ali ne sme se zlo nazivati dobrom na tako značajnom mestu kakvo je Sud; međutim, bivalo je i takvog oslobađanja, to jest zlo je *gotovo* nazivano dobrim, barem često nije mnogo nedostajalo do toga. Bilo je i lažne sentimentalnosti, nerazumevanja samog Suda u principu, kao institucije, bilo je nerazumevanja u smislu toga da je, ipak, najvažnija stvar na Sudu da zlo bude definisano što je moguće preciznije, da bude uočeno i javno nazvano zlom. Posle toga dolazi sve ono —

ublažavanje sudbine zločinca, briga o njegovom prevaspitavanju i drugo — sve su to druga pitanja, razume se važna pitanja, kolosalna čak pitanja, ali sve to bi trebalo da bude odvojeno od sudskog postupka, sve je to vezano za druge oblasti društvenog života — u kojima u nas još sve nije jasno formulisano, u kojima još nije rečena ni ona prva, osnovna reč — ni ono »az«. Zasad se na našem Sudu ove dve *različite ideje* mešaju, i ispada Bog jedini zna šta. Ispada, nekako, da zločin i nije zločin, društvu se stavlja na znanje i to čini sam Sud, da zločina uopšte i nema, da je zločin bolest koja je posledica nenormalnih prilika u društvu — a to je misao koja je genijalna i tačna u *nekim* pojedinačnim slučajevima, u slučaju određenog niza društvenih pojava, ali ta je misao u celini pogrešna kada se primeni na društvo u celini, jer postoji izvesna crta koja se ne sme prekoračiti, inače — čovek bi bio potpuno obezličen, bila bi mu oduzeta individualnost njegova života, i on bi bio izjednačen sa slamčicom koja zavisi od najmanjeg daha vetra; rečju, to bi bilo kao neko otkriće neke nove ljudske prirode do kojeg je došla nekakva nova nauka. Međutim, takve nauke još nema, i nije je nikad ni bilo. I tako su sve te blage presude porotnika na Sudu, u kojima se uprkos počinjenom delu i priznanju samog zločinca pred Sudom, zločin potpuno odricao — »nije kriv, nije ubio, nije počinio delo« — sve te blage presude, kažem (osim retkih slučajeva kada su bile na mestu, stvarno nepogrešive), samo su izazivale čuđenje u ljudi i pobuđivale podsmeh i nedoumice u javnosti. I šta — evo, tek što sam pročitao kako je odlučena sudbina seljanke Kornilove (dve godine i osam meseci progonstva) pada mi, tako, odjednom na pamet: evo, mogli bi je sada osloboditi — mogli bi da kažu: »Nije bilo zločina, nije ubila, nije nikoga bacila kroz prozor«. Uostalom, nemam namere da se upuštam u apstrakcije, da se predajem osećanjima razvijajući svoju misao. Meni se *prosto* čini da je tu postojao sasvim zakonit način da se okrivljena oslobodi, a to je — njena bremenitost.

Svima je poznato da je žena u vreme bremenitosti (još kada je reč o prvom detetu) podložna čak veoma čudnim uticajima, izložena utiscima koji na čudan, fantastičan način pritiskaju njenu dušu. Ti uticaji dobijaju ponekad — iako, istina, u ređim slučajevima — neobične nenormalne, gotovo apsurdne oblike i razmere. Ali, nije važno što se to ređe događa (to jest, to su odveć neobični i izvanredni slučajevi) — u ovom slučaju je i takva mogućnost dovoljna da se pogleda na sudbinu čoveka, takva sama mogućnost da se to može dogoditi. Doktor Nikitin, koji je pregledao prestupnicu (posle izvršenja zločina), izjavio je prema njegovom mišljenju, Kornilova počinila

zločin *u svesnom stanju*, iako nije isključio postojanje razdražljivosti i afekta No, prvo, šta ovde znači reč »u svesnom stanju«? Ljudi retko šta čine nesvesno, osim u slučajevima mesečarstva, groznice i buncanja, ili delirijuma. Zar i medicini nije poznato da se nešto može uraditi sasvim svesno, a da to ne bude uračunljivo kao postupak? Evo, pogledajte one koji su umno poremećeni — većina njih čini svoje postupke sasvim svesno, oni se svega sećaju, pa i više od toga, oni vam sve mogu ispričati, mogu sve to čak da brane pred vama i spore se o svemu s vama, i to ponekad tako logično da vas mogu dovesti u zabunu, u ćorsokak. Ja, razume se, nisam lekar, ali sam zapamtio, pričalo se još u vreme moga detinjstva, da je u Moskvi postojala neka dama koju je, uvek kada je bila u drugom stanju, u određenom periodu bremenitosti obuzimala neobična, nezadrživa strast da krađe. Ona je krala stvari i novce od poznanika kojima je odlazila u goste, od gostiju koji su dolazili njoj, čak je krala u dućanima i prodavnicama kuda bi svraćala da nešto sebi kupi. Zatim su sve te ukradene stvari njeni ukućani vraćali onima čije su i bile. A to nije bila neka siromašna dama, ona je bila obrazovana, iz dobre sredine; posle nekoliko dana, pošto je ta čudna strast napusti, njoj ni na pamet nije padalo da nešto ukrade. Svi su se bili složili, ne izuzimajući ni lekare, da je to samo privremeni efekt koji je posledica bremenitosti. No, ona je krala potpuno svesno, i imala je jasnu predstavu o tome. Svest se očuvala sasvim, i samo pred nastupom strasti nije imala snage da odoli. Valja imati na umu da medicina čak i sada teško može da kaže nešto sigurno u vezi s ovakvim pojavama, nešto preciznije u smislu duhovne suštine ovih fenomena: koji su to zakoni prema kojima se u čovekovoju duši zbivaju ovakvi prelomi, ovakva potčinjavanja neakvim uticajima, ovakva ludila bez ludila, i šta stvarno znači i kakvu ulogu igra, pri svemu tome, svest? Dovoljno je to da je takva mogućnost potčinjavanja nečemu, neobičnog potčinjavanja u vreme bremenitosti, neosporna... I zar je to važno, ponavljam, što se takve pojave događaju neobično retko: za savest onoga koji sudi dovoljna je, u ovakvom slučaju, sama mogućnost da se tako nešto događa, i da može da se dogodi. No, dopustimo, neko će reći: ta ona nije pošla da krađe kao ona dama, ona nije smislila ništa neobično, ona je sve učinila *rukovođena namerom da počini delo*, to jest ona je, u znak osvete prema mužu, ubila dete njegove prve žene kojom ju je on korio. Ali, kako vam drago: iako je sve to shvatljivo, nikako nije *prosto*; iako je to čak i logično — složićete se, da nije ona bila u drugom stanju, ne bi bila mogućna ni takva logika. Evo šta bi se, na primer, moglo dogoditi: ostavši nasamo s

pastorkom, izmučena od muža, ozlojeđena na njega, ona bi, u trenutku pakosne razdražljivosti, mogla da pomisli onako u sebi: »Evo, zašto ne bih bacila devojčicu, njemu za inat, kroz prozor« — tako bi pomislila, *ali ne bi to učinila*. Sagrešila bi u mislima, a ne i delom. A, eto, sada je, u bremenitom stanju, to pomislila — i *to je i učinila*. I u jednom i u drugom slučaju, logika je bila ista, pa ipak, razlika je velika.

Barem porotnici bi, ako bi oslobodili okrivljenu, imali na šta da se oslone: »Iako, eto, retko bivaju ta stanja bolesnih afekata, ipak, događa se i to — i, eto, i u ovom slučaju reč je bila o afektu u stanju bremenitosti«. To je, eto, neki način razmišljanja. U takvom slučaju, barem svi bi shvatili milosrđe, i ne bi bilo kolebanja u razmišljanju. I nije ni važno što se tu mogla desiti i greška; bolje je da bude greške u milosrđu nego u izricanju kazne, utoliko pre što se sve ovo ovde i nikako ne može proveriti. Prestupnica se oseća krivom, ona to priznaje odmah posle izvršenja zločina, ona je to izjavila i posle pola godine, pred Sudom. S time će, možda, poći u Sibir, osećajući u duši i na savesti krivicu, tako će, može biti, i umreti kajući se na samrtnom odru i verujući da je grešna čedomorka i, dodajmo i to, neće joj ni na pamet pasti, kao što neće pasti na pamet nikome na svetu, da je sve to samo posledica onog afekta u stanju bremenitosti, da je ta bremenitost svemu uzrok, da nije toga bilo — ništa se ne bi ni desilo... Ne, ne — među dvema greškama bolje je izabrati grešku u milosrđu. Posle toga se lakše zaspí... Uostalom, šta je meni: čovek u poslu ne misli na spavanje, on ima sto poslova, i taj krepko usne umoran kad se svali na postelju. To samo besposlen čovek, koji ima nešto da uradi tek jednom ili dva puta u godini — samo takav čovek ima dosta vremena za razmišljanje. Njemu počne svašta da se priviđa od duga vremena. Rečju, besposlenost je majka svih poroka.

A, uzgred, tu je bila i babica i — pogledajte: osudivši prestupnicu, osudili su s njom i njeno dete, još nerođeno dete, kako je to čudno, zar ne? Dopustimo da to nije istina, ali, složićete se, to liči istini, i to celoj celcatoj istini. Doista, dete je osuđeno još pre nego što se rodilo, i ono će poći u Sibir s majkom koja mora da ga doji. Ako pođe s majkom, ostaće bez oca, ako se stvar okrene tako da ga otac zadrži kod sebe (ja ne znam može li on sada to da prihvati), biće lišeno majke... Rečju, dete će biti, još pre svog rođenja, biti lišeno porodice, to je prvo, a zatim će odrasti i sve će saznati o majci i biće... Uostalom, šta sve ne može da bude, bolje je na celi slučaj gledati *jednostavno*. Pogledati na sve jednostavno — i izgubiti se u fantazmagorijama. Tako i valja postupati u život. Ja čak tako i mislim, da sve

te stvari, naizgled neobične, u životu bivaju nešto obično, sve se okrene na neki, nepristojan čak, prozaičan način. Doista, pogledajte: taj Kornilov je opet udovac, on je sada slobodan, i njegov je brak raskinut posle proterivanja njegove žene u Sibir; evo, njegova žena — koja mu više nije žena, rađa mu sina, eto, ovih dana (jer, naravno, dopustiće joj da se porodi pre polaska na put), i to u vreme dok je bolesna tamo negde u tamničkoj bolnici gde je već budu smestili da leži. Kornilov će je, kladim se za to, posećivati na najuobičajeniji i najprozaičniji način i, znate, zašto i to ne bi — možda čak zajedno s onom devojčicom koja je bila bačena kroz prozor, oni će se sastajati i razgovaraće o najobičnijim stvarima, o nekakvim tamo mizernim lanenim krpicama, o toplim čizmama i »valjenkama« koje su potrebne za put. Otkud znate, oni će se sada najprisnije sastajati, sada pošto su razvedeni a, eto, ranije su se svađali. I možda više neće ništa prebacivati jedno drugom, možda će se samo tako potužiti na sudbinu jedno pred drugim. A ta devojčica što je bila bačena kroz prozor, ponavljam, trčaće tako kao malo trčkaralo od oca i nosiće »mamici« kolače: »Evo, reći će, na primer, mamice, tatica vam je poslao čaja i šećera, a sutra će — rekli su — i sami svratiti«. Najtragičnije će biti to što će gorko zajecati, može biti i uglas, kad se budu opraštali na železničkoj stanici između prvog i trećeg zvona za polazak voza, zaridaće i devojčica otvorivši usta do ušiju i gledajući ih, a oni će se verovatno oboje pokloniti jedno drugom, sagnuće se pa i kleknuti: »Oprosti mi«, reći će, »majčice Katarina Prokofjevna, ne sećaj me se po zlu«; a ona će na to njemu: »Oprosti i ti meni, baćuška, Vasilij Ivanovič (ili tamo već kako mu je ime), ja sam pred tobom grešna, moja je krivica golema...« Tu će se još i dete na sisi oglasiti, i ono će verovatno biti tu — hoće li i njega poneti sobom, ili će ga ocu ostaviti. Rečju, s našim svetom ne biva pesma nikad, zar ne? To je najprozaičniji narod na svetu, do te mere prozaičan da se čovek toga postidi. No, šta bi sve, u takvom slučaju, bilo u Evropi — kakve samo strasti, kakve osvete, i to sve s dostojanstvom! No, probajte da opišete ovaj slučaj u pripoveci, onako detaljno, počinjući od mlade žene kod udovca pa sve do bačenog deteta kroz prozor, i onog: je li se dete razbilo, i odlaska u policijsku stanicu; probajte da opišete sve do onog trenutka kada je sedela na Sudu pored babice, pa sve do onih poslednjih klanjanja u trenutku praštanja i... zamislite, umalo što nisam napisao — »i, naravno, ništa neće ispasti« ali, eto, ispalo bi mnogo bolje nego u našim romanima i poemama s onim junacima kojima je »život slomljen, koji su shvatili nešto uzvišeno...« Znate, ja čak ne razumem šta čekaju naši

romansijeri: evo im sižea, zašto ne bi ovo opisali deo po deo, ovu pravcatu istinu! Uostalom, šta je meni — ja sam zaboravio staro pravilo: nije stvar u predmetu, nego u oku: ako imate oko — predmet će se naći, ako nemate oka, ako ste slepi — ni u kakvom predmetu nećete ništa umeti da vidite. O, ako je velika stvar — što je za neko oko poema, to je za drugo — nešto zgomilano...

A može li se sada, kako-tako, ublažiti ta presuda izrečena Kornilovoj? Zar baš nikako ne može? Da, istina, tu je mogla da bude neka greška... Da, sve mi se nešto pričinjava da je to greška!

II

NEKA ZAPAZANJA O JEDNOSTAVNOSTI I POJEDNOSTAVNJIVANJU

A sada nešto drugo. Hteo bih da kažem nešto o jednostavnosti uopšte. Sećam se jedne male i davnašnje zgrade koja se meni dogodila. Pre trinaest godina, u ono, prema nekima, »najmutnije« vreme u nas — a prema drugima, pak, u vreme koje je u nas bilo »pravolinijsko« u najvećoj meri — jednom, bila je zima, ja sam uveče svratio u jednu javnu biblioteku u Meščanskoj ulici (tada se još tako zvala) koja se nalazila u mom susedstvu: ja sam bio tada naumio da pišem jedan kritički osvrt, i bio mi je potreban jedan Tekerijev roman da bih nešto citirao iz njega. U biblioteci me dočekala jedna gospođica (gospođica iz onog doba). Rekao sam da tražim roman, i ona me saslušala, strogo me gledajući:

— Mi takve gluposti ne držimo, — odseče mi ona s neizrecivim prezrenjem koje ja, Bogu hvala, nisam ničim zaslužio.

Naravno, nisam se ničemu začudio, i shvatio sam u čemu je stvar. Bilo je, u to vreme, mnogo sličnih pojava, one su tada odjednom počele da uzimaju maha, prihvatane su s ushićenjem i neočekivano. Ideja je zahvatila sve, i

odmah se vulgarizovala. Tada je i sam Puškin loše prolazio, svuda su glorifikovali *čizme*. Ali, ja sam ipak nastojao da zapodenem razgovor:

— Smatrate li vi da je i Tekerij glupost?, — upitah, trudeći se da ostavim utisak sasvim smirenog čoveka.

— To je vaša sramota što uopšte postavljate takva pitanja. Danas više nisu ona nekadašnja vremena, danas se postavljaju razumni zahtevi...

Posle toga sam izašao, i ostavio sam gospođicu veoma zadovoljnu lekcijom koju mi je očitala. No, jednostavnost ovakvog gledanja me veoma iznenadila, i upravo tada sam počeo da razmišljam o *jednostavnosti* uopšte, i o našoj ruskoj težnji za uopštavanjem posebno. Ta naša sklonost da se zadovoljimo nečim jednostavnim, malim, i nečim ništavnim, čak, jeste, u najmanju ruku, zaprepašćujuća. Reći će mi poneko da je ovaj slučaj beznačajan i glup, da je gospođica neka zaostala guskica i, što je najvažnije, ona je neobrazovana pa, prema tome, ne вреди navoditi takav slučaj, jer takvu gospođicu ne košta mnogo da pomisli kako su pre nje u Rusiji živele isključivo i sve same budale a, evo, tek sada pojavili su se napokon sve sami pametni ljudi i — među njima je ona. Sve to i sam znam, ja znam da je to što mi je gospođica rekla, u stvari, i jedino što ona ume da kaže nekako, pa i to onako po čuvenju, i iz druge ruke — sve ono o »razumnim zahtevima« i o Tekeriju — pa ipak, ova se zgoda zadržala u mom sećanju kao neko poređenje, kao apologija u neku ruku — kao svojevrsni amblem. Udubite se bolje u današnji način rasuđivanja, pogledajte šta je to danas »razumni zahtev«, pogledajte kako danas presuđuju ne samo Tekeriju nego celom ruskom narodu: kakva je tu pred nama *jednostavnost*! Kakva doslednost jednosmernosti, kako se brzo i na reč zadovoljavamo malim i ništavnim, kako se svuda primećuje težnja za mirom i spokojstvom i hitnja da čovek više ni o čemu ne misli — i verujte mi, sve će to u nas još kako potrajati! Pogledajte: svi veruju u iskrenost i dobronamernost ove ruske nacionalne akcije koja je oživela ove godine, ali ni vera više nekako ne zadovoljava, traži se nešto mnogo jednostavnije. Kazivao mi je, u gostima kod mene, jedan član neke komisije, da je dobio neobično mnogo pisama u kojima se sreću evo, na primer, sve sama ovakva pitanja: »Zbog čega se neprestano priča o tim Slovenima? Zbog čega mi pomažemo Slovenima kao Slovenima? Ako bi se, recimo, Skandinavci našli u takvom položaju, bismo li i njih pomagali kao što pomažemo Slovene?!« Rečju, čemu ta rubrika o Slovenima (setite se tih briga oko te rubrike o braći našoj po veri u *Vesniku Evrope*, o čemu sam

govorio u prošlom broju moga *Dnevnika*). Reklo bi se da, na prvi pogled, tu nije reč jedino o jednostavnosti, o onoj želji da se sve pojednostavni, nego obrnuto — ima u tim pitanjima mnogo nemira: no, jednostavnost se u ovom slučaju sadrži u želji da se stigne do *nihil*, do *tabula rasa* — prema tome, to mu je opet, na svoj način, da se nađe nešto što umiruje. Jer, šta je jednostavnije i šta više umiruje nego nula? Pazite, i u tim se pitanjima oseća, makar i posredno, onaj »razumni zahtev«, i ono: »to je vaša sramota...« Nema sumnje, ima mnogo inteligentnih i, da i tako kažem, ljudi iz viših krugova u nas kojima se ona naša narodna, tiha, smirena, krotka ali odlučna i jasna narodna reč nikako nije dopala — i to nije nikako zbog toga što je nisu razumeli, ne, naprotiv — nego zato što su je odveć dobro razumeli, i što im je ta reč nametnula ceo niz pitanja. Barem tako je, jer, evo — osećaju se već znaci snažne reakcije. Ne govorim samo o onim bezazlenim glasovima koji su se nešto ranije čuli u obliku gundanja i nekakvih neslaganja u ime nekih zastarelih principa oko oveštalih tema kao što je ono: »Ne bi trebalo tako žuriti, tako se naglo zanositi tim stvarima koje su tako i grube i neprosvećene, kao što je tamo nekakva pomoć nekakvim Slovenima stoga samo što su Sloven, zato što su oni tamo nekakva »braća«, i tako dalje. Ne, ne govorim o tim razumno liberalnim starčićima koji preživakuju stare fraze, govorim o sadašnjoj reakciji na ovaj nacionalni pokret, o reakciji koja, prema svim znacima, već podiže glavu. Evo, baš se ta reakcija, i nehotice i nekako prirodno, priključuje onoj gospodi koja je, odavno pojednostavnivši svoje gledište na Rusiju do krajnjih granica, spremna da kaže: »Trebalo bi uzeti i jednostavno zabraniti sve te pojave, kako bi sve bilo kao i pre mirno«. I imajte na umu, svim tim koji pojednostavljuju, ova pojava se ne sviđa, ali ne zbog njene fantastičnosti, kao nešto, na primer, što se tako u jedan mah pojavilo — kao neka stupidna i inertna masa koja je, tako, odjednom dala glasa od sebe, kao nešto što je doista živo i svesno. Takav smisao bi bio razumljiv: jednostavno, osetili su da su uvređeni, i ništa više. Naprotiv, ovo im se nije dopalo zato što je sve to odjednom prestalo da bude fantastično i postalo svima shvatljivo: »Kako je sve to smelo da bude, tako odjednom, svima jasno, kako je smelo da dobije tako uprošćen i tako razuman izgled?« Evo, baš takvo negodovanje, kao što sam već rekao, naišlo je na podršku naših obrazovanih starčića, koji se iz sve snage trude da »pojednostavne« pojavu i da je spuste s nivoa nečeg razumnog na nešto stihijno, prvobitno, koje je, može biti, i dobronamerno, ali koje je, takođe, u svakom smislu nešto zastarelo i što može da bude od štete. Rečju, ta se reakcija trudi, iz sve snage

i na svaki način, da stvari pojednostavni... No, takvim prevelikim pojednostavnjivanjem gledanja na neke probleme može cela stvar da se upropasti. U nekim slučajevima, to pojednostavnjivanje nanosi štete i upravo onima koji stvari pojednostavnuju. Jednostavnost se ne menja, ona je »pravolinijska« i, povrh svega — ona je ohola i visokoparna. Pojednostavnjivanje je neprijatelj analize. Veoma često sve se završava tako što, u prevelikom pojednostavnjivanju stvari, vi prestajete da shvatate i sam predmet koji posmatrate, čak ga ponekad uopšte više ne zapažate, i tako se događa ono obrnuto — vaše gledanje na stvari od jednostavnog postaje nešto fantastično. To se u nas događa zbog uzajamne i dugotrajne podvojenosti — koja, štaviše, raste — među dvema Rusijama.

Naše odvajanje je upravo počelo time — *što je jedna Rusija pojednostavnjeno gledala na onu drugu*. To je sve počelo veoma davno, kao što je poznato, još u vreme Petrovo, kada se odlikovalo takvo pojednostavnjeno gledište koje je imala Rusija viših krugova na Rusiju narodnih slojeva, i od tog vremena, s kolena na koleno, to gledište je postajalo sve više i više jednostavno, prosto.

III

DVA SAMOUBISTVA

Nedavno sam imao prilike da razgovaram s jednim našim piscem (velikim umetnikom) o komičnom u životu, o teškoćama da se jedna pojava odredi i nazove svojim pravim imenom. Ja sam mu upravo bio primetio kako ima gotovo četrdeset godina otkad mi je poznato delo *Nevolja od pameti*, a, evo, tek ove godine sam razumeo kako valja jedan od najupečatljivijih tipova te komedije, Molčalina, i uspeo sam da ga shvatim tek kada mi je on, pisac s kojim sam razgovarao, to objasnio — prikazujući ovog junaka u jednom svom satiričnom napisu (o Molčalinu ću tek govoriti u drugoj prilici — to je značajna tema).

— A znate li vi, — odjednom mi je kazao moj sagovornik, očito odavno zaokupljen ovom svojom idejom, — znate li vi da, ma šta napisali, ma kako prikazali ljude u svom umetničkom delu, vi nećete nikad moći da postignete stvarnost, niti ćete moći da se poredite s njom. Ma šta vi prikazali — uvek će biti slabije nego što je u stvarnosti. Evo, vi mislite da ste u komičnom uspehi da prikazete jednu pojavu iz stvarnosti na najbolji način, mislite da ste uhvatili najnakazniju stranu života — i ništa! Stvarnost de odmah ponuditi, sa svoje strane, takvu novu fazu u toku te pojave kakvu niste mogli da zamislite, i koja prevazilazi sve ono što biste vi mogli da zamislite u toku svojih posmatranja i da predstavite u svojoj uobrazilji... !

To sam ja znao još od 1846. godine, kada sam počeo da pišem a, može biti, i odranije — i ta me je činjenica često čudila i dovodila u nedoumicu kad je reč o koristi umetnosti ako se ima u vidu takva njena očita nemoć. I, zaista, zagledajte bolje neku ne mnogo značajnu činjenicu iz stvarnog života — i, ako samo imate oko i snagu zapažanja — primetićete u njoj neku dubinu kakve nema ni u Šekspira. Ali, celi problem je upravo u tome — *koje oko gleda i ko ima snage zapažanja?* Ne samo da bi se stvarala i pisala umetnička dela, nego i da bi se uočila jedna činjenica — potrebno je i biti umetnik. Za nekoga, sve pojave u životu bivaju tako i prolaze u dirljivoj jednostavnosti, sve je tako jasno da ni o čemu ne bi trebalo misliti, nema se čak ni šta gledati i zapažati. Drugog posmatrača te iste pojave do te mere ponekad opsednu da on (i to se događa, i to ne tako retko) — ne nalazi snage da ih uopšti i pojednostavni, da ih prikaže u nekoj vrsti prave linije i da se tako umiri — i takav, *prosto-naprosto*, prosvira sebi metkom glavu, i tako ugasi svoj izmučeni um odjednom, zajedno sa svim mogućim pitanjima. To su dve krajnosti, i između njih se nalazi zdravo ljudsko rasuđivanje. Razume se, jednu pojavu nikad ne možemo da iscrpimo do dna, niti ćemo kada i stići do njenoga kraja — niti, pak, znamo njen početak. Mi poznajemo samo ono što je vidljivo, što je tekuće, pa i to samo površno — počeci i krajevi su zasad za čoveka nešto fantastično. Uzgred, jedan moj uvaženi saradnik pisao mi je, još letos, o jednom čudnom i nerasvetljenom samoubistvu, i ja sam odavno hteo da progovorim o tome. U tom samoubistvu je sve — i spoljašnje i ono unutrašnje — zagonetno. Tu sam zagonetku, po prirodi ljudskoj je tako, pokušao da odgonetnem, kako bih se i ja na nečem mogao »zaustaviti i uspokojiti«. Samoubica je mlada devojkica, dvadeset i tri ili dvadeset i četiri godine joj je, ne više, ona je kćerka jednog poznatog ruskog emigranta, i ona je rođena u inostranstvu, a oseća se Ruskinjom rođenjem, iako ne i

vaspitanjem. U novinama se, koliko se sećam, govorilo dosta neodređeno o njoj u svoje vreme, ali isticane su neke zanimljive pojedinosti: »Ona je obložila vatom lice, a vata je bila natopljena hloroformom, i tako je legla na postelju... Tako je umrla. Pred smrt je napisala sledeću belešku:

»Je m'en vais entreprendre un long voyage. Si cela ne réussit pas qu'on se rassemble pour fêter ma résurrection avec du Cliquot. *Si cela réussit* je prie qu'on ne me laisse enterrer que tout k fait morte, puisqu'il est très désagréable de se réveiller dans un cercueil sous terre. *Ce n'est pas chique!*«

To jest, to na ruskom znači:

»Ja polazim na dugo putovanje. Ako mi samoubistvo ne pođe za rukom, neka se svi okupe da proslave moje uskrснуće iz mrtvih s peharima Kliko. A ako mi uspe, molim da me sahrane tek pošto se uvere da sam mrtva, jer je veoma neprijatno probuditi se u kovčegu pod zemljom. *To ne bi bilo nimalo šik!*«

U tom groznom, grubom »šik« ima, prema mom mišljenju, izazova, možda i zlobe i negodovanja — ali protiv čega? Grublje prirode uništavaju sebe samoubistvom, i za to imaju materijalne, vidljive, spoljašnje razloge, a po tonu one beleške se vidi da ova nije imala nekog sličnog razloga. Protiv čega je, onda, ovo i ovakvo negodovanje?... — da nije protiv besadržajnosti života i njegove jednostavnosti? To su te dobro poznate sudije i negatori života koji reaguju na »glupost« čovekove pojave na zemlji, koji se bude protiv nerazumne slučajnosti te pojave, protiv tiranije nekakvih uzroka s kojima ne mogu da se pomire!? Ovde progovara duša čoveka koji se buni protiv »prave linije« u razvoju pojava, duša koja ne može da podnese taj jedini smer koji joj je nametnut još u detinjstvu, u očinskom domu. I najbesmislenije je to što je ona umrla tako, bez ikakvih vidljivih znakova sumnje. Svesne sumnje, onih takozvanih problema, najverovatnije nije ni bilo u njenoj duši, ona je verovala svemu onome čemu se je naučili još u detinjstvu — to je najverovatnije. Znači, umrla je jednostavno zbog »hladne tame i dosade«, kao patnica i, da tako kažem, kao beslovesno stvorenje koje ne zna o sebi ništa, jednostavno: postalo joj je zagušljivo u životu, kao ono kad ponestane vazduha. Duša nije mogla da podnese onu jednosmernost koja je instinktivna, i upravo instinktivno je potražila nešto drugo, nešto složenije...

Pre jednog meseca, u svim petrogradskim novinama objavljeno je nekoliko kratkih redaka »petitom« o jednom samoubistvu u Petrogradu: bacila se s prozora zgrade, s četvrtoga sprata, jedna siromašna mlada devojka, švalja — »zato što nije mogla da nađe posla kojim bi mogla da se prehrani«. Pisalo se da se ona bacila i da je pala na pločnik *držeći u rukama ikonu*. Ta ikona u rukama — to je nešto čudno i dosad nečuveno u slučajevima samoubistva! Ovde se, čak, vidi da nije ni bilo roptanja i prekora: prosto, postalo je nemoguće živeti, »Bog je tako hteo«, i ona je umrla — pomolivši se pred smrt. Ima nekih stvari koje su naizgled *jednostavne*, ali čovek dugo ne može da prestane da na njih ne misli, priviđaju mu se, čovek oseća kao da je zbog toga kriv. Ova krotka dušica, koja je sebe uništila, i nehotice opseda pomisao. Eto, ta smrt me podsetila na ono samoubistvo kćeri emigranta o kojem su mi letos pisali. No, koliko su to, ipak, dva različita stvorenja, i kao da su s različitih planeta! I koliko različite smrti! Koja se od ovih duša više mučila na zemlji — ako ovako prazno pitanje uopšte priliči, i ako je uopšte dozvoljivo tako pitati?

IV

PRESUDA

No, u vezi s tim, evo razmišljanja jednog samoubice *iz dosade* i, naravno, materijalista:

»... I, doista, kakvo je pravo imala priroda da me stvori prema nekim tamo svojim zakonima? Ja sam se pojavio na svetu sa svešću, i ja sam tu prirodu *poznao*: i kako je pravo ona imala da me stvori tako, svesnim i bez moje volje? Svestan sam i, prema tome, patim. Ali, ja neću da patim — zbog čega bi trebalo da pristanem da patim? Ta priroda kroz moju savest govori o nekakvoj harmoniji celine. Ljudska svest je od toga, od tih objava, napravila religije. Svest mi kaže, i sam sam toga svestan, da je u toj »harmoniji celine« ne mogu, niti ću ikad učestvovati, ja neću nikad moći da shvatim njen značaj

— no, ipak se moram pokoriti toj objavi, moram se umiriti, moram da prihvatim i patnju u okviru one harmonije celine, moram pristati na život. No, kada bi čovek bio u stanju da bira svesno, ja bih, naravno, pre izabrao da budem srećan za ono vreme dok sam živ; što se, pak, tiče harmonije i njene celine, želeo bih da me se to apsolutno ne tiče: šta će biti kad mene ne bude, i hoće li ta harmonija celine postojati na svetu posle mene ili će, pak, propasti zajedno sa mnom — i odmah. Pitam — šta ja imam da se trudim da se to sve sačuva i posle mene? Bolje bi bilo da sam sazdan tako kao i sve životinje, dakle da živim i da to ne znam svesno — moja svest nije harmonija, ona je, naprotiv, disharmonija, jer ja nisam srećan zbog te svesti. Pogledajte — ko je sve na svetu srećan? Koji su to ljudi koji *pristaju* da žive? To su oni ljudi koji najviše liče životinjama, koji su zbog nerazvijenosti i zaostalosti svesti najviše slični životinjama. Takvi rado prihvataju život, i to pod uslovom da žive kao životinje — dakle, da jedu, da piju, da spavaju, da svijaju gnezdo i da rađaju decu. Jest, piti, spavati — to ljudima znači bogatiti se, otimati, a svijati gnezdo prvenstveno znači — otimati. Možda će mi neko prigovoriti: čovek može da svije gnezdo na razumnoj osnovi prema socijalnim, naučno proverenim, tačnim načelima, ne samo na osnovu otimanja i pljačke, kao što je sve dosad bilo. U redu, slažem se. Ali, postavljam pitanje: zbog čega? Zbog čega se kućiti, utrošiti toliko materijala i truda da bi se ljudsko društvo pravilno, razumno i moralno organizovalo? Na to, razume se, niko ne ume da ponudi odgovor. Sve što se moglo ponuditi kao odgovor, svodilo bi se na sledeće: »Da bi čovek imao zadovoljstva«. Da, da sam krava, cvet, mogao bih tako i imati zadovoljstva. Postavljajući sebi, evo, ovako kao sad, pitanja, i to neprestano, ja ne mogu da budem srećan i s onom najuzvišenijom neposrednom srećom koju stvara ljubav prema bližnjem i ljudska ljubav uopšte prema meni, jer ja znam da će sutra sve to nestati: ja, sreća, ljubav, celi rod ljudski, svi ćemo se pretvoriti u ništa, vrtićemo se u prvobitni kaos. A pod tim uslovima, ja nikako ne mogu da prihvatim nikakvu sreću — ne zato što ne želim to, ne zbog nekakve moje tvrdoglavosti ili principa — nego jednostavno neću, jer ne mogu da budem srećan pod uslovom tog ništavila koje me sutra očekuje. To je stvar osećanja, onog neposrednog osećanja u meni, i ja se od toga ne mogu odbraniti. Najzad, kad bi bilo tako da ja umrem, a da ljudski rod ostane večito posle mene i umesto mene, možda bi to i bila nekakva uteha. No, ni planeta nije večita, ljudski rod ima svoju sudbinu — prema tome, i za njega važi isto, čeka ga jedan momenat, kao i mene. Neka čovečanstvo postane

umno, divno, pravedno, sveto, tu na zemlji — ništa, sve će to jednog dana biti jednako nuli. I baš da je sve to potrebno zbog nečega, nužno po nekim tamo većitim i mrtvim zakonima prirode, ipak, verujte mi, baš takva misao govori o velikoj nebrizi baš za to čovečanstvo, i to mene najdublje vređa, a najgore je od svega što tu niko i nije kriv.

Na kraju, hajde i da poverujemo u onu bajku o čoveku koji će jednom konačno urediti svoj život na zemlji prema principima nauke, u bajku koja nam nameće veru u buduću sreću čovekovu na zemlji — ipak, sama pomisao na to da je toj prirodi bilo potrebno, prema nekim njenim sporim zakonima, hiljade godina da izmuči čoveka pre nego što ga dovede do sreće, sama ta pomisao je, kažem, odvratna. I, sada, dodajte tome da je toj prirodi, koja će na kraju dozvoliti da čovek osvoji sreću, potrebno zbog nekih razloga da sve to svede na nulu ne vodeći nimalo računa o svim onim patnjama koje je čovek podneo da bi došao do sreće, i da ta priroda uopšte to nije skrila od čoveka kao što je to skrila od krave — i tada će vam, hteli to ili ne hteli, obavezno doći na um jedna veoma zanimljiva, i u isto vreme beskrajno tužna pomisao: »Nije li čovek stvoren na zemlji samo zbog jedne besmislene probe, da bi se videlo, recimo, hoće li se slično stvorenje održati na zemlji ili neće?« Najtužnije je tu, opet, ono što nema krivca, niko tu probu ne vrši, nemamo koga da prokunemo, sve biva prema nemim zakonima prirode koje moja savest ne može da prihvati, niti može da se s njima složi. *Ergo*:

Pošto na moja pitanja o sreći od prirode dobijam odgovore kroz moju savest — da mogu biti srećan samo u okviru harmonije celine koju ne razumem, i koju nikad neću moći da razumem —

Pošto mi priroda ne priznaje pravo da od nje zahtevam računa, da mi ne daje odgovora — ne zato što neće, nego stoga što ne može da ponudi odgovor —

Pošto mi je postalo jasno da je ta priroda, da bi ponudila odgovor, odredila *mene lično* (nesvesno) i da mi odgovara preko moje svesti (jer, sve ovo govorim ja sam) —

I pošto, najzad, ja, zahvaljujući tom poretku, igram i ulogu onoga koji moli i pita i ulogu onoga koji bi trebalo da odgovori — ulogu, dakle, i okrivljenoga i sudije — pošto, dakle, ja shvatam da je ta komedija koju priroda tera glupa, a ja sve to podnosim, smatram za poniženje —

Ja, u ulozi molioca i onoga koji odgovara, sudije i okrivljenoga, tu prirodu koja me je na bestidan i bezobrazan način stvorila da patim —

osuđujem i želim joj da bude uništena zajedno sa mnom... Ali, pošto ne mogu da uništim prirodu, unišću sebe jer ne mogu, mučno mi je i dosadno da podnosim tiraniju u kojoj se ne zna ko je krivac«.

N. N.

GLAVA DRUGA

I

NOVA FAZA ISTOČNOG PITANJA

Istočno pitanje je ušlo u drugi period svoga razvoja; prvi je okončan ali ne, kako pretpostavljaju, porazom Černjajeva. Tako je i Suvorov bio razbijen u Švajcarskoj, bio je prinuđen da odstupa — ali, ko bi danas i mogao da se složi s tim da je Suvorov bio poražen? Nije on bio kriv što je poveo Ruse u Francusku u tako nepovoljnim okolnostima. Ma ne poredimo Černjajeva sa Suvorovom, ali hoćemo da kažemo da postoje okolnosti u kojima i Suvorovi moraju da odstupe. Istina, danas u Petrogradu neki naši budući vojskovođi na sav glas viču protiv ratnih akcija generala Černjajeva, a političari zapomažu i vele da je on kriv što je poveo Slovene i ceo ruski narod u boj »u nemogućnim okolnostima«. No, svi ti naše budući vojskovođi još nisu imale prilike da se nađu u nevoljama u kojima se nalaze Černjajev, to su vojnici koji su sada u civilu, oni hoće da izmisle barut pre nego što ga omirišu; a što se političara tiče, nije naodmet setiti se one jame koju je u Švajcarskoj iskopao Suvorov — legao u nju, vele, i naredio vojnicima da ga zaspu zemljom, »ako već neće da ga slušaju i da dalje idu s njim«. Vojnici su se rasplakali, izvukli su ga iz jame i pošli za njim; što se, pak, tiče jame koju su intriganti iskopali Černjajevu u Srbiji, odatle će, to je očito, Černjajeva izvući ceo ruski narod. Vi ste, gospodo, zaboravili da je Černjajev narodni heroj, i da ga ne možete pokopati u jami.

Istočno pitanje je ušlo u svoj drugi period na reč našega Cara, koja je odjeknula kao grom — koja je odjeknula u srcima svih Rusa kao blagoslov, ali koja je u srcima svih neprijatelja Rusije izazvala užas. Porta je savila kičmu i prihvatila ultimatum, ali šta će sada dalje biti — to je, više nego ikad dosada, neizvesno. Govori se o konferenciji u Konstantinopolju (neka bude gde hoće, nije li svejedno), o susretu diplomata. Eto, opet diplomatija, na radost njenih obožavalaca! I, evo, posle gromke reči koju je kazala Rusija, ponovo će pred nama početi da se hvališe evropska štampa. Ta čak su i Mađari pisali u štampi o nama, gotovo uoči samog ultimatumu, da se mi njih bojimo, da vrdamo pred njima i da nemamo snage da izrazimo našu volju. Englezi će nam opet skretati pažnju, intrigiraće uobražavajući da se njih svi plaše. Čak će i nekakva Francuska ona s oholim i gizdavim izgledom, izraziti na konferenciji svoj stav: »Šta ona tamo hoće, ili šta neće«, ali mi, pak, šta se nas tiče i šta imamo od toga šta ona hoće ili neće! Nije ovo više 1853. godina, i nikada Rusija nije imala takav momenat kao sad — kada su joj neprijatelji do ove mere bezopasni. Ali, neka, neka se šepuri diplomatija na radost i utehu njenih petrogradskih obožavalaca. Ali, Bugarska, Sloveni — šta će s njima biti u roku od dva meseca — to je pitanje? To je neodložan problem, on ne može da čeka ni minuta. Šta će biti s tim za dva meseca? Ponovo će, može biti, poteći bugarska krv! Ta Porta će morati da dokazuje svojim učenim *softama* da nije prihvatila ultimatum zbog kukavičluka; i, tako, ceh će platiti Bugarska: »Eto«, reći će, »ne bojimo se mi Rusa, jer, evo, koljemo Bugare, i to baš u vreme konferencije«. No, šta ćemo učiniti mi, u takvom slučaju koji je vrlo verovatan? Hoćemo li, možda, odmah na konferenciji da izrazimo protest? Ali, Porta će se odmah ograditi od masakriranja, i svaliće sve na same Bugare pa i, ako hoćete, trudiće se da ostavi utisak nekoga ko je uvređen, pohitaće čak da formira istražnu komisiju: »Evo«, reći će, »gospodo predstavnici Evrope, i sami vidite kako nas Rusija vređa i kako nas šikanira!« A Bugare će, međutim, i dalje jednako klati, a evropska štampa će, molim, podržavati bašibozluke, govoreći da Rusija šikanira sve iz častoljublja, intrigira protiv konferencije, želi rat, i... I, vrlo je verovatno da će Evropa opet predložiti mir koji¹ je gori od rata — naoružani mir, mir s nemirom među narodima, mir ispunjen najmračnijim očekivanjima i to, ako hoćete, za period od cele godine! Cela godina neizvesnosti...! No, posle godine, naravno, posle takvoga mira, ponovo će početi rat. Slovenima je potreban mir, ali ne takav. No, mir sada i nije neophodan, neophodan je kraj svemu ovome.

Čuju se glasovi protiv Černjajeva, ali to su tek prvi strelci. Sačekajte samo, ojačaće ovaj hor. Nije tu najvažniji Černjajev, to je reakcija protiv cele ovogodišnje akcije. *Petrogradske novine* su, u jednom svom izvanrednom tekstu, odgovarajući na napade protiv Černjajeva, predskazivale *Berzanskim novinama* da će ostati bez čitalaca i pretplatnika, da će im javnost okrenuti leđa, no teško da će se to sada dogoditi: ima mnogo, mnogo ljudi kojima je ovaj ton *Berzanskih novina* baš po volji. »To su baš oni ljudi u kojih se tokom ove godine nakupilo neobično mnogo žuči, zli i razdražljivi ljudi koji sebe nazivaju ljudima poretka *par excellence*. Za njih je cela ovogodišnja naša akcija jednostavno nered, a Černjajev je bestidnik i ništa više: jedan običan general-lajtnant koji je, vele, poleteo u avanture kao nekakav *condotieri*. Ali, to su ljudi poretka, da tako kažemo, birokratskog poretka, a postoji i druga vrsta obožavalaca poretka — to su ljudi vrhunske inteligencije koji s bolom u srcu gledaju koliko snaga odlazi na takve, da i tako kažemo, srednjevekovne rabote, dok, na primer, škole...«, i tako dalje, i tako dalje. Oni koji napadaju Černjajeva viču da je uzalud prolivena ruska krv, *bez koristi za Rusiju*. *Novo vreme* je odlučno odgovorilo o toj koristi, odgovorilo je direktno i jasno šta je to korist, ne stideći se *idealizma* u svojim rečima — čega se danas svi stide. Ja sam još tokom juna, još na početku te akcije, bio u prilici da u svom *Dnevniku* pišem o tome: šta je u ovom slučaju korist po Rusiju? Jedan organizam ovakvoga reda, kakav predstavlja Rusija, valja da blista i ogromnim duhovnim potencijalom i značenjem. Rusija ne vidi svoju korist u osvajanju slovenskih krajeva, ona vidi svoju korist u iskrenoj, toploj brizi za njih, ona želi da im bude pokroviteljka, njoj je stalo do bratskog jedinstva, ona hoće da im donese duh naših pogleda koji će pomoći obnovi slovenskog sveta, njegovom ujedinjenju. Samo materijalna korist, samo »hleb« — nisu u stanju da nahrane organizam takvoga reda kakav predstavlja Rusija. I to nije samo ideal, to nisu samo fraze: odgovor je dao ceo ruski narod sa svojim akcijama tokom ove godine. Po svom samopožrtvovanju i po svojoj nekoristoljubivosti, takav pokret nema primera u drugih naroda — nigde se ne može sresti takva mistična i religiozna žudnja *da se podnesu stradanja za pravednu stvar*. Takav narod ne predstavlja opasnost po poredak, to nije narod nereda, to je narod koji ima čvrsta gledišta, koji se drži strogih pravila — narod koji daje žrtve, koji žudi za pravdom i zna gde se ona nalazi, to je narod krotak ali snažan, čestit i čista srca, kao što je bio jedan od njegovih uzvišenih ideala — vitez Ilja Muromec kojeg taj narod poštuje kao sveca.

Srce Zaštitnika ovoga naroda trebalo bi da se vesele zbog takvog svog naroda — i ono se veseli, zna to narod! Ne, ovde nije bilo nereda...

II

ČERNJAJEV

Černjajeva sada čak i njegovi zaštitnici smatraju ne *genijem* nego samo odvažnim, hrabrim generalom. No već sama činjenica što je on u tim slovenskim stvarima uspeo da stane na čelo pokreta u celini — govori o genijalnoj vidovitosti; takvi zadaci polaze za rukom samo genijalnim ljudima. Ta slovenska stvar morala je po svaku cenu da *počne*, najzad da pređe u svoju aktivnu fazu — a bez Černjajeva svega toga ne bi bilo. Neko će reći da je sva nevolja baš u tome što je on potakao tu stvar, što ju je naduvao do ovih razmera — njegova je krivica u tome što je sve počeo nekako ne u svoje vreme. Ali, velika slovenska stvar je morala da krene, i ja zapravo i ne znam vrediti li se sporiti o njenoj pravovremenosti. I ako je već ta slovenska stvar krenula s mrtve tačke, ko bi drugi mogao da bude na čelu ako ne Rusija, u tome je njena misija i — Černjajev je to shvatio i podigao je visoko zastavu Rusije. Odlučiti se na to, učiniti takav korak — ne, ne, to ne bi mogao da učini čovek koji ne raspolaže posebnim moćima.

Neko će reći da on sve to čini zbog osećanja častoljublja — da je on željan avantura, da traži mesto gde da se istakne. Ali, častoljubivi u ovakvim slučajevima vole da budu sigurni; ako ponekad i rizikuju, to čine do izvesnih granica: u uslovima koji obećavaju siguran neuspeh, oni napuštaju i celu stvar. Siguran neuspeh neke *neposredne* vojne prednosti isključivo sa samim Srbima bez pomoći Rusa — to je, naravno, Černjajev odavno bio predvideo: sada je već dosta toga poznato, dovoljno je razjašnjena cela ta stvar, i ne bi moglo više biti sumnje u to. Ali, on nije napustio celu kampanju, jer sve se to ne svodi samo na *neposredni* vojnički uspeh: u toj stvari leži budućnost Rusije i svih slovenskih zemalja. Njegove nade čak i u neposrednu pomoć

koju će Rusija uputiti nisu bile ništa pogrešno, jer, evo, najzad je Rusija rekla svoju odlučnu reč. Da je ta reč bila rečena i mnogo ranije, čak i u tom slučaju Černjajev ne bi pogrešio. O, koliko je njih koji bi, da su bili na mestu Černjajeva, hitali, ne bi tako dugo čekali — to su častoljupci i karijeristi. Verujem da mnogi među njegovim kritičarima ne bi mogli da podnesu polovinu onoga što je on podneo. Černjajev je, međutim, služio velikoj stvari a ne svome častoljublju, i on je bio spreman da žrtvuje sve — sudbinu, slavu, karijeru, pa možda i sam život — samo da ne napusti započetu stvar. To je zato što je on radio na *korist* Rusije i za njenu čast i — on je toga bio svestan. Jer, ta slovenska stvar je stvar Rusije, i tu stvar samo Rusija može *konačno* da reši, i prema ruskoj ideji. Takav je on bio i za ruske dobrovoljce koji su pohrlili njemu i svrstali se pod njegovu zastavu, koji su njemu pohrlili kao predstavniku te Ideje. On njih nije ostavio same, i to govori o njegovoj plemenitosti. Koliko bi onih među njegovim kritičarima, opet kažem, na njegovom mestu bacili sve — i ideju, i Rusiju, i sve drugo. Jer, valja na kraju reći istinu... Černjajeva kritikuju i s vojnog aspekta. Ali, prvo, da ponovo to kažem, ti vojnici nisu bili u nevoljama u kojima je bio Černjajev, a drugo, sve to što je učinio Černjajev »u nemogućim okolnostima« — ne bi mogao, može biti, da učini ni jedan od njegovih kritičara. Te »nemoguće okolnosti« koje su toliko uticale na vojničke izgleda takođe su stvari istorije, njihove bitne karakteristike su već sada toliko jasne da ne možemo proći mimo njih čak i sa strategijske tačke gledišta. Ako je samo istina da su intrige protiv Černjajeva došle dotle da su visoki činovnici zemlje u svojoj surevnjivoj mržnji prema ruskom generalu koji im je bio sumnjiv, u najkritičnijim momentima, sve njegove zahteve u vezi s armijom ostavljali *bez odgovora*, ako je istina da su ga uoči najpresudnijih bitaka ostavljali čak i bez artiljerijske municije — je li onda mogućna pravilna kritika njegovih vojničkih postupaka bez analize upravo ovakvih činjenica? Te intrige i takva razdražljivost su nešto bez presedana: ta, taj njima sumnjivi general je ipak bio vođ njihove armije, i on je štitio upad u Srbiju i, evo — zbog neke mučnine i iz mržnje oni su sve žrtvovali: vojsku, pa čak i otadžbinu, samo da bi uništili čoveka koji im je neprijatan. Barem tako izlazi prema veoma preciznim obaveštenjima. Da je takvih intriga nesumnjivo bilo, o tome svedoče svi dopisnici svih evropskih listova, sve je počelo i potrajalo u Beogradu za sve vreme, još od samog dolaska Černjajeva u Srbiju. Tim su spletkama kumovali, u velikoj meri, Englezi, iz političkih motiva; pomogli su u tome i neki Rusi — ne zna se iz kojih razloga

i oni. Vrlo je verovatno da je Černjajev u početku nečim povredio samoljublje srpskih činovnika-funkcionera. No, ipak, glavni razlog te njihove surevnjive mržnje prema njemu bio je, u to nema sumnje, onaj o kojem sam već bio u prilici da govorim, dakle ono predubeđenje veoma velikog broja Srba da, ako Sloveni i budu oslobođeni uz pomoć Rusa, to će biti samo korist po Rusiju — Rusija će njih osvojiti i lišiti one »toliko slavne i nesumnjive političke budućnosti«. Oni su objavili rat Turskoj, kao što je poznato, i pre dolaska Černjajeva, sanjajući upravo o tome da će, stavši na čelo slovenskog pokreta i pobedivši sultana, stvoriti slovensko, savezno, mnogomilionsko srpsko kraljevstvo »sa tako slavnom budućnošću«. O tome je maštala jedino velika i snažna partija u Srba. Rečju, to su bili sanjari koji podsećaju na sedmogodišnje dečake koji stavljaju sebi epolete-igračke i zamišljaju da su već postali generali. Černjajev i njegovi dobrovoljci su morali da uplaše tu *partiju* »budućim osvajanjem od strane Rusije koje sledi za njima«. I, nema sumnje, sada će u njih početi, i već su i počele posle nedavnih ratnih neuspeha, kavge većih razmera. I svi ti sanjari će početi u sebi, a možda i naglas, da grde Ruse i da govore kako je sva nevolja došla zbog Rusa... Ali neće proći mnogo vremena — uslediće spasonosna reakcija: jer, svi ti, sada toliko surevnjivi, Srbi — ipak su vatreni patrioti. Setiće se oni Rusa palih u borbi, koji su položili svoje živote za njihovu zemlju. Rusi će otići, ali će ostati velika ruska ideja. Veliki ruski duh će utisnuti tragove u njihovim dušama — iz ruske krvi koja je za njih prolivena rodiće se i njihova hrabrost. Shvatiće oni jednoga dana da je ruska pomoć bila nekoristoljubiva, niko od tih Rusa koji su dali život za njih nije ni pomišljao da ih osvoji!

Ali, sve to ne bi trebalo da nas odvaja od Slovena. Postoje dve Srbije — Srbija viših krugova, nestrpljiva i bez iskustva, koja još nije živela pravim životom i koja još nije pokazala svoju akciju, ali koja već strasno mašta o budućnosti, ona već ima svoje partije i zna za intrige koje ponekad dobijaju takve razmere (sve zbog onog pomanjkanja iskustva) kakve ne možemo sresti ni u nacijama koje su mnogo starije, veće i kudikamo samostalnije nego što je Srbija. Ali, uporedo s tom »gornjom« Srbijom, koja tako žuri da živi životom političke nacije, postoji i ona narodna Srbija koja jedino Ruse smatra svojim izbaviocima, svojom braćom, ona ruskog cara gleda kao svoje sunce, ona voli Ruse i veruje im. Nemogućno je sve to izraziti lepše nego što su to učinile *Moskovske službene novine* u vezi s tom stvari, neosporno naš najbolji politički list. Evo tih reči:

»Mi smo uvereni da se osećanja ruskog naroda prema Srbiji neće izmeniti posle uspeha onih intriga koje su neprijateljske i jednoj i drugoj strani... Srbi iz kneževine — to je narod ratara, miran narod koji je u toku dugotrajnog mira zaboravio svoje ratničke tradicije, i koji nije uspeo da, u zamenu za to, formira čvrstu nacionalnu svest koja je kohezioni činilac svake istorijske nacije. Najzad, Srbi iz kneževine se ne mogu ni nazivati narodom — to je samo jedan deo naroda, fragment koji nema organskog značenja. Ali, mi ne možemo da zaboravimo da su Srbi oduševljeno i jednodušno krenuli u pomoć svojoj braći po krvi, koju su zlotvori mučili... Ruski narod neće ostaviti Srbe u ovom teškom času po njih, krv Rusa koja je tamo prolivena je pokazala kako je iskreno bilo rusko učešće, koliko je bila junačka i nekoristoljubiva ruska žrtva, i koliko su besmislene neprijateljske insinuacije o tome da Rusija želi da izvuče nekakvu korist iz sadašnjeg položaja Srbije. Neka uspomena na hrabre Ruse koji su pali za Srbiju bude karika u onoj bratskoj ljubavi među ovim narodima koji su toliko bliski po krvi i veri«.

Na kraju ću reći: neka, neka smo mi Rusi ovoga leta pretrpeli, pored svih *nespokojstava*(?) čak i materijalne gubitke, ništa zato što smo potrošili, može biti, i desetak miliona na organizaciju i opremanje naše armije (što je, naravno, samo dobro), ali sama činjenica što su se u toku ove akcije pokazali naši *najbolji ljudi* — već sama ta činjenica, kažem, jeste takav rezultat koji se ni sa čim ne može porediti! O, kada bi svi narodi, čak i oni najveći i najprosvećeniji u Evropi, mogli sigurno i složno da utvrde koga bi trebalo ubrajati u svoje najbolje ljude — bi li onda Evropa i njeni narodi izgledali ovako kao sada?

III

NAJBOLJI LJUDI

Najbolji ljudi — ta tema zaslužuje da se o njoj kaže nekoliko reči. To su oni ljudi bez kojih ne može da živi ni jedno društvo, bez kojih ne može da

opstane ni jedna nacija, čak i pri najširoj jednakosti prava za sve. Postoje, prirodno, dve vrste *najboljih ljudi*: 1) oni kojima se ceo narod i nacija od svoje volje klanjaju, poštujući njihovu istinsku odvažnost i, 2) oni kojima se svi, ili bar mnogi u narodu, klanjaju zbog neke, da tako kažem, prinude, i koje ljudi, ako ih i smatraju »najboljim ljudima«, to čine nekako uslovno, ne kao da to ovi doista jesu. Protiv postojanja tog »uslovnog« reda najboljih ljudi, tih, da tako kažem, oficijelno priznatih najboljih ljudi u ime viših ciljeva poretka i čvrstine upravljanja — ne bi trebalo roptati: jer, ova vrsta »najboljih ljudi« nastaje prema istorijskim zakonima, i oni su postojali oduvek u svim nacijama i svim državama na svetu, i ni jedno društvo dosad nije uspelo da se organizuje i poveže u neku celinu bez neke slične vrste dobrovoljnog nasilja nad sobom. Svako društvo koje hoće da opstane i da živi mora obavezno nekoga da uvažava, i to kao društvo u celini, a ne onako — da svak čini kako mu se hoće. Pošto su najbolji ljudi one prve vrste, oni kojima se svi klanjaju zbog njihove odvažnosti, kojima se klanjaju iskreno — ponekad delimice neuhvatljivi jer su odveć idealni, teško ih je shvatiti, odlikuju se nastranostima i nekom originalnošću iako, spolja gledano, imaju običan izgled — u zamenu za njih stvara se ova *uslovna* vrsta najboljih ljudi koja ima neki vid zvaničnog pokroviteljstva: »Evo«, vele, »njih uvažavajte«. Ako se, pak, i ovi »uslovni« stvarno podudaraju s onim najboljim ljudima iz prve vrste (zbog toga, na primer, što svi oni iz prve vrste nemaju uvek onakav običan izgled), i ako su i oni zaista odvažni, u tom slučaju onda cilj je potpuno ostvaren — pa i udvostručen. Među takvim »najboljim ljudima« bili su u nas, na početku, ljudi iz kneževskih »družina«, zatim boljari, sveštenstvo (ali samo viši kler), pa čak i neki poznatiji trgovci — ovih poslednjih je bilo najmanje. Valja znati da su ovi najbolji ljudi u nas, kao i svuda, to jest u Evropi, uvek na kraju stvarali čvrst kodeks strogih pravila o odvažnosti i časti, pa iako se taj kodeks često razilazio s narodnim shvatanjima i bio uslovan, tako kažemo, on je u nekim tačkama bio na veoma visokom nivou. »Najbolji« čovek je umirao za otadžbinu, na primer, ako se samo i takva žrtva od njega zahtevala, i on je umirao stvarno vođen osećanjem časti, »jer će nevolja rodu mojemu biti velika« — i, naravno, sve je to bilo neuporedivo bolje nego ono osećanje prava na nečasni postupak kad čovek u trenutku opasnosti baca sve i ostavlja svakoga i beži da se nekud skrije: »neka«, veli takav, »sve propada, samo da ostanem čitav, i moja koža«. Tako je u nas bilo od davnina, i valja znati da su se u nas, veoma često, oni uslovno najbolji ljudi izjednačavali s onim stvarno najboljim

ljudima u svojim idealima — u narodnim idealima, znači. Naravno, ne u svemu i ne u celini, ali barem se može pouzdano tvrditi da je u nas u davna vremena bilo neuporedivo više jedinstva boljara i ruskog naroda nego svuda u Evropi u to isto vreme — između tirana-pobednika, viteza i onih pobeđenih, ljudi iz naroda.

Ali, odjednom je u naših najboljih ljudi došlo do neke radikalne promene: svi najbolji ljudi su, po carevoj zapovesti, bili razvrstani u četrnaest razreda, jedan iznad drugog, kao u stepenicama, s imenom »klasa«, tako da smo dobili tačno četrnaest klasa ljudske odvažnosti s nemačkim nazivima. Te izmene u svom daljem razvoju delimice nisu postizale svoj prvobitni cilj s kojim su počele, jer su nekadašnji »najbolji ljudi« odmah sami zauzeli i popunili onih četrnaest »klasa«, i umesto boljara počeli su da se nazivaju plemstvom, ali delimice je takva izmena i postigla cilj jer — izmene su omogućile da se sruše nekadašnje barijere. Došlo je do priliva novih snaga iz društvenih nižih slojeva ili, prema našoj terminologiji, iz demokratskih slojeva — posebno iz redova bogoslova. Taj priliv je doneo mnogo živih i plodotvornih snaga najboljim ljudima, jer su došli sposobni ljudi koji imaju nova gledišta, ljudi obrazovani u najvećoj meri za ono vreme, iako su, istina, to bili ljudi koji su veoma prezirali svoje poreklo — ljudi koji su žudeli da se što pre, pomoću zvanja i činova, pretvore u čistokrvne plemiće. Valja imati na umu da se, osim bogoslova, veoma mali broj onih iz redova trgovaca i ljudi iz naroda podigao do »klase« najboljih ljudi, i plemstvo je ostajalo i dalje na čelu nacije. Ta kategorija ljudi je bila dobro organizovana, i dok su novac, svojina, kesa zlata suvereno vladali u celoj Evropi, dok je sve to tamo bilo smatrano nečim najdragocenijim, nečim što valja u najvećoj meri uvažavati u ljudi, u nas u Rusiji — mi se toga još sećamo — general je, na primer, bio toliko cenjen da je i najbogatiji trgovac smatrao velikom čašću ako može da ga pozove sebi na večeru. Pre kratkog vremena, čitao sam jednu zgodu u koju ne bih nimalo mogao da verujem kad ne bih znao da je to cela istina, o jednoj dami Petrograđanki iz viših krugova koja je javno, pred svetom, na jednom koncertu, oterala s mesta iz fotelje jednu bogatu trgovkinju koja ima desetak miliona, zauzela je njeno mesto i još ju je pred svima izgrdila — i sve je to bilo pre nekih tridesetak godina! Uostalom, valja i to reći da su ti najbolji ljudi ojačali svoje pozicije i usvojili neka veoma dobra pravila: na primer, smatrali su da je gotovo *obavezno* da valja da steknu visoko obrazovanje, pa je ta kasta naših ljudi bila i najobrazovaniji naš svet, najprosvećeniji stalež u Rusiji, oni su bili

čuvvari i prenosioci ruske prosvećenosti, ma kakva ona bila. Ne bi trebalo zaboravljati da su ti isti bili i čuvvari i nastavljači onih pravila časti, i to prema evropskom šablonu, tako da su, na kraju, slovo i forma odneli prevagu nad iskrenošću sadržaja: bilo je mnogo časti, ali časnih ljudi je bivalo sve manje. I, eto, osobito krajem toga perioda, ceo taj stalež »najboljih ljudi« odvojio se od naroda što se tiče ideala, i počeli su da se otvoreno podsmevaju gotovo svim narodnim shvatanjima o »najboljim ljudima«. No, odjednom je došlo do kolosalnog prevrata, najvećeg koji je Rusija ikad osetila — ukinuto je kmetsko ropstvo, i došlo je do velikih i dubokih promena u svemu. Istina, onaj sistem od četrnaest klasa se sačuvao kakav je i bio, ali su se »najbolji ljudi« nekako uznemirili i pokolebali. Kao da je nekadašnji magični šarm prestao da deluje na masu, kao da je bio nekako izmenjen i pogled na ono što je »najbolje«. Istina, izmena je bila delimična i ne nabolje, pa i više od toga — došlo je do neke zabune u samom shvatanju toga »najboljeg«, no onaj nekadašnji način gledanja nije više zadovoljavao, i u svesti velikog i značajnog broja ljudi počelo se javljati i ovakvo pitanje: koga sada valja smatrati *najboljim* i, što je najvažnije, odakle bi trebalo da očekujemo pojavu takvih, gde da ih nađemo, ko će uzeti na sebe pravo da nekoga proglasi najboljim, i na osnovu čega? I je li uopšte nekome potrebno da to uzima na sebe? Jesu li, najzad, poznate te nove osnove, i kakve su to osnove na kojima sada valja ponovo nešto podizati?« Da, istina je, takva pitanja su se pojavila u mnogih...

IV

NA ISTU TEMU

Stvar je bila u tome što se od ranijih »najboljih ljudi« udaljilo ono pokroviteljstvo autoriteta, nekako se izgubila ona njihova oficijelnost. Tako je, za početak, makar bilo utešno to što se ona ranija kasta »najboljih ljudi« nije potpuno izgubila, istina, ali ona se barem nekako proširila i svako od

njenih članova sada — ako je hteo da sadrži onaj svoj raniji značaj — morao je, hteo ne hteo, da iz vrste onih »uslovnih« najboljih ljudi pređe u vrstu onih koji su prirodniji. Pojavila se divna nada da će upravo ovi »prirodniji«, malo-pomalo, zauzeti mesta koja su držali oni »najbolji«. Ali kako će se to ostvariti, razume se, to je i dalje bilo zagonetka. Uostalom, za mnoge uvažene ljude, vatrene liberale, tu i nije bilo nikakve zagonetke. U njih je sve bilo kao unapred napisano, neki među njima su tako i mislili — sve je već postignuto, i »prirodni čovek«, ako još i nije zauzeo to prvo mesto u društvu, danas-sutra će ga, eto, čim se malo više razdani, obavezno zauzeti... No, razboritiji ljudi nisu prestajali sa svojim pitanjima u vezi s ovom temom: »Ta ko su ti »prirodni« ljudi? Zna li neko kako se oni sada zovu? Nije li, naprotiv, u nas njihov ideal konačno izgubljen? Gde sada naći opštepriznatog »najboljeg čoveka«? Šta i koga valja sada celo društvo da uvažava, koga valja da podražava?«

Sve se to, može biti, nije čulo doslovno ovako, u ovakvim izrazima, i baš u obliku ovakvih pitanja; međutim, nema sumnje, naše je društvo proživelo ovakva »uzbuđenja«, u ovom ili onom obliku. Oduševljeni i ushićeni ljudi dovikivali su skepticima da je »novi čovek« tu, pronađen je, zna se ko je, dat je. Najzad su rešili da je taj »novi čovek«, jednostavno, obrazovani čovek, čovek »nauke«, *bez ranijih predrasuda*. Veoma veliki broj ljudi nije mogao da prihvati ovakvo mišljenje, i to zbog veoma jednostavnih razloga: obrazovan čovek nije obavezno pošten, nauka još ne jemči za odvažnost čoveka. U tom momentu opšteg kolebanja i neodređenosti, neki su pokušali da predlože i ovo: nije li, bolje — vele oni — obratiti se narodu i okrenuti se njegovim načelima? Ali, već sam izraz »narodna načela« je već odavno mnogima postao odvratna, mrzak; uz to, i sam narod posle oslobođenja nije nekako mnogo pohitao da se pokaže s najbolje strane, tako da je pokušaj da se u njemu nađe odgovor na ovakva pitanja već bio nešto sumnjivo. Naprotiv, stizali su glasovi o neredu koji se zacario, o raspuštenosti, o rakiji koja se peče od žita, o neuspelim pokušajima uvođenja samouprave, o kulacima i gulikožama koji su došli na mesto nekadašnjih spahija i, najzad, o Jevrejinu. »Najumniji« među piscima su čak tvrdili da kulak i gulikoža caruju u narodu, da ih povrh svega i sam narod prima za istinske »najbolje ljude« među svetom. Pojavilo se, čak, najzad i jedno potpuno liberalno, i u najvećoj meri liberalno, gledište prema kojem naš narod sada i *nije kompetentan* za stvaranje tog ideala najboljeg čoveka, pa ne samo što nije kompetentan, nego on ne može ni da učestvuje u podvigu takve vrste, nema za

to snage — njega i samog prvo valja opismeniti, prosvetiti, podići, otvoriti mu škole i drugo. Valja znati da su se mnogi skeptici našli u ćorsokaku, i nisu znali šta da odgovore na ovo...

Ali, na pomolu je bila nova bura, nastupala je nova nevolja — »kesa sa zlatom«! Na mesto ranijih »uslovnih najboljih ljudi« stala je nova *uslovnost* koja je, gotovo odjednom, dobila ogromne razmere. O, naravno, zlatne kese je bilo i ranije: ona je postojala i ranije, recimo u obliku nekadašnjih trgovaca-milionera, ali nikad nije bila tako visoko uzdizana i nikad nije imala ovakve razmere kao što primećujemo u poslednje vreme. Nekadašnji naš trgovac, bez obzira na onu ulogu koju je svuda u Evropi imao milion i kapital — u nas je imao, poređenja radi rečeno, dosta skromno mesto u društvenoj hijerarhiji. Valja reći istinu — on nije više ni vredeo. Ogradiću se unapred — govorim samo o bogatim trgovcima, većina drugih koji još nisu bili iskvareni bogatstvom živela je kao oni tipovi Ostrovskeg i, može biti, bilo je i onih koji su živeli i gore, ako hoćemo da upoređujemo, a što se tiče onih sitnih i najsitnijih trgovaca — oni su po načinu života u svemu bili slični običnom narodu. No, što se ranije trgovac više bogatio, postajao je gori. U suštini, to je bio onaj raniji mužik, samo sada iskvaren. Nekadašnji trgovci-milioneri delili su se na dve kategorije — na one koji su i dalje zadržavali bradu bez obzira na svoje milione i koji su živeli u velikim privatnim kućama, bez obzira na ogledala i parkete, u velikoj meri na svinjski način i u moralnom i u fizičkom smislu. Ono najbolje u njih — to je bila njihova ljubav prema zvonima i prema grlatim đakonima. No, bez obzira na takvu ljubav, oni su u moralnom smislu bili odvojeni od naroda. Teško je zamisliti što je u moralnom smislu manje slično nego što su narod i poneki fabrikant-milioner. Ovsjanikov je, kad su ga nedavno otpremali u Sibir preko Kazana, odbacivao od sebe, kažu, nogama kopejke koje mu je narod bacao, u znak milostinje, pravo u kola: to je krajnji stepen moralnog raskida s narodom, potpuno odsustvo i najmanjeg smisla i razumevanja za narod i njegov duh. I nikad narod nije bio u većem ropstvu nego što je bio u fabrikama nekih od ove gospode! Druga kategorija trgovaca-milionera odlikuje se, pre svega, frakovima i izbrijanim podbracima, divnim evropskim izgledom svojih kuća, oni vaspitavaju svoje kćeri, uče ih francuskom i engleskom, nabavljaju im klavir, takvi često imaju i orden za velike zasluge, neobično se kočopere nad svim što je niže od njih, takvi preziru običnog generala i ne pozivaju ga »na ručak«, ali ti isti su neobično ponizni pred dostojanstvenicima kojima su potčinjeni, naročito su velike

udvorice ako im se da prilika, i ko zna kakvim sve nastojanjima i moljakanjem — ako nekog sličnog mogu da pozovu na večeru koju će, razume se, samo zbog takvoga i prirediti. Ta nastojanja da se nekome priredi takav ručak postala su u nekih životni program. To se očekivalo: gotovo zbog toga je milioner i živeo na svetu. Po sebi se razume, taj nekadašnji trgovac-bogataš se svome milionu molio kao Bogu — milion je u njegovim očima bio sve, on ga je istrgao iz siromaštva, obezbedio mu je ugled. U ogrubeloj duši tog »iskvarenog mužika« (jer on je to i dalje bio, bez obzira na sadašnji frak) nikad se nije mogla roditi neka misao i neko osećanje koji bi ga, makar na trenutak, u njegovoj svesti mogli podići iznad tog njegovog miliona. Razume se, bez obzira na spoljašnji sjaj, porodica tog trgovca je živela bez ikakvog obrazovanja. Milion ne samo što nije bio od pomoći za obrazovanje nego, naprotiv, bio je u ovakvom slučaju glavni uzrok neznanju: neće sin takvoga milionera ići da studira na univerzitetu kada i bez ikakvog učenja može da ima sve što hoće, utoliko pre što svi ti sinovi milionera, prema svojim mogućnostima, uspevaju da sebi obezbede i plemićke titule. Osim pokvarenosti još od malih nogu i najnaopakijih predstava o svetu, otadžbini, časti, dužnosti — bogatstvo ništa drugo ne nudi duši te omladine koja je otrovana sladostrašćem i nasiljem. Deformacija pogleda na svet dostigla je čudovišne razmere, iznad svega je isticano ubeđenje koje je imalo snagu aksioma za mladog čoveka: »Novcima sve mogu da kupim, počasti, uvaženja, mogu svakoga da potkupim, mogu iz svega da se otkupim«. Teško je predstaviti sebi ovu okorelost srca mladoga čoveka koji je odrastao u jednom od tih bogatih domova. Iz taštine, i da ne bi bio mimo drugih, takav je milioner znao, ako hoćete, ponekad da žrtvuje i poveliku sumu u korist otadžbine, na primer u slučaju velikih nedaća po nju (iako se takav slučaj dogodio samo jednom, i to 1812. godine) — ali on je priloge davao samo u obliku nagrada, i ostajao je uvek spreman, u svakom momentu svog života, da se udruži s prvim Jevrejinom koji mu se u blizini nađe, i da tako proda sve i svakoga, samo ako iz toga može da izvuče nekakav profit; patriotizam, osećanje građanske dužnosti nećete sresti u srcima takvih ljudi.

O, razume se, ja govorim samo o našem ruskom trgovcu-milioneru samo u značenju kaste. Izuzetaka ima uvek i svuda. Može se i u nas naići na trgovce sa solidnim evropskim obrazovanjem, koje krasi vrli građanski podvizi; no, među milionerima ih je ipak bilo veoma malo, čak ih možemo na prste prebrojati; kasta ne gubi svoje karakteristike kao kasta zato što postoje izuzeci.

I, evo, oni vidici koje je imao nekadašnji trgovac odjednom se neobično proširuju u naše vreme. Oni sada obuhvataju i evropskog špekulanta koji je kao pojava, do tada u Rusiji, bio nešto nepoznato; tu je odmah i berzanski igrač-hazarder. Današnji trgovac više ne mora da poziva poznatu »ličnost« na ručak, ne mora da joj priređuje balove, on se s njima svojata i bratimi na berzi, u akcionarskom društvu, u banci koja je stvorena za takve ličnosti; on je već sada i sam ličnost, osoba. Što je najvažnije, on je sada video da se nalazi na visokom mestu, na onom mestu koje je u Evropi određeno za milionere, zvanično kao nešto što se po sebi razume — i, naravno, on ne sumnja više u sebe, on smatra da je upravo dostojan takvoga mesta. Rečju, on se sada sve više i sam uverava, i to najbezazlenije, da je on onaj »najbolji« čovek na svetu koji je sada tu u zamenu za one nekadašnje ljude kojih više nema. No, buduća nevolja nije u tome što on misli tako glupo, nego u tome što i drugi (i to ne mali broj njih) počinju isto tako da misle. Kesa se u *užasno* velike većine smatra nečim najlepšim. Mnogi će se, naravno, usprotiviti ovakvim bojaznima. Ali, činjenica današnjeg klanjanja toj kesi s novcima je danas ne samo neosporna nego je, po svojim strašnim razmerama, nešto bez presedana. Ponoviću još jednom: u nas su i ranije znali moć kесе, ali nikad kao danas ljudi u Rusiji nisu verovali da je ta kesa nešto najuzvišenije na svetu. Prema današnjem zvaničnom razvrstavanju ljudi u Rusiji, kesa nekadašnjeg trgovca nije mogla da prevagne nad činovnikom iz društvene hijerarhije. A danas čak i ona ranija hijerarhija, čak i bez neke prinude sa strane, reklo bi se, sama se povlači u drugi plan pred tako ljubaznim i divnim »uslovom« najboljeg čoveka »kome su tako dugo i toliko neopravdano bila uskraćivana njegova prava«. Današnji berzanski moćnik može da najmi svoje pisce, oko njega se uvija advokat: »Ta mlada škola prepredenosti uma i osiromašenja srca i osećanja, škola koja kvari svako zdravo osećanje prema potrebama, škola najraznovrsnijih posezanja koja se odlikuju bestidnošću i koja prolaze nekažnjeno, posezanja koja traju i održavaju se uporno po meri i zakonima ponude i potražnje« — ta mlada škola je veoma po volji današnjem berzanskom moćniku, ona njemu već peva ode. O, nemojte pomisliti da ja to aludiram na »slučaj Strusberg«: advokati koji su u toj aferi svoje klijente »uhvaćene na delu« proglasili idealnim ljudima, koji su tim ljudima pevali himne kao »najboljim ljudima u celoj Moskvi« (upravo u tom smislu) — grdno su se prevarili. Oni su pokazali da su i sami ljudi bez imalo ličnog ubeđenja, čak bez stava i osećanja mere, a što u nas igraju ulogu »evropskih talenata« — to imaju da zahvale onoj igri

oko nezaslužene dobiti. Doista, oni su slični diplomatima — zahtevaju što je moguće više da bi dobili najviše od *minimuma*: »Oni nisu samo pravednici — oni su sveci«! Kažu da je među gledaocima u jednoj prilici bilo i povika. No, advokati pre svega nisu diplomati; takvo poređenje je po svojoj suštini neistinito. Mnogo je, i te kako mnogo tačnije, ukazujući na klijenta, zapitati onako kao u Jevanđelju: »Gospodo porotnici, ko je od vas bez greha...?« O, ja ne kažem ništa protiv presude: presuda je pravična — ja se tome klanjam, ona je i trebalo da bude izrečena, pa makar bila u pitanju jedna jedina banka. Karakter slučaja je bio takav da je presuda »društvene savesti«, izrečena toj nesrećnoj Moskovskoj kreditnoj banci »uhvaćenoj na delu«, bila u isto vreme i svim našim bankama, celokupnoj berzi, svim berzanskim moćnicima, iako ovi još nisu zatečeni na delu — ta nije li to svejedno? Ko je bez greha, bez takvoga greha, molim, makar na savesti? Neko je već pisao da su ih blago osudili. Ograđujem se, ja ne mislim na Landaua: on je doista kriv zbog nečeg nesvakidašnjeg, i ja neću da ulazim u to, ali Danijel Šumaher, koji je osuđen zbog »prevare«, Boga mi, on je strogo, užasno strogo osuđen. Zapitajmo se u srcima svojim — ko je taj među nama koji ne bi mogao da učini nešto slično? Nije potrebno priznavati otvoreno, ali tako u sebi valja o tome pomisliti. No, živela pravda — sve smo ih ipak upecali! Evo vam — reći će — za ovo naše pokvareno vreme berze, evo vam zato što smo i mi svi egoisti, evo vam stoga što svi mi imamo takve podle materijalističke pojmove o životu i sreći u životu, evo vam zbog naših naslađivanja, zbog našeg niskog i kukavnog osećanja samoodržanja!!« Da, osuditi makar jednu banku — to je korisno zbog naših grehova... |

No, Bože moj, kud sam se ja zaputio? Zar i ja da pišem o »slučaju Strusberg«? Dosta o tome, potrudiću se da skratim. Ja sam jedino govorio o »najboljem čoveku«, i hteo sam samo da pokažem da se ideal takvog čoveka u nas počeo gubiti, ideal onog »prirodnog« čoveka. Staro se trošilo i istrošilo, novo se tek priviđalo u mašti, a u stvarnosti i pred našim očima pojavljivalo se nešto odvratno, nešto što se tako brzo razvija kako se to dosad u Rusiji nije nikad videlo. Privlačnost pripisivanja toj novoj sili, toj zlatnoj kesi, počela je da izaziva zebnju u nekim srcima, čak strah u nekim srcima sklonim sumnjičenju, strah za budućnost, pa makar to bio i strah zbog našeg naroda, na primer. O, mi iz viših slojeva, mi bismo se, recimo, i mogli oduševiti idolom, pa ipak mi ne bismo propali bez traga: nije uzalud svetlela nad nama, u toku dvesta godina, buktinja prosvećenosti. Mi smo naoružani snagom prosvećenosti, mi ćemo umeti da dočekamo čudovište.

Nismo li, baš u momentu najprljavije korupcije, upecali i samu Moskovsku kreditnu banku! Ali narod, naš stomilionski narod, »ta inertna, pokvarena i bezosećajna masa« u koju se već zavukao Jevrejin — šta će taj narod suprotstaviti čudovištu koje mu se približava, tom materijalističkom čudovištu koje ide na njega u obličju zlatne kese? Možda svoju nevolju, svoje prnje, svoje dažbine i nerodice, svoju odvratnu rakiju od žita, svoje šibe? Mi smo se bojali da on ne padne pred moćnom silom zlatne kese, da neće proći ni' jedan naraštaj — a on će ponovo pasti u ropstvo koje će biti teže od ranijeg. I da se neće potčiniti tome samo silom, nego i onako po svojoj volji, moralno. Mi smo se upravo plašili da će taj narod pre ostalih reći: »To je, evo, najvažnije, u ovome je sila, ovde se može naći mira, tu je sreća! Svemu ću se ovome pokloniti, i za ovim ću poći«. Evo, trebalo se bojati zbog takvih stvari, barem za dugo vreme, da će to potrajati. Mnogi su se počeli pitati — i odjednom...

To *odjednom* dogodilo se ovoga leta, ali ja ću razgovor o tome ostaviti za naredni broj *Dnevnika*. Želeo bih da govorim o tome bez »humora«, onako od srca, i *sasvim jednostavno*. Ono što se dogodilo ovoga leta je toliko uzbudljivo i lepo da izgleda prosto neverovatno. Neverovatno zato što smo mi već bili odmahnuli rukom na taj narod, već smo bili rekli da je on nekompetentan da kaže reč povodom toga: naime, kakav bi trebalo da bude ruski primer »najboljeg čoveka«. Mi smo mislili da je već ceo organizam zatrovan materijalnim i duhovnim razvratom, mi smo mislili da je narod zaboravio svoja duhovna načela, da nije uspeo da ih sačuva u svom srcu — mislili smo da je u nevolji, u razvratu izgubio ili upropastio sliku svojih ideala. I odjednom, cela ta »jednoobrazna i inertna masa« (prema mišljenju naših pametnjakovića, naravno) koja živi u svojoj stomilionskoj veličini na prostranstvima od mnogo hiljada »vrsta«, neprimetno i gotovo nemo u nemoći da nešto kaže ili da se u nekom pravcu pokrene kao nešto večno, stihijno i mudro — odjednom se budi cela ta Rusija, ustaje i krotko ali odlučno izgovara na sav glas pred svima svoju divnu i veliku reč... I više od toga, Rusi se prihvataju svojeg putničkog štapa i kreću u gomilama na stotine, praćeni hiljadama ljudi, u nekakav novi krstaški rat (baš tako već nazivaju taj pokret; Englezi su prvi uporedili ovaj ruski pokret s krstaškim ratom) u

Srbiju u pomoć nekakvoj braći, jer su dočuli da su tamo braća njihova mučena i ugnjetavana. Stari otac, vojnik-veteran, umesto da živi u miru, grabi oružje i kreće pešice pitajući za put, hiljadama vrsta daleko, da se bije s Turčinom zbog braće svoje, i vodi sobom svoju devetogodišnju kćerkicu (to je istinit događaj): »Naći će se među braćom hrišćanima ko će na nju pripaziti dok ja budem išao u boj« — odgovara on na pitanja o njoj — »a ja ću poći da poslužim stvari u ime Boga«. I odlazi... I takvih primera je bilo na hiljade! I recite mi, ko bi ranije, recimo još zimus, mogao da poveruje da se u nas može dogoditi — ne bismo verovali da je mogućan ovaj »krstaški rat« doista i na javi, kako je počeo (koji se nikako još nije završio). Čak i sada, kad se to zbiva na javi, čovek pokatkad sebe i nehotice pita: »Kako je to moglo da se desi, kako se zbilo ovo što niko nije očekivao?« Na sav glas je odjeknulo širom ruske zemlje, jasno se čula reč koja kaže u šta verujemo, šta poštujemo, koje ljude smatramo »najboljim ljudima«. Eto, ta pitanja: »Kakvi su to ljudi, kakvi su se ideali ukazali« — ja to odlažem za sledeći broj *Dnevnika*. U suštini, ti ideali i ti »najbolji ljudi« se sada zapažaju i na prvi pogled: »najbolji čovek« prema narodnoj predstavi je onaj čovek koji se ne klanja pred sablaznima materijalnih blaga, koji se neprestano trudi na njivi Božjoj, koji voli istinu i kad se to od njega zahteva on je spreman da joj posluži žrtvujući dom, porodicu, pa i svoj život. Hoću da istaknem da mi, ljudi obrazovanijih slojeva, sada imamo razloga za veliku nadu, nije potamnio lik »najboljeg čoveka« u Rusiji, naprotiv, zablistao je još sjajnije — i onaj ko ga objavljuje, pokazuje i prenosi, to je upravo naš prosti ruski narod kojega smo mi, u našoj prosvećenoj oholosti i prostodušnom neznanju, proglasili »nekompetentnim«. Hteo bih da pokažem na koji način bi želje i zahtevi naše »kulture« mogli, čak i sada u vezi s tim »najboljim čovekom«, da se potpuno slože s onim kako to narod vidi, bez obzira na to što je forma kojom narod izražava svoju predstavu o tom čoveku naivna i jednostavna. Nije važna forma, nego sadržina (iako je i forma lepa). Sadržina nije, dakle, sporna. Eto, zbog toga se možemo predati radostima novih nada — naš horizont je vedriji i jarko blista naše novo sunce... I kada bi samo moglo da bude i tako da se svi mi složimo s narodom u tome koga od sad valja smatrati »najboljim čovekom« — sadašnje leto bi, može biti, značilo početak novog perioda ruske istorije.

NOVEMBAR

KROTKA

(Fantastična priповest)

OD PISCA

Molim čitaoce da mi oprostе što ću ovoga puta, umesto *Dnevnika* u njegovoj uobičajenoj formi, ponuditi samo jednu priповest. Ja sam bezmalo mesec dana bio zaokupljen samo ovom priповešću. U svakom slučaju, neka mi čitaoci to ne prebacuju.

A sada o samoj priповesti. Nazvao sam je »fantastičnom« iako je smatram sasvim realnom. No, tu doista ima fantastičnog, naročito u obliku priповesti, i osećam potrebu da najpre to objasnim.

Stvar je u tome što ovo nije ni usmena priповest, niti kakav zapis. Zamislite muža čija je žena izvršila samoubistvo skočivši, pre nekoliko sati, s prozora, i sada leži na stolu. On je zbunjen, nije još uspeo da pribere svoje misli. Ide iz sobe u sobu i nastoji da pronađe nekakav smisao svemu što se dogodilo, hoće »da skupi sopstvene misli u jednu tačku«. Pored ostalog, on je stari hipohondar, od onih što sami sa sobom razgovaraju. Evo, on i sada sam sa sobom razgovara, kao da prepričava događaj, i nastoji da pronikne u njegovu suštinu. Bez obzira na, spolja gledano, nekakav logični red reči, on

često protivreći sebi i u samoj logici i u osećanjima. U isti mah sebe i pravda i okrivljuje i upušta se u nekakva nevažna objašnjavanja: tu je i grubost u pomislima, u srcu, i duboko osećanje. I, malo-pomalo, on doista proniče u suštinu stvari i uspeva da skupi svoje misli »u tačku«. Ceo niz razbuđenih sećanja ga najzad snažno privlači i približuje istini: istina neodoljivom snagom krepí njegov um i njegovo srce. Na kraju je ton pripovesti nešto izmenjen, opet postaje nekako nesređen, kao na početku. Istina se jasno pokazuje ovom nesrećniku, sasvim određeno — barem njemu samom.

Evo, to je tema. Razume se, pripovest traje nekoliko časova, s prekidima i dodavanjem, i veoma raznovrsno po formi: muž čas razgovara sa samim sobom, čas se obraća nekom nevidljivom slušaocu, nekakvom sudiji. To, u stvari, uvek tako i biva. Kada bi sve to mogao da čuje i sve zapiše, recimo, stenograf, to ne bi bilo baš tako doterano i obrađeno kao što sam ja učinio, ali, bar se meni tako čini, onaj psihološki tok bi ostao isti. Evo, tu pomisao da stenograf sve zapiše (a ja bih posle toga doterao zapisano), ja u ovoj priči nazivam nečim fantastičnim. Sličnih stvari je već bilo u umetnosti: Viktor Igo je u svom remek-delu *Poslednji dan osuđenog na smrt* koristio upravo takav postupak — istina, ne uz pomoć stenografa — on je dopustio i nešto neverovatnije: prepostavio je da onaj ko je osuđen na smrt može (i ima vremena) da vodi dnevnik ne samo o svom poslednjem danu nego i o poslednjem času, pa i o doslovno poslednjem svom trenutku. Ali, da nije bilo takve mašte, ne bi bilo ni dela — najrealističnijeg, najistinitijeg koje je napisao.

GLAVA PRVA

I

KO SAM BIO JA I KO JE BILA ONA

...Dok je ona tu — sve još nekako ide: prilazim i svaki čas je gledam, kad je pak sutra budu odneli — kako ću ja sam ostati? Sada je u sobi na stolu, sastavili smo dva mala stola, a sanduk će sutra stići beo, beo i ukrašen napuljskim brokatom... uostalom, neću o tome... Jednako hodam i hoću sve to da shvatim. Evo, ima već šest časova kako pokušavam sve to da shvatim, i nikako ne uspevam da skupim misli u tačku. Stvar je u tome što ja sve hodam, hodam, hodam... Ovako je bilo. Ispričaću po redu (po redu!). Gospodo, ja nisam nikakav pisac, i vi to i sami primećujete, ali nije važno, ja ću ispričati onako kako ja to razumem!

Dakle, ako hoćete da znate, to jest da počnemo od početka, ona je u to vreme jednostavno svraćala do mene da založi stvari kako bi mogla da plati oglas u *Glasi*, u kome je javljala tako i tako, da je guvernantu, da pristaje da ide i u drugo mesto, pristaje da daje časove i kod kuće, i tako dalje. To je bilo u početku i ja je, razume se, nisam mnogo razlikovao od drugih: dođe kao i drugi i — već u tom smislu. A kasnije, počeo sam da je primećujem. Bila je mršava, plava, srednje visine, i kao da se nekako stidela (mislim da je i s ostalima bila takva i ja sam, naravno, za nju bio kao i svi drugi, bez obzira na moje zanimanje — onako kao čovek). Čim bi uzela novac, okretala bi se i odlazila. I sve tako, ćuteći. Drugi se pogađaju, kukaju i mole, cenjkaju se da dobiju više, ona ne, što dobije — to je... čini mi se, nešto se bunim... I

najviše su me začudile njene stvari: minduše srebrne a pozlaćene, jevtin medaljon — sve bez vrednosti, za pet para. Ona je i sama znala da te stvari nemaju neku cenu, ali ja sam po njenom licu primećivao da su to za nju čitave dragocenosti — i, stvarno, to je bilo sve što joj je ostalo od oca i majke — kako sam to posle saznao. Samo sam jednom dopustio sebi da se podsmehnem tim njenim stvarima. Zapravo, vidite, ja sebi tako nešto ne dopuštam, ja se s mušterijama ponašam džentlmenski: s malo reči, učtivo, ozbiljno. »Ozbiljno, ozbiljno i samo ozbiljno«. Ali, ona je sebi jednom dopustila da donese delove (doslovno delove) starog kožuha od zečje kože — ja nisam mogao da se uzdržim, i rekao sam nešto što je zvučalo kao podsmeh. Bože, kako je samo planula! Kako su se zapalile njene plave, krupne i brižne oči! Nije proslovila ni reči, pokupila je svoje »deliće« i, — otišla. Tada sam prvi put posebno uočio i pomislio sam o njoj nešto posebno, naime, nešto naročito. I sećam se još jednog utiska, ako hoćete onog najvažnijeg, koji je neka sinteza svega: to je bio utisak da je ona mlada, neobično mlada, kao da joj je četrnaest godina. Ali, tada joj je bilo još tri meseca pa šesnaest godina. Uostalom, nisam o tome hteo da govorim, nije ona sinteza u tome. Sledećeg dana došla je ponovo. Kasnije sam saznao da je ona nosila onaj kožuh i Dobronravovu i Mozeru, ali ti osim zlata ništa drugo ne primaju, nisu hteli ni da razgovaraju o tome.

Jednom sam primio od nje jedan izvajan, skupocen kamen (bio je sitan, bez neke vrednosti) i potom, razmislivši, i sam sam se čudio: osim zlata i srebra, i ja ne primam drugo, a njoj sam, evo, primio taj kamičak. To je bila moja druga pomisao na nju, toga se dobro sećam.

Tog puta je, vraćajući se od Mozera, donela i ćilibarsku muštiklu, to je za ljubitelje lepa stvarčica, ali za mene bez ikakve vrednosti, jer osim zlata i ja ništa ne primam. Ja sam je dočekao ozbiljno, jer je sada dolazila posle jučerašnjeg nesporazuma. Ozbiljnost moja — to je potpuna hladnoća. Pa ipak, pružajući joj dve rublje, nisam mogao da se uzdržim da joj ne kažem, pomalo kao u ljutnji: »Ovo samo za vas činim, to vam Mozer ne bi primio«. I reći *za vas* sam posebno naglasio, i to u određenom smislu. Bio sam pakostan. Ona ponovo planu čuvši ono *za vas*, ali je sada ćutala, novce je primila i nije ih bacila — eh, što ti je sirotinja! Ali, kako je samo planula! Bilo mi je jasno da sam je uvredio. A kad je ona izašla, ja sam se pitao: »Zar ova pobeda nad njom ne vredi dve rublje? He-he-he!« Sećam se, dva puta se tako zapitah: »Zar ne vredi? Zar ne vredi?« Smešio sam se i odgovarao sam potvrdno sebi na to. Tada sam se mnogo radovao. To nije bilo neko ružno

osećanje: sve sam namerno činio, s ciljem, hteo sam da je proverim, jer neočekivano sam počeo da pomišljam na nju. To je bila treća po redu moja pomisao na nju, naročite vrste.

... I, tada je sve počelo. Naravno, potudio sam se da saznam sve okolnosti zaobilazno, i očekivao sam njen ponovni dolazak s posebnim nestrpljenjem. Osećao sam već da bi trebalo uskoro da stigne. Došla je, i ja sam počeo da razgovaram veoma ljubazno, učtivo. Ja sam donekle vaspitan čovek, i imam svoje držanje. Hm — odmah sam primetio da je dobra, krotka. Ti dobri i krotki se ne opiru dugo, i iako nisu mnogo otvoreni ne umeju da izbegnu razgovor, odgovaraju škrto ali ipak odgovaraju i sve bolje i bolje, i ne smete se umoriti i posustati ako vam je s njima nešto potrebno. Naravno, sama ona mi nije tada ništa objasnila. Sve sam ja kasnije, iz *Glasa* i s drugih mesta, saznao. U to vreme, ona je uporno davala oglase, u početku je to bilo s nekim ponosom kao: »guvernanta je, pristaje da ide i u drugo mesto — uslove slati u pismu«, kasnije je bilo — »pristaje na sve« — i da poučava decu i da bude prijateljica, da vodi domaćinstvo, da neguje bolesnika, da šije, i tome slično! Naravno, ona je svakom oglasu uvek ponešto novo dodavala, i na kraju, kad je zapala u očajanje, tada je pisala — čak i »bez plate«, »za hleb samo«. Mesta nije našla! Tada sam ja odlučio, poslednji put, da je kušam — uzmem *Glas* i pokažem joj oglas: »Mlada osoba, sirotica bez igde ičega, traži mesto guvernante za malu decu, u prvom redu u starijem udovca. Rado će pomagati i u vođenju domaćinstva«.

— Evo, pogledajte, ova je danas izjutra dala oglas, a već uveče imaće mesto. Eto kako valja raditi!

Ona ponovo planu, oči joj se zažariše, okrenu se i odmah izađe. Meni se to sve veoma dopalo. Uostalom, ja sam već bio miran, i nisam imao ničega da se plašim, muštikle joj niko neće primiti, a i s muštiklama je bila pri kraju. Ali, evo je, tri dana posle toga, ulazi sasvim pobledela, uzbuđena — odmah mi je bilo jasno da joj se nešto desilo kod kuće i, doista — bilo se desilo... Odmah ću reći šta, ali prvo hoću da se prisetim kako sam je ono prvi put najednom zaslepio i kako sam postigao ugled u njenim očima. Ta namera mi se javlja sasvim neočekivano. Reč je o tome što je ona donela onu ikonu (odlučila se da donese...) — no, čujte samo! Eto, priповest sada počinje, sve dosad sam nešto brljao. Eto, stvar je u tome što bih želeo svega da se setim, svake sitnice, najmanje crtice! Moja je želja da misli skupim u tačku, i — nikako mi ne polazi za rukom, jer te crtice, te crtice...

Bila je to ikona Bogorodice. Bogorodica s detetom, domaća, kućna starinska ikona optočena ukrasima od pozlate, to je vredno — pa, jedno šest rublja vredi. Vidim — ta joj je ikona dragocena, zalaže je ne skidajući ukrase s nje. Ja joj kažem: bolje ukrase samo skinite i dajte, a ikonu vratite nazad, nekako je nezgodno — ipak je to ikona.

— Zar vam je to zabranjeno?

— Nije zabranjeno, nego tako, može biti vi i sami...

— U redu, skinite ih.

— Znae šta, neću da skidam ukrase, staviću je na moj ikonostas, — rekao sam porazmislivši malo, — neka stoji pored drugih, kraj kandila (kod mene je uvek, otkako sam otvorio zalagaonicu, gorelo kandilo) — a vi jednostavno uzmite ovih deset rubalja.

— Neću deset, dajte mi pet, ja ću je sigurno otkupiti.

— Šta, nećete deset? Ikona vredi, — dodadoh ja primetivši ponovo da su joj oči planule. Ona je ćutala. Pružio sam joj pet rubalja.

— Ne prezirite nikoga, i ja sam bio u takvoj nevolji, pa i u većoj, a to što sam sada na ovom mestu... to je posledica svega onoga što sam proživeo.

— Ah! Vi se to društvu svetite? Je li tako?, — prekide me ona neočekivano, s nekim zajedljivim osmehom u kome je, uostalom, bilo nečeg veoma nevinog (hoću reći, uobičajenog nečeg, jer ona se tada još nije razlikovala od drugih, sve je to učinila nekako naivnoj).

— Ah!, — pomislih ja, — ti si takva, tvoj karakter se pokazuje i s druge strane.

— Vidite, — dodao sam odmah u šali, a malo i nekako zagonetno: — ja... ja sam deo one celine koja želi da čini zlo dok, međutim, čini samo dobro...

Ona baci jedan brz pogled na mene, s nekom radoznalošću u kojoj je, uostalom, bilo nečeg sasvim detinjastog:

— Stanite... Odakle je takva misao? Otkud? To sam negde čula...

— Ne lupajte glavom, tim se rečima Mefistofel najavljuje Faustu. Jeste li čitali *Fausta*?

— Ne... ne baš pažljivo.

— Bolje recite da ga niste ni čitali. Trebalo bi da ga pročitate. Uostalom, ja ponovo na vašim usnama primećujem podrugljiv osmeh. Molim vas, nemojte mi pripisivati loš ukus — da želim, eto, da vam se predstavljam kao Mefistofel kako bih ukrasio svoju stvarnu ulogu vlasnika zalagaonice. Vlasnik zalagaonice ostaje to što je. To se zna, zar ne?

— Vi ste tako neobični. Ni na pamet mi ne pada da vam nešto slično kažem...

Ona je htela da kaže: nisam očekivala da ste vi toliko obrazovani — ali nije kazala, ja znam da je baš tako pomislila — tada sam je bio veoma ganuo, verovatno.

— Vidite, — rekao sam, — nema oblasti u kojoj se ne bi moglo činiti dobro! Naravno, ne govorim ovo o sebi jer ja, verovatno, ništa osim lošeg ne činim, no, eto...

— To je prirodno, na svakom mestu može da se čini dobro, — reče ona i pogleda me brzo i pronicljivim pogledom, — i to, da, baš na svakom mestu, — dodade ona brzo. O, sećam se, svih se tih trenutaka sećam! Hoću da kažem da kad ta omladina, ta naša draga omladina, hoće nešto pametno da kaže, nešto pronicljivo, ona načini iskren i naivan izgled lica kao da kaže: »Eto, vidiš, ja govorim pametno i pronicljivo ne iz sujete, kao ostali« — a vidiš da ona sama sve to veoma ceni, poštuje to, veruje u to i misli da i vi sve to, isto kao i ona, poštuju. O, iskrenosti! S njom se odnosi pobeda. I kako je samo bila divna ta iskrenost u nje!

Svega se sećam — ništa nisam zaboravio. Čim je ona izašla, ja sam doneo odluku. Istog dana sam krenuo za obaveštenjima, saznao sam sve o njenom životu, o njenom sadašnjem životu — o onom minulom sam već znao od Lukerije koja je u to vreme služila u njih, a ja sam je već bio pridobio za sebe. To je bio užasan život da ja ne mogu da pojmem kako je ona još mogla da se smeje onako kako se smejala pre nekoliko dana, kako je mogla da se onako raspituje o Mefistofelovim rečima — kako je bilo moguće živeti s takvim užasom. No, omladina je omladina. Tako sam tada razmišljao o njoj, ponosno i radosno, jer u tome je bilo mnogo velikodušnosti: nije važno što smo na rubu propasti, veličanstvene reči Geteove blistaju. Omladina je uvek velikodušna, i neka je to makar i malo i ne onako kako bi i koliko bi trebalo da bude. Zapravo, ja to govorim o njoj, samo o njoj. I, što je najvažnije, ja sam već tada gledao na nju kao na svoju, više nisam sumnjao u svoju

nadmoć nad njom. Znae, tako je zanosna takva pomisao — kad više nemate sumnji u vezi s nečim sličnim.

Ali, šta je meni ? Ako ovako nastavim, kada ću uspeti sve da skupim u jednu tačku? Brže, brže — nikako o tome nije reč, o, Bože!

II

BRAČNA PONUDA

Ja ću taj njen ceo »život«, o kojemu sam sada saznao, izložiti ukratko: i otac i mati su joj umrli odavno, ima tome tri godine, i ona je ostala da živi u svojih loših tetaka. Zapravo, malo je za njih reći da su loše. Jedna je udovica s velikom porodicom od šestoro dece, sve jedno drugom do uveta, a druga je stara devojka, vrlo odvratna. Obe su odvratne. Otac joj je bio sitni činovnik, pisar, i jedva je doterao do počasne plemićke titule, rečju — sve to ide meni naruku. Ja mu dođem kao neko iz viših krugova: ja sam, ipak, rezervni kapetan druge klase u jednoj odličnoj jedinici, rođeni sam plemić, čovek svoj, i tako dalje... A što se tiče zalagaonice, tetke bi na to trebalo da gledaju samo s poštovanjem. Bila je u tetaka u ropstvu tri godine, a ipak je položila i neki ispit — uspela je, namučila se dok ga nije položila uz onaj svakodnevni mučni posao — a to već nešto znači u tom njenom napredovanju prema nečem višem i plemenitijem! Zbog čega sam ja hteo da se oženim? Uostalom, dovraga to o meni, kasnije ćemo o tome... I zar je o tome reč! Ona je poučavala tetkinu decu, šila je i rublje, i na kraju ne samo rublje nego je, onako s bolesnim grudima, i podove ribala u kući. Osim toga, tetke su je tukle, prebacivale su joj zbog svake korice hleba. Na kraju su htele i da je prodaju. Pfuj! Izostaviću pojedinosti. Ona mi je kasnije sve do tančina ispričala. Sve je to tokom cele godine posmatrao sused, debeli dućandžija, ali ne od onih običnih dućandžija koji je imao dva dućana. On je već bio prevario dve žene, i sada je tražio i treću, i našao ju je: »Tiha je« — veli — »odrasla je u bedi, a ja se, eto, zbog ovih svojih siročića i ženim«. Imao je,

stvarno, siročiće. Postao je nekako pitom, počeo je da pregovara s tetkama, a njemu je pedeset godina — ona da poludi od muke. I tada je počela češće da svraća do mene, zbog onih svojih oglasa u *Glasu*. Najzad je počela da preklinje tetke da joj daju bar malčice vremena za razmišljanje. Dale su joj, tako, malčice vremena, više nisu ni htele, jedan trenutak, ostalo su zakinule: »I same nemamo šta da žderemo, i bez nje«. Ja sam to sve već znao, i istoga dana posle onog susreta izjutra, doneo sam odluku. Tada je uveče svratio i dućandžija i doneo iz dućana funtu bombona od pedeset kopejaka; ona je sedela s njim, a ja sam pozvao Lukeriju iz kuhinje i rekao sam joj da skokne do nje da joj samo kaže da sam ja na kapiji i da imam nešto da joj kažem, nešto veoma važno. Bio sam zadovoljan takvim svojim stavom. Uopšte, celog tog dana sam zadovoljan sobom.

Tu, na kapiji, ja sam joj, već zbunjenoj samim tim što sam je pozvao, i tako, pred Lukerijom rekao da smatram srećom, čašću... Drugo: neka se ne čudi takvom mom stavu, na kapiji je »iskren čovek koji dobro zna kako stvari stoje«. Ja nisam lagao da sam iskren. No, dovraga i s tim. Ja sam govorio ne samo vešto, kao vaspitan čovek, nego i originalno, a to je veoma važno. Ta nije nikakav greh to priznavati! Želim sebi da sudim, i sudiću. Moram da govorim i *pro i contra*, i tako ću i govoriti. Kasnije sam se svega toga sećao sa zadovoljstvom, iako je sve to glupo: tada sam iskreno govorio, bez imalo zbunjenosti, da ja nisam, prvo, ni posebno obrazovan ni naročito pametan, rekao sam da nisam posebno ni dobar, i da sam sasvim običan egoist (sećam se toga, taj sam izraz smislio dolazeći ovamo, i bio sam njime veoma zadovoljan) i da ima u meni, verovatno, još mnogo lošeg i u drugom smislu. Sve sam to izgovorio nekako ponosno — zna se kako se govori u takvim prilikama. Razume se, bio sam toliko pametan da se, pošto sam joj priznao svoje nedostatke, ne upuštam u nabranje svojih vrlina: »No, eto, umesto svega, posedujem to i to — i to i to«. Primetio sam da se ona još boji i ja, videći da se ona boji, nikako nisam ništa ulepšavao — sve sam namerno uveličavao: rekao sam iskreno da će u mene biti sita, ali da od provoda, pozorišta, balova — nema ništa, možda kasnije nešto, kad se cilj postigne. Bio sam zanet sopstvenim ozbiljnim tonom. Dodao sam još, nekako kao uzgredno, da bez obzira na moje zanimanje, to jest što držim zalagaonicu, ja sam čovek koji ima cilj, postoje izvesne okolnosti... Šta, zar nisam imao pravo i ovako da govorim? Doista, ja sam imao jedan određen cilj, i postojale su i izvesne okolnosti... Ali, gospodo, pa ja sam prvi celoga života mrzeo tu zalagaonicu i, zapravo, iako je smešno govoriti o sebi na neki

ovakav tajanstven način, ja sam se, da, da — »svetio društvu«, da, da, imajte to na umu! I zbog toga je ona njena zajedljivost na račun moje »osvete«, ono jutros, bilo nešto nepravedno. Zapravo, vidite, da sam joj kazao onako sasvim otvoreno — »Da, ja se svetim društvu«, ona bi se nasmejala glasno, kao i pre nekoliko dana ujutro, jer to bi zapravo i bilo smešno. Ali, ovako zaobilazno, preko nekih zagonetnih reči, bilo je jasno da se njena uobrazilja može potkupiti. I još, ja se već tada nisam ničega bojao: znao sam ja da je njoj debeli dućandžija gadniji od mene u svakom slučaju, i da sam ja — onde na kapiji — bio, ipak, njen izbavitelj. To sam ja dobro shvatio. O, naročito podlosti čovek neobično dobro shvata. No, jesu li to podlosti? Kako suditi o čoveku? Nisam li je ja već tada voleo?

No, stanite: razume se, ja tada njoj o dobročinstvu nisam rekao ni jedne reči, naprotiv, o, naprotiv — »time je, znate, meni učinjena čast, a ne vama«. Ja sam to rekao, izrazio rečima, i možda je bilo glupo, nisam mogao da se uzdržim, a video sam joj po licu da se užasno muči. Ali, uglavnom, sve sam postigao. Stanite, ako se već sećam cele te gadosti, setiću se i one poslednje svinjarije: ja sam stajao, u glavi mi se vrtelo — ti si visok, stasit, vaspitan i, najzad — nije to hvalisanje — nisi tako ni ružan. Eto, to mi se vrzmalo po glavi. Naravno, još na kapiji ona je meni rekla — da. Bila se tako zamislila, i ja sam je zapitao: »Dakle, šta je?« — čak nisam mogao da se uzdržim, nego sam je i drsko pitao još: »Dakle, šta je?«

— Stanite, razmišljam.

A ono sitno lice joj tako ozbiljno, tako ozbiljno — tada sam već sve mogao na njemu da pročitam. Ja sam se osećao i uvređenim: »Bira li to ona« — mislim ja — »između mene i dućandžije?« O, tada još nisam shvatao! Ništa, ništa u to vreme još nisam shvatao. Sve do danas ja to nisam shvatao! Sećam se kako je Lukerija potrčala za mnom, iako sam ja već bio krenuo, zaustavila me i rekla sva zadihana: »Bog neka vam plati, gospodine, što uzimate našu milu gospođicu, samo — nemojte joj to kazati — ona je ponosna«.

Tako, znači, ponosna! Priznajem, volim ponosne. Te su naročito mile onda kad... kad više ne sumnjaš u svoju nadmoć, a? O, kako je nizak čovek, kakav je podlac čovek! O, kako sam ja bio zadovoljan! Znade, kad je stajala na kapiji, i kada je razmišljala da li da mi kaže *da*, i kad sam joj se ja tu divio, znate, ona je mogla tada i ovako da pomišlja: »Ako je i jedno i drugo nevolja, nije li onda bolje bez mnogo oklevanja opredeliti se za debelog

dućandžiju, izabrati odmah ono gore — brže će me ta pijanica i ubiti!« Šta kažete? Zar nije mogla i takva misao samo da joj padne na pamet?

Još i danas ništa ne shvatam, ništa baš! Zar nisam malopre rekao da je mogla pomisliti: da ona može od dva zla da izabere veće, to jest debelog dućandžiju? A ko je tada bio veće zlo — ja ili dućandžija? Dućandžija, dakle, ili vlasnik zalagaonice koji zna Getea? To je pitanje! No, da li je uopšte to pitanje? Ti možda to ne razumeš? Odgovor je tu na stolu, a ti pominješ — pitanje! Uostalom, dovraga, pustimo mene! Ne radi se o meni... I, najzad — šta će mi i sve to, naime — je li o meni tu reč, ili nije? Bolje bi bilo da zaspim. Boli me glava.

III

JA SAM NAJPLEMENITIJI ČOVEK, ALI — U TO NE VERUJEM

Nisam mogao da zaspim. A i kako da zaspim — udara puls u glavi. Hteo bih sve to da razumem, sve to blato. O, da, blato! O, iz kakvog sam samo blata ja tada nju izvukao! Trebalo je da ona najzad to shvati, da kako valja oceni moj postupak! Sviđale su mi se i pomisli kao što su, na primer — meni je četrdeset godina, a njoj tek šesnaest. To osećanje da nismo tu jednaki me ushićivalo, ta pomisao je bila tako slatka, tako slatka.

Ja sam, na primer, hteo da svadba bude *a l'anglaise*, to jest sami nas dvoje, najviše još dva prijatelja od kojih bi Lukerija bila jedan, a posle toga pravo na voz, pa i u Moskvu, na primer, da odemo (tamo sam ja baš imao posla) u neki hotel, na sedmicu-dve. Ona se tome usprotivila, nikako nije htela, i morao sam da idem njenim tetkama da im kao rođakama izrazim poštovanje, jer nju od njih uzimam. Pristao sam i na to, i tetkama je bilo ukazano dužno poštovanje. Čak sam tim stvorenjima dao, u znak poklona, po stotinu rubalja, i obećao sam da ću im dati još, a njoj o tome nisam ništa

rekao — da je ne bih uvredio takvim niskim postupkom. Tetke su odmah smekšale. Bilo je potezanja oko miraza: ona je bila bez ičega, baš bez ičega, ali ništa nije ni želela. U vezi s tim uspeo sam da je ubedim da se ne može živeti tek tako, sasvim i bez ičega, i ja sam joj kupio sve što joj je potrebno — jer ko bi njoj drugi, inače, kupio. Uostalom, pustimo mene! Uspeo sam da joj objasnim i neke moje ideje, neka bar nešto zna i o tome. Možda sam s tim požurio. Najvažnije je to da me odmah, od samog početka, i kad joj je bilo teško, milo dočekivala i kad bih se ja uveče vraćao, ona mi je ushićeno pričala, nekako tepajući, što je u nje urođeno — o svom detinjstvu, o mladim danima, o roditeljskom domu, ocu i majci. A ja sve to ushićenje odmah nekako polivao hladnom vodom. Eto, to su te moje ideje. Njenu razdraganost ja sam primao ćutanjem, istina blagonaklonim ćutanjem, ali je ona veoma brzo zapazila da među nama postoji velika razlika, da sam ja zagonetka. A ja sam — to je i najvažnije — i hteo da ostanem zagonetan. I, možda sam ja sve ove gluposti i počeo samo zbog tog cilja — da stvorim zagonetku! Pre svega, strogost — tako sam je i doveo u svoju kuću. Rečju, tada sam, zadovoljan sobom, izgradio ceo sistem. O, ona se našla tu bez ikakvog mog nastojanja, nekako kao sama od sebe.

Drugačije i nije moglo da bude — bilo je tu neumitnih okolnosti — i ja sam bio prinuđen da stvorim taj sistem — zašto bih sebe optuživao! Sistem je bio dobar. No, vidite, ako neko hoće da sudi čoveku, potrebno je najpre da zna o čemu se radi... Čujte, dakle.

Ne znam kako da počnem — to je vrlo teško. Nevolja je kad čovek počne da se pravda. Vidite — mladi ljudi, na primer, preziru novac, a ja sam odmah istakao značaj novca, i to sam posebno istakao — a ona je još više postala ćutljiva. Otvarala je samo svoje krupne oči, slušala me i ćutala. Mladi ljudi su, vidite, velikodušni, mislim na dobru omladinu, ona je nekako velikodušna ali i plahovita, nema strpljenja — čim joj nešto nije po volji, ona to prezire. A meni je bilo stalo do širokogrudosti, ja sam to hteo da unesem u njeno srce, zar ne? Uzeću jedan sasvim običan primer: kako, na primer, da objasnim šta je to zalagaonica takvoj osobi kao što je ona? Naravno, ja joj nisam odmah o tome govorio, jer bi ispalo da ja od nje tražim da mi oprostí što držim tu nesrećnu zalagaonicu, nastupao sam nekako, da tako kažem, ponosno — govorio sam svojim ćutanjem. Ja umem da govorim bez reči, celog života sam govorio u sebi, proživio sam cele tragedije u sebi, bez reči. O, zar i ja nisam često bio nesrećan! Mene su svi odbacili, da, odbacili, i zaboravili, i niko — baš niko o tome nije ništa znao.

I, evo, odjednom ova šesnaestogodišnjakinja sluša o meni razne pojedinosti koje joj govore loši ljudi, i veruje da sve zna — a međutim, sve je ostalo skriveno u grudima čovekovim! Ja sam neprestano ćutao, naročito sam ćutao u njenom društvu sve do juče — zbog čega li sam ćutao? Ćutao sam kao ponosan čovek. Hteo sam da ona sama sve shvati, sama, ne na osnovu priča raznih podlaca, da shvati i da se sama doseti kakav je ovo čovek, da ga sama pojmi. Ja sam je primio u svoju kuću, i želeo sam poštovanje. Želeo sam da ona bude preda mnom skrušena zbog mojih patnji — zaslužio sam ja to. O, ja sam oduvek bio ponosan, i oduvek sam želeo tako — sve ili ništa. Zato što nisam bio od onih koji se zadovoljavaju polovinom sreće, stoga što sam odjednom želeo sve, zbog toga sam i, morao baš tako da postupam: »Neka se sama doseti, i neka sama mene proceni«. Ta priznaćete i sami: da sam ja krenuo sve to da joj objašnjavam, da joj o tome šapućem — bilo bi gotovo, ispalo bi kao da tražim milostinju... Uostalom, zbog čega ja sve ovo govorim?

Glupo, glupo — glupo i glupo! Ja sam joj bez okolišenja i bez milosti (naglašavam ovo — bez milosti) tada rekao, u nekoliko reči, da je ta velikodušnost mladih ljudi nešto divno, ali sve to ne вреди ni prebijene pare. Zašto ne вреди? Zato što se sve to lako stiče, što se ništa ne proživi, sve su to, tako reći, »prvi životni utisci«; daj da vidimo kakvi ste na delu! Ta spoljašnja velikodušnost je nešto lako, čak i život dati — i to je lako, jer to buja krv i izbija suvišak snage, tu se strašno žudi za nekakvom lepotom! Lako je to, ali hajte, prihvatite se teškog posla, onog koji se ne vidi, o kome se ne zna, prionite na velikodušnost bez spoljašnjeg sjaja koju sve napadaju, koja zahteva žrtava a ne nudi ni malčice slave — tu se ogledajte gde vas, poštenog čoveka, svi drže za podlaca, iako ste vi najčestitiji čovek na svetu — prihvatite se jednom takvog posla, pa ćete ga, videćete, napustiti! A ja celog života nisam ništa drugo ni radio — nosio sam takvo breme. U početku se ona bunila i te kako, ali se posle smirila polako i začutala, i to sasvim začutala — samo je, dok me slušala, otvarala one svoje tako brižne krupne oči... I... osim toga, iznenada sam opazio neki nepoverljiv osmeh, nem i zao. Eto, s takvim osmehom sam ja i doveo nju u svoju kuću. Istina je i to da ona i nije imala kuda drugde da pođe.

IV

PLANOVI, SAMO PLANOVI

Ko je od nas dvoje tada počeo prvi?

Niko. Sve je počelo samo još od prvog koraka. Rekao sam da sam je doveo u kuću strogo, a od prvog koraka sam postao blag. Još dok mi je bila verenica, ja sam joj rekao da će primati zaloge, izdavati novce, i ona mi tada nije ništa na sve to rekla (zapamtite to). Ali, ne samo to — ona je marljivo prionula na posao. Stan i nameštaj, naravno, ostali su isti. Stan — dve sobe, jedna velika gostinska soba čiji je jedan deo služio za moju zalagonicu, a druga soba, koja je takođe bila velika, služila je za boravak po danu i još i kao spavaća soba. Nameštaj mi je bio skroman. Čak je i u njenih tetaka bilo bolje. Moj ikonostas je bio u onoj gostinskoj sobi koja je služila i kao zalagaonica, u mojoj sobi je bio ormar, i u njemu nešto knjiga i sandučić čiji je ključ bio u mene — zatim, postelja, sto, stolice. Još dok je bila verenica, ja sam joj stavio na znanje da će se za naš kućni trošak, to jest za mene, nju, Lukeriju koju sam doveo kod nas, smeti da daje rublja dnevno — ne više: »Potrebno mi je da u toku tri godine uštedim trideset hiljada, a na drugi način se to ne može«. Ona se tome nije protivila, a ja sam kasnije povisio taj trošak još za trideset kopejaka. Tako je bilo i s pozorištem. Bio sam kazao mojoj verenici da nema ništa od pozorišta, pa ipak sam kasnije rešio da se jednom mesečno pođe i u pozorište, ali skromno, na ona sedišta do partera. Išli smo tri puta, i to zajedno, gledali smo *Lov na sreću* i *Ptice pevačice*, kako mi se čini (o, dovraga, s tim!). Odlazili smo i vraćali smo se ćuteći. Zbog čega smo to, još od samo početka, počeli da ćutimo? U početku nije bilo svađe, bez obzira na to ćutanje. Sećam se, ona me tada nekako ispod oka posmatrala, a ja sam, opazivši to, još više utonuo u ćutanje. Istina, ja sam počeo s ćutanjem, ne ona. Ona je pokazivala i burnog ushićenja prema meni, dotrčavala je i da me zagrlj, ali njena su ushićenja bila bolesna, histerična, a meni je bilo potrebno sreće s uvažavanjem — i ja sam sve to primao hladno.

I bio sam u pravu — uvek posle takvih ushićenja, već sledećeg dana dolazilo je do svađe.

Zapravo, to i nije bila svađa nego ćutanje, i uvek je u nje bilo sve više nekog drskog izgleda. »Pobuna, borba za nezavisnost« — to je bilo u pitanju, samo ona toga nije bila svesna. Da, ono mirno lice je postajalo sve drskije i drskije. Verujte, ja sam joj bio sve odvratniji — znao sam ja to. A da je u trenucima svojih ushićenja bivala van sebe, to je bilo van svake sumnje. Kako je mogla, na primer, posle onakvog blata i bede iz koje je došla i onog ribanja podova, sada da se ljuti zbog naše sirotinje? Vidite, to i nije bila sirotinja, nego štednja — ako je trebalo, ja sam išao i na raskoš u pogledu rublja, na primer, i čistoće. Ja sam i ranije verovao da čistoća muža najlakše pridobije ženu. Uostalom, nije se naljutila zbog siromaštva, nego zbog mog prevelikog cicijašenja: »Postavio je, tobože, sebi cilj, pokazuje čvrstinu svoga karaktera«. Ona se iznenada sama odrekla pozorišta. Ona njena bora je bila sve izrazitija, sve podrugljivija... a ja sam jednako tonuo u ćutanje, samo u ćutanje.

Zbog čega da se pravdam? Tu je reč o zalagaonici. Dopustite, znao sam ja da žena kojoj je šesnaest godina mora da se pokori muškarcu. Žene nisu originalne, i to je aksiom, čak i sada, da, i sada — to je za mene aksiom! Ništa zato što ona, evo, sada leži tamo u gostinskoj sobi, istina je istina, tu ni sžm Mil ništa ne može da učini! Žena koja voli, o, da, žena koja voli — ona će čak i poroke, čak i zločine bića koje voli obožavati. Sam čovek neće tako znati da opravda svoje zločine kako to ume žena da učini. To je velikodušno, ali to nije originalno. Žene upropašćuje samo odsustvo originalnosti njih samih. I zbog čega, to ponavljam, da mi pokazujete na sto? Da, to tamo na stolu, zar je to originalno? Oh!

Čujte — ja sam tada bio uveren u njenu ljubav. Bacila mi se ona i tada u zagrljaj. Znači, volela me je — ili, tačnije, ona je želela da voli. Da, tako je to — želela je da voli, tražila je ljubav. Najzad, najvažnije, ja nisam nikakav zločin počinio kojim bi mogla da se opravdava. Vi ćete reći: vlasnik zalagaonice — i svi tako kažu. Šta s tim što sam vlasnik zalagaonice? I mora da ima pravih razloga za to što je najvelikodušniji među ljudima postao vlasnik zalagaonice. Vidite, gospodo, postoje izvesne misli... to jest, kad se neke misli izgovore, izraze, sve ispadne užasno glupo. Čoveka je sramota. A zbog čega? Tek tako. Zato što smo svi mi gadovi, što ne podnosimo istinu, ili — šta ti ja znam. Rekao sam upravo »najvelikodušniji među ljudima«.

Smešno je to; međutim, tako je bilo. Jer, to je istina, čista istina i prava istina! Da, ja sam imao pravo na to da sebe ubedim, da otvorim zalagaonicu: »Vi, ljudi, vi ste me odbacili, prezreli ste me svojim ćutanjem i oterali ste me. Kada sam sa zanosom pohrlio vama, vi ste me uvredili za celi život. I zbog toga ja sada imam prava da podignem zid između sebe i vas, da skupim trideset hiljada rubalja i da provodim život negde na Krimu. na južnom primorju, u brdima i među vinogradima, negde na svom imanju koje ću kupiti od onih trideset hiljada rubalja, živeću daleko od vas ali bez osećanja mržnje prema vama, živeću sa svojim idealima i s voljenom ženom i sa decom — ako mi Bog bude dao — i još, pomagaću okolo mužicima«. Naravno, dobro je što ja sve ovo sada govorim samo u sebi, jer šta bi bilo da sam joj ja sve to naglas kazao? Otuda je nastalo ono ponosno ćutanje, eto zbog toga smo, uvek sedeći i zajedno, ćutali. Šta bi ona mogla od svega toga da razume? Šesnaest joj je godina, to je rana mladost — šta je ona mogla da shvati od mojih takvih pravdanja, od mojih tadašnjih nevolja? Tu je tvrdoglavost, nepoznavanje života, jevtina mladalačka ubeđenja, ono kokošje slepilo »plemenitih srca« i, što je još važnije, zalagaonica i — dosta! (i zar sam ja loše postupao u mojoj zalagaonici, zar ona to nije videla da ja nikoga nisam tu ucenio i iskoristio?). O, kako je grozna istina na zemlji! Ona, onako divna i onako smerna, kao nebo — ona je bila tiranin, strašni i netrpeljivi tiranin moje duše i moj mučitelj! Klevetao bih sebe kad to ne bih priznao. Vi pomišljate da je nisam voleo? Ko bi mogao da kaže da je nisam voleo? Vidite, pokazala se zla i gorka ironija sudbine u svemu tome! Svi smo mi prokleti, život ljudski je uopšte proklet (posebno moj!). Da, sada mi je jasno da sam negde pogrešio! Jer, dogodilo se nešto što nije trebalo da se dogodi. Sve je bilo jasno, moj plan je bio čist kao nebo: »Strog, ponosan, ne traži ničiju moralnu podršku, trpi ćuteći«. Tako je i bilo — nisam lagao! — »shvatiće i sama ona potom da je to bilo velikodušno, i da ona nije mogla da shvati — a kad jednom bude shvatila, tada će me desetostruko poštovati i pašće preda mnom, sklopiće ruke kao na molitvi«. Eto, to je bio moj plan. Nešto sam, međutim, zaboravio, i sasvim smetnuo s uma. Nešto nisam učinio kako valja. No, dosta, dosta. Od koga sada da molim oproštaj? Gotovo je, sada je sve gotovo. Budi smeo, čoveče, i budi ponosan! Ti nisi kriv!...

Šta tu ima, reći ću istinu, ja se ne bojim da se suočim s istinom, ona je kriva, ona je kriva...!

V

KROTKA SE BUNI

Svađe su počele oko toga što je ona započela odjednom da deli novac kako se njoj sviđa, da procenjuje stvari više nego što su one vredele, i čak jedno dva puta me nagnala da se s njom oko toga prepirem. Tome sam se ja protivio. Ali utom se pojavila i ona kapetanica.

Došla je stara kapetanica i donela medaljon, poklon od pokojnog muža, zna se već — suvenir. Ja sam joj dao trideset rubalja. Počela je tužno da moljaka da joj sačuvam stvar i, naravno — ja ću joj sačuvati. Rečju, posle pet dana ona ponovo iznenada dođe i zameni medaljon za grivnu koja je vredela jedva osam rubalja i, naravno, ja nisam pristao. Mora da je ona tada nešto razabrala po očima moje žene, i došla je ponovo kad ja nisam bio tu, i žena je pristala da zameni medaljon.

Ja sam to saznao istog dana, i porazgovarao sam s njom blago, ali odlučno i s razlozima. Ona je sedela na krevetu, oborila je oči i udarala je vrhom desne cipele u zastirač (to je bila njena navika), na usnama joj se zaledio neki zajedljivi osmeh. I tada sam joj mirno i ne podižući glas rekao da je novac moj, da ja imam pravo da na život gledam kako ja hoću, i da sam je doveo u svoju kuću ne skrivajući ništa od nje.

Ona najednom skoči, poče sva da drhti i — šta mislite — poče da mi preti udarajući nogama, bila je tada zver, delovala je kao zver koju je obuzeo nastup besa. Trgao sam se iznenađen, takvo ponašanje nisam mogao da očekujem. Ali, ja se nisam zbunio, nisam načinio ni jedan pokret koji bi odavao zbunjenost, i rekao sam joj mirnim glasom, ponovio sam joj bez okolišenja da je od danas lišavam prava da učestvuje u mojim poslovima. Ona mi se grohotom nasmejala u lice, i izađe iz sobe.

Reč je o tome što ona nije imala prava da napusti stan. To nije nikad mogla da učini bez mene, takav je bio naš dogovor još dok mi je bila

verenica. Uveče se vratila — ja nisam ni reći rekao.

Sledećeg dana izjutra, ona opet ode, pa dan iza toga opet. Zatvorio sam zalagaonicu i pošao sam njenim tetkama. S njima sam još posle svadbe prekinuo bio — niti sam ih pozivao, niti smo mi odlazili njima! Ali, tamo mi rekoše da ona do njih nije svraćala. One su me s radoznalošću saslušale i nasmejale su mi se u oči. »Tako vam« — vele — »i treba«. Ja sam takav njihov podsmeh i očekivao. Tada sam potkupio mlađu tetku, onu baba-devojku, sa sto rubalja, dajući joj unapred dvadeset i pet. Posle dva dana, evo nje kod mene: »U sve je« — veli — »umešan oficir Jefimovič, onaj poručnik, vaš nekadašnji drug iz puka«. Ja sam bio iznenađen. Taj Jefimovič mi je naneo mnogo zla, više nego iko; još pre mesec dana je, međutim, bestidnik dva puta navraćao do mene, izgovarajući se da želi nešto da založi i, sećam se, još onda je zapodevao s mojom ženom vragolije. Ja sam mu tada prišao i rekao da se više ne usudi da dolazi k meni, s obzirom na naše ranije odnose, ali ja nisam ništa drugo mislio — jednostavno zato što je bio drzak. I, evo, sada mi iznenada njena tetka saopštava da je njemu moja žena zakazala sastanak, i da se za sve to zauzima neka stara poznanica njenih tetaka, Julija Samsonovna, udovica, još i žena pukovnika: »Kod nje« — veli — »sada svraća vaša žena«. Neću dalje da govorim o tome. Sve me to koštalo oko tri stotine rubalja, ali sam uspeo da, u roku od dva dana, sve udesim tako da sam sada mogao, skriven iza vrata susedne sobe, da pratim prvi *rendez-vous* moje žene i Jefimoviča. Dan uoči toga, imao sam s njom jedno kratko, ali veoma značajno objašnjenje.

Uveče se ona vratila, sedi na krevetu, gleda me podrugljivo i udara nogom o zastirač. Meni tada, dok sam je tako gledao, pade na pamet da se ona u toku ovog poslednjeg meseca, zapravo u toku ovih poslednjih sedmica, ona bila sasvim izmenila, moglo bi se čak i tako reći — da je bila dobila i nekakvu novu narav: iz nje je progovaralo neko buntovno biće, nasrtljivo, ali ne mogu da kažem i bestidno, ali biće neuravnoteženo koje žudi za nespokojstvom. Biće koje želi pobunu. U svemu joj je smetala, ipak, njena smernost. Kada se takva priroda pobuni, pa čak i kad prekorači granice, ona se muči, sama sebe kao da šiba, ona upravo zbog svoje čednosti i stidljivosti ne može da se pomiri s tim u sebi. Ovakve prirode znaju da budu zbog toga toliko neuravnotežene da čovek prosto ne može da poveruje tome. Duša koja je ogrezla u greh, naprotiv, uvek sve nekako ublažava; ona zna da postupi, istina je, i gore, ali ona se trudi da sačuva red, pristojnost koje društvo podrazumeva.

— Je li istina da su vas iz puka otpustili zato što u strahu niste smeli da izađete na dvoboj?, — odjednom upita ona iznenada, i oči joj zablistaše.

— Istina je — od mene je oficirski Sud časti tražio da napustim puk, a ja sam, uostalom, i sam već bio ponudio ostavku.

— Isterali su vas kao kukavicu, zar ne?

— Da, osudili su me kao kukavicu. Ali ja nisam izašao na dvoboj ne zato što sam bio kukavica, nego stoga što nisam hteo da se pokorim njihovom tiranskom zahtevu i da nekoga pozivam na dvoboj kad se ne osećam uvređenim. Imajte na umu, — tu se nisam mogao uzdržati, — da je takvo protivljenje takvoj tiraniji, i sve ono što čovek podnese kao posledicu toga, mnogo veća hrabrost nego prihvatanje ma kakvog dvoboja.

Nisam uspeo da se uzdržim, bila mi je namera da se tim rečima pravdam, a ona je samo to i čekala — takvo moje novo poniženje, Ona poče da se smeje zlorado.

— A je li istina da ste posle toga tri godine po Petrogradu lutali kao baraba, da ste prosili novce i da ste noćivali pod bilijarskim stolovima?

— Noćivao sam ja i u Senjačkoj ulici, u domu Vjazemskog. Da, to je istina, bilo je u mom životu, posle napuštanja puka, mnogo pada, srama, ali ne u moralnom smislu, jer još tada sam ja sam mrzeo svoje postupke. To je bio samo pad volje, klonuće uma, kao posledica očajnog položaja u kojem sam se ja tada bio našao. No, sve je to prošlo...

— O, sada ste vi ličnost, bankar!

Ona je mislila na zalagaonicu. No, uspeo sam da se uzdržim. Osetio sam ja da bi ona htela još objašnjavanja koja su ponižavajuća po mene — i nisam joj hteo ugađati. Tada se začu zvono, i ja pođoh u drugu sobu. Kasnije, posle jednog časa, ona je stajala obučena da pođe, i tada mi iznenada reče: — O svemu tome mi niste ništa rekli pre svadbe, zar ne?

Ja sam ćutao, i ona pođe.

No, sutradan sam ja stajao u sobi iza vrata, i slušao kako se odlučuje o mojoj sudbini — revolver mi je bio u džepu. Ona je bila lepo obučena, sedela je za stolom, a Jefimovič je skakutao oko nje. I, šta mislite šta se desilo: desilo se ono (to mi služi na čast), baš ono što sam ja i predosećao i predviđao, iako nisam znao da to predosećam i predviđam. Ne znam jesam li u ovome jasan.

Evo kako je bilo. Slušao sam celog sata i prisustvovao sam dvoboju najplemenitije i najdivnije žene na svetu i jednog svetskog pokvarenjaka, prostačine, podle duše. Kako samo ona — mislio sam diveći se — ta naivna, krotka i ćutljiva sve to zna? Najtalentovaniji pisac neke svetske komedije ne bi umeo da prikaže takve scene ruganja, naivnog smeha i svetog prezira koje vrlina može da istakne pred grehom. I kakve je samo britkosti bilo u njenim rečima, u svakoj i najmanjoj reči, kakve oštroumnosti u brzini odgovora, koliko istine u njenim razmišljanjima. I, u isto vreme, koliko je u tome bilo neke čedne naivnosti. Ona mu se u oči smejala na njegove izjave ljubavi, njegovom držanju i njegovim predlozima. On je došao s namerom da se grubo ponese prema njoj, nije očekivao da će se ona usprotiviti, i bio je zabezeknut. U početku sam mislio da je sve to s njene strane uobičajena koketarija — »koketovanje, istina, pokvarenog stvorenja, ali ipak do te mere oštroumnog da sebi nastoji da digne cenu«. Ali ne, istina je blesnula kao sunce, i sumnje više nije moglo da bude. Vođena strasnom i preteranom mržnjom prema meni, ona je, zbog pomanjkanja iskustva, odlučila da pođe na ovaj sastanak, ali kad je cela stvar počela da uzima širi mah, njoj su se otvorile oči. Celo njeno biće žudelo je za tim da meni nanese neku uvredu, i mada se ona rešila na nešto ovako prljavo, ona nije imala snage da istraje u tome do kraja. I zar nju, ovako čistu, bezgrešnu, vođenu idealima, da zavede ovakav svetski probisvet kao što je ovaj Jefimovič, ili neko njemu sličan? Naprotiv, on je izazvao samo podsmeh. Istina se razbudila u njenoj duši, negodovanje njenog srca je preraslo u sarkazam. Ponavljam, ta budala je sada sedela tu, sva pokunjena i stuštena, mucajući nešto tako da sam se na trenutak pobojavao da će, vođen niskom osvetom zbog svega, pokušati i da je nečim uvredi. Ponavljam, opet i sebi na čast — celu tu scenu sam slušao bez osećanja gađenja, bez čuđenja. Bilo je kao da sam u tome našao nešto očekivano. Kao da sam tamo namerno došao da to čujem. Pošao sam ne verujući ničem, ne prihvatajući nikakvu optužbu, iako sam u džepu nosio revolver — to je istina! A zar se moglo nešto drugo i očekivati? Ta zbog čega sam je ja voleo, poštovao, zbog čega sam se ja ženio njome? O, ja sam se tada sasvim dobro uverio koliko me je ona mrzela, ali video sam i koliko je bila nevinna.

Iznenada otvorivši vrata, ja sam prekinuo tu scenu. Jefimovič skoči, a ja priđoh i uzeh nju za ruku, i pozvah je da pođe sa mnom. Jefimovič se brzo pribra i poče glasno i podrugljivo da se smeje.

—O, ja ne mogu ništa protiv posvećenih prava supružanskih, vodite je, samo je vodite! I čujte, — povika on za mnom, — iako pristojan čovek i ne bi smeo da se tuče s vama, ali u znak poštovanja prema vašoj dami, ja vam stojim na raspolaganju... Ako se, uostalom, budete osmelili...

—Čuste li ovo!, — zaustavih ja nju odmah na pragu.

Posle toga, za sve vreme na putu do kuće nismo prozborili ni reči. Vodio sam je za ruku, a ona se nije opirala. Naprotiv, bila je začuđena, ali samo do kuće. Kad smo došli kući, ona sede na stolicu i upravi pogled prema meni. Iako se smešila nekako podrugljivo, bila je dosta bleđa i gledala me nekako svečano, strašno, izazovno, jer je, čini mi se, bila uverena da ću je ubiti revolverom. Ja sam, ne govoreći ni reči, izvadio revolver iz džepa i položio ga na sto. Ona je gledala čas u mene čas u revolver (imajte na umu: njoj je taj revolver bio poznat, ja sam ga kupio i napunio još kad sam otvorio zalagaonicu; ja sam, otvarajući zalagaonicu, bio rešio da ne držim ni stalne sluge ni velike pse kao što čini Mozer; moje posetioce pušta meni kuvarica; ali onaj ko se bavi ovim poslom ne sme da bude golih ruku, i ja sam držao taj napunjeni revolver; još prvih dana posle dolaska u moju kuću ona se zanimala za taj revolver, mnogo se oko njega zanimala, i ja sam objasnio njegov sastav i sistem funkcionisanja — jednom sam je nagovorio da puca u metu — imajte to na umu). Ne vodeći računa o njenom preplašenom izgledu, ja sam legao onako, ne svukavši se, na postelju. Bio sam iznemogao sasvim, bilo je negde oko jedanaest časova. Ona je nepomično ostala da sedi još ceo jedan sat na onom mestu, zatim je ugasila sveću i legla je, takođe obučena, na divan pored zida. To je bilo prvi put da ne legne sa mnom — nemojte ni to zaboraviti...

VI

STRAŠNA USPOMENA

Ustao sam izjutra — mislim da je bilo negde oko osam časova, u sobi se već bilo sasvim razdanilo. Probudio sam se naglo, potpuno svestan, i odjednom sam otvorio oči. Ona je stajala pored stola i držala je u rukama revolver. Nije primetila da sam se i ja probudio i da gledam u nju. I odjednom videh kako ona, s revolverom u rukama, poče da se približava meni. Brzo sam zaklopio oči, i načinio sam se kao da još spavam.

Prišla je postelji i stajala je pored mene, sve sam čuo iako je bila grobna tišina, ja sam tu tišinu slušao. Tada je usledio jedan nervozni pokret, i ja odjednom ne mogah da izdržim — nehotice otvorih oči. Gledala je u mene pravo u oči, a revolver je bio tako blizu moje slepoočnice. Pogledi su nam se sreli. S naporom sam ponovo zatvorio oči, i istoga trenutka sam u dnu duše odlučio da više ne otvaram oči, da se ne pomerim — pa bilo kako bilo. Zaista, dešava se i tako da čovek u dubokom snu odjednom otvori oči, čak podigne na trenutak glavu i pogleda oko sebe, ali ubrzo nesvesno opet spušta glavu na jastuk i ponovo zaspi i — posle se ničega od toga ne seća. Kad sam sreo njen pogled, i kad sam osetio revolver na slepoočnici i posle opet zatvorio oči i ostao tako, nepokretan kao u dubokom snu — ona je mogla sigurno da pomisli da ja doista spavam i da ništa ne primećujem, utoliko pre što je gotovo neverovatno da sam ja, opazivši sve to što sam opazio, mogao tako brzo potom ponovo da sklopim oči.

Da, to je neverovatno. Ipak je mogla da nasluti istinu — sinu mi u glavi odjednom, u tom momentu. O, kakav je vihor misli i osećanja prošao u momentu kroz moju glavu, kao živi elektricitet ljudske pomisli! U slučaju da je znala istinu (barem tako mi se pričinilo) i da je primetila da ne spavam, onda sam je morao zaprepastiti svojom spremnošću da dočekam smrt, i sada joj, dakle, može zadrhtati ruka. Ranija odluka može da propadne zbog neobičnog utiska. Kažu da oni koji stoje na visinama osećaju kako ih nešto vuče dole u ambis. Ja mislim da su se brojna ubistva i samoubistva događala zato što je revolver već bio u ruci. I ovde je taj ambis nagib od četrdeset i pet stepeni, i tu vas nešto neodoljivo privlači da se okliznete, da opalite iz revolvera. Ali moja svest o tome da sam sve video, da sve znam, i da od nje očekujem smrt bez reči, mogla je da je zaustavi na tom nagibu.

Tišina je još vladala, i ja odjednom osetih na slepoočnici pored kose dodir hladnog metala. Pitaćete me jesam li bio siguran da ću se izvući? Odgovoriću vam pravo, kao pred Bogom: nisam imao nikakve nade — možda tek jedan odsto. Zašto si hteo da prihvatiš smrt? A ja vas pitam: šta će

mi život posle ovog revolvera koji je na mene uperilo biće koje sam voleo? Pored toga, ja sam osećao celim svojim bićem da se među nama u ovom momentu vodi borba, strašan dvoboj na život i smrt, vidite: između one jučerašnje kukavice i nje, kukavice koju su drugovi oterali iz puka zbog kukavičluka. Ja sam to znao, znala je to i ona ako je samo pogađala šta je istina — da ja, naime, ne spavam.

Možda svega ovoga i nije bilo, možda ja sve to nisam tako ni mislio, no sve je to ipak moralo biti, iako bez neke određene namere, jer ja sam posle isključivo o tome mislio svakog trenutka u svom životu. Vi ćete ponovo zapitati — zbog čega je nisi odvratio od zločina? O, ja sam i sam hiljadu puta kasnije ponavljao to pitanje — stalno kada bih se kao u groznici sećao onog trenutka. Ali, tada je moja duša bila zahvaćena dubokim očajanjem — ja sam sam propadao, i kako sam onda mogao drugoga da spasavam? I jeste li vi sigurni da sam ja tada želeo nekoga da spasavam? Ko to zna šta sam ja sve u tom trenutku mogao da osećam? Svest mi je kipela, prolazili su trenuci i vladala je grobna tišina, ona je stajala nada mnom i — tada se trgoh od nade. Naglo otvorih oči — nje više ne beše u sobi. Ustao sam s postelje: ja sam je pobedio, ona je zauvek bila pobeđena!

Pošao sam na doručak. Samovar se u nas iznosio uvek u prvoj sobi, i ona je uvek nalivala čaj. Seo sam i sada ćuteći, i prihvatio sam od nje tu šoljicu čaja. Posle nekih pet minuta, ja sam je pogledao. Bila je bleđa mnogo više nego juče i gledala me je. I tada, opazivši da je ja gledam, nasmeši se jedva primetno pobledelim usnama, u očima joj se čitalo bojažljivo pitanje: »Sigurno još sumnja i pita se — zna li ili ne zna, je li video ili nije?« Ja mimo skrenuh pogled u stranu. Ispio sam čaj, zaključao sam kasu, pošao sam na pijacu i tamo sam kupio gvozdeni krevet i paravan. Kada sam se vratio kući, naredio sam da se krevet stavi u gostinsku sobu, a paravan pored njega. Krevet je bio za nju, ali ja joj o tome nisam rekao ni reči. Čim je videla krevet, sve je razumela, znala je da sam »sve video i da sve znam«, i da više u sve to ne može da bude sumnje. U toku noći, kao i dotad, revolver je bio na mom stolu. Ona je ćutke legla u svoju novu postelju — brak je bio raskinut: »Ona je pobeđena, ali joj nije oprošteno«. Noću je počela da bunca, a izjutra je već obuze groznica. Ostala je u postelji šest sedmica.

GLAVA DRUGA

I

SAN OHOLOSTI

Lukerija je odmah izjavila da ne želi da ostane kod mene, i čim gospođu budu sahranili — ona će me ostaviti. Ja sam se molio klečeći pet minuta, hteo sam i ceo sat da se molim, pa opet nešto mislim — sve su to samo bolesne misli, bolesna glava — šta imam da se molim — greh, eto, jedan više! Najčudnije je ipak to što mi se ne spava; u velikim nevoljama, posle prvih snažnih duševnih potresa, uvek se spava. Osuđenici na smrt — tako kažu — neobično čvrstim snom spavaju poslednje noći. Tako bi i trebalo da bude, priroda je to udesila, inače bi ponestalo snage... Legao sam na divan, ali nisam odmah mogao da zaspim...

...U vreme njenog šestonedelnog ležanja u postelji, negovali smo je neprestano dan i noć — ja, Lukerija i posebno bolničarka iz bolnice koju sam najmio. Novaca mi nije bilo žao, čak mi je bilo drago što dajem za nju. Pozvao sam doktora Šredera i plaćao sam mu deset rubalja za svaku posetu. Kad je došla sebi, ja nisam tako često izlazio pred nju. Uostalom, zbog čega ja sve ovo opisujem? Najzad, kad se sasvim oporavila, ušla je tiho i bez reči sela za poseban sto u mojoj sobi koji sam ja u međuvremenu kupio za nju... Da, istina je, i ja i ona smo zapravo ćutali, posle smo počeli i da govorimo, ali onako — najobičnije stvari. Ja sam namerno govorio malo, ali sam primetio da je i njoj bilo drago ako nekako može da ne progovori suvišnu reč. Izgledalo mi je da je sve to prirodno s njene strane: »Ona je uznemirena

i pobeđena, i valja joj mnogo vremena da sve zaboravi i da se navikne«. Tako smo ćutali oboje, ali ja sam se u svakom trenutku u sebi pripremao za budućnost. Mislio sam da se i ona sprema, i bilo mi je zanimljivo da tako pogađam o čemu ona sada razmišlja!

Reći ću još i ovo: o, naravno, ko zna šta sam sve podneo starajući se oko nje dok je болоvala. Ali svoju sam zabrinutost krio u sebi, gušio sam i bol u grudima, ne kazujući ni o čemu čak ni Lukeriji. Nisam mogao da pretpostavim i da zamislim da će ona umreti ne saznajući za sve to. Kada je opasnost prošla, i kada joj se zdravlje poboljšalo, ja sam se — toga se sećam — brzo i sasvim umirio. I još povrh svega, rešio sam da odložim to sve za budućnost, i da zasad ostavim kako je i bilo. Da, tada mi se dogodilo nešto čudno i posebno, ne znam kako to drugačije da nazovem: ja sam likovao kao pobednik, i sama svest o tome je za mene bila dovoljna. Tako je prošla i zima. O, tako sam bio zadovoljan cele te zime, kao nikad dosad. Vidite — bila je u mom životu jedna kobna okolnost koja me sve dotad, do ove katastrofe sa ženom, prosto gušila svakoga dana, svakoga časa — moj izgubljeni ugled i ono otpuštanje iz puka. U dve reči da kažem: to je bila tiranska nepravda koja je meni učinjena. Priznajem, mene drugovi nisu voleli zbog moje nezgodne naravi, možda zbog moje smešne naravi, ali često se dešava da sve ono što je u vas uzvišeno, što vi sami držite svetinjom — istovremeno izaziva podsmeh vaših prijatelja. O, mene nikad nisu voleli, ni u školi. Nikad i nigde me nisu voleli. Ne može ni Lukerija da me voli. Taj slučaj u puku je bio posledica toga što sam bio neomiljen, istina je, ali ipak to je imalo karakter slučajnosti. Ovo kažem zato što nema uvredljivije i nesnosnije stvari nego stradati zbog slučaja koji je, eto, mogao da bude i da ne bude — mogle su neugodne okolnosti da me mimoiđu, kao kakav oblak. Za jedno razumno biće, ovako nešto je ponižavajuće. Slučaj je bio sledeći.

U vreme pauze u pozorištu, ja sam izašao u bife. Husar A. je iznenada ušao i, u prisustvu nekoliko oficira i druge publike, počeo je da priča glasno s još dvojicom drugih husara da je, tu u hodniku, kapetan našega puka Bezumcev pre nekoliko trenutaka izazvao skandal, i »izgleda da je pijan«. Razgovor je tu i stao, jer bila je reč o greški — kapetan Bezumcev nije ni bio pijan, niti je izazvao nekakav skandal. Husari su nastavili da govore o nekim drugim stvarima, i na tome se sve završilo, ali sledećeg dana priča stiže i u naš puk, i svi odmah počеше: da sam ja iz našeg puka bio među onima u bifeu, i da sam bio dužan — počеше govoriti — da kad se povelala reč o tome, da pridem i da opomenem da ne govore tako nedolično o kapetanu

Bezumcevu. Ali, zbog kakvih razloga? Ako on ima nešto protiv kapetana Bezumceva, to je njegova lična stvar — šta ja imam da se u to mešam? Oficiri su, međutim, smatrali da stvar nije lične prirode, tiče se, vele, puka, a kako sam ja tada bio u bifeu — onda je svim oficirima i svoj publici bilo jasno da u našem puku ima i takvih oficira koji su ravnodušni prema svojoj pukovskoj časti. Ja nisam prihvatao takvo mišljenje. Stavili su mi na znanje da se sve još može spasiti ako ja sada, iako je dosta kasno za to, sve to formalno raspravim s kapetanom A. Ja nisam hteo, bio sam ljut, i ponosno sam i oholo odbio takav predlog. Posle toga sam odmah podneo ostavku — i to je sve. Otišao sam ponosno, ali slomljena duha. Volja mi je oslabila, duh mi je bio rastrojen.

Tada se dogodilo da je muž moje sestre u Moskvi proćerdao ono malo naše imovine, i moj deo u tome — to je bilo malo, istina, ali ja sam se našao, bez prebijene pare, na ulici. Imao sam prilike, istina, da stupim u privatnu službu, ali ja to nisam hteo: posle uniforme koja je blistala, nisam ni hteo da pođem tek bilo kud, na primer na železnicu. I, tako — sramota, poniženja neka, neka je bar do kraja sve to, što gore sve to bolje — to sam ja izabrao. Iza toga, tri godine strašnih uspomena, pa čak i dom Vjazemskog. Godinu i po pre toga, umrla je u Moskvi moja kuma, bogata starica, i neočekivano postadoh, između ostalog, i naslednik nekih tri hiljade rubalja. Tada i porazmislih i odlučih o svojoj sudbini. Odlučio sam da otvorim zalagaonicu, ne moleći ljude za oprostaj: novac, saviti sebi kutak daleko od starih uspomena, novi život — eto, u tome je bio moj plan. Mračna prošlost i okaljana čast su me, međutim, mučili ništa manje nego ranije, svakog časa, svakog minuta. I tada sam se oženio. Slučajno ili ne — to ne znam. Dovodeći je u kuću, ja sam mislio da dovodim sebi prijatelja — tada mi je prijatelj bio potreban. Ali, shvatio sam da se prijatelj mora pripremiti, usavršiti čak — njega valja pobediti. A zar sam ja mogao mnogo šta da objasnim, tako odjednom, tom šesnaestogodišnjem stvorenju punom predubeđenja? Na primer, kako da joj dokažem da mi nije slučajno pomogla užasna katastrofa s revolverom, da nisam kukavica, i da su me u puku neopravdano okrivili kao kukavicu? Onaj udes mi je dobro došao. Nisam ustuknuo pred revolverom, i tako sam se osvetio svoj svojoj mračnoj prošlosti. Niko o tome ne zna, ali zna ona, a to je za mene sve, i ona je za mene sva nada moje budućnosti, sve je za mene bilo u mojim snovima o njoj! Ona je bila jedino biće koje sam spremao za sebe, do drugih mi nije ni bilo stalo — i, eto, ona je sve saznala, barem je saznala da je neopravdano pohitala da se ujedini s mojim

neprijateljima. Ta pomisao me očaravala. Ja više nisam bio podlac u njenim očima, možda samo pomalo čudak, ali sve to se meni, posle svega što se dogodilo, sviđalo: nastranost nije greh, već naprotiv — to ponekad privlači žensku prirodu. Rečju, ja sam svesno odlagao rasplet: to što se desilo bilo je više nego dovoljno da me umiri, to je nudilo bogate slike za moje snove. Sva nevolja je u tome što sam ja sanjao: imao sam dosta materijala, a što se nje tiče, ja sam mislio — ona može još malo da sačeka.

U takvom očekivanju prođe mi cela zima. Voleo sam da je gledam kradom dok sedi za onim svojim stočićem. Ona je uvek nešto radila, spremala rublje, a uveče je pokatkad čitala i knjigu koju bi uzimala iz moga ormara. Knjige u ormaru su govorile, svojim izborom, u moju korist. Gotovo nikud nije odlazila. Posle ručka, predveče, izvodio sam je svakoga dana u šetnju, i hodali smo, ali više nismo jednako ćutali kao ranije. Naročito mi je bilo stalo do izgleda: kao da ne ćutimo ili razgovaramo po dogovoru, nego, kako sam već rekao — oboje smo se zatvarali u sebe. Ja sam to namerno tako, i njoj je tako bilo »dato vremena«. Čudno je, ja o tome nisam pomišljao cele zime da, na primer, dok ja nju onako kradom gledam, ona mene — ni jednom nije pogledala, nije ni pogled upravela prema meni! Pomišljao sam da to nije u nje bojažljivost. I, doista, ona je posle bolovanja izgledala bojažljiva, krotka, sva nekako iznemogla. No, bolje je ovako — pričekaj: »I ona će odjednom sama tebi prići...«

Takva pomisao me neodoljivo privlačila. Dodaću samo da sam ponekad sebe raspaljivao namerno i bez mere, i svoj duh sam dovodio dotle, i svoj um, da sam gotovo osećao kako me ona uvredila. I to je potrajalo izvesno vreme. Ali, moja mržnja nikako da sazri i da ojača u duši mojoj. I sam sam osećao da je sve to jedna igra. I onda, čak, kad sam bio raskinuo brak — kad sam i kupio krevet i onaj paravan, i nikad ni posle toga ja nisam u njoj gledao grešnicu. I nisam ja o njenom grehu sudio lakomisleno, imao sam čak i nameru da joj potpuno oprostim još od prvoga dana — i pre nego što sam kupio krevet. Rečju, to je bilo čudno s moje strane, jer ja sam po prirodi strog. Naprotiv, ona je u mojim očima bila pobeđena, pogažena i ponižena, da sam je na mahove veoma žalio, iako mi se ponekad sviđala i misao o njenoj poniženosti. Pomisao na tu našu nejednakost mi se dopadala...

Te zime sam bio u prilici da učinim nekoliko valjanih postupaka. Oprostio sam dvojici dužnika, pomogao sam jednoj siromašnoj ženi bez ikakve zaloge. Ženi o tome nisam govorio, i uopšte ja nisam to ni činio da bi

ona znala, sama je ta sirota žena došla da zahvali, i umalo nije klekla pred mene. I tako se to saznalo; meni se učinilo da se u vezi sa slučajem ove žene ona mnogo obradovala.

Dolazilo je proleće, već je bila sredina aprila, a zimski ramovi na prozorima su već bili skinuti, i sunce je zavirivalo u naše dremaljive sobe i blistalo svojim zracima. Ali, neka je koprena bila preda mnom i zastirala je moj razum. Strašna, kobna neka koprena! Kako se to dogodilo da je odjednom nešto palo s očiju i da sam ja sve video, sve shvatio! Je li to bio slučaj, je li to došao sudnji dan, ili je ovaj sunčani zrak u mom otupelom duhu podgrejao misao ili slutnju? Ne, ni misao ni slutnja — odjednom je zatreperila neka žilica koja je dotad bila mrtva, zatreperila je i oživela i osvetlila moju dušu, otupelu dušu i moj satanski ponos. Kao da sam najednom skočio s mesta. I sve je to bilo iznenada, neočekivano. Sve se dogodilo predveče, oko pet časova posle ručka...

II

KOPRENA JE ODJEDNOM SPALA

Samo dve reči pre toga. Ja sam još pre mesec dana zapazio u nje neku zamišljenost; čudnovato, i to nije bilo samo ćutanje nego — zamišljenost. To sam primetio iznenada. Ona je bila za stolom, nadnela je bila glavu nad onim što šije, i nije primećivala da je ja gledam. Mene je odjednom porazilo saznanje kako je ona slabačka, mršava, bleđa, pobeležih usana — sve to zajedno s onom njenom zamišljenošću je mene neobično porazilo. Već sam slušao njen tihi, suvi kašalj, naročito tokom noći. Ustao sam i pošao, ne govoreći njoj ništa, da pozovem doktora Šredera.

Sutradan dođe Šreder. Bila je začuđena i gledala je čas u Šredera, čas opet u mene.

— Ali, ja sam zdrava, — reče smešeći se nekako neodređeno.

Šreder ju je kratko pregledao (ti su lekari nepažljivi, ponekad to urade onako s visine), i rekao mi je kasnije u sobi, nasamo, da je to u nje od one bolesti — bilo bi dobro s proleća krenuti nekud na more ili, ako za to ne bude prilike, otići nekuda u neki letnjikovac. Rečju, nije ništa rekao sem da je iznurena, ili nešto tako, slično tome.

Kad je Šreder otišao, ona mi je ponovo rekla odjednom, pogledavši me neobično ozbiljno. — Ja sam sasvim, sasvim zdrava.

Rekavši to, ona je odjednom pocrvenela, sigurno od stida. Sigurno je to bio stid. O, tek sada mi je jasno: stidela se zato što sam joj ja još muž, što se tako brinem oko nje kao da sam joj još muž. Ali, ja tada to sve nisam shvatao, i ono rumenilo sam objašnjavao kao izraz bojažljivosti (koprena!).

I, tako, mesec dana posle toga, bio je april i sunčan dan, negde oko pet časova je moglo biti — ja sam sedeo kraj prozora i vršio obračun blagajne. Odjednom, čujem kako ona u zajedničkoj sobi, sedeći za svojim stolom i radeći, poče tiho, sasvim tiho... da peva. To je na mene ostavilo veoma jak utisak, koji još i sada ne mogu da razumem. Nikad je do tada nisam čuo da peva, sem ono prvih dana posle dolaska u kuću, kada smo bili vragolasti i kada smo gađali i metu iz revolvera. Tada joj je glas bio jak, zvonak, pomalo nesiguran ali veoma prijatan, zdrav. Sada je pesma bila slabašna, o, ne mogu da kažem neprijatna (pevala je neku romansu), ali glas joj je bio kao malo napukao, slomljen, kao da ona njime više ne vlada, sama je pesma bila nekako bolesna. Ona je pevala poluglasom, i odjednom kad je podigla glas, on je izdade — bio je jadan glasić, i tako se žalosno prekinuo, ona se ponovo zakašljala i opet tiho, sasvim tiho i jedva čujno nastavi da peva...

Bio sam uzbuđen i kao prikovan za mesto, a posle toga odjednom sam ustao, uzeo šešir i pošao nekud, ne znajući da šta činim. Nisam znao ni kuda ću ni šta bi trebalo da činim. Lukerija mi je ponudila ogrtač.

— Ona peva?, — rekoh nehotice Lukeriji. Ona me nije razumela i gledala me ne shvatajući ništa — uostalom, mene je doista bilo teško shvatiti.

— Da li to ona prvi put peva?

— Ne, ne, peva ona nekad i kad vi niste tu, — reče Lukerija.

Svega se sećam. Sišao sam stepenicama, izašao sam na ulicu i pošao ne znajući kuda idem. Tako stigoh do prvog ugla, i počeh da se osvrćem oko sebe. Prolaznici su me gurali, ali to nisam zapažao. Pozvah kočijaša i

naredih da me odveze do Policijskog mosta, Jako ni sam ne znam zbog čega tako. Posle sam se toga manuo, i dao mu dvadeset kopejki.

— Evo, uzmi, uznemirio sam te, — rekao sam smejući se blesavo, ali u srcu mi se javljala nekakva čudna radost.

Požurio sam kući, ubrzavajući korak. Onaj napukli, jadni, prekinuti glasić odjednom je ponovo odjeknuo u mojoj duši. Dah mi je zastajao. Pada, da, pada koprena s očiju! Ako je počela da peva i u mom prisustvu, to znači da me je zaboravila — to saznanje mi je bilo jasno i užasno! Srce je sve slutilo. Ali, radost je blistala u mojoj duši i terala strah.

O, kakva ironija sudbine! Šta je sve u toku zime bilo u mojoj duši sem te radosti, ali gde sam ja bio cele te zime? Jesam li bio zajedno sa svojom dušom? Trčao sam brzo stepenicama, ni sam ne znam kako sam uleteo. Samo se sećam da se pod nekako ljuljao, a ja sam plovio kao po rečnoj vodi. Ušao sam u sobu, ona je bila na svom mestu, šila je nešto pognute glave, ali više nije pevušila. Kao uzgred me pogledala, nekako ravnodušno, ali to i nije bio neki pogled, neki onako pokret nekakav — kao kad neko uđe u sobu.

Prišao sam joj brzo i priljubio se uz nju kao pomahnitao. Ona baci na mene jedan brz pogled, kao u strahu: uzeh je za ruku, i ne sećam se šta sam joj kazao, jer nisam ni mogao više da govorim kako valja. Glas mi se kidao, i nije me slušao. Nisam ni znao šta da kažem, sve sam tražio reči.

— De, da porazgovaramo... znaš... reci nešto!, — tako sam odjednom promućao nešto glupo, — o, zar mi je tada bilo do neke pameti?

Ona se trže i odmače se u strahu, gledajući me pravo u lice, ali odjednom se neka začuđenost pojavi u njenim očima. Da, bila je to stroga začuđenost. Gledala me svojim krupnim očima. Ta strogost i ta stroga začuđenost me sasvim smrviše: »Ti, dakle, hoćeš još ljubavi? A ljubavi?« To se pitanje videlo iz njenog čuđenja, iako ništa nije govorila. Ja sam sve, sve umeo da pročitam. Sve se potrese u meni, ja se sruših sam, gotovo pred njene noge. Da, srušio sam se pred njene noge. Ona brzo skoči, ali je ja neobično snažno zgrabih za obe ruke.

Ja sam potpuno shvatio svoje očajanje — o, još kako sam ga shvatio! No, verujte mi, u srcu mi je bila radost, i to neka neobuzdana radost da mi se činilo da ću umreti. Srećan i blažen, ja sam joj ljubio noge. Da, od neke beskrajne, bezgranične sreće, iako mi je bila jasna bezizlaznost mog očajanja. Plakao sam, nešto sam pokušavao da govorim, ali nisam uspevao

ništa da kažem. Onaj njen strah i ona njena začuđenost se odjednom pretvoriše u nje u nekakvu zabrinutost, u neko neobično pitanje, i ona me čudno posmatrala, surovo nekako, i htela je nešto da shvati najpre, i počela je da se smeši. I ona je sklanjala noge, bilo ju je stid što joj noge ljubim, a ja sam ljubio i mesto na kome je ona stupala. Ona je sve to videla, i počela je odjednom od nekog stida da se smeje (vi, naravno, znate da se i od stida može smejeti). Nastupalo je stanje histerije, primećivao sam to po podrhtavanju njenih ruku — no, ja na to nisam ni mislio — mucao sam kako je volim, kako neću ustati — »daj da ti poljubim haljinu... da, da se celog života tebi mogu moliti...« Ne znam, ne sećam se — i odjednom ona zajeca, zadrhta, obuze je užasan napad histerije! Ja sam je uplašio.

Odnosoh je na postelju. Kad napad uminu, ona onako u postelji, izdignuta, izmučena izgleda, uze mene za ruke i poče da me moli da se umirim: »Pustite, ne mučite sebe, umirite se!« I ponovo poče da plače. Celo večer sam proveo uz nju. Sve sam joj pričao da ću je voditi u Bulonj, da se u moru kupa, i to ubrzo — za dve sedmice, jer glas joj se gubi, ja sam to primetio nedavno, onomad, govorio sam joj da ću zalagaonicu ili zatvoriti ili prodati Dobronravovu, počecemo novi život, i sada je najvažnije — Bulonj, da, Bulonj. Ona je slušala, jednako u strahu. Bojala se sve više i više. Meni je, pak, bilo važno ne to, nego da mogu što duže da ležim kraj njenih nogu, i da joj ljubim noge, da ljubim noge i da ljubim zemlju gde one staju, da joj se molim, i — »ne tražim ništa više od tebe, ništa« — ponavljao sam — »ne govori mi ništa, zaboravi da sam tu, dozvoli mi samo da te kradomice gledam, smatraj da sam tvoja neka stvar, psetance«... Ona je plakala.

— A ja sam mislio da ćete vi mene *tako* ostaviti, — reče ona nehотиčno, i tako nehотиčno da, može biti, ni sama nije primetila šta je kazala; međutim — o, to je bila te večeri najvažnija, najkobnija reč koju sam tada razumeo, ta reč me ubola u srce, kao nožem! Ta mi je reč sve objasnila, ali dok je ona bila tu kraj mene i pred mojim očima — ja sam se žarko nadao i bio sam lud od sreće. O, te večeri ja sam je veoma izmučio, ja sam to znao, no verovao sam da će je to sve proći — da ću ja sve odmah popraviti. Najzad, kada je došla noć, ona je već bila potpuno iscrpljena, i ja sam je nagovarao da zaspi, i ona leže i odmah zaspala, čvrsto. Mislio sam da će buncati, ali je toga bilo samo malo. Ustajao sam noću često, i često sam prilazio tiho u papučama, da pogledam na nju. Kršio sam ruke posmatrajući to bolesno stvorenje na tom bednom metalnom krevetiću, koji sam joj onda kupio za tri rublje. Kleknuo sam kraj nje, ali više nisam smeo da joj ljubim noge bez njenog pristanka,

dok je još spavala. Pokušao sam da se molim Bogu, ali sam brzo odustajao. Lukerija me gledala začuđeno, jednako je dolazila iz kuhinje ovamo. Odoh u kuhinju i naredih joj da ide da legne, od sutra će početi nešto »sasvim drugo«. Verovao sam u to slepo, ludo, strašno. O, celog me je ispunjavala radost, radost samo. Samo sam čekao sutrašnji dan. Pre svega, ja nisam verovao u neku nesreću, iako su postojali izvesni znaci, simptomi. Koprena je bila spala, istina, ali se razum još nije bio povratio, i još se dugo, dugo nije vraćao — o, ni do danas do ovog današnjeg dana! A i kako se to sve moglo tada povratiti: ona je još bila živa, bila je tu preda mnom, i ja tu pred njom — »sutra kad se bude probudila, ja ću joj sve reći, ona će sve razumeti«. Tako sam tada pomišljao, jednostavno i jasno, jer sam bio zahvaćen radošću! Osim toga — što je najvažnije — put u Bulonj. Ne znam zbog čega, ali stalno sam mislio na Bulonj — da je taj Bulonj sve, da se u tom Bulonju nalazi nešto što će sve rešiti. »U Bulonj, u Bulonj!«... Čekao sam svanuće kao lud.

III

JA SHVATAM SASVIM DOBRO

Bilo je to pre svega nekoliko dana — pre pet dana, samo toliko, prošlog utorka. Ne, ne — samo da je bilo još malo vremena, samo da je još malčice pričekala i — ja bih odagnao tamu! Zar se već nije bila smirila? Sutradan iza onoga, ona me slušala smešeći se, bez obzira na onu zbunjenost... Reći ću, za sve to vreme u toku tih pet dana bilo je u nje neke zbunjenosti i stida. Ali, mnogo se i bojala. Ne kažem, ne sporim, uporno kao bezumnik: bilo je straha, ali kako i da se ne boji? Ta mi smo odavno postali tuđi jedno drugom, tako smo se odvojili, i odjednom sve to... Ali ja se nisam obzirao na taj njen strah, preda mnom je blistalo nešto novo...! Istina je, nema sumnje, ja sam načinio grešku. Bilo je, verovatno, još mnogo takvih grešaka. Sutradan ujutro, čim smo se probudili (to je bilo u sredu), ja sam pogrešio: učinio sam

od nje svoga prijatelja... Previše, previše sam žurio, ali ispovest mi je bila potrebna, neophodna. To je bilo mnogo više nego ispovest. Nisam skrivao ni sve ono što sam pred sobom samim skrivao celog života. Iskreno sam priznavao kako sam cele zime mislio jedino na to kako me ona voli. Rekao sam joj da je misao o zalagaonici ponikla u meni kao znak slabosti moje volje i moga razuma, to je bila neka lična ideja samobičevanja i samohvalisanja. Priznao sam joj da sam se, onda u bifeu, bio uplašio zbog moje prirode i uobraženosti — zbunili su me okolnosti, bife, i zbunio sam se još i zbog toga: a šta će biti ako izađem, neće li to glupo ispasti? Ja se nisam plašio dvoboja, nego toga da ne ispadnem smešan... A posle, nisam nikako želeo da priznam, i namučio sam druge, namučio sam, eto, i nju, oženio sam se i njome, eto, zbog toga da je mučim. Rečju, govorio sam mnogo, i kao u bunilu. Ona me dodirivala po rukama, i molila me da ćutim: »Preterujete... samoga sebe mučite« — i opet joj udariše suze, umalo opet ne dođe do napada!

Jednako me molila da o tome ne govorim, da više ne mislim na to.

Nisam se obzirao na njene molbe, ili tek malo sam mario za njih — proleće, Bulonj — na to sam mislio. Tamo nas čeka sunce, naše sunce, govorio sam jednako samo to! Zatvorio sam zalagaonicu i poslove sam poverio Dobronravovu. U jednom trenutku sam joj predložio da sve razdelimo sirotinji, da ostavimo jedino onih tri hiljade što sam nasledio od pokojne kume, i da s tim pođemo u Bulonj, a posle — posle povratka da počnemo novi život, život običnih radnika. Odlučili smo tako; ona tada, istina, nije mnogo govorila... jedino se osmehivala. Mislim da je to učinila onako iz pažnje prema meni, da me ne ražalosti mnogo. Osećao sam da sam joj teret — ne pomišljajte da sam tako glup da ne umem da zapazim takve stvari. Sve sam to zapazio, sve do najmanje sitnice, video sam i znao sam to bolje nego iko drugi, moje očajanje nije više bilo neka tajna!

Samo sam joj govorio o sebi i o njoj. Govorio sam i o Lukeriji. Kazao sam da sam plakao... O, da, naravno, menjao sam temu razgovora, trudio sam se da je na neke stvari ne podsećam. Ona je jednom čak nekako živnula, jednom ili dva puta čak, toga se sećam, da, sećam se! Zbog čega kažete da sam gledao, a nisam ništa video? I da se sve *ovo* nije dogodilo, sve bi se povratilo, vaskrslo? Zar mi nije ona pričala, pre nekoliko dana dok je čitala, i kad smo povelili razgovor o čitanju i o tome šta je pročitala u toku zime — zar mi nije pričala sa smehom o onoj sceni sa Žil Blasom i arhiepiskopom od

Grenade. I kako se smejala, milo kao dete, kao nekad dok mi je bila verenica (divan, divan trenutak!). Kako sam bio srećan! Uostalom, veoma sam se iznenadio onome s arhiepiskopom: zimus, dok je sedela kod kuće, imala je toliko duševnog mira, spokojstva i sreće da se razveseli čitajući jedno remek-delo. Verovatno je već bila pomirena s tim, verovatno je već bila ubeđena da ću je ja ostaviti *tako*. »Ja sam mislila, vi ćete mene *tako* ostaviti«. To mi je ona rekla tada — u utorak! O, kakva pomisao desetogodišnje devojčice! I ona je verovala, doista je verovala, da će sve tako biti: ona za svojim, a ja za svojim stolom — i tako sve do naše starosti. I odjednom — ja prilazim njoj, ja, njen muž, a mužu je potrebno — ljubavi! O, kakav nesporazum, kakvo moje slepilo!

Bila je i to greška s moje strane što sam je gledao diveći joj se, trebalo je da budem uzdržljiviji — ona se bojala mojih ushićenja. I ja sam se sada uzdržavao — nisam joj više ljubio noge. Nisam joj ni jednom stavio na znanje da sam... njen muž. O, nije mi to ni na pamet padalo, samo sam se i dalje molio pred njom! Ipak se nije moglo samo ćutati i tako, baš ništa ne govoriti! Jednom sam joj rekao da mi je uživanje kad razgovaram s njom i da je smatram neuporedivo obrazovanijom i prosvećenijom od mene. Ona se tada sasvim zarumenila, i kazala mi da opet preterujem. Tada sam joj, opet zbog svoje nepromišljenosti, kazao da sam bio oduševljen onda kad sam iza vrata slušao onaj njen dvoboj — dvoboj nevinosti i gada od stvorenja, kazao sam kako sam se divio njenoj razumnosti, njenoj oštroumnosti i čistoj dečjoj dobrodušnosti. Ona na to poče da drhti, poče da muca kako ja preterujem, lice joj se zgrči i ona ga pokri plačući... Nisam više mogao da izdržim: kleknuo sam pred nju, i počeo sam da joj ljubim noge, i sve se opet završilo napadom, kao i ono u utorak. Ovo je bilo juče predveče, a sledećeg dana izjutra...

Izjutra!? Bezumniče, pa to jutro je bilo danas, malopre, upravo malopre!

Čujte, i shvatite: kad smo se maločas našli za stolom, ona me iznenadila (posle onog jučerašnjeg nastupa) svojim mirom, da, svojim mirom. A ja sam proveo bio celu noć, drhteći u strahu zbog onog jučerašnjeg. Ali, ona mi tada iznenada priđe, sklopi ruke preda mnom (još maločas!) — i kaza mi da je grešnica i da ona to dobro zna, greh ju je mučio cele zime i, evo, i sada je muči... kaza mi da veoma ceni moju velikodušnost... »Biću vam verna žena... ja ću vas poštovati...« Tada sam poskočio i zagrlio sam je u zanosu, kao ludak. Ljubio sam je — ljubio sam joj lice, usta — kao muž što čini prvi put

posle dugog rastanka. I šta me nagnalo da malopre izađem, iako smo samo pre dva časa... naši pasoši za put u inostranstvo... O, Bože! Samo pet minuta, samo da sam se pre pet minuta vratio! A evo sada, gomila sveta pred našim vratima, i pogledi svih upereni u mene... o, Gospode!

Lukerija kaže (o, sada ja Lukeriju nikako neću da otpustim, ona sve zna, ona je cele zime bila s nama, i ona će mi sve pričati) da je, posle mog odlaska, i svega nekih dvadesetak minuta pre mog povratka, ona ušla kod gospođe u našu sobu, onako neočekivano, da je nešto pita ne znam šta. I videla je da je ona njena ikona (ona ista ikona Bogorodice) skinuta i nalazi se pred njom na stolu, i izgledalo je da se gospođa pre toga baš molila. »Šta je vama, gospođo?« — »Ništa, Lukerija!« — »Idite samo«. — »Pričekaj, Lukerija!, — i prišla joj je i poljubila je. »Vi ste« — velim — »gospođo, srećni!« — »Jesam, Lukerija«. — »Gospodin je već odavno trebalo da vas moli za oprostaj... Bogu hvala što ste se pomirili«. »U redu« — kaže ona — »pođi ti sad, Lukerija« — i ona se nekako čudno smešila. To je bilo tako čudno da se Lukerija posle deset minuta vratila da vidi šta je s njom. »Stoji pored zida do prozora, naslonila ruku na zid, glavu položila na ruku i stoji tako, i nešto misli. Stoji tako u dubokoj zamišljenosti da nije ni primetila kako sam ja iz druge sobe došla da vidim šta je s njom, ne primećuje da je ja posmatram. Vidim, nekako kao da se osmehuje, stoji, razmišlja i smeši se. Pogledam ja nju i polako se okrenem, izađem iz sobe i tako sama u sebi nešto pomišljam, kad odjednom čuh iznenada — otvara se prozor. Požurila sam da joj kažem — napolju je hladno, gospođo, pazite da ne nazebete — kad videh: popela se na prozor i stoji na njemu kolika je u otvorenom prozoru, okrenula mi leđa, a ikona ona u rukama. Dah mi stade, povikah prema njoj: »Gospođo, gospođo!« Ona je čula, malo se pomerila kao da je htela da se prema meni okrene, ali to ne učini, već s ikonom na grudima stupi i baci se kroz prozor!«

Ja se samo sećam da je ona bila još topla kad sam stigao na kapiju. Svi su gledali u mene! U početku su nešto vikali, ali odjednom svi začutaše i počеше da mi se uklanjaju s puta i... ja iznenada ugledah nju kako leži s ikonom. Koliko se sećam, ja sam joj prišao i dugo sam je posmatrao. Svi su stajali oko mene, i nešto su mi govorili. Tu je bila, takođe, i Lukerija, ali je ja nisam primetio. Ona kaže da je i razgovarala sa mnom. Sećam se jednog građanina: on mi je sve vreme govorio da joj je »samo malo krvi poteklo iz usta, tek malo, malo«, i pokazivao mi je krv na pločniku. Čini mi se da sam pipnuo tu lokvicu krvi i, sećam se, umrljao sam prst, gledam na svoj prst (toga se sećam) a onaj jednako ponavlja — »malo krvi, samo lokvica!«

»Šta s tim što je malo, lokvica?«, — povikao sam iz sve snage, tako kažu, i s podignutim rukama sam pojurio prema njemu.

O, kako je to surovo, kako je surovo! Nesporazum! Neverovatno! Nemogućno.

IV

ZAKASNIO SAM SAMO PET MINUTA

A možda i ne? Zar je ovo verovatno? Sme li se tvrditi da je ovo moguće? Zbog čega, zašto je ova žena umrla?

O, verujte i, ja razumem, ali zbog čega je ona ipak umrla — to je pitanje. Da se nije uplašila ljubavi i sebe ozbiljno počela da pita: bi li trebalo ili ne bi trebalo da je prihvati — pa, nemoćna pred težinom problema, ona je radije izabrala smrt. Znam, znam, zbog čega lupati glavu: previše je obećala i uplašila se da neće moći da održi obećanje — to je jasno, sasvim jasno. Ima tu nekih veoma mučnih okolnosti.

A, stvarno, zbog čega je umrla? Ipak, takvo pitanje ostaje bez odgovora. To pitanje udara meni u mozak, jednako udara. Ja bih je ostavio tako da je ona htela da sve ostane *tako*. No, ona nije mogla da poveruje u to — to je ono! Ne, ne — nikako, ja lažem, nije to. To je zato što je sa mnom morala čestito, da me potpuno voli, a ne onako kako bi volela onog dućandžiju. A ona je bila previše čedna i čista, i ona nije htela da prihvata takvu ljubav kakvu traži dućandžija i — nije htela mene da laže. Nije htela da me obmanjuje nekom polovičnom ljubavlju — ili, još i manje, nekakvom četvrtinom ljubavi. Ona je odveć čestita — to je to! A ja sam hteo da je naviknem na širokogrudost, sećate li se? Čudna pomisao!

Veoma sam radoznao da saznam: je li ona mene poštovala? Ja ne znam — je li me prezirala ili nije? Neobično čudno: meni cele zime nije palo na pamet: prezire li ona mene? Bio sam sasvim uveren u suprotno, sve do

trenutka kad me pogledala s onakvim strogim čuđenjem. Da, strogim. Tada mi je odmah postalo jasno da me ona zaista prezire. Shvatio sam jasno, zauvek! Ah, neka, neka bude i tako — neka me prezire celog života, samo da je još poživela — da je i sada živa! Čas pre ovoga, ona je još hodala, govorila. Ne ide mi u glavu: zbog čega se bacila kroz prozor! I ko bi, i kako bi mogao nešto slično da pomisli još pre pet minuta? Prozvao sam Lukeriju. Lukeriju sada neću nikako da otpuštam — nikako.

O, mi smo se mogli još nekako sporazumeti. U toku ove zime mi smo se, istina je, veoma odvikli jedno od drugog, ali — zar se ne bismo mogli opet priviknuti? Zbog čega se ne bismo mogli — kažem — opet složiti i početi novi život? Ja sam širokogrud čovek, ona je to takođe — i, eto, to je dodirna tačka! Samo još koji dan, samo još koja reč, i ona bi sve shvatila.

Što je najvažnije — sve je to samo slučaj — običan, varvarski i slepi slučaj. U tome je sav užas! Zakasnio sam samo pet minuta — samo pet minuta! Da sam stigao samo pet minuta ranije — onaj kobni trenutak bi nestao kao magla, i nikad joj posle nešto slično ne bi palo na pamet. Sve bi se završilo tako što bi ona sve shvatila. A sada, prazne sobe i ja — sam ponovo u njima. Eno, njiše se klatno, njega se ništa sve ovo ne tiče, ničega njemu nije žao! Nikoga nema — to je nevolja!

Hodam, jednako hodam. Znam, znam već to i bez vas: je li vama smešno što se ja žalim na slučaj i na onih pet minuta? Ali, to je očito. Pomislite samo, nije čak ostavila za sobom ni retka napisanog, kako se to obično čini: »Nikoga ne krivite za moju smrt«. Zar nije mogla da zamisli da ljudi mogu posumnjati čak i u Lukeriju: »S njom si bila nasamo — ti si je možda i gurnula«. U svakom slučaju, ova bi stradala ni kriva ni dužna da nije bilo one četvorice suseda koji su posmatrali sa svojih prozora i iz svojih dvorišta, i koji su videli kako je ona stajala na prozoru s ikonom u rukama, i kako je sama skočila. No, i to što su ljudi stajali i gledali — i to je takođe bio slučaj. Ne, sve je ovo samo trenutak — jedan besmislen trenutak. Samo jedna neočekivana pomisao! Fantazija! Šta ima tu što se ona pred ikonom molila? To još ne znači da je to bilo zato što u smrt ide! Sve je to potrajalo nekih desetak minuta, celo to kolebanje — dok je ono stajala kod zida, glave naslonjene na ruku, i dok se onako smešila. Tada joj je blesnula takva pomisao, i opila je — i nije više mogla tome da odoli.

Kako hoćete, ali nesporazum je očit. Sa mnom se još moglo živeti. A nije li malokrvnost? Jednostavno, malokrvnost i pomanjkanje životne energije? U

toku zime ona se mnogo namučila — eto, to je... Zakasnio sam!!!

Kako je majušna u kovčegu, kako joj se nosić ušiljio! Trepavice kao strelice. I kako je samo pala — nigde povrede, ništa nije slomljeno! Jedino ona »lokvica krvi«. Koliko da stane u kašičicu od kafenog pribora. Unutrašnje povrede. Pomišljam čudno — kad bi se moglo ne sahranjivati! Jer, šta će biti ako je odnesu? Ah, znam, moraju je odneti, nisam ja lud i ne buncam; naprotiv, nikad mi dotad pamet nije bila tako bistra — ali, kako će to biti da ponovo nikoga ne bude u sobama tako, ja sam sa svojim stvarima iz zalagaonice. Bunilo — samo bunilo i ništa više! Ja sam nju izmučio — ništa drugo, to je ono!

Čemu sada meni ti vaši zakoni? Šta će meni vaši običaji, moral, život, država — vaša vera? Neka me pozove vaš sudija, neka me izvedu pred taj vaš javni sud, i ja ću reći da sve to ne priznajem. Sudije će vikati: »Umuknite, oficiru!«, a ja ću njima odgovoriti: »Gde vam je sada snaga da me naterate na pokornost? Zbog čega su strašne sile prirode uništile ono što je meni bilo najdraže? Čemu sada vaši zakoni? Ja vas napuštam«. O, ta sve mi je svejedno!

Slepa je, slepa. Mrtva je, ništa ne čuje! Ti i ne znaš kakav bih raj ja za tebe stvorio. Bio bi to raj moje duše koji je uređen za tebe! Ti mene ne bi volela — neka, ne mari, zar to smeta? Sve bi bilo *tako*, i *tako* bi sve i ostalo. Ti bi meni govorila kao prijatelju — i tako bismo se radovali, smejali i radosno gledali jedno drugo u oči. Živel i bismo lepo! A ako bi ti i drugog nekog zavolela — neka, ne mari, ništa zato. Ti bi s njim išla i smejala bi se, a ja bih s druge strane, preko ulice... O, neka sve to bude — samo neka ona još jednom otvori oči! Trenutak samo — samo jedan trenutak! Ona bi me pogledala opet kao ono pre, maločas, kad je stajala preda mnom i kada se zaklinjala da će mi biti verna žena! O, da je samo jedan jedini pogled, ona bi sve shvatila!

Slučaj! O, prirodo! Ljudi su na svetu sami — to je nesreća! »Ima li u polju živa čoveka...?«, — vapije ruski vitez. Vapijem i ja, iako nisam vitez, ali rni nema odziva. Kažu da sunce ožiljava prirodu i vasionu. Ali, pogledajte to sunce kad se rodi — nije li i ono mrtvac? Sve je mrtvo, i na sve strane samo mrtvac i. Jedino usamljeni ljudi i oko njih ćutanje — to je zemlja. »Volute se, ljudi« — ko je to rekao? Čija je to zapovest? Ravnodušno, dosadno klatno izbija. Dva sata je, ponoć. A njene cipelice

stoje pored malog, kreveta, kao da je očekuju... Ne, zaista, kad je sutra budu odneli šta ću ja?

DECEMBAR

GLAVA PRVA

I

OPET O PROSTOJ ALI TUGALJIVOJ STVARI

Tačno pre dva meseca, u oktobarskom broju moga *Dnevnika* doneo sam belešku o jednoj nesrećnoj prestupnici, Katarini Prokofjevnoj Kornilovoj — onoj istoj maćehi koja je, u maju ozlojeđena na svoga muža, bacila kroz prozor svoju šestogodišnju pastorku. Ovaj je slučaj dobro poznat zato što je devojčica, mala pastorka koja je bačena kroz prozor s četvrtog sprata, ostala nepovređena, nije imala nikakav prelom, i sada je živa i zdrava. Neću da pominjem potankosti moga teksta iz oktobarskog broja, može biti, čitaoci sve to nisu zaboravili. Podsetiću samo na cilj moga teksta: meni je odmah bilo jasno da je ovaj slučaj sasvim neobičan, i odmah sam se uverio da se na njega ne može gledati *sasvim jednostavno*. Nesrećna prestupnica je bila u drugom stanju, bila je razdražljiva, i mnogo je patila. Ali, ta njena želja da se osveti mužu koji joj je prebacivao i koji ju je uvredio bila je uzrok zločina — reč je bila o »afektu u stanju bremenitosti«. Prema mom mišljenju, ona je za tih nekoliko dana ili sedmica proživljavala ono što u takvim momentima proživljavaju bremenite žene, ona je bila u onom stanju koje nije sasvim ispitano, ali koje je nesumnjiva činjenica u tih žena, tada se u duši bremenite žene događaju čudni prelomi, bizama zbivanja i uticaji, tada se događa i

neko ludilo bez ludila koje se ponekad završava nastranostima veoma velikih razmera. Ja sam podsetio na jedan primer koji je meni poznat još iz detinjstva, slučaj s onom damom iz Moskve koja je, uvek u određenom momentu svoje bremenitosti, bila u vlasti neodoljive i čudne želje — želje da krade. No, ta dama se vozila kočijama, i uopšte nije imala potrebu za stvarima koje je krala; ona je, dakle, svesno krala, i bila je potpuno svesna toga pred sobom. Svest se održavala sasvim, i jedino pred nastupom one sklonosti ona nije više znala šta čini. Evo, to sam pisao pre dva meseca, i priznajem, nisam se mnogo nadao u smislu cilja: može li se nekako i nečim kako-tako ublažiti udes ove nesrećnice, bez obzira na to što joj je surova presuda već izrečena. Ja se u svom tekstu nisam mogao uzdržati, i kazao sam da, ako su naši porotnici već toliko puta izricali i opravdano doneli oslobađajuće presude, i to uglavnom ženama bez obzira na njihovo priznanje u vezi zločina i na očite dokaze koji govore o postojanju zločina koji je Sud u celini utvrdio i dokazao — onda bi se, tako se meni činilo, mogla i Kornilova nekako opravdati (upravo nekoliko dana posle izricanja presude ovoj nesrećnoj i bremenitoj Kornilovoj koja je doživotno osuđena na prisilni rad u Sibiru, bila je potpuno oslobođena jedna neobična prestupnica, ubica Kirilova). Uostalom, da podsetim na ono što sam tim povodom pisao — porotnici bi, ako bi oslobodili prestupnicu, barem imali na šta da se oslone: iako takvi bolesni afekti retko bivaju, oni ipak bivaju; no, šta ćemo ako je i u ovom slučaju reč o tom afektu u stanju bremenitosti? Evo razloga. U ovom slučaju bi svi pojmlili barem milosrđe, i ne bi bilo kolebanja u gledištima. I šta s tim što je mogućna greška — bolje je da bude greške u milosti nego u izricanju kazne, utoliko pre što je sve ovo veoma teško i proveriti. Prestupnica i sama priznaje da je kriva, ona je to priznala odmah posle počinjenog zločina, i ona je to priznala i posle pola godine, pred Sudom. I tako, ona će, može biti, otići u Sibir, po savesti nekoj osećajući duboko u duši da je kriva, i tako će, možda, i umreti kajući se na samrtnom času, i misleći o sebi kao o čedomorki — i još, njoj neće pasti na pamet, neće pasti ni nekom drugom, da se u stanju bremenitosti zbivaju takvi afekti koji su, može biti, uzrok svemu, da ona, na primer, nije bila u drugom stanju — ne bi se ništa ni desilo... Ne, od dve greške valja izabrati grešku u milosrđu...

Ja sam sve to tada napisao, i bio sam ponet mojom idejom pa sam udario u maštanja i dodao sam u svom napisu da je, eto, na primer, ova dvadesetogodišnja prestupnica, koja bi ovih dana trebalo da se porodi u tamnici, možda, opet zajedno sa svojim mužem. Možda sada njen muž,

slobodan i koji ima pravo da se oženi, nju posećuje u tamnici u očekivanju njenog otpremanja u Sibir, u progonstvo — možda sada oboje plaču i jadikuju. Možda sada i devojčica, koja je toliko podnela, posećuje »mamicu«, možda je i ona sve zaboravila, i sada se umiljava oko nje. Ja sam čak prikazao i scenu njihovog opraštanja na stanici. Sve su mi te moje tadašnje »fantazije« došle pod pero, ne zbog slike i zbog efektnosti, ja sam jednostavno osetio životne istine koje se sastoje u tome da njih oboje — i žena i muž — znaju da je ona prestupnica — zna to on o njoj, a zna to i ona o sebi — pa ipak, *ne mogu* da se ne pomire, da jedno drugome ne oproste, i to ne samo zbog onog osećanja hrišćanskog zaveta praštanja, nego onako, po nehotičnom instinktivnom osećanju; oni osećaju da je zločin, prema njihovom načinu gledanja, nešto očito i nesumnjivo — pa ipak, *možda je*, slute oni, to ne zločin, nego nešto čudno što se zbilo, što se događa nekako ne po našoj volji, nego silom Božje volje, koji nas i tako kažnjava zbog greha našega zajedničkog...

Završivši tada svoj napis tako, i izdavši taj broj, ja sam, pod utiskom onoga što sam sam smislio, odlučio da se na svaki način vidim s Kornilovom dok se ona još nalazi u zatvoru. Priznajem, bio sam radoznao da proverim sledeće: jesam li pogodio istinu onim što sam tada pisao o Kornilovoj, i povodom čega sam kasnije udario u ona maštanja? I upravo je usledila jedna srećna okolnost koja mi je omogućila da posetim Kornilovu i da se s njom upoznam. I ja sam čak i sam bio zadivljen; zamislite samo da je od onih mojih maštanja barem tri četvrtine toga odgovaralo istini: ja sam tako pogodio kao da sam svemu bio svedok. Muž ju je zaista posećivao, i sada joj dolazi, oni zaista plaču i jadikuju jedno nad drugim, opraštaju se i praštaju jedno drugome. »Došla bi i devojčica« — kazala mi je sama Kornilova — »ali ona je u nekoj školi, u internatu zatvorenog tipa«. Žalim što ne mogu da pričam sve što sam saznao o ovoj razorenoj porodici, u svemu tome ima veoma zanimljivih crta, možda čak nečeg svojevrsnog. O, razume se, ja sam u ponečem i pogrešio, ali nisam pogrešio u onom suštinskom: Kornilov, na primer, iako je seljak, ide odeven u nemačko odelo, mnogo je mlađi nego što sam ja zamišljao, i služi kao »crpilac« u ekspediciji za pripremanje državnih papira i prima veoma dobru, za takvog seljaka, mesečnu platu — dakle, on je mnogo bogatiji nego što sam pretpostavljao. Ona je švalja — bila je švalja, i sada u zatvoru ona se zanima šivenjem i šije po narudžbi i zarađuje, takođe, pristojnu platu. Rečju, nije nikako reč tek o »komadiću platna, valjenkama za put i čaju i šećeru« — ton je nešto viši. Kad sam je prvi put posetio, ona tek

što je bila rodila, ali ne sina nego kćer — i tako dalje. Nepodudarnosti su male, ali u onom glavnom nema nikakve greške.

Ona je tada, u vreme porođaja, bila u odvojenoj prostoriji, i bila je sama: u uglu pored kreveta ležalo je novorođenče koje tek što su bili krstili. Dete je, kad sam ja ušao, pisnulo nekim čudnim krikom, kako to čine sva novorođenčad. Uzgred, ova se tamnica i ne zove tako, nego »Dom preventivnog zadržavanja prestupnika«. Tu, uostalom, ima mnogo zločinaca, i to zločinaca koji su počinili različite zločine, veoma čudne, i ja ću, kada tome dođe vreme, možda i o tome nešto reći. Dodaću uzgred da sam odatle poneo neobično dobre utiske, posebno o ovom ženskom odeljenju i o humanom odnosu nadzirateljica prema prestupnicama. Zatim sam posetio j druga odeljenja, na primer odeljenje u kojem su bile prestupnice koje imaju decu za dojenje. Lično sam video brigu, pažnju, postupak njihovih čuvarki i šefova koji zaslužuju svako poštovanje. Iako se nisam dugo zadržavao u razgledanju, postoje mnoge crte, postupci, pokreti koji odjednom i brzo mogu da kažu mnogo. Prvi put sam s Kornilovom proveo nekih dvadesetak minuta: to je lepuškasta i veoma mlada žena, pametnog pogleda, ali dosta naivna. U početku je ona, minut ili dva, bila začuđena mojim dolaskom, ali brzo je poverovala da pred sobom ima nekog *svog*, nekog ko s njom saoseća, a ja sam joj se tako i predstavio pri dolasku — i postala je sa mnom veoma otvorena u razgovoru. Ona nije mnogo govorljiva, i nije mnogo ni snalažljiva u razgovorima, ali ono što kaže — to je jasno i sigurno rečeno i, što je najvažnije, to je uvek učtivo rečeno, bez ikakve sladunjavosti ili neke izveštačenosti. Ona je sa mnom razgovarala, istina, ne kao sa sebi ravnim, ali kao s nekim koji joj je gotovo svoj. Tada, još pod utiskom porođaja i presude koja joj je izrečena nedavno (u vreme poslednjih dana trudnoće), ona je bila malo uzbuđena, i čak je jednom i zaplakala setivši se jednog svedočenja protiv nje na Sudu koje ju je teretilo, da je kazala neke reči upravo posle počinjenog zločina — a ona tako nešto nikad nije rekla. Ona je mnogo patila zbog tog lažnog svedočenja, ali o tome nije govorila žučno, što je mene iznenadilo — samo je jednom podigla glas i kazala: »Znači, tako je sudbina htela!« Kad sam zapitao za njenu tek rođenu kćer, ona se počela smešiti. »Juče su je« — kaže — »krstili«. »Kako se zove?« — »Kao i ja, Katarina«, — rekla je. Taj osmeh majke koja je osuđena na progonstvo upućen svom detetu rođenom u tamnici posle izricanja presude, koja osuđuje i njega što je bilo još nerođeno zajedno s njegovom majkom — taj osmeh je na mene ostavio čudan i mučan utisak. Kad sam počeo veoma pažljivo da je

ispitujem u vezi s njenim zločinom, ton njenih odgovora mi se neobično dopao. Ona je na sva pitanja odgovarala direktno i jasno, nikako nije »vrdala«, tako da sam uvideo da tu ne bi trebalo neke posebne predostrožnosti. Ona je u celini priznavala da je prestupnica, i priznavala je sve ono zbog čega je bila optužena. Odmah me začudilo da ona o svom mužu (na kojeg je bila ozlojeđena, i zbog čega je bacila dete kroz prozor) ne samo ne kaže ništa loše i zlobno, ni malčice nečega što njega optužuje, nego obrnuto. I kako je sve to bilo? Ona je odmah ispričala kako je to bilo: »Poželela sam, tako, da učinim zlo, ali samo to kao da nije bila moja volja, nego nečija, drugoga nekoga volja«. Sećam se, ona je još dodala (na moje pitanje) da, iako je odmah pošla u policijsku stanicu da prijavi to što se dogodilo — ona sve nije htela »da ide tamo, sama je nekako tamo došla i ne zna zbog čega, i sve je priznala o sebi«.

Još uoči posete sam saznao da je njen branilac, gospodin L., podneo presudu Kasacionom sudu na razmatranje: prema tome, bilo je još neke, iako slabe, nade. Ali, ja sam gajio još jednu drugu nadu, o čemu ću, uostalom, sada ćutati, ali pri kraju moje posete ja sam njoj nešto o tome bio rekao. Ona me saslušala ne verujući mnogo u uspeh mojih zamisli, ali ona je poverovala, iz dubine duše, u moju naklonost prema njoj, i mnogo mi je zahvalila. Na moje pitanje: mogu li ja na neki način da joj pomognem, ona je, setivši se brzo o čemu govorim, odgovorila da joj ništa nije potrebno, ima novaca, a ima i posla. Ali, u njenim rečima nije bilo ni trunke nekakve uvređenosti, i, da nije bila pri novcima, ona bi verovatno primila od mene neku sumu u znak pomoći.

Ja sam još jednom ili dva puta svraćao do nje i kasnije. Između ostalog, jednom sam namerno počeo razgovor o oslobađanju ubice Kirilove, do čega je došlo samo nekoliko dana posle izricanja presude njoj Kornilovoj — ali nisam u nje primetio ni najmanje zavisti ili roptanja. Sigurno je, ona je sklona da sebe vidi kao prestupnicu posebne vrste. Proučavajući je nešto pobliže, nehotice sam primetio da u osnovi tog neobično zanimljivog ženskog karaktera ima mnogo ujednačenosti, smisla za red i, što me posebno zainteresovalo — i mnogo veselosti. Pa ipak, vidi se da joj uspomene ne daju mira: ona je duboko i iskreno žalila zato što je bila stroga prema detetu,

»nije ga zavolela«, tukla ga je stoga što joj je muž neprestano prebacivao i korio je svojom ranijom ženom zbog, kako sam primetio, ljubomore njene prema muževljevoj bivšoj ženi. Vidi se da nju sada mnogo uznemirava i pomisao na to da njen muž, koji je sada slobodan, može da se oženi, i ona mi je jednom prilikom sa zadovoljstvom pričala, čim sam bio došao njoj, da je njen muž nedavno dolazio i da je i sam rekao: »Zar mi je sada do toga stalo da se ženim!« Znači, ona je sama i prva razgovarala o tome s njim — pomislio sam ja tada odmah. Ponavljam, ona shvata da sada, posle presude koja joj je izrečena, njen muž i nije više njen muž, i da je njihov brak raskinut. Zaista, ima među njima veoma zanimljivih razgovora i susreta, pomislio sam.

U vreme tih poseta, imao sam prilike da o njoj razgovaram i s nekoliko nadzornica tamnice, kao i s gospođom A. P. B. — pomoćnikom nadzornice tamnice. Zadivila me simpatija koju pokazuju prema Kornilovoj sve te osobe. Gospođa A. P. B. mi je saopštila, između ostalog, jedno svoje zanimljivo zapažanje koje se svodi na ovo: kad je Kornilova stigla u tamnicu (posle počinjenog zločina), to je bilo neko sasvim drugačije biće, biće grubo, neprosvećeno, zlo, spremno na opake odgovore. Ali, nije prošla ni sedmica ili dve-tri sedmice, ona se odjednom i sasvim izmenila: postala je biće dobro, naivno, krotko: »i, evo, takva je sve dosad«. Ovaj podatak je sasvim odgovarao *slučaju*. No, nevolja je bila u tome što je taj *slučaj* već bio okončan, raspravljen, sve je potpisano i presuda je bila izrečena. I, evo, ovih dana su me obavestili da je sudska presuda, koja je bila upućena Kasacionom sudu, zadržana (zbog narušavanja člana 693. Zak. o kr. pos.), i da će biti i vraćena na razmatranje drugoj sudskoj instanci, gde će biti ponovo razmatrana uz učešće porote. Tako je sada, u ovom momentu, Kornilova ponovo okrivljena, a ne više osuđenica na progonstvo, ona je ponovo zakonita žena svoga muža, i on je njoj zakoniti muž! Prema tome, ima za nju još nade. Neka da Bog da ovu mladu dušu, koja je toliko mnogo podnela, konačno ne slome novim optužbama i novom presudom. Takve lomove ljudska duša teško podnosi: to liči na ono kad osuđenog na streljanje odvežu od stuba, skinu mu pokrivač s očiju, uliju mu malo nade, on vidi ponovo sunce i — posle pet minuta opet ga povedu i privežu za stub. Doista, zar neće nimalo da uzmu u obzir okolnost da je okrivljena bila u drugom stanju u vreme izvršenja dela? Najvažniji deo optužbe se temelji na tome da je ona počinila delo *svesno*, pa ipak, kakvu ulogu ima pri tome, u ovakvim slučajevima, i sama svest? Svest je mogla da postoji potpuno, pa ipak ona u

stanju afekta nije mogla da savlada želju koja je deformirana stanjem afekta — bez obzira na svest. Zar ovo, doista, izgleda sasvim neverovatno i nemoguće? Da ona nije bila bremenita, ona bi u trenutku svoje zlobne razdražljivosti mogla i ovako da razmišlja: »Opako derišće, što ga ne bih zgrabila i izbacila kroz prozor, da me on više ne prekoreva njenom majkom svakog časa«, tako bi pomislila, ali ne bi tako učinila, ali, evo — u stanju bremenitosti ona *nije odolela*, i učinila je to. Zar nije i tako moglo da bude? I zar je to važno što ona svedoči protiv sebe, da je ona još uoči tog dana htela da baci dete kroz prozor, pa nije to učinila jer ju je muž omeo svojim prisustvom? Celu tu prestupničku nameru, koja je logički čvrsto utemeljena i koja je metodički (s onim pomeranjem saksija na prozoru) precizno izvršena sledećeg jutra — ni u kom slučaju ne bi trebalo svrstavati u red običnih i razumljivih zločina: tu se upravo desilo nešto neprirodno, nenormalno. Porazmislite o ovome: bacivši devojčicu kroz prozor, i pogledavši za njom kako pada (devojčica je već u prvom trenutku bila bez svesti, i nju, čim je bila već preko prozora, možemo smatrati mrtvom), ubica zatvara prozor, oblači se i ide u policijsku stanicu gde sama sebe prijavljuje. Zbog čega bi ona sve priznavala na takav način i protiv sebe svedočila da je mimo i s namerom smišljala zločin s hladnokrvnim predumišljajem? Gde su ti svedoci koji bi mogli da potvrde da je ona bacila dete, da dete nije samo palo zbog nepažnje! Ta ona je i muža koji se vratio mogla da ubedi u to da je tako bilo i da ona u svemu tome nije ni malo kriva (i tako, mužu bi se osvetila, a sebe bi opravdala). Čak i onda da se ona ubedila, pogledavši kroz prozor, da dete nije mrtvo i da može kasnije da posvedoči protiv nje — čak i u takvom slučaju ona ne bi morala ničega da se boji: šta vredi na Sudu iskaz šestogodišnje devojčice da su je otpozadi podigli i izbacili kroz prozor? I svaki doktor-ekspert bi mogao da potvrdi da se to njoj baš tako učinilo (to jest, da je sama pala) u trenutku kad je izgubila ravnotežu i, dok je padala, da ju neko tobož uhvatio za noge i gurnuo dole. Pa ako je to tako, zbog čega je onda prestupnica odmah krenula da se sama prijavi? Naravno, odgovoriće: »Bila je u očajanju, htela je da svrši sa sobom na ovaj ili na onaj način«. Doista, drugačije objašnjenje je i nemoguće naći, ali samo to objašnjenje pokazuje u kakvom se stanju duševnoga rastrojstva nalazila ova *bremenita žena*. Zanimljive su i njene sopstvene reči: »Ja nisam htela da idem u policiju, nekako sam sama tamo stigla«. Znači, ona je postupala kao u bunilu, kao *ne po svojoj volji*, bez obzira na prisustvo svesti.

S druge strane, svedočanstvo g-đe A. P. B. takođe veoma mnogo objašnjava: »To je bilo sasvim drugačije biće, grubo, zlo i odjednom posle dve-tri sedmice sasvim se izmenilo: postala je krotko, tiho, nežno biće«. Otkud to? Pa, prošao je onaj poznati bolesni period bremenitosti — period bolesne volje i »ludila bez ludila«, s njim je prošla i bolesna afektiranost — i postalo je drugo biće.

Evo šta: ponovo će je osuditi na robiju, ponovo će je, pošto je toliko podnela i pošto je tako zgažena, zgaziti i prignječiti *drugom* presudom, i tako će je, s njenih dvadeset godina, kada još nije ni počela da živi, s detetom na sisi, oterati u progonstvo i — šta će iz toga izaći? Šta će ona podneti u tamnici? Neće li postati žestoka, neće li biti pokvarena u duši, i zauvek ozlojeđena? Koga je i kada robija popravila? I, što je najvažnije — sve to uz onaj potpuno nerazjašnjeni afekt njenog bolesnog stanja bremenitosti u kojem se tada nalazila. Ponoviću ono od pre dva meseca: »Bolje je pogrešiti u milosrđu nego u izricanju kazne«. Osloboditi nesrećnicu, i neće propasti jedna mlada duša koja ima još toliko mnogo života pred sobom, toliko mnogo dobrih i lepih nauma. U tamnici će, verovatno, sve propasti, jer će duša postati razvratna, a sada — ova strašna lekcija koju je zapamtila ona, sačuvaće je, može biti, za ceo život od rđavoga dela; a što je najvažnije, sve će to, može biti, njoj pomoći da sazri, da se razvije, da se razvije i da sazri seme i klica onih dobrih nauma kojih, nema sumnje, ima u ovoj mladoj duši. I ako je njeno srce čak okorelo u zlu, ovakvo milosrđe će ga sigurno umekšati. Ali, uveravam vas da njeno srce nikako nije okorelo u zlu, o tome ne svedočim samo ja. Zar ne može da se oslobodi, da se *rizikuje* oslobođenje?

II

POUKA SA ZAKAŠNJENJEM

Taj oktobarski broj moga *Dnevnika* izazvao je i, osim ovog, mnogo nevolja i ogovaranja druge vrste, naravno. Tamo se nalazi člančić »presuda«

koji je i u meni samom pobudio izvesne sumnje. Ta »presuda« je ispovest samoubice, poslednja reč samoubice koju je zapisao zbog opravdanja i, može biti, i zbog *pouke* pred revolverskom cevi.

Neki među mojim prijateljima, do čijeg mišljenja mi je veoma stalo, čak su pohvalili taj člančić, ali su takođe potvrdili moje sumnje. Oni su pohvalili to što je stvarno, reklo bi se, nađena formula za tu vrstu samoubica, koja jasno izražava njihovu suštinu, ali su izrazili i ove sumnje: hoće li cilj napisa biti jasan svim čitaocima? Neće li taj člančić, naprotiv, u nekih izazvati sasvim suprotne posledice? I više od toga: neki, upravo oni kojima su se već priviđali revolver ili omča — neće li ti biti sablažnjeni tim napisom i podstaknuti u svojim nesrećnim namerama? Rečju, izražene su baš takve sumnje kakve su i mene samog zaokupljale. Na kraju zaključak: trebalo je, direktno i jasno, na kraju napisa objasniti jednostavnim rečima autorov cilj zbog kojeg je to pisao i, čak, direktno istaći pouku.

Ja sam se složio s tim; ja sam i sam dok sam pisao tekst osećao da je pouka potrebna, ali bilo me je nekako sramota tada da to stavim. Bilo me stid da pretpostavim, čak i u najnaivnijeg čitaoca, toliko prostote da ne bi mogao sam da se doseti u čemu je osnova, *naličje* teksta, u čemu je njegov cilj i njegova pouka. Meni je taj cilj bio do te mere jasan da sam mislio da je, takođe, jasan i drugima. Pokazalo se da nisam bio u pravu.

Opravdana je primedba jednog pisca od pre nekoliko godina da se priznavanje da čovek ne razume neke stvari nekad smatralo sramotom, jer je govorilo o tuposti onoga koji to priznaje, o neznanju, o lošem umu i srcu koje nema osećanja, o njegovim malim umnim sposobnostima. Danas je obrnuto, i sve se češće čuje fraza: »Ja to ne razumem« — i to se izgovara nekako ponosno, u najmanju ruku značajno. Čovek pomoću te fraze kao da se penje na neki pijedestal, barem misli da je takav u očima drugih i, što je još komičnije, on sebe i sam tako vidi, ne stideći se pri tom nimalo tog jevtinog pijedestala. Danas reči kao što su: »Ja ništa kod Rafaela ne razumem«, ili one »Ja sam s posebnom pažnjom pročitao celog Šekspira i, priznajem, baš ništa posebno nisam u njemu našao« — primaju se ne samo kao znak duboke pameti, nego čak i kao neko junaštvo, kao neka vrsta moralnog podviga. I nisu jedino Šekspir i Rafael danas podvrgnuti takvom rasuđivanju i izloženi takvim sumnjama! To zapažanje o ponosnim neznačicama, koje sam ovde prepričao mojim rečima, veoma je istinito. Zaista, gordost neznačica je dobila široke razmere. Tupi i zaostali ljudi nimalo se ne stide tih svojih

kvaliteta, naprotiv, sada je tako da se to uzima i kao »znak duha«. Ja sam često isticao da je u književnosti i u ličnom životu došlo vreme nekih partikularizama i pomanjkanja mnogostranosti znanja i obrazovanja: ljudi koji su s penom na ustima osporavali svoje protivnike, desetinama godina zapravo nisu pročitali ni redak od onoga što su ti njihovi protivnici napisali: »Ja« — veli takav — »ne delim takva shvatanja, i neću da čitam gluposti«. Što bi se reklo — robe ima za groš, a želja i za celu rublju! Takva jednostranost i takva zatvorenost, taj partikularizam i netrpeljivost uzeli su maha baš u naše vreme, to jest prvenstveno u ovih poslednjih dvadesetak godina. U mnogih se zapaža i nekakva bezobzirna smelost: ljudi čija su znanja ništavna podsmevaju se u oči ljudima koji deset puta bolje i više od njih znaju i razumeju. Što je najgore, što više napredujemo — sve više uzima maha »jednosmernost«: primetno se gubi čulo za poređenja, za prenosna značenja, za alegoriju. Vidljivo je da se gubi (uopšteno govoreći) smisao za šalu, za humor, a to je, prema mišljenju jednog nemačkog mislioca, najbolji znak intelektualne i moralne krize jednoga doba. Naprotiv, narodilo se mnogo tih mračnih glupaka, čela su naborana i uozbiljena — i sve gleda pravo i samo pravo, sve ide jednom linijom ka jednoj tački. Možda mislite da ja samo o mladim ljudima i o liberalima govorim? Uveravam vas, to se odnosi i na starce i na konzervativce.

Podražavajući mladima (koji su sada, uostalom, već osedeli ljudi), još pre dvadeset godina su se pojavili čudni konzervativci jednoga smera, razdražljivi starčići koji apsolutno ništa nisu shvatali u aktuelnim problemima, u novim ljudima i u samom mladom pokoljenju. Ta njihova jednosmernost je, ako hoćete, ponekad bila žešća, snažnija i ograničenija nego ona jednosmernost u »novih ljudi«. O, veoma je verovatno da je sve to u njih od suviška dobrih želja i od velikodušnog ali ogorčenog osećanja koje je šokirano najnovijim zastranjivanjima; pa ipak, oni su ponekad slepi, i to u većoj meri nego čak i ove pristalice jednosmernosti najnovijeg vremena. Uostalom, meni se čini da sam ja i sam, osuđujući tu jednosmernost, odveć otišao u jednom pravcu — u stranu.

Čim se pojavio moj tekst, počeli su i u pismima i lično da me zasipaju pitanjima: šta — kažu — znači ta vaša »Presuda«? Šta time hoćete da kažete, i ne opravdavate li vi i samoubistvo na taj način? Neki su se, primetio sam, čak nečemu i radovali. I, evo, ovih dana poslao mi je jedan pisac, gospodin Enpe, svoj učtivo-psovački člančić koji je on objavio u Moskvi, u nedeljniku *Razonoda*. Ja ne primam *Razonodu*, i ne verujem da bi mi izdavač poslao taj

broj, i zato verujem da ovu ljubaznu pošiljku imam da zahvalim ljubaznosti samog pisca člancića. On osuđuje moj tekst i podsmeva mu se: »Dobio sam oktobarsku svesku *Dnevnika pisca*, pročitao sam i zamislio sam se: ima mnogo lepih stvari u toj svesci, ali ima mnogo i *čudnih*. Izrazićemo naše nedoumice u najsazetijoj formi. Zbog čega je, na primer, bilo potrebno objavljivati u tom broju ono »razmišljanje« jednog samoubice iz dosade? Stvarno ne shvatam: zbog čega? To *razmišljanje*, ako se tako može nazvati buncanje poluludog čoveka, davno je poznato, razume se u obliku parafraze, *svima onima koji o tome nešto znaju i nekog pojma imaju*, i zbog toga njegovo objavljivanje *u naše vreme*, u dnevniku takvog pisca kakav je F. M. Dostojevski, predstavlja smešni i bedni anahronizam. Ovo je vek *gvozdenih pojmova*, vek pozitivnih istina, vek koji visoko ističe devizu: »Živeti po svaku cenu...!« Razume se, svuda i u svemu ima izuzetaka, postoje samoubistva *s razmišljanjem* i bez *razmišljanja*, ali na takvo podlo junaštvo danas niko ne obraća ni najmanje pažnje: ta to junaštvo je već odveć glupo! Bilo je vremena kad je samoubistvo, osobito ono *s razmišljanjem*, slavljeno kao nivo najuzvišenijeg »saznanja« — samo nije poznato saznanja *čega?* — kao heroizam — ali, takođe nije poznato u čemu se taj heroizam sastojao — ali to *gnjilo* vreme je prošlo — i Bogu hvala što je tako — ne bi trebalo za tim ni žaliti.

Svaki samoubica koji umire *s razmišljanjem*, koje je slično onom što je štampano u *Dnevniku* g. Dostojevskog, ne zaslužuje nikakvog sažaljenja; to je grubi, častoljubivi egoist i najštetniji član ljudskog društva. On čak ne može da obavi tu svoju glupu rabotu tako da se o njemu ne govori; on čak i tu ne može da odoli svojoj ulozi i svom poremećenom karakteru; on piše svoja *razmišljanja*, iako bi lepo mogao da umre i bez ikakvih razmišljanja...

O, Falstafi života! Vitezi na drvenim nogama...!«

Pročitao sam ovo, i zapao sam čak u neku potištenost. Gospode, zar je moguće da imam mnogo ovakvih čitalaca, i je li moguće da g-din Enpe, koji tvrdi da moj samoubica ne zaslužuje nikakvog žaljenja, ozbiljno misli da sam ga ovde prikazao da bi ga on »žalio«? Naravno, lično mišljenje gospodina Enpea ne bi ni bilo tako važno. Stvar je u tome što, u ovom slučaju, g-din Enpe nesumnjivo predstavlja ceo tip, celu kolekciju takve gospode koja su njemu nalik — taj tip čak delom podseća na onaj tip beskrupuloznih ljudi o kojima sam napred upravo govorio, na tip onih bezobzirnih i jednosmernih — tip koji oličava, eto, upravo one »gvozdene

pojmove« o kojima govori i sam gospodin Enpe u svom člančiću iz kojeg sam naveo jedan odlomak. Ta sumnja da je reč o celoj kolekciji je, Boga mi — čak strašna.

Naravno, možda ja sve to odveć primam k srcu. No, reći ću otvoreno — bez obzira na takvu moju osetljivost, ja ne bih odgovarao ni celoj kolekciji, i to ne zato što je zanemarujem (zbog čega ne porazgovarati s ljudima?) — nego, jednostavno, što u broju imam malo mesta. Dakle, što sada odgovaram i što žrtvujem malo prostora, odgovaram samo, tako reći, na svoje sopstvene sumnje — što će reći, sebi samome. Uviđam da mom oktobarskom tekstu obavezno valja dodati naravoučenije, objasniti, pa čak i sažvakati njegov cilj. Eto, barem će mi savest biti mirna.

III

TVRĐENJA BEZ DOKAZA

Moj tekst o kojem se govori odnosi se na osnovne i najuzvišenije ideje čovekova života: na nužnost verovanja u besmrtnost ljudske duše. Ta ispovest čoveka koji odlazi u smrt »logičnim samoubistvom« označava potrebu da se odmah izvede i zaključak: bez vere u dušu i njemu besmrtnost, čovekov život je neprirodan, nemogućan i nepodnošljiv. Tada mi: se činilo da sam jasno izrazio formulu logičnog samoubice, da sam uspeo da je otkrijem. Za njega ne postoji vera u besmrtnost, i on to sam objašnjava odmah, u početku. Malo-pomalo vođen mišlju o besciljnosti svoga života i mržnjom protiv neme inertnosti svega što ga okružuje — samoubica dolazi do neminovnog uverenja da je čovekov život na zemlji apsolutna besmislica. Njemu postaje jasno kao dan: na život *pristaju* samo oni ljudi koji su nalik životinjama, koji zbog slabog razvitka svesti i snažno naglašenih telesnih potreba stoje blizu životinjskog tipa. O, jesti, spavati, sedeti u toplom i na mekom — to će još zadugo vezivati čoveka za zemlju, ali ne i čoveka višega tipa. Ali, upravo ti viši tipovi vladaju na zemlji, i uvek su vladali, i takvi su

u određenim periodima izvodili i vodili milione drugih ljudi. Šta, dakle, znači ta viša reč i ta viša misao? Takvu reč, takvu misao (bez čega čovečanstvo ne bi moglo da živi) često kazuju, među prvima, upravo bedni i neprimećeni ljudi, oni koji nemaju nikakvog značaja, i koji najčešće bivaju proganjani i umiru u progonstvu kao nepoznati i zaboravljeni. Ali, ta misao i ta reč koju su oni izrekli ne umiru, ne propadaju bez traga, niti mogu propasti ako su već jednom izrečene — i to je ono što u ljudskom rodu zaslužuje divljenje. U pokoljenju koje dolazi, za dvadeset ili trideset godina, misao genija zahvata sve i svakoga, ona obuzima sve — i onda se pojavljuje: neka ne likuju milioni ljudi i materijalističke sile, sile strašne i nepokolebljive — ne novac, ne mač, ne moć — dolazi ona misao u početku neprimećena, a to je često misao nekog nezapaženog čoveka. Gospodin Enpe tvrdi da pojava onakve ispovesti u mom *Dnevniku* predstavlja »smešan i jadan anahronizam«... jer je danas »vek gvozdениh pojmova, vek pozitivnih stavova, vek koji je visoko istakao zastavu s devizom: živeti po svaku cenu...!« (Samo tako, verovatno se zbog toga i povećao u naše vreme broj samoubistava među inteligencijom!). Uveravam uvaženog g-na Enpea, i one koji su slični njemu, da se to »gvožđe« pretvara u prah i pepeo pred nekom idejom, ma koliko se ona u početku činila kao ništavna toj gospodi koja imaju »gvozdene pojmove«. Prema mom mišljenju, najveća bojazan za našu budućnost, i to za najbližu budućnost, skriva se upravo u tome što se u većem delu našeg obrazovanijeg staleža u Rusiji, po nekom posebnom i' čudnom tako reći predodređenju, sve više i više, s velikom brzinom koja postaje sve veća, ukorenjuje i potpuno bezverje — neverovanje u sopstvenu dušu i njenu besmrtnost. I još, to bezverje se ukorenjuje ne samo zbog ubeđenja (u nas je ubeđenja u nešto bilo veoma malo), nego zbog neke čudne ravnodušnosti prema toj najvišoj ideji ljudskog postojanja; zbog ravnodušnosti koja je ponekad i podrugljiva i koja se, ko zna odakle, ugnezdila u nas, zbog ravnodušnosti ne samo prema toj ideji nego prema svemu što je živo, prema životnoj istini, i prema svemu onome što život daje i što ga hrani, što mu obezbeđuje zdravlje i što ubija truljenje i smrad. Ta ravnodušnost je u naše vreme, u poređenju s drugim evropskim narodima, postala neka tipično ruska osobina. To je odavno već prodrlo u rusku obrazovaniju porodicu, i gotovo ju je razorilo. Bez najviše ideje, međutim, ne može da postoje ni čovek ni nacija. A na zemlji postoji samo jedna jedina najviša ideja, i to je ideja o besmrtnosti ljudske duše — sve ostale »više« ideje života *proističu iz ove jedine*. Može se o tome sporiti (to jest, o tom prvobitnom izvoru svega što je

najuzvišenije na zemlji), ali zasad neću da se upuštam u spor, ja samo iskazujem svoju ideju. Ne može se sve odjednom objasniti; bolje je ići malo-pomalo. Još ima vremena.

Moj samoubica je vatreni pristalica svoje ideje o neminovnosti samoubistva, i nije neki ravnodušan i »gvozden« čovek. On doista pati i muči se, i ja sam to, čini mi se, jasno prikazao. Njemu je očito jasno da on ne može da živi, on zna da je u pravu i da nije moguće pobijati ga. Pred njim su jasno istaknuta ona velika prvobitna pitanja: »zbog čega živeti ako je čovek shvatio da je živeti kao životinja nedostojno čoveka, da je to nedovoljno i nenormalno? Šta onda može, u takvom slučaju, čoveka da zadržava na zemlji?« Na ta pitanja on ne može da nađe odgovora, i on to zna iako je shvatio da postoji »harmonija celine« — kako on kaže — ali, kaže on dalje, »ja to ne shvatam, niti ću imati snage da ikad shvatim, i onda to što neću da sudelujem u toj harmoniji celine — dolazi samo po sebi«. Eto, baš to što mu je tako jasno — to ga je ubilo. U čemu je nevolja? U čemu se on vara? Sva je nevolja u tome što je izgubio veru u besmrtnost.

On je strasno težio (težio je tome dok je bio živ i tražio je to s bolom) izmirenju, hteo je da ga nađe u »ljubavi prema čovečanstvu«: »Ako neću ja, čovečanstvo će možda biti srećno, ono će jednom dostići harmoniju. Ta bi misao mogla da me zadrži na zemlji« — priznaje on. Naravno, to je velikodušna misao, velikodušna i mučenička. Ali, ubeđenje da je život čovečanstva u celini, u suštini, samo jedan moment kao i njegov život lično, i da će se sutra, kada ta »harmonija« bude ostvarena (ako se uopšte sme verovati da se ovaj san može ostvariti), i čovečanstvo pretvoriti u istu ovakvu nulu, kao što je i on sam, prema onim sporim prirodnim zakonima — i to sve posle tolikih nevolja koje su podnete zbog ostvarenja onoga sna — pred takvom idejom njegov duh ustaje na pobunu do iznemoglosti, buni se upravo zbog one ljubavi prema čovečanstvu, njega to pritiska i vređa upravo zbog čovečanstva u celini i — po zakonu refleksa ideja — to u njemu ubija upravo i samu tu ljubav prema čovečanstvu.

Ovo poslednje se češće događalo u porodicama koje, na primer, umiru od gladi. Otac i majka, kad im najzad nevolje njihove dece postanu nepodnošljive, počinju da mrze svoju dotad voljenu decu upravo zato što više ne mogu da podnesu njihove nevolje. I ja, štaviše, tvrdim: saznanje o vašoj potpunoj nemoći da date pomoć, ili da učinite neku korist ili olakšicu čovečanstvu koje pati, u isto vreme dok ste vi potpuno uvereni u te njegove

patnje — *može u vašem srcu i ljubav da pretvori u mržnju prema čovečanstvu*. Gospoda gvozdениh pojmova, naravno, neće u ovo poverovati, niti će to uopšte moći da shvate: za njih je ljubav prema čovečanstvu i sreća čovečanstva nešto jevtino i tako lepo udešeno, davno nešto određeno i zapisano, da o tome ne bi trebalo ni razmišljati. Ali, ja imam namere da takvu gospodu do kraja nasmejem: ja tvrdim (*zasad* opet bez dokaza) da se ljubav prema čovečanstvu ne može zamisliti niti shvatiti, da je ona *apsolutno nemogućna bez vere u besmrtnost ljudske duše*. Oni koji čoveka lišavaju vere u njegovu besmrtnost, i koji tu veru zamenjuju nekim smislom višeg cilja u životu — »ljubav prema čovečanstvu«, na primer — oni, ja to tvrdim, podižu ruku na sebe same, jer umesto ljubavi prema čovečanstvu usađuju u srca koja su izgubila veru samo začetak mržnje prema čovečanstvu. Nije važno što će pametnjakovići gvozdениh pojmova slegati ramenima na ovakvo moje tvrđenje. Ta je misao iznad njihove mudrosti, i ja sam čvrsto uveren da će ona jednog dana biti aksiom za čovečanstvo.

Ja čak tvrdim, i imam hrabrosti da to i istaknem, da je ljubav prema čovečanstvu *kao ideja* nešto najnesхватljivije za ljudski um. Upravo kao ideja. Nju može da pravda jedino osećanje. A to osećanje je jedino moguće uz istovremeno uverenje u besmrtnost ljudske duše (i ovo tvrdim bez dokaza).

Na kraju svega, ovo je jasno: samoubistvo posle gubitka ideje o besmrtnosti jeste nešto potpuno neizbežno, pa čak i nužno za svakog ko se makar malo uzdigao iznad životinje. Naprotiv, besmrtnost koja kao ideja nudi večni život, mnogo jače vezuje čoveka za zemlju. U ovome, naizgled, ima protivrečnosti — ako već postoje toliki drugi životi, to jest ako osim zemaljskog postoji i besmrtni život, zbog čega onda do te mere ceniti zemaljski život? Ali, izlazi upravo suprotno: samo uz pomoć vere u svoju besmrtnost čovek može da shvati svoj razumni cilj na zemlji. Bez vere u svoju besmrtnost, nestaju čovekove veze sa zemljom, one postaju tanje i kao trulije, i gubitak smisla života (pa makar se on izražavao u obliku nesvesne tuge) sigurno vodi u samoubistvo. Iz ovoga sledi obrnuta pouka onog mog oktobarskog teksta: »Ako je vera u besmrtnost toliko potrebna za čovekov život, onda je ona normalno stanje čovekovo — a kad je već tako, onda i besmrtnost čovekove duše *nesumnjivo postoji*«. Rečju, ideja o besmrtnosti — to je sam život — živi život, njegova konačna formula i osnovni izvor istine i ispravnih saznanja za čovečanstvo. Eto, to je bio cilj moga teksta, i ja

sam verovao da će taj cilj i nehotice razumeti svak ko bude pročitao taj napis.

IV

NEŠTO O OMLADINI

Ali, baš povodom toga. Reći će mi, možda, da se u našem veku ubijaju i ljudi koje nikad nisu zaokupljali neki problemi višega reda, ubijaju se na neki čudan način, bez ikakvih vidljivih razloga. Mi stvarno primećujemo da ima veoma mnogo samoubistava (takav broj je, opet, zagonetka svoje vrste) čudnih, zagonetnih, koja se vrše ne zbog nevolje, ne zbog uvrede ili zbog nekih vidljivih razloga — materijalnih nedaća, uvređene ljubavi, ljubomore, bolesti, hipohondrije ili umne poremećenosti — ima mnogo samoubistava koja se čine iz Bog zna kakvih razloga. Takvi slučajevi su cela sablazan u našem veku, pa iako ih ne možemo posmatrati kao nekakvu epidemiju, oni su za mnoge ljude veoma složen problem. Ja, razume se, nemam namere da objašnjavam sva ova samoubistva, niti bih to mogao, ali sam čvrsto uveren da su sve te samoubice, u većini slučajeva, pa i u celini, direktno ili indirektno oduzele sebi život isključivo zbog duhovne bolesti — zbog odsustva najviše ideje ljudskog postojanja u njihovim dušama (primam veoma veliki broj pisama u kojima se opisuju fakta o samoubistvima, i u kojima se postavljaju pitanja: kako i šta ja mislim o tome, čime to objašnjavam?). Istina je, u nas ima i takvih ljudi koji se mole Bogu, idu čak i u crkvu a ne veruju u besmrtnost svoje duše, to jest ne samo što ne veruju — nego, prosto, nikad o tome ne razmišljaju. I, međutim, to nije uvek, recimo, onaj »gvozdeni« čovek, životinja ili tip najniže vrste. Ali, samo ta vera, kao što sam govorio napred, obezbeđuje smisao života, viši smisao i značenje života, ona stvara želju za životom i radost života. O, ja ponavljam, ima mnogo njih koji vole da žive bez ikakvih ideja i bez ikakvog višeg smisla života, koji žive kao životinje, kao oni tipovi najnižega reda, ali ima i onih, i

njih je veoma mnogo i, što je na prvi pogled najzanimljivije, to su često grube i poročne prirode — koji, ne znajući i sami to, čeznu za najuzvišenijim ciljem života. Ti se neće zadovoljiti samo željom prema jelu — prema piti od mesa, oni se neće zadovoljiti prekrasnim kolačima, razvratom, činovima i zvanjima, klanjanjem potčinjenih im lakeja kraj ulaza u njihove domove. Takav čovek će se ubiti, spolja gledano, *bez razloga*, ali u suštini to će biti iz nostalgije, pa makar ona bila i nešto nesvesno, za najvišim smislom života koji nigde ne uspeva da nađe. A poneko od takvih će se ubiti pošto prethodno načini nekakav skandal, nekakvu gadost, nešto prljavo i čudovišno. O, kad čovek pogleda na takve, ne može da poveruje da su se oni ubili »iz nostalgije za najuzvišenijim smislom života«: »Da, oni o uzvišenim ciljevima nisu nikad ni mislili, oni o nečem sličnom nisu nikad ni govorili, oni su samo činili »pakosti« — evo, to je glas svih! Ali, neka i nisu mislili, neka su činili pakosti — ta njihova uzvišena nostalgija — znate li vi pouzdano, kakvim komplikovanim putevima ta nostalgija ide, i kako ona može da zahvati dušu) i da je obuzme? Ideje lete po vazduhu, ali lete po nekim zakonima, ideje žive i šire se po zakonima koje mi ne možemo lako da shvatimo, ideje su zarazne, i znate li vi a u opštem hodu života poneka ideja, neki problem ili neka nostalgija — koji su dostupni samo visokoobrazovanom i razvijenom umu — može odjednom da zahvati gotovo polupismeno stvorenje, grubo stvorenje koje ni o čemu nikad nije razmišljalo, i da ga potčini, da njegovu dušu potčini svome uticaju? Reći će mi, može biti, opet da u našem veku čak i deca vrše samoubistvo, pa i sasvim mladi ljudi koji još i ne znaju šta je život. Imam jedno pritajeno uverenje da naša omladina pati i tuguje upravo zbog odsustva najviših ciljeva u životu. U našim porodicama se o najuzvišenijim ciljevima života gotovo i ne govori, a što se tiče ideje o besmrtnosti — o njoj se ne samo malo misli, nego se ona tretira na satiričan način, i to pred decom u najranijem detinjstvu, i to čak s posebnom poukom.

»Porodice u nas uopšte i nema« — rekao mi je nedavno, suprotstavljajući mi se, jedan od naših najtalentovanijih pisaca. Šta ćete, to je delimice i istina: u uslovima sveopšte ravnodušnosti prema najvišim ciljevima života, naša porodica u izvesnim slojevima nacije već je razorena. Jasno je i očito da je barem našem pokoljenju suđeno da samo pronalazi svoje ideale i najviši smisao života. Ali, to njihovo odvajanje, to prepuštanje sopstvenim snagama je nešto najužasnije. Taj je problem veoma važan u sadašnjem momentu, u ovom trenutku našega života. Naša je omladina dovedena u takav položaj da apsolutno nigde ne može da nađe smernice za

najuzvišeniji smisao života. Od naših obrazovanih ljudi, uopšte od onih koji omladinu vode, ona može u naše vreme, to ponavljam, da primi samo satirični način gledanja, ali ne i nešto drugo, nešto *pozitivno* — nešto u šta će verovati, što će moći da obožava, čemu bi mogla da stremi — a sve je to tako potrebno i tako neophodno toj omladini, ona to očekuje, i ona je to uvek očekivala — tako je bilo svuda tokom svih vekova! A ako bi ovi i mogli, ako bi i našli snage da joj ponude nešto u smislu valjanih smernica, u krugu porodice ili u školi, i u toj samoj porodici i u toj samoj školi (naravno, ne bez nekih izuzetaka) postali su previše ravnodušni prema takvim stvarima, postali su isuviše zaokupljeni drugim, jednostavnijim i praktičnijim problemima koji su danas na dnevnom redu. Ona omladina koja se okupila šestog decembra na Kazanskom trgu — nema sumnje, samo je »stado bičem saterano«, i rukama nekakvih prevejenih varalica, sudeći barem prema *faktima* na koje su ukazale *Moskovske službene novine*; šta će još izaći iz celog tog slučaja, ja ne znam o tome ništa. Nema sumnje, tu ima pakosne i zlobne ekstravagancije, majmunskog podražavanja onoga o čemu se nešto načulo, pa ipak, uspele su da ih okupe samo tako što su ih uverili da su oni tu u ime nečeg lepog i uzvišenog, u ime najveličanstvenijeg požrtvovanja, zbog najuzvišenijih ciljeva. To »traženje svoga sopstvenog ideala« sreće se u malog broja njih, ali taj manji broj vlada nad ostalim i vodi ih za sobom — to je već sada jasno. I šta, ko je sada kriv zato što je njihov ideal nakazan? I, naravno, oni su sami, no nisu oni jedini! O, nema sumnje, čak i ova sadašnja stvarnost koja ih okružuje mogla bi da ih spasi od njihove užasne izolovanosti, od njihovog grubog nerazumevanja najprostijih stvari, ali u tome je i cela stvar što su, znači, nastupila takva vremena da odvojenost od tla i od narodne istine u našeg najmlađeg pokoljenja ljudi mora da zadivi i da užasne čak i same njihove »očeve«, koji su se i sami još davno odvojili i izolovali od svega što je rusko, i koji sada okončavaju svoje poslednje dane u blaženom miru kritičara zemlje ruske. Evo lekcije — lekcije i porodici i školi i onim blaženo ubeđenim kritičarima: oni i sami sada ne prepoznaju *posledice svoga dela* i odriču ga se, no... i njih, »očeve« same, možemo li *konačno* da okrivimo? Nisu li i oni sami produkt i posledica nekakvih posebnih, kobnih zakona i predodređenja koji vise nad glavama svih ljudi obrazovanih slojeva ruskog društva evo već gotovo cela dva veka, sve donedavno — do velikih reformi koje je preduzela sadašnja carska uprava? Ne, očito je — dvovekovna odvojenost od tla i odvikavanje *od svakoga posla* ne prolaze besplatno — tek tako. Nije dovoljno samo optuživati, valja

tražiti tome leka. Prema mom mišljenju, tog leka ima: on se nalazi u narodu, u njegovim svetinjama i u našem sjedinjavanju s njima. No,... o tome ćemo i kasnije govoriti. Ja sam i s ovim *Dnevnikom* počeo delimice i zbog toga da bih govorio o takvim lekovima — koliko budem imao snage.

V

O SAMOUBISTVU I O OHOLOSTI

No, valja završiti s g-nom Enpe. S njim se dogodilo ono što se događa s mnogima koji pripadaju tom »tipu«: ono što je za njih jasno i što sasvim brzo mogu da shvate, to je za njih glupo. Ono što je jasno, oni su pre skloni da prezru nego da pohvale. Druga je stvar kad je nešto zakukuljeno i zamagljeno: »A, mi ovo ne razumemo; znači, to je nešto duboko«.

On kaže da je »Razmišljanje« mog samoubice samo »buncanje poluludog čoveka«, i nešto »*davno poznato*«. Ja sam veoma sklon da pomislim da je njemu ovo »razmišljanje« postalo »nešto poznato« samo posle čitanja moga teksta. Što se tiče »buncanje poluludog čoveka« (je li to poznato gospodinu Enpeu i celoj toj kolekciji?) — to buncanje, to jest zaključak o nužnosti samoubistva je, za mnoge, čak za mnogo njih u Evropi' — gotovo poslednja reč nauke. Ja sam s nekoliko reči izrazio tu »poslednju reč nauke«, jasno i popularno, i isključivo s ciljem da je opovrgnem — i to ne razmišljanjem, ne logikom, jer logikom se to ne može opovrgnuti (ja pozivam ne samo g-na Enpea, nego koga god hoćete, da logički opovrgne to »buncanje ludaka«) — nego verom, zaključkom o neophodnosti vere u besmrtnost ljudske duše, zaključkom i uverenjem da je takva vera jedini izvor pravog, živog života na zemlji — života, zdravlja, zdravih ideja i zdravih zaključaka i načina zaključivanja...

A, na kraju, nešto već sasvim komično. U tom istom oktobarskom broju, doneo sam i vest o samoubistvu kćeri jednog emigranta: »Ona je natopila vatu hloroformom, stavila je sebi na lice, i legla na postelju. Tako je i umrla.

Pred smrt je napisala i belešku: .Polazim na dugo putovanje...’«, pisao sam ja tada.

G-din Enpe se oholo rasrdio zbog tog »besmislenog« samoubice, i došao je do zaključka da »njen postupak ne zaslužuje ni najmanje pažnje«. On se naljutio i na mene zbog mog, »do krajnosti naivnog«, pitanja o tome koja se od ovih dveju samoubica više namučila na zemlji. I tu se dogodilo nešto smešno. On je neočekivano dodao: »Usuđujem se da pomislim da se čovek koji želi da *pozdravi* svoj povratak u život peharima šampanjca u rukama — (razume se, u rukama) — malo *mučio* u tom životu — kad, evo, ovako ponosno i svečano ponovo stupa u život, ne promenivši nimalo uslove života — čak ne razmišljajući o njima...«

Kako je to smešna misao, i kakvo smešno zapažanje! Što je najvažnije, sablaznio ga je šampanjac: »Ko pije šampanjac, taj se, dakle, ne muči«. Ta, da je ona toliko volela šampanjac, ona bi ostala u životu i pila bi ga, a evo, ona je ovo pisala o šampanjcu pred smrt, pred stvarnu smrt, sasvim uverena da će sigurno umreti. Ona nije verovala da postoji takva prilika da se otrgne i takva šansa i nije nudila neke nade, jer ako bi se otrgla, to bi za nju značilo da će se ponovo naći pred samoubistvom, pred novim pokušajem samoubistva. Šampanjac tu nema nikakvu ulogu, on se ne pominje uopšte zato što bi ga trebalo piti — je li potrebno ovo objašnjavati? Ona je pisala o šampanjcu u času smrti samo zbog želje da načini neku odvratniju i prljaviju zgodu. Ona je izabrala šampanjac zato što nema ničeg odvratnijeg od te slike da čovek pije šampanjac u trenutku »svoga vaskrsenja iz mrtvih« — ništa gadnije nije mogla da smisli. To je tako napisala da bi s tom gadošću uvredila sve što ostavlja na zemlji, da prokune zemlju i zemaljski život svoj, da pljune na sve i da to stavi na znanje svima svojim najbližim koje ostavlja. Odakle tolika ozlojeđenost u te sedamnaestogodišnje devojke? (NB — ona je imala sedamnaest godina, a ne dvadeset, kako sam napisao u svom tekstu — kasnije su me ispravili oni koji su taj slučaj bolje poznavali). Protiv koga tolika zloba? Nju niko nije vređao, ona nije ni u čemu oskudevala, ona je umrla, očito, takođe bez ikakvog razloga. Ali, baš ta beleška, baš to što je ona bila toliko *zainteresovana* u takvom momentu da načini neku takvu prljavu nastranost (a to je očito), baš to navodi na pomisao da je njen život bio neuporedivo čistiji od one prljave nastranosti, i ta zloba, ona neizmerna pakost njene nastranosti — govore o patničkom i mučeničkom raspoloženju njenog duha, govore o njenom velikom očajanju u poslednjem trenutku života. Da je ona umrla od dosade i apatije ne znajući ni zbog čega umire, ne

bi bilo u nje onakve nastranosti. Prema ovakvom stanju duha se valja odnositi čovečnije. Ovde je patnja očita, i ona je umrla namučivši se mnogo, i zgažene duše. Šta je nju tako izmučilo za njenih sedamnaest godina? Ali, u tome se nalazi i ono strašno pitanje ovoga veka. Ja sam izrazio pretpostavku da je ona umrla zbog tuge (one odveć rane tuge) i zbog osećanja besciljnosti u životu — sve je to bilo posledica porodičnog vaspitanja koje je bilo unakaženo teorijama, ugroženo pogrešnim shvatanjima o tome šta je najviši smisao života, što je sve dovelo do toga da se u duši ugasi i najmanja vera u njenu besmrtnost. Neka je ovo samo moja pretpostavka ništa više, ali — je li moguće da je ona umrla samo tek tako, da ostavi iza sebe onu podlu belešku na čuđenje svima — kako to smatra g-din Enpe? I, *»niko od vas na svoje telo ne mrzi... !«* Uništiti sebe, to je ozbiljan problem, a epidemija takvog samouništaavanja koja je zahvatila rusku inteligenciju je još ozbiljniji problem koji zahteva neprestano posmatranje i proučavanje. Pre nekih godinu i po, pokazivao mi je jedan talentovan čovek, koji je u pravom smislu kompetentan u sudskim stvarima, ceo svežanj pisama koje su samoubice ostavile iza sebe — to su pisma pisana njihovom rukom pred samu smrt, tako reći na pet minuta pre smrti. Zapamtio sam dva retka koja je napisala jedna petnaestogodišnja devojčica; sećam se, takođe, nekakvih škrabanja olovkom koja su nastala u kočiji koja je nekud jurila i u kojoj je izvršio samoubistvo putnik, i ne stigavši tamo kuda je bio naumio. Ja mislim da, kada bi čak i g-din Enpe pregledao taj svežanj pisama koji je veoma interesantan, i u njegovoj duši bi došlo do preokreta, i njegovo spokojno srce bi čak obuzele neke sumnje. Ali, ne znam, u to nisam siguran. U svakom slučaju, prema ovakvim činjenicama se valja odnositi čovečnije, nikako ovako oholo. Mi smo i sami krivi zbog tih činjenica, kasnije nas nikakvo »gvožđe« neće spasti od strašnih posledica naše ravnodušnosti i naše oholosti kad se navrši rok i kad budu nastupila vremena takvih posledica.

Ali, dosta je. Nisam ja samo gospodinu Enpe-u odgovorio — odgovorio sam ja svoj toj gospodi Enpe.

GLAVA DRUGA

I

ANEGDOTA IZ ŽIVOTA DECE

Ispričaću da se ne zaboravi.

Na kraju Petrograda, pa i dalje iza kraja, žive majka i dvanaestogodišnja kćer. Porodica nije bogata, ali majka ima zanimanje, i svojim trudom zarađuje za život, a kćerka u Petrogradu posećuje školu i, svaki put kad odlazi u školu ili kad se iz škole vraća kući — putuje javnim kočijama koje polaze od Trgovačke komore i idu do mesta gde one žive — i tako i obratno, po nekoliko puta na dan, u određeno vreme.

I, evo, jednom nedavno, pre nekih dva meseca, baš u vreme kad u nas onako naglo nastupi zima i počne vožnja sankama s celim sedmicama tihih i vedrih dana kad je temperatura tako, dva-tri stepena — jednom, tako uveče, majka je pogledala na svoju kćerku i rekla joj je: »Saša, ti nikako ne učiš lekcije, eto, već nekoliko večeri to primećujem. Ta znaš li ti lekcije svoje?«

— Ah, mamice, ne brini, sve sam spremila, čak sam za nedelju unapred pripremila.

— U redu, ako je tako.

Sutradan je Saša otišla u školu, a oko šest časova kondukter javnih kočija, s kojima je trebalo i Saša da se vrati, sišao je za trenutak kraj njihove kapije i uručio je »mamici« belešku sledeće sadržine:

»Mila moja mamice, ja sam cele nedelje bila veoma rđava devojčica. Dobila sam tri »nule«, i sve vreme sam te obmanjivala. Sramota me da ti izađem na oči, i ja ti se više neću vratiti. Zbogom, mila moja mamice, i oprosti mi — tvoja Saša«.

Možete zamisliti kako se osećala majka. Razume se, odmah je želela da ostavi posao i da pojuri u grad, da traži Sašu makar po nekom tragu. Ali, gde? Kako? Tu se desio jedan bliski poznanik koji je učestvovao u celoj stvari od sveg srca, on se ponudio da odmah krene u Petrograd i da tamo, pošto se bude raspitao u školi, krene da traži preko poznanika, ako zatreba i celu noć. Osnovna pretpostavka je bila da Saša može u međuvremenu i da se sama vrati, kajući se zbog ranije odluke i ako ne nađe majku, može sama opet da ode — to je zadržalo majku i nagnalo je da se poveri srdačnom razumevanju koje je pokazivao ovaj dobri čovek. U slučaju da Sašu ne pronađu do jutra, rešili su da, čim bude svanulo, stvar prijave policiji. Ostavši kod kuće, majka je provela nekoliko strašnih časova, i ja sve to neću opisivati, jer se sve može razumeti i bez toga.

— ... I, evo, — priča majka, — oko deset časova čujem poznate, sitne i brze korake po snegu u dvorištu, a zatim na stepenicama. Otvaraju se vrata i, evo — Saša je stigla. — Mamice, ah, mamice, kako mi je milo što sam se opet vratila tebi — ah!

Ispružila je dlanove pred sobom, a zatim je njima pokrila lice i sela na postelju. Bila je umorna i izmučena. No, tu su, razume se, oni prvi povici, prva pitanja, majka je oprezna, ne usuđuje se odmah da je grdi.

— Ah, mamice, čim sam te juče slagala za lekcije, odmah sam rešila: u školu više da ne idem, i tebi više da ne dolazim, jer kako ću ja u školu da ne idem, a tebe svakog dana da lažem kako idem?

— No, kako si ti to htela da učiniš, kako ćeš tako? Ako nećeš u školu i nećeš ni kod mene, pa gde ćeš onda?

— Mislila sam, na ulici da budem. Dok je dan, ja bih jednako bila na ulici. Bundica mi je topla, a ako ozebem — svratiću u Pasaž; za ručak ću svakog dana da kupim perecu, a kad ožednim, tako — sad ima snega. Jedna pereca mi je dovoljna. Imam petnaest kopejaka, po tri kopejke za perecu i, eto, za pet dana.

— A posle?

— Posle ne znam, za dalje nisam mislila.

— No, a gde ćeš noćivati?

— Za noćivanje sam razmislila. Kad se smrkne, i kad bude već kasno, mislila sam: svakog dana da idem na železničku stanicu, još i dalje iza stanice gde nikoga nema, i gde ima mnogo, veoma mnogo praznih vagona. Ušla bih tako u neki vagon koji neće skoro da krene, i tako bih provela do ujutro. Otišla sam tamo. Otišla sam daleko iza stanice i vidim: nikoga nema, a sasvim po strani stoje vagoni i nisu nikako onakvi u kakvima svi putuju. Evo — mislim — ući ću u jedan ovakav vagon, i niko me neće videti. Tek što sam počela da se penjem, odjednom stražar povika za mnom:

— Kud se penješ? u tim vagonima prevoze mrtvace.

Ja sam to čula i skočila sam dole i vidim: on mi prilazi

— »Šta vam je« — kaže on — »ovde potrebno«? Ja nagoh da bežim, jednako bežim, on je nešto vikao, ali ja sam uspela da pobegnem. Išla sam tako, i uplašila sam se. Vratila sam se na ulicu i hodam tako i, odjednom, vidim kuću veliku, od kamena — kuća je u gradnji, ozidana je ciglama, nema još prozora nego, umesto prozora, prikovane daske — a naokolo ograda. Evo — mislim ja — da mi je nekako da uđem u tu kuću, tamo me niko neće videti, mrak je. Zašla sam u sokak, našla sam takvo mesto — iako je bilo zakovano daskama, moglo se proći. Uvukla sam se kao u jamu, tamo je još zemlja, počela sam da pipam po zidovima u mraku, po uglovima, a tamo u uglovima svuda daske, cigle. Evo — mislim — prenoćiću tu, na daskama. Tako sam i legla. Tako, odjednom čujem kao da neko sasvim tiho govori. Pridigla sam se, a ono u uglu govore, čujem, tiho i kao da mene otuda gledaju neke oči. Strašno sam se uplašila, pojurila sam odmah kroz ona vrata na ulicu, a oni — čujem — mene dozivaju. Uspela sam da pobegnem. A ja sam mislila da je kuća prazna.

Kad sam odatle izašla, osetila sam odjednom kako sam mnogo umorna. Tako sam umorna, tako sam umorna. Idem ulicama, svet prolazi, ne znam koliko je sati. Izašla sam na Nevski prospekt, idem oko Trgovačke komore, i već plačem. »Eto« — kažem sebi — »kad bi se našao nekakav dobar čovek da se sažali nad jadnom devojčicom koja nema gde da prenoći! Ja bih njemu sve priznala, i on bi meni kazao: haj'te kod mene da noćimo«. Sve o tome mislim, idem tako i — odjednom vidim, stoji naša diližansa, i poslednji put kreće u tom pravcu, a ja sam mislila da je ona već otišla. »Ah« — mislim ja — »poći ću mami!« Sela sam, i meni je sad, mamice, tako milo što sam se tebi vratila! Nikad te više neću lagati, ućiću dobro, ah, mamice, ah, mamice!

— Pitam ja nju, — priča majka dalje, — Saša, da nisi ti to sve izmislila: sve to, i u školu da ne ideš, i da živiš na ulici?

— Vidiš, mamice, ja sam se još odavno upoznala s jednom devojčicom, ista je kao i ja, samo ide u drugu školu.

Samo, da li veruješ, ona gotovo nikad ne ide u školu, a kod kuće svima svakoga dana priča kako ide. Ona mi je pričala da joj je učenje dosadno, a na ulici je vrlo zanimljivo. »Ja«, kaže, »čim iz kuće izađem, samo šetam — u školu nisam išla već dve sedmice — gledam izloge, odlazim u Pasaž, pojedem perecu — i tako do uveče, kada bi trebalo da idem kući«. Čim sam ja to od nje čula, pomislila sam: »Što i ja ne bih tako«, i postalo mi je dosadno u školi. Samo, ja nisam nameravala ništa sve do jučerašnjeg dana, a juče, kako sam te slagala, rešila sam...

Ova anegdota je — istinita. Sada je već majka, razume se, preduzela mere. Kad su mi ispričali ovu anegdotu, pomislio sam da nije suviše da je objavim u *Dnevniku*. Dopustili su mi, naravno s potpisom *incognito*. Meni mogu prigovoriti, razume se, i to odmah: »Usamljen slučaj, i to je sve zbog toga što je devojčica vrlo glupa«. Ali, ja znam sigurno da devojčica nije nimalo glupa. Takođe znam da se u tim mladim dušama koje su napustile detinjstvo, ali nisu još stigle do neke rane zrelosti, ponekad mogu roditi zadivljujuće fantastične predstave, sanjarije i pomisli. Taj uzrast (dvanaest ili trinaest godina) je neobično interesantan, u devojčica više nego u dečaka. Uzgred o dečacima: sećate li se kako je, pre četiri godine, objavljena u novinama vest o tome kako su iz jedne gimnazije pobjegla trojica sasvim mladih gimnazijalaca u Ameriku, i kako su ih uhvatili već daleko od grada i oduzeli su im čak i revolver koji su imali sa sobom? Uopšte, i ranije, pre jednog ili dva pokoljenja, u glavama sasvim mladih ljudi bilo je sanjarija i fantazije, ali ovaj današnji mladi svet je nekako odlučniji i ne podaje se mnogo i dugo nekim sumnjama i razmišljanjima. Ranije su, kada smisle neku nameru (na primer, da beže u Veneciju, načitavši se o Veneciji u pripovestima Hofmana ili Žorž Sand — ja sam znao jedan takav slučaj) — tu nameru nisu ispunjavali uvek, nisu je ostvarivali odmah nego su mnogo šta poverovali, pod zakletvom, nekom starijem drugu — a sada, kako smisle nešto, tako ga i ostvare. Uostalom, one nekadašnje je obavezivalo osećanje dužnosti, osećanje obaveze — prema očevima i majkama, prema izvesnim verovanjima i principima. Danas, nema sumnje, takve veze i takva osećanja su mnogo slabiji. Ima obuzdavanja i spoljašnjeg i unutrašnjeg, koje se u

samom čoveku nalazi. Zbog toga, može biti, i glava nekako jednostrano misli i, razume se, postoji za to neki razlog.

Što je najvažnije, to uopšte nisu usamljeni slučajevi koji se događaju zbog gluposti. Ponavljam, ovaj neobično zanimljivi uzrast zahteva posebnu pažnju pedagoga koji su u nas toliko zaokupljeni negacijom kao i brigu roditelja koji su u nas zauzeti »poslovima«, a ne onim što bi trebalo — roditeljskim dužnostima. I kako samo lako sve to može da se desi, ono najstrašnije upravo da se desi, i to s kim: s našom rođenom decom! Setite se samo onoga mesta u majčinoj priči kad je devojčica odjednom osetila »kako je *umorna, umorna*, ide ulicama i plače«, i pomišljala kako bi bilo dobro da se sada nađe neki dobri čovek koji će se sažaliti nad nesrećnom devojčicom, i koji će je povesti sebi da prenoći. Pomislite samo da je ta želja koja govori o dečjoj nevinosti i nezrelosti, mogla i da se ostvari, a u nas se lako nađe takav čovek, i na ulicama i u bogatijim kućama ima u nas sila jedna takvih »dobrih ljudi«! I, posle, izjutra, šta će biti? Ili da skoči u prorub leda u vodu, ili onaj *stid. priznanja*, a iza toga, zna se, sledi sposobnost da se sve zataji u sebi, *da se saživi s uspomenom*, a još kasnije, pak, gledanje na sve to s druge tačke gledišta i razmišljanje o tome s celim nizom najraznovrsnijih predstava o tome što se desilo i tako, malo-pomalo — pojaviće se želja da se sve to ponovi pa onda, zna se, opet — i ono ostalo što sledi. I to sve s dvanaest godina! I sve ni viđeno ni znano. Da, ni viđeno ni znano, u pravom smislu te reči! A šta da se kaže za ovu drugu devojčicu koja je, umesto u školu, odlazila da gleda izloge ili da navraća u Pasaž, za nju koja je i našu devojčicu naučila? Ja sam ranije slušao da ima takvih dečaka kojima je dosadno da uče i koji vole *da skitaju*. (NB. Skitalaštvo je naša bolesna nacionalna navika, nešto što nas razlikuje od Evrope — ta se navika kasnije pretvara u bolesnu strast, i veoma često ona postoji još od ranog detinjstva. O toj našoj nacionalnoj strasti ću kasnije obavezno progovoriti). Ali evo, dakle, postoje i *devojčice-lutalice*. I, recimo, neka je to zasad *nevinost*, ali neka je ona nevina kao ono prvo biće u raj, ona neće moći da izbegne »poznanje dobra i zla«, makar onako s kraja, u mašti, u sanjarenjima. Ulica je stroga škola. I, što je najvažnije, to ponavljam opet i opet — reč je o najinteresantnijem uzrastu, uzrastu koji još čuva tragove one mlade dirljive nevinosti i nesazrelosti, s jedne strane, ali koji, s druge strane, pokazuje radoznalost da se upozna što pre s takvim idejama i predstavama za koje mnogi pedagozi i roditelji veruju da tom uzrastu i ne padaju na pamet. Ta

razdvojenost te dve odvojene polovine mladog bića, spojene zajedno, predstavljaju veliku i kritičnu stvar, opasnost za život ovih mladih bića.

II

OBJAŠNJENJE POVODOM MOG UČEŠĆA U IZDAVANJU BUDUĆEG ČASOPISA *SVETLOST*

U *Dnevniku pisca* (i opet u onom istom oktobarskom broju) — objavio sam da će profesor N. P. Vagner u toku 1877. godine izdavati novi časopis *Svetlost*. I, evo, tek što se pojavila ta vest, mene su počeli da pitaju za budući časopis, i kakvo će biti moje učešće u njemu. Ja sam odgovarao svima kojima sam stigao da odgovorim da ću za časopis *Svetlost*, na poziv N. P. Vagnera, dati samo pripovetku — tako sam obećao — i da će se u tome sastojati *svo* moje učešće u njemu. Sad vidim da sve to moram da razjasnim u štampi, jer ne prestaju s pitanjima, dobijam svakog dana pisma od čitalaca, i iz tih pisama jasno vidim da moji čitaoci odnekud misle da će moja saradnja biti neuporedivo veća nego što je rečeno u oglasu profesora Vagnera, to jest da ja gotovo *prelazim* u *Svetlost*, počinjem novu delatnost, proširujem pređašnju, i da sam ja, ako ne saučesnik u izdavanju i uređivanju budućeg časopisa, sigurno začetnik ideje o njemu, učesnik u zamislima, planovima, i tome slično.

Povodom ovoga, ja sada izjavljujem da ću, u toku 1877. godine, izdavati samo *Dnevnik pisca*, i da će tom *Dnevniku*, kao i ranijih godina, biti posvećena *celokupna* moja autorska delatnost. Što se tiče novog časopisa *Svetlost*, nisam učestvovao niti u njegovoj zamisli, ni u planovima u vezi s njim, niti pak u sauređivanju. Čak mi ni sama ideja budućeg časopisa nije sasvim poznata, i očekujem da se pojavi prvi broj da bih se s njom upoznao. Mislim da su o mojoj bliskosti časopisu *Svetlost* zaključili po tome samo što je u *Dnevniku pisca* o tom časopisu bila objavljena prva vest, a kasnije se,

ne znam zašto, dogodilo da se ta vest dugo nije mogla sresti u nekim drugim novinama. U svakom slučaju, obećanje da ću dati pripovetku za drugi broj još ne znači da ću napustiti svoj list i preći u drugi časopis, a moje najiskrenije želje da namere poštovanog N. P. Vagnera budu krunisane uspehom zasnivaju se na mojim nadama pa, čak i i na mojim ubeđenjima, da ćemo u novom časopisu sresti nešto novo, originalno i korisno — ali nešto više i detaljnije ja o časopisu *Svetlost* ne znam. Ova publikacija mi je nepoznata, i ja zasad o njoj znam isto onoliko koliko i svi drugi koji su o toj publikaciji pročitali oglas u novinama.

III

NA KOJOJ SMO TAČKI SADA

Završila se godina, a s ovim dvanaestim brojem završava se i prva godina izlaženja *Dnevnika pisca*. Moji čitaoci su me nagradili laskavim simpatijama a ja, međutim, nisam rekao ni stoti deo od onoga što sam nameravao da kažem, a što se tiče onoga što sam kazao — mnogo je toga što nisam umeo da izrazim kako valja jasno i od prve — to sada vidim — često sam bio shvatan naopako, zbog čega, naravno, sebe najviše okrivljujem. No, bez obzira na to što sam malo rekao, ja se ipak nadam da će moji čitaoci, već i iz onoga što je tokom ove godine rečeno, shvatiti karakter i smer *Dnevnika* u toku naredne godine. Osnovni cilj *Dnevnika* se sastojao u tome da tumači, prema svojim mogućnostima ideju naše nacionalne duhovne samostalnosti, i da ukazuje na nju u onim činjenicama koje traju pred našim očima. U tom smislu, na primer, *Dnevnik* je dosta pisao o našoj neočekivanoj nacionalnoj aktivnosti koja se manifestovala ove godine, o tako zvanom »slovenskom problemu«. Izjavljujemo unapred: *Dnevnik* ne pretenduje na to da svakog meseca nudi političke tekstove, ali on će se uvek truditi da pronade i da ukaže, po mogućnosti, našu nacionalnu tačku gledišta u svim aktuelnim zbivanjima, političkim. Na primer, iz naših napisa o slovenskom pokretu ove

godine čitaoci su, verovatno, mogli sebi da razjasne da je *Dnevnik* samo nastojao da objasni suštinu i značaj tog pokreta, polazeći od svog načina gledanja i, što je i najvažnije, u odnosu na nas Ruse; on se trudio da pokaže da se za nas ne radi samo o slovenstvu i o čisto političkom postavljanju problema u njegovom savremenom značenju. Slovenstvo, to jest sjedinjenje svih Slovena među sobom i njihovo ujedinjenje s ruskim narodom, i politička dimenzija istočnog pitanja, to jest pitanja o granicama, provincijama, morima i zalivima, o Konstantinopolju i drugo — sve su to pitanja od prvenstvenog značaja za Rusiju i njenu buduću sudbinu. U to nema sumnje, ali za nas se tim pitanjima ne iscrpljuje suština istočnog pitanja, u smislu njegovog rešenja prema načelima našeg narodnog duha. U tom smislu, sva ova pitanja, koja imaju prvenstveni značaj, odlaze u drugi plan. Jer, prava suština celog problema, prema narodnom shvatanju, nalazi se u celini, u to nema sumnje, samo u sudbini istočnog hrišćanstva, to jest pravoslavlja. Naš narod ne zna ni za Srbe ni za Bugare, on pomaže i novcem i slanjem dobrovoljaca ne Slovenima i slovenstvu — on je čuo samo o tome da stradaju pravoslavni hrišćani, naša braća, od Turaka, za veru Hristovu, da stradaju od »bezbožnih Agarjana« i, eto, zbog toga je ovaj pokret ove godine bio tako jedinstven. U sadašnjoj i u budućoj sudbini istočnog hrišćanstva — jeste ideja ruskoga naroda, u tome se nalazi smisao njegova služenja Hristu i njegova žudnja za podvigom u ime Hrista. Ta žudnja je stvarna, velika, i ona nikad nije prestajala u našeg naroda od drevnih vremena i, verovatno je, ona neće prestati nikad — i to je jedna činjenica od izvanrednog značaja, koja karakteriše narod naš i našu Državu. Moskovski staroverci su opremili i poklonili celu (i to izvanrednu) sanitarnu jedinicu i otpremili je u Srbiju; oni su sasvim dobro znali da Srbi nisu staroverci, nego hrišćani pravoslavne vere, kao i mi, s kojima se ne slažu u verskim stvarima. Tako se upravo manifestovala ideja o budućoj konačnoj sudbini pravoslavnog hrišćanstva — iako u budućim dalekim vremenima i vekovima — tako se manifestovala vera u buduće jedinstvo svih istočnih hrišćana; pomažući hrišćanima protiv Turaka koji ih ugnjetavaju, oni su gledali na Srbe kao na hrišćane koji su njima bliski, bez obzira ne neke privremene razlike, prihvatili su ih gledajući na budućnost. U tom smislu, takav poklon ima čak istorijski značaj, sve to budi nove nade i potvrđuje delimice i naše ukazivanje na to da se cilj ruskog naroda nalazi u sudbini hrišćanstva bez obzira na to što je ono sada privremeno razjedinjeno fiktivnim razlikama u smislu veroispovesti. U narodu se, neosporno, rodilo i učvrstilo takvo shvatanje prema kojem Rusija

jedino i živi zbog toga da bi poslužila Hristu i da bi od nevernika zaštitila *celokupno* vaseljensko Pravoslavlje. Možda tu ideju neće umeti da vam izrazi svaki pojedinac iz naroda, ali, tvrdim, tu misao će umeti da izraze mnogi, veći broj ljudi iz naroda, a ta većina ima neosporno uticaja na ceo ostali narod. Tako se već sada može reći da je takva ideja u našem narodu bezmalo *svesna* ideja — nije to više nešto neodređeno što se skriva u narodnim osećanjima. I, tako, samo u tom smislu, i jedinstveno u tom smislu je ruskom narodu blisko istočno pitanje. To je bila činjenica.

I, ako je to tako, onda i stav prema istočnom pitanju valja da dobije neuporedivo određeniji oblik i u svih nas. Rusija je snažna sa svojim narodom, nju krepí duh koji nadahnjuje taj narod, nije ona bogata i moćna samo svojom prosvetom ili svojirn obrazovanjem, na primer, kako se to sreće u nekih država u Evropi koje su oveštale i izgubile vitalnost nacionalne ideje — koje su postale nekako neprirodne, čak u dobroj meri veštačke države. Mislim da će tako ostati još zadugo. Ako narod shvata slovensko i uopšte istočno pitanje tako što ga ne odvaja od sudbine pravoslavlja, onda je i jasno da cela ta stvar nije slučajna, privremena, nešto što ima samo politički značaj — ona je, prema tome, vezana za suštinu ruskog naroda, ta stvar je večna, i takva će ostati sve do svog konačnog razrešenja. Rusija više ne može da se odrekne svojih težnji prema Istoku; u tom smislu, ona ne može da menja cilj tih svojih težnji, jer bi u tom slučaju negirala samu sebe. I, ako je to pitanje privremeno, s obzirom na okolnosti koje su nam se nametale, ponekad moglo pa, nema sumnje, i *moralo* da dobije i drugačiji pravac, ako smo ponekad smeli pa i morali da odstupamo pred okolnostima uzdržavajući se od naših težnji, ipak — u celini uzeto, to pitanje koje ima suštinski značaj za naš ruski narod, i te naše težnje moraju neminovno jednom da postignu svoj cilj — a taj cilj se sastoji u sjedinjenju svih pravoslavnih plemena u duhu Hristovom, u bratskom duhu, bez razlikovanja Slovena od drugih pravoslavnih naroda. To jedinstvo ne mora da bude političko jedinstvo. Čisto slovensko pitanje, u užem smislu reči, i političko pitanje, u užem smislu (to jest, mora, zalivi, Konstantinopolj i ostalo) razrešiće se sigurno sama po sebi, naravno tako da to nimalo ne bude u suprotnosti s rešenjem osnovnog glavnog problema. Na taj način, to ponavljamo, s tačke gledišta koju zastupa narod, to pitanje dobija u celini definitivan i stalni oblik.

U tom smislu i Evropa, koja ne razume u dovoljnoj meri naše nacionalne ideale — koja te ideale meri svojim aršinom, pripisujući nam isključivo žed

za osvajanjima, nasiljem i pokoravanjem drugih zemalja — istovremeno sasvim dobro shvata nasušni smisao ovog problema.

Za nju nije sada važno to što mi ne osvajamo druge zemlje i što obećavamo da ništa ne želimo da prigrabimo: nju brine mnogo više to što smo mi, sada kao i rani je, neumorni u svojim težnjama da pomognemo Slovenima i to, naravno, što uopšte nemamo namere da se odrekemo takvog pomaganja. Ako se i sada to bude dogodilo, ako i sada pomognemo Slovenima, mi ćemo samo, u očima te Evrope i prema njenom shvatanju, dodati samo još jedan kamen onoj tvrđavi koju postepeno podižemo na Istoku, tvrđavi koja je, kako Evropa veruje — podignuta protiv nje. Jer, pomažući Slovenima, mi tako nastavljamo da ukorenjujemo i da učvršćujemo veru Slovena u Rusiju i u njenu moć, mi ih sve više i više navikavamo da gledaju na Rusiju kao na svoje sunce, na centar celog slovenstva, pa Čak i celog Istoka. A takvo učvršćenje naše ideje u očima Evrope označava osvajanje bez obzira na sve one ustupke koje je Rusija spremna da učini, pošteno i stvarno, zbog umirenja Evrope. Evropa sasvim dobro shvata da se u ovom *zasejavanju Ideje* zasad i sastoji suština problema — ta suština nije samo u onim stvarnim, materijalnim osvajanjima na Balkanskom poluostrvu. Evropa takođe zna da je ruska politika izvanredno svesna te suštine svojih postupaka. A ako je tako — kako onda Evropa može da se ne boji? Evo, zbog toga se Evropa svim silama trudi da uzme u zaštitu i pod svoje sve Slovene, da ih tako reći otme od nas | da ih — ako to nekako bude moguće — okrene zanavek protiv Rusa i Rusije. Eto, zbog toga bi ona želela da Pariski sporazumi budu na snazi što je moguće duže — eto, odatle vode i svoje poreklo svi ti projekti o Belgijancima, o evropskoj žandarmeriji, i tome slično. O, neka bude sve drugo, samo što dalje od Rusa, samo da nam je da nekako odvojimo Rusiju od slovenskih pomisli i nadanja, samo da nam je da je izbrišemo iz njihovog sećanja! Evo, to je tačka na kojoj se danas nalazi cela stvar.

IV

SAMO JEDNA REČ O »PETRU KOJEG JE ZATEKAO DAN«

U poslednje vreme se mnogo govorilo o tome da se među našim intelektualcima, posle letošnjih ushićenja, pojavilo nekakvo zahlađenje, neverica, cinizam, pa čak i ozlojeđenost. S izuzetkom nekih koji veoma i ozbiljno ne simpatišu našu akciju u korist Slovena, sve ostale možemo svrstati u dve rubrike, uopšteno uzeto. U prvoj rubrici su — *oni koji se ponašaju kao Jevreji*. Tu se više kako je rat štetan u ekonomskom smislu, pominje se krah banaka, pad vrednosti, zastoje u trgovini, tu nas plaše našom nemoći ne samo pred Evropom nego i pred Turcima, a zaboravlja se da turski bašibozluci, mučitelji nenaoružanih i nezaštićenih, seku mrtve glave kao u onoj ruskoj poslovi: »Junak si ti pred ovcom, ali ti si jagnje pred junakom« — a s njima će tako i biti, najverovatnije. Šta hoće, pravo govoreći, ti »Jevreji«? Odgovor je jasan: prvo, i glavno je — njima su zasmetali da i dalje sede na mekom, no, ne ulazeći u tu moralnu stranu problema, ističemo i drugo: neobično je sitničavo i jadno njihovo istorijsko i nacionalno osećanje za ovaj predstojeći problem. Oni celu stvar shvataju kao nekakvu ćudljivost koja će tako i proći, koji se može okončati kad se samo hoće: »Bilo je malo klanja« — vele takvi — »i sada je dosta, sada bi se trebalo ponovo prihvatiti poslova« — razume se, berzanskih poslova.

U drugoj rubrici su »*Evropljani*«, pristalice naše stare evropomanije. S te strane se i sada čuju ona »najradikalnija« pitanja: »Čemu ti Sloveni, i zbog čega bi trebalo da volimo te Slovence? Zbog čega da ratujemo za njih? Nećemo li naneti štete, ganjajući se za nečim nekorisnim, sopstvenom razvitku, školama? Forsirajući nacionalno, nećemo li naneti štete onom opštečovečanskom? Nećemo li ovako, najzad, probuditi u nas religiozni fanatizam?« — i tako, u tom smislu. Rečju, ova pitanja jesu radikalna, ali ipak ona su davno otrcana. Što je najvažnije — ovde se primećuje naš davnašnji, stari i starački naš istorijski strah pred onom smelom pomišlju o mogućnosti ruske samostalnosti. Ranije, odavno, takvi su važili i smatrali su ih za liberale i napredne ljude; sada je njihov istorijski trenutak prošao, i teško je zamisliti nešto nazadnije. No, počivajući blaženo sa svojim idejama iz tridesetih i četrdesetih godina, oni i sada još sebe smatraju naprednim ljudima. Ranije su oni važili za demokrate; sada, pak, teško je zamisliti

odvratnije aristokrate u odnosu prema narodu. Oni će reći da su u našem narodu razotkrivali one mračne strane, ali stvar je u tome što su oni, razotkrivajući mračno, ismejavali i sve ono što je svetlo, pa čak, može se i tako reći — oni su i u onom svetlom zapažali nešto mračno. Nisu oni videli kako valja šta je svetlo a šta je mračno! I, stvarno, ako se malo bolje razmotre gledišta naše »evropske« inteligencije, videće se da je teško predstaviti nešto što je neprijateljskije zdravom, ispravnom i samostalnom razvitku ruskog naroda. I sve to — s onom potpunom, čistom nevinošću! O, ta i oni vole narod, no... na svoj način. I, zar je važno što će se sve u nas jednog dana ujediniti i razjasniti? Za to vreme mogu da se dese velike stvari, da zateknu nespremnom našu intelektualnu elitu. Neće li tada već biti kasno? Poslovica kaže: »Lovi Petra rano izjutra — kad odmakne dan, on već smrdi«. Ta je poslovica gruba, ona nije stilski elegantna, ali — ona je tačna. Zar se ne bi i Rusu dogodilo ovo, baš ovako isto, kao i ovom Petru kojeg je zatekao dan? Samo da ne bude da se i on kasno probudi! U tome je i stvar što se, izgleda, nešto slično tome već zbiva...

Ali, za mene je to gotovo aksiom, sve naše ruske razjedinjenosti i partikularizacije su se zasnivale, od samog svog početka, isključivo na nespornostima koji su čak bili veoma grubo — nema u svemu tome ničeg suštinskog. Gorko je saznanje da će proći još mnogo vremena pre nego što to postane jasno svima i svakome. A to je, takođe, jedna od najzanimljivijih naših tema.

Ф . М. Достоевский

Дневник писателя за 1876—81. годъ

Издательство И. П. Ладыжникова Берлинъ, 1922.

F. M. DOSTOJEVSKI

DNEVNIK PISCA

1877-1881.

DNEVNIK PISCA

1877.

JANUAR

GLAVA PRVA

I

TRI IDEJE

Započecu novu godinu s onim čime sam završio minulu godinu. Poslednja fraza u decembarskom broju moga *Dnevnika* bila je o tome »da su se sve naše ruske razjedinjenosti i partikularizacije zasnivale isključivo na nesporazumima — na grubim, čak, nesporazumima — i da u svemu tome nema ničega suštinskog i nepremostivog«. Ponavljam i sada: svi naši sporovi i sve naše razjedinjenosti potiču od grešaka i intelektualnih devijacija, a nikako iz srca — i to je konstatacija koja rezimira suštinu naših nesporazuma. Takva konstatacija uliva mnogo nade. Greške i nedoumice intelektualne prirode nestaju brže i neprimetnije nego zablude srca, i te se greške leče ne toliko sporovima i logičkim diskusijama koliko neumitnom logikom živog i realnog života koji, veoma često, sam u sebi nosi nužan i pravilan izlaz i ukazuje na pravi put — ako ne uvek i odjednom, ako ne u samom trenutku kad se zablude pojave, ono u kratkom vremenskom periodu, često ne čekajući dolazak novog pokoljenja. To nije slučaj s greškama srca. Kad srce greši, to su strašno velike greške: te greške okužuju dub, pokatkad dub cele nacije, i povlače za sobom slepilo u takvoj meri da se ne može izlečiti nikakvim činjenicama, ma koliko one same ukazivale na pravilan put;

naprotiv, oni koji su zahvaćeni tim slepilom, prerađuju te činjenice u svojoj svesti na takav način, asimiliraju ih svojim okuženim duhom tako da se može dogoditi da cela nacija sasvim svesno uništi sebe a *da ne poželi* da prizna potrebu za lečenjem zabluda. Neka mi se ne smeju stoga što smatram da se intelektualne devijacije mogu lako i brzo otkloniti. Najsmešnije bi bilo to da ja, ili bilo ko drugi, uzme na sebe ulogu onoga koji misli da se sve može izgladiti — krajnje smešno bi bilo verovati da se rečima mogu korigovati i ispraviti uverenja koje ima društvo u celini u jednom određenom trenutku. Ja sam svestan toga potpuno. Pa ipak, ne bi se trebalo stideti svojih ubeđenja, a u ovom trenutku to i nije potrebno, i ko ima šta da kaže — neka govori i neka se ne plaši što ga neće slušati, neka se ne plaši čak ni toga što će mu se smejati i što njegove reči neće imati nikakvog uticaja na duh savremenika. U tom smislu, *Dnevnik pisca* nikad neće napustiti svoj put, nikad neće činiti ustupke duhu veka i moći vladajućih uticaja ako bude smatrao da su oni nekorektni — neće se truditi da se dopadne, da laska, da se udvara. Posle godine izlaženja, dozvoljavamo sebi pravo da tvrdimo tako nešto. Mi znamo i potpuno smo svesni toga da smo i u toku minule godine, sa svim onim o čemu smo pisali sa žarom i ubeđenjem, u suštini naneli štete samo sebi, i da bi bilo mnogo korisnije da smo se s takvim žarom pridružili drugom horu.

Ponavljamo: nama se čini da je sad potrebno da se svi izjasne što je moguće otvorenije i neposrednije, ne stideći se naivne ogoljenosti neke misli. Nas, to jest celu Rusiju, zaista očekuju, može biti, izuzetni i veliki događaji. »Odjednom mogu da nastupe veliki događaji, i da našu intelektualnu elitu zateknu nespremnu, i neće li onda biti već kasno?«, — kako sam pisao završavajući decembarski broj moga *Dnevnika*. Govoreći to, nisam imao u vidu samo politička zbivanja te »bliske budućnosti«, iako i sama ta zbivanja više ne izmiču pažnji čak i onih umova koji se ponašaju »jevrejski«, i kojih se ništa drugo sem njih samih ne tiče. Doista, šta predstoji svetu ne samo u toku ove preostale četvrti veka, nego (ko bi to mogao da zna?) možda i u toku ove godine? U Evropi već ima nemira, u to nema sumnje. Je li taj nemir nešto privremeno, trenutno? Nikako — nastupilo je vreme nečeg vekovnog, nečeg hiljadugodišnjeg, nečega što se u svetu spremalo od samog početka njegove civilizacije. Svet se suočava s trima idejama, i izgleda da su one već jasno formulisane, i konačno. S jedne strane — s kraja Evrope — katolička ideja koja je već osuđena i koja u mukama i nedoumicama proživljava svoje biti ili ne biti, živeti ili se pomiriti sa svojim krajem. Ne govorim samo o katoličkoj veri, nego o *katoličkoj ideji* u

celini, o sudbini naroda koji su se formirali pod uticajem te ideje u toku hiljadu godina, koje je ta ideja prožela u celini. U tom smislu, na primer, Francuska predstavlja najpuniju inkarnaciju katoličke ideje u toku vekova, ona je korifej te ideje koju je nasledila od Rimljana, i koju je razvijala u njihovom duhu. Ta Francuska, čak i sad kad je izgubila, *gotovo sva i u celini*, svaku religiju (jezuiti i ateisti su tamo isto, tu nema razlike), koja je ne jednom već zatvarala svoje crkve i koja je jednom iznela na glasanje pred Skupštinu čak i samoga Boga, ta Francuska, koja je na osnovu ideja iz 89-te godine stvorila svoj posebni francuski socijalizam — to jest konsolidaciju i organizaciju ljudskog društva i bez Hrista i van Hrista, baš onako kao što je želeo ali nije umeo da učini katolicizam s Hristom — sama ta Francuska je, i sa svojim revolucionarima Konventa, i sa svojim ateistima i socijalistima, pa i sa svojim sadašnjim komunarima, još — i to nastavlja da bude u još većoj meri — sva i u celini katolička nacija, nacija prožeta slovom i duhom katolicizma; ona proklamuje, kroz usta svojih najekstremnijih ateista — *Liberte, Egalite, Fraternite — ou la mort*^[73], upravo onako kako bi proklamovao i sam papa kad bi bio prinuđen da proklamuje *liberte, egalite, fraternite* na neki svoj katolički način — dajući svemu tome pečat svoga stila i svoga duha — autentičnog stila i duha papa iz vremena srednjeg veka. I sam današnji francuski socijalizam koji je, spolja gledano, vatreni i odlučni protest ljudi i nacija koje je ta ideja pritiskala i gušila, i koji sada nastoje da po svaku cenu žive bez katolicizma i njegovih bogova — i sam taj protest, dakle, koji je faktički počeo krajem prošloga veka (ali, u suštini, mnogo ranije) — nije ništa drugo do pravi i logični nastavak katoličke ideje, njeno potpuno i konačno dovršenje, njena kobna posledica koja se uobličavala u toku vekova. Jer, francuski socijalizam nije ništa drugo do *nasilno* ujedinjenje čovečanstva — a to je ideja koja vodi svoje poreklo još iz starog Rima i koja se, kasnije, u celini sačuvala u katolicizmu. Tako je ideja oslobođenja ljudskog duha od katolicizma ovde prihvatila striktno forme katolicizma, a te forme je ona pozajmila iz suštine njegova duha, od njegova slova, od njegova materijalizma, od njegova despotizma i od njegova morala.

S druge strane, ustaje stari protestantizam koji protestuje protiv Rima evo već devetnaest vekova, i protiv njegove drevne paganske i protiv njegove obnovljene ideje katolicizma, protiv njegovih težnji da u celini pokori čoveka na zemlji, moralno i materijalno, protiv njegove civilizacije — taj protestantizam nastupa još od vremena Arminija i Tevtoburških šuma. To

ustaje Nemačkin koji slepo veruje da se jedino u njemu, a ne u katoličkoj civilizaciji, može izvršiti preporod čovečanstva. U toku cele svoje istorije, on je sanjao i žudeo za ujedinjenjem radi trijumfa svoje ideje koja je jasno formulisana i istaknuta već u Luterovoj jeresi; sada, pak, posle poraza Francuske od pre pet godina, Francuske koja je bila prva, glavna katolička nacija — Nemačkin je još više uveren u svoj konačan trijumf na zemlji, u to da niko drugi ne može da ga zameni na svetu u borbi za preporod toga sveta. On u to veruje oholo i neumorno, on veruje da nema ničega višeg od germanskog duha i reči — on veruje da jedino Nemačka može da kaže tu reč. Njemu je smešna čak i pretpostavka da na svetu može da bude još nečega, makar i u zametku, što bi moglo da sadrži nešto što već ne sadrži Nemačka kojoj je namenjena vodeća uloga u svetu. No, neće biti suvišno da istaknemo, makar i onako u zagradama, da ta Nemačka, koja u toku devetnaest vekova nije ništa drugo činila osim protesta, sama svoju *novu reč* još nije izrekla — ona je sve vreme živela poričući i protestujući, buneći se protiv svog neprijatelja, i sasvim lako se može dogoditi da će ta Nemačka, kad konačno bude pobedila i uništila to protiv čega je protestovala devetnaest vekova, i sama odjednom duhovno umreti zajedno sa svojim neprijateljem, jer neće više imati zbog čega da postoji — *neće imati više protiv čega da protestuje*. Neka su zasad ovo moje himere, ali Luterov protestantizam je već jasna činjenica: ta vera je protestantska i isključivo *negativna*; u onom momentu kad više ne bude katolicizma, neće više biti, verovatno, ni protestantizma, neće više biti onoga protiv čega se protestuje — protestantizam će završiti tako što će se pretvoriti u direktni ateizam. Ali, to je, recimo i tako, zasad moja himera. Nemačkin prezire slovensku ideju isto onako kao i katoličku ideju, samo s tom razlikom što je ovu poslednju ipak uvek cenio kao moćnog neprijatelja, a što se tiče slovenske ideje — nju ne samo da nije cenio, nego je sve do najnovijeg vremena nije ni priznavao. Ali, odnedavno, ipak, on počinje da zagleda ispod oka na Slovence, veoma podozrivo. Tako je njemu sve do danas smešna čak i pomisao da oni mogu da imaju nekakve svoje ciljeve i ideje, da oni mogu da gaje neke nade da će i sami »imati nešto da kažu svetu«, posle poraza Francuske, njegove podozrive sumnje su ojačale, a prošlogodišnji i ovi sadašnji događaji, naravno, nisu nimalo smanjili njegovu nepoverljivost. Sadašnji položaj Nemačke je dosta neugodan: u svakom slučaju, pre svih namjera na Istoku, ona mora da završi svoje delo na Zapadu. Ko bi mogao da kaže da ta nepotučena Francuska nije uznemiravala, i ne uznemirava i danas, kao i tokom ovih pet godina, Nemačkin, a ona ga plaši upravo time što nije

sasvim dotučena. Sedamdeset i pete godine ta uznemirenost je u Berlinu dostigla krajnje granice, i Nemačka bi krenula, verovatno, da dotuče svog iskonskog neprijatelja dok još ima vremena, ali su to omele neke izvanredno važne okolnosti. Sada, pak, posebno ove godine, više nema sumnje da Francuska iz godine u godinu jača, i ona sada — još i više plaši Nemačku nego pre dve godine. Nemačka je svesna da njen neprijatelj neće umreti bez borbe, pa i više od toga — ona zna da će taj neprijatelj, kad se bude oporavio kako valja i ojačao, i sam stupiti u borbu, i tako za tri ili pet godina za Nemačku može biti već sasvim kasno. I, evo, s obzirom na to da je Istok Evrope potpuno prožet svojom sopstvenom idejom koja se odjednom pojavila, i da je obuzet problemima kod svoje kuće — sasvim se lako može dogoditi da se Nemačka, dobivši privremeno odrešene ruke, konačno baci na svog zapadnog neprijatelja, na taj strašni košmar koji joj ne daje mira i — sve se to može dogoditi u veoma, veoma bliskoj budućnosti. Uopšte, može se slobodno reći da je na Istoku situacija teška, zategnuta, ali i sama Nemačka nije u boljem položaju — njen je položaj bezmalo težji. Ona ima dosta straha i bojazni pred sobom, bez obzira na onaj njen oholi ton — a to je ono što bi mi trebalo posebno da uzmemo u obzir, i da tome poklonimo pažnju.

No, na Istoku doista plamti i sija dosad neviđenim sjajem treća svetska ideja — slovenska ideja koja se rađa — a to je, možda, treća mogućnost da se u budućnosti reši sudbina Evrope, čovečanstva. Sad je svima jasno da s rešenjem istočnog pitanja čovečanstvo dobija jedan novi element, novu stihiju koji su dosad ležali pasivno, inertno, i taj novi element neće ostati bez uticaja, bez izvanredno snažnog i odlučnog uticaja na sudbinu sveta. Šta je, zapravo, ta ideja, šta donosi ujedinjenje Slovena? — sve je to zasad još nešto neodređeno ali stvarno; da bi trebalo da bude rečena nova reč, i da je reč o novom doprinosu rešavanju svetskih problema — u to više niko ne sumnja. I ove tri velike svetske ideje srele su se u momentu svog raspleta, u jednom istom vremenu. Sve to, naravno, nisu čudi, nije to više bitka oko nekakvog nasleđa, niti je to prepirka dama iz visokog društva, kako se događalo u prošlom veku. Ovde je reč o nečem opštem i konačnom, pa iako sve to ne odlučuje o sudbini čovečanstva *u celini*, sumnje nema da sve to govori o početku kraja celokupne ranije istorije evropskog dela čovečanstva — tu je početak rešenja sudbine njegove, koja je u Božjim rukama, sudbine koju čovek gotovo i ne može da predvidi, ali koju može da nasluti, da oseti.

A sada pitanje koje se i nehotice nameće svakom čoveku koji misli — mogu li se ovakvi događaji zaustaviti u svom toku? Mogu li se ideje ovakvih

dimenzija potčiniti sitnim, »jevrejskim«, trećestepenim razlozima? Može li se odgoditi njihovo rešavanje, i je li tako nešto, najzad, korisno? Nema sumnje, mudrost bi trebalo da štiti i da čuva nacije, ona bi trebalo da služi čovečanstvu i čovekoljublju, ali neke ideje imaju svoju snagu inercije, moćnu i privlačnu snagu. Odlomljeni vrh stene koji pada nećeš zadržati rukom. Mi, Rusi, imamo dve strašne sile koje vrede koliko sve one sile u celom svetu — to su opšte jedinstvo i duhovna nerazdeljenost miliona naših ljudi, i njihova bliska veza s monarhom. Ovo poslednje je, naravno, neosporno, ali našu nacionalnu ideju taj naš »Petar kojeg je zatekao dan« ne samo da ne razume — on uopšte ne želi da je razume.

II

ILUZIJE. ŠTUNDISTI I REDSTOKISTI

No, da li samo »evropljani« i taj naš »zakasneli Petar« neće da shvate? Ima i drugih, kudikamo opakijih. »Petar« barem priznaje našu nacionalnu ovogodišnju akciju u korist Slovena, a ovi ne. Petar, čak, hvali tu akciju, na svoj način naravno, iako mu se u toj akciji mnogo šta ne sviđa, a ovi drugi negiraju ceo taj pokret, uprkos svedočenju cele Rusije — »nije tu ničega ni bilo« — vele oni — »i to je sve. Pa ne samo što nije bilo, nego nije ni moglo da bude«. »Narod« — vele oni — »nije nigde kazao da želi u rat«. Da, naš narod ne viče nikad, on ne izjavljuje ništa, naš narod je razuman i krotak, i još, on uopšte i ne želi rat — on samo iz dubine duše saoseća s ugnjetenom braćom koja stradaju za veru Hristovu, i ako bude trebalo, ako se oglasi moćna reč našega Cara, stomilionska masa toga naroda će se sliti u jedno i učiniće sve što može da učini stomilionska masa koja, zahvaćena oduševljenjem i slogom, nastupa kao jedan čovek. I tako, s obzirom na nejasnu budućnost sudbine Evrope, nemoguće je ne primećivati i ne ceniti takvu snagu jedinstva, osobito u trenucima nekih naših nehotičnih razmišljanja i nagađanja. Ta ko želi rat, iako, neka bude rečeno u zgradama,

krv prolivena »za veliko delo ljubavi« mnogo znači, ona može da opere i da očisti mnogo onoga što je dosad bilo zgaženo i uprljano u našim dušama.

Ali, ovo su samo »reči i misli«. Ja sam samo govorio o tome da postoje istorijski događaji koji sve povuku za sobom, od njih se čovek ne može izbaviti ni voljom ni lukavstvom, isto onako kao što ne može da naredi morskoj plimi da se zaustavi i da se vrati nazad. Pa ipak je uvredljiv taj cinizam koji se javio posle letošnjeg ushićenja, uvredljiva je radost toga cinizma, radost zbog nečeg gadnog koje je tobož trijumfovalo nad ljudskim ushićenjem, uvredljivi su ti pobednički govori ljudi koji ne samo što preziru naš narod, nego koji čak ne priznaju narod — ti ljudi, izgleda, u narodu vide, kao i nekad, samo inertnu masu i radničku ruku, isto onako kako su činili i pre dva veka, sve do onog velikog dana — devetnaestog februara. »Zar ja da imitiram taj narod? Kakvu on to ima veliku ideju, gde ste vi to našli?«, — to se sada, gotovo u svakom trenutku, može čuti. To neverovanje u duhovnu snagu naroda jeste, naravno, neverovanje u Rusiju. Nema sumnje, ima ovde mnogo različitih razloga kojima se rukovode ovi negatori, ali da li verujete — ima u svemu tome i mnogo iskrenosti! A glavno je, to je na prvom mestu — potpuno nepoznavanje Rusije. No, može li se zamisliti da se neko među njima raduje i našoj *Stunde* kao nečemu što je dobro za narod, što služi njegovim interesima i njegovom blagostanju: »Ipak, sve je to iznad nekadašnjih narodnih shvatanja, sve to ipak može, u izvesnoj meri, da oplemeni naš narod!« Nemojte misliti da su to retka i usamljena razmišljanja. Uzgred, šta je to ta nesrećna *Stunde*? Nekoliko Rusa — radnika koji su radili u nemačkih kolonista shvatili su da Nemci žive bogatije od Rusa, i da to dolazi otuda što je u njih drugačiji red. Pastori koji su se tu našli objasnili su da je taj red, i taj način života u njih, bolji zato što je drugačija vera. I, evo, okupile su se grupice Rusa, mahom neobrazovanih ljudi, počeli su da slušaju kako se tumači Jevanđelje, počeli su i sami da ga čitaju i da ga tumače, i desilo se ono što se uvek događa u takvim slučajevima. Unose posudu s dragocenom tečnošću, svi padaju ničice, ljube i obožavaju tu posudu koja čuva tu dragocenu, i za njih životvornu, tečnost i, evo, ljudi odjednom ustaju i počinju da viču: »Slepci! Zbog čega ljubite posudu: skupocena je samo ta životvorna tečnost koja se u posudi nalazi, vredi samo sadržina a ne ono što sadržinu čuva, a vi ljubite staklo, prosto staklo, obožavate posudu i staklu pripisujete svetu moć, i tako zaboravljate na dragocenu sadržinu posude! Pagani! Bacite posudu, razbijte je, klanjajte se samo životvornoj tečnosti, a ne staklu!« I, evo, razbijaju posudu, a životvorna tečnost, ona dragocena

sadržina, razliva se po zemlji i, naravno, zemlja je upija. Razbili su posudu i izgubili su i tečnost.

Ali, pre nego što zemlja upije svu vlagu, nastaje gužva: da bi se nešto spaslo iz još celih delova posude, počinju da viču da bi trebalo načiniti novu posudu, počinju prepirke kako i od čega je načiniti. Spor počinje *od samog početka svega*, i ubrzo posle prvih reči — spor se pretvara u spor oko reči. Oni su spremni da se poklone toj reči još dublje nego onoj nekadašnjoj, samo da što pre sačine novu posudu: ali, spor se rasplamsava i ljudi se razdeljuju u malene grupice, i svaka grupica nosi poneku preostalu kap one dragocene tečnosti, skuplja je u svoje male čašice koje je nakupila ko zna gde, ne vodeći računa o drugim grupicama. Svak hoće da se spasi svojom sopstvenom čašicom, a u svakoj od tih manjih grupica počinju novi sporovi. Idolopoklonstvo se pojavljuje onoliko puta koliko ima delova na koje se razbila posuda. To je večna priča, stara i zastarela priča koja je počela mnogo pre pojave Martina Ivanovića Lutera, ali, po neumitnim zakonima istorije, ta se priča ponavlja baš na isti način i u naše *Stunde*: poznato je da se oni raspadaju, spore samo o rečima, tumače Jevanđelje svak po svojoj savesti i po svom strahu i, što je najvažnije, polazeći *od samog početka svega* — jadni, nesrećni i neprosvećeni narod! I u svemu tome ima toliko iskrenosti, toliko dobrih inicijativa, tolike spremnosti da se izdrže i muke, a ipak — u svemu tome ima i toliko mnogo nemoćne gluposti, toliko sitničavog pedantskog licemerja, samoljublja, slatke oholosti zbog novog čina »svetih«, ima u svemu tome mnogo prepredenjaštva i lukavosti ali, što je najvažnije — sve to u njih počinje »od samog početka«, od stvaranja sveta, od onih pitanja šta je to čovek a šta je to žena, šta je to dobro a šta je zlo, pa čak — ima li Boga ili nema? I, kao vrhunac svega: upravo to što su tako nemoćni i što su tako prinuđeni da počinju sve od početka, upravo to se sviđa mnogima, posebno nekima: »Počeće da žive po svojoj pameti, prema tome, sporazumeće se, doći će do nečega«. To vam je razmišljanje! I tako, nasleđe koje je stvarano vekovima, i koje bi trebalo tumačiti tom neprosvećenom svetlu, tako se smisao toga nasleđa ne čuva, nego propada konačno i nepovratno. Razvitak, svetlost, progres — sve se to opet udaljava od naroda još više, jer sada nastupa period usamljivanja, partikularizacije i raskolničke zatvorenosti u sebe i, umesto očekivanih »razumnih« novih ideja — pojavljuju se stari, poznati, paganski idoli i — probajte sad da srušite te idole! Uostalom, *Stunde* se ne bi trebalo bojati, nju bi trebalo žaliti. *Stunde* nema nikakvu budućnost, sve se to ne može razviti i, veoma je verovatno, sve

će se to sliti s nekom od onih mračnih sekti kojih ima u ruskom narodu, s nekakvim »hlistima« — drevnom sektom koje ima svuda u svetu, i koja ima svoj smisao što se izražava onim veoma starim atributima: okretanje ukrug, i proricanje. I templarima su sudili zbog proricanja i okretanja ukrug, i kvekeri se vrte i proriču, u stara vremena se i Pitija vrtela i proricala, vrteli su se i proricali su i kod Tatarinove, pa i naši redstokisti će verovatno završiti tako što će se okretati ukrug, jer oni se proricanjem već sad bave. Neka se »redstokisti« ne uvrede zbog ovog poređenja. Uzgred, mnogima je smešna ta podudarnost u pojavi ovih dveju sekti u nas: »štundisti« su se pojavili među neprosvećenim ljudima, a »redstokisti« među našim bogatim ljudima. Ali, tu nema ničega mnogo smešnog. Što se tiče podudarnosti među ovim sektama, sumnje nema — one potiču iz istog neznanja, one su nastale kao posledica potpunog nepoznavanja svoje vere.

III

TOMA DANILOV — RUSKI HEROJ I MUČENIK

Prošle godine, u proleće, sve su novine prenele vest koja se pojavila u *Ruskom invalidu* o mučeničkoj smrti Tome Danilova, podnarednika Drugog turkestarskog streljačkog bataljona, kojeg su zarobili Kipčaci i ubili na svirep način, posle dugotrajnog sadističkog mučenja, 21-og novembra 1875-te godine, u Margelanu, zato što nije hteo da pređe u islamsku veru i da stupi u njihovu službu. Sam han mu je lično obećavao pomilovanje, nagrade i počasti, ako bude pristao da se odrekne Hrista. Danilov je odgovarao da neće izdati krst i da je, kao carski podanik, bez obzira na zarobljeništvo, dužan da ispunjava svoje obaveze prema caru i hrišćanskoj veri. Njegovi mučitelji, koji su ga mrcvarili dok nije izdahnuo, ostali su zadivljeni snagom njegova duha, oni su ga nazivali *batir*; što bi se na ruskom jeziku reklo: vitez-heroj. Tada je ta vest, iako su je prenele sve novine, prošla nekako bez

mного komentara u javnosti, a i same novine koje su je donele kao uobičajeni novinski *entrefilet*^[74], nisu našle za potrebno da se *posebno* pozabave njome. Jednom reči, sve to oko Tome Danilova je »prošlo mirno«, kako kažu na Berzi. Potom je, kao što se zna, došao taj slovenski pokret, pojavio se Černjajev, Srbi, Kirjejev, pomoć, dobrovoljci, i na Tomu-mučenika su sasvim zaboravili (to jest, u novinama) i, evo, tek nedavno dobili smo dodatne pojedinosti u vezi s tom vešću. Javlja se da je gubernator iz Samare došao do podataka o porodici Danilova — seljaka iz sela Kirsanovke u samarskoj guberniji buguruslanskog sreza — i sada se zna da on ima živu suprugu, Jefrosinju, kojoj je 27-ani godina, i kćer Ulitu, kojoj je šest godina, i da se one nalaze u bednom položaju. Njima su, na plemenitu inicijativu samarskog gubernatora, pomogli, on se obratio nekim ljudima s molbom da pomognu porodici ruskog heroja-mučenika, da pomognu udovici i kćeri heroja, a samarskoj »zemskoj« Skupštini je uputio molbu da primi kćer Danilova u neku školu, kao stipendista.

Zatim su skupili 1320 rubalja, od čega su šest stotina namenili kćeri do njenog punoletstva, a ostalo su predali udovici na ruke — kćer Danilova su, pak, primili u školu. Osim toga, načelnik Glavnog štaba je obavestio gubernatora da je, u znak milosti, udovici Danilova određena doživotna penzija iz državne blagajne od 120 rubalja godišnje. Zatim — zatim će stvar, verovatno, opet biti zaboravljena, s obzirom na sadašnje nemire, političke bojazni, velike probleme koji čekaju rešenje, s obzirom na krah, i slično.

O, nemam namere da kažem da se naša javnost prema ovom strašnom postupku ponela ravnodušno kao prema nečemu što ne zaslužuje nikakvu pažnju. Činjenica je činjenica — o tome su malo govorili ili, bolje rečeno, niko o tome *posebno* nije ni govorio. Uostalom, možda se negde i govorilo, u sebi onako, među trgovcima, duhovnim licima, na primer, ali nije javno i među našom inteligencijom. U narodu, naravno, ova mučenička smrt neće biti zaboravljena: taj junak je podneo muke u ime Hrista, i on je veliki Rus; narod to ceni i ne zaboravlja, nikad on takva dela ne zaboravlja. I, evo, meni se čini kao da slušam neke meni poznate glasove: »Jeste to snaga, naravno, mi to priznajemo, no ipak — to je neprosvećena snaga koja se manifestovala, da tako kažemo, na neki prepotopni kanonizovani način i — šta bismo mi tu imali *posebno* da govorimo? To nije nešto iz našeg sveta, druga bi stvar bila da se ta snaga manifestovala intelektualno svesno. Postoje, vele, takvi — i

drugi mučenici, postoji i drugačija snaga, postoje mnogo uzvišenije ideje — opštečovečanska ideja, na primer...»

Bez obzira na te racionalne i inteligentne glasove, mislim da je dopušteno i da je moguće reći i nešto *posebno o* Danilovu; štaviše, ja čak mislim da se i sama naša inteligencija ne bi mnogo ponizila ako bi svemu ovome poklonila malo više pažnje. Mene, pre svega, čudi to što se ne zapaža nikakvo divljenje, da, upravo divljenje. Ne govorim o narodu: tamo divljenje nije ni potrebno, toga tamo nema, postupak Tome Danilova u narodu nije nešto neobično, jer narod veruje u sebe i u svoju dušu. On će se odazvati na ovaj podvig osećanjem dubokog ganuća. Ali, kad bi se nešto slično dogodilo u Evropi, kad bi došlo do slične manifestacije duha u Engleza, Francuza ili Nemaca, oni bi o tome udarili u sva zvona pred celim svetom. Ne, znate li vi, gospodo, kako zamišljam tog nepismenog i neznanog vojnika Turkestanskog bataljona? To je, i tako ću reći — amblem Rusije, cele te naše narodne Rusije, to je pravo lice te Rusije kojoj cinici i naši pametnjakovići odriču veliki duh i svaku mogućnost da pokaže veličinu misli i dubinu osećanja. Čujte, niste vi svi takvi cinici, vi ste samo Evropljani u duhovnom smislu, to jest u suštini dobri ljudi: ta nećete valjda i vi poricati da je u toku ovoga leta naš narod posvedočio izvanredno veliku snagu duha — ljudi su napuštali svoje kuće, decu, i odlazili su da umru za veru, za ugnjetene, Bog zna kuda tamo i kakvim sredstvima su stizali, kao nekad krstaši pre devet vekova u Evropi — da, kao krstaši čiju bi pojavu sada Granovski smatrao za nešto smešno i uvredljivo u »vremenu pozitivnih zadataka, progres...«, i sličnog. Neka je ovaj naš letošnji pokret bio, prema vašem mišljenju, nešto nerazumno, »krstaško«, ali taj je pokret bio odlučan i plemenit, i u to se ne može sumnjati ako samo malo šire pogledamo celu stvar. Probudila se velika ideja, i ponela je stotine hiljada i, može biti, i milione duša odjednom, izdigla ih je iznad učmalosti, cinizma, pokvarenosti i ružnoće u kojima su dotad te duše čamile. Vi znate da naš narod smatraju dobrodušnim, pa čak i intelektualno sposobnim, ali ipak veruju da je on nekakva mračna masa, stihija nekakva u kojoj je svak predan porocima i predrasudama, masa u kojoj se sreću sve same rugobe. Ali, vidite, ja ću imati smelosti da izrekнем jedan, da i tako kažem, aksiom, a on glasi: da bi se sudilo o moralnoj snazi naroda, i o tome na šta je on sve spreman u budućnosti, ne bi trebalo gledati prema tome do kojeg stepena nakaznosti je on sad privremeno pao i unizio se; valja, naprotiv, uzeti u obzir onu visinu duha do koje je on u stanju da se digne kad nastupi vreme za to. Jer, ružnoća

je nesreća privremenog karaktera, ona je uslovljena okolnostima koje su prethodile, ali koje su i prolazne — ona je posledica robovanja, vekovnog ugnjetavanja i nužne ogrubelosti, a dar velikodušnosti je večni, stihijni koji se rađa zajedno s narodom, i sve je to utoliko više poštovano ukoliko se, tokom vekova robovanja i nevolja, ipak sačuvalo kao nešto neuništivo u srcu naroda. Toma Danilov je možda, na prvi pogled, bio jedan običan i neprimetan *primerak* u ruskom narodu, onako običan i neprimećen kao što je i sam ruski narod (o, njega mnogi i sad još ne zapažaju!). Možda u svoje vreme on i nije imao ništa protiv malo veselja, možda je voleo da popije, možda se nije ni mnogo molio ali, naravno, Boga on nije nikad zaboravljao. I, evo, odjednom njemu naređuju da napusti svoju veru, u protivnom — čeka ga mučenička smrt. Valja se samo setiti kakve znaju da budu te muke, te azijske muke! Pred njim je sam han koji mu obećava milost, i Danilov je sasvim svestan toga da će odricanje još više razjariti hana, on zna da će raspaliti sujetu Kipčaka time »što se« — reći će oni — »to hrišćansko pseto usuđuje da tako ponizi islam«. No, bez obzira na sve što ga čeka, ovaj nezapaženi Rus pristaje na sve muke i zadivljuje i same svoje mučitelje. Zna, gospodo, niko od nas to ne bi mogao da učini. Stradati pred očima ljudi, to je ponekad i divno, ali ovo se zbilo daleko od svih očiju, u nekom zabitom uglu — niko ga nije video, a i sam Toma nije mogao ni da zamisli da će njegov podvig imati odjeka širom ruske zemlje. Mislim da su neki velikomučenici, čak i među onima iz prvih vekova hrišćanstva, nalazili utehu i olakšanje u času mučenja u pomisli da će njihov primer biti ohrabrenje za slabe i kolebljive na njihovom putu do Hrista. Toma nije mogao da ima čak ni tu veliku utehu: ko će i kad saznati — on je bio sam među mučiteljima. On je bio još mlad, imao je negde daleko suprugu i kćer, nikad ih više neće videti, ali neka: »Ma gde se ja našao, neću ići protiv svoje savesti, i prihvaću muke« — to je prava istina zbog istine a ne zbog lepote postupka! I, nema nikakvog vrdanja, nema sofizma pred sopstvenom savešću: »Ta primiću i islam, ali neću pristati na sablazan, niko me neće videti, zatim ću se pomoliti, dug je život, darovaću crkve, činiću dobra dela«. Ničega sličnog nije bilo — pred nama je zadivljujuća čestitost, ona prvobitna, stihijna. Ne, gospodo, teško da bi neko od nas postupio tako!

Ali, to smo mi; što se tiče našeg naroda, ponavljam, za njega je podvig Danilova nešto što ne bi trebalo da čudi. U tome je i stvar što ovde imamo neku vrstu portreta ruskog naroda prikazanog tako u celini — i to je ono što je meni, a i vama, drago i blisko, razume se. Naš narod upravo tako voli

istinu zbog istine, a ne zbog lepote postupka. Neka je on grub, ružan i bez sjaja, ali kad nastupi čas svenarodne istine, on će vas zadiviti visokim stepenom slobode duha pred navalom materijalizma i nabujalih strasti gramzive pohotljivosti za novcem, veličinom duha pred strašnim opasnostima mučeničke smrti. I sve će to on učiniti jednostavno i odlučno, ne tražeći ni nagrade ni pohvale, bez divljenja samom sebi: »U šta verujem, to i ispovedam«. Tu čak i oni najstrašniji polemičari na temu o »nazadnim« narodnim idealima ne mogu ništa da kažu, jer stvar uopšte i nije u tome — je li ideal nazadan ili nije? Stvar je u tome da se manifestuje volja u podvigu velikodušnosti (ovu smešnu idejicu o »nazadnosti« ideala ja sam ovde pomenuo zbog pune objektivnosti).

Znate, gospodo, stvar valja postaviti direktno, otvoreno: otvoreno tvrdim da mi nemamo čemu da učimo ovakav narod. To je, razume se, sofizam, no i to ponekad pada na pamet. O, naravno, mi smo obrazovaniji od naroda, ali čemu bismo mogli da ga naučimo — to je nevolja! Razume se, ne govorim o zanatima, o tehnici, o matematici — tome ga mogu učiti i Nemci koji nam dolaze u najam, ali šta smo mu onda mi? Mi Rusi — mi smo braća tome narodu i prema tome, mi smo dužni da ga *prosvetimo*. Šta ćemo mu u moralnom smislu dati, šta ćemo mu to objasniti, i čime ćemo mu prosvetiti »mrak duše njegove?« Prosvetćivanje naroda — to je, gospodo, naše pravo i naša dužnost, to je pravo u hrišćanskom smislu reći: ko poznaje dobro, ko poznaje prave reči života, dužan je, obavezan da to kaže onome koji ne zna, koji bludi u tami, bratu svojemu — tako je prema Jevanđelju. No, šta ćemo mi reći zabludelim što on i sam ne zna bolje od nas? Pre svega, reći ćemo mu da je učenje nešto korisno i da bi trebalo učiti — zar ne? No, taj narod je i pre nas rekao: »Znanje je svetlost — neznanje je mrak«. Valja li da ga učimo da odbacuje predrasude, da obara idole? Ali, mi smo i sami puni predrasuda, mi smo i sami sebi stvorili toliko idola da nam narod otvoreno može reći: »Doktore, izleči se sam« (a te naše idole on odlično zna da prepozna!). Da ga učimo poštovanju ličnog dostojanstva, možda? Ali, narod naš kudikamo bolje od nas zna da ceni sebe, on mnogo više uvažava svoje dostojanstvo nego što umemo mi. Doista, mi smo strašno sujetni, ali mi nimalo ne cenimo sebe, i ličnog dostojanstva u nas nema nigde i ni u čemu. Zar mi da učimo narod, na primer, tome da bi trebalo poštovati tuđa ubeđenja? Naš narod je dokazao, još od vremena Petra Velikoga, da ume da ceni tuđa ubeđenja, a mi među sobom ne praštamo ni najmanje razlike u odnosu na naša uverenja, i čim se neko ma i najmanje ne slaže s nama — mi

ga proglašavamo podlacom, zaboravljajući da onaj ko nema poštovanja prema drugom i njegovim ubeđenjima ne ume da poštuje ni sebe samog. Zar mi da učimo narod da poštuje sebe i sopstvene snage? Narod ima Tomu Danilova i hiljade sličnih, a mi uopšte ne verujemo u ruske snage, i još to neverovanje smatramo najvišim izrazom prosvećenosti, hrabrošću. No, čemu ga mi, najzad, možemo naučiti? Mi se gnušamo i zlojedimo nad svim onim što narod poštuje, čemu njegovo srce teži. No, kakvi smo mi prijatelji naroda? Neki će prigovoriti da mi, prema tome, utoliko više volimo narod ukoliko se više gnušamo nad njegovim neznanjem u želji da mu učinimo dobro. O, ne, gospodo, nikako ne: da mi stvarno doista volimo narod, ne samo u napisima i knjižicama — mi bismo krenuli da ga bolje upoznamo, da mu se više približimo, a ne ovako kao sada — naopačke, prema evropskim šablonima, kako sad činimo ubijajući sve najbolje u njemu — imali bismo mi mnogo šta da naučimo o čemu sada i ne sanjamo.

Mi imamo, međutim, jednu veliku utehu, veliki ponos svoj pred narodom našim, i zbog toga ga, može biti tako i gledamo s visine: njegova su uverenja nacionalna, i on se njih pridržava svom snagom, naša su uverenja opšteljudska, mi u tom opšteljudskom vidimo svoj cilj, i mi smo se, prema tome, preko svake mere izdigli iznad njega. Otuda ceo naš razdor, naša odvojenost od naroda, i ja otvoreno mogu da kažem: čim se to bude izgladilo, čim se bude našla tačka izmirenja — onoga časa će nestati naša odvojenost od naroda. Ta tačka postoji, ona veoma lako može da se primeti. Odlučno tvrdim i ponavljam da su sve naše najradikalnije nesuglasice u suštini samo iluzije — priviđenja.

Ali, gde je i u čemu je ta tačka izmirenja?

GLAVA DRUGA

I

SAN O IZMIRENJU VAN NAUKE

Pre svega, istaći ću najsporniju i najneugodniju tezu, i s njom ću početi:

»Svaki veliki narod veruje, i valja da veruje ako samo hoće dugo da živi, da se u njemu i samo u njemu nalazi spasenje za svet, da on živi radi toga da bi stao na čelo naroda koje će privući sebi sjedinivši ih u jedno, i koje će povesti, kao složni hor, ka konačnom cilju koji im je sudbina odredila«.

Tvrdim da je oduvek tako bilo sa svim velikim narodima sveta, s onim najstarijim jednako kao i s najnovijim, jedino je takva vera omogućavala svakom narodu da u toku svoje istorije izvrši veliki uticaj na sudbinu čovečanstva. Tako je, nema sumnje, bilo s drevnim Rimom, tako je kasnije bilo i s Rimom iz katoličkog perioda njegova postojanja. Kad je, kasnije, Francuska postala naslednica katoličke ideje, to isto se dogodilo s Francuskom, ona je u toku gotovo dvovekovnog perioda, sve do samog nedavnog pada i potištenosti — sebe videla na čelu čovečanstva, barem u moralnom smislu, a tokom vremena ona je sebe i u političkom smislu zamišljala kao predvodnicu čovečanstva, kao snagu koja određuje njegovu budućnost. Ali, i Nemačka je oduvek sanjala o tome, ona je, nasuprot univerzalnoj katoličkoj ideji, isticala zastavu svog protestantizma s neograničenom slobodom savesti i istraživanja. Ponavljam, to se događa sa svim velikim narodima koji se, *više ili manje*, nađu u zenitu svoga razvoja.

Reći će mi da sve to nije tačno, da je to pogrešno, i ukazaće mi, na primer, na posebnu *svest* tih samih naroda, na saznanja njihovih naučnika i mislilaca koji su pisali o ukupnom značenju evropskih nacija koje su zajednički stvarale i formirale evropsku civilizaciju, a ja, razume se, nemam namere da poričem i takvu svest. No, ne govoreći o tome da, na primer, takvi zaključci označavaju kraj stvarnog života jednog naroda, samo ću podsetiti na to da i sami ti mislioci i istraživači, bez obzira na to što pišu o nekakvoj svetskoj harmoniji nacija i naroda, ipak u isto vreme, i to sve češće, na osnovu neposrednog, živog i iskrenog osećanja *i dalje veruju*, isto onako kao što veruje i običan narod, da njihov narod upravo u tom velikom horu nacija, koje su stvarale tu harmoniju, čini nešto posebno — da su oni (na primer, Francuzi) najnapredniji, da se oni nalaze na čelu toga jedinstva, da su oni ti kojima je namenjena uloga da budu vođi i da bi svi ostali trebalo da idu za njima. Oni veruju, recimo, da ako nešto i prihvate od drugih, to nije ni mnogo značajno; međutim, drugi narodi valja da prihvate sve od njih, oni mogu da opstanu samo uz pomoć njihovih ideja, i nikako drugačije, oni bi trebalo da se uliju u veliki narod, ranije ili kasnije. Evo, i u današnjoj Francuskoj koja je potištena i duhovno razjedinjena, i sada postoji jedna takva ideja koja predstavlja novu ali, prema našem mišljenju, sasvim prirodnu fazu u razvoju njene nekadašnje katoličke ideje, i bezmalo polovina Francuza veruje i sada da se u Francuskoj nalazi spasenje ne samo za njih, nego i za ceo svet — a ta ideja je njihov, francuski socijalizam. Ta ideja, to jest taj njihov socijalizam — lažna je ideja, nešto očajno, ali nije reč o njenom kvalitetu nego o tome da ona postoji, živi živim životom, stvar je u tome da oni koji je ispovedaju ne podležu sumnjama i očajanju onih iz drugog, ogromnog dela Francuske. S druge strane, pogledajte kojeg hoćete Engleza, iz više ili iz najniže klase, pogledajte lorda ili radnika, naučnika ili neobrazovanog čoveka, i vi ćete videti da se svaki Englez pre svega trudi da bude Englez, da opstane kao Englez u toku svoga i privatnog i političkog života, on čak i čovečanstvo voli na neki svoj engleski način. Reći će mi da, ako bi to bilo tako, da ako bi čak sve bilo tako kako ja tvrdim — samo takvo divljenje sebi i takvo zanošenje sobom bi ipak bilo ponižavajuće za velike narode, sav taj egoizam i šovinizam bi umanjili značaj velikog naroda, i sve to ne samo što ne bi podiglo vitalne snage velikih naroda nego bi im, naprotiv, nanelo štete i razorilo osnove života na samom početku. Reći će mi da su slične bezumne ideje zaslužile ne podražavanje nego, naprotiv, one su zaslužile da budu uništene svetlostima razuma koje ubijaju sve predrasude. Recimo da je to,

gledano s jedne strane, sasvim tačno; pa ipak, potrebno je obavezno pogledati i s druge strane, i tada će se videti da sve to uopšte nije ponižavajuće, nego — naprotiv. Šta je to čudno što mladić koji još ne zna šta je život sanja o tome da postane junak? Verujte, takve, ako hoćete ohole i zanosne, sanjarije mogu da budu važnije i korisnije mladiću nego ona razboritost dečaka koji u svojoj šesnaestoj godini veruje da je »sreća nešto bolje od junaštva«. Verujte, život takvog mladića, čak i posle proživljenih nevolja i neuspeha, u celini može da bude nešto lepše nego mirni život njegovog druga iz detinjstva, razboritog druga kojem je bilo, na primer, suđeno da ceo svoj život provede u miru sedeći na kadifi. Takva vera u sebe nije nešto nemoralno, i ona nikako nije odvratno samohvalisanje. Baš tako je i s narodima: ima naroda koji su razboriti, čestiti i umereni, krotki i bez elana, ima trgovaca i brodograditelja koji žive bogato i neobično spretno — neka ih, neće takvi daleko stići; tu će obavezno doći do izražaja osrednjost koja ne donosi mnogo vajde čovečanstvu: oni nemaju energije, oni ne znaju za velike sumnje i za veliku pomisao o sebi, nema pod njima ona tri kita koji se miču — na kojima stoje svi veliki narodi. Vera u to da hoćeš i da *možeš* da kažeš svetu poslednju reč, vera da ćeš obnoviti svet dajući mu suvišak sopstvene žive snage, vera u svetinju svojih ideala, vera u snagu svoje ljubavi prema čovečanstvu kome valja služiti — da, takva vera je garancija uzvišenog života nacije, samo uz pomoć te vere nacije mogu da donesu čovečanstvu onu korist koju im je sudbina namenila da je donesu čovečanstvu kao svoj doprinos, to je njima sama priroda odredila da tako doprinesu obogaćivanju nasleđa za buduće čovečanstvo. Samo nacija koja je moćna takvom verom ima pravo na viši život. Drevni legendarni vitez je verovao da će pred njim pasti sve prepreke, da će nestati svi bauci i sva čudovišta, da će pobediti sve i svakoga i postići cilj samo ako bude verno čuvao svoj zavet »siromaštva, čednosti i pravednosti«. Vi ćete mi reći da su to samo legende, pesme u koje može da veruje jedino Don Kihot, reći ćete mi da su drugačiji zakoni koji važe za stvarni život nacije. Ali, ja vas tu i čekam, gospodo, ja ću vam dokazati da ste i vi sami takvi Don Kihoti, vi i sami verujete u takve ideje, vi i sami verujete u nekakvu ideju pomoću koje mislite da preporodite čovečanstvo!

Doista, u šta vi verujete? Vi verujete (i ja s vama) u univerzalni humanizam, to jest u to da će jednog dana, pred svetlošću razuma i znanja, pasti prirodne barijere i predrasude koje su sve dosad sprečavale komunikacije među nacijama, postavljajući među njima egoizam posebnih

nacionalnih težnji, i da će tada narodi početi da žive u drugačijem duhu i na drugačiji način, kao braća, razumno stremeći opštoj harmoniji. Da, gospodo, šta može biti uzvišenije i svetije od takve vaše vere? Ali, ono što je još važnije, vi takvu veru nećete naći više nigde u svetu, nema toga ni u jednom narodu u Evropi, tamo su pojedinci već naglašene individualnosti, a ukoliko negde i ima vere, ona je samo neka vrsta spekulacije, ona je, ako hoćete, nešto strašno i plameno, no — ona je ipak nešto kabinetsko. A u nas, gospodo, zapravo ne samo u vas nego u svih nas Rusa — ima te vere, ona je sveprisutna, živa i najbitnija stvar, svi u nas veruju i svesno i onako prosto, i intelektualci i narod svojim neposrednim osećanjem, u ono što nam zapoveda, što nam religija nalaže. Da, gospodo, vi ste verovali da ste vi jedini »građani sveta« među svim našim intelektualcima, a da su ostali, zar ne — samo slovenofili i nacionalisti? Ali, evo, nije tako: slovenofili i nacionalisti veruju upravo u ono u šta i vi verujete, pa još i čvršće nego vi!

Pogledajmo samo slovenofile: šta su oni proklamovali kroz usta svojih vođa, osnivača i predstavnika svog učenja? Oni su otvoreno, jasno isticali svoje uverenje, oni su izjavljivali da će Rusija, udružena sa slovenstvom i stojeći na njegovom čelu, reći svoju veliku reč svetu, reč kakvu svet dotad nije čuo, i upravo ta reč može da bude zavet opšteljudskog jedinstva, jedinstva koje neće biti građeno u duhu egoizma koji je danas osnova ujedinjavanja nacija u krilu ove civilizacije zbog odbrane prava na postojanje, egoizma koji kao neka pozitivna nauka određuje moralne granice slobodnome duhu, dok u isto vreme te iste nacije kopaju jedna drugoj jamu, obasipajući jedna drugu lažima, huljenjem i klevetama. Slovenofilski ideal je bio jedinstvo u duhu istinske i beskrajne ljubavi, van laži i materijalizma, ljubavi zasnovane na primeru lične velikodušnosti, a takav primer je trebalo da ponudi ruski narod na čelu slobodnog sveslovenskog saveza u Evropi. Vi ćete mi reći da u sve to uopšte ne verujete, da su sve to samo kabinetske kombinacije. Ali, stvar nije u pitanju kako ko veruje, nego u tome što se u nas svi, bez obzira na neka neslaganja, slažu oko one konačne ideje opšteljudskog jedinstva. To je činjenica koja ne podleže sumnji, ona sama po sebi izaziva divljenje, jer se nešto slično što se ističe kao najpreča potreba i u takvoj meri ne može naći ni u jednog drugog naroda. Ako je to tako, onda i u nas, u svih nas postoji čvrsta i određena nacionalna ideja: upravo *nacionalna*. Prema tome, ako se ruska nacionalna ideja, na kraju krajeva, svodi na svetsko opšteljudsko jedinstvo, to znači da bi svi mi trebalo što pre da prekinemo naše sporove i da se potrudimo da postanemo u većoj meri

Rusi i nacionalisti. Nije naše spasenje u tome što ćemo se unapred sporiti o tome kako će se ta ideja ostvariti, da li u formi koju zamišljamo mi, ili u formi koju zamišljate vi, ono se nalazi u tome da bi trebalo odmah svi da napustimo kabinete i da se prihvatimo posla.

Ali, evo, tu je to — ta *tačka*.

II

MI SMO U EVROPI SAMO »VETROGONJE«

Ta kako ste vi pristupali poslu? Vi ste odavno, veoma davno još, počeli, ali šta ste učinili za taj univerzalni humanizam, za trijumf vaše ideje? Vi ste počeli s besciljnim lutanjem po Evropi, vođeni lakomom željom da postanete Evropljanin, makar to bilo samo naizgled. U toku celog osamnaestog veka, mi smo samo menjali svoj izgled. Mi smo se trudili da imamo evropski ukus, mi smo se čak trudili da jedemo sve i svašta, i nismo se ni mrštili: »Evo« — govorili smo — »kakav sam i ja Englez, ništa bez feferona ne mogu da pojedem«. Vi mislite, možda, ja to zbijam šale? Nikako. Sasvim dobro znam da se drugačije i nije moglo početi. Još i pre cara Petra, u vreme moskovskih careva i patrijarha, jedan tadašnji mladi moskovski kicoš, od onih naprednih, bio je obukao francusko odelo, i na bok privezao evropsku sablju. Mi smo upravo morali da počnemo s tim preziranjem svojih i svega što je naše, i ako smo proveli cela dva veka u tome ne pomerajući se ni napred ni nazad, verovatno je sama priroda tako htela, određivši nam taj rok. Istina, mi smo se i kretali: prezrenje prema onome što je naše raslo je iz dana u dan, naročito u vreme kad smo počeli da se ozbiljnije upoznajemo s Evropom. Nas u Evropi, uostalom, nikad nije zbunjivala ona naglašena podvojenost među nacijama, mi nismo primećivali jasno istaknute i formirane tipove nacionalnih osobenosti. Mi smo počeli tako što smo neposredno »odbacili sve protivrečnosti«, i dobili smo opšteljudski tip »Evropljanina« — to jest, mi smo od samog početka otkrili ono *opšte* što njih sve spaja, i to je veoma

karakteristično. Zatim, tokom vremena, kad smo postali još pametniji, mi smo se brzo prihvatili civilizacije, i poverovali smo slepo i predano da se u njoj nalazi ono »opšte« koje će sjediniti celo čovečanstvo. Čak su se i Evropljani čudili gledajući na nas, tuđine i došljake, oni su bili zadivljeni tom našom verom i tim našim ushićenjem utoliko više jer su oni već tada, avaj, počeli već da gube sličnu veru u sebe. Mi smo s ushićenjem dočekali pojavu Rusoa i Voltera, mi smo s Karamzinom, našim putnikom, bili ganuti odlukom o sazivu *generalnih staleža* 1789-te godine, mi smo kasnije, istina, padali u očajanje, osobito krajem prve četvrti ovoga veka, zajedno s našim naprednim »evropljanima« koji su jadikovali nad propalim nadama i izneverenim idealima, ali mi svoju veru ipak nismo izgubili, naprotiv — mi smo tešili čak i same Evropljane. Čak i oni među Rusima koji su bili »beli« ovde u domovini, u Evropi su odmah postajali crveni — takođe neobično karakteristična crta. Zatim, polovinom ovog veka, neki među nama su prihvatili francuski socijalizam, i to su učinili bez i malo kolebanja, prihvatili su ga kao mogućnost konačnog rešenja problema opšteljudskog jedinstva, to jest kao ostvarenje svih onih snova koji su nas dotad nadahnjivali. Tako smo mi, u ime ostvarenja cilja, prihvatili ono što predstavlja vrhunac egoizma, vrhunac nečovečnosti, vrhunac apsurdna i ekonomske pometnje, koji vređaju ljudsku prirodu, vrhunac jedne negacije čovekove slobode — ali, nas sve to nije zbunjivalo nimalo. Naprotiv, gledajući žalosnu pometenost nekih dubokih evropskih mislilaca, mi smo pohitali sasvim slobodno da ih bez oklevanja proglasimo podlacima i glupacima. Mi smo sasvim poverovali, a i sada verujemo, da je pozitivna nauka apsolutno u stanju da odredi *moralne* granice koje dele individue i nacije kao celine (kao da bi nauka — ako bi tako nešto i bila u stanju da učini — mogla da otkrije takve tajne pre *kraja iskustva*, to jest pre kraja koji je čoveku određen i dosuđen na zemlji). Naše spahije su prodavale svo je seljake s imanjima i odlazile u Pariz da štampaju socijalističke revije, a naši Ruđini su ginuli na barikadama. U međuvremenu, mi smo se do te mere odvojili od ruske zemlje da smo izgubili svaku predstavu o tome koliko je takvo učenje tuđe duši ruskog naroda. Uostalom, mi ne samo što smo potcenjivali karakter ruskog naroda — mi smo odbijali da priznamo da narod uopšte ima karaktera. Mi smo zaboravili i da mislimo na njega, i s osećanjem despotskog mira smo bili ubeđeni (i ne postavljajući pitanje o tome) da će naš narod prihvatiti sve što mu mi budemo kazali, zapravo — što mu budemo naredili. U tom smislu, u nas je bilo mnogo veoma smešnih

anegdota o narodu. Naši građani sveta su, u odnosu na narod, ostajali prave spahije čak i posle Reforme.

I, dokle smo stigli? Rezultati su čudni: što je najvažnije — svi u Evropi gledaju nas s podsmehom, i naše najbolje i neosporno naše najumnije ljude u Evropi gledaju s oholom snishodljivošću. Od takve vrste gledanja nije ih spasla ni emigracija iz Rusije, politička emigracija i potpuno odricanje od Rusije. Evropljani ni po koju cenu nisu hteli da nas prihvate kao svoje, ni u kom slučaju i ni za kakve žrtve: *Grattez* — vele oni — *le Russe et vous verrez le Tartare*^[75], i tako to traje sve do danas. U njih smo mi ušli u poslovicu. I što god smo mi više, njima ugađajući, prezirali našu nacionalnost, utoliko su oni više prezirali nas. Mi smo puzili pred njima, mi smo skrušeno ispovedali pred njima naša »evropska« ubedenja i naša gledišta, ali oni su nas gledali s visine, s podsmehom, kao da žele što pre da nas se otarase i dodavali su: »Niste nas kako valja razumeli«. Upravo su se oni čudili kako to mi, pošto smo Tatari (*les Tartares*) nikako ne uspevamo da postanemo Rusi; mi, pak, nismo nikako mogli da objasnimo da mi i ne želimo da postanemo Rusi, nego građani sveta. Istina, u poslednje vreme, oni su nešto čak shvatili. Oni su shvatili da mi nešto hoćemo, nešto strašno i opasno, shvatili su da nas ima mnogo — osamdeset miliona, i da mi razumemo njihove evropske ideje, a oni naše ne — ako ih budu i upoznali, neće ih ni shvatiti; oni su shvatili da mi govorimo svim jezicima, a oni govore samo svojim jezikom — da, mnogo je toga što su oni zapazili i u šta su sumnjičavo počeli da gledaju. Sve se završilo tako što su nas nazvali neprijateljima i rušiteljima evropske civilizacije. Evo kako su oni shvatili naše žarke želje da postanemo građani sveta!

No, mi se nikako ne možemo odreći Evrope. Evropa je nama druga otadžbina — ja prvi to strasno ispovedam, i uvek sam to ispovedao. Evropa je nama *gotovo* isto tako draga, *svima nama*, kao i Rusija; u njoj boravi celo Jafetovo pleme, a naša ideja je — ujedinjenje svih nacija koje vode od tog plemena, pa čak i više od toga, mnogo više — do Sima i Hama. Šta učiniti, dakle?

Prvo — i pre svega, valja postati Rus. Ako je ideja univerzalnog humanizma u isto vreme ruska nacionalna ideja, onda je najpre potrebno da svak postane najpre Rus, dakle svoj, i tada će se sve, posle prvih koraka, sve promeniti. Postati Rus, to znači prestati s preziranjem svoga naroda. I čim Evropljanin bude primetio da smo mi počeli da cenimo svoj narod i svoju

nacionalnost, on će odmah početi više da nas ceni. I stvarno: ukoliko se mi više i samostalnije budemo razvili u našem nacionalnom duhu, jači će biti odjek o nama u evropskim dušama, a kad se budemo više zbližili s njima, oni će nas bolje i razumeti. Tada neće okretati glavu od nas, nego će nas pažljivo saslušati. Mi ćemo tada biti i po izgledu sasvim drugačiji. Kad najzad budemo svoji, imaćemo ljudski, a ne majmunski lik. Mi ćemo tada dobiti izgled slobodnih bića, a ne roba, lakeja, Potugina — tada će nas smatrati ljudima, nećemo biti međunarodne protuve, vetrogonje evropejštine, liberalizma i socijalizma. Mi ćemo tada s njima govoriti pametnije nego danas, jer ćemo u našem narodu i u riznicama njegova duha pronaći nove reči koje će tada Evropljanima obavezno biti razumljivije. I sami ćemo tada shvatiti da mnogo onoga što smo mi prezirali u našem narodu — nije tama nego svetlost, nije glupost nego um, i — kad to budemo shvatili, mi ćemo toj Evropi obavezno reći takvu reč kakvu ona dosad nije mogla da čuje. Mi ćemo tada shvatiti da stvarnu socijalnu poruku i istinu o njoj ne nosi niko drugi do naš narod, shvatićemo da se u njegovom duhu nalazi istinska žudnja za ujedinjenjem čovečanstva, za ujedinjenjem koje podrazumeva puno poštovanje nacionalnih inividualiteta, njihovo očuvanje u duhu potpune slobode za ljude s definicijom o onome u čemu se upravo sastoji ta sloboda — to će biti jedinstvo u ljubavi, *garantovano* delom, živim primerom, stvarnom potrebom za istinskim bratstvom, a ne giljotinom, ne milionima odrubljenih glava...

Uostalom, jesam li ja imao namere da nekoga ubeđujem? To je bila šala. No — čovek je pun slabosti: ta pročitae neki mladić, neko od ovih iz mlađeg naraštaja...

III

STARE USPOMENE O »PETRAŠEVCIMA«

U ovom trenutku, kao što je svima poznato, traje suđenje učesnicima događaja u Kazanu od 6-og decembra. O toku procesa moji čitaoci već znaju verovatno iz novina. Ali, mene je zaprepastilo jedno zapažanje u nekim novinama u vezi s nekadašnjim »petraševcima« — poznatoj zavereničkoj organizaciji s kraja četrdesetih godina, čiji sam i ja bio učesnik, što sam platio desetogodišnjim progonstvom u Sibiru i četvorogodišnjom robijom. To zapažanje su donele *Petrogradske novine*, u žestokom uvodniku posvećenom kazanskom slučaju. Između ostalog, u napisu se navodi, iz spisa g-na Stronina *Politika kao nauka*, nekoliko odličnih redaka koje ću ovde citirati u celini. To je savet omladini koja odlazi »u narod«:

»Umesto odlaska u narod, koristite slučaj — on će sam vama doći. Vi imate poslugu, kuvaricu, sobaricu, kočijaša, lakeja, nastojnika kuće. Ako hoćete da budete demokrat, dovedite ih za svoj sto, ponudite ih svojim čajem, uvedite ih u krug vaše porodice. Umesto toga što im govorite da nema Boga i da postoje proklamacije, kao što ih poučava svaki glupi liberal, bolje im recite šta je to sabiranje i oduzimanje, šta je pismenost i azbuka. U isto vreme, budite s vašim učenicima pošteni, pažljivi, ozbiljni, ali ne i familijarni uopšte, pokažite im primer dobrih ili barem valjanih običaja«.

Vratimo se sada na same *petraševce*. Evo šta kaže pisac uvodnika:

»Jedna druga misao, na koju i nehotice navodi »kazanski slučaj«, nudi nešto mnogo utešnije društvenoj svesti: junaci svih ovakvih žalosnih slučajeva postaju, u slučajevima koji slede jedan za drugim, mizerniji i sve manje interesantniji čak i za usijane glave. Nekad, pre pedeset godina, akteri političkih zločina u Rusiji su bili ljudi koji su poticali iz najviših intelektualnih krugova društva (dekabristi); četrdesetih godina, tip ruskog političkog prestupnika je već u primetnoj meri degenerisan (petraševci«); početkom šezdesetih godina, taj tip je postao još beznačajniji, sitniji i spustio se do takozvanog »mislećeg proletarijata« (»černiševljevc«); početkom sedamdesetih godina, on je spao na đake kojima škola ne ide, spustio se do naduvanih nihilista (»nečajevci«), u aferi Dolgušin na sceni figurira već polupismeni ološ, na kraju, u ovoj »kazanskoj aferi« na sceni je ostao ne samo polupismeni ološ nego je taj ološ pomešan sa svim nijansama jevrejskog elementa i pijandura iz fabrika. Takva postepena degeneracija je najbolji dokaz toga da prestupnička politička propaganda, posle svih liberalnih reformi sadašnje vlade, više nikako ne može da računa na podršku koliko-toliko razvijenijih društvenih snaga, što se pak tiče podrške narodnih

masa, ona još manje može da računa na nju, jer su narodne mase pokazale kako znaju da dočekuju svoje nezvane proroke...«

Autorova misao o tome da je revolucionarna propaganda u nas bez značaja, je, nema sumnje, tačna, iako je iskazana ne mnogo jasno, tu je mnogo šta trebalo da bude preciznije određeno zbog opšte koristi za stvar. Ali, ja ću reći nešto samo o *petraševcima* — teško da je autor u pravu *kad na njihovom primeru ukazuje na degeneraciju političkog prestupnika u odnosu na dekabriste*. Dodaću da sam tu misao o »degeneraciji« odavno slušao, ona se često ponavljala u štampi, i to je razlog što se sada zadržavam na njoj kada sam je već sreo, evo, ponovo. Prema mom mišljenju, do korenite promene u tipu našeg političkog prestupnika došlo je tek u toku ovih poslednjih dvadesetak godina, *petraševci* su bili tip potpuno srodan dekabristima, barem sudeći prema onim bitnim osobinama tipa o kojima govori i sam autor napisa. Autor kaže da su dekabristi bili ljudi »koji su poticali iz najviših intelektualnih krugova društva«. No, zar su *petraševci* bili nešto drugo? Među dekabristima je, stvarno, možda bilo mnogo ljudi koji su bili povezani s najvišim i najbogatijima, ali dekabrista je i bilo mnogo više nego *petraševaca*, ali i među ovima je bilo mnogo ljudi koji su bili povezani s najboljim krugovima, koji su bili i u srodstvu s najbogatijim krugovima društva. Uz ostalo, visoki krugovi nimalo nisu bili naklonjeni planovima dekabrista, čak ljudi iz tih krugova nisu učestvovali u tom pokretu ni posredno i, gledano s te strane, ti krugovi nisu pridavali neki posebni značaj tom pokretu. Među dekabristima je bilo mnogo više vojnih lica nego među *petraševcima*, ali bilo je dosta vojnih lica i među *petraševcima*. Jednom reči, ne znam u čemu autor vidi razliku. I jedni i drugi su neosporno pripadali gospodskom društvu, sloju »gospodara« da tako kažemo, i prema toj karakterističnoj crti ondašnjih političkih prestupnika, među dekabristima i *petraševcima* nije bilo nikakve razlike. Ako je među *petraševcima* i bilo nekoliko »raznočinaca« (sasvim malo), oni su tamo bili zato što su bili obrazovani ljudi, a takvih obrazovanih ljudi je bilo i među dekabristima, iz istih razloga. Uopštenije rečeno, građana i »raznočinaca« ni u dekabrista ni u *petraševaca* nije bilo u velikom broju jednostavno zato što ih i nije bilo mnogo. Što se tiče »inteligencije« kao posebnog kvaliteta kojim su se dekabristi isticali nad *petraševcima*, tu autor potpuno greši: organizacija dekabrista se sastojala od ljudi neuporedivo nižeg obrazovanja nego što su bili ljudi iz kružoka *petraševaca*. Među *petraševcima* je bilo većinom ljudi koji su završili najviše škole — univerzitet, Aleksandrov licej, Institut prava,

i druge najviše škole. Bilo je mnogo predavača i ljudi koji su se bavili specijalnim naukama. Kasnije, pošto su bili pomilovani, mnogi od tih ljudi su postali veoma poznati i, ako uzmemo u obzir sve *petraševce* — ne samo one koji su bili prognani u Sibir nego i one koji su bili po tamnicama u mnogim gradovima širom Rusije ili na Kavkazu, one koji su bili prognani u određeno mesto boravka ili jednostavno stavljeni pod specijalni nadzor — mnogi od njih su se kasnije istakli u nauci kao pošteni radnici, profesori, prirodnjaci, sekretari naučnih društava, izdavači časopisa, kao zapaženi beletristi i pesnici: jednom reči, kao korisni intelektualni radnici. Ponavljam, što se tiče obrazovanja, *petraševci* su predstavljali jedan viši tip u odnosu na dekabriste.

Razume se, onima koji posmatraju ovu »degeneraciju« tipa mnogo šta može da izgleda ovako zato što su *petraševci* bili neuporedivo malobrojniji od dekabrista, i još — oni su kao organizacija postojali veoma kratko vreme, i imali su u svojim redovima većinom znatno mlađe ljude nego što je bio slučaj među dekabristima.

Na kraju ću reći da tip ruskog revolucionara u toku našeg veka, onakav kakav je, samo pokazuje do koje je mere naš napredni i prosvetljeniji sloj odvojen od naroda, u kojoj meri je on zaboravio narodne potrebe i želje, o kojima neće više ništa da zna — umesto da se stvarno brine da narod dobije olakšice, on mu predlaže sredstva koja su u najvećoj meri nesaglasna s duhom i prirodnim načinom narodnog života, i sve to narod ne može da prihvati čak i u slučaju da to nekako i razume. Naši revolucionari govore nešto drugo i o nečem drugom, i to traje evo već ceo vek. Sada, pak, a razloga za to ima mnogo i veoma različitih, i mi ćemo o tome reći svoju reč u jednom od narednih brojeva *Dnevnika* — imamo takav tip ruskog revolucionara koji se do te mere odvojio od naroda da među njima konačno nema nikakvog razumevanja: narod ne razume apsolutno ništa od onoga što ovi hoće, a revolucionari su do te mere zaboravili na narod da to i ne primećuju (kao što su, uprkos svemu, primećivali *petraševci*) — oni odlaze u narod s najčudnijim predlozima, i čvrsto su i blaženo uvereni da će ih narod razumeti. Ova pometnja će se završiti i sama od sebe, ali samo onda kad se bude ispunio i završio ciklus naše evropomanije, kad se budemo vratili rodnoj zemlji u celini.

Posle reformi sadašnje vlade, prirodno, počelo je stvarno proučavanje i upoznavanje narodnih potreba, izučavanje na primerima iz stvarnog života, a

ne onako postrani i apstraktno, kao što je bilo ranije. Tako se rađa novi, dosad nepoznati, sloj ruske inteligencije koja razume svoj narod i oseća svoje tlo. Taj sloj izrasta, postaje čvršći, on se sve više širi — u to više nema sumnje. Za te, upravo, nove ljude vezane su sve naše nade...[\[76\]](#)

IV

RUSKA SATIRA. »NOVINA«. »POSLEDNJE PESME«. STARE USPOMENE

Ja sam se u toku ovoga meseca zanimao i za literaturu, to jest za beletristiku, za »lepu književnost«, i pročitao sam ponešto sa zanosom. Uzgred, nedavno sam pročitao jedno inostrano mišljenje o ruskoj satiri, o našoj savremenoj — današnjoj satiri. To je mišljenje bilo izrečeno u Francuskoj. Tu je zanimljiv jedan stav — zaboravio sam doslovno reći, ali evo njihovog smisla: ruska satira kao da se boji valjanog postupka u ruskom društvu. Kad naiđe na silan postupak nju obuzme nemir, i ona ne može da se smiri sve dok ne pronade, negde ispod naličja takvog postupka — podlaca. Tada se ona silno razveseli i poviče: »To uopšte nije dobar postupak, nema tu mesta radovanju, pogledajte sami — tu je takođe podlac zaseo!«

Je li takvo mišljenje ispravno? Ne verujem da jeste. Znam samo da naša satira ima blistave predstavnike koji su na glasu. Publika veoma voli satiru; međutim, moje je ubeđenje barem takvo — ta ista publika neuporedivo više voli pozitivnu lepotu, ona je nje posebno željna i žedna. Grof Lav Tolstoj je, nema sumnje, najomiljeniji pisac ruske čitalačke publike svih nijansi.

Naša satira, ma koliko bila solidna, stvarno pati od neke neodređenosti — to se za nju sigurno može reći. Ponekad je u celini nemoguće pozitivno reći šta zapravo hoće naša satira. Tako izgleda da ona nema nikakve osnove, no — može li to biti? U šta ona veruje, i u ime čega ona optužuje — to, reklo

bi se, tone u tamu neizvesnosti. Nemogućno je saznati šta je to što ona sama smatra dobrim.

I, evo, nad ovakvim pitanjima čovek se na čudan način zamisli.

Pročitao sam *Novinu* od Turgenjeva, i očekujem drugi deo. Uzgred: ima već trideset godina kako pišem, i za svih tih trideset godina stalno i veoma često mi je padalo na pamet jedno zabavno zapažanje. Svi naši kritičari (a ja pratim književnost bezmalo četrdeset godina), i oni pokojni i ovi današnji, jednom reči, svi koje ja pamtim, čim bi počeli — tako je sada, a tako je i ranije bilo — nekakav pregled tekuće ruske književnosti, onako malo svečanije (ranije, na primer, bilo je u časopisima, u januaru, godišnjih pregleda književnosti u toku minule godine) — uvek su voleli, više ili manje, ali s velikom ljubavlju, da upotrebljavaju jednu istu frazu: »U naše vreme, kad je književnost u krizi...«, »u naše vreme, kad se ruska književnost nalazi u zastoju«, »našem književnom nevremenu...«, »lutajući pustinjama ruske književnosti...«, — i tako dalje. Jedna ista misao na hiljadu raznih načina. A, zapravo, tokom ovih četrdeset godina pojavila su se poslednja dela A. S. Puškina, počeo je i okončao je svoju delatnost Gogolj, pojavili su se Ljermontov, Ostrovski, Turgenjev, Gončarov, i barem još desetak ljudi izvanredno talentovanih beletrista. I to samo u oblasti beletristike! Pozitivno se može tvrditi da se gotovo nikad u jednoj književnosti u tako kratkom vremenskom razdoblju nije pojavilo toliko mnogo talentovanih pisaca kao što je bilo u nas, i još — tako zaredom, bez prekida. No, ja i sada čitam, prošlog meseca sam čitao opet, o zastoju u ruskoj književnosti, i o »pustinjama ruske književnosti«. Uostalom, ovo je samo jedno zapažanje zabave radi, nešto sasvim bezazleno i bez ikakvog značaja. Tako, da se čovek malo nasmeje.

O *Novini*, razume se, neću ništa da kažem; svi očekuju drugi deo. I nije moje da ja o tome govorim. Umetničke vrednosti Turgenjevljevih dela su van svake sumnje. Primetiću samo ovo: na 92-oj stranici romana (vidi *Vesnik Evrope*) odozgo, na stranici ima 15 ili 20 redaka, i u tim recima, prema mom mišljenju, kao da je koncentrisana osnovna misao dela, kao da se baš tu iskazala piščeva misao o tom predmetu. Na žalost, ta je misao potpuno pogrešna, i ja se s tim nikako ne slažem. To je onih nekoliko reči koje je autor izrekao u vezi s jednim likom romana — likom Solomina.

Pročitao sam i *Poslednje pesme* Njekrasova, u januarskoj svesci *Otadžbinskih zapisa*. Pesme pune strasti, nedorečene reči, kao i uvek u

Njekrasova — no, kakvi su to bolni jecaji bolesnika! Naš je pesnik teško bolestan, i — on mi je sam to govorio — on je potpuno svestan svoga stanja. Ali, ja ne verujem... To je snažan i otporan organizam. On strasno pati (on ima nekakav čir u stomaku, nekakvu bolest koju je teško odrediti), ali ne verujem da on neće izdržati do proleća, a s proleća poći će u banje, u inostranstvo, druga klima — popraviće se, verujem. Čudno je to među nama ljudima — mi smo se retko sretali u životu, bilo je među nama nesuglasica, ali bio je među nama i takav slučaj u životu da ja to nikad ne mogu zaboraviti. To je upravo onaj naš prvi susret u životu. I, eto, nedavno sam svratio do Njekrasova i on je, onako bolestan i izmučen, od prve reči počeo sećanjima na te dane. Tada (ima tome trideset godina!) desilo se nešto mladalačko, sveže, lepo — nešto takvo što ostane u srcima svih učesnika. Bilo nam je tada jedva nešto više od dvadeset godina. Ja sam živio u Petrogradu, i već godina je bila prošla od moje ostavke u inženjerijskoj službi, koju sam dao ne znam ni sam zbog čega — moji ciljevi su bili nejasni, sasvim neodređeni. Bio je maj, četrdeset i pete godine. Početkom zime, odjednom sam počeo da pišem *Bedne ljude*, moju prvu pripovest, sve dotad nisam ništa pisao. Završivši pripovest, nisam znao šta s njom da učinim, kome da je dam. Nisam imao nikakvih književnih poznanstava, osim D. V. Grigoroviča, koji tada još nije bio napisao ništa sem člančića »Petrogradski verglaši«, u jednom zborniku. Čini mi se, on se u to vreme spremao da ode na letovanje u svoje selo, i živio je tada izvesno vreme u Njekrasova. On je svratio do mene, i rekao mi je: »Donesite rukopis« (i sam on nije još bio pročitao taj rukopis), »Njekrasov namerava da iduće godine objavi zbornik, ja ću mu to pokazati«. Odneo sam, video sam Njekrasova jedan trenutak, pružili smo jedan drugome ruku. Bio sam zbunjen zato što sam došao da donesem svoje delo, i požurio sam da odem ne izmenivši s Njekrasovom gotovo ni jedne reči. Malo sam razmišljao o uspehu, a te »partije *Otadžbinskih zapisa*«, kako se tada govorilo, ja sam se plašio. Ja sam Bjelinskog već nekoliko godina čitao sa zanosom, on mi je izgledao grozan i strašan — »Ismejaće on moje *Bedne ljude*!«, — pomišljao sam ponekad. Ali, samo ponekad: ja sam to pisao sa strašću, u suzama — »Je li moguće da je sve to, svi ti trenuci koje sam proživio s perom u ruci nad tom povešću, je li moguće da je sve to laž, priviđenje, lažno osećanje?« Ali, tako sam razmišljao samo u momentima, uverenost se posle toga brzo vraćala. Uveče, toga dana kad sam predao rukopis, ja sam se uputio nekud daleko, jednom starom drugu, cele noći smo ja i on razgovarali o *Mrtvim*

dušama, čitali smo ih već ne znam koji put. Tada je to tako bilo među mladim ljudima, sretnu se dvojica ili trojica: »Što ne bismo malo čitali Gogolja, gospodo!«, — sednu i čitaju, Boga mi, i po svu noć. Tada je među mladim ljudima bilo mnogo njih koji su nečim bili zahvaćeni, koji kao da su nešto očekivali. Vratio sam se kući u četiri sata izjutra, bila je bela, svetla kao dan, petrogradska noć. Bilo je toplo divno vreme i, ušavši u svoj stan, nisam pošao da spavam, nego sam otvorio prozor i seo kraj prozora. Odjednom je odjeknulo zvono koje me veoma iznenadilo i, evo, upadaju Grigorovič i Njekrasov, trče prema meni, grle me i ljube potpuno ushićeni, i obojica samo što ne plaču. Oni su se uveče uoči tog dana vratili rano kući, uzeli su moj rukopis i počeli da čitaju onako probe radi: »Desetak stranica, i videće se šta je«. Ali, pročitavši deset stranica, rešili su da pročitaju još deset, a zar tim, ne odvajajući se od rukopisa, presedeli su svu noć do ujutro čitajući naglas, menjajući se kad bi se jedan umorio. »Čita on o smrti studenta«, pričao mi je kasnije nasamo Grigorovič, »i odjednom, na onom mestu kad otac ide onako za kovčegom, Njekrasovu se glas prekida, jednom pa potom opet, i odjednom više nije mogao da izdrži, on je udario dlanom po rukopisu: Ah, stoka! To je o vama. I tako smo proveli celu noć«. Kad su završili (bilo je sedam štamparskih tabaka!), uglas su se složili da pođu k meni. »Nije važno ako spava, probudićemo ga, ovo je važnije od sna!« Kasnije, kad sam upoznao karakter Njekrasova, često sam se čudio tom momentu: on je po prirodi bio zatvoren, gotovo sumnjičav, oprezan, ne mnogo komunikativan čovek. Takav mi je barem uvek izgledao, i ovaj trenutak našeg prvog susreta je zaista mogao da bude manifestacija najdubljeg osećanja. Oni su proveli kod mene nekih pola sata, za tih pola sata Bog zna koliko smo napričali, shvatajući jedan drugoga s pola reči, nestrpljivo smo hitali, prekidali smo jedan drugoga: govorili smo o poeziji, o istini, i o »tadašnjem stanju«, razume se o Gogolju, citirajući iz *Revizora* i *Mrtvih duša*, ali, što je najvažnije, i o Bjelinskom. »Ja ću mu još danas odneti vašu priповest, i vi ćete videti — ta čovek je to, kakav čovek! Evo, vi ćete se upoznati, videćete kakva je to duša!«, — uzbuđeno je govorio Njekrasov, tresući me za ramena obema rukama. »No, a sada spavajte, samo spavajte, mi idemo, a sutra dođite kod nas!« Kao da sam mogao da zaspim posle njihovog odlaska! Kakvo uzbuđenje, kakav uspeh, a što je najvažnije — osećanje je bilo toplo, dobro se sećam: »U nekih je uspeh, hvale ih, dočekuju, čestitaju a, evo, ovi su dojurili uplakani u četiri sata izjutra,

razbudili su me zato što je to važnije od sna... Ah, divno!« Eto, tako sam ja razmišljao — kakav san!

Njekrasov je odneo rukopis istog dana. On je obožavao Bjelinskog, i izgleda nikoga u životu nije toliko voleo kao njega. U to vreme, Njekrasov još nije bio napisao ništa značajnije, kao što je to uspeo već posle godine. Njekrasov se našao u Petrogradu, koliko je meni poznato, kad mu je bilo šesnaest godina, potpuno sam. On je počeo da piše gotovo još od svoje šesnaeste godine. O njegovom poznanstvu s Bjelinskim malo znam, ali Bjelinski je njega rano zapazio, i on je možda najsnažnije uticao na duh njegove poezije. Bez obzira na to što je Njekrasov tada bio mlad, i što je razlika u godinama među njima bila velika, među njima je još tada bilo takvih trenutaka kad se kazuju takve reči koje ostaju zauvek i povezuju ljude neraskidivim vezama. »Rodio se novi Gogolj!«, — povikao je Njekrasov ulazeći kod njega s *Bednim ljudima* u rukama. »U vas Gogolji rastu kao pečurke«, strogo je dodao Bjelinski, ali je rukopis uzeo. Kad je Njekrasov opet svratio njemu uveče, Bjelinski ga je dočeka »prosto u uzbuđenju«: »Dovedite ga, dovedite ga što pre!«

I, evo (to je bilo posle tri dana), mene su doveli njemu. Sećam se, otprve me iznenadila njegova spoljašnost, njegov nos, čelo: ja sam ga zamišljao, ne znam zbog čega, sasvim drugačije — »tog groznog, tog strašnog kritičara«. On me je dočeka izvanredno nadmeno i uzdržano. »Pa šta, tako to i valja«, pomislio sam ja, ali nije prošao, čini mi se, ni jedan minut, i sve se promenilo: to nije bila nadmenost čoveka, ni velikog kritičara koji prima dvadesetdvogodišnjeg pisca-početnika, nego, da i tako kažem, poštovanje prema osećanjima koje je želeo da mi izrazi, prema onim rečima, značajnim rečima koje je on hitao da mi kaže. On je govorio strasno, s iskrom u očima: »Ta jeste li vi i sami svesni« — ponovio mi je on nekoliko puta vičući po svom običaju — »šta ste napisali!« On je nekako uvek pocikivao kad je govorio zahvaćen uzbuđenjem. »Vi ste sve ovo mogli napisati samo vođeni neposrednim instinktom umetnika, ali jeste li vi u stanju da osmislite tu strašnu istinu na koju ste nama ukazali? Nije moguće da vi, s vaših dvadeset godina, već sve to shvatate. Ta taj vaš nesrećni činovnik — on se do te-mere otuđio u svom služenju da čak ne sme sebe da smatra nesrećnim u tom svom poniženju, on čak misli da je i najmanje roptanje neka vrsta slobodoumlja, on ne priznaje ni samom sebi pravo da bude nesrećan, i kad mu onaj dobri čovek, njegov general, daje sto rubalja — on je slomljen, zaprepašćen i zadivljen da nekoga sličnog njemu može da požali i »Njihovo

prevashodstvo«, ne Njegovo prevashodstvo nego »Njihovo prevashodstvo«, kako on u vas i kaže! A ono otkinuto dugme, onaj trenutak ljubljenja generalove ručice — ta to više nije sažaljenje prema nesrećniku, to je užas, užas! U toj zahvalnosti je užas njegova položaja! To je tragedija! Vi ste dodirnuli samu suštinu, vi ste ukazali na ono najvažnije odjednom. Mi, publicisti i kritičari, rasuđujemo samo, mi nastojimo da rečima to objasnimo, a vi ste umetnik, i vi ste odjednom, jednim potezom, u jednom liku prikazali suštinu tako da se to može rukom opipati, da i najneprosvećenijem čitaocu bude odjednom sve jasno. To je tajna umetnosti, to je istina u umetnosti! Evo umetnikovog služenja istini! Vama se istina otkrila, objavila kao umetniku, ona vam je došla kao dar, cenite taj dar i budite mu verni, i vi dete biti veliki pisac...«

To je on meni tada kazao. Sve je to kasnije on o meni govorio i drugima koji su još živi, i koji mogu to da posvedoče. Ja sam izašao od njega kao opijen. Zaustavio sam se na uglu blizu njegove kuće, gledao sam nebo, divni dan, prolaznike, i svim svojim bićem sam osetio da se u mom životu dogodilo nešto veličanstveno, da je zauvek došlo do nekog preloma, da je počelo nešto novo, nešto takvo što nisam mogao da zamislim ni u trenucima svojih najstrasnijih maštanja (a ja sam tada sa zanosom maštao). »Jesam li ja zaista tako velik«. sramežljivo sam pomišljao u sebi, u stanju nekakvog stidljivog ushićenja. O, nemojte mi se smejati, nikad kasnije nisam mislio da sam veličina, ali tada — zar se to moglo drugačije podneti! »O, ja ću se truditi da budem dostojan tih pohvala i — kakvi ljudi, kakvi ljudi! Evo gde su ljudi! Ja ću zaslužiti to, trudiću se da budem tako divan kao što su oni, ostaću »veran«! O, kako sam ja lakomislen, kad bi Bjelinski samo mogao da zna koliko sam ja jadan, koliko u mene ima sramnog, mizernog! A svi govore da su pisci oholi, samoljubivi. Uostalom, takvih ljudi u Rusiji samo i ima, »oni su sami, ali u njih jedinih je istina, a istina, dobro i pravda uvek pobeđuju, trijumfuju nad porokom i zlom — mi ćemo pobediti — o, napred k njima, i s njima!«

Ja sam tako mislio, i sećam se tog trenutka veoma jasno. I nikad kasnije nisam mogao da ga zaboravim. To je bio najradosniji trenutak u celom mom životu. U tamnici sam se, sećajući se toga, krepio duhovno. I, evo, posle trideset godina, setio sam se tog trenutka ponovo, nedavno, i kao da sam ga ponovo preživeo sedeći kraj postelje bolesnog Njekrasova. Ja ga nisam podsećao na svaki detalj, pa sam ga samo podsetio da je bilo takvih trenutaka, naših trenutaka, i video sam da se on svega i sam seća. Ja sam

znao da on to sve i sam pamti. Kada sam se vratio iz progonstva, on mi je pokazao svoju pesmu iz jedne njegove knjige: »To sam ja tada o vama napisao« — rekao mi je on. A mi smo proživeli život odvojeni jedan od drugoga. Na svom paćeničkom odru, on se i sada seća nestalih prijatelja:

*Njihove proročke pesme su nedopevane,
Padoše kao žrtve izdaja i zlobe
U cvetu mladosti; mene njihove slike
S prekorom sa zidova gledaju...*

Teška je ta reč ovde: *s prekorom*. Jesmo li ostali »verni«, jesmo li? Neka svak odluči kako misli, prema svojoj savesti. Ali, pročitajte ove patničke pesme i sami, i neka još jednom oživi naš voljeni i strasni pesnik! Strasni pesnik bola...!

V

SLAVLJENIK

Sećate li se *Detinjstva i dečastva* grofa Tolstoja? Postoji tamo jedan dečak koji je junak cele te poeme. To nije običan dečak kao druga deca, kao njegov brat Voloda. Njemu je tek nekih dvanaest godina, a u glavi i u srcu u njega ima misli i osećanja kakve se ne sreću u njegovih vršnjaka. On se strasno prepušta svojim mislima i osećanjima, i zna već da je najbolje da sve to zadrži za sebe. Stidljiva čednost i uzvišena oholost ga sprečavaju da sve to iznosi javno. On zavidi bratu i smatra da je on neuporedivo iznad njega, posebno zbog snalažljivosti i lepote izgleda, dok, međutim, duboko u sebi sluti da je brat ispod njega u svakom smislu, no on goni od sebe takvu pomisao i smatra da je to nekakva niskost. On često zagleda sebe pred

ogledalom, i dolazi do zaključka da je on ružan do nakaznosti. Njemu počesto pada na pamet da ga niko ne voli, da ga svi preziru... Jednom reči, taj dečak je sasvim neobičan, ali on ipak pripada tipu onih porodica srednjeg i višeg plemićkog kruga čiji je pesnik i istoričar u celini bio, po zavetu Puškinovom, grof Tolstoj. I, evo, u njihovu kuću, u veliku porodičnu moskovsku kuću, dolaze gosti: njegova sestra je slavljenica, imendan je, s odraslima dolaze i deca, takođe dečaci i devojčice. Počinje igra, plesovi. Naš junak je nespretan, on igra gore od svih, on hoće da se istakne duhovitošću, ali mu sve to ne polazi za rukom — a tu je toliko lepuškastih devojčica — i javlja se ona njegova stalna pomisao, njegova sumnja da je on gori od svih. U očajanju, on je spreman na sve, samo da privuče pažnju drugih. Pred svim devojčicama i pred svim tim oholim starijim dečacima koji ga smatraju ništavilom, on odjednom, zahvaćen osećanjem sličnim onom s kojim se ljudi bacaju u provaliju, i kao van sebe, isplazi jezik vaspitaču i udara ga pesnicom iz sve snage! »Sada je svima jasno kakav je on, on je sebe pokazao!« Njega na ponižavajući način izvode i zatvaraju u ostavu. Osećajući da je konačno propao, i to zauvek, dečak počinje da mašta: evo, on je pobegao od kuće, stupio je u vojsku, on u borbi ubija mnoštvo Turaka i pada teško ranjen. Pobeda! Gde je naš spasilac, viču svi, ljube ga i grle. Evo, on je već u Moskvi, korača Tverskim bulevarom s rukom u zavoju, i sreće ga Gospodar... I, odjednom, javlja se pomisao da će se otvoriti vrata i da će ući vaspitač sa šibama da otera sve te sanjarije kao prah. Počinju druge sanjarije. On odjednom pronalazi razlog zbog čega njega »toliko svi ne vole«: verovatno je on nahoće, i to od njega kriju... Vihor je sve jači: evo, on umire, svi ulaze u ostavu i vide njegov leš — »Jadni dečak!« — svi ga sažaljevaju. »On je bio dobar dečak! Vi ste njega uništili«, — kaže otac vaspitaču,... i, evo, dečak koji mašta guši se u suzama... Cela ta priča se završava bolešću dečakovom, groznicom, buncanjem. Izvanredno ozbiljna psihološka etida o dečjoj duši, divno napisana.

Ja sam namerno naveo sve ovo ovako potanko. Dobio sam pismo iz K-va u kojem mi javljaju o smrti jednog dečaka, takođe dvanaestogodišnjaka, i veoma je verovatno da tu ima nečega sličnog. Uostalom, navešću neka mesta

iz pisma, ne menjajući u tome ni jedne jedine reči. *Siže* je veoma interesantan.

»Osmog novembra, posle ručka, pronela se po gradu vest da se dogodilo *samoubistvo* — obesio se *dvanaestogodišnji ili trinaestogodišnji dečak*, učenik Niže gimnazije (progimnazije). Sve se dogodilo pod sledećim okolnostima — razredni nastavnik ga je kaznio, zato što nije bio naučio iz njegovog predmeta ono što bi trebalo za taj dan, da ostane posle časova u školi sve do pet sati posle podne. Hodao tako dečak tamo-amo po sobi, uzeo je uzicu s kotura koji mu je bio pri ruci, zavezao je za klin na koji je obično visila počasna ploča koja je tada bila zbog nekih razloga izneta, i obesio se. Poslužitelj, koji je u susednim prostorijama prao podove, opazio je nesrećnog dečaka i potrčao je inspektoru, ovaj je dotrčao, i skinuli su s omče samoubicu ali — bilo je kasno, nisu mogli da ga povrate u život... Gde je razlog tom samoubistvu? Dečak nije bio nestašan, nije imao opaku narav, učio je uglavnom dobro, i tek u poslednje vreme je iz predmeta svog razrednog učitelja dobio nekoliko nezadovoljavajućih ocena, zbog čega je i bio kažnjen... Kažu da je otac dečaka bio strog čovek, i toga dana je i njemu i dečaku bio imendan. Možda je mali slavljenik s dečaćkim ushićenjem sanjao o tome kako će ga tog dana dočekati kod kuće — otac, majka, bratići i sestrice... I, evo, mora da sedi sam samcit, gladan, u praznoj zgradi, i da pomišlja na strašni gnev koji ga očekuje kod kuće od oca, na poniženje i na sramotu, pa možda i na kaznu koja ga čeka kod kuće. On je znao za mogućnost da samom sebi oduzme život (koje dete našega doba to ne zna). Žao nam je zbog umrlog, žao nam je inspektora, čoveka i odličnog pedagoga kojeg pitomci obožavaju, žao nam je i zbog škole koja je među svojim zidovima imala tako nešto. Šta su osećali njegovi drugovi, druga deca iz te škole, među kojom ima, naročito u nižim razredima, još i onih najmanjih, kad su čuli šta se desilo? Nije li to odveć strašna nauka? Ne pridaje li se previše značenja dvojicama, jedinicama, počasnim tablama i tablama na kojima se ističu slabi — tablama na čijim se klinovima vešaju vaspitanici? Ne unosi li se u nas u vaspitanje mnogo formalizma i puke bezosećajnosti?«

Naravno, i nama je strašno žao nesrećnog malog slavljenika, ali nećemo dužiti o verovatnim razlozima tog žalosnog *slučaja*, niti ćemo posebno raspravljati o »dvojicama, kečevima, o nepotrebnoj strogosti« i sličnim stvarima. Svega je toga bilo oduvek, i nije zbog toga bilo samoubistava, razlog sigurno nije u ovome. Onu epizodu iz *Dečastva* grofa Tolstoja naveo sam zbog sličnosti ovih slučajeva, ali tu ima i velike razlike. Nema sumnje,

Miša — slavljenik imendanski je oduzeo sebi život ne zbog ozlojeđenosti samo, niti samo zbog straha. Oba ova osećanja — i ozlojeđenost i bojažljivo osećanje kukavičluka — odveć su jednostavna, i sve bi to pre moglo da pronađe i *rešenje u sebi*. Uostalom, doista je mogao da utiče i strah od kazne, to je posebno moguće u ovakvih bolesno bojažljivih osoba, ali ipak, osećanje je moralo da bude dublje — reč je bila o nečemu sličnom, onome što je opisao grof Tolstoj, o odbačenosti, o problemima kojih ima u dece i koji su nesvesni i potisnuti, neko osećanje nepravde koja pritiska, ono prerano i patničko osećanje sopstvenog ništavila je tu bilo prisutno; tu se do bolesti nametnulo i ono pitanje: »Zbog čega mene tako *svi* ne vole«; probudila se strasna želja za tim da nagna sve da ga vole i da ga sažaljevaju, želja da ima ljubavi *od strane svih* — pojavilo se mnogo toga i sličnog, u raznim nijansama. Stvar je u tome što je svih tih nijansi bilo sigurno, razume se, ali bilo je tu i elemenata neke druge stvarnosti, nečega potpuno drugačijeg od onog što smo imali u mirnoj, stabilnoj i davno formiranoj moskovskoj plemićkoj porodici srednjeg ili višeg tipa, čiji je *istoričar* u nas bio Lav Tolstoj, i to upravo u vreme kad je u nekadašnjem ruskom plemićkom načinu života — koji se bio formirao na spahijskoj svojini i ropstvu — došlo do novih, dotad nepoznatih radikalnih preloma, do preloma ili barem do velikih promena koje su najavljivale nove, dotad gotovo nepoznate forme. Postoji ovde, u ovom slučaju s ovim imendanskim slavljenikom, i jedna posebna osobina, tipična za naše vreme. Tolstojev dečak je još mogao da mašta, u suzama, ganut u duši, da će *oni* ući, da će ga naći mrtvog i da će tada početi da ga vole, da ga sažaljevaju i da sebe optužuju. On je čak mogao da mašta i o samoubistvu, ali samo da *mašta*: onaj strogi sistem plemićke porodice, koji se formirao istorijski, progovorio bi u duši dvanaestogodišnjeg dečaka i ne bi dozvolio da se *mašta* pretvori u stvarnost — a ovaj dečak ovde *počeo je da mašta o tome, i odmah je to i ostvario*. Uostalom, ističući sve ovo, nemam namere da govorim samo o ovoj današnjoj epidemiji samoubistava. Oseća se da nešto nije kako valja, mnogo šta u ruskom načinu života je ostalo van nadzora i bez *istoričara*. Barem se jasno primećuje da je život tog srednjeg i višeg plemićkog kruga, koji su naši beletristi tako lepo prikazivali, postao nešto što liči beznačajnom i izdvojenom uglu ruskog načina života. Ko će biti *istoričar* ostalih načina i kutova života, kojih ima tako mnogo? I ako u tom haosu u kojem se sada nalazi naš društveni život čak ni umetnik šekspirovske snage ne može da pronađe nekakvu zakonitost, niti nit vodilju, ko će biti taj ko će uspeti barem

da osvetli makar delić tog haosa, ne tražeći ni tu nit vodilju? Što je najvažnije — sada kao da nikome u nas i nije do toga, to je, reklo bi se, rano za naše najveće umetnike. Nema sumnje, u nas se život razlaže pa, prema tome, razlaže se i raspada i porodica. Ali, postoji u nas ono što je neophodno, i život se obnavlja sada već na novim principima. Ko će biti taj ko će te principe uočiti, ko će ukazati na njih? Ko će biti taj ko će makar primetiti zakone tog raspadanja i zakone ponovnog stvaranja? Ili je za sve to još rano? No, i ono staro, nekadašnje, je li sve to bilo zabeleženo?

NAPOMENA REDAKCIJE

I

Bez obzira na moju kategoričku izjavu u prošlom, decembarskom broju moga *Dnevnika*, meni još upućuju pisma s pitanjima: hoću li ja ili ne izdavati novi časopis *Svetlost*, i prilažu i marke za odgovor. Obaveštavam još jednom i konačno sve one koji me pitaju, da časopis *Svetlost* ne izdajem ja nego N. P. Vagner — u njegovom uređivanju ja ni na koji način ne učestvujem.

II

Moli se g-đa O-ga A-na A-va, koja se obraćala Redakciji u vezi sa svojim ispitima, da pošalje svoju tačnu adresu. Adresa koju je bila dala u Mohovoj ulici — nije bila tačna.

FEBRUAR

GLAVA PRVA

I

SAMOZVANI PROROCI I HROMI BAČVARI KOJI SE BAVE MESEČARSTVOM U GOROHOVOJ ULICI. JEDAN VELIKI RUS KOJI JE POTPUNO NEPOZNAT

Istočno pitanje kao i dosad nikoga ne ostavlja ravnodušnim — ono je pred očima svih. Ma koliko se mi trudili da ga zaboravimo, da se razonodimo nečim što nam je prvo bilo pri ruci — pokladnim povorkama, *Novinom*, krahom o kojem se priča, »crvenim kecom« — ma koliko se mi pravili da smo cinični, uveravajući sve pa i sebe same »da ničega nije bilo, da je sve izmišljeno i podmetnuto«, ma koliko da smo zavlačili glavu u jastuk kao mala deca koja se boje priviđenja — priviđenje je bilo tu, pred našim očima, ono se nije micalo, ono je tu i preti nam kao i ranije. Svak — i pakosni cinik, i iskreni građanin, i lola koji se zabavlja do mile volje, kao i obična lenština — svak oseća, primećuje da postoji nešto — nešto što nikako nije rešeno, što nikako nije okončano, nešto neodložno i nužno što će nas pozvati jednom, što će od nas, ranije ili kasnije, zatražiti da mu učinimo kraj,

da ga dovedemo do nekakvog raspleta — postoji, sigurno, nešto što zahteva — da:

Nešto valja učiniti,

Nečim valja završiti...

I ne samo želeti da se nešto učini i da se nečim sve završi, nego valja sve to učiniti i okončati što je moguće bolje. No, vreme prolazi, dolazi proleće — i šta će nam doneti proleće? Neki već viču da je vreme već prošlo, Bog zna je li tako — za valjana dela uvek ima vremena. Neće li nešto krenuti u proleće, neće li se tada nešto rasplesti, makar za godinu to bilo? Što se tiče istočnog pitanja, niko u Evropi ne računa više od godine, utoliko pre jer evo — teško da će se i Turska održati duže od godine. No, nije reč o Turskoj, nego o onome šta će biti posle nje. Ta rešenja za godinu — privremena — mogu da budu povoljna za Evropu, ali ne i drugima — šta će biti s tim drugima, posebno s onima tamo preko Dunava? O njima misli jedino ruski narod.

Da, misli i, kako hoćete — bez obzira na to što smo mi svi u toku zime na svaki način negirali našu letošnju akciju, ona je trajala i u toku zime i u toku leta nesmanjenom snagom, mirno, puna nade u Carevu odluku. I, naravno, to će trajati i dalje, do kraja, uprkos našim prorocima koji su Rusiju videli (baš u toku ovoga leta) kao pospano, gadno, pijano čudovište koje se opružilo i proteglo od hladnih finskih litica do žarke Kolhide, s ogromnom bocom u rukama. Prema mom mišljenju, to je čak i bolje što ti proroci ne vide ono čime Rusija živi: manje će se mešati u stvar, i neće smetati, a ako se i budu umešali — neće pogoditi cilj, skrenuće u stranu. Vidite: stvar je u tome što je ta naša evropomanija, i to naše »prosvećeno« gledanje na Rusiju — isto što i ono skidanje Meseca koje prikazuje onaj došljak, onaj hromi bačvar na Gorohovoj ulici, on to čini neuko i loše kao i dosad, i to je mnogo puta pokazao — evo, to je on ovih dana ponovo dokazao, ali i ubuduće će on to isto tako loše prikazivati: no, neka ga — Nemač je, pa još i hrom, i valja imati sažaljenja.

No, šta ima Rusija s takvim prorocima? Ni počesati se na to nećemo sada, prošla su ta vremena.

Pominjali su u novinama da su u Moskvu stigle grupe male dece iz slovenskih zemalja, grupe jadne dečice iz porodica koje je uništio rat, malih sirotana. Smestili su ih po porodicama i po raznim internatima. Dobro bi bilo da se tako nastavi, da se to organizuje širom Rusije, da se to nastavi u najširim razmerama: to je dobro delo, tu dečicu valja zbrinuti, to su *budući* Sloveni. Uzgred, mnogo puta sam sebi postavljao pitanje: čime su se prehranile te stotine hiljade usta, tih malih Bugara, Bosanaca, Hercegovaca i drugih koji su bežali pred svojim zlotvorima posle masakra i pustošenja u Srbiju, u Crnu Goru, u Austriju, ili gde sve ne. Kad čovek pomisli koliko valja novaca za ishranu, i kad zna da Srbi i Crnogorci nemaju novaca jer nemaju ni oni šta da jedu, teško je pojmiti kako su te stotine hiljada mogle da opstanu, čime su hranili svoju decu, čime su ih odevali tokom zime. Kažu da je nedavno u Moskvu stigla »partija dece« od tri do trinaest godina, i da ih je prihvatila Pokrovska zajednica milosrdnih sestara. Kažu da su milosrdne sestre smestile te srpske devojčice zajedno s malim Bugarkama, i da na njih pazi jedna sestra koja zna srpski, deci je lepo, raduju se. Deci je, naravno, dobro, dobro su smeštene, ali ja sam ovih dana čuo od prijatelja koji se vratio iz Moskve jednu veoma karakterističnu priču o tim mališanima i devojčicama: devojčice iz Srbije sede u jednom uglu, a Bugarke u drugom, i neće da se igraju, niti hoće da govore jedne s drugima — kad pitaju te Srпкиnjice zbog čega neće da se igraju s Bugarkama, one odgovaraju: »Mi smo njima dali oružje da se zajedno s nama bore protiv Turaka, a oni su sakrili oružje i nisu pošli u borbu protiv Turaka«. To je nešto, prema mom mišljenju, veoma zanimljivo. Ako osmogodišnja ili devetogodišnja deca tako govore, znači, ona su to čula i prihvatila od svojih očeva, a ako takve reči govore očevi svojoj deci — to znači da među balkanskim Slovenima ima mnogo nerazumevanja i nesloge. Da, to je večna nesloga među Slovenima! Oni sve to čuvaju u svojim predanjima, sve to prenose svojim pesmama, i bez Rusije kao velikog centra koji ih može ujediniti — ne može biti sloge među Slovenima, bez Rusije se Sloveni ne mogu održati, nestaće s lica zemlje potpuno — bez obzira što o tome mislili predstavnici srpske inteligencije ili nekakvi tamo civilizovani i evropeizovani Česi... Ima u njih previše sanjara. Gotovo svi su oni sanjari...

Sećate li se u Puškina, u njegovim *Pesmama zapadnih Slovena*, pesme »Boj pod Zenicom velikom«? Ustanici se spremaju s Radivojem u napad protiv Turaka:

*A Dalmatinci, opazivši silu našu
Svoje duge brke zasukaše,
Svoje kape ukrivo staviše i nama kazaše:
I nas sa sobom povedite...*

.....

*Beglerbeg je sa svojim Bosancima
Na nas iz Banja Luke pošao:
Ali tek što njini konji zarzaše
I sablje im na suncu blesnuše
Krive sablje dole pod Zenicom —
Dalmatinci umah pobegoše...!*

Uzgred, ja sam pitao: sećate li se *Pesama zapadnih Slovena*... ? Ali, unapred odgovaram, u ime svih, da se više niko ne seća »Boja kod Zenice velike«, ni *Pesama zapadnih Slovena* A. S. Puškina. Naravno, osim nekih specijalista za književnu istoriju, ili tamo nekih sasvim starih ljudi. Neka i sasvim grešim, ali sam u to čvrsto ubeđen. No, znate li vi, gospodo, da su *Pesme zapadnih Slovena* remek-delo među Puškinovim remek-delima, da i ne govorimo o proročanskom i političkom značaju tih pesama koje su se pojavile pre pedeset godina. Ta činjenica što su se tada pojavile te pesme je veoma važna: to je bio izraz ruskog osećanja prema Slovenima, to je rusko proročanstvo o Slovenima, o budućnosti njihova bratstva i jedinstva. Ali, ni u jednog kritičara nisam pročitao da su »ta dela Puškina« njegovo remek-delo. Uzimali su ih onako, kao nešto sasvim obično, međutim, to su remek-dela, i to izvanredno značajna. Prema mom mišljenju, mi još nismo ni počeli da shvatamo Puškina: to je genije koji je odredio pravac ruske svesti za dug period. On je već bio Rus, pravi Rus koji se sam, pomoću snage svoje genijalnosti, pretvorio u Rusa, a mi danas još učimo od onog hromog bačvara. To je bio jedan od prvih Rusa koji su u sebi osetili duh ruskog čoveka u celini, on je Rusa izvukao iz sebe i pokazao ga svima, na svom primeru, kako Rus valja da gleda na svoj narod, na rusku porodicu, na Evropu, na hromog bačvara i na svoju slovensku braću. Humanijeg, uzvišenijeg i trezvenijeg pogleda nije bilo ni u jednog Rusa. No, zasad neću šire o tome, o *Pesama* ću samo reći da je njih Puškin uzeo iz francuskog

teksta, kao što je poznato, iz Merimeove knjižice *La Gouzla*, koju je Merime napisao, prema sopstvenom priznanju, napamet, ne napuštajući Pariz. Taj veoma talentovani francuski pisac, kasnije *sénateur*^[77] i nekakav čak i rođak Napoleona III, kojeg više nema među živima, u toj knjižici *La Gouzla* prikazao je u likovima Slovena, razume se, same Francuze, i to baš Parižane, njihovi pisci i ne umeju drugačije: za pravog Francuza, osim Pariza ničega drugog na svetu i nema. Puškin je pročitao knjižicu, i uputio je zahtev u Pariz, i napisao je prema toj knjižici svoje pesme, to jest on je od Francuza koje prikazuje Merime ponovo načinio Slovene i — razume se — to su sada *Pesme zapadnih Slovena*, pravih Slovena koji su se sada već srodili s Rusima. Naravno, takvih pesama nema u Srbiji, druge se pesme u njih pevaju, ali svejedno: Puškinove pesme su sveslovenske pesme, to su narodne pesme koje su potekle iz slovenskog srca, one su oličenje slovenskog duha, lika, običaja i istorije. Ja bih tim visokoobrazovanim Srbima, koji su u toku ovog leta gledali s toliko nepoverenja na Ruse, ukazao, na primer, na pesmu A. S. Puškina — »Pesma o Crnome Đorđu«, ili na onu »Boj pod Zenicom velikom«. U tim pesmama ima dva remek-dela, to su biseri prvog reda u Puškinovoj poeziji — i upravo zbog toga su te pesme potpuno nepoznate u našim školama, ne samo učenicima nego, po svojoj prilici, i nastavnicima, i oni će biti iznenađeni sada kad budu doznali da su to remek-dela a ne, na primer, »Kavkavski zarobljenik« ili »Cigani«. No, kako bi bilo lepo da smo ono u toku prošle godine barem počeli da popularišemo ove pesme po našim školama! Uostalom, sudeći prema toku događaja, teško da će Srbi skoro doznati za tog najnepoznatijeg među svim velikim Rusima — tako, mislim ja, možemo da kažemo za našeg velikog Puškina, o kojem u nas hiljade i desetine hiljada naših intelektualaca do danas ništa ne znaju, ne znaju koliko je to bio čovek, i kakvih razmera pesnik, i za čiji spomenik sve do danas nisu mogli da skupe novaca — to će ostati činjenica koja će ući u našu istoriju. A kad bi Srbi pročitali te »pesme«, oni bi konačno shvatili šta mi mislimo o njihovoj slobodi, da li mi poštujemo i radujemo se njihovoj slobodi ili ne — shvatili bi da li mi želimo da ih zgrabimo pod svoju vlast ili ne, da li želimo da im uzmemo slobodu ili ne. Uostalom, dosta je o poeziji. I neka mi se niko ne podsmehne s visine — »Evo« — neka ne kaže — »o kakvim sitnicama je počeo da govori«. Ovo nije sitnica: o Puškinu ima još mnogo i još dugo da se govori u nas — i to i valja.

II

OGRANIČENI VELIKANI I PONIŽENI SIN »KUĆE«. PRIČA O KOŽI ODRANOJ S LEĐA. NAJVIŠI INTERESI CIVILIZACIJE, I »NEKA ONI BUDU PROKLETI AKO IH VALJA KUPITI PO TAKVU CENU«

Srpska narodna skupština, sazvana prošlog meseca u Beogradu na jedan trenutak (na pola sata — kako su pisale novine) da odluči »valja li zaključiti mir ili ne«, nije, kako se čuje, pokazala neko mnogo miroljubivo raspoloženje, nije mnogo žurila u tom pravcu, kao što su od nje očekivali — s obzirom na okolnosti. Kažu da se ona saglasila o miru tek posle nekakve mutne igre, nekakve intrige njenih ministara. U svakom slučaju, ako je makar malo istina da se Skupština nije kukavički držala u smislu produženja rata, onda, uzimajući u obzir njihov očajnički položaj, čovek i nehotice može sebe da zapita: »Zbog čega su u nas toliko galamili o kukavičluku Srba?« Ja sam dobijao pisma iz Srbije, i razgovarao sam s ljudima koji su dolazili otuda, i posebno sam zapamtio pismo jednog mladog Rusa koji je tamo i ostao, koji s ushićenjem piše o Srbima, ali koji negoduje zato što u Rusiji ima ljudi koji misle da su Srbi kukavice i egoisti. Ovaj oduševljeni ruski emigrant čak nalazi i opravdanje za ono dobrovoljno sakaćenje koje su srpski vojnici vršili nad sobom dok su bili u jedinicama Černjajeva i Novoselova: to je, vidite, do te mere narod nežna srca, taj narod voli svoju »kuću« gde je svako ostavio suprugu, decu, sestre i braću, oca i majku, verenicu, konja i psa, da svako od njih ostavlja sve, sakati sebe, odseca svoje prste samo da bi bio nesposoban za službu, samo da se što pre vrati svome milom gnezdu! Imajte na umu, ja shvatam tu nežnost njihovog srca, ja sve to shvatam — to je, prema tome, neki narod nežna srca, no to su ipak u isto vreme dosta ograničena i tupoglava deca svoje domovine, jer ona ne shvataju šta je to što

njihovo srce želi. Po toj nežnosti svoga srca, taj stanovnik srpske *kuće*, prema mom mišljenju, dosta podseća na onu decu koju ste, može biti, i vi sasvim dobro upamtili još iz detinjstva: takva deca se odjednom, iz porodice ili iz naglo razorene ili rasturene porodice, nađu u školi. Sve dotad dete je živelo kod svoje kuće, i ništa nije znalo osim svoje kuće, i odjednom — stotine drugova, tuđa lica, galama, gužva, nešto sasvim drugo nego kod kuće — Bože moj, kakva je to muka! Kod kuće je bio, ako hoćete, i gladan, bilo mu je hladno, ali su ga voleli, pa ako ga i nisu baš voleli, on je bio *kod kuće*, bio je sam i svoj, a ovde — ni jedne nežnije reči od strane pretpostavljenih, ovde su strogi učitelji i nekakve zamršene nauke, ovde ima tako dugačkih hodnika, tako mnogo nemilosrdnih obešenjaka koji ga vređaju i koji mu se podsmevaju, ovde ima mnogo tih nemilosrdnih drugova koji »kao da nemaju srca, kao da su bez oca i majke!« Sve dosad su mu govorili da je lagati nekoga i vređati ga nešto strašno i sramotno, a evo, ovi ovde svi lažu, obmanjuju, vređaju, i još — podsmevaju se njegovom užasavanju. I oni ga nisu zavoleli zato što on neprestano plače za svojim gnezdом, »bruka razred«. I tako oni, razred u celini, počinju da ga biju nemilosrdno sve vreme, i to onako bez zlobe neke, tek tako, zbog razonode. Što se mene tiče, ja sam u vreme mog detinjstva sretao mnogo takve dece po raznim školama i — kakvi se samo prestupi ponekad događaju u našim vaspitnim ustanovama svih vrsta i nivoa: da, pravi prestupi! Neka dečak samo pokuša da se požali, prebiće ga namrtvo (da, đaci znaju da namrtvo pretuku); đaci ne paze kad biju, oni; to čine bez milosti. Oni će ga cele godine zadirkivati da je doušnik, neće s njim govoriti, tretiraće ga kao *pariju* — a uprava će prema tome biti ravnodušna, sasvim bez srca! Ja se ne sećam da sam u detinjstvu video nekog pedagoga, ne verujem da ih i danas ima mnogo — sve sami činovnici koji rade za platu. No, baš od takve dece koja, došavši u školu, tuguju za porodicom i čeznu za roditeljskim gnezdом, kasnije postanu ljudi poznati sa svojih sposobnosti i darovitosti. A oni, pak, koji, napustivši porodicu, brzo nađu zajednički jezik s novom sredinom, koji se odmah na sve naviknu, koji nikad i ni za čim ne tuguju i koji se čak brzo svima nametnu — oni završavaju kao bezdarni ljudi ili, prosto, kao loši ljudi, oni su najčešće mediokriteti i intriganti još od svoje osme godine. Razume se, govorim uopšte, pa ipak loš je onaj dečak koji dođe u školu i ne tuguje više za svojim domom, za porodicom, takav ili uopšte nije imao porodice ili je njegova porodica bila veoma loša.

S takvim dečakom — koji pati u prvo vreme posle dolaska u školu — ja sam, još u toku leta dok sam o njima čitao, i nehotice poredio srpske dobrovoljce koji sebe sakate, drugačije nisam mogao da objasnim tog nesrećnika koji ne ume da razmišlja i njegovu gotovo životinjsku potrebu da baci pušku i da se što je moguće pre domogne svoje kuće. Razlika je samo u tome što se uz ovakvu želju ispoljava i neverovatna, fenomenalna stupidnost. Takav ne uzima u obzir pomisao da ako se svi, tako kao on, budu razbežali, onda neće imati ko da brani zemlju — doći će Turci kad-tad i u njegovu *kuću*, srušiće mu tu njegovu voljenu *kuću*, razoriće tu njegovu toliko voljenu *kuću* i zaklaće mu i oca i majku, i verenicu i sestru, i konja i psa. I, zaista, možda se u mnogim srpskim srcima ova čežnja za roditeljskim ognjištem još nije uzvisila do osećanja stradanja za domovinu, što samo po sebi predstavlja čudan fenomen. Istina, sad pošto je u njih završen rat i zaključen mir, može se videti da se i srca njihove više inteligencije još nisu uzvisila do svesti o potrebi stradanja za otadžbinu, ali za to postoje drugi razlozi koji ne važe za osećanja ljudi iz nižih slojeva. Takva pojava u njihovim slojevima može se možda objasniti naglašenim političkim častoljubljem. I tako, zbog tih »najviših« interesa otadžbine, ova uzvišena srca nisu čak ni našla vremena da se pozabave interesima najnižih slojeva, slojevima ljudi iz naroda, običnih ljudi. Ali, kad je reč o Srbinu iz nižih slojeva, može se i o njemu, čini mi se, istaći jedno zanimljivo zapažanje. Ono njegovo sakaćenje sebe i bežanje s bojnoga polja ne mogu se objašnjavati samo kao posledica nežnosti njegova srca i ograničenosti uobrazilje. Meni se čini da je on, kad dezertira, potpuno svestan toga da postupa loše, ne hvali se on u takvim prilikama prvi, ali — on nekako oseća da otadžbina ipak neće ostati bez odbrane i zaštite zato što je on dezertirao: »O, ostaće heroji, Kirjejevi, ostaće Černjajev, Rusi i ovi naši strogi pretpostavljeni Srbi, a on — šta je on? Ništavna slamčica, nula i ništa više, on može da ode, i niko to neće primetiti...« Prema mom mišljenju, takvo je osećanje on gajio u sebi, to je veoma zanimljivo, i to je slika o jednom narodu: na vrhu hvalisavci, civilizovani Evropljani koji sanjaju o tome da sve Slovene potčine samoj Srbiji, koji se bave intrigama čak i protiv Rusije, rečju, pravi civilizovani Evropljani, ti Horvatovići i Marinovići koji uobražavaju da su maltene Moltke ili Bizmark. S druge strane, uporedo s takvim velikanima — imamo poniženog žitelja *kuće*, poniženog u toku četvorovekovnog robovanja: zbog takvog vekovnog ponižavanja on je sebe počeo da smatra ništavilom, slamčicom: »Ostaće« — kao da veli takav — »velikani, a mene neće ni

primetiti. Ja sam mali, a oni su visoka, stroga gospoda...« Negde sam čitao da neki od te stroge gospode, tako odjednom kad opaze nekog Srbina iz nižih slojeva da je spreman da baci pušku i da beži, pucaju na njega, pravo u glavu revolverom, i tako ga odstreljaju: »Evo« — vele — »i mi bismo mogli da budemo kneževi čvrste ruke!« Oni tamo, čini mi se, gledaju na svoj običan narod pomalo s visine.

Uopšte uzeto, svi ti Sloveni iz viših slojeva, koji se hvališu »toliko slavnom budućnošću« — u svakom slučaju su izvanredno zanimljiv svet u političkom, građanskom, istorijskom i svakom drugom smislu.

Sada pošto je Černjajev napustio tu zemlju, i pošto su otuda oterali naše dobrovoljce, može se u njihovim vojnim krugovima čuti jedna teorija o ratu o kojoj mi ranije, u toku leta, nismo ništa znali. Upravo oni tvrde da je njihov vojnik-Srbin nesposoban da dejstvuje u okviru regularnih trupa i da operiše na otvorenom bojnopolju; njihov način ratovanja, vele, jeste neka vrsta »malog rata«, gerile i partizanskih odreda koji operišu po šumama, klancima, po kamenjaru i u busijama iza stenja. Bože moj, i to je moguće, ali pošto su oni sada sklopili mir — to je teško proveriti. U krajnjem slučaju, oni će ostati pri takvim vojnim teorijama, ali i to može biti uteha u nevolji. Hoće li dugo potrajati taj mir? Umesto reči oproštaja o tom srpskom ratu u kojem smo svi mi Rusi do jednoga učestvovali svojim osećanjima, reći ću da imam utisak kako se Srbi rastaju od nas i od naše pomoći sada s nepoverenjem koje je mnogo veće od onoga s kojim su nas primali na početku rata. U zaključku se takođe može reći da će to nepoverenje prema nama u njih sve više rasti tokom vremena, utoliko više ukoliko se oni budu više intelektualno razvijali u pravcu samostalnosti i autonomije; prema tome, mi zadugo ne bi trebalo da obraćamo nikakvu pažnju na to njihovo nepoverenje, mi bi trebalo da nastavimo naše delo kako sami budemo znali. Što se tiče istočnog pitanja, mi bi trebalo da pred očima imamo neprestano jednu istinu: glavni cilj Slovena nije samo oslobođenje od porobljivača, nego oslobođenje koje bi bilo uz pomoć Rusa (drugačije i ne može — kamo sreće kad bi oni mogli to da učine sami, bez Rusa!), ali tako ostvareno da se izbegne svaka zavisnost od njih, svaka zahvalnost i dug njima, Rusima.

Među tom slovenskom decom koja su stigla u Moskvu ima, kažu — to mi je pričao prijatelj koji se vratio iz Moskve — jedno dete, devojčica, kojoj je osam ili devet godina, koja često pada u nesvest i o kojoj posebno brinu. Ona se onesvešćuje od uspomena: ona je svojim očima gledala kako su letos

Čerkezi njenom ocu oderali kožu s leđa. To sećanje je ne napušta, i najverovatnije će ostati celog života, može biti u nešto ublaženom obliku, ali nisam siguran da se takva sećanja mogu ublažiti. O, civilizacijo! O, gde je ta Evropa čiji će interesi biti oštećeni ako bude zabranila Turcima da skidaju kožu s leđa očeva pred očima njihove dece! Ti najviši interesi evropske civilizacije su, naravno, trgovina, pomorstvo, tržišta, fabrike — ima li nečega uzvišenijeg u očima te Evrope? To su interesi koje je zabranjeno dotaći ne samo rukom nego i mišlju, ali — »neka su prokleti takvi interesi evropske civilizacije!« To nije moj uzvik, to je uzvik *Moskovskih novina*, i za mene je velika čast što mogu da se pridružim tom uzviku: da, neka budu prokleti takvi interesi civilizacije, pa i sama civilizacija ako je zbog njenog održanja potrebno derati kožu ljudima. Ali, to je činjenica — zbog njenog očuvanja, neophodno je derati ljudima kožu s leđa!

III

O GULJENJU KOŽE UOPŠTE, I O RAZNIM ABERACIJAMA POSEBNO. MRŽNJA PREMA AUTORITETU I LAKEJSKI MENTALITET

»Ljudima? Kakvim ljudima? Samo malom delu ljudi negde tamo u nekom uglu, turskoj raji o kojoj niko ništa ne bi ni znao da nisu Rusi povikali. Ali, ogromni ostali deo organizma je živ i zdrav, on se dobro oseća, trguje i fabrikuje!«

Tu priču o maloj Bugarki koja pada u nesvest ispričali su mi izjutra, a istog dana sam imao prilike da prođem Nevskim prospektom. Oko četiri sata su tamo majke i dadilje vodile decu, i jedna neželjena misao mi je odjednom legla na dušu: »Civilizacija!«, — razmišljao sam — »ko sme nešto da kaže protiv civilizacije? Ne, civilizacija ipak nešto znači: barem ova naša deca koja mirno šetaju po Nevskom prospektu neće videti kako njihovim očevima

gule kožu, a njihove majke neće gledati kako tu decu bacaju uvis i kako ih dočekuju na bajonete — kao što je bilo u Bugarskoj. Neka barem takvo dostignuće ostane vrednost civilizacije! I nije važno što je to samo ovde u Evropi, na jednom delu Zemljine kugle, na jednom delu koji je mali u poređenju s površinom Zemljine kugle (strašna misao!) — ipak, to postoji, makar u jednom delu, ali, eto, postoji, ako hoćete skupo plaćeno, skidanjem kože s leđa naše braće negde tamo daleko, ali postoji u nas — barem u nas. Valja se samo setiti da toga ranije, i tako davno, toga nije nigde bilo u pravom smislu, čak i u Evropi — u nas, evo, to postoji, i to je prvi put otkako postoji planeta. Ne, sve je to već dostignuto, i nema povratka nazad — to je važna misao koja se nameće, to nije nešto malo na šta ne bi trebalo obraćati pažnje, utoliko pre što je mir kao i dosad — zagonetka, bez obzira na civilizaciju i njena dostignuća. Bog jedini zna čime je bremenit ovaj mir, i šta još može da se desi čak i u najskorijoj budućnosti.

I, evo, tek što sam hteo da u ushićenju uzviknem pred sobom: »Živela civilizacija!«, odjednom sam posumnjao u sve: je li sve postignuto čak i za ovu decu s Nevskog prospekta? Nije li i ovde — recite — samo priviđenje, nešto da se samo zavaraju oči?

Znate, gospodo, ja sam stao kod toga da je sve to priviđenje, ili, da budem blaži, gotovo priviđenje, to što ovde na Nevskom prospektu ne gule kožu očevima pred očima dece — to je samo slučajno, da i tako kažem, zbog »okolnosti koje ne zavise od publike« i, razume se — to je još i zato što tu stoje gradski čuvari reda. O, hitam da se ogradim: ne nudim nikakvu alegoriju, ne pravim aluzije na bedu nekog proletera u ovom našem veku, niti na one roditelje koji govore svom sedmogodišnjem sinu: »Evo ti moj zavet: ako ukradeš pet rubalja — prokleću te, ako ukradeš sto hiljada — blagosloviću te!« O, ne — svoje reči uzimam doslovno. Mislim doslovno na guljenje kože, na onaj slučaj koji se desio letos u Bugarskoj, na ono čime Turci rado vole da se bave — Turci pobednici. Eto, o takvom guljenju i govorim da ga nema na Nevskom prospektu, da ga nema samo »slučajno i zbog okolnosti koje ne zavise od nas«, zato što je to zabranjeno, inače, što se tiče nas samih, ne bi se na to dugo čekalo — bez obzira na svu našu civilizaciju.

Prema mom mišljenju, ako već sve valja reći, jednostavno zaziru od nekog običaja, od nekog pravila primljenog na veru, neke, reklo bi se, predrasude, ali ako bi neko od »kompetentnih« ljudi mogao kako-tako da

»dokaže« da bi deranje kože s leđa bilo nešto odvratno, istina, ali — »cilj opravdava sredstva« — kad bi neko progovorio u tom smislu, autoritativnim stilom i u odgovarajućim prilikama, verujte mi, odmah bi se našli izvršioci koji bi to drage volje sproveli u delo. O, neka, neka je to moj najsmješniji paradoks! Ja prvi to priznajem, i to potpisujem obema rukama, pa ipak, uveravam vas, to bi baš tako bilo. Tu je civilizacija, tu su njeni zakoni, tu je vera u te zakone, ali — dovoljno je da se pojavi nova moda, i odmah se mnoštvo ljudi promeni. Naravno, ne svi, ostala bi neka mala grupica da bismo se i vi i ja, moj čitaocu, začudili gde smo se našli: negde između onih kojima deru kožu, i onih koji im deru kožu — možda? Razume se, meni će u oči kazati da je sve ovo glupost, da nikad takve mode ne može da bude, civilizacija je barem stigla dotle da toga ne bude. Gospodo, kakva lakomislenost s vaše strane! Vi se smejete? No, zar u Francuskoj (da ne zavirujemo negde poblje) nije, 1793. godine, bilo u modi guljenje kože, i to u ime najsvetijih principa civilizacije, i još posle Rusoa i Voltera! Reći ćete mi da je to bilo nešto drugo, da je to sve bilo veoma davno, ali imajte na umu: ja pribegavam primerima iz istorije isključivo nameran da ne govorim o tekućim događajima. Verujte, potpuna aberacija uma i srca uvek je mogućna u ljudi, a u nas, i posebno u naše vreme, ona je ne samo mogućna nego je neminovna sudeći prema ovom razvoju događaja. Pogledajte, ima li mnogo onih koji se slažu oko toga šta je dobro a šta je loše. I to ne tamo u vezi s nekakvim »istinama«, nego u onim pitanjima koja su obična, svakodnevna. Kako se brzo zbivaju u nas promene i *volte-face*! ^[78] Ko su oni mladići koje u Moskvi zovu »crveni kec«? Meni se čini da je to samo onaj deo ruskog plemstva koji nije mogao da podnese seljačke reforme. Oni možda nisu sami spahije, ali oni su spahijska deca. Posle oslobođenja seljaka, oni su promenili kravatu i počeli da zvižde. Nije samo to oslobođenje seljaka jedini razlog: jednostavno nisu izdržali pred »novim idejama«: »Ako je sve ono čemu su nas učili jednostavno predrasuda, zbog čega onda da idemo za njima? Ako *ničega* nema — znači *sve* se može — eto ideje!« Obratite pažnju — ta je ideja neverovatno raširena, devet desetina sledbenika novih ideja ispovedaju tu ideju, drugim rečima — devet desetina naših naprednih ljudi i ne ume drugačije da prima nove ideje. U nas se, na primer, Darwin odmah pretvara u džeparoša — eto, to vam je naš »crveni kec«. O, naravno, čovečanstvo je tokom vekova nagomilalo neobično mnogo potvrđenih principa humanosti, od kojih neki važe za nepokolebljive. Ali, ja hoću samo da kažem da, bez obzira na ta pravila, principe, religije, bez

obzira na civilizaciju, u ljudskom rodu uz pomoć toga ostaje samo mala skupina — istina, to je skupina koja je pobjednik, ali tek na kraju, što se pak tiče aktuelnog trenutka, tekućih zbivanja u istoriji, ljudi ostaju takvi kakvi su inače — oni nemaju ni pojma o osećanju dužnosti, časti, i samo neka se pojavi nekakva nova moda — svi će pojuriti da se obnaže, i još, učiniće to sa zadovoljstvom. Principi postoje, ali ljudi nisu pripremljeni za njih. Reći će mi: i ne bi se trebalo pripremati, valja samo te principe utvrditi! Je li tako — hoće li dugo odoleti ti principi, ma kakvi oni bili, ako čovek tako strasno hoće da se obnaži?

Prema mom mišljenju, važna je jedna stvar: mogu se ti principi osmisliti i osetiti čak i odjednom i sasvim tačno, ali ne može tek odjednom da postane čovek, njega valja stvarati. Za to je potrebna disciplina. Baš tu neprestanu disciplinu nad sobom i odbacuju neki naši savremeni mislioci: »Previše je bilo tog despotizma, valja nam malo slobode«, ali ta sloboda većinu ljudi vodi do lakejstva pred tuđom misli, jer prosto je strašno koliko čovek može da voli sve što mu se pruža kao gotovo. Pa i više od toga: mislioci proklamuju opšte zakone, to jest takve principe prema kojima bi svi trebalo da budu srećni odmah i bez ikakvog napora, odmah posle prihvatanja tih principa. Kad bi takav ideal i bio mogućan, s *nedovršenim* ljudima nikakvi principi ne bi mogli da budu ostvareni, čak ni oni sasvim očiti. U toj disciplini nad sobom, u tom radu posvećenom sebi i svom usavršavanju, naš čovek bi mogao da nađe polje svoje delatnosti, kao građanin. S tim trudom nad samim sobom i valja započeti, tako valja obrađivati našu *Novinu*, inače se nema zbog čega drugog truditi i raditi je.

Da, ali — šta je to dobro a šta je loše, to je ono najvažnije što mi ne znamo. Izgubili smo svako osećanje za to. Srušili su sve nekadašnje autoritete i postavili su nove, a ko je među nama koliko-toliko pametan, u te nove autoritete ne veruje, a onaj, pak, ko je smelijeg duha, on se od građanina pretvara u »crvenog keca«. Nije to sve — Boga mi, takav će početi da guli kožu ljudima s leđa, i još će dokazivati da je to korisno za opštu stvar, da je tako nešto, prema tome, nešto sveto. Kako, prići sebi i potruditi se nad sobom ako čovek ne zna šta je dobro a šta je loše, rđavo?

IV

METERNIH I DON KIHOT

Ali, dosta smo govorili apstraktno, vratimo se našoj temi. Mi stvarno nikome ne gulimo kožu i to ne volimo, štaviše (samo Bog jedini zna: onaj ko voli, skriva se, on nije poznat za neko vreme, stidi se i »boji predrasuda«), ali ako ne volimo i to *ne činimo nikad kod sebe*, onda bi trebalo da to mrzimo i u drugih. Pa i više od toga — nije dovoljno samo mrzeti, to valja drugima zabraniti da gule kožu, da, i njima jednostavno zabraniti. Ali, je li doista tako? Oni koji negoduju najviše u nas, uopšte ne negoduju tako kako bi trebalo. Ja čak ne govorim samo o Slovenima. Ako mi toliko saosećamo, onda valja i da postupamo u srazmeri s tim osećanjima, a ne ovako, mereno u srazmeri s onih desetak rubalja koje dajemo kao pomoć. Reći će mi — čovek ne može sve da da. Ja se i s tim slažem, iako ne znam zašto. Zašto ne bismo dali i sve? U tome je i stvar: čovek tu ništa ne shvata, čak ni kod sebe samog, u svojoj sopstvenoj prirodi. I tu se odjednom autoritativno nameće pitanje o »*interesima civilizacije*«. Pitanje se nameće direktno, jasno, naučno i cinično otvoreno. »Interesi civilizacije« — to su proizvodnja, bogatstva i mir koji su potrebni kapitalu. Potrebna je velika, neprestana i progresivna proizvodnja, s obzirom na strašni porast proletarijata. Obezbeđujući proleteru zaradu, obezbeđujemo mu i potrošnu robu po smanjenim cenama. Ukoliko je u Evropi mirnije, utoliko će cene biti manje. Prema tome, Evropi bi upravo mir bio potreban. Ratne nevolje i zveckanje oružjem ugrožavaju proizvodnju. Kapital je plašljiv, on će se uplašiti rata, i skriće se. Ako se Turcima ukine pravo da deru kožu s leđa raje, onda valja imati na umu rat, a ako rat bude tu — Rusija će odmah krenuti napred: a to znači da rat može da dobije takve razmere da obuhvati ceo svet i onda — gotovo je s proizvodnjom, proleter će izaći na ulicu. A proleter je na ulici opasan. U parlamentarnim govorima se već direktno, otvoreno i naglas, pred celim svetom, izjavljuje da je proleter opasan, da s proleterom nema mira, i da je

on naklonjen socijalizmu. »Ne, bolje je ovako — neka negde tamo u nekoj zabiti gule kože. Neprikosnovenost turskih prava valja da bude zajemčena. Valja odbaciti to istočno pitanje, i pustiti da gule kože. I, šta mi je to koža? Zar tih nekoliko kožica, na primer neakvih tamo dvadesetak koža, zar su one vredne koliko i mir u Evropi — ta nije li svejedno? Ako samo budemo želeli, nećemo to uopšte ni čuti, valja zapušiti uši...«

To je mišljenje Evrope (možda i odluka); evo, to su — *interesi civilizacije*, i — neka opet budu prokleti! Utoliko više jer je aberacija umova (ruskih posebno), koja predstoji, nesumnjiva. Pitanje se nameće direktno: šta je bolje — da li da desetak miliona radnika bude bačeno na ulicu, ili da jedan milion *raje* bude i dalje masakriran od Turaka? Navode broj, plaše ciframa. Osim toga, istupaju političari, mudri učitelji: postoji — vele takvi — neko pravilo, neko takvo učenje, neki aksiom koji kaže da je moral pojedinačnog čoveka, građanina, jedinke — jedna stvar, a državni moral — druga stvar. I, prema tome — ono što je za jedno lice, za jedinku podlost — to za državu može da bude izraz najviše premudrosti!

To je učenje veoma rašireno i staro, ali — neka i ono bude proketo. Što je najvažnije, neka nas ne plaše ciframa. Neka tamo u Evropi bude kako hoće, u nas pak neka bude drugačije. Bolje je verovati da se sreća ne može kupiti zločinima nego biti srećan i znati da si dozvolio zločin. Rusija nikad nije znala da stvori svoga pravog Meterniha ili Biskonfilda, naprotiv, ona je za sve vreme svog evropskog života živela ne za sebe nego za druge, ona je živela upravo za »opšteljudske interese«. I, stvarno, bilo je slučajeva u toku ovih dvesta godina kad se ona nekako i trudila da stvori svoga Meterniha, ali na kraju je uvek ispadalo da je ruski Meternih bio Don Kihot koji je još više zadivljavao Evropu. Don Kihotu su se, razume se, smejali, ali sada je nastupio čas, i Don Kihot više ne zasmehava nego počinje da plaši. Stvar je u tome što je on, nema sumnje u to, razumeo svoj položaj u Evropi, i više nema namere da se bori protiv vetrenjača. Ali, on je i dalje onaj verni vitez, a to je ono što njih užasava. Doista, u Evropi viču o ruskim »osvajanjima, o ruskoj prevrtljivosti«, ali to čine samo zbog toga da bi zaplašili svoje gomile kada to valja, inače sami ti koji galame u to ne veruju, niti su ikad verovali. Naprotiv, u liku Rusije njih sada zbunjuje i plaši nešto pravedničko, nešto nekoristoljubivo i pošteno, sve ono što se gnuša osvajanja i podmitljivosti. Oni osećaju da je Rusiju nemoguće potkupiti nikakvim ponudama u smislu političke koristi, da je nju nemoguće povući putem koristoljublja i nasilja. Možda će obmanuti, ali Don Kihot je veliki vitez, on je i sam često veoma

lukav — neće on dopustiti da ga obmanu. Engleska, Francuska, Austrija — zar je tamo samo jedna nacija s kojom se ne bismo mogli ujediniti u odgovarajućem slučaju zbog političke koristi i zbog osvajanja iz koristoljubivih motiva: valja samo iskoristiti trenutak kada nacija koja se prodaje to mora da čini tako da prođe bolje — da se skuplje proda. Što se tiče Rusije, nju nije lako uvući u nepravedan savez ni po koju cenu. A pošto je Rusija u isto vreme neobično snažna, i pošto njen organizam jača ne iz dana u dan nego iz časa u čas, kao što se vidi, pošto to u Evropi odlično shvataju (iako povremeno viču da se kolos ljulja) — kako onda mogu da se ne plaše?

Uzgred, ovo gledište o nepotkupljivosti sadašnje ruske politike i o njenom većitom služenju opšteljudskim interesima čak i onda kad je to na njenu štetu, dokazuje i istorija, i to bi trebalo dobro uzimati u obzir. To je naša karakteristika u odnosu na Evropu. I još — to gledište o karakteru Rusije nije mnogo rašireno, i teško da će se naći mnogo njih i u nas koji će u to poverovati. Razume se, *greške* ruske politike ovde ne bi trebalo računati, jer ovde govorimo o duhu i karakteru naše politike u moralnom smislu, a ne o njenim uspesima u prošlosti ili davnoj prošlosti. Što se tiče ovog poslednjeg, bilo je doista u prošlosti u nas vetrenjača, ali sada, ponavljam, njihovo vreme je prošlo.

Recimo ozbiljno: šta imamo od tog blagostanja koje je dostignuto po cenu nepravdi i deranja kože? Ono što je pravedno za čoveka kao pojedinca, neka to bude pravedno i za naciju. Naravno, može se privremeno gubiti profit, može se osiromašiti privremeno ili izgubiti tržište, može se smanjiti proizvodnja i povećati cena. Samo neka ostane, u moralnom smislu, zdrav organizam nacije — nacija će tako više dobiti čak i u materijalnom smislu. Imajmo na umu da je Evropa stigla dotle da joj je milija tekuća korist, korist ovoga trenutka ma po koju cenu ona bila ostvarena, jer ljudi tamo žive samo za dan današnji, za ovaj trenutak, oni i sami ne znaju šta će s njima biti sutra, mi pak — mi smo Rusija, mi još verujemo u nešto neprolazno koje u nas nastaje, mi, prema tome, težimo koristi koja je večna, suštinska. I zbog toga smo mi i kao politički organizam oduvek verovali u večni moral, a ne u nekakav uslovni moral koji važi za nekoliko dana. Verujte, Don Kihot takođe zna u čemu je njegova korist, ume i on da misli o tome: on zna da će dobiti tim svojim dostojanstvom i tom svojom svešću o dostojanstvu i samo tako ako bude ostao i dalje pravi vitez, osim toga, on je uveren da na tom putu neće izgubiti svoju iskrenost niti će ostati bez svojih stremljenja prema istini

i dobru, on zna da će ga takva vera učiniti jačim za borbe koje ga čekaju na budućim poprištima. On veruje, između ostalog, da je takva politika ujedno i najbolja škola nacije. Tako valja da bude da mi »crveni kec« ne bi mogao reći u lice: »Ta i u vas je sve uslovno, i u vas se računa na korist«. Potrebno je da i mladić-entuzijast zavoli svoju naciju, da ne traži istinu i ideale van društva. I tako će biti — zavoleće on svoju naciju kad bude prošlo vreme ove naše teške, veoma teške škole. Istina je kao Sunce — nju ne možeš da skriješ, misija Rusije će najzad biti jasna i u nas i u Evropi, čak i onim umovima koji su sasvim deformisani. A zbog čega su u nas sada moguće takve aberacije uma kakve se ne sreću nigde drugde? Zato što se u toku jednog i po veka naša inteligencija odvikla sasvim od Rusije, ona je na kraju stigla dotle da konačno ništa o Rusiji ne zna, ona je u vezi s njom samo preko kancelarije. S reformama sadašnje carske vlade, u nas je počeo novi vek. Stvar je krenula, i više se ne može zaustaviti.

Evropa je pročitala onaj jesenji manifest ruskog Imperatora, i zapamtila ga je — zapamtila ga je ne samo zasad, u ovom trenutku, nego za sve trenutke koji dolaze, zadugo će ga pamtit. Isučimo, ako zatreba, mač u ime ugnjetenih i unesrećenih, pa makar to bilo i na štetu naše trenutne koristi! Ali, neka u isto vreme bude u nama jača naša tvrda vera u to šta je misija Rusije, šta je njena snaga i njena istina, neka svak zapamti da je žrtva za ugnjetene, za one koje su svi u Evropi napustili, u ime interesa civilizacije — naše istinsko služenje pravim i istinskim ciljevima i interesima civilizacije!

Da, i za političke organizme valja da važi ona istina, ona Hristova istina koja važi za svakog onog koji veruje. Neka negde bude sačuvana ta istina, neka negde bude neke nacije koja širi svetlost te istine! Inače, šta će biti — sve će potamniti, sve će se izmešati i potonuće u cinizmu. Drugačije se ne može sačuvati moral građana, a ako se to ne sačuva — šta će tek biti s celim nacionalnim organizmima? Potreban je autoritet, potrebno je Sunce koje obasjava. Sunce se rodilo na Istoku, i čovečanstvu će s Istoka zablistati novi dan. Kad Sunce bude zablistalo u svem sjaju, tada će svi shvatiti šta su pravi »interesi civilizacije«. Ako ne bude tako, podići će se zastava s devizom — *Après nous le deluge!*^[79] — da, posle nas potop! Je li moguće da će ta slavna evropska »civilizacija« dovesti evropskog čoveka do takve devize, da će on tako stići svome kraju? Nečemu takvom sve ide.

GLAVA DRUGA

I

JEDNO OD NAJVAŽNIJIH PITANJA NAŠEGA DOBA

Moji su čitaoci, može biti, već primetili da se ja u toku godine kako štampan svoj *Dnevnik pisca* sve više trudim da što je moguće manje govorim o tekućim zbivanjima u ruskoj književnosti, i da, ako sebi i dozvolim pokoju reč na tu temu — to činim nekim svečanim i pohvalnim tonom. Ali, u tom mom dobrovoljnom uzdržavanju ima neke nepravde! Ja sam pisac i pišem *Dnevnik pisca*, pa, prema tome, ja sam se i zanimao, više nego bilo ko drugi tokom ove godine, za ono što se pojavljivalo u književnosti: kako skriti one svoje, može biti najsnažnije, utiske? »Sam je« — reći će mi — »pisac-beletrist pa, prema tome, svako njegovo rasuđivanje o beletristici, osim onih bezuslovnih pohvala, može da bude primljeno kao pristrasnost; pa zar da se govori samo o starim pojavama...«, — evo, takva mogućna razmišljanja su me zaustavila.

Pa ipak, rizikovaću, i ovog puta ću narušiti ovakav način razmatranja. Istina, neću govoriti ni o čemu što je iz domena kritike ili čiste beletristike, osim u slučajevima kad je to potrebno, onako »povodom«. Evo, povod je sada tu. Stvar je u tome što mi je pre mesec dana došla u ruke jedna ozbiljna i karakteristična stvarčica koju sam pročitao s čuđenjem i divljenjem, jer nešto ovako ozbiljno i ovakvih razmera nisam odavno očekivao u

beletristici. U pisca koji je umetnik u najvećoj meri, beletrista prvoga reda, ja sam pročitao tri-četiri stranice stvarnih »živih aktuelnosti« — sve što je najvažnije u vezi s našim ruskim tekućim političkim i socijalnim problemima, sve i kao skupljeno u jednu tačku. T, što je najvažnije — sa svim najkarakterističnijim nijansama našeg pravog trenutka, upravo onako kako se u ovom trenutku taj problem u nas postavlja, postavlja i ostavlja nerešen... Govorim o ono nekoliko stranica iz *Ane Karenjine* grofa Lava Nikolajeviča Tolstoja, u januarskom broju *Ruskog vesnika*.

O samom tom romanu u celini reći ću samo nekoliko reči, i to u obliku neophodnog predgovora. Ja sam, kao svi mi, još davno počeo da ga čitam. U početku mi se veoma dopao, potom pak — iako su mi se pojedinosti sviđale da nisam mogao da se odvojim od njih — roman mi se u celini manje dopadao. Sve mi se činilo da sam to već negde čitao, možda u *Detinjstvu i dečaštvu* tog istog grofa Tolstoja, ili u njegovom *Ratu i miru*, i da je sve to tamo bilo nekako svežije. To je ista priča o ruskoj plemićkoj porodici iako, naravno, siže nije isti. Likovi, kao što je na primer Vronski (jedan od junaka romana), koji jedino znaju da govore o konjima i koji čak i nisu u stanju da govore o nečemu drugom osim konja — bili su, naravno, zanimljivi ako poznamo taj tip, ali oni su monotoni i vezani samo za svoju kastu. Izgleda, na primer, da je ljubav »tog ždrepcu u mundiru«, kako ga je nazvao jedan moj prijatelj, mogla da bude prikazana samo u ironičnom tonu. No, kad je autor počeo da me ozbiljno uvodi u unutrašnji svet svoga junaka bez ikakve ironije, meni je sve to postalo čak i dosadno. I eto, odjednom, sva moja predubedenja su otpala. Otvara se scena smrti junakinje (ona je kasnije ozdravila) — i ja sam shvatio suštinski deo autorove zamisli. U samom središtu tog malog i oporog života, javila se velika i večna životna istina, i ona je odjednom sve ozarila. Ti sitni, ništavni i lažljivi ljudi postali su odjednom pravi i pravedni ljudi dostojni ljudskog imena — i sve je to nastupilo pod pritiskom prirodnog zakona, zakona ljudskog umiranja. Nestao je njihov oklop, i pojavila se sama njihova istina. Poslednji su postali prvi, a prvi (Vronski) su odjednom postali poslednji, izgubili su oreol i ponizili su se, ali, ponizivši se, postali su neuporedivo bolji, dostojniji i stvarniji nego što su bili onda kad su bili među prvima. Mržnja i laž su progovorili rečima ljubavi i praštanja. Umesto glupih svetovnih shvatanja, došlo je čovekoljublje. Svi su oprostili jedni drugima. Pripadnost staležu i isključivost odjednom su nestali, tako nešto se više nije moglo zamisliti, i ovi papirnati ljudi su počeli da liče stvarnim ljudima! Nije više bilo krivih:

svi su sebe bezuslovno okrivili, i na taj način su odmah sebe opravdali. Čitalac je mogao da oseti da postoji životna istina kao nešto najrealnije i najneminovnije, istina u koju valja verovati, osetio je da je ceo naš život i sve naše nevolje, kako one najsitnije i ponižavajuće tako jednako i one koje smatramo nečim uzvišenim — kako je sve to ništavna fantastična taština koja pada, nestaje u momentu kad se pojavljuju istine života, nestaje ne pružajući čak ni otpora. Najvažnije je ono ukazivanje da takav moment doista postoji, iako se retko javlja u celini sasvim jasno, u nečijem životu takav se moment čak uopšte ne javlja. Taj moment je pesnik pronašao i pokazao ga je nama u svoj svojoj strašnoj istini. Pesnik je pokazao da ta istina zaista postoji, ne samo kao zapovest verska, ne samo kao ideal nego stvarno kao nešto neminovno i očito. Izgleda, to je upravo ono što je autor nameravao da nam kaže počinjući svoju poemu. Ruskog čitaoca je upravo trebalo podsetiti na tu večnu istinu: mnogi su u nas počeli da zaboravljaju na to. To podsećanje je dobar postupak od strane autora, da i ne govorimo o tome da je on sve to učinio kao umetnik izvanredne snage.

Zatim se roman opet otegao i, evo, na moje ne malo čuđenje, ja sam u šestoj glavi romana naišao na scenu koja doista odgovara na pravu i »živu aktuelnost« i, što je najvažnije, ta scena nije uvedena namerno i tendenciozno, ona proističe upravo iz same suštine romana. Ipak, to ponavljam, to je za mene bilo neočekivano, i začudilo me dosta: takvu »živu aktuelnost« ipak nisam očekivao. Ne znam zašto, ali nekako nisam očekivao da će autor svoje junake dovesti do takvih »stupova« — bezizlaza. Istina, u tom bezizlazu, u tim krajnjim zaključcima se nalazi ceo smisao stvarnosti, bez toga bi roman imao nekako neodređen oblik, koji nimalo ne bi odgovarao ni tekućim ni suštinskim ruskim interesima: ponudio bi nam sliku jednog dela života, s namernim ignorisanjem onoga što je najvažnije i najsudbonosnije u tom životu. Uostalom, izgleda da sam se sasvim upustio u kritiku, a to nije moj posao. Hteo sam samo da ukažem na jednu scenu. Ništa više — pokazala su se upravo dva lika, i to s one strane koja za nas može da bude karakteristična, tip ljudi kojima pripadaju ovi likovi autor je stavio u tačku koja je za nas najzanimljivija, odatle ih možemo posmatrati u toj ulozi koju oni igraju u naše vreme.

Obojica su plemići, plemići po rođenju i spahije po pripadnosti sloju, i obojica su prikazani kao ljudi iz perioda posle Reforme. Obojica su bili »kreposne spahije«, i sada se postavlja pitanje: šta je ostalo od tih plemića kao plemića posle Reforme? Pošto je takav tip dosta poznat i neobično često

se sreće, autor je delimice i odgovorio na pitanje. Jedan od njih je Stiva Oblonski, egoist i prefinjeni epikurejac, žitelj grada Moskve i član Engleskog kluba. Na takve ljude obično gledaju kao na nevine i mile *jouisseurs*, kao na egoiste prijatnog izgleda koji nikome ne smetaju, kao na ljude duhovite, koji žive za svoje zadovoljstvo. Takvi ljudi često imaju brojnu porodicu, sa suprugom i decom se ophode nežno ali ne misle mnogo na njih. Oni veoma vole lake žene ali, naravno, iz pristojnijeg reda. Nisu mnogo obrazovani, ali vole raskoš, umetnost, vole o svemu da razgovaraju. Posle Reforme, takav je plemić odmah shvatio o čemu je reč: on je izračunao da će njemu u svakom slučaju ostati još dovoljno pa, prema tome — čemu da se menjam, i tako — *apres moi le deluge!* On se ne opterećuje razmišljanjem o sudbini supruge i dece. Zahvaljujući ostatku imetka i vezama, on je pošteđen sudbine »crvenog keca«; no, ako bi se desilo da njegova imovina počne da propada i da više ne bude u prilici da prima platu bez rada, on bi, može biti, i pristao da bude neki takav *as*, ali on bi upotrebio svu snagu uma, koja je često besprekorna, da barem postane neki svetski, otmeniji i pristojniji *as* takve vrste. U staro vreme, naravno, kad je trebalo platiti dug u kartama ili platiti ljubavnici, on je, događalo se i tako, davao svoje ljude u vojnike, ali te ga uspomene sada nisu mučile, on je na njih već sasvim zaboravio. Iako je on aristokrat, on do svog plemićkog zvanja ne drži mnogo, a posle ukidanja kreposnog prava — on smatra da toga više i nema: među *ljudima* za njega postoje *čovek-favorit*, zatim činovnik, počinjući od izvesnog čina, i bogataš. Vlasnik železnica i bankar postali su sila, i on je odmah s njima uspostavio odnose i počeo prijateljstvo. I razgovor je počeo tako što mu je Ljevin, njegov rođak i takođe spahija (ali spahija drugog tipa, koji živi na svom imanju) prebacio što odlazi vlasnicima železnica na njihove ručkove i praznike, što posećuje te dvolične ljude koji su, prema Ljevinovu mišljenju, štetni. Oblonski ga zajedljivo opovrgava. Uopšte, među njima, otkako su postali rođaci, postoje nekakvi odnosi puni zajedljivosti. To je u našem veku tako — nitkov koji protivreći plemenitom čoveku uvek je jači, jer on ima dostojanstven izgled koji mu obezbeđuje zdrav razum, a plemenit čovek koji podseća na idealista ima izgled lakrdijaša. Razgovor se vodi u vreme lova, letnja je noć. Lovci su zanoćili u seljačkoj sušari za snoplje, i spavaju na senu. Oblonski dokazuje da prezir prema vlasnicima železnica zbog njihovih intriga, zbog njihovog brzog bogaćenja i prigrabljivanja koncesija, zbog njihovog upuštanja u preprodaje — nema

nikakvoga smisla, to su takvi ljudi koji se trude i rukama i umom kao i svi drugi, i na kraju, kao rezultat — oni nam obezbeđuju železničku prugu.

— Svaki dobitak koji ne odgovara uloženom trudu — nije poštena stvar, — kaže Ljevin.

— Ali, ko će odrediti šta je odgovarajući trud?, — nastavlja Oblonski... — Ti nisi odredio granicu između poštenog i nepoštenog truda. To što ja dobijam veću platu nego moj šef koji bolje od mene poznaje poslove — je li to nepošteno?

— Ne znam.

— No, pa evo, ja ću ti reći: to što ti dobijaš za svoj rad na imanju suvišnih, recimo, pet hiljada, a mužik — ma koliko se trudio — neće dobiti više od pedeset rubalja, isto je toliko nepošteno kao i ovo što ja dobijam više nego moj šef...

— Ne, dozvoli, — nastavlja Ljevin. — Ti kažeš da nije pravično da ja dobijam pet hiljada, a mužik pedeset rubalja: to je istina. To je nepravedno, ja to osećam, no...

— Da, ti osećaš, ali ti mu nećeš dati svoje imanje, — rekao je Stjepan Arkadjevič, rešen da posebno zadirkuje Ljevina...

— Ja ne dajem zato što to niko od mene i ne traži, ako bih ja i hteo, ne mogu dati... i nemam kome.

— Daj tom mužiku, on neće odbiti.

— Da, ali kako da mu dam? Da odem njemu, i da obavimo prodaju?

— Ja ne znam, ali ako si ti ubeđen da nemaš prava...

— Ja uopšte nisam ubeđen. Ja, naprotiv, osećam da nemam prava da dam, i ja imam obaveze i prema zemlji i prema porodici.

— Ne, dozvoli, ako ti smatraš da je takva nejednakost nepravedna, onda zbog čega ne postupiš tako...

— Ja i postupam tako, samo u negativnom smislu, u tom smislu što ne želim da povećavam tu razliku u položaju koja postoji između mene i njih.

— Ne, izvini, ali, to je već paradoks...

.....

Tako je to, moj prijatelju. Samo jedno je od toga moguće: ili ćeš priznati da je sadašnje uređenje društva pravedno, i u tom slučaju ćeš braniti

svoja prava, ili ćeš priznati da se koristiš neopravdanim privilegijama *kao što ja činim, i koristićeš se i dalje time sa zadovoljstvom.*

— Ne, kad bi to bilo nepravedno, ti ne bi mogao da koristiš ta blaga sa zadovoljstvom, *ili barem ja ne bih mogao, meni je najvažnije da osećam to da ja nisam kriv*».

II

»GORUĆA AKTUELNOST«

Evo, to je taj razgovor. Složit ćete se već da je to »goruća aktuelnost«, čak to je ono što je najaktuelnije u svim našim aktuelnostima. I koliko tu ima onih najkarakterističnijih, čisto ruskih crta! Prvo, pre nekih četrdeset godina, te su misli i ideje i u Evropi tek bile na početku, nisu ni tamo bili mnogobrojni oni koji su znali za Sen-Simona i Furijsa — prve »idealne« tumače takvih ideja, a što se tiče nas u Rusiji — u celoj Rusiji je tada bilo pedesetak ljudi koji su nešto znali o tom pokretu koji je bio počeo na Zapadu, u Evropi. I sad odjednom, o tim »pitanjima« raspravljaju spahije u lovu, na prenoćištu u seljačkoj sušari za snoplje, i to raspravljaju na karakterističan način i kompetentno, tako da je, barem što se tiče one negativne strane problema, sve odlučeno, potpisano bez pogovora. Istina, to su spahije iz viših krugova, oni govore u Engleskom klubu, čitaju novine, prate procese i iz novina i iz drugih izvora; pa ipak, već sama činjenica da takve čiste koještarije postaju ozbiljna tema razgovora među ljudima koji uopšte nisu ni profesori ni specijalisti nego, prosto, obični svetski ljudi, neki Oblonski i Ljevini — ta osobenost je, kažem, jedna od najkarakterističnijih osobenosti sadašnjeg stanja umova u Rusiji. Druga karakteristična crta u ovom razgovoru koju je autor istakao jeste to što o pravičnosti takvih ideja raspravlja takav čovek koji za to, to jest za sreću proletera i bednika, ne bi lično ni groša dao, takav bi ga, naprotiv, samo kad bi mogao, ogulio sasvim. No, evo, takav laka srca i, radujući se kao pisac kalambura, odmah potpisuje krah cele istorije

čovečanstva i proglašava današnje uređenje društva vrhuncem apsurd. »Ja se« — veli on — »s tim potpuno slažem«. Imajte na umu da se takvi kao Stiva uvek sa svime odmah slažu. Jednim potezom on je precrtao celokupno hrišćansko učenje, sistem, ličnost, porodicu — o, šta ga to košta. Imajte, takođe, na umu da u nas nema nauke, i takva gospoda, ne stideći se nimalo zato što nema nauke, što su o tome počeli da govore tek od juče i onako prema onome što su čuli, odlučuju evo, međutim, o problemima i pitanjima najvećih razmera bez imalo kolebanja. Ali, tu je i treća karakteristična crta — taj gospodin direktno kaže: »Samo jedno je od toga moguće: ili ćeš priznati da je sadašnje uređenje društva pravedno, i u tom slučaju ćeš braniti svoja prava, ili ćeš priznati da se koristiš neopravdanim privilegijama *kao što ja činim, i koristićeš se i dalje time sa zadovoljstvom*«. To jest, on u suštini, potpisavši presudu celoj Rusiji, osudivši je jednako kao i svoju porodicu i budućnost svoje dece, direktno izjavljuje da ga se sve to ne tiče: »Ja« — kao da veli takav — »priznajem da sam podlac, ali ja ću i ostati podlac zbog sopstvenog zadovoljstva. *Apres moi le deluge*«. On je tako spokojan zato što je tu njegov imetak, ali kad bi se dogodilo da ga izgubi, zašto takav ne bi postao i onaj »crveni kec« — takav put vodi pravo tamo. I, tako, eto vam tog građanina, tog porodičnog čoveka, eto vam ruskog čoveka — kako karakteristična i čisto ruska osobina! Reći ćete mi da je takav ipak izuzetak. Kakav izuzetak, i može li toga biti? Setite se samo koliko je bilo cinizma u ovih poslednjih dvadeset godina, kako smo se lako okretali i prevrtali sa svojim shvatanjima, kako je često bilo odsutno svako dublje ubeđenje, i kako smo brzo usvajali ubeđenja koja su nam prva padala pod ruku, naravno, tako da smo ih već sutra prodavali za dva groša. Nije bilo nikakvog moralnog fonda, samo ono — *apres moi le deluge!*

Ali, od svega je najzanimljivije to što uporedo s ovim tipom koji je najšire zastupljen, i koji je vladajući tip, postoji i drugi tip, tip ruskog plemića i spahije koji je već potpuna suprotnost ovom tipu — ima u njemu svega onoga što je sušta suprotnost. To je Ljevin, ali takvih Ljevina u Rusiji ima tušta i tma, gotovo isto onoliko koliko i Oblonskih. Ne govorim samo o licu, samo o toj figuri koju nam je prikazao umetnik u romanu, govorim samo o jednoj karakteristici njegove suštine, o osobini koja je bitna, i tvrdim da je ta osobina užasno mnogo prisutna u nas u našoj sredini, koja je ispunjena cinizmom i jednim odnosom prema poslu koji podseća na Kalmike. Ta osobina od pre izvesnog vremena sve češće dolazi do izražaja, ljudi koji imaju takvu osobinu su nestrpljivi, oni su bolesno nervozni u svom naporu da

pronađu odgovore na svoja pitanja, oni se čvrsto nadaju i strasno veruju, iako gotovo ništa ne mogu da reše. Ta se osobina izvanredno dobro primećuje u onom Ljevinovom odgovoru Stivi:

»Ne, kad bi to bilo nepravedno, ti ne bi mogao da koristiš ta blaga sa zadovoljstvom, *ili barem ja ne bih mogao, meni je najvažnije da osećam to da ja nisam kriv*«.

I on se doista neće umiriti dok ne bude rešio: je li ili nije kriv? I znate li dokle će to ići, dokle se on neće smiriti? On će stići do kraja tog bezizlaza i ako je potrebno, ako samo i to zatreba, ako on bude sebe ubedio da je i to potrebno, on će, nasuprot Stivi koji kaže: »Neka sam ja nitkov, ali ja ću nastaviti da živim zbog svog zadovoljstva«, on će biti Vlas, da, »Vlas« od Njekrasova — onaj koji je razdelio svoje imanje u nastupu velikoga ganuća i velikoga straha i koji

Pode u svet da skuplja

Milostinju za hram Božji...

I ako i ne bude skupljao milostinju za podizanje hrama, nešto će krupno učiniti, nešto veliko, s velikom revnošću. Obratite pažnju, ponavljam opet i hitam da to ponovim, na to što je posebno važno: mnoštvo je to tih novih ruskih ljudi novog soja kojima je *potrebna istina* i samo istina, ne nekakve uslovne laži, ti su ljudi spremni da za tu istinu sve žrtvuju. Takvi ljudi su se pojavili posebno poslednjih dvadeset godina, i njih je sve više, iako ih je bilo i ranije uvek, još pre Petra se moglo naslutiti da će ih biti. To je Rusija budućnosti koja dolazi, Rusija čestitih ljudi kojima je jedino istina potrebna. O, ima u njih mnogo nestrpljenja: zbog pomanjkanja iskustva oni odbacuju sve uslove, svako razmatranje čak. Ali, posebno hoću da naglasim da njih vodi istinsko osećanje. Postoji još jedna karakteristična crta u vezi s njima — oni još nisu ujedinjeni kako valja, zasad oni pripadaju najraznovrsnijim strujama i tendencijama: ima tu i aristokrata i proletera, vernika i onih koji ne veruju, učenih i neznalica, staraca i devojčica, slovenofila i zapadnjaka. Njihova razmimoilaženja u pogledu uverenja su ogromna, ali težnja ka istini i poštenju je nepokolebljiva i čvrsta, svak od njih je spreman da za istinu da i svoju imovinu i svoj život, kažem — svi će se oni pretvoriti u onog Vlasa. Povikaće na mene, ako hoćete, da je sve ovo neobuzdana fantazija, da u nas

nema toliko poštenja i *traženja istine*. Upravo tvrdim da ima; usred strašne iskvarivosti ja predosećam, ja vidim te ljude budućnosti kojima pripada budućnost Rusije, nemoguće je njih ne videti i ne приметiti, i umetnik, koji je suprotstavio tog preživelog cinika Stivu novom čoveku Ljevinu, suprotstavio je sve ono što je preživelo, što je iskvarivo i čega ima tako mnogo, što je sebe osudilo već u našem društvu, onom novom u društvu, onim ljudima koji su spremni da daju sve i koji nisu mogli da podnesu misao da su oni krivi — koji su spremni da učine sve kako bi olakšali svom srcu i oslobodili se osećanja krivice. Valja imati na umu da se naše društvo deli na dve kategorije — do te mere su one obuhvatne da zahvataju celokupni život u Rusiji — naravno, ako stavimo na stranu onu masu lenjivaca, bezdarnih i ravnodušnih. Ali, najkarakterističnija, tipično ruska crta ove »goruće aktuelnosti« na koju ukazuje autor jeste to što njegov novi čovek, njegov Ljevin *ne ume* da reši problem koji ga muči. To jest, on ga je *gotovo* rešio u svom srcu, i ne u svoju korist, *sluteći* da je on *kriv*, ali nešto čvrsto, uporno i realno buni se u njegovoj prirodi i zadržava ga da izrekne konačnu presudu, zasad. Nasuprot njemu, Stiva, kome je svejedno je li kriv ili nije, odlučuje o tome bez imalo kolebanja, to njemu ide lako od ruke — »ako je sve apsurdno, i ako ničeg svetog nema, onda se može činiti sve, meni se ionako ne žuri, ta neće tako brzo stići Strašni sud«. Zanimljivo je da je ona najjednostavnija strana problema zbunila Ljevina i dovela ga u ćorsokak, i to je autor istakao na čisto ruski način, veoma istinito: stvar je u tome što su sve te misli, svi ti problemi u nas u Rusiji — samo teorija, sve je to u nas stiglo sa strane, iz Evrope, gde sve to odavno već ima svoju jasnu istorijsku i praktičnu dimenziju. Šta da se radi: obojica naših plemića su Evropljani, njima nije lako da se oslobode evropskih autoriteta, mora se platiti danak Evropi. I, evo, Ljevin, čovek čisto ruskog srca, meša čisto rusko i jedinstveno moguće rešenje problema s evropskim načinom postavljanja tog problema. On meša hrišćansko rešenje i istorijsko »pravo«. Zamislimo, zbog jasnosti, sledeću scenu:

Stoji Ljevin, zamišljen posle noćnog razgovora u lovu sa Stivom, i muči se, kao i svaki pošten čovek, da reši problem koji ga muči, koji ga je i ranije mučio, prema tome — problem koji mu ne da mira.

— Da, — misli on već upola rešivši, — da, ako ćemo pravo, zbog čega mi, kako juče reče Veselovski »jedemo, pijemo, idemo u lov, ništa ne radimo, a siromah večito, večito jednako radi?« Da, Stiva je u pravu, ja bi *trebalo* da razdelim svoje imanje siromašnima, i da pođem da radim za njih.

Kraj Ljevina stoji taj »siromah«, i kaže:

— Da, ti bi stvarno trebalo, i ti moraš da daš svoje imanje nama siromasima i pođeš da radiš za nas.

Ljevin će biti potpuno u pravu, a »siromah« uopšte neće biti u pravu, razume se ako o problemu odlučujemo, da i tako kažem, s jedne više tačke gledišta. Ali, sva je razlika baš u takvom postavljanju problema. Jer, moralno rešenje ne valja mešati s istorijskim, inače — tu je opet ona nerazmrsiva zbrka koja evo i danas vlada u glavama ruskih teoretičara, kao i glavama ovakvih podlaca kakav je Stiva ili ovakvih poštenih ljudi čista srca kakav je Ljevin. U Evropi su život i praksa već nametnuli problem — iako apsurdno što se tiče idealnog ishoda, ali ipak — realno u odnosu na tekuća zbivanja, bez mešanja različitih tačaka gledišta, one moralne i one istorijske, barem prema nekim mogućnostima. Objasnimo поближе našu misao, makar s još samo nekoliko reči.

III

GORUĆE AKTUELNOSTI U EVROPI

U Evropi je postojao feudalizam, bilo je ritera. Ali, posle nešto više od hiljadu godina, ojačala je buržoazija, ona je najzad počela borbu, pobedila je i oterala je vitezove i — zauzela njihovo mesto. Bilo je kao u onoj uzrečici: *»Ote-toi de la, que je m'y mette«* [\[80\]](#) — skloni se ti, da sednem ja! Ali, zauzevši mesto nekadašnjih gospodara i zavladaвши svojinom, buržoazija je sasvim zaobišla narod, proletera, i, ne priznavši ga kao brata, ona ga je pretvorila u radnu snagu koja radi za komad hleba zbog blagostanja buržoazije. Naš ruski Stiva odlučuje u sebi da nije u pravu, i svesno hoće da i dalje ostane podlac, jer mu je tako udobno i lepo: Stiva iz inostranstva se s ovim našim ne slaže, i priznaje da je sasvim u pravu i, naravno, ima u tome logike, jer, prema njegovom mišljenju, tu uopšte i nije reč o nekom *pravu*,

postoji samo *istorija* i istorijski tok stvari. On je zauzeo mesto viteza kojeg je oterao silom, i njemu je sasvim dobro razumljivo da proleter — koji je u vreme njegove borbe s vitezom bio još slabačak — može sada da ojača, da on, štaviše, postaje sve jači iz dana u dan. On sasvim dobro zna da će proleter, čim bude ojačao, njega oterati s mesta, baš onako kako je on učinio s vitezom, da će mu reći — skloni se ti, da sednem ja. Gde je tu *pravo*, tu je u pitanju samo istorija. O, on bi bio spreman na kompromis, spreman da se nekako nagodi s neprijateljem, i on je to čak i pokušavao. Ali, on se dosetio, a to zna i na osnovu iskustva, da neprijatelj ni po koju cenu ne želi da se miri, ne želi ništa da deli, neprijatelj hoće *sve*: osim toga, ako on i načini neke ustupke, on će sebe oslabiti — i odlučio je da ne čini ustupke, i da se priprema za borbu. Njegov položaj je možda beznadežan, ali takvo je svojstvo čovekove prirode, on se krepí duhom pred bitku on ne očajava, naprotiv, sprema se za bitku sve odlučnije koristi sva sredstva, napinje se iz sve snage dok snage bude nastoji da oslabi protivnika — i, zasad jedino to i čini.

Evo, na toj tački je sada cela stvar u Evropi. Istina, ranije, ne tako davno, bilo je tamo takvog postavljanja problema s *moralne* strane, bilo je tamo furijerista i kabeovaca, bilo je zahteva, sporova i debata o veoma osetljivim stvarima. Ali, sada su vođi proletarijata sve to za izvesno vreme otklonili. Oni pozivaju direktno u borbu, spremaju armiju, okupljaju se u asocijacije, organizuju kase uzajamne pomoći i veruju u pobedu: »A tamo, posle bitke, sve će se urediti praktično samo po sebi, iako će to možda biti posle čitavih reka prolivene krvi«. Buržuj shvata da vođi proletarijata sablažnjavaju i mame svoje sledbenike obećavajući im pljačku, i da u takvom slučaju uopšte i ne vredi isticati moralnu stranu problema. No, međutim, čak i među sadašnjim vođima ima i takvih konjovodaca koji propovedaju i moralno pravo siromašnih. Veliki vođi dopuštaju tako nešto konjovocima kako bi sve bilo lepše, da bi joj dali izgled pravične stvari, u najuzvišenijem smislu reči. Među tim »moralnim« konjovocima ima mnogo intriganata, ali ima i mnogo onih koji strasno veruju. Oni otvoreno izjavljuju da ne traže ništa za sebe, oni kažu da rade za čovečanstvo i da žele da stvore takav sistem koji će usrećiti čovečanstvo. Ali, tu ih čeka buržuj na čvrstom tlu, i jasno im predočava da oni žele da ga nateraju da bude brat proleteru i da s njim podeli svoje imanje — motkom i krvlju. Bez obzira na to što sve to uveliko liči istini, konjovoci im odgovaraju da oni i ne smatraju da oni, buržuji, mogu da budu braća proleterima, narodu, i zbog toga oni na njih udaraju silom i potpuno ih

isključuju iz bratstva: »Bratstvo će se stvoriti posle, od samih proletera, a vi — vas nekih stotinak miliona, vi ste osuđeni da vam glave padnu, da budete istrebljeni — i ništa više. Svršeno je s vama, u ime sreće čovečanstva«. Drugi konjovoci direktno govore da njima nije ni do kakvog bratstva, da je hrišćanstvo buncanje, da će se buduće uređenje ljudskog društva zasnivati na naučnim osnovama. Sve to, naravno, ne može da ubedi niti da pokoleba buržuja. On zna, i to im i kaže, da je takvo društvo na naučnim osnovama čista fantazija, da oni zamišljaju čoveka drugačije nego što ga je priroda stvorila, čoveku je teško i nemoguće da se odrekne bezuslovnog prava svojine, porodice, slobode — on im kaže da oni od svog čoveka budućnosti mnogo traže, oni od njega kao od ličnosti traže veliku žrtvu — ljudi se tako mogu organizovati samo uz pomoć užasnog nasilja i tako što će nad svima biti postavljeni špijuni, tako što će nad svima biti ustanovljen neprekidni nadzor od strane najdespotskije vlasti. Na kraju, oni pozivaju da im se pokaže koja je to sila koja će ljude budućnosti moći da sjedini u složnu zajednicu, u zajednicu koja neće biti stvorena nasilnim putem. Na to konjovoci ističu korist i nužnost kojih će sam čovek biti svestan, i kažu da će čovek sam, da bi sebe spasao od smrti i rušenja, biti spreman da dobrovoljno čini ustupke koji se od njega budu tražili. Njima odgovaraju da korist i nagon samoodržanja ne mogu sami da dovedu do potpune sloge i jedinstva, nikakva sila ne može da zameni samovolju i prava ličnosti — ti motivi i te snage su odveć slabi i, prema tome, sve je to kao i dosad pod znakom pitanja — sumnjivo. Ako bi oni, navodno, postupali polazeći samo od moralne strane problema, njih proleter uopšte ne bi ni slušao, a sada on ide za njima i spreman je na borbu samo zato što su ga očarali i sablaznili mogućnošću pljačke, što su ga primamili rušenjem i borbama u perspektivi. Prema tome, na kraju krajeva, moralnu stranu problema valja sasvim odbaciti, jer ona ne može da izdrži nikakvu kritiku, i valja se jednostavno spremati za bitku.

Evo, to je evropska pozicija u postavljanju problema. I jedna i druga strana uopšte nisu u pravu, i jedni i drugi će propasti zbog greha svojega. Ponavljamo, najteže od svega za nas Ruse je to što u nas čak i Ljevini nad tim problemima razbijaju sebi glavu, dok je jasno da je jedino moguće rešenje ovog problema rusko rešenje problema, rešenje koje je važno ne samo za Ruse nego za celo čovečanstvo — a to znači postaviti problem s moralne strane i rešavati ga na hrišćanski način. Evropi se takvo postavljanje problema ne može zamisliti, iako će i tamo, ranije ili kasnije, posle reka

prolivene krvi i stotina miliona odsečenih glava, biti prinuđeni da priznaju da je takvo postavljanje problema ispravno, jer se izlaz može naći samo u tom pravcu.

IV

RUSKO REŠENJE PROBLEMA

Ako ste osetili da vam je teško što »jedete, pijete, ništa ne radite i idete u lov«, ako ste to stvarno osetili i ako vam je stvarno žao »siromašnih« kojih ima mnogo, dajte im onda svoje imanje, žrtvujte se u ime zajedničke koristi, i pođite da radite za njih, i »dobićete platu na nebesima, tamo gde se ne zgrće i ne otima...« Pođite kao Vlas kod kojeg

I velika sila duše njegove

U delo se Božje pretvorila.

I ako nećete da sakupljate milostinju za Božji hram, pobrinite se onda da prosvetite dušu toga siromaha, prosvetite ga, naučite ga nečemu. A kad bi svi razdelili svoja imanja siromasima, kao što činite vi, sva bogatstva najbogatijih ovoga sveta, tako podeljena svima, bila bi samo kap u moru. I zbog toga je potrebno više se brinuti o svetlosti nauke i o učvršćenju ljubavi. Tada će bogatstvo doista rasti, stvarno bogatstvo, jer ono se ne sastoji u zlatom opšivenoj odeći, nego u radosti zbog opšteg sjedinjavanja, ono se nalazi u čvrstoj nadi svakoga da će mu svi priteći u pomoć ako se bude našao u nevolji — on kao i deca njegova. I nemojte mi reći da ste vi samo nemoćni pojedinac i da nećete ništa popraviti niti učiniti ako budete razdelili imanje svoje. Naprotiv, ako bude još nekoliko takvih kakvi ste vi, cela stvar će krenuti napred. Čak nije ni potrebno *obavezno* razdeliti svoje imanje, jer svaka *obaveza* u takvim stvarima, u takvom činu ljubavi, može da liči na

mundir, na rubriku, na »slovo«. Ubeđenje da valja ispuniti samo »slovo« zapovesti vodi jedino oholosti, formalizmu, lenjosti. Valja činiti samo ono što srce zapoveda: ako zapoveda da razdelimo imanje — razdelimo ga, ako zapoveda da pođemo i da radimo za druge — pođimo, ali i u tim stvarima ne bi trebalo postupati tako kako čine neki sanjari držeći se samo i prihvatajući se odmah kolica: vele, »ja nisam spahija, ja hoću da radim kao običan mužik«. Ta kolica, to vam je, opet, neka vrsta »mundira«.

Naprotiv, ako osećate da ćete biti od koristi kao naučnik, idite na Univerzitet i ostavite unapred sebi sredstava za to. Nije obavezno razdeliti imanje i obući »zipun«: sve je to samo »slovo« zapovesti i formalizam, *obavezna je i vatna samo vaša odlučnost da sve činite zbog stvarne ljubavi*, da činite sve što je u vašoj moći i što sami iskreno osećate da možete učiniti. Sva ta nastojanja da budemo »prostiji« samo su maskiranje i prerusavanje koje i vas ponižava, i koje je smešno i narodu. Vi ste odveć »složeni« da biste se mogli »uprostiti«, a i vaše obrazovanje vam ne dozvoljava da budete mužik. Bolje mužika podižite do nivoa vaše »složenosti«. Budite samo iskreni i dobrodušni, to je bolje od svih nastojanja da se bude »prostiji«. Najgore je, pak, ako sami sebe budete plašili govoreći — niko nije sam u polju hrabar vojnik — i slično. Svaki onaj ko je iskreno težio istini postao je moćan. Nemojte slediti ni one frazere koji svakog trenutka govore da ih svi čuju: »Ne daju nam da nešto uradimo, vezali su nam ruke, uneli su u našu dušu očajanje i razočaranje!« Sve su to frazeri i junaci poema lošeg ukusa, lenštine koje vole da se pokazuju. Ko hoće da bude od koristi, on može, i vezanih ruku doslovno, da učini mnogo dobra. Pravi radnik koji prione na posao odmah pred sobom vidi mnogo toga što valja uraditi, on se ne žali da mu neko ne da da radi, on će se obavezno snaći i uspeće mnogo da uradi. Svi pravi radnici znaju to sasvim dobro. U nas samo upoznavanje Rusije oduzme mnogo vremena, jer sasvim je redak čovek u nas koji Rusiju poznaje. Žaliti se na razočaranje je veoma glupo: radost zbog zdanja koje se podiže valja da utoli žeđ svake duše, čak i one koja doprinosi makar jedno zrnce zbog podizanja toga zdanja. I jedina plata vama za to biće — ljubav, ako je budete zaslužili. Recimo, vi i ne tražite nagradu, ali vi vršite delo ljubavi i, prema tome, neće biti da vam do ljubavi nije stalo. Ali, neka vam niko ne kaže da biste vi i bez ljubavi sve to činili, da biste vi to činili samo koristi radi, na primer — jer, na to bi vas mogli i primorati. Ne, u nas u Rusiji valja nametati drugačija ubeđenja, posebno u vezi sa shvatanjima o slobodi, bratstvu i jednakosti. U svetu danas, kakav on jeste,

slobodu zamišljaju u razuzdanosti, međutim, stvarna sloboda se nalazi u savladavanju sebe i sopstvene volje, u takvom savladavanju da čovek najzad postiže takvo moralno stanje da može u svakom trenutku da bude samom sebi gospodar. Razuzdanost vaših želja može da vas odvede u ropstvo. Zbog toga danas bezmalo ceo svet smatra da je novčana moć i zakoni koji garantuju tu moć i takvu imovinu ono što obezbeđuje slobodu: »Imam novaca, prema tome — mogu da činim što god hoću; imam li novaca, prema tome — neću propasti, neću od drugoga tražiti pomoći, a biti u stanju da ti ničija pomoć nije potrebna — to je najviša sloboda«. No, to u suštini nije sloboda nego ropstvo, robovanje novcima. Naprotiv, najviša sloboda je — ne zgrtati, ne brinuti o novcima, ona je u onome: razdeli sve što imaš, i pođi i sam da služiš! Ako je čovek sposoban za tako nešto, ako može sebe dotle da savlada — zar neće posle toga da bude slobodan? To je već najviša manifestacija volje! Zatim — šta je to, u današnjem svetu, jednakost? Ljubomorno gledanje na drugoga, zloba i zavist: »On je pametan, on je Šekspir, on se gordi svojim talentom — valja ga poniziti, uništiti«. Ali, istinska jednakost kaže: »Nije važno što si ti talentovaniji, pametniji i lepši od mene! Naprotiv, ja se tome radujem, jer te volim. Iako sam ja ništa u odnosu na tebe, ja te uvažavam kao čoveka, i ti to znaš, i sam me zbog toga ceniš, i ja sam, zato što me ti uvažavaš, srećan čovek. Ako ti sa svojim sposobnostima doprinosiš sto puta više koristi meni i svima nama nego što mogu ja, ja te zbog toga blagosiljam, zahvaljujem ti i divim ti se, i uopšte se ne stidim toga što ti se divim; naprotiv, srećan sam zato što osećam zahvalnost prema tebi, a to što radim za sebe, kao i za sve druge prema svojim sposobnostima, nije cilj da se s tobom merim — to ja činim zato što vas sve volim«.

Ako svi ljudi budu tako smatrali oni će, naravno, postati braća, i to neće biti samo zbog ekonomske koristi — to će biti u ime pune i radosne ljubavi, u ime punoće života.

Reći će mi da je ovo fantazija, da je ovo »rusko rešenje problema« — samo »carstvo nebesko«, i da je tako nešto moguće samo u carstvu nebeskom. Da, ovakvi kao Stiva bi se silno rasrdili kada bi nastupilo carstvo nebesko. No, valja imati na umu to da je u toj fantaziji »ruskog rešenja problema« neuporedivo manje fantastike i neuporedivo više realnog nego što

je slučaj u onom evropskom načinu rešavanja problema. Takvih ljudi kakav je Vlas mi smo već dosta videli, njih ima u svim staležima, i srećemo ih veoma često; onog njihovog »čoveka budućnosti« mi još ne vidimo nigde, a i sam on obećava da će stići samo preko reka prolivene krvi. Reći ćete mi da pojedinci, pa i desetine, ne mogu mnogo da učine, da valja usvajati poznate opšte sisteme i principe. Ali, ako bi čak i postojali takvi sistemi i principi koji bi pomogli da se s nepogrešivom tačnošću organizuje ljudska zajednica, ako bi čak bilo moguće da se to osvoji onako pre iskustva, *a priori*, da se sve to stvori od samih sanjara i onih njihovih »cifara« koje potiču iz strogo društvenog sistema — s ljudima koji nisu savršeni, koji nisu pripremljeni za to, nikakvi principi neće moći da se sprovedu, naprotiv — sve će to postati samo teret više. Ja bezgranično verujem u naše ljude koji nastupaju, u naše ljude budućnosti o kojima sam napred već govorio da se još nisu ujedinili, da su još razbijeni u gomile, u grupe i tabore, prema svojim ubeđenjima, ali to su ljudi koji streme istini pre svega, i kad bi takvi ljudi samo znali gde se nalazi istina, oni bi za to žrtvovali sve, pa i sam svoj život. Verujte, ako oni budu krenuli na put, ako budu pronašli taj svoj put, oni će i sve druge povući za sobom, i to ne silom, nego slobodno. I, evo, to je plug kojim ćemo razorati našu »Novinu«. Pre nego što budete počeli da propovedate ljudima — »šta valja činiti« — pokažite to na vašem primeru. Pokažite na vama, i svi će poći za vama. Šta je tu utopija, šta je tu nemoguće — ne razumem! Istina je, mi smo veoma iskvareni, mi smo malodušni, i zbog toga ne verujemo, zbog toga se svemu podsmevamo. Ali, sada gotovo i nije reč o nama, nego o onima koji dolaze. Narod ima čisto srce, ali njemu je potrebno obrazovanje. Takvi čista srca javiće se i u našoj sredini, a to je ono što je najvažnije! Tome valja verovati pre svega, valja to umeti zapaziti. A za one koji su čista srca, evo jedan savet: savladajte sebe i pobedite sebe pre nego što naćinite prvi korak. Pokaži sam na svom primeru pre nego što budeš zahtevao od drugih da nešto učine — to je ta tajna prvoga koraka.

ODGOVOR NA PISMO

U Redakciju *Dnevnika pisca* stiglo je pismo sledeće sadržine: Milostivi gospodine Fjodore Mihajloviču!

12-oga januara poslao sam na vaše ime dve rublje i pedeset kopejaka, moleći vas da mi pošaljete izdanje *Dnevnika pisca*; iz novina sam saznao da je prvi broj izašao prvoga februara; sada je već 25-ti, a ja još nisam primio broj! Bilo bi veoma interesantno znati koji su razlozi u pitanju? Ne znam kako je vama — ali za mene je sličan način postupanja prema pretplatnicima, čini mi se, više nego originalan!

Ako vam bude palo na pamet da mi jednom pošaljete taj broj — molim vas da adresirate: grad Novohopersk, doktoru pri gradskoj bolnici, V. V. K-nu.

V. K-n

Novohopersk,

25. II 1877. godine

Evo odgovora Redakcije:

Milostivi gospodine!

Na žalost, žalbe zbog nedobijanja brojeva nam stižu dosta često, a naročito početkom svake godine.

Proveravamo po knjigama otpremanja, i uvek nalazimo da su primerci o kojima je reč davno otpremljeni, ali se verovatno gube u putu. Procenat takvih brojeva koji se gube nije velik, s obzirom na broj pretplatnika, ali to se sreće i ne samo u nas i ne samo u našim izdanjima nego i u drugih izdavača. Mi se obično ne sporimo nego, da bismo zadovoljili pretplatnika, šaljemo mu ubrzo druge brojeve: gde bismo tražili izgubljeni broj! Sredinom godine, stvari se srede, i već krajem godine nema propusta gotovo nimalo.

Ali vi ste, milostivi gospodine, od svih pretpostavki u vezi s tim zbog čega vam broj nije prispeo, izabrali — nimalo se ne kolebajući — izabrali onu da se, naime, radi o obmani od strane Redakcije. To se vidi po tonu vašega pisma, a posebno iz onih reči: »Ako vam *bude palo na pamet da mi jednom pošaljete taj broj...*« Prema tome, vi svesno pretpostavljate da je

Redakcija namerno zadržala vaš broj, i ne oklevate da izrazite vašu sumnju u to da ćete ga makar jednom ipak dobiti. Zbog toga Redakcija hita da vam vrati vaših dve rublje i pedeset kopejaka, i moli vas da je više ne uznemiravate. Ona je prinuđena da učini tako vođena razumljivim i normalnim pobudama kojima se vi, milostivi gospodine, verovatno nećete više čuditi.

MART

GLAVA PRVA

I

JOŠ JEDNOM O TOME DA BI KONSTANTINOPOLJ, RANIJE ILI KASNIJE TREBALO DA BUDE NAŠ

Prošle godine, u junskom broju moga *Dnevnika*, govorio sam da će Konstantinopolj »ranije ili kasnije biti naš«. To je bilo nespokojno i slavno vreme: probudio se bio duh Rusije, oglasilo se bilo njeno srce, i naš je narod krenuo »dobrovoljno da posluži Hristu i pravoslavlju, u pomoć Slovenima, našoj braći po veri i krvi«. Ja sam tada bio naslovio moj tekst »Utopijsko shvatanje istorije« — ali sam čvrsto verovao u svoje reči, i nisam smatrao da je to utopija, i sada sam spreman da svaku reč potvrdim doslovno. Evo šta sam tada pisao o Konstantinopolju: »Da, Zlatni Rog i Konstantinopolj — sve će to biti naše... I prvo, to će doći samo po sebi, baš zato što je tome došlo vreme, a ako to vreme zasad i nije došlo, ono je zaista već blizu, svi znaci govore u prilog tome. To je prirodan izlaz, to je, da i tako kažem, volja same prirode. Što se to nije i ranije dogodilo, bilo je samo zato što tome nije bilo došlo vreme«.

Zatim sam ja, tada, objasnio svoju misao — zašto nije sazrelo vreme, zbog čega nije još bilo nastupilo to vreme. Da je Petru Velikom i pala na pamet — pisao sam tada — ideja da, umesto osnivanja Petrograda, osvoji Konstantinopolj, on bi napustio takvu ideju, prema mom mišljenju, posle izvesnog razmišljanja, bez obzira na to što je imao moći da pokori sultana, jer u ono vreme takva ideja je bila nepravovremena, i ona bi celu Rusiju mogla da dovede samo do katastrofe.

Ako već u finskoj sredini Petrograda nismo uspeli da izbegnemo uticaj susednih Nemaca — koji su nam s početka bili od koristi, ali koji su paralisali, u velikoj meri, naš ruski razvitak, osobito pre nego što su postali jasni pravci daljeg našeg razvitka — kako bismo onda mogli da se nadamo da ćemo u velikom i originalnom Konstantinopolju, gradu s ostacima velike i drevne civilizacije, moći da izbegnemo uticaj Grka — ljudi neuporedivo finijih od grubih Nemaca, ljudi koji imaju neuporedivo više dodirnih tačaka s nama nego Nemci, koji uopšte i ne liče na nas, ljudi kojih ima mnogo i koji su odani carstvu i koji bi odmah okružili presto i brzo postali učeniji, obrazovaniji od Rusa, ljudi koji bi ne samo najbliže naslednike nego i samoga Petra zadivili pogodivši mu slabu stranu upravo onim svojim znanjem i umećem u pomorskim veštinama? Jednom reči, tada bi oni politički osvojili Rusiju, povukli bi obavezno nekim novim azijskim putem, osudili bi je opet na nekakvu zatvorenost u sebe i, naravno, tadašnja Rusija to ne bi mogla da podnese. Njena ruska moć i njeno rusko nacionalno osećanje bili bi zaustavljeni u svom razvitku. Moćni Velikorus bi ostao usamljen na svom mračnom, snegom pokrivenom severu, služio bi samo kao materijal obnovljenom Carigradu i možda, na kraju, ne bi uopšte smatrao potrebnim da ga sledi. Što se tiče juga Rusije, njega bi u celini osvojili Grci. Čak je moguće da bi se i pravoslavlje raspalo na dva dela: obnovljeni carigradski deo, i ruski deo... Jednom reči, cela bi stvar bila nepravovremena. Sada je situacija sasvim drugačija«.

Sada bi Rusija — pisao sam dalje — mogla da ovlada Konstantinopoljem, ne prenoseći tamo svoju prestonicu, nego u vreme Petrovo kada se to ne bi moglo izbeći — kao što se ne bi moglo izbeći ni mnogo godina kasnije. Sada bi Carigrad mogao da bude naš, ali ne kao prestonica Rusije — dodavao sam — niti kao prestonica sveslovenstva, o čemu neki sanjaju: tamo bi se sveslovenstvo istrošilo bez Rusije, u borbi s Grcima, čak i u onom slučaju kad bi mu pošlo za rukom da od svojih delova obrazuje neku vrstu političke celine. I sami Grci ne mogu sada da budu jedini

naslednici Konstantinopolja: nemoguće je njima prepustiti tako važnu tačku Zemljine kugle, to bi bilo premnogo za njih.

No, u ime čega, u ime kakvog *moralnog* prava bi Rusija mogla da zahteva Konstantinopolj ? Koji su to viši ciljevi u ime kojih bi ona mogla da ga traži od Evrope?

Ona bi mogla da ga traži — pisao sam tada — upravo kao predvodnica pravoslavlja, kao njegova pokroviteljka i čuvarica — a to je uloga koja joj je namenjena još od vremena cara Ivana III, koji je carigradskog dvoglavog orla kao simbol postavio iznad drevnog grba Rusije — ta je uloga postala jasna osobito posle Petra Velikog, kada je Rusija osetila da ima moći da izvrši misiju, kada je stvarno i postala jedina zaštitnica pravoslavlja i naroda koji ispovedaju pravoslavlje. I, eto, taj razlog i to *pravo* na drevni Carigrad bi trebalo da budu shvatljivi za Slovence koji tako ljubomorno čuvaju svoju nezavisnost, pa i samim Grcima... Ona (Rusija) je njihova pokroviteljka, pa čak možda i predvodnica, ali ne i vladarka — ona je njihova majka, a ne gospodarica..., kako sam tada pisao.

Svi ovi razlozi su se meni, tada kada sam pisao svoj junski tekst, nametali sami ne kao nešto što bi trebalo odmah sprovesti u delo, nego kao nešto što je nesumnjivo i što će jednom morati da se ostvari kad tome dođe vreme, kad nastupi istorijski trenutak čiju blizinu zasad ne možemo da odredimo, ali čija se nedaleka budućnost može već sada naslutiti. Otada je prošlo devet meseci. O tim mesecima, mislim, ne bi trebalo mnogo ni misliti ni mnogo ih se sećati: svi znamo da je bilo nemirno vreme, da je u početku bilo mnogo nada, zatim je nastupilo nešto čudno i puno nemira, i tako traje do danas, i sam Bog zna (mislim da jedino tako može da se kaže) — čime će se sve završiti: hoćemo li mi isukati mač, ili će sve opet biti svedeno na nekakav kompromis, odloženo *ad calendas grecas*^[81]. Ali, bez obzira na to kako će biti, upravo sada hoću da dodam neke stvari, i da bolje objasnim neke reči iz mojih junskih razmišljanja o Carigradu, i o njegovoj sudbini. Ma šta bilo — opet mir, novi ustupci od strane Rusije — ali, ranije ili kasnije, Carigrad će biti naš — to je upravo ono što hoću još jednom da kažem, ali sada polazeći od jedne nove tačke gledišta.

Da, on bi trebalo da bude naš ne samo zbog one svoje znamenite luke, zaliva koji je »središte vasseljene«, koji je »pupak zemlje«, ne samo zato što je takav džin kakav je Rusija najzad shvatio neophodnost da bi trebalo da izađe iz zatvorene sobe u kojoj je već svojim rastom dodirnuo tavanicu i

oseća potrebu da izađe na širinu i da udahne slobodni vazduh mora i okeana. Hoću da istaknem jedan razlog koji je najvažniji — da naglasim zbog čega Konstantinopolj ne može da izmakne Rusiji. Razlog koji ističem ima prvenstvo nad drugim razlozima, jer, meni se čini da s te tačke gledišta još niko nije posmatrao stvar, ili su barem svi dosad smetali s uma to, a to je upravo ono što je najvažnije.

II

RUSKI NAROD JE SASVIM DORASTAO PRAVILNOM REŠAVANJU ISTOČNOG PITANJA SA SVOJE TAČKE GLEDIŠTA

Iako je to nezgodno reći, ali četvorovekovno tursko ugnjetavanje na Istoku je, s jedne strane, čak i koristilo tamošnjem hrišćanstvu i pravoslavlju — u negativnom smislu, razume se; ono je, međutim, pomoglo da se tamošnji narodi čvršće zbiju, da se sjedine upravo onako kako je u nas dvovekovno tatarsko ropstvo pomoglo da se u nas, u Rusiji, učvrsti crkva. Ugnjetavano i mučeno, hrišćansko stanovništvo Istoka našlo je u Hristu i u veri u Njega svoju jedinu utehu, a u crkvi jedini i poslednji ostatak svog nacionalnog individualiteta. To je bila poslednja i jedina nada, poslednji komad razbijenog broda, jer crkva je ipak okupljala stanovništvo kao nacionalnost, a vera u Hrista je bila prepreka da se neki delovi naroda ne pretvore i ne pretope u one koji su bili pobednici, da taj narod ne zaboravi svoje poreklo i svoju nekadašnju istoriju. Sve su to osećali i dobro shvatali ti ugnjeteni narodi, i još čvršće su se zbijali oko krsta. S druge strane, od samog pada Konstantinopolja, ceo ogromni hrišćanski Istok je odjednom i nehotice uperio svoj molećivi pogled na daleku Rusiju koja tek što je bila izašla iz svog tatarskog ropstva, on je u njoj naslutio svoju buduću moć i video svoj centar koji će moći da ga ujedini i spasi. Rusija je odmah i bez kolebanja

prihvatila zastavu Istoka, i postavila je dvoglavog carigradskog orla iznad svog drevnoga grba, i tako je prihvatila obavezu pred celim pravoslavljem: da štiti pravoslavlje i narode koji ispovedaju pravoslavlje od konačne propasti. U isto vreme je i ceo ruski narod potpuno prihvatio novu misiju Rusije i ruskog Cara u odnosu na buduću sudbinu celog istočnog sveta. Od tog doba je narod za svog cara izabrao omiljeno ime — i tako ga i danas naziva — »pravoslavni car«, »Car pravoslavlja«. Nazvavši tako svoga cara, narod je tim nazivom priznao i njegovu misiju — misiju čuvara, ujedinitelja, a kad bude odjeknula i reč Božja — i oslobodioca pravoslavlja i celokupnog hrišćanstva koje ispoveda pravoslavlje od muslimanskog varvarstva i zapadnjačke jeresi. Pre dva veka, a posebno od vremena Petra Velikoga, verovanja i nadanja naroda Istoka počela su da se ostvaruju u praksi: ruski mač je u više navrata već zablistao na Istoku u odbranu toga Istoka. Po sebi se razume da su i narodi Istoka videli u ruskog cara ne samo svoga oslobodioca, nego i svog budućeg cara. Ali, u toku ova dva veka pojavila se u njih evropska prosvećenost, došlo je do evropskog uticaja. Viši onaj prosvećeniji deo naroda, njegova inteligencija, kako u nas tako i na Istoku, malo pomalo je postajala ravnodušna prema ideji pravoslavlja, počela je čak da ga odriče da se u toj ideji nalazi mogućnost obnove i vaskrsenja novog, velikog života kako za sam Istok tako i za samu Rusiju. U Rusiji, na primer, ogromni obrazovani deo nije u toj ideji više video glavnu misiju Rusije, nije u njoj više video zavet budućnosti i životvornu snagu, naprotiv — sve su to počeli da nalaze u novim tendencijama. U crkvi su mnogi, po zapadnjačkom maniru, videli samo mrtvu formu, obred, nešto preživelo, a od kraja prošlog veka čak samo predrasude i licemerje: zaboravilo se na duh, na ideju, na životvornu silu. Pojavile su se ekonomske ideje zapadnjačkog tipa, nove političke doktrine, novi moral koji je išao za tim da ukine dotadašnji i da zauzme mesto iznad njega. Pojavila se, najzad, i nauka koja je donela neverovanje u nekadašnje ideje... U naroda na Istoku počela se, pored ostalog, buditi i nacionalna svest: odjednom se pojavila bojazan da će posle oslobođenja od turskog ropstva pasti pod vlast Rusije. Ali u prostom mnogomilionskom našem narodu i u njegovom caru, careva ideja o oslobođenju Istoka i crkve Hristove nije nikad ugasla. Pokret koji je zahvatio ceo ruski narod u toku prošlog leta pokazao je da narod nije ništa zaboravio od svojih drevnih nadanja i verovanja, on je do te mere zadivio čak veliki deo naše inteligencije da mnogi među intelektualcima nisu mogli da poveruju u razmere tog pokreta — oni su se o svemu tome izražavali sa skepsom i

podsmehom, oni su čak počeli da uveravaju sve i svakoga da su ceo taj pokret izmislili sumnjivi ljudi kojima je samo do toga da se dočepaju boljih mesta u društvu. Doista, ko bi mogao u naše vreme, među našom inteligencijom, osim malog dela te inteligencije koja se odvojila od opšteg hora, da dopusti mogućnost da je naš narod u stanju da *svesno* shvati svoju političku, socijalnu i moralnu misiju? Kako bi takvi mogli da dopuste mogućnost da ta gruba, neprosvećena masa, koja je do juče bila u ropstvu, koja se danas opija votkom — može da bude svesna, može da veruje u svoju misiju koja je služenje Hristu, u svoga cara — koji je čuvar vere Hristove i oslobodilac pravoslavlja. »Ništa zato što je ta masa uvek sebe nazivala hrišćanima (seljak u našem jeziku i hrišćanin su slične reči), međutim, ta masa pojma nema ni o religiji ni o Hristu, ona čak ni najobičnije molitve ne zna«. Tako obično govore o našem narodu. Ko govori tako?

Vi, možda, mislite da tako govori nemački pastor koji u nas osniva sekte »štundista«, putnik-namernik iz Evrope, dopisnik nekog političkog lista ili nekakav Jevrejin iz bogatijih krugova, od onih koji u Boga ne veruju i kojih u nas ima mnogo, vi možda mislite da tako govori Rus koji se odselio u inostranstvo i koji zamišlja Rusiju i naš narod kao pijanu ženu koja drži bocu u rukama? O, ne, tako misli najveći deo našeg ruskog, i to onog najboljeg, društva, i njemu i na pamet ne pada da naš narod, iako ne zna molitve, duboko u sebi čuva duh i istinu hrišćanstva, to je u njega jače nego u bilo kog drugog naroda, bez obzira na sve poruke kojih u njega ima. Uostalom, ateist ili onaj ruski Evropljanin koji je indiferentan prema veri, veru shvata samo tako — kao formalizam i licemerje. Oni i u narodu ne vide ništa što podseća na licemerje, i otuda i zaključuju da narod ništa ne zna u stvarima vere, narod se moli kad mu je to potrebno dasci, a u suštini je indiferentan, njegov duh je ubijen formalizmom. Oni uopšte ne primećuju u naroda hrišćanski duh zato što i sami ne znaju gde se taj duh nalazi, gde takav duh *diše*. No, taj naš »iskvareni« i neprosvećeni narod voli smirenog i *jurodivog*: u svim svojim predanjima i legendama, on je sačuvao veru da će slabi i poniženi, koji su bili gonjeni i koji su trpeli Hrista radi, biti uzdignuti iznad onih koji su znani i bogati kad nastupi Sud i kad se bude ispunila volja Božja.

Naš narod voli da priča o slavnom i velikom životu svog velikog neporočnoga i krotkog hrišćanskog viteza Ilje Muromeca, viteza koji je činio podvige pravde radi, koji je štitio siromašne i slabe, viteza koji je krotak, koji se ne oholi, i koji je veran i srcem čist. I zar naš narod, koji ima i koji poštuje takvoga viteza — zar taj narod da ne veruje u pobedu naroda i svoje,

sada ponižene, braće na Istoku? Naš narod poštuje uspomenu svojih velikih i krotkih inoka i podvižnika, on voli da priča žitija velikih hrišćanskih mučenika svojoj deci. Ta predanja on zna, on ih je proučio, ja sam sve to prvi put čuo u narodu, sve se to priča s poštovanjem i pijetetom, sve je to meni ostalo u srcu odatle. Osim toga, narod svake godine daje iz svoje sredine velike pokajnike, kao Vlasa, oni polaze s ganućem, razdelivši svoje imanje, putem velikog podviga u ime pravde, truda i večnog zaveta siromaštva... Uostalom, o ruskom narodu ćemo kasnije govoriti, uspeće jednom i on da ga barem bolje shvate — da počnu da ga uzimaju u obzir. Shvatiće jednom da i on nešto znači. Shvatiće, najzad, i tu činjenicu da se nikad u svim važnim momentima ruske istorije nije moglo bez naroda, shvatiće da je Rusija *narodna*, da Rusija nije Austrija, shvatiće da je u svim značajnijim momentima ruske istorije odlučivao narodni duh, car tog naroda u tesnom jedinstvu s tim narodom. Ovu izvanredno važnu istorijsku činjenicu naša inteligencija obično zaobilazi, ona se nje seti tek iznenada, u momentu kad se oglasi neki odsudni istorijski trenutak. Ali, ja sam se udaljio — hteo sam da govorim o Konstantinopolju...

III

MISLI KOJE POTPUNO ODGOVARAJU OVOM TRENUTKU

Crkva na Istoku, njeni velikodostojnici i vaseljenski patrijarh su, u toku ova četiri veka koliko je njihova crkva bila porobljena, živeli, i među sobom i s Rusijom, u miru — to jest, što se tiče verskih problema: većih razdora, jeresi, *raskola* nije bilo, mislilo se na nešto drugo. Ali, evo, u ovom veku, naročito poslednjih dvadeset godina, posle velikog rata na Istoku, kao da se oseća zadah truljenja nekog leša koji se raspada: osećanje bliske smrti i raspadanja »bolesnog čoveka« i propasti njegova carstva je postalo neka vrsta glavnog, nasušnog osećanja. O, razume se, od svega toga može da ih

oslobodi opet jedino i samo Rusija, koja i sada, u ovo vreme kad se mnogo razgovara o narodima Istoka, u razgovorima zastupa te narode pred Evropom, dok bi svi drugi — one prosvećene države Evrope, naročito — najviše od svega voleli da tih ugnjetenih naroda na Istoku uopšte i ne bude, da ih uopšte i nema na svetu. No, avaj — bezmalo se sva inteligencija te istočnjačke *raje*, iako pokatkad doziva Rusiju u pomoć, boji te Rusije možda isto onoliko koliko i Turaka: »Da, Rusija će nas osloboditi od Turaka, ali ona će nas potom progutati, isto onako kao što nas je gutao »bolesnik«, ona neće dozvoliti da se naše nacije razvijaju« — to je njihova stalna pomisao, ona truje sve njihove nade! Osim toga, u njih se sada sve više raspaljuju međusobna nacionalna trvenja, sve je to počelo u samom onom trenutku kad ih je obasjao prvi zrak prosvećenosti. Onaj nedavni grčko-bugarski crkveni spor bio je, u stvari, nacionalni sukob u obliku crkvenog spora, i to je, što se tiče budućnosti, neka vrsta znamenja. Vaseljenski patrijarh je, takoreći neposlušnost Bugara i isključujući Bugare i njihovog samovoljno izabranog egzarha iz crkve, stavio na znanje da se u verskim stvarima ne može »novom i pogubnom principu nacionalnosti« žrtvovati ustav Crkve i kanonska poslušnost. Ali, i sam on je, pošto je Grk, isključujući Bugare, nesumnjivo služio tom istom principu nacionalnosti, samo u korist Grka — a na štetu Slovena. Jednom reči, može se pouzdano tvrditi da će u trenutku kad »bolesnik na Bosforu« bude ispustio dušu, u njih početi međusobne raspre i sukobi koji će, prema prilici, imati karakter crkvenih sukoba, i sve će to, nema sumnje, naneti velike štete i samoj Rusiji, naneće joj velike štete čak i u slučaju kad bi ona bila po strani, ili kad bi silom bila dovedena da bude po strani od svakog mešanja u vezi s rešavanjem istočnog pitanja. Pa i više od toga, ti sukobi će imati mnogo veći odjek u Rusiji ako se ona bude povukla, ako se bude odrekla svoje aktivne i odlučujuće uloge u vezi s rešenjem sudbine Istoka. A evo, u nas odjednom počeli da viču — ne samo u Evropi, nego i u nas to čine neke mudre političke glave — da bi u slučaju da Turska nestane kao država, Konstantinopolj trebalo da postane neka vrsta slobodnog grada s »međunarodnim« statusom, slobodan grad koji nikome ne pripada, kako ne bi bilo sporova oko njega. Nešto pogrešnije kao ideja se nije moglo smisliti.

I prvo, baš zato što je to tako značajna tačka Zemljine kugle, niko neće dozvoliti da to bude međunarodni, znači ničiji, grad, obavezno će se i odmah pojaviti, na primer, Englezi sa svojom flotom, koji će se predstaviti kao prijatelji koji žele da zaštite upravo taj »međunarodni status«, a u stvari s

namerom da ovladaju Konstantinopoljem u svoju korist. A tamo gde oni zasednu, otuda ih je teško oterati, to je uporan narod. Pa i više od toga — carigradski Grci, Sloveni i muslimani će ih i sami pozvati, prihvaćće ih oberučke, i neće ih puštati, a razlog je — ta ista Rusija: »Zaštitiće nas« — reći će oni — »od Rusije, naše osloboditeljke«. I samo da oni ne vide i ne znaju šta su za njih Englezi, uopšte cela Evropa!? O, znaju oni i *sada*, bolje nego iko drugi, da je Englezima (kao i svima u Evropi, sem Rusije) tako malo stalo do njihove sreće, do sreće cele hrišćanske *raje*. Ta raja odlično zna da kad bi se mogli nekako ponoviti oni letošnji masakri nad Bugarima (a to je, izgleda, sasvim moguće), kada bi se sve to moglo nekako neprimetno ponoviti, ispod žita, onda bi u Evropi Englezi bili među prvima koji bi poželeli da se sve to desetostruko ponovi — i to ne zbog krvožednosti, ne, nikako: tamo su ljudi humani, prosveteni — nego zato što bi takvi masakri, ponovljeni nekih deset puta, konačno istrebili svu raju, istrebili bi je do te mere da više ne bi bilo nikoga ko bi u Evropi dizao ustanke protiv Turaka — a u tome je i suština: ostali bi samo dragi Turci, turske akcije bi skočile na evropskim berzama, a Rusija bi se »sa svojim častoljubljem i svojim osvajačkim planovima« morala povući dublje u svoja prostranstva, pošto ne bi više imala koga da štiti. *Raja* sasvim dobro zna da su osećanja jedino čemu se može nadati od Evrope. Ali, sasvim drugo bi se nešto dogodilo na svetu, i to u trenutku, kad bi na neki način, ili sam od sebe ili od ruskog mača, izdahnuo »bolesnik na Bosforu«. Evropa bi tog časa počela da plamti ljubavlju prema razbuđenim narodima, nežnom ljubavlju, ona bi odmah krenula da ih »spasava od Rusije«. Valja imati na umu da će ideju o »međunarodnom statusu« Konstantinopolja Evropa prva prihvatiti kao princip novih odnosa u tom području. Evropa će shvatiti da će se nad lešom »bolesnika s Bosfora« u mnogih oslobođenih naroda probuditi žeđ za sukobima, svađama i suparništvom, a to je ono što njoj ide naruku: to će biti izgovor da se umeša i da te narode okrene protiv Rusije, razume se, neće dozvoliti tim narodima da se sukobljavaju oko nasleđa koje je ostalo posle smrti »bolesnika«. I neće biti takve klevete koju Evropa neće uputiti nama u vezi s tim. »Upravo zbog Rusa, mi vama i nismo hteli da pomažemo protiv Turaka« — reći će tada Englezi istočnim narodima. No, avaj — narodi Istoka i sada odlično znaju »da Engleska uopšte neće učestvovati u borbi za njihovo oslobođenje, ona se s tim nikad neće saglasiti, čak ni onda kad bi nešto slično bilo neophodno, jer ona mrzi sve te hrišćane zbog njihove duhovne veze s Rusijom. Engleska bi želela da hrišćani s Istoka nas mrze

istom onom snagom mržnje koju ona gaji prema nama Rusima...« (*Moskovske sl. novine*, broj 63). Evo to je ono što znaju i što dobro imaju na umu ti narodi, to je ono što oni sada stavljaju na budući račun Rusije. A mi mislimo, pak, da nas oni obožavaju! U tom gradu s međunarodnim statusom, pored Engleza — pokrovitelja, ipak će gospodariti Grci — iskonski gospodari ovog grada. Valja imati na umu da Grci gledaju na Slovene s većim prezrenjem nego što čine Nemci. I pošto će Sloveni biti strah za Grke, prezrenje će biti zamenjeno surovošću. Oni, naravno neće moći da objavljuju rat jedni drugima i da ratuju međusobno, jer im to neće, prirodno, dozvoliti pokrovitelji, barem ne u ozbiljnijem obliku. I tako, pošto neće biti mogući otvoreni sukobi, pojaviće se raspre svake druge vrste, i one će najčešće imati karakter međucrkvjenih sporova. Sve će počinjati od toga, to je ono što je pod rukom — i, to je ono na šta sam želeo da ukažem.

Sve ovo tako govorim zato što je program već određen: Bugari i Konstantinopolj. To je tačka na kojoj su i Grci jaki, i njima je to jasno. Ali, za Istok, pa i za samu Rusiju, nema u budućnosti ničega strašnijeg od tih crkvenih sporova kakav je bio ovaj i kakav je mogućan ponovo, samo ako se Rusija makar na trenutak povuče iz svoje uloge pokrovitelja koji vodi strogi nadzor nad tamošnjim narodima. Iako je sve to još stvar budućnosti, iako su sve to samo nagađanja, bilo bi neoprostivo ako bi gubila iz vida i sama ta nagađanja. Doista, valja li i mi da želimo produženje turske vlasti i svako zdravlje tom »bolesniku«? Je li moguće da bi i mi trebalo dotle da idemo? Zar nije jasno da, čim bolesnik bude umro, i čim se Rusija bude povukla iz svoje odlučujuće i bitne uloge koju igra u vezi sa sudbinom naroda Istoka, čim ona bude načinila takav ustupak Evropi — da je sasvim verovatno da će na Balkanskom poluostrvu doći do slabljenja crkvenog jedinstva koje je stvarano vekovima, pa ne samo tamo — nego i dalje na Istoku. Može se čak i ovako reći: bilo tih raspri ili ne bilo, no čim bude umro »bolesnik«, vrlo je verovatno da cela stvar *u svakom slučaju* neće proći bez velikog crkvenog sabora koji bi morao da potvrdi novo stanje u obnovljenoj crkvi. Zašto to ne bismo unapred predvideli? U vreme četvorovekovnog gonjenja i ugnjetavanja, starešine Istočne crkve su uvek slušale savete Rusije; ali, kad se oni sutra budu oslobodili turskog jarma, i kad im se Evropa bude sutra nametnula kao pokrovitelj — oni će se naći u sasvim drugačijim odnosima s Rusijom. Čim bi Rusija u takvom slučaju stala na stranu Slovena, starešine Istočne crkve, a to su uglavnom Grci, mogle bi da izjave kako im ruski saveti uopšte više nisu potrebni. Oni će požuriti da kažu da su četiri veka upravo u

tom smislu upućivali Rusiji svoje molećive poglede. A položaj Rusije će biti gotovo nemogućan. Ti isti Bugari će odmah povikati da se u Konstantinopolju ustoličio novi Istočni papa, i ko zna — možda će oni biti i u pravu. Konstantinopolj s međunarodnim statusom može stvarno, za izvesno vreme, da posluži kao prestonica novome papi. I tada će Rusija, ako bude stala na stranu Grka, izgubiti Slovene, a ako bude stala na stranu Slovena, u tim budućim i sasvim verovatnim njihovim međusobnim trzavicama, upleće se u krajnje neprijatne i ozbiljne sukobe crkvenog karaktera. Razume se, sve se to može izbeći samo »blagovremenim« pokazivanjem ruske odlučnosti u vezi s istočnim pitanjem i neumornom doslednošću vekovnim zavetima naše drevne ruske politike. Nikakvoj Evropi mi ne bi trebalo da činimo nikakve ustupke, i ni pod kakvim izgovorom, jer je ova stvar za nas pitanje života ili smrti. Konstantinopolj bi, ranije ili kasnije, trebalo da bude naš, pa makar to bilo samo zbog izbegavanja teških i neprijatnih crkvenih raspri koje su tako lako moguće među mladim narodima na Istoku koji još nisu stekli neko veće iskustvo — a primer za to smo imali u sukobu između Bugara i vasiljenskog patrijarha, sukobu koji se veoma loše završio. Kad mi budemo zagospodarili Konstantinopoljem, više ništa slično neće moći da se dogodi. Narodi Zapada, koji ljubomorno prate svaki korak koji Rusija čini, još ne znaju, niti mogu da naslute u ovom trenutku, kakve su sve kombinacije moguće u budućnosti, kombinacije o kojima se danas samo mašta, ali koje su sasvim moguće. Kad bi oni sada i saznali za njih, ne bi mogli da ih razumeju, niti bi im pridavali mnogo važnosti. Ali, oni će to dobro shvatiti, i daće tome važnosti kasnije, kad za sve bude sasvim kasno. Ruski narod, koji na istočno pitanje gleda kao na pitanje oslobođenja celog pravoslavnog hrišćanstva i ujedinjenja crkava, biće potresen ako bude doživeo nove sukobe i razdore, to će ga duboko uznemiriti, to će odjeknuti u njemu, i sve će se to odraziti na ishod cele stvari, posebno ako se svi ti razdori, na kraju krajeva, budu manifestovali kao prvenstveno crkveni razdori. Evo, to je jedan razlog zbog čega mi ne možemo da smanjujemo stepen našeg prisustva u svemu onome što je vezano za taj veliki problem. Nije samo ta divna luka, taj put preko mora i okeana koji se otvara, ono što Rusiju tako čvrsto vezuje s rešenjima u vezi s ovim kobnim problemom, nije to čak ni ujedinjenje i preporod samih Slovena... Naš je problem dublji, neizmerno dublji. Mi — Rusija, mi smo stvarno potreba i neminovnost za celo istočno hrišćanstvo, mi smo potrebni budućnosti pravoslavlja i njegova jedinstva na Zemlji. Tako su to oduvek shvatili naš narod i njegovi carevi... Jednom reči, to strašno istočno pitanje

— to je bezmalo cela naša sudbina u budućnosti. Ono obuhvata sve naše buduće zadatke i, što je još važnije, ono je naš jedinstveni izlaz na širinu istorijskog puta. U tom pitanju je i naš budući konačni sukob s Evropom, i naše buduće jedinstvo s njom, ali prema novim, mogućnim i plodotvornijim principima. O, kada bi sad Evropa mogla da shvati životni značaj koji za nas ima rešenje tog problema! Rečju, ma kako se završili ovi sadašnji, možda i neophodni, diplomatski susreti i razgovori u Evropi, *ranije ili kasnije, Konstantinopolj mora biti naš*, pa makar to bilo tek u narednom veku! Mi, Rusi, stalno i neumorno bi trebalo da držimo to pred očima. Evo, to je ono što sam želeo da izjavim sada, posebno u ovom sadašnjem evropskom momentu...

GLAVA DRUGA

I

»JEVREJSKO PITANJE«

O, nemojte pomisliti da doista imam namere da pokrećem »jevrejsko pitanje«! Ja sam ovakav naslov napisao šaleći se. Pokretati pitanja takvih razmera kakva su položaj Jevreja u Rusiji i položaj Rusije, koja među svojim sinovima broji i tri miliona Jevreja — za tako nešto nemam snage. Takva pitanja prevazilaze moje snage. Ali, ipak imam neko svoje gledište i, evo, neki Jevreji su počeli da se zanimaju za to moje gledište. Od pre izvesnog vremena, ja sam počeo da dobijam pisma od njih, i oni mi ozbiljno i sa strašću prebacuju to što ih napadam, kažu da »ja mrzim Jevrejina« ne zbog njegovih poroka, ne »kao eksploatatora« nego onako, da ja njih mrzim kao pleme, to jest baš tako što je »Juda« — vele oni — »Hrista prodao«. To pišu »obrazovani« Jevreji, to jest takvi koji (ja sam to primetio, ali svoje zapažanje ne uopštavam, unapred se ograđujem od nečega sličnog) se uvek na neki način potrudu da vam stave na znanje kako su oni baš zbog svog obrazovanja davno raskrstili s predrasudama svoje nacije, kako su davno prestali da ispunjavaju religiozne obrede svoje vere kojih se još drže oni Jevreji sitnijeg ranga, koji su daleko od svakog obrazovanja, to pišu oni koji — kako vele — više ni u Boga ne veruju. Primetiću, onako kao u zagradi i uzgred, da ta gospoda »obrazovani Jevreji«, koji toliko drže do svoje nacije, silno greše što odbacuju i zaboravljaju svoga četrdesetvekovnoga boga Jehovu. To nije pogrešno samo zbog tog uzvišenog nacionalnog osećanja,

postoje i drugi veoma značajni razlozi zbog kojih ne bi trebalo tako postupati. I čudno je to: Jevrejin bez Boga je nešto nezamislivo — teško je sebi predstaviti tako nešto: Jevrejina bez Boga. Ali, to je tema veoma obimna, i mi ćemo se zasad okaniti takve teme. Od svega me najviše čudi ovo: kako sam to ja postao neprijatelj Jevreja kao naroda, nacije? Sama ta gospoda meni delimice dozvoljavaju da osuđujem Jevrejina kao eksploatatora i čoveka s izvesnim porocima, ali — i to na rečima: doista, teško je naći nešto pedantnije, nešto što više pogađa nego što je obrazovani Jevrejin! Pa ipak, kad sam ja, i na koji način, pokazao mržnju prema Jevrejima kao narodu? U mom srcu takve mržnje nije bilo, i to znaju svi Jevreji koji me poznaju i koji su sa mnom bili u doticaju bilo kad, i zbog toga ja odmah — sada, pre bilo kakvog drugog razgovora, odbacujem takvu optužbu jednom zauvek, i ne želim da se tako nešto uopšte ubuduće pominje. Možda mi takvu »mržnju« pripisuju zato što ponekad Jevrejina nazivam »žid«, *Judej*. Ali, prvo, koliko ja znam, to nije posebno uvredljivo, a drugo, koliko se sećam, upotrebljavao sam reč »Judej« samo kao reč koja označava izvesnu ideju: »Judej, judaizam, judejsko carstvo — i slično«. Tako se označava određeni pojam, tendencija, jedna karakteristika veka. Može se sporiti o toj ideji, može čovek s njom da se ne složi, ali ne bi se trebalo vredati zbog reči. Navešću jedno mesto iz pisma veoma obrazovanog Jevrejina koji mi je uputio dugačko i divno pismo u svakom pogledu, pismo koje me veoma zainteresovalo. To je veoma karakteristična optužba koja se meni upućuje zbog mržnje prema Jevrejima kao naciji. Po sebi se razume da ću ime g-na N. N. koji mi je uputio pismo zadržati u najvećoj tajnosti.

»... ali, nameran sam da dodirnem i jedno pitanje koje ja nikako ne mogu sebi da razjasnim. To je vaša mržnja prema »Židu« koja izbija gotovo iz svakog broja vašeg *Dnevnika*.

Ja bih želeo da znam zbog čega se vi bunite protiv Žida a ne protiv eksploatatora uopšte; ja, mnogo više nego vi, ne trpim predrasude moje nacije — mnogo sam propatio od ljudi moje nacije i njenih predrasuda — no nikako ne bih mogao da se složim s tim da se u krvi moje nacije nalazi nesvesna žeđ za eksploatacijom.

Kako je to moguće da vi ne možete da se uzdignete do osnovnog zakona koji važi za svaku socijalnu zajednicu, prema kojem *svi* građani, bez izuzetka, ako samo ispunjavaju obaveze koje su neophodne za život i opstanak države, moraju da uživaju *sva* prava, da imaju jednake koristi od

takve zajednice, kao što za sve građane koji nanose štete zajednici moraju da postoje iste mere kažnjavanja koje se jednako moraju primenjivati prema svima...? Zbog čega su svi Jevreji ograničeni u svojim pravima, i zbog čega za njih moraju da postoje specijalni kazneni zakoni? Zbog čega je eksploatacija koju vrše stranci (jer, Jevreji su ipak ruski podanici): Nemaca, Engleza, Grka, kojih u Rusiji ima sila jedna — bolja od jevrejske eksploatacije? Zbog čega je ruski pravoslavni kulak, gulikoža, birtaš, krvopija kakvi su se namnožili po *celoj* Rusiji koliko hoćete, bolji od sličnih Jevreja koji ipak operišu u ograničenom krugu? Zbog čega je ovaj bolji od onoga...?»

(Ovde uvaženi dopisnik upoređuje nekoliko poznatih ruskih kulaka s jevrejskim kulacima i, vidi se, Rus nimalo ne zaostaje. Ali, šta se time dokazuje? Ta mi se ne hvališemo našim kulacima, ne ističemo ih za primer koji valja slediti, naprotiv, mi se potpuno slažemo da su i jedni i drugi nešto loše). »Mogao bih vam postaviti na hiljadu ovakvih pitanja«.

No, vi, govoreći o »Judeju«, uključujete u taj pojam svu onu užasno bednu tromilionsku masu jevrejskog stanovništva Rusije, od koje barem dva miliona i devet stotina hiljada ljudi vodi očajničku borbu za opstanak, koja je u moralnom smislu plemenitija od slične borbe koju vode ne samo drugi narodi nego i sam ruski narod kojeg ste vi obogotvorili. Pod tim pojmom vi podrazumevate i onaj, poštovanja dostojni, broj Jevreja koji su stekli najviše obrazovanje, i koji su se istakli na mnogim poljima državnog života; uzmite samo...«

(Ovde opet sledi nekoliko imena koja ja, sem imena Goldštajnovih, nemam prava da navodim, jer mnogima bi među njima bilo neugodno da pročitaju kako vode poreklo od Jevreja).

»Goldštajnovi su (jedan je herojski pao u Srbiji, boreći se za ideju slovenstva) radili u korist društva i čovečanstva. Vaša mržnja prema »Judejima« ide čak do Dizraelija... koji, verovatno, i sam ne zna da su njegovi nekadašnji preci bili španski Jevreji i koji, naravno, ne rukovodi engleskom konzervativnom politikom polazeći od »židovske« tačke gledišta (?).

Ne, na žalost, vi ne poznajete ni jevrejski *narod* ni njegov duh, ni njegov način života, niti, najzad — ni njegovu četrdesetvekovnu istoriju. Na žalost, zato što vi, čovek iskren i u svakom slučaju pošten, nanosite i nesvesno štetu ogromnoj masi bednog stanovništva — moćni »Judeji« koji primaju moćnike

ovoga sveta u svojim salonima neće se, naravno, uplašiti ni štampe ni, čak, onog nemoćnog gneva eksploatisanih. No, dosta o tome! Teško da ću vas ubediti, ali želeo bih da vi nekako možete mene da ubedite«.

Eto, to je taj odlomak iz pisma. Pre nego što budem nešto odgovorio (jer ne želim da prihvatim ovako tešku optužbu) — obratiću pažnju na jarost napada i na stepen uvredljivosti. Pozitivno mogu da tvrdim da u toku cele godine izlaženja u mene u *Dnevniku* nije objavljen tekst takvih razmera protiv »Judeja« koji bi mogao da bude povod ovakvim napadima. Drugo, lako se može primetiti da je uvaženi dopisnik, pominjući u svojim napisima i ruski narod, postupio prema tom bednom narodu — nije odoleo — nekako oholo i s visine. Istina, u Rusiji ni sami Rusi nisu ostavili ni jedno mesto koje nisu popljuvali (to je Ščedrinov izraz), pa se utoliko pre nešto slično može lakše »oprostiti« Jevrejину. U svakom slučaju, ovakav bes jasno kazuje kako Jevreji gledaju na Ruse. Ovo je pisao čovek stvarno obrazovan i talentovan (samo, ne mislim da je on bez predrasuda), ali šta čovek da očekuje, posle ovoga, od neobrazovanog Jevrejina kakvih ima tako mnogo — kakva raspoloženja od njega da očekujemo? Govoreći ovo, ja ne optužujem: sve je ovo prirodno! Samo hoću da kažem da motivi naših nesuglasica s Jevrejima nisu samo na strani ruskog naroda, ima tu ceo splet motiva i na jednoj i na drugoj strani, i zasad je neizvesno na kojoj ih je strani više. Ukazavši na ovo, ja ću još reći nekoliko reči u svoju odbranu, i uopšte u tom smislu kako gledam na tu stvar. Iako za takve probleme, ponavljam, nemam dovoljno snage, ipak — ponešto i ja imam da kažem o tome.

II

PRO I CONTRA

Slažem se, veoma je teško upoznati četrdesetvekovnu istoriju takvog naroda kao što su Jevreji, ali prvo — sigurno znam da na svetu nema ni jednog drugog naroda koji se toliko žali na svoju sudbinu, koji uvek toliko

jadikuje, svakog trenutka i u svakoj reči, zbog svoje poniženosti, patnje i mučeništva. Pomislio bi čovek da u Evropi, ne vladaju oni, da ne drže u rukama berze pa, prema tome, i unutrašnju politiku, moral države. Plemeniti Goldštajn je umro za slovensku stvar — slažemo se. Pa ipak, da nije bila tako snažna ta jevrejska ideja u svetu, moda bi i samo slovensko pitanje (od prošle godine) bilo već rešeno u korist Slovena, a ne ovako — u korist Turaka. Ja sam spreman da poverujem da je i lord Biskonfild zaboravio nekadašnje poreklo koje vodi od španskih Jevreja (ali, razume se, — on nije zaboravio) ali da on poslednjih godina vodi »englesku konzervativnu politiku« *delimice* polazeći od »židovske« tačke gledišta, u tako nešto, prema mom mišljenju, ne može da bude nikakve sumnje. To »delimice« barem se mora priznati.

Ali, neka je sve ovo samo verbalizam, ležerni ton i prazne reči s moje strane. Pa ipak, ne mogu sasvim da poverujem u ta jadikovanja Jevreja da su oni do te mere zgaženi, pritisnuti i poniženi. Prema mom mišljenju, ruski muzik, uopšte običan čovek u Rusiji, podnosi mnogo veće nedaće nego što ih podnosi Jevrejin. Moj saradnik piše u jednom drugom pismu koje mi je uputio:

»Pre svega, *neophodno je* da im se daju sva prava (Jevrejima), sva građanska prava (pomislite samo — sve dosad oni su lišeni osnovnog prava, a to je da mogu slobodno da biraju mesto svog boravka, iz čega proističu mnoge nevolje koje pogađaju svu masu Jevreja) kakva imaju svi drugi članovi i predstavnici tuđih nacionalnosti u Rusiji, i da se tek posle toga od njih zahteva da ispunjavaju svoje obaveze prema državi i njenim rođenim podanicima, Rusima«.

Ali, pomislite i vi, g-ne dopisniče, vi koji i sami priznajete u tom pismu, samo na sledećoj stranici, da »ništa manje ne žalite i ne volite masu ruskih trudbenika od jevrejske mase« (što je, kao priznanje od jednog Jevrejina, dosta) — pomislite samo na to da je Jevrejin »trpeo zbog toga, u to vreme, što nije mogao da bira slobodno mesto svoga stanovanja«, ali, u isto vreme je dvadeset i tri miliona »ruskih trudbenika« živelo u kmetskom ropstvu, a to je — pomislite samo — ipak nešto mnogo teže nego slobodni izbor »mesta boravka«! I šta — jesu li ih tada Jevreji žalili? Ne mislim da jesu — i na jugu i na zapadu Rusije na to će vam dati odgovarajući odgovor. Ne, i tada su oni isto ovako vikali o svojim pravima, o pravima koja nije imao i sam ruski narod, vikali su i jadikovali da su odbačeni, da su mučenici, govorili su —

dajte nam veća prava, pa onda »zahtevajte od nas ispunjavanje obaveza prema državi i podanicima koji su tu rođeni«. Ali, evo, došao je Oslobodilac i oslobodio je svoj narod, i šta se desilo — ko se prvi bacio na taj narod kao na žrtvu, ko je počeo da se koristi njegovim porocima, ko je taj narod prvi smotao u večne mreže zlata i profita, ko se odmah našao tamo gde su dotad bili spahije koje su, istina, eksploatisale narod, ali koje su se trudile da ga ne unište sasvim, spahije su čuvale svoje seljake jer im je bilo stalo do radne snage — a Jevrejin se nije mnogo brinuo za tu radnu snagu, on je uzimao svoje i odlazio! Ja znam da će Jevreji, kad ovo budu pročitali, povikati kako to nije istina, kako je to kleveta, kako ja lažem, kako ja svim tim glupostima verujem zato što ne poznajem »četrdeset vekova istorije«, tih čistih anđela koji su neuporedivo »moralno čistiji ne samo od druge nacionalnosti, nego i od samog ruskog naroda koji sam ja obogotvorio« (prema rečima moga dopisnika — o čemu sam napred govorio). Ali neka, neka su oni moralno čistiji od svih drugih naroda na svetu, pa, razume se, i od samog ruskog naroda; međutim, evo, upravo sam pročitao u martovskoj svesci *Vesnika Evrope* da su Jevreji u Americi, u njenim južnim državama, već masovno nagrnuli na mnogomilionske mase oslobođenih Crnaca i da su ih već dograbili u svoje ruke, kako samo oni znaju, da su ih opseli svojom večnom »zlatnom trgovinom«, koristeći pri tom odsustvo iskustva i poroke kojih ima u tih eksploatisanih plemena. Imajte na umu, ja sam se, pročitavši sve ovo, setio kako mi je, još pre pet godina, padalo na pamet da Crnci koje su oslobodili od vlasti robovlasnika neće moći da se održe upravo i zato što će na njih, kao na bespomoćne žrtve, odmah navaliti Jevreji kojih ima mnogo u svetu. Ja sam tada o tome pomišljao, i uveravam vas da mi je u to vreme često padala na pamet ista pomisao: »Zbog čega se ništa ne čuje o tamošnjim Jevrejima, zbog čega novine ništa ne javljaju, ta ti Crnci su za Jevreje pravo blago, je li moguće da će oni to ispustiti?« I, evo, dočekao sam, novine pišu, i ja sam to pročitao. A pre nekih desetak dana, pročitao sam u *Novom vremenu* (broj 371) dopis iz Kovna, nešto izuzetno karakteristično: »Javljaju — tamo su Jevreji tako navalili na mesno litvansko stanovništvo da ga umalo nisu uništili votkom, tek su *ksendzi* — njihovi sveštenici uspeli da spasu narod preteći mu mukama u paklu i organizujući trezvenjačka društva«. Prosvećeni dopisnik, istina, silno crveni zbog svojih sunarodnika koji još veruju u paklene muke o kojima mu govore *ksendzi*, ali on javlja i to da su se posle *ksendza* oglasili i tamošnji prosvećeniji ekonomisti koji su počeli da organizuju seljačke banke u nameri da izbave seljaka od Jevrejina-zelenaša,

kao i seljačke pijace na kojima bi »bedna masa trudbenika« mogla da kupi robu za svakodnevnu potrošnju po stvarnim cenama, a ne po cenama koje nameću Jevreji. Evo, ja sam sve to čitao, i znam da će uglas povikati kako to ništa ne dokazuje, kako je sve samo zato što su Jevreji i sami ugnjeteni, što su i sami bedni, i kako je to samo »borba za opstanak«, i kako sve to ne može da shvati jedino budala — kad bi Jevreji, povikaće, bili bogatiji, oni bi odmah pokazali svoje najhumanije strane, i to tako da bi time zadivili ceo svet. No, naravno, svi ti Crnci i Litvanci su još bedniji od Jevreja koji ih cede (ta pročitajte samo taj napis), i oni se gnušaju takve trgovine na kakvu je Jevrejin tako lakom — a drugo, nije teško biti human kad si bogat i sit i, eto, u pitanju je »borba za opstanak«, i ne prilazi mi blizu. Prema mom mišljenju, to nije baš neka anđeoska osobina. A treće — ja ova dva navoda iz *Vesnika Evrope* i *Novog vremena* ne ističem kao nekakve činjenice koje imaju odlučujući značaj, koje su od kapitalne vrednosti. Ako bi se pisala istorija tog svetskog plemena, moglo bi se naći na hiljade takvih, i još krupnijih, činjenica i, prema tome, ove dve činjenice ne doprinose nešto posebno svemu tome, no — u svemu tome je posebno zanimljivo ovo: zanimljivo je, naime, da ako vam je u razgovoru ili, prosto tako, u vašim nekakvim razmišljanjima — potrebno neko obaveštenje o Jevrejima i njihovim poslovima — onda nemojte uopšte ići u biblioteke, nemojte kopati po starim knjižurinama ili vašim zabeležkama, i nemojte se mnogo naprezati — možete odmah, ne dižući se s mesta, u novinama koje vam prve padnu pod ruku, na drugoj ili trećoj stranici obavezno naći nešto o Jevrejima, baš ono što vas možda najviše interesuje, što je najkarakterističnije, i uvek zapravo sve jedno i isto — sve sami njihovi podvizi! I, složićete se sa mnom, to nešto znači, to nešto dokazuje, i to o nečemu govori, bez obzira na to što smo, može biti, potpune neznalice što se tiče četrdesetvekovne istorije toga plemena. Razume se, meni će odgovoriti da su svi obuzeti mržnjom, i da svi lažu. Naravno, može biti i tako da, naime, svi do jednoga lažu, ali u tom slučaju nameće se drugo pitanje: ako svi do jednoga lažu, i ako su svi obuzeti mržnjom, morala je i ta mržnja zbog nečega nastati, »ta nešto mora da znači ta reč *svi!*« — kako je nekad uzvikivao Bjelinski.

»Slobodni izbor mesta boravka!« Ali, zar je Rus, rođen tu, slobodan u izboru svog mesta boravka? Zar se ne sreću i danas ograničenja u izboru mesta boravka, koja svoje poreklo vode iz vremena seljačkog ropstva, ograničenja koja pogađaju običnog ruskog čoveka na koja odavno već ukazuje vlada? A što se tiče Jevreja, očito je svima da su njihova prava

slobodnog izbora mesta boravka sve veća i veća u toku ovih poslednjih dvadeset godina. Barem njih sada u Rusiji ima i u takvim mestima u kakvim se ranije nisu mogli videti. Ali, Jevreji ne prestaju da jadikuju zbog mržnje i ugnjetavanja. Neka ja i nisam mnogo siguran u poznavanju jevrejskog načina života, ali jedno sigurno znam, i u vezi s tim spreman sam da se sporim sa svakim: nema u našeg običnog naroda smišljene, apriorne i neke tupe religiozne mržnje prema Jevrejima, onakve, na primer, u stilu: »Juda je« — vele — »i Hrista prodao«. Ako se nešto slično i čuje ponekad od dece ili od pijanaca, narod naš gleda na Jevrejina bez ikakve unapred smišljene mržnje. Ja sam to posmatrao pedeset godina. Imao sam prilike da živim s narodom, s masom narodnom u kasarnama, da spavam na istim daskama. Tamo je bilo nekoliko Jevreja — i niko ih nije *prezirao*, niko ih nije terao iz društva, niko ih nije progonio. Kada su oni molili (a Jevreji se mole glasno, i oblače posebnu odeću u vreme molitve), niko nije u tome video ništa čudno, niko ih nije vređao niti im se ko smejao, što bi se, uostalom, moglo očekivati od takvog, prema vašem mišljenju, grubog sveta kakav je ruski narod, naprotiv — svi su, gledajući na njih, obično govorili: »Takva im je vera, tako se oni mole« — i svi su prolazili mirno kraj njih sa, reklo bi se, razumevanjem i odobravanjem. I šta — upravo su se ti Jevreji tuđili od Rusa, nisu hteli da jedu zajedno s njima, gledali su na njih s visine (i to gde? — u tavnici!) i, uopšte, ti su se gadili i gnušali Rusa i »rođenog tu« ruskog naroda. Takva je situacija i u vojničkim kasarnama, i svuda u Rusiji: zainteresujte se, pitajte samo da li u kasarnama vređaju Jevrejina zato što je Jevrejin, što je »Židov«, zbog njegovih običaja i njegove vere? Nigde ga niko ne vređa, i tako u celom našem narodu. Naprotiv, ja vas uveravam da običan čovek sasvim dobro vidi i razume (to ne kriju ni sami Jevreji) da Jevrejin neće s njim zajedno da jede, da se on njega gnuša, da se od njega tuđi koliko god može, i šta — umesto da se vređa zbog svega toga, naš obični čovek jednostavno kaže, mimo i sasvim jasno: »Takva mu je vera, to on zbog svoje vere neće s nama zajedno da jede, zbog vere se on tuđi od nas« (dakle, ne zato što je zao) i, shvatajući taj dublji razlog, Rus izvinjava Jevrejina. No, meni je ponekad padala na pamet i ovakva fantazija: šta bi bilo kad bi u Rusiji bilo ne tri miliona Jevreja, nego tri miliona Rusa, kad bi bilo osamdeset miliona Jevreja — šta bi tada bilo s Rusima, kako bi ih Jevreji tretirali? Da li bi im oni dozvolili da budu s njima jednaki u pogledu prava? Da li bi im dozvolili da se među njima slobodno mole? Ne bi li ih pretvorili u prave robove? Pa i gore od toga — ne bi li im sasvim ogulili kožu? Ne bi

li ih sasvim razorili i potpuno uništili, kako su oni činili nekad s drugim narodima u toku svoje istorije? Da, uveravam vas, nema u ruskom narodu unapred smišljene mržnje prema Jevrejima, postoji samo nesimpatija prema njima, koja je u brojnim mestima naročito velika. O, bez toga ne može da bude, ali sve to nije zato što su oni Jevreji, to nije zbog neke plemenske ili religiozne mržnje — to se zbiva zbog drugih razloga, za koje je kriv ne narod koji je ovde rođen, nego opet — sam Jevrejin.

III

STATUS IN STATU. ČETRDESET VEKOVA POSTOJANJA

Mržnja, i to mržnja zbog predrasuda — eto, zbog toga Jevreji optužuju lokalno stanovništvo. Ali, ako već govorimo o predrasudama, šta mislite — ima li Jevrejin manje predrasuda u odnosu na Rusa, ili Rus u odnosu na Jevrejina? Nije li više toga u Jevrejina? Evo, ja ću vam ponuditi jedan primer kako se običan Rus odnosi prema Jevrejinu, i imam pred očima pisma Jevreja, i to ne običnih ljudi, nego obrazovanih Jevreja i — koliko je mržnje u tim pismima prema »ovde rođenom« lokalnom stanovništvu! Što je, međutim, najvažnije, pišu — da oni to uopšte sami ne primećuju.

Vidite, da bi se na zemlji opstalo četrdeset vekova, dakle, u toku celog istorijskog perioda čovečanstva, da bi se opstalo u tako čvrstom i nenarušivom jedinstvu u uslovima kad se tako često gubila vlastita teritorija i vlastita politička nezavisnost, svoji zakoni, pa čak počesto i sama vera — kad se gubila i opet javljala *u obliku pređašnje ideje* ali izmenjenog oblika i sama ta vera, pa i sam zakon — takav narod, narod takve vitalnosti i energije, za kakve nema primera u istoriji, ne bi mogao da opstane u svetu bez onog *status in statu*^[82], i to je taj narod sačuvao uvek i svuda za sve vreme najstrašnijih dijaspora i gonjenja koje je taj narod preživeo u toku

istorije. Govoreći o tom *status in statu*, uopšte nemam nameru da ističem neku optužbu. Ali, u čemu se sastoji taj *status in statu*, u čemu je ta njegova večna i nepromenjiva ideja, u čemu je suština te ideje?

Bilo bi potrebno mnogo vremena da se sve to izloži, to je i nemoguće u jednom kratkom tekstu, a nemoguće je još i zbog jednog razloga — *nije se navršilo vreme i rok tamo nečemu*, bez obzira što je prošlo već četrdeset vekova otada; poslednja ljudska reč o tom velikom plemenu još nije rečena. Ne ulazeći u svu dubinu i u suštinu toga svega, mogu se prikazati makar neke karakteristike toga *status in statu*, barem one koje se, i spolja gledano, mogu uočiti. Te su karakteristike sledeće: dobrovoljna segregacija koja je podignuta na stepen religiozne dogme, odbijanje da se bilo s kim mešaju, vera da na svetu postoji samo jedna nacionalnost — jevrejska, i da druge, naravno, postoje, ali valja smatrati da one kao i da ne postoje na svetu. Izdvojite se među plemenima i pokažite sebe, i znajte da ste zasad *jedini narod Božji*, a sve druge ili istrebite, ili u robove pretvorite, ili ih eksploatišite. Verujte u svoju pobedu nad svim narodima sveta, verujte da će vam se svi pokoriti. Gnušajte se svih ostalih, i po svom načinu života ne mešajte se s drugima. I čak i onda kad budeš lišen svoje zemlje i svoje političke individualnosti, čak i onda kada budeš rasut po licu zemljinom i oteran među druga plemena — svejedno — veruj u sve ono što ti je obećano jednom i zauvek, veruj da će se sve to zbiti što je obećano — a zasad gnušaj se svih, tuđi se od svih i eksploatiši sve i — čekaj i jedino čekaj...! Evo, to je suština ideje tog *status in statu* i zatim, razume se, postoje još i neki unutarnji, i možda tajanstveni, zakoni koji štite takvu ideju.

Vi kažete, gospodo obrazovani Jevreji i oponenti, da su sve ovo same gluposti i da, ako je toga *status in statu* i bilo (dakle, bilo — sada toga nema, sreću se još bledi tragovi toga), njega je stvorilo gonjenje i jedino gonjenje, njega je stvorila srednjovekovna religiozna mržnja koje je i ranije bilo, taj je *status in statu*, prema vama, isključivo posledica osećanja potrebe za samoodržanjem. Ako nečega sličnog ima i danas naročito u Rusiji, to je samo stoga što Jevrejin još nije izjednačen u pravima s lokalnim stanovništvom. Ali, evo šta ja mislim: kad bi on bio i izjednačen u pravu s drugima, on se ne bi odrekao toga *status in statu*. I još: objašnjavati *status in statu* samo gonjenjem i osećanjem potrebe za samoodržanjem — nedovoljno je. Potreba za samoodržanjem i upornost u tom smislu ne bi mogli da potraju četrdeset vekova, dosadilo bi takvo samoodržanje u toku tako dugotrajnog perioda. I mnogo jače civilizacije u svetu nisu uspevale da

postignu ni polovinu toga vremena, gubile su političku moć i plemenski oblik. Glavni razlog nije samo u toj potrebi za samoodržanjem, postoji tu nekakva druga ideja koja pokreće i vodi, nešto posebno duboko što je ukorenjeno u samoj tajni sveta, o čemu ljudi sve do danas nisu u stanju da kažu neku konačnu reč, kao što sam malo napred već naglasio. Da je religiozni moment tu na prvom mestu — u tako nešto ne može da bude sumnje. Da nekakva svoja Promisao pod imenom drevnog prvobitnog Jehove sa svojim idealom i svojim zavetom i dalje vodi svoj narod nekom sigurnom cilju — to je već sasvim jasno. I nemoguće je, to ponavljam, zamisliti Jevrejina bez Boga; i ne samo to, ja čak ne verujem da i obrazovani Jevrejin može da bude ateist: svi su oni od istog korena, i Bog jedini zna šta još svet može da doživi od obrazovanih Jevreja! Ja sam još u detinjstvu čitao i slušao legendu o Jevrejima koja kaže da oni i danas neumorno očekuju Mesiju, svi oni, i onaj najniži Jevrejin i onaj iz najviših krugova koji je obrazovan — kabalist, rabin, filosof, naučnik — svi oni veruju da će ih Jehova opet okupiti u Jerusalimu, da će mačem svojim zgromiti sve narode i staviti ih njima pod noge; zbog toga Jevreji, barem većina među njima, stavljaju na prvo mesto samo jednu profesiju — trgovina zlatom, obradu zlata, da ne bi, kad se Mesija bude javio, bili u položaju ljudi bez otadžbine, da ne budu neki došljaci koji nisu prihvatili tla, nego da zlatom i dragocenostima koje imaju sebe učvrste tada, kad —

Kad na Istoku blesne zrak Danice:

Mi ćemo bubnjeve, zurle i cimbala,

I zlato i dobro i našu svetinju

Odneti Domu starom, daleko tamo — u Palestinu!

Sve sam ja to, ponavljam, slušao kao legendu, ali verujem da ta suština živi u masi među svim Jevrejima, u obliku nekakve instinktivne i nezadržive težnje. Da bi se takva suština očuvala, potrebno je, naravno, da bude očuvan taj i takav *status in statu*. To se i očuvalo. Prema tome, gonjenje Jevreja nije bilo razlog nečem sličnom, postoji neka druga ideja...

Ako, pak, postoji uistinu takav posebni, unutra ukorenjen i strog sistem u Jevreja, nešto takvo što ih održava kao celinu koja ima svrhe i koja je nešto posebno, onda se gotovo i možemo zamisliti nad pitanjem o njihovom

potpunom izjednačavanju u pogledu *prava* s drugim stanovništvom koje je poreklom odavde. Po sebi se razume, tu je potreban human, pravičan odnos, tu je potrebna humanost i hrišćanski zakon — to je ono što bi trebalo da bude primenjeno u odnosu prema Jevrejima. Ali ako oni budu, naoružani snagom svog pomenutog sistema i svoje posebnosti, snagom svoje plemenske i religiozne izdvojenosti — naoružani snagom svog zaveta i svojih principa koji su u potpunoj suprotnosti sa svim principima prema kojima se dosad razvijalo evropsko društvo — ako oni budu, kažem, tražili potpuno izjednačenje *u svim mogućnim pravima* u odnosu na ovdašnje stanovništvo — neće li se tada dogoditi da oni dobiju i nešto više, nešto što je iznad svega onoga i svih onih prava koje ima isto to ovdašnje stanovništvo!? Tu će, naravno, pomenuti druge narodnosti: »Evo« — reći će — »oni su izjednačeni, ili gotovo izjednačeni, sa svima, a Jevreji imaju manje prava od drugih narodnosti, i to je, eto, zato što se nas Jevreja plaše, što smo mi navodno štetniji od pripadnika drugih narodnosti. No, zbog čega je Jevrejin štetan? Ako u jevrejskom narodu ima rđavih kvaliteta, to je samo stoga što tome doprinosi sam ruski narod svojim neznanjem i svojim neobrazovanjem, svojom nesposobnošću za samostalniji razvitak u ekonomskom smislu. I sam ruski narod traži posrednika, rukovodioca i ekonomskog zaštitnika u svojim poslovima, kreditora, i sam ih priziva u pomoć, sam im se predaje u ruke. Pogledajte, naprotiv, kako je to u Evropi: tamo je narod jak i samostalan, snažan duhom, njegov je nacionalni razvoj jasan, on ima ukorenjene radne navike i voli da radi i, eto — tamo nemaju razloga da se boje Jevreja! Jeste li čuli da je u Francuskoj bilo neke štete od tog jevrejskog *status in statu*?«

Ovakav način rasuđivanja je očito zasnovan i razložan, međutim, nameće se u svemu tome neka vrsta primedbe, onako kao u zagradi, a to je sledeća primedba: ispada da je Jevrejima dobro onamo gde je narod neprosvećen, gde je narod porobljen ili nerazvijen u ekonomskom smislu — tu je, izgleda, njima sekira pala u med! I umesto da svojim uticajem podiže nivo obrazovanja lokalnog stanovništva, umesto da u njemu razvija smisao za napredak, Jevrejin svuda gde se nađe ponižava i kvari narod, gde se on nađe — tamo se čovečnost gubi, tamo zajedno s tim dolazi do još veće bede, tamo se pada u još veće očajanje. Pitajte u našoj provinciji tamošnje stanovnike: šta je to što pokreće Jevreje, šta je to što ih je pokretalo u toku tolikih vekova? Dobićete jednodušan odgovor: *nemilosrdnost*, »samo ih je pokretala ta nemilosrdnost prema nama, i večna žeđ da se napiju naše krvi i našeg znoja«. I, stvarno, cela aktivnost Jevreja u našim provincijama svodila

se jedino na to da što je moguće više podjarme tamošnje stanovništvo, da ga stave u položaj potpune zavisnosti, koristeći pri tom *mesne običaje i navike*. Oni su uvek umeli da se približe onima od kojih je narod zavisio, i oni ne bi trebalo da se tuže *zbog svojih manjih prava u odnosu na lokalno stanovništvo*. Dobili su oni dosta prava baš u poređenju s lokalnim stanovništvom. Šta je bilo, pak, u toku decenija i vekova s ruskim narodom tamo gde su se naseljavali Jevreji — o tome svedoči istorija naših ruskih provincija. I šta? Pokažite mi na neko drugo pleme među ruskim narodima — među narodima Rusije, koje bi se po svom pogubnom uticaju moglo uporediti, u tom smislu, s Jevrejima? Takvog plemena nema; u tom smislu, Jevreji su na nivou originalnosti u odnosu na druge narode u Rusiji, a razlog tome je u onom *status in statu*, u onom duhu koji diše mržnjom prema svakome ko nije Jevrejin, u duhu one nemilosrdnosti koja se oseća u njihovom odnosu prema svakome i prema svemu što nije jevrejsko — prema svakom drugom biću, plemenu ili narodu. I kakvo mi je to opravdanje što u tom smislu nisu poklekli narodi na Zapadu, što je, zar ne — ruski narod svemu tome sam kriv? Zato što je ruski narod u graničnim provincijama postao slabiji u odnosu na druge narode (a to je, naravno, posledica vekovnih loših političkih prilika), zbog toga će i udaviti eksploatacijom taj narod tako, umesto da mu pomognu!

Ako već ukazuju na primer Evrope, posebno Francuske, valja znati da je i tamo bio od štete, nema sumnje, taj *status in statu*. Naravno, hrišćanstvo i hrišćanska ideja su tamo padali, i padaju i sada, ne krivicom Jevreja, nego zbog njihove krivice evropske, pa ipak, primećuje se i tamo u Evropi neka vrsta trijumfa Jevreja koji je, umesto mnogih nekadašnjih ideja, nametnuo svoju ideju. O, razume se, čovek je oduvek u sva vremena obožavao materijalizam, oduvek je bio sklon da svoju slobodu vidi samo u novcima koje je nakupio i koje je na svaki način uspeo da sačuva. Ali, nikad se dosad nisu takve težnje nudile otvoreno i na didaktičan način kao najdostojniji princip kao što je, evo, slučaj u ovom našem devetnaestom veku. »Svak za sebe i jedino za sebe, svaki odnos među ljudima meri se po tome koliko je meni od koristi« — to je moralni princip većine današnjih ljudi (to je osnovna ideja buržoazije koja je, krajem prošloga veka, došla na smenu starom svetskom sistemu, ta je ideja danas glavna ideja veka u celom evropskom društvu). Ti ljudi čak nisu loši ljudi, naprotiv, to su trudbenici koji nikoga nisu ubili, niti su kome šta ukrali. Nemilosrdnost prema osiromašenim masama, gubljenje bratskih osećanja, eksploatacija siromašnih

od strane bogatih — o, naravno, svega je toga bilo i ranije, ali nikad sve to nije podizano do nivoa istine i nauke — sve je to hrišćanstvo osuđivalo — a sada se sve to pretvara u vrlinu. Prema tome, nije slučajno što tamo Jevreji vladaju na berzama, nije slučajno što oni drže kapital, nije slučajno što su oni vlasnici kreditnih ustanova, i nije slučajno, ponavljam to — što oni vladaju u međunarodnoj politici, a šta će biti dalje, to znaju već i sami Jevreji: bliži se njihovo carstvo, potpuno njihovo carstvo! Nastupa potpuni trijumf ideja kojima će potamniti osećanje čovekoljublja, žeđ za istinom i pravdom, pred kojima će se ugasiti osećanje hrišćanske, nacionalne i narodne gordosti evropskih naroda. Nastupa materijalizam kao oličenje slepe sladostrasne žeđi za ličnim materijalnim obezbeđenjem, kao oličenje žeđi za gomilanjem i skupljanjem novaca po svaku cenu — i to je sve što se priznaje kao uzvišeni cilj, kao razum i sloboda, umesto ideje spasenja koja počiva na sve većem moralnom i bratskom sjedinjenju ljudi. Nasmejaće mi se i reći će mi da se sve to tamo ne događa zbog Jevreja. Naravno, ne samo zbog Jevreja, ali ako su Jevreji konačno trijumfovali i procvetali u Evropi baš u vreme kad su tamo trijumfovali ti novi principi koji su dignuti do nivoa moralnih principa — onda je nemoguće otkloniti zaključak da su i Jevreji u tome imali uticaja. Naši oponenti kažu da su Jevreji, naprotiv, siromašni, siromašni svuda u svetu, a posebno u Rusiji, gde je bogat samo njihov gornji sloj, vrh, bankari i kraljevi berzi, ostali su, vele oni — devet desetina njih, sve sami siromašni ljudi koji se bore za koru hleba, oni se bave mešetarenjem kako bi stekli koju kopejku za hleb. Da, izgleda da je to istina, ali šta to znači? Ne znači li to upravo da u samom trudu Jevreja (to jest, barem većine njih), u samom njihovom načinu eksploataisanja ima nečeg nenormalnog, neprirodnog, nečega što u sebi samom nosi sopstvenu kaznu? Jevrejin predlaže posredništvo, on trguje tuđim radom. Kapital — to je nagomilani rad, Jevrejin voli da trguje tuđim radom! No, sve to zasad ne menja ništa: vrhovi jevrejstva caruju nad čovečanstvom, i sve jače i sve upornije nastoje da svetu daju svoj oblik i da mu nametnu svoju suštinu. Jevreji uporno govore da i među njima ima dobrih ljudi. Bože moj! Ali zar je stvar u tome? Mi sada uopšte i ne govorimo o *dobrim* i o lošim ljudima. Zar da među njima ne bude takođe dobrih ljudi? Zar je pokojni Parižanin Džems Rotšild bio loš čovek? Mi govorimo o celini i o ideji koja vlada tom celinom, mi govorimo o *judejstvu* i o *ideji judejstva* koja je zahvatila ceo svet umesto »neuspelog« hrišćanstva...

IV

ALI — NEKA ŽIVI BRATSTVO

Ali, šta ja govorim, i zbog čega? Ili sam neprijatelj Jevreja? Je li to istina, kako to meni piše jedna, u to nema sumnje (ja to vidim po pismu i po iskrenim osećanjima iz tog pisma) plemenita i obrazovana jevrejska devojka — je li moguće da sam ja, kako ona kaže, neprijatelj tog »nesrećnog« plemena koje »u svakoj prilici koja mi se ukaže (tobože) žestoko napadam«. »Vaše prezrenje prema jevrejskom plemenu koje »ni o kome osim sebe ne misli«, i tako dalje — »očito je«. Ne, ja ne priznajem takvu očitost, sam taj efekt ne prihvatom. Naprotiv, upravo ja i kažem i pišem »da sve što zahtevaju humanost i pravičnost, sve što zahtevaju čovečnost i hrišćanski zakon — sve to bi trebalo da bude učinjeno za Jevreje«. Ja sam već napisao te reči napred, i sada tome dodajem još da, bez obzira na sve razloge koje sam već istakao, odlučno stojim na stanovištu da bi Jevrejima trebalo obezbediti šira prava u formalnom zakonodavstvu i, ako je to samo moguće, ja sam i za njihovo potpuno izjednačenje u pogledu prava s lokalnim stanovništvom (*NB* — iako, može biti, oni već i sada u mnogim slučajevima imaju mnogo veća prava ili, bolje reći, *mного veće mogućnosti* da se takvim pravom koriste nego što ga ima domaće stanovništvo). Naravno, meni pada na pamet i ovakva fantazija, na primer: »No, šta će biti ako se naša seoska opština zbog nekih razloga i na neki način nađe u krizi, ta opština koja je štitila našeg bednog domaćeg seljaka od svih zala — no, šta će biti ako na tog sada oslobođenog mužika, koji još nema iskustva, kojeg je sve do sada štitila ta opština, i koji je podložan svakoj sablazni — navali ceo »kagol« (to je jevrejska seoska opština) Jevreja — da, šta će onda biti: tu je u tren oka njegov kraj — sva njegova imovina, sva njegova moć će u toku noći preći u ruke Jevreja, i nastupiće takvo vreme s kojim se neće moći porediti ne samo vreme kreposnog prava, nego i vreme tatarskoga ropstva«.

No, bez obzira na sve »fantazije« i na sve što sam napisao napred, ipak sam za potpuno i konačno izjednačenje u pravima — zato što je to Hristov zakon, stoga što je to hrišćanski princip. No, ako je tako, zbog čega sam onda napisao toliko stranica, šta sam ja hteo da kažem ako sam toliko mnogo *protivrečio sebi*? Eto, hteo sam da kažem upravo to da tu nema protivrečnosti, i da ja s ruske strane, sa strane lokalnog stanovništva, ne vidim nikakve prepreke što se tiče većeg proširenja prava Jevreja, ali isto tako tvrdim — da se prepreke nalaze u samim Jevrejima, u njih ih ima neuporedivo više nego u Rusa, i ako sve dosad nije postignuto tako nešto što od svega srca želimo, Rus je zbog svega toga neuporedivo manje kriv nego sam Jevrejin. To je ono kako sam upoređivao običnog Jevrejina koji nije hteo da se meša niti da jede zajedno s Rusima, a ovi ne samo što se nisu ljutili zbog toga, ne samo što mu se nisu zbog toga svetili, nego naprotiv — odmah su sve razumeli i izvinjavali su ga govoreći: »To on tako čini jer mu je takva vera« — isto tako kao i u ovog običnog Jevrejina, mi i u obrazovanog Jevrejina možemo zapaziti, veoma često, takvo neodmereno i oholo prezrenje u odnosu prema Rusu. O, oni kažu kako vole ruski narod, jedan mi je čak pisao kako čak pati zato što ruski narod nema religiju i što ništa ne razume u tom svom hrišćanstvu. To je snažno od jednog Jevrejina, i samo se nameće jedno pitanje: razume li nešto od tog hrišćanstva sam taj visokoobrazovani Jevrejin? Uobraženost i oholost su ona svojstva jevrejskog karaktera koje mi Rusi veoma mučno doživljavamo. Ko je od nas, Rus ili Jevrejin, manje sposoban da shvati drugoga? Kunem se, ja bih pre opravdao Rusa: u Rusa barem nema (sigurno nema!) verske mržnje prema Jevrejinu. A što se tiče ostalih predubeđenja, gde su ona, u koga su veća? Evo, Jevreji viču da su oni toliko vekova bili ugnjetavani, da su i sad ugnjetavani i progonjeni, i da bi sve to barem Rus trebalo da uzme u obzir prilikom donošenja svog suda o jevrejskom karakteru. U redu, mi to uzimamo u obzir, i to možemo da dokažemo: među prosvećenijim slojevima ruskog naroda često je mogao da se čuje glas u odbranu Jevreja. No, a Jevreji: jesu li oni uzimali u obzir, uzimaju li oni i sada u obzir, žaleći se i tužeći se na Ruse, tolike vekove ugnjetavanja i gonjenja koje je podneo sam taj ruski narod? Može li se tvrditi da je ruski narod pretrpeo manje nevolja i zla »u toku svoje istorije« nego što je pretrpeo jevrejski narod bilo gde? Sme li se kazati da se, veoma često, Jevrejin nije ujedinjavao s goniteljima, da nije uzimao u zakup ruske ljude, i da se nije i sam pretvarao u gonitelja? Ta svega je toga bilo, doista bilo, to je istorijska činjenica, ali mi nismo nikad čuli da se

jevrejski narod zbog toga kajao, on uporno optužuje ruski narod zato što ga ovaj ne voli mnogo.

Ali, *neka bude, neka bude!* Neka nastupi potpuno duhovno jedinstvo, i neka ne bude nikakve razlike u pravima među plemenima! A za to ja, pre svega, molim moje oponente i moje dopisnike-Jevreje da budu, naprotiv, prema nama Rusima snishodljiviji i pravedniji. Ako je njihova oholost, ako stalna »žalosna gadljivost« Jevreja prema ruskom plemenu jeste doista samo predubedenje, »istorijska naslaga«, *ako je sve to nešto što se ne skriva u nekim mnogo dubljim tajnama njihova zakona i sistema* — neka sve to što pre nestane, ujedinito se onda u duhu bratstva i uzajamne pomoći, u ime velikog cilja služenja našoj zemlji, našoj državi i otadžbini našoj! Neka prestanu uzajamne optužbe, neka iščezne neprestana egzaltacija tih optužbi koja ometa pravilno razumevanje stvari. A za ruski narod se može garantovati — o, on će prihvatiti Jevrejina kao brata, bez obzira na razlike u veri, prihvaćće ga potpuno uvažavajući istorijsku činjenicu tih razlika, pa ipak, za bratstvo, za potpuno bratstvo potrebno je da bude *bratskog osećanja i s jedne i s druge strane*. Neka Jevrejin pokaže prema Rusu makar malo tog bratskog osećanja, kako bi ga ohrabrio. Ja znam da u jevrejskom narodu i danas ima mnogo ljudi koji žude za tim da se nesuglasice smanje, ljudi humanih, i neću o tome da ćutim, jer bih tako skrivao istinu. Eto, zbog tih ljudi, zbog tih humanih ljudi koji ne bi trebalo da očajavaju, ja sam se zalagao za veće proširenje prava jevrejskog plemena, barem nekim mogućnostima, zapravo u zavisnosti od toga koliko će sam jevrejski narod biti u stanju da dokaže da je spreman da prihvati takva prava, ne nanoseći štete lokalnom stanovništvu. Moglo bi se, čak, poći još više napred, mogli bi se čak učiniti novi koraci s ruske strane... Pitanje je samo u ovome: hoće li moći mnogo da učine ti novi dobri ljudi kojih ima među Jevrejima, koliko su i sami oni sposobni da se prihvate nove i velike stvari izgrađivanja *pravoga* bratstva i jedinstva, zajedno s ljudima koji su im tuđi po krvi i veri?

GLAVA TREĆA

I

SAHRANA »GRAĐANINA SVETA«

Hteo sam da govorim o mnogim stvarima ovoga puta, u ovom mom martovskom broju *Dnevnika*. I, evo, opet je nekako ispalo da je ono o čemu sam hteo da kažem samo nekoliko reči zauzelo ceo prostor. A koliko ima tema o kojima sam se spremao da progovorim u toku cele godine, i nikako da se pripremim za to! Ima stvari o kojima bi upravo trebalo mnogo reći, no kako ispadne najčešće — da, mnogo i ne bi trebalo reći — čovek se i ne prihvata teme.

Hteo bih ovog puta, takođe, pored svih tih drugih »važnih« tema, da kažem reč-dve, onako kao u prolazu, o umetnosti. Gledao sam Rosija u *Hamletu*, i zaključio da sam, umesto Hamleta, video gospodina Rosija. No, bolje je i ne počinjati razgovor ako čovek nema namere da kaže sve. Hteo bih da kažem (nešto malo) o slici Semiradskog, a najviše bih hteo da kažem makar reč-dve o idealizmu i realizmu u umetnosti, o Rjepinu i o gospodinu Rafaelu — ali, izgleda da ću sve to morati da odložim za neki pogodniji momenat. Zatim, hteo bih i o tome čak i nešto više, da napišem nešto povodom nekih pisama koja sam dobio u vreme izdavanja mog *Dnevnika*, naročito o onim anonimnim. Uopšte uzeto, ne mogu da odgovorim na sva pisma koja dobijam, a posebno na ona anonimna, ali u toku ovog polugodišta zaključio sam, na osnovu te korespondencije (koja se uopšte ticala naših tema), nešto što će, barem prema mom mišljenju, biti zanimljivo. Barem se

može načiniti nekoliko opštih zapažanja na osnovu tog iskustva o našem ruskom stanju duhova, o tome čime se zanimaju i kuda smeraju naši prazni i dokoni umovi, pri čemu se mogu zapaziti karakteristične crte, već prema dobu uzrasta, prema polu, staležu, pa i prema određenom mestu u Rusiji. Mislim da bi se moglo rezervisati malo mesta u narednim brojevima *Dnevnika* da se nešto kaže i o anonimnim pismima, posebno o njihovim odlikama, i mislim da to ne bi bilo baš mnogo dosadno, jer — ima tu svakojake raznovrsnosti. Razume se, ne može se sve reći, ne može se sve objaviti, čak se ne može reći možda i ono najzanimljivije. I zbog toga se bojim da se toga prihvatim, ne znam hoću li moći da izađem na kraj s temom.

No, sada ću navesti pismo koje već nije anonimno, koje mi je napisala meni dobro poznata g-đa L., mlada žena — Jevrejka s kojom sam se upoznao u Petrogradu, i koja mi se sada obraća iz M. Ja i cenjena g-đa L. gotovo nikad nismo raspravljali o »jevrejskom pitanju«, iako je ona, kako izgleda, neka stroga i ozbiljna Jevrejka. Vidim, čudno mu dođe ovo pismo uz ovaj moj tekst o jevrejskom pitanju, uz ovu glavu koju sam upravo završio. Biće mnogo za jednu istu temu. Ali, nije tu sve na istu temu, ako delimice toga i ima, ipak se primećuje i druga, upravo sasvim suprotna strana problema, pa čak i aluzija na moguće rešenje tog problema. Neka mi gospođa L. velikodušno oprostí što ću rečima iz njenog pisma opisati sahranu doktora Hindenburga iz M., sahranu pod čijim je prvim utiscima ona i pisala ove tako iskrene i uzbudljivo istinite svoje redove. Neću da skrivam da je ovo pisala Jevrejka, da su ovo osećanja jedne Jevrejke...

»Ovo pišem pod svežim utiskom pogrebnog marša. Sahranjivali su doktora *Hindenburga*, koji je umro u 84oj godini. Pošto je on protestant, prvo su ga odneli u luteranski hram, pa tek posle na groblje. Takvog saučešća, takvih reči koje dolaze pravo iz duše, takvih vrelih suza — sve to ja dosad nisam srela na sahranama... On je umro u takvoj bedi da nije bilo novaca ni za sahranu.

Već 58 godina on radi u M..., i koliko je samo dobra on učinio u tom periodu. Kad biste vi, Fjodore Mihajloviču, znali kakav je to bio čovek! On je bio doktor i akušer: njegovo ime će zapamtiti potomstvo, o njemu ovde već postoje legende, običan svet ga je zvao ocem, voleli su ga i obožavali, i tek njegovom smrću su svi shvatili šta su izgubili u tom čoveku. Dok je on još ležao u sanduku (u crkvi), nije bilo, čini mi se, ni jednog čoveka koji nije prišao da zaplače nad njim, da mu poljubi noge, a posebno su to činile

siromašne Jevrejke kojima je on mnogo pomogao, one su plakale i molile su se da on stigne pravo u raj. Danas je došla naša nekadašnja kuvarica, neobično siromašna žena, i priča da je on, posle rođenja njenog poslednjeg deteta, videći da u kući ničega nema, dao njoj 30 kopejaka da skuva supu, zatim je on dolazio svakog dana i ostavljao po 20 kopejaka, pa — videvši da se dete oporavlja, poslao je i par jarebica. Takođe, kad je bio pozvan kod jedne siromašne porodilje (a takve su se njemu obraćale), on je, videvši da nema u šta da zavije dete, skinuo sa sebe košulju i maramu s glave (on je glavu povezivao maramom), razderao je sve to i dao joj za dete.

Izlečio je još jednog siromašnog Jevrejina-drvoseču, zatim se razbolela drvosečina supruga, pa deca, on je svakog Božjeg dana dolazio i po dva puta, i kad su svi stali na noge on je, upitao Jevrejina: čime ćeš ti meni platiti? Ovaj je rekao da nema ništa osim jedne poslednje koze, i nju će odmah prodati. Tako je i učinio, prodao je kozu za četiri rublje i odneo mu je novce; tada je doktor dao svom lakeju još 12 rubalja, i s onih još četiri poslao ga da kupi kravu, a drvoseči je rekao da ide kući; posle jednog sata, doveli su kravu i kazali da je doktor kazao kako je kozje mleko za njih škodljivo.

Tako je proživio ceo svoj život. Bilo je primera da je on ostavljao i po 30 i 40 rubalja siromašnima; pomagao je i siromašnim ženama po selima.

Zbog toga su ga sahranili kao sveca. Svi su siromasi zatvorili dućane i pošli za sandukom. U Jevreja postoje dečaci koji na sahranama pevaju psalme, ali je zabranjeno pratiti na poslednji put člana druge vere s takvim psalmima. Ovoga puta su ispred kovčega, u vreme dok je trajala procesija, išli ti dečaci i naglas su pevali psalme. U svim sinagogama su se molili za njegovu dušu, takođe su zvona *svih* crkava zvonila za sve vreme sahrane. Svirala je i vojna muzika, a jevrejski svirači su pošli sinu ovog *usopšeg raba* i molili su da, u znak počasti, dobiju dozvolu da sviraju sve vreme dok procesija prolazi. Svi siromasi su doneli ko 10 ko 5 kopejaka, i bogati Jevreji su dali mnogo, tako da je kupljen divan, veliki venac od svežeg cveća s belim i crnim lentama sa strane, na kojima su zlatnim slovima bile ispisane njegove zasluge, na primer: osnivanje bolnice, i drugo — ja nisam mogla sve da pročitam što tamo piše, a i ko bi mogao da nabroji sve njegove zasluge?

Nad njegovim grobom su govorili pastor i jevrejski rabin, i obojica su plakali, a pokojnik je tako ležao u svom starom, iskrzanom vicemundiru,

glava mu je bila povezana starom maramom, ta svima draga glava, izgledalo je da on spava, tako je bila sveža boja njegova lica...«

II

USAMLJEN SLUČAJ

Usamljen slučaj, reći će neko. Šta ćete, gospodo, opet se izvinjavam: ja opet u jednom usamljenom slučaju vidim bezmalo razrešenje celog problema... eto, makar tog »jevrejskog pitanja«, kako sam i naslovio drugu glavu moga *Dnevnika*. Uzgred, zbog čega sam nazvao ovog starčića-doktora »građaninom sveta«? Nije to bio građanin sveta nego, pre, čovek celog sveta — *opštečovek*. Taj grad M. — to je veliki gubernijski grad na zapadu naše zemlje, u tom gradu ima mnogo Jevreja, ima Nemaca, Rusa, naravno i Poljaka i Litvanaca — i svi oni, sve te narodnosti su priznale ovog starčića svaka kao svoga. On sam je bio protestant, i upravo Nemač, pravi Nemač: ono kako je on kupio i poslao siromahu-Jevrejinu kravu, to je čisto nemački *vic*. Prvo ga je zabrinuo pitanjem: »Čime ćeš ti meni platiti?« I, naravno, siromah, prodavajući poslednju kozu da bi platio »dobročinitelju«, nimalo nije roptao, naprotiv, gorko je patio u dnu duše što koza vredi samo 4 rublje, a eto — »bedni starčić koji radi za sve siromahe ovde bi trebalo i sam od nečega da živi, i šta je to četiri rublje za sve dobro koje je on učinio njihovoj porodici?« No, a starčić se onako u sebi smeši, a srce kao da mu kaže: »Pokazaću, eto, ja njemu, siromahu, naš nemački *vic*!« I, kako to obično i biva, on se do mile volje smejao u sebi kad su kravu odveli Jevrejinu, to ga je okuražilo i, ako hoćete, on je, može biti, svu noć proveo kod neke Jevrejke-porodilje, u njoj bednoj kolibici. Ta osamdesetogodišnji starčić voli da prospava noć mirno, da odmori stare i umorne kosti. Da sam slikar, ja bih upravo naslikao takav »žanr«, tu noć kod Jevrejke-porodilje. Neobično volim realizam u umetnosti, ali u nekih današnjih slikara *nema moralnog centra* na njihovim slikama, kako se ovih dana izrazio, u

razgovoru sa mnom, jedan poznati pesnik i prefinjeni umetnik, govoreći o slici Semiradskog. Ovde, u sižeu koji predlažem za taj »žanr«, čini mi se, bilo bi tog centra. I to kakav divan siže za umetnika! Prvo, idealna, nemogućna, najsmrdljivija beda jedne jevrejske straćare. Tu bi moglo da dođe i malo humora, to bi dobro došlo: humor je vrhunac dubokog osećanja — meni se veoma sviđa takva definicija. S prefinjenim osećanjem i umom, umetnik može mnogo da izrazi, posebno ako zameni uloge i mesta svih tih bednih predmeta, tog domaćeg pokućstva u ovoj straćari, takvom *zabavnom* igrom zamene može da osvoji srca gledalaca odjednom. I svetlost se može podesiti na interesantan način: na krivom stolu dogoreva prljava mala sveća, a kroz jedini prljavi i garavi prozorčić viri svanuće novog dana, novog radnog dana koji čeka ove siromahe. Porodilje koje se muče obično rode pred zorom: muče se svu noć, i u zoru se oslobode tereta. Evo, umorni starčić, koji je na trenutak ostavio majku, prihvata dete. Nema u šta da ga prihvati, nema pelena, nema ni krpice (postoji i takva beda, da, gospodo, kunem vam se, postoji, to je čisti realizam — realizam koji, da i tako kažem, dodiruje nivo fantastičnog) — i, evo, ovaj starčić-pravednik skida svoj ostareli vicemundirčić, skida sa leđa i košulju i cepa je za pelene. Lice mu je strogo i ozareno. Jadno novorođenče Jevrejče se meškolji pred njim na postelji, hrišćanin prima Jevrejče na svoje ruke i povija ga u košulju koju je skinuo s leđa. Rešenje jevrejskog pitanja, gospodo: osamdesetogodišnji obnaženi trup doktorov koji podrhtava od jutarnje svežine može da zauzme značajno mesto na slici, da i ne govorim o njegovom licu, o licu ove mlade roditelja koja, onako izmučena, posmatra svoje novorođenče i šta doktor s njim čini. Sve to Hristos gleda odozgo, i doktor to zna: »Ovaj siromašni Jevrejčić će porasti, i možda će i on skinuti s leđa košulju i dati hrišćaninu, sećajući se priče o svom rođenju« — s naivnom i plemenitom verom pomišlja starčić u sebi. Hoće li tako biti? Najverovatnije neće, ali može i da bude tako, ta na zemlji nešto valja činiti, ako čovek veruje da će *to* biti, možda će i biti. A doktor ima prava da veruje, jer se već u njegovom slučaju to dogodilo: »Izvršio sam ja, izvršiće i drugi — zbog čega sam ja bolji od drugoga?« — hrabri on sebe argumentima. Umorna starica, Jevrejka, majka porodiljina, odenuta u rite, vrzma se oko peći. Jevrejin, koji je pošao da donese zavežljaj sitnih drva, otvara vrata i hladna para na trenutak ulazi, u obliku koluta, u sobu. Na podu, na postelji od asure, čvrstim snom spavaju dva maloletna Jevrejčića. Rečju, ceo dekor bi ispao odlično. Čak i onih trideset bakarnih kopejaka na stolu, koje je doktor ostavio porodilji za supu, mogli bi da budu odličan detalj:

bakarni stubić načinjen od pažljivo poredanih kopejaka — poredanih, ne onako tek bačenih. Čak bi i sedef mogao da bude naslikan kao na slici Semiradskog, na kojoj je zadivljujuće uspeo naslikan komadić sedefa: doktorima ponekad daju (da ne plate sve novcima) lepe stvarčice i, evo, sedefna doktorova kutija za cigarete leži pored one gomilice od bakra. Da, da — sličica bi imala onaj »moralni centar«. Pozivam nekoga da je naslika.

Usamljen slučaj! Pre dve godine pisali su, odnekud (zaboravio sam odakle) s juga Rusije, o nekom doktoru koji je pošao nekud posle kupanja i osvežavanja, a bio je vreli letnji dan, da pije, recimo, kafu — i zbog toga nije ukazao pomoć utopljeniku kojeg su upravo izvukli iz vode, bez obzira na to što ga je gomila sveta zvala. Čini mi se da su mu zbog toga sudili. A to je, možda, bio neki obrazovan čovek, čovek novih ideja, progresivan čovek koji je »razumno« zahtevao nove zakone za sve koji bi svima dali jednaka prava — i on je zanemario jedan pojedinačan, usamljen slučaj. On je smatrao, može biti, da takvi usamljeni slučajevi pre štete, jer odlažu rešenje problema u celini, on je smatrao, možda, da u odnosu prema tim usamljenim slučajevima važi deviza — »Što gore, to bolje«. Ali, bez tih usamljenih slučajeva ne mogu da budu ostvarena i ona opšta prava. Ovaj *čovek uopšte*, iako predstavlja usamljen slučaj, ujedinio je nad svojim grobom ceo grad. Te ruske žene i siromašne Jevrejke zajedno su mu u sanduku ljubile noge, zajedno su se tiskale oko njega, i zajedno plakale. Pedeset osam godina služenja ljudima u tom gradu, pedeset osam godina neumorne ljubavi ujedinilo je sve ljude nad njegovim grobom, ujedinilo ih je u zajedničkom ushićenju, u suzama koje su prolivali. Njega prati ceo grad, zvone zvona *svih* crkava, razležu se pesme i molitve na svim jezicima. Pastor besedi u suzama nad njegovim otvorenim grobom. Rabin stoji po strani, čeka, i kad je pastor završio, i on govori lijući suze. I, evo, u tom trenutku kao da je rešeno to »jevrejsko pitanje«! Jer, ujedinili su se pastor i rabin u zajedničkoj ljubavi, oni su se gotovo grlili nad ovim grobom, kao Jevrejin i hrišćanin. Ništa zato što će oni, kad se razidu, ponovo prihvatiti svaki svoje predrasude: kaplja dubi kamen, i, evo, ovakvi »građani sveta« — opšteljudi, pobeđuju svet, ujedinjuju ga, izbledeće predrasude posle svakog ovakvog usamljenog slučaja, i najzad će potpuno nestati. O starčiću će ostati legenda — piše g-đa L. — takođe Jevrejka, koja je takođe plakala nad tom »dragom glavom« ovoga čovekoljupca. A legende — to je već prvi korak u stvari, to je živa uspomena i neumrlo sećanje na ove »pobednike sveta« kojima pripada cela zemlja. A ako budete poverovali u to da su to uistinu pobednici, i da će takvi

uistinu »naslediti zemlju«, vi ste gotovo sjedinjeni sa svim i sa svima. Sve je to veoma jednostavno, ali zagonetno je ovo: ubediti se u sve to da bez takvih usamljenih i pojedinačnih slučajeva vi nikad nećete moći da skupite ceo broj, bez takvih će se sve raspršiti — a ovakvi sve sjedinjuju. Takvi nam daruju misao, takvi nam daruju veru, oni svojim primerom oličavaju živo iskustvo pa, prema tome, takvi su i dokaz. I uopšte ne bi trebalo čekati da svi postanu takvi kao što su ovi, ili još manji broj njima sličnih: ne bi trebalo mnogo ovakvih da se svet spasi — toliko su oni moćni. A ako je tako, kako onda možemo da se ne nadamo?

NAŠIM DOPISNICIMA

Novočerkask. J. G., — Šaljite nam sve o »štundistima«.

Moli se g-đa N. N., koja je obećala da će izveštavati o događajima iz seoskog života, kao i o delatnosti »zemstva« u svom kraju, da ispuni obećanje.

Sve one koji su nam poslali oglase o svojim izdanjima zbog objavljivanja u *Dnevniku*, najpokornije molim da me ovoga puta izvine: mi nismo mogli da ispunimo narudžbine zbog nedostatka prostora.

APRIL

GLAVA PRVA

I

RAT. MI SMO NAJJAČI

»Rat! Rat je objavljen!« — klicali su kod nas pre dve nedelje. »Hoće li biti rata?« — pitali su drugi za njima. »Objavljen je! Objavljen je!« — odgovarali su im. »Da, objavljen je, no hoće li biti vojevanja?« — navaljivali su ovi uporno... I zaista bilo je takvih pitanja pa može biti ima ih i sada. Nisu ljudi izgubili veru samo zbog dugotrajnog diplomatskog otezanja, ima tu još nečeg, tu su po sredi i instinkti. Svi osećaju da je započelo nešto novo i odlučujuće, osećaju da je došao kraj nečem što je bilo i što je dugo potrajalo, sada se čini korak napred prema nečem novom, nečem prelomnom, nečem što budi i vaskrsava na novi život... svi osećaju da je taj korak načinila Rusija! Odatle i dolazi ta neverica »premudrih« ljudi. Instinkt govori a neverica ostaje: »Rusija! Kako ona to može, kako se usuđuje? Je li ona spremna? Da li je spremna u pogledu unutrašnjih prilika, da li je spremna moralno — ne samo materijalno...? Tamo je Evropa — lako je to — Evropa je to! A Rusija — šta je to Rusija? Kreće, i to na takav korak?«

Ali narod veruje, on je spreman za taj veliki korak koji će nas preporoditi. Sam je narod krenuo u rat na čelu sa svojim carem. Kad je

odjeknula careva zapovest narod je pohitao u crkve i tako je bilo širom ruske zemlje. Dok je čitan carski manifest narod se krstio, svi su jedan drugom *čestitali* početak rata. Mi smo to lično gledali, svojim očima, lično smo to čuli i čak ovde, u Petrogradu. I opet se ponovilo isto, iste činjenice kao i prošle godine. Seljaci po opštinama skupljaju novaca prema svojim mogućnostima, spremaju taljige i odjednom hiljade tih ljudi kliču kao jedan — »ta nisu važni darovi, taljige naše — svi ćemo mi do jednoga poći da se borimo!«. Ovde u Petrogradu ima darodavaca u korist ranjenih i obolelih ratnika, daju po nekoliko hiljada i zapisuju se kao nepoznati. Takvih činjenica ima mnogo, na desetine hiljada takvih slučajeva i sve to nikoga neće začuditi. To znači da je čitav narod ustao u ime istine i velike svete stvari, to znači da se podigao čitav narod i krenuo u rat. O, mudraci će i te činjenice poricati kao što su poricali one prošlogodišnje, mudraci će i dalje to činiti — podsmevaće se narodu iako su istina njihovi glasovi sada nešto manje bučni. Zbog čega se oni smeju, odakle im toliko samouverenosti? Oni se smeju zato što još uvek sebe smatraju silom, takvom silom bez koje ništa ne može da se uradi. Međutim, njihova se sila bliži svome kraju. Oni se približavaju svom porazu i, kada ih taj poraz bude zadesio počće i oni da govore drugim jezikom ali, tada će svima biti jasno da oni mrmljaju tuđe reči, nešto što su načuli i, tada će se svi okrenuti od njih — svi će tada videti svoje nadanje onamo gde se nalazi car i s njim njegov narod.

Nama je samima ovaj rat potreban; nismo mi ustali samo radi »braće Slovena« koje Turci uništavaju, mi smo ustali i radi sopstvenoga spasenja: rat će osvežiti vazduh kojim dišemo i u kojem se već gušimo čameći u nemoći truljenja i duhovne teskobe. Mudraci viču i kazuju da mi propadamo i da se davimo zbog našeg ličnog unutrašnjeg nespokoјstva, mi po njima ne bi trebalo da želimo rat nego naprotiv, dugotrajan mir kako bismo mogli da se pretvorimo od zveri i glupaka u prave ljude, kako bismo se naučili redu, poštenju i časti: — »tada pođite da pomažete vašoj braći Slovenima« — nastavljaju oni u horu svoju pesmu. Zanimljivo bi bilo znati u ovom slučaju kako oni zamišljaju taj proces u toku kojega bi trebalo da postanu bolji? I još — na koji način oni mogu da steknu čast ako već nastupaju javno ovako nečasno? Zanimljivo je najzad i to kako će oni opravdati svoj raskid sa opštim i svuda prisutnim narodnim osećanjima? Ne, doista se vidi — istina se kupuje samo po cenu mučeništva. Milioni ljudi idu, pate i nestaju bez traga kao predodređeni da nikada ne saznaju istinu. Oni žive tuđom mišlju i čekaju gotovu reč, gotov primer, oni se prihvataju onoga što im je došapnuto.

Oni viču da iza njih stoje autoriteti, da iza njih stoji Evropa. Oni zvižde svima onima koji se s njima ne slažu, svima koji preziru lakejstvo misli i veruju u svoju i nacionalnu samostalnost. I šta — doista ta masa ljudi koji viču služi samo zato da bi bila sredstvo makar onim usamljenim pojedincima koji žele da se barem malo približe istini, da je barem nekako naslute. Evo ti pojedinci kasnije povedu sve za sobom, oni prevladaju u pokretu, od njih se rađa ideja i ta ideja ostaje u nasleđe onoj masi ljudi koji su se razbudili. Takvih je pojedinaca bilo i kod nas.

Neki među nama, čak brojni su takvi, već ih razumeju. Ali mudraci nastavljaju da se smeju uvereni u sebe, oni i dalje veruju da su velika sila. »Prošetaće se i vratiće se!« — kažu oni za našu vojsku koja je već prešla granice, i to govore glasno. »Nema rata, kakav rat, gde bismo mi mogli da ratujemo: prosto šetnja po bojištu i manevri uz gubitak stotinak miliona radi očuvanja časti«. To je njihovo intimno gledište na celu stvar. I, je li baš intimno? Da, kada bi moglo i tako da bude da mi budemo recimo pobeđeni, ili makar da mi i pobedimo neprijatelja ali da pod pritiskom okolnosti pristanemo na nekakav nesigurni mir — o, tada bi naravno mudraci trijumfovali. I kako bi samo opet došlo do zviždanja, do buke, kakav bi se cinizam pokazao koji bi potrajao godinama, koliko bi bilo bahanalija i samopljivanja, šamara i zadirkivanja — i to ne radi buđenja i vaskrsenja novih snaga nego upravo u ime trijumfa sopstvenoga nepoštenja, dvoličnosti i nemoći. I započeće novi nihilizam isto onako kao što je bio započeo onaj nekadašnji — negacijom ruske nacije i njene samostalnosti. I što je najvažnije steći će toliko snage i tako će se ukoreniti da će, sumnje nema, početi glasno da ruži sve ono što je svetinja za Rusiju. I ponovo će omladina pljunuti na svoje domove i na svoje porodice, napustiće starce koji ponavljaju napamet beskrajna opšta mesta i stare reči koje su svima dosadile o evropskoj veličini i o našoj dužnosti da ostanemo bezlični. I što je još važnije — biće to stara pesma i stare reči — i sve će to dugo potrajati! Ne, nama je potreban rat, potrebna nam je pobeda. Rat i pobeda će doneti novu reč, počće pravi život, prestaće ovo mrtvilo i blebetanje koje smo imali do sada — šta do sada — imamo ga i sada, gospodo!

No, treba biti spreman na sve i ako hoćete: ako se pretpostavi čak i najgori mogući ishod ovog rata koji je započeo, ako imamo da podnesemo mnogo lošeg, onog bola koji nam je do smrti dosadio, kolos ipak neće ni u tom slučaju biti pokoleban, ranije ili kasnije on će stići onamo kuda i treba da stigne. To nije samo nada, to je puna uverenost, u toj uverenosti da kolos

neće biti pokoleban — leži i sva naša snaga pred Evropom gde se sada svi listom plaše da se njihovo drevno zdanje ne sruši na njih, da ih s njega ne pritisne tavanica. Taj kolos to je narod naš. I početak ovog sadašnjeg *narodnog* rata, i sve okolnosti koje su mu prethodile, pokazali su svima ko ume da vidi našu nacionalnu monolitnost, našu svežinu, pokazali su do koje mere je naš narod ostao pošteđen truljenja koje je uveliko zahvatilo naše mudrace. I kakvu su nam uslugu učiniti ti mudraci pred Evropom! Još nedavno su oni vikali pred celim svetom da smo mi siromašni i ništavni, oni su svakoga uveravali da kod nas uopšte nema narodnoga duha zbog toga što kod nas uopšte i nema *naroda*, i naš narod i naš narodni duh je nešto što su izmislili u svojim fantazijama naši domaći moskovski sanjari; oni su govorili da je tih osamdeset miliona ruskih mužika samo jedna gomila beznačajnih pijanih poreskih glava, da nema tu nikakvog jedinstva između naroda i cara i da je navodno — sve to samo na papiru inače, sve je pokolebao i zahvatio totalni nihilizam; govorili su dalje da će naši vojnici pobacati puške i pobeći kao ovnovi, da kod nas nema u vojsci ni municije ni provijanta i da mi, na kraju, navodno i sami uviđamo da je sve pokolebano pa prema tome mi samo čekamo zgodnu priliku, mnogo smo se — vele — zatrčali, pa da odstupimo i to nekako ako je samo to moguće — bez ponižavajućih šamara koje »čak i mi teško podnosimo« i — nastavljaju oni — mi priželjkujemo da nam takav razlog Evropa izmisli. Eto to je ono u šta su se zaklinjali naši mudraci no, šta ćete: na njih se skoro i ne treba ljutiti, to je njihov način razmišljanja, to su vam njihovi pojmovi. I doista tako je — mi smo siromašni, naše su prilike žalosne u mnogo čemu, doista ima kod nas mnogo rđavog da je *naš* mudrac morao da ostane veran sebi i da sebe ne »izneveri«, on je morao da uzvikne: »*kaput* Rusiji, i ne treba zbog toga mnogo ni žaliti!« Eto takve misli drage našim mudracima su obišle Evropu posebno zahvaljujući evropskim dopisnicima koji su navalili kod nas uoči početka samoga rata sa namerom da nas поближе pogledaju na svoj evropski način i da naše snage izmere svojim evropskim merilima. I, po sebi se razume, oni su slušali samo ove naše »premudre i razumne« ljude. Oni su prevideli moć naroda i narodni duh i u Evropu je stigla misao da Rusija propada, da Rusija nije ništa ni značila i da će se ona pretvoriti u prah i pepeo. Zaigralo je srce naših iskonskih neprijatelja kojima smo mi u Evropi već dva veka velika prepreka, zaigralo je srce hiljada evropskih Jevreja i miliona »hrišćana« koji se *judejski* ponašaju, zaigralo je i srce lorda Biskonfilda: njemu su dojavili da će Rusija sve podneti, baš sve, čak i najsramniji šamar ali neće poći u rat — toliko je

— vele ovi — snažna njena volja za »miroljubivim« rešenjem. Ali nas je spasao sam Bog poslavši na sve njih slepilo: odveć su poverovali u našu pogibelj i ono najvažnije su prevideli. Oni nisu umeli da vide ruski narod kao veliku živu silu, oni su prevideli fakat kolosalnog značaja: savez između cara i njegova naroda! Eto, *samo to* su prevideli. Osim toga oni nisu nikako mogli da shvate i da poveruju u to da je naš car uistinu toliko miroljubiv i da stvarno žali prolivanje ljudske krvi: oni su pomislili da je sve to kod nas samo zbog »politike«. Čak i sada oni ništa ne primećuju: oni viću kako se kod nas odjednom posle carskog manifesta pojavio »patriotizam«. Ta zar je ovo patriotizam, zar je ovaj savez između cara i njegovog naroda u ime velikog dela *samo* patriotizam? U tome je i naša najveća moć što oni ništa ne shvataju kada je u pitanju Rusija, oni ništa ne razumeju što je u vezi sa Rusijom! Oni ne znaju da mi ne moramo biti pobednici u nečem, oni ne znaju da mi možemo i gubiti po neku bitku, ali mi ćemo ostati nepobedivi ipak, zahvaljujući upravo velikom jedinstvu narodnoga duha i nacionalne svesti. Oni ne shvataju da mi nismo Francuska koja se sva nalazi u Parizu, da mi nismo Evropa koja zavisi od stanja berze svojih buržuja i od »mira« svojega proletarijata koji se obezbeđuje poslednjim naporima tamošnjih vlada i to samo za jedan trenutak. Oni ne znaju niti žele da shvate da mi, *ako samo budemo hteli*, možemo biti nepobedivi — nas neće pobediti ni njihovi zlatni milioni, ni njihove milionske armije, ni njihovi Jevreji skupljeni svi zajedno: mi možemo učiniti sve što budemo želeli i nema takve sile koja bi nas u tome mogla zaustaviti, nema je na čitavoj zemlji. Nevolja je samo u tome što će se ovakvim rečima nasmejati ne samo u Evropi, takvim rečima će se nasmejati i kod nas i to ljudi iz obrazovanih slojeva, i pravi Rusi — jer do te mere mi i sami sebe ne razumemo, do te mere ne poznajemo ni sami našu iskonsku moć koja sve do sada — Bogu neka je hvala — nije bila dovedena u pitanje. Ti dobri ljudi ne shvataju da kod nas i taktika, u ovoj našoj beskrajnoj i originalnoj zemlji, čak ni taktika, kažem (nešto je do te mere opšte!), ne liči na taktiku koja se primenjuje u Evropi — novac i opremljena organizacija od šest stotina hiljada jedinica mogu da se sudare na našem terenu sa silom novom i njima neznanom do sada, sa silom čije se osnove nalaze u prirodi beskraja ruske zemlje i u prirodi samog duha Rusije koji je sposoban da sve ujedini. Ali neka tako bude — neka *za sada* to i ne znaju ti brojni dobri ljudi — (neka ne znaju i neka se plaše!). Ali zato to znaju naši carevi i to oseća narod naš. Aleksandar I je znao za tu osobenu moć našega naroda kada je govorio da će pustiti bradu i da će se sa svojim narodom povući u šume, ali

neće položiti mač niti će se pokoriti volji Napoleonovoj. T naravno, čitava bi se Evropa razbila u sudaru sa takvom silom jer ne bi smogla toliko novaca za takav rat, niti bi mogla da obezbedi takvu moć organizacije kakva je potrebna. Kada kod nas svi Rusi budu shvatili to, kada svima bude jasno kakva je naša moć tada mi nećemo morati ni da ratujemo, tada će Evropa poverovati u nas, tada će nas *otkriti* kao Ameriku. Ali za to je potrebno da prvo mi sami sebe otkrijemo i da naša inteligencija shvati da ne treba da se odvaja od naroda, da ne treba da kida savez sa svojim narodom...

II

RAT NIJE UVEK BIČ, ON JE NEKAD I SPASENJE

Ali, naši mudraci su se uhvatili i za drugu stranu problema: oni propovedaju o ljubavi prema čoveku, o humanosti, oni žale zbog prolivanja krvi, zbog toga što ćemo se u ratu ozveriti i iskvariti i tako ćemo se još i više udaljiti od napretka u unutrašnjim stvarima, od istinskog puta, od nauke. Da, rat je veliko zlo ali ima u takvim razmišljanjima i mnogo onog što je pogrešno a što je najvažnije — dosta nam je tih buržoaskih naravoučenija! Takav podvig u kojem mi žrtvujemo svoju krv u ime onoga što mi smatramo za svetinju je naravno, nešto mnogo moralnije od buržoaskog katihizisa. Podizanje nacionalnog duha u ime velike ideje — jeste impuls koji nas kreće napred, to nije vraćanje u zversko stanje. Naravno, mi se možemo prevariti u pogledu toga šta je to najplemenitija ideja, ali — ako je to što mi smatramo za svetinju nešto poročno i sramno, mi nećemo umaći kazni koju nam sprema sama priroda: ono što je poročno i sramno nosi i samo u sebi klicu smrti i ranije ili kasnije, ono samo sebi izriče kaznu. Rat na primer, radi sticanja bogatstva, radi zadovoljenja zahteva nenasitnog tržišta, u osnovi i proističe iz onog opšteg zakona koji važi za sve nacije koje hoće da razviju svoj nacionalni individualitet, ali — on označava u isto vreme i onu granicu koja

se u toku razvitka ne sme prekoračiti jer, iza te granice svako sticanje i svaki razvitak nacije već označavaju nešto prekomerno, to sadrži u sebi bolest, iz toga proističe i smrt. Tako bi Engleska, ako bi u sadašnjoj istočnoj krizi stala na stranu Turske i ako bi, radi svojih trgovačkih profita, zaboravila na nevolje i jauke unesrećenih ljudi — podigla, nema sumnje, sama na sebe mač koji bi, razume se, ranije ili kasnije, morao da padne na njenu glavu. Obrnuto — ima li svetijeg i plemenitijeg podviga nego što je ovaj rat koji je sada Rusija prihvatila? Reći će neko da »eto i Rusija, iako ide da oslobađa ugnjetena plemena i da im povрати samostalnost, ona ipak u tim plemenima nalazi sebi saveznike pa, prema tome, i moć i to je — vele neki — opet onaj isti zakon razvitka nacionalnih individualiteta kome teži i sama Engleska. Pošto ideja »panslavizma« svojom kolosalnošću može da uplaši Evropu onda Evropa shodno zakonu samoodržanja, nema sumnje, ima pravo da zaustavlja nas, ali u isto vreme i mi imamo pravo da idemo napred ne plašeći se nje i rukovodeći se u svom napredovanju jedino političkom razboritošću i dobrim namerama. Ako se tako uzme onda u svemu tome nema ničeg ni svetog ni sramnog — postoji samo onaj večni životni instinkt naroda kome se potčinjavaju sva bez razlike nedovoljno razvijena plemena na zemlji. Pa ipak, svest, nauka i humanost ranije ili kasnije će obavezno oslabiti večni zverski instinkt nerazumnih nacija, sve će to pomoći da se kod naroda učvrsti želja za mirom, za međunarodnom saradnjom u duhu humanoga napretka. Prema tome, treba ipak propovedati mir a ne krv«.

To su sve reči! Ali u sadašnjem slučaju one su neprimenljive na Rusiju ili bolje rečeno — u ovom istorijskom trenutku Rusija je u Evropi neka vrsta izuzetka i to je stvarno tako. Doista, ako se Rusija koja se tako nekoristoljubivo i pravedno zauzima za spasenje i preporod ugnjetenih plemena, nakon toga i bolje učvrsti zahvaljujući savezu s njima, i u tom slučaju ona će ostati izuzetan primer kakav Evropa ne očekuje, ta Evropa koja sve meri svojim aršinom: ako bude ojačala, čak i mnogo, zahvaljujući savezu sa plemenima koje je oslobodila, Rusija neće krenuti na Evropu sa mačem u ruci, ona neće osvajati i otimati ništa toj Evropi, kao što bi to, nema sumnje, učinila ta ista Evropa kada bi joj samo pošlo za rukom da se ujedini za borbu protiv Rusije, kao što su to činile i do sada sve druge nacije čim bi im pošlo za rukom da ojačaju na račun nekog od svojih suseda. (I tako je bilo oduvek, od onih varvarskih vremena u Evropi pa sve do sada, do ne tako davnog francusko-pruskog rata, gde je tada bila ta njihova civilizacija: najprosvećenija nacija bacala se na drugu naciju isto tako prosvećenu i

koristeći pogodan slučaj, zagrizla je kao divlja zver, sisala joj je krv, cedila je iz nje životne sokove u vidu milijardi na ime odšteta, otkidala joj je čitav deo u vidu dveju poznatih njenih najboljih provincija! Da, zaista, je li Evropa kriva zbog toga što posle takvih stvari ne može da razume Rusiju i njenu misiju? Zar oni, oholi, učeni i moćni — da priznaju makar i u mašti da je Rusija zbog toga na svetu, da je u tome njena misija da njih same spase, zar bi oni mogli da priznaju da će najzad Rusija izreći poslednju reč spasenja!). O, da, da naravno — mi ne smemo ne želimo ništa da im uzmemo, niti šta njihovo da osvajamo — mi ćemo samo sticajem takvih okolnosti što ćemo ojačati (kroz savez ljubavi i bratstva a ne putem nasilja i osvajanja) dobiti najzad mogućnosti da ne potržemo mač, mi ćemo tada naprotiv — umireni osećanjem svoje moći, pokazati primer iskrene želje za mirom u duhu međunarodne saradnje i nekoristoljubivih odnosa. Mi ćemo prvi objaviti svetu da ne težimo svom uspehu gazeći individualitet drugih nacija, mi ćemo pokazati da svoj uspeh vidimo samo u slobodnom razvoju drugih nacija, u njihovom bratskom i slobodnom sjedinjenju s nama, u uzajamnim vezama koje će nam biti od uzajamne koristi, u tome što ćemo ih tesno, organski prigriliti dajući im od svog drveta grančicu kalema — u tome što ćemo učeći od njih mi i sami njih nećemo poučiti, u tome što ćemo se s njima sjediniti svom dušom i sve će to biti dotle dok ideja velikog svetskog jedinstva naroda poput velikog drveta ne oseni svu srećnu zemlju! O, neka se ovim »fantastičnim« rečima podsmevaju naši »građani sveta« i svi oni koji kod nas pljuju na sebe same, mi nismo krivi zbog toga što svemu tome verujemo, zbog toga što idemo ruka pod ruku sa našim narodom koji u sve ovo veruje. Pitajte narod, pitajte vojnika: radi čega su ustali, radi čega su pošli u ovaj rat — i svi će vam oni odgovoriti da su krenuli listom da bi poslužili Hristu i da bi oslobodili ugnjetenu braću svoju — svi će vam kazati da nikom od njih na pamet ne pada osvajanje. Da, mi ćemo upravo sada, u ovom sadašnjem ratu pokazati našu ideju o budućoj misiji Rusije u Evropi i dokazaćemo je tako što nećemo, oslobodivši slovenske zemlje, od njih uzeti ni pedlja njihove zemlje za sebe (kao što želi Austrija, na primer) naprotiv, mi ćemo vršiti nadzor uz njihovu saglasnost nad njima, mi ćemo štititi njihovu slobodu i nezavisnost, pa makar to bilo i od čitave Evrope. A ako je to tako onda je naša ideja sveta i ovaj naš rat nije nikako »večni i zverski instinkt nerazumnih nacija«, on je samo prvi korak na putu ostvarenja večnog mira u koji mi imamo sreću da verujemo kao u dostignuće *istinskog* međunarodnog jedinstva i *istinskog* humanog napretka! I tako, ne treba uvek

propovedati samo mir, ne leži jedino u tom miru koji bi bio dostignut po svaku cenu, spasenje — nekada se spasenje može naći u ratu.

III

DA LI PROLIVENA KRV DONOSI SPASENJE?

»Ali krv, ta ipak krv« — ponavljaju kao refren mudraci i zaista sve te oficijelne fraze o krvi — sve su to one ništavne »krupne« reči koje se kazuju sa poznatim namerama. Berzanski moćnici, na primer, sada posebno vole da raspravljaju o humanosti. I mnogi od tih koji sada raspravljaju o humanosti su jednostavno trgovci koji trguju humanizmom. Međutim, možda bi se i bez rata proliło mnogo više krvi. Verujte da u nekim slučajevima, ako ne uskoro u svim slučajevima (osim u slučajevima bratoubilačkih ratova) — rat može da bude proces u toku kojeg se *upravo* uz najmanje prolivanje krvi, najmanje bolno i sa najmanjim gubitkom snaga, postiže međunarodni mir i grade, makar približno i koliko-toliko normalni odnosi među narodima. Razume se, to je žalosno ali šta se tu može ako je već tako kako je. Ta bolje je potegnuti mač nego izgubiti glavu pre vremena. I još — po čemu je sadašnji mir među civilizovanim narodima bolji od rata? Naprotiv, pre će biti da mir i to dugotrajni mir može da učini čoveka nalik zveri, pre će biti da mir donosi surovost — a ne rat. Plodovi dugotrajnog mira su — surovost, kukavičluk, grubi gotovanski egoizam i, što je glavno — intelektualni zastoj. U vreme dugotrajnog mira ugoje se samo eksploatatori naroda. Ponavlja se da mir donosi bogatstva, ali — to je bogatstvo za deseti deo ljudi a taj deseti deo prenosi tu zarazu bogatstva na ostale, prenosi je kao bolest na one ljude koji su lišeni bogatstva. Tako se širi zaraza razvrata i cinizma. Od suvišnog bogatstva koje se gomila u rukama pojedinaca rađa se ogrubelost osećanja. Ukus raskoši se pretvara u ćudljivu žudnju za suvišnim, za nečim nenormalnim. Sladostrašće dobija u zamahu. Iz sladostrašća se rađaju kukavičluk i surovost. Ogrubela duša sladostrasnika je surovija od svake

druge, pa čak i od poročne duše. Tma takvih sladostrasnika koji padaju u nesvest kada ugledaju krv iz posečenog prsta ali takvi neće oprostiti siromahu, oni će ga strpati u tamnicu za najmanji dug. Surovost rađa onu naglašenu kukavičku brigu o ličnoj sigurnosti. Ta kukavna briga o ličnoj sigurnosti se u vreme dugotrajnog mira uvek na kraju pretvara u nekakav panični strah za sebe koji zahvata sve društvene slojeve i rađa strašnu žeđ za gomilanjem i zgrtanjem novaca. Nestaje vera u moć solidarnosti među ljudima, vera u mogućnost bratstva među ljudima i pomoć od strane društva, na sve strane se proklamuje naglas teza: »svako samo za sebe«; bedniku je sasvim jasno ko je bogataš, kakav mu je on brat i evo — svi se izdvajaju i zatvaraju u sebe. Egoizam ubija velikodušnost. Jedino umetnost pomaže da se sačuva pojam o višem životu, jedino je ona u stanju da razbudi duše koje su usnule u periodu dugotrajnijeg mira. Eto zbog toga se tvrdi da umetnost može da cveta samo u vreme mira što je međutim, potpuno pogrešno: umetnost, to jest *istinska* umetnost se razvija i cveta u vreme dugotrajnog mira upravo zbog toga što stoji u suprotnosti sa onim usnulim dušama, sa svim onim poročnim, ali ona međutim, svojim delima u vreme mira poziva na ostvarenje ideala i rađa protest i negodovanje, ona unosi nemir u društvo i često poziva i na stradanja ljude koji su u vreme mira usnuli u smrdljivoj jami. Na kraju, postaje, jasno da i sam taj dugotrajni buržoaski mir rađa potrebu za ratom, nudi je sam kao neku bednu posledicu toga stanja, ali to više nije potrebna za ratom u ime viših ciljeva kojima teži nacija, to je potreba za ratom u ime nekakvih bednih tržišnih interesa, u ime novih tržišta koja su potrebna eksploatatorima radi sticanja novih bogatstava, eksploatatorima koji već imaju u izobilju zlatnih kesa — jednom reči, to je rat zbog razloga koje ne može da pravda čak ni onaj instinkt za samoodržanjem — to je rat koji govori o ćudima jednog bolesnog nacionalnog organizma. Ratovi u ime takvih interesa kvare narod, ogrubljuju njegova osećanja, dok rat u ime velikih ciljeva, rat za oslobođenje ugnjetenih, rat u ime nekoristoljubive i svete ideje — čisti vazduh koji je okužen mijazmom, leči duše, goni sramni kukavičluk i lenjost, on nameće jasan cilj, on nudi i tumači ideju čijem ostvarenju treba da pristupi ova ili ona nacija. Takav rat učvršćuje u svakoj duši svest o samopožrtvovanju, on nameće naciji u celini svest o potrebi uzajamne solidarnosti i jedinstva svih njenih članova. Što je najvažnije takav rat donosi svest o ispunjenoj obavezi, o izvršenom velikom zadatku: »nismo baš sasvim pali, nismo sasvim iskvareni, ima u nama još uvek nečeg ljudskog!«. I pogledajte samo čime su

započinjali svoju propoved o miru i humanosti ti naši nedavni propovednici: oni su polazili direktno od nečovečne surovosti. Oni nisu hteli da pomognu mučenicima koji su vapili za nama, oni su i druge zadržavali da to učine. Oni, koji su po svemu sudeći tako humani i tako osećajni, gledali su hladnokrvno i sa podsmehom na nas koji smo bili spremni da se žrtvujemo u ime duhovnog podviga. Oni su nastojali da gurnu Rusiju na sramni i nedostojni put za jednu naciju da i ne govorimo o njihovom prezrenju prema narodu koji je u slovenskim mučenicima uvek gledao svoju braću, prema tome oni su raskinuvši sa voljom naroda stavili iznad svega svoju licemernu »evropsku« prosvećenost. Njihova omiljena teza je bila: »doktore — izleči se sam«. »Vi se namećete da isceljujete i da spasavate druge a kod vas samih još uvek nema ni škola« — to su oni govorili javno, svima. Priznajemo, mi smo i krenuli isceljenja radi. Škole su važna stvar naravno, ali — školama je potreban duh, potrebno je usmerenje i eto — mi smo i krenuli da se naoružamo duhom i da pronađemo ispravan pravac. I, mi ćemo sve to osvojiti, posebno ako nam Bog bude darovao pobedu. Mi ćemo se vratiti naoružani saznanjem da smo ostvarili veliki nekoristoljubivi cilj, svesni da smo služili ljudima slavno ne žaleći sopstvenu krv, naoružani novim snagama, novom energijom — i sve će to biti novo u odnosu na ono nedavno sramno kolebanje, na onaj naš pozajmljeni mrtvi duh »evropomanije«. Što je najvažnije vratićemo se narodu, zbližićemo se još veoma s njim, jer — jedino ćemo u narodu naći isceljenje od naše dvovekovne bolesti, od naše dvovekovne neproduktivnosti i duhovne nemoći.

Uopšte, može se reći da ako je društvo bolesno i zaraženo onda i takva blagodat kakva je dugotrajni mir može samo, umesto koristiti, da mu donese štetu. To se može primeniti i na Evropu u celini. Nije slučajno to što u Evropi, koliko mi pamtimo, nije prošlo ni jedno pokolenje a da nije doživelo u svom veku rat. Prema tome, očevidno je i rat je radi nečega potreban i nužan, on leči i spasava ljude. To je strašno ako se razmišlja apstraktno, no u praksi je drugačije — i takva blagodat kakva je dugotrajni mir ljudima donosi jedino štetu. Pa ipak, koristan je samo onaj rat koji se vodi u ime velike ideje, u ime uzvišenih i plemenitih načela, a ne rat koji se vodi u ime materijalnih interesa, osvajačkih namera i oholog nasilja. Takvi su ratovi samo odvodili nacije lažnim putevima, takvi su ih ratovi samo uništavali. Mi nećemo, ali naša deca će doživeti da vide kako će završiti Engleska. Danas se već svima na zemlji »bliži čas«. I vreme je za to.

IV

MIŠLJENJE »NAJTIŠEG« CARA O ISTOČNOM PITANJU

Pokazali su mi jedan citat iz jednog dela koje je objavljeno u Kijevu prošle godine — »Moskovsko carstvo u vreme carevanja Aleksija Mihajloviča i patrijarha Tihona prema zapisima arhiđakona Pavla Alepskog«, od Iv. Obolenskog, Kijev, 1876. godine (str. 90—91). To je stranica iz tuđeg dela, ali ta stranica je do te mere karakteristična i zanimljiva za ovaj naš sadašnji trenutak, a delo je može biti još uvek nepoznato široj čitalačkoj publici, da sam ja odlučio da tih nekoliko redaka objavim u *Dnevniku*. To je mišljenje cara Aleksija Mihajloviča o istočnom pitanju — takođe »najtišeg« cara koji je živio još pre dva veka, to su njegove ondašnje suze zbog toga što nije mogao da postane car Oslobodilac.

»Kažu da je na dan velikog praznika Uskrsa (1656) gospodar razmenjujući praznične pozdrave sa grčkim trgovcima koji su boravili u Moskvi između ostalog rekao ovima: »Želite li vi, i očekujete li vi da vas ja oslobodim iz ropstva, Ja vas otkupim?« I kada su oni odgovorili — »Kako bi drugačije moglo biti? Kako bismo mogli da ne želimo to? — On je dodao: »Onda — kada se budete vratili u svoju zemlju umolite sve kaluđere i episkope neka se mole Bogu za mene i neka služe liturgiju kako bi mi Bog podario snage da odrubim glavu njihovome neprijatelju«. I, prolivajući tada obilne suze, on je kazao obraćajući se svojim velmožama: »Moje se srce cepa kada pomišljam na ropstvo tih jadnih ljudi koji stenju u rukama neprijatelja vere naše; Bog će mene pozvati da mu o tome položim računa na dan strašnog suda *ako ja, budući da imam mogućnosti da ih oslobodim, budem to zanemario*. Ja ne znam koliko će još dugo potrajati ovo loše stanje državnih poslova ali još od vremena carevanja moga oca i njegovih prethodnika nisu prestajali da nam sa svojim žalbama protiv porobljivača i ugnjetača, dolaze patrijarsi, episkopi, monasi i obični siromasi, i svi su oni

dolazili gonjeni očajanjem zbog ropstva i progonjeni od strane svojih surovih gospodara *i, ja se bojim pitanja koja mi Tvorac može postaviti toga dana: i zato sam svojim umom rešio, ako samo to Bogu bude bilo ugodno, da ne štedim svoju silu i svoju blagajnu, da prolijem ako zatreba i poslednju kap svoje krvi samo da ih oslobodim, da se za njih potrudim*«. Na to su mu velmože odgovorile — »Daruj Gospode, po želji srca njegovoga«.

GLAVA DRUGA

I

SAN SMEŠNOG ČOVEKA

— fantastična priповest —

1.

Ja sam smešan čovek. Sada oni kažu da sam ludak. To bi za mene bilo jedan čin više kada ja za njih ne bih bio isto onako smešan kao i ranije. No, ja se sada više ne ljutim, svi su mi oni sada mili, čak i onda kada mi se podsmevaju — i tada su mi ne znam zbog čega posebno mili. I sam bih se smejao zajedno sa njima — istina ne baš sebi, nego onako iz ljubavi prema njima, no osećam neku tugu prema njima kada ih pogledam. Ja sam tužan zbog toga što oni ne znaju istinu, a ja znam. O, kako je to mučno sam znati istinu! No, oni to ne mogu da shvate. Ne, neće moći da shvate.

Ranije sam duboko patio zbog toga što izgledam smešan. Ja nisam samo tako izgledao, ja sam to bio. Uvek sam bio smešan, znam to može biti od svog rođenja. Može biti ja sam još u sedmoj godini znao to da sam smešan. I zatim sam se školovao, kasnije sam bio na studijama i šta — što sam više učio sve mi je više postajalo jasno da sam smešan. I tako je na kraju za mene sva univerzitetska nauka postojala samo zato da, prema mom shvatanju naučnih znanja, objasni i dokaže da sam ja smešan.

I u životu je bilo slično kao i u nauci. Iz godine u godinu je u meni jačala svest o mom smešnom izgledu u svakom pogledu. Uvek su mi se svi podsmevali. Ali oni nisu znali, niko to nije ni naslućivao da ako na svetu ima čoveka koji najbolje zna koliko sam ja smešan, onda sam to bio ja — i vređalo me je to što ne znaju, no zbog toga sam bio ja kriv: ja sam oduvek bio tako ponosan da to nikada nisam hteo nikome da priznam. Taj ponos je iz godine u godinu bio kod mene sve jači i, da se desilo da sam nekome priznao da sam smešan, meni se čini ja bih odmah, te iste večeri, prosvirao sebi metak kroz glavu — iz revolvera.

O, kako sam samo još kao dečak patio zbog toga što neću izdržati i što ću odjednom sve priznati drugovima. Ali kada sam već postao mladić ja sam se ne znam zbog čega pomalo umirio, iako sam svake godine sve dublje osećao ovu svoju strašnu osobinu. I to je bilo upravo *zbog nečeg* što ni sada ne mogu da odredim. Možda je to bilo zbog toga što je u mojoj duši sve jača bivala tuga zbog jedne okolnosti koja je bila neuporedivo važnija i od mene samog: naime, to je bilo shvatanje — koje me je zaprepašćivalo — da je svuda na svetu isto, *svejedno*. Ja sam to već davno osećao ali čvršće uverenje se javilo tek poslednje godine i to nekako iznenada. Osetio sam odjednom kako bi meni bilo *svejedno* hoće li i dalje biti sveta ili neće ničeg nigde biti. Svim svojim bićem sam počeo da osećam *da za vreme mog života nije ničeg bilo*. U početku sam mislio da je ipak ranije bilo mnogo čega, ali kasnije sam se dosetio da i ranije takođe, nije ničeg bilo — samo je to zbog nečeg tako izgledalo. Malo po malo, postajalo mi je jasno da nikada ničeg neće ni biti. I, tada sam najednom prestao da se ljutim na ljude, počeo sam gotovo da ih ne primećujem.

I doista, to se pokazalo čak i u najmanjim pojedinostima: događalo se na primer, idem ulicom i naiđem na ljude. Nije se to događalo zbog zamišljenosti — nisam ni imao o čemu da razmišljam, ja sam tada bio prestao da mislim: meni je bilo *svejedno*. I da sam makar rešio problem, ne ni jedan nisam bio rešio — a bilo ih je toliko! Meni je bilo *svejedno* i svi problemi su nestali.

I eto, nakon toga ja sam saznao istinu. Istinu sam saznao u novembru prošle godine, bilo je to baš trećeg novembra i od tog dana ja pantim svaki svoj trenutak. To je bilo u toku jedne mračne večeri, najmračnije večeri kakva samo može biti. Vraćao sam se tada, bilo je prošlo deset sati, i baš tada vraćajući se kući pomislio sam da ne može biti turobnijeg vremena. Čak

i onako u bukvalnom smislu. Čitavog dana je padala kiša, bila je to neka užasno hladna i mračna kiša, čak neka strašna kiša neprijateljska prema ljudima, dobro se sećam toga — i odjednom, nakon deset sati prestala je ta kiša, osetila se neka strašna vlaga, strašnija i mračnija nego za vreme dok je kiša lila; sve se isparavalo, dizala se para od svakog kamena na ulici, iz svakog sokaka, naročito ako se poizdalje zagleda u njegovu dubinu.

Odjednom mi se učinilo kako bi bilo veselije kada bi nestalo svetla svuda — svetlo sve obasjava, od njega na srce leže veća tuga. Toga dana ja gotovo nisam ni ručao, od rane večeri sam sedeo kod jednog inženjera kod koga su sedela još dvojica prijatelja. Čutao sam neprestano i imao sam utisak da sam im dosadio. Oni su raspravljali o nekom izazovnom problemu i u jednom momentu su se čak i uzбудili. No, i njima je bilo svejedno, video sam ja to i uzbuđivali su se tek onako. Ja sam im to u jednom momentu i kazao: »Vama — rekao sam — gospodo, takođe je svejedno«. To ih nije uvredilo, samo su mi se nasmejali. Nasmejali su mi se zbog toga što sam to kazao bez ikakvog prekora, zbog toga što je meni bilo svejedno. Oni su uvideli da je meni svejedno i to ih je razveselilo.

Kada sam se na ulici opomenuo svetlosti bacio sam pogled na nebo. Nebo je bilo užasno mračno, videli su se ipak, iskidani oblaci i kroz njih ponori crnih mrlja. Odjednom, u jednom od tih ponora zapazio sam — zvezdicu i počeo sam da je gledam netremice. Ta mi je zvezdica nametala pomisao i odlučio sam da te noći izvršim samoubistvo. To sam bio čvrsto odlučio još pre dva meseca i, iako sam bez para, kupio sam krasan revolver koji sam napunio istoga dana. No, prošlo je i dva meseca a on je ležao u fijoci. A meni je bilo tako svejedno da sam poželeo da ugrabim trenutak kada mi neće biti do te mere svejedno, a zbog čega — to ne znam. I tako sam u toku ova dva meseca, kad god bih se vraćao kući, pomišljao da se ubijem. Neprestano sam očekivao taj trenutak. I evo, ova zvezdica mi je nametala tu misao i ja sam odlučio da će to *obavezno* biti ove noći. A zbog čega mi je ova zvezda nametala takvu pomisao — ne znam.

I eto, dok sam gledao u nebo, mene je iznenada uhvatila za lakat ona devojčica. Ulica je već bila skoro opustela, gotovo nikoga nije bilo na njoj. Malo napred tamo, spavao je u fijakeru kočijaš. Devojčici je moglo biti nekih osam godina, bila je povezana maramom i na sebi je imala samo haljinicu, bila je sva mokra, no ja sam posebno zapamtio njene mokre pocepane cipelice, njih se i sada sećam. One su posebno privukle moju

pažnju. Odjednom je ta devojčica počela da me vuče za rukav i da me zove. Ona nije plakala ali je nekako odsečno izgovarala neke reči sa kojima se mučila, sva je drhtala kao da je bila u groznici. Bila je nečim prestrašena i vikala je kao u očajanju: »Mamice! Mamice!«. Ja sam se okrenuo samo ali sam bez reči nastavio dalje, no ona je trčala i vukla me je i ja sam u njenom glasu zapazio onaj zvuk koji kod dece kada se mnogo uplaše govori o očajanju. Meni je taj zvuk poznat.

Iako nije izgovarala reči sasvim do kraja bilo mi je jasno da njena majka tu negde umire, da im se nešto desilo i da je ona pošla da nekoga pozove, da nešto potraži kako bi pomogla majci. No, ja nisam krenuo za njom, ja sam, naprotiv, čak u jednom trenutku pomislio da je oteram. U početku sam rekao njoj da pozove čuvara reda. Međutim, ona je najednom sklopila svoje ručice, počela je da jeca i da se guši od plača, trčeći stalno uz mene, ne ostavljajući me. Tada sam ja udario nogom i povikao. Ona je na to samo vrisnula — »Gospodine, gospodine...!« ali me je odjednom napustila i kao munja pojurila preko ulice, tamo je videla nekog prolaznika i očigledno, napustila je mene da bi pritrčala njemu.

Ja sam se popeo na moj četvrti sprat. Moja sobica je mala, jedna, prozor je polukružni kao na svakoj mansardi. Imam ležaj tapaciran mušemom, sto na kome leže knjige, dve stolice i udobnu fotelju, staru i prestaru ali je »volterovska«.

Upalio sam sveću, seo sam i počeo sam da razmišljam. Iza paravana, u susednoj sobi trajala je i dalje »sodoma«. To je kod njih još od prekjučer. Tamo je živeo penzionisani kapetan i bili su mu došli gosti — petoro ili šestoro podlaca: pili su votku i igrali preferans izlizanim kartama. Prošle noći je došlo do tuče i znam da su dvojica dugo jedan drugoga čupali za kose. Gazdarica je nameravala da se žali ali se veoma plašila kapetana. Sem njih ovde stanuje i jedna gospođa, sitna mršava udovica nekog oficira — došla je sa troje nejake dece i ona su se razbolela ovde u ovim našim sobama. I ona i njena deca se užasno boje kapetana, svu noć drhte i krste se, najmanje dete je od straha dobilo napad.

Znam sigurno da taj kapetan ponekad na Nevskom prospektu zaustavlja prolaznike i prosi milostinju. Ne primaju ga više u službu. Ali, čudno je to (ja ovo zbog toga i pričam) u toku celog meseca kako stanuje kod nas, taj kapetan nije kod mene pobudio ni malo gneva. Ja sam se od samog početka, razume se, klonio upoznavanja s njim. njemu je takođe nakon prvog susreta

bilo sa mnom mučno i, ma koliko oni sada vikali iza paravana, ma koliko ih tako sada bilo — meni je to svejedno. Sedim tako po svu noć i zaista ih uopšte ne čujem — toliko malo na njih mislim. Da, ja svake noći ne spavam do zore i to traje tako evo već godinu dana. Svu noć sedim u fotelji za stolom i ništa ne radim. Knjige čitam samo po danu. Sedim tako, čak ne mislim ništa, misli same lutaju, puštam ih slobodno da lete. U toku noći izgori čitava sveća.

Seo sam za sto polako, izvadio sam revolver i stavio sam ga ispred sebe. Kada sam ga tako položio sećam se — zapitao sam sebe: »Zar tako?« i sasvim sigurno sam sebi dao odgovor — »Tako«. Hoću reći — da, ubiću se. Znao sam da ću se te noći sigurno ubiti, ali koliko ću do tog trenutka još sedeti za stolom — to nisam znao. Ubio bih se sigurno da nije bilo one devojkice.

2.

No, znate — iako mi je bilo svejedno ipak sam osećao nešto, na primer — bol. Kada me neko udari ja osetim bol. Tako je i u moralnom pogledu: kada se dogodi nešto tužno mene obuzima sažaljenje baš onako kao u vreme kada mi nije još bilo svejedno. Osetio sam sažaljenje i malocčas: ja bih detetu obavezno pomogao. Ali, zbog čega nisam pomogao devojkici? To je bilo zbog jedne misli koja mi se tada javila: dok me je zvala i vukla za rukav pojavio se jedan problem koji ja nisam mogao da rešim. To je bio bespredmetan problem, ali ja sam se bio naljutio. A naljutio me je bio zaključak: ako sam ja već odlučio da se ubijem i to u toku ove noći onda mi znači sada mora biti svejedno sve na svetu više nego ikada do sada. No, zašto sam odjednom osetio kako mi nije svejedno i kako sažaljevam devojkicu? A sećam se, duboko sam žalio devojkicu, osetio sam čak neki dubok bol potpuno neverovatan za čoveka u mom položaju. Zaista, ne umem kako valja da izrazim to svoje tadašnje osećanje ali to je potrajalo kod mene sve dok sam se vraćao — i kod kuće kada sam seo za sto, bio sam veoma nervozan, kako već nisam odavno bio.

Misli su se nizale jedna za drugom. Bilo mi je jasno — ako sam čovek i ako još nisam nula da, pre nego što postanem nula ja znači živim, mogu da patim, da se ljutim i da osećam stid zbog svojih postupaka. I neka bude. Ali ako se ja ubijem posle dva sata na primer, šta je meni onda stalo do

devojčice, šta me se tada tiče taj stid i sve drugo na svetu? Ja ću se pretvoriti u nulu, u apsolutnu nulu! I zar svest o tome da ja od sada *konačno* neću postojati pa prema tome, neće postojati ni ostalo, nije mogla da ima ni najmanje uticaja na ono osećanje sažaljenja prema devojčici, kao i na osećanje stida zbog učinjene gadosti? Ja sam zbog toga i udario nogom i viknuo na nesrećno dete onako strašnim glasom što »tobože ne samo ne osećam sažaljenje nego što mogu da činim i takvu nečovečnu gadost, jer kroz dva sata će se sve ugasiti«. Da li verujete da sam zato viknuo? Ja sam sada skoro uveren u to. Zamislio sam sasvim jasno tako: kao život i svet sada zavise od mene. Mogu čak i ovako da kažem: sada kao da je čak i svet stvoren samo mene radi. Ja ću se ubiti i — barem za mene — sveta više neće biti. Da i ne govorim o tome da može biti posle mene ničeg i ni za koga neće nd biti — čim se bude ugasila moja svest nestaće čitav svet kao nekakvo priviđenje, kao neki atribut koji je pripadao samo mojoj svesti, sve će prestati da postoji jer su, može biti, i čitav ovaj svet i svi ljudi samo jedno — ja sam.

Sećam se kako sam sedeći tako i razmišljajući sve te nove probleme koji su se gomilali jedan na drugi terao od sebe na neku drugu stranu, izmišljao sam uvek nešto novo. Na primer, odjednom mi se javila čudna misao: da sam, na primer, ja ranije živeo na Mesecu ili na Marsu i tamo počinio najsramniji i najnečasniji postupak kakav se samo može zamisliti, da sam zbog takvog postupka tamo bio osramoćen, obrukan kako se to ponekad u snu ili u košmaru može osetiti i — kada bih se potom našao na Zemlji sa svešću o tome šta sam tamo počinio na onoj planeti i uveren još da se više nikada tamo neću vratiti — da li bi mi i tada, dok bih gledao odozdo sa Zemlje na Mesec, bilo *svejedno* ili ne? Da li bih osećao sramotu zbog takvog postupka ih ne?

Pitanja su bila lišena cilja, suvišna, revolver je već ležao preda mnom i ja sam čitavim svojim bićem osećao da će *to* uslediti sigurno ali ta su me pitanja nervirala i ja sam se ljutio. Kao da nisam mogao da umrem i sada, pre nego što bilo šta odlučim. Jednom reči, ona devojčica me je spasla, ovakvim pitanjima ja sam odgodio pucanj u glavu. U međuvremenu i kod kapetana se sve smirilo: prestalo je kartanje i spremali su se za spavanje i, kao uzgred, gundali su i psovali. I eto, tada sam iznenada zaspao u fotelji, tu za stolom što mi se ranije nije nikada dogodilo. Zaspao sam potpuno ne osetivši ništa. Snovi su, kao što se zna, veoma čudna pojava: nešto se odslikava poražavajuće jasno, sa najsitnijim detaljima koji su juvelirski

precizno izvajani, preko drugog, čovek prelazi, na primer, preko prostora i vremena, kao da svega toga uopšte i nema. Snovima, kako izgleda, ne upravlja ni glava ni razum, nego želja i srce, međutim, kakve je samo lukave obrte izvodio moj razum u snu! S njim se u snu događaju sasvim neshvatljive stvari. Meni je na primer, pre pet godina umro brat. Ja ga ponekad sanjam: on uzima učešća u mojim poslovima, veoma smo time zaokupljeni mada ja za sve vreme trajanja sna znam i osećam da je moj brat umro i da je sahranjen. Zbog čega se ja ne čudim tome što je on, iako je umro, pored mene tu, sa mnom se brine i zajedno sa mnom radi? Zbog čega moj razum sve to dozvoljava? No, dosta o tome Prelazim na moj san. Da, tada sam sanjao taj moj san — san od trećeg novembra!

Sada me oni zadirkuju da je to bio samo moj san. No, nije li to svejedno da li je san ili nije ako mi je već taj san otkrio Istinu? Jer ako si jednom saznao istinu, ako si je jednom video i ako znaš da je to ta istina i da druge ne može biti, svejedno je da li spavaš ili živiš. Neka je i san, neka bude i tako ali — taj život koji vi svi toliko hvalite ja sam njega hteo da uništim samoubistvom, a moj san, o taj moj san — on je meni otkrio novi, veliki, preporođeni i moćni život! Čujte samo.

3.

Već sam rekao da sam zaspao ne primetivši to, čak nekako kao da sam i dalje razmišljao o istim problemima. Odjednom sam usnio kako uzimam revolver i nišanim, tako sedeći, pravo u srce — da, u srce a ne u glavu, ranije sam ja uvek odlučivao da ću pucati obavezno u glavu i to ciljajući u desnu slepoočnicu. Pošto sam prisionio cev na grudi sačekao sam sekund-dve i odjednom moj sto, sveća i zid ispred mene su počeli da se ljuljaju, da se pokreću. Brzo sam opalio.

U snu ponekad padate s visine, kolju vas ili tuku ali nikada ne osećate bol, sem u slučajevima kada se na neki način sami povredite u krevetu i tada osetite bol i tada se skoro uvek probudite od bola. Tako je bilo i sa mnom u mom snu: ja nisam osetio bol ali učinilo mi se da se nakon pucnja sve u meni srušilo, da se odjednom sve ugasilo i da je oko mene sve postalo strahovito mračno. Kao da sam oslepio i zanemio, ležim ispružen na nečem tvrdom, nauznak, ne mogu ništa da učinim, ni najmanji pokret. Oko mene se svi muvaju, viču, odjekuje kapetanov bas, gazdarica vrišti — i odjednom opet

prekid: mene već odnose u zatvorenom mrtvačkom kovčegu. Ja osećam kako se kovčeg njiše, razmišljam čak o tome i najednom me je, po prvi put, zaprepastila misao da sam ja, evo, konačno umro, znam to i ne sumnjam više da sam umro, ja više ne vidim, ne mogu da se pokrenem, ali mogu da osećam i da razmišljam. Međutim, ja se brzo mirim s tim i po običaju kako to u snu biva, primam stvarnost bez pogovora.

I evo, mene zarivaju u zemlju. Svi odlaze a ja ostajem sam, potpuno sam. Ne mičem se. Ranije, na javi, kada sam zamišljao kako će me položiti u grob ja sam uvek sa grobom dovodio u vezu osećaj vlage i hladnoće. I sada sam tako osetio kako mi je strašno hladno, naročito na vrhovima prstiju na nogama ali samo to i ništa više. Ležao sam i čudo jedno — nisam očekivao ništa uveren da mrtvac i nema šta da očekuje. Samo, bilo je vlažno. Ne znam ni koliko je vremena prošlo — jedan sat, nekoliko ili mnogo dana. I odjednom jedna kap vode je pala na moje levo oko, kap je procurila kroz krov kovčega — zatim minut kasnije za njom je usledila druga, nakon toga kroz jedan minut — treća i tako dalje u toku svakog minuta. Veliki gnev je odjednom obuzeo moje srce i ja sam osetio u srcu fizički bol. »To je moja rana« — pomislio sam ja — »to je onaj pucanj i tamo je i kuršum...«. A kap je padala svakog minuta i pravo na moje sklopljeno oko. I ja sam odjednom povikao, ali ne glasom — bio sam mrtav i nem, obratio sam se svim svojim bićem gospodaru svega oko mene, svega što se događalo sa mnom:

— Ma ko ti bio, ako ti zaista postojiš i ako postoji nešto razumnije od svega ovoga što se sada događa, onda mu dopusti da i ovde bude. Ako mi se svetiš zbog moga nerazumnog samoubistva i ako me kažnjavaš rugobom i besmislom daljeg postojanja, onda znaj da se nikakvo mučenje koje bi me zadesilo neće moći meriti sa prezrenjem koje ćemo mi osećati tokom miliona godina mučeništva!

Zavapio sam tako i učutao sam. Bezmalo čitav minut je potrajalo duboko ćutanje, kanula je čak još jedna kap ali, znao sam, verovao sam u to bezgranično i nepokolebljivo da će se sve obavezno izmeniti. I gle odjednom, otvorio se moj grob. Istina, ja ne znam da li je bio raskopan i otvoren već, no mene je zgrabilo neko neznano i tajanstveno biće i mi smo se odjednom obreli u vasioni. Ja sam najednom progledao: vladala je mrkla noć i još nikada nije bilo takvog mraka! Leteli smo u prostoru i bili smo već daleko od Zemlje. Nisam ništa pitao ovoga koji me je nosio — bio sam ponosan i čekao sam. Ja sam uveravao sebe da se ne bojim i obamirao sam

od ushićenja što se ne bojim. Ne sećam se koliko smo vremena tako leteli i nisam to mogao ni da zamislim: sve se odvijalo tako kako to biva u snu kada se juri kroz prostor i vreme, preko zakona postojanja i razuma — čovek se samo zaustavlja na onim tačkama za kojima čezne srce i kojima ono sniva. Sećam se, odjednom sam u tami ugledao jednu zvezdicu. »Da nije to Sirijus?« — nisam se uzdržao, upitao sam iako sam bio rešen da ni o čemu ne pitam. »Ne, to je ona zvezdica koju si ugledao među oblacima kada si se vraćao kući« — kazalo mi je ono biće koje me je nosilo. Znao sam da je to biće imalo ljudski lik.

Čudno, ja nisam voleo to biće čak, osećao sam prema njemu duboku odvratnost. Očekivao sam potpuno nepostojanje i zbog toga sam pucao u srce. I evo, ja sam u rukama bića koje, razume se, nije ljudsko biće, ali koje *postoji*, živo je: »Dakle, postoji i zagrobni život!« — pomislio sam u čudnoj lakomislenosti svojstvenoj snu, no moje srce je bilo tu, svojom suštinom i sa svom svojom dubinom: »Ako treba ponovo *biti* — pomislio sam ja — »i ponovo živeti po nečijoj neprikosnovenoj volji, onda ne dam da me pobede i ponize!«. — »Ti znaš da te se bojim i zbog toga me prezireš« — kazao sam odjednom svom saputniku — nisam mogao da se uzdržim od tog pitanja koje ponižava, pitanja u kome je bilo priznanja i u srcu sam osetio poniženje i bol kao od uboda igle. Biće nije odgovorilo na moje pitanje ali ja sam odjednom osetio da me niko ne ismejava, da me niko čak i ne sažaljeva i da ovaj naš put ima nepoznat i tajanstven cilj koji ima veze samo sa mnom.

Strah u mom srcu je bio sve jači. Ali uporedo sa mukama, nešto je polako prelazilo od mog saputnika na mene, kao da je iz mog ćutljivog saputnika ulazilo u mene. Leteli smo mračnim i nepoznatim prostranstvom. Odavno nisam ugledao sazvežđa koja su bila znana mojim očima. Ja sam znao da u nebeskim prostranstvima ima takvih zvezda čija svetlost dopre na Zemlju tek nakon hiljada ili miliona godina. Može biti, mi smo već prevalili ta prostranstva. Obuzet tugom koja je legla na moje srce ja sam nešto očekivao. I odjednom, prenerazilo me jedno poznato osećanje i povuklo me je snažno nekuda: iznenada sam opazio naše sunce!

Ja sam znao da to ne može biti *naše sunce* koje je stvorilo *našu* zemlju, znao sam da smo beskrajno daleko otišli od našeg sunca ali, ne znam zbog čega, odjednom sam čitavim svojim bićem osetio da je to baš takvo sunce kao i ono naše, da je to neko ponavljanje, neki njegov dvojnik! Slatko osećanje privlačnosti je razbudilo oduševljenje u mojoj duši: moć sveta kao

zavičaja, sveta u kojem sam se ja rodio, odjeknula je u mom srcu, preporodila je moje srce i ja sam osetio život, onaj nekadašnji život, i to prvi put nakon smrti i groba.

— Ali, ako je to sunce i baš takvo sunce kakvo je ono naše — povikao sam ja — gde je onda zemlja? — Moj saputnik mi pokaza na malenu zvezdu koja je blistala u mraku u sjaju smaragda. Leteli smo pravo prema njoj.

— Zar su mogućna takva ponavljanja u vasioni, je li to zakon prirode?...I, ako je ono onamo zemlja, da li je to isto takva zemlja kao što je naša... baš onako nesrećna i bedna, ali mila i uvek voljena koja poput naše uvek budi isto onakvu bolnu ljubav i kod svoje najnezahvalnije dece...? — vikao sam ja, ponet neodoljivom i plamenom ljubavlju prema našoj staroj, zavičajnoj zemlji od koje sam se odvojio. Lik one jadne devojčice koju sam ostavio proleteo je ispred mene.

— Sve ćeš videti — odgovorio mi je moj saputnik i u njegovim rečima se osećala neka tuga.

Ali brzo smo se približavali planeti. Ona je pred mojim očima bivala sve veća, nazirao sam već okeane, konture Evrope i odjednom se u mom srcu razbudilo osećanje velike i svete ljubomore: »Kako je moguće ovakvo ponavljanje i čega radi je sve to? Ja volim i mogu da volim samo onu zemlju koju sam ostavio, onu na kojoj su ostali mlazevi moje krvi kada sam ono kao nezahvalnik pucao u svoje srce i ukinuo sebi život. Ja nikada — nikada nisam prestajao da volim tu zemlju, čak sam je i one noći kada sam se rastajao od nje, voleo može, biti bolnije i jače nego ikada do tada. Ima li i na ovoj novoj zemlji patnje? Na našoj zemlji mi stvarno možemo da volimo jedino u mukama, jedino kroz patnju! Mi ne umemo da volimo drugačije, mi ne znamo za drugačiju ljubav. Ja želim patnje da bih mogao da volim. Ja hoću i želim ovoga trenutka da ljubim i da suzama zalijem samo onu zemlju koju sam napustio i neću, neću da prihvatim život ni na jednoj drugoj...!«.

Ali, moj saputnik me je već bio napustio.

Odjednom, skoro sasvim neprimetno ja sam kročio na tu drugu zemlju obasjanu jarkom svetlošću sunčanog dana divnog kao raj. Stajao sam, tako mislim na jednom od ostrva koja na našoj Zemlji čine grčki arhipelag ili tu negde na obali kopna u blizini tog arhipelaga. O, sve je bilo isto onako kao i kod nas, ali sve je blistalo i disalo praznično, nekom velikom, svetom i najzad postignutom pobedom. Divno more boje smaragda tiho je šumilo kraj obala i ljubilo je te obale nekom ljubavlju očevitom, vidljivom i, reklo bi

se, svesnom. Visoko krasno drveće je raslo u raskoši svojih boja a njegovi bezbrojni listovi — bio sam uveren — pozdravljali su mene svojim mirnim, nežnim šuštanjem i činilo mi se da izgovaraju nekakve reči ljubavi. Bujna trava je blistala mirisna, razlivala se jarkim bojama. U vazduhu su se lepršala jata ptica i, ne plašeći se mene, ptice su mi sletale na ruke, na ramena, one su me radosno milovale svojim milim drhtavim kriocima.

I, najzad, ugledao sam i ljude, upoznao sam i stanovnike ove srećne zemlje. Prišli su mi i okružili su me, ljubili su me. O, kako su bili divni, ta deca sunca, deca svoga sunca! Nikada na našoj zemlji nisam video takvu ljudsku lepotu. Jedino se kod naše dece i to u njihovim najranijim godinama može sresti neki odsjaj ovakve lepote. Iz očiju ovih srećnih ljudi blistao je sjaj vedrine. Njihova je lica ozario razum i neko saznanje koje ispunjava mirom, ta su lica bila vesela. U glasovima, u rečima ovih ljudi bilo je jeke detinje radosti.

O, ja sam odmah, čim sam ugledao njihova lica shvatio sve — sve! To je bila zemlja koju greh još nije oskrnavio, živeli su na toj zemlji ljudi bez greha i živeli su u onakvom raju kakav je bio prema predanju svih ljudi i onaj raj naših praroditelja koji počinise greh, samo razlika je bila u tome što je ovde čitava zemlja bila raj. Smešeći se od radosti ovi su se ljudi okupljali oko mene i milovali su me. Povelili su me sebi i svako je nastojao da me umiri. O, ništa me oni nisu pitali, ali bilo je kao da su sve znali, tako se meni činilo — oni su želeli da što pre odagnaju patnju sa mog lica.

4.

Pa ipak, znate šta — neka, neka je to bio samo san! Ali osećanje ljubavi koje su pokazali prema meni ti divni ljudi ostalo je u meni zauvek i ja osećam da se sada otuda, njihova ljubav preliiva u mene. Ja sam to lično video, ja sam upoznao te ljude i zavoleo sam ih i kasnije, patio sam sa njima. O, meni je čak i tada odmah bilo jasno da ih u mnogo čemu neću moći uopšte razumeti. Ja, savremeni Rus, progresivan čovek i odvratni Petrograđanin, na primer, čudio sam se i bilo mi je neshvatljivo to kako oni mogu toliko da znaju ako nemaju našu nauku. Ali, ubrzo sam shvatio da njihova znanja dolaze od drugačijih pristupa i otkrića nego što su ovi naši na Zemlji, njihove su težnje takođe smerale sasvim u drugom pravcu.

Oni nisu ništa želeli i zbog toga su bili mirni, nisu nastojali da upoznaju život ovako kako mi to činimo i zbog toga je njihov život bio potpun. Međutim, njihovo znanje je bilo dublje, ono je bilo na većem nivou nego naše i naše nauke, jer naša nauka ide za tim da objasni šta je život, teži da ga spozna kako bi druge mogla naučiti da ga vole, da žive. Oni su bez nauke znali kako treba da žive, to je meni bilo jasno, ali nije mi bilo jasno kakva su njihova znanja. Pokazivali su mi na drveće ali ja nisam mogao da shvatim toliku njihovu ljubav prema drveću: oni su razgovarali sa drvećem kao da je to biće slično njima. I znate li šta — može biti, neću se prevariti ako budem rekao da su oni i razgovarali sa drvećem! Da, oni su znali njegov jezik i ja verujem da ih je drveće razumelo.

Tako su gledali na čitavu prirodu — na životinje koje su živele mimo kraj njih, nisu ih napadale već su ih volele pobeđene njihovom ljubavlju. Pokazivali su na zvezde, govorili su sa mnom o njima i o nečem što ja nisam mogao da shvatim ali ja sam uveren da su oni u vezi sa zvezdama na nebu i to ne samo u mislima nego na neki drugi način — živim nekim putem. O, tim ljudima nije ni bilo stalo da ih ja shvatim, oni su mene voleli i bez toga i ja sam znao da i oni mene neće nikada moći da shvate pa sam s njima govorio, ali skoro nikada o našoj zemlji. Samo sam pred njima ljubio zemlju kojom oni hodaju, ja sam njih obožavao bez reči, oni su to primećivali i dozvoljavali su da ih obožavam, jer i sami su mnogo voleli svoju zemlju. Oni nisu patili zbog mene kada sam ja u suzama ljubio njihove noge sa radošću, oni su svojim srcem osećali i znali kakvom će mi snažnom ljubavlju sve to vratiti. Ponekad sam se u čudu pitao: kako su mogli za sve to vreme da ne uvrede takvo stvorenje kakvo sam ja, kako su mogli da takvom biću kakvo sam ja ni jednom ne pobude osećanje ljubomore i zavisti? Mnogo puta sam se pitao kako sam i ja mogao, ja koji sam hvalisavac i lažov, da im ne pričam o svojim znanjima o kojima oni, naravno, nemaju pojma, kako sam mogao da se uzdržim od želje da ih tim svojim znanjima ne zadivim, makar onako iz ljubavi prema njima? Bili su veseli i bezbrižni, nestašni kao deca. Hodali su gajevima i šumama, pevali su svoje divne pesme i hranili su se lakom hranom — plodovima sa svoga drveća, medom iz svojih šuma i mlekom svojih životinja koje su njih volele. Radili su malo i lake poslove da bi stekli hrane i odeće. Oni su rađali i voleli decu, ali ja nikada nisam kod njih primetio onu moć *surovog* sladostrašća koja vlada nad svima na našoj zemlji i koja je uzrok skoro svih grehova kod naših ljudi.

Radovali su se novorođenoj deci i videli su u njima nove učesnike njihovog blaženstva. Nije među njima bilo ni svađe ni ljubomore i čak nisu ni znali šta je to. Deca su im bila zajednička jer svi su oni bili jedna porodica. Kod njih skoro nije bilo bolesti, mada je smrt postojala. No, njihovi su starci umirali mirno kao da polaze na počinak, umirali su okruženi ljudima koji se opraštaju od njih, koji ih blagosiljaju i koji im se smeše i sami praćeni njihovim osmesima punim vedrine. U tim trenucima ja nisam zapazio ni tugu ni suze, bila je svuda prisutna samo ljubav puna ushićenja, ali to je bilo mirno, puno i produhovljeno ushićenje. Izgledalo je da su oni imali veze sa svojim pokojnicima nakon njihove smrti, da se zemaljsko jedinstvo među njima nije prekidalo. Oni mene skoro nisu razumevali kada sam ih pitao o večnom životu ali je bilo očevidno da su oni nekako nesvesno verovali u njega, to za njih nije bio neki problem. Nisu imali hramova ali postojalo je kod njih jedno nasušno, živo i neprestano sjedinjavanje sa Celinom vaseljene. Nije bilo ni vere ali svi su oni sigurno znali da će kada se njihova zemaljska radost bude ispunila do granica koje zemaljska priroda dopušta, za njih sve, i za žive i za mrtve, nastupiti još potpunije sjedinjavanje sa Celinom vaseljene. Očekivali su taj trenutak bez žurbe, radosno, nisu za njim čeznuli ali su srcem predosećali sve to i o tom su predosećanju razgovarali jedan sa drugim.

Uvečer, pred spavanje su voleli da okupljaju složne, harmonične horove. U pesmama su izražavali osećanja koja im je doneo minuli dan, slavili su taj dan i praštali se s njim. Slavili su prirodu, zemlju, more i šume. Stvarali su pesme jedni o drugima, jedni su druge hvalili kao deca; bile su to veoma jednostavne pesme ali one su išle iz srca, one su prožimale srca. I ne samo u pesmama, činilo se da čitav svoj život provode tako — uživajući jedan u drugom. Vladala je neka opšta, potpuna zaljubljenost. Druge njihove pesme, one poletne i svečane, ja skoro nisam mogao da shvatim. Kada bih reći i shvatao nisam uspevao da prodrem u samu srž njihovog značenja. To je bivalo nepristupačno za moj um, ali zato se moje srce nesvesno ispunjavalo njima.

Govorio sam im često da sam ja sve to odavno slutio, da sam svu tu radost i svu tu slavu slutio još na zemlji našoj, u tuzi koja ophrvava i koja ponekad prerasta u nepodnošljivu žalost; govorio sam im da sam predosećao sve njih i njihovu slavu u čežnjama moga srca, u sanjarijama moga uma i da često na našoj zemlji nisam mogao na sve to da gledam, da gledam na sunce koje zalazi bez suza... U mojoj mržnji prema ljudima naše zemlje uvek je bila

prisutna tuga: zbog čega ne mogu da ih mrzim sasvim, bez ljubavi, zašto ne mogu da praštam — u mojoj ljubavi prema njima bilo je tuge: zašto ne mogu da ih volim bez mržnje?

Oni su me slušali ali ja sam primećivao da oni i ne mogu da zamisle sve to o čemu ja govorim, no ja nisam žalio zbog toga što sam im to govorio: znao sam da shvataju dubinu moje tuge za onima koje sam ostavio. Da, kada sam ih gledao, kada su oni mene gledali svojim umiljatim očima punim ljubavi, kada sam osećao da kraj njih i moje srce postaje isto tako nevino i čisto kao što su njihova srca, ni ja nisam žalio što ih ne razumem. Zahvaćen osećanjem punoće života gubio sam dah i nemo sam ih obožavao.

Sada mi se svi smeju u lice i uveravaju me da se takve pojedinosti ne mogu ni u snu sresti, ovakve kakve ja sada pričam i kakve sam u snu sanjao — da sam osetio jedno osećanje koje se javilo u mom srcu za vreme bunila — vele — pojedinost sam ja izmislio pošto sam se probudio. I kada sam im otkrio da je, može biti, doista tako i bilo — Bože, kako su mi se smejali u lice i kakvo sam im veselje time priredio!! Razume se, ja sam bio osvojen utiskom toga sna i on se jedini očuvao u mom ranjenom srcu: ali likovi i oblici iz moga sna, naime, sve ono što sam doista video u trenutku snevanja, bili su tako divni, harmonični, zanosni i tako istiniti da ja, kada sam se probudio, naravno, nisam bio u stanju da ih nanovo sazdam nemoćnim našim rečima i oni su se nekako sakrili u mom umu — pa, prema tome, možda sam doista nesvesno kasnije neke pojedinosti izmislio i to tako, naravno, da izneverim suštinu naročito zbog toga što sam imao strasnu želju da sve to što pre i na svaki način ispričam.

Ali kako bih mogao da ne verujem da je sve tako bilo? Bilo je, može biti, i hiljadu puta lepše, vedrije, radosnije, nego što ja to kazujem! Neka je to san, ali sve je to moralo postojati. Znae šta još — otkriću vam tajnu: sve to može biti, uopšte i nije bio san! Jer, tu se dogodilo nešto takvo, nešto tako poražavajuće istinito da se to ne bi moglo tek u snu privideti. Neka — neka je moj san nastao iz želje moga srca, ali zar je moje srce moglo samo da stvori onu strašnu istinu koju sam kasnije doživeo? Kako bih ja mogao sam da je izmislim, da je srcem dozovem? Zar bi moje maleno srce i moj čudljivi, ništavni um mogli da se uzdignu do takvog otkrovenja istine?! Oh,

prosudite i sami: ja sam sve do sada sve krio, ali sada ću reći do kraja i tu istinu. U stvari, ja sam njih... sve iskvario!

5.

Da, da, sve se završilo tako što sam ih sve iskvario! Kako se to moglo dogoditi ja ne znam, ali — sećam se dobro da je tako bilo. San je prošao kroz milenijume i ostavio u meni osećanje Celine. Znam jedino da sam ja bio uzročnik njihovoga greha i pada. Kao odvratna trihina i bacil kuge koji zaraze čitave države tako sam i ja okužio čitavu tu zemlju koja je do mene bila srećna i bezgrešna. Oni su naučili da lažu, zavoleli su laž i osetili su sve čari laži. To je može biti započelo *nevino*, malom kokterijom i ljubavnom igrom, stvarno može biti od atoma ali taj atom laži je obuzeo njihova srca i osvojio ih je. Zatim je ubrzo usledilo sladostrašće, iza njega je došla ljubomora, iz ljubomore — surovost...

Oh, ne sećam se, ne znam kada, ali brzo, veoma brzo prolivena je prva krv: oni su se začudili, užasnuli su se i počeli su da se razilaze i da bivaju daleki jedni drugima. Pojavili su se savezi, ali sada okrenuti jedni protiv drugih. Počela su prekoravanja, ukori. Upoznali su stid i to su proglasili za vrlinu. Pojavilo se osećanje častoljublja i svaka je grupa podigla svoj barjak. Počeli su da muče životinje i one su od njih pobegle u šume i postale njihovi neprijatelji. Počela je borba za individualnost, za samostalnost, borba za pravo ličnosti — za moje i tvoje. Progovorili su na raznim jezicima. Spoznali su tugu i zavoleli su je, počeli su da čeznu za mukama i govorili su da se istina postiže jedino kroz patnju. I tada se kod njih pojavila nauka.

Kada su postali zli počeli su da govore o bratstvu i humanosti i počeli su da shvataju takve ideje. Kada su postali zločinci izmislili su pravdu i napisali čitave kodekse zakona kako bi je očuvali a da očuvaju zakone ustanovili su giljotinu. Jedva su se i sećali onoga što su izgubili i čak nisu mogli ni da veruju da su nekada bili nevini i srećni. Podsmevali su se čak i mogućnostima takve sreće i sve su to nazivali fantazijom. Nisu mogli ni da zamisle takvu sreću u konkretnijem obliku — ali čudno je i nečuveno: kada su izgubili svaku veru u svoju nekadašnju sreću i kada su je proglasili bajkom, poželeti su snažno da ponovo budu srećni i nevini da su se poklonili željama svoga srca poput dece i tu su želju proglasili za božanstvo, sagradili

su mnoge hramove i počeli su da se mole toj svojoj želji, ideji i »želji«, a u isto vreme čvrsto su verovali da je nemoguće njeno ostvarenje, no — nastavili su da je obožavaju i da joj se klanjaju, u suzama.

Međutim, kada bi se samo desilo da se mogu povratiti u stanje one sreće i nevinosti koje su izgubili, kada bi neko njima ponovo povratio to i kada bi ih pitao: hoće li da se tamo ponovo vrate? — oni bi to sigurno odbili. Meni su odgovarali: »Neka smo lažljivi, zli i nepravedni, *znamo* mi to i zbog toga plaćemo i mučimo se zbog toga, kažnjavamo sebe strožije od tog milostivog sudije koji će nam suditi i čije ime ne znamo. Ali, mi sada imamo nauku i pomoću nje ćemo ponovo otkriti istinu i nju ćemo primiti svesno; znanje je iznad osećanja a svest o životu je — iznad života. Nauka će nam doneti mudrost, mudrost će nam ponuditi zakone a poznavanje zakona sreće je — više od sreće«.

Eto, tako su govorili i nakon toga svak je zavoleo sebe više nego ostale i drugačije nisu mogli činiti. Svak je krenuo da tako ljubomorno naglašava svoju ličnost i svim silama se trudio da umanja ličnost drugoga, da su radi toga bili spremni da žrtvuju i život. Pojavilo se i ropstvo, čak i dobrovoljno ropstvo: slabiji su se potčinjavali od svoje volje jačima od sebe jer su im ovi omogućivali da tlače slabije od sebe. Pojavili su se i pravednici i dolazili su ovim ljudima i govorili im kroz suze o ponosu, o tome da su izgubili stid, harmoniju i meru. Njima su se smejali ili su ih kamenovali. Krv svetitelja je prolivana na vratima hramova. Otuda se počeli pojavljivati ljudi kojima je padalo na pamet: kako da se nanovo svi sjedine i to tako da svaki ne prestajući da uvažava sebe, u isto vreme ne smeta drugome, da svi nekako žive složno u istom društvu. Došlo je čitavih ratova zbog takve ideje. Svi koji su ratovali verovali su u isto vreme čvrsto da će nauka, premudrost i nagon samoodržanja najzad nagnati čoveka da se sa drugima sjedini u složnom i savršenom društvu i zbog toga su radi ubrzanja svega toga »premudri« nastojali da što pre istrebe one koji nisu »premudri« i koji ne shvataju njihovu ideju — kako ovi ne bi bili smetnja njihovoj pobedi.

Ali to osećanje samoodržanja je počelo ubrzo da slabi, pojavili su se oholi i sladostrasnici koji su otvoreno tražili sve ili ništa. Da bi dobili sve nisu prezali od zločina pa, kada to ne bi uspevalo — pribegavali su samoubistvu. Pojavile su se i religije koje su slavile kult nepostojanja i samouništenja u ime večnog mira u krilu ništavila. Najzad, ljudi su se umorili

od besmislenog napora i na licima im se pojavila patnja; takvi ljudi su počeli tvrditi da je patnja — lepota, jer misao se nalazi jedino u patnji.

Ja sam zavoleo njihovu zemlju koju su oni oskrnavili, zavoleo sam je više nego kada je bila raj jer na njoj se pojavila nesreća. Avaj, ja sam uvek voleo tugu i nesreću ali samo za sebe, jedino za sebe — njih sam žalio i plakao sam za njima. Širio sam ruke, krivio sam sebe, proklinjao sam i prezirao sebe zahvaćen očajanjem. Govorio sam im da sam sve to učinio ja i jedino ja. Ja sam njima doneo iskvarenost, zarazu i laž! Preklinjao sam ih neka me razapnu na krst i kazivao sam im kako se pravi krst. Nisam mogao niti sam imao snage da se ubijem ali sam želeo muke, želeo sam da od njih postradam, da se u tom stradanju prolije i poslednja kap moje krvi. Ali, oni su mi se samo podsmevali i na kraju su me počeli smatrati za »jurodivog«. Pravdali su me i govorili su da su dobili samo ono što su želeli i da je sve ovo što je sada tako i moralo biti. Najzad su mi rekli da sam već opasan za njih i da će me oterati u ludnicu ako ne budem začutao. I tada se tuga zavukla snažno u moju dušu i to tako da mi se srce stezalo, osetio sam da ću umreti... i tada... tada eto,... ja sam se probudio.

Već je bilo jutro, nije bilo još svanulo, negde oko šest časova. Probudio sam se u onoj fotelji, sveća je bila dogorela, kod kapetana su spavali a u čitavom našem stanu je vladala tišina kakva retko biva. Prvo sam skočio neobično začuđen, nikada mi se ništa slično nije događalo, čak ni ovakve sitnice: još nikada, na primer, nisam ovako zaspao u fotelji. I odjednom dok sam tako stajao i dok sam se pribirao — ugledao sam svoj revolver pred sobom, spremljen, napunjen, ali — istog trenutka sam ga odgurnuo od sebe! O, sada hoću života, života hoću! Podigao sam ruke i obratio sam se večnoj istini ne, nisam se obratio, zaplakao sam: oduševljenje i neizmerno ushićenje su obuzeli čitavo moje biće. Da, života hoću i — propovedi! Odlučio sam se istog trenutka za propoved i to, naravno, za čitav život! Poći ću da propovedam, želja mi je da propovedam — no, šta? Istinu, jer — ja sam je video svojim očima, video sam je u svoj njenoj slavi!

I eto, od tada ja i propovedam! Osim toga — ja volim sve, i one što me ismevaju više nego sve ostale. Zbog čega je to tako ja ne znam — ne mogu da objasnim ali — neka tako bude. Oni kažu da ja već sada grešim i eto, ako

već sada tako grešim šta će onda biti nadalje? To je sušta istina: grešim ja, i kasnije će, može biti, biti i gore. Naravno, ja ću grešiti nekoliko puta dok ne pronađem načina kako treba propovedati, to jest kakvim rečima i kojim delima, jer to je teško vršiti. Meni je i sada sve jasno kao dan, ali čujte — ko je taj ko ne greši? Ipak svi hitaju jednom istom cilju, svi barem istom teže — od mudraca do poslednjeg razbojnika — samo, svako ima svoj put. To je stara istina ali ovo je u tome novo: ne mogu ja mnogo da pogrešim! Ja sam video istinu, znam, video sam da ljudi mogu biti divni, srećni i da ne izgube pritom sposobnost za život na zemlji. Ja neću, ja ne mogu da verujem da je zlo normalno ljudsko stanje na zemlji. A eto, oni svi takvu moju veru ismevaju. A kako mogu da ne verujem: video sam istinu — ne, nisam je umom otkrio, video sam je, njen *živi lik* je moju dušu ispunio zauvek.

Video sam istinu u svoj njenoj celovitosti i ne verujem da nje ne može biti među ljudima. Dakle, kako mogu da pogrešim? Razume se, mogu da zastranim i to više puta, čak ću može biti govoriti i tuđim rečima ali to neće biti dugo: onaj živi lik koji sam ugledao biće zauvek sa mnom, on će me ispravljati i upućivati. O, ja sam krepak, svež, i idem — idem, pa makar to potrajalo hiljadu godina.

Ja sam, znate, u početku čak hteo da sakrijem to da sam ih sve iskvario, no bila je to greška — eto, prva greška! No, istina mi je došapnula da *lažem*, ona me je sačuvala i uputila pravim putem. No, kako da sagradimo raj — to ne znam, to ne umem da objasnim rečima. Nakon sna ja sam ostao bez reči. Nedostaju mi barem glavne, one najpotrebnije reči. Ali ne mari: poći ću i neumorno ću govoriti o onome što sam svojim rečima ugledao iako ne umem da iskažem sve ono što sam ugledao. Ali oni koji mi se smeju to i ne razumeju: »Sanjao je« — vele »to je bunilo, halucinacija«. Eh! Kakva je to mudrost? A oni se time ponose! San! Šta je to san? Zar naš život nije san? Reći ću još i više: neka — neka se sve to nikada i ne ostvari, neka na zemlji i ne bude raja (jer, ja to razumem!) — ali ja ću ipak propovedati!

Međutim, sve je to prosto: za jedan dan, za *jedan* bi se sve moglo urediti! Najvažnije je — voleti druge onako kao i sebe, to je najvažnije, i to je sve, ništa više nije potrebno: i to je taj način da se sve organizuje, da se sve sredi. Pa ipak, sve je to samo stara istina koju su svi toliko biliona puta ponavljali, čitali, no ona nije na zemlji uhvatila korena! »Svest o životu je iznad života, poznavanje zakona sreće je — više od sreće« — eto, to je ono

sa čim se treba boriti! I, ja ću se boriti. Ako samo svi to budu poželeli, sve će se odmah urediti.

A onu devojčicu sam ja pronašao... I poći ću! Poći ću!

II

OSLOBAĐANJE OKRIVLJENE KORNILOVE

22-og aprila ove godine u ovdašnjem okružnom sudu održana je druga rasprava u vezi sa slučajem okrivljene Kornilove, pred sudskim većem u izmenjenom sastavu i sa novim porotnicima. Raniju presudu koja je bila izrečena još prošle godine odbacio je Senat kasacionog suda zbog nedostatka dokaza nakon obavljene medicinske ekspertize. Verovatno se većina mojih čitalaca dobro seća ovog slučaja. Mlada maćeha, tada još nepunoletna, u bremenitom stanju, ozlojeđena na muža koji ju je korio prvom ženom, nakon strašne svađe s njim, bacila je svoju šestogodišnju pastorku, muževljevu ćerku od prve žene, kroz prozor sa četvrtog sprata (sa jedanaest metara visine) pri čemu se dogodilo prosto čudo: dete se nije razbilo, ništa nije slomilo nije se čak povredilo i brzo je došlo sebi — sada je živo i zdravo. Ovaj zverski čin žene bio je praćen neshvatljivim i čudnim njenim drugim postupcima tako da se samo po sebi nametalo i ovakvo razmišljanje: da li je ona postupila pri zdravoj pameti? Nije li ona bila, na primer, u afektu zbog svoje bremenitosti? Probudivši se izjutra nakon muževljevog odlaska na posao ona je pustila dete da se ispava: zatim je dovojčicu obukla, obula i dala joj je da doručkuje. Zatim je otvorila prozor i izbacila je kroz prozor. Ona nije čak ni pogledala dole da vidi šta je bilo sa detetom, zatvorila je prozor, obukla se i pošla je u policijsku stanicu. Tamo je ispričala šta se

dogodilo, odgovarala je na pitanja grubo i na neki čudan način. Kada su joj nakon nekoliko časova javili da je dete ostalo živo ona nije pokazala ni radost ni mučnine, ravnodušno i hladnokrvno je primetila samo kao u nekoj zamišljenosti: »kako je jaka, otporna«. Nakon toga, ona je u toku skoro mesec i po dana u dvema tamnicama u kojima je bila, i dalje ostajala turobna, gruba, bez volje za razgovorom. I odjednom sve je u tili čas prošlo: u toku narednih četiri meseca sve do oslobađanja od bremena kao i kasnije, u toku prvog suđenja i posle toga, upravnica ženskog odeljenja u tamnici nije mogla da je se nahvali: došao je do izražaja staložen karakter, nežan, čist. Uostalom, ja sam sve to ranije opisao. Jednom reči, raniju presudu je kasnija odbacila a zatim je održana nova rasprava 22-og aprila i Kornilova je bila oslobođena.

Ja sam bio prisutan u sudskoj dvorani i otuda sam poneo mnogo utisaka. Žao mi je samo što nisam u mogućnosti da sve to izložim bukvalno i što su se morali ograničiti da sve ispričam u nekoliko reči. Ja o tome pričam za to što sam već mnogo pisao o tome pa, prema tome, mislim da neće biti suvišno da čitaocima obavestim o ishodu cele stvari. Suđenje je potrajalo dvostruko duže od onog ranijeg. Sastav sudija porotnika je bio posebno značajan. Pozvana je i upravnica ženskog odeljenja tamnice u svojstvu svedoka novog svedoka. Njeno svedočenje o karakteru Kornilove je imalo težinu i išlo je u korist Kornilove. Zanimljiv je bio i iskaz muža okrivljene: on je govorio izvanredno pošteno, ništa nije skrivao, ni svađe ni uvrede s njegove strane, on je pravdao ženu, govorio je od srca, jasno, otvoreno. On je seljak iako je odeven na nemački način, čita knjige i prima trideset rubalja mesečne plate. Zanimljiv je takođe bio i skup eksperata. Bilo je pozvano šestoro ljudi — sve same znamenitosti u medicini, petoro među njima su dali iskaze o nalazima: njih trojica su izjavili ne kolebajući se da je bolesno stanje svojstveno bremenitim ženama sasvim *moglo* da bude od uticaja na izvršenje zločina u ovakvom slučaju. Jedino doktor Florinski nije bio saglasan sa takvim mišljenjem no, na sreću, on nije psihijatar i njegovo svedočenje je prošlo tako, nije uzeto kao nešto važno. Poslednji je govorio naš poznati psihijatar Đukov. On je govorio skoro jedan sat odgovarajući na pitanja tužioca i predsednika sudskog veća. Teško je zamisliti bolje i prefinjenije poznavanje čovekove duše i njenih bolesnih stanja. Divljenja je bilo dostojno bogatstvo mnogogodišnjih, raznovrsnih i veoma zanimljivih zapažanja. Što se mene tiče ja sam neke momente iz izlaganja ovog stručnjaka slušao sa ushićenjem. Mišljenje eksperta je u celini išlo u korist

okrivljene: on je *pozitivno i sa dokazima* zaključio da se radi, po njegovom mišljenju, o nesumnjivom bolesnom stanju duše u slučaju okrivljene, u vreme kada se rešila da poćini ovaj strašni prestup.

Sve se završilo tako što je i sam tužilac, bez obzira na svoj preteći govor — odustao od optužbe za zločin sa predumišljajem, dakle od glavnog punkta optužnice. Branilac okrivljene, advokat pod zakletvom, Lustig, je takođe izvanredno vešto odbacio neke optužbe, posebno onu najtežu — dugotrajnu mržnju koju je maćeha tobože gajila prema pastorki — koju je sasvim uništio, dokazujući razložno i oćevidno da se tu radi samo o spletkama sa kućnog stepeništa. Posle toga, nakon dužeg govora predsednika sudskog veća, porotnici su se povukli i za nešto manje od ćetvrt sata su doneli oslobađajuću presudu koja je doćekana sa ushićenjem u redovima dosta brojne publike. Mnogi su se krstili, drugi su ćestitali jedan drugom, neki su pružali drugima ruke. Muž je osloboćenu Kornilovu poveo još iste večeri iako je bilo jedanaest sati svojoj kući i ona je ponovo srećna ušla u svoj dom, nakon bezmalo godine dana odsustvovanja iz njega, sa utiskom da je dobila veliku lekciju za ćitav život, da se u svemu tome pokazao prst Božji — makar, eto, za poćetak u tome što je dete ostalo na ćudesan naćin zdravo i ćitavo.

III

MOJIM ĆITAOCIMA

Apelujem na izvanrednu blagost i razumevanje mojih ćitalaca. U toku prošle godine zbog mog putovanja u toku leta u Ems radi lećenja bio sam prinućen da šampam dvobroj »Dnevnika«, za mesece jul i avgust zajedno i to sam objavao 31-og avgusta, naravno, sa udvostrućenim brojem strana. Ove godine, takoće usled moje bolesti koja sve više uzima maha, ja sam prinućen da opet objavim majski i junski broj zajedno, u jednoj svesci, krajem juna ili na samom poćetku jula meseca. Zatim će julski i avgustovski

broj izaći u avgustu kao i prošle godine. Od septembra će brojevi »Dnevnika« opet izlaziti uredno, na kraju svakog meseca.

Odlazim iz Petrograda po savetu lekara i obaveštavam da iako će prostorije redakcije u Petrogradu biti zatvorene sve do septembra, ipak svi pretplatnici iz drugih gradova, svi čitaoci, *pa prema tome i svi čitaoci iz Petrograda*, mogu da se obrate u slučaju potrebe redakciji *pismeno* kao i do sada. Pisma će biti odmah dostavljena od strane dežurnog u redakciji i svaka žalba, svaki nesporazum i slično, biće, kao i ranije, otklonjeni i zadovoljeni. Isto tako će i sva pisma na moje ime meni obavezno biti dostavljena. U tom smislu redakciji su izdate potrebne instrukcije. Pretplata može da se nastavi kao i do sada: pretplatnicima će obavezno biti udovoljeno.

Ne znam hoće li me izviniti moji čitaoci i pretplatnici *Dnevnika pisca*? U okolnostima koje se ne mogu predvideti, a u takve spada i pogoršanje zdravlja, teško je bilo sve unapred znati i odrediti. Ogromna većina mojih čitalaca odnosila se do sada prema meni veoma dobronamerno u šta sam se ja uverio na temelju pouzdanih činjenica. Usuđujem se da takvu dobrotu očekujem i sada.

MAJ-JUNI

GLAVA PRVA

I

IZ KNJIGE PREDSKAZANJA JOANA LIHTENBERGERA — 1528. GODINE

Pokazali su mi jedan više nego čudan dokument. To je jedno drevno, istina, maglovito i alegorično predskazanje o današnjim događajima i o sadašnjem ratu. Jedan naš mladi naučnik je pronašao u Londonu u kraljevskoj biblioteci jedan stari folijant, »knjigu predskazanja« — *Prognosticationes* Joana Lihtenbergera koja je objavljena 1528-me godine na latinskom jeziku. To je redak primerak i može biti da je to svetski unikat. U toj se knjizi u maglovitim vizijama prikazuje budućnost Evrope i čovečanstva u celini. Knjiga je mistička. Navodim samo ona mesta na koja su meni ukazali *i samo kao fakat* koji nije lišen izvesne zanimljivosti.

Posle predskazanja o francuskoj revoluciji (1789. god.) i Napoleonu I, koji se u knjizi naziva velikim orlom (*aquila grandis*) o budućim evropskim događajima govori se nadalje, na ovakav način:

»Post haec veniet altera aquila quae ignem fovebit in gremio sponsae Christi et erunt tres adulteri unusque legitimus qui alios vorabit.

Exsurget aquila grandis in Oriente, aquicolae occidentales moerebunt. Tria regna comportabit. Ipsa est aquila grandis, quae dormiet annis multis, refutata resurget et contremiscere faciet aquicolas occidentales in terra Virginis et alios montes Superbissimos; et volabit ad meridiem recuperando amissa. Et amore charitatis inflammabit Deus aquilam orientalem volando ad ardua alis duabus fulgens in montibus christianitatis».

— »Posle toga izaći će drugi orao koji će zapaliti oganj u krilu neveste Hristove, i biće trojica nezakonitih i jedan zakoniti koji će druge progutati.

Javiće se orao veliki na Istoku i zaplakaće ostrvljani na Zapadu. Tri će carstva osvojiti. Taj veliki orao koji spavaše mnoge godine ustaće, pošto je poražen bio, i zadrhtaće pred njim stanovnici zapadnih voda i zemlje velike Deve, i mnoge druge gore i ravnine, i poleteće on na jug da povrati ono što je izgubio. I zapaliće Bog ljubav i milosrđe u orlu istočnom i poleteće on na teške puteve a dva njegova krila će blistati iznad celoga hrišćanstva».

Naravno, ovo je maglovito ali međutim složit ćete se, taj »veliki istočni orao koji spavaše mnogo godina i koji će ustati pošto je poražen (NB. — Nije li to naš rat sa Evropom pre 22. godine?) i zadrhtaće pred njim stanovnici zapadnih voda« — složit ćete se — velim — da sve to podseća na današnje prilike, razume se, ako zanemarimo naše mudre »evropljane« koji još uvek drhte pred »stanovnicima voda« uprkos proročanstvu, a evo — orao je već poleteo i »krila njegova blistaju«. Ali drhte jedino mudraci, orao ne drhti. Dalje: oni »stanovnici zapadnih voda i zemlje velike Djeve« — ako to proročanstvo Joana Lihtenbergera primenimo na savremene događaje onda je jasno da se tu radi o — Engleskoj. Ali u tom slučaju zbog čega se tu pominje »zemlja Djevina«? Godine 1528. još uvek nije bilo kraljice Elizabete. Ne znači li ova Lihtenbergerova alegorija da je reč o zemlji (Britanska ostrva) koja nije nikada do sada bila izložena najezdi u onom smislu u kojem je Napoleon govorio o evropskim prestonicama koje su bile izložene najezdama: »Prestonica koja je pretrpela najezdu liči na devicu koja je izgubila svoje devičanstvo«?! Ali orao će, prema proročanstvu nagnati da zadrhte i drugi »ponosni vrhovi«, on će krenuti na jug da povrati izgubljeno i

— što je najzanimljivije — »zapaliće Bog ljubav i milosrđe u orlu istočnome i poleteće on na teške puteve a dva krila njegova blistaće iznad celoga hrišćanstva«. Složit ćete se da je već ovo nešto što uveliko podseća na naše vreme. Zar nije naš orao poleteo ponet plamenom milosrđa prema ugnjetenima i pogaženima? Zar nije Hristovo milosrđe pokrenulo naš narod na »teške puteve« kako prošle tako i ove godine? Ko bi mogao to da porekne? Taj narod, ti vojnici koji su ljudi iz običnog naroda, svi ti koji ne znaju kako valja ni molitve, na Krimu i pod Sevastopoljem su prihvatili ranjene Francuze i vodili ih na previjanje *pre* nego svoje, Ruse: »Neka ovi još leže i neka pričekaju, Rusa će svak prihvatiti a ovaj Francusčić je ovde tuđin, njega treba žaliti unapred«. Zar nema tu Hrista i duha Hristovog u tim prostodušnim i plemenitim rečima koje su izrečene nekako kao u šali? I tako, zar nije prisutan u našem narodu — neprosvećenom ali dobrom, neukom ali ne varvarskom — duh Hristov? Da, Hristos je sila i to naša ruska sila sada kada naš orao poleće na »teške puteve«. A šta je ta mala anegdota o sevastopoljskim vojnicima u poređenju sa hiljadama drugih primera manifestacije Hristovog duha i »ognja milosrđa« koje je naš narod pokazao jasno, očevidno upravo u naše vreme bez obzira na to što se mudraci trude iz sve snage da odbace činjenicu o učešću naroda duhom i srcem, u sadašnjim događajima koji su sudbonosni za Rusiju i za Istok? I nemojte mi govoriti o »zverskim instinktima i kretenizmu« koji postoje u narodu, nemojte mi govoriti o njegovoj neprosvećenosti i nerazvijenosti zbog čega on, navodno, nije u stanju da shvati sve ovo što se sada događa. Suštinu stvari narod izvanredno shvata verujte u to, već četiri veka on to odlično shvata. Ove današnje diplomate on ne bi shvatio kada bi za njih znao, ali — ko njih uopšte može da shvati? Da, naš veliki narod je bio kao zver, on je trpeo muke još od svoga početka i trpeo ih je u toku hiljadu godina — i to takve muke koje bi malo koji narod podneo, i veći narodi bi se u takvim prilikama istrošili i razorili a naš narod je u takvim mukama samo više ojačao, postao je monolitniji. Nemojte mu prebacivati njegovo »zverstvo i neprosvećenost« gospodo mudraci, jer upravo vi za njega niste ništa učinili. Naprotiv, vi ste taj narod napustili još pre dvesta godina, napustili ste ga i odgurnuli od sebe, pretvorili ste ga u zanemarljivu količinu, načinili ste od njega izvor svojih prihoda i taj narod se razvijao, gospodo, prosvećeni »evropljani«, sam, odbačen, zaboravljen i napušten kao zver u jazbini, ali Hristos je ostao s njim i on je samo s Njim živio i doživio onaj veliki dan kada je pre dvadeset godina severni orao planuo vatrom milosrđa, kada je razvio svoja

krila i kada je tim krilima osenio njega, taj veliki narod... Da, ima mnogo zverstva u narodu ali nemojte mi ukazivati na to. To zverstvo — to je trina vekova, očistiće se to. I nije nevolja u tome što zverstva ima, nevolja će biti ako se zverstvo bude pretvaralo u vrlinu. Video sam ja i takve razbojнике koji su počinili mnogo zverstava, koji su pali u nastupu iskvarene prirode i slabe volje najniže što se može pasti, ali te iskvarene prirode i posrnule zveri su barem bile svesne da su to, takvi su osećali u onim trenucima, mutnim i svetlim katkad, u takvim trenucima prosvetljenja koje Bog šalje čak i zverima, da su to — posrnule zveri i znali su i sami sebe da osude iako često nisu imali snage da se uzdignu iznad toga. Sasvim je druga stvar kada se zverstvo uznosi kao ideal, kada mu se ljudi klanjaju smatrajući da je to sama vrlina. Lord Biskonfild, a zajedno s njim i svi naši i evropski Biskonfildi su začepili uši i zatvorili oči pred zverstvima i masakrima kojima se podvrgavaju čitava plemena, oni su izdali Hrista u ime »interesa civilizacije«, oni su to učinili zbog toga što je reč o Slovenima, o plemenu koje donosi nešto i veliko i novo i, eto, zbog toga i treba ugušiti ta plemena, satreti ih do korena u ime te stare i trule civilizacije. Eto, to je zverstvo — prosvećeno zverstvo podignuto na nivo vrline i njemu se kao idolu klanjaju svi i na Zapadu i kod nas u Rusiji. A nije li i »najblaženiji papa, namesnik Božji *nepogrešivi*, na zemlji« polazeći Bogu na istinu za vreme svojih poslednjih zemaljskih dana, poželeo pobedu Turaka gonitelja hrišćanstva nad Rusima koji su ustali u ime Hrista i u odbranu hrišćanstva samo zbog toga što su prema njegovom *nepogrešivom* zaključku Turci ipak bolji od jeretika Rusa koji ne priznaju papu? Zar to nije zverstvo, zar to nije varvarstvo? Da, proročanstva Joana Lihtenbergera sasvim odgovaraju današnjem trenutku. Zar nije jasno da se među tim »oholim vrhovima« koji će zadrhtati kada se bude pojavio orao nalazi i papa? Uzgred, da završimo sa ovim proročanstvom: na šta misli Joan Lihtenberger kada govori da će »doći drugi orao koji će zapaliti oganj u krilu neveste Hristove, i biće trojica nezakonitih i jedan zakoniti koji će druge progutati«? U religioznom i mističkom jeziku izraz »nevesta Hristova« je uvek označavao crkvu uopšte. Ko su, pak, ona trojica nezakonitih i jedan zakoniti? Izgleda da pod ovim treba razumeti, ako doista sve ovo prihvatimo kao predskazanje, tri veroispovesti: katolicizam, protestantizam i još jednu... neku nezakonitu veroispovest, ali koja je to? I još, koja je zakonita?

Ali pustimo Johana Lihtenbergera. Teško je ozbiljno govoriti o svemu ovome, sve je to samo mistična alegorija iako mnogo šta podseća na istinu

pokatkad.

Zar je malo sličnosti i podudarnosti? Istina, sve je to napisano godine 1528-me i tada i štampano što je veoma zanimljivo. Verovatno je tada bilo mnogo sličnih spisa, pa iako je to vreme bilo još daleko od ratova iz vremena velike protestantske reformacije, bilo je i tada mnogo protestanata, reformatora i proroka. Poznato je takođe da su se i kasnije, naročito u protestantskim armijama, uvek pojavljivali takvi histerični »proroci« među samim njenim borcima, predskazivači i oni koji padaju u trans. Ja sam naveo ovaj latinski citat iz stare knjige (koja nesumnjivo postoji — to ponavljam) samo zbog toga što je tako nešto karakteristična činjenica. Naveo sam to ne kao čudo — ta, zar su samo čuda čudesna. Najčešće je najčudnije ono što se zbiva u samoj stvarnosti. Mi vidimo stvarnost gotovo uvek onako kako i *želimo* da je vidimo, i tumačimo je onako *sa predubeđenjem* koje nam odgovara. Kada ponekad shvatimo da u onom što vidimo ima nečeg što nismo želeli da vidimo, dakle nešto što je *doista stvarno*, mi smo spremni da to proglasimo za čudo i to se događa veoma često, i kunem se — mi smo spremni da poverujemo pre u čudo nego u samu stvarnost, pre u nešto neverovatno nego u istinu *koju ne želimo da vidimo*. Tako je oduvek bilo na svetu, u tome se sastoji čitava istorija čovečanstva.

II

O ANONIMNIM PSOVAČKIM PISMIMA

Ja nisam oputovao u inostranstvo, sada se nalazim u kurskoj guberniji. Moj lekar mi je, saznavši da imam mogućnosti da provedem leto na selu i to još u takvoj guberniji kakva je kurska gubernija, prepisao da za vreme boravka na selu pijem vodu iz Esentuka i još mi je naglasio da će to za mene biti neuporedivo korisnije od boravka u Emsu na čije sam se vode ja već bio navikao. Smatram za dužnost da izjavim da sam dobio mnogo pisama od mojih čitalaca koji izražavaju saosećanje i razumevanje u vezi sa stanjem

moga zdravlja, nakon vesti o tome da sam se razboleo. Uopšte, povodom toga mogu da kažem da sam za sve vreme izdavanja moga *Dnevnika* dobijao, a dobijam i sada, mnogo pisama anonimnih i potpisanih koja se laskavo izražavaju o meni, koja me hrabre i koja mi odobravaju sve što činim i, pravo govoreći, ja nikada nisam računao na takvo opšte razumevanje i nikada nisam smatrao da sam svega toga dostojan. Ja ću ta pisma skupljati kao dragocenosti i — nema u tome ničeg nepriličnog — o tome ću govoriti javno u štampi. Zar je to loše što cenim takvo sveopšte uvažavanje i što mi je stalo do toga? No, reći će mi neko da se ja hvalim, da sam hvalisavac. Neka kažu kako hoće ali ja znam u sebi da to nije hvalisanje, ja samo izražavam svoju zahvalnost, svoja iskrena osećanja i nisam više tako mlad da ne bih mogao da shvatim kako će neku gospodu razdražiti ovakve moje izjave. Ali i takve gospode izgleda nema baš tako mnogo. Od nekoliko stotina pisama koje sam dobio za ovih godinu i po dana izdavanja moga *Dnevnika* barem stotinak je bilo anonimnih (možda i više), no i među tom stotinom anonimnih pisama ima samo dva koja su potpuno neprijateljske sadržine u odnosu na mene. Ima onih koji se ne slažu sa mojim ubeđenjima i oni otvoreno iznose svoje prigovore uvek iskreno, ozbiljno i bez i jedne lične note kako u potpisanim tako i u anonimnim pismima i meni je samo žao što je tih pisama tako mnogo i što nisam u mogućnosti da svima nekako odgovorim. No ta dva pisma su izuzetak i ona su pisana ne da se izrazi prigovor nego da bi se psovalo. I, eto, ta dva gospodina koji su napisali ovakva pisma će biti i ljuti zbog moje izjave zahvalnosti. Poslednje pismo je upravo u vezi sa obaveštenjem o mojoj bolesti. Moj anonimni korespondent se naljutio ne tek od šale: kako se — veli — ja usuđujem da javno obaveštavam o tako ličnim stvarima kao što je bolest i uputio mi je povodom moga obaveštenja svoju parodiju koja je nedolična i gruba. No, stavljajući na stranu glavni cilj pisma — psovanje, mene je i nehotice zainteresovalo ovo pitanje: ako sam ja, na primer, bio doveden u situaciju da zbog narušenog zdravlja moram da otputujem na lečenje, pa, prema tome, moram i majski broj *Dnevnika* da odložim i da ga kasnije izdam zajedno sa junskim brojem — a ja u svakom broju obaveštavam čitaoce kada će izaći sledeći broj — onda mislim da nije mnogo zgodno da sve to ne kažem — kada će koji broj izaći — zbog čega onda, kažem, nije umesno da ne kažem čitaocima koji su pravi razlozi svemu tome? I još, zar se u tom mom obaveštenju vidi da sam se tako baš raspisao o tim stvarima, o toj mojoj bolesti? No, sve su to, naravno, sitnice i da je u pitanju čovek koji je ozbiljno povređen u pogledu svog osećanja književnog i

društvenog shvatanja pristojnosti onda bismo imali pred sobom, makar delimično, slučaj uvaženog gospodina koji ima nekog značaja i izvan književnosti, gospodina koji iz poštovanja prema književnosti, nekoristoljubivo nastoji da sačuva, izgara u tome, pravila književne pristojnosti, gospodina koji takva nastojanja dovodi do vrhunca, koji ih izvodi iz motiva koji nije bez značaja i koji zaslužuje svako poštovanje — i onda, razume se, ja već zbog same delikatnosti stvari ne bih mogao takvog gospodina da ostavim bez odgovora, ne bih mogao da sakrijem neku vrstu poštovanja prema takvom anonimusu. Ali psovke su sve pokvarile: jasno je da su psovke bile i osnovni cilj. Naravno, nema smisla sećati se svega ovoga ovde, ja sam odavno želeo da kažem reč-dve o anonimnim pismima, upravo o psovačkim anonimnim pismima i meni je drago što se nametnuo i takav slučaj. Stvar je u tome kako se meni odavno čini što u naše vreme, u ovo nesigurno, prelazno neko vreme kada se ne zbivaju još uvek veće promene, u vreme sa kojim je malo ko zadovoljan (a tako i mora biti) — i mora da bude mnogo takvih ljudi, ljudi, da i tako kažem, koji su nekako zaobiđeni, zaboravljeni, lišeni svake pažnje, ljudi kojima je dosadno i mučno: »zbog čega su — kao da veli takav — svuda *oni* a mene nigde nema, zbog čega na mene niko ne obraća pažnje«. U stanju takve razdražljivosti i nezadovoljstva u vezi sa svojim idealom, da i tako kažemo — neki je gospodin spreman da odmah uzme šibice i da pođe da pali — do te mere je takvo osećanje mučno, meni je to sasvim jasno i, da bi se čovek borio protiv toga treba prvo da se naoruža humanizmom — tu je prosto negodovanje nedovoljno. Ali uzeti šibice i paliti to je već krajnost, to je, da i tako kažemo, svojstvo onih snažnih priroda, onih bajronovskih priroda. Na sreću postoji izlaz i za one prirode koje nisu tako snažne, izlaz koji nije tako užasan. Izlaz je u onom — napakostiti, nalagati, oklevetati čoveka, pustiti splotku ili napisati psovačko pismo. Jednom reči, ja sam to odavno naslućivao i tako mi se čini i danas da ovo naše vreme mora biti vreme velikih događaja i reformi, ali u isto vreme ono mora biti i vreme sve češćih i sve prisutnijih anonimnih pisama psovačkog karaktera. Što se tiče književnosti i tu više nema nikakve sumnje: anonimna psovačka pisma su, da tako kažemo, sastavni deo savremene ruske književnosti, ona idu s njom u svakom pogledu — ko je taj među izdavačima i piscima ko ih ne prima, ja sam se čak interesovao kod nekih izdavača, video sam u jednoj publikaciji — da upravo u jednoj koja se pojavila odjednom i koja je ostavila snažan uspeh, koja je neočekivano bila po volji čitalačke publike, koja je sve zaokupila do te mere da se takvom uspehu nisu

nadali ni njeni pisci — video sam, jedan mi je neposredni učesnik u izdavačkim poslovima kazivao da oni dobijaju toliko mnogo anonimnih psovačkih pisama da ih više i ne čitaju, ostavljaju ih tako, samo ih otvore. On je hteo i da mi ispriča neke pojedinosti iz tih poslanica ali odjednom se zagrcnuo od smeha koji ga je spopao. To mu tako i dođe — naši anonimusi bez iskustva izgleda i ne pomišljaju na to da su njihova pisma bezazlena, beznačajna bez obzira na to što su psovački nakićena. Karakteristična crta: ona govori o tome da su naši anonimusi vatreni, ali da ipak ne shvataju da uljudan ton pisma koje je ispunjeno zajedljivostima može da donese više zla, može da načini jači utisak. Tog jezuitizma izgleda kod nas još uvek nema, on nije dostigao svoju *najvišu* fazu barem, prema tome ovo su samo počeci, prvi plodovi onog neobuzdanog žara, nema još uvek ni traga promišljene, inteligentne zajedljivosti u ovakvoj vrsti osećanja. To nije ona, da tako kažem, španjolska osvetoljubivost koja je spremna da čini i najveće žrtve u ime ostvarenja cilja, osvetoljubivost koja je stekla rutinu. Naš anonimni psovač je daleko od onog tajanstvenog neznanca iz Ljermontovljeve drame *Maskarada* — od onog kolosalnog lika čoveka koji je jednom dobio šamar od nekog oficirčića pa se posle toga povukao u pustinju gde je trideset godina smišljao kako da se ovome osveti. Ne, ovde je u pitanju opet ona naša slovenska priroda koja teži za tim da jednostavno ispsuje čoveka (i čak, ako hoćete da se tu odmah pomiri s njim) i, složićete se sa mnom, ima u tome nečeg što uliva nade, sve to govori da je kod nas sve još uvek mlado, na početku, to je kod nas neka vrsta proleća života iako u tom proleću ima mnogo nečeg strašno zlog i pakosnog. Smatram za dužnost da treba da dodam još jednom zapažanje: izgleda da mlado pokolenje, ovi najmlađi, naši momci ne pišu anonimna psovačka pisma. Ja od mladih ljudi dobijam mnogo pisama i sva su ona potpisana. Nepotpisana su samo ona koja izražavaju naglašeno prijateljska osećanja. Ali oni mladi ljudi koji se u nečem ne slažu sa mnom uvek se potpisuju. (Anonimno psovačko pismo se veoma lako prepoznaje, ima mnogo znakova koji govore da ono ne dolazi od mladog čoveka, da ga nije pisao neki mladić). I tako, naša omladina shvata da se može napisati veoma oštro pismo i da potpis ispod takvog pisma može samo da uveća vrednost onoga što se tvrdi, ona shvata da potpis potvrđuje duh iskrenosti, odvažnosti i spremnosti da se brani ono što se zastupa, njoj je jasno da će oštrina u izraženim stavovima potvrditi snagu ubeđenja a ne žeđ za osvetom i uvredom. Prema tome sasvim je jasno da ovaj psovač koji nema hrabrosti da se potpiše ima namere da psuje onako kao na ulici, sem tih uličnih psovki on

nema drugog cilja, one su mu jedino zadovoljstvo koje na ovakav način obezbeđuje sebi. Ta on i sam zna da čini pakost, da i sebi nanosi štete, to jest tom svom pismu, ali potreba za psovanjem je takva — neodoljiva. Tu crtu, tu potrebu treba imati na umu jer ona još uvek dominira među ljudima našeg obrazovanog društva. I neka se niko ne podsmeva mom uverenju da je ta crta kod nas *dominantna*, ja sam ubeđen da to nije nikakvo preuveličavanje, mi se sada nalazimo u toj fazi razvitka, tako reći, u masovnom pogledu. Osim toga, imajte na umu da čovek može čitavog života da ne napiše ni jedno anonimno psovačko pismo pa ipak u sebi da nosi tog anonimnog psovača — i to je jedno veoma važno zapažanje. I šta ima u tome tako važnog što sam ja u toku godine i po dana dobio samo dva psovačka pisma — to samo pokazuje moju bezazlenost i beznačajnost kao što govori takođe i o ograničenom značaju moje delatnosti — pokazuje i to naravno, da ja imam posla samo sa poštenim ljudima. Drugi javni radnici koji su zapaženiji od mene (pa prema tome i krivi u većoj meri) koji su osim toga prinuđeni da zbog prirode svojih publikacija deluju u mnogo širem krugu, dobijaju i po dvesta psovačkih pisama u toku godine i po dana — a ne tek po dva. Jednom reći, ja mislim da evropska civilizovanost kod nas nije sasvim zaživela, njena humanost nam nije prirasla mnogo i još uvek ima kod nas ljudi koji vole da se ispsuju u svakoj prilici koja im nije po volji, da psuju onako neposredno, javno — takvih ljudi ima tako mnogo da je o tome strašno i misliti, ljudi koji psuju i to nekažnjivo, onako anonimno, prikriveno, iza zatvorenih vrata ima, dakle, mnogo a tek kakva se prilika pruža sa anonimnim pismima: pismo ne možeš da išibaš, ono ne može da pocrveni.

U staro vreme kod nas nije bilo časti u evropskom smislu, naši su se *bojari* psovali, pa i tukli međusobno sasvim otvoreno i šamar nije smatran za neku veliku i neoprostivu povredu časti. Ali postojala je kod nas sopstvena predstava o časti koja je bila lišena evropske forme ali koja je bila svetinja, nešto ozbiljno, i u ime takve časti bojar je često stavljao na kocku svoje imanje, svoj položaj na dvoru, pa čak i carsku milost koju je do tada uživao. Ali sa promenama u načinu odevanja i od vremena uvođenja evropskog »mača« koji se nosio, započelo je kod nas shvatanje časti na evropski način i — u toku dva veka mi smo sve staro zaboravili i popljuvali a novo smo prihvatili sa nepoverenjem, sa skepsom. Mi smo sve to prihvatili, da i tako kažem, mehanički, u duši pak nismo, zaboravili smo šta je to čast, izgubili smo osećanje za to, i strašno je to reći — skoro potpuno sa veoma malim izuzecima.

U toku ta dva veka našeg evropskog perioda »nošenja mača« čast i savest su se — to je čudno priznati — najviše, u celini skoro, sačuvali u našem narodu, on je ostao pošteđen od svega toga što se sretalo u tom periodu »nošenja evropskog mača«. Neka je naš narod prljav, neprosvećen, varvarski, neka se podsmevaju svim mojim pretpostavkama bez i malo razumevanja ali, ja sam se u toku svoga života uverio da je naš narod neuporedivo čistijih srca nego što su to ljudi naših bogatijih slojeva, nema u njegovom umu one podvojenosti koja dopušta da se uporedo sa najsvetlijim idejama sreću i najgadnije antiteze svega toga kao što ćemo to zapaziti kod naše inteligencije u celini u svakoj prilici — kod naše inteligencije koja zna da čuva obe suprotne ideje i koja ne zna kojoj od njih da da prvenstvo u praksi, kojoj da poveruje i koja takvo stanje svoga uma i svoje duše naziva štaviše bogatstvom, posledicom razvitka, čak darom evropske civilizacije; ta inteligencija koja živi u svakojakom bogatstvu umire od dosade i gađenja ali se u isto vreme iz sve snage smeje narodu, prostom narodu koga civilizacija još nije dotakla, narodu koji je iskren i dobronameran u svojim naivnim verovanjima... Ali, ovo je jedna široka tema. Reći ću jednostavno: najgrublji čovek iz naroda zastidiće se pred nekim mislima i nekim pobudama nekih naših »uvaženih javnih radnika«, ja sam u to ubeđen — on će sa gađenjem okrenuti glavu od nekih postupaka velikog dela naše inteligencije. Ja sam uveren da takav čovek ne shvata i još zadugo neće moći da shvati da se može nasamo sa sobom, iza zatvorenih vrata kada niko ne vidi činiti pakost, da je tako nešto dozvoljeno u moralnom smislu samo zato što niko ne vidi i što nikakvih svedoka nema — međutim, tako nešto se praktikuje među našim obrazovanim ljudima i to čak bez i najmanjeg zazora od savesti, to se, naprotiv, smatra za nešto što pričinjava najveće duhovno zadovoljstvo, za nekakvo uzvišeno svojstvo prosvećenog duha. Prema narodnom shvatanju, ono što je pakost na javnom mestu to je pakost i iza zatvorenih vrata. Međutim, mi na narod gledamo kao na neko opsceno, pakosno i pokvareno biće, kao na ne prosvećenog psovača koji u psovkaama nalazi i svoje jedino zadovoljstvo. Utoliko više — da i to uzgred napomenem — što je mnogo vremena već prošlo i što se mnogo šta izmenilo. U vreme moje mladosti bilo je kod vojnih lica naročito rašireno ubeđenje da ruski vojnik, budući da je potekao iz običnog naroda, mnogo voli da izgovara skaredne reči, ružne psovke. Događalo se zbog toga da su mnogi komandiri na obuci u nastojanju da obezbede sebi veću popularnost, tako psovali i sa takvim finesama i obrtima da su obični vojnici crveneli pred njima i kasnije vrativši se u

kasarnu trudili su se da zaborave sve te psovke koje su čuli od starešina — opominjali su čak one koji su to ponavljali svi, čitava družina je korila takve. *Ja sam lično bio svedok takvih stvari.* A komandiri su bili duboko zadovoljni u sebi — kao da su govorili — evo, tako smo razumeli duh ruskog vojnika! Šta ćete — čak je i sam Gogolj u *Prepisci s prijateljima* savetovao svom prijatelju i čitajući javno bukvicu kmetu, da upotrebljava obavezno grublje reči, pa je čak navodio i koje i kakve upravo: one baš koje su grublje u kojima ima više da i tako kažemo moralne skarednosti, ne one koje su makar spolja gledano finije — kako bi tog psovačkog duha bilo više. Međutim, psuje ruski narod i to na žalost veoma grubo ali, to nije čitav narod nikako, to je nešto što se sreće kod veoma malog broja ljudi (hoće li mi ovo poverovati?) i, što je glavno (i neosporno) on to čini mahinalno a ne onako smišljeno i prefinjeno, on to čini pre po navici nego smišljeno — ovo poslednje, to da psuje smišljeno sreće se u izuzetno retkim slučajevima, kod skitnica, pijandura i svakojakih drugih vetrogonja koje narod prezire. Narod psuje po navici, istina je, ali svestan je toga da je ta navika loša i osuđuje sve to. Odvići narod od psovanja to je, po mom mišljenju, stvar nekog mehaničkog odvikavanja a ne stvar moralističkih nastojanja, uopšte ta predstava o našem narodu koji navodno voli gadne psovke, po mom mišljenju, pojavila se upravo u onom momentu kada je došlo do konačnog raskida između našeg naroda i predstavnika naših obrazovanijih slojeva, raskida koji se završio kao što je poznato tako što je naša inteligencija postala apsolutno nesposobna da razume narod. Tada su se pojavile i sve druge pogrešne ideje o našem narodu. Neka ne poveruju meni i mom svedočenju, ali — naš narod nije ljubitelj psovki, nije onakav kako su to tvrdili za njega, kako su ga do sada prikazivali — neka, ja sam ubeđen da će ova moja ukazivanja biti vremenom potvrđena i opravdana. Te iste nade koje ja polažem u naš narod ja polažem i u naše mlado pokoljenje. Narod naš i njegov intelektualni podmladak će se odjednom sresti, sjediniti, oni će i brže i bolje razumeti jedno drugo nego što je to bilo između naroda i inteligencije u toku ovog pokolenja kada smo mi živeli. Ima ozbiljnosti kod naše omladine i neka samo da Bog da ona bude pametnije usmerena. Uzgred o omladini: jedan sasvim mlad čovek mi je nedavno uputio pismo sa veoma oštrim primedbama, u vezi sa jednom temom — a kakvom — o tome ću prećutati i, on se potpisao ispod svog oštrog (ali ne i neuljudnog) pisma *en toutes lettres* [\[83\]](#) i još — napisao je i svoju adresu. Ja sam ga pozvao da se objasnimo. On je došao i iznenadio me je svojom vatrenošću i svojom

ozbiljnošću sa kojom pristupa problemima. On se u nekim stvarima i složio sa mnom i otišao je zamišljen. Mogu još da kažem da ljudi našeg mladog pokolenja mnogo bolje znaju da polemišu nego naši stariji, mislim upravo na način polemisanja — oni saslušaju šta se kaže i dozvoljavaju i drugom da kaže a to dolazi otuda što je za njih raspravljavanje problema i njegovo razrešavanje mnogo važnije od njihovog samoljublja. Odlazeći on je izrazio žaljenje zbog oštrog tona svoga pisma a sve je to bilo sa osećanjem dostojanstva u kome nije bilo ničeg izveštačenog. Naša omladina nema učitelja — to je ono! A kako su joj samo oni potrebni, kako je ona s ushićenjem kretala za onima koji to, može biti, nisu ni zasluživali ako je samo u njima primećivala makar malo iskrenosti! A kakav, ili kakvi bi trebalo da budu ti budući učitelji i vođe — ma ko to bili? Hoće li nam naša ruska sudbina poslati takve ljude — eto, to su pitanja.

III

PLAN ZA JEDNU SATIRIČNU PRIPOVEST IZ SAVREMENOG ŽIVOTA

No, ja još nisam završio sve o anonimnom psovaču. Stvar je u tome što takav čovek može da bude izvanredno značajan književni tip u romanu ili u pripovesti. Što je najvažnije, u tom slučaju se na siže već može pogledati i s jedne druge tačke gledišta, s neke opšte humanističke tačke gledišta koja bi se mogla dovesti u vezu sa ruskim karakterom u celini i sa uzrocima koji su doveli da se ta današnja, tekuća pojava manifestuje u tom obliku. Doista, čim započnete da radite na takvom karakteru odmah vam postane jasno da takvih ljudi kod nas i mora biti ili, što je bolje — samo takve ljude mi možemo da očekujemo u ovom našem vremenu a to što takvih još uvek nema mnogo — to je delo neke osobite Božje milosti. I zaista, sve su to ljudi odrasli u našim današnjim nestabilnim porodicama kraj nezadovoljnih skeptika koji su na svoju decu preneli opštu ravnodušnost prema svemu što je nasušno i

današnje — koji su opet, na svoju decu preneli i neki nemir. neko neodređeno nespokojstvo u vezi sa budućnošću, sa onim što će doći i što je strašno, fantastično i u šta su skloni da poveruju čak i takozvani *gotovi* realisti i hladnokrvni hulitelji naše današnje stvarnosti. Osim toga, oni su preneli na svoju decu, razume se, i onaj svoj skeptični nemoćni podsmech koji malo može ali koji je ispunjen nekim samozadovoljstvom. Zar je za poslednjih dvadeset i dvadeset i pet godina bilo malo dece koja su odrasla u porodicama tih odvratnih zavidljivaca koji su živeli od poslednjih otkupnina i koji su svojoj deci ostavili u nasleđe bedu i zavet podlosti — zar je malo takvih porodica? I evo, takav mlad čovek stupa recimo u službu. On nema formiranu ličnost, »nema duha«, nema nikakvih veza. On ima prirodnu inteligenciju koju svako ima ali on je vaspitavan već dvadeset godina u duhu bescilnog praznoslavlja, to se kod nas zvalo liberalizmom i, naravno, takav svoj um odmah smatra genijalnim. O Bože, kako da se ne pojavi beskrajno samoljublje kada je čovek odrastao bez ikakvog moralnog nadzora. U početku se takav junači ali budući da je obdaren umom (ja nameravam da prikažem tip čoveka koji je nešto pametniji od osrednjih, pre takvog nego nekog ko je gluplji od tih osrednjih, jer samo u takvim slučajevima se ovakav tip i pojavljuje) on brzo shvata da je ruganje ipak negativna stvar koja ni do čega valjanog ne može dovesti. Da, njegov je tatica bio njime zadovoljan ali to je bilo zbog toga što je bio stari tikvan iako je bio čovek liberalnih shvatanja, a on — sinčić je genije: njegov glavni problem u ovom trenutku je da se svima nametne. O, on je u duši spreman na svaku pa i najotvoreniju podlost »jer zbog čega i podlost ne upotrebiti? Ko bi mogao u našem veku da dokaže šta je podlost i da je podlost »podlost« i sve u tom smislu. Jednom reči, on je odrastao sa takvim gotovim pitanjima. Ali njemu uskoro postaje jasno da danas, da bi se čak i podlost upotrebila u rešavanju problema, treba sačekati mnogo vremena i osim toga od moralne spremnosti da se čini podlost do samog čina čak i on, takav kakav je, ima još da pričeka — daleko je on od toga i još, prethodno se za to treba da i tako kažemo, praktično pripremiti. Naravno, da je on nešto gluplji on bi se za tili čas mogao prilagoditi: »saviti kičmu što je moguće više pred nekim, prikačiti se uz ovoga ili uz onoga, dirindžiti za njega poslušno i s ubeđenjem — i eto, gotova karijera«. Ali samoljublje, vera u sopstvenu genijalnost za sada dosta smetaju: on ne može ni da zamisli tako nešto — da svoju sudbinu koju zamišlja tako lepo veže za ovog ili za onog — »Ta ne, mi smo za sada u opoziciji, a ako je njima do mene stalo onda neka dođu i neka mi se

poklone«. I, evo, on čeka da neko dođe i da mu se pokloni,. čeka ozlojeđen, veoma ozlojeđen, a međutim — tu pored njega neko je već načinio korak i obišao ga je, drugi se negde nekome već prikačio, treći je već postao ni manje ni više nego njegov šef — tom trećem je on još za vreme studija »na višoj školi« bio smislio nadimak, o njemu je on bio napisao epigram u stihovima u školskom časopisu koji je uređivao i u kome je važio za genija. »Ne, to je uvredljivo! Ne, zbog čega tu nisam ja nego on? I svuda, baš svuda su sva mesta zauzeta! Ne razmišlja on — nije u tome moja karijera, čemu služba, službuju samo balvani, moje pravo poprište je literatura« i, evo, on počinje da šalje redakcijama svoja dela u po četku *incognito* a zatim potpisujući se punim imenom i prezimenom. Razume se, ne odgovaraju mu, on zahvaćen nestrpljenjem kreće lično da obija pragove redakcije. Kada mu negde vrate rukopis on dozvoljava sebi da podigne glas, žučno se podruguje, kida sebi srce, da i tako kažemo, ali ništa ne pomaže. »Ne, očevidno je i ovde sve zauzeto« — pomišlja on smešeći se gorko. Što je najvažnije muči ga kobna briga što mora uvek i svuda da sreće ljude koji su gori od njega. O, takav i ne bi mogao da shvati kako se neko može radovati zbog toga što sreće ljude koji su bolji od njega! I, eto, tada mu pada na pamet po prvi put misao da nekoj redakciji, može biti baš onoj gde su ga najviše odbijali, uputi nekakvo pakosno nepotpisano pisanje. Napisao je, poslao, ponovio je to još jednom — i dopalo mu se. Ali, ipak, sve ostaje bez ikakvih posledica, kao i do tada oko njega je sve gluvo, nemo i slepo. »Ne, nije to nikakva karijera« odlučuje on naglo i konačno i prihvata se posla da se nekome »prikači«. On bira *ličnost* — upravo svoga šefa — direktora i u tome mu možda pomaže i slučaj i kakve — takve vezice. I Popriščin kod Gogolja je započeo s tim, istakao se u zaoštavanju pera i tako su ga pozvali u stan njegovog prevashodstva gde je ugledao direktorovu kćer za koju je takođe zaoštio dva pera. No, vremena tih Popriščina su prošla, danas se ne upotrebljavaju takva pera za pisanje, no, naš junak ne može da odoli svom karakteru: nisu mu više pera u pameti nego veoma smeje pomisli. Prosto rečeno, on je za kratko vreme sebe ubedio da je već uspeo da očara direktorovu kćer i da ova za njim već čezne. »No, ovde je karijera pod rukom — razmišlja on — ta, zbog čega bi postojale žene ako ne zbog toga da pametan čovek preko njih napravi karijeru: u tome je uostalom suština čitavog ženskog pitanja ako samo čovek realno porazmisli o njemu. I što je najvažnije, nema u tome nikakve sramote: koliko je njih kretalo na veliki put preko žena?«. No — no tu se upravo kao i kod Popriščina strefi ađutant! Popriščin je postupio u duhu svoga karaktera:

on je poludeo od pomisli da je postao španski kralj. Kako je to prirodno! Šta je drugo ostajalo poniženom Popriščimu, čoveku bez veza, bez ostvarene karijere, bez od važnosti i bilo kakve inicijative i to još u ono petrogradsko vreme nego da se prepusti očajničkim razmišljanjima i sanjarenjima i da svemu tome i poveruje? Ali naš Popriščin, ovaj naš savremenik Popriščin ni za šta na svetu neće poverovati da je on takav Popriščin kao što je bio onaj prvi, takav samo što se ponovo pojavio ovde nakon trideset godina. U njegovoj duši odjekuju gromovi, sevaju munje, njega obuzima prezrenje, sarkastičan je i evo — on se predaje sanjarenjima ali druge vrste. Njemu pada na pamet da postoje i anonimna pisma i da je on već to radio i evo — on rizikuje pisamce samo ne redakciji nekog lista nego na neku bolju adresu ako hoćete i on oseća kako je zakoračio u novu praktičniju fazu svoga života. O, kako se on samo skriva u svojoj sobici da ga gazdarica ne vidi, on drhti da ga neko ne opazi i piše li piše, sve menja rukopis i, evo, napisao je četiri stranice kleveta i psovki, on sve to ponovo čita, uživa u tome — pred zoru, pošto je prosedeo svu noć, zapečaćuje pismo i adresira ga — mladoženji ađutantu. Izmenio je rukopis i ne plaši se. I, evo, on broji sate, pismo je već moralo stići — on je pisao mladoženji u vezi sa njegovom verenicom — o, taj će sve baciti, uplašiće se, ta nije ovo pismo ovo je — »remek-delo«. I taj naš mladi prijatelj sasvim dobro zna da je on odvratni nitkov, ali on se tome samo raduje: »Naše vreme je vreme mentalnog udvajanja i širokih zamaha, sada se ne može živeti od jed ne samo nekakve jednosmerne — pravolinijske — misli«.

Razume se, pismo je ostalo bez posledica, ubrzo je bila i svadba, no početak je tu, naš junak je reklo bi se otkrio put svoje karijere. Njega je obuzelo neko čudno osećanje kao i Popriščina. On se sa žarom prihvata novoga posla — pisanja anonimnih pisama. On se raspituje za obaveštenja o svom generalu, on razmišlja, on izliva gorčinu razdraženog samoljublja žuci i zavisti koji su se bili skupili u njemu u toku mnogo godina službovanja kojim nije bio zadovoljan. On kritikuje svaki generalov postupak, ismeva ga na surov način i to ne u jednom pismu nego u čitavom nizu pisama. Kako mu se sve to u početku bilo dopalo! Generalove postupke, njegovu ženu i ljubavnicu, glupost čitavog njihovog nadležstva — sve je to on prikazao u tim svojim pismima.

Malo po malo, on se upušta u političke i državne poslove, sprema jedno pismo ministru u kojem bez mnogo okolišenja predlaže promene u Rusiji. »Da, ministar mora biti iznenađen, zbuniće ga ova genijalnost, pismo će stići,

ako hoćete i do... Do takvog hoće da kaže, lica da će... Jednom reći, to je kuraž *mon enfant*^[84] i kada budu krenuli da otkriju autora ja ću se sam prijaviti, tako reći bez imalo ustručavanja«. Jednom reći, on se zanosio tim svojim delima i povremeno zamišlja kako otvaraju ta njegova pisma tamo negde i kako se na licima tih ljudi javlja... U takvom stanju duha on sebi ponekad dozvoljava i da se našali: piše tako šale radi, nekakvim smešnim ljudima, ne zaobilazi čak ni nekakvog Jegora Jegoroviča svoga šefa odseka koga je zaista bezmalo sludio ubedivši ga, naravno, anonimno da njegova supruga održava intimne veze sa upravnikom mesne policije (što je najvažnije, u tome je moglo biti makar pola istine). Tako prođe neko vreme i... odjednom, njega obuzima jedna čudna ideja — evo kakva: njemu postaje jasno da je on i sam Popriščin, ništa drugo nego Popriščin i to onaj prvi samo milion puta odvratniji od njega, postaje mu jasno da ta njegova anonimna moć, sve te paškvile koje piše iza ugla nije ništa drugo nego jedno priviđenje gadnije i odvratnije priviđenje nego što je bilo ono sanjarenje o španskom prestolu. Ali tu se desilo nešto već ozbiljno — ne nešto sramotno: »šta je sramota, sramota je glupost, sramote se boje samo apotekari« — desilo se nešto stvarno strašno, doista užasno strašno. Evo u čemu je stvar — iako on nije čovek lišen pameti nije mogao ipak da odoli i, opijen karijerom, odmah posle onog pisma upućenog ministru, izbrbljao je nešto o tim svojim pismima i, šta mislite — kome? Nemici, svojoj gazdarici — no, naravno nije joj rekao sve, ova sve to ne bi ni razumela, rekao joj je malo tek tako da olakša srcu i kakvo je bilo njegovo zaprepašćenje kada mu je nakon mesec dana mirni činovničić iz jednog drugog nadleštva koji je stanovao tu u jednoj sobici kod iste gazdarice, rekao onako u prolazu na hodniku a bio je to ćutljiv i zloban čovek — naljućen, da je on — to jest taj tihi činovničić — »moralan čovek i da on, poput neke gospode, ne piše anonimna pisma«. Tako dakle! U početku se on nije mnogo uplašio, štaviše pripitao je o mnogo čemu činovnika — u tom smislu on se ponizno i s namerom pomirio s njim — i zapazio je da ovaj ne zna baš tako mnogo o tome. No, šta... ako zna? Osim toga, u nadleštvu se odavno već počelo govoriti o tome da neko preko pošte piše psovačka pisma samim starešinama i da to verovatno mora biti neko od ovdašnjih, svojih. Nesrećnik počinje da se brine, ne može noćima da spava. Jednom reći, mogu se lako zamisliti njegove duševne muke — sumnjičavost, neuspesi. Na kraju, on je već sasvim ubeđen da već svi znaju, da će uskoro morati i sam da progovori, da će ga isterati iz službe i da je već to odlučeno ali neće se zaustaviti samo na tome — jednom reći, on počinje da ludi. I,

evo, sedi odjednom tako u nadleštvu a srce mu obuzima veliko negodovanje protiv svega i protiv svih: »O, vi, zli i prokleti ljudi razmišlja on — zbog čega se tako pretvarate! Ta znate vi da sam *to ja*, svi to znaju do poslednjeg, već svi o tome šapuću čujem ja to, šapuću u prolazu pored mene... znaju svi i za papir koji je meni spremljen već tamo u kabinetu i... svi se pretvaraju! Svi nešto kriju od mene! Oni hoće da se naslađuju, hoće da vide kada mene budu poterali... Ali, ne! Ne!«. I evo on, nakon jednog sata, slučajno sa ne kakvim papirima odlazi u kabinet njegovog prevashodstva. On ulazi, bojažljivo stavlja papire na sto, general je zauzet i ne primećuje ga, on se nekako vrti kao da hoće neopažen da izađe, hvata se za bravu i — odjednom, onako kao što ljudi skaču u provaliju, baca se pred noge njegovog prevashodstva ne primećujući na trenutak ni to da se već bacio: »Svejedno mi je, propao sam, bolje je da vam i sam priznam sve!«. »Samo polako vaše prevashodstvo, molim vas, samo tiše vaše prevashodstvo! Samo da nas neko ne čuje sam ću vam ja sve ispričati, sve!« — moli on izbezumljen — zaprepašćeno njegovo prevashodstvo, sklopivši pred njim ruke kao poslednja budala. I evo, nekako isprekidano, bez veze, drhteći on glupo priznaje sve na veliko zaprepašćenje njegovog prevashodstva koje o tome nije ni pomišljalo. No čak i tu naš je junak ostao na visini svoga karaktera u potpunosti — ta, zbog čega se on bacio generalu pred noge? Naravno, zbog toga što je bolestan, što je bolesno sumnjičav, naravno, zbog toga što je uobrazio i poverovao u to — ali što je najvažnije *zbog toga* — što je on i takav kakav je — kukavica koja se ponižava i koja je spremna sve da prizna i da sebe optuži, ipak pomišljao kao svaka budala obuzeta sobom da će njegovo prevashodstvo saslušavši ga i zbunjeno njegovom genijalnošću raširiti ruke kojima je potpisalo toliko odluka u korist otadžbine, i prihvatiti ga u svom zagrljaju: »Je li moguće — reći će oni — da si ti, mladi i daroviti čoveče, bio dotle doveden! O, ja sam za sve to kriv, ja tebe nisam zapazio! Uzimam svu krivicu na sebe! O, Bože, evo na šta je osuđena naša darovita mladež zbog našeg zastarelog sistema i naših robovanja predrasudama! Hodi, hodi, meni da te ja privijem na svoje grudi, hodi da podelimo moje mesto i moj položaj i mi... i mi ćemo preokrenuti naše nadleštvo!«. Ali nije bilo tako i mnogo godina kasnije u sramoti i poniženju on se sećao kako je vrhom svoga nosa dodirivao generalove čizme, osećao je sve to na svom licu i, naravno, optuživao je nemilosrdnu sudbinu i ljude: »Jednom sam — pomišljao je on — dozvolio sebi da budem otvoren pred ljudima, jednom sam pozeleo da ih prihvatim u svoj široki zagrljaj i, evo, šta sam dobio?«. Finale se može zamisliti kakav

hoćete sasvim prirodno i na savremen način, na primer, njega teraju iz službe, on stupa u nekakav fiktivni brak onako za sto rubalja i nakon venčavanja on odlazi na jednu stranu a ona na drugu svome poznaniku koji ju je i kupio: »i milo i lepo« kako kaže policijski pristav kod Sčedrina u sličnoj situaciji.

Jednom reči, meni se čini da je ovaj tip anonimnog psovača sasvim dobra tema za priповest. To je ozbiljna tema. Tu bi, naravno, bio potreban Gogolj, no... meni je barem drago što sam otkrio ovako, slučajno, ideju. Možda ću i ja zaista pokušati da to stavim u roman.

GLAVA DRUGA

I

NEKADAŠNJI ZEMLJOPOSEDNICI — BUDUĆI DIPLOMATI

No, gde sam ja to otišao tako daleko? Počeo sam time što sam rekao da sam na selu i da mi je to drago. Davno, davno ja nisam boravio na ruskom selu. Ali o selu ću kasnije, a ovde ću dodati da mi je zbog toga drago što sam na selu a ne u inostranstvu, što ne gledam više tamo one naše Ruse kako se skitaju po tuđini. Doista, u ovo naše vreme, vreme narodnih ideala, duha jedinstva i patriotskih osećanja kada svuda, i kod kuće i svuda, čekaš tražiš svoje, Ruse, mučno je videti tamo u inostranstvu kuda se izvozi i kolonizira već dvadesetak godina naša inteligencija — kako se od našeg čistog, svežeg i odličnog ruskog materijala stvara bedni međunarodni ološ, nešto obezličeno što nema karaktera, nacionalnog osećanja, nešto što je bez otadžbine. Ja ne govorim o očevima — očevi su nepopravljivi i neka im je Bog na pomoći — ja govorim o njihovoj nesrećnoj deci koju oni upropašćuju u inostranstvu. Očevi su već postali ubeđeni naši ruski »Evropljani« i na kraju — postali su i smešni. G-din Burenjin koji je otišao u rat kao vojni dopisnik kazuje u jednom svom pismu o zanimljivom susretu sa jednim našim ruskim »Evropljaninom« četrdesetih godina, čovekom »sedih i poštovanja dostojnih vlasli« koji stalno živi u inostranstvu ali koji je sada došao da se divi »ratnim prizorima« (razume se, on se divi s pristojnog

rastojanja) — taj je već u vozu počeo da pravi dosetke o svemu onome o čemu prave dosetke takvi ljudi već četrdeset godina, on je sipao dosetke o ruskom duhu, podsmevao se slovenofilima i svemu ostalom. On veli, zbog toga i živi stalno u inostranstvu jer kod nas u Rusiji »ozbiljan i pošten čovek još uvek nema šta da radi«. (NB — ja ovo citiram po sećanju). Jedna njegova posebno uspela duhovitost se sastojala u tvrđenju da je, naime, na železnicama već u primeni instrukcija kako treba postupiti u trenutku kada naše trupe uđu u Bugarsku, kada dođe do obnove slovenstva — »treba, veli, u posebnom vagonu, u znak toga događaja, dovesti — seni Homjakova«. No, tom sedovlasom gospodinu bi trebalo reći da on sam liči na nekog galamdžiju iz četrdesetih godina, da on liči na senku nekog zapadnjačko-liberalnog tipa, pa bez obzira na sede vlasi do kojih je stigao, on i sada ponavlja ono na čemu je stao još četrdesetih godina, neka je on čak i sam gospodin Granovski — on sada nama liči na nekog lakrdijaša — isto onako kao što na lakrdijaša liči i onaj gospodin koji nas je obavestio da se na železnici vrše pripreme da se u posebnom vagonu dovezu seni Homjakova, koji nam je kazao da pošten čovek nema šta da radi u Rusiji u ovom trenutku.

Pre dvadeset godina iz Rusije su emigrirali (ja ostajem kod ove reči) uglavnom spahije i od tog doba emigracija se nastavlja, iz godine u godinu. Naravno, ima među njima i onih koji nisu bili spahije, ima svakojakih, ali u najvećem broju slučajeva — ako ne i svi — odlazili su oni koji su Rusiju mrzeli, jedni prirodno zbog svojih ubeđenja da »pošten čovek nema šta da radi u Rusiji«, drugi jednostavno zbog toga što su je mrzeli bukvalno, fizički — zbog njene klime, njenih polja, šuma, zbog njenog sistema, oslobođenog seljaka, zbog njene istorije, jednom reči — odlazili su svi koji su Rusiju mrzeli. Primetiću da je ta mržnja bila pasivna, nekako ravnodušna do apatičnosti. I kada su takvi osetili da imaju u rukama otkupnine, kada je sve ozarila nada da je sa oslobođenjem seljaka sve propalo, tako su se osećali onda — mislili su da je kraj svemu: i selu, i posedima, i plemstvu i Rusiji. Istina, nakon oslobađanja seljaka, rad na selu je ostao bez organizacije i bez sigurnosti a lični posed je delovao čudno, vlasnici su se nekako zbunili — i to je sve bilo tako kako nije nikada do tada bivalo. Spahije su tada krenule da prodaju imanja i jedan deo spahija (ne baš tako mali) otišao je u inostranstvo. Međutim, ma šta oni govorili pravdajući sebe oni ne mogu da sakriju ni pred svojim sugrađanima ni pred svojom decom da je glavni razlog njihove emigracije bio u tome što im se ukazivala primamljiva prilika da tamo »ništa ne rade«. I eto, od tog doba ruska lična svojina što se tiče

zemljišnog poseda nalazi se u haotičnom stanju, zemlja se prodaje i kupuje, menjaju se svakog časa vlasnici, sama zemlja se menja, javljaju se goleti — i šta će na kraju biti, kome će sve to ostati, kakva će biti forma ruskog zemljišnog vlasništva — sve je to teško predvideti, ali u tome leži, ako hoćete, problem same ruske budućnosti. To je i nekakav prirodni zakon ne samo kod nas u Rusiji, tako je to u celom svetu: onaj ko u zemlji vlada zemljišnom svojinom taj je gospodar zemlje u svakom pogledu. Tako je bilo uvek i svuda. Ali kod nas postoji, reći će neko, i »občina« — to je pravi gospodar zemlje. No... zar je to pitanje te naše institucije rešeno kako valja? Zar prc petnaestak godina nije i ta institucija ušla u novu fazu kao i sve ostalo? Ali o tome potom, za sada ću svoju misao završiti deklarativno: ako je u jednoj zemlji vlasništvo nad zemljom *ozbiljno* postavljeno onda će sve u toj zemlji biti ozbiljno u svakom pogledu, kako u pojedinačnim tako i u opštim stvarima. Galame, na primer, kod nas o prosvetivanju, o narodnim školama ali ja verujem da će te škole biti u našim prilikama nešto ozbiljno samo tada kada se vlasništvo nad zemljom uredi, samo kada se organizuje poljoprivreda — neće škole stvoriti valjanu poljoprivredu nego će pre biti obrnuto, dobra poljoprivreda će učiniti da se razviju škole i to nikako ne pre nego što se ono prvo sredi (dobro organizovana poljoprivreda). Paralelno s tim ići će i sve ostalo: i red stvari kod nas, i zakoni, moralnost pa i sam narodni um — hoću reći nacionalni organizam će funkcionisati pravilno samo u slučaju da se pravilno uredi sigurno vlasništvo u pogledu zemlje i poseda. To se isto može reći za karakter zemljišnog vlasništva: bio taj karakter aristokratski ili demokratski nije važno, sve zavisi od karaktera zemljišnog vlasništva — on određuje karakter nacije u celini.

No, za sada se naši vlasnici šetaju po inostranstvu, po gradovima i banjama Evrope, podižu cene po hotelima, vuku za sobom kao bogataši svoje guvernanter, svoje *bonnes* ^[85] na uslugu svojoj deci koju odevaju u engleska odela sa čipkama, koju pokazuju Evropi u odeći sa obnaženim nožicama. A Evropa gleda sve to i divi se: »Gle, koliko je kod njih tamo bogatih ljudi i što je još važnije — koliko je obrazovanih željnih evropskih znanja! Zbog tamošnjeg despotizma njima do sada nisu davali pasoše i gle sada koliko je kapitalista, bogatih zemljoposjednika i rentijera koji ništa ne rade — ima mnogo više takvih rentijera nego u samoj Francuskoj gde inače ima mnogo rentijera!«. I probajte da objasnite Evropljanima, da im protumačite tu čisto rusku pojavu to da se ne radi ni o kakvom rentijerstvu nego da je to, naprotiv, trošenje fondova, paljenje sveće s oba kraja — Evropljanin vas neće

razumeti, on neće moći da shvati takvu pojavu koja je tamo u Evropi nešto nemoguće. I, što je najtužnije, ti sibariti koji se vrzmaju po nemačkim banjama i po obalama švajcarskih jezera, ti Lukuli koji se viđaju u restoranima Pariza — oni sami znaju, oni sami s bolom predosećaju da će uskoro te svoje fondove pojesti, da svojoj deci, tim heruvimčićima u engleskim odelcima, neće imati šta da ostave — ta će dečica prosići milostinju po Evropi ili će se pretvoriti u francuske ili nemačke radnike (da, pretvoriće se u francuske i nemačke radnike!). Ali oni ovako misle — *apres nous le deluge*, i ko je za to kriv: kriv je taj naš ruski sistem, ta naša nezgrapna Rusija u kojoj pošten čovek sve do sada nema šta da radi«. Eto tako oni misle a oni među njima koji se mogu nazvati čistim zapadnjacima četrdesetih godina, još dodaju, može biti, onako za sebe — »Nije važno što će deca ostati bez ičega, ona će naslediti ideju, taj kvasac istinskog i plemenitog načina rasuđivanja. Odgajeni daleko od Rusije oni neće znati za popove i za one glupe reči kakva je, na primer: »Otadžbina«. Ona će shvatiti da je otadžbina predrasuda i to najgluplja od svih predrasuda kojih ima na svetu. Od njih će se formirati plemeniti »građani sveta« i prosvećeni umovi. Mi, samo mi Rusi ćemo obeležiti početak takvih novih umova. Baš zbog toga što živimo u inostranstvu i trošimo naše zakupnine mi stvaramo osnove za novi tip građanina koji će uspeti da obnovi Evropu, nama će pripasti čast jer mi smo bili prvi, mi smo počeli prvi i pre svih«. Tako upravo govore oni »sedovlasi« znači ne baš svi, jer — ima i naprednijih. Oni koji su ljudi praktičnijeg duha pa makar i bili takvi »sedovlasi« *nisu baš toliko plemeniti*, na kraju krajeva, takvi se još uvek uzdaju u neke »vezice«: »Mi živimo ovde, istina je, ponešto ovde i stičemo zna se, ali tamo su poznanstva, vezice, sve je to tu — to će kasnije, tamo u »otadžbini« biti dobrodošlo. Jeste, mi vaspitavamo decu u liberalnom duhu ali ona su ipak džentlemeni — a to je ono što je glavno. Oni će se i kretati u višim sferama u posebnim krugovima a liberalizam je uvek kod nas išao sa džentlemenstvom, jer, da i tako kažemo, taj džentlemenski liberalizam je od koristi i samom konzervativizmu — to su kod nas oduvek umeli da zapaze. Šta s tim — mi vaspitavamo decu u inostranstvu znači — spremamo ih za diplomate. Kakva je to milina sva ta mestašca po poslanstvima, po konzulatima, koliko je samo takvih mestašca lepih, kako su samo dobro dotirana ta mestašca! Biće dosta za našu dečicu: mirno, lepo, dobro plaćeno, sigurno i služba ugledna. To je fina služba, prosto za kicoše, za džentlemene, a posao — posao je lak: treba samo znati održavati veze sa Rusima u inostranstvu, sa onima, pak, koji

zabrljaju nešto i zatraže da ih konzul zaštiti — mi ćemo s njima onako s visine, kao šefovi, ako zatreba nećemo ih ni saslušati: »ne verujemo vam — tako ćemo kazati — sami stvarate nered i zamišljate da ste u našoj dragoj otadžbini, niste... ovde je tako sve čisto. Imamo eto, neprijatnosti zbog vas, radi vas moramo da uznemiravamo strane sefove a vredi li zbog takvih to činiti... pogledajte se u ogledalu na šta ličite, molim vas!«.

I tako, svi koji žive u inostranstvu nisu »toliko plemeniti«, manje ili više i oni računaju na veze. Ali šta su to veze? Razume se, to nešto znači ali to je *materija* koja se brzo istroši. I ne bi smetalo da se osim veza obezbedi i nešto znanja u ime Rusije, za sebe čak onako za svaki slučaj. Sada u vreme reformi i novih načela kod nas svi nekako hoće da žive po svojoj pameti, svi to hoće: ideja je nema sumnje, dobra samo nikada kod nas nije bilo manje sopstvenoga uma nego sada, bez obzira na želju da se nešto slično ima. Zbog čega je to tako ja ne umem da objasnim, to je teško znati ali da će ti heruvimčići biti sigurno budale — ja to pouzdano znam i, iako je taj razlog nešto poznato i staro, ja ću podsetiti na njega. Uostalom, to je ono o čemu sam ja govorio prošle godine. Uzrok tome je — ruski jezik, neznanje ruskog jezika koji je zaboravljen u inostranstvu pored guvernant, zaboravljen je jezik svoje domovine pored tih *bonnes* strankinja. Toga je kod nas bilo i ranije ali taj se nedostatak posebno oseća sada kada tako mnogo tih heruvimčića raste u inostranstvu. Recimo i tako — oni se spremaju za diplomate a jezik diplomatije je kao što je poznato, francuski: ruski jezik je dovoljno znati tek po gramatici. No, da li je tako?. To je, istina, staro pitanje, pomalo već banalno pitanje, ali to nije rešeno pitanje — nedavno je to pitanje pokrenuto u štampi uzgred povodom dela I. S. Turgenjeva na francuskom jeziku. Čak je bilo rečeno — »nije li svejedno što g-din Turgenjev piše na ruskom ili na francuskom jeziku — šta je tu zabranjeno?«. Nema tu ničeg zabranjenog naravno posebno za takvog velikog pisca i znalca francuskog jezika kakav je g-din Turgenjev, ako on ima toliko mašte zašto ne bi pisao i na francuskom jeziku kada ga već zna isto koliko i ruski jezik. I zatim, o Turgenjevu ni reči... no ja vidim da moram ponoviti ono što sam govorio prošle godine u vezi sa tom temom, za vreme onih meseci koje sam proveo u inostranstvu, raspravljajući sa onom inostrano-ruskom mamicom o štetnosti francuskog jezika za njene upravo heruvimčiće. No ta mamica sprema svoje heruvimčiće za diplomate i, eto, povodom diplomatije — iako je o tome teško govoriti — ja rizikujem da kažem, da ponovim reč-dve.

»Ali francuski je diplomatski jezik« prekida me mamica ovoga puta i ne dozvoljava mi čak ni da počnem.

Avaj, ona se od prošle godine spremila, ona na mene gleda s visine. — Da, gospođo, kažem ja — vaša je primedba jaka i ja se nema sumnje saglašavam s njom. Ali, prvo, ono što sam ja rekao za francuski jezik može se primeniti i na ruski jezik — zar ne? Da bi se iskazalo sve bogatstvo svoje ličnosti na francuskom jeziku treba i taj francuski jezik poznavati na najbolji mogući način. No, morate znati postoji takav prirodni zakon, tajna neka, da možete najbolje znati onaj jezik koji vam je maternji, dakle, najsavršenije ćete vladati jezikom kojim govori narod kome vi pripadate. Vi se mrštite, ja sam vas uvredio i vi me gledate s podsmehom. Vi mašete rukom i kažete mi da ste to čuli još prošle godine i da se ja ponavljam. U redu, ja se slažem i povlačim, ta nije to baš *damska* tema. Ja se povlačim jednostavno i slažem se s vama da i Rus može da ovlada francuskim jezikom do savršenstva samo pod jednim uslovom: ako se rodi u Francuskoj, ako tamo odraste i ako se već od prvog koraka pretvori u pravog Francuza. O, vi se veselite već, vi se smejete, međutim, gospođo, imajte na umu da je nešto slično nemoguće čak i vašem heruvimčiću bez obzira na sve udobnosti to jest na emigraciju, na prihode od zakupnina, pariske *bonnes* i sve što s tim ide. Uz ostalo, uzmite u obzir i takozvane prirodne darovitosti, jer ne možete upoređivati g-na Turgenjeva i vašeg heruvimčića u pogledu tih darovitosti. Zar je mnogo, recite, Turgenjeva na svetu... Ah, ne ne, šta je meni! Opet sam pogrešio, izbrbljao sam se — od tog vašeg heruvimčića postaće Turgenjev verovatno, možda i tri Turgenjeva odjednom, pustimo to, no... — »No — prekidate me vi odjednom — ta diplomati su svi i bez toga pametni ljudi, zbog čega zapinjati oko te pameti? Verujte, samo kada bi bilo veza. Mon mari...«. Potpuno ste u pravu gospođo — prekidam i ja nju brzo — kada bi i bilo veza, kada bismo čak i vašeg supruga ostavili po strani, ja ipak kažem da uz veze ne bi bilo na odmet i malo pameti. Prvo, diplomati nisu zbog toga tako pametni što su diplomati nego zbog toga što su i pre stupanja u diplomatiju bili pametni ljudi i još — verujte mi ima čak i među diplomatima mnogo ljudi koji su neobično glupi. — »Ah, ne to će te izviniti — prekidate vi mene s nestrpljenjem — diplomati su uvek pametni i oni se nalaze na takvim mestima, to je tako plemenita dužnost!«. — Gospođo, gospođo — vičem ja — vi kažete: veze i znanje jezika, ali veze mogu da obezbede samo mesto a posle... No, zamislite samo: vaš heruvimčić raste po evropskim kafanama, mota se sa mlađim koketama u društvu stranih vikonta i naših ruskih grofova,

no kasnije... Evo, on zna sve jezike — što će reći baš zbog toga ne zna ni jedan kako valja. On nema svoj jezik i hvata nekakve odlomke tuđih misli i osećanja raznih tamo nacija, njegov se um, da tako kažem, od malih nogu pretvara u nekakav bućkuriš, od njega postaje nekakav internacionalni tupoglavac sa sitnim nedovršenim idejama koji tupoglavo i pravolinijski rasuđuje. On je diplomata ali za njega je istorija svoje nacije neka lakrdija. On ne ume da vidi, on ne ume ni da nasluti šta je to od čega žive nacije i narodi, on ne zapaža zakone koji pokreću nacionalne organizme i ne zna da vidi ima li sve to neke veze sa celinom, sa onim opštim što je neka vrsta međunarodnog zakona u tim stvarima. On je, na primer, spreman da sve događaje svetske objašnjava time što je recimo neka kraljica uvredila milosnicu nekoga kralja i zbog toga je došlo do rata među tim kraljevstvima. Dozvolite, ja ću suditi polazeći od vaše tačke gledišta. U redu, veze... Ali, da bi se obezbedile veze potrebno je imati karakter, potreban je, da i tako kažem, ljubazan, prijatan karakter, dobrotu i u isto vreme čvrstina, odlučnost, upornost... Diplomata mora da ume da očara, da bude zavodljiv, da i tako pobeđuje, zar ne? No, verovali vi meni ili ne, ja ću vam otvoreno reći i sasvim određeno da bez poznavanja svog prirodnog jezika, bez vladanja svojim maternjim jezikom ne može se stvoriti karakter pa makar taj vaš heruvimčić bio i obdaren od prirode. Kod njega će se pojavljivati misli, ideje, osećanja, sve će ga to, da tako kažem, pritiskati iznutra, sve će to tražiti izraza a bez bogatih od detinjstva usvojenih izraza, to jest bez jezika i njegovih finesa, nijansi — vaš će sin večito biti nezadovoljan sobom u nastojanju da sve to izrazi, prestaće da ga zadovoljavaju odlomci tuđih misli, onaj materijal koji se nakupio u umu i u srcu zatražiće da bude iskazan, zahtevaće izraza... Mladog čoveka će pritisnuti brige, postaće rasejan, zamišljen ne znajući ni zbog čega — zatim će takav postati brbljiv, nenasan, zatim će uništiti sebi zdravlje, upropastiće želudac, može biti, verujete li u ovo...

Ali ja vidim, vidim vi se kidate od smeha a ja sam opet zabrazdio daleko, slažem se (ali, Bože, kako je sve ovo istina što ja govorim!), i dozvolite mi da završim, dozvolite da skrenem pažnju da sam vam ja onomad popustio onako naizgled, složio sam se naime s vama da su svi diplomati pametni ljudi, no vi ste me gospođo, doveli ipak dotle da sam ja prinuđen da vam kažem i naličje svega onoga što u vezi s tim mislim — da vam odam tajnu u vezi s tim predmetom. Upravo mi je gospođo, mnogo puta u životu padalo na pamet da u diplomatiji baš i to u čitavoj diplomatiji, posebno u

ovom našem devetnaestom veku, ima veoma malo pametnih ljudi. To je iznenađujuće ali je tako. Naprotiv, odsustvo pameti kod tih ljudi u istoriji Evrope u toku ovog našeg veka... to jest, vidite, svi su oni umni manje ili više u to nema sumnje, sve su to oštroumni ljudi ali kakva je to pamet! Da li je neko od tih ljudi razmišljao o suštini stvari, da li se neko potrudio da shvati da pronikne u to, da li je neko pokušao da pronikne u one tajanstvene zakonitosti koje evo nečem vode Evropu, nečem nepoznatom, čudnom, strašnom — nečem što se evo već zbiva pred očima svih, pred očima svih onih koji kako tako umeju da vide i da predosete sve to? Ne — pozitivno se može tvrditi da nije bilo takvog uma među ljudima tog uvaženog i toliko favorizovanog staleža! (Naravno ja, govoreći ovako izuzimam Rusiju i sve naše zbog toga što smo mi već po samoj našoj suštini u tim stvarima »poseban član«). Naprotiv, u toku čitavog veka javljali su se diplomatski umovi, hitri, lukavi, intriganti koji su pretendovali da sasvim realno gledaju na stvari ali, međutim, svi oni nisu videli dalje od svog nosa i tekućih vlastitih tekućih interesa (površnih i pogrešnih!) i niko ništa nije umeo da vidi! Vezati nekako otkinutu nit, staviti krpu na poneku poderotinu, »nabiti cenu nečemu, pozlatiti pa će biti kao novo« — to su vam naša posla, to vam je sva naša rabota! I svemu tome postoje razlozi — glavni je po mom mišljenju — razjedinjenost u pogledu stavova, odvajanje od naroda i izdvajanje diplomatije i njeno zatvaranje da i tako kažem, u nekakve više i nedostižne sfere za čoveka. Uzmite, na primer, grofa Kavura — zar to nije bio um, zar to nije bio diplomata? Ja uzimam njega za primer jer je njemu genijalnost već osigurana i zbog toga, naravno, što je već umro. Šta je on učinio, pogledaj te samo: o, on je postigao svoj cilj, ujedinio je Italiju, no šta je od toga ispalo — dve hiljade godina Italija je gajila u sebi jednu svetsku ideju, ideju svetskog jedinstva — ne nekakvu apstraktnu ideju, nekakvu spekulaciju kabinetskih umova, nego realnu, organsku ideju koja je plod života nacije, plod razvoja sveta —: to je bila ideja svetskog jedinstva — jedinstva koje je u početku bilo drevno rimsko shvatanje jedinstva a kasnije papsko. Narodi koji su živeli, postojali u toku ovih dve i po hiljade godina na terenu Italije su osećali da su oni nosioci te svetske ideje, oni pak koji to nisu shvatili oni su osećali i predosećali. Nauka, umetnosti — sve je bilo prožeto tom svetskom idejom i njenim značenjem. O, priznajmo, ta se ideja na kraju krajeva i sama istrošila, rasula se i prošlo joj je vreme (istina — je li baš tako?) pa ipak, šta smo na kraju dobili umesto nje, na čemu danas da čestitamo Italiji, šta je to što je ona ostvarila bolje i veće diplomatskim

potezima grofa Kavura i svim onim posle njega? Dobili su ujedinjeno malo kraljevstvo drugostepenog značaja koje nema nikakvog svetskog značenja, ono je takvo značenje zamenilo za otrcano buržoasko načelo — trideseto ponavljanje toga načela od vremena prve francuske revolucije — to je kraljevstvo zadovoljno tim svojim jedinstvom koje apsolutno ništa ne znači jer, to je nekakvo mehaničko a ne duhovno jedinstvo (nije dakle, onakvo kakvo je nekada bilo to jedinstvo) i još, to kraljevstvo grca u neplaćenim dugovima i ostaje eto — zadovoljno sobom. Eto, to su dobili, to je delo grofa Kavura! Jednom reči, savremeni diplomata je upravo »velika zverka u sitnim aferama!«. Knez Meternih je važio za umnog i prefinjenog diplomatu kakvog nema na svetu i nema sumnje on je bio čovek svetskog značaja i uticaja. Međutim, pogledajte u čemu je bila njegova ideja kako je on shvatao svoj vek koji je u njegovo vreme bio na svom početku, kako je on osećao tu budućnost koja nas je čekala? Avaj, on je sve ideje veka tretirao policijskim sredstvima i verovao je u potpuni uspeh tih metoda i tih sredstava! Pogledajmo sada i na kneza Bizmarka, taj je tako — priznat za genija, no...

Finissons, monsieur [\[86\]](#) — strogo me prekida mamica sa izgledom dubokog i ponosnog ali povređenog dostojanstva. Razume se, ja sam se brzo i mnogo uplašio zbog toga. Naravno, ja sam kriv, sa mamicama ne treba razgovarati na ovakve teme, ja sam sebi mnogo dozvolio. Ali, s kim se danas može razgovarati o diplomatiji — to je pitanje? A kako je to samo interesantna tema upravo u ovo naše vreme! No...

II

DIPLOMATIJA PRED SVETSKIM PROBLEMIMA

I kako je to i ozbiljna tema! Jer, šta to sada znači — naše vreme? Svi koji su obdareni mudrošću kažu da je naše vreme diplomatije, uglavnom, vreme

rešavanja svetske sudbine upravo diplomatskim sredstvima. Kažu da mi sada negde vodimo rat. Ja sam čak slušao o tome da negde traje rat ali meni govore i ja sam to i čitao na mnogim mestima da, ako negde i ima rata to je onako, ne treba to sve tako primati i shvatati... Barem tako je odlučeno da taj rat neće ništa omesti, neće zaustaviti pravilno funkcionisanje nacionalnog organizma, koji se prema važećim gledištima svodi na »premudrost« koja postoji jedino i uglavnom u diplomatiji, kažu tako da su svi ti vojni izleti, ti manevri i ostalo nešto nužno, tako je uvek kažu bilo — kažu dalje da sve to u normalnom toku stvari nije ništa neobično, to je samo nova faza u postupcima visoke diplomatije i ništa više. Trebalo bi verovati da je tako. Što se mene tiče ja sam sklon da u sve to poverujem, jer sve to umiruje, ali, evo, zanimljivo je ovo što se nameće, šta se užasno nameće: kod nas je, na primer, pokrenuto istočno pitanje i to se odmah kao pitanje pojavilo i u Evropi odmah pa čak i ranije, pre nego kod nas i to je tako shvatljivo: svi, čak i oni koji nisu diplomate (čak ti posebno koji nisu diplomate) — svi odavno znaju da je istočno pitanje jedno tako reći svetsko pitanje, to je ona *tačka* od koje zavisi rešenje buduće sudbine čovečanstva — to je ona buduća faza u odlučivanju o sudbini sveta. Poznato je da se tu ne radi samo o Istoku Evrope, ne radi se tu samo ni o Slovenima, o Rusima i Turcima, niti specijalno o neakvim tamo Bugarima, u pitanju je čitav zapad Evrope i ne samo u vezi sa morima i zalivima, ulazima i prolazima kroz luke — radi se o nečem dubljem, stihijnom i nasušnom, o nečem suštinskom i primarnom. I otuda je razumljivo što se Evropa uznemirila i što diplomati imaju pune ruke posla. Ali, u čemu se sastoji posao diplomata — to je moje pitanje! Čime se diplomatija (uglavnom) bavi sada u vezi sa istočnim pitanjem? Posao diplomatije sada je u tome (inače ona ne bila diplomatija) da konfiskuje, da tako kažem, to istočno pitanje u svakom pogledu i da ubedi sve i svakoga da tu nikakvog pitanja nikada nije ni bilo, da su sve to samo manevri manjih razmera i neka vrsta vojničkih izleta — pa čak, ako se kako može da ubedi da tog pitanja uopšte nema, da je to neka magla koju su stvorili pre sto godina i eto, ta se magla vuče i danas i niko ne zna šta se to tajanstveno pod njom skriva. Otvoreno ću reći da bi se u sve ovo moglo poverovati kada se ne bi nametala jedna enigma, ali ne diplomatska (to je nevolja!), jer diplomatija se nikada ne prihvata posla oko takvih enigmi, da, nikada i ni po koju cenu štaviše, ona okreće glavu od takvih stvari sa prezrenjem jer smatra da su to fantazije kakvima se um ne sme baviti. Tu enigmu bismo mogli formulisati na ovakav način: zbog čega se uvek događa tako, osobito u

poslednjem veku i to u drugoj njegovoj polovini i još, kako vreme odmiče sve jasnije i očividnije — zbog čega se, kažem, događa tako da čim se pokrene negde neko pitanje svetskog značaja odmah se pokrenu i *sva ostala pitanja* i tako, evo, Evropi je sada malo to što je pokrenuto jedno, ovo istočno pitanje, da malo joj je toga — evo, ona pokreće u Francuskoj sada još jedno pitanje svetskog značaja — pitanje katolicizma i sudbine njegove ideje? To katoličko pitanje se postavlja ne samo zbog toga što će papa, kako se priča, skoro umreti i što Francuska kao katolička nacija treba da bdi da se nešto ne izmeni u sistemu katolicizma koji je ustanovljen tokom vekova — nego zbog toga što se katolicizam tamo shvata kao zastava ujedinjavanja svih koji su u toku devetnaest vekova predstavljali stari poredak — ujedinjavanja protiv nečeg novog, neminovnog i fatalnog, protiv ustanovljavanja novog svetskog poretka, novog reda stvari i radikalnog menjanja socijalnih i moralnih odnosa u celokupnom životu na zapadu Evrope ili barem — ako do takve obnove ne dođe — ujedinjavanja protiv strašnih potresa jedne kolosalne revolucije koja već, više u to nema sumnje, pretila da ugrozi buržoaska carstva u čitavom svetu svuda gde su ona nastala i procvetala po francuskom šablonu iz 1789-te godine — da ih ugrozi i da ih zameni nečim novim. Uzgred, na trenutak ću se odvojiti od moje teme i načiniću jednu nužnu *nota bene* jer predosećam kako će smešno zazvučati moje reči — posebno nekim mudracima, posebno liberalnim mudracima — o Francuskoj koju ja usred ovog devetnaestog veka nazivam katoličkom nacijom pa čak i predstavnikom katolicizma! Da bih поближе objasnio tu svoju misao ja ću za sada deklarativno ponoviti da je Francuska upravo takva zemlja, naime, kada bi u njoj ostao jedan jedini čovek koji veruje u papu pa čak koji ni u papu ni u Boga ne veruje, ona bi ostala uglavnom katolička zemlja, predstavnica katolicizma, ona bi ostala njegov barjak — i to će tako biti još dugo vremena, neverovatno dugo će to potrajati, može biti sve dotle dok Francuska bude prestala da bude Francuska, sve dotle dok se ne bude pretvorila u nešto sasvim drugo. Pa, i više od toga: i sam će socijalizam u njoj započeti po katoličkom šablonu, sa katoličkim tipom organizacije, sa katoličkim »kvascem« i nikako drugačije — do te mere je ta zemlja katolička! Ništa u vezi s ovim ja za sada neću podrobnije dokazivati, za sada ću samo podsetiti, na primer, na sledeće okolnosti: šta je to tako iznenada potaklo maršala Mak Mahona da pokrene bez ikakvog povoda upravo to katoličko pitanje? Taj hrabri general (uostalom, svuda je do sada bivao pobeđen a u diplomatiji će ostati zapamćen po onoj kratkoj frazi — *j'y suis*

et j'y reste)^[87] — taj general ne spada u takve kako izgleda državnike koji su u stanju da *svesno* pokrenu neko slično pitanje. A evo, on je tako počeo, pokrenuo je kapitalno, najvažnije pitanje među svim evropskim pitanjima i upravo pokrenuo ga je tako kako se ta pitanja i moraju pokretati — ali, najvažnije je ovo: zbog čega, zbog čega je upravo to učinio u ovom momentu kada se na drugom kraju sveta otvorilo novo pitanje, ovo istočno pitanje? Zbog čega jedno pitanje stiže drugo, zbog čega jedno pitanje izaziva drugo pitanje kada ona, kako se čini, nemaju nikakve veze među sobom? I još nisu samo ta dva pitanja pokrenuta tako zajedno: sa istočnim pitanjem će otvoriti i druga pitanja, koliko još novih ako se istočno pitanje kao takvo bude razrešavalo u valjanom smeru. Jednom reči, svi najvažniji problemi Evrope i čitavoga čovečanstva u ovom našem veku otvaraju se istovremeno. I evo, baš ta činjenica izaziva zaprepašćenje. Istovremeno se pojavljuje taj isti uslov i to je ono što čini onu enigmu. Ali zbog čega ja sve to govorim. Upravo zbog toga što diplomate na takva pitanja gledaju sa prezrenjem. Diplomacija ne samo što ne priznaje nikakvih podudarnosti ove vrste nego ne želi ni da misli o nečem sličnom. Priviđenja — vele diplomate — gluposti, beznačajnosti — »nema tu svega toga, to se maršalu Mak Mahonu ili bolje njegovoj supruzi tako prohtelo i eto, tako je i ispalo«. I zbog toga bez obzira na ono što sam ja rekao na početku ovoga poglavlja da je, naime, naše vreme vreme diplomatije i da je sve ostalo priviđenje — samo ja sam prinuđen među prvima da u to ne verujem. Ne, ne — ima tu enigme! Ne, ne — ovde će odlučivati ne diplomatija nego nešto drugo. Priznajem, ja sam lično zbunjen ovakvim zaključkom, ja sam bio sklon da poverujem diplomatiji da su sva ta nova pitanja samo nove priče i ništa više...

III

NIKAD RUSIJA NIJE BILA TAKO MOĆNA KAO SADA: TO NIJE ZAKLJUČAK DIPLOMATIJE

Doista, ja sam već predložio jedno pitanje i za sada sam ga objašnjavao samo na rečima. Meni se uvek nametalo, još pre ovog sadašnjeg pitanja (to jest pitanja o istovremenom javljanju svih svetskih pitanja, svih odjednom u trenutku kada se jedno pokrene) i jedno drugo pitanje mnogo prostije i mnogo prirodnije, ali na to pitanje, zbog toga upravo što je ono tako prosto i tako prirodno, mudraci ne obraćaju ni najmanje pažnje. Evo tog drugog pitanja: da, neka je tako, neka je diplomatija ta koja je uvek rešavala sva najvažnija pitanja čovečanstva, sva evropska pitanja, neka tako ostane i ubuduće, ali — da li baš od nje zavisi konačno rešenje evropskog pitanja? Zar nema naprotiv i takvih faza, takvih tačaka u svakom pitanju kada više nisu moćna ta diplomatska rešenja koja su poznata i koja sve umiruju, kada više ne pomažu diplomatska zapušavanja. Nema sumnje, sva svetska pitanja se s diplomatske tačke gledišta dakle, s tačke gledišta zdravog razuma objašnjavaju zna se kako — ta i ta država je htela da proširi svoje granice, ili neki hrabri general je lično nešto hteo ili, nešto se nije svidelo nekoj poznatijoj dami i slično (i neka je to neosporno, ja ću se povući jer, tu progovara premudrost) — pa ipak zar ne biva u izvesnim momentima, i pored tih realnih uzroka i njihovog objašnjavanja, i takve tačke i takvih faza u razvoju događaja kada na scenu stupaju i nekakve druge sile koje su, priznajemo, tajanstvene i neshvatljive ali koje odjednom sve obuzmu, sve povuku nekuda slepo, nekuda na planinu ili može biti i u nekakav bezdan? U suštini ja bih samo hteo da znam: da li se diplomatija uvek tako uzda u svoje moći i u svoja sredstva da nikakve tačke u razvoju niti kakve faze razvoja problema sme da ne prizna — da ih ne prizna pa čak da uopšte o nečem sličnom i ne pomišlja? Avaj, izgleda da diplomatija uvek tako postupa i zbog toga: kako ja mogu da joj verujem i da joj se poverim, kako mogu da prihvatim onda da je ona ta koja donosi konačne odluke u pogledu sudbine tog tako nerazumnog i još uvek naivnog čovečanstva!

Avaj, u opširnoj *Istoriji* Kajdanova postoji jedna velelepna fraza. To je tamo kada on u *Savremenoj istoriji* pristupa izlaganju o francuskoj revoluciji i pojavi Napoleona I. Ta se fraza nalazi na početku poglavlja i ja sam je zapamtio za celi život, evo kako ona glasi: »Duboka tišina je vladala u čitavoj Evropi kada je Fridrih Veliki zanavek sklopio svoje oči; no nikada takva tišina nije prethodila tako velikoj buri!« Recite, znate li za neku uzvišeniju frazu? Doista, ko je tada u Evropi bio u stanju, tada kada je

Fridrih Veliki sklapao zanavek svoje oči — da zna, da makar najmaglovitije nasluti šta će biti sa ljudima u toj Evropi posle u toku narednih trideset godina? Ja i ne mislim na obične obrazovane ljude čak ni na pisce, novinare i profesore. Svi su oni, kao što je poznato, tada ostali zbunjeni: Šiler je tada, na primer, bio napisao jedan ditiramb povodom otvaranja Narodne skupštine, mladi Karamzin koji je tada putovao po Evropi gledao je sa ushićenjem i ganuta srca na taj događaj, a u Petrogradu kod nas još mnogo pre toga blistala je mramorna bista Volterova. Ne, ja se obraćam direktno toj najvišoj premudrosti, direktno onima koji odlučuju o ljudskim sudbinama, to jest samim diplomatima sa ovim pitanjem: jesu li oni slutili nešto od svega onoga što se zbilo kasnije tokom onih trideset godina?

Ali, evo šta je strašno: ako bih ja o tome pitao diplomate (a imajte na umu da su skoro svi evropski diplomati učili na delu Kajdanova) i ako bi me oni udostojili odgovora, verovatno bi mi rekli sa oholim podsmehom da se »*slučajnosti* ne mogu predvideti i da se sva mudrost nalazi samo u tome da na slučajnosti treba biti spreman«.

Šta kažete na to! Ne, reći ću vam: to je tipičan odgovor iako sam ga ja izmislio jer ja ni jednog diplomata nisam uznemiravao takvim pitanjima (i ne smem), i sav moj užas je upravo u tome što sam uveren da bi mi upravo tako odgovorili i zbog toga sam takav odgovor nazvao tipičnim. Jer, recite i sami, šta su drugo bili ti događaji s kraja prošloga veka nego *slučajnosti* — u očima diplomata? Bili su i jesu i sada. A Napoleon, na primer — to je samo arhi-slučajnost, da nije bilo Napoleona, da je on umro još na Korzici kada mu je bilo tri godine i to od šarlaha — treći stalež, buržoazija ne bi krenula sa svojom zastavom u rukama da menja lik Evrope (a to traje evo i danas), ostao bi taj stalež tamo u Parizu skrštenih ruku pa, ako hoćete, tako bi i završio na samom početku!

Stvar je u tome što ja verujem da će se i sadašnji vek završiti u staroj Evropi nečim kolosalnim, to jest može biti ne nečim što je bukvalno nalik na ono čime se završio osamnaesti vek, no ipak završiće se nečim tako kolosalnim — nečim stihijnim, strašnim što će izmeniti lik sveta ovoga — barem će tako biti na zapadu Evrope, ove stare Evrope. I eto, ako naši mudraci budu i dalje tvrdili da se slučajnosti ne mogu predvideti, pa i još i to ako im ništa ne bude i dalje padalo na pamet u pogledu finala, onda...

Jednom reči: krpljenje, krpljenje i krpljenje!

No, šta se tu može, budimo razboriti i sačekajmo. I to krpljenje je takođe nešto nužno, ako hoćete i to je pametna i praktična stvar. Utoliko pre jer se takvim krpljenjem može, na primer, obmanuti neprijatelj. Evo, na primer, mi smo sada u ratu i ako bi se desilo da se Austrija okrene prema nama neprijateljski onda bismo je mogli zavarati »krpljenjem«, mogli bismo je uvući u igru a ona bi sa zadovoljstvom uletela u to, jer — šta je Austrija? Ona je već s jednom nogom u grobu, raspada se, ona je isti onakav »bolesnik« kao i Turska, pa, može biti, i veći. To je obrazac svih tih dualizama, svih tih zajednica koje okupljaju najrazličitije i najprotivurečnije narodnosti, ideje, stremljenja — tu su Mađari, Slovenci, Nemci, tu je i židovsko pleme... I eto, sada zahvaljujući diplomatiji koja joj se udvara ona bi mogla da uvrati sebi u glavu da je neka velika i moćna sila koja nešto stvarno znači i koja može da ima odlučujućeg udela u rešavanju sudbine naroda. Takva iluzija koja se održava upravo diplomatskim udvaranjem i »krpljenjem« u vezi sa rešavanjem slovenskog pitanja je korisna, jer, za izvesno vreme može da zavara neprijatelja i tada — to jest u trenutku odlučivanja — on će shvatiti da ga se neko ne boji i da zapravo nema nikakve moći: to će izazvati klonuće, to će stvoriti konfuziju. Engleska je nešto sasvim drugo: ona je nešto mnogo ozbiljnije i pored toga ona je sada veoma zabrinuta u vezi sa svojim najvažnijim inicijativama. Nju krpljenjima i udvaranjima nećemo uspavati. Ma šta joj govorili ona nikad i ni za šta na svetu neće poverovati da je jedna velika, najmoćnija svetska nacija koja je istrгла mač i razvila zastavu svoje velike ideje, koja je već prešla preko Dunava, u stanju da reši sve te probleme koje hoće da rešava upravo ona, samo u svoju korist, sama Engleska — i eto na svoju očevidnu štetu. Jer, svaki napredak u poboljšanju stanja slovenskih plemena, *jeste u svakom slučaju*, očevidna šteta za Englesku, tu ne pomažu »krpljenja« to ne može da zamaže oči: neće poverovati! Prosto rečeno, ničemu u Engleskoj neće poverovati. Kakvim se argumentima ona može ubediti? Možda reći — »Ja ću, evo, nešto *započeti* ali neću završiti«. Ali u politici početak je sve, jer prirodno početak ranije ili kasnije mora dovesti do nekoga kraja. Nije važno što će taj kraj biti ne danas nego sutra. Jednom reči, oni neće poverovati i prema tome trebalo bi i mi da ne verujemo Englezima ili bar da im verujemo što je moguće manje — onako u sebi. Treba samo da imamo na umu da se Engleska sada nalazi u kritičnom položaju u kakvom se nikada do sada nije nalazila. Taj njen kritični položaj izražava se u jednoj reči: *usamljenost* — jer, nikada do sada, može biti, Engleska nije bila usamljenija. O, kako bi ona

sada volela da može u Evropi da stvori nekakav savez, nekakvu *entente cordiale*^[88]. Ali njena je nevolja u tome što u Evropi nikada nije bilo težeg momenta za stvaranje saveza nego što je sadašnji momenat. Jer, upravo se sada u Evropi sve odjednom podiglo, sva svetska pitanja su se istovremeno otvorila, pokazale su se sve protivurečnosti *tako da svaki narod i svaka država imaju strašno mnogo posla u svojoj kući*. A budući da engleski interesi nisu interesi u korist svih nego odvojeni i posebni, čisto engleski interesi, to će barem za neko vreme Engleska ostati potpuno usamljena. O, razume se, ona bi se mogla složiti i sa onim koristima koje idu za drugačijim ciljevima: »Ja ću — kao da veli ona — tebi ovo a ti meni ono«. — Ali sudeći prema karakteru sadašnjih evropskih zbivanja teško je stvoriti nekakvu sličnu *entente cordiale* barem je to teško u sadašnjem momentu i biće potrebno sačekati dosta dok se ne stvori nekakva prilika da se sa takvim savezom nekome prikaže. Osim toga, Engleskoj je potreban takav savez od koga bi ona imala koristi, savez u kome bi ona uzela sve a drugome ne bi morala da daje *ništa*. Ali eto, upravo takav je savez danas nemoguć i Engleska je prinuđena da ostane usamljena. O, kako bi bilo dobro kada bismo mi umeli da iskoristimo tu njenu usamljenost! No, tu je drugi usklik: »O, kako bi bilo divno da smo mi manje skeptični, kako bi bilo divno kada bismo mogli da poverujemo da su to svetska pitanja a ne nekakva priviđenja!«. Ono što je najvažnije to je da kod nas u Rusiji najveći deo inteligencije gleda nerealno na Evropu, uvek gleda nekako nestvarno i shvata sa zakašnjenjem. U nas ne gledaju na budućnost, sude prema prošlosti, čak prema davnoj prošlosti.

Međutim, svetski problemi postoje stvarno i kako da ne verujemo u njih posebno, kako da mi u njih ne verujemo? Dva problema su otvorena i to ne zahvaljujući ljudskoj premudrosti, otvorili su se stihijno snagom svoje suštinske aktuelnosti i oni ne mogu ostati bez rešenja bez obzira na sve diplomatske računice. Ali postoji i treći problem, i on se otvara — i on se već otvorio. Taj se problem delimično može nazvati nemačkim problemom u celini i svojom suštinom, to je opšte-evropski problem i vezan je za sudbinu sveta — od evropskog on prerasta u svetski problem. Na prvi pogled bi se moglo reći da nema mirnije zemlje danas nego što je Nemačka: ova pritajena grozna sila gleda, meri i čeka. Svi, neko manje neko više, osećaju potrebu za njom, svi neko više neko manje — zavise od nje. Međutim... sve je to priviđenje! U tome je stvar što danas svi u Evropi imaju svoga posla, kod svih su se pojavili sopstveni oni najvažniji problemi, problemi važni kao

postojanje, problemi — biti ili ne biti. Evo, takvo pitanje se pojavilo i u Nemačkoj, i to upravo u momentu kada su se pojavila i druga svetska pitanja — i eto to stanje u Evropi — dodaću to požurujući malo napred — veoma je pogodno za Rusiju u ovom sadašnjem momentu! Jer, nikada kao sada, ona nije bila potrebija Evropi i nikada kao sada nije bila moćnija u njenim očima, ali — nikada ona nije bila više odvojena od onih velikih, kapitalnih problema koji su se pojavili u staroj Evropi — od problema koji su ne ruski nego *svoji*, mislim, svoji toj staroj Evropi. Nikada savez sa Rusijom ne bi bio više cenjen nego sada u Evropi, nikada ona ne bi mogla tako radosno da čestita sebi to što je ona deo nove a ne stare Evrope, kao što bi to mogla sada — ona je veliki, svoj, moćni svet koji stupa u novu fazu svoga razvitka, ona ima šanse da bude nezavisna u odnosu na sve te *njihove* sudbinske probleme kojima je ta iznemogla stara Evropa sebe zarobila!

GLAVA TREĆA

I

NEMAČKO PITANJE KAO SVETSKO PITANJE. NEMAČKA — PROTESTANTSKA ZEMLJA

Počeli smo da govorimo o Nemačkoj i o njenim aktuelnim problemima — o onom kobnom njenom problemu svetskog značaja. Kakav je to problem? Zbog čega se taj problem sada a ne ranije, ne nedavno, ne pre godinu dana pretvorio za Nemačku u tako hitan problem?

Postoji samo jedan nemački problem i tako je oduvek bilo, tako je i sada. To je njen *protestantizam*, ali ne ona jedinstvena formula protestantizma koja se stvorila u doba Lutera — ne, to je njen vekovni protestantizam i njen neprestani *protest* protiv rimskog sveta još od vremena Arminija a zatim protiv svega što je iz drevnog Rima prešlo na novi Rim, svim narodima koji su od drevnog Rima nasledili njegovu ideju, njegovu stihiju — njegovu formulu, što je prešlo na sve naslednike Rima i na sve što čini to nasleđe. Ja verujem da će neki čitaoci kada ovo budu pročitali slegnuti ramenima, da će se nasmejati: »zaboga, sme li se — reći će oni — u devetnaestom veku u veku nauke i novih ideja raspravljati o katolicizmu i protestantizmu ovako kao da smo u srednjem veku! Postoje, ako hoćete, još uvek religiozni ljudi pa i fanatici, ali takvi su danas arheološka retkost, oni se skrivaju po ćoškovima, to je jedna gomila kojoj se svi podsmevaju, mala skupina među

ostalim ljudima. I tako, treba li njih uzimati u obzir u ovakvim važnim stvarima kakva je svetska politika?«.

Ali ja se ne osvrćem na religiozni *protest*, ja se ne zaustavljam na istorijskim formulacijama drevne rimske ideje, mene ne zanima i vekovni nemački protest protiv svega toga. Mene zanima jedino ona osnovna ideja koja se pojavila još pre dve hiljade godina i koja se sačuvala do danas, iako je postepeno dobijala drugačije oblike i drugačije formulacije. Upravo sada čitav taj zapadnoevropski svet koji je nasledio rimsku ideju preživljava porođajne muke u očekivanju da donese na svet novu varijantu te nasleđene ideje i to je za sve one koji umeju da vide toliko jasno da i ne zahteva neko posebno i detaljnije objašnjenje.

Drevni Rim je prvi stvorio ideju svetskog ujedinjenja svih ljudi i prvi je razmišljao o tome (i čvrsto u to verovao) kako da je praktično ostvari u obliku svetske monarhije. Ali ta je formula pala pod naletom hrišćanstva — formula ali ne i ideja. Jer, ta ideja je ideja Evropljana, ona je stvorila njihovu civilizaciju, Evropljani jedino nje radi i žive. Pala je samo ideja svetske *rimske* monarhije ali pojavila se nova ideja — ideja svetskog jedinstva u duhu Hristovom. Taj novi ideal se razdvojio na istočni, to jest na ideal potpunog duhovnog jedinstva među ljudima, i na zapadno-evropski, rimsko-katolički, papski ideal koji stoji u potpunoj suprotnosti sa istočnim idealom. Ta zapadna rimsko-katolička inkarnacija ideje ostvarila se na svoj način i izgubila je hrišćansko, duhovno načelo podelivši ga sa drevnim rimskim nasleđem. Rimski papizam je proklamovao da hrišćanstvo i njegova ideja bez svetskog gospodstva nad zemljama i narodima — državnog i ne duhovnog gospodstva — drugim rečima bez stvaranja svetske rimske monarhije na zemlji na čijem bi se čelu nalazio ne rimski imperator nego upravo papa — ne mogu biti ostvareni. I započeli su opet pokušaji stvaranja svetske monarhije u duhu ideje staroga Rima ali u drugoj formi. Na taj način, prema istočnom idealu — na prvom mestu se nalazi duhovno ujedinjavanje ljudi u duhu Hristovom, pa, iz toga sledi, i ispravno i socijalno ujedinjenje u duhu Hristovom, dok prema rimskom tumačenju stvari stoje obrnuto: prvo treba stvoriti čvrste državne organizacije u obliku svetske monarhije a zatim, ako se bude htelo, stvarati duhovno jedinstvo među ljudima prema načelu samoga pape koji je gospodar nad svetom.

Od tog vremena takvi pokušaji su u okviru rimskog sveta napredovali i menjali su se neprestano. Kako su takvi pokušaji napredovali suštinski deo

hrišćanskog načela se gubio i izgubio se skoro sasvim. Odbacivši na kraju hrišćanstvo u duhovnom pogledu, naslednici starog rimskog principa su odbacili i papizam — papstvo. Protutnjala je strašna francuska revolucija koja je u suštini bila poslednji oblik i poslednja inkarnacija te iste drevne rimske formule o svetskom jedinstvu. Ali pokazalo se da je nova formula nedovoljna, nova ideja je bila nedovršena. Bio je i jedan takav momenat kada su sve nacije koje su nasledile ideju misije drevnog rimskog univerzalizma osetile bezmalo očajanje. O, razume se, onaj deo društva koji je 1789-te godine ostvario svoju ulogu predvodnika, to jest buržoazija — taj deo je trijumfovao i proklamovao da dalje i ne treba ići. Ali, tada su se svi oni umovi koji su po večnim zakonima prirode osuđeni na večni nemir i traženje novih formula i novih ideala bez kojih organizam čovečanstva ne može da napreduje — okrenuli svima onima koji su poniženi i zaobiđeni, svima koji nisu dobili ništa ostvarivanjem te nove formule opšteljudskog jedinstva koju je proglasila francuska revolucija od 1789-te godine. Oni su objavili svoju novu reč o potrebi sjedinjenja svih ljudi ne samo dakle, za prava i jednakost jedne četvrtine čovečanstva — dok ostali eto, ostaju grubi materijal i masa koja je eksploatisana — ne, oni su zahtevali nešto suprotno: potpuno jedinstvo svih ljudi na osnovama opšte jednakosti i ravnopravnog učešća svih i svakoga u korišćenju svih blaga ovoga sveta ma kakva i kolika ona bila. Oni žele ovo da ostvare *svim sredstvima*, to jest ne uzimajući u obzir sredstva hrišćanske civilizacije — oni nemaju namere ni pred čim da ustuknu.

Šta je činila za sve to vreme u toku tih dve hiljade godina Nemačka? Najkarakterističnija, suštinska osobina ovog velikog, ponosnog i originalnog naroda od prvog trenutka njegove pojave na istorijskoj sceni, ogledala se u tome što taj narod nikada nije hteo ni s kim da se ujedini u pogledu svoje misije i svojih principa — on nije hteo da se ujedini sa zapadnim svetom dakle, sa naslednicima ideje o misiji koja potiče iz starog Rima. Taj narod je *protestovao* protiv čitavog tog sveta dve hiljade godina, pa iako ni je ponudio (nikada do sada nije ponudio) Svoju Reč, svoj strogo formulisani ideal koji bi bio zamena za stari rimski ideal, on je duboko u sebi nosio uverenje da ima snage da objavi Novu Reč i da povede čovečanstvo za sobom. On se borio sa rimskim svetom još u doba Arminija, a kasnije, u vreme rimskog hrišćanstva, on se borio više nego ikada sa novim Rimom za svoju prevlast nad njim. Najzad je pristupio protestu na najsnažniji mogući način nalazeći novu formulu toga protesta u samim duhovnim, stihijnim

osnovama germanskog sveta: on je proklamovao slobodu traženja i podigao je uvis Luterovu zastavu. To je bio strašan raskid svetskog značaja, nađena je i primenjena formula protesta — iako je ona bila još uvek samo negativna, iako još uvek ona nova i *pozitivna* Reč nije bila izrečena.

I eto, germanski duh je izrekavši tu Novu Reč protesta — za neko vreme reklo bi se zamro, dogodilo se nešto slično onom slabljenju nekada onako formulisanog principa jedinstva kod njegovih protivnika. Zapadni svet je pod uticajem otkrića Amerike, novih naučnih dostignuća i novih principa nastojao da stvori novu istinu, da zakorači u neku novu fazu. Kada je došlo do prvog pokušaja ostvarenja takve inkarnacije u vreme francuske revolucije germanski duh je bio zbunjen, on je privremeno izgubio bio veru u sebe, veru u sopstvenu originalnost. On nije mogao ništa da kaže protiv novih ideja ovog zapadnoevropskog sveta. Luterov protestantizam je proživio svoje vreme već davno a svetska nauka je prihvatila ideju slobode istraživanja. Veliki germanski organizam je osetio jače nego ikada do tada da mu nedostaje telo, telo i forma za vlastiti izraz. Upravo tada on je osetio hitnu potrebu da se makar spolja gledano ujedini u stabilan savez, u nekakav organizam s obzirom na nove faze njegovih budućih sukoba sa zapadnoevropskim svetom. Ovde treba imati na umu jednu veoma zanimljivu podudarnost: oba zaraćena tabora, oba protivnika stare Evrope koji se bore za prevlast u njoj, u isto vreme (ili približno u isto vreme), prihvataju se i ostvaruju jedan problem koji je i za jednog i za drugog veoma sličan kao problem. Javila se nova formula u zapadnom svetu, formula budućnosti i preporoda čovečanstva prema novim socijalnim principima i o njoj se počelo maštati — tu su formulu u toku skoro čitavog našeg veka proklamovali sanjari, predstavnici nauke, idealisti svake vrste i fantazeri i ta formula odjednom u toku poslednjih godina menja svoj oblik i pravac svoga razvitka i nalaže: napustiti za sada teorijska određenja i utemeljivanja problema i pristupiti neposredno, pre svakog razmišljanja, praktičnom koraku, to jest direktno ući u borbu: u tom cilju je potrebno stvoriti osnove za ujedinjenje svih boraca u jednu organizaciju, ujediniti sve sledbenike nove ideje, to jest čitav onaj 1789-te godine zaobiđeni *četvrti stalež*, sve radnike, sve bedne, i stvorivši takav tip organizacije podići zastavu nove i do sada neviđene svetske revolucije. Pojavila se *Internacionala*, međunarodna udruženja svih siromašnih ovoga sveta, susreti, kongresi, novi običaji, zakoni — jednom reči, u *čitavoj staroj Evropi* je započelo stvaranje nove *status in statu* budućnosti koja treba da uništi svet gospodara u zapadnoevropskom

delu sveta i poredak ovoga sveta u celini. I eto, u isto vreme kada se je sve ovo dogodilo već kod protivnika germanski genije je shvatio da i on treba, pre svih drugih inicijativa, pre svakog pokušaja realizovanja principa Nove Reči protiv inkarnacije drevne rimske ideje kod njenog protivnika (one katoličke ideje) — da završi sopstveno političko ujedinjenje, stvaranje sopstvenog političkog organizma i — tek kada sve to bude sproveo u delo on će moći da se pogleda oči u oči sa svojim političkim neprijateljem. Tako je i bilo: okončavši svoje ujedinjenje Nemačka se bacila na svoga protivnika i krenula je u novu fazu borbe protiv njega započevši sve to — krvlju i mačem. Stvar je mačem okončana ali sada predstoji da se ona završi i duhovno, suštinski. I evo, odjednom se Nemačkoj nameće nova briga, dolazi do neočekivanog zaokreta u događajima i sve to strašno komplikuje problem. Kakav je to problem i u čemu je taj zaokret?

II

JEDAN GENIJALAN I BOLESNO SUMNJIČAV ČOVEK

Taj problem, ta nova *neočekivana* briga za Nemačku se odavno najavljivala i evo, sada je sve izbilo na površinu odjednom nakon iznenadnog klerikalnog prevrata u Francuskoj. To se može barem delimice formulisati u obliku ovakve jedne sumnje: »Da li je baš tako — da li je germanski organizam ujedinjen stvarno, je li on celina — nije li sve to još uvek iscepkano kao i ranije bez obzira na genijalna nastojanja nemačkih vođa koja su se pokazala osobito u toku poslednjih dvadeset i pet godina — pa i još više od toga: da li je to jedinstvo makar političko jedinstvo, nije li sve to samo priviđenje bez obzira na sve ono u vezi sa francusko-pruskim ratom i onim nakon rata obavljenim proglašenjem velike Germanske imperije kakve do sada nikada nije bilo?«. To je to dosta zamršeno pitanje.

Sva nevolja u vezi sa ovim pitanjem sastoji se uglavnom u tome što je ogromna većina Nemaca sve do najnovijeg vremena smatrala da takvo pitanje uopšte i ne postoji. Opijenost sobom, oholost i potpuna uverenost u svoje neizmerne mogućnosti opijali su bezmalo svakog Nemca nakon francusko-nemačkog rata.

Narod koji je neobično retko pobeđivao ali koji je začuđujuće često bivao pobeđen — evo, taj narod je odjednom pobedio takvog neprijatelja koji je skoro uvek svakoga pobeđivao! A pošto je i bilo jasno da će on pobediti, jer je raspolagao uzorno organizovanom brojnom armijom koja je reorganizovana na potpuno novim principima, i još — pošto je imao na čelu armije genijalne komandante, razume se, Nemač je morao da se oseti gordim i da se tom gordošću opije. Ovde nije potrebno da se sećamo one vekovne karakteristične crte koja se sastoji u onom poznatom samozadovoljstvu i hvalisavosti svojstvene svakom Nemcu, jer to je iskonska crta nemačkog karaktera. S druge strane, posle one nedavne političke rascepanosti obrazovalo se nešto čvrsto, celovito i kod Nemca više nije moglo biti sumnje — on je postao svestan da je ujedinjenje okončano i da je za germanski državni sistem nastupila nova značajna i blistava faza u njegovom razvitku. I tako, ne samo što su se pojavili oholost i šovinizam, pojavila se i reklo bi se lakomislenost; i kakva tu pitanja sada mogu već da se pojave — ne samo za nekog ratobornog bakalina ili obučara, nego čak i za jednog profesora ili ministra? Međutim, ipak je ostala jedna manja skupina Nemaca koja je veoma brzo, odmah nakon francusko-pruskog rata počela da sumnja i da zabrinuto razmišlja. Na čelu te značajne skupine ljudi, nema spora, nalazio se knez Bizmark.

Nije nemačka vojska još čestito ni napustila Francusku a njemu je već bilo jasno da je malo urađeno tom politikom »mača i krvi«, trebalo je s obzirom na takve ciljeve učiniti barem dvostruko više od toga kada se već takav slučaj bio ponudio. Istina, vojnička nadmoć je ostala na strani Nemačke ali i to nije dugo potrajalo. Francuska je nakon ustupanja Alzasa i Lotaringije postala u pogledu teritorije tako mala zemlja da je bio potreban jedan napad u slučaju novoga rata pa da se nemačka vojska nađe u centru Francuske, i tom slučaju Francuska bi bila strateški izgubljena. Međutim, jesu li takve pobeđe verovatne, treba li baš očekivati pouzdano da će takvi napadi biti sigurni? U toku francusko-pruskog rata Nemci zapravo nisu pobedili Francuze nego samo Napoleona i njegov sistem. Neće uvek Francuska imati tako loše organizovanu vojsku, neće ta vojska uvek imati

tako loše komandante — neće valjda uvek biti tih uzurpatora koji će sa svojim generalima i činovnicima u ime dinastičkih interesa dozvoljavati sebi da čine tako kukavne ustupke a zna se — u takvim uslovima prava i dobro organizovana armija i ne može da postoji. Neće se više ponoviti i Sedan, jer Sedan je samo slučaj i do njega je došlo samo zbog toga što se Napoleon nije mogao vratiti drugačije u Pariz kao car — on se vratio samo zahvaljujući milosti pruskog kralja. Neće uvek biti i tako malo darovitih generala kakav je bio Mak Mahon i takvih izdajnika kakav je bio Bazen. Opijeni takvim trijumfom, kakav do sada nije viđen, svi su Nemci poverovali da su to oni učinili zahvaljujući svome talentu, ali ona gomila kod njih koja je još sumnjala mogla je da misli i drugačije — naročito posle toga kada je pobeđeni i zbunjeni neprijatelj uplatio ne trepnuvši okom tri milijarde i to odjednom na ime kontribucije. To je, naravno, veoma ogorčilo kneza Bizmarka. S druge strane, toj gomili koja se podaje sumnjama nametnulo se još jedno, može biti, i mnogo važnije pitanje: da li je u celini unutar organizma završeno političko i građansko ujedinjenje? Gotovo niko u Evropi, a posebno kod nas u Rusiji, u tako nešto nije sumnjao. Uopšte, mi Rusi smo sve to što se za poslednjih deset ili petnaest godina zbilo u Nemačkoj primali kao nešto konačno, prirodno, kao nešto što nikako ne može biti slučajnost — kao nešto što više ne podleže nikakvim izmenama. Taj svršeni čin je kod nas pobuđivao neobično uvažavanje. Međutim, u očima tako genijalnih ljudi kakav je knez Bizmark sve to nije bilo svršeno, niti je bilo čvrsto i sigurno okončano. To što danas izgleda tako čvrsto sutra može biti čista fantazija. Teško je i zamisliti da je ona nemačka navika na razjedinjenost mogla tako brzo da nestane, tako odjednom kao kada se ispije čaša vode. Nemač je opijen već po samoj svojoj prirodi. Današnje pokolenje Nemaca je za tako nešto kupljeno uspesima, opijeno ohološću i vođeno gvozdenom rukom svojih vođa. Ali, neće proći tako mnogo vremena i te vođe će napustiti ovaj svet i ustupiće mesto drugima, i tada će se može biti razbuditi privremeno potisnuta pitanja i instinkti. Veoma je verovatno da će tada splasnuti onaj prvobitni elan, probuđen ujedinjenjem, i pojaviće se ponovo energija opozicionih snaga koje će uzdrmati sve ono što je učinjeno. Pojaviće se težnje za otcepljenjem, za izdvajanjem i to upravo tada kada će se na zapadu oporaviti od udaraca strašni neprijatelj koji i sada ne spava i za koga se još sada zna čime će započeti. A tu je da i tako kažemo povrh svega i zakon prirode: Nemačka je u Evropi ipak zemlja *u sredini* — s jedne strane Francuska, s druge strane Rusija. Istina, Rusi su za sada ućtivi. Ali šta će biti

ako se oni odjednom dosete da nije njima potreban savez sa Nemačkom nego obrnuto — da je Nemačkoj potreban savez sa Rusijom pa i više od toga: *da je na zavisnost od saveza sa Rusijom Nemačka očevidno sudbinski upućena posebno nakon francusko-ruskog rata*. Evo problema: čak i takav čovek koji je do te mere uveren u svoju moć kakav je knez Bizmark nije u stanju da veruje u toliku obazrivost Rusije. Istina, sve do poslednjih neočekivanih zbivanja u Francuskoj, koja su iznenada izmenila izgleda cele stvari, knez Bizmark se nadao da će ta obazrivost Rusije potrajati i evo — odjednom su usledila i takva zbivanja. Jednom reči. desilo se nešto neobično.

Neobično za sve, ali ne i za kneza Bizmarka! Sada je jasno da je njegov genije sve to unapred predvideo — čitav taj »događaj«. Nije li to genije, recite, nije li to genijalno oko koje je umelo da uoči glavnog neprijatelja tako rano? Zbog čega je on tako počeo da mrzi katolicizam, zbog čega je on tako progonio sve što je dolazilo iz Rima (to jest, od pape) — i to, evo, već toliko godina? Zbog čega se on tako dalekovido obezbedio onim savezom sa Italijanima, da *savezom* (i tako se može reći) — ako to nije bilo zbog toga da bi uz pomoć italijanske vlade mogao da gazi papski princip svuda u svetu, naročito kada bude došlo vreme izbora novoga pape. Nije on progonio katoličku veru, on je progonio rimsko-katolički princip te vere. O, nema sumnje, on je postupao kao Nemač, kao protestant, on je nastupao protiv osnovne stihije zapadnjačkog sveta, koji je neprijateljski raspoložen prema Nemačkoj, pa ipak, veliki broj genijalnih i krajnje liberalnih evropskih mislilaca je na tu njegovu borbu protiv nemoćnoga pape gledao kao na borbu između slona i muve. Neki su sve to objašnjavali nastranošću genija, kao čud genijalnog čoveka. Ali stvar je u tome što je genijalni političar *umeo* da oceni, može biti jedini među svetskim političarima, koliko je još uvek moćan taj rimski princip sam po sebi i posebno među neprijateljima Nemačke i kako on može da posluži u budućnosti kao cement koji će ujediniti sve nemačke neprijatelje. On je osetio da sama ta rimska ideja može da podigne barjak koji će u sudbonosnom momentu (koji je po Bizmarku neizbežan) okupiti sve rascepkane nemačke neprijatelje u jednu novu celinu. I evo, ta genijalna dosetljivost se odjednom pokazala opravdanom: sve partije u pobeđenoj Francuskoj koje bi mogle da počnu akciju protiv Nemačke — sve

te partije su bile posvađane, ni jedna nije mogla da trijumfuje i da u Francuskoj sama osvoji vlast. One se nikako nisu mogle međusobno složiti budući da su sledile svaka svoj cilj, dakle, suprotne ciljeve — i, evo, zastava pape i njegovih jezuita ujedinjuje sve. Ustao je neprijatelj i taj neprijatelj nije više Francuska — nego sam papa. Papa je stao na čelu svih koji su primili zaveštanje rimske ideje — on se sprema da krene na Nemačku. Ali da bi smo bolje shvatili ono što se desilo, pogledajmo pažljivije na tabor neprijatelja Nemačke.

III

ONI SU LJUTI I MOĆNI

Papa je na samrti. On će vrlo brzo umreti. Čitav katolicizam koji prihvata Hrista u obliku rimske ideje — odavno je zahvaćen strašnim uzbuđenjem. Nastupa kobni trenutak. Ništa se ne sme zanemariti jer to bi značilo smrt rimske ideje. Može se dogoditi da će novi papa pod pritiskom evropskih vlada biti izabran »ne slobodno«, možda će se novi papa složiti da se zauvek i u principu odrekne od zemaljske vlasti, od zvanja svetovnog vladara od čega se Pije IX nije hteo odreći (naprotiv, u samom onom kobnom momentu kada su mu već bili uzeli i Rim i poslednji komadić zemlje ostavljajući mu samo Vatikan — u samom tom kobnom trenutku on je našao za shodno da potvrdi dogmu o svojoj nepogrešivosti a zajedno s njom i tezu: da se bez svetovne vlasti hrišćanstvo ne može održati na zemlji — to jest u suštini, on je sebe potvrdio kao svetovnog vladara i objavio je čitavom katoličkom svetu u obliku čvrste dogme ciljeve svetske monarhije na zemlji kojoj je ostao veran u slavu Božju i u ime Hrista). O, naravno, on je tada time silno razveselio sve oštroumnije ljude: »ljut je — ali moćan nije, on je brat rođeni Hljestakovu«. I, evo, sada ako novoizabrani papa bude potkupljen, ako čak i sam konklav bude pod pritiskom Evrope prinuđen da prihvati savez sa protivnicima rimske ideje — tada će nastupiti i njena smrt. Jer, ako se

jednom taj papa koji bi bio pravilno izabran, prema tome, taj nepogrešivi papa bude odrekao zvanja svetovnog vladara — tako će ostati zauvek, tako će biti i u budućnosti. S druge strane, ako se taj novi papa, koga konklav bude izabrao, bude i dalje držao čvrsto svega kao i do sada, ako ne bude hteo da se svega toga odrekne — ako bude krenuo da anatemiše sve neprijatelje Rima i rimskog katolicizma onda ga evropske vlade mogu ne priznati i tada će, prema tome, uslediti takvi kobni potresi u okviru rimske crkve čije bi posledice bile brojne i nepredvidljive.

O, zar ne, za političare i diplomate gotovo cele Evrope sve je ovo smešno i ništavno! Ovaj papa koji je oboren i zatočen u Vatikanu bio je u toku poslednjih godina u njihovim očima takvo ništavilo da je bilo sramota baviti se nečim takvim. Tako su razmišljali napredni ljudi u Evropi u većini, naročito oni oštroumniji i najiliberalniji. Papa koji objavljuje alokucije i naređuje *Syllabus-e*, koji prima poklonike i koji anatemiše umirući — njima je ličio na lakrdijaša koji im služi za uveseljavanje. Misao o tome da će velika svetska ideja — ideja koja je potekla iz đavolove glave za vreme Hristovoga kušanja u pustinji, ideja koja je organski živela u svetu hiljadu godina — tek tako u jednom trenutku biti mrtva, ta misao se smatrala za nešto što ne podleže nikakvoj sumnji. Greška je bila upravo u religioznom značenju te ideje, u tome što su dva značenja bila izmešana: »Pošto malo ko na svetu veruje u boga, naročito prema rimskom shvatanju vere, a u Francuskoj, recimo, ne veruje u Boga ni narod a kamoli viši slojevi — onda, kakvu moć može da ima papa i njegov rimski katolioizam u ovom našem prosvećenom veku?« — evo, tako veruju čak i sada i neki oštroumniji ljudi. Ali, religiozna ideja i papska ideja su u suštini dve različite stvari. Evo, upravo ta papska ideja je odjednom u naše vreme, nema tome ni dva meseca, pokazala takvu vitalnost, takvu moć da je izazvala najradikalniji prevrat u Francuskoj, ona je uspela da zauzda Francusku i da je ropski poslušno povede za sobom.

U Francuskoj je u toku poslednjih godina stvorena parlamentarna većina od republikanaca i oni su svoje poslove vodili kako treba, čisto i mirno bez ikakvih potresa. Oni su reorganizovali armiju, izdvojili su za nju velike sume bez mnogo spora, ali nisu mislili na rat i svi su, i u Francuskoj i u Evropi,

bili uvereni da ako ima neke miroljubive partije onda je to ta republikanska partija. Njihove vođe su se odlikovale uzdržanošću i razboritošću koja je kod njih nešto neobično. U suštini, međutim, sve su to ljudi apstrakcije i idealisti. To su već odavno ljudi koje je vreme pregazilo i koji nemaju nikakve moći. To su sve liberalni sedoglavi mladi starci koji još veruju da su mladi. Oni su stali kod ideja prve francuske revolucije, to jest kod onog trijumfa trećeg staleža, i oni su u pravom smislu te reči oličenje buržoazije. To je potpuno ona ista julska monarhija samo s tom razlikom što se ona sada naziva republikom i što više nema kralja (to jest, nema više razume se — »tiranina«). Sve što su oni doneli novo — bilo je ono proglašenje opšteg prava glasa 1848-me godine čega se toliko plašila kraljevska vlada u vreme julske monarhije — no, u svemu tome nije bilo ničeg strašnog, naprotiv, buržoazija je i iz toga izvukla mnogo koristi. Ta ideja je kasnije posebno bila dobrodošla vladi Napoleona III. Ali, starčići su tom idejom bili prezadovoljni i tešili su se kao deca time što su republikanci. Reč »republika« u njihovim ustima zvuči nekako idealno-komično. Izgledalo je da ta naivna partija može u celini da zadovolji Francusku, to jest gradsku buržoaziju i zemljoposjednike. Međutim, ispalo je suprotno. Doista, niko ne zna zbog čega je republika u Francuskoj uvek smatrana za neki nesiguran oblik vladavine. Republikance nisu uvek mrzeli, ali njih je posebno buržoazija zbog njihove nemoći uvek prezirala — buržoazija u svojoj ogromnoj većini. Ako ih i nisu direktno prezirali, nikada ih nisu mnogo uvažavali. Narod, takođe, nije nikada njima verovao. Stvar je u tome što su svi, čim bi u Francuskoj bila proglašena republika, nekako gubili sigurnost i samouverenost. Sve do sada republika je uvek bila nekakva sredina privremenog značaja — sredina između socijalnih nastojanja najstrasnijih razmera i nekog, ponekad veoma osionog, uzurpatora. I tako je uvek bilo i društvo se naviklo da tako gleda na republiku — čim bi se dogodilo da republika bude proglašena, svi su osećali da se nalaze u nekakvom međucarstvu i, ma kako pametno vladali republikanci, buržoazija je uvek pod njihovom vladom bila uverena da će ranije ili kasnije buknuti nekakva crvena pobuna, ili da će opet biti uspostavljena nekakva monarhija. Sve se završavalo tako da je buržoazija mnogo više volela monarhistički oblik vladavine nego republiku, bez obzira na to što je monarhija, kako što je bilo pod Napoleonom III, činila i pokušaje da se nagodi i sa socijalistima a zna se da niko na svetu nije neprijateljskije raspoložen prema socijalistima nego što su to čisti republikanci: republikancima je potrebna samo reč

»republika« a socijalisti ne traže reč — oni hoće da pređu na stvar. Prema socijalističkim principima to je svejedno — republika ili monarhija, njima je svejedno da li će biti Francuzi ili će postati Nemci, kada bi bilo tako da im i sam papa bude odgovarao — oni bi prihvatili i proglasili i samog papu. Oni pre svega teže *svom cilju*, to jest teže trijumfu četvrtog staleža i ostvarenju jednakog prava u korišćenju životnih dobara a pod kakvom će zastavom nastupati — to je već prema prilici njima svejedno, neka to bude i pod zastavom despotizma.

Zanimljivo je da knez Bizmark mrzi socijalizam ništa manje nego papizam, kao i to da se nemačka vlada osobito u najnovije vreme počela veoma plašiti socijalističke propagande. Nema sumnje, to je zbog toga što socijalizam obezličava nacionalni princip i potkopava naciju u samom njenom korenu, a taj nacionalni princip je glavna, osnovna ideja nemačkog ujedinjenja i svega onoga što se u Nemačkoj dogodilo u toku ovih poslednjih godina. Međutim, vrlo je verovatno da knez Bizmark gleda i vidi dublje, naime — što se tiče zapadne Evrope, socijalizam je sila njene budućnosti i ako jednoga dana evropske vlade budu napustile papizam, ako ga budu odbacile moglo bi se — i to je verovatno — lako desiti da se papizam baci u zagrljaj socijalizmu i da se s njim stopi u jednu celinu. Papa će se uputiti siromašnima pešice i bosonog i reći će im da sve to što oni propovedaju i u šta veruju postoji već u Jevanđelju i eto, još nije bilo nastupilo vreme da oni sve to saznaju a evo — sada je došlo vreme i sam on, papa — daje njima Hrista i sam veruje u mravinjak. Rimskom katolicizmu nije potreban Hristos (to je sasvim jasno) nego svetsko gospodstvo: »Vama je — kažete — potrebno jedinstvo protiv neprijatelja — ujedinite se pod onda mojom vlašću jer ja sam među svim svetovnim vlastima jedina *svetska* vlast i vladar sveta i krenimo zajedno«. Tu sliku po svoj prilici ima pred očima knez Bizmark, jer on je jedini među svim diplomatima imao oštar pogled kojim je znao da sagleda vitalnost rimske ideje, i svu onu njenu snagu sa kojom je ona spremna da se brani ne birajući pritom mnogo sredstava. Ta ideja ima neku pakleno moćnu želju za životom, nju je teško ubiti, to je zmija! — to je ono što je u toj sili razumeo jedino Bizmark — glavni neprijatelj papstva i rimske ideje!

Ali, oni mladi starci, francuski republikanci to nisu bili u stanju da shvate. Oni su mrzeli klerikalce već zbog svog liberalizma, papu su smatrali nemoćnim i prezrenim, za njih je rimska ideja nešto što je pre živelo. Oni nisu umeli da se slože ni sa klerikalnom partijom, makar samo politički, čisto

radi toga da sebi obezbede malo više čvrstine. Oni bi za sada barem trebalo da ne izazivaju klerikalce sa onakvim zajedljivostima, čak bi trebalo da obećaju neku vrstu zbližavanja s njima u dogledno vreme, s obzirom na predstojeći izbor novoga pape. Međutim, oni su postupili u svemu suprotno — ne zna se da li zbog idealnog poštenja svojih uverenja ili zbog lakomislenosti. U poslednje vreme, oni su posebno počeli da proganjaju klerikalce i to baš u trenutku kada je papstvo imalo jedino Francusku na svojoj strani — na pomolu je bila nezgodna šansa da papstvo umre zajedno sa Pijem IX. Jer, ko bi bio taj ko bi, u slučaju nevolje u Evropi, isukao mač u ime »slobode« izbora pape i u ime slobode za izabranog papu? Takav bi mač morao da bude moćan i svemoćan. Nije bilo drugog izbora osim francuske i njene milionske armije. No, gle, Francuska se našla na čelu neprijatelja! Istina, maršal Mak Mahon je poslušan, ali se nalazi u tesnacu i ne može sam da se iščupa: skupštinsku većinu čine republikanci i liberali i ni jedna od partija nema moći da ga zameni. Jednom reči, nemoguće je odbaciti republikansku većinu i, evo, odjednom se pojavljuju klerikalci — ti prezreni i nemoćni klerikalci — i oni izvlače maršala Mak Mahona iz nevolje i pokazuju pred svetom takvu moć kakvu niko od njih nije mogao očekivati. Oni stavljaju do znanja svim partijama da mogu da se ujedine samo pod klerikalnom zastavom i ovi se, zaprepašćeni onim što vide, odjednom u svemu s njima moraju složiti. Doista: i legitimistima i bonapartistima je glavni i neposredni neprijatelj — ta ista republikanska većina. Ako svaka od ovih partija bude delovala odvojeno i za sebe ništa se neće moći ostvariti — budu li se te dve partije složile, one će predstavljati snagu koja sve može da savlada, koja može da razjuri i republikance. A kasnije, kada republika bude poražena, svaka bi partija mogla da deluje i za sebe i razume se, ona među njima koja bude umela u većoj meri da ugoditi klerikalcima imaće veće šanse za uspeh. Klerikalci su sve to matematički tačno proračunali, ostvaren je savez, i klerikalna većina u senatu je dopustila Mak Mahonu da razjuri republikance.

IV

CRNA LEGIJA. MIŠLJENJE LEGIONA KAO NOVI ELEMENAT CIVILIZACIJE.

Pošto su pokazali takvu neočekivanu moć i takvu umešnost klerikalci će, nema sumnje, poći i dalje. Oni će u trenutku koji je za njih od odlučujuće važnosti objaviti rat Nemačkoj — i to je ono što je tako brzo uspeo da shvati knez Bizmark! Oni su ono glavno već učinili: Mak Mahon je već pristao da gurne Francusku na put političkih avantura. Zar oni da se zaustave pred onim što sledi? Oni ne žale Francusku, Francuska je kao i sve drugo na svetu, ona im je potrebna dotle dok im može donositi koristi. O, trebalo bi oni i da se sažale nad njom: ta je zemlja njihova jedina nada, ona im je služila u toku tolikih vekova! Ali, sada kada je nastupio njihov odlučujući trenutak u toku ovih hiljada godina i kada im je Francuska pala u ruke — zašto ne isisati sve njene sokove, pa makar ona i postradala od toga, zašto ne rizikovati i samo njeno postojanje! Treba uzeti sve što ona može da pruži i što je najvažnije ne treba časiti ni časa: samo ako se malo bude zakasnilo biće nema sumnje zauvek kasno. Upravo sada treba pokušati da se Bizmark odbaci, jer ako neko bude smetao prilikom izbora novoga pape to će sigurno biti on. Uz to, Bizmark je baš u ovom momentu kao poručeno usamljen — nema saveznika: Rusija (sva njegova nada) — zaokupljena je problemima na Istoku. Najzad ako bude uspelo da se Bizmark umiri, pa makar to bilo za izvesno vreme, treba što pre graditi osnove za *budućnost*: treba iskoristiti trenutak koji je povoljan i od Francuske načiniti jednom zauvek pouzdanu saveznicu koja je u svako doba spremna na sve, koja je poslušna i u ime toga treba izvesti u njoj prevrat, ali sada *ozbiljan*, veoma radikalna i trajnog značaja. Nema sumnje, u svemu ovome ima mnogo rizikovanja, ali neka se kolebaju drugi — oci jezuiti se ne kolebaju. Što je najvažnije, oni u ovom momentu i nemaju drugoga izbora, njima predstoji rizik i jedino rizik... Oni nikako ne mogu da se zadovolje samo klerikalnim prevratom u Francuskoj bez rata sa Nemačkom i bez *ozbiljne* revolucije u samoj Francuskoj. Njihova je aktivnost već dostigla i takav nivo. Oni hoće sve ili ništa, ako bi se zadovoljili malim, ako bi se ograničili samo na izvestan uticaj u vladi to bi za njih bilo kao da nemaju ništa, kao da nisu ostvarili ni najmanje koristi do te mere su njihovi zahtevi veliki! Zbog toga će oni i poći otvoreno u najveći rizik, jer njima je stalo da zgrabe u celini *va-banque*. Ako bi se pak dogodilo

i tako da rizik ne uspe, na primer, i da Nemci pobeđe i pregaze Francusku opet, i onda je njima svejedno — njima klerikalcima, gore je i tako nego ovo kako je sada (to jest, kada sede skrštenih ruku i ne započinju s prevratom) hoću reći, njima neće biti ništa gore: oni će ostati s onim što su imali i na početku »događaja«, to jest u veoma lošem položaju. ali u takvom da se više pogoršati ne može. Francuska, to je nešto drugo: ako ona još jednom bude pobeđena, ona će, nema sumnje, propasti. Ali, zar su jezuiti takav svet koji se pred nečim sličnim zaustavlja: oni znaju, da ako Francuska bude pobeđila, oni će dobiti *sve* i učvrstiće se tako da ih niko neće moći isterati. A za tako nešto oni raspolazu svojim specifičnim sredstvima o kakvima se u Francuskoj za sada nije čulo.

Svi revolucionari, čak i oni crveni i najjarosniji, posle prevrata, ipak, vode računa, makar delimice, o onom što je opšte, što je prethodno postojalo, što je zakonito. Revolucionari jezuiti ne mogu da postupaju zakonito, oni postupaju upravo *neobično*. Ta crna legija stoji po strani od čovečanstva, daleko od građanstva, izvan civilizacije, ona proizilazi iz sebe same. To je *status in statu*, to je papina vojska, ona teži pobedi *svoje, jedino svoje ideje* — i neka propadne sve što stoji na putu ostvarenja takvog cilja, neka sve ostale snage nestanu i neka propadne sve i svako ko se s tim ne slaže — civilizacija, društvo, nauka! Njima je, u to nema sumnje, potrebno da Francusku tako uredi, ako im slučaj bude poslužio, da iz nje pometu sve *smeće* i to takvom metlom o kakvoj se do tada nije čulo — oni bi želeli da se zauvek zatru u njoj svaki duh otpora, da zemlju pretvore u takav organizam koji bi postojao samo zahvaljujući brizi jezuita i to za večita vremena.

Sve ovo na prvi pogled može da izgleda sasvim apsurdno. U francuskim novinama (i u našim) mnogi dobronamerni ljudi izražavaju uverenje da će klerikalci slomiti sebi vrat obavezno u toku narednih izbora za narodnu skupštinu. Francuski republikanci su u svojoj duhovnoj naivnosti u potpunosti, takođe, ubeđeni da sva ta *activite devorante* policijskih prefekata i predsednika opština, koji su upućeni na sve strane neće ni do čega dovesti, oni i dalje veruju da će ponovo biti izabrani ti isti republikanci koji su i ranije bili izabrani i da će oni i dalje činiti skupštinsku većinu koja će reći *veto* svim namerama Mak Mahona; a zatim, klerikalci mogu biti proterani, pa može biti s njima i sam Mak Mahon. Ali, takva uverenost je bez osnova i po svoj prilici, klerikalci ne brinu mnogo u vezi s tim. Stvar je u tome što ovi naivni starčići čista srca, bez obzira na znatno iskustvo, još uvek ne shvataju izgleda, u pravom smislu, s kakvim narodom imaju posla.

Jer, budu li se samo izbori pokazali neugodni za klerikalce, oni će razjuriti i novu skupštinu, bez obzira na sva njena zakonska i konstitucionalna prava. Reći će mi neko da bi to bilo nezakonito, pa prema tome to neće ni biti moguće. Tako je, ali — zar mnogo mari za zakon ta crna legija, ta crna armija? Oni će verovatno (već ima činjenica koje to potvrđuju) nametnuti tako poslušnom maršalu Mak Mahonu rešenje da upotrebi radi razrešenja problema i sredstvo koje do sada u Francuskoj nije bilo korišćeno, a to je: *vojnički despotizam*. Povikaće da je to oprobano sredstvo, da je ono već mnogo puta korišćeno, na primer, od strane Napoleona! No, međutim, usuđujem se da tvrdim da to ipak nije bilo to — to sredstvo *sasvim otvoreno i stvarno* još ni jednom nije bilo korišćeno u Francuskoj. Maršal Mak Mahon koji je za sebe obezbedio podršku armije može da rastera novu buduću skupštinu predstavnika Francuske, *ako se ova bude okrenula protiv njega*, jednostavno bajonetima i nakon toga može direktno da kaže naciji da je *to armija tako htela*. Kao i rimski imperatori iz doba opadanja imperije, on može da kaže da će »ubuduće uzimati u obzir jedino mišljenje legionara«. Tada će doći do opšteg opsadnog stanja i vojnog despotizma — i, eto, videćete, sami ćete videti, da će se to mnogima u Francuskoj dopasti! I verujte, bude li potrebe i za tim, biće tu i plebiscita koji će *većinom glasova u čitavoj Francuskoj* dopustiti i rat i obezbediti i potrebne sume za njega. Obraćajući se nedavno vojsci, maršal Mak Mahon je upravo govorio u tom smislu i vojska je sve to prihvatila sa mnogo razumevanja. Sumnje više nema — armija je većinom na njegovoj strani. Osim toga, on je već daleko otišao i teško bi mogao da se zaustavi i on nema namere da ostane na tome, jer sva se njegova politika izražava u onoj poznatoj frazi: »*J'y suis et j'y reste* — što će reći: »Uzjahao sam i ne silazim«. Dalje od toga, kao što je poznato, on nije otišao i, naravno, radi trijumfa takve teze on je spreman da stavi na kocku i samo postojanje Francuske. Da je on spreman i na takav rizik videlo se u toku francusko-pruskog rata, kada je on pod uticajem bonapartista odlučio da svesno liši Francusku njene armije, vođen osećanjem odanosti dinastiji Napoleona. Najverovatnije je da su mu klerikalci osigurali uspeh one njegove devize: *J'y suis et j'y reste*. Čim su jednom uspeli da ujedine partije pod svojom zastavom, mislim na partije bonapartista i legitimista, oni su lukavo *došapnuli* Mak Mahonu da se može ako zatreba i bez Šambora i bez Bonaparte, nije uopšte potrebno njih zvati — može i Mak Mahon da vlada sam kao diktator, koji sam određuje vladu i to ne sedam godina nego stalno, neograničeno. Eto, tako će se ostvariti deviza — *j'y suis et j'y reste* — samo

da se nekako obezbedi saglasnost vojske, što se tiče saglasnosti same Francuske, ona će kasnije uslediti neminovno, jer čvrsta ruka diktatorske vlasti će mnogima biti po volji. Sličnih laskavih *došaptavanja* je verovatno već i bilo. Možda će poneko posumnjati u to da bi takav čovek kakav je Mak Mahon mogao toga da se prihvati da to sprovede u delo. No, prvo, on je prvu polovinu svega toga već prihvatio i sproveo u delo i to onu polovinu koja nije nimalo laka u odnosu na iskazanu već odlučnost — koja je mnogo teža nego ona druga polovina. A drugo — eto, baš takvi ljudi nisu sami po sebi tako preduzimljivi, ako odjednom padnu pod nečiji veliki i odlučujući uticaj, međutim, oni mogu da pokažu veliku i sudbonosnu odlučnost i to nije zbog toga što su odveć genijalni nego pre — iz nekih drugih razloga. Tu je najvažnije ne neka njihova moć imaginacije nego jednostavno — njima je potreban impuls i kada takve odjednom pokrenete oni nadalje upiru u jednu tačku i to tako, tako uporno da ili čelom probiju zid ili polome sebi rogove.

V

JEDNA VEOMA NEPRIJATNA TAJNA

Sve to u Nemačkoj savršeno dobro razumeju. Barem, svi poluzvanični organi štampe koji se nalaze pod uticajem kneza Bizmarka ne kriju svoje uverenje o neminovnosti rata. Ko će i kada nasrnuti prvi na koga — to se ne zna, ali je rat sasvim moguć. Naravno, ta oluja još može da nas zaobiđe. Ima nade da će se maršal Mak Mahon odjednom uplašiti svega čega se već prihvatio i da će se, kao nekada Ajaks, zaustaviti u nedoumici nasred puta. Ali, u takvom slučaju, on se izlaže riziku da strada i sam i teško je verovati da on toga nije svestan. Šansa na nedoumice koje ga mogu obuzeti na putu nije mala, ali ipak teško je nadati se na tako nešto. Za sada knez Bizmark prati, sve ono što se zbiva u Francuskoj, pažljivo i grozničavo, on motri i čeka. Njegova je nevolja u tome što sve to nije započelo u vreme kada je on to očekivao. Sada su mu ruke vezane. Sva je nevolja u tome što su se sada

pokazale i rane koje su sve do sada brižljivo skrivane. O onome što je rana svih Nemaca, ja sam već govorio — to je onaj strah od Rusije kojoj će odjednom postati jasno da je moćna i da u ovom momentu upravo raspolaže snagom svoje reči koja može da bude odlučujuća, posebno strah da — *»odlučujuća uloga Nemačke u ovom trenutku zavisi od saveza sa Rusijom, to je očevidno posebno nakon francusko-pruskog rata«*. Ta nemačka tajna bi mogla sada odjednom da se otkrije i to bi izazvalo konfuziju među njima. Bez obzira što je nemačka politika prema nama, u toku poslednjih godina, bila iskrena, svi su Nemci ovu tajnu brižljivo čuvali. Posebno se u tom smislu trudila štampa. Sve do sada, Nemci su se držali oholo i mirno, kako i priliči sili kojoj nije potrebna ničija pomoć. Ali sada, to njihovo slabo mesto mora da se otkrije. Jer, ako se klerikalna Francuska upusti u odlučujuću bitku, onda neće biti dovoljno samo pobediti Francusku, ili tek odbiti njen napad ako bi prva napala — biće potrebno zauvek uništiti Francusku, zgaziti je u takvom slučaju — eto, to je problem! A budući da Francuska raspolaže armijom koja prelazi milion vojnika potrebno je, ako se hoće da se stvar uspešno dovede do kraja, da ta stvar bude *sigurna* inače — nema smisla upuštati se u sve to. A sve to ne može drugačije da se osigura nego samo oslanjanjem na odlučujuću i moćnu reč Rusije. Jednom reči, najneprijatnije od svega je to što se sve zbiva tako iznenada. Svi su proračuni otpali, sada događaji imaju vlast nad proračunima a ne obrnuto. Francuska može da započne danas-sutra, čim kako-tako bude sredila svoje unutrašnje prilike. Ona se upustila u politiku avantura i to je jasno svima, i ako je već tako, postavlja se pitanje — gde je kraj tim avanturama, gde je granica, gde je zid pred kojim će se sve zaustaviti? To je vrlo neprijatno: još donedavno su Nemci delovali tako sigurno — naročito u toku poslednjih godina. Setimo se i toga da je tokom ovih godina i Rusija nastojala da bolje uoči ko su joj prijatelji u Evropi i Nemci su to videli i držali su se u tom slučaju pristojno i važno. Naravno, svako komešanje među Slovenima i dalji razvoj njihovog pokreta su uvek izazivali nemir među Nemcima, ali može se sada i tako reći — nedavno objavljivanje rata od strane Rusije, ono od pre dva meseca, za Nemačku znači čak i nešto što se može smatrati prijatnim: *»Ne, sada se oni neće dosetiti nikako — tako su mislili u Nemačkoj pre dva meseca — da mi tražimo savez s njima, naprotiv, oni sada kada se nalaze pred Dunavom — tom rekom nemačkom«,* veruju da oni treba da teže savezu s nama, sada su oni konačno uvereni da cela stvar, na kraju krajeva, ne može biti okončana bez naše odluke koja ima težinu. I to je dobro što sada Rusi tako misle, to će

nam u budućnosti biti od koristi«. Nema sumnje, tako su o nama mislili čak i najfiniji Nemci, tako je i štampa pisala — i evo, odjednom, ovo klerikalno raspoloženje je sve okrenulo sasvim u drugom pravcu: »O, sada će se oni dosetiti, sada će njima sve biti jasno! A osim toga, potrebno je da Rusija što pre okonča ono na Istoku i da se oslobodi. Vršiti na nju neki pritisak je veoma nezgodno. Neće li se i sama uplašiti Engleske ili Austrije — no i to je sumnjivo! Da se ujedini sa Engleskom i Austrijom radi pritiska na Rusiju — ne vredi o tome ni pomišljati: ove kasnije neće hteti da pomognu a Rusija će se naljutiti. Mučna situacija! Nije li bolje da pomognemo Rusiji kako bi ona što pre okončala sve to? To bi se moglo učiniti i bez potezanja mača i čisto sredstvima političkog pritiska na Austriju, recimo...«. Evo, tako sada razmišljaju ti političari i vrlo je verovatno da tako može i da bude — da je sve to doista i tako.

Jednom reči, ja sam samo hteo da izrazim svoje ubeđenje i svoju veru u to da je Rusija sada ne samo silna i svemoćna, kao što je uvek i bila, nego da je ona i sada najmoćnija zemlja među svim zemljama Evrope, nikada se njena reč koja ima težinu nije tako cenila u Evropi kao što je to sada slučaj. Jeste, Rusija je sada zauzeta na Istoku, ali jedna njena odlučna reč može da prevagne na tercijama evropske politike u pravcu koji ona bude želela. Naravno, sada i Engleska shvata da i ona može s obzirom na *moćnost* veoma neugodnih zbivanja na krajnjem zapadu Evrope, da izgubi i dve trećine od svoga prestiža, barem u očima Rusa, i to će razumeti i oni najsumnjičaviji među Rusima, sada dakle i Engleska shvata da joj ne vredi da rizikuje rat u slučaju ako Rusija bude rešila da nastavi rešavanje svojih problema — Engleska će pre početi sada da računa na podelu nasleđa nakon smrti »bolesnika«, ona neće smeti da se zauzima za tog »bolesnika« više, niti da ulazi otvoreno u rat u njegovu korist, posebno u ovom trenutku koji je za njega sada u Evropi veoma neugodan. Doista, ako se desi da dođe do nekih takvih kobnih i neočekivanih zbivanja negde na zapadu Evrope, Engleska se neće nikako upustiti u takve po nju neugodne poslove koji tako malo odgovaraju njenoj politici interesa, ona će izabrati ulogu pažljivoga posmatrača i čekaće po svom običaju pogodan trenutak kada će negde moći opet da nanjuši nekakvu podelu dobitka i da se u sve to uplete. Da sada (pre

raspleta zbivanja na zapadu Evrope) započne nešto ozbiljno u odnosu na Rusiju ne — ona se na to neće rešiti — to bi bilo veoma nepromišljeno s njene strane. S druge strane Austrija koja je ostala *sama* — šta ona može da učini? Sasvim je verovatno da su ove klerikalističke komplikacije stvari na zapadu Evrope i nju zbunile makar delimično. I ona, naravno, kao i svi, čeka dalji rasplet događaja, i njoj su, kao i svima drugima, delimice vezane ruke. Svima su vezane ruke — jedino Rusija ima odrešene ruke. Evo, odigralo se znači nešto *nepredviđeno* što ide u korist nama. No, recite, kako bi moglo da se ne računa na to *nepredviđeno* u vezi sa rešavanjem problema ljudske sudbine?

Svetom upravlja Bog sa Svojim zakonima i ako se u Evropi ubuduće budu odigrali neki novi i komplikovaniji događaji to znači da je to tako, ranije ili kasnije, i moralo biti. No, neka da Bog da ja nisam u pravu, neka da Bog da se taj grozni oblak razide i neka sva ta moja predosećanja budu samo moja »zapaljena« mašta — fantazija čoveka koji ništa u politici ne shvata. Cela stvar je u ovome: jesu li u pravu ti poluzvanični organi štampe u Nemačkoj koji očekuju, koji proriču rat? S druge strane i Mak Mahonovi ministri se trude iz sve snage i pre svih optužbi da uvere i Francuze i čitav svet da Francuska neće započeti rat. Složićete se da je sve to u najmanju ruku sumnjivo, složićete se da se takve sumnje mogu odagnati samo tokom samog razvoja događaja i to će uslediti brzo, neće proći mnogo vremena. Ali, šta će biti ako sve bude uveliko zavisilo i sada od »mišljenja legiona?«. Zlo će biti ako tako bude: to će biti kraj Francuske. Uostalom, samo se njoj jedinoj tako nešto može dogoditi — nikome drugome na svetu. No, neka da Bog da se i njoj to ne dogodi: početak je loš, primer će biti takođe loš.

GLAVA ČETVRTA

I

OBOŽAVAOCI TURAKA

Kod nas se sada pojavilo mnogo obožavalaca Turaka — naravno, to je u vezi sa ovim ratom s njima. Ranije, bar ja se ne sećam toga, nije nikada bilo da neko započne razgovor time što će izraziti svoje divljenje prema Turcima. Sada često čujem da ima onih koji ih brane i sam sam sretao takve i oni se veoma razgneve u razgovoru. Tu je, razume se, ona potreba da se čovek istakne, da bude originalan. No, evo, međutim, među tim obožavaocima ima naučnika, učitelja, profesora.

— Islam je hrišćanskom svetu doneo nauku. Hrišćanski svet je čamio u mraku neznanja u vreme kada je kod Arapa cvetala nauka. Tu je, kao što vidite, hrišćanstvo uzrok neznanja. Tu je Bokl, tu je čak i Dreper. Ispada prema tome obrnuto — islam je svetlost, a hrišćanstvo je početak mraka. Kakva jedinstvena logika! Zbog toga je, navodno, islam tako prosvećen u današnje vreme u odnosu na hrišćanstvo. Šta ćete, oni su svoje baklje ugasili tako rano.

— Da, oni ispovedaju monoteizam, a kod hrišćana...

Ta egzaltacija islama zbog njegovog monoteizma, to jest zbog čistote učenja o jedinstvu bića Božjeg koje je iznad Hrišćanstva i njegovog učenja — to je ono na čemu jašu mnogi naši obožavaoci Turaka. No, tu je najvažnije ovo — ti obožavaoci su prekinuli svaku vezu s narodom, oni ne shvataju

narod. Raskinuvši vezu s narodom, oni su stvorili za sebe čudne pojmove o tome šta se zbiva u glavi običnog ruskog čoveka iz naroda. Međutim, kod običnog Rusa iz naroda »koji ništa ne razume u stvarima vere i koji ne zna ni da se moli« — kako o njemu već odavno govore — često, ako ne i uvek, postoji u srcu i u umu jedno svojevrsno ali *istinito* ubeđenje koje je njemu u potpunosti dovoljno, o tome šta veruje i kako veruje, iako se često sreće veoma mali broj tih običnih ljudi koji znaju da izlože tu svoju veru jasno i jasnim rečima, sasvim doslovno i sa podrobnostima. Taj ruski »intelektualac«, koji je raskinuo s narodom, bio bi veoma zadivljen kada bi mogao da čuje kako ruski nepismeni mužik potpuno i bez kolebanja veruje u jedinstvo bića Božjeg, u to da je Bog jedan i da drugog Boga nema koji bi bio ravan njemu. U isto vreme, ruski mužik i sa strahopoštovanjem veruje u to (svaki ruski mužik to zna) da je Hristos njegov istinski Bog koji je rođen od Boga Oca i ovaploćen preko Deve Marije. Pre svega, taj Rus »intelektualac«, koji je prekinuo svaku vezu s narodom, ne može ni da dopusti mogućnost da ruski mužik koji nije prosvećen može uopšte da ima nekakva znanja te vrste: »On je neobrazovan, neprosvećen i ko je njega nečemu učio — gde su njegovi učitelji?«. On nikada neće moći da shvati da je mužiku — »u stvarima vere« učitelj samo tlo, sama ruska zemlja, on ne može da shvati da se njegova vera rađa i učvršćuje u njegovom srcu sa samim životom koji on živi. Ali, najčudnije je takvom ruskom misliocu to kako može običan čovek iz naroda da se ne zbuni sa takvim pojmovima? Pošto je sam odavno izgubio veru u to da može da postoji velika topla i neposredna narodna vera, on ne može da zamisli da taj mužik koji veruje u najveću hrišćansku tajnu ovaploćenja Sina Božjeg može u isto vreme da se pridržava shvatanja o najstrožijem monoteizmu. On će pre tu sigurnost *neposredne* vere koja se sreće kod običnog čoveka iz naroda objašnjavati kao posledicu njegove nenaviknutosti na razmišljanje, on će objašnjavati kao posledicu njegove navike da meša pojmove jer nije prosvećen, kao posledicu mraka koji vlada u njegovoj svesti — on će taj »žalosni« položaj njegovog uma objašnjavati kao posledicu mužikove odbačenosti, nevolja u kojima živi, kmetskog prava koje ga pritiska i drugim sličnim razlozima. Toga se pridržava ruski naučnik koji *izučava* narod. Na takav način su optuživali pravoslavne za idolopoklonstvo, na primer, u vezi sa poštovanjem ikona. Po neki luteranski pastor nikako ne može da shvati kako se može verujući u jednoga i istinoga Boga u isto vreme klanjati pred »daskom« koja prikazuje sveca i kako se sve to ne bi moglo nazvati idolopoklonstvom.

Ruski intelektualac se u takvom načinu rasuđivanja najčešće slaže sa pastorima. Međutim, nema *ni jednog* ruskog mužika ili žene koji bi, klanjajući se ikonama, *makar u izvesnoj meri* mešali »dasku« i samoga Boga, bez obzira na činjenicu da naš pravoslavni narod u isto vreme veruje i u čudotvornu moć nekih ikona. Nema *ni jednog Rusa* koji će čudotvornu moć ikone pripisati samoj ikoni — moć ikone dolazi po višnjoj volji Božjoj. A to je već nešto sasvim drugo. Takvo gledište običnog Rusa iz naroda ni pastor ni intelektualac koji je raskinuo s narodom ni po koju cenu ne dopuštaju, oni šta više ne mogu da veruju da takvo gledište uopšte postoji.

Dovoljno je setiti se Muhamedovog raja pa da bude jasna predstava o tome kakva je to čistota turskih pojmova o jedinstvu bića Božjeg. Sve sam ja ovo govorio, razume se, ne radi toga da sa obožavaocima turskog monoteizma zapodenem teološki spor i naravno — nisam ga ni zapodenuo. Ta ovi obožavaoci najviše galame o *zdravim* narodnim pojmovima, a njima je, ako hoćete, i samima svejedno ko i kako veruje. Evo, zbog toga sam ja i čitav ovaj problem sveo samo na narodne pojmove o njemu.

II

ZLATOM OPŠIVENI FRAKOVI. LJUDI KOJI IDU SAMO PRAVO

Pored ovih obožavalaca Turaka pojavilo se i mnoštvo ljudi koji imaju potrebu za *mišljenjem koje ih izdvaja od drugih*: »Sve je to glupost, nema nikakvog pokreta, i te adrese su glupost, to nije ruski način, sanitarne jedinice su takođe glupost i to nije ruski način. Sve su to sentimentalnosti!

Izmislili su te Slovene, izmislili su i Bugare, Turci su bolji od Bugara — sve je glupost. Ja volim Turke...«

I sve to nije zbog nekakvih sumnjivih i prefinjenih stvari u vezi sa visokom politikom. »Visoka politika« kod nas postoji, u to nema sumnje — ovi pak, oni su jednostavno izraz samoljublja. Postoje dve vrste takvog samoljublja: 1) ili je neko sasvim odbačen pa oseća potrebu da bude originalan makar malo kako bi se istakao, kako bi se nametnuo drugima, ili — 2) samoljublje koje dolazi kao posledica osećanja sopstvene veličine. »Veliki čovek« među Rusima najčešće ne može da podnese svoju veličinu. Pravo govoreći, kada bi se moglo obući frak koji je opšiven zlatom ili brokatom, na primer, pa da se čovek tako razlikuje od drugih, od onih koji stoje niže posebno, on bi i to učinio, ne bi se i toga postideo. Ja sam u to ubeđen, a što još do sada nisam video ni jednog od naših »velikih« ljudi koji je obukao takav pozlaćeni frak, to je verovatno zbog toga što krojači odbijaju da šiju takve frakove. »Ja sam pametniji od svih, ja sam velik. Svi oni misle o ratu *tako*, e pa lepo, ja neću tako da mislim kako oni misle. Dokazaću da sam veliki...«

O pozlaćenom fraku, o tipično ruskim socijalnim i psihološkim razlozima njegova nastanka, o nekim očevitim primerima i sličnim stvarima, ja bih rado želeo da progovorim — to je simpatična tema i po svoj prilici neću zaboraviti da to učinim. Sada pak, ostavljajući na trenutak taj pozlaćeni frak na miru, ja ću reći reč dve o onima »koji idu uvek pravo«. Tih koji uvek idu pravo ima ljudi svakojakih — dobrih i zlih, pametnih i glupih, poštenih i nepoštenih i tako dalje. Kod nas ih ima mnogo. Ti upiru u jednu tačku i ni na koji način ne možeš da ih s te tačke makneš: *j'y suis et j'y reste*. To su naši Mak Mahoni.

Iz armije stižu vesti o herojstvu i samopožrtvovanju Rusa, kako vojnika tako i oficira. To je omladina. Još donedavno se tako malo verovalo u omladinu — u našu uzdanicu, mnogi su kod nje zapažali samo cinizam, samo nevericu, mnogi su je optuživali zbog tupoglavog nihilizma, prebacivali su joj ravnodušnost, bezosećajnost, sklonost ka samoubistvu — a sada odjednom kao da je vazduh postao čistiji: ta ista omladina pokazuje plemenitost duše, žeđ za junačkim elanom, pokazuje osećanje časti, dužnosti i potrebe žrtvovanja. Mladi idu ispred vojnika, bacaju se prvi u susret opasnostima...

— Da, ali tako svesno srlja u sigurnu smrt samo onaj ko je pijan ili ko je lud. Drugog objašnjenja je nemoguće pronaći.

— Kako? Zar vi ne možete da pretpostavite da kod takvih ima plemenitog saznanja o tome da se on žrtvuje za Rusiju, da on njoj služi... ?

— Pesnicom.

— Šta time hoćete da kažete? U ratu se treba tući. Čime bi on mogao da bude od koristi?

— Hm. Na primer, tu su škole.

— Škole — to će doći u svoje vreme. On će kasnije i u školu doći sa svešću o ispunjenoj dužnosti, sećaće se svega sa uzbuđenjem, pamtice svoje zbližavanje s narodom.

— Kakvo zbližavanje s narodom?

— Solidarnost s njim u ime zajedničkog cilja. Vojnik i oficir sada *tamo* žive zajedno, njih prožima jedan duh, jedno osećanje. Inteligencija se zbližava s narodom, ona se vraća narodu opet i to stvarno, ne onako teorijski gledano, ona uči da ceni narod iz kojeg je ponikao taj vojnik, ona uči narod da ceni sebe, tog intelektualca, ali ne samo kao starešinu ili gospodina nego onako — iz duše. Ona nedavna priča o običnom čoveku iz naroda, koji je u Uspenskoj sabornoj crkvi plaćući zagrlio Černjajeva, nije bez značenja. Vi hoćete da prosvetite narod, ali brže ćete ga prosvetiti ako ga budete naučili da ceni vaše ideje, vaše postupke, ako ga budete osvojili srcem. Ukoliko narod bude cenio više obrazovane ljude *lično*, utoliko će brže napredovati i sama stvar narodnoga prosvetćivanja. I tako, ako budete zaslužili poštovanje naroda, vi ćete pomoći stvar njegovoga prosvetćivanja u tim istim školama o kojima sada toliko galamite. — Da zaslužimo preko pesnice, da nagnamo narod da uvažava pesnicu?

— Nije tu u pitanju samo pesnica, tu je pre svega plemenitost, žrtvovanje sopstvenog života pred očima svih. Kao primer drugima i smrt može da bude lepa. Vi što postavljate pitanje o tome šta je to što nagna čoveka u cvetu mladosti da žrtvuje svoj život — i u nedoumici ste, jer, kako drugačije da shvatim vaše reči o pijanom ili poludelim čoveku: je li to samo alegorija — način izražavanja. No, šta je to što ga nagoni na nešto slično? Žeđ za slavom, težnja ka uzvišenom podvigu, želja da se zasluži lepa uspomena i zahvalnost svih sugrađana koji sada prate njihove podvige — da se čovek istakne, da proslavi svoje ime!

— Ah, da, da se napravi karijera!

— Ali sva ta osećanja i sve takve pobude su nešto plemenito. Njih ima na hiljade i svi žive zajedno. Čoveka ne pokreće samo jedan motiv, čovek — to je čitav svet ako je samo ona suštinska pobuda u njemu plemenita. Sopstvena prolivena krv, spremnost da se ona prolije čak, oplemenjuje čak i takvog čoveka koji do tada nije pokazivao znake plemenitosti, ona nameće osećanje časti koje potom čitavoga života može da traje. Kod nas su se u novinama već pojavila strahovanja da će takvi ljudi prevladati, da će se pojaviti samozadovoljstvo i oholost, da će takvi ljudi prezirati obrazovane, da će oni postati »kaputaši« koji će besneti i nastojati da čitavom društvu nametnu te svoje ideje. Ali, takav strah je suvišan. Samo puži puže — jednom ćeš stići! Pojaviće se Kopejkini »koji su tako reći svoju krv prolivali« to je istina — ali oni će samo ljude zasmejati a sebi će naneti štete — naudiće sebi. Moralna korist od svega toga biće neocenjiva. Izgubiće se tuga onog cinizma, pojaviće se poštovanje prema plemenitom podvigu... — I prema pesnici. — Ta nisu ovde pred nama samo junaci onih grupnih pesničenja, ovo su skoro deca i to deca čista srca. Takav dečak je tek unapređen, on stremlje napred željan podviga, on misli o tome šta će o nemu kazati tamo negde daleko njegova majka, njegova sestra s kojima se ne tako davno opraštao... Zar je to samo tako — nešto smešno, sentimentalno? Najzad, zbog čega kod tih junaka isključujemo postojanje neke više svesti o dužnosti. On shvata da se Rusija prihvatila teškog zadatka, on zna da će taj zadatak biti možda još teži i komplikovaniji. Svi oni vide da sada Rusija ne vodi samo sa Turskom rat, znaju oni da turskom vojskom komanduju engleski generali, da engleski oficiri podižu mnogobrojna utvrđenja za engleske novce, da engleska flota ohrabruje Tursku da nastavi ovaj rat i da samo malo treba pa da se (u azijskom delu Turske) pojave engleske trupe... Oni sve to znaju i idu u sigurnu smrt svesni da je došlo vreme da posluže Rusiji svojom vernom službom. Ne govorim ja samo o Bugarima, o ugnjetenoj »braći Slovenima« koje muče i tlače. Na našu sramotu ta je tema već zastarela... ali nije zastarela u srcima ovih ljudi. Zar vi isključujete kod tih mladića postojanje uzvišenog osećanja i svesti da su krenuli da posluže čovečanstvu, ugnjetenima...

— Da služe čovečanstvu pesnicom!

— Dozvolite, uostalom, da vam ispričam jednu anegdotu. Ja sam već kazivao jednom o tome da se u Moskvi u jednom prihvatilištu za osirotelu

bugarsku decu koju su doveli ovamo u Rusiju nakon tamošnjih masakra, nalazi jedna bolesna devojčica kojoj je desetak godina koja je videla (i ne može da zaboravi) kako su Turci njenom ocu pred njenim očima odrali kožu — kožu s leđa živom čoveku. U tom istom prihvatilištu se nalazi i jedna druga mala Bugarka kojoj je isto tako desetak godina i o njoj su mi nedavno pričali. Ona pati od čudne bolesti: postepeno, ali sve brže i brže, ona gubi snagu i stalno oseća potrebu za spasavanjem. Ona jednako spava, ali je san nimalo ne okrepljuje, nego baš naprotiv. Ta bolest je veoma ozbiljna. Možda je ta devojčica već odavno umrla. Nju opseđa jedna uspomena koje ne može da se oslobodi. Turci su uzeli njenog malog brata kome je bilo dve ili tri godine pa su mu prvo iglom izvadili oči a potom su ga nabili na kolac. Detence je strašno zapomagalo pre nego što je umrlo i to je činjenica koja je potpuno proverena. To je ono što ova devojčica ne može da zaboravi, jer sve su to oni učinili pred njenim očima. Priroda, može biti, zbog toga i daje san ovakvim bićima čije je srce slomljeno, jer ta bića ne bi na javi mogla dugo da izdrže sa ovakvim sećanjima, koja im se ne uklanjaju iz pameti. Sada zamislite da ste vi sami bili tamo u tom momentu kada su detetu iglom kopali oči. Recite, zar ne biste skočili da ih zaustavite u tome čak i pesnicama, ako bi trebalo? — Da, no ipak pesnica...

— Ta, vi ih nemojte tući ako nećete, otmite im samo jatagane! Zar se i u takvom slučaju ne sme primeniti sila?

Uzgred, zar je moguće da kod nas ima i takvih obožavalaca Turaka koji im ne bi čak ni jatagane oduzeli? Ne mislim da ima, ne verujem u to.

JULI-AVGUST

GLAVA PRVA

I

RAZGOVOR S JEDNIM MOJIM MOSKOVSKIM POZNANIKOM. BELEŠKA POVODOM NOVE KNJIŽICE

Pošto sam u Petrogradu objavio moj zakasneli dvobroj *Dnevnika* za maj i juni, ja sam krenuo u Kursku guberniju, i u prolazu kroz Moskvu, porazgovarao sam s jednim mojim starim moskovskim poznanikom s kojim se viđam retko ali do čijeg mišljenja mnogo držim. Ja neću navoditi taj razgovor u celini, iako sam saznao mnogo zanimljivih stvari o tekućim zbivanjima, stvari o kojima nisam ni slutio. Opraštajući se od svog sabesednika, ja sam pomenuo da želim, koristeći se slučajem, da načinim jedan zaobilazak na svom putu, da svrnem u stranu od Moskve nekih stotinak i po vrsta, u nameri da posetim mesta moga najranijeg detinjstva i dečastva — selo koje je nekada davno bilo vlasništvo mojih roditelja, ali koje je posle prešlo u vlasništvo jedne naše rođake. Četrdeset godina je minulo kako nisam tamo bio, a toliko sam puta pozeleo da odem, i sve nekako nije bilo vremena — a to malo i neugledno mestašce je ostavilo na mene takve utiske

koje sam pantio celoga života, tamo je sve ispunjeno dragim uspomenama za mene.

Da, ima takvih uspomena i takvih mesta, svi mi to znamo i svi smo to imali. Zanimljivo bi bilo znati: šta će današnjim mladim ljudima, deci i dečacima biti najdragocenije u njihovim sećanjima i — hoće li oni toga imati? Kakve će to biti uspomene, koje vrste?

Imaće i današnja deca svojih svetih uspomena u to ne treba sumnjati, naravno, jer kada bi drugačije bilo ne bi ni života bilo. Bez svega onoga što je sveto i dragoceno i što je dete za celi život ponelo iz detinjstva čovek ne bi mogao da živi. Poneko, očevdno, o tome i ne misli, no i nesvesno čuva u sebi takva sećanja. Takva sećanja mogu biti mučna, gorka, ali i patnja koja se preživi kasnije biva neko lepo i sveto sećanje koje se u duši taji. Čovek je uopšte tako i sazdan da i svoju preživljenu patnju ume da zavoli. Čovek je, osim toga, već po svojoj prirodi naklonjen tome da pamti neke tačke svoga proživljenoga puta, on se pomoću njih orijentiše za budućnost, on uz pomoć toga stvara neku celinu života i pomoću toga sebe uči i upućuje. Pri tome, najsnažnija sećanja koja imaju uticaja u toku celoga života jesu upravo ta sećanja iz najranijeg detinjstva. I otuda, nema sumnje, takve svete i velike uspomene, takve utiske će i ova današnja deca poneti za celi život iz svog detinjstva. Ali, šta je to što će činiti sadržinu tih uspomena, šta je to upravo što će oni poneti u život, kako će oni sačuvati to dragoceno blago — sve su to, naravno, i zanimljiva i veoma ozbiljna pitanja. Kada bi nekako bilo moguće da se naslute odgovori na ta pitanja mnoge bi se sadašnje nemirne sumnje mogle odagnati, može biti tada bi mnogi s radošću poverovali u rusku omladinu, a što je najvažnije — mogli bismo u tom slučaju naslutiti našu budućnost, našu neizvesnu rusku budućnost. No, nevolja je u tome, što još nikada do sada nije bilo epohe koja je nudila manje činjenica koje bi bile interesantne za odgonetanje naše zagonetne ruske budućnosti, nego što je današnja epoha u ruskom nacionalnom životu. Nikada ruska porodica nije bila više uzdrmana, podložna raspadanju i neoformljena nego što je to danas slučaj. Gde ćete vi danas naći »Detinjstvo i dečastvo« onako sigurno i mirno izloženi kao što je to slučaj kod grofa Lava Tolstoja, koji nam u tom delu prikazuje svoju epohu i svoju porodicu — a to vidimo i u njegovom delu *Rat i mir*?. Sve te poeme danas nisu ništa drugo nego istorijske slike davno prohujalih vremena. O, ja nikako ne nameravam da kažem da su to bile prekrasne slike, ja nikako ne žudim za tim da se one ponovo sretnu i u naše vreme — i uopšte ja ne govorim o tome. Ja govorim samo o njihovom

karakteru, o savršenstvu, preciznosti i jasnosti toga karaktera — a to su kvaliteti zahvaljujući kojima se i moglo pojaviti tako jasno i sigurno slikanje epohe o čemu nam i svedoče poeme grofa Tolstoja. Danas toga nema, nema određenosti i preciznosti. Savremena ruska porodica postaje sve više i više *slučajna porodica*. Da, baš tako — *slučajna porodica* — to vam je definicija današnje ruske porodice. Svoj nekadašnji oblik je ta porodica iznenada izgubila čak nekako neočekivano, a novi... hoće li ona naći snage da stvori novi oblik koji bi bio zadovoljavajući za kojim žudi njeno srce? Neki, i to sasvim ozbiljni ljudi, otvoreno kažu da ruske porodice danas »uopšte nema«. Razume se, sve se to govori o porodici ruskih intelektualaca, to jest o porodicama viših klasa — ne o narodnim porodicama. Ali i ta narodna porodica — nije li i ona danas takođe u znaku jednog velikog znaka pitanja?

— Evo šta je neosporno — rekao mi je moj sagovornik — naime, neosporno je to da će se za kratko vreme u narodu pojaviti pitanja, nametnuće se problemi, toga već i sada ima — čitava gomila pitanja, masa strašnih pitanja kakvih do sada nije bilo i, to je sasvim prirodno. I ko će narodu ponuditi odgovor na sva ta pitanja? Ko je taj ko će kod nas odgovarati na takva pitanja, ko će to učiniti prvi, ko je taj ko već čeka i ko se već sprema da odgovori? Evo, to je pitanje, naše pitanje i to prvoga reda.

Da, upravo, pitanje prvoga reda. Onaj nagli preokret u životu kakav nam je donela reforma od 19-og februara, pa kasnije i sve druge reforme, a posebno opismenjavanje (pa makar i onaj naš dodir tek s opismenjavanjem), sve to, razume se, rađa i već je nametnulo mnogo novih pitanja, sve to formira niz problema, toga je sve više i doista — ko je taj ko će na sve to odgovoriti? No, ko je najbliži narodu? Sveštenstvo? Ali, naše sveštenstvo već odavno ne odgovara na pitanja koja postavlja narod. Osim nekih sveštenika koji plamte vatrom revnosti prema Hristu koje niko i ne zapaža i o kojima se ne zna, jer oni ništa za sebe ne traže — oni žive za svoju pastvu — osim njih, kažem, kojih nema mnogo, svi ostali ako se od njih bude i zatražilo da odgovore — odgovoriće tako što će denuncirati onoga koji postavlja pitanje. Drugi su se svojim nesrazmernim nametima do te mere odvojili od svoje pastve da se niko i ne usuđuje da njih nešto upita. U vezi sa ovom temom bi se imalo još mnogo dodati, ali dodaćemo kasnije. Zatim, dolaze oni koji su bliski s narodom — to su seoski učitelji. No, šta učiniti s njima, na šta su spremni naši seoski učitelji? Šta nam je ponudila ta korporacija koja je kod nas u začetku ali koja je toliko važna za našu budućnost, šta ona može da ponudi kao odgovor? Na ovo je pitanje bolje i ne odgovarati.

Ostaju, prema tome, oni slučajni odgovori — ono što ćemo čuti po gradovima, po stanicama, na putevima, na pijacama i od prolaznika i skitnica i najzad — odgovori od slučajnih bivših spahija (starešine, po sebi se razume, neću ni pominjati). O, razume se, biće mnogo odgovora, ako hoćete biće ih više nego pitanja — biće odgovora valjanih, pakosnih, glupih i mudrih, ali ono što je bitno to je da će svaki odgovor stvarati tri nova pitanja i sve će tako ići kao *crescendo*. I kao rezultat sledi haos, a haos i nije ono što je najstrašnije: brzopleta rešenja problema su nešto gore od haosa.

— A što je najvažnije — ne vredi o tome govoriti. Podneće.

Naravno, podneće i bez nas će podneti, i bez onih koji odgovaraju i kod kojih se takvi odgovori sreću. Moćna je Rusija, podnela je ona i mnogo teže stvari. Nije njena misija takva niti je takav njen cilj da bi se ona tek zbog toga vratila s polovine puta, s polovine svoga vekovnog puta — nisu njeni prostori tako skućeni da bi se na to osvrtala. Ko veruje u Rusiju taj zna da će ona podneti apsolutno *sve*, čak i ta pitanja, i u suštini ostaće ona takvom kakva je vekovima bila, ona sveta naša Rusija kakvom je oduvek za nas bila — neka se njen lik i promeni, ne treba se bojati promene lika njenoga, ne treba zadržavati ta pitanja i ne treba ih odgađati: onaj ko veruje u Rusiju on će se postideti toga. Njena je misija tako uzvišena, njeno unutrašnje osećanje te misije je tako jasno (naročito sada, u ovo vreme, u ovom sadašnjem trenutku), da onaj ko veruje u takvu misiju treba da se oseća iznad svih sumnji i svih bojazni. »Tu je trpljenje i sveta vera« kako bi se reklo u svetoj knjizi.

Toga jutra ja sam prvi put video u novinama vest o tome da je posebno objavljen osmi i poslednji deo *Ane Karenjine* koji je redukcija *Ruskog vesnika*, gde je roman objavljivan od samog početka, odbacila i odbila da objavi. Svima je poznato da je taj poslednji osmi deo odbijen zbog neslaganja sa tendencijom časopisa i uverenja urednika koji se ne slažu sa piščevim gledanjem na istočno pitanje koje se nametnulo u toku prošlogodišnjeg rata. Ja sam naumio da odmah kupim knjigu i opraštajući se sa mojim sabesednikom ja sam i njega zapitao o njoj znajući da je njemu već poznat njen sadržaj. On se nasmejao.

— Najbezazlenija stvar kakva se samo može zamisliti! — odgovorio mi je on. Uopšte ne razumem zbog čega je *Ruski vesnik* nije objavio. Pored toga, autor im je nudio pravo da objave napomene i ograđivanja kako im se bude prohtelo, ako se već s njim ne slažu. I eto, mogli su da objave napomenu da je eto, rekli bi — autor... Uostalom, ja ovde neću da navodim sadržinu te napomene koju je predlagao moj sabesednik, utoliko pre što je on sve to rekao ne prestajući da se smeje. No, on je na kraju dodao već sasvim ozbiljno:

— Pisac *Ane Karenjine* je, bez obzira na svoj veliki umetnički talenat, jedan od onih ruskih umova koji jasno vide samo ono što se nalazi neposredno pred njihovim očima i zbog toga on i njemu slični i upiru u tu jednu tačku. Da pokrenu vrat desno ili levo i da pogledaju i ono što se nalazi na strani oni za nešto slično očevidno nemaju snage: oni bi u tom slučaju morali da pokrenu čitavo telo. I tako je moguće da oni govore direktno suprotno od svega onoga što su ranije govorili, jer takvi ljudi su u svakom slučaju sasvim iskreni. Takva prevrtljivost može i da se ne dogodi, ali može da se dogodi i nakon dva meseca, i tada uvaženi autor počinje strasno da dokazuje kako je potrebno slati i dobrovoljce i čupati staro platno — škarpiju, on će tada govoriti sve ono što smo i mi govorili i što i sada govorimo...

Tu knjižicu sam ja posle kupio i pročitao sam je i našao sam da ona nije tako »nevina«. I tako sam se ja rešio, bez obzira na moje gađenje od toga da se upuštam u kritiku savremenih pisaca i njihovih dela — da neizostavno progovorim o toj knjižici u *Dnevniku* (čak, može biti, u ovom istom broju) — i zbog toga sam pomislio da neće biti suvišno da navedem ovaj moj razgovor sa mojim sabesednikom, koga molim da mi oprostí moju neskromnost...

II

ŽUDNJA ZA GLASINAMA I ZA ONIM ŠTO

»SKRIVAJU«. REČ »SKRIVAJU« MOŽE DA IMA BUDUĆNOST I ZBOG TOGA TREBA PREDUZETI PREVENTIVNE MERE. OPET O SLUČAJNOJ PORODICI

Ta »mesta mojega detinjstva« kuda sam se ja spremao da pođem — nalaze se samo stotinu i pedeset vrsta daleko od Moskve, a od toga je sto četrdeset vrsta trebalo proći železnicom i ja sam za tih stotinu i pedeset vrsta morao da žrtvujem gotovo deset sati. Ima mnogo stanica, mnogo presedanja, a na nekim stanicama na presedanje treba čekati i po nekoliko časova. Uz to idu i sve druge neprijatnosti koje vas inače očekuju na ruskim železnicama sa onom našom nemarnošću i sa onim oholim odnosom koji prema vama i vašim potrebama pokazuju kondukteri i drugi »šefovi«. Davno je poznata formula koja važi na ruskoj železnici: »nije železnica stvorena radi publike nego je publika tu radi železnice«. Nema ni jednog železničara, počinjući od konduktera pa završavajući sa direktorom, koji sumnja u ovakvu aksiomu, svako od njih će vas sa čuđenjem pogledati, pa će vam se i nasmejati ako biste se usudili da tvrdite pred njim kako je železnica stvorena radi publike. Što je još važnije — neće vas ni saslušati.

Uzgred, ja sam u toku ovoga leta proputovao blizu četiri hiljada vrsta i svuda me je na putu čudio naš svet, taj narod koji putuje — narod je svuda jednako o ratu govorio. Teško je naći nešto drugo sa čim bi se moglo uporediti to interesovanje, ta velika znatiželja koju je pokazivao narod govoreći o ratu, raspitujući se za ratna zbivanja. U vagonima sam čak primetio nekoliko mužika koji čitaju novine, najčešće naglas. Događalo mi se da sednemo pored takvih: neki malograđanin vas u početku pažljivo zagleda a ako primeti da imate novine u rukama hita da se veoma učtivo obavesti: odakle ste vi? I ako mu kažete da ste iz Moskve ili iz Petrograda (a za njega je još interesantnije ako ste, na primer, s juga iz Odese), on će vas obavezno pitati: »Šta se čuje o ratu?«. Zatim, ako u njegovim očima steknete poverenje svojom spremnošću da mu odgovorite na njegova pitanja, on će odmah postati nekako tajanstven, približiće vam se poverljivo i počće dalje da vas pita sada već sasvim tihim glasom »A da nema — veli takav — još nečeg drugog, posebnog?« — to jest, hoće da kaže, nečeg drugačijeg čega nema u

novinama, onog što »skrivaju«. Dodaću da nisam naišao na nekog iz naroda ko je nezadovoljan odlukom vlade o objavljivanju rata, čak ni među onim zlobnim tipovima a tih zlobnih uvek ima, no — to je neka zluradost posebne vrste: ideš na primer, po stanici za vreme zadržavanja i odjednom čuješ: »imali smo sedamnaest hiljada mrtvih, evo, stigao je upravo telegram koji to javlja«. Pogledaš — to govori neki momčić, na licu mu čitaš tragove nekakvog zloslutnog zanosa. i on se ne raduje tome što je sedamnaest hiljada naših palo — ne, nikako, to vam je ono kao kada čovek sa svojom imovinom postrada u požaru — kuća, novac i stoka: »pogledajte na mene — više takav — pravoslavni hrišćani, ja sam u dronjcima, ostadoh go kao prst!«. U takvim momentima se i takvome na licu čita ta zloslutna opijenost svojom nesrećom. No, u vezi sa onim da je bilo mrtvih »sedamnaest hiljada« ima i drugih stvari: »postoji — vele — takav telegram samo zadržavaju ga, kriju ga, ne puštaju... mi smo videli, sami smo čitali...« — i u tom smislu. Ja nisam mogao da izdržim, odjednom sam pristupio toj gomili i rekao sam da su to sve gluposti, glupe glasine, nisu valjda mogli da ubiju sedamnaest hiljada naših — nije tako bilo, sve se dobro svršilo. Momčić onaj (reklo bi se da je malograđanin a može biti i muzik, kako hoćete) malo kao da se zbuni, ali ne mnogo: »mi smo — reče — ljudi nepismeni ali govorimo ono što znamo, tako smo čuli« a gomila se tada počeo razilaziti i tada odjeknu i zvonice. Meni je to zanimljivo jer se sve to događalo devetnaestog jula, negde oko pet sati posle podne. Uoči toga dana, osamnaestoga jula, bila je bitka na Plevnu. Kakav je telegram mogao da stigne, kome i to još ovde u vozu? Naravno, to je slučajna podudarnost. Ja ne mislim, uostalom, da je ovaj momak sam izmišljao i širio te lažne glasine, najverovatnije je da je on sve to već od nekoga čuo. Treba znati da je tih koji smišljaju lažne glasine i koji šire zle slutnje o našim neuspesima bilo toga leta mnogo u Rusiji, i razume se, oni su imali poseban cilj — nije to bilo onako zbog sklonosti prema lažima.

S obzirom na snažna patriotska raspoloženja u narodu za vreme ovoga rata, s obzirom na *svest* o značaju i ciljevima ovoga rata što se primetilo još od prošle godine, s obzirom na veliku veru ispunjenu strahopoštovanjem koju je narod iskazao u odnosu na svoga cara — sva ta zadržavanja i sve te tajne u izveštajima sa ratnih poprišta ne samo što nisu korisni, oni su sigurno veoma štetni. Niko, naravno, ne želi niti može da zahteva da se objavljuju strategijski planovi, podaci o trupama, vojne tajne i slično, ali barem ono što znaju bečke novine pre naših novina — barem to bi trebalo da znamo i mi pre svih ostalih. (Sada je sve to barem što se tiče onog najvažnijeg,

ispravljeno: gotovo svakoga dana publici su dati na uvid telegrami-depeše iz stana glavnokomandujućeg).

Sedeo sam na stanici na kojoj sam morao da čekam tri sata presedanje u drugi voz, ja sam bio veoma loše raspoložen, sve mi je bilo mučno. Nisam imao šta da radim i odjednom mi je palo na pamet da ispitam ovo: zbog čega mi je tako mučno, ima li za to pored onih opštih uzroka i nekih drugih neposrednijih ili nekih slučajnih uzroka? Nisam dugo ispitivao i odjednom sam se počeo smeјati otkrivši taj uzrok. Stvar se ticala jednog mog slučajnog susreta u vagonu, na dve stanice pre ove. U kupe je odjednom ušao jedan džentlemen, da savršeni džentlemen, koji mnogo podseća na one ruske džentlemene koji skitaju po inostranstvu. On je ušao vodeći svog malog sina, dečaka od nekih osam godina — ne više, moglo je čak biti i manje. Dečak je bio divno obučen, na njemu divno odelce evropskog kroja, nosio je divnu bluzu, raskošne cipelice, na njemu je bilo rublje od batista. Videlo se da se otac brine o njemu. Odjednom dečak, tek što su bili seli, reče ocu: »tata, daj cigaretu!«. Otac odmah zavuče ruku u džep, izvadi tabakeru od sedefa, uze dve cigare, jednu za sebe drugu za dečaka — obojica sa najobičnijim izgledom koji govori o tome da takvi odnosi među njima odavno vladaju, oni zapališe. Džentlemen utonu u nekakve misli a dečak gleda kroz prozor vagona uvlači dimove, puši. On je brzo popušio svoju cigaretu, nije tome prošlo ni četvrt sata i odjednom će opet: »tata, daj cigaretu!« — i opet njih obojica zapališe i za vreme dok smo stigli do druge stanice koliko sam ja posedeo zajedno sa njima, dečak je popušio barem četiri cigarete. Nikada do tada ja nisam video ništa slično i bio sam veoma začuđen. Slabašne, nežne, još neformirane grudi ovoga dečaka već su naviknute na takav užas. I otkud kod njega tako rana ne prirodna navika? Razume se. ugledao se na oca — deca tako lako sve primaju, ali otkud otac da dozvoli ovakvo trovanje svome detetu? Sušica, katar disajnih puteva, kaverne na plućima — to je ono što sigurno čeka tog nesrećnog dečaka: to su njegove šanse koje neće mimoići, to je svima poznato i, eto, otac razvija kod svog sina tu ne prirodnu naviku! Ja ne mogu da shvatim šta ovim hoće da dokaže ovaj džentlemen: ne mari za predrasude, hoće možda neku novu ideju da nametne, da pokaže možda da je sve što je ranije bilo zabranjeno — glupost, da je sada sve dozvoljeno!? — ja sve to ne mogu da shvatim. Taj slučaj je ostao za mene nešto ne objašnjivo, čudno. Nikada u životu ja nisam sreo takvog oca i verovatno ga neću nikada ni sresti. Čudnih li očeva ima u naše vreme! Uostalom. ja sam odmah prestao da se smeјem. Ja sam se samo nasmeјao zbog toga što sam pronašao uzrok

tom mom lošem raspoloženju. I tu sam se setio, iako to nema neke direktne veze sa ovim događajem, mog jučerašnjeg razgovora sa onim mojim sabesednikom i u vezi onoga: šta je to sveto i dragoceno što će ova današnja deca sačuvati iz svoga detinjstva. a zatim sam se setio i onih svojih razmišljanja o *slučajnoj* ovoj našoj savremenoj porodici... i, evo, ponovo sam utonuo u veoma neprijatna razmišljanja. Neko će me upitati: šta je to ta *slučajnost* i šta je to pod tom reči podrazumevam? Ja odgovaram: slučajnost današnje ruske porodice se sastoji, po mom mišljenju, u tome što su savremeni očevi izgubili svaku predstavu o onoj opštoj ideji koja je bitna za svaku porodicu, o onoj ideji koja je svima zajednička i koja sve povezuje — oni više u takvu ideju ne veruju i ne uče, prema tome, ni svoju decu da u to veruju, oni ne prenose tu ideju deci da im bude od koristi u životu. Imajte na umu i ovo: ta ideja, ta vera — to je može biti nešto pogrešno i ako hoćete mnoga ova današnja deca sve će to odbaciti kasnije ili će barem sve to korigovati u svom duhu i tako preneti nešto novo na svoju decu, pa ipak — samo postojanje takve opšte ideje koja je u stanju da poveže porodicu i društvo u celinu je važno, to je početak reda i sistema moralnoga reda, razume se, koji je podložan, kao i sve, izmenama, progresu, ali ipak, kažem — to je onaj red bez kojega se ne može. Međutim, u naše vreme svega toga nema, nema ničeg opšteg, onog što sve povezuje i u šta bi svi očevi verovali, umesto toga postoji: 1) direktno i totalno odricanje svega ranijeg (samo negacija, ničeg pozitivnog nema) ili 2) nekakvi pokušaji da se kaže nešto pozitivno ali bez onog opšteg što povezuje, samo ono — koliko glava toliko i pameti — sve sami pokušaji koji pripadaju određenim licima koja su bez iskustva, bez prakse, čak i bez one vere koju bi morali da imaju u sve to tvorci svega toga sami. Ti pokušaji imaju ponekad dobre namere ali sve je to bezoblično, nezavršeno, sve to liči na ono neodgovorno dozvoljavanje svega što je ranije bilo zabranjeno, prema principu da je sve što je staro ujedno i glupo i sve to ide dotle da se, na primer, deci od sedam godina dozvoljava da puše cigarete. Najzad tu je i ono treće — onaj nemarni, nekako pospani odnos prema problemima koji pokazuju lenji očevi, ovejani egoisti: »eh, neka bude kako bude šta mi imamo da brinemo, izrašće deca i nečega će se prihvatiti kako to i biva — samo, tako su nam dosadila deca ne bilo ih!«. I tako, rezultat je tu — nered, rascepanost i *slučajnost* u ruskoj porodici i — u čemu je naša nada: skoro i jedino u Boga: »ponadajmo se — kao da vele — podariće nam Bog nekakvu opštu idejicu i mi ćemo se opet ujediniti!«.

Iz toga se, naravno, rađa beznade, iz beznade sledi i ono što je gore — lenost a kod onih koji su vatreniji ta lenost je cinična, zlobna. Međutim, ima i danas mnogo očeva koji nisu lenji koji su, naprotiv, veoma prilježni kao roditelji. U većini slučajeva to su očevi koji imaju ideje. Jedan, koji se naslušao recimo i takvih stvari koje baš nisu glupe i koji je pročitao potom dve-tri pametne knjige odjednom, čitavo vaspitanje i sve svoje obaveze u odnosu na porodicu svodi na biftek: »Krvav biftek i, naravno, Libih — tako veli« i slično. Drugi, sam po sebi čovek veoma čestit koji je nekada blistao oštroumljem, već je tri dadilje oterao od svoje dece: »nemoguće je izaći na kraj s ovom stokom, strogo sam zabranio i, evo, odjednom ulazim jučer u dečju sobu i šta vidim zamislite, šta čujem — ona stavlja Lizu u kolevku i krsti je i pominje joj Bogorodicu — pomiluj — veli — Gospode, tatu, mamu... a ja sam bio strogo zabranio! Odlučio sam se za Engleskinju samo, hoće li to ispasti bolje?«. Treći svome sinu kome je tek petnaest godina sam traži ljubavnicu: »inače — veli — uzeće maha one loše navike ili će se predati ulici i doneće mi nekakvu sramnu boleštinu... ne, ne, bolje je da mu to na vreme rešim...«. Četvrti nameće svom sedamnaestogodišnjem dečaku najnaprednije »ideje« i ovaj prirodno (jer šta drugo može da bude od takvih ideja pre života i iskustva?) svodi sve te napredne ideje (koje su često lepe ideje) na ono — »ako nema ničeg svetog onda se prema tome može činiti kakva hoćete pakost«. Dopustimo da su očevi zainteresovani veoma ali da li se ta gorljivost njihova opravdava nečim ozbiljnim — nekom mišlju, patnjom? Ima li mnogo takvih kod nas? U najvećem broju slučajeva to je samo ono liberalističko cerekanje tuđim glasom i tako dete će poneti u sećanju, pored ostalog, komičnu predstavu o svom ocu.

Ali to su »prilježniji« i njih nema tako mnogo, mnogo je više onih lenjih. Svako prelazno doba u kojem je društvo zahvaćeno raspadanjem rađa lenost i apatiju zbog toga što je malo onih koji u takvim vremenima mogu jasno da vide ono što je pred njima, malo je njih koji ne skrenu s puta. Većina se zbuni, izgubi nit vodilju i najzad na sve odmahne rukom — »eh, nosite se! Kakve vam obaveze padaju na pamet kada niko ništa kako valja ne zna da kaže! Daj da ja nekako proživim, kakve dužnosti mi pominjete«. I eto, ti lenji ako su samo bogatiji učine sve *kako treba*: lepo oblače decu, hrane ih bogato, uzimaju im guvernante, kasnije i učitelje i njihova deca, razume se, kasnije, stupaju na univerzitet, no... oca nije bilo, nije bilo porodice, mladić zakoračuje u život sam i go kao prst, njegovo srce nije ništa osetilo niti ga šta vezuje za prošlost, za porodicu, za detinjstvo. I, evo, šta još: ta to su samo

oni imućniji, oni su živeli u izobilju, a imamo li mi mnogo takvih koji su živeli u izobilju? Većina, ogromna većina — su oni siromašni i zbog toga su, ako su očevi lenji, deca u najvećem broju slučajeva prepuštena toj slučajnosti! Nevolje, briga očeva — sve to ostaje kao mračna uspomena, kao nekakvo sećanje koje truje život. Deca se do duboke starosti sećaju malodušnosti svojih očeva, svađa u porodici, sukoba, optuživanja, gorkih prekora pa čak i toga da su im prebacivali i da su ih proklinjali zbog njihovih suvišnih usta i što je još strašnije deca zapamte podlost svojih očeva, ponižavajuće postupke u vezi sa sticanjem nekog značajnijeg mesta u službi, borbu za novac, sećaju se gnusnih intriga i odvratnog puzanja. I dugo potom u životu, možda i u toku čitavoga života, čovek je sklon da bez razmišljanja osuđuje sve te nekadašnje ljude zbog toga što nije ništa lepo sačuvao iz svoga detinjstva čime bi mogao da umekša sve to, sva ta mučna sećanja — dugo potom ne može pravedno i realno da pogleda pa, prema tome, i da *opravda* sve te nekadašnje ljude pored kojih su protekle te prve, rane i tako sumorne godine. No, to su još uvek ona najbolja deca, većina ponese u sećanju ne samo prljavštinu *uspomena* nego jedino prljavštinu, ona se snabde tom prljavštinom i nabije svoje džepove njome i tako krene na put i tu prljavštinu kasnije koristi ne onako kao njihovi očevi sa prekorom u savesti, nego drugačije, sasvim laka srca: »Svi su — vele takvi — u toj prljavštini, o idealima buncaju samo sanjari, sa ovom prljavštinom se bolje prođe...«.

»Pa šta vi hoćete? Kakve su to uspomene koje bi trebalo da ponesu ta deca iz svoga detinjstva koje bi mogle kasnije da speru prljavštinu s njihovih porodica kako bi, kako vi kažete, *opravdala* svoje očeve?«. Ja odgovaram: šta mogu da kažem ja sam ako u čitavom društvu nema na to odgovora? Nema one opšte ideje koja bi povezala sve savremene očeve, ničeg što povezuje nema. Nema velike misli (nestala je), nema velike vere koja bi obuzela srca njihova. A samo je velika vera u stanju da stvori osećanje za *lepo* koje će živeti u sećanjima te dece i to kako: može bez obzira na surove okolnosti u kojima je proteklo njihovo detinjstvo, bez obzira i na samu onu moralnu prljavštinu koja ih je pratila od kolevke! O, ima takvih slučajeva da je otac koji je posrnuo ali koji je u duši još uvek sačuvao makar blede lik te velike moći vere, uspevao da svojoj deci usadi tu veliku veru i to uzvišeno osećanje — takvom su ocu deca kasnije praštala od svega srca zbog takvoga dobročinstva bez obzira na sve ostalo. Bez zametka svega onoga što je pozitivno i lepo čovek ne treba da polazi na životni put,

bez takvih zametaka ne treba ni pokolenje da polazi na životni put. Pogledajte, zar današnji očevi, oni koji su zainteresovani i prilježni, ne veruju u sve to? O, oni su uvereni da bez te ideje koja sve povezuje, bez te opšte moralne i građanske ideje, jedno pokolenje ne treba pustiti na stazu života! Ali sami oni su izgubili osećanje celovitosti, izgubili su ono što je opšte i podelili su se na grupe, oni su se ujedinili u pogledu onoga što je negativno ali su ostali razdvojeni u vezi sa onim što je pozitivno — u suštini oni ne veruju više ni u sebe, oni govore tuđim glasom, oni su se zbližili sa tuđim idejama i izgubili su svaku vezu sa našim ruskim načinom života.

Uostalom, da ponovim — tih gorljivih je malo, lenjih ima neuporedivo više. Uostalom, sećate li se procesa Džunkovskih? Taj proces je bio skoro i rasprava je održana u kaluškom okružnom sudu tu skoro, 10-oga juna tekuće godine. Na taj proces, u jeku ovih sadašnjih zbivanja, može biti, mnogi nisu ni obraćali pažnju. Ja sam o tom procesu čitao u novinama »Novo vreme« i nije mi poznato da li je sve to još negde preštampano. Reč je o zemljoposjedniku iz Przemisla majoru Aleksandru Afonasjevu Džunkovskom kome je pedeset godina i njegovoj ženi Jekaterini Petrovnoj Džunkovskoj kojoj je četrdeset godina, koji su optuženi zbog surovog postupanja prema njihovoj deci malodobnoj, Nikolaju, Aleksandru i Olgi... Ovde je prilika da kažemo da su deca o kojoj je reč bila ovoga uzrasta: Nikolaj je imao trinaest godina, Olga dvanaest godina a Aleksandru je — jedanaest godina. Dodaću još istrčavajući malo napred, da je sud oslobodio okrivljene.

U toku tog procesa, po mom mišljenju, došlo je do izražaja sve ono što je tipično za našu stvarnost i što je još zanimljivije i što još većma začuđuje — taj proces je nešto obično, nešto svakodnevno. Čovek oseća da takvih ruskih porodica danas ima neobično mnogo — naravno, ne u ovom ovakvom obliku, ne sreću se baš svuda, istina, ovakve slučajnosti, kao što je *češanje peta* (o čemu će kasnije biti reči), ali suština je ista, ta crta koja je karakteristična za ruske porodice sreće se ovde jasno. To je tip »lenje porodice« o kakvoj sam upravo govorio. Ako taj tip nije celovit i potpun (naročito ako uzmemo u obzir neke izuzetne i karakteristične pojedinosti), imamo u ovom slučaju jedan zanimljiv tip porodice. Ali neka čitaoci sami o tome sude. Okrivljeni su bili predati sudu na zahtev moskovskog tužilaštva; setimo se te optužnice.

Ja je navodim prema tekstu iz »Novog vremena« onako kako je tamo objavljena što će reći u sažetijem obliku.

III

POSTUPAK RODITELJA DŽUNKOVSKI PREMA ROĐENOJ DECI.

»Okrivljeni Džunkovski koji su raspolagali znatnim imetkom i koji su imali dovoljan broj posluge stavili su svoju decu: Nikolaja, Aleksandra i Olgu u takav položaj u odnosu prema sebi u kakvom nisu bila druga njihova deca. Oni su s njima ne samo loše postupali nego su ih lišili roditeljske nežnosti, ostavljali su ih bez nadzora, loše su ih hranili, deca nisu imala gde da legnu kako valja niti često šta da jedu — pa još nametali su im obaveze, kao što je, na primer, češanje peta i slično, što je kod njih izazivalo nezadovoljstvo i razdražljivost koja je dovela do onakvog postupka prema umrloj sestri o čemu će dole biti još reči. Sve se to loše odrazilo na zdravlje dece. Tako, na primer, vidi se iz cele afere, Olga pati od padavice a osim toga ne vodeći računa o deci i ne brinući se za njihov moralni razvoj, okrivljeni su pribegavali i merama za koje se ne bi moglo reći da spadaju u blage i razumne mere koje roditelji preduzimaju u cilju vaspitavanja svoje malodobne dece. Tako su okrivljeni zatvarali decu u nužnik i držali ih tamo dugo, ostavljali su ih kod kuće u hladnoj sobi i skoro bez hrane, ili su ih slali da obeduju i da spavaju kod posluge nagoneći ih na takav način da budu u društvu takvih lica koja malo mogu da budu od pomoći u vaspitanju i najzad, tukli su ih čime su stigli čak i pesnicama, šibali su ih čak i remenima koji su namenjeni za konje i to tako surovo da je to bilo strašno gledati — tako su (prema izjavi dečaka Aleksandra) njega leđa bolela čitavih pet dana nakon jedne takve egzekucije. Takva batinanja su sledila ne posle nekog uobičajenog nestašluka nego onako — tako im se htelo. Žena vojnika Sergejeva, koja je kod Džunkovskih služila kao pralja, izjavila je između

ostalog da okrivljeni nisu voleli svoju decu Nikolaja, Aleksandra i Olgu koji su uvek spavali odvojeno od druge dece, u prizemlju u jednoj sobi na podu na nekakvoj asuri, pokrivali su se čime stignu (imali su jedan pocepan jorgan), jeli su hranu koju jede posluga tako da su bili skoro uvek gladni. Oblačili su ih veoma loše: leti u razne košuljice a u toku zime su im odevali polubundice.

Džunkovska je za tu decu bila gora od maćehe, ona ih je tukla čime god stigne — naročito Aleksandra — često i pesnicama. Kada je šibala Nikolaja bilo je strašno gledati. Deca su bila nestašna kao i sva deca. Najteže im je bilo uvečer kada su morala da češu majci pete a to je trajalo po sat i više — sve dok mati ne zaspi. To je ranije morala da čini posluga a to je činila i sama Sergejeva koja je na kraju odbila to da čini jer joj je ruka počela da otiče! Iz svedočenja Usačkove postalo je jasno da su se Aleksandar i Olga vukli po podu na nekakvim prljavim jastucima, »uopšte držali su ih u prljavštini — u svinjskom brlogu je čistije nego kod njih«. Plemić Ljubimov, koji je kod Džunkovskih živeo kao učitelj od avgusta 1875-te godine, posvedočio je da su Nikolaja i Olgu držali loše, da su deca često i bosa hodala. U svedočenju gospođice Šišove (koja pohađa Nikolajevski institut), koja je kod dece okrivljenih radila kao guvernantica do avgusta 1874-te godine, čije je svedočenje pročitano pred sudom jer se svedok nije lično pojavio — stoji da je Džunkovska žena egoističkog karaktera, žena koja nije nikada, jednako kao i njen muž, mazila svoju decu Aleksandra i Nikolaja. To odsustvo svakoga reda u kući okrivljenih i taj njihov ravnodušni odnos prema deci, Šišova je objašnjavala kao posledicu njihove nemarnosti prema svemu pa i prema sebi samima; sve je kod njih bilo zapetljano, oni su većito oko nečega galamili ali nisu nikako umeli da vode domaćinstvo. Džunkovska, koja je nastojala da živi što mirnije, prepuštala je mužu kažnjavanje dece što je ovaj i činio, pa iako za vreme egzekucije nije prisustvovala svedokinja ona je ipak uveravala da »nikakve surovosti u izvršavanju kazne nije bilo«. »Događalo se — nastavljala je učiteljica Šišova — da smo Džunkovska ili ponekad i ja šale radi zatvarale decu u prostoriju gde se nalazio vater-klozet ali ta prostorija nije bila hladnija od drugih, ona je čak zagrevana«. Šišova je i sama kažnjavala decu bičem od remena »ali to je bilo neko malo remenje«. Nije se nikada događalo, pred svedocima barem, da su deca ostajala bez hrane po nekoliko dana. »Zatim su dečaci Nikolaj i Aleksandar dali pred islednikom bojažljive iskaze iz kojih se, međutim, videlo da su ih šibali, da su ih tukli remenom koji se upotrebljava za konje, zatim i

prutovima koje je upotrebljavao i učitelj Ljubimov. Jednom su Aleksandra pet dana bolela leđa pošto ga je mati išibala zbog toga što je iz kuhinje doneo sestri Olgi krompira da doručkuje.

Džunkovski se branio tako što je tvrdio da su njegova deca u potpunosti iskvarena i u potvrdu toga je navodio i ovakav slučaj: kada je umrla njegova starija kćerka Jekaterina dečaci Nikolaj i Aleksandar su dok je njihova sestra još ležala na stolu — nasekli u bašti prutove i tukli su umrlu po licu i uzvikivali pri tome: sada ćemo ti se osvetiti za ono što si nas tužakala.

Na sudu su okrivljeni izjavili da se ne osećaju krivima.

Okrivljeni je tvrdio da troši za vaspitanje svoje dece više nego što dopuštaju njegove mogućnosti, ali on je nesrećan čovek jer nije postigao svoj cilj — deca su sve gora i gora.

Stariji sin (Nikolaj) je bio dobar dečak sve dok nije pošao u gimnaziju ali čim je postao učenik gimnazije naučio je tamo da krade, sve do tada on je znao molitve ali kasnije ih je zaboravio zbog toga što je nakon svega odlučio da bude katolik i prestao je da pohađa časove iz Zakona Božjeg pa je bilo potrebno da se donese izvod iz matične knjige i da se tako potvrdi da je Nikolaj — što se tiče veroispovesti rođen u pravoslavnoj veri.

U svojoj završnoj reči Džunkovska je izjavila da je deci uzimala u više navrata guvernante ali da su se uvek varali na svoju nesreću a tako je bilo i sa učiteljima, sada se — kazala je ona — otac sam bavi oko dece i ona se nada da će se deca sasvim popraviti«.

Evo, to je taj proces. Okrivljeni su, kao što sam već rekao, oslobođeni. Kako i ne bi bili! ? Nije najčudnije to što su ih oslobodili nego to da su ih opšte doveli na sud i da su im sudili. Ko je taj i koji je to sud koji bi mogao da ih okrivi — i zbog čega? O, naravno, ima takvog suda koji bi mogao da im sudi i da jasno kaže zbog čega to čini, ali to nije ovaj sud sa svojim zakletim braniocima koji sude po pisanom zakonu. A u pisanim zakonima nema takvog člana koji kaže da je nemarni i nemilosrdan odnos roditelja prema deci krivično delo. Inače, trebalo bi osuditi polovinu Rusije — šta kažem, i više od polovine. I šta je to nemilosrdan odnos? Kada bi ovde bila u pitanju nekakva surova mučenja, nešto užasno i nečovečno! Ali ja se sećam kako je advokat za vreme procesa Kronebergovih koji su bili optuženi zbog nečovečnog postupanja prema svom malom detetu otvorio zakonski kodeks i pročitao član o surovom postupanju, surovim kažnjavanjima i sličnom sa namerom da dokaže da njegov klijent ne podleže ni pod jedan od tih

zakonskih članova koji jasno određuju šta se smatra za žestoko i nečovečno u postupcima prema deci. I ja se sećam da su te formulacije o surovim kažnjavanjima bile i same tako surove da su podsećale na ona mučenja koja bašibozluci primenjuju nad Bugarima sa svim onim nabijanjima na kolac, sa rezanjem kajiševa s leđa ljudi, lomljenjem rebara, ruku, nogu i ne znam čega sve još — i tako nekakav bič i to mali bič od remenja prema svedočenju gospođice Šišove, nikako ne bi mogao da potpadne pod udar zakonskog člana i da bude predmet na kome bi se mogla temeljiti optužnica. »Tukli su — veli — šibama«. Ali ko je taj ko ne kažnjava decu šibama? Devet desetina ljudi u Rusiji to čini. To ne pada pod udar krivičnog zakona. »Šibali su — veli, ni zbog čega, tek onako, zbog krompira«. — Ne, nije to zbog krompira — mogao bi da odgovori g-din Džunkovski — tu se mnogo toga nakupilo, to je zbog pokvarenosti i zbog toga što su oni bili izrodi koji šibaju umrlu kćer Jekaterinu po licu. — »U nužnik su ih — vele — zatvarali«. Ali i nužnik je bio zagrejan i šta još hoćete — samica je samica. »Zbog toga — vele — što su ih hranili hranom koju jede posluga i što su ih slali da spavaju u brlogu za svinje gde su ležali na nekakvoj bednoj prostirci pokrivajući se pocepanim jorganom«. I to je bilo kazne radi pa bio jorgan taj pocepan ili ne bio — ja trošim za vaspitanje te dece toliko koliko mogu i nadam se da zakon ne dopušta da neko broji moja sredstva u mom džepu. »Zbog toga — vele — što niste bili nežni prema deci«. Ali dozvolite, pokažite mi taj član u zakonu koji nalaže, pod pretnjom krivičnog gonjenja, nežan odnos prema deci koja su obešenjaci, nemilosrdni i prljavi kradljivci, izrodi. »Zbog toga najzad, što ste vi izabrali takav upravo sistem vaspitanja dece«. A kakav to sistem vaspitanja nalaže krivični zakon pod pretnjom krivičnog gonjenja? Uopšte uzeto, je li to stvar zakona...

Jednom reči, ja hoću da kažem da ova afera Džunkovskih ne može da bude stvar krivičnog gonjenja i rasprave na sudu. Tako je i bilo: oni su bili oslobođeni, od optužnice nije ostalo ništa. Međutim, čitalac oseća da iz svega ovoga može da nastane, može biti već je i nastala, čitava tragedija. O, to je stvar drugačijeg suda, ali kakvog?

Kakvog? Evo, na primer, ta gospođica Šišova, studentkinja pedagoškog instituta, daje izjavu i donosi se presuda. Imajmo na umu da je ta g-đica Šišova, iako je i sama šibala decu bičem (»samo bič je bio mali«), ipak jedna pametna osoba. Nemoguće je jasnije i preciznije odrediti karakter tih Džunkovskih nego što je ona to učinila. G-đa Džunkovska je *žena egoista* — kaže ona. Kuća Džunkovskih je *u neredu... zbog nemarnosti okrivljenih*

prema svemu pa čak i prema sebi samima. Njihovi su poslovi bili uvek zapetljani, oni večito nekuda žure... ne umeju da vode domaćinstvo a najviše od svega im je stalo da žive u miru: Džunkovska je uvek nastojala da živi što mirnije pa je kažnjavanje dece prepuštala mužu... Jednom reči, gđica je iz kuće Džunkovskih ponela utisak da su to ljudi egoisti i bez osećanja i što je još važnije — nekakvi lenji egoisti. Sve dolazi od lenosti, njihova su srca obuzeta lenošću. Oni su lenji, u kući im je večiti nered jednako kao i u poslovima a ništa tako ne žele kao što žele mir: »Eh, vi, ta nosite se svi, samo da nam je da mi proživimo!«. Odakle dolazi ta lenost, ta apatija! Bog jedini zna! Nije li zbog toga što se osećaju tako mučno u ovom današnjem haosu života u kome je tako teško bilo šta razumeti? Ili je, možda, ovaj današnji život njima ostao dužan odgovora na njihova stremljenja, želje, pitanja? Ili, najzad, možda nisu uspeli da shvate ništa od svega onoga što se oko njih zbiva pa ih je zahvatilo razočaranje? Ne znam, nikako ne znam; ali očevitno je da su to ljudi obrazovani, da su oni nekada voleli, pa može biti i sada vole, sve ono što je lepo i uzvišeno. Ono češanje peta ne bi moralo da bude u protivurečnosti s ovim. Češanja peta — to je želja koja dolazi od apatije u razočaranju, to je želja da te neko mazi, da budeš sam, spokojan i u toplom. To su nervi — ne toliko ni lenost, to je žudnja za mirom i samoćom, želja da se čovek ukloni od svih dužnosti i obaveza. Razume se, tu je u pitanju egoizam a egoisti su ćudljivi, oni su kukavice pred obavezama: oni osećaju večito neko kukavičko gađenje od toga da se vežu nekim obavezama. Obratite pažnju na to da večna i strasna želja da se čovek oslobodi obaveza stvara kod egoiste uverenje da su svi ljudi koji s njim dođu u doticaj njemu nešto dužni — da mu svi moraju nešto dati, da mu moraju vratiti nekakav dug. Ma koliko bile besmislene takve pomisli one se na kraju ukorenjuju i pretvaraju se u nekakvo nezadovoljstvo koje čovek oseća prema celom svetu, u nezadovoljstvo svim i svačim. Takve neispunjene fantastične želje pretvaraju se najzad u srcu u veliku uvredu — i tako nikada vam neće postati jasno zbog čega se takav egoista na vas ljuti, zbog čega neprestano taji zlobu u svom srcu protiv vas. Takva se ozlojeđenost pojavljuje i prema sopstvenoj deci — o, prema deci najčešće. Deca su predodređene žrtve tog ćudljivog egoizma, ona su pored toga tu nekako pod rukom i što je najgore tu nema kontrole: »moja su — deca su samo moja« — kao da veli takav. Ne čudite se ako se to osećanje mržnje, to večito osećanje obaveza prema deci, obaveza koje su neispunjene u odnosu prema deci koja su mali ljudi koji od vas sve očekuju (avaj, to nije drskost,

to je tako kod dece!) — ne čudite se, kažem, ako se takvo osećanje mržnje čak i prema sopstvenoj deci pretvori na kraju čak i u pravo osećanje osvete, a u slučajevima kada dođe do podstrekavanja i kada nema straha od kazne — i u pravo zverstvo. Da, iz lenosti uvek nastaje zverstvo, ona se uvek završava zverstvom. I to zverstvo dolazi od lenosti, ne od surovosti. Ta srca nisu surova, njih je obuzela lenost. I evo, ta dama koja je toliko volela da živi mimo da je čak izmislila češanje peta, ona se odjednom ražestila zbog toga što *ona jedina nema mira* i što je oko nje večiti nered, što ništa ne može da prođe bez njenog učešća, što svemu ona mora da pokloni pažnju — ta dama, kažem, skače s postelje, grabi prutove i šiba, nemilosrdno šiba sopstveno dete, šiba ga neumorno, besno tako »da je to strašno bilo gledati« kako svedoči possluga i, zbog čega: zbog toga što je dečak doneo gladnoj sestri (koja je patila od padavice) iz kuhinje malo krompira — to jest šiba ga zbog tog plemenitog osećanja, zbog toga što se još nije sasvim iskvarilo i sasvim okorelo u zlobi srce dečakovo. »Svejedno — veli — ja sam to zabranila a ti si doneo i nemoj ubuduće da činiš to što ti misliš da je dobro nego čini ovo loše što ja hoću«. Da, to je histerija. Deca spavaju u prljavštini, »u svinjskom brlogu je čistije«, imaju njih troje jedan poderan jorgan: »neka, tako im i treba — razmišlja rođena majka — ne daju mi mira!«. I ne misli ona tako zbog toga što je njeno srce surovo ne, njeno je srce može biti po prirodi dobro ali eto, ona nema mira, ona nikada u životu nije imala mira i što dalje sve gore mira nema tu su deca (»šta će mi ona! Otkud su se i rodila!«), ona rastu svakim danom su sve nestašnija i sve više zahtevaju da im se svakodnevno poklanja sve veća pažnja! Da, ako je to histerija ta se histerija skupljala godinama. Pored te bolesne (ona je dovedena do bolesnog stanja) majke ove porodice pred sudom se nalazi i otac g-din Džunkovski. Može biti i on je sasvim dobar čovek, obrazovan, on nije cinik, naprotiv, on je čovek koji zna svoje očinske dužnosti — njemu se srce steže pri pomisli na te roditeljske dužnosti. Evo, on plače pred sudom i tuži se na svoju maloletnu decu, on pruža ruke: »ja sam učinio za njih sve, uzimao sam im guvernante, učitelje i trošio sam na njih više nego što mi to dozvoljavaju moje mogućnosti, ali to su izrodi, oni su počeli da krađu, oni su šibali po licu mrtvu sestru!« Jednom reči, on smatra da je potpuno u pravu. Deca stoje tu kraj njega i zanimljivo je da su »svedočila uzdržljivo«, to jest, nisu se mnogo žalila, nego su se samo tako branila i ja ne mislim da je sve to samo zbog straha od roditelja kojima se ipak moraju kasnije vratiti. Naprotiv, sama činjenica što njihovog oca sude zbog surovog postupanja trebalo bi da ih

ohrabri. Jednostavno, njima je neugodno da se parniče sa ocem, da stoje tu kraj njega i da svedoče protiv njega, dok je on, ne razmišljajući o budućnosti i o tome šta će ta deca poneti u svojim uspomename, kakva će osećanja ostati u srcima te dece nakon toga dana — nastavljao da ih optužuje, da ističe sve njihove rđave postupke pred sudom, pred publikom, pred društvom.

Ali on je uveren da je u pravu a g-đa Džunkovska takođe veruje i u budućnost i ona je potpuno uverena u sve to! Ona izjavljuje pred sudom da sve to dolazi od loših učitelja i guvernanata, ona kaže da se razočarala u njih i da će se sada, pošto se njen muž prihvatio vaspitanja dece, sve »potpuno popraviti« (tako! tako!). Neka da Bog da tako bude. Uzgred, recimo koju reč o tim nestašlucima malih Džunkovskih.

To što su oni šibali po licu mrtvu sestru zbog toga što ih je ona ranije tužakala — to je, naravno užasno, odvratno. Ali budimo malo manje pristrasni i ja vam se kunem lako ćemo videti da je i to samo po sebi samo dečji nestašluk, to je ona dečja — žeđ za »fantastičnim«. To je dečja mašta, to nije nešto što potiče iz zla koje se u srcu taji. Dečja uobrazilja je već po samoj svojoj prirodi a posebno u izvesnom uzrastu neobično naklonjena svemu što je fantastično. To se posebno sreće u onim porodicama u kojima ljudi, istina, žive jedni blizu drugih, u kojima je svak svakome pred očima, ali u kojima su deca nekako sabijena u posebnu gomilu, izdvojena i otuđena usled večnih briga i nevolja u kojima se nalaze roditelji: »učite samo, knjigu u ruke, nema nestašluka!« — to se jedino čuje i deca sede u uglu i ne smeju da maknu ni nogom. U onom svom svinjskom brlogu, u toku noći zatvoreni u nužniku sa obavezama da uče dosadne lekcije mali Džunkovski su se navikli na najčudnija sanjarenja — na ono što je dobro i lepo ali i na ono što je strašno, onako na svoj dečji fantastični način — »eh, samo da sam malo veći pa da pođem u rat i da se tako vratim a naš učitelj me pita: gde ste vi bili? Kako ste smeli da odete iz razreda? Ja bih tada izvukao iz džepa orden sv. Georgija okačio bih ga za petlju a učitelj bi se poplašio i pao bi na kolena!«. Kada je umrla starija sestra neko je od njih troje, grejući se pod onim starim jorganom, mogao i ovako da pomisli ili da kaže: »znaš šta Kolja, nju je možda Bog tako i kaznio zbog toga što je bila zla i što nas je tužakala. Ona sada odozgo gleda, htela bi da se požali na nas ali to više ne može. Hajde sutra da je šibamo neka odozgo gleda, neka puca od jeda jer ne može nam više nikako nađuti, ne može se više na nas žaliti!«. Kunem se, dečica su se nakon nekoliko dana gorko pokajala zbog toga što su učinila tako odvratnu glupost. Dečja srca su dobra. U vezi s tim, ja se sećam, evo, jednog ovakvog

slučaja. Umrula je jedna majka koja je imala sedmoro dece. Jedno od dece, devojčica svojih sedam ili osam godina, videvši mrtvu majku počela je gorko da rida. Ona je tako ridala da su je morali odneti u dečju sobu, bila je u očajanju i nisu znali kako da je uteše. Nekakva budala koja se tu našla kao slučajno odjednom je rekla devojčici tešeći je: »nemoj plakati, zbog čega tako gorko plačeš pa ona te nije volela, ona te je, sećaš li se, kaznila jednom i morala si da stojiš u uglu!«. Ta je mislila da će tako učiniti najbolje — dete će se umiriti, prestaće da plače i, eto, postigla je cilj: devojčica je odjednom prestala da plače. Pa i više od toga — i sledećeg dana na sahrani devojčica je imala neki mirniji uvređen izgled, bila je hladnokrvna: »ona me — vele — nije ni volela«. Njoj se dopala misao da je odbačena, zaboravljena, da nju niko nije voleo. Da, to je bilo s tom osmogodišnjom devojčicom. Ali ta dečja »fantazija« nije dugo potrajala — nakon nekoliko dana devojčica je počela da tuguje za majkom, ona se razbolela od tuge i nikada kasnije tokom svoga života nije mogla da se seti majke bez osećanja duboke zahvalnosti. Zbog takvog postupka prema mrtvoj sestri male Džunkovske je trebalo, razume se, kazniti i to strogo kazniti, ali sam taj postupak je nešto dečje, glupo, da, upravo nešto fantastično i to ne znači da je njihovo srce bilo zahvaćeno zlom. Ona šala dečaka Nikolaja koji je u gimnaziji izjavio da je postao katolik kako bi se oslobodio časova iz Zakona Božjega jeste takođe tipično dečja šala, mali nestašluk — to je ono isticanje pred dečacima iz razreda: »evo — pomišlja on — vi morate na časove veronauke a ja sam se izbavio, ja sam ih nasamario, moja porodica mu dođe nekako kao poljska«. Tu je u pitanju samo onaj *đački nestašluk* — nešto glupo, smešno zbog čega bi ga trebalo kazniti i to strogo kazniti ali to nije nešto zbog čega bi trebalo očajavati, nemojte misliti da je on već toliko iskvaren da će obavezno postati protuva. Ali otac Džunkovski izgleda veruje u to: ne bi se on onako žalio, ne bi on onako plakao pred sudom da u to ne veruje.

Kod nas se na sudu događa da kada oslobode okrivljene (a naročito ako su okrivljeni doista krivi i sud ih oslobađa iz samilosti), predsednik suda izričući oslobađajuću presudu nudi okrivljenima neku vrstu pouke u vezi sa celim slučajem: kako treba razumeti to oslobađanje, šta od toga treba iskoristiti u životu kako bi se u buduće izbegle slične nevolje. U takvim slučajevima predsednik suda govori reklo bi se u ime čitavog društva, u ime države, to su značajne reči, to je pouka koju izriče autoritet. Možda je okrivljenima iz porodice Džunkovskih oslobađanje saopšteno bez svega ovoga — ja o tome ništa ne znam ali ja tako to zamišljam: šta bi njima mogao

da kaže predsednik suda oslobađajući ih. I, evo, ja mislim da im je on mogao reći, na primer, ovo:

IV

IMAGINARNI GOVOR PREDSEDNIKA SUDA

»Okrivljeni! Vi ste oslobođeni, ali imajte na umu, da osim ovoga suda, postoji još jedan sud — to je sud vaše sopstvene savesti. Učinite tako da vas i taj sud oslobodi, makar to bilo i sa zakašnjenjem. Vi ste izjavili da nameravate da se od sada sami prihvatite vaspitanja i poučavanja vaše dece: da ste se toga bili prihvatili ranije ne bi sada ni bilo tog suđenja vama tu pred vašom decom. Ali ja se bojim: hoćete li imati dovoljno snage da ostvarite takve vaše namere? Nije dovoljno samo odlučiti se za tako nešto, treba sebi postaviti pitanje: hoćemo li imati revnosti i strpljenja za ispunjenje te obaveze? Ne mogu da kažem, ne usuđujem se da tvrdim da ste vi roditelji bez srca i da mrzite svoju decu. Mrzeti svoju decu, to je uostalom, nešto neprirodno i prema tome nešto što je nemoguće. Mrzeti ove male — to je nešto nerazumno, pa čak i smešno. Ali lenost i ravnodušnost, odviknutost od vršenja te osnovne roditeljske i građanske dužnosti u kakve spada vaspitanje sopstvene dece, zaista mogu da stvore osećanje manje ljubavi prema sopstvenoj deci osobito u vreme kada deca rastu, kada se formiraju njihove potrebe — sve to uz vašu svest o tome da za njih treba još mnogo učiniti, da za njih treba mnogo žrtvovati od onog što se zove vaše lično zadovoljstvo, vaš dragoceni mir. Osim toga, svi nestašluci dece koja rastu, koja su ostavljena sama sebi, sva ona nastojanja da se uklone rđave navike koje uzimaju maha i osvajaju um i srce detinje, mogu da izazovu osećanje odvratnosti prema deci čak i u srcima njihovih roditelja. U vašim žalbama koje ste ovde izrekli, u vašem jadikovanju zbog poroka vaše dece, mi smo ovde osetili svu dubinu vaše tuge, jad nesrećnog i ojađenog oca koga su sopstvena deca uvredila. Međutim, porazmislite malo i recite i sami: kako

su i mogla ta deca da budu bolja? Na sudu je postalo jasno, na primer, da ste ih vi zbog lenosti i zbog njihovih nestašluka ponekad i po nekoliko časova zatvarali u nužnik. Naravno: samica je samica, vaš je nužnik bio *zagrejan*, prema tome, tu nije u pitanju neka prestroga kazna, pa ipak, je li baš sve to tako? Sedeći tamo i osećajući da se nalazi u ponižavajućem i sramnom položaju dete je moglo da oseti ozlojeđenost, u njegovoj glavi su mogle da se pojave najfantastičnije nastranosti i cinične pomisli; ono je moglo konačno da vas omrzne i vas i svoj rodni dom — vas, njegovog roditelja jer mu se moglo učiniti da vi ne marite za njegova osećanja, za njegovo ljudsko dostojanstvo, a kod dece čak i kod one najmanje dece postoji već formirano to osećanje ljudskog dostojanstva — imajte to na umu. O tome da će ono takve misli i to veoma snažne misli i takve utiske potom nositi u sećanju čitavoga života i sve do svoga groba — vi o tome izgleda, niste nikada razmišljali. Jeste li vi sami učinili nešto pre nego što ste ga zatvorili u takvo mesto, jeste li nešto učinili pre nego što ste ga tako ponizili, tako se nedostojno poneli prema njemu? Jer, kasnije u životu, njemu će takvo pitanje nametnuti, on će sebi postavljati takvo pitanje. Vi tvrdite da ste za svoju decu učinili *sve* i reklo bi se da ste u to ubeđeni ali ja ne verujem da ste učinili sve, i kada ste vi nošeni osećanjem uvređenosti to naglašavali ja sam bio uveren da vi i sami sumnjate baš u to — u taj momenat koji tako naglašavate. Vi nas uveravate da ste uzimali učitelje i da ste trošili više nego što su vam mogućnosti dozvoljavale. Nema sumnje, učitelj je potreban deci i uzimajući učitelja vi ste postupali kao i svaki revnosniji otac: ali najmiti učitelja koji treba decu da uči naukama ne znači naravno *dati* mu decu, skinuti ih sebi s vrata da tako kažemo, osloboditi se dece da nas više ne uznemiravaju. A vi ste izgleda upravo tako postupili i tako ste i mislili, da se novcima naime, sve može učiniti, čak i više nego *sve* — može i »iznad mogućnosti«. Međutim, ja vas uveravam da ste vi učinili najmanje od svega onoga što ste mogli učiniti za njih, vi ste se novcima samo otkupili što se tiče dužnosti i roditeljskih obaveza i mislili ste da ste sve učinili. Vi ste zaboravili da njihove male dečje duše žude za tim da budu u stalnom doticaju sa vašim roditeljskim dušama, vi ste zaboravili da ste u njihovim očima morali biti uvek *na gori* kao objekat ljubavi, kao predmet nelicemernog poštovanja i divnog uvažavanja, i stalnog podražavanja. Nauka je nauka a otac treba da bude svojoj deci stalni i očevadni primer svih onih moralnih zapovesti koje njihovi umovi i njihova srca crpu iz nauke. Vaša briga o njima, vaše iskreno staranje o njima i vaša ljubav, ogrejali bi ih kao topli zrak koji bi granuo u

njihovim dušama, koji bi ih ogrejao i tada bi i plod bio, naravno, i valjan i obilan. Ali izgleda da vi ništa niste posejali, vi ste ih prepustili sejaču koji je tuđin i čekali ste žetvu, pa — nepriviknuti na ovakve poslove vi ste tu žetvu očekivali odveć rano; niste ništa dobili i vi ste se ozlili, postali ste surovi prema... tim malim bićima koja su vaša deca i to ste učinili takođe rano — odveć rano!

Stvar je u tome što je vaspitavanje dece trud, trud i obaveza — za neke roditelje taj trud je lak bez obzira na nemaštinu, na brige i nevolje, za druge pak — i takvih ima najviše, to je najteži trud, najmučnija obaveza. I eto, zbog toga oni i nastoje da se od svega toga otkupe novcima ako se novaca nađe. Ali ako novci ne pomognu, ili kako kod mnogih i biva ako novaca nema, onda se pribegava obično strogosti, mučenjima, šibama. Ja ću vam reći šta je to šiba. Šiba je u jednoj porodici proizvod lenosti roditelja, ona je neizbežni rezultat toga poroka. Sve što se može postići trudom i ljubavlju, neumornim staranjem sa decom i oko dece, sve što se može postići objašnjavanjem, sugestijama, primerima i vaspitanjem — sve to neki loši i lenji roditelji misle da postignu šibom: »neću da mu objašnjavam narediću mu — neću da mu sugerišem, hoću da mu nametnem«. I kakav je rezultat svega toga? Dete je lukavo i dosetljivo, obavezno će se pokoriti i obmanuće vas i vaša ga šiba neće popraviti, naprotiv, ona će ga još više iskvariti. Slabašno, bojažljivo i nežnije dete možete i ubiti tako. Najzad, dobrog prostodušnog i pažljivog dečaka koji je otvorenije prirode vi ćete u početku izmučiti a posle — on će posle postati surov i više nećete nikada steći naklonost njegovog srca. Teško, veoma teško se detinje srce odvaja od onoga koga voli ali ako se jednom odvoji onda se u njemu razbudi onaj neprirodni i prerani cinizam, pojavi se zloba i zauvek se uništi osećanje pravičnosti. Sve ovo biva, naravno, samo u onim slučajevima ako se surovost pojavi kao posledica egoizma roditelja — ako onaj ko ima njivu sam ne poseje kako valja, a očekuje kada vreme tome dođe da mu žetva bude obilna. U takvim slučajevima surovost i nepravda dolaze od očeva i bivaju sve jači, nema kraja tome više. »Ne čini ono što ti misliš da je dobro — čini ovako rđavo kao ja!« — evo najzad i tako nešto postaje deviza i dete kažnjavaju i zbog valjanih postupaka, zbog krompira što ga je donelo sestri iz kuhinje: kako može srce da se ne ozlojedi, kako mogu da ostanu čisti pojmovi? Vi niste bili čak ni surovi, vi ste čak svoju decu voleli, pa ipak vi ste ih kažnjavali tom vašom nemarnošću prema njima, vi ste ih kažnjavali tako što ste ih ponižavali: ona su spavala u nečistoći na nekakvoj prostirci, nisu jela hranu s vašega stola nego su jela zajedno sa

slugama. I naravno, vi ste mislili da će ona postati svesna svoje krivice i da će se popraviti. U protivnom, moglo bi se pretpostaviti da ste vi tako postupali s njima zbog toga što ih mrzite, iz osвете prema njima, da im nanesete zlo? Ali sud nije hteo da prihvati takva ubeđenja i vaše je postupke objasnio kao lošu računicu vaspitača. I, evo, vi se sada sami spremate da ih učite, da ih sami vaspitavate: to je težak zadatak bez obzira na to što on vašoj supruzi izgleda lak.

Vaša deca nisu u dvorani, ja sam naredio da ih izvedu i zbog toga mogu da se osvrnem i na sve ono što je najvažnije u poslu koji vas očekuje. Najvažnije je to što je potrebno veliko uzajamno praštanje — i s vaše i s njihove strane. Ona treba da vam oprostite gorka i mučna sećanja koja su ponela u svojim srcima, svu tu svoju zlobu, sve te svoje poroke. Vi treba da im oprostite onaj vaš egoizam, onu nebrigu prema njima, vaša rđava osećanja prema njima i surovost i najzad i to što ste ovde i što ste se sudili pred njima i sa njima. Ovo govorim zbog toga što ćete vi nakon izlaska iz ove dvorane optuživati ne sebe nego upravo njih — ja sam u to uveren. I tako, prihvatajući se teškog zadatka vaspitavanja sopstvene dece postavite sebi pitanje: možete li vi da optužite sebe a ne njih zbog svih tih vaših loših postupaka prema njima? Ako to budete mogli — sebe da okrivite — onda ćete uspeti u vašem poslu! Znači, Bog je izoštrio vaš pogled i očistio vašu savest. Ako to ne možete onda vam je bolje da se i ne prihvatate ostvarenja vaših namera.

Drugo što vas očekuje u vašem odgovornom poslu je da morate nastojati da savladate kod njih sve ono — da odagnate sve one strašne utiske koje ona nose u svojim srcima, da izmenite te strašne utiske i ta sećanja. Ali tu je potrebno mnogo toga zaboraviti, mnogo toga ponovo stvoriti, a ja u sve to sumnjam: kojim putem ćete sve to postići? O, ako budete uspeli da ih zavolite sve ćete postići. Ali i ljubav zahteva truda, i ljubavi se treba naučiti — verujete li vi u ovo? Da li vi najzad verujete, da li ste vi ubeđeni da vas u vašem teškom poslu neće zaustaviti one najsitnije i najneugodnije brige, one svakodnevnne nevolje koje nas sve prate, sve ono o čemu sada može biti i ne pomišljate ali što je u stanju da bude prepreka svim vašim najboljim namerama? Svaki revnosniji i razumniji otac, na primer, zna da se mora u krugu porodice uzdržavati od onih svojih ležernosti i svoje slobode u porodičnim odnosima, da se mora uzdržavati od poznate opuštenosti i česte razuzdanosti od svih svojih loših i poročnih navika a što je još važnije — otac mora da vodi računa o tome kakvo mišljenje imaju deca o njemu, da li

je u njihovim očima komičan, na primer, a to je ono što se najduže zadrži u njihovom sećanju o nama i našem nedoličnom držanju u krugu porodice. Da li vi verujete da revnosan otac mora nekada sebe da prevaspita radi sopstvene dece. O, ako su roditelji dobri, ako je njihova ljubav prema deci revnosna i samopregorna, onda će im njihova deca mnogo oprostiti, moći će u tom slučaju da zaborave i ono loše, ono komično i naopako pa, u tom slučaju neće ih bez pogovora ni osuđivati čak ni za one najgore postupke naprotiv, naći će se u njihovim srcima i onog što se zove olakšavajuće okolnosti. Ali sasvim drugačije biva u porodicama koje su nesložne, koje su zahvaćene zlom. Vaša supruga, kako se to na sudu objasnilo, ima bolesnu naviku da joj neko češe pete pred spavanje. Sluškinja je izjavila da je ta obaveza za nju bila mučna jer su joj »otekle ruke«. Zamislite vašeg sina, tog dečaka, kako mora umesto sluškinje da obavlja tu dužnost. O, da je njega majka iskreno volela, i da je on bio uveren u takvu ljubav, on bi se i sada sećao, kao i čitavoga života, te nemoći njemu bliske osobe, sećao bi se toga sa blagim osmehom iako mu je sada taj posao nešto mučno — sada, kada ga nagone da češe noge drugima. Ali ja mogu da zamislim kako je on gledao, šta je osećao i šta mu je padalo na pamet dok je tako ponekad i više od jednog sata morao da sedi i da se zanima ovim smešnim rabotama pred osobom koja ga ne voli i koja može svakog trenutka da skoči i da ga počne šibati ni zbog čega — tek onako. Tada mu je obaveza da čini takve usluge morala izgledati kao nešto ponižavajuće i kao nešto što pokazuje da za njega ne mare, da ga preziru. On je morao biti svestan, ili bolje, on je morao osetiti, da nije toj majci potreban kao sin — kao sina ona njega prezire, odbacuje ga i šalje ga da spava na prostirci, a to što se pokatkad njega seća to je zbog toga što joj je potreban ali ne kao sin nego kao neka vrsta — češagije! I vi se posle toga žalite da su deca iskvarena, da nemaju srca, da su izrodi, da »su naučili da kradu!«. Napregnite malo vašu uobrazilju, zamislite vašeg sina u budućnosti posle recimo trideset godina i zamislite sa kakvim će se on gađenjem i sa kakvim zlobnim prezrenjem sećati te epizode iz svoga detinjstva... Da će on tu epizodu pamtit i do groba u to nema više nikakve sumnje. On neće moći da oprost, on će omrznuti svoje uspomene, svoje detinjstvo, prokleće svoje rodno gnezdo i sve one koji su bili s njim u tom gnezdu! Takva buduća sećanja vi sada treba da iskorenite, treba da ih ugušite i treba obavezno da stvorite nešto novo, da stvorite mogućnost novih budućih svetlih i svetih uspomena i utisaka — a koliki je tu trud potreban! Strašno je i pomisliti! Ne! Stvar koje se vi sada prihvatate je teža nego što se to čini vašoj supruzi!

Ne ljutite se, ne budite uvređeni zbog mojih reči. Kada vam ovako govorim, ja vršim svoju stalnu dužnost.

Ja govorim u ime društva, države i otadžbine. Vi ste očevi a to su vaša deca, vi ste današnja Rusija, oni su Rusija budućnosti: šta će biti sa Rusijom ako se očevi u njoj budu klonili svojih građanskih obaveza, ako se budu izdvajali i usamljivali, što će reći, ako se budu otuđivali od društva zahvaćeni cinizmom, ako se budu odvojili od svoga naroda zaboravljajući svoju osnovnu dužnost prema tom narodu. Najstrašnije od svega je to što je ovakva pojava veoma rasprostranjena: niste samo vi takvi, ima i drugih koji čine takve greške iako je to pod drugim izgovorom. Ali uliva mnogo nade činjenica da vi ne samo što niste najgori među sličnima, nego ste još uvek od onih savremenih očeva u čijem srcu nije u potpunosti ugašeno osećanje obaveze i dužnosti, iako sve to niste kako valja izvršili. Nekog apsolutnog odricanja dužnosti kod vas nema. Vi niste hladnokrvni egoista, vi ste nemirni i uznemireni u duši — da li ste uznemireni zbog sebe ili zbog vaše dece ja u to neću da ulazim, ali vi ste pokazali sposobnost da primite k srcu vaš neuspeh i da vas on duboko ogorči! I tako, neka vam Bog bude na pomoći u vašoj rešenosti da ispravite taj svoj neuspeh. Tražite ljubavi i neka se srce vaše ispuni njome. Jer ljubav je tako svemoćna da može da preporodi i nas same. Samo ljubavlju možemo osvojiti srca dece naše — nećemo to postići tek onim našim pravom koje nam priroda nalaže nad njima. I sama nam je priroda najviše pomogla u tim našim obavezama prema rođenoj deci, jer, ona je učinila tako da ne možemo a da ih ne volimo. I kako bismo mogli da ih ne volimo? Ako budemo prestali da volimo decu koga ćemo onda moći da volimo, šta će onda biti s nama? Setite se uvek da je samo radi dece naše i njihovih glavica zlatnih Spasitelj obećao da će »skratiti vremena i vekove«. Njih radi biće skraćene muke preporoda ljudskoga društva na putu njegovoga većega savršenstva. Neka bude to savršenstvo i neka najzad nastupi kraj stradanjima i kolebanjima civilizacije naše!

I pođite sada, vi ste oslobođeni...«

GLAVA DRUGA

I

OPET JEDNO IZDVAJANJE. OSMI DEO »ANE KARENJINE«

Kod nas su se sada mnogi obrazovani Rusi navadili pa kažu: »kakav narod? Ja sam sam narod«. U osmom delu *Ane Karenjine* Ljevin, omiljeni junak autora romana, kaže za sebe da je on *sam narod*. Ja sam Ljevina ranije govoreći o romanu *Ana Karenjina* nazvao — »Ljevin, čovek čista srca«. Iako ja i dalje verujem u čistotu njegovoga srca, ja ne verujem da je on narod, naprotiv, sada zapažam da je i njemu stalo do izdvajanja. U to sam se uverio kada sam pročitao taj osmi deo »Ane Karenjine«, kada sam počeo da govorim o tome — na početku dvobroja za juli i avgust moga *Dnevnika*. Naravno, Ljevin nije stvarna, živa ličnost, on je tvorevina pišćeve mašte, no to je veliki pisac, snažan um i čovek koga uvažava čitava obrazovana Rusija. Preko te idealne, izmišljene ličnosti pisac delimice iznosi i svoje lično gledište o našoj današnjoj ruskoj stvarnosti i to će biti jasno svakome ko bude pročitao ovo izvanredno delo. Prema tome, sudeći o Ljevinu koji ne postoji mi ćemo doista suditi o gledištu jednog od najznačajnijih ruskih pisaca našega vremena u vezi sa aktuelnim ruskim zbivanjima. A to je veoma ozbiljna tema za razmišljanje u ovo naše današnje burno doba ispunjeno velikim, potresnim i stvarnim faktima koji se tako brzo menjaju. To gledište velikog ruskog pisca o problemu koji interesuje čitavu Rusiju, problemu koji

se izražava kao opšti nacionalni pokret kod Rusa u toku perioda od poslednje dve godine i koji se zove »istočno pitanje« — to gledište dolazi do jasnog i konačnog izraza baš u tom osmom i poslednjem delu njegovoga romana. Koliko sam ja mogao razumeti suština tog gledišta se sastoji u sledećem: čitav taj naš takozvani pokret u korist balkanskih Slovena naš narod ne odobrava pa čak, narod ništa od toga ne razume; — drugo, sve su to započele neke poznatije ličnosti a kasnije su to prihvatili novinari radi koristi, kako bi se njihova izdanja više čitala — treće, svi su ti dobrovoljci bili ili izgubljeni ljudi i pijani tipovi ili prosto glupaci — četvrto, čitav taj probuđeni takozvani elan ruskog nacionalnog duha u korist Slovena nije samo bio isforsiran od strane poznatih ličnosti i prihvaćen od štampe nego je sve to forsirano da tako kažemo u suprotnosti sa najosnov... i, najzad — peto, sva ta varvarstva i nečuveni masakri koje su Sloveni podneli ne bi trebalo, navodno, kod nas Rusa da pobuđuju neposredno nekakvo osećanje sažaljenja, takvog »neposrednog osećanja prema ugnjetenim Slovenima nema i ne može biti«. Ovo poslednje je rečeno bez pogovora, kategorično.

Tako se i »Ljevin čovek čista srca« prepustio tom izdvajanju i razišao sa ogromnom većinom ljudi u Rusiji. Međutim, njegovo gledište uopšte nije ni novo ni originalno. On bi bio po ukusu mnogim ljudima koji su skoro na isti ovakav način razmišljali tokom minule zime kod nas u Petrogradu, ljudima koji zauzimaju značajnija mesta po svom društvenom položaju i zbog toga se može zažaliti što je ova knjižica nešto zakasnila. Kako je došlo do tog Ljevinovog mračnog izdvajanja, kako je on mogao tako žalosno da zabrazdi — to ne bih umeo da kažem. Istina, to je čovek vatren, »nemiran« čovek koji sve analizira i ako bolje pogledamo — to je čovek koji i sebi malo u čemu veruje. Pa ipak to je čovek »čista srca« i ja ostajem kod takvog mišljenja, iako mi je poznato da nekada nekim tajanstvenim pa i ponekad čak i smešnim putem mogu sasvim neprirodna i izveštačena osećanja da obuzmu i srca koja su čista, koja su u najvećoj meri iskrena. Dodaću još — mnogi tvrde pa čak i ja sam to jasno uviđam (kao što sam već rekao) da pisac preko Ljevina u velikoj meri izlaže svoja lična uverenja i gledišta na taj način što sve to stavlja u usta Ljevinu — i tako, razume se, žrtvuje u velikoj meri umetničku vrednost dela, no, ja ipak njega ne mešam sa autorom dela. Ovo kažem jer me obuzima gorka nedoumica: iako se mnogo od svega onoga što je pisac izrazio u liku Ljevina očigledno tiče samo Ljevina kao umetnički prikazanog tipa, ja ipak sve ovo nisam očekivao od takvog pisca!

II

ISPOVEST SLOVENOFILA

Da, očekivao sam nešto drugo. Ovde sam prinuđen da izrazim neka svoja osećanja, iako sam kada sam prošle godine odlučio da nastavim sa objavljivanjem svoga *Dnevnika* bio rešio da u mojoj publikaciji ne bude književne kritike. Ali izražavanje osećanja nije kritika, iako ja sve to činim povodom jednog književnog dela. Zaista, ja beležim u svom *Dnevniku* svoje utiske o svemu što me u tekućim zbivanjima zanima i ja sam, ko zna zbog čega, odjednom izmislio za sebe i takvu dužnost da namerno skrivam neka od mojih najsilnijih osećanja upravo zbog toga što je sve to u vezi sa ruskom književnošću. Naravno, u osnovi je takvo rešenje bilo ispravno ali njegovo bukvalno ostvarenje nije ispravno baš zbog toga što je to sve tako kako je bukvalno. Ovo književno delo o kojem sam ja sve do sada ćutao za mene i nije jednostavno književno delo — to je posebna *činjenica* sasvim drugačijeg značenja. Ja se, može biti, naivno izražavam ali se usuđujem da kažem i ovo: ta *činjenica* moga utiska o ovom romanu, od svega toga što je izmišljeno, od te poeme u mojoj se duši ovoga proleća poklopila sa onom značajnom činjenicom o našoj objavi rata koji, evo, i sada traje, i jedna i druga činjenica su u mom umu našle stvarnu međusobnu vezu, one su se srele kod jedne dodirne tačke koja je mene zaprepastila. Umesto da mi se smejete bolje će biti da me saslušate.

Moja su ubeđenja u velikoj meri čisto slovenofska, iako ja nisam može biti pravi slovenofil. Slovenofile i danas veoma različito shvataju. Za neke je, na primer, slovenofilstvo čak i danas ono što je bilo nekada, u vreme Bjelinskog — jednostavno *kvass i rotkvica*. Bjelinski *stvarno* nije išao dalje od toga u shvatanju slovenofilstva. Za druge (i imajmo na umu takvih je mnogo, to je bezmalo većina samih slovenofila) slovenofilstvo označava težnju za oslobođenjem i ujedinjenjem svih Slovena pod vrhovnim vođstvom Rusije — vođstvom koje možda i nije neko vođstvo u strogo političkom smislu. I

najzad, za treće slovenofilstvo označava, osim ujedinjenja Slovena pod vođstvom Rusije, duhovni savez svih onih koji veruju da će naša velika Rusija na čelu ujedinjenih Slovena, celom svetu i čitavoj evropskoj civilizaciji reći svoju veliku, novu, zdravu reč kakvu svet do sada nije čuo. Ta će reč biti rečena u korist čitavog čovečanstva ujedinjenog u novi, bratski svetski savez čije se načelo skriva u slovenskom geniju a u prvom redu u duhu velikog ruskog naroda koji je toliko vekova patio, koji je toliko vekova ćutao, ali koji je oduvek čuvao u sebi velike snage koje će biti od koristi za buduća razrešenja mnogih gorkih i najkobnijih nesporazuma u krilu zapadnoevropske civilizacije. Evo, u takve koji su u ovo ubeđeni i koji u ovo veruju spadam i ja.

Ovde opet nema mesta zadirkivanju i podsmehu: ovo su stare reči, ta je vera davnašnja ali satna ta činjenica što se takva vera ne gubi i što takve reči nisu još umukle, već naprotiv, ta vera jača i ima već mnogo novih sledbenika, mnogo ubeđenih aktivista — sama ta činjenica bi mogla da nagna protivnike i sve one koji se podsmevaju ovom *učenju* da pogledaju na njega ozbiljnije, da se okanu onog neprijateljskog stava prema njemu koji se već okamenio u njima. Ali o tome je za sada dosta. Stvar je u tome da je ovoga proleća započeo ovaj naš veliki rat u ime velikog podviga koji će ranije ili kasnije, bez obzira na privremene neuspehe koji odlažu konačno rešenje, biti priveden kraju, iako ga nećemo u toku samoga ovoga rata dovesti do kraja koji nam je svima na srcu. Taj je podvig toliko velik i cilj tog rata je do te mere neverovatan za Evropu da je sasvim razumljivo što je Evropa ozlojeđena našim *lukavstvom* — ona ne veruje u ono što smo joj mi rekli objavljujući ovaj rat, ona će se truditi na svaki način da nam napakosti ujedinjujući se sa našim neprijateljima istina ne u obliku javnog i političkog saveza, ona će nastaviti da nas mrzi i ona će ratovati sa nama makar i tajno u očekivanju otvorenog rata. I to sve, naravno, zbog naših jasno iskazanih namera i naših otvorenih ciljeva! »Veliki istočni orao leti iznad sveta i blistaju krila njegova na visinama hrišćanskim« ali taj orao nije pošao da osvaja, da nekoga potčini, on nije poleteo da proširuje granice — njemu je stalo da oslobodi ugnjetene i odbačene, da im udahne novi život u ime njihovog blagostanja i blagostanja čitavoga čovečanstva. Ma kakvi se tu računali pravili, ma kako se skeptički gledalo na celu stvar, u suštini to je jedini naš cilj i to je ono u šta Evropa ne može da poveruje. I verujte, nju ne plaši toliko ovo jačanje Rusije, nju plaši baš to što je Rusija spremna da se prihvati takvih zadataka i takvih ciljeva. To posebno imajte na umu.

Preduzimati nešto što nije direktni cilj u ime vlastite koristi to Evropa ne može da shvati nikako, to je za nju nešto što je nespojivo sa međunarodnim običajima i ovakav postupak Rusije ta Evropa prirodno prima ne samo kao izraz »varvarstva zaostale i neprosvećene nacije« koja je spremna na *niskost i glupost* u nastojanju da započne nešto što podseća na krstaške ratove iz mračne prošlosti — to je za tu Evropu nemoralni postupak koji nju ugrožava, koji ugrožava njenu civilizaciju. Pogledajte ko nas, posebno sada, voli u Evropi? Čak i naši *prijatelji*, oni koji su se i formalno deklarirali kao naši prijatelji, i oni otvoreno izjavljuju *da se raduju našim neuspesima*. Ruski porazi su njima miliji od njihovih pobeda, ti naši porazi njih vesele i laskaju im. U slučaju našeg uspeha ti su se prijatelji odavno sporazumeli među sobom da upotrebe sve snage kako bi izvukli iz toga koristi za sebe i to u mnogo većoj meri nego što bi sama Rusija mogla da izvuče koristi za sebe...

No, i o ovome ćemo govoriti kasnije. Ja sam započeo da govorim o utiscima koje bi trebalo da osećaju svi koji veruju u veliku i opštečovečansku misiju Rusije, osobito u toku ovoga proleća nakon objavljivanja ovoga rata. Ovaj rat kakvog do sada nije bilo, ovaj rat u korist slabih i ugnjetenih kojima treba udahnuti život i podariti slobodu i kojima ništa ne treba uzimati — takav rat i takvi ratni ciljevi, kakvih do sada nije na svetu bilo za sve one koji veruju u to kod nas, postali su činjenica koja svečano i odlučno potvrđuje tu njihovu veru. To više nije mašta, to više nije nagađanje, *to je stvarnost koja je počela da se događa*. »Ako je već počelo da se ostvaruje onda će sve to stići i do svoga kraja, do one velike reči koju će Rusija na čelu slovenskog saveza, reći Evropi. Već se i sama ta reč čuje iako Evropa nije u stanju da je shvati, iako će proći mnogo vremena pre nego što ona u tu reč poveruje«. Evo, tako razmišljaju oni »koji veruju«. Da taj utisak je bio veličanstven, značajan i, razume se, vera svih koji veruju prekalila se i još većma okrepila. Međutim, započinjalo je nešto do te mere značajno da su se i njima samima nametala najnespokojnija pitanja: »Rusija i Evropa! Rusija je isukala mač protiv Turaka, ali ko zna neće li se ona sukobiti i sa Evropom — nije li za to još rano? Taj sukob sa Evropom — to nije isto što i sukob s Turcima, to se ne može okončati samo mačem« — tako su oduvek gledali na tu stvar oni koji veruju.

No, jesmo li mi spremni za ovaj drugi sukob? Istina, ta je reč već izrečena ali, ne govoreći o Evropi, da li svi kod nas sve to shvataju? Evo, mi koji verujemo, tvrdimo, na primer, da jedino Rusija raspolaže načelima koja bi mogla da budu od koristi za rešenje onog sudbonosnog pitanja naše

obespravljene braće iz nižih slojeva, tog kobnog evropskog problema — mi znamo da Rusija može da ponudi rešenje bez boja i krvi, bez mržnje i zla, ali ona će tu svoju reč reći kada Evropa već bude zalivena krvlju — jer ako bi ona tu svoju reč kazala ranije to niko u Evropi ne bi hteo ni da čuje a ako bi neko i čuo — niko u to ne bi poverovao. Da mi verujemo, mi u sve to verujemo, ali pogledajmo šta nam na to kažu sada naši, Rusi. Oni nam odgovaraju da su sve to samo histerična nagađanja, da su to grčevi, da je to raspojasana uobrazilja i buncanja, oni nam traže dokaze, pouzdane znake i činjenice koje bi to potvrđivale. Šta im možemo mi reći sada u potvrdu naših *proročanstava*? Da im pomenemo oslobođenje seljaka — tu činjenicu koja je tako loše shvaćena kod nas, činjenicu o manifestaciji ruske duhovne moći? Da li da pomenemo ono nama urođeno osećanje bratskih veza koje dolazi do izražaja sve više, posebno u novije vreme, koje se primećuje ispod svega onoga što je pritiskalo vekovima, što je to osećanje deformisalo vekovima i što ga je unakazilo do te mere da se ono danas teško raspoznaje? Možemo mi sve to istaći ali nama će i tada odgovoriti da su sve te činjenice samo naša buncanja, da je to naša raspojasana mašta a ne neke činjenice, reći će nam da sve to može na različite načine shvatiti i da sve to za sada ne može da ima snagu nekog dokaza. Evo, to je ono što će nam odgovoriti bezmalo svi, dok međutim mi, koji tako malo znamo da razumemo sebe koji tako malo verujemo u sebe — mi se, eto, sukobljavamo sa Evropom! Evropa — to je nešto sveto i strašno — ta Evropa! O, znate li vi, gospodo, kako je nama, sanjarima slovenofilima, koji smo po vama neprijatelji Evrope — draga baš ta Evropa, »ta zemlja svetih čuda!«. Znate li vi kako su nam draga ta »čuda«, kako mi volimo i poštujemo kao što vole i poštuju braća, sva njena velika plemena koja je naseljavaju i sve ono što su ta plemena u njoj stvorila. Znate li vi kako nam se srce steže i kako mi plaćemo nad sudbinom te nama drage i *rođene* zemlje, da li vam je poznato kako nas plaše mračni oblaci koji sve više i više zastiru nebeski svod nad njom? Nikada vi gospodo, naši »evropljani« i zapadnjaci, niste toliko voleli Evropu koliko smo je voleli mi, sanjari i slovenofili koji smo, po vašem mišljenju, njeni iskonski neprijatelji! Ne, nama je draga ta zemlja — zemlja buduće mirne pobede velikog hrišćanskog duha koji se sačuvao na Istoku... Nas obuzima bojazan da ćemo se u toku ovoga rata sukobiti s njom, mi se zbog toga najviše plašimo da nas ta Evropa kao što je i do sada bivalo, neće shvatiti — ona će nas dočekati oholo, s prezrenjem i sa mačem u rukama kao nekakve divlje varvare koji nemaju pravo da govore pred njom. Da, mi smo sebe pitali šta ćemo tada

reći, šta ćemo joj tada pokazati da bi nas shvatila! Očevidno kod nas ima tako malo toga što bi ona mogla da *shvati*, tako malo toga zbog čega bi nas ona mogla uvažavati. Onu našu osnovnu ideju, onu našu »novu reč« koja se rađa, ona sve to još dugo neće moći da shvati. Ona traži činjenice koje će joj *sada* biti shvatljive, koje će biti jasne njenom *današnjem* pogledu. Ona će nas zapitati: »Gde je vaša civilizacija? Može li se uočiti taj sistem koji određuju vaše ekonomske potencije sada u ovom haosu koji nam je svima pred očima i koji vlada kod vas? Gde su *vaša* nauka, *vaša* umetnost, *vaša* literatura?«.

III

»ANA KARENJINA« KAO ČINJENICA OD POSEBNOG ZNAČAJA

I eto, upravo tada, to jest, u toku ovoga proleća, jedne večeri ja sam sreo jednog pisca na ulici, pisca kojeg neobično volim. Ja i on se retko viđamo, jedva jednom u nekoliko meseci, i to uvek slučajno i uvek tako na ulici. To je jedan od najpoznatijih članova one naše petorice ili šesterice naših beletrista koje obično ne znam zbog čega, sve zajedno nazivaju — »plejada«. Barem tako ih je i kritika, idući za publikom, posebno izdvojila među ostalim beletristima i tako je to i ostalo do dana današnjeg — ostala je ta petorka, »plejada« se ne proširuje. Ja volim da se sretnem sa tim meni dragim i omiljenim romansijerom i neobično volim da mu dokazujem između ostalog i to da on nije ostario kako sam tvrdi, i kako više ništa neće napisati. Iz svakog razgovora s njim ja zapamtim po neku finu i dalekovidu reč. Ovoga puta smo imali o čemu da govorimo, rat je već bio počeo. Ali on je istoga časa i direktno počeo da govori o »Ani Karenjinoj«. Ja sam upravo bio dospeo da pročitam sedmi deo kojim se roman završavao u »Ruskom vesniku«. Moj sagovornik nije na izgled neki čovek koji se brzo oduševljava. Ovoga puta

on me je, međutim, iznenadio čvrstinom i strašću sa kojom je izražavao svoje mišljenje o »Ani Karenjinoj«.

— To je nešto nečuveno, to je stvarčica prvoga reda. Ko se kod nas među našim piscima može ravnati s ovim? I u Evropi — ko bi i tamo mogao da ponudi makar nešto slično? Jesu li oni imali u svim svojim književnostima tokom ovih poslednjih godina pa i mnogo pre toga, delo koje bi moglo da stane u isti red s ovim delom?

Ono najvažnije što me je zaprepastilo u tom sudu, koji sam i ja delio, bilo je ciljanje na Evropu, koje je baš kao poručeno došlo uz pitanja i dvoumljenja, koja se tada mnogima nametala. Ta je knjiga u mojim očima dobila razmere jedne činjenice, koja bi mogla sama za nas da odgovara pred Evropom, ona je postala ona tražena činjenica na koju bismo mogli da ukažemo Evropi. Razume se, na nas će zagalamiti u smehu da je to ipak samo literatura, to je nekakav roman, smešno je tako preuveličavati stvari, sa romanom izlaziti pred Evropu. Znam ja da će tako povikati i da će početi da se smeju ali ne uzbuđujte se, ja ne preuveličavam, ja trezveno gledam na stvar: ja i sam znam da je to za sada samo roman, to je samo jedna kap onoga što nam je potrebno ali, važno je da ta kap postoji, stvarno istinski postoji, pa prema tome, ako je tako, ako je ruski genije mogao da stvori i takvu *činjenicu* onda on nije osuđen na nemoćno tavorenje — on još uvek može da stvara, da nudi *svoje*, on može da kaže i *svoju* sopstvenu reč i on će nju izreći do kraja kada se budu ispunili vremena i vekovi. Osim toga, nije sve to samo jedna kap. O, ja i ovde ne preuveličavam: ja sasvim dobro znam da nema, ne samo kod jednog člana te plejade nego kod svih iz tog kruga, onoga što se može nazvati genijalnom stvaralačkom snagom. Mi smo imali samo trojicu neospornih genija koji su imali svoju nesumnjivo »novu reč« u čitavoj našoj literaturi: Lomonosov, Puškin i delimice Gogolj. Čitava ta plejada (među njima i autor romana »Ana Karenjina«) potiče neposredno iz Puškina, jednog od najvećih Rusa koji još uvek nije shvaćen i kako treba protumačen. Kod Puškina postoje dve glavne misli — obe sadrže u sebi sliku buduće ruske misije i ruskoga cilja, pa prema tome one govore o našoj budućoj sudbini. Prva misao — to je univerzalizam Rusije, njena stvarna moć da shvata sve tuđe, neosporna i duboka srodnost njenoga genija sa genijem svih vremena i naroda sveta. Ta je misao kod Puškina izražena ne samo kao prosto ukazivanje, kao učenje ili teorija ili kao fantazija i proročanstvo — nju je on posvedočio *na delu*, nju je on dokazao i ona će večito ostati prisutna u njegovim genijalnim tvorevinama. On je čovek starih

vekova, on je i Nemač i Englez koji je duboko svestan svoga genija i tuge zbog svojih stremljenja («Gozba za vreme kuge») i u isto vreme on je i pesnik Istoka. Svim tim narodima je on rekao, objavio je svima da ruski genije zna za njih, da ih razume, da se s njima sreće kao sa nekim ko mu je blizak, ruski genije može da se *ovaploti* u svima njima u svoj svojoj celovitosti, samo on poseduje duh univerzalizma koji će u budućnosti moći da ujedini sve te različite nacionalnosti i da ukine sve protivurečnosti među njima. Druga Puškinova misao sastoji se u njegovom vraćanju narodu, u onoj nadi da ćemo samo u narodu moći u celini da otkrijemo naš ruski genije i punu svest o njegovoj misiji. I to je ono na šta je Puškin ne samo ukazao nego je posvedočio prvi, i na delu. Tek s njim je kod nas započelo istinsko vraćanje narodu, kako se pre njega nije moglo zamisliti još od vremena reforme Petra Velikoga. Čitava naša današnja *plejada* postupala je prema njegovim smernicama, ona ništa *novo* nije posle Puškina izrekla. Svi začeci su se nalazili u njemu, na sve je on bio ukazao. I još — ta je plejada razradila tek jedan mali deo od onoga na šta je on ukazao. Ali sve su to oni učinili tako, sve su razradili sa takvim razumevanjem da bi ih Puškin i sam, razume se, priznao. »Ana Karenjina« — nije, naravno, stvar nova po svojoj ideji, to nije nešto što do sada nismo imali. Umesto nje mi bismo, naravno, mogli da ukažemo Evropi na izvor, to jest, na samoga Puškina kao na najbolji, najneosporniji i najsigurniji dokaz samostalnosti ruskog genija i njegovog prava na najveći opšte-svetski značaj u budućnosti. (Avaj, ma koliko mi ukazivali na to naše, još dugo neće početi da čitaju u Evropi i, kada i budu počeli da ih čitaju, mnogo će još vremena proći pre nego što budu nešto razumeli, kako valja ocenili. Da nas ocene oni za tako nešto nemaju snage, ne zbog nedostatka sposobnosti nego zbog toga što smo mi za njih jedan drugi svet, mi smo za njih neko ko je, reklo bi se, pao s Meseca i tako — oni se ne mire lako čak ni sa našim postojanjem. Ja sve to znam i o ovom »ukazivanju Evropi« govorim samo u smislu našeg ličnog ubeđenja da pred Evropom imamo pravo da zastupamo našu samostalnost.) Pa ipak, »Ana Karenjina« je kao umetničko delo primer savršenstva i ono je došlo u pravi čas, to je nešto sa čim se ništa u današnjim evropskim književnostima ovoga trenutka ne može porediti, a drugo — to je i po ideji nešto naše, *svoje* rođeno, nešto što predstavlja našu osobenost kojom se izdvajamo pred Evropom, nešto što označava našu »novu reč« u nacionalnim razmerama ili barem početak nečeg sličnog — novu reč kakva se ne može čuti u Evropi, ali koja je toj Evropi, međutim, potrebna bez obzira na njeno oholo držanje. Ja

se neću ovde upuštati u književnu kritiku i reći ću samo nekoliko reči. U »Ani Karenjinoj« je prikazano gledište o problemu krivice i ljudske sklonosti prema prestupima. Ljudi su prikazani u nenormalnim uslovima. Zlo je nešto što postoji pre njih. Ljudi su u kovitlacu laži, oni čine zločine i konačno propadaju: kao što se vidi ovde se misli na onu omiljenu i veoma staru evropsku temu. Međutim, kako se taj problem rešava u Evropi? Tamo se on svuda rešava na dva načina. Prvo rešenje: postoji zakon, on je napisan i formulisan, on je nastajao tokom hiljada godina. Zlo i dobro su određeni, izmereni, razmere i stepen su u toku istorije odredili mudraci ljudskoga roda, trudeći se neumorno da izuče čovekovu dušu, da izuče stepen njene moći da ujedinjuje ljude u zajednici. Kažu da se treba slepo pridržavati tog utvrđenog kodeksa. Ko se toga ne bude pridržavao, ko bude pregazio te zapovesti — on će platiti svojom slobodom, imovinom, životom, platiće bukvalno i na surov način. »Ja znam — kaže sama ta njihova civilizacija — da je sve to i slepo i nečovečno, da je to nemoguće i nije moguće utvrditi neku konačnu formulu koja bi važila za čitavo čovečanstvo sada na sredini njegovoga puta, ali pošto drugog izlaza nema onda se moramo pridržavati toga što je napisano, moramo se toga držati bukvalno i na jedan neljudski način, jer — ako svega toga ne bi bilo sve bi bilo i gore. I zajedno s tim, bez obzira na nenormalnost i apsurd svega onoga što se naziva uređenje naše velike evropske civilizacije, neka snage ljudskog duha ostanu zdrave i čitave, neka se društvo ne pokoleba u svojoj veri da će obavezno stići do savršenstva, neka niko ne misli da je potamneo ideal svega lepog i uzvišenog i da se izgubio pojam o dobru i zlu, neka niko ne misli da uslovnost sledi posle nenormalnosti, da jednostavnost i prirodnost nestaju pod pritiskom laži koje ima sve više i više!«. Drugo rešenje je suprotno: »Pošto je ljudsko društvo uređeno na nenormalan način onda ne treba od ljudske jedinke tražiti odgovor za posledice. Prema tome, zločinac je nevin i zločin za sada ne postoji. Da bi se odstranio zločin i da bi se ukinula ljudska krivica treba konačno rešiti nastranosti društva i njegovoga uređenja. Pošto nema mnogo nade da bi se postojeći društveni poredak mogao izlečiti i pošto do sada i nisu pronađeni neki lekovi, treba uništiti društvo i pomesti stari poredak kao što se metlom mete. Zatim treba stvarati nešto novo, na novim principima koji su do sada bili nepoznati, ali sve će biti bolje od svega dosadašnjeg, postoje navodno velike šanse za uspeh. Osnovne nade se polažu u nauku«. I tako, evo u čemu je to drugo rešenje: u očekivanju budućeg mravinjaka za sada zalivaju svet

krvlju. Druga neka rešenja problema krivice i prestupnosti među ljudima zapadnoevropski svet nam nije ponudio.

Iz gledišta ruskog autora na problem krivice i prestupa među ljudima sasvim jasno se vidi da nikakav mravinjak, nikakav trijumf »četvrtog staleža«, nikakvo uništenje siromaštva niti kakva organizacija rada ne mogu da spasu čovečanstvo od svega što je nenormalno, pa, prema tome, ni od krivice i zločina. To je autor izrazio psihološki ispitujući čovekovu dušu, duboko i snažno sa svim realizmom umetničkog prikazivanja kakvog do sada kod nas nije bilo. Jasno je i sasvim očividno da se zlo skriva negde u ljudima mnogo dublje nego što to pretpostavljaju lekari-socijalisti, jasno je da se ni u kakvom uređenju društva zlo ne može izbeći, ljudska će duša ostati uvek takva da će iz nje uvek dolaziti sve ono što je nenormalno i što je greh, zakoni ljudskog duha su još uvek nepoznati nauci, oni su nejasni i tajanstveni do te mere da ne može biti ni lekara ni onih *poslednjih* sudija — postoji samo Onaj koji je rekao: »Osveta je moja i Ja ću je vršiti«. Samo Njemu jedinome je poznata *sva* tajna sveta ovoga i konačna čovekova sudbina. Čovek za sada ne može da se prihvati rešavanja nekog problema sa onim ponosnim osećanjem o svojoj nepogrešivosti — još se za tako nešto nisu ispunila vremena i vekovi. Sam ljudski sudija mora da zna da on nije poslednji sudija, on mora da zna da je i sam grešnik, terazije i tegovi u njegovim rukama su apsurd ako se on *sam*, držeći u rukama terazije i tegove, ne bude poklonio zapovestima o velikoj i neodgonetnutoj tajni i ako ne bude potražio izlaza u onom što je jedini mogući izlaz — u Milosrđu i Ljubavi. Čoveku je taj izlaz ponuđen da ne bi propao od očajanja, zbog toga što ne može da shvati tajanstvene i kobne puteve neizbežnog zla. To je pesnik genijalno prikazao u jednoj genijalnoj sceni romana još u njegovom pretposlednjem delu, u sceni kada nam je prikazao tešku bolest junakinje romana kada se zločinci i neprijatelji pretvaraju u bića višeg reda, kada postaju braća koja su sve oprostila jedni drugima, u bića koja su snagom uzajamnog praštanja uspela da odbace od sebe laž, krivicu i zločin, u bića koja su u potpunosti opravdala sebe već samom svešću da imaju prava na sve to. Ali zatim, na kraju romana u mračnoj i strašnoj slici pada čovekovog duha koji korak po korak pratimo u slikama onog užasnog stanja kada zlo, pošto je zavladao čovekovim bićem sputava svaki njegov pokret, paralizuje svaki pokušaj otpora, svaku misao, svaku volju za borbu protiv mraka koji se spušta na dušu a duša ga prima željno, sa strašću za osvetom, prima ga umesto svetlosti — u tim umetničkim slikama ima beskrajno mnogo poučnog

za ljudskog sudiju, za onoga koji drži terazije i meri i ima svega toga u tolikoj meri da će on moći da zavapi u strahu i nedoumici: Ne, nije uvek moja osveta i neću je ja uvek vršiti« — i neće onda nečovečno suditi za zločin palome zločincu koji je prenebregao večni, svetli izlaz na koji mu je bilo ukazano, koji je *svesno* sve to odbacio.

Barem neće se uhvatiti samo za slovo zakona...

Ako mi imamo književna dela ovakve snage misli i umetničkog izraza zašto se ne bi kod nas *kasnije* mogla roditi i *svoja* nauka, zašto ne bismo mogli imati i svoja ekonomska i socijalna rešenja, zbog čega nam Evropa odriče samostalnost i naše pravo na *svoju sopstvenu reč* — to su pitanja koja se nameću sama po sebi. Nemoguće je pristati na smešnu pomisao da je nas priroda obdarila jedino literarnim sposobnostima. Sve je ostalo — navodno — pitanje istorije, okolnosti, uslova, vremena. Tako bi barem mogli da razmišljaju naši poklonici Evrope u očekivanju šta će na to sve reći pravi Evropljani...

IV

SPAHIJA KOJI PRIMA VERU U BOGA OD MUŽIKA

Sada pošto sam izrazio svoja osećanja možda će čitaoci bolje razumeti kako je na mene delovalo otpadništvo takvog pisca i njegovo izdvajanje iz ove velike ruske, opšte stvari — kakva je rat za oslobođenje ugnjetenih — i ona njegova paradoksalna nepravda koju je on učinio narodu u nesrećnom osmom delu svoga romana koji je i posebno objavljen. On prosto narodu oduzima sve ono što je njemu najdragocenije, on ga lišava osnovnog smisla njegovoga života. Njemu bi neuporedivo prijatnije bilo da naš narod nije pošao onako iskreno u pomoć svojoj braći koji stradaju za veru. U tom smislu on poriče čitavu ovu pojavu bez obzira na svu njenu očevidnost.

Naravno, sve je to izraženo preko fiktivnih likova junaka romana ali ponavljam, sve je jasno, vide se i shvatanja samoga autora. Istina je, ova je knjižica iskrena, autor govori iz duše. Čak i one najšakljivije stvari (a tamo ima tih *šakljivih stvari*) tu stoje kao nešto obično tako da čitalac, bez obzira na sve to što je mučno, prihvata sve to kao prostodušne reči i ne dopušta mogućnost da tu može biti nekih podmetanja. Pa ipak, ja tu knjižicu ne smatram za nešto baš sasvim bezazleno. Ona za sada, razume se, nema i ne može ni da ima nikakvog uticaja — ona jedino može da bude neki impuls nekoj od ovih naših izdvojenih grupica. Ali sama činjenica da ovakav pisac piše ovako kako piše — jeste jedna žalosna činjenica. To je žalosno u pogledu budućnosti. Uostalom, bolje je da pređem na stvar: ja hoću da prigovorim i ukazaću na to što me je posebno zapanjilo.

Uostalom, pre svega reći ću nešto o Ljevinu — to je očevidno glavni junak romana, u njemu je izraženo sve ono pozitivno što stoji u suprotnosti sa svim onim nenormalnim od čega su stradali i postradali drugi likovi u romanu i po svemu sudeći on je bio autoru potreban da bi sve to mogao da izrazi. Međutim, Ljevin nije nikako savršen, njemu još uvek nešto nedostaje i autor se pozabavio time da i to reši kako njegov Ljevin ne bi više pobuđivao nikakvog dvoumljenja ili sumnje. Čitalac će kasnije razumeti zbog čega se ja na ovom zadržavam i zbog čega ne prelazim pravo na stvar.

Ljevin je srećan, roman se završava u trenutku kada njegova slava dostiže vrhunac, ali njemu nedostaje nešto unutrašnje — on ne nalazi duhovnoga mira. Njega muče večni ljudski problemi: o Bogu, o večnom životu, o dobru i zlu i slični problemi. On se muči zbog toga što ne može da poveruje, on ne nalazi mira u onom u čemu svi nalaze mira — u interesu, u obožavanju sopstvene ličnosti ili ličnih ideala, u samoljublju i sličnom. To je znak velikodušnosti, zar ne? Ali od Ljevina se nešto manje i nije moglo očekivati. Postaje jasno uzgred da je Ljevin mnogo čitao: on poznaje filozofe, pozitiviste i prosto prirodnjake. Njega ništa ne zadovoljava, naprotiv, sve ga baca u još veću zabunu i on, u vreme kada nije zauzet poslovima oko imanja, beži u šume i obližnje šumarke, gnevi se, i čak i svoju Kiti ne uvažava onoliko koliko bi trebalo da je uvažava. I evo, on jednom sreće mužika koji, kazujući mu o dvojici mužika koji su u moralnom pogledu različiti — o Mitjuhi i Teokaniču — kaže ovako:

«... Zar Mitjuha da ne dobije svoje! Taj će navaliti i dobiće svoje! Taj hrišćansku dušu neće požaliti a čiča Teokanič, taj ne dere kožu čoveku s

leđa? Nekome da na dug, nekome i sasvim oprost. Ali i kada on sam nema opet je čovek!

— Ali zašto da oprašta?

— Pa tako, znači da su ljudi različiti, neko živi samo za sebe baš kao taj Mitjuha, samo sebi nabija trbuh — a Teokanič je pravičan starac. On živi za dušu, on na Boga misli.

— Kako to — na Boga misli? Kako to za dušu živi? — gotovo je uzviknuo Ljevin.

— Zna se kako, po pravdi, kako Bog zapoveda. Ta ljudi su različiti... Evo, i vi, na primer, i vi nećete čoveku učiniti nažao.

— Da, da, zbogom! — reče Ljevin gušeći se od uzbuđenja, zatim se okrete, uze svoj štap i žurno pođe prema kući...»

.....
.....

On je, uostalom, opet pošao u šumu, legao je ispod jasike i počeo je da misli obuzet nekakvim ushićenjem. Reč je bila pronađena, sve večne zagonetke su bile rešene i to jednom običnom reči ovoga mužika: »Živeti za dušu, Boga ne zaboravljati«. Mužik mu, razume se, nije rekao ništa novo, sve je to on odavno i sam znao, ali mužik ga je naveo na misao i ponudio mu je rešenje u najmučnijem momentu. Zatim je usledio čitav niz Ljevinovih rasuđivanja, tačnih i jasno izraženih rasuđivanja. Ljevinova misao se sastoji u ovome: zbog čega umom tražiti ono što život sam nudi, što je u životu *dato*, i sa čim se svaki čovek rađa i čemu (čak i mimo svoje volje) svaki čovek mora da teži. Svaki čovek se rađa sa svešću, sa pojmovima o dobru i zlu, pa prema tome — čovek se rađa neposredno i sa tim smislom za život sa osećanjem cilja u životu: živeti dobra radi i mrzeti na svako zlo. Sa tim se rađa i mužik i spahija, i Francuz i Rus i Turčin — svi oni poštuju dobro. (NB — iako svi oni to čine strogo na svoj način). Ja sam — kaže o tome Ljevin — sve to hteo da upoznam uz pomoć matematike, uz pomoć nauke i razuma, ili sam očekivao čudo, međutim, sve mi je to dato, sve je to rođeno zajedno sa mnom. A da je to dato od života za to postoje neposredni dokazi: svi na svetu shvataju ili mogu da shvate *da treba voleti bližnjega kao samoga sebe*. U takvom se znanju u suštini skriva i čitav ljudski *zakon* kako nam je to kazao i Sam Hristos. Međutim, to znanje je urođeno, prema tome ono nam je dato, jer razum ni na koji način ne bi mogao da nam da takvo znanje — a

zbog čega je to tako? Zbog toga što »ljubiti bližnjega«, ako je suditi po razumu, ispada nerazumno.

»Odakle meni sve to? (Pita Ljevin). Jesam li ja razumom došao do toga da treba bližnjega ljubiti i da ga ne treba tlačiti? Meni su to rekli još u detinjstvu *i ja sam radosno poverovao u to* zato što su mi rekli ono što je već postojalo u mojoj duši. A ko je to otkrio? Razum nije. Razum je otkrio borbu za opstanak i zakon koji nalaže da gazimo sve koji stoje na putu zadovoljenja naših želja. To je zaključak razuma. A to da treba voleti drugoga — to nije otkrio razum zbog toga što je nešto slično nerazumno«.

Dalje se Ljevin setio nedavne scene sa decom. Deca su grejala malinu u čašicama na sveći i nalivala su sebi kao iz ibrika mleko pravo u usta. Majka ih je zatekla na delu i prekorila ih je rekavši im da ako budu upropastili sudove i prolili mleko neće više imati ni sudova ni mleka. No, deca očevidno nisu u sve to mogla da poveruju, jer »nisu mogla da shvate čitav obim svega onoga što im je na raspolaganju, ona nisu mogla da predstavljaju sebi da je to što oni uništavaju u isto vreme ono čime upravo i žive«.

»To je sve tako, tako je to samo po sebi — mislila su deca — tu nema ničeg važnog ni značajnog zbog toga što je to tako oduvek bilo i tako će i biti. I uvek će biti tako —jedno isto. Mi o tome nemamo šta da mislimo, to je gotova stvar, mi hoćemo da izmislimo nešto svoje i nešto sasvim novo. Evo, mi smo izmislim da stavimo malinu u čašicu i da je grejemo na sveći i da pravo u usta kao iz ibrika nalivamo mleko jedan drugome. To je novo i zanimljivo i nije nikako gore od onog kada se pije iz čašica«.

»Zar i mi ne činimo isto, zar i ja to nisam činio kada sam uz pomoć razuma tražio značenje prirodnih sila i smisao čovekovog života?« — nastavljao je Ljevin.

»I zar ne čine isto i sve filozofske teorije kada uz pomoć misli čoveka na čudan i nesvojstven način dovode do znanja o onome što je njemu davno poznato, što čovek tako dobro zna da bez toga i ne bi mogao da živi. Zar se ne vidi jasno iz nastajanja teorije kod svakog filozofa da on unapred zna i to sigurno kao i mužik Fjodor sve ono što čini osnovni smisao života, zar nije jasno da se on tim svojim spekulativnim naporima samo vraća onome što je svima poznato.

No, da pustimo onda decu neka sama steknu, neka načine posude i neka pomuzu mleko i tako dalje. Da li bi se i tada bavila nestašlucima? Ona bi pomrla od gladi. No, pustite nas sa našim strastima i mislima bez pojmova o

jedinom Bogu i Tvorcu! Ili bez pojmova o onome šta je dobro, bez objašnjenja o prirodi moralnoga zla.

Hajde, stvorite bez takvih pojmova nešto!

Mi samo zbog toga rušimo što smo duhovno siti. Baš kao deca!«.

Jednom reči, sumnje su nestale i Ljevin je poverovao — no u šta? On to još uvek ne ume jasno da odredi, ali on veruje. No, da li je to vera? On sam sebi s radošću postavlja pitanje: »Je li moguće da je to vera?«. Treba pretpostaviti da još uvek nije. Pa i više od toga: malo je verovatno da takvi kao što je Ljevin mogu da imaju prave vere. Ljevin voli da kaže za sebe da je on narod ali on je samo gospodin, moskovski gospodin srednjeg ili višeg kruga čiji je istoričar i bio uglavnom grof Tolstoj. Mužik nije rekao Ljevinu ništa novo, ali on ga je naveo na ideju a od te ideje je i započela vera. Već po tome je Ljevin mogao da vidi da on nije narod u pravom smislu i da ne bi trebalo da govori za sebe: ja sam narod. Ali o tome ćemo kasni je. Ja samo hoću da kažem da ovakvi kao što je Ljevin, ma koliko živeli s narodom ili u blizini naroda, nikada neće postati narod — pa i više od toga: oni neće shvatiti narod u najbitnijim stvarima. Nije dovoljno samo visoko mišljenje o sebi ili jednostavni akt volje koja je još i tako ćudljiva pa da se postane narod. Neka je on spahija i to spahija koji i sam radi i zna seljačke poslove — zna da kosi i da zapregne taljige, zna takođe da se uz međ u saću služe sveži krastavci pa ipak, bez obzira na sve to, u njegovoj duši ostaje nešto što bih ja nazvao *praznim provođenjem vremena* — takvim provođenjem vremena u fizičkom i duhovnom smislu koje mu je, ma koliko se on tome opirao, ostalo u nasleđe i to je ono što narod vidi kod svakog gospodina, jer — narod na sve gleda svojim očima. No i o tome ćemo kasnije. A svoju veru on će izgubiti, opet će je uništiti sam i neće tome proći mnogo vremena: pojaviće se opet neki novi čvor i sve će se srušiti odjednom. Kiti je krenula i spotakla se i eto, zbog čega se ona spotakla? Ako se spotakla znači da nije mogla da se ne spotakne, sasvim je jasno da se ona morala spotaći zbog toga i zbog toga, na primer. Jasno je da je tu sve zavisno od zakona koji se mogu u strogom smislu odrediti. A ako je tako onda znači svuda se može primeniti nauka. No, gde je Promisao? U čemu je njegova uloga? Gde je ljudska odgovornost? A ako Promisla nema kako onda ja mogu da verujem u Boga i tako dalje. Uzmite pravac i zaputite se u beskraj. Jednom reči, ta čestita duša je dokona i haotična duša, inače junak ne bi bio savremeni ruski intelektualac, gospodin iz onih srednjih i viših plemićskih krugova.

On dokazuje sve to blistavo samo jedan čas nakon nalaženja vere, on dokazuje da ruski narod uopšte ne oseća ono što mogu da osećaju ljudi uopšte, on gazi dušu toga naroda na najdrskiji način pa i više od toga — on izjavljuje da ne oseća nikakve samilosti prema ljudskoj patnji. On kaže da »neposrednog osećanja prema ugnjetenim Slovenima nema i ne može ga ni biti« — to jest ne samo kod njega nego takvog osećanja nema ni kod drugih Rusa — a ja sam — veli on — sam narod. Suviše jeftino ta gospoda cene ruski narod! Uostalom — to su procenjivači na stari način. Nije prošao ni jedan sat kako je stekao veru a malina je opet počela da se greje na sveći.

GLAVA TREĆA

I

RAZDRAŽLJIVOST SAMOLJUBLJA

Dotrčala su deca i javila su Ljevinu da su stigli gosti — »jedan, evo, ovako maše rukama«. Pokazalo se da su gosti stigli iz Moskve. Ljevin ih je smestio ispod drveća, doneo im je meda u saću sa svežim krastavcima i gosti su odmah prionuli na med i — na istočno pitanje. Sve je to bilo imajte na umu prošle godine i setite se: Černjajev, dobrovoljci, prilozi. Razgovor postaje sve življi, jer svi hitaju onom najvažnijem. Sagovornici su, osim dama, prvo jedan profesorčić iz Moskve, čovek drag ali priglup. Zatim je tu i čovek (tako je on prikazan) ogromnog uma i velikih znanja, Sergej Ivanovič Koznišov, Ljevinov brat po majci. Taj je tip u romanu prikazan vešto i na kraju nam je sasvim jasan (to je čovek iz četrdesetih godina). Sergije Ivanovič se bio upravo sav posvetio aktivnostima u korist Slovena i komitet je na njega uveliko računao tako da je teško shvatiti, ako se imaju na umu događaji od prošloga leta, da je on mogao da ostavi sve i da čitave dve sedmice provede u selu. Istina, u tom slučaju, ne bi ni bilo ovog razgovora na pčelinjaku u vezi sa ovim nacionalnim pokretom, pa, prema tome, ne bi bilo ni osmog dela romana, koji je i napisan upravo zbog ovoga razgovora. Vidite, taj Sergije Ivanovič je pre nekih dva ili tri meseca objavio u Moskvi nekakvu naučnu knjigu o Rusiji, koju je dugo pisao i u koju je polagao velike nade, ali, knjiga je potonula i to na sraman način — niko ništa nije rekao o toj knjizi, prošla je nezapažena. I eto, tada se Sergije Ivanovič predao

aktivnostima u korist Slovena i to sa takvim žarom kakav se od njega nikako ne bi mogao očekivati. Ispada, prema tome, da se on nije prirodno predao svemu tome, taj njegov žar prema Slovenima to je samo — *ambition rentree*^[89] i ništa više i vi već predosećate da je Ljevin i morao biti pobednik kada je u pitanju neko takav. Sergije Ivanović je i u prethodnim poglavljima bio prikazan na komičan način i to veoma vešto, ali u ovom osmom delu je već sasvim jasno da je zamišljen samo s tom namerom da na kraju romana posluži kao pijedestal Ljevinovoj veličini. Ali kao lik on je sasvim uspeo.

Ali najmanje uspeli lik — to je lik staroga kneza. On tu sedi i jednako raspravlja istočno pitanje. On je neuspeo u čitavom romanu, ne samo u sceni gde se raspravlja ovo istočno pitanje. To je pozitivni lik u romanu koji je uveden da izrazi na svom primeru pozitivnu lepotu — razume se, ne grešeći protiv realizma: on je čovek sa slabostima, tu su i njegove smešne strane ali on je dostojanstven, veoma dostojanstven. On je i dobro srce ovoga romana i razum romana, ali nije to onaj fonvizinovski razum koji kada jednom krene jednako sipa, kao učeni magarac sve same razumne i trezvene misli. Ne, ovde ima i humora i uopšte ljudskih osobina. Najzabavnije od svega je to što je ovom starom čoveku namenjena uloga onoga koji oličava oštroumlje. On je prošao školu života, otac je mnogobrojne iako već zbrinute dece i on pod starost na sve oko sebe gleda sa nekim blagim osmehom mudraca, osmehom koji je uostalom, daleko od toga da bude krotak i nevin. On će dati savet ali čuvajte se igre njegovoga uma: on zna i da odbrusi. I eto, tu je i ta nevolja: on je zamišljen kao oštrouman čovek zdrave pameti i sam Bog zna kako — on nije oštrouman nego je naprotiv banalan. Istina, on se upinje u toku čitavog romana da kaže nešto oštroumno, ali sem te želje ništa drugo mu ne polazi za rukom. Čitalac je na kraju spreman da mu iz delikatnosti prizna i te pokušaje, da mu, da i tako kažemo, prihvati te napore u pravcu oštroumlja, kao neku vrstu oštroumlja, ali najgore je to što je ovaj isti lik u osmom delu romana koji je i posebno objavljen, određen da izrazi i sve ono što je, recimo i to, opet ne mnogo oštroumno (u tome je stari knez dosledan svome karakteru) ali što je cinizam i huljenje na jedan deo našega društva i na naš narod u celini. Umesto čoveka dobrog srca pred nama je član kluba koji negira ruski narod i sve ono što je u njemu dobro. Oseća se ona razdražljivost ljudi iz klubova, nekakva staračka žučnost. Uostalom, političke teorije staroga kneza nisu nimalo nešto novo. To je po stohiljaditi put ponovljeno sve ono što možemo čuti svakoga dana: »— Evo i ja — rekao je

knez — ja sam živeo u inostranstvu, čitao sam novine i priznajem do ovih masakra nad Bugarima nikako nisam mogao da shvatim zbog čega su svi Rusi tako odjednom zavoleli braću Slovene a ja prema njima ne osećam ni malo ljubavi? Jedino sam zbog toga, pomišljao da sam ja nekakav izrod (to on, vidite li, hoće da bude duhovit — zamislite samo može li on da pomisli o sebi da je izrod!) ili je možda Karlsbad na mene tako delovao (to je posebna duhovitost). Ali evo, došavši ovamo ja sam se umirio (kako i ne bi!) vidim da osim mene ima još ljudi koji se interesuju samo za Rusiju a ne i za braću Slovene«.

Evo, to je ta duboka misao! Treba se interesovati *samo* za Rusiju. I tako to pomaganje Slovenima nije neki ruski problem — kada bi on priznao da je to ruski problem ne bi govorio da se treba interesovati *samo* za Rusiju, jer interesovanje za Slovene bi u takvom slučaju značilo i interesovanje za Rusiju i njenu buduću misiju. Osobina tih kneževih gledišta se izražava u toj uskosti sa kojom on gleda na ruske interese. To smo čuli, to smo hiljadu puta čuli a u izvesnim krugovima se tako nešto jedino i može čuti. Ali evo, međutim, i onog što je mnogo gore — to je razgovor koji je vođen nekoliko minuta ranije. Stari knez pita Sergija Ivanoviča:

»—... Hrista radi, objasnite mi Sergije Ivanoviču, kuda odlaze svi ti dobrovoljci i protiv koga oni ratuju?...

— Protiv Turaka — spokojno se nasmeja i reče Sergije Ivanovič...

— A ko je to Turcima objavio rat? Ivan Ivanovič Ragozov i grofica Lidija Ivanovna sa gospođom Štal?«

Eto, omaklo mu se. Vi, razume se, shvatate da je sve vodilo tome, on je radi toga, može biti, i iz Karlsbada požurio ovamo. Ali to je već pitanje druge vrste i to što je knez i o tome zapodenuo razgovor nije nešto mnogo lepo. Naravno, nije ni ta ideja nova ali zbog čega se ona opet ponavlja? Prošle zime su mnogi, kojima je to bilo potrebno, tvrdili da je neko u Rusiji objavio rat Turcima. Ovo su pakosno isticali ali ova sitna ideja nije dugo potrajala, ona se tu i tamo sretala i vratila se onima koji su je i bili smislili. To je bilo zbog toga što apsolutno niko nije u Rusiji u toku prošle godine objavljivao rat Turcima i tvrditi nešto slično to bi bilo u najmanju ruku *preuveličavanje*. Istina, Sergije Ivanovič i dalje zbija šale ali naivni i čestiti Ljevin, kao pravo *enfant terrible* direktno kazuje ono što je starom knezu na pameti.

»— Niko nije objavio rat ali ljudi saosećaju sa patnjama bližnjih i žele da im pomognu — rekao je Sergije Ivanovič.

— No, knez ne govori o pomoći — reče Ljevin zauzimajući se za tasta — nego o ratu. Knez kaže da čestiti ljudi ne mogu uzeti učešća u ratu bez dozvole vlade«.

Da li sada vidite o čemu to Ljevin brine? Stvar se već postavlja sasvim otvoreno i povrh svega sve je objašnjeno onom glupom doskočicom Katavasova. Evo šta Ljevin dalje kaže:

»— Moja je teorija ovakva: rat je s jedne strane takva zverka, surova i užasna stvar da ni jedan čovek da i ne govorim o hrišćaninu, ne može lično i na svoju odgovornost da donese odluku o početku rata, to može samo vlada da učini koja radi toga i postoji i samo ona može da uđe u rat ako ga već ne može izbeći. S druge strane, tako kažu i nauka i zdrav razum, u tim državnim stvarima a posebno u onim koje se tiču rata, građani moraju da se odreknu svoje lične volje.

Sergije Ivanovič i Katavasov su sa gotovim primedbama počeli da govore istovremeno.

— Ta u tome je vic baćuška, što postoje i takvi slučajevi kada vlada ne izvršava volju građana i tada je društvo dužno da pokaže svoju volju — rekao je Katavasov.

Ali Sergije Ivanovič se nije, to je bilo jasno, slagao sa ovakvom primedbom...«

Jednom reči, kaže se i to se potvrđuje da je neko doista u Rusiji u toku prošle godine bio objavio rat Turcima i to mimo volje vlade. Sa takvim umom kakav je Ljevinov um čovek bi mogao da se doseti da je Katavasov budala, da takvih Katavasovih ima svuda i da je onaj prošlogodišnji pokret bio nešto suprotno od toga baš zbog toga što je to bio pokret širokih nacionalnih razmera — nije to bila neka igra opozicije, to je bilo nešto naše, nešto rusko. Ali Ljevin je uporan u svome, on je dosledan u samooptuživanju, njemu nije stalo do istine nego do onoga što je sam izmislio. Evo kako on na kraju završava u svojim razmišljanjima u vezi s ovim:

»... On (Ljevin) govorio je kao i Mihajlič, kao i narod koji je izrazio svoju misao prema predanju, u pozivu Varjazima: »Budite nam kneževi i vladajte nad nama. Mi vam s radošću obećavamo da ćemo vam biti pokorni.

I sav trud i sva poniženja, sve žrtve mi uzimamo na sebe — ali suditi i odlučivati nećemo mi«. I sada se narod, po rečima Sergija Ivanoviča, *odricao tog prava koje je kupljeno po tako velikoj ceni.*

»On je još hteo da kaže da ako je javno mnenje takav nepogrešivi sudija zbog čega onda i revolucija ili komuna ne bi bili isto tako nešto zakonito kao što je i ova akcija u korist Slovena...?«.

Jeste li čuli? Nikakvi razlozi ne mogu da zbune ovu gospodu, to ne mogu da učine i najočevidnije činjenice. Ja sam već rekao da je bilo bolje da knez i Ljevin nisu iznosili ovakve optužbe ali kome nije jasno da je jedan — uvređeno samoljublje a drugi — paradoksalista. Uostalom, možda je i kod Ljevina u pitanju uvređeno samoljublje jer nije jasno čime bi se moglo tako odjednom uvrediti ljudsko samoljublje! Međutim, stvar je jasna, optužbe su bile bez osnova, takve optužbe ne može ni biti jer ona nema ni svoj *raison d'être*. Činjenice su govorile nešto drugo.

II

TOUT CE QUI N'EST PAS EXPRESSEMENT PERMIS EST DEFENDU^[20].

Turskoj je u toku prošle godine bio objavljen rat ali nije ga objavila Rusija niti bilo ko drugi u Rusiji; rat su objavile slovenske zemlje i njihovi kneževi i vladari, to jest suvereni, srpski knez Milan i crnogorski knez Nikola koji su krenuli protiv Turske zbog nečuvenih ugnjetavanja, zverstava, pljačke i masakra koji su sprovedeni od strane Turske nad njenim slovenskim podanicima, posebno nad Hercegovcima koji su bili prinuđeni da zbog takvih zverstava ustanu protiv porobljivača. Ta nečuvena mučenja i ti masakri su postali poznati čitavoj Evropi — ona je bila obaveštena šta se čini sa Hercegovcima. Vesti o tim užasima su stigle i kod nas u Rusiju, o njima zna inteligencija a kasnije se to sve znalo i u narodu. O tim nečuvenim

postupcima čulo se svuda. Stigle su vesti prema kojima stotine hiljada ljudi, staraca, bremenitih žena, dece koja su ostavljena na milost, ostavljaju svoja ognjišta i beže iz Turske u susedne zemlje gde stignu, putuju bez hleba, bez krova i bez odeće vođeni onim životinjskim strahom za opstanak. Knez, Crkva i crkveni dostojanstvenici su podigli glas u zaštitu nesrećnika i počeli su da prikupljaju pomoć za njih. Počeo je da prilaže i naš narod, pomoć je stizala u određena mesta, u redakcije časopisa, u odseke bivših slovenskih komiteta — i u svemu tome nije bilo ničeg nezakonitog, nečeg nemoralnog ili onog što je upereno protiv vlade. Naprotiv, sasvim se slobodno može reći da je u svemu tome bilo samo dobrog. Što se tiče slovenskih kneževa koji su krenuli u rat protiv Turske tu Rusija niti ko u Rusiji ne može reći da je zbog toga kriv. Istina, jedan od tih vladara upravo srpski knez Milan nije bio potpuno samostalan kao vladar, on se nalazi u odnosu prema sultanu u nekoj vrsti vazalske potčinjenosti i jedne ruske novine su mu oštro zamerile zbog toga što se on tako reći ponaša kao pobunjenik i još — da bi ga zbunile i postidele te su novine tvrdile da je ustao protiv svoga »sizerena«. No, sve je to bila lična stvar samoga kneza Milana i on jedini može za sve to da snosi odgovornost. Rusija niti ko drugi u Rusiji nisu nikome objavili rat u toku prošle godine, pa, prema tome, nisu ništa skrivili sultanu. Pomoć je, međutim, jednako stizala, ali to je već nešto sasvim drugo. I eto, odjednom je jedan ruski general koji u to vreme nije bio zauzet drugim obavezama, čovek još mlad koji je tek u činu general-majora ali koji se istakao u operacijama u srednjoj Aziji, krenuo po sopstvenoj volji u Srbiju i ponudio je svoje usluge knezu Milanu. On je bio primljen u službu ali nije postao glavnokomandujući u srpskoj vojsci, kako se kod nas pričalo o Rusiji — a takve glasine su se dugo mogle čuti. Tada su krenuli i ruski dobrovoljci, kojih je nema sumnje bilo i pre Černjajeva, i započelo je prikupljanje i slanje pomoći što je prihvatila čitava Rusija. Dobrovoljaca je u toku prošle godine bilo nekoliko hiljada, to nije Bog zna koliko ali njih je u Srbiju pratila apsolutno čitava Rusija, posebno narod, i to pravi narod a ne samo besomučnici i vetrogonje kako na tome insistira ozlojeđeni Ljevin — za njega su i dobrovoljci nekakvi besomučnici. Ali to nije bilo tako, nije se sve to zbivalo negde iza leđa, to je svima poznato i svi su mogli da se uvere i čitavoj Rusiji je postalo jasno da je ta stvar — pravedna stvar. Narod je pokazao toliko plemenitosti, saosećanja i razboritosti da će čitav taj pokret iz prošle godine u korist Slovena nesumnjivo ostati jedna od najlepših stranica njegove istorije. Uostalom, braniti narod od Ljevina, dokazivati Ljevinima da sve to nisu bili

besomučnici i vetrogonje nego ljudi svesni svojih obaveza — sve to dokazivati je po mom mišljenju, nepotrebno i izlišno pa i više od toga — to je nešto ponižavajuće za sam narod. Što je najvažnije sve je to rađeno otvoreno, pred očima svih: objavljivane su poražavajuće činjenice, karakteristične činjenice koje su zabeležene i zapamćene i koje neće biti zaboravljene — činjenice koje se neće moći osporiti. No, o narodu ćemo kasnije, a što se tiče dobrovoljaca među njima je bilo, pored onih uzvišenih primera samopožrtvovanja u korist bližnjega (NB — Kirjejev), i usijanih glava, ljudi željnih avantura, pijanica i sličnih. Sve je to bilo onako kako je oduvek i svuda bivalo. Istina, još nije poznato koliko je takvih lola i pijanica, ako je takvih bilo među dobrovoljcima, koliko je kažem takvih izgubljenih ljudi tamo ostavilo svoj život za veliku stvar — kada bi se sve to znalo ne bi se na njih samo bacalo blatom. Ali tvrditi da su *svi* prošlogodišnji dobrovoljci bili lola, pijanice i izgubljeni ljudi — to u najmanju ruku nema smisla jer, opet moram da ponovim, nije se sve zbivalo iza leđa, svi su mogli da vide o čemu se radi. No, u svakom slučaju u toku prošle godine niko u Rusiji nije bez znanja vlade objavio rat nekoj susednoj državi i to je apsolutno jasno. Ivan Ivanovič Ragozov i grofica Lidija Ivanovna nisu mogli da objave rat Turcima čak i da su to hteli. I više od toga, oni nisu čak ni dobrovoljce skupljali, nisu nikoga pozivali, svak je išao *potpuno dobrovoljno* i to je apsolutno svima poznato. Ali oni su pomagali dobrovoljce i osim toga slali su u slovenske zemlje novac za pomoć unesrećenim, masakriranim i unakaženim ljudima, oni su još i pomagali novcima i one koji su štitili pobunjenike — da toga je bilo, o, bilo je toga uz najrevnosnije želje da Turci krvopije što pre sebi slome vrat — da, kažem, toga je apsolutno bilo! Ali, čitav problem je u ovome: da li je to bila objava rata? Ako nije da li je onda zabranjeno od strane vlade da se pomažu novcima oni koji se bore za hrišćane, da li je to zabranjeno želeti da Turci što pre sebi slome vrat? Ponavljam, nikako ne mislim da je sve to zabranjeno, sve je rađeno otvoreno, svi su mogli sve da vide, u svemu da učestvuju, a dobrovoljci su dobijali svoje pasoše od te iste vlade. Uostalom, ja ne znam možda i postoji takav zakon koji kaže da »građani privatno ne mogu *uzimati učešća* u ratu bez dozvole vlade«, to jest da ne mogu stupati u službu kod stranih vladara bez posebne dozvole svoje vlade. Možda stvarno postoji takav neki zakon, koji je veoma star zakon i koji još uvek nije ukinut, ali vlada bi i sama mogla da koristi prava koja joj takav zakon daje — zbog

čega bi Ljevin trebalo da se u to meša? Šta on ima s tim? Međutim, njega upravo to uzbuđuje...

— *Pardon, monsieur, mais il me semble que tout ce qui n'est pas expressement defendu est permis.* [91].

— *Au contraire m-r: tout ce qui n'est pas expressement permis est defendu.* [92].

To je kraći komični dijalog čoveka reda sa čovekom nereda koji se zbiva u Francuskoj. Ali poredak je postavio takvog tumača reda, on ga tumači i štiti, on je lice kome je namenjena takva uloga. Šta pak ima Ljevin s tim? Kakav je on specijalista u tim stvarima? On se jednako plaši da se ne izgubi nekakvo pravo. Međutim, čitav narod je saosećajući sa ugnjetenim hrišćanima sasvim dobro znao da je u pravu i da ništa ne čini što je protiv volje svojega Cara, svim svojim srcem narod je bio uz svoga Cara. Da, narod je toga bio svestan. Tako su mislili i svi oni koji su pomagali dobrovoljce. Niko se nije zavaravao takvom pomišlju makar i duboko u sebi da je cela stvar nešto što je u suprotnosti sa voljom vlade. Carska reč je očekivana s nestrpljenjem i u nju su polagane velike nade, svi su to predosećali i u tome se nisu prevarili. Optužba zbog objavljivanja rata je jednom reči fantastična optužba, ona je izrečena tako tek i ona se ne može održati.

No, Ljevin i knez i sami brane narod od takve optužbe. Oni direktno negiraju učešće naroda u prošlogodišnjim akcijama i direktno kažu da narod nije ništa razumeo niti je mogao šta razumeti, sve su to veštački naduvali novinari radi obezbeđenja pretplatnika, to je navodno posebno organizovao Ragozov i slične stvari.

»Lično mišljenje tu ništa ne znači — rekao je Sergej Ivanovič. Nema tu nikakvih ličnih mišljenja kada je čitava Rusija — kada je čitav narod manifestovao svoju volju.

— Oprostite, ja to ne vidim. Narod o tome *pojma nema* — rekao je knez. — Ne, tata... Pogledajte. Šta je bilo u nedelju u crkvi? — rekla je Doli koja je slušala ovaj razgovor... — Ta, šta je to bilo u nedelju u crkvi? Svešteniku su *naredili* da to pročita. On je pročitao. Oni *ništa nisu razumeli*, uzdisali su *kao i prilikom svake propovedi* — nastavljao je knez. Zatim su im rekli da su se okupili u crkvi radi spasenja duše, no oni su tada *izvadili po jednu kopejku* i dali su. A za šta — *to oni ni sami ne znaju*«.

Takvo mišljenje je apsurdno, ono je u suprotnosti sa samim činjenicama, ali ovako iz kneževih usta ono se može lako objasniti: ono potiče od jednog od nekadašnjih narodnih tutora, od starog zemljoposjednika koji ne može, makar i bio lično dobar čovek, da ne prezire svoje robove i da sebe ne smatra za nešto iznad njih — »uzdisali su — veli — i ništa razumeli nisu«. Ali, evo i Ljevinovog mišljenja, on ovde barem nije prikazan kao predstavnik starih veleposjednika:

»— Ja nemam šta da pitam — rekao je Sergej Ivanovič — videli smo i vidimo i sada stotine i stotine ljudi koji ostavljaju sve i polaze da služe opštoj i pravednoj stvari, oni stižu iz svih krajeva Rusije i direktno i jasno kazuju svoju misao, ističu svoj cilj. Oni daju svoj groš, odlaze i sami i otvoreno kažu radi čega su krenuli. Šta to znači?

— To znači, po mom mišljenju — rekao je Ljevin koji je počeo da se uzbuđuje — da će se u jednom narodu od osamdeset miliona uvek naći ne stotine kao sada, nego desetine hiljada ljudi *koji su izgubili svoj društveni položaj, dokonih i pustih ljudi koji su uvek spremni da stupe u bandu Pugačova, da krenu na Hivu ili u Srbiju...*

— A ja tebi kažem da to nisu nekakve stotine i da to nisu dokoni ljudi, to su najbolji predstavnici naroda! — rekao je Sergej Ivanovič ljuteći se tako kao da brani ono poslednje što mu je ostalo. — A šta je sa darovima? Tu je čitav narod izrazio svoju volju.

— Ta reč »narod« je tako neodređena — rekao je Ljevin. — Sreski pisari, učitelji i možda jedan od hiljadu mužika tek znaju o čemu se tu radi. Ostalih osamdeset miliona kao i Mihajlič, ne samo što ne izražavaju svoju volju nego nemaju ni pojma o onome povodom čega bi trebalo da izraze svoju volju. Kakvo pravo mi imamo da kažemo da je to volja naroda?«.

Uopšte, trebalo bi to naglasiti jednom zauvek da su reči »volja naroda« u vezi sa onim prošlogodišnjim pokretom nešto neumesno, one ne kažu mnogo, pa čak precizno ništa i ne označavaju. Nije se u toku prošle godine manifestovala volja naroda nego njegovo veliko saosećanje, to je prvo — a drugo, došla je do izražaja velika ljubav prema Hristu i treće — došlo je do izražaja narodno pokajanje, nešto slično velikom tugovanju — pravo govoreći mislim da bi se to tako moglo nazvati. Ja ću sve ovo pobliže objasniti nadalje a sada ću samo dodati da mi je drago što iz Ljevinovih usta čujem i takve izraze u vezi sa prošlogodišnjim pokretom i dobrovoljcima kao što su *stupiti u bandu Pugačova i slično*. U najmanju ruku, ja takve misli

nikako ne mogu da pripišem autoru i to mi je mило, jer mi je veoma jasno da autor ovde koristi prava umetnika: on je sasvim dobro osetio da ovaj razgoropađeni hipohondar Ljevin kao lik koji je on stvorio, i nije mogao u datom momentu da odoli svome karakteru, to jest nije mogao da se uzdrži od ruganja i vređanja dobrovoljaca kao i čitavog ruskog naroda koji je ove ispratio na put. Pa ipak, pošto je narod optuživan u vezi sa prošlogodišnjim pokretom zbog svoje gluposti i ograničenosti, pošto se sve tome slično zaista moglo čuti svuda — mogla se čuti i ovakva aluzija u vezi sa bandama Pugačova, ja ću se ovde usuditi, koliko mi to moje mogućnosti budu dozvolile da neke stvari u vezi sa svim tim razjasnim: kako treba shvatiti tu enigmę naše *svesne* svenarodne prošlogodišnje akcije u korist Slovena? Jer, doista su od svega toga u nekim krugovima načinili čitavu enigmę: »kako to — neki vele — narod koji je tek koliko jučer čuo za te Slovene, narod koji pojma nema ni o geografiji ni o istoriji — evo odjednom sada kreće da se bije za Slovene, kako je mogao taj narod da ih tako odjednom zavoli!«. Za tu temu su se, osim određenih krugova, uhvatili i sedi starci poput ovog starog kneza, uhvatili su se oni iz klubova i mnogo su se toj temi obradovali svi, pa i sam Ljevin, jer samo se tako može održati ono njegovo objašnjenje o tome da je čitav pokret veštački naduvana stvar i da to sve namerno čine izvesni ljudi u ime izvesnih ciljeva. Istina, tu je Sergije Ivanovič koji brani svest u tom nacionalnom pokretu — narodnu svest — nasuprot Ljevinu, ali on ne vrši taj svoj posao kako valja, on se mnogo uzbuđuje i uopšte — on je prikazan na komičan način. Međutim, cela ta stvar o svesnosti i razboritosti narodnoj u vezi s tim pokretom u korist ugnjetenih hrišćana je do te mere jasna da sam ja odlučio da osvetlim to sve, naime: kako bi trebalo po mom mišljenju gledati na celu tu stvar da ne bi bilo zabune i posebno — kako shvatati sve to da bi se izbegle *enigme*?

III

O NEPOGREŠIVOM POZNAVANJU NEPROSVEĆENOG I NEPISMENOG RUSKOG

NARODA. BITNA SUŠTINA ISTOČNOG PITANJA.

Od samoga početka ruskoga naroda i njegove države, od vremena pokršćavanja ruske zemlje, polazili su njeni hodočasnici u sveta mesta, na Grob Gospodnji, na Atos, pa i dalje. Još u doba krstaških ratova putovao je u Jerusolim jedan ruski iguman i tamo ga je ljubazno dočekaio jerusalimski kraj Baldwin, što je prekrasno opisano u njegovom putopisu. A zatim je usledilo hodočasništvo na Istok u svete zemlje i to traje do dana današnjega. Među ruskim kaluđerima u današnjoj Rusiji ima mnogo onih koji su boravili na Atosu. Tako je taj zaostali i potpuno neprosvećeni ruski narod, što će reći, oni najzaostaliји mužici koji nisu znali ni o geografiji ni o istoriji apsolutno ništa — sasvim dobro znao da su sva sveta mesta i tamošnji istočni hrišćani pod vlašću nečastivih Agarjana, muslimana i Turaka i da svi ti hrišćani širom celog Istoka žive veoma teško. Sve to zna ruski narod i sve to prima skrušena srca; to je ruska nacionalna osobina stvarana tokom istorije; odlazak u sveta mesta ruski narod je oduvek visoko cenio i smatrao je takva pokajnička putovanja za podvig. Srce ga oduvek vuklo tamo — to je takođe istorijska činjenica. Ljudi bez groša u džepu, starci, ratni veterani, ostarele žene, nemajući pojma o geografiji odlazili su iz svojih zaselaka sa sirotinjskim zavešljajima na leđima i stvarno su uspevali ponekad posle mnogobrojnih nedaća, da se domognu svetih mesta. Kada su se vraćali u zavičaj njihova su kazivanja o tim dalekim stranstvovanjima slušana sa strahopoštovanjem. Uopšte uzeto, kazivanja o »bogougodnim stvarima« ruski narod mnogo voli. Mužici i njihova deca, varošani, trgovci, čak svi oni, rado slušaju takva kazivanja, svi oni osećaju divljenje i ushićenje. Na primer, postavlja se pitanje: ko je čitao praznične Mineje? Po neko u manastiru, neki profesor svetovnjak po dužnosti, ili još možda neki starčić osobenjak koji posti i odlazi na noćna bdenija. Teško je do toga i doći — treba moći kupiti, a probajte i zatražite da dobijete na neko vreme da pročitate u parohijskom domu — neće vam dati. I eto, verovali ili ne, u čitavoj ruskoj zemlji je rasprostranjeno znanje o prazničnim Minejima — o, naravno, ne poznaju svi celu knjigu — ali barem je svuda prisutan njen duh i recite mi — odakle to? To dolazi otuda što ima mnogo muškaraca i žena koji znaju da pričaju *Žitija Svetih*. Oni kazuju baš kao po prazničnom Mineju, ne umećući ni jednu

suvišnu reč i svi ih pažljivo slušaju. Ja sam u detinjstvu i sam slušao takve priče pre nego što sam naučio da čitam. Ja sam sve slušao i kasnije u tamnici među zločincima koji su i sami slušali sa ganućem. Ta se kazivanja ne prenose preko knjiga nego usmeno. U tim kazivanjima i u kazivanjima o svetim mestima ima nečeg što je za ruski narod prilika da se pokaje i da se duhovno pročisti. Čak i oni najgori među ljudima, gulikože i izrabljivači osećali su često neku čudnu i nezadrživu želju da pođu u stranstvovanja da se očiste radom i podvigom, da ispune neko davno dato obećanje. Ako nisu polazili na Istok ili u Jerusalem, oni su se upućivali u sveta mesta u Rusiji — u Kijev ili čudotvorcima na solovjeckim ostrvima. Njekrasov je stvarajući svoga velikog »Vlasu« kao veliki umetnik tako i postupio — zamislio ga je u verigama kao skitnicu koja se kaje. Ta je karakteristika kod našeg naroda jedna istorijska karakteristika i to treba imati na umu zbog toga što ničeg sličnog nema ni kod jednog evropskog naroda. Šta će od svega toga biti — teško je reći utoliko pre što se i našem narodu nameću preko škola i opismenjavanja, mnogi nesumnjivo novi problemi koji mnogo šta mogu da promene. Ali, za sada jedino pomoću nje — i samo, kažem, pomoću nje, pomoću te karakteristike je moguće objašnjavati onu *zagonetku o prošlogodišnjem svesnom pokretu* kod nas u korist »braće Slovena«, kako su se izražavali u toku prošle godine zvanično o tome i kako i sada to kažu ali s nekim podsmehom. Zaista, naš narod nije ništa znao o Slovenima, nije znao ne jedan od hiljade, kako kaže Ljevin, nego među tolikim hiljadama jedva da je bilo jednog koji je nešto bio načuo kao u prolazu da tamo negde postoje nekakvi Srbi, Crnogorci, Bugari i druga naša braća po veri. Ali je zato naš narod, i to čitav naš narod, ili barem njegova *ogromna većina*, čuo i dobro zna da postoje pravoslavni hrišćani pod jarmom Muhamedovim, da oni pate i da žive u nevoljama, naš narod zna takođe i to da se sveta mesta kao što su Jerusalem i Atos nalaze u rukama inoveraca. On je još pre dvadeset godina imao prilike da sluša o masakrima koji se sprovode nad istočnim hrišćanima, o porobljenim svetim mestima, kada je pokojni Gospodar započinjao rat protiv Turske a kasnije i protiv Evrope, rat koji se okončao na Sevastopolju. Tada je još na početku toga rata odjeknula odozgo velika reč o svetim mestima i narod je od toga doba zapamtio tu reč. Osim toga, još mnogo pre našeg prošlogodišnjeg pokreta u korist Slovena, započeli su novi masakri nad Slovenima i evo ima već godina dana kako se o tome govori i piše u Rusiji, ja sam lično imao prilike da čujem kako se postavlja i ovakvo pitanje — »Je li istina da Turčin ponovo diže glavu?«. Osim toga (iako je ovo

razmišljanje pomalo udaljeno od teme), meni se čini da i vreme svemu tome ide na ruku — hoću da kažem ide na ruku tom prošlogodišnjem nacionalnom pokretu. Relativno je dosta vremena prošlo od oslobođenja seljaka, prošle su, eto, godine — i šta je to narod od svega toga video u svojoj sredini? Video je kako se iz dana u dan povećava pijančenje, kako sve više ima kulaka i gulikoža, video je bedu oko sebe i često zverski lik koji ga motri — o, mnogima je srce pritiskala tuga, tuga pokajanja i samooptuživanja, mnogi su poželjeli da nađu nešto lepše i svetije... I evo, odjednom se razlegao glas o ugnjetenim hrišćanima, o mučenicima za Crkvu i za veru, glas o hrišćanima koji ne žale svoje glave Hrista radi, koji su spremni da ponesu krst — jer ako bi se oni odrekli Krsta svojega i primili islamsku veru svega bi bili pošteđeni pa i nagrađeni — i sve je to, razume se, narodu postalo poznato. Javili su se apeli za prikupljanje pomoći, zatim se pronela vest o ruskom generalu koji je pošao u pomoć hrišćanima, počeli su da se okupljaju dobrovoljci — i sve je to izazvalo duboki potres u svesti naroda. Da, to je bio potres, kao što sam gore rekao, jer — *to je bio poziv na pokajanje, na skrušene molitve i ispaštanje*. Ko nije mogao lično da pođe doneo je svoj poslednji groš i dobrovoljce su pratili svi — čitava Rusija. Stari knez je sedeo u Karlsbadu i nije ni mogao da shvati taj pokret, on se vratio u jeku događaja i govori o njima sa humorom. Ali šta može da shvati u Rusiji i kod ruskog čoveka ovaj starčić koji vreme provodi po klubovima? Pametni Ljevin bi mogao da shvati mnogo više od njega ali njega su zbunila ona razmišljanja o tome da narod ne zna istoriju i geografiju i, što je još važnije — zbunila ga je mučnina što, eto, nekakvi Ragozovi objavljuju rat ne pitajući njega, Ljevina. No, nikakve objave rata nije bilo, bilo je u narodu samo onog ganutljivog pokajanja i velike želje da bude saučesnik u nečem svetom, u borbi za delo Hristovo i za one koji revnuju o krstu njegovome — eto, samo toga je bilo. Taj pokret je, dakle, bio i pokajnički i u isto vreme istorijski pokret. Imajte na umu da ja, kada govorim o ovoj karakteristici ruskog naroda, to jest o njegovoj revnosti prema »delu Božjemu«, o svetim mestima, o ugnjetenim hrišćanima, uopšte o svemu što je *pokajničko i pobožno*, nemam nikako namere da zbog toga hvalim posebno ruski narod: ja niti hvalim niti kudim, ja samo konstatujem činjenicu *pomoću koje se mnogo šta može objasniti*... Šta da se radi — postoji kod nas takva *istorijska* crta. Ja ne znam šta će od toga izaći, ali vrlo je verovatno da će nešto od toga izaći. U životu nacija ono najvažnije se zbiva u zavisnosti od njihovih najvažnijih i najkarakterističnijih nacionalnih osobenosti. Za sada je, na primer, jasno na

osnovu tih nacionalnih osobenosti, da *uvek* kada se Rusija nađe u ratu protiv sultana dođe do izražaja duboko svesni odnos našeg naroda prema takvom ratu i ne treba se prema tome čuditi što narod tako svesrdno uzima učešća u ratu, iako nema dovoljno znanja iz istorije i geografije. Ono što mu je potrebno to narod zna. O, naš je narod nepismen, on je neznalica u to nema sumnje i njemu bi u moralnom pogledu imalo mnogo šta prigovoriti — moglo bi mu se ponuditi mnogo divnih, mudrih saveta u vezi sa ovom njegovom drevnom i zastarelom istorijskom osobinom. Tim Rusima bi se moglo objasniti da su sva ta stranstvovanja, ta hodočašća — samo jedno usko shvatanje svojih dužnosti i obaveza, da za dobrim ne treba ići tako daleko, da je bolje da se on, Rus, okane pijančenja, da se posveti povećanju svoga ličnog blagostanja, da treba da ojača svoje ekonomske moći, da ne tuče svoju ženu, da obrati pažnju na škole, da povede računa o tvrdim putevima i drugo — jednom reči, da nastoji da ta Rusija, njegova otadžbina počne najzad da liči na druge »prosvećene evropske države«. Moglo bi se najzad tom hodočasniku reći da te njegove posete svetim mestima uopšte i nisu Bogu potrebne, da nisu, što je takođe važno, potrebne ni njemu samome niti njegovoj porodici, jer sve to ne donosi nikakve koristi nego naprotiv — sve je to šteta, jer on, odlazeći na dugo od svoje kuće i stranstvujući tako ostavlja svoj dom, otadžbinu svoju i to samo radi uskih egoističkih ciljeva spasenja svoje duše, dok bi, na primer, Bogu bilo mnogo ugodnije kada bi on svoje slobodno vreme iskoristio da učini neku korist bližnjemu svome: kada bi, na primer, pripazio na baštu, kada bi nekome pričuvao telad i slično. Jednom reči, moglo bi se mnogo toga divnog kazati ali šta se može kada se ta istorijska osobina tako formirala u našem narodu, kada je traženje dobra dobilo *isključivo takvu formu*, to jest formu *pokajničkog i hodočasničkog* oblika žrtvovanja? U krajnjem slučaju, u očekivanju »prosvećenosti« pametni Ljevin bi trebalo da prizna narodu tu njegovu *istorijsku osobinu*. On bi, barem, trebalo da shvati da mnogi dobrovoljci i onaj narod koji ih je pratio postupaju iz dobrih pobuda tako i da svi oni misle kako je najbolje da tako postupe da bi učinili dobra svima (sa ovim je teško ne složiti se)! pa prema tome, u svakom slučaju, to su bili valjani predstavnici naroda iako, naravno, nisu blistali »prosvećenošću« — to nisu bili neki izgubljeni ljudi, besposlen svet i vetrogonje koje ne znaju kuda idu, ne — to su možda bili naši najbolji ljudi iz naroda. Sve je to bilo javno, čisto kao delo Hristovo i u skrivenim kutovima duše kod mnogih od tih ljudi živela je tajna da je to nešto pokajničko što pročišćuje u duhovnom smislu. I niko se među tim svetom u

toku ove akcije nije osećao krivim pred Carem svojim! Naprotiv, svakome je bilo jasno da je sa svojim srcem punim milosrđa Car Oslobodilac zajedno sa svojim narodom u tom teškom času! Volju Carevu i reč njegovu svi su očekivali sa ushićenjem i sa velikim nadama a mi, sedeći po svojim uglovima, radovali smo se u sebi što je veliki ruski narod opravdao velike i večne nade koje smo polagali u njega. Da li je onda moguće primeniti na njega, u nekom pogledu, s obzirom na taj njegov plemeniti i smireni pokret — ono poređenje koje pominje bande Pugačova, komunu i slično! Samo Ljevin, taj hipohondar koji je izgubljen u svojoj razdražljivosti, mogao je da proklamuje nešto slično. Evo kuda vodi takvo uvređeno samoljublje!

IV

LJEVINOV POTRES. PITANJE: IMA LI RASTOJANJE UTICAJA NA ČOVEKOLJUBLJE? MOŽE LI SE PRIHVATITI MIŠLJENJE JEDNOG ZAROBLJENOG TURČINA O HUMANOSTI NEKIH NAŠIH DAMA? ČEMU NAS, NAJZAD, UČE NAŠI UČITELJI?

Ljevinov potres ide i dalje: Ljevin otvoreno i upadljivo naglašava da tog saosećanja prema stradanjima Slovena *»neposrednog osećanja prema potlačenim Slovenima nema i ne može ni biti«*. Sergej Ivanovič na to kaže:

»... Tu nema objave rata, to je prosto ljudsko izražavanje hrišćanskog osećanja. Ubijaju našu braću — braću po krvi i po veri. No, dozvolite, neka i nisu braća, neka nam nisu bliski po veri ali ubijaju decu, žene, starce, tu se osećanje buni i Rusi hitaju da pomognu da se prekrate takvi užasi. Zamisli da

ti hodaš ulicom i vidiš kako pijanci tuku ženu ili dete, ja mislim da ti ne bi postavljao pitanje da li je rat objavljen ili nije tom čoveku, ti bi se bacio na njega i zaštitio bi onoga koji je uvređen. — Ali, ne bih ubio — rekao je Ljevin. — Ne, ti bi ubio. — Ja ne znam. Kada bih ja ugledao nešto slično dao bih oduška svojim neposrednim osećanjima; *ali ništa unapred ne mogu da tvrdim*. I takvog neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema, i ne može biti.

— Možda za tebe nema. No, kod drugih to postoji — mršteći se malo, reče Sergije Ivanovič. — U narodu su živa predanja o pravoslavnim ljudima koji su postradali pod jarmom »nečastivih Agarjana«. Narod je čuo za stradanja svoje braće i počeo je o tome da govori.

— Može biti — pomirljivo reče Ljevin — no, ja to ne vidim, *ja sam sam narod*, i ja to ne osećam«.

Opet ono: »ja sam narod«. Još jednom ponavljam: nema ni dva sata kako je taj isti Ljevin primio veru od mužika, barem ovaj ga je uputio kako treba verovati. Ja ne hvalim mužika i ne kudim Ljevina, sada neću ni da razmišljam o tome ko je od njih dvojice čvršći u veri, kod koga je stanje duše pouzdanije i slično. Ali, složićete se i sami i ja to ponavljam da je već na osnovu same te činjenice Ljevin mogao da se doseti da postoji izvesna *suštinska* razlika između njega i naroda. I, evo, on ponavlja: »ja sam narod«. A odakle je on tako ubeđen da je on narod? Zbog toga što ume da zapregne taljige i što zna da su krastavci s medom dobra stvar. To vam je naš čovek! Kakvo samozadovoljstvo, kakva oholost, kakva obuzetost sobom!

Pa ipak, nije to ono glavno. Ljevin uverava da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena *nema i ne može biti*. Njemu kažu da je »narod čuo o stradanju svoje braće i da je počeo o tome da govori« a on na to odgovara: »Može biti, no ja to ne vidim, ja sam sam narod, *i ja to ne osećam*«!

To će reći saosećanja? Imajte na umu da spor između Ljevina i Sergeja Ivanoviča o saosećanju i neposrednim osećanjima prema ugnjetenim Slovenima, teče pomirljivo i vodi se tako da se završi pobedom Ljevina. Sergej Ivanovič, na primer, dokazuje na svaki način da bi Ljevin kada bi na ulici video kako pijanci tuku ženu skočio da je oslobodi! »No, ja ne bih ubio!« odgovara Ljevin. — »Ne, ti bi ubio« — insistira Sergej Ivanovič i već, naravno, govori gluposti, jer ko bi pomažući ženi na ulici koju tuku

pijanci, te pijance ubio? Može je osloboditi i bez ubijanja. A što je još važnije, nije reč o tuči na ulici, to poređenje je loše i neprikladno.

Govori se o Slovenima, o masakrima, o mučenjima, ubistvima kojima su oni podvrgnuti i sam Ljevin sasvim dobro zna da je reč o Slovenima. Prema tome, kada on kaže da ne zna da H bi pomogao, da on ništa ne vidi *niti šta* oseća i slično, on upravo tvrdi da ne oseća nikakvog saosećanja prema mučenjima nad Slovenima (a ne prema ženi koju na ulici tuku pijanci) i on insistira na tome da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema niti može biti, dakle prema njima, a ne prema onoj ženi koju pijanci tuku. I on se bukvalno tako i izražava.

Ovde će biti veoma zanimljiva jedna psihološka činjenica. Knjiga se pojavila tek pre dva i po meseca a upravo pre dva i po meseca je postalo savršeno jasno da su sve te bezbrojne priče o mučenjima i masakrima nad Slovenima — potpuna istina, istina koju su sada posvedočile hiljade svedoka i očevidaca, pripadnika raznih nacija. To što smo saznali u toku ovih godinu i po dana o masakrima nad Slovenima prevazilazi čak i fantazije bolesne i najpomamljenije ljudske uobrazilje. Poznato je, prvo, da sva ta istrebljivanja nisu slučajna nego sistematska, to se specijalno inscenira i na svaki način priprema. Hiljade i desetine hiljada ljudi je istrebljeno. Rafiniranost kojom se odlikuju mučitelji je takva da možemo reći da nismo nikada ni o čemu sličnom mogli ni da čujemo ni da pročitamo. Živim ljudima skidaju kožu s leđa pred očima njihove dece, na očima majki bacaju i dočekuju na bajonete njihovu dečicu, vrši se silovanje žena i u trenutku nasilja nasilnik je probada nožem, i što je najstrašnije podvrgavaju mučenjima odojčad i izivljavaju se nad njima. Ljevin tvrdi da on ne oseća *ništa* i strasno dokazuje da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema i ne može biti. Usuđujem se da uverim g-na Ljevina da tog osećanja može biti i ja sam u više navrata bio svedok nečeg sličnog. Ja sam video, na primer, jednog gospodina koji ne voli da govori o svojim osećanjima i taj je slušao kako su jednom dvogodišnjem dečaku pred očima njegove sestre iglom izboli oči a potom su ga nabili na kolac pa dečak nije mogao odmah da umre nego je tako još zadugo vrištao — i kada je taj gospodin to čuo, on se razboleo i čitave noći nije mogao da zaspi, u toku narednih dana nalazio se u stanju duševne pometenosti koja mu nije dozvoljava da se nečim bavi. Usuđujem se da uverim g-na Ljevina da je taj gospodin čestiti i nesumnjivo pošten čovek, on nikako nije vetrogonja ili član neke bande Pugačova. Hoću samo da kažem da tog neposrednog osećanja

prema stradanjima Slovena ima i da je ono veoma snažno — ima njega u svim društvenim slojevima. Ali Ljevin insistira na tome da njega nema i da ga *ne može biti* i da sam on *ništa* ne oseća.

To je za mene enigma. Naravno, postoje ljudi bez osećanja, ljudi grubi, koji su nečim ometeni u razvoju. Ali Ljevin kako izgleda nije od takvih, on je prikazan kao čovek koji ume da oseća. Ne deluje li ovde jednostavno rastojanje? Doista, nije li kod nekih priroda u pitanju takva *psihološka* osobina: »Nisam lično — kao da veli takav — video, to je negde tamo daleko i, evo, ja ništa i ne osećam«. Šalu na stranu, zamislite da na Marsu ima ljudi i da tamo vade oči maloj deci. Možda bi nama ovde na zemlji bilo zbog toga manje žao, barem — ne bi nam mnogo zbog toga bilo žao! To isto se, ako hoćete, događa i na zemlji kada su u pitanju velika rastojanja: »Eh, rekli bi tako neki — to je negde na drugoj hemisferi, nije to kod nas!«. To jest, iako takav to ne kaže direktno, on tako oseća, to jest, on *ništa* ne oseća. U takvom slučaju, ako rastojanje doista ovako deluje na čovekoljublje onda se samo po sebi nameće novo pitanje: na kojoj daljini prestaje čovekoljublje? A Ljevin je stvarno velika zagonetka kada je u pitanju čovekoljublje: on direktno tvrdi kako *ne zna* da li bi ubio: »Kada bih ja sve to video ja bih dao oduška svojim neposrednim osećanjima, ali unapred ne mogu da tvrdim«. Znači, on ne zna šta bi učinio! Međutim, to je čovek koji ume da oseća i evo kako je osećajan taj čovek, on se boji da ubije... Turčina. Zamislite ovakvu scenu: stoji Ljevin tamo na tom mestu sa puškom i bajonetom u rukama a na dva koraka od njega Turčin se sa uživanjem sprema da iglom izbode oči dečaku koga već drži u rukama. Sedmogodišnja dečakova sestra vrišti i izbezumljena juriša da otme brata od Turčina. I evo, Ljevin stoji u nedoumici i koleba se:

»Ne znam šta se tu može. Ja ništa ne osećam. Ja sam narod. Neposrednih osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema i ne može ni biti«.

Da, ozbiljno uzeto, šta bi on učinio posle svega onoga što nam je rekao? Kako bi mogao da ne oslobodi dete? Zar će dopustiti da ga ovaj masakrira, zar neće spasiti dete iz ruku Turčina zlotvora?

»Da, da ga otmem ali tada bi trebalo Turčina grubo odgurnuti, zar ne?

— Pa i odgurni ga!

— Odgurni! A šta će biti ako on neće da pusti dete nego dohvati sablju? Onda ću morati, može biti, i Turčina da ubijem?

— Pa i ubij ga!

— Ne, kako se sme ubijati! Ne, ne treba ubiti Turčina. Bolje je da on iskopa očice detencetu, neka ga masakrira a ja ću poći mojoj Kiti«.

Tako mora da postupi Ljevin, to neposredno proističe iz njegovih ubeđenja iz svega onoga što on sam kaže. On sam kaže da *ne zna* da li bi pomogao ženi ili detetu ako bi pri tome trebalo ubiti Turčina. A Turaka mu je veoma žao.

»Pre dvadeset godina mi smo mogli da ćutimo (kaže Sergej Ivanovič), ali sada je odjeknuo glas ruskog naroda koji je spreman da krene kao jedan čovek i da se žrtvuje u ime ugnjetene braće; to je veliki korak i velika zaloga snage.

— Ta nije u pitanju samo žrtvovanje, treba ubijati Turke — stidljivo je promućao Ljevin. — Narod žrtvuje i spreman je da žrtvuje i dalje radi duše svoje, a ne radi ubijanja..

To jest, drugim rečima rečeno: »Uzmi, devojčice, ovaj novčić, žrtvu duše naše radi, a pusti neka tvom bratiću iskopaju očice. Ne sme se ni Turčin ubiti...«.

I potom dalje već i sam autor govori o Ljevinu:

»... On nije mogao da se složi s tim da desetine tih ljudi među kojima je bio i njegov brat, imaju pravo na osnovu onoga što su im kazivale te stotine brbljivaca-dobrovoljaca koji stižu iz prestonice — da tvrde da oni i štampa izražavaju volju i misao celoga naroda, *i to misao koja se izražava u osveti i ubijanju*«.

To nije tačno: tu nema nikakve *osvete*. Mi smo i sada u ratu sa tim krvopijama i neprestano čujemo o najhumanijim postupcima od strane Rusa. Odlučno se može tvrditi da bi malo koja evropska armija tako postupala sa svojim neprijateljima, kao što to čini naša armija. Tu skoro, dva naša ugledna lista su postavila i ovakvo pitanje: ne bi li bilo korisnije — u cilju smanjenja broja zverskih postupaka — uvesti represalije prema onim Turcima koji bi bili uhvaćeni kao učesnici u zverstvima i mučenjima? Oni ubijaju zarobljenike i ranjenike posle neviđenih masakriranja — seku im nos i druge delove tela. Kod njih ima specijalista za ubijanje odojčadi, takvih majstora koji dohvate odojče za noge i raščereče ga zabavljajući i uveseljavajući tako svoje drugove bašibozluke. Ta lažljiva i podla nacija ne priznaje zverstva koja čini. Sultanovi ministri uveravaju da nema ubijanja

zarobljenika »jer Koran to zabranjuje«. Ne tako davno čovekoljubivi imperator nemački je sa negodovanjem odbacio oficijelnu i lažnu tursku žalbu koja je svima nuđena protiv ruskih nedela — on je izjavio da to ne može da veruje. S tom podlom nacijom se izgleda i ne može ljudski postupati, ali, eto, mi postupamo ljudski. Usuđujem da izrazim i svoje lično mišljenje da ne treba primenjivati represalije ni prema onim Turcima koji budu uhvaćeni da čine zverstva prema zarobljenicima i ranjenicima. Ne verujem da će to umanjiti njihovu surovost. Kažu da oni i sada, kada padnu u zarobljeništvo, gledaju s nepoverenjem i strahom, *čvrsto ubeđeni* da će im odmah odseći glave. Bolje je da ovaj velikodušni način ratnih postupaka koji Rusi pokazuju u toku ovoga rata ne bude pomračen represalijama. Ali da se odojčadi vade oči to ne treba dopustiti i zbog toga treba jednom zauvek učiniti kraj zločinstvima, treba konačno osloboditi potlačene i tiranima jednom zauvek istrgnuti oružje iz ruku. Ne uznemiravajte se, kada im bude oteto oružje oni će praviti i prodavati kućne ogrtače i sapun kao i naši kazanski Tataři, o čemu sam ja već govorio, ali da bismo im oteli oružje moramo ga oduzeti samo u borbi. Borba nije osveta, neka se Ljevin ne brine mnogo za Turke.

Što se tiče Turaka, Ljevin je i prošle godine mogao da bude spokojan. Zar on ne poznaje Rusa, ruskog vojnika? Evo, pišu da naš vojnik u boju izbode Turčina, ali viđali su i to kako taj isti vojnik deli sa zarobljenim Turčinom svoje vojničko sledovanje, kako ga hrani, kako ga sažaljeva. I verujte, taj je vojnik znao sve o Turčinu, znao je da kada bi on pao njemu u zarobljeništvo da bi mu ovaj odsekao glavu i da bi tu glavu zajedno sa drugim odsečenim glavama stavio tako da od nje napravi polumesec u čijoj bi sredini bila načinjena sramna zvezda od drugih delova tela. Sve to vojnik zna, pa ipak hrani izmučenog u boju i zarobljenog Turčina: »i on je čovek iako nije hrišćanin«. Dopisnik jednih engleskih novina, koji je posmatrao slične slučajeve, napisao je: »to je armija džentlemana«. I Ljevin bi bolje nego drugi mogao da zna da je stvarno armija džentlemana. Kada su Bugari po gradovima pitali njegovo visočanstvo glavnokomandujućeg kako da postupe sa imovinom pobeglih Turaka, ovaj im je odgovorio: »njihovu imovinu skupiti i sačuvati dok se oni ne vrate, uraditi njihove njive i sačuvati žito a uzmite samo trećinu kao nagradu za vaš trud«. To su takođe reči džentlemana i ponavljam, Ljevin bi mogao da bude bez brige što se Turaka tiče: gde tu ima osvete, gde su tu represalije? Osim toga, Ljevin dobro poznaje naše društvo i može lako znati i to da će Turke spasiti naša lažna

evropomanija i onaj naš izveštačeni, jednosmerni sentimentalizam koji se tako često sreće među našim obrazovanim ljudima. Da li je Ljevin nešto čuo o našim damama da su Turcima koje su zarobljene prevozili u vagonima, bacale cveće, nudile skupoceni duvan i bombone? Pisalo se tada kako je jedan Turčin u momentu kada je voz naglo krenuo, nakašljavši se, pljunuo pravo u tu gomilu ruskih dama dobrotvorki, koje su mahale maramicama za kompozicijom koja je odlazila. Naravno, teško je sasvim prihvatiti mišljenje ovog bezosećajnog Turčina, i Ljevin bi imao pravo da misli da je sve ovo što čine naše dame — samo histerični sentimentalizam i lažna liberalna evropomanija: »Da — kao da vele takvi — kako smo mi humani, kako smo mi evropski prosvećeni i kako mi sve to umemo da izrazimo!«. Ali, i sam taj Ljevin — zar nije i on sam propovedao tu jednosmernost i taj lažni duh sentimentalne evropomanije? Turke ubijaju u ratu, u časnoj borbi, ne *iz osвете* nego samo zbog toga što se na drugi način ne može istrgnuti dete iz njihovih ruku — što im se drugačije ne može oteti njihovo nečasno oružje. Tako je bilo i prošle godine. A ako im se ne bi otelo oružje — da ih ne bismo ubili — oni bi odmah krenuli ponovo da seku grudi ženama i da deci iglama kopaju oči. Šta da se čini? Da pustimo možda da kopaju oči samo da se ne desi da ubijemo Turčina? Ali to je izvrtanje pojmova, to je najgrublji i najgluplji sentimentalizam, to je pomamna doslednost jednoj pravoj liniji, to je izopačenost priroda ljudskih! Povrh svega, vojnik koji je prinuđen da ubije Turčina i sam prinosi svoj život na žrtvu, njega čekaju mučenja i mrcvarenja. Da li je ruski narod ustao samo osвете i ubijanja radi? I kada je to bilo da se pomaganje onima koje ubijaju, koje istrebljavaju po čitavim oblastima, da se pomaganje ženama koje siluju i slično — smatralo za nešto ružno, smešno, nemoralno, za osvetu krvopija! Kakvo odsustvo osećanja i zajedno s tim taj sentimentalizam! Ta i Ljevin ima dete, dečaćića, on ga tako voli, kada malog kupaju u kadici to je čitav događaj u kući, kako mu se srce ne oblije krvlju kada sluša ili čita kako masovno ubijaju decu, kada sluša o dečici sa razbijenim lobanjama koja puze pored svojih silovanih majki, majki ubijenih sa razrezanim grudima! To se desilo u jednoj bugarskoj crkvi gde su našli dvesta takvih leševa nakon osvajanja grada. Ljevin sve to čita i ostaje u nedoumici:

»— Kiti je vesela i danas je ručala sa apetitom, dečaka su okupali u kadi i on već počinje da me zapaža: šta se mene tiče sve to što se zbiva tamo na drugoj hemisferi; *neposrednog osećanja prema tom ugnjetavanju Slovena nema i ne može ga ni biti* — zbog toga što ja *ništa* ne osećam«.

Je li time Ljevin završio svoju epopeju? Zar njega hoće da nam ponudi autor kao primer pravednog i čestitog čoveka? Takvi ljudi kakav je autor *Ane Karenjine* — su učitelji našega društva, to su naši učitelji i mi smo samo njihovi učenici. Ali, čemu nas oni uče?

SEPTEMBAR

GLAVA PRVA

I

NESREĆNICI I LJUDI BEZ ŠANSE.

Teško je zamisliti nesrećnije ljude nego što su francuski republikanci sa njihovom francuskom republikom. Evo, skoro će sto godina kako se na svetu prvi put pojavila takva institucija i od tada, skoro uvek (ovo sada je treći put), kada lukavi uzurpatori odluče da konfiskuju republiku u svoju korist, osim neke male skupine — nema nikoga ko bi se ozbiljnije prihvatio da štiti republiku. Neke snažnije svenarodne podrške još nijednom nije bilo. I za vreme dok je republika postojala malo je njih smatralo da je to nešto stalno — većina je mislila da je sve to prolazno. Pa ipak, nema ljudi koji su više ubeđeni da čitava zemlja njih podržava nego što su to francuski republikanci. Uostalom, u vreme prvih pokušaja da se u Francuskoj stvori republika — u prošlom veku kao i u vreme 1848-e godine — republikanci su, osobito u samom početku, imali nekog osnova da računaju na podršku čitave zemlje. Ali, ovi današnji republikanci — upravo ovi sadašnji, koje će neko uskoro zajedno sa njihovom republikom konfiskovati takođe u svoju korist, čini mi se neće moći da računaju na neku sigurniju budućnost čak i u slučaju neke šire podrške koju bi im zemlja dala (takva podrška, uostalom, nije tako velika, oni danas postoje u negativnom smislu, prema onoj poslovice — u

kraljevstvu slepih i kraljevi su ćoravi). Međutim, čak i uoči svog sigurnog pada oni su i dalje ubeđeni u svoju pobjedu. Međutim, kako su to bili nesrećni ljudi, kako je bila nesrećna i ta posljednja treća republika koju je, istina, bio priznao pokojni Tjer ali opet prema onoj poslovice — u kraljevstvu slepih i kraljevi su ćoravi! Setimo se samo kako je nastala ta treća republika. Gotovo dvadeset godina su ti republikanci čekali »srećan« trenutak kada će uzurpatori pasti i kada će ih opet »nacija pozvati«. I šta se desilo: osvojivši vlast nakon Sedana ovi su nesrećnici bili prinuđeni da navale sebi na pleća teret strašnog rata koji oni nisu hteli ali kojim ih je nagradio taj isti uzurpator kada je polazio da u dokolici puši svoje cigare u zamku Vilhelmsgege. Taj lukavi uzurpator je osećao ozlojeđenost prema njima u toku svojih šetnji alejama nemačkog zamka zbog toga što su opet uzeli vlast, ali u izvesnim trenucima, on se smešio zadovoljno u sebi, smešio se nekim zajedljivim osmehom pri pomisli kako im se opet osvetio svalivši na njihova pleća nejaku svoju sopstvenu krivicu. Smešio se jer — bilo kako bilo, Francuska je kasnije optuživala njih a ne njega, barem više njih a manje njega — oni su nastavljali rat bez izgleda, nisu znali da sklope primirje odmah nakon osvajanja vlasti, dali su dve velike provincije i tri milijarde, oni su upropastili zemlju, nisu znali da se bore kako valja, računali su na sreću vodeći poslove bez reda i bez kontrole zbog čega sve do sada svi optužuju bivšeg tadašnjeg diktatora Gambetu koji, međutim, ni za šta nije kriv — naprotiv, on je učinio sve što se u tadašnjim okolnostima moglo učiniti. Jednom reči, ta optužba protiv republikanaca, koji ne umeju da upravljaju i koji su upropastili zemlju, stoji i danas kao nešto ozbiljno i čvrsto zasnovano. Nije važno što je osnovni uzrok nevolje bio imperator Napoleon, »ali zbog čega oni nisu popravili stvar — tako se kaže — ako su se već bili svega prihvatili?«. I više od toga — oni su upropastili sve da gore ne može biti — to je ta optužba! Pa i gore od toga: pored ove optužbe njih prati i neka vrsta prezira i podsmeha zbog toga što su se nakon osvajanja vlasti upetljali, no, međutim — šta su oni drugo i mogli da učine? Ne prihvatiti rat, pristati na primirje odmah nakon osvajanja vlasti posle Sedana — tako nešto je bilo apsolutno nemoguće: Nemci bi i u tom slučaju tražili i novaca i ustupanje teritorija i šta bi onda bilo sa republikancima kada bi pristali na mir pod takvim uslovima? Njih bi direktno optužili da su malodušni, da su ponizili zemlju, da se nisu borili iako su »imali armiju u rukama« i da su se sramno predali. To bi bio žig srama na licu njihove nove republike! A pošto je za njih republika i njeno ustanovljenje u Francuskoj

bilo nešto mnogo važnije od odbrane zemlje, oni su bili prinuđeni da nastave rat, iako su sasvim jasno predosećali da ih na kraju rata čeka još veća sramota. Znači, sramota ih je čekala i napred nje je bilo i na kraju, i takav položaj je ne samo nesrećan i tragičan, nego u izvesnom smislu i komičan, jer oni nikako nisu zamišljali da će tako stupiti na vlast nakon obaranja tiranina!

Ta komedija je postala još veća jer oni su ipak došli na vlast lako, ne obazirući se ni na šta, to jest ne može se reći da njima nije bilo nimalo stalo do Francuske, ne nikako — o, bilo je među njima odličnih ljudi za koje se može reći da su istinske sluge otadžbine u slučaju da ta otadžbina bude republika po obliku vladavine, naravno. Možda čak ima i takvih, jedan ili dvojica, koji su spremni da i samu republiku stave u drugi plan samo da bi Francuska bila srećna (iako je teško verovati da takvih ima, makar i dvojica, ne više). Ali stvar je u tome što su oni, odmah nakon primirja sa Nemcima i u vreme kada su u miru počeli da upravljaju zemljom, uobrazili da je čitava zemlja zaljubljena u njih. To je bilo komično! Svaki francuski republikanac je obuzet kobnim i pogubnim uverenjem da je dovoljna samo reč »republika«, da je dovoljno samo da se zemlja nazove republikom pa da ona onoga časa postane zauvek srećna zemlja. Sve neuspehe republike oni su uvek objašnjavali samo spoljašnjim okolnostima, postojanjem uzurpatora i zlih ljudi i nikada nisu pomislili na to koliko su slabi koreni koji republiku vezuju za tlo Francuske, koliko su ti koreni u toku ovih sto godina bili slabi i koliko su malo prodrli dublje u to isto tlo. Povrh svega, u toku tih šest godina, republikanci nisu ni jednom razmislili o tome da taj njihov komični položaj koji su nasledili od Napoleona III, traje i sada, stara je nevolja prošla ali bliži se nova koja je slična pređašnjoj — i ta će ih nevolja staviti u *najkomičniji* položaj, u takav položaj da se oni neće moći održati u Francuskoj i to će biti uskoro možda i u najskorijoj budućnosti. Ta buduća komedija je u tome što se njihova buduća nevolja jednako kao i pređašnja sastoji u tome što će oni vršiti svoju uzvišenu dužnost služenja otadžbini *svesni* da to moraju činiti na svoju štetu, i osim toga ta nevolja koja je neminovna odvešće ih, jednako kao i ona pređašnja, u onakva petljanja kakva su imali 1871-ve godine, i najzad da nevolja bude još veća — i ova nevolja kao i ona ranija, dopala im je u nasleđe od onog istog Napoleona III koga oni mrze i čiju uspomenu ne prestaju da proklinju. Doista: ko je sada najrevnosniji pristalica francuske republike i čovek koji najdublje saoseća sa uvođenjem takve institucije? Nema sumnje, to je knez Bizmark. Sve dotle

dok u Francuskoj bude postojala republika, »rat odmazde« je nemoguć. Pomislite samo, da li bi se republikanci mogli opet odlučiti da objave rat Nemačkoj! Knez Bizmark to sasvim dobro shvata. Međutim, jasno je kao dan da ogromni četrdeset milionski organizam Francuske ne može večito da ostane u sramnom položaju nemačke zaštite. Rane će se zalečiti, zaboraviće se potresi, rodiće se nove snage, ojačaće snage organizma, naći će se sredstava, stvoriće se armija — i hoće li moći zemlja, koja je dugo vremena imala vodeću političku ulogu među nacijama, da lako zaboravi tu svoju ulogu, svoj nekadašnji položaj u Evropi? Taj trenutak može biti i nije daleko; narasle unutrašnje snage teže da se oslobode Bizmarkovog pokroviteljstva, one žele da povrate nekadašnju *nezavisnost* (danas se Francuska nikako ne može nazivati nezavisnom zemljom). I eto, tada bi čitava Francuska već pri prvom koraku udarila čelom u svoju republiku. Opet ću ponoviti: zamislite samo, bi li sadašnji republikanci smeli da u nečem napakoste Bizmarku, bi li smeli da pođu tako daleko da se odluče na rat s njim? Prvo, ko bi pošao za njima čak i kada bi sama Francuska htela rat, a drugo — takvo se razmišljanje posebno nameće: šta će biti ako ih Nemci opet potuku? Tada će republici u Francuskoj doći pravi kraj jer njih će Francuska optužiti zbog neuspeha i prognaće ih zanevek, zaboravljajući pri tom da je sama htela »odmazdu« i povratak onog svog nekadašnjeg položaja i svoje vodeće uloge... Ako se pak republikanci učvrste, ako se ne budu povodili za novim glasovima i povicima, ako ne budu objavljujivali rat — to će značiti da idu u raskorak sa zahtevima zemlje pa će ih dakle, zemlja opet odbaciti i predaće se u ruke prvom dovrtljivijem vođi koji se bude pojavio. Jednom reči, napred Sedan, nazad Sedan! Međutim, oni verovatno o tome još nisu počeli da razmišljaju bez obzira na to što je novi talas oduševljenja može biti već sasvim blizak. Oni nikada još nisu razmišljali o tome da nisu u suštini ništa drugo nego *protégés* kneza Bizmarka i da Francuska to shvata sve više iz godine u godinu, ona će toga biti svesnija i u buduće kako se budu rađale i jačale njene snage, pa, prema tome — Francuska će njih prezirati u početku tiho, onako u sebi, učtivo, ali kasnije taj će prezir biti jasan i glasan.

Ali republikanci ne priznaju taj svoj komični izgled. To su patetični ljudi. Naprotiv, oni su se upravo sada ohrabрили kada ih je Mak Mahon predsednik »republike« oterao s mesta i kada je do novih oktobarskih izbora raspustio skupštinu. Sada su oni »ugnjeteni« i osećaju na glavi oreol mučenika, oni se nadaju da će odjednom čitava Francuska zapevati *Marseljezu* i da će povikati — »*on assassine nos freres!*«^[93], to je onaj povik iz svih

nekadašnjih pariskih uličnih revolucija posle kojeg je gomila po običaju podizala barikade. U svakom slučaju oni se nadaju na »zakonitost«, to jest, da će zemlja zahvaćena negodovanjem protiv maršala Mak Mahona budućeg uzurpatora, ponovo na izborima dati poverenje nekadašnjoj republikanskoj većini pa još i više — da će zemlja izabrati i nove predstavnike republikanaca koji će u skupštini staviti *veto* maršalu posle čega će ovaj uplašivši se zakonitosti, podviti rep i nestati nekuda. Oni nepokolebljivo veruju u snagu takve »zakonitosti« — i to ne čine zbog nedostatka sposobnosti nego zbog toga što su to dobri ljudi i uveliko ljudi svoje partije, oni su dugo otezali i dugo su sedeli u svom zapećku. Oni su dugo patili zbog svoje voljene republike i zbog toga veruju u *revanš*. Začuđujuće je da i kod nas u Rusiji mnogi listovi veruju u njihovu skorbu pobeđu, u neminovnu pobeđu te njihove »zakonitosti«. Ali čime je osigurana ta zakonitost ako se Mak Mahon ne bude udostojio da joj se potčini o čemu je on rekao naciji u svom velelepnom manifestu. Negodovanjem, gnevom zemlje? Ali maršal će istoga časa naći bezbroj sledbenika u toj istoj zemlji, kako je to u Francuskoj u sličnim slučajevima uvek i bivalo. Šta onda uraditi? Podizati barikade? Ali s obzirom na sadašnje puške i na moć sadašnje artiljerije nekadašnje barikade su nemoćne. Francuska i neće da podiže više barikade čak i kada bi stvarno želela da ustanovi republiku. Umorna i izmučena vekovnim političkim nedaćama ona će na sasvim prozaičan način videti gde je sila i toj će se sili pokoriti. Sila je danas u *legionima* i zemlja to sasvim dobro predoseća. Čitav problem je prema tome u ovome: za koga su ti legionari?

II

ZANIMLJIV KARAKTER

O legionima, kao novoj budućoj snazi koja će zauzeti svoje mesto u evropskoj civilizaciji, ja sam već pisao u dvobroju za maj i juni moga »Dnevnika«, to jest, mnogo pre ovog manifesta maršala-predsednika — i

evo, ispalo je sve tako kako sam ja tada pretpostavljao. U tom manifestu koji je mnoge zadivio, maršal, istina, obećava da će se pridržavati zakonitosti, on obećava i mir i slične stvari, ali on tu otvoreno izjavljuje da u slučaju da mu zemlja ponovo nakon izbora pošalje nekadašnju republikansku većinu da se, dakle, ne složi sa njegovim mišljenjem — on će biti prinuđen, kako sam kaže da se ne složi sa mišljenjem nacije i da ne prihvati ono što sledi posle izbora. Takav začuđujući maršalov postupak je morao biti nečim motivisan. On ne bi smeo da govori takvim jezikom i takvim tonom sa zemljom (Francuska nije nekakvo selo) da ne veruje čvrsto u svoju moć i u svoj uspeh. Već sada je sasvim jasno da on polaže sve nade na armiju kojoj on u potpunosti veruje. I stvarno, za vreme letošnjih maršalovih putovanja po Francuskoj njega su u mnogim gradovima i provincijama dočekivali nekako dvosmisleno, ali armija i flota su svuda izražavali odanost maršalu i dočekivali su ga povcima oduševljenja. Nema sumnje u dobra, i da i tako kažemo, nedužna osećanja staroga maršala ne treba sumnjati. Ako je on postupio tako neuobičajeno, izjavivši direktno pred svima da se neće povinovati mišljenju nacije ako se ova bude usprotivila njegovoj volji, to je on učinio, naravno, uveren da će zemlji obezbediti blagostanje, da će upravo on biti taj koji će joj to blagostanje doneti. I tako, ne treba sumnjati u moralne kvalitete maršala, možda treba sumnjati u neke druge... I stvarno, maršal je izgleda jedan od onih karaktera koji ne mogu da ne budu pod nečijim pokroviteljstvom i u tom smislu taj karakter nudi neke zanimljive osobine. Na primer, postavlja se pitanje: za koga on sada radi? Za koga se toliko trudi i toliko rizikuje? Nema sumnje, on se nalazi pod nečijim tutorstvom, međutim, ja sam uveren (uostalom, to je samo moje lično mišljenje) da je on danas jedini čovek u Evropi koji je potpuno ubeđen da se nalazi izvan svakog tutorstva i zaštite, i da postupa po svojoj volji. Lukavi ljudi, koji su uspeali da mu se nametnu, verovatno ga hrabre u takvom ubeđenju za izvesno vreme, oni mu ugađaju na svaki način ali ga usmeravaju nepovratno onamo kuda njima odgovara. Sve to dolazi otuda što takvi ljudi odlično znaju osobine takvih karaktera, posebno njihovo samoljublje. Takvih lukavih ljudi ima samo u jednoj partiji, istina, ona je velika i moćna — to je klerikalna partija. Sve ostale političke partije u Francuskoj ne odlikuju se nekom posebnom lukavošću. Doista, postavlja se pitanje: ako je maršal pod nečijim tutorstvom čije je tutorstvo tu po sredi? Evo, sada je već dobro poznato da su se bonapartisti strašno uskomešali, oni su istakli mnogo kandidata i sam maršal je pokrovitelj njihovim kandidatima, oni veruju u

svoju pobjedu na izborima, oni veruju u armiju, princ imperator je već došao na kontinent, čak se pričalo da će stići i u Pariz. Treba li, međutim, poverovati da je maršal Mak Mahon taj toliko u sebe uvereni predsednik »republike« uzeo na sebe svu tu obavezu i sve te nevolje samo zbog toga da bi doveo na presto princa naslednika imperatora? Meni se čini (to je opet moje lično mišljenje) da to nije tačno. Uostalom, ima tamo u vezi s tim i sasvim posebnih kombinacija, neke su novine pre mesec dana širile vest, na primer, da je princ imperator uzeo za verenicu maršalovu ćerku — i slične stvari. No, ako takvih tajnih kombinacija i nema, ako nema posebnih dogovora i sporazuma u tom smislu, meni se čini da je maršal naklonjen tome da zemlju usreći u *svoju* korist a ne u korist nekog drugog, on podržava bonapartističke kandidate jer je ubeđen da su oni ipak najpouzdaniji i da će ih kasnije sve okrenuti u onom pravcu koji njemu bude odgovarao. Bog zna kakve se sve misli mogu javiti u ovakvim i sličnim glavama. Nije tek tako jedan episkop u pozdravnom govoru upućenom maršalu dokazivao da maršal po ženskoj liniji vodi poreklo od roda Karla Velikoga. Jednom reči, nekoliko godina na položaju predsednika republike je bilo dovoljno da se u njegovoj duši formiraju neki naglašeniji i sasvim fantastični utisci. Uz ostalo, on je i vojno lice. Uostalom, sva ova razmišljanja su samo fantastični pokušaji da se objasni ovaj zagonetni karakter. Za sada je istina da je maršal u rukama klerikalaca i da ga oni usmeravaju u pravcu koji njima odgovara, iako on, nema sumnje, misli da on njih okreće kuda hoće i da se oni nalaze u njegovim rukama a ne on u njihovim. Ali, naravno, oni nisu više u njegovim rukama i sudbina Francuske u ovom trenutku izgleda konačno zavisi od njih *i samo od njih*. Nema sumnje, iako se još uvek nastavljaju strašne skrivene intrige, iako je čitava Evropa još od samog početka znala da klerikalci u tim zapadnoevropskim kretanjima igraju značajnu ulogu, sami klerikalci su sve do sada skrivali — i uspeali su da sakriju — *obim i značaj te svoje uloge*, oni laviraju i skrivaju se privremeno iza drugih, iza maršala, na primer, iza bonapartista, i oni će tako nastaviti sve do tada dok ne budu ostvarili cilj koji su sebi postavili. U suštini njima je svejedno: hoće li uspeti maršal ili princ imperator. Oni nemaju, i to im nije potrebno, nekakvih ličnih simpatija. Njima je važno samo jedno: da Francuska što je moguće pre isuče svoj mač i da udari na Nemačku. I eto, u ime tog cilja oni su gazili republikance koji su bili nesposobni da se zauzmu za papu. Sada oni pritajeno i lukavo čekaju: ko će imati više šanse? Ako im doista princ imperator bude ponudio više šanse u pogledu objavljivanja rata, oni će se može biti uhvatiti za njega i dovešće

ga u Pariz ne razmišljajući više o Mak Mahonu. Ali, za sada, oni se izgleda još uvek drže maršala. Uzgred, nedavno je maršal u jednom razgovoru stavio do znanja i ovo: »o meni se pronose glasovi da ja tobože želim da uništim institucije republike, naravno, pri tome se zaboravlja da sam ja prihvatajući se položaja predsednika republike, dao reč da ću te institucije čuvati«. Ove reči mogu da budu potvrda maršalove nevinosti u moralnom smislu, bez obzira na sve optužbe koje dolaze od strane republikanaca. Kao čoveku i vojniku njemu je prema tome stalo do sopstvene časne reči i razume se, on će se nje i pridržavati. Ali ako on bude čuvao republiku proganjajući u isto vreme republikance, to onda znači da on ima namere da očuva republiku bez republikanaca. Treba znati da je njegov politički program doista takav i njega su uverili da je takav program sasvim realan. Taj program zajedno sa onom tezom — *J'y suis et j'y reste* — je po svemu sudeći deo ciklusa svih njegovih političkih ubeđenja sve do 1880-te godine, kada ističe rok njegovom predsedničkom. mandatu, pa, prema tome, i njegovoj časnoj reči. No, tada će započeti maštanja — »Zahvalna otadžbina, videći kako on ostavlja predsednički položaj, predložiće mu u ime vlastitog spasenja od demagogije, drugu novu dužnost, na primer, ulogu u smislu Karla Velikoga, i tada će opet sve ići kao po loju«. Po sebi se razume da će ljudi koji ga drže u rukama u tom slučaju — ako bude sačuvao republikanske institucije i držao se svoje časne reči — njega lako odbaciti i zameniti Bonapartom, ako bi ta republika i bez republikanaca bila smetnja njihovim budućim planovima. U tom smislu su ga oni, izgleda, nagovorili da za svaki slučaj podrži bonapartističke kandidate uveravajući ga da će po njega biti dobro. U svakom slučaju, on je dalje po sigurnim tutorstvom i nema nade da će se toga osloboditi. Jednom reči, svet očekuje velike i sasvim nove događaje, svi slute pojavu legiona, oseća se živost i pokret u krilu katolicizma. Papino zdravlje je, tako pišu — »zadovoljavajuće«. Nevolja će biti ako se papina smrt podudara sa izborima u Francuskoj ili ako do toga dođe ubrzo nakon tih izbora. Tada se istočno pitanje može odjednom pretvoriti u opšte-evropsko pitanje...

III

TO JE TO I TO — NIJE TO. PODSEĆANJE NA ONO O ČEMU SAM PISAO PRE TRI MESECA.

Ja sam dosta detaljno izložio tu misao u letnjem dvobroju za maj i juni moga »Dnevnika«, ali ono glavno mesto u mom članku, to jest, da se ključ za sadašnja i buduća zbivanja u Evropi *nalazi u katoličkoj zaveri*, i u onom nesumnjivom predstojećem velikom nemiru u krilu katolicizma koje se poklapa sa neobično bliskom, po svemu sudeći, papinom smrću kao i sa izborom novoga pape — na to glavno mesto izgleda niko nije obratio pažnju i moj je članak prošao (u štampi) neprimećen.

Međutim, ja sam sada više ubeđen i još čvršće se pridržavam tog mišljenja nego onda, pre dva meseca. Od tada je bilo mnogo događaja koji su potvrdili moja razmišljanja do te mere da ja više ne mogu da sumnjam u njihovu ispravnost. Od tog doba su i novine, kako naše tako i strane, započinjale da govore o ovoj temi ali sve nikako da se odluče da o tome određenije progovore, da ponude zaključke. Evo šta su nedavno pisale »Moskovske službene novine« u svom odličnom uvodniku (»Moskovske službene novine« br. 235). One navode, između ostalog, i mišljenja dopisnika engleskih listova:

»Dopisnici engleskih listova se upuštaju u sasvim otvorena razmišljanja. Ključ evropske politike, prema njihovom tumačenju, se nalazi u rukama Nemačke i upravo je Nemačka raspoložena da se drži Rusije još čvršće nego do sada, iz razloga koji su sasvim shvatljivi. Prvo, u Berlinu su shvatili da su ruski strategijski neuspesi oživali i obodrilili Austriju koja, kako se veruje, još uvek gaji neprijateljska osećanja prema Pruskoj. Zatim, glavni neprijatelji Nemačke — Francuska i katolicizam su tu, i jedan i drugi su u pogledu svojih simpatija, na strani Turske. U samom početku nemira na Istoku Francuska je istina malo koketirala sa Rusijom, no ako je tada i bilo

nekih simpatija prema nama one sada ne samo što su se ohladile nego su se okrenule prema Turcima. Što se tiče militantnog katolicizma, on je ne samo sada nego još od samog početka, kao što je svima dobro poznato, uzeo u odbranu pravovernu Tursku koju je ugrozila šizmatička Rusija. Nepristojnost žustrih klerikalaca je došla dotle da je jedan među njima sa nekom blagošću govorio o *Koranu*, i to tako da je čak i ultramontanska *Germania* našla za potrebno da ublaži slična razmišljanja, stavljajući primedbu da se, istina, treba radovati pobedi Turska nad mrskim Rusima ali da nije mnogo zgodno izražavati otvoreno simpatije prema islamu. Budući da se *mot d'ordre*^[94] katolicizma upadljivo poklapa sa promenom javnog mnjenja u Francuskoj u korist Turaka, budući da i Austrija, takođe katolička zemlja, ima interese koji su suprotni ruskim interesima, sasvim je prirodno što se u Berlinu pribojavaju opasnosti od stvaranja takve katoličke i antipruske lige u koju bi kasnije mogli da budu uvučeni interesi — ultramontanski i separatistički interesi Južne Nemačke, pa »čak i Engleske«. Tako tumače stvari dopisnici engleskih listova ali, sumnje nema, Engleskoj pripada glavna uloga u intrigama.

I tako, kao i do sada, mi ostajemo sami suočeni s Turskom«.

Sve je to divno, no, sve to još uvek nije ono pravo, to nije ona konačna reč koja bi trebalo sve da razjasni, reč koju na veliko čuđenje niko nema hrabrosti da izgovori jer — kao da još uvek nema nikoga ko bi osetio u svemu značaj svega što se zbiva. U ovom su članku, međutim, započeli da govore i o *militantnom katolicizmu*, o značaju katolicizma u Bizmarkovim očima, o njegovom današnjem uticaju na Francusku i najzad čak i o *ligi*, o tome da se u Berlinu pribojavaju opasnosti od stvaranja takve katoličke i antipruske lige u koju bi kasnije mogli da budu uvučeni interesi — ultramontanski i separatistički interesi Južne Nemačke, pa »čak i Engleske«. O toj samoj ligi, o toj katoličkoj zaveri, ja sam i govorio pre dva meseca i mnogo pre nego što su o tome počeli da govore drugi, ja sam tada bio rekao i svoju poslednju završnu reč, to jest, da se čitava stvar nalazi upravo u toj zaveri, sve od sada u Evropi zavisi od te zavere — čak i sam rat na Istoku može se veoma skoro pretvoriti u evropski rat i sve bi to bilo samo posledica velike zavere koju je pripremio rimski katolicizam koji leži na samrti.

Međutim, u svim tim »mišljenjima dopisnika« i u čitavom onom divnom uvodniku »Moskovskih službenih novina« još uvek ne dopuštaju takvu

pomisao, čak umesto toga tvrde da »Engleskoj, sumnje nema, pripada glavna uloga u intrigama« *i da smo mi kao i do sada sami suočeni s Turskom*. Da li je to tako? Jesmo li suočeni? Ne predstoji li nama, naprotiv, da se u bliskoj budućnosti nađemo suočeni ne samo s Turskom nego sa čitavom Evropom?

Doista, šta je to »militantni katolicizam« koji su svi počeli da zapažaju u sadašnjim zbivanjima, odakle tolika ratobornost i ta »strast« sa kojom je katolicizam uzeo pod svoju »zaštitu« pravovernu Tursku protiv šizmatičke Rusi je? Je li moguće da je sve to samo zbog toga što je »Rusija šizmatička zemlja?«. Katolicizam u naše vreme ima toliko nevolja i nasušnih briga da ne bi trebalo mnogo da se brine o tim davnašnjim crkvenim rasprama. A što je još važnije odakle ta »katolička liga« koje se tako pribojavaju u Berlinu? Evo, upravo o tim stvarima sam ja razmišljao, nema tome ni dva meseca, u nastojanju da sve to razjasnim. Moj zaključak je bio da je ta liga o kojoj sada svi govore, ništa drugo nego snažna i dobro organizovana katolička *zavera* koja ide za tim da ponovo ustanovi rimsko svetsko gospodstvo, ta zavera postoji sada u čitavoj Evropi i ona će biti od velikog značaja i mnogo će uticati na tekuća zbivanja u Evropi, pa prema tome — ključ za sve savremene *intrige* ne nalazi se ovde ili onde, taj ključ nije ne u samoj Engleskoj — on se nalazi u toj svetskoj katoličkoj zaveri koja je izvan svake sumnje!

Militantni katolicizam jarosno i »strasno« ustaje protiv nas i stavlja se na stranu Turaka. Čak i u Engleskoj, pa i u Mađarskoj, nema tako jarosnih pristalica mržnje prema Rusiji kakvi su ovi ratoborni klerikalci u sadašnjem trenutku. To nije bio nekakav prelat, sam papa je glasno na skupovima u Vatikanu s radošću govorio o »pobedama Turaka«, on je lično predskazivao Rusiji »strašnu budućnost«. Taj starac na umoru, koji je uz ostalo i »poglavar hrišćana«, nije se postideo da javno izjavi kako se uvek mnogo veseli kada čuje o porazima Rusa. Ta strašna mržnja biće sasvim jasna ako se setimo da rimski katolicizam sada stvarno »vojuje«, da doista i na delu, *sa mačem u rukama* u ovom momentu vodi u Evropi rat protiv strašnih i kobnih neprijatelja svojih. Ko je sada u Evropi najstrašniji neprijatelj rimskog katolicizma, to jest, papske svetske monarhije? Nema sumnje, to je knez Bizmark. Sam Rim je bio oduzet papi u onom trenutku nemačkog trijumfa i

trijumfa samoga Bizmarka kada je Nemačka zgazila tadašnjeg glavnog zaštitnika papstva, Francusku — tada su bile odvezane ruke italijanskom kralju koji je odmah ne časeći časa zauzeo Rim. Od tada je osnovna briga katolicizma bila da nekako pronade neprijatelja i suparnika Nemačke i samoga kneza Bizmarka. Sam knez Bizmark odlično shvata, duboko i ima tome mnogo vremena već, da je rimski papski katolicizam, pored toga što je neprijateljski raspoložen prema nemačkom protestantizmu i prema Nemačkoj koja se vekovima bunila protiv Rima i njegove ideje koja se manifestovala na razne načine, protiv svih rimskih saveznika, štićenika i sledbenika — takođe i upravo u ovom trenutku koji je važan za ujedinjenje Nemačke, najopasniji elemenat među svim drugim elementima koji ometaju to ujedinjenje i dovršavanje onog zdanja nad kojim se tako mnogo čitavoga svoga života trudio i sam knez Bizmark. Osim toga, u Berlinu se pribojavaju »mogućnosti« stvaranja takve katoličke i antipruske lige koja bi kasnije mogla da privuče ultramontanske i separatističke interese Južne Nemačke — u Berlinu se osim svega toga pribojavaju i to su već i davno uočili da će katolicizam, ranije ili kasnije, ali neminovno, poslužiti kao povod za budući napad Francuske na Nemačku koja ju je ponizila, pobedila i razorila, takav povod će rimski katolicizam ponuditi i sam pre svih drugih, pa prema tome, najveća prepreka za ujedinjenje Nemačke nalazi se u katolicizmu a ne negde drugde. I ta berlinska predviđanja su polazila od normalnih činjenica koje svi zapažaju da, prvo — u čitavom svetu papizam nema drugog zaštitnika osim te Francuske i on se može uzdati jedino u njen mač, *pod uslovom da taj mač nekako čvrsto zgrabi u svoje ruke* i drugo — taj rimski katolicizam nije nikako neki sasvim dotučeni neprijatelj, to je hiljadugodišnji neprijatelj koji strasno hoće da živi, njegova je vitalnost fenomenalna, on ima još mnogo snage i takva velika istorijska ideja kakva je ideja o papskom svetskom gospodstvu ne može da se ugasi tek tako u jednom trenutku. Jednom reči, u Berlinu su ne samo priznali neprijatelja nego su ocenili i njegovu snagu. U Berlinu nemaju običaj da preziru neprijatelje pre nego što se s njima okušaju u boju.

Ako katolicizam toliko želi da živi i ako se taj mač koji bi trebalo da ga zaštititi nalazi jedino u rukama Francuske, onda je sasvim jasno da katolicizam neće ispustiti iz ruku Francusku, naročito ako mu se za to bude ukazao pogodan momenat. Taj pogodni momenat je nastupio proletos — u vreme rata između Rusije i Turske, u vreme kada se ponovo otvorilo istočno pitanje. Doista: ko je najvažniji saveznik Nemačke? Razume se — to je

Rusija. To u Rimu sasvim dobro shvataju. Evo, zbog toga se papa toliko veseli zbog ruskih »neuspeha«. Znači, najvažniji saveznik najstrašnijeg neprijatelja papske vlasti odvojen je sada od svog iskonskog saveznika Nemačke, zahvaljujući ratu, pa prema tome, Nemačka je sada sama i, evo, nastupio je sada i taj trenutak koji je katolicizam odavno priželjkivao: kada će ako neće sada, u ovom momentu početi da raspaljuje pritajenu mržnju — sada je najpogodniji momenat da se Francuska gume u revanšistički rat protiv Nemačke!

Osim toga, nastupili su i drugi kobni trenuci katolicizma, tako da se ne može oklevati ni jednog trenutka. Približava se i trenutak neizbežne papine smrti i trenutak izbora novog pape i u Rimu sasvim dobro znaju da će knez Bizmark upotrebiti sve svoje snage i angažovati svoj um kako bi uticao na izbor novog pape, on će nastojati da od pape koji je vladar sveta i svetovni imperator načini makar običnog patrijarha i potrudice se da to bude sa pristankom samoga pape i tako će razdeliti katolicizam na dva dela koji su neprijateljski raspoloženi jedan prema drugome — on će se potruditi da se osujete sve zamisli katolicizma, da se unište sve njegove vekovne pretenzije i nade. I prema tome, kako bi katolicizam mogao da ne hita, da ne koristi sve mere protiv Bizmarka? I evo, opet, i u ovoj prilici, tu je staro istočno pitanje! O, sada bi se već moglo potražiti i nešto saveznika za Francusku, tih saveznika koje ona nije mogla da nađe godinama sada ima, mogla bi se načiniti čitava koalicija. Neka Evropa bude zalivena krvlju samo da papa trijumfuje a onima koji u Rimu ispovedaju Hrista to je sve, to je najvažnije.

I evo, oni su počeli da deluju. Pre svega je bilo potrebno da Francuska bude na njihovoj strani. Kako to učiniti? Oni su to već postigli. Sada svi evropski političari i čitava štampa u Evropi priznaju da su majski prevrati u Francuskoj izveli klerikalci pa ipak, to moram da ponovim, kao da još uvek svi ne primećuju u dovoljnoj meri značaj te činjenice. Kao da su se svi bili složili pre četiri meseca u tvrđenju da su klerikalci izvršili prevrat u Francuskoj samo radi osvajanja više prostora za svoje akcije, samo radi koristi, beneficija i sticanja većih prava. Teško je zamisliti da prevrat nije bio zamišljen drugačije nego upravo u ime najradikalnijih ciljeva, to jest, da bi se izdejstvovao rat (s obzirom na bliske smutnje nakon papine smrti u krilu rimske Crkve), da, upravo, brz i neodložan rat Francuske protiv Nemačke! I videćete, ma kako se okončala stvar, oni će ostvariti svoj cilj, izdejstvovaće rat u toku kojega će, ako bi se desilo da Francuska pobedi, može biti i papa ponovo osvojiti svetovnu vlast.

Oni su sve to izveli zadivljujuće lukavo i, što je najvažnije, izabrali su takav trenutak kada je sve išlo naruku njihovom uspehu. Oni će morati da počnu od toga što će proterati republikance, jer ovi ni po koju cenu neće podržati papu niti će se odlučiti na rat protiv Nemačke. Oni su ih prognali. Osim toga, bilo je potrebno nagnati maršala Mak Mahona da načini nepopravljivu grešku (upravo nepopravljivu), bilo je potrebno gurnuti maršala na put bez povratka i — on je počinio tu nepopravljivu grešku: on je proterao republikance i čitavoj je Francuskoj rekao da se oni nikada neće vratiti. I tako, početak je siguran i klerikalci su za sada mirni: oni znaju da ako Francuska bude ponovo uputila u skupštinu republikansku većinu, maršal će je vratiti nazad. Gambeta je izjavio da će maršal morati ili da se povinuje volji nacije ili da napusti mesto. Tako su, sledeći njega, odlučili i svi republikanci zaboravljajući da je maršalova deviza — *J'y suis et j'y reste* — i maršal neće otići s tog mesta. Jasno je da maršal polaže sve nade u odanost legiona. Tu vernost legiona prema maršalu, ili prema bilo kome drugome, želeli bi da iskoriste i klerikalci. Kada bi za njih, konačno, bio izvršen državni prevrat, oni bi sve usmerili kuda njima odgovara. Najverovatnije je da će tako i biti: oni će se naći kraj uzurpatora i oni će ga usmeravati. A ako čak i ne bili tamo stvar bi i bez njih išla sama po sebi, kao da su oni sve postavili na odgovarajuće mesto samo da dođe do takvog državnog prevrata: oni znaju kakav će kolosalan utisak ostaviti na kneza Bizmarka *svaka državna promena u Francuskoj*. On je još 1875-te godine nastojao da objavi rat Francuskoj plašeći se njenoga jačanja koje je napredovalo iz dana u dan, iz godine u godinu. Republikanci koje je on protežirao ne bi smeli ni pod kakvim izgovorom da stupe u rat s njim i on je sve do sada bio delimice spokojan videći da se oni nalaze na čelu države koja je bivala svake godine sve jača i jača. Ali zato će njega svaki novi prevrat u Francuskoj nagnati da se prepusti krajnjoj zabrinutosti. I kada se sve to zbiva, u kakvom trenutku: kada je Nemačka ostavljena bez Rusije, svog prirodnog saveznika, kada je Austrija (takođe stari suparnik Nemačke) u kojoj ima toliko mnogo katoličkih elemenata neprijateljski raspoloženi prema Nemačkoj odjednom upoznala svoju cenu i kada i Engleska očekuje već od početka rata na Istoku, sa nestrpljenjem i besom, da pronade sebi saveznika u Evropi! No, šta će biti ako se Francuska — tako moraju razmišljati u Berlinu — sa svojom budućom novom vladom oko koje se muvaju i koju usmeravaju klerikalci, odjednom doseti da ako već mora biti revanšističkog rata onda nema pogodnijeg trenutka nego što je ovaj i ako

krene u rat sa sadašnjim saveznicima, jer neće nikada biti boljih koji bi je podržali! I šta će biti ako upravo tada bude umro papa (a to je sasvim moguće)? Šta će biti ako klerikalci budu nagnali novu francusku vladu da izjavi knezu Bizmarku da se njegova gledišta u pogledu izbora novog pape ne podudaraju sa stavovima francuske nacije (a to će se obavezno dogoditi ako republikanci budu proterani)? Šta će biti ako novoj francuskoj vladi postane jasno da bi mogla (s obzirom na mogućnosti da se u Evropi pronađu jači saveznici) da povрати makar jednu od onih provincija koje su joj otete 1871-ve godine i da time učvrsti svoju vlast i da ojača svoj uticaj u zemlji barem za nekih dvadeset godina? Da, kako bi se moglo sedeti mimo pred svim ovim!

Što je najvažnije postoji tu još jedna okolnost: Nemač je samouveren i ohol, on neće trpeti nepokornost. Sve do sada Francuska je bila poslušna, ona je sigurno bila pod tutorstvom Nemačke na čiji zahtev je morala da polaže računa o svakoj novoj diviziji kojom je jačala svoju armiju, o svakoj bateriji i, evo, sada — ta Francuska diže glavu odjednom! Tako klerikalci mogu, ako hoćete, sasvim ozbiljno da računaju na to da će bezmalo i sam knez Bizmark lično prvi započeti rat. On je taj rat hteo da započne još 1875-te godine. Ne ući u rat — to znači ispustiti iz ruku Francusku zauvek. Istina, 1875-te godine stvari nisu stajale ovako kao sada ali ako Austrija bude stala na strani Nemačke, tada... Jednom reči, u toku nedavnog susreta između premijera Nemačke i Austrije po svoj prilici nije bilo razgovora jedino u vezi sa istočnim pitanjem. I ako danas ima u svetu države čiji je spoljnopolitički položaj pogodan onda je to upravo Austrija!

IV

ŠTA SADA MISLI AUSTRIJA?

Reći će mi: u Austriji su nemiri, polovina Austrije neće ono što hoće njena vlada. U Mađarskoj demonstracije, Mađarska gori od želje da krene

protiv Rusa na strani Turaka. Otkrivena je čak i nekakva zavera anglo-mađarsko-poljska. S druge strane, slovenski elementi na njenoj teritoriji u sadašnjem trenutku, istina, podržavaju vladu ali austrijska vlada i na njih gleda ispod oka i sa podozrenjem, čak, može biti, u mnogo većoj meri nego i na same Mađare. A ako je već tako, može li se onda tvrditi da se Austrija u ovom trenutku nalazi u najpogodnijem političkom položaju u kakvom može da bude neka evropska država?

Da, to je istina. Istina je da katolička aktivnost napreduje nesumnjivo i u Austriji. Klerikalci su dalekovidi i zar bi oni mogli da ne shvate današnji značaj koji ta zemlja ima, zar bi oni mogli da propuste priliku. I razume se, oni ne propuštaju priliku i raspaljuju u toj katoličkoj i »najhrišćanskijoj« zemlji sve moguće nemire, pod svim mogućim izgovorima, u svim mogućim oblicima i formama. Ali, evo, šta: ko zna, možda se u Austriji samo tako prave da su ljuti zbog svih tih nemira ali u suštini ako hoćete — oni se zbog svega toga malo ljute, čak je moguće da je sasvim suprotno — oni te nemire čuvaju *za svaki slučaj* s obzirom da sve to može dobro doći u najbližoj budućnosti... Sasvim je očividno, uostalom, to da se Austrija, iako trenutno oseća da se nalazi u srećnom političkom položaju ipak, s obzirom na tekuća zbivanja, ne odlučuje na neku *dalju* i sasvim određenu politiku, ona čeka, ne rešava se, ona čeka i posmatra: ona čeka šta će joj zapovedati *mudrost*. Ako se na nešto odlučila to je samo za politiku *u najbližoj budućnosti*, pa i to uslovno. Uopšte, ona se nalazi u blaženom stanju duha, ona se rešava bez mnogo žurbe, ona čeka jer zna da svi čekaju nju i da je ona svima potrebna, ona cilja na korist koju sama bira i ona se već slatko obližuje s obzirom na bliske i sigurne dobitke.

U toku nedavnog susreta kancelara obeju nemačkih država verovatno je dodirnuto mnogo tih »uslovnih« problema. Barem austrijska vlada je izjavila sasvim jasno da na istoku ništa ne može biti rešeno mimo interesa Austrije — a to je jedna neobično rasplinuta misao. Na taj način Austrija je, i ne dotakavši se mača, izjavila da će imati interesa u svim ruskim uspesima ako tako nečeg bude i da će, može biti, biti još zainteresovanija u slučaju da takvih uspeha ne bude uopšte. I to ona izjavljuje sledeći za sada samo politiku najbliže budućnosti! A šta će biti kada se bude odlučila za politiku na duži period? Sada je svima jedino do nje stalo, svi drže do njenog mišljenja, do njene neutralnosti, svi joj obećavaju, svi je daruju možda samo zbog toga što ona sedi tako i svima govori — »Hm«. Ali ta država, koja tako dobro zna svoju cenu, neće moći da ne računa i na šanse svoje dugoročnije

politike o kojoj još uvek niko ništa ne zna, bez obzira na onaj prijateljski susret dvojice kancelara — ja sam uveren u to. Ja čak verujem da će ta politika do poslednjeg i najkobnijeg momenta ostati neizvesna — sve će biti u duhu iskonskih tradicija austrijske politike. Ona sada željno gleda na Francusku, očekuje kraj njene sudbine, čeka nove interesantne činjenice i, što je najvažnije, sve to čini u najboljem stanju duha. No, ona ne može da se ne uznemirava: može biti, ona će se vrlo brzo odlučiti za vođenje dugoročne politike i to jednom zauvek — ovi su sadašnji nemiri, naravno, njoj, u položaju u kome se sada nalazi, prijatni ali oni su ipak veoma snažni. Ona dobro vidi, čak veoma precizno to zapaža, da su, prilikom svake nove promene u Francuskoj (sada su one na pomolu i vrlo su verovatne) i pod svakom novom francuskom vladom (samo da ne bude opet republikanska), izgledi za sukob između Nemačke i Francuske *konačno tu kao nešto neizbežno* i to će biti tako čak i u slučaju da novi francuski upravljači ne budu želeli rat nego naprotiv — da ti isti upravljači budu nastojali iz sve snage da sačuvaju ovaj sadašnji mir. O, Austrija, može biti, bolje nego drugi shvata da postoje takvi momenti u životu nacija kada ne odlučuje volja i proračun nego sama sudbina.

Dozvoliću sebi da se prepustim nekim fantastičnim razmišljanjima (i, naravno, to je samo mašta). Predstavljam sebi, na primer, šta misli Austrija u ovom nemirnom i neodređenom trenutku o toj svojoj politici *dugoročnijih* ciljeva, za koju se ona, naravno, još nije odlučila jer još nisu tu sve potrebne činjenice, međutim — neko već kuca na vrata i ona to dobro vidi, neko pokušava po svaku cenu da uđe, čak je uhvatio i kvaku na vratima ali vrata se još uvek nisu otvorila — i ko će biti taj što će ući to za sada još nikome nije poznato. Francuska je zagonetka ali to će se tamo rešiti, a za sada Austrija čeka i *razmišlja* i, naravno, kako bi mogla da ne razmišlja; ako se budu isukali mačevi, ako se Nemačka i Francuska budu bacile jedna na drugu i to konačno, s kim i na čijoj strani će tada biti Austrija? Evo, to je jedno od tih *daljih* pitanja, međutim, može biti neće proći mnogo vremena a na njega će se morati dati odgovor!

Ta kako bi ona mogla da ne zna sada svoju cenu: onaj će trijumfovati za koga ona bude potegla svoj mač. O čemu je bilo reči u susretu kancelara obeju nemačkih država, to za sada nije nikome poznato, ali bilo je tu aluzija u vezi s ovim. Moralo je biti aluzija. Bilo je može biti i jasnih *predloga* pored aluzija. Jednom reči, njoj je obećano mnogo poklona i mnogo slatkiša i u to nema nikakve sumnje i ona je sada uverena da će ostati u savezu sa

Nemačkom u slučaju da ova stupi u rat protiv Francuske, i za to će dobiti... *mnogo*. I to samo zbog te nekakve *neutralnosti*, zbog toga što će nekih pola godine ostati mirna i čekati nagradu za svoje dobro ponašanje — eto, to je ono što je najprijatnije! Nikakav kancelar ne može da izdejstvuje neko njeno aktivnije učešće u operacijama protiv Francuske, Austrija neće načiniti takvu grešku: ona neće poći da tuče Francusku koja je na umoru, naprotiv, ona će je može biti uzeti u zaštitu u poslednjem i kobnom trenutku putem diplomatskih zauzimanja i tako će sebi obezbediti još i nagradu. Ona ne želi da ostane *sasvim bez Francuske*, u prijateljskom zagrljaju takvog giganta kakav će biti Nemačka posle svoje druge pobede nad Francuskom. Ako hoćete, taj gigant je može tako snažno stegnuti u svoj zagrljaj da će ona biti uništena kao muha. A tu je već i onaj drugi istočni gigant koji joj je s desne strane, ustaće i on najzad i krenuće iz svog vekovnog boravišta...

»Lepo ponašanje — to je dobra stvar — tako možda sada pomišlja Austrija — no...«. Jednom reči, njenoj uobrazilji se nameće i jedna druga pomisao koja je uostalom takođe fantastična:

»Do prevrata u Francuskoj može da dođe čak i u toku ove jeseni i, može biti, brzo, veoma brzo se sve to može i završiti. Ako propadne republika ili ako republika čak nominalno i ostane do zime, može i u Nemačkoj da dođe do nesuglasica. Klerikalci će se za to postarati utoliko pre što će papa verovatno do tada umreti i tada će izbor novoga pape biti povod za nesporazume i sukobe. Ali ako papa i ne umre, mogućnost takvih nesporazuma i sukoba nije nikako isključena. Ako se Nemačka bude čvrsto rešila, na proleće bi moglo da dođe do rata. Na drugom kraju Evrope, zimske operacije protiv Turske su, po svemu sudeći, neizbežne tako da će saveznik Nemačke sve do proleća biti preokupiran. I tako, ako bude buknuo revanšistički rat Francuska će odmah pronaći dva saveznika: Englesku i Tursku«.

Nemačka će, prema tome, biti sama... sa Italijom, to jest, opet skoro sasvim sama. O, razume se, Nemačka je opijena sobom, ona je snažna. Ali i Francuska je uspela da stane na noge, da se oporavi: ona ima već milionsku armiju a i Engleska je kakva-takva pomoć: treba braniti nemačke primorske gradove od njene flote, prema tome, držati vojsku, artiljeriju, oružje, rezerve. Sve će to na neki način slabiti Nemačku. »Jednom reči, šanse da se uspešno rve Francuska ima i bez mene—tako misli Austrija—barem te su šanse dvostruko veće nego što su bile sedamdesete godine, a Francuska sada neće

verovatno počiniti one greške koje je tada bila počinila. Zatim, bila Francuska uništena ili ne, ja ću svoje na Istoku dobiti: ništa na Istoku ne može biti rešeno mimo interesa Austrije. To je već odlučeno i potpisano. No,... šta će biti ako ja budem u tom odlučnom trenutku, pametno zadržavajući za sebe pravo odlučivanja, stala odjednom na stranu Francuske, pa čak i ako budem potegla mač u njenu odbranu!«. Doista, šta će tada biti?

Austrija će se odjednom naći licem u lice sa trojicom neprijatelja — Italijom, Nemačkom i Rusijom. Ali Rusija će biti strašno zaokupljena svojim ratom i njoj neće biti do napadanja. Italije se, u svakom slučaju, ne treba mnogo bojati. Ostaće Nemačka, ona će krenuti na Austriju silom, ona će je time ugroziti, pa i oslabiti, ali neku veću silu ona ne može da pošalje, jer su joj sve snage potrebne za borbu protiv Francuske. Doista, samo kada bi se Austrija odlučila za savez sa Francuskom, Francuska bi navalila na Nemačku, može biti, prva, čak i u slučaju da Nemačka i ne bude htela da se tuče. Francuska, Austrija, Engleska i Turska protiv Nemačke s Italijom — to je strašna koalicija! Uspeh je vrlo verovatan. U slučaju takvog uspeha Austrija može odjednom da povрати sve ono što je izgubila pod Sadvom, pa i mnogo više od toga. Zatim, ona neće izgubiti svoje interese na Istoku i sve ono drugo što joj je obećano. A što je najvažnije, ona će dobiti što se tiče njenog uticaja u katoličkoj Nemačkoj. Ako Nemačka bude pobeđena, pa čak ako i ne bude pobeđena, nego ako se iz rata vrati bez mnogo uspeha — ujedinjenje Nemačke će biti odjednom i snažno pokolebano. U južnoj katoličkoj Nemačkoj buknuće separatizam za šta će se na svaki način postarati klerikalci i to će, naravno, Austrija iskoristiti... to će ići dotle da će se pojaviti dve Nemačke, dve ujedinjene nemačke imperije, jedna katolička, druga protestantska. A zatim, ojačana nemačkim elementima, Austrija bi mogla da posegne i na onaj svoj »dualizam«, Da Mađarsku vrati u ono predašnje, staro stanje kada se ona sa poštovanjem odnosila prema njoj, pa zatim razume se — ona može da sredi sve ono sa svojim Slovenima i to jednom završiti...! Jednom reči, sve se koristi i ne bi mogle pobrojati! Čak i tom slučaju ako Nemačka najzad izađe kao pobednik neće biti neke velike nevolje jer, ona i ne može da pobedi lako tako snažnu koaliciju i tako *sigurno* kao što je to bilo 1871-ve godine — pre će biti da će ona i sama našuljati sebi valjano bokove. Prema tome, mir bi mogao biti zaključen bez posebno strašnih posledica. »I tako, na čijoj strani biti? Gde je bolje, s kim je korisnije?«.

S obzirom na sadašnji razvoj događaja u Evropi Austrija, nesumnjivo, postavlja sebi ovakva radikalna pitanja...

V

KO KUCA NA VRATA? KO ĆE UĆI? NEMINOVNA SUDBINA.

Kada sam bio započeo ovo poglavlje još nije bilo onih činjenica i svih onih izveštaja koji su sada najjednom ispunili čitavu evropsku štampu, sve što sam ja bio napisao tada bilo je još uvek pod znakom pitanja, ali, evo — sve se sada potvrdilo na najprecizniji način. Moj »Dnevnik« će se pojaviti sledećeg meseca 7-og oktobra, a sada je tek 29-ti septembar, i ta moja, da tako kažem, »predskazivanja« na koja sam se odlučio rizikujući, biće delimice, nešto zastarelo, delovaće kao svršen čin prema kojem sam ja gradio ta svoja »predskazivanja«. Ali usuđujem se da podsetim čitaoca moga »Dnevnika« na onaj moj letošnji majski i junski dvobroj. Gotovo sve što sam ja tada bio napisao o bliskoj budućnosti Evrope sada se potvrdilo *ili počinje da se potvrđuje*. Međutim, ja sam još onda slušao razna mišljenja o tom članku: govorili su (istina, pojedini ljudi) da je to »pomahnitali bes«, fantastično preuveličavanje. Što se tiče moći i značenja klerikalne zaverе tu su se jednostavno smejali, nikakvu zaveru nisu tu primećivali. Uostalom, ja sam pre dve nedelje čuo i mišljenje jednog »kompetentnog« lica da je smrt i izbor novog pape nešto bez značaja — sve će to u Evropi proći nezapaženo. Ali sada je poznato kakav značaj pridaje svemu tome Bizmark i o čemu je bilo reći u Berlinu, u razgovorima sa Krispijem. Ja sam u dvobroju za maj i juni svoga »Dnevnika« pisao da je Bizmark shvatio još u vreme francusko-pruskog rata da je rimski katolicizam najveći neprijatelj ponovnog ujedinjenja Nemačke, on će pružiti povod za veliki rat »revanša« koji će zahvatiti čitavu Evropu. Tvrdili su da je to apsurdno i tome slično. To sam sve ja pisao još onda kada niko kod nas, niti ko u evropskoj štampi, još nije

ni pomišljao o tome bez obzira na to što je rat na Istoku već besneo i što je taj rat unosio zabrinutost kod mnogih. Svi su tada mislili da će se sve to tamo, na Istoku, i završiti. Uostalom, i sada niko ne veruje u *neminovnost* jednog evropskog rata u bliskoj budućnosti. Naprotiv, još donedavno su poklanjali mnogo pažnje mišljenjima kompetentnih Engleza (govor Nordskota) prema kojima se mir može produžiti do zime. I tako, ako hoćete, ja uzalud držim da je ovo moje sadašnje poglavlje unapred zastarelo: činjenice su tu, njihov značaj svi vide, nad Evropu se nadnosi nešto kobno i strašno, i što je još važnije, nešto neminovno i blisko, pa ipak, iako je sve to pred očima, naći će se ljudi koji će reći da su sva moja tumačenja lažna, smešna, fantastična i preuveličana, jer svi sada misle da je ovo što se zbiva neuporedivo manje značajno nego što je inače, eto, slučaj. Tu su, na primer, skorašnji izbori u Francuskoj i Francuska će izabrati u skupštini raniju republikansku većinu, što inače i može da se desi, i eto, tada će, ja sam u to uveren, svi povikati kako se, eto, sve srećno svršilo, kako je nebo opet vedro, kako nema nikakvih sukoba i kako se Mak Mahon povinovao, kako su *nemoćni* klerikalci pobegli i kako u Evropi opet vlada mir, caruje »zakonitost«. Sva moja *Izmišljanja* u toj glavi opet će delovati kao produkt dokone uobrazilje. Opet će reći da ja činjenicama pridajem takvo značenje kakvo im *nigde niko ne pridaje*. No, sačekajmo razvoj događaja pa ćemo videti koji je put bolji i ispravniji. Pokušaću u zaključku da se ne bi zaboravilo, da odredim tačke i putokaze na tom putu koji se pruža pred nama i kojim nam je, hteli mi to ili ne, suđeno da krenemo. Želim da se ovo zapamti kako bi se kasnije moglo proveravati. Uostalom, ovo je samo završni pregled osnovnih misli iz ovog poglavlja.

1) Put vodi iz Rima, iz Vatikana gde ga je starac na umoru okružen gomilom jezuita davno odredio. Kada se pojavilo istočno pitanje jezuiti su shvatili da je nastupio najpogodniji trenutak. Putem koji je trasiran oni su prodrli u Francusku, izvršili su u njoj državni prevrat, postavivši je u takav položaj da je njen bliski rat sa Nemačkom skoro neminovan, čak, i kada ona ne bi želela da započne taj rat. Sve je to, još mnogo vremena pre toga, znao i predviđao knez Bizmark. Izgleda, on je jedini barem bio taj i to mnogo pre ovog sadašnjeg trenutka, koji je uočio i razumeo ko je njegov najveći neprijatelj, on je shvatio ogromni i svetski značaj te svoje poslednje bitke za opstanak, bitke koju će, nema sumnje, svetu nametnuti *papski katolicizam koji konačno umire* i koji će umreti u bliskoj budućnosti.

2) Ta sudbonosna bitka je u ovom momentu već pri kraju, a poslednja bitka se približava strašnom brzinom. Francuska je izabrana i određena da bude poprište te strašne bitke i do te bitke će doći. Bitka je neminovna, to je jasno. Uostalom, postoji još uvek manja šansa da će ona biti odgođena ali to će biti samo za neko vreme. U svakom slučaju, bitka je *neminovna i bliska*.

3) Čim bitka bude započela istoga časa će se pretvoriti u opšte evropski sukob. Istočno pitanje i bitka na Istoku će se, voljom sudbine, izjednačiti sa tom evropskom bitkom. Najvažnija epizoda te bitke biće konačna odluka Austrije kojoj će strani ponuditi silu svoga mača. Ali suštinski i odlučujući moment te odlučujuće i kobne bitke biće, s jedne strane, u tome što će ona razrešiti onaj hiljadugodišnji problem rimskog katolicizma — što će na njegovo mesto doći, voljom Providenja, preporođeno Istočno hrišćanstvo. Tako će se naše rusko istočno pitanje pretvoriti u svetsko i vaseljensko pitanje, ono će imati značaj posebnog predodređenja bez obzira na to što će se sve to odigrati pred očima koje ne vide, koje su nesposobne do poslednjeg trenutka da shvate sav značaj toga predodređenja. I najzad —

4) (Neka ovo nazovu najvećim nagađanjem i nečim najfantastičnijim od svih mojih predskazivanja — unapred se slažem): Ja verujem da će bitka biti okončana u korist Istoka, u korist istočnog saveza, Rusija nema čega da se plaši čak ni onda ako se rat na Istoku bude slio sa evropskim ratom čak — to će biti i bolje ako se cela stvar tako bude proširila. O, nema sumnje, biće to strašna stvar ako se bude moralo toliko mnogo dragocene krvi ljudske proliti! Ali uteha je barem u saznanju da će ta prolivena krv nesumnjivo spasiti Evropu od desetostruko većeg krvoprolića koje bi moglo da nastane ako bi se stvar odgodila, ako bi se opet otela. Utoliko pre što će se ta velika bitka nesumnjivo završiti brzo. Ali zato će se konačno rešiti mnoga pitanja (rimsko-katoličko pitanje zajedno sa sudbinom Francuske, nemačko pitanje, istočno i muslimansko pitanje), srediće se sve stvari koje nisu bile sređene u vreme dosadašnjeg toka zbivanja, izmeniće se lice Evrope, nastupiće era novih progresivnih odnosa među ljudima i zbog toga ne treba gubiti nade, duhom pasti i plašiti se tog poslednjeg grozničavog nemira koji obuzima staru Evropu uoči njenog velikog i nesumnjivog preporoda...

Najzad, dodaću još jedno zapažanje: ako prihvatimo pravilo da se o svim svetskim zbivanjima, čak i o onim koja imaju veliki značaj i na prvi pogled, obavezno sudi prema principu: »danas je kao juče, a juče je kao danas«, biće jasno da to pravilo ide u raskorak sa istorijom nacija i čovečanstva.

Međutim, to je ono što nalaže takozvani realni, trezveni zdravi razum i svi se podsmevaju i zvižde svakom onom ko se usuđuje da pomisli da će sutra sve stvari biti pred svim očima takve, istina — ne baš takve i u takvoj formi u kakvoj smo ih videli do sada. Čak i sada kada su, na primer, mnoge činjenice pred očima, mnogi misle da je taj klerikalni pokret neka sitna i beznačajna stvar, da će Gambeta održati govor i da će sve biti onako kako je bilo i jučer, da će se naš rat sa Turcima završiti do zime i tada će opet započeti berzanske kombinacije, ponovo će se govoriti o problemu železnica, rublja će biti revalvirana, poći ćemo kao i nekada u inostranstvo i tako dalje. Neodrživost starog poretka — to je bila očevitna istina u Evropi koju su priznavali svi najnapredniji njeni umovi još uoči prve evropske revolucije što je buknula potkraj prošloga veka u Francuskoj. Međutim, ko je taj u čitavom svetu ko je mogao uoči saziva skupštine Staleža da predvidi formu koju će imati čitava ta stvar gotovo jedan dan iza toga, sutradan pošto je sve bilo počelo...? A kada se i to ostvarilo, ko je, na primer, mogao da predvidi Napoleona I koji je u suštini bio predodređen, da tako kažemo, da okonča prvu istorijsku fazu onoga što je započelo 1789-te godine? Pa i više od toga, u vreme Napoleona I svakome se činilo da je njegova pojava apsolutna beznačajna slučajnost koja nema veze sa onim svetskim zakonom po kome je bilo predodređeno da čitav nekadašnji svet promeni svoj lik...

Da, evo, i sada neko kuca, neki novi čovek sa svojom novom reči — on hoće da otvori vrata i da uđe... Ali ko će ući — to je pitanje: da li će to biti novi čovek ili će i taj ličiti na sve nas, stare sitne ljude?

GLAVA DRUGA

I

LAŽ SE LAŽJU SPASAVA.

Jednom je Don Kihot, dobro poznat vitez tužnoga lika, najvelikodušniji vitez kojega je na svetu bilo, prostodušan i plemenita srca, lutajući sa svojim vernim štitonošom Sančom u potrazi za pustolovinama odjednom bio obuzet nekakvom nedoumicom koja ga je nagnala da o svemu dugo porazmisli. Reč je o tome da su ovi vitezovi počev od Amadisa Galskog, čiji se doživljaji čuvaju u najistinitijim knjigama koje se zovu viteški romani (radi kojih i sam Don Kihot nije požalio da odvoji koju akru od svog malog imetka) — da su, dakle, ovi vitezovi za vreme svojih slavnih i po svet korisnih stranstvovanja nailazili neočekivano na čitave armije koje su brojale i po stotinu hiljada vojnika i koje su na njih slale zle sile i pakosni čarobnjaci, u želji da ih onemoguće da ostvare svoje plemenite zamisli i da se sretnu sa svojim prekrasnim gospama. Obično je bivalo da vitez kada naiđe na takvu čudovišnu i opaku vojsku isuče svoj mač, prizove u pomoć lik svoje gospe i jurnuvši u sredinu neprijateljskih redova sve ih poubija. Cela stvar je, dakle, bila jednostavna i jasna, ali Don Kihot se odjednom zamislio i to nad čim: njemu je odjednom postalo jasno da je nemoguće da jedan vitez, ma koliko bio silan i makar dan i noć mahao svojim mačem, može tako odjednom da poubija stotine hiljade neprijateljskih vojnika i to u toku jedne jedine bitke. Da bi se ubio neprijatelj po neprijatelj ipak je za to potrebno dosta vremena, da bi se ubilo stotinu hiljada ljudi potrebno je mnogo više vremena i ma

koliko mahao mačem jedan čovek to ne može da učini sam, u toku samo nekoliko časova. Međutim, u ovim istinitim knjigama se tvrdilo da se sve to završavalo u toku jedne jedine bitke. Kako je to bilo moguće?

— Razmrsio sam ovaj čvor — dragi moj Sančo — reče najednom Don Kihot. — Pošto su sve te junačine i svi ti čarobnjaci bili, u stvari, zli dusi onda je i sva njihova vojska imala takav čarobnjački i naopak karakter. Mislim da u tim vojskama nije bilo ljudi koji su nalik na nas. To su bila samo nakaradna priviđenja i utvare i vrlo je verovatno da njihova tela nisu ličila na naša tela nego su, recimo, ličila na tela gmizavaca, crva i pauka. Zbog toga je silni i oštri mač u snažnoj viteževnoj ruci šibao po tim telima ne nailazeći skoro ni na kakav otpor, kao po vazduhu. A ako je to tako, onda je on doista mogao u jednom pokretu da preseče dva ili tri, pa i desetak takvih tela, ako su ona bila zbijena u gomilu. Jasno je da je na takav način sve išlo brže i vitez je mogao doista u toku nekoliko sati da uništi čitave vojske takve gamadi i drugih čudovišta...

Ovde je veliki pesnik i znalac ljudskog srca dodirnuo jednu od najtajanstvenijih strana ljudskog duha. O, velika je to knjiga i ona ne liči na ove koje se danas pišu. Takve knjige čovečanstvo dobija tek po jednu u stotinu godina. I takva duboka zapažanja o čovekovoj prirodi u ovoj knjizi ćete moći da nađete na svakoj njenoj strani. Pogledajte, recimo to, da se Sančo Pansa, oličenje zdravog razuma, trezvenosti i spretnosti, taj izraz zlatne sredine — prijateljio sa najnastranijim čovekom na svetu, on baš a ne neko drugi! Za sve vreme on ga laže, on ga magarči kao dete i u isto vreme veruje u njegovu izuzetnu pamet, očaran je plemenitošću njegovog srca, veruje u sve najneobičnije sanjarije ovoga viteza i ni u jednom momentu ne sumnja da će mu on, najzad, ponuditi ovo ostrvo mira za kojim on čezne. Bilo bi jako poželjno da se sa ovim velikim delom svetske literature upozna temeljnije naša mlađa generacija. Ja ne znam šta se sada u gimnazijama uči iz književnosti, ali verujem da bi poznavanje ove najveće i najtužnije knjige kakvu do sada genije ljudski nije stvorio, oplemenio mladu dušu i obogatio bi je novim mislima, to bi je nagnalo da razmišlja o krupnim pitanjima, to joj ne bi dozvolilo da se klanja večnom i glupom idolu osrednjosti, uobraženom samozadovoljstvu i banalnoj promućurnosti. Ovu *najtužniju* knjigu bi čovek mogao da ponese sa sobom i na strašni sud Božji. Tu je kazana najdublja i sudbonosna taina čoveka i čovečanstva — to je u njoj saopšteno. On će pokazati kako najveća ljudska lepota, najsavršenija čistota i čednost, srdačnost, nezlobivost i odvažnost i konačno i um — kako sve to propada (i

na žalost, veoma često) uzalud, neiskorišćeno od ljudi, kako se sve to čak pretvara u predmet podsmeha i to samo zbog toga što je spisku ovih najplemenitijih darova kojim je često čovek nagrađen, nedostajao samo još jedan: *genij* koji bi upravljao svim ovim bogatstvima i svom tom silom, koji bi sve to usmerio na pravi a ne onaj izmišljeni i naopaki put, na put stvarnog služenja ljudima. Ali avaj, oreol genija se spušta na narode i plemena tako retko da slika ove tužne sudbine koja često predaje smehu i kamenovanju najplemenitije među ljudima i najveće prijatelje čovečanstva i to samo zbog toga što u odlučujućem momentu nisu znali da otkriju pravo značenje stvari i pronađu *novu reč* koja se u njima nalazi — slika ta, velim, može po nekog stvarnog prijatelja ljudi da dovede do pravog očajanja, može u njemu da izazove ne smeh nego suze jeda i gorčine, ona može zauvek da ispuni srce sumnjama i to srce koje je nekada bilo ispunjeno verom...

Uostalom, ja sam jedino želeo da podsetim na jednu zanimljivu crtu koju je pored stotine drugih pronašao u ljudskom srcu Servantes. Najveći sanjar među ljudima, koji je do pomahnitalosti verovao u svoj ludi san, odjednom je zahvaćen nedoumicama i sumnjama koje su bezmalo pokolebale i svu tu njegovu veru. Zanimljivo bi bilo znati šta je to što je pokolebalo njegovu veru: to nije sumanutost one njegove osnovne ideje, to nije shvatanje besmisla postojanja vitezova na svetu koji se trude za opšte dobro, nije tu u pitanju ni čitav besmisao svih onih neverovatnih čudesa o kojima se kazuje u tim »najjistinitijim knjigama«. Ne, ovde je u pitanju jedna sasvim obična činjenica vezana za njegov lični život. Čovek fantazije je odjednom osetio *žed za realizmom!* Njega ne zbunjuje to što postoje te vojske čudovišta. On u to ne sumnja, jer kako bi ti veliki i slavni vitezovi mogli da pokažu onu neizmernu hrabrost ako ne bi bilo i takvih iskušenja, tih moćnih zavidljivaca i pakosnih čarobnjaka? Ideal ovog Lutajućeg viteza je do te mere lep, velik i koristan, on je do te mere obuzeo srce Don Kihota da je bilo nemoguće odreći se svega toga; to bi bilo isto što i izdaja ideala, neverstvo prema Dulčineji i prema čovečanstvu. (Kada se odrekao od tog ideala, kada se izlečio od svoje sumanutosti i kada se *opametio* nakon povratka s dugotrajnih stranstvovanja kada je bio pobeđen od strane razboritog berberina Karaska, tog negatora i kritičara, on je istoga časa umro: tiho, smešeći se tužno, on je tešio uplakanog Sanču i voleo je čitav svet snagom svoje velike ljubavi potpuno svestan da više nema šta da traži na ovom svetu). Da, njega je porazila ta neosporna i matematički precizna okolnost da je ipak nemoguće, ma koliko jedan vitez bio snažan i ma koliko mahao

svojim mačem, za jedan dan ubiti armije od stotinu hiljada ljudi i to tako da budu pobijeni svi do poslednjeg. Međutim, u onim istinitim knjigama to je bilo napisano. Prema tome, bila je zapisana laž. A kada je jednom izrečena i tako laž onda je i sve ostalo laž. Kako se onda može spasiti *istina*? I evo on, da bi spasao istinu smišlja drugu laž, dva i tri puta fantastičniju od one prve, grublju i besmisleniju laž. On zamišlja stotine hiljada nekakvih začaranih bića sa telima gmizavaca koje bi oštri mač mogao bez smetnje da seče. *Realizam* je tu, *istina je spasena*, i prvi put se u onaj san može verovati bez sumnji, pa ipak, to je moguće samo zahvaljujući drugoj, daleko većoj i besmislenijoj izmišljotini, samo zbog toga da bi se spasao *realizam* one prve izmišljotine.

Zapitajte se i sami: nije li se i vama u životu i to stotinama puta događalo ovo isto? Zavoleli ste, recimo, neki svoj san, neku ideju, neki svoj zaključak, neko uverenje, ili jednostavno neku činjenicu koja vas je iznenadila i opsela. Vi težite tom svom objektu ljubavi svom snagom vaše duše. Istina, vi ste obuzeti, vaše je srce savladano ali ako u tom objektu vaše ljubavi postoji nešto *lažno*, nešto *nestvarno*, nešto što je tome dodala i što je uvećala sama vaša strast, i vaša osećanja te prve ljubavi — i to samo zbog toga da biste stvorili novog idola kome biste se poklonili — onda vi to potajno osećate u sebi; vas obuzima sumnja, vaš um i vašu dušu zahvata nemir koji vam ne daje da spokojno živite sa tim vama tako dragim snom. I sećate li se čime ste se makar onako u sebi tešili? Zar niste i vi smišljali novi san, novu laž može biti i grublju i veću od one prve, ali joj ste se predavali s poverenjem, jer ona je bila rešenje svih vaših nedoumica i sumnji?

II

**MEKUŠCI KOJI SE SMATRAJU LJUDIMA.
ŠTA JE NAMA KORISNIJE: KADA O NAMA
ZNAJU ISTINU ILI KADA O NAMA GOVORE
GLUPOSTI?**

U naše vreme čitava je Evropa manje ili više zaljubljena u Turke. Ranije, na primer, pre nekih godinu dana, svi su nastojali da pronađu među Turcima nekakve velike nacionalne vrednosti, ali, u isto vreme, svi su nekako u sebi osećali da sve to čine jedino iz mržnje prema Rusiji. Doista, svima je bilo jasno da Turska i ne može da ima ispravan i zdrav nacionalni organizam, pa i više — ona nema nikakvog organizma, do te mere je sve to kod nje uništeno, zaraženo i istrulelo; Turci su azijatska horda a ne država u pravom smislu te reči. Ali sada, od kako se Turska nalazi u ratu sa Rusijom, malo po malo, počelo je uzimati maha ponegde u Evropi i shvatanje i to sasvim ozbiljno da je turska nacija jedan nacionalni organizam koji ima sve šanse da se razvija linijom daljeg progresa — i takva se svojstva posebno ističu. Ta fantazija sve više obuzima evropske umove i, evo, najzad je to stiglo i kod nas: i kod nas u Rusiji su odjednom počeli da govore o nekakvim neočekivanim nacionalnim vrednostima koje su se navodno najednom probudile u Turskoj. No, u Evropi se ta fantazija drži zbog mržnje prema Rusiji, a kod nas — kod nas do toga dolazi zbog naše malodušnosti i naše strašne brzopletosti u izvođenju zaključaka, naravno, pesimističkih zaključaka, što je oduvek bilo svojstveno predstavnicima naših obrazovanijih slojeva i uvek kada bi se negde i u nečemu pokazivali naši »neuspesi«! U Evropi se desilo isto ono što se desilo i u sumanutom umu Don Kihotovom, samo u obrnutom smislu, ali suština svega je apsolutno ista: da bi spasao *istinu* Don Kihot je izmislio ljude sa telima puževa golaća, a ovi drugi, naši su, da bi spasli svoju glavnu sanjariju koja ih je pritiskala, sanjariju o ništavnosti i nemoći Rusije — načinili od stvarnog puža golaća ljudski organizam obdarivši ga telom i krvlju, zdravljem i duhovnom snagom. O samoj Rusiji danas i najprosvećenije evropske države šire najapsurdnije izmišljotine. U Evropi su i ranije, sasvim malo znali o nama, i to je bilo tako da je čovek morao da se čudi da se tako obrazovani ljudi malo zanimaju za narod koji toliko mrze i kojega se toliko boje. Ta oskudnost evropskih znanja o nama, i ta nemogućnost da nas ta Evropa malo bolje upozna, bili su u izvesnom pogledu nešto što je nama bilo korisno. I zbog toga neće ni sada biti štete od toga. Neka oni samo galame o »sramnoj nemoći Rusije kao vojničke sile«, uprkos svedočenju desetine njihovih dopisnika koji su izveštavali sa samog bojnog polja, i koji su bili zadivljeni boinom gotovošću, viteškom izdržljivošću i primernom disciplinom što su je pokazivali ruski vojnici i oficiri, neka oni i

one sasvim moguće greške i trenutne promašaje ruskog operativnog štaba smatraju za nešto nepopravljivo, za nešto što je izraz organskog nedostatka naše armije i naše nacije (zaboravljajući kako smo ih mi često u toku poslednjih godina tukli na bojnopolju)! Neka oni u svojim *najozbiljnijim izdanjima* političkih glasila obaveštavaju Evropu kako je, tobože, tačno da je kod nas došlo do velike narodne pobune na čijem čelu stoje nihilisti, kako je do takve pobune došlo u Viborgškom kraju u Petrogradu i kako su ruske vlasti, navodno, dovele dva puka vozom iz Dinaburga kao pojačanje radi spasavanja Petrograda — neka ih, neka samo tako govore zaslepljeni zlobom. Ponavljam, nama je sve to čak i od koristi, jer oni i sami ne znaju šta čine. Njima je, naravno, stalo da svuda kod njih razbude mržnju prema nama, kao prema »glavnim neprijateljima njihove civilizacije« — i eto, oni nas prikazuju kako smo u krizi, kako smo sramno nemoćni kao nacionalni i državni organizam. Ali, ako je neko toliko nemoćan i ništavan, kako onda mogu da se protiv njega stvaraju koalicije, kako ga se onda toliko boje? A oni upravo osećaju potrebu da protiv nas okrenu čitavo svoje društvo. Prema tome, oni govore to što govore sebi na štetu, a ako je već tako, onda oni ne nanose štetu nama nego nam donose — koristi. A mi ćemo sačekati kraj. Ali, zamislimo samo, da oni imaju tačne vesti o snazi duha, osećanja i nepokolebive vere u veliku stvar koje gaji ruski narod, stvar u ime koje je njegov Gospodar isukao mač i da oni znaju da će ta stvar ranije ili kasnije trijumfovati! Zamislite, šta bi bilo kada bi u Evropi najzad shvatili da je ovaj rat za Rusiju rat nacionalnih razmera, kada bi shvatili da naš narod nije neka mrtva i inertna masa nego organizam koji je moćan i svestan svoje moći, to je organizam u kojem su svi kao jedan čvrsto uz svoju armiju — o, kakav bi strah tada nastupio kod njih, kako bi takvo obaveštenje izazvalo mnogo uzbuđenja! Razume se, to bi ubrzalo stvaranje stvarnih i otvorenih koalicija protiv nas u Evropi, mnogo više nego ove njihove klevete prema kojima smo mi slabi i skloni raspadanju. Ne, samo neka oni i dalje veruju u onu pobunu na Viborgskoj strani. Nas samo hrabri to što oni u to tako veruju.

No, u Evropi je sve to razumljivo i razumljivo je odakle to dolazi. Ali kako mogu kod nas da se kolebaju, kako mogu da se uzbuđuju i da veruju čak u neke nove i neočekivane snage, u neke vitalne osobine, koje je pokazala turska nacija? Čime je ona manifestovala takvu snagu? Fanatizmom? Ali, fanatizam je mrtvilo, a ne snaga, i kod nas su nešto slično stotinu puta već propovedali ljudi koji sada, evo, veruju u snagu turske nacije. Govore o turskim pobedama. Ali Turci su jednom ili dva puta uspeli da odbiju naše

napade a to su, da tako kažem, negativne pobjede, a ne prave pobjede. Mi smo držeći Sevastopolj odbili jednom napad Francuza i Engleza pri čemu su oni imali mnogo gubitaka, i ta Evropa, međutim, nije tada galamila o nekoj našoj pobjedi. Mi smo u toku dva posljednja meseca bili mnogo slabiji u odnosu na Turke pa zbog čega oni to nisu iskoristili, zbog čega nas nisu potisli s Balkana i proterali preko Dunava? Naprotiv, mi smo svuda očuvali naše pozicije i uspjeli smo uvek da odbijemo napad Turaka. Događalo se da je sedam ili osam naših bataljona tuklo njihovih dvadeset, kao što je nedavno bilo pod Čerkovnom. Oni koji veruju u moć Turaka pominju, međutim, njihove puške koje su navodno bolje od naših, njihovu artiljeriju koja je, takođe, navodno bolja od naše. Ali takvi, u suštini, neće da priznaju da mi ne ratujemo samo protiv Turske nego protiv mnogih evropskih država, oni zaboravljaju da ima mnogo Engleza koji služe kao oficiri u turskoj vojsci i da se Turci naoružavaju uz pomoć evropskog novca, da evropska diplomatija veoma često staje na put našim planovima još od početka rata, lišavajući nas tako pomoći naših prirodnih saveznika, lišavajući nas čak pravih puteva koji od nas vode prema Turskoj. Osim toga, Evropa je tom svojom mržnjom prema nama ohrabrila fanatizam Turaka. Evropi je najzad otkriveno mnogo zavera, čitave bande koje su organizovane, koje imaju oružja i novaca i koje su pripremane da neočekivano upadnu u pozadinu naše armije. U Evropi su, kao kruna svega toga, nedavno, kako-tako, prikupili veliki zajam u korist Turaka, na štetu po vlastiti džep, i taj nemogući zajam je ostvaren samo zahvaljujući tome što su u Evropi poverovali u fantaziju da Turska nije neka država puževa golaća nego državni organizam od krvi i mesa, da tako kažemo, kakvi su drugi državni organizmi. I to kada — kada su čitave turske provincije bile natopljene krvlju, kada je čak otkrivena i direktna zavera među samim turskim upravljačima koja je imala za cilj da svi Bugari do poslednjeg budu istrebljeni! Turci ratuju protiv nas ali oni hrane i drže svoju vojsku rekvizicijama u stoci, posebno konjima koje oduzimaju Bugarima, i te su rekvizicije takve da će u celini upropastiti tu najbogatiju tursku provinciju. I njima koji tako uništavaju sopstvenu zemlju prosvećeni Englezi daju novce u zajam i tako pomažu njihovu ekonomsku moć! Ali neka, to je tamo, tamo je sve to shvatljivo. Ali kako to kod nas da priznaju da su Turci sila? Uništenje sopstvene zemlje do tla i potpuno istrebljenje hrišćanskog dela stanovništva zemlje — zar je to neka sila? Takva sila će im ponestati do kraja rata. Kada se stvari prvi put budu okrenule u našu korist — čitavo to fantastično zdanje njihove vojne i nacionalne moći će pasti u jedan Iren, sve

će nestati kao priviđenje zajedno sa tim njihovim fanatizmom koji će iščileti kao što iščili para iz otvorene slavine.

Neki pametni ljudi sada kod nas proklinju taj slovenski problem i to čine i usmeno i u štampi: »Šta su nam bili potrebni — vele — ti Sloveni i sve te fantazije o ujedinjenju Slovena! I ko nam je stavio na vrat te Slovene i radi čega: da se večito prepiremo sa Evropom, da ona večito na nas sumnja, da nas zbog svega toga mrzi, kako sada tako i u budućnosti! Neka su prokleti ti slovenofili i tako dalje!«. Ali ti ljudi, koji tako viču, imaju izgleda lažne predstave o Slovenima i o istočnom pitanju, mnogi među njima se uopšte i nisu zanimali za sve to sve do poslednjeg trenutka. I zbog toga sa takvim i ne vredi sporiti. Oni doista ne znaju da to istočno pitanje (i zajedno s njim i slovensko pitanje) uopšte nisu izmislili slovenofili, njega niko nije izmislio, ono je nastalo samo i to veoma davno — ono se pojavilo pre slovenofila, pre nas, čak i pre Petra Velikoga i Ruske imperije. To se pitanje pojavilo još u vreme prvog ujedinjavanja velikoruskog plemena koje je obrazovalo jedinstvenu rusku državu, to jest, pitanje se pojavilo još sa pojavom Moskovskog carstva. To istočno pitanje jeste iskonska ideja Moskovskog carstva i nju je u punoj meri priznao Petar Veliki koji ju je, napuštajući Moskvu, poneo sa sobom u Petrograd. Petar je u pravom smislu shvatao njenu organsku povezanost sa ruskom državom i sa ruskom dušom. I ta ideja ne samo što se nije ugušila u Petrogradu nego su je neposredno prihvatili kao ideju *ruske misije* svi Petrovi naslednici i nastavljači. Eto, zbog čega tu ideju ne treba napustiti niti je treba izneveriti. Napustiti slovensku ideju i ostaviti bez rešenja problem o sudbini istočnoga hrišćanstva (NB — to je suština istočnog pitanja) — to znači razbiti u paramparčad zdanje Rusije i umesto nje izmisliti nešto novo što više neće ličiti na Rusiju. To čak ne bi bila revolucija nego jednostavno uništenje i zbog toga se nešto slično ne može ni pomišljati — nemoguće je razoriti takvu celinu i umesto nje stvarati nekakav drugačiji državni organizam. Tu ideju sada ne vide i ne priznaju samo oni slepi ruski »Evropljani« i s njima zajedno još i, na njihovu sramotu, berzanski kraljevi i kombinatori. Berzanski moćnici su za mene, uslovno govoreći, svi oni Rusi danas koji osim svog džepa ne vide nikakvu Rusiju i koji na sve gledaju isključivo s tačke gledišta koja je važna za

njihov džep. Oni danas u horu galame o zastoju trgovine, o krizi na tržištu i o devalvaciji rublje. Ali kada bi ti naši berzanski moćnici bili malo dalekovidiji i kada bi shvatali nešto izvan svoje uske sfere, oni bi shvatili da čak i da Rusija nije počela ovaj sadašnji rat njima od toga ne bi bilo mnogo bolje — bilo bi im svakako gore. Da bi se vodili »poslovi«, čak i oni berzanski poslovi, potrebno je da nacija živi pravim životom i da vrši svoju pravu misiju a ne da bude nekakav galvanizirani leš u rukama Jevreja i berzanskih moćnika. Da mi nismo započeli ovaj sadašnji rat posle onih ciničnih izazova koje nam je upućivao neprijatelj, posle onih uvreda kojima nas je obasipao, da nismo pritekli u pomoć mučenicima koji su zlostavljani — mi bismo danas prezirali sebe. A samoprezrenje, moralni pad i cinizam koji ide s tim zajedno — sve to smeta čak i »poslovima«. Nacije žive od velikih osećanja, njih nadahnjuje velika ideja jedinstva, misao koja obasjava i sjedinjuje narode njih pokreće, nacije žive kada ljudi priznaju one najveće kao sebi ravne, i to je ono odakle se rađa nacionalna moć — da, tako žive nacije — ne žive one nikako od berzanskih špekulacija i od brige o vrednosti rublje. Ukoliko je narod duhovno bogatiji utoliko je veće i njegovo materijalno bogatstvo... Uostalom, šta je meni — kakve to ja stare reči ponavljam!

III

BLAGA ALUZIJA NA BUDUĆNOST PROSVEĆENOG RUSKOG ČOVEKA. NESUMNJIVI BUDUĆI DOPRINOS RUSKE ŽENE

Danas postoje čudne nedoumice i čudne brige. Stvarno, postoje Rusi koji se *boje* ruskih uspeha i ruskih pobeda. Ne boje se oni zbog toga što žele zla Rusima, naprotiv — oni od srca žale zbog velikih ruskih neuspeha, oni su

dobri Rusi ali, oni se boje uspeha i pobjeda ruskih — »Zbog toga eto, što će se nakon pobjedonosnog rata razviti samouverenost, samohvalisanje, šovinizam, zastoja«. Osnovna greška tih dobrih ljudi je u tome što su oni uvek ruski progres videli jedino u samoupravljanju. Da, samouverenost je ono što nam je danas najpotrebnije! Nama je danas potrebno poštovanje prema sebi, a ne pljuvanje na sebe. Ne uznemiravajte se: zastoja neće biti. Rat će otkriti mnogo novog, on će izmeniti mnogo od svega starog, i sve to vi nikada ne biste postigli tim samopljuvanjem i tim izazivanjem koji su u poslednje vreme postali dokona zabava. Ali, otkriće se i mnogo onoga što su naši pametnjakovići koji vole da optužuju druge nazivali sitnicama, smešnim sitnicama i poslednjim stvarima ali sve je to, međutim, ono što čini suštinu naših poslova u svakodnevnici. Ali mi se nećemo predavati šovinizmu, i nećemo biti opijeni sobom! Kada je i gde, uostalom, bilo nečeg sličnog u ruskom društvu! Oni koji ovo tvrde jednostavno ne poznaju rusku istoriju. O našoj obuzetosti sobom mnogo se govorilo posle Sevastopolja: tada nas je, govorilo se, ta samouverenost upropastila.

Nikada, međutim, obrazovaniji naš svet nije bio manje samouveren i više sklon raslojavanju nego što je to bilo u vreme pre sukoba pod Sevastopoljem.

Uzgred ću primetiti: među onima koji su pisali o toj našoj obuzetosti sobom i koji su nas izazivali sa tim nakon Sevastopolja bilo je nekoliko mladih pisaca, koji su tada skrenuli na sebe pažnju javnosti i izazvali veliko saosećanje te javnosti prema svim tim njihovim raskrinkavanjima. Međutim, tim tužiocima koji su želeli dobra pridružilo se tada mnoštvo nekakvog nabusitog i svakojakog sveta, pojavilo se mnogo onih koji im zvižde i pljeskaju i koji apsolutno ne shvataju u čemu je stvar, no, koji su bili uverteli sebi u glavu da su oni spasioci Rusije — pa i više od toga, javilo se tada i mnoštvo onih koji su bili otvoreni neprijatelji Rusije i ti su naneli mnogo štete celoj toj stvari koju su u početku bili započeli talentovani ljudi. Ali u početku su i takvi imali uspeha i to samo zbog toga što su Rusi, ljudi čista srca, tada doista želeli da dođe do obnove svuda i u svemu, što su želeli da čuju novu reč — i tada u njima nisu raspoznali hulje i ljude bez dara i bez uverenja, ljude koji su, čak, bili prodane duše. Naprotiv, svi su mislili da su ovi za Rusiju, za njene interese, da su za obnovu, da su pristalice naroda i društva u celini. Sve se završilo tako što je ogromna većina Rusa najzad doživela razočaranje i napustila ove — a zatim su na scenu stupili berzanski kombinatori i akcionari, graditelji železničkih pruga... Sada se, po svemu

sudeći, takva greška neće ponoviti, jer, nema sumnje, javljaju se novi ljudi koji donose novu misao i nove snage.

Ti novi ljudi se neće bojati samouvažavanja, ali oni se neće bojati ni od toga što ne plivaju tragom starih. Oni se neće plašiti ni pametnjakovića: oni će biti skromni, ali će mnogo znati iz iskustva, i primenjivaće to na delu, o čemu naši mudraci nisu mogli ni da sanjaju. Poučeni iskustvom i praksom, oni će naučiti da poštuju ruskog čoveka i ruski narod. To će biti nova znanja koja će on i doneti sa sobom i to će biti njihova tačka oslonca. Oni neće sve naše nedaće i sve naše *mane* pripisivati ruskom čoveku i ruskoj prirodi, što je već postalo navika kod naših pametnjakovića, jer — tako nešto ne zahteva mnogo truda i pameti. Oni će prvi posvedočiti da ruski duh i ruski čovek nisu krivi ni za jednu od tih stotina hiljada optužbi koje se svaljuju na pleća Rusa, jer, tamo gde postoji mogućnost neposrednog pristupa tamo Rus vrši svoj posao ništa gore od drugih. O, ti novi ljudi će najzad razumeti, bez obzira na svu svoju skromnost, kako su često naši pametni ljudi čak i oni čista srca kojima je bilo stalo do istinske koristi — sedeli među dvema stolicama u nastojanju da pronađu koren zla. Takvim novim ljudima, koji će se nesumnjivo pojaviti posle rata, priključiće se mnogo živih nacionalnih snaga, posebno omladine. Njih je bilo i pre rata, ali mi nismo umeli da ih zapazimo, dok smo mi svuda viđali samo prizore cinizma i raspadanja, oni su svedočili snagu svesnog samopožrtvovanja, snagu iskrene vere odlazeći da polože svoje živote a mi smo se pri tom jedino čudili: odakle sve ovo? Neki dopisnici inostranih listova prebacivali su ruskim oficirima da su samoljubivi karijeristi koji trče za odlikovanjima zaboravljajući svoj osnovni cilj: ljubav prema domovini i odanost stvari kojoj su dužni da posluže. Ima kod nas takvih oficira, ali ti dopisnici bi trebalo da znaju i za one neprimećene mlade ljude kojih ima i među oficirima, za one skromne slugе svoje domovine, koji su umirali zajedno sa svojim vojnicima hrabro, ne čekajući nagradu, koji su umirali ne lepe slave radi i ne radi karijere — da, to su plemenita i velika hrišćanska srca, to su *neprimećeni* veliki ruski ljudi kojih ima tako mnogo, kakav je skoro svaki ruski vojnik u sadašnjoj ruskoj vojsci. Imajte na umu da ja kada govorim o našem čoveku budućnosti ne mislim samo na naše vojnike koje očekujemo da se vrate nazad. Pojaviće se i mnogo drugih — *doći će svi oni koji su goreli od želje da veruju u ruskog čoveka* ali nisu došli do izražaja, jer je svuda carevala negacija i svuda je vladao duh pesimizma. Ali sada, kada su videli kakvu je *veru* pokazao na delu ruski čovek *tamo*, oni će se, hteli ne hteli, ohrabriti i

poverovaće da pravih ruskih snaga ima i ovde; odakle su ti tamošnji — zar nisu i oni od ovih ovdašnjih? A kada se budu ohrabрили i čvršće ujedinili, oni će se skromno ali odlučno prihvatiti dela, ne plašeći se ničijih zvučnih i praznih povika. Da, starih, veoma starih reči! A ovi naši umni starčići su i danas uvereni da su oni ti novi i *mladi* ljudi i da oni govore tu najnoviju reč!

Ali stvar preporoda i spasenja ruskog društva pripašće u deo, u to nema sumnje — ruskoj ženi. Nakon sadašnjeg rata, u toku kojega se ruska žena pokazala tako veličanstveno, više nema sumnje da će njen udeo i njen doprinos biti od velikog značaja. Najzad će biti srušene vekovne predrasude i »varvarska« Rusija će pokazati kakvo mesto daje toj »majčici« i »sestrici« ruskoga vojnika, toj odvažnoj mučenici koja se oduvek žrtvovala za ruskog čoveka. Zar njoj, toj ženi koja je pokazala toliko hrabrosti da odričemo potpunu jednakost sa muškarcem u pogledu obrazovanja, u pogledu prava na izbor zanimanja, obaveza i dužnosti, njoj sve to odričemo sada kada polažemo sve nade u nju i njen podvig u ime duhovnoga preporoda i podizanja moralnoga nivoa našega društva! To bi bilo sramno i nerazumno, utoliko pre, što nešto slično neće od nas ni zavisiti, jer, ruska žena je sama zauzela mesto koje joj pripada, ona je sama prekoračila onu granicu koja joj je do sada bila strogo zabranjena. Ona je pokazala do kakve visine može da se uzdigne i šta je u stanju da učini. Uostalom, kada ovako govorim, ja mislim na *rusku ženu* a ne na one sentimentalne dame koje su Turcima nudile slatkiše. U dobrom odnosu prema Turcima nema, naravno, ničeg lošeg, ali to ipak nije ono što su učinile *tamo one druge žene*; one prve su samo *stare ruske gospođe*, a ove druge — to su *nove ruske žene*. Ali ja ne govorim samo ni o tim ženama koje se trude za delo Božje i koje tamo služe ljudima, ne, one su pokazale da su žene velikoga srca i da u Rusiji ima takvih žena koje su spremne na samopregor i žrtvu jer — odakle su takve ako nisu odavde iz reda ovih ovde! Ja želim da govorim o ruskoj ženi i o njenoj sudbini, o njenom udelu u našem društvu, o tome bih želeo da progovorim više i posebno i zbog toga ću se još vratiti na ovu temu u narednom oktobarskom broju moga *Dnevnika*.

OKTOBAR

GLAVA PRVA

I

ČITAOCU

Usled lošeg zdravlja, koje me posebno onemogućavalo da na vreme izdajem svoj *Dnevnik*, ja sam odlučio da za godinu ili dve prekinem izdavanje ove publikacije. Ovo činim sa velikim žaljenjem, jer, kada sam prošle godine počinjao da objavljujem *Dnevnik*, nisam ni slutio da ću naići na toliko razumevanja od strane čitalaca. Takvo razumevanje me je pratilo sve vreme do poslednjeg dana. Zbog toga se iskreno zahvaljujem. Posebno se zahvaljujem onim koji su mi se obraćali pismima: iz tih pisama ja sam saznao mnogo nevolja. Uopšte, objavljivanje *Dnevnika* u toku ovih godina je i mene mnogo čemu naučilo, pomoglo mi je da čvršće poverujem.

Na žalost, ja sam prinuđen da obustavim izdavanje. Objavljivanje će biti završeno sa decembarskim brojem.

Nadam se da ni ja ni čitaoci nećemo jedni druge zaboraviti makar za neko vreme.

II

STARO I VEČITO VOJNIČKO PRAVILO

O našim vojnim promašajima u toku sadašnjih operacija se govorilo i pisalo i u Evropi i u Rusiji. Takva razmišljanja se nastavljaju i sada. Tačna i celovita ocena naših vojnih operacija pripada, naravno, samo budućnosti, nešto slično je barem moguće jedino nakon završetka rata, ali neke činjenice su i sada dovoljno jasne i o njima se manje ili više može i sada dati konačan sud. Ja nemam namere da govorim o našim vojnim promašajima, jer ja sam čovek nedovoljno kompetentan u tim stvarima (iako se baš ti nedovoljno kompetentni sada kod nas posebno uzbuđuju). Ja samo hoću da ukažem na jednu savremenu činjenicu (a ne na grešku) koju sve do sada vojna nauka nije dovoljno objasnila, to do sada nije zapažano niti je ocenjena *savremena* suština, o tome se nagađalo u teoriji ali u praksi to nije bilo dokazano sve do sada, upravo do ovog sadašnjeg rata. Ta sudbonosna činjenica koja sve do ovoga rata nije bila praktično potvrđena na delu, pokazala se u svojoj snazi upravo u toku ovih sadašnjih operacija jer ova čisto vojničkog karaktera činjenica odgovara nacionalnom i vojničkom karakteru turske nacije ili još bolje: ona ide uz osnovno obeležje koje je karakteristika Turske kao vojničke nacije. Pa i više od toga, može se čak i ovako zaključiti — ova se činjenica, ako hoćete, i ne bi objasnila bez Turaka, barem u Evropi bez obzira na nedavne ratove (pa i tako veliki rat kakav je bio francusko-pruski rat); ta činjenica nije objašnjena niti je dovoljno određena. Sada, nakon tragičnog iskustva iz ovog rata, ta će činjenica, razume se, ući u vojnu nauku i biće ocenjena prema svom značaju. Ali u toku ovog sadašnjeg rata, *kobno* je bilo to što je ruska armija, da tako kažemo, naletela na ovu neobjašnjenu vojnu činjenicu i što je upravo njoj bilo suđeno da sve to iskusi sa ogromnim gubicima u svojim redovima, barem tako je bilo sve dotle dok se sve to nije u celini razjasnilo. Međutim, mnogi su i kod nas i u Evropi skloni da sve te ogromne gubitke koje smo mi imali zbog te nerazjašnjene činjenice, tumače

kao vojničku pogrešku, zaboravljajući da je tu bilo po sredi nešto kobno i neminovno a ne tek greška; da je na našem mestu bila neka druga armija, na primer nemačka armija, i ona bi na toj nerazjašnjenosti činjenici dobro našuljala sebi bokove... iako bi je, može biti, mnogo brže razjasnila i na vreme preduzela potrebne mere. Ja samo hoću da kažem da nisu sve naše greške u toku sadašnje kampanje jednostavno greške — doista tako nešto bi moglo da zadesi i bilo koju drugu evropsku armiju na našem mestu. Ponavljam, mi smo se sudarili sa nerazjašnjenom vojnom činjenicom i pre nego što smo je razjasnili pretrpeli smo velike gubitke — a nešto slično se ne može smatrati bezuslovnom greškom. No, kakva je to činjenica?

Kada sam ja u mladosti pohađao kurs viših vojnih inženjerskih nauka na Glavnoj inženjerskoj akademiji, postojalo je jedno shvatanje koje je smatrano za nešto sasvim sigurno — bila je to neka vrsta naše inženjerske aksiome. (Uostalom, dozvolite mi da se ogradim: ja sam tako davno napustio vojne inženjerske nauke da više ne bih mogao da pretendujem ni na najmanju kompetentnost u tim stvarima. Ja sam stupio u Glavnu inženjersku akademiju i pohađao sam šestogodišnji kurs u njoj krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina a zatim sam, nakon završetka, izašao iz Akademije i služio sam samo godinu dana kao inženjerac — no, posle toga, ja sam dao ostavku i počeo sam da se bavim književnošću. Totleben je završio tri ili četiri godine pre mene. Kaufmana se sećam sa oficirskih kurseva. Sa mlađim Kaufmanom sam jedno vreme bio na podoficirskom kursu. Radečki, Petraševski i Jolšin su bili za klasu stariji od mene. Od mojih drugova iz klase napustili su taj pravi put i krenuli jednim drugim nesigurnim i neizvesnim putem samo njih trojica: ja, pisac Grigorovič i slikar Trutovski. Jednom reči, sve je to bilo veoma davno). Inženjerska aksioma, o kojoj je reč, sastojala se u shvatanju da nema i ne može ni biti takve tvrđave, ma kako ona bila vešto štićena i utvrđena, koja ne bi mogla biti osvojena, što će reći, vojna nauka koja govori o opsađivanju tvrđava stoji uvek iznad svih sredstava i veštine s kojom se tvrđava brani. Razume se, ovo se može prihvatiti uopšteno i teorijski: apstraktno se posmatraju samo suštinska svojstva inženjerske veštine — napada i odbrana tvrđave. No, naravno, nema pravila bez izuzetaka i nama su tada ukazivali na neke postojeće tvrđave koje su tobože bile neosvojive. Pominjali su nam, recimo, Gibraltar o kojem smo mi znali nešto po čuvenju. Ali, u naučnom smislu, nikakav Gibraltar nije mogao biti smatran neosvojivim i aksioma prema

kojoj je umeće opsade uvek iznad svakog umeća odbrane — ostajala je nepokolebiva.

O, sasvim drugačije stoje stvari u praksi. Ima tvrđava, na primer, koje važe za neosvojive (a nisu to) samo zbog toga što one uspevaju da iz ovih ili iz onih razloga, da dugo zadrže glavni nalet neprijatelja, iznure ga i tako vrše funkciju od koje se ništa bolje i ne bi moglo tražiti. Totleben je, na primer, sigurno znao da će Sevastopolj ipak biti osvojen, da on najzad ne može da ne padne bez obzira na to što je bio onako branjen. Ali saveznici, opsedajući tvrđavu, nisu znali niti su mogli pretpostavljati da će Sevastopolj od njih zahtevati onoliko napora svih raspoloživih snaga. Oni su najverovatnije mislili da će im Sevastopolj oduzeti mesec ili dva i da će biti jedna prolazna epizoda u njihovim širim planovima za nanošenje mnogobrojnih udaraca koje su oni namenili Rusiji pored osvajanja Sevastopolja. I eto, upravo je Sevastopolj vršio funkciju takve neosvojive tvrđave, iako je na kraju bio osvojen. Posle dugotrajnog i za saveznike neočekivanog otpora koji je genijalno organizovao Totleben, ljudstvo, vojne i finansijske rezerve saveznika su bile iscrpljene do te mere da nakon osvajanja Sevastopolja saveznici više nisu ni pomišljali o novim udarima — naši neprijatelji su želeli mir, barem, ništa manje nego mi sami! Da li bi nam predložili takve uslove za sklapanje mira posle dva meseca da im je pošlo za rukom da osvoje Sevastopolj! Prema tome, i *nema* apsolutno neosvojivih tvrđava — kada se dobro organizuje odbrana i kada se branioci junački usprotive i ona tvrđava koja važi za neosvojivu sama može da slomi neprijatelja. Pa ipak, ma kako bila genijalno organizovana odbrana Sevastopolja on je, to ponavljam, ranije ili kasnije morao pasti, jer u uslovima izvesne ravnoteže snaga između protivnika i branilaca, moć napada je ipak iznad moći odbrane (to jest, opet, govoreći u naučnom smislu a ne u praktičnom, jer, napadači su često napuštali neke tvrđave ne zbog toga što su one neosvojive nego zbog toga što su dolazili na ideju da pokušaju napad s druge strane, da pokušaju proboj na drugom mestu gde je moglo sve da prođe sa manje gubitaka, razume se — to su činili samo ako su im se takve mogućnosti ukazivale).

III

TO ISTO PRAVILO SAMO U NOVOM OBLIKU.

I eto, ta vojna činjenica, ta, da tako kažem, vojna aksioma, odjednom se u toku ovog našeg sadašnjeg rata sa Turcima, reklo bi se, pokolebala i to čime — ne nekakvim »dugotrajnim« fortifikacijama, ne — nju nije pokolebala sama ta neosvojiva strašna tvrđava, nju su dovela u pitanje improvizovana, poljska, »privremena« naša utvrđenja. Ranije se takav sistem odbrane nije uzimao ozbiljno, to je bila samo neka vrsta improvizovanih fortifikacija. Takva poljska fortifikacija je samo obezbeđivala mesto bitke ali nije bila nešto nepristupačno za onoga koji napada. Mi smo pod Borodinom imali šanceve i oni su odigrali svoju ulogu, to jest, obezbedili su bojište ali ipak su bili osvojeni, istina sa gubicima na neprijateljskoj strani, ali — osvojeni su bili i to istoga dana u toku napada.

I, evo, pod Plevnom se dogodilo već nešto sasvim novo. Niz jednostavnih poljskih, reklo bi se, *improvizovanih* (nije to bilo nešto značajno ni u ono vreme), utvrđenja delovalo je na tom mestu kao neosvojiva tvrđava koja se onim nekadašnjim sredstvima ne može osvojiti, to je od nas zahtevalo da udvostručimo, da utrostručimo, čak, naše napore i, evo, sve do sada, ta utvrđenja uprkos našim pretpostavkama s početka opsade, nisu osvojena. Da je taj strašni niz utvrđenja bio štićen nekadašnjim sredstvima odbrane — da li bi on odoleo energičnom, sjajnom napadu Rusa kakvog do sada nije bilo? Naravno, ne bi: sve bi to odigralo svoju ulogu, produžilo bi bitku ali onih 50.000 Rusa bi onako napadajući kako su to činili 30-og avgusta, osvojili najzad šanceve i razbili bi Osman pašinu armiju koja je brojala pedeset hiljada vojnika, to jest, sve bi se završilo uz učešće jednakog broja vojnika i ne bi bilo potrebe ni za kakvim pojačanjima. Sada, posle dva neuspela juriša, postalo je jasno da treba udvostručiti našu armiju, barem udvostručiti, i to je samo prvi korak na putu ostvarenja cilja.

U čemu je stvar? Naravno, po sredi je savremena puška — Turčin se zaklanja iza dobro obezbeđenog nasipa i sipa na napadače kišu kuršuma tako da čitava kolona napadača pre nego i stigne do pristupa može da bude istrebljena do poslednjeg čoveka. O, razume se, može se Plevna osvojiti i onim nekadašnjim načinom, to jest, frontalnim napadom bez fortifikacionih uređaja, upravo onako kako su bili osvojeni šančevi pod Borodinom. *Rusi bi to mogli da izvedu!* Možda se ni jedna evropska armija ne bi odlučila na nešto slično, ali naši bi to mogli da učine. Ali, evo u čemu je nevolja: iz iskustva je poznato da bi nešto slično moralo da bude plaćeno desetinama hiljada ruskih života i mi bismo tako, savladavši šančeve frontalnim napadom sa jednakim brojem vojnika u početku u odnosu na broj vojnika u Osman pašinoj vojsci, sada na kraju nakon osvajanja bili brojčano oslabljeni toliko da više ne bismo mogli da zadržimo Osman pašu, koji bi izgubio sigurno deset puta manje vojnika, budući da je zaštićen onim šančevima. I tako, posle dva strašna juriša koji su ostali bez rezultata, postalo je jasno da je neophodno sledeće: prvo, udvostručiti našu živu silu, zatim, uz pomoć Totlebena pristupiti izgrađivanju inženjerskih objekata, neku vrstu jakih utvrđenja koja ne padaju lako i brzo, pa dalje izvršiti opsadu Plevne, preseći puteve i sve druge komunikacije koje bi mogle da koriste neprijatelju za dovođenje pojačanja i dopremanje snabdevanja. Jednom reči, niz veoma jednostavnih, poljskih, improvizovanih utvrđenja je neprijatelju poslužio kao prvoklasna tvrđava. I Plevnu će zauzeti (to je verovatno), bolje rečeno, zarobiće i Osmana pašu kada bude krenuo na juriš da izvrši proboj, jer teško da će pristati da umre u okruženju (on će *krenuti* na juriš, to jest, on će *zameniti ulogu onoga koji se brani ulogom onoga koji napada* a to je za nas bitno), teško da će on pristati, kažem, da ostane u utvrđenju — pa ipak, biće jasno da je Plevna odigrala ulogu u korist našeg neprijatelja, da je ta tvrđava zaustavila pobedonosni juriš Rusa, da su oni morali da ulože dvostruke i trostruke napore da prihvate velike gubitke (a za to su čak i u Evropi verovali da Rusija nije u stanju da podnese) i ko zna možda bi sve bilo na kraju bez onog poraznog rezultata. Osman se nada da će barem polovinu svoje armije iščupati od Rusa i da će se opet negde s tom polovinom utvrditi, da će opet stvoriti nekakvu Plevnu (ako mu samo budu dozvolili da to učini, no to nije sasvim isključeno jer Osman paša je čovek energičan i ponosit). Moglo bi se čak i ovako reći: ako ovaj koji se brani bude imao instrumenata da stvori šančeve, ako bude obezbedio dvadesetak hiljada vojnika sa ovakvim sadašnjim puškama, onda se niz ovakvih prostih poljskih utvrđenja,

kakvih se može u okolini načiniti koliko hoćete za jednu noć, može pretvoriti sa onom armijom od dvadesetak hiljada vojnika, u veliku snagu — ta armija može da naraste do pedeset ili šezdeset hiljada ljudi pa ako joj još okolnosti budu išle na ruku, ona može da manevriše tako da je teško predvideti šta se sve može dogoditi. I tako je takav niz lakših utvrđenja ponekad mnogo bolji za onoga koji se brani i od same strašne i neosvojive tvrđave, jer tu vrstu utvrđenja onaj koji se brani može da prenese ako hoćete i na drugo mesto u momentu odstupanja, samo ako pritom ima mogućnosti da stvori sistem šančeva. Vi njemu takvu tvrđavu možete da otmete žrtvujući pri tom hiljadu vojnika, ali već sutra vas na putu čeka ista takva tvrđava, koju vam je spremio neprijatelj od vas izmakao. Nemaju sada Turci samo jednu Plevnu, svaka turska armija, čak svaka turska jedinica, koja se utvrdi dočekuje Ruse iz takvih rovova sa smrtonosnim kuršumima iz onih svojih pušaka: »Pridite — kao da vele — i neka vas je dvostruko više, izgubićete deset puta više nego što ste pretpostavljali na početku rata«. Onaj koji napada nema drugog izbora nego da izjednači snage sa onim koga napada, da ga sačeka tako što će se i sam ukopati. Ali to je nemoguće, jer napadač mora da napada i da napreduje. On ne može da čeka u utvrđenju, on mora da juriša na utvrđenja... Znalci će razumeti da ja samo teorijski gledam na stvari, i da ja ne uzimam u obzir sve druge slučajnosti koje rat nudi, i koje mogu često da izmene ratnu sreću u korist ovoga ili onoga. Ja samo hoću da istaknem formulu da sa mogućnostima koje pruža *savremena puška* i uz pomoć tih poljskih utvrđenja, svaki onaj koji se brani *u bilo kojoj evropskoj zemlji danas*, može da ima nadmoć nad onim koji napada. Sila odbrane je *veća* od sile napada i onaj koji se brani, prema tome, ima veće šanse. Evo, to je ta činjenica koja je do sada u vojnoj nauci ostala nerazjašnjena u dovoljnoj meri, ona je nešto *neočekivano* i nama Rusima je bilo suđeno da se sudarimo s njom uz velike gubitke koje smo morali da podnesemo. I to uopšte nije naša *greška*, to je samo nova vojna činjenica koja je odjednom izbila na videlo i koja se, evo, odjednom razjasnila...

IV

NAJVEĆE VOJNE GREŠKE PONEKAD UOPŠTE NISU GREŠKE.

Ali, evo, reći će mi — kakvu ste vi to novu činjenicu pronašli? Zar mi nismo znali i pre početka operacija šta je to nova puška i kakva je njena smrtonosna moć? I još, to nije nešto novo, to je poznato tako da smo mi ne samo mogli nego smo i morali još u Petrogradu da na to računamo, da se pripremamo za to smrtonosno oružje naročito za njegovu primenu u utvrđenjima zatvorenog tipa. Ali to je ono — *stvarno* nije tako kao što je to u teoriji, mi stvarno *nismo mogli* na sve to da računamo i da se za sve to pripremamo. To samo tako izgleda onim civilima koji sede u svojim kabinetima i kritikuju naše vojne operacije. Ja ne poričem greške, imajte to na umu, ja priznajem da je njih bilo i da toga mora biti, ja samo ne priznajem da je ona *činjenica* bila neka naša bezuslovna greška i naglašavam da je sve do ovog sadašnjeg rata ta činjenica bila nerazjašnjena, da je ona čak bila neuočena sa *svim svojim značenjem*. uopšteno rečeno. O, nema sumnje, to se moglo znati unapred da onaj ko se brani sa ovakvom puškom kakva je ova današnja, čak i u običnom utvrđenju, može da nanese čak i dvostruko više gubitaka onome ko napada, da, to se moglo predvideti — to nije teško i za to nam nije bila potrebna neka velika vojna nauka. Ali neuporedivo je bilo teže proračunati i predvideti ovo: sa ovom savremenom puškom onaj ko se brani iz utvrđenja može da nanese ne dvostruko veće gubitke u odnosu na raniji period, nego *petostruko* veće a u onoj energičnoj odbrani sa kojom su nas dočekali Turci (a nas ništa ne izvinjava što to nismo uzeli u obzir) ti su gubici mogli da budu čak i *desetostruki*. Ta činjenica je bila, ako hoćemo pravo, poznata ali njena moć i razmere te moći nisu bili dovoljno poznati. Zaboravljalo se da savremena puška pojačava moć onoga koji napada, ali ona pojačava i moć onoga koji se brani, i to u *neuporedivo većoj meri*. Ta *posebna moć* nama nije bila poznata ali ona je upravo suština te nove činjenice sa kojom smo se mi sukobili.

Ta činjenica nije bila poznata i nije ni mogla biti poznata zbog toga što se nigde, pre ovog rata sa Turcima, nije manifestovala u svem svom obimu. Verujte, da je na našem mestu bila nemačka armija i ona bi se *sukobila* sa tom činjenicom i ona bi sebi valjano nažuljala bokove. Ponavljam, ona bi možda pre nego naša armija znala da oceni značaj te činjenice i da na vreme

preduzme mere. Tu se radi o osobinama nacionalnog karaktera: Nemač je u izvesnim slučajevima pažljiviji i obazriviji nego Rus, ali ruski vojnik se odlikuje najprimernijom disciplinom, energijom, izdržljivošću da je, pravo govoreći, teško odlučiti šta je u tim stvarima bolje — ona nemačka ili ova ruska osobina. Prirodno, naši kompetentni ljudi koji su poznavali osobine ruskog vojnika u početku, pre nego što su iskusili, nisu o tom novom oružju mnogo razmišljali, oni nisu razmišljali o tome da je to oružje čak i u utvrđenjima *ne samo dva puta nego tri puta strašnije* od nekadašnje puške — i oni se otuda nisu mnogo ni plašili. I pokazalo se da je nova puška u utvrđenjima *pet puta*, pa čak i *deset puta*, efikasnija od nekadašnje puške, ali to se može videti *samo u praksi...* A takve prakse do danas u evropskim ratovima nije bilo. I nakon pojave ove nove puške ostalo je još mnogo nerazjašnjenog čak, još nisu jasne neke veoma jednostavne činjenice. Mi smo, na primer, sada malo živnuli kada smo našu armiju opremili »berdankama«, ranije smo prepuštali našu vojsku da se bori sa puškama koje su nepraktične i bez nekog većeg dometa. To je već bilo sigurno pogrešno. Ali ova činjenica na koju ja ukazujem, nije bila neka naša greška: to se nije moglo u celini predvideti, nije bilo moguće sve precizno proračunati pre iskustva.

Francusko-pruski rat, rat među narodima koji su prosvećeni, koji su jednaki što se tiče otkrića, pronalazaka, koji su jednaki u pogledu naoružanja (Francuzi su tada imali savršeniju pušku nego Nemci tako da su Nemci bili prinuđeni da osvoje proizvodnju takve puške odmah, ne prekidajući ratne operacije) — i taj francusko-pruski rat koji je doneo toliko novine u ratnim veštinama da je čak načinio preokret u njima, nije, međutim, razjasnio ovu našu činjenicu *nimalo*. A taj rat je to mogao da razjasni. Ali nastupile su posebne okolnosti koje su to omele i Nemačka, kao pobednica, sve do danas, do ovog turskog rata, ne zna da je Francuz koga je ona pobedila imao u svojim rukama kolosalno sredstvo, kojim je mogao da zaustavi nadiranje Nemaca 1871-ve godine, ali nije pribegao korišćenju tog sredstva zbog okolnosti posebne vrste, koje su učinile da mu tako nešto nije ni na pamet dolazilo. Nemač je tada pobedio Francuze nego ondašnji francuski sistem, koji je u početku bio sistem napoleonovskog režima a kasnije neka vrsta republikanskog haosa. U početku rata francuska armija, čija je nacionalna karakteristika frontalna borba prsa u prsa, bila je iznenađena i moralno ugrožena time što je, umesto prelaska preko Rajne i upada u Nemačku, bila prinuđena da se brani tu — na svojoj teritoriji. Došlo je do nekih borbi u

kojima su pobedili Nemci. Ali, misao o tome da su sa svojim velelepnim »Šaspo« mogli da podignu protiv neprijatelja koji nadire nekoliko utvrđenja strašnijih od Plevne — nije Francuzima padala na pamet. Francuz je grudima išao napred i sve do Sedana nije hteo da prizna da je pobeđen. Zatim je došao Sedan i regularna armija je u većini, iz razloga koji nisu vojne prirode, bila izbačena iz toka operacija. Preostala je odorana Pariza sa onim ludim Trošijem. Gambeta je odleteo iz Pariza na vazдушnom balonu, *descendit du Ciel*^[95] u jednom departmanu (kako piše jedan istoričar), zaveo je tamo diktaturu i počeo je da okuplja novu armiju. Ta armija nije mnogo ličila na pravu armiju, ona je bila sastavljena od svakojakog ološa, međutim, to nije bila krivica Gambete. Sami su Francuzi tada pisali da njihov vojnik ne ume da napuni pušku niti ume da gađa, vojska se nije za to zanimala niti je želela da ratuje — njoj je bilo stalo do spokojsva. Nastupila je zima, studen i glad. Nije im ni pamet padalo da mogu da budu dvostruko, pa i četvorostruko nadmoćniji nad neprijateljem sa svojom puškom tipa »Šaspo«, i sa svojim sredstvima za kopanje rovova i ušančavanje. Da li su oni uopšte imali instrumente za ušančavanje? Sve je omela opsada Pariza koja nije imala vojni cilj nego je bila operacija političkog značaja. Jednom reči, Francuzi nisu iskoristili tu strašnu vojnu *novu* činjenicu jer nisu ni sami bili svesni moći. U ovom sadašnjem našem ratu sa Turcima ta se činjenica razjasnila *u celini* i, naravno, političari i vojnici u današnjoj Nemačkoj su sve to sa velikim uznemirenjem primili to i zapamtili kako valja. Doista, ako ova činjenica bude prihvaćena u vojnoj nauci i ako ona postane sastavni deo taktike armija, možda će se i Francuzi poslužiti time kada jednom opet Nemačka bude napala na njih. Ako Francuzi odbace svoje vojničke predrasude (a to se teško čini) i ako usvoje iskustva iz ovog našeg rata sa Turcima, ako shvate da je odbrana sa novom puškom i instrumentima za ušančavanje neuporedivo efikasnija od napada, može doći do ove situacije:

Francuzi imaju armiju od milion vojnika ali postoji opšte vojničko pravilo prema kome onaj ko je napadnut može mnogo lakše da prikupi svoje snage ako se bori na svojoj teritoriji čak i onda ako je država takva — kao što je sa Rusijom slučaj — da ima nezgodne granice u vojnom pogledu, nego onaj koji napada bez obzira na to što može da ima dvomilionsku armiju (što ne biva često) jer on ne može da uđe u zemlju koju je napao sa celom armijom — može se angažovati šest ili sedam stotina hiljada vojnika najviše. Zamislite sada da taj milion vojnika koji se brane upotrebi instrumente za ušančavanje i to sa veštinom i energijom kakvu sada pokazuju Turci,

zamislite pored toga i jednog talentovanog vojskovođu koji ima sa sobom odlične inženjere — u takvom slučaju bi, na primer, Nemačka morala da uputi protiv Francuske ne milion vojnika nego čak *minimum* milion i po! Verovatno neko sada o tome u Nemačkoj razmišlja.

V

MI SMO SE SAMO SUKOBILI SA ČINJENICOM ALI GREŠKE NIJE BILO. DVE ARMIJE — DVE SUPROTNOSTI. SADAŠNJE STANJE STVARI.

Upravo je Turcima bilo suđeno da otkriju ovu činjenicu u svojoj njenoj širini! Drugi narodi i druge armije je zadugo ne bi otkrili *praktično* i *ovakvim* razmerama. Turci su odavno napadali Evropu sami i navikli su se na odbranu. To je ta nacionalna karakteristika turske armije. Turčin je jak u utvrđenju, energičan je, i ovaj ga je sadašnji rat ohrabrio, svi su ga pomogli oružjem, dali su mu inženjere, novaca u velikim količinama i najzad podstrekavanjem i podbadanjem protiv nas kod njega su probudili fanatizam. Dakle, čak i da nije znao sve to, imao je ko da ga pouči i ova se činjenica podudarila upravo sa svojstvima njegovoga duha. On je brzo shvatio šta je to instrumenat za ušančavanje i kolika je njegova moć uz upotrebu nove puške, shvatio je da odbrana postaje nadmoćnija nad napadom u takvim uslovima. I upravo je ruskoj armiji bilo suđeno da se suoči sa svim ovim — armiji koja je po svojoj staroj i vekovnoj navici praktikovala napad i napredovanje, koja je umela da hiljadu ljudi sjedini tako da nastupaju svi kao jedan čovek... Evo, u okviru ovakvih protivurečnosti postala je jasna ona aksioma u svojoj svojoj dubini. Ponavljam još jednom: bilo je još uvek moguće predvideti i izračunati da će moć nove puške u zatvorenom rovu dvostruko pa i trostruko premašiti moć onoga koji napada. Uzdajući se u hrabrost i neviđenu

izdržljivost ruskog vojnika, mi smo tako i gledali na to) ali pokazalo se da je to ne trostruko nego — desetostruko. To se nije moglo predvideti pa čak, bez obzira na praksu, nije se moglo tako brzo ni usvojiti. Kabinetskim vojnicima će sve ovo, razume se, biti smešno. Ta i samu činjenicu oni uopšte ne priznaju: »Trebalo je da predvidite i ništa drugo. Svima je poznato da puška tipa Pibodi izbacuje deset do dvanaest metaka u minutu i da sa takvom puškom Turčim sakriven u utvrđenju može da uništi čitavu kolonu napadača do poslednjeg čoveka«. Ali teorijski, pre iskustva, to ponavljam, nije bilo moguće shvatiti sve to u čitavom obimu. Postoje začuđujuće proste stvari koje ni najgenijalniji vojskovođe ne mogu unapred da predvide. Jedan francuski vojni historičar gorko prekoreva Napoleona I zbog toga što je on, imajući u rukama armiju od sve u svemu 170.000 ljudi i znajući da više neće ni jednog vojnika moći da dobije od Francuske, jer je ova bila iznurena dvadesetogodišnjim ratovanjem, odlučio da sam napadne na neprijatelje, to jest, što se odlučio za spoljašnji a ne za unutrašnji rat. Taj historičar se upinje da dokaže da bi Napoleon, i u slučaju pobeđe pod Vaterloom, doživeo konačni poraz kasnije u toj operaciji, s obzirom na nadmoćnost svake vrste koju su imale snage koalicije. Napoleonova greška je bila u tome, smatra ovaj historičar, što je on kao i do tada smatrao da jedan francuski vojnik vredi za dva nemačka vojnika i da je tako nešto bilo tačno on bi mogao da nadoknadi nedostatak vojnika u svojim pohodima po čitavoj Evropi. Međutim, 1815-te godine to više nije važno, nastavlja svoju kritiku historičar: za dvadeset godina Nemci su naučili da ratuju i njihov je vojnik bio u svemu jednak francuskom vojniku. I tako je i genijalni Napoleon načinio veoma jednostavnu grešku i nije uvideo, reklo bi se, ono što su svi zapažali i što je posebno padalo u oči njegovom kritičaru. Ali lako je kritikovati i lako je biti veliki vojskovođa sedeći na divanu. Zanimljivo je da je i Napoleon pogrešio onamo gde smo *pogrešili* i mi — i on je pogrešno ocenio neke nacionalne karakteristike armije kao što smo i mi to učinili.

U zaključku mogu da kažem, opet, da sve što sam rekao ima samo smisla uopšteno uzeto, ima smisla u naučnom pogledu (o tome koliko je to tačno ili ne — neka svako sam prosudi). U praksi, pak, rezultati mogu da budu veoma različiti. Tako su, na primer, u početku rata Turci dozvolili da pređemo Dunav i da prodremo na Balkan, oni su napuštali tvrđave i bežali su pred nama napuštajući gradove, ne razmišljajući o instrumentima za ušančavanje i o puškama tipa Pibodi. Tada kod njih izgleda nije još bilo onog fanatizma. *U čemu je stvar* oni su to kako valja razumeli tek pod Plevnom. Tu je njima

prvi put postalo jasno u čemu su prave koristi i prednosti napadnutog u taktičkom smislu te reči. Ali može se dogoditi da Plevna padne kroz nedelju dana i s njom i sve snage Osman-pašine, to jest, možda on neće uspeti ni jednog vojnika da izvuče ako se samo bude odlučio na proboj. Zatim, može se desiti da odjednom padne moral turskih trupa, da one zaborave i na Andrijanopolj i na Sofiju, da pobacaju instrumente za ušančavanje i da glavom bez obzira uteknu pred navalom ruskih trupa, jednom reči — mnogo šta može da se desi ali sve to uopšteno uzeto ne može da promeni značenje nove aksiome — sa sadašnjim sredstvima za borbu moć odbrane prevazilazi moć napada ne kao do sada nego — *neuporedivo više*. Uzmimo još jedan primer: vodi se negde rat i general se zatvorio sa svojim jedinicama među zidovima jake tvrđave. Proučivši sve mogućnost, to jest, mogućnost dopremanja provijanta, instalacije i moć fortifikacionih otvora inženjerska nauka može (tako se meni čini) precizno da odredi sledeće stvari: koliko bi vremena tvrđava mogla da odoli i da pomogne svojoj državi zadržavajući u jeku bitke pod svojim zidinama, na primer, dvostruko nadmoćnijeg neprijatelja? Recimo da je taj rok šest ili sedam meseci, i odjednom general koji se bio zatvorio u tvrđavi pristaje na kapitulaciju prema svojim računima ne posle sedam meseci nego, na primer, nakon dva meseca. Ali to malo, skoro nimalo nije u suprotnosti sa prvobitnim proračunom da će se tvrđava držati sedam meseci. Jednom reči, praksa može da izmeni stvar u najrazličitijim varijantama. Pa ipak, aksioma o *neuporedivoj* nadmoći (o kakvoj niko ni sanjao nije pre ovog našeg rata sa Turcima) snaga odbrane nad snagama napada uzimajući u obzir današnja sredstva naoružanja — ostaje na snazi. (Naglasicu još jednom: nije bilo važno da mi predvidimo mogućnost nadmoćnosti nego je bilo važno da predvidimo da će ta nadmoć biti *neuporedivo* veća).

Ali sada je praksa na našoj strani i mi više *takvu* grešku nećemo počinuti. Sada imamo Totlebena, šta on sada radi mi precizno ne znamo, ali genijalni inženjer će naći načina i sredstava (ne samo u jednom pojedinačnom slučaju nego uopšte) da pokoleba ovu *aksiomu*, da ukine onu *neuporedivu* nadmoćnost i da izjednači dve sile, silu napada i silu odbrane nekim svojim novim genijalnim pronalaskom. Njegovu aktivnost pažljivo i koristoljubivo prati Evropa i očekuje ne samo političke rezultate nego i naučne. Jednom reči, zablistao je naš vojnički horizont i pojavile su se velike nade. U Aziji smo imali veliku pobedu. Naša balkanska armija je brojna i valjano se drži, njen moral je na visini zadataka. Ruski narod (da, narod) je kao jedan čovek,

on hoće da veliki cilj rata u ime hrišćanstva bude ostvaren. Da, plaću majke za svojim čedima koja odlaze u rat, to je prirodno, ali uverenje da je stvar za koju se svi bore sveta je tu — ono je kao i ranije snažno. Očevi i majke znaju kuda odlaze čeda njihova: plamti narodni rat. Neki sve to poriču, ne veruju, nude činjenice koje ovo opovrgavaju i, evo, ovakve vesti koje su sitnim slovima naštampane u novinama ostaju gotovo neprimećene:

»Sa stanice u Birzulima, javljaju u »Odeski vesnik« da je 3-ćeg oktobra kroz ovu stanicu prošlo, na putu u armiju koja je na terenu, 2.800 prezdravelih vojnika. S njima su bila i šestorica prezdravelih oficira koji su bili zadobili rane. Zanimljivo je da među ranjenicima *ni jedan* nije hteo da koristi svoje pravo, to jest, da bude zadržan u rezervi. Svi su hitali na bojno polje«. (»Mosk. sl. novine«, broj 251).«

Kako vam se sviđa ovakva vest? Ta ove činjenice izgleda, nešto govore o karakteru cele stvari! Kako se može posle ovoga tvrditi da ovaj rat nema karakter narodnog rata i da je narod navodno po strani? I takvih činjenica ima mnogo — nije samo ova. Sve će se to ujedno sakupiti i zablistaće, ući će u istoriju... Na sreću, mnoštvo ovakvih činjenica su posvedočili mnogobrojni očevici iz Evrope i sada je više nemoguće nešto menjati, nešto podmetnuti, nemoguće je više sve to predstavljati u nekakvom berzanskom ili rimsko-klerikalnom vidu...

GLAVA DRUGA

I

SAMOUBISTVO HARTUNGA I NAŠE VEČITO PITANJE: KO JE KRIV?

Sve ruske novine su nedavno komentarisale (i sada komentarišu) samoubistvo generala Hartunga u Moskvi za vreme zasedanja Okružnog suda, četvrt sata nakon što je saslušao optužnicu koju su protiv njega podigli tužioci. Zbog toga ja mislim da čitaoci »Dnevnika« već znaju, manje ili više, o tom neobičnom i tragičnom događaju pa ja i ne treba detaljnije da se zadržavam na njemu. Stvar se u glavnim crtama svodi na sledeće: čovek značajan po svom rangu i pripadnik viših slojeva, udružio se sa bivšim krojačem i zelenošem, diskonterom Zontlebenom, ne zbog toga što je bio prinuđen da od njega pozajmljuje novaca nego onako — prijateljski se prihvata da bude izvršilac njegovog testamenta i sve to prihvata kako se vidi veoma rado. Zatim, nakon Zontlebenove smrti, zbivaju se neki užasni događaji: menična knjiga nestaje nekuda, menice, vrednosni papiri i dokumenta u potpunom neredu, sve onako kako zakon upravo brani da bude — stižu kod Hartunga u njegov stan. Hartung se, kako se vidi, dogovorio sa jednim delom naslednika na štetu drugog dela naslednika (iako, može biti, toga nije bio svestan i sam). Zatim upada kod njega jedan od naslednika i nesrećni izvršilac testamenta se uverava doista da je zapao među ljude o kakvima i nije pomišljao. Nakon toga, počinju direktne optužbe — za krađu

menica, menične knjige, optužbe zbog falsifikovanja menica, utaje dokumenata koji su jemčili imovinu od stotinu, pa i od dvesta hiljada rubalja vrednosti... Zatim dolazi do suda. Tužilac je zadovoljan tim suđenjem, drago mu je što general sedi na optuženičkoj klupi zajedno sa običnim svetom i što je na taj način pružen povod ruskoj Temidi da pokaže trijumf jednakosti pred zakonom koja važi za moćne ljude i ljude na položajima jednako kao i za one nemoćne i sitne ljude.

Suđenje, međutim, teče normalnim tokom (bez obzira šta o tome govore neki) i na kraju porotnici prihvataju neminovnu optužnicu koja se tiče i Hartunga, i čiji je smisao jednostavno ovaj: »kriv je — uzeo je«. I sud se povlači da donese presudu ali general Hartung nije želeo da čeka presudu: on je izašao — kažu — u drugu prostoriju, seo je za sto i uzeo je među ruke svoju nesrećnu glavu i tada se odjednom razlegao pucanj — on se ubio revolverom koji je doneo sa sobom i koji je ranije napunio pucajući sebi pravo u srce. Kod njega su našli pripremljenu belešku u kojoj se on »kune *svemogućim Bogom* da u celoj toj stvari nije ništa kriv, da ništa nije uzeo i da svojim neprijateljima prašta«. Tako je on umro svestan svoje nevinosti i svestan svoga džentlenskog postupka.

Ta je smrt uzbudila sve u Moskvi i zbog nje su se uzbudile i sve novine u čitavoj Rusiji. Kažu da su i sudije i tužilac izašli iz svojih soba potpuno bledi. Kažu da su i porotnici bili potpuno zbunjeni. Novine su podigle galamu o »očevidno nepravednoj odluci«, a u jednim novinama je rečeno da se naši sudovi ne mogu optuživati zbog blagih i popustljivih presuda: »evo — pisali su — primera, pala je nevina žrtva«. Drugi su opravdano isticali da se ovakvim poslednjim rečima koje čovek izriče odlazeći sa zemlje mora verovati, pa, prema tome, može se pouzdano zaključiti da je došlo do žalosne sudske pogreške. Mnogo, mnogo toga i sličnog su pisale novine povodom toga događaja. Treba priznati da su neki odjeci u novinama bili čudni: osećalo se nešto falš — bilo je i vatreno i iskreno ali opet kažem — to je bilo licemerno. Žao nam je Hartunga ali tu je pre u pitanju tragedija (i to duboka), nešto fatalno iz ruskog života, nego nekakva greška s nečije strane. Ili, bolje rečeno, tu su svi krivi: naravi i običaji našeg obrazovanijeg sveta, karakteri koji su se formirali u takvom društvu i na kraju, krivi su i običaji naših mladih sudova, običaji koji su pozajmljeni sa strane, sve ono što još nije sasvim postalo rusko. Ali kada su svi u gomili krivi onda pojedinačnog krivca nema. Među svim komentarima po novinama meni se najviše sviđao komentar »Novog vremena«. Ja sam baš uoči današnjeg dana razgovarao sa

jednim našim odličnim pravnikom i dobrim znalцем ruskog načina života i pokazalo se da smo on i ja, što se tiče svega ovoga, bili istoga mišljenja, moj sagovornik je veoma precizno ukazao na tragiku u celom tom događaju i ukazao je takođe na uzroke koji su do toga doveli. Sutradan sam u feljtonu koji je potpisan sa »Nepoznati« pročitao mnogo toga o čemu sam ja uoči toga dana razgovarao sa mojim poznanikom. I zbog toga ću sada reći koju reč o tome ali to će biti samo onako, delimice *a propos de...*

II

RUSKI DŽENTLEMEN. DŽENTLEMEN NE MOŽE DO KRAJA DA OSTANE DŽENTLEMEN

Stvar je u tome što ovi stari karakteri još nisu nestali, i kako izgleda, dugo će ih još biti, jer za sve je potrebno vremena, priroda se ne menja lako. Ja govorim o karakterima među našim obrazovanim ljudima. Ovde ću, uostalom, posebno i namerno naglasiti sledeće: ne bi ni bilo dobro da se menjamo i okrećemo tako brzo kao vetrokazi, jer to svojstvo — ta bezbriga i lakomislenost su nešto najodvratnije kod naših obrazovanih ljudi. To je nešto lakejsko, to podseća na onog lakeja koji se kinduri gospodskim haljinama. Tako, na primer, naš džentlemen kada se umeša među one bogatije i poznatije, kada se s njima nekako zbliži — oseti potrebu *da se pokaže*, da se što udobnije namesti tu gde je. Vidite, ja o samom Hartungu ovde ne govorim ni reči, ja apsolutno ne znam njegovu biografiju, ja samo hoću da istaknem nekoliko sličica o našim karakterima među ljudima obrazovanih slojeva i to uopšteno uzeto — ljudima kojima bi se, u određenim prilikama, moglo desiti isto ovo što se desilo generalu Hartungu. Tako, na primer, mali čovek neznatnog čina bez groša u džepu odjednom se nađe u visokom društvu ili tako — dođe u doticaj sa takvim društvom. I, eto, siromašak bez igde ičega, koji je jedino bio sposoban da se probije u to visoko društvo, odjednom ima svoje kočije, stan u kojem može da »živi«, lakeje, odela,

rukavice. On možda želi da načini karijeru, da se probije među ljude, ali najčešće se radi o tome da on jednostavno hoće da podražava velikima: svi — kao da veli takav — tako žive i zbog čega ne bih i ja? On oseća neku vrstu stida, i toga ne ume da se oslobodi, jednom reči: čast i poštenje su shvaćeni na neki čudan način, nikakvoga ličnoga dostojanstva više nema. Tom nerazumevanju osnovnih stvari kao što je osećanje ličnog dostojanstva slično je, kako se meni čini, i ono nerazumevanje slobode koje primećujemo kod obrazovanih ljudi, u ovom našem »evropskom« i prosvećenom veku — no o tome ćemo govoriti kasnije. Druga, takođe tragična osobina našeg ruskog obrazovanog čoveka — to je njegova spremnost da se potčinjava, njegova spremnost da čini ustupke. O, ima toliko mnogo kulaka, berzanskih moćnika, tih odvratnih ali upornih gadova — ima i dobrih upornih ljudi ali njih je malo, kod većine Rusa srećemo spremnost da se potčine, spremnost da idu na ustupke svake vrste. I sve to nije zbog njihove dobrodušnosti niti je zbog kukavičluka, to je tako — neka vrsta delikatnosti ili još nečeg neodređenijeg. Koliko vam se puta, na primer, događalo da u razgovoru sa takvim upornim čovekom, na primer za vreme neke sednice kada takav navali na vas i traži vašu saglasnost — da se s takvim složite, da odstupite od svog mišljenja, da date svoj glas iako duboko u sebi ne mislite tako. Rusa takođe neobično opija reč *svi*: »ja sam kao i svi« — »ja se slažem sa prihvaćenim mišljenjem« — »idemo svi — ura!«. No, ima tu i čudnijih stvari: Rus ume sam sebi da polaska, on ume sam sebe da očara, on voli sebe da ubedi, da nagovori. On neće da učini, na primer, to i to, neće da bude, recimo, izvršilac testamenta nekog Zontlfebena ali, eto, on na kraju ubedi sebe — »nije to ništa — kao da veli takav — učiniću to...«

Ima među obrazovanim Rusima i tipova u izvesnom smislu neobično privlačnih, ali skoro svi imaju ta nesrećna svojstva ruskog džentlmena, na koja sam ja upravo ukazao. Neki među njima su gotovo bezazleni, skoro neka vrsta *Šilera*, njihovo nepoznavanje »poslova« deluje dirljivo, ali osećanje časti je kod takvih naglašeno: takav će se ubiti, kao što je to učinio Hartung, ako oseti da je izgubio čast. Možda takvih ima u velikom broju. Teško da takvi ljudi znaju koliko je velika suma njihovih dugova. Nisu svi takvi bekrije, ima među njima odličnih muževa i očeva, ali novac mogu da zgrću jednako i bekrije i oni koji su dobri očevi. Neki od njih zakorače u život sa nasleđenim nekadašnjim imetkom, ali sve to brzo ode već na prvim koracima, u vreme najranije mladosti. Zatim dolazi brak, zvanje, lepo državno mestašce i sve to donosi prihode, stvara osnove za život, sve je to

solidno i sve je u suprotnosti sa onim nekadašnjim mondenskim lutanjem po svetu. Ali, dugovi se neprekidno gomilaju, on ih naravno plaća, jer on je džentlemen, ali plaća ih tako što stvara nove dugove. Sigurno se može tvrditi da mnogi takvi ljudi, kada onako u sebi u nekim trenucima razmišljaju o svom položaju, mogu da kažu sa osećanjem zahvalnosti i ovako: »mi ništa nismo nikome uzeli niti želimo da nešto nekome uzmemo«. Međutim, evo, tu može da se desi i ovakva sitnica, recimo: u određenom slučaju (i to mu dobro dođe!) takav je spreman da pozajmi novce i od dadilje svoje dece, tamo nekih jedva nakupljenih desetak rubalja. Ta šta je to, molim vas, zbog čega ne bi? Ta starica dadilja je često čovek koji je postao blizak, intiman u njegovoj kući. Ona je gotovo član porodice, prema njoj su pažljivi, njoj poveravaju najvažnije ključeve na čuvanje. Dobri general, njen gospodar, joj je davno obećao mesto u staračkom domu ali, eto, poslovi ga ometaju da poradi na tome, on se, inače, odavno sprema da o tome kaže neku reč. A dadilja se sve boji da to pomene, ona pomene dom za starce tek jednom u godinu dana, boji se da ne gnjavi nervoznog i uvek zauzetog čoveka kakav je njen general. »Ta oni su tako dobri, sami će se toga opomenuti«, pomišlja ona, polazeći na počinak da odmori stare kosti, a za onih deset rubalja nju je sramota da to pomene, ima ta starica svoju savest. I evo, najednom, umire general i starica ostaje i bez mesta u domu za starce i bez onih svojih deset rubalja. Sve su to, razume se, sitnice i to užasno beznačajne stvari, ali kada bi neko na onom svetu pomenuo generalu da dadilja nije dobila svojih deset rubalja on bi strašno pocrveneo: »Kakvih deset rubalja, nije moguće? Otkud? Ah, da bilo je to zaista pre četiri godine! *Mais comment, comment* kako je to moglo da bude!«. I taj bi ga dug mučio više nego neki drugi dug od desetak hiljada koji je ostao na zemlji! On bi se tako stideo toga: »o, verujte mi, ja to nisam hteo, verujte nisam o tome ni mislio, zaboravio sam o tome i da mislim!«. Ali, nesrećnog generala bi tamo slušali samo anđeli (jer on bi verovatno došao u raj), a dadilja bi ipak ostala na zemlji bez svojih deset rubalja, i starica bi za njima često žalila: »no, neka ga Bog sačuva, greh je to i pominjati, a on je bio čovek dragocen kakav se samo može zamisliti, bio je pravičan moj gospodar«.

I još nešto: kada bi se taj prekrasni čovek opet našao na zemlji i kada bi opet bio general kao i ranije — da li bi on vratio tih deset rubalja dadilji ili ne bi?

Ali, ne pozajmljuju svi. Evo, njegov prijatelj, plemeniti Ivan Petrovič, moli ga da mu da meniou na hiljadu rubalja sa šest procenata: založicu —

veli — u banci gde sam namešten, diskontiraću sve, a evo tebi najdraži prijatelju, ono što ide na šest hiljada. Treba li razmišljati? Menice se daju, on kasnije često viđa Ivana Petroviča u klubu, obojica su, razume se, zaboravili da misle o menicama, jer oni su, kako bi se reklo, krem društva, uvaženi i poštteni ljudi u našem društvu i evo — odjednom nakon šest meseci svih šest hiljada pada na teret generalu: »izvolite platiti — kažu mu — vaše prevashodstvo«. I, eto, tada takvi hitaju takvim ljudima kakav je Zontleben i potpisuju dokumenta — sto na sto u nevolji.

Verujte mi, ja, u ovakvom načinu prikazivanja, nemam namere da optužujem pokojnog generala Hartunga: ja ga nisam poznao lično, niti sam šta o njemu drugo čuo. Ja sam jedino imao namere da prikažem jednog takvog člana našeg društva koji bi, takođe, kada bi se našao u ovakvim mrežama u kakvima se kod Zontlebena našao Hartung, doživeo sve ovo, uključujući tu i samoubistvo. I zbog toga se meni čini, da u svemu ovome u vezi sa Hartungom, sud nema šta da se stidi. U pitanju je fatum, tragedija: general Hartung je do poslednjeg trenutka smatrao da je nevin i ostavio je i belešku za sobom...

— Da, međutim, tu je upravo ta beleška — reći će mi drugi. — Nije moguće da čovek u takvom trenutku, još uz to čovek koji veruje, slaže. Znači da nije ništa uzeo, ako već u takvom momentu tvrdi da nije uzeo. Ta tu nema ni nekakvog nagađanja sa svojom savešću: on je bio kolebljiv, zbunjen svim tim zavrzlamama, pa ipak on kaže — »nisam uzeo« i to je ono što on ne može da ne zna, naime — »da li je uzeo ili nije uzeo?«. To je prosto stvar koja se rukama čini. Pitanje je prosto: stavio ili nije stavio u svoj džep? Kako bi mogao da ne zna, ako je stavio u svoj džep? To je tačno, ali šta još može tu da bude po sredi i to je, čak, vrlo verovatno: on je napisao jedino o sebi lično — »ja — veli — ništa nisam uzeo niti sam pomišljao da uzmem« — prema tome mogli su uzeti drugi.

— Apsolutno nemoguće — reći će mi drugi: — ako je on omogućio drugima da uzmu, a znao je za to, budući da je bio izvršilac, pa je o svemu ćutao, onda je prema tome *i on uzimao* zajedno sa drugima! General Hartung je morao da zna da tu nema razlike.

Ja odgovaram: prvo, može se osporiti argumenat da je »on znao i omogućio drugima da uzmu, pa je, prema tome, i on zajedno s njima uzimao« i drugo — tu, sumnje nema, ima razlike. I treće, general Hartung je mogao da napiše i bukvalno tako kako što mi kažemo — »ja nisam ništa uzeo i nisam

lično ni želeo ništa da uzmem, sve su to učinili drugi mimo moje volje. Ja sam kriv zbog svoje slabosti ali nisam varalica, nisam nikome ništa uzeo, čak, protivio sam se tome. Sve su to učinili drugi...«. On je mogao u tom smislu da ostavi svoje poslednje reči, ali budući da je bio pošten i čestit čovek ni po koju cenu ne bi mogao da se saglasi da — »ako sam dopustio da se krade znači i sam sam ja krao«. On je polazio Bogu na istinu i znao da nije hteo ni da krade ni da drugima popušta, nego je bilo tako — prosto nekako samo se ukralo. Imajte na umu da on u toj svojoj belešci i ne bi mogao svoje reči šire da razjasni: to jest, da je kriv zbog popuštanja, a ne zbog uzimanja i slično. Nije mogao on, džentlmen, da denuncira druge — posebno ne u takvom kobnom trenutku kada je »praštao neprijateljima svojim«.

I najzad, sasvim je verovatno da on, duboko u svom srcu, nije mogao sebe da optuži ni za popustljivost, za dobrodušnost i slično, kada se lako popušta. Tu je, može biti, bio po sredi takav splet okolnosti, koje on nije umeo sebi da objasni do poslednjeg trenutka, i tako je otišao sa ovoga sveta. »Ukradena je menična knjiga« — i, evo, umni ljudi kojima on veruje od početka ga uveravaju da su sve to samo sitnice, nestala je knjiga pa šta — ona nikome nije ni potrebna. Oni mu dokazuju uz pomoć cifara, matematički, da bi ta knjiga bila od štete čak i samim naslednicima. (S tim argumentom je kasnije na sudu nastupala odbrana i, po svemu sudeći, taj je argument bio na mestu). U tom smislu je i sve drugo moglo biti Hartungu prikazano i protumačeno. Jer, on nije poznao poslove, i ljudi su mogli da ga ubede u šta god hoće. »Verujte nam — govorili su oni — mi smo takođe pošteni ljudi i mi kao i vi nećemo *ništa* da uzmemo naslednicima, ali Zontlebenovi poslovi su ostali u takvom neredu da ako oni (naslednici) budu saznali za tu meničnu knjigu i za sve ostalo, mogu prosto nas da optuže da smo varalice i eto — zbog toga je potrebno sve to sakriti od njih«. Taj »nered kod Zontlebena«, razume se, otkrivao se postepeno ne odjednom, i tako je Hartung i saznavao istinu ili, bolje reći, gubio uvid u istinu i zapadao u laž svakim danom sve više. I, evo, odjednom kod njega upada jedan od naslednika, i ako ne više on se ponaša gore nego što bi bilo da je vikao — on više da je general Hartung lopov. On je upao oholo, sa pobedonosnim osmehom na usnama i veruje da ima pravo da u stanu generala Hartunga čini svakojake pakosti. I tu je tek generalu postalo jasno u kakvo se je blato zaglibio. Zatim se sasvim smeo, počeo je da nudi kompromise svake vrste, nudio je ustupke i zbunio se do te mere da se strana tužitelja sada mogla uhvatiti za sve to — i ona se uhvatila kompromitujućih činjenica u vezi sa

takvim kompromisima i ponuđenim ustupcima. I sve je krenulo naopako. Jednom reči, Hartung je umro svestan svoje lične nevinosti, ali i svoje greške... sudske greške, u strogom smislu reči, uopšte nije bilo. To je bio fatum, dogodila se tragedija: slepa sila je, ne zna se zbog čega, izabrala Hartunga da njega kazni zbog *poroka* koji su mnogo rasprostranjeni u čitavom društvu. Takvih, može biti, ima deset hiljada, ali stradao je samo Hartung. Ovaj nevini i poštenu čovek je svojim tragičnim krajem pobudio simpatije — on je od svih tih deset hiljada ljudi pobudio jedini najveće simpatije — sud koji ga je sudio imao je odjeka u čitavoj Rusiji i njegova je presuda mogla da bude opomena »poročnima«, ali — teško da je sudbini, to slepoj boginji, bilo stalo do toga kada je odlučila da ga uništi.

III

LAŽ JE NEOPHODNA DA BI SE ISTINA POKAZALA. LAŽ POMNOŽENA LAŽJU DAJE ISTINU. DA LI JE TO TAČNO?

Međutim, setio sam se jednog svog ranijeg utiska i o njemu hoću da progovorim, iako je to, može biti, nešto sasvim naivno. To je nešto uopšte o našem sudu. Javna sudska rasprava, sa prisustvom porotnika i zakletih branilaca, smatra se u čitavom svetu, bezmalo, za vrhunac savršenstva — »to je, tako reći, pobeda, najveće dostignuće razuma«. Ja u to verujem, kao i svi drugi, jer bi se moglo, na primer, reći: »izmislite nešto bolje« — i naravno, niko ne može da izmisli. Međutim, evo stupa na scenu... hoću reći na podijum, g-din tužilac. Recimo da je to odličan čovek, pametan, savestan, obrazovan, čovek hrišćanskih ubeđenja koji poznaje Rusiju i ruskog čoveka bolje od svakog u Rusiji. I eto, taj najsavesniji čovek direktno počinje tako što kaže »kako se on raduje što je došlo do ovakvog zločina, jer, eto — dolijao je taj zločinac, upravo ovaj okrivljeni, jer kada biste vi gospodo

porotnici, samo mogli znati kakva je to stoka!«. Razume se, on neće upotrebiti ovu reč »stoka«, ali svejedno je: on će na najučtiviji i najblaži, na najhumaniji način okrivljenog na kraju prikazati kao nekog ko je gori od svake stoke. S bolom u srcu, on će na veoma delikatan način govoriti o tome kako mu je i mati bila takva, kako ovaj nije mogao da ne krađe jer su ga pobude najniže vrste sve više vukle u ponor. Okrivljeni je sve učinio svesno i sa predumišljajem. Setite se kako je on vešto iskoristio požar, koji je buknuo u susednoj ulici, jer požar je izazvao pometnju i odvratio pažnju domara i svih drugih koji su bili prisutni u trenutku izvršenja zločina. »O, ja sam razume se, daleko od *direktne* optužbe zbog podmetanja požara, ali gospodo porotnici, složit ćete se da se ovde neke okolnosti na čudan način podudaraju i sve to navodi na misao, no, ja — ja ću o tome za sada ćutati, ali vi ćete gospodo, ovog lopova i ubicu (jer, taj bi obavezno nekoga ubio ako bi ga sreo u stanu), naravno, poslati daleko kuda treba i tako ćete obezbediti mira domaćicama, daćete da odahnu dobri ljudi i da mogu slobodno da izlaze iz svojih domova u nabavku, obezbedićete da vlasnici kuća ne drhte za svoju imovinu, bez obzira na to što je ta imovina osigurana kod ovog ili kod onog osiguravajućeg društva. Što je još važnije, nema ni potrebe da ja sve ovo dokazujem — pogledajte na njega! Evo, on sedi i nema hrabrosti da pogleda u oči čestitim ljudima, i dovoljno je da pogledate pa da se uverite da je on lopov, ubica i palikuća. Ja samo žalim, u ovom svečanom trenutku, što on nije stigao da poćini deset takvih krađa rublja, što nije zaklao deset ovakvih domaćica, što nije zapalio deset ovakvih kuća, jer, samo bi u tom slučaju kolosalnost takvih zločina jedino mogla da razbudi naše građansko pospano društvo, samo to bi moglo da nagna to društvo da pribegne merama samozaštite i da izađe iz stanja svoje prestupne građanske učmalosti...«.

O, znamo mi, g-din tužilac će govoriti mnogo otmenije. Naše su reči karikiranje i one bi odgovarale humorističkom nedeljnom listiću u kojem ima, recimo, *kupleta* i karikatura. No, recimo, biće to jedno od takvih suđenja koja će izazvati duboka socijalna i građanska uzbuđenja i što je najvažnije — biće tu onih psiholoških mesta, a kao što je poznato tužioci su u čitavoj Evropi posebno jaki u psihologiji. I šta, na kraju će izaći opet isto, to jest, za žaljenje je što — navodno — nije bilo umesto jednog — deset, trideset, pedeset trovanja, jer tada bi naša srca bila slomljena i mi bismo svi kao jedan čovek ustali — i tako dalje.

Ali, prigovoriće mi, pa šta je u svemu tome čudno? Dozvolite, ima mnogo tužilaca koji nisu neki veliki govornici, ali svaki tužilac je, prvo,

činovnik i on mora da postupa po službenoj dužnosti, a drugo — tužioci uvek preuveličavaju u optužnicama — i u tome nema ne samo nečeg zlonamernog nego je sve to čak korisno. Jer, upravo tako i treba. Zbog toga su tu i branioci okrivljenog koji mogu u celini da opovrgnu tužioca. Osim toga, i u Evropi je dozvoljeno dokazivati, naravno, na učtiv način, da je tužilac glup i podao čovek i da — »ako je neko zapalio kuću u trećoj *liniji* na Vasiljevskom ostrvu to je mogao da učini jedino taj čovek, tužilac, jer on je upravo tada bio na Vasiljevskom ostrvu na imendanu kod generala Mihajlova, divnog i plemenitog stvorenja, i da je on upravo zapalio kuću u to ne može biti sumnje već zbog toga (opet psihologija) što — da, eto, nije on zapalio tu kuću iz mržnje prema vlasniku trgovcu Ivanu Bradatome, njemu ni na pamet ne bi mogla da padne takva stvar koja je prosto neverovatna da je okrivljeni zapalio kuću u vreme kada je nameravao da počini zločin i zbog toga je želeo, eto — da odvрати pažnju prolaznika kako bi počinio taj strašni zločin. Ta njegova paljevina ga je upravo navela na ovakvu ideju«. Najzad, uzmite u obzir da branilac ima prava da gestikulira, da plače, da škrguće zubima, da čupa sebi kose, da lupa stolicama (ali ne i da zamahuje njima), on ima prava da pada u nesvest jer je plemenit čovek koji ne može da podnosi nepravdu, što sve izgleda, nije dozvoljeno tužiocu bez obzira na to što je i on, recimo, plemenit čovek, jer nekako bi bilo nezgodno da činovnik takvoga ranga padne ničice, tako u svečanom mundiru. Tako nešto se ne praktikuje.

Opet kažem, sve ovo što ja govorim jeste karikiranje, ne događa se nikada ovako, sve se svršava na najbolji način, slažem se (iako je bilo lupanja stolicama i padanja u nesvest!). Meni je stalo do suštine stvari a i u najplemenitijim i u najneplemenitijim izrazima i rečima stiže se do istoga.

— Kako, šta je vama — reći će mi neki — pa to je upravo i potrebno — to preuveličavanje i s jedne i s druge strane! Porotnik je često čovek bez obrazovanja, on je osim toga zauzet, čeka ga svoj dućan, poslovi, on je ponekad rasejan i najčešće i nema snage da se u sve udubi. Zbog toga je potrebno da mu se pomogne, potrebno je prikazati mu sve faze zločina, čak i ono što je najneverovatnije, kako bi se on ubedio da je optužnica iscrpla sve i kako više nema šta da se razmišlja, kako je i odbrana rekla svoje i kako opet — nema više zбора da bi se okrivljeni mogao nekako izvući; njega, okrivljenog, više ništa ne može oprati. I zbog toga tamo, u posebnoj prostoriji, kada svode sve razloge, oni, tako reći, mehanički znaju šta može od svega toga izaći — znaju gde je plus i gde je minus — i oni su u krajnjem slučaju mirni pred svojom savešću. Na kraju, postaje jasno da je sve to bilo

neophodno radi istine, to jest, bili su potrebni i oni žestoki napadi i ona gorljiva odbrana, pa čak ta žestoka optužba, ako se samo strogo uzme cela stvar, korisna je za okrivljenog, mnogo korisnija nego samom tužiocu i tako — ništa se pametnije ne može izmisliti.

Jednom reči, savremeni sud je ne samo trijumf i najviše dostignuće uma, on je nešto izuzetno genijalno. S ovim se moramo složiti. Javna rasprava, okuplja se stotinu ljudi i sme li se pretpostaviti da svi oni dolaze radi zabave, radi pukog spektakla? Naravno, ne: nije važno kakve su ih pobude dovele ovamo, važno je da svi pođu kući sa utiscima koji su snažni, poučni, sa utiscima koji će imati svrhu. Međutim, svi koji tu sede vide da je po sredi nekakva laž — o, naravno, nije laž u instituciji suda, niti u značaju izrečene presude, laž je jednostavno u nekim usvojenim navikama koje smo tako primili od Evrope, te su se navike ukorenile u našim predstavama o optužbi i odbrani. Ja sam, na primer, pošao kući i kod kuće sam u sebi ovako razmišljao: ta tog Ivana Hristiforiča, tužioca, ja lično poznajem, to je najbolji i najpametniji čovek, a, evo, on je lagao i znao je da laže. Stvar koja je mogla da se okonča opomenom sudskom ili dvomesečnim zatvorom on je nategao, i tako je izrečena kazna dvadesetogodišnjeg progonstva u najudaljenija mesta Rusije. Možda je sve to bilo potrebno da bi se stvari razjasnile, pa ipak on je lagao, lagao je svesno, a radilo se o glavi čovekovojoj. Kako se onda to može razumeti posebno kada je reč o talentovanom čoveku: jer, *il en reste toujours quelque chose*, naročito ako je odbrana loša i ako jedino ume stolicama da lupa. Recimo, tu se raspalilo samoljublje Ivana Hristiforiča, a to je ljudska osobina, pa ipak, da li ga to pravda u ovako važnim stvarima? Gde je nestao čovek, plemeniti, humani i civilizovani čovek?

Neka — neka je na kraju i tako, neka iz toga proistekne istina, da, tako ona i proistekne, tako reći, mehanički i na najlukaviji način, pa ipak publika koja se tu skuplja skuplja se radi takvih prizora — ona prati to i divi se tim lukavstvima, ona je ushićena, na primer, kako dovitljivi branilac laže protiv svoje savesti i ona je spremna da mu skoro aplaudira sa svojih sedišta: »kako — kao da veli — čovek lepo ume da laže!«. Odatle onaj cinizam i ono licemerje kod publike, sve se to neprimetno ukorenjuje na takav način. Ne očekuju istinu nego dovitljivost da se razvesele i zabave. Tako se otkupljuje humano osećanje i ono se ne može povratiti padanjem u nesvest. I zamislite samo šta će biti ako lažov bude raspolagao i velikim talentom?

Ja znam da su sve ovo s moje strane prazne lamentacije. Ali znajte, ta institucija javnog porotnog suda nije ruska institucija, ona je kopija strane slične institucije. Nadajmo se da će jednoga dana ruska nacija i ruski duh odbaciti sve te rogobatnosti, da će odbaciti sve to licemerje... da će odbaciti sve te loše navike i da će sve ići po pravdi i po istini. Istina, za sada je to nemoguće: sada se upravo odbrana i optužba hvališu tim lošim navikama, jer jednoj je stalo do novaca drugoj do karijere. Ali doći će vreme kada će tužilac moći čak i da brani okrivljenog, umesto da ga optužuje, tako da će branioci kada budu želeli da se usprotive morati da obraćaju pažnje na onaj deo krivice koji bi tužilac ostavio na teret okrivljenog — biće tako da njima, braniocima, porotnici čak neće ni verovati u svemu!

Ja mislim, čak, da bi takav način bolje odgovarao nastojanjima da se dođe do istine, on bi bio bolji od ovog mehaničkog načina kada se sreće preuveličavanje, kada dolaze do izražaja krajnosti optužbe i zversko držanje odbrane! Odgovoriće mi, naravno, da je to apsolutno nemoguće, pa budući da je tako i u Evropi, tako i ne treba da bude — *»ukoliko je više takvog mehaničkog pristupa utoliko će sve biti bolje«*.

Taj mehanizam, taj mehanički način isterivanja istine biće kod nas zamenjen jednostavno... pravom istinom. Ono veštačko naduvavanje, i s jedne i s druge strane, će nestati. Sve će biti iskreno i pravično, neće više biti igre koja ide za tim da istera nekakvu istinu. Imaćete na sceni ne prizor, ne igru — imaćete lekciju, primer, pouku. Istina, advokatima će biti isplaćivano mnogo manje. Ova će se utopija ostvariti kada ljudima budu porasla krila i kada svi budu postali anđeli. Ali, tada neće biti ni sudova...

GLAVA TREĆA

I

RIMSKI KLERIKALCI KOD NAS U RUSIJI

Nedavno su »Moskovske službene novine« broj 262. objavile u svom uvodniku sledeće zapažanje:

»Prekjučer smo skrenuli pažnju na jednu partiju u Rusiji, koja deluje u saglasnosti sa ruskim neprijateljima i koja je spremna da se stavi na stranu Turaka u njihovoj borbi protiv Rusije — to je partija ruskih anglo-mađara koja se protivi svakoj manifestaciji našeg nacionalnog duha i kojoj je tuđa svaka aktivnost naše vlade u tom duhu; ta partija ruski patriotizam izjednačuje sa nihilizmom i revolucijom — ta partija snabdeva najgnusnijim informacijama štampu u inostranstvu neprijateljski raspoloženu prema nama. Tek što je naš članak otišao u štampu naš petrogradski dopisnik nas je obavestio u čemu je suština vesti koju je obnarodovao »Vladin vesnik«, vesti koja otkriva nove mahinacije pomenute partije. U vreme kada su između Plevne i Orhane naše trupe imale sjajne uspehe u Petrogradu su intriganti širili lažne glasove o tobožnjem porazu koji su pretrpele ove odlične jedinice, u nameri da u narod unesu osećanje potištenosti i to je rađeno tako sistematski da je vlada našla za potrebno da upozori mase da ne treba verovati ovakvim zlonamernim glasinama«.

Sutradan je »Novo vreme« povodom ovoga primetilo, uostalom, kao uzgred, da su »Moskovske službene novine« otišle predaleko, prema ovom

listu »Vladin vesnik« je, može biti, imao na umu jednostavno neke priče koje se u narodu šire i koje uopšte ne moraju da imaju ovakav značaj i ove razmere. (Ja izlažem misao iz »Novog vremena« svojim rečima, po sećanju).

Lako je moguće da je i tako, da je »Vladin vesnik« neposredno govorio samo o izvesnim »glasinama«. Pa ipak, pretpostavka »Moskovskih službenih novina« nije, nema sumnje, lišena svake osnove. Samo, kakvi su to anglo-mađaroni o kojima govore »Mosk. sl. nov.«? Kod nas, na našim granicama i u našim provincijama, kao i u unutrašnjosti, postoje naši rimski klerikalci. Sada nije mesec maj, sada svi govore i pišu o tome da postoji svetska klerikalistička zavera, čak i naši najliberalniji listovi priznaju da takva zavera postoji i da je veoma moćna. Bilo bi čudno kada bi vatikanska zavera mimoišla naše rimske klerikalce, kada ih ne bi upotrebila za svoje ciljeve. Neredi i smutnje u pozadini ruskih armija mnogo bi koristili Vatikanu, posebno u ovom sadašnjem trenutku. Evo još jednog navoda, ovoga puta iz »Novog vremena« broj 587. *Novo vreme* u svojoj rubrici »Iz novina i časopisa«, navodi mišljenje *Glasa* koje je izrečeno povodom nekih napisa u engleskom *Morning Post-u* i u nekim drugim stranim poljskim publikacijama. Evo tog navoda:

»U *Morning Post-u* od 22. oktobra štampan je jedan čudan i neočekivan napis u kome ovaj turkofilski list javlja o pregovorima koji su, tobože, započeli između Rusije i Nemačke u vezi sa ustupanjem Nemačkoj krajeva sve do same reke Visle! Po sebi se razume da je to u očima *Morning post-a* rezultat sporazuma kojim se Nemačka obavezuje da pomogne »ruska osvajanja na Balkanskom poluostrvu«. Londonski list dalje uporno tvrdi da Poljaci iz krajeva oko Visle sada uopšte ne pomišljaju na ustanak »ne želeći da padnu u još veće ropstvo«, to jest, pod prusku vlast i ako se u »ruskoj Poljskoj« dogode neki neredi, oni će biti jednostavno posledica »rusko-pruskih intriga«... Zanimljivo je da je, nekoliko dana pre pojave ovoga napisa u *Morning Post-u*, o toj istoj stvari, istina, u nešto drugačijem tonu, govorio i *Dziennik Polski* obaveštavajući da je tobože ruska vlada, povlačeći svoje trupe iz krajeva blizu Visle, objavila tamo proklamaciju tamošnjim seljacima pozivajući ih da obrazuju seoske straže koje bi *panove* držale na oku i koje bi trebalo da uguše svaki pokušaj izazivanja nereda. Prikazujući sadržinu tih napisa *Glas* se čudi zbog čega se tako iz petnih žila upinju *Dziennik Polski* i *Morning Post*? Zbog čega im je potrebna ta apsurdna priča o ruskoj proklamaciji upućenoj seljacima u krajevima oko

Visle i o rusko-pruskim *agents provocateurs* koji, tobože, nastoje da izazovu »namerni ustanak« u »Kongresovki«?

Te neočekivane izmišljotine imaju nekakav cilj. Novine koje su to objavile verovatno raspolažu podacima koji im daju razloga da se pribojavaju nereda u krajevima oko Visle i one se unapred trude da deformišu smisao svega toga kretanja čijih se posledica, očevidno mnogo boje. Taj način nije mnogo nov. Njime su se već služili Poljaci i njihovi zapadni prijatelji 1863-će godine. Već samo podsećanje na ovo dopušta mogućnost da napisi u *Dziennik Polskom* i *Morning Post-u* nisu lišeni smisla, oni su u nekoj tajanstvenoj vezi sa nekadašnjim tvrđenjima mađarske štampe o postojanju simpatija u Poljskoj prema Turcima, o potajnoj poljskoj želji da oteža položaj Rusije uz pomoć revolucionarne agitacije na našoj zapadnoj granici. Zanimljivo je da se ti napisi poklapaju sa vestima o kandidaturi kardinala Ledohovskog za mesto na papskom prestolu. Mi ne pripadamo — tvrdi *Glas* — onima koji su rado naklonjeni preuveličavanju svakojakih fantastičnih kombinacija kojima se služe neprijatelji Rusije u nastojanju da ometu srećno po Rusiju okončanje ovog sadašnjeg rata. U ovom slučaju, međutim, stvar nam se čini toliko ozbiljnom da ne možemo da ne obratimo pažnju na takvu činjenicu kakva je očevidno, pojava ovakvih napisa u listovima *Dziennik Polski* i *Morning Post*.

Prema tome, postoji nešto što podseća na konce klerikalne zavere, može biti ima toga i kod nas! Već sama vest o kandidaturi Ledohovskog je nesumnjivo poljskog porekla jer teško da bi neka lakomislena glava među poljskim inostranim agitatorima mogla ozbiljno da poveruje da bi rimski konklav koga čine onako prefinjeni umovi, mogao tako da nasedne i da izabere za papu Ledohovskog, jer — novi papa bi se jedino zanimalo za obnovu otadžbine, njega ne bi zanimalo rimsko svetsko gospodstvo do kojega je papama jedino stalo. No, pustimo to, konci postojanja klerikalne zavere u Rusiji se jasno vide. *Novo vreme* uz ostalo, dodaje da —

»Sadašnja intenzivna polemika između *Journal de St.-Petersbourg* i italijanskih klerikalnih listova, povodom tobožnjeg ugnjetavanja katolika u Poljskoj, upravo pokazuje da postoje izvesni znaci o postojanju nekakve agitacije na našim zapadnim granicama«.

No, to uopšte nisu samo izvesni znaci. To je aktivnost upravo te *partije* o kojoj *Moskovske službene novine* kažu da ona »deluje u saglasnosti sa neprijateljima Rusije... da se protivi svakoj manifestaciji našeg nacionalnog

duha i kojoj je tuđa svaka aktivnost naše vlade u tom duhu; ta partija ruski patriotizam izjednačuje sa nihilizmom i revolucijom — ta partija snabdeva najgnusnijim informacijama štampu u inostranstvu koja je neprijateljski raspoložena prema nama...«.

Da, evropske informacije iz Rusije su najverovatnije delo te partije. Ta radost zbog ruskih neuspeha, to lakomisleno pocikivanje od ushićenja što je Rusija, tobože, odjednom »postala slaba, što je ostala bez finansijske moći i sa dezorganizovanom armijom, usamljena i suočena sa nezadovoljnim narodom koji se buni, sa svojim nihilizmom koji razjeda društvo« — sve te izmišljotine nesumnjivo nose na sebi pečat dobro poznatog porekla. O, nije moguće da nema i ruskih pera koja ne bi bila spremna da pišu u istom tonu kao i ovi klerikalci, ali ipak, ove informacije namenjene inostranstvu nisu izgleda pisane rukom nekog Rusa: to bi bilo previše podlo. Pa ipak, klerikalci, i ne trudeći se odveć, nesumnjivo pridržavaju ruke onih koji ovde kod nas drže ova naša ruska pera. Oni ove naše ne podržavaju i ne nagovaraju, može biti, uopšte, oni s njima ne održavaju ni *direktne ni formalne* odnose, jer ova žustra liberalna pera pripadaju često poštenim ljudima koji bi, kada bi čuli neki direktan predlog klerikalaca, bacili ovoga dole sa stepeništa. I zbog toga klerikalac, osobito onaj koji se kod nas odomaćio, i ne ide na noge tom žustrom peru jer to nije ni potrebno — to žustro rusko pero će mu sve napisati kako on hoće samo zato što je onaj koji ga drži uobrazio (o, prostoto!) da je tako nešto čestito i liberalno. To žustro pero je uznemireno, na primer, protiv klerikalaca koji su u Francuskoj opseli Mak Mahona, ono sipa gnevne napise protiv njih. No, u isto vreme, takav ne samo što ne primećuje ruskog rimskog klerikalca nego kada ga primeti — spreman je da s njim peva istu pesmu u jedan glas. Ima, ima takvih. I lukavi naši rimski klerikalci se takvima može biti i dive — »oni, eto, vole tako da se lome među dvema stolicama« — i klimaju glavama. «I doista, kako je sve to nekoristoljubivo! Istina, treba biti do kraja liberalan. Ta to su oni koji otvoreno viču kako Rusija čak i nema prava da oslobađa Slovene, malo je za to dati im i stotine hiljada! I sve to tako, među dvema stolicama, neprekidno, bez zastoja. Kako ih samo ne boli? Može biti kod njih bol brzo umine...«.

II

LETOŠNJI POKUŠAJI STARE POLJSKE DA SE MIRI.

Početkom leta su ovi klerikalci-agitatori pokušali da demonstriraju svoju moć i kod nas, čak i preko ruskih listova. Vuci su se prometnuli u ovce i počeli su da govore kao tobožnji poslanici čitave poljske »migracije« iz inostranstva. Oni su počeli da predlažu primirje: prihvatite — vele — i nas, mi smo takođe uvideli da je bratstvo među Slovenima činjenica i mi ne želimo da zaostanemo za tim. Govorili su veoma pomirljivo, nežno i nudili su i svoje *raisons*:

»Mi imamo — kažu oni — inženjere, hemičare, tehnologe, zanatlije i knjigovođe, agronome i druge«. Svega toga ima mnogo u emigraciji. Pustite ih da dođu. »Zar nema kod vas poslova — kaže jedan litvanski građanin koji je u broju 172. »Spb. nov.« napisao članak — za ovu vrstu ljudi koji su dali Tengoborskog Rusiji i Volhovskog Francuskoj? U umetnosti koja oplemenjuje naravi i omekšava karaktere Poljaci su svetu dali u naše vreme veličine kao što su Brocki u vajarstvu, Matejko u slikarstvu. Zar vam takvi ljudi nisu potrebni? Šta tek da se kaže za plejadu pisaca, publicista, industrijalaca, fabrikanata i drugih javnih radnika? Zar vam svi ti ljudi takođe nisu potrebni?«. (»Novo vreme«, iz napisa Kostomarova).

G-din Kostomarov je divno odgovorio u »Novom vremenu« na sve te zahteve. Žao mi je što ne mogu da navedem više mesta iz tog odličnog članka. Jasnim i preciznim načinom rasuđivanja g-din Kostomarov dokazuje da je sve to samo klopka za nas, oni će nam samo dovesti ljude tipa Konrada Valenroda, tog izdajnika, jer Poljak iz Stare Poljske instinktivno, slepo mrzi Rusiju i Ruse. G-din Kostomarov čak, međutim, dozvoljava mogućnost da mogu postojati i takvi Poljaci, divni ljudi, koji mogu da žive u prijateljstvu sa nekim Rusima, koji su spremni da mu pomognu, da ga izvuku iz nevolje

ako zatreba. To je, naravno, istina, ali čim bi Rus makar i posle dvadesetogodišnjeg prijateljstva sa takvim Poljakom, odlučio da tom divnom Poljaku izrazi svoje mišljenje o Poljskoj u ruskom duhu, ovaj bi odmah, istoga trenutka postao otvoreni ili pritajeni neprijatelj svoga ruskog prijatelja i ostao bi takav čitavoga života — njegov nepomirljivi neprijatelj. O tome g-din Kostomarov zaboravio je da progovori.

Čitav taj letošnji pokušaj »mirenja«, koji je kod nas imao pristalica ali i moćnih oponenta kakav je bio g-din Kostomarov — jeste nesumnjivo jedna klerikalistička insinuacija iz Evrope, sve je to samo senka one opšte-evropske klerikalne zavere. O, ti Poljaci iz Stare Poljske neprekidno uveravaju da oni nisu klerikalci, da nisu papisti i rimski klerikalci, oni kažu da bismo mi to odavno morali znati. Ali, pokušajte samo da zamislite da se ta »Stara Poljska« i ta poljska emigracija ne drže pape u onom jezuitskom smislu, pokušajte da zamislite da je tako nešto klerikalna fantazija — o, to je već smešna pomisao! Zar bi oni mogli da se ne drže Vatikana kada znaju njegovu moć, da, oni koji su oduvek znali kolika je ta moć? Ta taj Vatikan nije nikada izneverio Staru Poljsku, naprotiv — on je pothranjivao sve njene fantazije čak i onda kada druge države nisu htele o nečem sličnom ni da čuju! Ne, neće oni nikada izneveriti Vatikan niti će Vatikan njih izneveriti. Letošnji trik u vezi sa izmirenjem učinjen je baš u vreme kada se čitava emigracija pokrenula protiv Rusa, kada je započelo stvaranje poljskih legionara i kada su aristokrate iz emigracije počeli da pristižu u Konstantinopolj sa ogromnim novčanim sumama (naravno, ne svojim). Sve je to bilo samo lukavstvo, kako ga je definisao i g-din Kostomarov. Uzgred: oni nam nude svoje naučnike, tehničare, umetnike i kažu: »pritežite ih, zar vam nisu potrebni?«. Ovde bi trebalo dodati kako oni verovatno misle da smo mi divljaci, oni pojma nemaju da sve to što nam oni nude mi imamo bolje od njihovog. Ali ne treba biti uvređen, najvažnije je ovo: zbog čega oni ne dolaze? Kod nas je bilo nekoliko Poljaka koji su pokazali svoj talenat i Rusija je njih poštovala, cenila, uzdizala i nimalo ih nije odvajala od Rusa. Čemu to pogađanje? Dođite! Smirite se i pokorite se i neka vam je jasno da nikada neće biti Stare Poljske. Postoji samo Nova Poljska koju je oslobodio Car, Poljska koja je ponovo rođena i koja nesumnjivo može u budućnosti da očekuje sjajnu sudbinu zajedno sa svim drugim slovenskim plemenima, kada se Sloveni budu oslobodili i kada budu vaskrsli ponovo u Evropi. Ali Stare Poljske nikada više ne može biti, jer ona ne može zajednički da zaživi u blizini Rusije. Njen je ideal bio da zauzme mesto koje pripada Rusiji u slovenskom

svetu. Njena deviza koju upućuje Rusiji je: *Ote-toi de la, que je m'y mette!* Zanimljivo je da ovaj poljski strelac-uvodničar govori samo o naučnicima i umetnicima. No, gde su mu vođe emigracije, aristokrate? Zamislite samo da se Rusija povelala za ovim laskavim rečima i da je izjavila da hoće da se izmiri s njima: i, evo, oni bi zaseli i nadmeno bi pitali — »kakvi su vaši uslovi?«.

Jer, ako nam oni predlažu da dozvolimo povratak emigranata u Rusiju a emigranti ne dolaze niti ovi što predlažu s njima, *znači oni čekaju i određene uslove*. I zamislite dalje da ih Rusija odjednom prizna, da im prizna status zaraćene strane i da stupi s njima u pregovore! Oni stižu u Rusiju, njihovi magnati odmah kreću u frondiranje, traže bolja mesta i odlikovanja, zatim počinju da viču po celoj Evropi kako su prevareni i tako započinje jedna poljska pobuna... Hoće li Rusija pristati na takvu nevolju, hoće li nasesti takvoj gluposti? Razume se, sami Poljaci ne veruju da bi ovakva smicalica mogla da obmane Rusiju. Ali, oni su se uzdali u nezlobiva srca ruskih pristalica. Da je to delo klerikalaca, da je to klerikalistički korak u pravcu Rusije — u tako nešto nema sumnje. Neko će upitati: čemu takav korak? Ali, klerikalci hoće da sondiraju teren, da unesu zabunu, da sakriju svoje stvarne korake, oni hoće da pridobiju ruska publicistička pera, oni hoće da unesu nemir u Rusku Poljsku i još mnogo drugo šta slično! I kakve sve još zamisli oni nemaju u svojim glavama i kakve sve račune ne spremaju!

III

ISPAD »BERZANSKIH ZVANIČNIH NOVINA«. NE UBOJITA NEGO ZLOBNA PERA.

Upravo smo govorili o »ubojitim perima«. Ali, ima kod nas pera koja nisu ubojita nego odvratna. I ona, takođe, (i te kako!) pevaju istu pesmu sa poljskim slavujima i to tako što ih Poljaci uopšte i ne usmeravaju, sve se to

radi nekoristoljubivo jer — oni koji drže ta pera ne znaju šta čine. Tu je u pitanju jednostavno zloba, obmanute nade i poraženo samoljublje. Takav je, na primer, članak »Berzanskih zvaničnih novina« br. 257. o g-dinu Ilovajskom; da bar umeju kako tako da napišu, ovako — brljaju protiv sebe!

Svima je poznato da je naš naučnik g-din Ilovajski bio uhapšen i grubo vređan, u Galiciji. On je u naučne svrhe putovao po Galiciji i obratio se, greškom, jednom poljskom *kse*ndzu sa molbom da mu pokaže lokalne starine. Kasnije je on našao ruskog sveštenika, ali pakosni *kse*ndz ga je odmah prijavio vlastima tvrdeći da je to ruski panslavist, propagandit i agitator. G-dina Ilovajskog su uhapsili odmah, bez mnogo ceremonije, pretresli su ga, vukli su ga od zatvora do zatvora i najzad su ga, na zauzimanje jednog tamošnjeg naučnika, sproveli do ruske granice. Kod nas se odmah saznalo za to: »Moskovske zvanične novine« su objavile članak. Oglasile su se naše novine, ali mnoge dosta mlako — govorilo se kao o kuriozumu. Činjenica da je ruski naučnik bio grubo vređan ni zbog čega, prikazivana je kao nešto obično. Sam g-din Ilovajski je u »Moskovskim zvaničnim novinama« objavio nekoliko redaka kao odgovor na pisanje nedobronamernih listova, ali to je bilo mimo, stišano, nekako pospano. Ali, zato su naši berzanski moćnici, koji na Rusiju gledaju s tačke gledišta svoga džepa i kojima je do Rusije tako malo stalo, učinili celoj stvari zadržavajuću uslugu. Evo tog članka iz »Berzanskih zvaničnih novina«:

»... Šta je to učinio g-din Ilovajski u Galiciji? Kakvu je on propagandu tamo započeo?

Zar su ove nedaće koje sada preživljava Rusija još uvek nedovoljne da isteraju budalaštine iz glava naših okorelih panslavista, zar posle svega što se zbiva sada pred očima svih oni još uvek imaju srca da nastavljaju svoje egzibicije i svoje trikove sa tim svojim sveslovenskim besmislicama koje su nanele mnogo nevolja našoj državi i koje su nam odavno postale nešto odvratno!?

Dok su se naši panslavisti, otupeli inače od nerada, zabavljali time što su upućivali nekakva panslovenska zvona, na to niko nije ni obraćao pažnje i oni su mogli do mile volje da se zabavljaju time, ali kada su zajedno sa zvonima počeli da šalju onamo i svoje zvonare koji bi trebalo da razglase blagu vest — stvar je dobila jedno sasvim drugačije značenje.

Ko je pozvao i ko je ovlastio g-dina Ilovajskog da se bavi panslovenskom propagandom?

Da li je njemu jasno, ili nije, kakve posledice odatle mogu nastati naročito sada, u ovom trenutku? Vi gospodo, izvrgavate porugama Klapku i njegova nastojanja da Mađare uvuče u igru sa Turcima — a šta činite vi sami, šta čini g-din Ilovajski pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina? Šta, zar je vama malo onog zla koje je usledilo nakon vaših prošlogodišnjih egzibicija? šta još hoćete? Hoćete li da zakuvate novu kašu? Vi možete da bacite kamen u vodu i mi dobro znamo da ste vi u stanju da to učinite, ali vi morate imati na umu da to kamenje koje vi sada bacate mora jednom da bude izvađeno i za to će biti potrebne narodne snage — to će se morati činiti po cenu krvavih žrtava i još većih izrabljivanja tog istog naroda.

Prestanite sa glupostima: sve ima svoje vreme. Sve do sada pametni ljudi su vam se samo smejali, sada će se prema vama odnositi drugačije — oni će vas gledati ozlojeđeno«.

Takvi ljudi govore o ozlojeđenosti! Čujte, *kako ste se usudili* da napišete, bez poznavanja stvari, tako otvoreno pred očima čitave Rusije i čitave Evrope (jer vaš je članak imao u Evropi *svoje* značenje) — kako ste smeli da napišete za g-dina Ilovajskog: »ko je pozvao i ko je ovlastio g-dina Ilovajskog da se bavi panslovenskom propagandom?« I kasnije, posle onog smešnog poređenja g-dina Ilovajskog sa Klapkom: »a šta činite vi sami, šta čini g-din Ilovajski *pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina?*«. Kako ste smeli da pišete o svemu tome tako *sigurno* kada *sasvim dobro znate* da sve to nije istina? Zar vi mislite da će vam se dozvoliti da izdajete Rusiju. Vi pitate g-dina Ilovajskog da li on razume ili ne razume, a ja vas lično pitam, gospodine publicisto, da li vi znate ili ne znate šta ste ovim učinili! Jer u Austriji neće pitati kakav je čovek ovo pisao — da li je pametan ili glup, da li je obrazovan ili nije, da li nešto zna o panslavizmu ili ne, da li je makar nešto o tome čitao ili nije. U Austriji će jednostavno reći: prema tome, istina je da Rusija šalje agitatore. Kada to ne bi bilo istina ne bi ovako *sigurno* i sa ovakvim žarom o tome pisao — upućujući prekor panslavistima — poznati petrogradski dnevni list koji, evo, i sam potvrđuje činjenicu da Rusija tamo upućuje agitatore. Jer, ovaj koji ovo piše je i sam Rus — reći će tamo — njega bi trebalo patriotizam da obaveže da o svemu tome, o toj zločinačkoj delatnosti, ćuti. Ali, on nije mogao da prećuti istinu, negodovanje patriote protiv panslavista je došlo do izražaja, protiv panslavista koji hoće da uvuku Rusiju u još veće nevolje i oni će to učiniti svojom propagandom u Austriji i drugim austrijskim slovenskim zemljama.

Prema tome, mi ne treba da se izvinjavamo zbog hapšenja nekakvog Ilovajskog, naprotiv, treba pojačati hapšenja svih Rusa na teritoriji Austrije, sve njih treba držati pod strogim policijskim nadzorom. Mi ne treba da se izvinjavamo nego ruska vlada treba da traži izvinjenje od nas jer ona je ta koja na svojoj teritoriji dopušta slobodnu aktivnost udruženja koja vode neprijateljsku aktivnost protiv Austrije, ona je ta koja često masovno upućuje protiv nas propagandiste i agitatore koji nastoje da pobune austrijske Slovene i da ih okrenu protiv njihove zakonite vlade. Tako će reći u Austriji i vaš će članak tako razumeti, gospodine publicisto. Šta kažete — zar to nije izdaja? Zar vi ne prodajete ruske interese Poljacima i Austrijancima? Zar na ovaj način ne podržavate političke smutnje, zar ne služite svemu tome? Ta vi sami znate *sigurno, potpuno i sasvim precizno*, da mi nikada nismo slali nikuda nikakve emisare, a napisali ste ipak sami protiv g-dina Ilovajskog da on seje smutnju *pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina!* Ima li nekoga u Rusiji ko će vam sve to poverovati? Međutim, vi pišete o tim stvarima sigurno kao da ih poznajete kao svoje prste na rukama. Ko seje sumnju?

Sada o nečem drugom: utolivši svoju zlobu i napisavši otvorenu neistinu, vi se još nadate, posle ovakvog postupka javnog prodavanja ruskih interesa Poljacima iz Stare Poljske i Austrijancima, kao i onom evropskom ološu koji večito rovari protiv nas — da ćete naići na razumevanje kod ruskih čitalaca! Je li moguće da o tim čitaocima tako loše mislite?

I kakav je to ton? Kakvo je to klanjanje i puzanje pred Austrijom! »Veličanstvo će se — kao da velite — naljutiti!«. Kod Gogolja ataman govori kozacima: »milost tuđeg kralja, pa ne samo kralja nego i poljskog magnata koji ih svojom žutom čizmom udara po njušci, njima je nešto milije od bratstva«. To ataman govori za izdajnike. Zar biste vi hteli da se i Rusi u strahu za svoje interese i za svoje novce, ovako klanjaju pred nekakvom žutom čizmom? Zar nije bolja ova naša politika prema Austriji, politika koju vodimo upravo u ovom momentu — ta politika nacionalnog dostojanstva koja ne liči na ovo što nam vi predlažete? Jer, ako mi budemo pokazivali popustljivosti, kako nam vi to predlažete, kod njih će sve više biti tih smicalica. A zbog čega bismo se mi morali plašiti Austrije, ona nikada neće imati snage da isuče svoj mač protiv nas, čak i kada bi to htela. Naprotiv, sada je došlo vreme jasne politike i sada je jasno da samo tako neće biti, posle okončanja rata, onih žalosnih nesporazuma. Mi nemamo potrebe da tražimo menicu za sebe. Isto tako treba da gledamo i na Englesku. Oni moraju

da shvate, barem to, da ih se mi ne bojimo i da smo u stanju da im nanese-
mo više zla nego što bi oni mogli nama da nanesu. Oni bi to morali znati, ali,
evo, oni o nama imaju predstave koje potkrepljuju ovakvim ispadima kakav
su učinile *Berzanske zvanične novine*. U Austriji je letos pothranjivano
uverenje da je moć Rusije samo priviđenje koje je mnoge obmanulo i da se
Rusija, inače, više ne može smatrati za državu u vojničkom smislu jaku.
Upravo je tada ton kojim je ona progovorila postao jači. Zar nije u Engleskoj
vladalo uverenje, i to u višim krugovima, da bi deset hiljada engleskih
vojnika koji bi se iskricali u Trapezundu zauvek mogli da reše sve naše
probleme i na Istoku i na Kavkazu? Mi njih znamo, a oni, izgleda, nas
nedovoljno poznaju. Ali, to je loša usluga Rusiji, kada se prodaju njeni
interesi i to njenim neprijateljima, kada se tvrdi da se Rusija nalazi u
kukavnom i ponižavajućem položaju, jer — sve to nije tako, sve je to laž.

NOVEMBAR

GLAVA PRVA

I

ŠTA ZNAČI REČ »STRUJUCKIE«?

Za dve godine izdavanja moga *Dnevnika* ja sam dva ili tri puta upotrebio malo poznatu reč *strujuckie* i stiglo mi je mnogo pitanja iz Moskve kao i iz gubernija kao što su: šta znači reč *strujuckie*:. Ja se izvinjavam što sve do sada nisam nikome odgovorio: ja sam imao namere, onako između redaka, da odgovorim u *Dnevniku*. Sada, završavajući *Dnevnik*, ja sam rezervisao nešto prostora za ovu ne mnogo jasnu reč iz Petrograda i počinjem sa tom sitnicom prve stranice novembarske serije, jer neću više da odlažem za neki drugi broj kao što sam ranije činio — zbog drugih tema odlagao sam objašnjenje reči *strjuckie* i događalo se da ponovo odlažem zbog novih tema za naredni broj.

Reč *strjucki* — *strjuckie* je narodna reč, ona se upotrebljava samo u prostom narodu i, izgleda, samo u Petrogradu. Ta je reč, izgleda, i nastala u Petrogradu. Ja sam napisao: *izgleda*, jer koliko god sam se raspitivao kod *kompetentnih* ljudi niko nije znao da mi objasni: odakle ova reč, zbog čega je raspored glasova u njoj ovakav, da li se ona još negde u Rusiji upotrebljava osim u Petrogradu i, najzad — da li je ta reč stvarno nastala u Petrogradu? Što se mene tiče, meni se, da opet tako kažem, »čini«

(afirmativnije od ovoga ne umem da se izrazim) da je ova reč čisto petrogradskog porekla i da je nju stvorio običan petrogradski svet ali, ko je to bio, kada je to bilo, je li to bilo davno ili ne — to ne znam. Ona znači, prema onome što sam čuo u narodu i kako sam razumeo, sledeće:

Strjuckij — to je prazan čovek, nikakav čovek — ništavilo od čoveka. U većini slučajeva a može biti i uvek — to je alkoholičar, pijandura i izgubljen čovek. Uostalom, izgleda da se *strjuckim* u nekim slučajevima može nazvati i onaj čovek koji nije pijanica. No, glavno svojstvo tog ništavila od čoveka, koje mu je obezbedilo poseban naziv i zbog kojeg je stvorena ta nova reč, jeste prvo — praznoglavost, stupidnost posebne vrste, odsustvo svake pameti i krajnja lakomislenost što se tiče postupka. To je ništavilo koje dreči, koje se dere. Uvečer u vreme praznika deru se na ulicama pijandure, tu je svađa, pomahnitalo dozivanje čuvara reda, iz zbijene gomile razleže se nečiji glas protesta, taj je glas izazov, zapomaganje, pretnja. Tu ima mnogo uskipelog izveštačenog gneva. Vi prilazite da vidite šta je to. Umesto odgovora primećujete kako se svi smeju, odmahuju rukom i odlaze: »koješta, *strjuckie!*«. Reč *strjuckie* se tu izgovara sa nehatom, nekako prezrivo. Uvek tako s prezrenjem i ako bi doista taj koji više bio prebijen, uvređen u tom slučaju, izgleda, ne bi bilo nekog saosećanja prema njemu, i tada bi ga pratilo to prezrenje, jer takav je samo *strjucki* — to jest, sve je to što se s njim zbiva budalaština, budalaština je i to što se tako dere, budalaština je i to što su ga prebili, jednom reči, to je »ništavilo od čoveka« tu pred njima. Dodaću da su ti *strjucki* uglavnom loše obučeni, ne nose odeću prema sezoni, idu u pocepanim čizmama. Dodaću i to da »izgleda« ovaj naziv upotrebljavaju samo za one koji su obučeni prema nemačkom načinu odevanja. Uostalom, za ovo ne jemčim ali mi se čini da je tako.

Druga suštinska odlika ovakve pijandure za koju se upotrebljava ta reč *strjucki*, pored one praznoglavosti i posebne vrste stupidnosti, jeste nemogućnost da se odredi položaj koji u društvu zauzima takav tip. Meni se čini da imućan čovek koji ima i svoj dom, koji ima nekakav imetak i svoje kakvo-takvo mesto u društvu pa bio to i fabrički radnik, ne bi mogao da se nazove ovim imenom — *strjuckij*. No, ako ima nekakvu radnju, dućan na svoje ime, ili barem dućančić i sve mu tu ide besmisleno i bez računa onda se takav može svrstati u te koje nazivaju *strjuckie*. I tako, *strjucki* to vam je bezvredan čovek koji nigde ne može da uhvati mesto, koji tako često pijan i sam sebe ne može da shvati, to vam je pijani fanfaron, drekavac koji se najčešće oseća uvređen jer tako on voli da bude uvređen, takav voli da

priziva u pomoć čuvara reda u gradu, patrolu, vlasti — tako sve u svemu: i to vam je beznačajnost, glupost, mehurić od sapunice koji pobuđuje podsmeħ: »Eh, to nije ništa, to su *strjuckie*«.

Ponavljam, meni se čini da je to čisto petrogradska reč. Da li se upotrebljava i u drugim mestima u Rusiji — ja to ne znam. Kod običnog sveta u Petrogradu ona se veoma često sreće. Kroz Petrograd prolazi mnogo sveta iz naših gubernija i vrlo je verovatno da ova reč može i tamo da stigne — ako već nije stigla. Uči će, može biti, i u književnost: izgleda da su je upotrebljavali i drugi pisci osim mene. Ima u toj reči nečeg privlačnog za pisca, u njoj se oseća ona fina nijansa onog prezrenja sa kojim se narod odnosi prema tim praznoglavim, besmislenim drekavcima, prema tim stupidnim i najčešće pijanim praznoglavim sitnim ljudima — prema tim ništavilima od ljudi. A takvih sitnih ljudi ima mnogo i u obrazovanim slojevima, u višim sferama — zar ne? Oni nisu uvek nekakve pijandure i ne idu u pocepanim čizmama, ali — to je jedina razlika. I kako čovek da se uzdrži i da i takve iz viših krugova ne nazove *strjuckie* — divna reč je tu i ona je primamljiva onom svojom nijansom kojom se iskazuje prezrenje, nju tako upravo narod i izgovara?

II

ISTORIJA GLAGOLA »STUŠEVAT'SJA«

Uzgred, nekoliko reči o poreklu i upotrebi novih reči. U našoj književnosti postoji reč: »stuševat'sja«. Ona nije davnashnjeg datuma, nastala je pre nekih tridesetak godina ali je sada već svi upotrebljavaju; u Puškinovo doba ta reč je bila potpuno nepoznata. Sada se ta reč sreće u najrazličitijim značenjima, od šaljivog do najozbiljnijeg, ne samo u književnosti već i u naučnim raspravama, disertacijama, filozofskim raspravama. Sreće se čak i u zvaničnim aktima, u izveštajima i naredbama. Ona je poznata svima, svi je upotrebljavaju i razumeju. Pa ipak, u Rusiji postoji samo jedan čovek koji

zna tačno poreklo ove reči, vreme njene pojave i pojave u književnosti. To sam ja, jer ja sam tu reč prvi upotrebio i uveo sam je u književnost. Ta reč se u književnosti prvi put javila 1-og januara 1846-te godine u *Otadžbinskim zapisima*, u mojoj pripovesti *Dvojniki o doživljajima gospodina Goljatkina*.

Bio sam već završio svoju prvu pripovetku *Bedne ljude* 1844-te godine i Bjelinski je bio upoznat s njom, a Njekrasov ju je uvrstio u svoj almanah *Petrogradski zbornik*, iz 1845-te godine. Taj almanah se pojavio krajem 1845-te godine. Iste godine, tokom leta, nakon upoznavanja s Bjelinskim, ja sam počeo da pišem svoju drugu pripovest *Dvojniki, doživljaji gospodina Goljatkina*. Bjelinski se s početka jeseni 1845-te godine počeo zanimati za moje novo delo. On je, i ne pročitavši ga, stavio do znanja sve to Andreju Aleksandroviču Krajevskom kod koga je radio u njegovom časopisu. On me je upoznao s njim i ja sam obećao da ću svoju novu pripovetku čim je budem okončao, pripovetku *Dvojniki*, dati njemu za *Otadžbinske zapise* koji je trebalo da izađu iz štampe početkom 1846-te godine. Ta mi priča nije pošla za rukom, ali ozbiljnije i svetlije ideje nije nikada kasnije bilo u celokupnom mom stvaralaštvu. Sama forma pripovetke je bila čist promašaj. Kasnije sam je, prilikom priređivanja mojih sabranih dela, u mnogo čemu popravio ali mi je i tada bilo jasno da mi sve to nije pošlo za rukom i kada bih se sada prihvatio te iste ideje siguran sam da bih izabrao sasvim drugačiju formu. Ali tada, 1846-te godine ja nisam bio uspeo da pronađem takvu formu i nije mi pošlo za rukom da sigurnije oblikujem svoju pripovetku. Međutim, Bjelinski je, mislim da je to bilo početkom decembra godine 1845-te, zahtevao da mu pročitam makar dve-tri glave iz ove pripovetke. Čak je radi toga priredio večer (a to skoro nikada nije činio) i pozvao je svoje prijatelje. Te večeri je, sećam se, prisustvovao i Ivan Sergejevič Turgenjev. On je saslušao polovinu onoga što sam ja čitao, pohvalio je to i požurio nekuda — žurilo mu se veoma. Bjelinskom su se veoma svidеле te tri ili četiri glave koje sam tada pročitao (međutim, te glave to nisu zasluživale). Bjelinski nije znao za kraj pripovetke, on je bio pod snažnim utiskom moje pripovesti *Bedni ljudi*. I tada, prilikom tog čitanja ja sam prvi put upotrebio reč *stuševatsja* koja je kasnije sasvim široko bila prihvaćena i korišćena. Moju pripovetku su svi zaboravili, ona je to i zaslužila, ali novu reč su svi prihvatili i ona je ušla u književni jezik.

Reč *stuševat'sja* znači iščeznuti, sasvim se izgubiti — nestati. No, ne nestati tako, odjednom, kao da je čovek u zemlju propao s bukom i besom, već nestati neprimetno, lagano se pretvoriti u ništa. Onako kao što to biva sa

senkom na crtežu koji je urađen tušem. Tama se lagano preliiva u svetlo i tuš se potpuno najzad izgubi na belini. Po svoj prilici, ja sam tu reč upotrebio na pravom mestu u onim trima poglavljima koja sam tada pročitao, jer opisivao sam jednog dosadnog i lukavog čoveka koji zna da se neprimetno izgubi sa scene (ili nešto slično tome — ne mogu da se setim). Ovo kažem jer ta nova reč nije izazvala nikakvu nedoumicu kod slušalaca, naprotiv — svima je reč bila jasna i svi su je odmah primetili. Mene je Bjelinski prekinuo u čitanju i pohvalio je novu reč. To su učinili i svi drugi koji su me tada slušali (svi su oni još živi). Mnogo me je hvalio i sam Ivan Sergejevič Turgenjev (verovatno se on toga ne seća). Posle njega me je pohvalio i Andrej Aleksandrovič Krajevski. Sem ovih, mislim da ima i drugih, koji se sećaju da ih je tada zainteresovala ta nova reč. Međutim, reč nije istoga časa ušla u književnost, to je išlo postepeno i neprimetno. Sećam se kako sam nakon izlaska iz tamnice 1854e godine počeo strasno da čitam sve što je bilo objavljeno u toku tih pet godina; *Lovčeve zapise*, koji su počeli da izlaze nekako pred samo moje progonstvo i sve prve pripovetke Ivana Turgenjeva, ja sam onda pročitao na dušak i one su na mene ostavile izvanredan utisak. Istina, tada je mene bilo ogrejalo stepsko sunce, budilo se proleće i s njim potpuno novi život, nastupio je kraj robije i došla je sloboda! Čitao sam ta dela i bio sam iznenađen čestom upotrebom reči *stuševat'sja*. Kasnije, tokom šezdesetih godina ta reč je potpuno ušla u književnost i evo sada, ponavljam, i u službena akta, u novinske članke, pa čak i u naučne rasprave i to u onom istom značenju u kome sam je onda prvi upotrebio.

Međutim, to što sam je ja prvi upotrebio ne znači i da sam je ja prvi pronašao. Ta reč je nastala u Glavnoj inženjerskoj akademiji među mojim drugovima iz klase. Možda sam i ja pridoneo otkrivanju te reči — ne sećam se sada. Ona se pojavila nekako sama i tako je ušla u upotrebu. U toku tih šest godina učenja mi smo bili obavezni da crtamo razne planove, šeme fortifikacionih, građevinskih i vojno-arhitektonskih uređaja. Od svakoga se zahtevalo da zna i potpuno samostalno da nacрта plan tako da su i oni koji nisu imali sklonosti za crtanje morali da se trude da postignu veštinu koja je bila potrebna. Bodovi koji su se dobijali za crtanje planova sabirani su kasnije tako da su uticali na broj bodova koji određuju srednju ocenu. Mogli ste posle oficirskog višeg kursa da odete u službu kao odličan matematičar, fortifikacioni stručnjak ili inženjerac prve klase, ali ako su vam planovi crteži bili loši i ako ste za njih dobili manji broj bodova to se sabiralo tako da je umanjivalo opšti uspeh i tako ste sebe lišavali mnogih beneficija koje

su sledile nakon izlaska iz akademije, jer — niste se potrudili da naučite crtanje pa ne možete napredovati u novi čin. Planovi su crtani i senčeni pomoću tuša, svi su se trudili da postignu veštinu senčenja određene površine, od tamnog do svetlog, od belog do kraja — valajno senčenje je obezbeđivalo crtežu izvesnu eleganciju. Odjednom bi tako kod nas u razredu počeli da govore: »gde je taj? — Eh, nekuda je iščezao — *stuševalsa!*«. Ili, na primer, razgovaraju dvojica, jedan treba da ide na zanimanje, na posao: »No — kaže jedan prihvatajući se knjige, onom drugom — ti sada iščezni — *stušujsjja*«. Ili, na primer, neko iz starijeg razreda kaže onom iz nižih razreda: »Ja sam tu skoro tražio gde ste se izvoleli *stuševat'sa?*«. Ta reč je značila udaljiti se, nestati — i izraz je pozajmljen iz tehničkog crtanja, ona dolazi od reči senčenje tušem koje ide od tamnog ka svetlom i potpuno belom. Ja se dobro sećam da se ova reč upotrebljavala samo u našem razredu i nije sigurno da su je prihvatili i u drugim razredima, jer kada smo izašli iz akademije nestala je i ta reč. Posle četiri godine ja sam se setio te reči i uneo sam je u svoju pripovetku.

Ja sam izložio ovako podrobno istoriju nastanka ove ne mnogo važne reči sa uverenjem da će to koristiti makar nekom budućem sastavljaču ruskog rečnika, nekom budućem Dalju znajući da sam današnjem čitaocu, može biti, dosadio, ali — budući Dalj će mi biti, nema sumnje, zahvalan zbog ovoga. Neka, dakle, bude tako — ovo je sve njega radi zapisano. No, ako hoćete, ja ću biti *radi jasnosti* sasvim iskren: u toku celokupne moje književne delatnosti *najviše* me je radovalo to što je meni pošlo za rukom da u ruski jezik unesem jednu potpuno novu reč i kada se događalo da na tu reč nađem u štampanim tekstovima osećao sam izvesno ne tako malo zadovoljstvo. Nadam se da će vam sada biti jasno zbog čega sam sebi dozvolio da o toj tako malo značajnoj reči pišem ovako, u posebnom ovom člančiću.

GLAVA DRUGA

I

LAKEJSTVO ILI FINOĆA?

Poznato je da su svi obrazovani Rusi izuzetno fini, to jest, u onim slučajevima kada imaju posla sa Evropom, ili barem kada misle da na njih gleda Evropa — iako Evropa uostalom, nikada i nije obraćala pažnju na njih. O, kod kuće onako u sebi i među nama, mi znamo kakvi smo, kod kuće ti naši evropski maniri mogu da idu i mačku o rep — dovoljno je da pogledate samo naše porodične odnose, naše građanske odnose, setite se samo našeg shvatanja časti, dužnosti u najvećem broju slučajeva. Ta ko je taj kod nas među našim ljudima koji propovedaju »evropske« ideje, ko ozbiljno u sve to veruje? Naravno, veruju u to samo čestiti i dobri ljudi (oni veruju zbog svoje duševne dobrote), ali zar ima kod nas mnogo takvih? I, ako već hoćemo da kažemo sve i do kraja, kod nas, može biti, i nema ni jednog pravog čoveka evropskih manira, jer mi nismo ni sposobni da budemo Evropljani. Napredni umovi, berzanski i drugi moćnici, od evropskih ideja usvajaju samo deo, uzimaju neku vrstu *obroka* i ja mislim da je to tako kod nas svuda. Ja ne govorim, naravno, o ljudima koji su nadareni zdravim razumom u većoj meri: oni ne veruju u evropske ideje jer tu se i nema u šta verovati jer, nikada nije bilo ničega tako nejasnog, maglovitog i neodređenog na svetu nego što je taj *ciklus ideja* koji smo mi usvajali u toku dva veka naše evropomanije — u suštini to i nije nekakav ciklus, to je skup, haos nekakvih odlomaka i fragmenata tuđih misli, tuđih osećanja, zaključaka, navika i posebno reči,

reči i reči — reči, naravno, koje su doista evropske ali koje su za nas ipak samo — reči.

Sve se to ne može objašnjavati samo kao papagajsko ponavljanje. To se ne može objašnjavati ni kao lakejstvo, naše rusko lakejstvo misli u odnosu na Evropu. Tog lakejstva misli kod nas ima mnogo, zaista mnogo, no, pravi uzrok ovog našeg klanjanja pred Evropom nije u tom lakejstvu, pre će biti da je tu po sredi naša ruska finoća koja nam je urođena, finoća u odnosu prema svemu onome što dolazi iz Evrope. Neko će mi reći da je to isto — da je i finoća neka vrsta lakejstva. U mnogim slučajevima — to jeste tako, ali se ne bi moglo reći da je to uvek tako. (Razume se, ja ne govorim o onim lupežima koji stoje na čelu, koje sam napred upravo pomenuo: tih se »Evropljana« Evropa mnogo ne tiče i nikada ih se nije ni ticala. Oni, kao i svi pametni ljudi, love u mutnoj vodi, a to su činili i u toku ona dva veka).

Evo šta, na primer, kaže Englez Gledston o sadašnjem ruskom ratu s Turcima:

»Možemo da kažemo što god hoćemo o nekim drugim poglavljima ruske istorije, ali oslobađajući milionske mase od surovog i ponižavajućeg ropstva, Rusija će učiniti čovečanstvu takvu uslugu, tako sjajnu uslugu da će istorija morati da zapamti to; tako nešto neće nikada nestati iz zahvalnog sećanja naroda«.

Šta kažete, otvoreno govoreći, da li bi neki ruski Evropljanin mogao da izgovori ovakve reči? Ne, nikada u svom životu! On bi pre sebi progutao jezik a to ne bi rekao, ne samo zbog finoće pred Evropom nego i zbog finoće pred sobom samim on bi pocrveneo kada bi čuo nešto slično, kada bi makar pročitao da je to ruskim jezikom izrekao neki drugi Rus. Za Boga miloga, otkud nama hrabrosti... da se trpamo u red izabranih...! I to još »za čitavo čovečanstvo« — i to mi, Rusi! Ta mi smo tek promolili svoju njušku na videlo, još je nama njuška kriva da bismo mogli da »oslobađamo čovečanstvo«. I sve tako, sve same ideje koje su malo liberalne: »Rusija oslobađa narode« — he, he, kakva misao nedostojna jednog liberala!

Evo, to vam je najiskreniji stav našeg ruskog Evropljanina čistoga tipa i takav će pre sebi odseći ruke nego što će napisati ono što je napisao Gledston. »Lako je tom Gledstonu, molim vas, da smišlja ovakve stvari, on ništa u Rusiji ne razume i smišlja tako napamet možda i radi nekih drugih ciljeva« — tako razmišlja naš Evropljanin. A poneko od njih, od onih boljih i vatrenijih, odmah dodaje ako hoćete, onako za sebe, bez mnogo oholosti: »a

mi, ruski Evropljani smo ako hoćete, liberalniji od tih evropskih Evropljana, mi idemo i dalje: ko je taj kod nas među našim trezvenijim umovima ko bi sada započinjao razgovor o »oslobađanju naroda?«. Ko bi mogao da bude toliko nazadan! I Gledston se ne stidi da govori ovakve stvari!« Kako sve ovo da nazovemo, gospodo? Je li ovo lakejstvo ili finoća pred Evropom?

Ja jednako stojim na stanovištu da je u toku evropskog perioda naše istorije ogromnu ulogu igrala upravo ta finoća. Ta među tim našim Evropljanima je bilo tako mnogo časnih ljudi, iako je ta čast nešto usvojeno i kopirano, nešto što oni dovoljno ne razumeju, sve je to bilo neko viteštvo koje je naš čestiti čovek primao kao galimatijas — da, bilo je među njima ljudi časnih koji lično nisu dozvoljavali da ih neko uvredi, da im nastupi na nogu. Ako je tako, kako onda možemo za njih da kažemo da su lakeji? Ne, nas je načela ta finoća a ne otvoreno lakejstvo. Da opet naglasim, razume se, to je bila finoća pred Evropom — kod svoje kuće mi smo znali ko smo i koliko vredimo. One dame koje su sa ushićenjem nudile Turcima bombone i cigarete činile su to, razume se, zbog te finoće: »kako smo mi — kao da su govorile one — lepo, fino, humano i evropski prosvećene!«. Sada su neki grubi ljudi urazumili te naše dame, ali ranije, pre toga, šta je bilo — recimo sutradan posle onog deljenja Turcima bombona i cigareta — šta bi bilo da je opet prošla kompozicija sa zarobljenim Turcima i da je među Turcima bio upravo onaj bašibozluk o kojem se pisalo da je posebno voleo da grabi decu za noge i da ih čereči, koji je umeo da majkama skida kajiševe s leđa? Da, ja mislim da bi ga naše dame dočekale cičeći od ushićenja, ja mislim da bi one bile gotove da mu ponude ne samo bombone nego i nešto mnogo slađe od bombona — one bi kasnije u svom ženskom komitetu povele razgovore o mogućnostima da se ustanovi stipendija na njegovo ime u mesnoj gimnaziji. O, verujte mi, ta delikatnost i ta finoća mogu kod nas da idu daleko i takva moja pretpostavka nikako nije nešto fantastično. Kada bi se te dame pogledale u ogledalu ja verujem da bi se zaljubile u sebe — »kako smo samo humane, kako smo samo simpatično liberalne!«. Mislite li da je ovakva fantastična sličica nemoguća? Zar onaj oholi pogled koji naš Evropljanin baca na naš narod i na ovu njegovu aktivnost, odričući našem narodu svaku sposobnost razmišljanja i akcije — »ima u narodu samo imbecilnih *klikuša*, nađe se tamo samo takvih glupaka i to jedan među hiljadama« — zar taj pogled koji je sada stvarnost nije nešto više i od fantastičnih sličica koje smo pomenuli!

Ta finoća pred Evropom nas svuda prati. Turski zarobljenici su tražili belog hleba i njima su dali beli hleb. Turski zarobljenici su odbili da rade. Knez Meščerski, očevidac, kazuje u svom *Dnevniku* s Kavkaza da su:

»Naši zarobljenici otputovali iz Tiflisa. Hteli su da ih voze na volovskim kolima, ali oni su se pobunili i izjavili su da neće ići, jer nisu navikli da se voze na ruskim taljigama. Zbog toga su im date poštanske kočije i ekipaži sa šestopregom. Tada su oni izjavili da su zadovoljni, i pošto su radi ovoga bili mobilisani svi raspoloživi konji, jadni putnici koji kreću *Vojnim putem* iz Gruzije morali su tri dana i tri noći da čekaju na konje. A ruski oficir koji ih je službeno sprovodio imao je 50 kopejki dnevnice i morao je da sedi ne u kočijama nego onako kako sedi poslug a — u omnibusu! Sve to radi čovečnosti!« (*Mosk. Sl. nov.* br. 273.).

To, zapravo, nije čovečnost nego opet ona naša finoća pred Evropom i pred tim šta će tamo misliti o nama, to je osetljivost naša, sentimentalnost: »Evropa — vele — gleda na nas, prema tome treba biti u paradnom mundiru i pašama ponuditi kočije«.

Moskovske službene novine u svom drugom, 282-om broju izveštavaju o galami koja se podigla kada su Moskovljani videli sve te udobnosti koje su ponuđene zarobljenim Turcima: »Svi zarobljeni vojnici su bili smešteni udobno u vagonima treće klase, oficiri su bili u drugoj klasi a paši je bio stavljen na raspolaganje poseban kupe u vagonu prve klase. Zbog čega ovakve udobnosti? — čulo se iz publike. — Naši grenadiri su, eto, otputovali iz Moskve u vagonima za stoku a za njih je rezervisan specijalni putnički voz.

— Kakvi grenadiri — primećuje iz gomile jedan trgovčić — evo, čak su i naše ranjene vojnike vozili u teretnim vagonima, nisu imali ni slame da bace pod njih. A ovog uhranjenog pašu što liči na vepra bi trebalo u vagon za stoku, neka malo smrša.

— Naše su ranjenike tamo klali, skidali su kajiševe s njih, pekli su ih na tihoj vatri a ovde ove njihove maze zbog toga...

Takvi glasovi (primećuju *Mosk. sl. nov.*) nisu bili usamljeni, oni su izražavali opšte raspoloženje u narodu, oni ga opominju kako je žalosno videti kako bašibozluci i svi ti turski odrpanci koje su njihove paše opljačkale, uživaju ovde sve udobnosti kakve nemaju naši ratnici...«.

To jest, mi zapravo, tu ništa posebno ne vidimo: to je finoća ili fini naš mundir pred Evropom i ništa više — ali sve to, tako reći, traje već dva veka kod nas i vreme je da se na to naviknemo.

Ima već i priča o tome, evo jedne anegdote. Ja sam je našao u *Petrogradskim novinama* a ove su je uzele iz pisma gospodina V. Krestovskog koje je upućeno s pozornice ratnih operacija, ali kuda — to ne znam. Takođe ne znam odakle sve to *Petrogradskim novinama*. Tamo se ovako kaže: »U pismu g-dina Krestovskog navodi se jedna komična zgoda:

Oko svite se muvao nekakav Englez u šlemu od plute, ogrnut civilnim ogrtačem boje graška. Priča se da je on član parlamenta specijalno upućen da izveštava »s mesta vojnin operacija« i da svoje izveštaje šalje jednom velikom londonskom listu(*Times*); drugi uveravaju da je on prosto neki radoznao čovek, a treći da je on — prijatelj Rusije. Neka je i tako, ali lako se primećuje da se taj »prijatelj Rusije« ponaša pomalo ekscentrično: on, na primer, i u prisustvu velikog kneza sedi; dok, na primer, svi ostali stoje ne izuzimajući ni njihova visočanstva, on ustaje za ručkom kada mu na pamet padne i to pred velikim knezom a jednoga dana se čak obratio i jednom poznatom oficiru moleći ga da mu zasuče rukave njegovog civilnog ogrtača boje graška. Oficir ga je odmerio od glave do pete začuđeno, nasmešio se, slegao je ramenima i pokorno je prišao da mu pomogne da obuče svoj ogrtač. Naravno, šta je drugo i mogao da učini. Englez je u znak zahvalnosti lagano dodirnuo rukom svoj šlem od plute«.

Petrogradske novine tvrde da je ovo komična zgoda. Na žalost, ja ne vidim tu ništa komično, naprotiv, sve to iritira i izaziva gnev kod mene. Kod nas se još od detinjstva učvrstilo uverenje (ja mislim da je to došlo iz romana i francuskih vodvilja) da je svaki Englez čudak i ekscentrik. Ali, šta je to čudak? Nije to uvek neka budala ili neki naivan čovek koji ne zna da na svetu ne vladaju isti običaji kakvi vladaju tamo kod njega u njegovom budžaku. Englezi su, naprotiv, ljudi pametni i ljudi veoma širokih duhovnih vidika. Kao moreplovci i prosvećeni ljudi oni su videli mnogo običaja u raznim krajevima sveta. Oni su izvanredni i daroviti posmatrači. Oni su otkrili kod sebe crte humora, nazvali su to posebnim imenom i to su protumačili čitavom čovečanstvu. Zar takav čovek, kao što je član parlamenta, da ne zna kada treba sesti a kada ustati? Uostalom, nema zemlje u kojoj se etikecija toliko ceni kao što je to slučaj sa Engleskom. Na primer, dvorska etikecija je najkomplikovanija i najprefinjenija etikecija na svetu.

Ako je taj Englez doista član parlamenta mogao je da nauči etikeciju iz onih odnosa koji vladaju među domovima — gornjim i donjim — u parlamentu. I upravo u tom smislu: ko pred kim sme da sedi i ko pred kim mora da ustane. Ako je on predstavnik visokog društva onda, poznato je da nigde nema tako stroge etikecije nego na ručkovima i na balovima koje u sezoni priređuje upravo ta londonska aristokratija. Ne, tu je bilo po sredi nešto sasvim drugo, ako je suditi po onome kako je ispričana ova anegdota. Tu je posredi engleska oholost, ali ne prosta oholost nego upravo ona oholost koja je *arogantno izazovna*. Taj »prijatelj Rusije« nije neka njen veliki prijatelj. On sedi, gleda ruske oficire i misli: »Gospodo, ja znam da vi imate srca lavova, vi se prihvatate nemogućeg i to ostvarujete. Vi se ne bojite neprijatelja, vi ste junaci, vi ste Bajardi i to svi do poslednjeg, vama je osećanje časti u potpunosti blisko. Ja moram da priznam ono što svojim očima vidim. Pa ipak, ja sam Englez a vi ste samo Rusi, ja sam Evropljanin a vi dugujete »finoću« Evropljanima. Bez obzira što ste vi ljudi lavovska srca, ja sam ipak čovek višega tipa nego vi. I meni je to veoma prijatno, posebno mi je prijatno da izučavam vašu »finoću« preda mnom, tu vašu *urođenu i neiskorenjivu* finoću bez koje Rus ne može da gleda stranca, posebno ovakvog stranca kakav sam ja. Vi mislite da su sve to samo sitnice, da, jesu sitnice ali mene to razgaljuje i zabavlja, ja sam došao da se prošetam, slušao sam ja da ste vi junaci i došao sam da vas lično vidim, ali — ja ću se vratiti sa uverenjem da sin stare Engleske (tu mu srce podrhtava od gordosti) mora ipak da bude prvi čovek na svetu, vi ste znači samo drugostepeni ljudi...«.

Najzanimljiviji su u svemu oni poslednji redovi:

»Oficir ga je odmerio od glave do pete začuđeno, nasmešio se, slegao je ramenima i pokorno je prišao da mu pomogne da obuče svoj ogrtač. *Naravno, šta je drugo i mogao da učini*«.

Kako to: »naravno«? Zbog čega *ništa* drugo nije mogao da učini? Naprotiv, moglo se učiniti i nešto sasvim drugo, sasvim suprotno: mogao je naš oficir »da ga odmeri od glave do pete začuđeno, da se nasmeši, da slegne ramenima« — i da prođe pored njega ne prihvativši mu onaj njegov ogrtač — eto, to je moglo da se učini. Zar nisu mogli da primete da ovaj prosvećeni moreplovac izvodi trikove, zar nisu mogli da primete da ovaj prefinjeni poznavalac etikecije lovi pogodan trenutak da nekom zgodom zadovolji svoju gordost? Ali to je ono — u tom trenutku nisu to приметili, tu je zasmetala opet naša »finoća« — da finoća, ali ne samo pred Englezom sa

šlemom od plute (šta će taj šlem od plute?), ne, to je naša finoća pred Evropom, naš nekakav dug toj evropskoj prosvećenosti i mi smo odrasli sa osećanjem da smo dužni i od toga se dugo nećemo osloboditi.

Turska armija dobija iz Engleske i Amerike kolosalne pošiljke municije, sada se zna da turski vojnik pod Plevnom troši dnevno i po pet stotina patrona a sami Turci nemaju novaca da tako opreme svoju armiju. Englesko prisustvo i udeo njihovog novca u ovom ratu su nešto što ne podleže nikakvoj sumnji. Njihovi brodovi dopremaju oružje i drugu opremu. Kod nas neki listovi galame onako opet zbog »finoće«: »Ah, ne govorite tako, ne pokrećite to, mi ništa ne vidimo i ne čujemo inače, prosvećeni vladari možda se mogu zbog toga naljutiti...«. I šta onda? Čega se bojite? Moglo bi se još mnogo reći na temu o toj našoj »finoći«.

Čak i ako postoje nekakve tamo menice i obaveze koje smo mi potpisali toj Evropi u vidu nekakvih obećanja koje smo dali pre našeg prelaska preko Barboškog mosta, i to je moralo biti opet zbog te naše »finoće« pred Evropom, zbog tog našeg divljenja prema njoj. Ali, pustimo sada to o »finoći«. Podsetiću samo da sam na početku ovog poglavlja o finoći rekao da je to samo tako pred Evropom a kod kuće mi znamo ko smo i šta smo. Ja hoću samo, koristeći se ovim slučajem, da kažem kako mi ponekad umemo sve da postignemo, kako umemo da se revanširamo...

II

SLUČAJ LAKEJSTVA KAKVO SE SAMO MOŽE ZAMISLITI

Sećate li se gospodo, kako smo još u toku leta mnogo pre događaja pod Plevnom, odjednom prodrli u Bugarsku, prešli preko Balkana i zanemeli od negodovanja. Nisu svi, to odmah treba naglasiti, nije ni polovina nego mnogo manje, ali ipak — onih koji su negodovali bilo je mnogo, čuli su se mnogi

glasovi protesta. Bili su to glasovi naših dopisnika iz armije a za njima su išli glasovi naše štampe, posebno one petrogradske. To su bili glasovi uzbuđenja, glasovi najdobronamernijeg negodovanja...

Sve je to bilo zbog toga što su oni koji su podizali glas negodovanja odlazili — a to svi znaju, znam i ja lično — da pruže pomoć ugnjetenima, potlačenima i masakriranima. Sećam se, čitao sam u našim najozbiljnijim listovima još pre objave rata, kada se pisalo o izgledima za rat i o izdacima koji nas u toku rata očekuju, kako se tvrdilo da ćemo mi »stigavši u Bugarsku morati da hranimo ne samo našu armiju nego i bugarsko stanovništvo koje umire od gladi«. Ja sam to lično čitao i mogu da kažem i gde sam čitao i, evo, posle takve predstave o Bugarima koji su ugnjeteni i potlačeni i koje smo mi došli da spasavamo, za koje smo mi krenuli čak sa obala Finskog zaliva da im pružimo pomoć — evo, kažem, mi smo odjednom videli divne bugarske kućice, cveće, voćnjake, stoku, obrađenu zemlju koja stotruko rađa i na kraju još i po tri pravoslavne crkve na jednu džamiju — i sve to kod njih, koji su proganjani svoje vere radi! »Kako se oni usuđuju! — planula su najednom srca oslobodilaca i uvređenost je nagnala krv u njihove obraze. — Ta mi smo došli da ih spasavamo i oni bi trebalo da nas dočekaju na kolenima. A oni ne kleče nego nas nekako ispod oka gledaju kao da nam se mnogo i ne raduju! Zar nama da se ne raduju! Iznose hleb i so, to je istina, ali nas sve nekako ispod oka gledaju... !«.

I začuli su se glasovi. Slušajte gospodo, šta vi mislite, na primer, o ovome: odjednom dobijate lažan telegram ili telegram, koji ste loše razumeli, koji vam javlja da neko ko vam je blizak, prijatelj ili brat, leži teško bolestan, da je, na primer, opljačkan, pao pod voz ili nešto u tom smislu. Vi ostavljate sve i hitate nesrećnom bratu — i odjednom, tamo, kao da ništa nije ni bilo: pred vama je čovek koji je zdraviji od vas, on sedi za stolom i jede, zove i vas za sto, i smeje se tom vašem uzbuđenju i čitavom tom *qui pro quo*. Nije važno da li vi volite ili ne volite tog čoveka, ali, je li moguće da ćete se naljutiti na njega zbog toga što ga nisu opljačkali ili što nije pao pod voz? Zbog toga što ima crvene obraze i što jede i pije? Razume se, nećete se naljutiti. Naprotiv, vi treba da se obradujete što je živ i što je zdraviji od vas. Naravno, to je ljudski, malo ćete se zbog svega toga naljutiti — ali ne zbog toga što mu točkovi nisu presekli noge. Bar nećete odmah krenuti da pišete o njemu u novinama, da pravite anegdote o njemu, da ga ocrnjujete, da ističete njegove najnezgodnije osobine... No, a evo, o Bugarima to pišu. »Kod nas se — vele — ni bogatiji seljak tako ne hrani kao

što se hrani ovaj potlačeni Bugarin«. A drugi su još kasnije došli do zaključka da su Rusi uzrok svih bugarskih nedaća: da mi nismo ranije pretili Turčinu zbog ovog ugnjetenog Bugarina, da mi nismo kasnije došli da oslobađamo te »opljačkane« bogataše, Bugarin bi sada živio kao bogu u nedrima. Čak i danas još uvek tako tvrde.

Ja uzimam ovu stvar s ove strane samo, jer mi tu našu »finoću« koju pokazujemo pred Evropom umemo tako lepo da nadoknadimo ovde kod kuće gde nas Evropa ne vidi i gde ona to sve onako kako to kod nas biva i ne razume. A Bugarska — to je nama *kod kuće*. Mi smo došli da ih oslobađamo znači — to je isto kao da smo došli *svojoj kući*, oni su *naši*. Oni tamo imaju baštu, svoje imanje i to mu je kao da je to imanje moje, ja naravno neću ništa da im uzmem ali to je samo zbog toga što sam ja plemenit čovek, i istina, nemam ni takve vlasti, pa ipak oni treba da *osete* i da zauvek budu zahvalni, jer ako sam ja već jednom došao kod njih — onda sve što oni imaju jeste isto *kao da sam im ja to darovao*. Oduzeo sam od njegovog ugnjetača Turčina i vratio sam njemu — Bugarinu. On treba to da shvati... A evo, odjednom, tu njega niko ne ugnjetava — kakva uvredljiva neprijatnost, zar ne? I kakvo je to lakejstvo umesto one prosvećene finoće, zar ne? I kako smešan slučaj! To je ona naša najkomičnija nadoknada ovde, *kod kuće*, za sve one muke s evropskim mundirom i s onom našom finoćom s kojom se mi razmećemo pred tom Evropom. Sasvim lakejski slučaj se zbio s tom našom žustrom gospodom i zatekao je mnoge među nama nesprenim. A to je već nešto ozbiljnije nego onako neočekivano prihvatiti ogrtač Englezu.

Zatim je sve postalo jasno, istina se otkrila mnogima od onih koji su negodovali ali ipak, sve do sada, ne svima. Postalo je jasno, prvo, da Bugarin nije kriv zbog toga što je vredan i što njegova zemlja stostruko rađa. Drugo, nije on kriv ni zbog toga što je na nas »gledao ispod oka«. Imajte na vunu samo da je on četiri veka bio rob i sada kada dočekuje nove gospodare on ne može da poveruje da su to njegova braća, on veruje da su to samo novi gospodari i ništa više i boji se njih — on ovako razmišlja u sebi: »Šta će biti kada se oni opet budu vratili i kada budu saznali da sam ja ove dočekivao iznoseći im hleb i so?«. Zbog takvih pitanja koja je skrivao u sebi, on je gledao onako ispod oka i bio je u pravu, osetio je nesrećnik šta ga čeka — posle onog našeg pobedonosnog nadiranja preko Balkana mi smo se naglo povukli — opet su se vratili Turci i šta je tada bilo s njim — to je danas u celom svetu poznato! One divne kućice, ona posejana žita, bašte, stoka — sve je to bilo razgrabljeno, pretvoreno u prah i pepeo, zbrisano sa lica

zemlje. Ne desetine i stotine nego hiljade i desetine hiljada Bugara bilo je uništeno ognjem i mačem, njihova su deca čerečena i umirala su u mukama, njihove obeščašćene žene i kćeri su bile maltretirane posle sramnoga čina ili su bile odvedene na pijace da budu prodate kao robinje, njihovi muževi — oni isti koji su dočekivali Ruse, pa i oni koji nisu to činili ali su *mogli* da gaje nade u dolazak Rusa, oni su platili račun na vešalima i na lomačama. Njih je ova stoka mučitelja prikivala za uho uz ogradu i tako ih je ostavljala po celu noć, izjutra su ih mučitelji vešali sve do jednoga i to tako što su određivali onog poslednjeg da poveša sve pa su i njega, pošto bi povešao i po dvadesetak takvih nesrećnika, terali da se sam obesi uz gromoglasni smeh ove stoke mučitelja koje nazivaju turskom nacijom i kojima su se oduševljavali mnogi među našom finom starom gospodom..

NB. Uzgred, ne tako davno, negde oko polovine novembra, iz Pirgosa su javljali o novim zverstvima ovih izroda. Kada su za vreme jednog žestokog sukoba Turci na neko vreme bili potisnuli naše i to tako da naši nisu uspeli da evakuišu svoje ranjene vojnike i oficire, naši su kasnije kada su se ponovo vratili na isto mesto našli svoje vojnike i oficire kako leže opljačkani i svučeni do pola, mnogima su bili odrezani nosevi, uši, rasparani trbusi, Turci su ih bili natrpali na krstine na njivama i tako spalili pošto su ih tu doveli prethodno dok su još davali znake života. Represalije su, naravno, nešto surovo, one ničemu ne vode i ja sam o tome pisao u nekim ranijim brojevima moga *Dnevnika*, ali veća strogost prema komandantima te stoke ipak ne bi bila nešto suvišno. Trebalo bi izjaviti glasno, pred celom Evropom — Prusi bi to tako upravo učinili, jer oni su tako učinili sa Francuzima i to zbog stvari koje su mnogo manje surove nego što se nama događa u sukobima sa ovom stokom — da će svaki turski komandant ili koji drugi neposredni starešina uhvaćen da čini zverstva nad zarobljenicima biti suđen od vojnog suda i u slučaju da se delo dokaže, streljan na licu mesta. To bi možda uticalo na ponašanje paša i turskih oficira. (NB. Ja mislim da se može saznati, ako ne odmah ono kasnije, ko je od turskih oficira komandovao onom operacijom kod Pirgosa.) Tako nešto umesto onih ekipaža bi, može, biti, urazumilo neke među njima. A ovako, ovaj »komandant« koji je pao u zarobljeništvo i koji vidi kako se prema njemu postupa veruje kako je

neuporedivo iznad »poganog Rusa«. Verujte mi, tu našu evropsku finoću i taj naš strah pred Evropom Turčin nikada neće moći da shvati, nikada on neće moći da razume naše razloge. Ta finoća i taj strah pred Evropom to je nešto čisto rusko, to je naš izum i to niko nikada neće moći da razume. I zbog toga »ako mi se ti tako klanjaš« — tako razmišlja turski starešina — »a ja sam, može biti, jučer tvom rođenom' bratu odrezao nos, znači ti sam priznaješ da si kao čovek niži od mene i da sam ja neko ko je iznad tebe. A upravo tako i treba da bude po volji Alahovoj, i u tome nema ničeg čudnog!« Evo, tako misli u sebi zarobljeni turski paša i on drugačije i ne može da misli.

Tako su svi oni koji su negodovali protiv Bugara zbog toga što Bugari lepo žive, dočekali žalosni naš rasplet s njima i shvatili, i nehotice, da je taj bugarski način života samo jedna dekoracija, da su te kućice i baštice, žene i maloletna deca samo nešto što pripada Turčinu i da on to može da uzme kada mu se prohte. I Turčin i u ratu i u miru, on uzima i novce i stoku, i žene i decu, a što sve to tamo još uvek deluje onako sređeno i napredno to je zbog toga što Turčin nije hteo do kraja da uništi njihovu njivu, znajući da će mu ta njiva i ubuduće zatrebati. Naprotiv, on je dozvoljavao da, s vremena na vreme, sve bude u procvatu kako bi kasnije mogao odatle da crpe koristi...

Sada su se, naravno, Turci ozverili i istrebljuju Bugare listom. Njima je samo žao što nisu sve istrebili. Ako mi osvojivši Plevnu budemo otezali sa napredovanjem, Turci će suočeni sa činjenicom da moraju zauvek napustiti Bugarsku, istrebiti sve što se bude moglo istrebiti dok još bude vremena. Postoje dva gledišta: kod nas sve do sada neki mudraci tvrde da bi bez mešanja od strane Rusa Bugarin živeo kao kod Boga u nedrima i — da su Rusi uzrok svih bugarskih nedaća. A, evo, Englez Forbes, dopisnik lista *Daily News* poznat po svojim tačnim izveštajima s bojnog polja, izrekao je najzad svu svoju englesku istinu sasvim otvoreno. On *iskreno* priznaje da su Turci imali »puno pravo« da istrebe bugarsko stanovništvo na severu od planine Balkan u vreme kada je ruska armija nastupala preko Dunava. Forbes skoro žali (naravno, u političkom smislu) što do toga nije došlo i zaključuje da bi Bugari trebalo večito da budu zahvalni Turcima zbog toga što ih nisu sve poklali kao ovnove. Uzmite naše rusko gledište o »Bugarinu koji živi kao kod Boga u nedrima« i uporedite ga sa gledištem ovog Forbesa — i tada ćete

moći direktno da postavite Bugarima i ovakvo pitanje: »kako to da posle svega niste kod Boga u nedrima, ako vas nisu sve poklali?«. Ali ima tu još nešto što bode oči i to će ostati u istoriji: »je li moguće doista da takvo pravo Turcima može da priznaje, i tako mirne savesti, takav čovek kao što je Forbes, pripadnik tako velike i tako prosvećene nacije kakva je Engleska? Jesu li to poslednji cvetovi i poslednji plodovi engleske civilizacije?« No, imajte na umu, on se ne bi ovako izražavao da nisu u pitanju Bugari nego da su u pitanju Francuzi ili Italijani. On se ovako izražava zbog toga što su u pitanju Sloveni, Bugari. Kakva samo rasna mržnja postoji u Evropi prema Slovenima i slovenskom plemenu! Na njih tamo gledaju kao na pse! Dopušta se i takva mogućnost, smatra se da je to razumno kada hoće da ih sve do jednoga istrebe, čitavo pleme zajedno sa ženama i decom. I pogledajte još (to je veoma važno), ovo ne govori lord Biskonfild: taj izražava svoja razbojnička i zverska uverenja jer ga na to nagoni politika »engleskih interesa«, ovo govori Forbes — čestit čovek koji nije državni činovnik, koji nije zadužen za očuvanje engleskih interesa *po svaku cenu*, čovek pošten, talentovan i human, sudeći po onim svojim ranijim izveštajima. Tu je upravo u pitanju ono zapadnoevropsko gađenje prema svemu onome što nosi slovensko ime. Te Bugare treba polivati vrelom vodom kao što su nekada polivana gnezda stenica u starinskim seljačkim krevetima! Nije li tu po sredi neki instinkt, neko predosećanje da će jednom sva ta slovenska istočna plemena kada se budu oslobodila imati ogromnu ulogu u istoriji čovečanstva, da će ta plemena ugroziti staru civilizaciju i zauzeti čak i njeno mesto? No, ljudi sa Zapada, naravno, nisu sada svesni toga, oni to ne mogu da zamisle kao što ne mogu da zamisle i ona gnezda stenica — oni ne mogu da zamisle da će to biti budućnost koja će doći na smenu njima. Ali tu je Rusija, tu je ova ideja koja je očevidna i potpuno nova, tu je sve to što je sablazan, što pobeđuje gnev i čuđenje, tu je razvijena zastava budućnosti a budući da Rusija nije »gnezdo stenica« kao što su sada za njih Bugari nego sila, gigant, i ta se slovenska sila mora uvažavati, sasvim je razumljivo što ljudi sa Zapada sada mrze Rusiju u dnu svoga srca, što se instinktivno raduju svakom njenom neuspehu, svakoj njenoj nevolji! Da, u pitanju je instinkt, predosećanje budućnosti...

III

NEŠTO STROGO LIČNO O SLOVENIMA ŠTO SAM DAVNO HTEO DA KAŽEM

Uzgred, reći ću nešto strogo *lična* o Slovenima i slovenskom pitanju. Odavno sam to želeo da kažem. Upravo su sada, odjednom, počeli da govore o neposrednim mogućnostima za sklapanje mira, o mogućnostima da se nekako reši i slovensko pitanje. Pustimo malo mašti na volju i zamislimo da je odjednom sve završeno, da su Sloveni oslobođeni nastojanjem i krvlju Rusije, da više nema Turske imperije i da je Balkansko poluostrvo oslobođeno i da već živi novim životom. Razume se, teško je sada reći kako će u svim podrobnostima izgledati ta sloboda — da li će to biti nekakva federacija oslobođenih plemena (NB. Izgleda, federacije dugo, veoma dugo neće biti) ili će se pojaviti posebne oblasti u obliku malih država na čijem čelu će se naći suvereni iz raznih vladalačkih domova? Teško je zamisliti i ovo: da li će Srbija najzad proširiti svoje granice ili će se Austrija tome usprotiviti, u kakvom će se obimu pojaviti Bugarska, šta će biti sa Bosnom i Hercegovinom, kakvi će biti odnosi između novooslobođenih slovenskih naroda i, na primer, Rumuna, Grka, pa čak i konstantinopoljskih Grka i onih drugih, Grka Atinjana? Da li će najzad sve te zemlje biti potpuno nezavisne ili će se nalaziti pod pokroviteljstvom i nadzorom »evropske zajednice država«, među kojima bi se nalazila i Rusija (ja mislim da će sve te državice prihvatiti pokroviteljstvo evropskih država čak i uz prisustvo Rusije ali samo zbog toga da bi se takvim pokroviteljstvom zaštitile od ruskog vlastoljublja — no, sve je to teško unapred znati i ja se neću upuštati u podrobnosti.) Međutim, i sada se mogu sigurno znati dve stvari: 1) slovenska plemena čitavog Balkanskog poluostrva će se brzo — možda i ne tako brzo — ipak osloboditi turskog jarma i počće da žive novim slobodnim i može biti i nezavisnim životom i 2)... Da, upravo ovo drugo je ono što će se obavezno desiti i o čemu sam ja odavno želeo da kažem svoje mišljenje.

To »drugo« se, po mom najdubljem uverenju, sastoji u tome što Rusija neće imati, i nikada nije ni imala, takve neprijatelje, zavidljivce, klevetnike i otvorene hulitelje nego što će biti ta slovenska plemena kada ih Rusija bude oslobodila i kada Evropa bude priznala da su oslobođena! I neka mi ne prigovaraju, neka ne viču na mene da ja preuveličavam i da sam ja neprijatelj Slovena! Naprotiv, ja volim Slovene ali neću da se branim, jer znam da će sve upravo ovako biti kao što sam rekao i to ne zbog toga što su Sloveni podli i nezahvalni po svom karakteru, ne, nikako zbog toga — nisu oni bez karaktera kao i svi drugi — nego zbog toga što *takve stvari* ne mogu a da se ne dogode na svetu. Neću da dužim, ali znam da mi ne treba da očekujemo zahvalnosti od Slovena i na tako nešto treba da budemo spremni unapred. Oni će svoj novi život nakon oslobođenja započeti tako — to ponavljam — što će izdejstvovati garancije i pokroviteljstvo za svoju slobodu od Evrope, od Engleske ili od! Nemačke, pa ako u savezu država bude i Rusija oni će sve to činiti upravo da se zaštite *od Rusije*. Oni će započeti obavezno tako što će sebe ubediti da ne duguju Rusiji nikakvu zahvalnost nego, naprotiv, da su se jedva nekako spasli od ruskog vlastoljublja — oni će tvrditi da su se spasli zahvaljujući intervenciji evropskog koncerna država, govoriće da bi njih Rusija, istrgavši ih iz ruku Turaka, progutala da nije bilo Evrope, tvrdiće da bi ih Rusija »u nastojanju da proširi svoje granice i da osnuje veliku sveslovensku imperiju potčinila velikom i lukavom, varvarskom velikoruskom plemenu«. Dugo, o, veoma dugo oni neće biti u stanju da shvate nekoristoljubivost Rusije i onu veliku svetu, do sada u svetu nečuvenu ideju u ime koje je Rusija podigla zastavu, oni neće moći da shvate tu ideju koja spada u one ideje uz pomoć kojih čovečanstvo živi i bez kojih — čovečanstvo propada obogaljeno, posramljeno u ranama i nemoći. Ovaj naš današnji svenarodni ruski rat, ovaj rat ruskog naroda koji vojuje na čelu sa svojim carem za oslobođenje slovenskih naroda od najvećih izroda — da li je neko među Slovenima shvatio taj rat — šta vi mislite? No, o sadašnjem momentu ja i neću da govorim, sada smo mi još uvek potrebni Slovenima da bismo ih oslobodili ali kasnije, kada se oni budu oslobodili i kada se nekako budu organizovali — hoće li oni tada priznati ovaj naš veliki podvig na koji smo se mi rešili radi njihovog oslobođenja — recite mi to? Nikada, ni za šta na svetu, oni to neće priznati! Naprotiv, oni će istaći u početku političku, a kasnije i naučnu, tezu prema kojoj bi se oni već davno oslobodili od Turaka da nije u toku tih stotinu godina bilo te Rusije koja ih je oslobađala, oni bi se oslobodili

svojom hrabrošću uz pomoć Evrope koja bi ih, samo da nije bilo te Rusije, i sama oslobodila i to odavno. Ovakva prepredena doktrina verovatno postoji i sada kod njih i kasnije će se to neminovno razviti u naučnu i političku aksiomu. I više od toga, oni će čak i o Turcima početi da govore sa mnogo više uvažavanja nego o Rusiji. Oni će u toku čitavog jednog veka, pa i više, drhtati za svoju slobodu i plašiće se ruskog vlastoljublja, oni će se udvoričiki ponašati pred evropskim vladarima, klevetaće Rusiju, spletkariće i širiće intrige o njoj. O, ja ne govorim o pojedincima: biće i takvih koji će razumeti šta je za njih značila Rusija, šta će im ona i ubuduće značiti. Oni će shvatiti svetost i veličinu velike ideje čiju je zastavu Rusija razvila pred očima čovečanstva. Takvih će ljudi u početku biti veoma malo i oni će biti izvrgnuti podsmehu, oni će biti predmet mržnje pa i političkog proganjanja. Oslobođeni Sloveni će sa posebnim zadovoljstvom trubiti pred svetom da su oni prosvećena plemena sposobna da prihvate evropsku kulturu, dok je Rusija varvarska zemlja, mračni severni kolos čiji stanovnici nisu čisto slovenske krvi, oni će vikati da je Rusija neprijatelj i hulitelj evropske civilizacije. Odmah će se kod njih razviti oblici ustavne vladavine, parlamenti, odgovorni ministri, govornici, tribuni sa svojim besedama. To će ih neobično veseliti i oduševljavati. Oni će u zanosu čitati šta o njima pišu pariske i londonske novine koje će telegrafski javljati svetu kako je, na primer, posle duge parlamentarne debate pao kabinet u Bugarskoj i kako je liberalna većina obrazovala novu vladu, kako je, na primer — neki tamo njihov Ivan Čiftlik prihvatio portfelj ministra predsednika. Rusija treba ozbiljno da se pripremi za to jer svi će ti oslobođeni Sloveni u zanosu pohrliti u Evropu, oni će u zanosu zaboraviti sebe i usvojiće evropske političke i socijalne oblike vladavine i tako će proživeti čitav jedan period evropeizacije pre nego što budu razumeli nešto od svoje uloge koja im je dosuđena u zajednici slovenskih plemena u budućoj istoriji sveta. Te će se male zemlje večito svađati, zavideće jedna drugoj i vodiće intrige jedna protiv druge. Razume se, u momentima nekih velikih nevolja one bi se obavezno obraćale za pomoć Rusiji. No, ma koliko one budu mrzele, spletkarile i klevetale nas pred Evropom, koketujući s njom i uveravajući je da je vole, one će uvek instinktivno osećati (naravno, u trenutku nevolje, ne pre) da je Evropa prirodni neprijatelj njihovog jedinstva, da je ona to bila i da će zauvek to ostati, i da to što takve male zemlje postoje na svetu biva samo zbog toga što postoji veliki magnet — Rusija koja ih neodoljivo privlači, koja ih drži, koja im obezbeđuje integritet i jedinstvo. Biće čak i

takvih momenata kada će oni svesno priznavati da bi bez Rusije, tog velikog istočnog centra i velike privlačne sile, nestalo tog njihovog jedinstva, da bi bez nje čak i njihova nacionalnost nestala u talasima evropskog okeana onako kao što nestaje nekoliko kapi u mom. Rusija će još zadugo morati da tuguje zbog njih, ona će morati da uzme na sebe brigu oko njihovoga izmirenja, pa čak, ona će morati da isuče i mač pokatkad kako bi ih zaštitila. Razume se, sada se kao samo od sebe nameće pitanje: gde je tu korist za Rusiju, zbog čega se ona sto godina tukla za njih, zbog čega je žrtvovala krv, snage, sredstva? Zar samo zbog toga da bi sada mogla da žanje ovu sitničavu zlobu i ovakvu nezahvalnost? O, naravno, Rusija će uvek biti svesna da je ona centar sveslovenskog jedinstva, ona će uvek imati na umu da je to što sada slovenski narodi žive slobodnim nacionalnim životom njeno delo — da je sve to ona stvorila. Ali kakvu će korist doneti Rusiji takvo saznanje — nikakvu, osim napora, muke i večite brige? Odgovor je za sada težak i ne može biti nikako jasan.

Prvo, Rusiji koliko je nama poznato nije padalo na pamet niti će joj tako nešto ikada pasti na pamet, da svoju teritoriju proširuje na račun Slovena, da njih politički sebi pripoji, da od njihovih zemalja načini svoje gubernije i tome slično. Svi Sloveni sada sumnjiče Rusiju zbog takvih namera, kao što to čini i Evropa, i to će činiti još stotinu godina. Ali neka Bog sačuva Rusiju od takvih namera; Rusija će uspeti da okupi sve Slovene samo utoliko ukoliko bude više pokazala svoju političku nekoristoljubivost — samo tako će ona za narednih sto godina moći da postigne ono što je njen osnovni cilj. Naprotiv, samo ako Slovenima još od samog početka bude pružila što više političkih sloboda, samo ako se bude povukla od obaveze da vrši nadzor nad njima, samo ako ih bude ubedila da će isukati svoj mač da ih zaštititi u slučaju nasrtaja na njihovu slobodu i njihovu nacionalnost, Rusija će poštedeti sebe briga i nevolja koje bi joj donelo starateljstvo uz pomoć *sile* nad njima i slično nametanje svoga uticaja Slovenima što je njima mrsko a zbog čega je Evropa inače neprestano sumnjiči. Samo ako bude pokazala svoju potpunu nekoristoljubivost, Rusija može pobediti i privući Slovene na svoju stranu; u početku će joj dolaziti samo u nevolji ali kasnije će joj se vratiti svi i *prigrlice* je potpuno sa onim poverenjem koje pokazuju deca. Svi će se vratiti svome gnezdu. O, razume se, postoje i sada među Rusima mnoga gledišta koja su učeno, čak pesnički, izložena. Takvi Rusi očekuju da će ta oslobođena i preporođena slovenska plemena prigriliti Rusiju kao rođenu majku i osloboditeljku, da će ona doneti mnogo novih elemenata koji će biti

značajni za ruski način života, da će proširiti moć ruskih Slovena, pa čak i obogatiti dušu Rusije — uticati na ruski jezik, literaturu, stvaralaštvo, da će oni, jednom reći, duhovno obogatiti Rusiju i da će joj otvoriti nove horizonte. Priznajem, meni je sve to uvek ličilo na zanos učenih ljudi, ali ima istine u tome da će se nešto slično dogoditi, ali sigurno ne pre nego što bude prošlo sto godina — za sada Rusija nema šta da očekuje od Slovena, od njihove književnosti, oni za tako nešto još nisu dorasli. Naprotiv, čitav će vek proći i Rusija će morati da se bori sa upornošću i ograničenošću Slovena, sa njihovom izdajom same slovenske stvari radi svih onih formi političkog i socijalnog uređenja koje oni tako željno kopiraju iz Evrope. Nakon rešenja slovenskog pitanja Rusiju, nesumnjivo, očekuje konačno rešenje istočnog pitanja. Dugo još neće sadašnji Sloveni moći da shvate šta je to istočno pitanje! I samo slovensko jedinstvo na principima bratstva i sloge oni dugo neće moći da shvate. Objašnjavati im to neprekidno na delu i na primerima — to će biti veliki budući zadatak Rusije. Neki će mi opet reći: čemu sve to najzad, i zbog čega Rusija da stavlja sebi na vrat takvu brigu? Zbog čega: zbog toga da bi se moglo živeti veličanstveno i dostojno, da bi se pred svetom moglo blistati sjajem one velike ideje, da bi se mogao jednom stvoriti veliki bratski savez plemena, da bi se mogao stvoriti takav politički organizam ne sredstvima političkog pritiska i snagom mača nego ubeđenjem, primerom, ljubavlju, nekoristoljubivošću — da, Rusija se bori da sve male uzdigne do sebe kako bi oni mogli bolje da shvate njenu misiju majke — da, to je cilj Rusije, u tome je njena korist, ako vam se tako više sviđa. Ako nacije ne budu služile uzvišenim nekoristoljubivim idejama i ciljevima, ako budu služile samo svojim uskim »interesima«, one će sigurno propasti, okamenice se, umreće kao nacije. A nema uzvišenijeg cilja od onog koji je Rusija postavila sebi kada je odlučila da nekoristoljubivo posluži slovenskoj stvari ne tražeći zahvalnosti od Slovena, Rusija je služila njihovom moralnom (ne samo političkom) sjedinjavanju u jednu veliku celinu. Samo tako sjedinjeno slovenstvo će biti u stanju da objavi svoju novu spasonosnu reč čovečanstvu... Nema na svetu uzvišenijih ciljeva nego što su ovakvi ciljevi. Prema tome, za Rusiju i ubuduće ne treba da bude ničeg »korisnijeg«, ona treba uvek da ima pred očima ove ciljeve, ona sebi treba sve češće da ih tumači kako bi ojačala duhom u toj neprestanoj i odvažnoj njenoj borbi u korist celoga čovečanstva.

Ako se ovaj sadašnji rat bude srećno završio — Rusija će, nema sumnje, zakoračiti u novu i višu fazu svoga postojanja...

GLAVA TREĆA

I

GLASOVI O MIRU »KONSTANTINOPOLJ MORA BITI NAŠ« — DA LI JE TO MOGUĆE? RAZLIČITA MIŠLJENJA

A što se tiče okončanja rata svi su odjednom počeli o tome da raspravljaju, ne samo u Evropi nego i kod nas.

Svi su udarili u debate o verovatnim uslovima mira. Prijatno je saznanje da čak većina naših političkih listova, u većoj ili manjoj meri, ali ispravno ocenjuje trud, napore i krv koje je uložila Rusija i pretpostavlja da će uslovi mira biti u srazmeri sa svim tim našim naporima. Posebno je utešno to što većina onih koji o ovim stvarima raspravljaju počinje da priznaje samostalnost Rusije s obzirom na nesumnjive buduće pritiske od strane Evrope prilikom sklapanja mira, počinje da priznaje Rusiji pravo na separatni mir, pravo da sama Sklopi mir ne obazirući se na Evropu ako samo to bude nekako moguće. Sudbina Slovena se takođe uzima u obzir. Raspravlja se o nagradama, sa velikim žarom se traži zaplena turskih oklopnjača. Što se tiče Karsa i Erzeruma i našeg prava da ih pripojimo sebi, mnogi su već izjavili da se u potpunosti slažu s tim.

Ima i danas, uostalom, ljudi koji se vređaju kada čuju da mi imamo namere da nešto sebi pripojimo, kao što je slučaj sa Karsom. Ali zato ima i

takvih koji raspravljaju ne samo o Karsu nego i o Konstantinopolju i o tome da Konstantinopolj mora jednom biti naš. Takva razmišljanja o miru, i o uslovima mira, sada će se ponavljati sve češće, nakon svake naše krupnije vojne operacije. Ja hoću samo da primetim da u svim tim razmišljanjima naših organa štampe (ili gotovo u svim) ima ako ne promašaja ono nekih previđanja. Svi smatraju da je Evropa... Evropa, to jest ona Evropa kakva je bila tokom poslednjeg veka sa raznim poznatim varijacijama, svi misle da sve države imaju istu političku težinu, vrednost i slično. Međutim, Evropa iz časa u čas biva drugačija, ona nije više ni ono što je bila pre pola godine i za naredna tri meseca se ne može jemčiti šta će s njom biti — do te mere može da se izmeni njen lik. Kolosalna i sudbonosna tekuća zbivanja, koja se nameću i koja zahtevaju rešenje, još uvek se ne uzimaju u obzir u zavisnosti od svojih razmera sa kojima se nameću svetu. Čak i politički sastav te Evrope, koja bi mogla da se umeša u naše poslove prilikom zaključivanja mira, danas je veoma teško odrediti sigurno. I zbog toga je raspravljanje o uslovima mira na osnovu ranijih podataka — kada se zaboravlja da su se ti podaci pokrenuli s mesta, da se sve menja i ubrzava na neki način — kako se meni čini, nešto potpuno pogrešno... Uostalom, o tome ćemo kasnije. Sada, pošto smo pomenuli Konstantinopolj, ja bih hteo da makar letimice istaknem jedno čudno i za mene gotovo neočekivano gledište o neposrednoj »sudbini Konstantinopolja«, koje je izrazio čovek od koga bi se moglo očekivati jedno sasvim drugačije rešenje s obzirom na sadašnja zbivanja kojih je već bilo, ili na ona kojih će tek, nesumnjivo, biti. Nikolaj Jakovljevič Danilevski je pre osam godina napisao izvanrednu knjigu: »Rusija i Evropa« u kojoj postoji samo jedno nesigurno i ne mnogo jasno poglavlje, napisao je upravo o budućoj sudbini Konstantinopolja u novinama »Ruski svet« niz članaka u vezi sa tim predmetom. Njegov krajnji zaključak o Konstantinopolju je veoma originalan. Uostalom, ja neću analizirati sve pojedinosti.

Nakon izvanrednih i tačnih razmišljanja, na primer, o tome da Konstantinopolj, posle isterivanja Turaka, nikako ne bi trebalo da dobije status slobodnog grada, kakav je, na primer, nekada imao Krakov, jer bi tako rizikovao da postane gnezdo svakojakih gadosti i intriga; stecište zaverenika iz celoga sveta, žrtva Jevreja, špekulanata i sličnih — N. J. Danilevski kaže da bi Konstantinopolj trebalo jednom da postane zajednički grad svih istočnih naroda. Svi će narodi vladati u njemu pod jednakim uslovima, vlašću u njemu i Rusi na način koji bude važio za sve druge Slovene. Ovakvo rešenje je, po mom mišljenju, čudno. Kako je tu moguće

upoređivanje Rusa i Slovena? I ko će biti taj ko će ustanoviti takvu jednakost među njima? Kako može Rusija da učestvuje u upravljanju nad Konstantinopoljem pod *jednakim* uslovima zajedno sa drugim Slovenima kada ta Rusija nije jednaka s njima ni u kom pogledu — ni u odnosu prema svakom tom malom narodu uzetom zasebno ni u odnosu prema svima uzetim zajedno? Džin Guliver bi mogao ako bi hteo da uverava Liliputance da im je ravan u svakom pogledu, ali — tako nešto bi bilo jednostavno apsurdno. Zbog čega sebi dopuštati takav apsurd i verovati još u to i sam i mimo svoje volje? Konstantinopolj mora biti *naš*, moramo ga osvojiti *mi*, Rusi, mi ga moramo osvojiti od Turaka i on mora zauvek ostati naš. On mora pripadati jedino nama i samo mi možemo vladati nad njim, mi možemo dozvoliti učešće u upravi i drugim Slovenima, svima kojima mi to budemo hteli, uostalom, i to na najširim osnovama, ali i to neće biti neka federalna uprava zajedno sa drugim Slovenima, nad ovim gradom. Imajte na umu i to da ujedinjenje Slovena na federalnim osnovama neće skoro nastupiti — dotle ćete pričekati još sto godina. Jedino će Rusija vladati nad Konstantinopoljem i njegovom bližom okolinom, jednako kao i Bosforom sa morskim prolazima i ona će u njemu držati vojsku, ratna pojačanja, flotu i tako mora biti još zadugo, veoma dugo još. O, mnogi će se uhvatiti za ovo i povikaće: »znači to rusko služenje slovenskoj stvari ipak nije bilo sasvim nekoristoljubivo!«. Na ovo je lako odgovoriti ukazivanjem, na primer, na to da rusko služenje slovenskoj stvari još nije svršena stvar, to će potrajati vekovima još, jer samo zahvaljujući njoj i njenoj moći Sloveni mogu opstati na svetu, ona će služiti toj stvari i neće tražiti da joj se za to plaća, a to što će Rusija zauzeti još sada Konstantinopolj to je njen zadatak, u tome je njena misija, jer osim slovenskog problema Rusija ima i druge probleme pred sobom kao što je, na primer, istočno pitanje i to pitanje može da reši jedino u Konstantinopolju. Federalna uprava nad Konstantinopoljem u kojoj bi učestvovali razni mali narodi mogla bi da umrtvi to istočno pitanje čije je rešenje prispelo i koje će biti rešeno u svoje vreme, jer to je pitanje u najtešnjoj vezi sa misijom Rusije i jedino je Rusija ta koja može to pitanje da reši. Da i ne govorim o tome što će se svi ti mali narodi samo svađati u Konstantinopolju oko prevlasti i uticaja u njemu. Grci će ih podbadati na svađu. I zapadni Sloveni će im zavideti što oni vladaju tom divnom tačkom Evrope i zemljine kugle... Jednom reči, Konstantinopolj bi tada mogao da postane kamen spoticanja u čitavom slovenskom i istočnom svetu a to bi ometalo ujedinjenje Slovena i moglo bi da zaustavi pravilan tok njihovog nacionalnog života. Jedini spas bi

u tom slučaju bio u tome da Rusija sama zauzme Konstantinopolj za sebe, da ga uzme za svoj račun. Rusija bi tada mogla da kaže istočnim narodima da je ona zauzela Konstantinopolj zbog toga — »što ni jedan od vas posebno, ni svi vi zajedno, još niste dorasli do takvog zadatka, jedino je ona, Rusija — na visini takvog zadatka«. I zaista, Rusija je dorasla tome. Upravo sada počinje ona nova faza u životu Rusije. Konstantinopolj je centar istočnog sveta, a duhovni centar toga sveta i njegova glava — jeste Rusija. Upravo je Rusiji sada potrebno, pa čak i *korisno*, da za izvesno vreme malo zaboravi na svoj Petrograd i da se pozabavi na Istoku s obzirom na promene u njenoj sudbini i u sudbini čitave Evrope, na promene bliske koje se nalaze već »pred vratima«. Uostalom, pustimo na neko vreme sve te rasprave o nevoljama zajedničkog vladanja nad Konstantinopoljem, stavimo na stranu i sve štete koje bi od toga proistekle, osobito štete koje bi imali sami Sloveni, obratimo pažnju makar uzgred i sa nekoliko reči na sudbinu koja bi u tom slučaju zadesila konstantinopoljske Grke i čitavo pravoslavlje.

Grci će ljubomorno gledati na novu slovensku upravu u Konstantinopolju, oni će mrzeti Slovene i bojaće ih se više nego što su se ranije bojali muslimana. Onaj ne tako davni spor između Bugara i patrijaršijskog prestola mogao bi u takvom slučaju da posluži kao primer za budućnost. Predstavnici pravoslavlja u Konstantinopolju mogu da se spuste na nivo intriganata i da počnu da bacaju mala prokletstva, da se prepuste uzajamnim ekskomunikacijama, oni mogu da organizuju nekanonske sabore i slične stvari — mogu čak da zagaze u jeres — i sve to zbog nacionalnih razloga, zbog sitnih nacionalnih uvreda i razdražljivosti. »Zbog čega su Sloveni nešto više od nas — tako bi mogli da razmišljaju Grci — zbog čega se njima priznaje bezuslovno pravo na Konstantinopolj, pa makar i ovako s nama zajedno?«. Međutim, Rusija koja bi vladala nad Konstantinopoljem, sa silom koju ima u rukama i sa onim svojim autoritetom, mogla bi čak da onemogući i samo postavljanje ovakvih pitanja. Čak i sami Grci se ne bi usuđivali da joj zavide i da je gnjave zbog toga što vlada nad Konstantinopoljem, jer ona je očevidna sila i ona je nesumnjivi vladar što se tiče sudbine celoga Istoka. Rusija bi, vladajući nad Konstantinopoljem, stajala na straži slobode svih Slovena i *svih drugih* istočnih naroda, ne praveći razlike između njih i Slovena. Muslimanska uprava u toku svih vekova bila je ne sila koja ujedinjuje nego sila koja tlači sve te male narode, svi oni pod tom upravom nisu smeli ni da se maknu niti su mogli da žive stvarnim životom. Nakon ukidanja muslimanske uprave može kod svih tih

malih naroda, koji su odjednom posle ropstva ugledali slobodu, doći do haosa. I tako je ne samo federacija među njima, nego čak i obična saglasnost — stvar, nema sumnje, maštanja o dalekoj budućnosti. Za sada je jedina sila koja deluje kao faktor jedinstva — Rusija i to je delom zbog toga što će ona čvrsto imati da stoji tu, u Konstantinopolju. Ona će spasavati male narode jedne od drugih i stajaće na straži njihove slobode. Ona će stajati na straži čitavog Istoka i njegovog budućeg uređenja. I najzad, ona je jedina u stanju da na Istoku podigne zastavu nove ideje i da tom istočnom svetu protumači njegovu novu misiju. Jer, šta je to istočno pitanje? Istočno pitanje jeste u suštini rešenje sudbine pravoslavlja. Sudbina pravoslavlja je povezana i slivena sa misijom Rusije. Šta je to sudbina pravoslavlja? Rimski katolicizam koji je odavno prodao Hrista radi svetovne, zemaljske vlasti i od kojega je čovečanstvo okrenulo glavu, bio je glavni uzrok pojave materijalizma i ateizma u Evropi, i prirodno taj isti katolicizam je rodio i socijalizam u Evropi. Jer, socijalizam ima za cilj da odredi sudbinu čovečanstva ali ne po Hristu nego izvan Boga i izvan Hrista, i sasvim je prirodno što se on rodio upravo u Evropi kao zamena za evropska hrišćanska načela koja su se našla u krizi, koja je napredovala onako kako su se kvarila i konačno gubila ta načela u okviru same katoličke crkve. Posramljeni lik Hristov sačuvao se u svoj svetlosti svoje čistote jedino u pravoslavlju. S Istoka će odjeknuti nova reč svetu, reč upućena socijalizmu koji dolazi i ta će reč, može biti, ponovo spasiti ljude u Evropi. U tome je misija Istoka i u tome se za Rusi ju nalazi suština istočnog pitanja. Ja znam mnogima će se ovakva razmišljanja učiniti kao »vidovnjaštvo« onih naših »klikuša«, ali N. J. Danilevski sasvim dobro može da shvati sve ovo o čemu ja govorim. Da bi ostvarila svoju misiju Rusija mora da ovlada Konstantinopoljem, jer taj grad je centar Istoka. Rusija, zajedno sa svojim narodom i predvođena Carem svojim, oseća duboko u sebi da je ona naslednica velike Hristove ideje, ona oseća da se zapovesti pravoslavlja u njoj pretvaraju u veliko delo, oseća ona da je sve već počelo sa ovim sadašnjim ratom ali isto tako ona zna da je čeka još mnogo vekova samopregornog truda u velikom delu izgrađivanja bratstva naroda — ona je svesna da tim narodima mora da služi materinski onako kao što majka služi čedima svojim.

Da, veliko hrišćansko delo je već započelo, započelo je veliko delo hrišćanstva i pravoslavlja, o tome upravo svedoče činjenice ovog sadašnjeg rata, a N. J. Danilevski još uvek ne veruje svemu tome... ne veruje zbog toga što smatra da za sada još uvek nema nikoga ko je *dostojan* da vlada

Konstantinopoljem — nije toga dostojna čak ni Rusija. To da Rusi nisu dorasli da vladaju Konstantinopoljem — to je teško pojmiti. Naravno, teško je ostvariti slogu i *jednako pravo* uprave nad Konstantinopoljem svim tim malim narodima, no i sam autor dopušta mogućnost da bi Rusija mogla sama da vlada Konstantinopoljem za sada privremeno, tako reći da ga čuva i da ga kasnije preda na upravu, ipak, svim tim malim narodima koji bi u njemu vladali po nekom redu (zbog čega? zbog čega ga treba kasnije predati?). Čini mi se da N. J. Danilevski misli da je za Rusiju sablažnjivo da tamo sama vlada, probudiće se u njoj tamo loši zavojevački instinkti navodno, ali — meni se čini i to da bi najzad trebalo poverovati i u Rusiju naročito sada posle podviga koje je ona posvedočila u ovom sadašnjem ratu. Jeste, dorasla je ona, i te kako je ona dorasla do zadatka da vlada nad Konstantinopoljem...

I odjednom autor čak ni *za sada* nema smelosti da Rusiji poveri upravu nad Konstantinopoljem. I zamislite kako on završava: on zaključuje da *za sada* treba produžiti Turskoj život (uzevši joj Slovene, Balkan i ostalo) i za sada ostaviti da Konstantinopolj bude i dalje pod turskom vlašću, to bi po njemu *sada* bilo najbolje i najkorisnije rešenje za Rusiju — to bi bio prst Božji. Ali, zbog čega bi to bio prst Božji? Razume se, autor pretpostavlja da bi u tom drugom svom životu Turska u celini bila pod uticajem Rusije — ona bi bila, po njegovom mišljenju, zavisna od Rusije. No, čemu takva maskarada? Zamislite: Rusija je vladarka a ipak za neko vreme treba ostaviti i Turčina. Imajmo na umu da bi takvu kombinaciju Evropa još manje prihvatala nego činjenicu konačnog osvajanja Turske, jer bolje je prihvatiti svršen fakt nego nešto što nosi sa sobom pretnje i neizvesnost za budućnost — i to za blisku budućnost. Tako se autor, na kraju krajeva, složio sa političkim gledištem lorda Biskonfilda prema kojem je postojanje Turske neophodno i prema Jcome ona ne treba da bude uništena.

»Od Turske će ostati samo senka — kaže N. J. Danilevski — ali *potrebno je* da se ta senka još neko vreme nadnosi nad Bosforom i Dardanelima, jer zameniti tu senku nečim *živim*, nekim ne samo živim nego i potpuno zdravim organizmom, to je za sada nemoguće (!?)«...

Zar Rusija nije taj zdravi i živi organizam koji bi mogao u prestonici pravoslavlja da zameni onu trulež od Turčina? To je nešto što mene zaprepasćuje (opet kažem, posle svih onih *podviga* iz ovog sadašnjeg rata). Ja tu nešto verovatno ne mogu da razumem. Možda autor misli da Rusiji ne treba dozvoliti da upravlja nad Konstantinopoljem (sama ili da ga kasnije

preda i drugim narodima) zbog toga što se Evropa ne bi složila da joj to dopusti. Možda autor ne veruje da je Rusija u toku ovog sadašnjeg rata stekla dosta snage da bi mogla da ispuni i takav zadatak. On upravo na jednom mestu u svom članku kaže »da bi *osvajanje* Konstantinopolja od strane Rusa naišlo na odlučan otpor većine evropskih država«. Ako je tako onda njegov zaključak o tome da Turci treba privremeno da ostanu u Konstantinopolju, postaje mnogo jasniji, pa ipak — što se tiče tog »protivljenja većine evropskih država« treba imati na umu dve stvari: 1) kao što sam rekao napred Evropa bi se pre pomirila sa našim osvajanjem Konstantinopolja nego sa onim što kao formulu predlaže g-din Danilevski — dakle, sa obezličenom Turskom koja bi bila pod punim starateljstvom Rusije, Turskom koja bi bila lišena Balkana, Slovena, čije bi tvrđave bile razorene, čija bi flota bila ukinuta, jednom reči, sa »senkom« od nekadašnje Turske, kako sam autor voli da kaže. Razume se takvu Tursku ne bi želela ona »većina evropskih država«, a da će ostati nekakva »senka« od Turske na to se oni neće uhvatiti, niko neće u to verovati — «svejedno, ako ne danas, vi ćete sutra ući u Konstantinopolj» — reći će svi Rusima. Zbog toga će za nju svako konačno rešenje biti bolje nego Turska u vidu nekakve senke. Drugo što treba istaći jeste da *može biti* nikada do sada nije za nas bilo pogodnijeg momenta (a neće ga ni biti) za osvajanje Konstantinopolja kao što je ovaj sadašnji momenat, upravo ovaj momenat ovog rata s obzirom na politički položaj same Evrope u tom sadašnjem momentu.

II

JOŠ JEDNOM I POSLEDNJI PUT O »PROROČANSTVIMA«

Vi neprekidno ponavljate: »većina evropskih država« neće dozvoliti. Ali, šta je to danas »većina evropskih država?«. Da li je to jasno u ovom trenutku. Ponoviću ono što sam napred već rekao: Evropa se menja iz časa u

čas, ona nije više ono što je bila, na primer, pre pola godine, niko ne bi mogao da garantuje šta će biti za tri meseca — kakve će se promene zbiti. Stvar je u tome što se nalazimo uoči najvećih događaja koji će izazvati potrese, mi živimo uoči velikih preokreta u samoj Evropi, *rečeno bez ikakvog preuveličavanja*. Sada, u ovom trenutku, u novembru mesecu ta »većina evropskih država« koja bi mogla da istupi sa svojim *veto* prilikom sklapanja mira — svodi se isključivo na Englesku i — može biti, tu je još i Austrija, jer nju Engleska hoće po svaku cenu da uvuče u savez, uostalom, Engleska se nada da će ostvariti savez i sa Francuskom. Ali, mi nećemo biti sami (to je sada očevidno). Tu je u Evropi i Nemačka a ona je na našoj strani.

Da, Evropu očekuju ogromni preokreti, takvi da um ljudski sve to ne može da shvati — do te mere je sve to fantastično. Međutim, mnogo onog što je u toku ovoga leta izgledalo fantastično, nemoguće i preuveličano — zbilo se u Evropi ma kraju ove godine i to bukvalno i ono mišljenje o moći katoličke svetske zavere — mišljenje nad kojim su se svi smejali ili su ga bar zanemarivali — sada prihvataju svi, to je nešto što su činjenice potvrdile. Ovo napominjem samo zato da bi čitaoci mogli lakše da poveruju ovim sadašnjim našim »proročanstvima«, zato da i ovo sada me prime kao nekakve fantastične i preuveličane slike kao što su verovatno bili primili mnoga naša letošnja proročanstva — ona iz maja, juna, jula i avgusta koja su se takođe zbila tačno u najbukvalnijem smislu.

Jedini političar u Evropi koji ume svojim genijalnim pogledom da prodre u samu srž činjenica — jeste, u to nema sumnje, knez Bizmark. Najstrašnijeg neprijatelja Nemačke, njenog jedinstva i njene obnove, on je naslutio još pre mnogo godina — to je rimski katolicizam i čudovište koje je on rodio — socijalizam. (Nemačku je socijalizam počeo da izjeda). Bizmarku je neophodno da zgazi katolicizam, upravo, u momentu izbora novoga pape. O, on dobro zna da ga ne može konačno uništiti — on će ga samo dovesti u novu fazu sadašnje borbe. Ali, dok je tu Francuska za katolicizam će i dalje važiti ona stara faza borbe. Dok je u životu Francuska katolicizam će imati u rukama snažan mač, biće još nade na mogućnost evropske koalicije. Što se tiče Francuske, ta zemlja je u očima kneza Bizmarka — već prepuštena svojoj sudbini na milost. Za njega postoji samo jedno pitanje: ona ili Nemačka. Jer ako Francuska padne, katolicizam će, a s njim i socijalizam — ući u novu fazu. I dok evropski političari prateći neumorno rvanje Mak Mahona i republikanaca od sveg srca žele pobedu republikanaca *verujući*

još uvek da je republikanska vlada u Francuskoj jedina vlada koja može da ujedini Francusku, da je ta vlada jedina narodna vlada — knez Bizmark sasvim dobro shvata da je Francuska odživela svoj vek, on zna da je ta zemlja konačno iznutra pocepana i da u njoj više nikada ne može biti čvrste i autoritativne vlade, koja bi igrala ulogu zdravog nacionalnog centra. Iako bi takve slabosti koje pokazuje Francuska trebalo da ulivaju nade Nemačkoj, knez Bizmark vidi — ja to ponavljam — da dokle god Francuska bude u životu živeće i rimski katolicizam u političkom smislu i držaće u rukama svoj isukani mač, pa i više od toga — katolicizam bi mogao makar *privremeno* da posluži toj zemlji koja je u raspadanju kao sila koja je drži u jedinstvu, makar to bilo čisto onako — politički, u spoljnopolitičkom smislu. Jer, drugačije i ne može biti — Francuska, makar i sa republikancima na čelu, *ranije ili kasnije*, mora isukati svoj mač za papu i krenuti da spasava katolicizam. I samim republikancima bi postalo jasno da bi njihovo postojanje u Francuskoj bilo nemoguće kada bi napustili papu i katolicizam. Istina, oni sami nikada neće moći da shvate sve ovo i ostaće ne samo favoriti, *proteges* ^[96] kneza Bizmarka — koje je on, međutim, onako u sebi osudio na smrt, zajedno sa svim drugim francuskim političkim partijama koje su imale neke pretenzije da Francusku ujedine — nego i robovi Nemačke, jer oni Nemačkoj prodaju Francusku i stavljaju je u položaj ne samo političkog nego i duhovnog ropstva, oni lišavaju Francusku jedne originalne i *istorijske* ideje, oni Francuskoj uzimaju iz ruke zastavu koju je ona toliko vekova ponosno držala kao predstavnik romanskog elementa u krilu evropske civilizacije. I zato će se oni koji će proterati bezdarne i nekorisne republikance obavezno pobrinuti da podignu ponovo (a Bizmark to zna) i poslednji put protiv Nemačke, zastavu katolicizma — zastavu u koju, to ponavljam, Francuska ne veruje, koju *skoro* u potpunosti odbacuje ali — to Francuska zna — ta joj zastava ipak može poslužiti kao poslednja *politička* taoka oslonca za stvaranje jedinstva protiv kobnog (i takođe poslednjeg) nadiranja protestantske Nemačke, koja je vekovima protestovala protiv svih zapadnoevropskih načela što su ih od drevnog Rima nasledili ljudi u Evropi.

I zbog toga je knez Bizmark — to je sasvim verovatno — već odredio sudbinu Francuske. Francusku čeka sudbina Poljske i ona neće moći da živi u političkom smislu ili — neće biti ni Nemačke. Kada bude ovo ostvario on će tada nagnati militantni rimski katolicizam (koji neće prestati da se bori do skončanja sveta) da uđe u novu fazu borbe za opstanak — u fazu podzemnog, konspirativnog, zavereničkog načina ratovanja. I on će ga sačekati tu, u toj

njegovoj novoj fazi. I što se pre sve to bude dogodilo utoliko će za njega biti bolje, jer tu će se naći zajedno i jedan i drugi neprijatelj Nemačke i čovečanstva i on se nada da će tada moći lakše da ih uništi, jednim zamahom...

III

TREBA ISKORISTITI TRENUTAK

Do tog ujedinjenja ovih neprijatelja će doći sigurno, čim Francuska bude politički poražena. I jedan i drugi neprijatelj su oduvek bili organski povezani sa Francuskom. Katolicizam je sve do poslednjih dana bio sila koja je drži u jedinstvu, njena osnovna moć. I socijalizam se rodio u njoj. Kada bude Francusku lišio njene političke moći knez Bizmark će naneti udarac i socijalizmu. Socijalizam je, kao katoličko i francusko nasleđe, mrzak svakom pravom Nemcu i treba oprostiti predstavnicima Nemačke to što misle da će tako lako izaći na kraj s njim — što misle da će politički porazivši Francusku uništiti izvore i načela socijalizma. Međutim, evo šta se može dogoditi, i to je najverovatnije, kada Francuska bude politički poražena: katolicizam će ostati bez svojega mača i prvi put će se obratiti narodu koga je prezirao toliko vekova držeći se skuta kraljeva i careva zemaljskih. Ali, sada će se katolicizam obratiti narodu jer mu nema druge, obratiće se vođama koji pokreću narod, onim najdinamičnijim elementima — socijalistima. Oni će narodu reći da je sve to što mu sada propovedaju socijalisti pre njih propovedao Hristos. Katolicizam će unakaziti lik Hristov i prodaće ga narodu, još jednom, kao što je to činio vekovima u ime zemaljske vlasti silom inkvizicije koja je uništavala mučenike za veru Hristovu, borce za slobodu ljudske savesti u ime ljubljenoga Hrista — Hrista koji je voleo učenike koji mu slobodno pristupiše, a ne one potkupljene ili silom straha nagnane. Katolicizam je prodavao Hrista, blagosiljao je jezuite, on je opravdavao »sva sredstva u ime dela Hristova«.

Čitavo delo Hristovo katolicizam je pretvorio u brigu o svojoj svetovnoj vlasti, sve je kod njega potčinjeno aspiracijama da će jednom stvoriti svoju svetsku Državu. Kada je katolički svet okrenuo glavu od tog unakaženog lika Hristovog koji su mu ponudili posle toliko vekova protesta, reformacija i sličnog, pojavili su se početkom ovoga veka i pokušaji da se ljudsko društvo uredi izvan Boga i daleko od Hrista. Lišeni instinkta pčele ili mrava, koji grade svoj savršeni uljanik ili mravinjak, ljudi su hteli da stvore nešto nalik na ljudski mravinjak. Oni su odbacili jedinu moguću formulu svoga spasenja proisteklu od Boga i koja je kroz otkrovenje najavljena: *Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe* i zamenili su je praktičnim zaključkom kao što je: *Chacun pour soi et Dieu pour tous*, ili naučnom aksiomom koja se zove »borba za opstanak«. Lišeni instinkta kojim životinje uređuju svoj život savršeno, ljudi su se oholo ponadali na nauku, zaboravljajući da je što se tiče izgradnje savršenog društva i sama nauka nemoćna, ona je još uvek u povoju. Ljudi su se prepuštali maštanju. Ta buduća kula Vavilonska je postala s jedne strane ideal, s druge, pak, strane strah za čitavo čovečanstvo. Ali, na smenu ovim sanjarima, ubrzo su se pojavila i druga učenja, prosta i svima razumljiva, kao što su ona koja su govorila: »treba oteti bogatima, krvlju treba zaliti svet *a posle će se sve nekako samo od sebe urediti*«. Najzad, pošlo se i dalje od ovakvih učitelja, pojavilo se učenje o anarhiji sa kojom bi, ako bi se ona jednom realizovala, verovatno započeo novi period antropofagije, ljudi bi tada bili prinuđeni da počnu sve iznova kao i pre deset hiljada godina. Katolicizam sve ovo odlično shvata i on time sablažnjava vođe onog podzemnog rata. On će njima reći: »kod vas nema centra, nema sistema u vođenju poslova, vi ste sila koja je rasuta po svetu, a sada, nakon pada Francuske, vi ste još i pritisnuti. Ja ću biti ona sila koja vas ujedinjuje i privući ću na vašu stranu i one koji još uvek u mene veruju«. Bilo kako bilo ali ovakvo jedinstvo će se ostvariti. Katolicizam ne želi da umre a socijalna revolucija i period novih socijalnih promena u Evropi su takođe nešto nesumnjivo: ove dve sile će se, nema sumnje, složiti, te dve tendencije će se sliti u jedno. Razume se, katolicizam će čak iskoristiti klanje, krv, otimačinu pa čak i antropofagiju. Tu se katolicizam nada da će opet upecati na udici u mutnoj vodi svoju ribu, on oseća da će mu čovečanstvo izmučeno haosom i nepravdom pohrliti u zagrljaj, oseća da će ponovo biti jedini i jedinstveni »zemaljski knez i vladar sveta ovoga« i da će na taj način konačno ostvariti svoj cilj. Ova slika, avaj — nije stvar fantazije. Ja izričito tvrdim da to već mnogi na zapadu zapažaju. I razume se, to vide i gospodari Nemačke.

Međutim, nemačke vođe se u nečem varaju: oni misle da će biti lako pobediti i uništiti ova dva strašna i već ujedinjena neprijatelja. Oni se nadaju na silu obnovljene Nemačke, oni se uzdaju u duh protestantizma koji se protivi i starom i novom Rimu, njegovim izvornim načelima i *konsekvencama*. Ali neće oni zaustaviti to čudovište: njega će zaustaviti i zgromiti ujedinjeni Istok i ona nova reč koju će on objaviti čovečanstvu...

U svakom slučaju, jedno je, izgleda, jasno, a to je: mi smo potrebni Nemačkoj, čak i više no što smo i sami toga svesni. Mi smo njoj potrebni ne samo radi trenutnog političkog saveza nego *zauvek*. Ideja ujedinjene Nemačke je široka, veličanstvena, ona smeru u dubinu vekova. Šta je to što Nemačka ima da deli s nama? Njen objekat je — čitav zapadni deo sveta. Njena je misija da u zapadnom delu Evrope realizuje svoje principe umesto rimskih i romanskih principa i da ubuduće bude na čelu tog dela sveta — ona će Rusiji prepustiti Istok. Tako je ovim dvoma velikim narodima suđeno da izmene lik sveta ovoga. To nisu samo ambicije uma i častoljublja: tako je svet sazdan. Ima novih i čudnih stvari koje se pojavljuju svakodnevno. Dok se kod nas govoriti i sanjati o Konstantinopolju još ovih dana smatralo za nešto fantastično, nemačke novine su govorile o našem zauzimanju Konstantinopolja kao o nečem što se po sebi razume. To je gotovo čudno kada se uporedi sa onim nekadašnjim odnosom koji je Nemačka pokazivala prema nama. Treba verovati da prijateljstvo između Nemačke i Rusije nije stvar nekakvog licemerja, ono će se širiti i jačaće u svesti obeju nacija i upravo zbog toga se može reći da nikada nije bilo pogodnijeg momenta za rešenje istočnog pitanja nego što je ovaj sadašnji momenat. U Nemačkoj očekuju okončanje ovog našeg rata mnogo nestrpljivije nego što je to slučaj kod nas. Međutim, doista za period od tri meseca koji su pred nama niko ne može ništa sigurno da garantuje. Hoćemo li mi završiti rat pre nego što budu započela poslednja i kobna zbivanja u Evropi? To je neizvesno. Mi ne znamo da li ćemo stići da priteknemo u pomoć Nemačkoj ili ne, ali sigurno je da Nemačka u svakom slučaju računa na nas, ne kao na *privremene* saveznike nego upravo kao na saveznike *zauvek*. Što se tiče tekućih zbivanja — ključ za njihovo tumačenje se nalazi u Francuskoj i u kampanji oko izbora novoga pape. Mogućan je sukob između Francuske i Nemačke, to je sada već izvan svake sumnje, utoliko pre što su potpaljivači sukoba tu. Engleska će se za to posebno pobrinuti i ako stvar bude krenula umešaće se i Austrija. Ali o svim tim stvarima mi smo govorili nedavno. Od onda do danas se nije dogodilo ništa što bi opovrglo naša gledišta naprotiv, sve se potvrdilo...

U svakom slučaju Rusija treba da ulovi i da iskoristi trenutak. A hoće li taj naš srećni evropski trenutak potrajati duže? Dok su tu današnje velike nemačke vođe, taj trenutak nam je, *to je sasvim sigurno*, obezbeđen...

DECEMBAR

GLAVA PRVA

I

KONAČNO OBJAŠNJENJE JEDNE STARE ČINJENICE

Završavajući drugu godinu izdavanja *Dnevnika* ovim poslednjim decembarskim brojem, nalazim za potrebno da kažem, opet, koju reč o jednom slučaju, o kojem sam već dosta govorio i ranije. Nameravao sam da o tome progovorim još u maju mesecu, ali sam sve to odložio za ovaj broj i imao sam za to dovoljno razloga. To je opet o onoj maćehi, Kornilovoj koja je ozlojeđena na muža bacila svoju šestogodišnju pastorku kroz prozor i dete je palo sa visine od oko deset metara i — ostalo živo. Kao što je poznato, prestupnici je suđeno i ona je osuđena, a zatim je presuda upućena kasacionom sudu i ona je najzad konačno oslobođena u toku drugog suđenja održanog 22-og aprila ove godine. (Vidi *Dnevnik pisca* za oktobar 1876-te godine, i za april 1877-me godine).

Ja sam u čitavom tom slučaju imao izvesnog udela. Predsednik suda a zatim i tužilac su u samoj dvorani javno kazali da je prva presuda odbačena i Kornilova vraćena ponovo na sud, posle moga članka u *Dnevniku* gde sam se ja zapitao — »nije li na postupak prestupnice uticalo njeno stanje

bremenitosti?«. Ja sam tu misao sledio i razvijao pod utiskom neobičnih i veoma čudnih psihičkih fenomena koji se sami nameću, koji neodoljivo privlače pažnju, kada se pažljivo čitaju sve pojedinosti o počinjenom zločinu. Uostalom, sve je to već poznato čitaocima. Poznato je takođe i to da je posle detaljne istrage i veoma upornih činjenica koje je navodio tužilac, porota oslobodila Kornilovu, nakon većanja od nekih desetak minuta, i publika se razišla iskreno odobravajući ovakvu oslobađajuću presudu. I eto, ipak, još u toku tog istog dana, meni je palo na pamet kako bi u vezi sa nečim ovakvim, kada su dotaknuta najvažnija pitanja našeg građanskog i duhovnog života, bilo dobro kada bi se sve moglo nekako razjasniti ali tako da više ne ostane nikakve sumnje — da porotnici ne misle više u duši svojoj kako su prestupnicu oslobodili sasvim, bez ikakve kazne zbog onoga što je počinila. Ovde su u pitanju deca, sudbina dece (strašna je sudbina dece u Rusiji posebno među siromašnijim klasama) — i, evo, oslobađaju uz odobravanje publike ubicu deteta! I, evo, u svemu tome i ja sam imao udela (prema svedočenju samoga suda)! Ja sam postupao po uverenju, no, evo, odmah nakon izricanja presude mene su počele spopadati sumnje: zar nema u društvu nezadovoljstva, nedoumice, neverovanja u sud čak, negodovanja zbog svega ovoga? U našoj štampi je o oslobađanju Kornilove bilo malo reči — svi su tada bili zaokupljeni ratom koji se bližio. No, u *Vesniku Severa*, novinama koje su tada počele da izlaze, upravo sam pročitao članak ispunjen negodovanjem zbog ove oslobađajuće presude, pa čak i zlobom u vezi sa mojim učešćem u ovom slučaju. Članak je bio sročen u tonu koji ja nisam zasluživao, ali nisam tada ja bio jedini koji je pobuđivao negodovanje *Vesnika Severa*; Tolstoja je taj isti list dočekao sa zlobnim i nepriličnim podsmehom u vezi romana *Ana Karenjina*. Ja lično ne bih odgovarao autoru toga članka, ali zapazio sam u tom članku upravo mnogo onoga čega sam se u našem društvu najviše pribojavao — mnogo nejasnih utisaka, nedoumice, pa i negodovanja u vezi sa presudom. I, evo, ja sam rešio da čekam svih tih osam meseci kako bih se za to vreme konačno uverio da presuda nije negativno delovala na okrivljenu nego je, naprotiv, milost suda pala kao dobro seme na rodnu zemlju, *okrivljena je stvarno bila dostojna sažaljenja i milosti* od strane suda, oni neobjašnjivi, skoro fantastični, napadi kada je ona zahvaćena njima bila spremna da poćini zločin — nisu se više obnavljali i više se, kako izgleda, *neće* nikada ponoviti, to je dobra i krotka duša, ta žena nije ubica niti onaj koji sve pred sobom gazi (ja sam u to bio ubeđen još za vreme procesa); doista, onaj zločin koji je poćinila ova nesrećnica mogao

je da bude objašnjen samo nekim posebnim okolnostima, nekim bolesnim njenim stanjem, »afektom« — onim napadima koje imaju bolesne osobe i koji su česti (i koji idu zajedno sa drugim neugodnim uslovima i okolnostima) osobito kod žena u drugom stanju i to u izvesnom periodu njihove bremenitosti — pa, prema tome, ni porotnici, ni publika, ni društvo u celini, a posebno publika koja je u dvorani prisustvovala izricanju presude — ne treba da sumnjaju u svoju odluku i u svrhu koju će ona postići, niti treba da se kaju zbog svojega milosrđa.

I, evo, sada, nakon tih osam meseci, ja mogu da dodam još nešto o tome, o čitavom tom slučaju, koji je, može biti, svima već dosadio. Odgovaraću tako kao da odgovaram društvu, to jest onom njegovom delu koji nije — kako ja mislim — zadovoljan presudom koja je izrečena, koji sumnja pa i negoduje ako je, uostalom, takvih uopšte bilo u našem društvu. A budući da je meni od svih tih nezadovoljnih poznat (ne lično, razume se) samo jedan — onaj »Posmatrač« koji je napisao onaj gnevni članak u *Vesniku Severa*, ja ću i odgovarati samo tom posmatraču. Sasvim je verovatno da moji razlozi neće na njega ni najmanje uticati, pa ipak ja ću odgovarati i biću makar jasniji svojim čitaocima.

»Posmatrač« se u svom članku dotakao slučaja Kornilove i dao je tom *slučaju* već na samom početku posebno značenje: on u svom negodovanju podseća na sudbinu nezbrinute dece i izražava žaljenje zbog toga što okrivljena nije strožije kažnjena. Radi se, po njemu, o Sibiru, o progonstvu ove dvadesetogodišnje žene sa detetom, rođenim u tamnici, na rukama (dete je takođe prognano u Sibir zajedno s njom) o razaranju porodice. U takvom slučaju kako izgleda, treba brižljivo izučiti sve činjenice koje su u vezi sa onim što se odigralo. I, evo, prosto nećete poverovati: taj »Posmatrač« *ne poznaje* slučaj o kojem raspravlja, govori napamet, izmišlja kako mu se prohte, kombinuje razne izmišljene okolnosti i sve baca na glavu bivše okrivljene; on nije ni bio u sudskoj dvorani to je *očevidno*, nije pratio pretres niti je prisustvovao izricanju presude — i pored svega toga — on žestoko i ozlojeđeno zahteva da čovek bude kažnjen! A radi se o sudbini čoveka, čak o sudbini nekoliko ljudi odjednom, postavlja se pitanje da li treba uništiti život čoveku, zgaziti taj život nemilosrdno, u krvi! Recimo da je ova nesrećnica bila već oslobođena kada se ovaj »Posmatrač« pojavio sa svojim člankom — ali i tada slični napadi imaju uticaja u društvu, to može da utiče na sud, na javno mnjenje, to može da nanese štete nekoj budućoj okrivljenoj nesrećnici, to najzad može da deluje uvredljivo i na ovu ženu

koja je sada oslobođena i koja je žena iz običnog sveta, pa je, prema tome, nemoćna da se bolje brani. Evo, međutim, tog članka, to jest onog mesta koje se odnosi na slučaj Kornilove; navešću ona najvažnija mesta, a tek ponešto ću izostaviti.

II

NAVODI IZ ČLANKA

.....

»... Kudikamo je teže porotnicima da zamisle sebe u položaju bremenite žene; a još teže — u položaju šestogodišnje devojčice koju je ta žena izbacila kroz prozor sa četvrtog sprata. Treba imati onakvu moć uobrazilje kakvom se, kao što je poznato, g-din Dostojevski razlikuje od svih nas pa se u potpunosti uživeti u položaj žene i onako objasniti sve posledice tog neodoljivog afekta kojem se prepuštaju bremenite žene.

On je stvarno pojmio položaj te žene; on je posetio jednu damu u tamnici, bio je iznenađen njenom pribranošću i u nekoliko brojeva svoga *Dnevnika* nastupio je u ulozi njenog vatrenog zaštitnika. No, g-din Dostojevski je podložan sličnim utiscima i oni »bolesni izlivi volje« — to mu dođe normalno za autora *Zlih duhova* i *Idiota* — sasvim su razumljive njegove slabosti prema sličnim pojavama. Ja gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim da posle ovakvih primera opravdavanja nakon surovog postupanja sa decom čega ima svuda i u Rusiji i u Engleskoj — više nema ničeg što bi moglo delovati kao opomena onima koji bi to ponovo naumili da čine. Koliko ima slučajeva surovog postupanja prema deci, a tek jedan bude predmet sudskog gonjenja! Ima dece čiji je čitav život, svako jutro i svako veče, svaki dan, ništa drugo nego jedan neprekidni niz stradanja. Ta nevina stvorenja podnose sve to i ona stradanja oceubica u rudnicima su u poređenju s tim blaženstvo — oni imaju predaha, oslobođeni su straha, duševno su spokojni, ako im to spokojstvo samo ne narušava savest. Od

deset hiljada, možda i od sto hiljada slučajeva surovog postupanja prema deci tek jedan dospe da bude predmet sudske pažnje, da, tek jedan koji je najbolje uočen. Na primer, maćeha neprestano tuče(?) nesrećno šestogodišnje stvorenje i najzad, izbacuje ga kroz prozor sa četvrtog sprata; kada je doznala da je dete koje ona mrzi ostalo živo ona uzvikuje — »no, žilava je«. Nema ni iznenadne provale mržnje prema detetu, nema ni kajanja posle počinjenog dela, sve je sa svrhom, sve je logično i u skladu sa onom manifestacijom zle volje. I tu su ženu oslobodili. Ako se i ovakvi sasvim jasni, očividni, slučajevi surovog postupanja prema deci mogu opravdati šta onda da očekujemo u drugim slučajevima koji nisu do te mere jasni, koji su na svoj način složeniji? U Engleskoj među siromašnim ljudima u gradskim *roughs*^[97] se često, kao što sam već rekao, zapažaju slučajevi surovog postupanja prema deci. Ali, ja bih želeo da mi se pokaže jedan primer kada su engleski porotnici oslobodili nekoga zbog takvog postupka. O, kada se pred našim porotnicima nađe raskolnik koji je rekao nešto loše o crkvenom kubetu — onda stvari drugačije stoje. U Engleskoj takvog ne bi ni pozivali pred sud, ali kod nas — njemu nema opravdanja. Surovost prema devojčici — zar treba zbog toga upropastiti mladu ženu! Ta ona je ipak maćeha, ona je bezmalo majka te žrtve, bilo kako bilo, ona je poji i hrani je, i još tuče je. Ali ovo poslednje Rusa neće mnogo začuditi. Kazivao mi je prijatelj kako se ovih dana vozio kočijama i kako je kočijaš sve vreme žestoko šibao konje. Na pitanje zbog čega to čini kočijaš je odgovorio: »Takva je njihova služba! Oni treba da budu šibani neprestano i nemilosrdno«.

Evo, to je tvoja sudbina tokom vekova, ruski čoveče! Ta i maćehu su može biti tukli u detinjstvu; ti dolaziš na njeno mesto i kažeš i sam — pa neka su. No, ti tako ne čini. Sažali se nad malenima, tebe više neće tući i ne opravdavaj surovost nad onim ko nije rođen kao rob.

Reći će mi: vi napadate instituciju porote dok i bez toga... i tako dalje. Ja ne napadam na tu instituciju niti mi na pamet pada da to činim, ona je valjana, ona je nešto neuporedivo bolje od onog nekadašnjeg suda u kome nije bila zastupljena društvena savest. Ja vodim dijalog sa tom savešću povodom ove ili one njene manifestacije...

Ali tući dete godinu dana i posle ga osuditi na sigurnu smrt — to je već druga stvar. »Muž oslobođene žene — piše g-din Dostojevski u svom »Dnevniku« koji se pojavio ovih dana — odveo ju je iste večeri oko jedanaest časova kući i ona je srećna sada ponovo ušla u svoj dom«. Kako je

to dirljivo. Ali teško onom nesrećnom detetu ako je ostalo da živi u istoj kući gde se vratila ova »srećna žena«, teško njemu kada se jednom bude vratilo očevoj kući.

»Afekat u stanju bremenitosti« — ah, smislili su novu nespretnu reč za to. Ma koliko bio snažan taj afekat, ali činjenica je da se žena pod uticajem tog afekta nije bacila ni na muža ni susede stanare. Taj afekat je i bio namenjen ovoj nemoćnoj devojčici koju je ona tiranisala čitave godine bez ikakvog afekta. Čime su se porotnici rukovodili kada su joj izrekli oslobađajuću presudu? Time što je jedan psihijatar konstatovao »bolesno duševno stanje« okrivljene u vreme kada je počinila prestup, trojica drugih psihijatra su samo izjavili da je bolesno duševno stanje okrivljene moglo da ima uticaja na izvršenje zločina, a jedan akušer, profesor Florinski, koji najbolje od svih poznaje slične manifestacije u stanju bremenitosti, izrazio je otvoreno neslaganje sa navedenim mišljenjima. Prema tome, četvorica eksperata nisu priznali da je zločin izvršen u afektu karakterističnom za stanje bremenitosti i koji podrazumeva neuračunljivost u trenutku izvršenja zločina. No, porotnici su je oslobodili. Ah, divan posao; a što su dete tukli ništa zato — »tako i treba, dužnost je takva«.

III

IZVRTANJE I PODMETANJE — TO KOD NAS NIŠTA NE KOŠTA

Evo, to je taj navod, to su te optužbe, tu ima mnogo negodovanja protiv mene. No, sada ću i ja zapitati ovog »Posmatrača«: kako ste mogli do ove mere da izvrnete činjenice u vezi sa ovako važnom optužbom i da sve predstavite u potpuno lažnom svetlu? Ta kada ga je ona to tukla, kada je bila ta sistematska *maćehina* porcija šibanja? Vi pišete otvoreno i jasno:

»Maćeha neprestano tuče nesrećno šestogodišnje stvorenje i najzad ga izbacuje kroz prozor sa četvrtog sprata...«.

Zatim:

»Ali tući dete godinu dana i posle ga osuditi na sigurnu smrt...«.

Što se tiče deteta, vi uzvikujete:

»... teško njemu kada se jednom bude vratilo očevoj kući«.

I, najzad, stavljate porotnicima u usta surovu frazu:

»Eh, šta mi je to, ta dete se nije ubilo, a što su ga tukli a što su ga tukli — »dužnost je takva«.

Jednom reči, vi ste sve činjenice izvrnuli i čitav ste slučaj predstavili tako kao da je do zločina došlo isključivo zbog maćehine mržnje prema detetu koje je ona kinjila godinu dana i koje je, na kraju, bacila kroz prozor. Vi ste okrivljenu prikazali kao zversku prirodu, kao maćehu koja plamti od zlobe, samo zbog toga da biste dali težinu svom članku i da biste izazvali negodovanje društva protiv ove blage presude koju su izrekli porotnici. Mi imamo pravo da zaključimo, dakle, da ste se odlučili na sva ta izvrtanja iz razloga koji smo pomenuli — i mi smo u pravu, jer vi ste bili dužni da se upoznate sa svim pojedinostima slučaja o kojem govorite i u vezi sa kojim se odlučujete da zahtevate presudu i strogu kaznu.

Međutim, maćehe zvera koja mrzi dete i koja žudi za mučenjima — *nikada, uopšte nije ni bilo*. Istraga je to pozitivno utvrdila. U početku je zaista bila pominjana mogućnost da je maćeha žestoko kinjila dete i da je vođena mržnjom prema njemu odlučila da ga ubije. Međutim, kasnije je optužba odustala od ovoga: postalo je sasvim jasno da je zločin izvršen iz drugih motiva, da se uopšte nije radilo o mržnji prema detetu, svi su motivi objašnjeni na sudu i o detetu samom se tu i nije radilo. Osim toga, na sudu se nisu pojavili svedoci koji bi potvrdili surovosti od strane maćehe — onu maćehinu *tuču*. Svedočila je u tom smislu samo jedna žena koja je živela na hodniku pored ovih (tamo živi i mnogo drugih stanara), ona je tvrdila da je maćeha šibala dete, da je to kažnjavanje bilo surovo navodno, ali kasnije je odbrana dokazala da su to samo »spletke sa hodnika« — i ništa više... Događalo se samo ono što se inače događa u porodicama na ovom stupnju prosvećenosti, to jest dete su zbog raznih nestašluka kažnjavali i otac i maćeha, ali samo pokatkad i to veoma retko, i nikako ne na surov način nego onako »očinski« kao što su sami izjavili — a to se tako događa u svim

ruskim porodicama i danas u kojima inače decu vole, u kojima se o deci mnogo brine i brine se mnogo više nego što je to slučaj sa decom u porodicama koje su obrazovane, bogate, koje su na evropskom nivou. To je neznanje, a ne surovost. Konilova je čak bila dobra maćeha, ona je pazila i negovala dete. Samo jednom je kažnjavanje bilo *surovo*: maćeha je išibala dete samo jednom izjutra surovo, *zbog toga što je nije zvalo radi svojih potreba*. Nikakve mržnje prema detetu nije bilo. Kada sam joj ja rekao da se zbog toga ne kažnjava, da je dečji organizam takav, da šestogodišnje dete ne ume uvek da zove radi svojih potreba, ona mi je odgovorila: »a meni su rekli da tako treba kako bi se dete odućilo, inače drugačije ga je nemoguće odvići od toga«. Tada je ona udarila dete komadićem užeta »šest puta ali tako da su se pojavile brazgotine« — i, eto, te brazgotine je videla ona žena na hodniku, jedini svedok ovog jedinog slučaja surovog postupanja i o tome je ona svedočila na sudu. Zbog tih brazgotina je muž vrativši se s posla kaznio ženu — to jest istukao ju je. To je čovek strog, čestit, čvrstog karaktera, kao što vidite, koji se još uvek drži običaja starih vremena. On je retko tukao ženu i to nije nikada bilo surovo (tako sama ona kaže), on ju je tukao radi principa supružanske vlasti — to se slaže sa njegovim karakterom. On je voleo svoje dete (iako je devojčicu kažnjavao zbog nestašluka češće nego maćeha), ali on nije takav čovek da bi mogao da kinji svoje dete čak ni zbog toga da bi ugodio svojoj ženi. I tako, ovaj jedini slučaj strogog kažnjavanja (do brazgotina) na sudu posvedočen, tužilac iz »Vesnika Severa« je pretvorio u sistematsko, zversko premlaćivanje koje je potrajalo godinu dana, u strašnu maćehinu mržnju koja je najzad dovela do toga da ona dete baci kroz prozor. A pet minuta pre izvršenja ovog strašnog zločina ona na dete nije ni pomišljala.

Vi ćete se, g-dine Posmatraču, nasmejati i reći ćete mi: zar kažnjavanje šibama do pojave brazgotina nije surovost, zar to nije *maćehina* tuča? Da, takvo kažnjavanje je zverski postupak, slažem se s tim, ali to je samo slučaj (da je taj slučaj usamljen to je potvrđeno na sudu, ja sam u to potpuno ubeđen) i, ponavljam to nije sistematsko, zversko premlaćivanje koje je maćeha primenjivala čitave godine, to je samo *slučaj* do kojeg je došlo zbog neznanja — zbog odsustva pravih pojmova o tome kako treba vaspitavati dete, tu nikako nije u pitanju mržnja prema detetu niti ono — »dužnost je takva«. Prema tome, vaša predstava o toj ženi kao zloj maćehi i ono što se na osnovu činjenica videlo i saznalo o njoj na sudu — to su dve potpuno različite stvari. Da, ona je izbacila dete kroz prozor, zločin je strašan, to je

nešto zversko, ali nije ona to učinila kao zla maćeha — to pitanje treba raspravljati pre svega umesto vaših verbalnih optužbi. Zbog čega vi odobravate takvu optužbu kada i sami znate da se tako nešto ne može dokazati, od toga je odustao i sud jer nije bilo svedoka da potvrde. Ne čini te li vi sve to samo radi literarnog efekta! Vi dokazujete da je to učinila *maćeha* koja je takvim postupkom krunisala godinu dana mučenja, koja je primenjivala prema detetu (a toga uopšte nije bilo) — vi na taj način utičete na čitaoca u dovoljnoj meri neobaveštenog o slučaju, vi ubijate u njegovoj duši svako osećanje sažaljenja i milosrđa, kojih je kod njega bilo verovatno pre nego što je pročitao ovaj vaš članak, jer — da nije bilo ovog vašeg članka čitalac bi verovatno našao razumevanja za ovu maćehu koju ste vi prikazali kao ženu koja muči dete, za tu maćehu koja je kao žena bila žrtva afekata svojstvenih ženama u stanju bremenitosti — o svemu tome govore fantastične, tajanstvene pojedinosti događaja koji se odigrao. Da li je to ispravan postupak za jednog javnog radnika, da li je to čovečno?

Ali, vi se niste zadržali samo na tome. Vi pišete sasvim jasno, sasvim sigurno kao posmatrač koji je čitav slučaj izučio do najmanjih detalja:

»Afekat u stanju bremenitosti« — ah, smislili su novu nespretnu reč za to. Ma koliko bio snažan taj afekat, ali činjenica je da se žena pod uticajem toga afekta nije bacila ni na muža ni na susede stanare. Taj afekat je i bio namenjen ovoj nemoćnoj devojčici koju je ona tiranizovala čitave godine bez ikakvog afekta. Čime su se porotnici rukovodili kada su joj izrekli oslobađajuću presudu?«.

No, čime se vi rukovodite, g-dine Posmatraču, kada ovako izvrćete činjenice u vezi sa ovim slučajem? »Nije se bacala na muža!«. Ali na sudu se baš o tome i govorilo, o tome da su sukobi sa mužem poslednjih dana (baš poslednjih dana, uostalom) doveli ženu do besa, do pomahnitalosti što je i dovelo do zločina. Oni se uopšte nisu svađali zbog deteta, dete tu nije bilo nikako po sredi, *ona tih dana o detetu uopšte nije ni mislila*. »Tada mi ono nije bilo potrebno« — tako se izrazila ona sama.

Potruđiću se, ne radi vas nego radi mojih čitalaca, da prikazem karaktere tih ljudi, tog muža i te žene koji se sukobljavaju — prikazaću ih onako kako sam ih ja zamišljao i pre ovog slučaja, a posebno ću sve dopuniti sada kada mi se sve još bolje razjasnilo nakon ovog suđenja. Neće biti mnogo moje nekakve neskromnosti u odnosu prema ovim ljudima: i bez toga je već mnogo rečeno na sudu. Da, ja sve to činim radi njihovog opravdanja. I, evo, dakle, o

čemu se radi. Muž je pre svega čovek čvrst, čestiti i veoma dobar (da, on je čak velikodušan što je kasnije i dokazao pred sudom), ali on je u izvesnoj meri puritanac koji naivno sledi jednom prihvaćene poglede i ubeđenja. Tu je i razlika u godinama između njega i žene, on je stariji od nje a osim toga — on je udovac. On je čovek koji radi po čitav dan, obučen je, istina, na nemački način i deluje nekako kao »obrazovan« čovek, pa ipak to nije čovek nekog većeg obrazovanja. Primetiću još da, sudeći po spoljašnosti, on ostavlja utisak čoveka koji sebe uvažava. Dodaću i to da to nije čovek koji je mnogo govorljiv, nije to ni veseo čovek uopšte, to je čovek koji nije mnogo komunikativan. On je nju doveo još dok je ona bila mlada. To je bila čestita devojka, švalja po zanimanju, koja je svojim trudom zarađivala pristojnu sumu novaca.

Kako su se upoznali — to ne znam. Ona se udala za njega po svojoj volji, »iz ljubavi«. Razmirice nisu počele odmah, barem nisu odmah uzimale maha i stizale do krajnosti, ali tuđili su se brzo jedno od drugog i uzajamna ozlojeđenost je rasla, istina, polagano, ali sigurno i sve više i više. Stvar je u tome — a tu je može biti i glavni razlog — što su oni oboje iako je ozlojeđenost rasla, i dalje jedno drugo voleli i to veoma snažno i tako je i bilo sve do kraja. Ta ljubav je pojačavala i zahteve i s jedne i s druge strane, ona je jačala uzajamnu razdražljivost. A tu je i onaj njen karakter. Njena je priroda nekako zatvorena i na svoj način ponosna. Ima takvih i muškaraca i žena koji gaje u srcu vatrena osećanja a ipak se nekako stide da sve to pokažu, takvi nisu nežni, ne znaju za nežne reči niti za burne zagrljaje kada se čovek čoveku obisne o vrat. Ako se takvima kaže da nemaju ni srca ni osećanja, oni se još više zatvaraju u sebe. Kada neko takvu osobu optužuje ona se ne trudi da stvar sama razjasni, ona sve prepušta tužiocu — »sam — kao da veli takav — odgonetni ako hoćeš, sam se potrudi da vidiš da sam ja nevin«. I ako se ovaj koji optužuje ne snađe i počne da pada u gnev onda se i ovakva osoba sve više povlači i gnevi i sama. I, evo, muž je od početka krenuo strogo (iako ne i surovo), počeo je da je kori, da joj drži lekcije, da je uči, da joj navodi za primer svoju prvu ženu, a to je njoj palo osobito mučno. Nije to uvek počinjalo loše, ali, eto, malo po malo, nakon njegovih prekora javljala se i ona, počinjala je sa prkosnim rečima i želja da se objasne se sve više udaljavala — razlozi su postajali sve manje jasni.

O svemu tome — o nekakvim razlozima sukoba — na kraju više nisu ni mislili. Na kraju (prvo kod nje a posle i kod muža) njeno srce su obuzele turobne misli, pojavilo se razočaranje umesto ljubavi. I sve je to nesvesno

uzimalo maha sve više i više — život ispunjen obavezama je težak, malo je vremena da se razmišlja o osećanjima. On odlazi na posao, ona vodi kuću, pere sudove, čak pere i podove. Ima u tom dugačkom hodniku njihove zgrade mnogo stanova, u svakom je stanu po jedna takva porodica. Dogodilo se jednom tako da je ona uz muževljevih pristanak otišla na imendan kod jedne porodice, baš kod majstora kod koga je u svom detinjstvu još učila svoj zanat i sa kojim su ona i njen muž održavali prijateljske odnose. Međutim, muž je bio ovoga puta zauzet poslovima i ostao je kod kuće. Na imendanu je bilo veselo, bilo je mnogo zvanica, počeli su da iznose posluženje, počeo je ples. Slavili su tako do zore. Mlada žena koja je bila navikla kod muža na jednoličan život u skućenoj sobici, koja je bila pritisnuta neprestanim brigama — setila se tako odjednom svog devojačkog života i proveselila se *na balu* lepo, zaboravivši na vreme koje joj je muž bio odredio. Na kraju su je nagovorili da ostane u gostima da prenoći, jer bilo je već kasno za povratak kući, a još i to — nije majstorova kuća bila ni tako blizu. I, eto, tada se naljutio njen muž zbog toga što je prvi put noćio bez žene. I naljutio se bio mnogo: sutradan je napustivši posao pošao za njom u gostima, našao ju je i tu pred gostima ju je — *kaznio*. Vratili su se nakon toga kući i dva dana i dve noći nisu uopšte govorili, nisu zajednički ni ručavali. Ja sam saznao tako po nekim delovima njenih kazivanja, inače, ona je, bez obzira na moja pitanja, malo govorila o svom tadašnjem raspoloženju. »Ne sećam se o čemu sam tada razmišljala, ali dva dana sam tako nešto mislila. Na nju (na devojčicu) ja tada *nisam ni obraćala pažnje uopšte*. Ja sve pamtim kako je bilo, ali kako sam ja sve ono učinila to ne znam da kažem«. I tako, posle tri dana muž je izjutra otišao na posao a devojčica je još spavala. Maćeha je poslovala pored peći. Devojčica se najzad budi, maćeha je mahinalno, po običaju umiva, obuva, odeva i nudi je čajem.. »a na nju uopšte ne mislim«. Dete sedi, pije iz svoje čašice i jede — »i, eto, tako sam odjednom pogledala na nju«.

IV

ZLONAMERNI PSIHOLOZI. AKUŠERI- PSIHIJATRI

Čujte, g-dine Posmatraču, vi tvrdite jasno, precizno, da je sve teklo bez kolebanja, promišljeno, mirno, tukla ju je — velite — čitave godine, najzad je porazmislila i spokojno odlučila da zgrabi dete i da ga izbací kroz prozor: »*ni iznenadnih* manifestacija mržnje prema detetu — pišete vi obuzeti negodovanjem — ni kajanja nakon počinjenog zločina nije bilo, sve je bilo logično potčinjeno zloj volji. I tu ženu su oslobodili«. Eto, to su vaše reči. Ali od optužbe da je zločin učinjen sa predumišljajem odustao je i sam tužilac, da li vam je to poznato, g-dine Posmatraču — odustao je javno, svečano u najvažnijem, odlučujućem momentu sudskog pretresa. A taj tužilac je optuživao prestupnicu žestoko, uporno. Kako vi to tvrdite, g-dine Posmatraču, to posle odustajanja tužiočevog — da je sve bilo bez iznenadnih manifestacija, da je sve bilo potčinjeno samo njenoj zloj volji? Svrhovito i logično! Prema tome, sve je bilo promišljeno, unapred određeno. Podsetiću vas još jednom nekom vrstom brzih poteza: ona kaže devojkici da stane na prozorsku dasku i da pogleda dole i kada je devojkica to učinila, ona ju je prihvatila za nožice i bacila s visine od deset *saženja*. Zatim je zatvorila prozor, obukla se i pošla u policijsku stanicu da se prijavi. Recite mi, zar je sve to svrhovito i logično, da se sama prijavi? Jer, ako je sve nastalo zbog zlobe i napojila dete, ako je već unapred smislila sve to, zbog čega je čekala da dete popije čaj i pojede parče hleba? Kako je mogla (i da li je to prirodno) da ne pogleda kroz prozor pošto je bacila dete? I još, dozvolite, zbog čega je otišla da se sama prijavi? Jer, ako je sve nastalo zbog zlobe i mržnje protiv devojkice »koju je ona tukla čitave godine«, ako je ona sve smislila davno zbog čega je, učinivši to, otišla da se prijavi? Neka devojkica koju je mrzela pogine, ali zbog čega želeći i sebi propast? Osim toga, ako je sem mržnje prema detetu bio po sredi i drugi motiv — mržnja i prema mužu i želja da se njemu osveti, zbog čega ona nije kasnije jednostavno kazala mužu da je nestašna devojkica sama otišla do prozora i da je sama pala i tako — cilj bi bio postignut, otac bi bio, naravno, preneražen, ali nju niko ne bi mogao da optuži za ubistvo sa predumišljajem bez obzira na to što bi se pojavile izvesne sumnje? Jer, gde su dokazi? Da je čak devojkica i ostala živa, ko bi mogao da poveruje njenim brbljanjima? Naprotiv, ubica bi mogao

da postigne sve što hoće — ona je mogla i da se osveti mužu koji bi, naravno, mogao da sumnja, ali nikakvih dokaza ne bi mogao da pribavi i zbog toga bi njegove muke bile samo veće — on ne bi imao načina da je preda organima gonjenja sve i kada bi to hteo. Ona je ovako kaznila sebe sama, uništila je svoj život odlazeći u Sibir u progonstvo, i tako je mužu priredila neku vrstu zadovoljstva. Zbog čega sve to? I ko je taj ko se odeva, ko se posebno sprema polazeći da se sam prijavi? O, reći će mi neki — nije ona jednostavno htela da se osveti mužu i detetu, ona je htela da raskine i brak sa takvim mužem: no, ako je pošalju u progonstvo brak će i onako biti raskinut! Ali, ne treba ni govoriti o tome da se rastava braka mogla i na drugačiji način izvesti nego ovako — da mlada devetnaestogodišnja žena upropašćuje sebe i svoju slobodu — složićete se da je u ovakvom momentu u ljudskoj duši moralo biti mnogo nečeg užasnog, strašnog, kada je odlučila da sve ostavi i da sebe konačno uništi — pa, ako je tako, može li se onda reći, pri zdravoj pameti, da tu nije bilo »ni *iznenadne* manifestacije nastupa ni kajanja u duši?«. Ako nije bilo kajanja, bilo je u duši mraka, prokletstva, ludila. Barem, ne bi moglo da se tvrdi da je sve bilo promišljeno, logično sa predumišljajem, bez ičeg iznenadnog. Potrebno je da neko i sam bude zahvaćen »afektom« pa da tvrdi nešto slično. Da ona nije sama sebe prijavila, da je ostala kod kuće, da je slagala ljude i samoga muža govoreći da se dete ubilo — to bi doista bilo logično, svrhovito, nešto u čemu nema iznenadnih manifestacija zle volje, ali ovako — vlastito uništenje koje nije iznuđeno, koje je svojevolljno, jasno svedoči o nečem užasnom što je bilo obuzelo dušu ove žene ubice. To mračno duševno stanje je potrajalo dugo, nekoliko dana. Izraz: »no, kako je žilava« ponudio je pred sudom branilac ekspert (to nije izraz koji je koristio tužilac) prikazujući pred sudom mračno i zagonetno stanje koje je umrtvilo duh okrivljene u trenutku nakon izvršenja zločina — on time nije hteo da istakne hladnokrvnu moralnu bezosećajnost okrivljene. Moja je nevolja u tome što sam ja pročitavši prvu sudsku presudu bio zaprepašćen čudnim, fantastičnim pojedinostima celog slučaja, ja sam počeo da uzimam u obzir sve ono o čemu su pisale novine, naime, šta je sve moguće u stanju bremenitosti, posebno u petom mesecu trudnoće kada se sve ovo i odigralo i razume se — nisam mogao, i mimo svoje volje, da se ne zapitam: nije li tu po sredi upravo stanje bremenitosti, to jest nije li to bilo onako kako sam ja tada i nadisao: »ona je pogledala na dete i pomislila je ozlojeđena: zbog čega ga ne bih bacila kroz prozor! Da nije bila u drugom stanju ona bi pomislila u svojoj ozlojeđenosti tako, ali ne bi tako učinila i ne

bi izbacila dete. a budući da je bila u drugom stanju — eto, učinila je tako kako je i učinila!«. Evo, moja nevolja je u tome što sam ja tada tako razmišljao i što sam tako i napisao. Ali, je li moguće da su samo zbog tih mojih reči presudu vratili kasaciji i ubicu oslobodili? Vi se. g-di-ne Posmatraču, podsmevate ekspertima! Vi tvrdite da je samo jedan od njih petoro rekao da je prestupnica bila u afektu karakterističnom za stanje bremenitosti a ostala trojica su — navodno — priznali da je to stanje imalo uticaja, ali nisu pozitivno tvrdili da je toga doista bilo. Iz toga vi zaključujete da je samo jedan *pozitivno* opravdao prestupnicu, a da ostala četvorica nisu bili saglasni s tim. Ali takav vaš način rasuđivanja nije ispravan — vi mnogo tražite od ljudske savesti. Dovoljno je i to što trojica eksperata nisu želeli *pozitivno* da pravdaju prestupnicu, to će reći, nisu hteli da uzmu na dušu sve to, ali činjenice su tu, one su tvrdoglave, to je nešto očevidno do te mere da su se i ti učeni ljudi pokolebali i sve se završilo tako što su i oni rekli tako: naime, oni nisu mogli da kažu *ne* direktno i otvoreno, ali su bili *prinudjeni* da izjave da je »stvarno bolesno stanje moglo uticati na izvršenje zločina«. A za porotnike to je već bilo isto što i presuda: ako već nisu mogli da ne kažu da je »moglo biti« znači, kako hoćete, sve je to i moglo da bude. Takva jaka sumnja od strane porotnika prirodno nije mogla da ostane bez uticaja na odluku a to je potpuno u skladu sa zahtevima najviše pravde: zar osuditi na smrt ženu u čiju krivicu trojica eksperata otvoreno sumnjaju a četvrti, ekspert za duševne bolesti, Diukov, odlučno tvrdi da je zločin počinjen u stanju duševnog rastrojstva koje je bilo obuzelo ovu prestupnicu? Ali »Posmatrač« se uhvatio za g-dina Florinskog, petog eksperta, koji se nije složio sa mišljenjima četvorice drugih eksperata: on je — veli — akušer, on se najbolje razume u ženske bolesti. Zbog čega bi se on razumeo najbolje u sve to, bolje od stručnjaka psihijatra? Da nije zbog toga što je akušer i što se ne bavi psihijatrijom nego sasvim drugim stvarima? No, tako nešto nije mnogo logično.

JEDAN SLUČAJ KOJI PO MOM MIŠLJENJU MNOGO GOVORI

Sada ću ispričati jedan slučaj koji, po mom mišljenju, može mnogo šta da razjasni u vezi sa ovom zgodom, on može da posluži i u cilju svega ovoga radi čega sam se ja i bio prihvatio pisanja svoga članka. Tri dana posle izricanja oslobađajuće presude Kornilovoj (22-og aprila 1877-me godine), ona i njen muž su došli kod mene rano jutrom. Uoči toga dana oni su bili u prihvatilištu za decu gde se nalazi njihova postradala devojčica (koja je bila bačena kroz prozor) i jučer su je ponovo posetili. Uzgred, dete je sada zbrinuto i nema potrebe za jadikovkama: »Teško detetu...!« i tome slično. Otac je, pošto su ženu odveli u tamnicu, sam smestio dete u to prihvatilište jer nije mogao da pazi na nju, morao je svakoga dana da ide na posao. Kada se žena vratila oni su odlučili da je ostave tamo i dalje, jer tamo joj je veoma lepo. Ali, za praznik je obavezno dovode kod sebe u svoju kuću. Bila im je u gostima i nedavno za Božić. Bez obzira na poslove kojih ima od zore do mraka, bez obzira što ima na rukama i odojče (koje je rođeno u tamnici) maćeha nađe vremena i ode do prihvatilišta da vidi devojčicu, da joj odnese slatkiša i slične stvari. Još dok je bila u tamnici ona se opominjala svoga greha prema ovom detetu i često je sanjala o tome kako bi mogla da je vidi, da joj nešto učini kako bi dete što pre zaboravilo sve ono što se dogodilo. Tako nešto je bilo čudno za ovu uzdržanu ženu, koja nema poverenja ni u koga, za takvu ženu kakva je bila Kornilova za sve vreme dok je bila u istrazi. Ali bilo je suđeno da se ti snovi ostvare. Pred Božić, pre nekih mesec dana — a pre toga nisam bio video Kornilovu šest meseci — svratio sam kod njih u stan i Kornilova mi je odmah kazala da »devojčica trči da je zagrlji, radosna svaki put kada je poseti u prihvatilištu«. I kada sam odlazio od njih ona mi je odjednom rekla: »Zaboraviće ona...«.

I tako, svratili su oni kod mene izjutra tri dana nakon njenog oslobađanja... Ali, ja jednako odstupam, odstupiću opet u stranu na trenutak. Posmatrač se smeje, pravi zajedljive primedbe u svom članku povodom ovih mojih poseta Kornilovoj u tamnici. »On se stvarno uživeo u njenu situaciju (što će reći u situaciju bremenite žene) — kaže on za mene: posećivao je jednu damu u tamnici, bio je iznenađen njenom pribranošću i u nekoliko brojeva svoga *Dnevnika* nastupa kao njen vatreni zaštitnik«. Prvo, čemu tu ta

reč »dama« i zbog čega ovako nepristojnim tonom govoriti? Posmatrač dobro zna da nije u pitanju dama nego obična seljanka, radnica koja radi od zore do mraka, ona pere sudove, riba podove, šije da bi po nešto prodala, šije kada ugrabi vremena. Ja sam je posećivao u tamnici jednom mesečno, sedeo sam tamo desetak minuta, retko kad četvrt sata, i najčešće u zajedničkoj sobi gde su bile sve osuđenice koje imaju decu na sisi. Ja sam radoznalo izučavao ponašanje te žene, nastojao sam da bolje upoznam njen karakter — i šta ima u tome lošeg, šta je tu smešno? Ali, vratimo se mojoj priči.

I tako, došli oni kod mene u posetu, sede i nekako ozbiljno, zamišljeno deluju. Njenog muža sam do tada malo znao. I tako, odjednom, kaže on meni: »trećeg dana nakon našeg povratka kući (to je bilo posle oslobađanja, bilo je dakle, oko dvanaest sati noću, a ona ustaje oko pet sati izjutra) mi smo seli za sto i ja sam uzeo Jevanđelje i počeo sam da joj čitam«. Priznajem, kada mi je to rekao, ja sam gledajući na njega, počeo da mislim: »tako je i morao da učini, ovo je tip, jedinstven tip, to se od njega i moglo očekivati«. Jednom reči, puritanac, čovek čestit i čvrstog karaktera, ozbiljan i dobar, velikodušan ali od onih koji po svom karakteru ne popuštaju, koji ne daju svoja ubeđenja ni za šta. Za ovog muža brak je verska obaveza, neka vrsta svete tajne. To je jedan od onih supruga kakvih u Rusiji još uvek ima koji se prema starom ruskom običaju, vrativši se s venčanja kući i ušavši u bračnu ložnicu, bacaju na kolena pred ikonama i dugo se mole misleći na svoju budućnost, moleći od Boga blagoslov za budućnost braka. Tako je on postupio i ovde: uvodeći ponovo svoju ženu u svoj dom i obnavljajući brak raskinut posle onog strašnog prestupa, on je odmah otvorio Jevanđelje i počeo je da čita ne obazirući se na to što je žena već bila klonula od umora, što je tih dana bila pritisknuta u očekivanju odluke suda, jer to su biti odlučujući dani kada je bilo mnogo strašnih utisaka, mnogo preživljavanja fizičkih i moralnih i tada bi i jedan ovakav puritanac trebalo da ima razumevanja — trebalo bi da je pusti da predahne, da se duhovno pribere što bi bilo bol je i za samu tu nameru da joj, naime, čita Jevanđelje koje je upravo rasklopio pred njom. Meni se čak učinilo da je ovakav postupak nesmotren — to je nekakva tvrdoglavost, reklo bi se, nešto što je moglo da odvede daleko od cilja koji je on sam bio postavio sebi. Dušu koja i sama oseća veliku krivicu, dušu koja je tako mnogo podnela, ne treba tako javno i tako *prebrzo* izlagati prekorima zbog njene krivice jer — tako se može postići suprotno od onoga što se želi, a to naročito biva sa onom dušom koja oseća već nastupe kajanja. Pred njom je

čovjek od koga ona zavisi, koji za nju ima oreol najvišeg sudije, on u njenim očima deluje neumoljivo, sve je odbija, jer je nametnuto nekako silom, to potiskuje kajanje i sva ona dobra osećanja koja su se razbudila u njenoj duši: »Ni predah, ni hrana ni piće ne sleduju takvoj kao što si ti nego sedi — i slušaj kako treba živeti«. Kada su polazili uspeo sam da mu onako uzgred stavim do znanja da se ubuduće *svega toga* ne prihvata tako strogo, da ne žuri i da je ne slomi, nego polako, tako će biti bolje. Ja sam to rekao kratko i jasno i sve sam mislio on me neće razumeti. Ali on je odjednom primetio na sve to: »Ona mi je, čim smo stigli kući i seli za sto, sama rekla sve, kako ste je vi poučavali kada ste bili poslednji put u poseti kod nje, kako ste je učili dobru za slučaj da se desi da je pošalju u Sibir, kako ste je savetovali šta treba da čini tamo u Sibiru, kako da živi...«.

A, evo, kako je to bilo: ja sam stvarno baš uoči suđenja otišao kod nje u tamnicu. Sigurne nade da će biti oslobođena nije bilo ni kod koga, ni kod mene ni kod advokata. Ona se takođe tome nije nadala. Ja sam je zatekao ozbiljna izgleda, sedela je tako i nešto je šila, dete je bilo nešto bolešljivo. Bila je ne samo tužna nego nečim pritisnuta. Meni su se u glavi vrzmale neke mračne misli u vezi s njom i svratio sam bio da joj kažem koju reč. Čvrsto smo se nadali da će je prognati s pravom da se slobodno naseli u neko mesto, i jedino tako, pa ipak mlada žena odlazi u Sibir sa malim detetom na rukama. Brak je upropašćen, ona sama u tuđem svetu, daleko a još uvek je lepa, mlada je — teško da će odoleti sablazni — pomišljao sam ja. Sudbina je nagoni pravo u razvrat, znam ja šta je Sibir: ima tamo mnogo zavodnika, odlazi tamo iz Rusije mnogo neoženjenih ljudi, službe radi ili onako — ljubitelja raznih afera. Lako se posrne a ljudi u Sibiru — i običan svet i malograđani — su nemilosrdni prema posrnuloj ženi. Oni je neće ometati ali žena koja jednom ukalja svoju reputaciju teško može da je povрати: nju prati večni prezir, prate je prekorne reči, prebacivanja, podsmeh i to traje tako sve do groba. Dobiće i poseban nadimak. I njeno detence (ona devojčica) će biti *prinudeno* da nastavi majčinu karijeru: takva kakva je iz tako ozloglašene kuće ona neće moći da nađe lepog i poštenog mladoženju. Sasvim je drugačije ako se mati koja je prognana ponaša valjano i čestito: mlada žena dobrog ponašanja uživa ogromno poštovanje. Svak će je zaštititi, svak će se nad njom sažalili, gledaće da joj ugodu, da kapu pred njom skine. Uspeće da izvede i ćerku na put. Može i sama, kada budu videli da je dobra i čestita, da zasnuje brak, da stvori porodicu. (U Sibiru vas ne pitaju o prošlosti, zbog čega ste prognani, zbog čega ste u tamnici — tamo nisu mnogo radoznali.) To

je zbog toga što je čitav Sibir u poslednja tri veka tako i nastao od onih koji su tamo prognani). Evo, to je ono što sam bio naumio da kažem toj mladoj još nepunoletnoj ženi. Ja sam posebno nameravao da joj to kažem tada, na jedan dan pre suđenja: ostaće u sećanju, utisnuće se u duši — mislio sam ja. Ona je saslušala moje savete kako treba živeti u Sibiru ako je tamo budu uputili mračna i ozbiljna izgleda i, ne podižući oči prema meni, zahvalila mi se. I, evo, izmučena, potresena mnogočasovnom raspravom na sudu, sa svim tim mučnim utiscima — ona sedi kod kuće pred mužem i sluša Jevanđelje i ne može čak ni u sebi da pomisli: »Zašto se ne smiluje na mene, zašto ne odloži sve ovo do jutra, zašto me ne ponudi da jedem, zašto mi ne da da se malo odmorim«. Ona se nije uvredila ni zbog toga što se *tako izdižu visoko iznad nje*. (NB. Uvreda zbog toga što se svi *drže tako visoko nad njim* može da oseti i najstrašniji zločinac koji je potpuno svestan svoga zločina i koji se zbog počinjenog već kaje). Naprotiv, ona je mužu rekla sve ono što su joj u tamnici govorili ljudi, rekla mu je kako su je učili dobru i kako treba u tuđem svetu da se ponaša pošteno i valjano. I ona je to učinila svesno jer je znala da će ta priča njenom mužu pričiniti zadovoljstvo, njemu će se sve to dopasti, ohrabriće ga: »znači ona se otvoreno kaje, ona hoće ubuduće da živi kako treba« — pomisliće muž. On je upravo tako i mislio i na moj savet: da je ne treba plašiti nekom brzopletom strogošću — rekao mi je s nekom radošću koja se osećala u njegovoj duši: »ne treba se za nju plašiti, ona je i sama rada što će moći pošteno da živi...«.

Ne znam, ali meni se sve čini da je sve ovo razumljivo. Razumeće me čitaoci, a ja njih radi sve ovo i kazujem. Barem sada se možemo nadati da ono milosrđe koje je pokazao sud neće iskvariti prestupnicu, naprotiv — to je seme koje je bačeno na dobru njivu. Ona je i ranije, i u tamnici i sada, sebe smatrala za prestupnicu, a svoje oslobođenje ona objašnjava kao posledicu velikog milosrđa koje je pokazao sud. Onaj »afekat u stanju bremenitosti« ona i sada ne razume. I zaista, ona je prava prestupnica, ona je u trenutku izvršenja zločina bila pri punoj svesti, ona se seća svakog trenutka, svakog detalja počinjenog zločina, ona jedino ne zna i nikako ne može sada da objasni samo ovo: »*Kako je mogla da učini sve to, kako se odlučila na to što je učinila!*«. Da, g-dine Posmatraču, sud je oslobodio pravu prestupnicu bez obzira na onaj sada nesumnjivi »afekat u stanju bremenitosti« koji ste vi ismejavali, g-dine Posmatraču, ali — ja sam što se tog afekta tiče sada još više siguran. A sada, kažite i sami: da su upropastili brak, da su je odvojili od čoveka koga je ona nema sumnje volela i koga i

sada voli, koji je za nju cela njena porodica, da su je mladu, sa devetnaest godina, sa malim detetom na rukama, poslali u Sibir — gurnuli u razvrat, osudili na sramotu (jer, u Sibiru bi ona nesumnjivo posrnula) — recite mi, kakvog bi smisla imalo sve to što su upropastili jedan život, život koji se sada, evo, obnavlja, koji se vraća istini kroz surovo pokajanje koje je obuzelo jedno srce spremno da se preporodi! Zar nije bolje ispraviti čoveka, naći čoveka ponovo, nego mu tek tako skinuti glavu s ramena. Lako je skidati glave držeći se slova zakona, ali suditi pravedno, ljudski, roditeljski — to je mnogo teže. Najzad, vi ste znali da se zajedno sa ovom ženom, mladom dvadesetogodišnjom majkom, znači ženom neiskusnom unapred osuđenom da postane žrtva razvrata — u progonstvo šalje i njeno dete na sisi... Ali, dozvolite da vam o toj odojčadi kažem nekoliko reči posebno.

VI

DA LI SAM JA NEPRIJATELJ DECE? O TOME ŠTA PONEKAD ZNAČI REČ »SREĆA«

Čitav vaš članak, g-dine Posmatraču, jeste protest »protiv surovog postupanja prema deci«. To što se vi zauzimate za decu služi vam, naravno, na čast, ali vi se odveć oholo ponašate prema meni.

»Treba imati onakvu moć uobrazilje kakvom se, kao što je poznato, g-din Dostojevski razlikuje od svih nas pa se u potpunosti uživeti u položaj žene i onako objasniti sve posledice tog neodoljivog afekta kojem su podložne bremenite žene... No, g-din Dostojevski je podložen sličnim utiscima i oni »bolesni izlivi volje« — to mu dođe normalno za autora »Zlih duhova« i »Idiota« — sasvim su razumljive njegove slabosti prema sličnim pojavama. Ja gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim da posle ovakvih primera opravdavanja nakon surovog postupanja sa decom čega ima svuda, i u Rusiji

i u Engleskoj — više nema ničeg što bi moglo delovati kao opomena onima koji bi to ponovo naumili da čine« — i tako dalje.

Prvo, o mojoj slabosti prema »bolesnim manifestacijama volje« mogu vam reći samo to da sam ja stvarno, kako mi se čini, uspevao da u svojim romanima i pripovetkama, *demaskiram* neke ljude koji su verovali i tvrdili da su zdravi — meni je polazilo za rukom da dokažem da su oni bolesni. Da li znate da su mnogi ljudi bolesni baš zbog svoga zdravlja, to jest zbog neobično snažnog uverenja da su sasvim normalni — takvi su zaraženi užasnom samouverenošću i nekom bestidnom opijenošću sobom što ih sve vodi do uverenja o sopstvenoj nepogrešivosti. Da, upravo sam na takve ja skretao pažnju mojih čitalaca i uspevao sam čak i da dokažem da su ti zdravi zapravo bolesni, i to sasvim bolesni, pa bi trebalo da idu da se leče. Ja u tome ne vidim ništa loše, ali g-din Posmatrač je surov prema meni i njegova fraza o »opravdavanju surovog postupanja prema deci« odnosi se i na mene; on je sve samo malčice ublažio stvar: »to mu — veli on za mene — dođe normalno«. Njegov je članak napisan da bi se dokazalo kako sam ja pristrasan kada su u pitanju »bolesne manifestacije volje« i kako je kod mene zdrav razum do te mere izvitoperen da sam ja spreman da branim mučenje nekog deteta i da sam spreman da se sažalim nad sudbinom maćehe-zvera i ubice — da uopšte nemam razumevanja za nekaku žrtvu, za onu devojčicu koja je bila premlaćivana, osramoćena i najzad i ubijena. To je mene uvredilo. Nasuprot meni i mojim bolesnim sklonostima g-din Posmatrač ističe sebe, hvališe se svojim zdravljem — »Ja — veli on — gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim...«. I tako, ja branim to surovo obraćanje s decom — kako strašna optužba! Dozvolite i meni u ovom slučaju da se branim. Ja neću da podsećam na moju dosadašnju tridesetogodišnju literarnu aktivnost kako bi bilo jasno — jesam li ja veliki neprijatelj dece i pristalica surovog ophođenja prema njima, ali podsetiću samo na dve poslednje godine moje književne delatnosti kada sam izdavao upravo *Dnevnik pisca*. U toku procesa Kronebergu ja sam, bez obzira na moju sklonost prema »bolesnim manifestacijama volje« bio na strani deteta, na strani žrtve, a ne na strani njegovog mučitelja. Prema tome, g-dine Posmatraču, i ja *ponekad* stajem na stranu zdravog razuma. Danas žalim što i vi niste tada ustali u odbranu deteta, g-dine Posmatraču — verovatno biste tada napisali svoj vatreni članak. Ali, ja se nešto ne sećam nikakvog vatrene članka u korist tog deteta. Prema tome, tada vam nije padalo na pamet da se zauzimate. Zatim, ne tako davno, to je bilo prošlog leta, ja sam se zauzeo za maloletnu dečicu

Džunkovskih koja su bila izložena mučenjima u roditeljskom domu. O Džunkovskima takođe niste ništa napisali, uostalom, niko i nije pisao što je razumljivo, jer svi su bili preokupirani važnim političkim zbivanjima. Najzad, mogao bih da podsetim ne na jedan nego na više slučajeva kada sam se u toku ovih godina u *Dnevniku* zauzimao za decu, kada sam govorio o njihovom vaspitavanju, o njihovoj nesrećnoj sudbini u našim porodicama, o deci prestupnicima u našim domovima za maloletne prestupnike, ja sam čak pomenuo i jednog dečaka kod Hrista na božićnoj jelki — to je, naravno, fiktivan događaj ali i to ne može da posvedoči o nekoj mojoj bezosećajnosti ili ravnodušnosti prema deci. Reći ću vam samo ovo, g-dine Posmatraču — kada sam prvi put pročitao u novinama o zločinu Kornilove i onoj surovoj presudi koja joj je izrečena, ja sam i mimo svoje volje bio opsednut ovakvim razmišljanjima: šta, može biti, da prestupnica nije takva kako to izgleda (pazite, Posmatraču, o *maćehinoj tući* i tada se nije govorilo ništa u novinskim izveštajima sa procesa, takva optužba čak i tada nije prihvatana) — ja sam, kažem, i tada, rešivši se da pišem u korist Kornilove sasvim bio svestan svega onoga što preduzimam. Ja vam sve ovo sada otvoreno priznajem. Ja sam sasvim dobro znao da sam napisao članak koji neće biti simpatičan, ja sam bio svestan da se zauzimam za mučitelja i to za kakvog mučitelja — za mučitelja dece. Ja sam znao da će me *neki* optužiti da sam čovek bez srca, da sam opijen sobom, da sam sklon svemu što je »bolesno« — »da se zauzimam za maćehu koja je ubila dete!«. Ja sam predosećao »pravac« ovakvih optužbi od strane nekih sudija — kakav ste, na primer, vi, gospodine Posmatraču i neko vreme sam se čak i kolebao, ali — na kraju sam se ipak odlučio: »Ako sam ja uveren da je ovo istina zbog čega bih morao da služim laži u cilju sticanja popularnosti?« — i, eto, ja sam ostao kod te odluke, na kraju krajeva. Osim toga, hrabrilo me je i to što sam verovao u svoje čitaoce: »Oni će razumeti — mislio sam ja — da mene ne treba optuživati zbog nekakvog zauzimanja za loše ophođenje prema deci — ako se ja zauzimam za ubicu, naglašavajući stanje afekta u kome je zločin počinjen, ja se ne stavljam na stranu ubice niti se radujem zločinu koji je izvršen nad detetom, ne — ja žalim dete ništa manje od drugog nekog...«.

Vi ste se pakosno smejali meni, g-dine Posmatraču, zbog jedne fraze u mom članku koji je posvećen oslobođenju Kornilove:

»Muž oslobođene — piše g-din Dostojevski u *Dnevniku* koji je izašao ovih dana (kažete vi) — odveo je ženu iste večeri negde oko jedanaest sati

svojoj kući i ona je srećna, opet ušla u svoj dom«. Kako je to dirljivo — dodajete vi — ali teško nesrećnom detetu... i tako dalje.

Meni se čini da ja nisam mogao da napišem takvu glupost. Istina, vi citirate moju frazu tačno, ali, ipak, nešto ste učinili: vi ste prekinuli moju frazu na polovini i tamo gde nije bilo ničeg stavili ste tačku. Smisao fraze je sada takav kakav je vama bio potreban. Kod mene na tom mestu nema tačke, fraza se nastavlja i postoji i druga njena polovina i ja mislim da sa tom polovinom moja fraza uopšte nije tako besmislena i tako »dirljiva«, kao što se vama učinilo. Evo te moje fraze u celini, bez ikakvih izbacivanja:

»Muž oslobođene odveo je ženu iste večeri negde oko jedanaest sati svojoj kući i ona je srećna, opet ušla u svoj dom, nakon skoro godine dana odsustvovanja, *sa osećanjem da je to bila velika lekcija za čitav život i da se u svemu tome pokazao prst Božji — da, od samog tog događaja, od čudesnog spasenja deteta*«...

Vidite li, g-dine Posmatraču, ja sam čak spreman da vam se izvinim zbog prekora koji sam vam upravo bio uputio zbog onoga što ste moju frazu prepolovili. Stvarno, ja sada i sam uviđam da moja fraza nije, može biti, mnogo jasna kao što se to meni činilo, meni je jasno da se može pogrešno shvatiti njen smisao. Ovu frazu treba učiniti jasnijom i ja ću to sada učiniti. Radi se o tome kako ja razumem reč »srećna«. Sreću ove oslobođene žene ja sam video ne samo u tome što su je pustili na slobodu nego u tome »što je ona opet ušla u svoj dom nakon skoro godine dana odsustvovanja sa osećanjem da je to bila velika lekcija za čitav život i da se u svemu tome pokazao prst Božji«. Jer, nema veće sreće od one kada čovek shvati da postoji ljudsko milosrđe, kada se čovek uveri da se ljudi vole. To je vera, prava vera za čitav život! A zar ima sreće koja je iznad vere? Zar ova bivša prestupnica može sada da posumnja u ljude, u ljude i u čovečanstvo u celini, u onu njegovu veliku i svetu misiju? Vratiti se svome domu, nakon stradanja i patnji neizmernih, sa onim moćnim utiscima o razbuđenoj novoj velikoj veri — to je najveća sreća koja se uopšte može zamisliti. Mi znamo da su mnogi veliki i plemeniti umovi često u životu stradali zbog toga što nisu mogli da poveruju u veličinu ljudskog pozvanja, u ideale i njihovo božansko poreklo i da su tako i umirali ophrvani groznim razočaranjem. Vi ćete se, naravno, i ovoga puta meni nasmejati i reći ćete mi, može biti, da ja i sada fantaziram i da kod te grube i neprosvećene Kornilove, koja je žena iz običnog sveta i

koja je neobrazovana, ne može u duši biti ni takvih razočarenja ni takvih ganuća. Ah, to je nepravda!

Samo ti neobrazovani ljudi ne umeju sve to da objasne onako kako mi to činimo niti znaju da za to upotrebe one termine koje mi upotrebljavamo, njima nije poznat jezik nas »obrazovanih ljudi« ali sva osećanja i sve radosti i oni znaju da izraze na svoj način. I oni se tako često razočaraju u ljude i njih hvata neverica u ljude isto onako kao što se to s nama zbiva. Da su Kornilovu prognali u Sibir i da je ona tamo konačno propala — nemojte misliti da ona u jednom gorkom trenutku svoga pada ne bi osetila užas svoga posrnuća, nemojte misliti da se njeno srce do groba ne bi ispunilo gorkim jadom, jer upravo bi ona osetila da je upućena ni zbog čega ili barem — ona ne bi mogla nikog drugog osim sebe da okrivi jer, to ponavljam, ona je sve do danas uverena da je ona *nesumnjiva prestupnica* samo nikako ne ume da shvati kako se sve to moglo dogoditi. Sada ona oseća da je prestupnica, ali isto tako ona je odjednom osetila da su joj ljudi oprostili i da su je nagradili milošću i nemojte misliti da ona ne oseća kako se njen život preporodio i postao mnogo lepši nego što je bio ranije! Nije njoj oprostio jedan čovek, milosrdni su prema njoj bili *svi*: sud, porotnici, društvo — jednom reči, svi. Čitavoga svoga života ona će osećati zahvalnost u svojoj duši pred svima koji su se sažalili nad njom, pred svim ljudima na svetu. Svaka *velika* sreća kna za sobom veliku patnju i ona pobuđuje u nama osećanje više svesti. Nevolja retko pobuđuje u nama takva jasna saznanja kao što čini velika sreća koja nas zadesi. Velika, to jest najviša sreća *obavezuje* dušu. (Ponavljam: nema veće sreće od toga kada čovek poveruje u ljudsku dobrotu, kada poveruje da se ljudi uzajamno vole). Kada je velikoj grešnici koja je bila osuđena da bude kamenovana rečeno: »A ti ženo idi i ne greši više« — nemojte misliti da je ona pošla svojoj kući i da je nastavila da greši! I zbog toga se čitav problem u vezi sa slučajem Kornilove svodi na ovo: na kakvu je njivu palo seme: Eto, zbog toga sam ja tada osetio potrebu da napišem onakav članak. Ja sam posle sedam meseci pročitao vaš napad na mene, g-dine Posmatraču, i odlučio sam da sačekam sa odgovorom kako bih dopunio svoja obaveštenja. I, evo, meni se čini, prema svemu što sam kasnije skupio da mogu nepogrešivo da tvrdim kako je seme palo na dobru njivu, kako je jedno ljudsko biće uskrsllo i kako sve to nije nikome donelo zla — dušu ove prestupnice je pritislo kajanje, ali i večiti utisak zahvalnosti ljudima koji su je nagradili milosrđem i njeno srce više neće u sebi osetiti zlo — nakon toliko dobrote i toliko milosrđa. Onim »afektom u stanju bremenitosti« koji

je nešto nesumnjivo i koji vas toliko uzbuđuje, g-ne Posmatraču, ona uopšte nema namere da se pravda. Jednom reči, ja sam smatrao da neće biti suvišno da osim vas g-ne Posmatraču, upozorim sve ljude koji su prema njoj pokazali milost i koji su je tada oslobodili. A što se tiče devojčice, g-ne Posmatraču, ne brinite za nju i nemojte uzvikivati »Teško detetu!«. Njena je sudbina sada sigurna i — »ona će zaboraviti«, ima ozbiljnih nada da će tako biti.

GLAVA DRUGA

I

SMRT NJEKRASOVA. O TOME ŠTA JE BILO REČENO NAD NJEGOVIH GROBOM

Umro je Njekrasov. Ja sam ga poslednji put video mesec dana pre njegove smrti. On je tada bio skoro živi leš i bilo je čudno videti kako taj leš govori, miče usnama. Međutim, on ne samo što je govorio nego je bio sačuvao punu prisebnost uma. Izgledalo je da on ne veruje u mogućnost tako bliske smrti. Nedelju dana pre smrti bila mu se oduzela čitava desna strana a 28-oga izjutra ja sam saznao da je Njekrasov umro uoči toga dana, to jest 27-oga u osam časova uvečer. Istoga dana ja sam se uputio njegovom domu. Njegovo lice unakaženo i izmučeno patnjom ostavljalo je posebno strašan utisak. Kada sam odlazio čuo sam već kako sveštenik jasno i otegnuto čita nad pokojnikom — *Njest čelovjek iže nje sogrješit!*. Vrativši se kući ja više nisam ništa mogao da radim: dohvatio sam sva tri toma Njekrasovljevih dela i počeo da čitam od prve stranice. Prosedeo sam tako svu noć do šest časova izjutra i bilo mi je kao da sam svih tih trideset godina još jednom proživeo. Prve četiri pesme koje se nalaze na početku prvog toma njegovih stihova pojavile su se bile u *Petrogradskom zborniku* u kome se bila pojavila i moja prva priča. Čitao sam dalje (a ja sam čitao redom), osećao sam kako se pred mojim očima odvija čitav moj život. Setio sam se i onih njegovih stihova koje sam prvi put pročitao u Sibiru kada sam, izašavši sa robije, stekao

pravo da čitam knjige. Setio sam se i tih utisaka. Kraće rečeno, ja sam te noći pročitao bezmalo dve trećine od svega onoga što je Njekrasov napisao i prvi put mi je sasvim postalo jasno: koliko je on kao pesnik u toku ovih trideset godina zauzimao mnogo mesta u mojem životu! Kao pesnik, razume se. Lično smo se sretali veoma retko i samo jednom je to bilo sa mnogo toplih osećanja, a to je bilo upravo na samom početku našeg poznanstva četrdeset i pete godine u vreme *Bednih ljudi*. Ali, ja sam o tome već govorio. Bilo je tada među nama mnogo prisnih susreta kada se jednom zauvek u meni zadržao lik ovog zagonetnog čoveka i to s one njegove najvažnije i najtajanstvenije strane. Bilo je to, kako sam ja tada to osetio, srce čoveka ranjeno na samom početku života i ta rana *koja nikada nije zarasla* bila je izvor i početak njegove strasne, paćeničke poezije i to je potrajalo do kraja njegovog života. On mi je tada sa suzama u očima govorio o svom detinjstvu, o teškom životu u roditeljskom domu i o svojoj majci. Način na koji je on govorio o svojoj majci i ona nežnost s kojom se on nje sećao govorili su o onom svetom u njegovom životu što mu je služilo kao zvezda vodilja u najtežim i najsudbonosnijim trenucima njegovoga života — to su bili oni prvi utisci detinjih suza i jecanja u majčinom zagrljaju daleko od sveta kada ga niko ne vidi i ne čuje (kako mi je sam pričao), u zagrljaju majke mučenice koja ga je tako mnogo volela. Mislim da ni jedna druga ljubav nije mogla tako snažno da utiče na njega u toku čitavoga života u trenucima onih mračnih i nezadrživih poriva njegovog duha koji su ga pratili čitavoga života. A ti mračni porivi su se primećivali još u ono vreme. Posle tog mi smo se nekako ubrzo razišli. Naše prisno prijateljstvo je potrajalo samo nekoliko meseci. Tome su doprineli razni nesporazumi, objektivne okolnosti i posebno dobri ljudi. Kasnije, nakon mnogo godina kada sam se ja već bio vratio iz Sibira, mi se nismo više sretali često, ali bez obzira na razlike u stavovima koje su počele dolaziti do izražaja i prilikom tih susreta, mi smo se pokatkad neobično ponašali. Kao da se nastavljalo iz našega života nešto što je započelo u najranijoj mladosti još onda, četrdeset i pete godine, kao da se sve to nije moglo prekinuti bez obzira na to što se ponekad godinama nismo videli. Jednom prilikom, čini mi se da je to bilo šezdeset i treće godine, dajući mi zbirku svojih stihova ukazao mi je na jednu pesmu pod naslovom *Nesrećnici* i rekao mi je sa mnogo osećanja: »Ja sam mislio na vas kada sam pisao ovu pesmu« (to jest, na moj život u Sibiru), »to je bilo o vama napisano«. U poslednje vreme mi smo se konačno počeli ponovo

viđati kada sam ja u njegovom časopisu počeo da objavljujem svoj roman *Mladić*.

Na sahrani Njekrasova bilo je nekoliko hiljada njegovih obožavalaca. Bilo je mnogo školske omladine. Pogrebne svečanosti su započele u devet sati, a ljudi su otišli s groblja tek u sumrak. Nad njegovim kovčegom su govorili mnogi, ali je među njima bilo malo pisaca. Između ostalog čitani su nečiji odlični stihovi. Duboko uzbuđen, ja sam se probio do njegovog otvorenog groba zasutog cvećem i vencima i svojim tihim glasom i ja sam izgovorio nekoliko reči. Počeo sam time da je to bilo srce čoveka ranjenog za čitav život i da je ta otvorena rana bila izvor celokupne njegove poezije, njegove ljubavi prema svemu što je izloženo nasilju neobuzdanih tirana koji ugnjetavaju našu rusku ženu, dete u našim porodicama, našeg čoveka iz naroda čija je sudbina tako često veoma gorka. Izrazio sam takođe svoje uverenje da je sa Njekrasovom u našoj poeziji zatvoren onaj krug pesnika koji su se pojavili sa »novom rečju«. I doista, (ostavljajući po strani pitanje o umetničkoj moći njegove poezije i pitanje o stepenu te moći) — Njekrasov je bio originalan pesnik i uistinu se bio objavio sa svojom »novom rečju«. Imali smo, na primer, pre njega pesnika Tjutčeva koji je bio raznovrsniji i umetnički snažniji, ali Tjutčev nikada neće u našoj književnosti osvojiti ono mesto koje suvereno pripada Njekrasovu. U tom smislu, u čitavom nizu pesnika koji su dolazili sa »novom rečju«, njemu pripada mesto odmah iza Puškina i Ljermontova. Kada sam glasno izrekao tu misao neko je iz gomile povikao da je Njekrasov bio *iznad* Puškina i Ljermontova i da su ovi poslednji bili samo »bajronisti«. ^[98] Nekoliko glasova je to prihvatilo: »da, bio je iznad!«. Međutim, meni nije ni na pamet padalo da pravim poređenja među ovim pesnicima. Međutim, evo šta je bilo kasnije: u *Berzanskim novinama* je g-din Skabičevski obraćajući se omladini i govoreći o značaju Njekrasova rekao da je tobože *neko* (to jest, ja) na grobu Njekrasova »naumio da pomene njegovo ime pored imena Puškina i Ljermontova i da su svi (to jest, školska omladina u celini) *na to u glas povikati*: »on je bio iznad, iznad njih«. Usuđujem se da uverim g-dina Skabičevskog da su ga loše obavestili i koliko se ja sećam (a mislim da se ne varam), u početku se začuo samo jedan glas koji je kazao »iznad, iznad njih«, ali je taj isti glas dodao da su Puškin i Ljermontov bili »bajronisti« — ovakav dodatak je svojstven i prirodan za jedan glas i za jedno mišljenje, to nije nešto što su kazali svi u jednom istom trenutku i onako u horu — pa, prema tome, sve ove činjenice svedoče u korist mojih kazivanja o svemu ovome što se dogodilo. Zatim,

odmah posle onog prvog glasa, javilo se još nekoliko glasova, da, samo još nekoliko glasova i ja tu nisam zapazio nikakav hor od hiljadu članova — ovo opet ponavljam i uveren sam da se u tome ne varam.

Ja insistiram na ovom posebno jer mi je bilo bolno kada sam video kako *sva* omladina čini takvu grešku.

Srca mladih ljudi i treba da osećaju veliku zahvalnost prema imenima onih ljudi koji zauvek odlaze od nas. Nema sumnje, ono ironično dobacivanje o bajronistima i povici — »iznad, iznad« nisu se čuli zbog toga da bi se tu nad otvorenim grobom milog pokojnika poveo književni spor, tako nešto bi bilo krajnje neumesno, ne, to su bili samo strasni porivi ganuća koje se bilo nakupilo u srcima, porivi zahvalnosti i ushićenja prema pesniku koji odlazi od nas, koji je u grobu, ali, evo, još uvek nam je blizak (No, oni nekadašnji veliki starci su sada tako daleko!). Međutim, ta epizoda, to što se tada odigralo na tom mestu, probudilo je moju nameru da svoju misao razvijem jasnije u jednom od narednih brojeva moga *Dnevnika*, da jasnije kažem kako ja gledam na tako značajnu i neobičnu pojavu u našem životu i u našoj poeziji kakve je oličavao Njekrasov — da objasnim, naime, u čemu je suština i smisao takve pojave.

II

PUŠKIN, LJERMONTOV I NJEKRASOV

Prvo, reč »bajronisti« ne treba uzimati kao nešto pogrdno. Bajronizam je bio prolazna ali velika i sveta, nužna pojava u životu Evrope, pa bezmalo, i u životu čitavoga čovečanstva. Bajronizam se javio u momentu velike nostalgije, razočaranja i bezmalo i očajanja koje je bilo obuzelo ljude. Nakon velikog oduševljenja koje je donela nova vera u velike nove ideale koji su se pojavili krajem prošloga veka u Francuskoj, u toj istoj najnaprednijoj evropskoj zemlji, ti ideali su doživeli žalosnu sudbinu i tužan kraj, nešto potpuno suprotno od svega onoga što se upravo od njih očekivalo

i to je bilo tako da čitava Evropa, pa može biti i u toku čitave svoje istorije, nije znala za tužniji momenat. Ti novi kumiri nisu pali pod pritiskom spoljašnjih (političkih) činjenica, on su klicu svoga poraza nosili u sebi samima što je bilo inače jasno dalekovidim i svim drugim naprednim umovima. Novo *rešenje* se ni po čemu nije moglo naslutiti, nije se otvarao nikakav novi ventil, svi su se gušili pod niskim i mračnim nebeskim svodom. Stari kumiri su bili oboreni. I, eto, u takvom momentu se pojavio snažan genije, pesnik velike strasti. U njegovim pesmama odjekivala je tuga tadašnjega čovečanstva, progovaralo je razočarenje u sopstvenu misiju, u svoje ideale. To je bila do tada nepoznata muza osvete i očajanja, muza žalosti i prokletstva. Duh bajronizma je odjednom obuzeo čitavo čovečanstvo. Kao da je sve ličilo na onaj otvoreni ventil. Usred opštih i bolnih jecaja koji su bili uglavnom nesvesni, to je bio jedan snažan krik koji je sjedinio u sebi sve boli i sve jecaje čovečanstva. I da li je onda bilo moguće da sve to zaobiđe nas i taj naš veliki genijalni um kakav je bio Puškin? Ni jedan snažan um ni jedno plemenito srce nije moglo da bude ravnodušno prema bajronizmu. I to nije bilo samo zbog saosećanja prema Evropi i njenim narodima, to je bilo zbog toga što se u to vreme i u samoj Rusiji pojavilo mnoštvo nerazrešivih pitanja, novih i mučnih pitanja, uz ono već postojeće mnoštvo starih razočaranja... Ali Puškinova veličina, veličina genija koji usmerava, bila je upravo u tome što je on veoma brzo pronašao siguran put, *što je pronašao veliki i željeni izlaz za sve nas Ruse i što nam je sve to pokazao*. Taj izlaz je bio u narodu — *u klanjanju pred velikom istinom ruskog naroda*. »Puškin je bio velika, izuzetna pojava«. Puškin je bio »ne samo Rus nego i prvi čovek među Rusima«. Rus koji ne shvati Puškina nema prava da se naziva imenom Rusa. On je shvatio ruski narod, on je otkrio njegovo pozvanje i to sa takvom dubinom i takvom širinom o kakvima se do tada nije ni slutilo. Da i ne govorimo o tome da je on snagom svoga opšteljudskog genija i sposobnošću da se odazove na svaki duhovni zov evropskih naroda i nacija, potvrdio svečovečnost i univerzalizam ruskog duha nagoveštavajući budući značaj ruskog genija u istoriji čovečanstva — nagoveštavajući princip sveopšteg ujedinjenja, opšteg izmirenja i sveopšteg preporoda. Ne treba govoriti da je čak Puškin, prvi među nama, obuzet tugom svojih proročanskih slutnji, uzvikivao:

Hoću li videti svoj narod slobodnim

I ropstvo, odbačeno milošću Carskom!

Ja ću govoriti samo o Puškinovoj ljubavi prema ruskom narodu. To je bila beskrajna ljubav, takva ljubav za kakvu niko do tada nije znao. »Ne voli mene — pokušaj da voliš ono što je *moje*« — to će vam kazati nerado kada bude pozeleo da se uveri koliko je iskrena vaša ljubav prema njemu.

Zavoleti, to jest požaliti narod zbog njegove nesreće, bede i patnje, to može svaki otmeniji gospodin posebno onaj ko je human i prosvećen na evropski način. Ali, narodu je *potrebno* da ga svi vole ne zbog njegovih patnji nego da ga vole — da vole *njega samog*. Šta znači to zavoleti *njega samog*? »Voli ono što ja volim — poštuj ono što ja poštujem« — eto, to znači, tako će vam odgovoriti narod, inače neće vas nikada priznati za svojeg ma koliko se vi žalostili nad njim. On će uvek приметiti laž bez obzira kakvim ga vi žalostivim rečima obmanjivali. Puškin je voleo narod upravo onako kako to narod hoće i on to nije otkrio svesno, nije se za to spremao, nije on ništa o tome učio: on je sam u jednom momentu postao narod. On se poklonio pred narodnom istinom i priznao je tu istinu za svoju istinu. Uprkos svim prorocima u narodu, bez obzira na sve odvratne navike koje se u narodu samom sreću, on je znao da zapazi pravu suštinu velikog narodnog duha i to onda kada bezmalo niko nije tako umeo da gleda na narod i on je svom dušom prihvatio tu narodnu suštinu kao svoj lični ideal. I to je on činio onda kada su najhumaniji i evropski prosvećeni ljubitelji ruskog naroda otvoreno izražavali svoje žaljenje zbog toga što je naš narod na tako niskom stupnju i što se nikada neće uzdići do nivoa pariske ulične gomile. U suštini, ti prijatelji naroda su uvek prezirali narod. Oni su živeli u uverenju da je narod rođen kao rob. Oni su ropstvom objašnjavali njegov rad, ali roba nisu mogli da vole — rob je ipak odvratan. Puškin je prvi objavio da Rus nije *rob* i da nikada to nije ni bio bez obzira na njegovo mnogovekovno robovanje. Postojalo je ropstvo, ali nije bilo robova (razume se, uzeto u celini, ostavljajući u stranu izuzetke) — to je bila Puškinova teza. On je čak po izgledu i po načinu hoda ruskog mušika zaključivao da on ne može biti rob (iako je živio u ropstvu) i upravo to svedoči o dubokoj i neposrednoj ljubavi koju je Puškin gajio prema narodu. On je našem narodu priznavao osećanje visokog ličnog dostojanstva (opet, imam u vidu celinu, a ne izuzetke), on je naslutio i ono krotko dostojanstvo sa kojim će naš narod kasnije primiti svoje oslobođenje od vekovnog kmetskog ropstva što primera radi, nisu bili

u stanju da shvate ni najobrazovaniji naši ruski Evropljani mnogo vremena čak i posle Puškina — svi su oni od našeg naroda očekivali nešto sasvim drugo. Oni su voleli narod strasno, iskreno, ali na svoj evropski način. Oni su galamili o našem narodu koji je u vreme ropstva živeo kao životinja i istovremeno su verovali da je naš narod doista životinja. I odjednom, taj narod je dočekaio svoje oslobođenje sa dostojanstvom i bez i najmanje želje za osvetom prema bivšim gospodarima: »Ti za sebe, ja ću za sebe — ako hoćeš izvoli k meni za tvoje dobro delo ćeš uvek s moje strane imati iskreno priznanje«. Da, naš mužik je za mnoge i nakon oslobođenja ostao čudna zagonetka. Mnogi su zaključivali da su to posledice otupelosti, ograničenosti i ostaci nekadašnjeg ropstva. I sada tako čine — a šta je tek bilo u Puškinovo doba? I ja sam u mladosti slušao ocene naprednih i »kompetentnih« ljudi da je Puškinov Saveljič iz *Kapetanove kćeri* samo ponizni mužik spahija Grinjevih koji pada pred noge Pugačovu i moli milost za svog mladog gospodara i kaže da je »radi primera i uterivanja straha bolje da njega, starca, obese« — da je taj Saveljič govorili su, ne samo oličenje roba već i apoteoza ruskog ropstva!

Nije Puškin voleo narod samo zbog njegovih patnji. Patnja podrazumeva sažaljenje a sažaljenje nije daleko od prezrenja. Puškin je voleo sve ono što je i sam narod voleo, on je poštovao sve ono što je taj narod poštovao. On je strasno voleo rusku prirodu, posebno je nežno voleo rusko selo. To nije bio sažaljivi i humani gospodar koji žali mužika zbog njegove gorke sudbine — to je bio čovek koji se srcem preobrazio u čoveka iz naroda, koji je usvojio njegovu suštinu i primio u sebe njegov lik. Tvđenje da je Puškin istorijski i arhaično bio vezan za narod lišeno je svakog osnova i nema nikakvoga smisla. Iz njegovih istorijskih i arhaičnih motiva odzvanja takva ljubav i takva *ocena naroda* da to govori o nečem *večnom* u tom narodu — o nečem što nije vezano samo za sada ili za sutra, pa ni za nekakvo davnoprošlo vreme. Naš narod voli svoju prošlost, pre svega zbog toga što u njoj nalazi nešto nepromenljivo i večno, neku svetinju u koju veruje, da, u koju veruje i sada bez obzira na sve patnje i na sva stradanja koja je podneo. Od veličanstvene i divne figure letopisca u *Boristu Godunovu* pa do Pugačovljevih pristalica — sve je to narod u pravom smislu, sve je to shvatljivo narodu, u svemu tome narod opaža svoju suštinu. No, zar je samo to? Ruski duh prožima celokupno Puškinovo delo, ruski damar svuda kuca. U onim velikim, neponovljivim i neuporedivim pesmama Zapadnih Slovena koje su ponikle iz suštine ruskog duha, izražava se veliki ruski duh, rusko

gledanje na braću Slovene, tu dolazi do izražaja veliko srce, tu se izražavaju sva narodna shvatanja koja su i do danas sačuvana u njegovim pesmama, »bilinama«, legendama, predanjima, tu je izraženo sve ono što narod poštuje i voli — njegov ideal junaka, cara narodnih mučenika i zaštitnika, ideal hrabrosti, krotkosti, ljubavi i požrtvovanja. I one divne Puškinove šaljive stvarčice poput onog brbljanja dvojice pijanih mužika — ona legenda o Medvedu kome su ubili medvedicu — kazuju o ljubavi, o nežnosti sa kojom se Puškin odnosio prema narodu. Da je Puškin poživio duže on bi nam ostavio takve primere umetničkog blaga, izvore za upoznavanje i razumevanje naroda koji bi uštedeli vreme našoj inteligenciji koja i danas gleda na naš narod s visine svoga ohologa evropejstva, koja se s visine odnosi prema narodnoj istini, snazi, prema narodnoj misiji. I, eto, to klanjanje pred narodnom istinom ja delimično zapažam (možda jedini među njegovim poštovaocima) i kod Njekrasova u njegovim najlepšim delima. Meni je milo, veoma mi je milo što je i on »paćenik zbog nesreće narodne« i što je tako mnogo i sa toliko strasti govorio o patnjama naroda, ali mi je posebno drago što se on u velikim i teškim trenucima, u trenucima nadahnuća u svom životu, bez obzira na suprotne uticaje, pa, čak, ponekad i uprkos sopstvenim uverenjima, poklonio i sam pred narodnom istinom čitavim svojim bićem i što je sve to posvedočio svojim najboljim delima. Eto, zbog toga sam ga ja stavio posle Puškina i Ljermontova sa onom delimice istom novom rečju koji su oni doneli (jer, Puškinova »reč« je za nas i sada nova reč). I ta reč nije samo nova, ona je još uvek neshvaćena i nedovoljno proučena — nju odbacuju kao nešto bezvredno i preživelo.

Pre nego što pređem na Njekrasova, ja ću reći koju reč o Ljermontovu kako bi bilo jasno zbog čega sam ga svrstao među one koji su poverovali u narodnu istinu. Ljermontov je zaista bio bajronist ali zahvaljujući svom ogromnom i originalnom pesničkom talentu, on je bio bajronista posebnoga kova — podrugljiv, kapriciozan, turoban, nepoverljiv čak i kada je u pitanju sopstveno nadahnuće i taj njegov, sopstveni bajronizam. Da nije bio zaokupljen do one mere bolesnom pojavom ruskog intelektualca koji muči sebe sopstvenim evropejstvom, on bi na kraju pronašao izlaz kao i Puškin u poklonjenju narodnoj istini — za tako nešto postoje neosporni dokazi. Ali, smrt je i ovog puta bila brža. U svim svojim pesmama on je u suštini mračan ili kapriciozan, on nastoji da govori istinu, ali on često i svesno laže i muči se zbog te laži, međutim — čim se u svojim delima dotakne naroda on je svetao, jasan je. On voli ruskog vojnika, kozaka, on uvažava narod. On u

jednom trenutku piše besmrtnu pesmu o tome kako mladi trgovac Kalašnjikov, ubivši zbog uvrede carevog gardistu Kiribejeviča i pojavivši se na poziv cara Ivana pred njegovim strašnim očima, smelo odgovara caru da je carskog slugu Kiribejeviča ubio »svojom voljom a ne slučajno«. Sećate li se gospodo, »roba Šibanova?«. Šibanov je bio rob kneza Kurbskog, ruskog emigranta iz XVI veka, koji je tom istom caru pisao svoja neprijateljska i skoro psovačka pisma iz tuđine gde je bezbedno boravio. Napisao je jednom jedno takvo pismo i pozvao je svoga roba Šibanova i naredio mu da lično ode u Moskvu i da pismo preda caru. Rob Šibanov je tako i učinio. On je na Kremaljskom trgu zaustavio cara koji je izlazio iz crkve okružen svojim doglavicima i uručio mu je poslanicu svoga gospodara, kneza Kurbskog. Car je podigao skiptar sa oštrim vrhom, zabio je šiljak u nogu Šibanova, oslonio se tako na skiptar i počeo da čita poslanicu. Iako mu je noga bila probodena Šibanov se nije ni pomakao s mesta. Kada je car odgovarao knezu Kurbskom napisao mu je u svom odgovoru i sledeće: »Stidi se roba svojega Šibanova«. To je značilo da se i on sam postideo roba Šibanova. Taj lik ruskog »roba« porazio je, nema sumnje, i dušu Ljermontova. Njegov Kalašnjikov bez carevog prekora, niti pod pretnjom, kazuje caru »celu celcatu istinu« da je njegovog ljubimca Kiribejeviča ubio »svojom voljom a ne slučajno« iako je svestan sigurne smrti koja ga zbog toga očekuje. Ponavljam, da je Ljermontov duže poživio imali bismo velikog pesnika koji je takođe prihvatio na rodnu istinu, imali bismo možda i istinskog »patnika zbog nesreća narodnih«. Ali ta slava je pripala Njekrasovu...

Pa ipak, ja ne izjednačujem Njekrasova i Puškina, ja ne merim ko je ispod a ko iznad, jer tu ne može biti nikakvog poređenja niti se pitanje može tako postavljati. Po širini i dubini svoje genijalnosti Puškin ostaje sunce koje se izdiže iznad naše inteligencije i svih njenih gledišta. On je veliki vesnik koji još uvek nije shvaćen. Njekrasov je u poređenju s njim samo jedna planeta koja se odvojila od tog sunčevog sistema. Iako se, ponavljam, ne može reći ko je od njih dvojice viši a ko je niži. Njekrasov ostaje besmrtni pesnik koji taj naziv u potpunosti zaslužuje, jer on se poklonio narodnoj istini ne zbog podražavanja, ne čak ni svesno, nego zbog toga što je tako moralo biti, tome ga vukla nekakva nezadrživa sila. To je utoliko značajnije kada se ima na umu da je Njekrasov čitavog svog života bio pod uticajem ljudi koji su takođe voleli narod, koji su možda čak i svesno i iskreno sažaljevali taj narod, ali koji, takođe, nikada nisu priznavali istinu toga naroda, koji su svoje evropsko obrazovanje uvek stavljali iznad narodnog duha. Takvi nisu

mogli da proniknu u dušu naroda, oni nisu mogli da shvate šta ta duša hoće i njima se događalo da sa tom svojom ljubavlju prema narodu, žele tom istom narodu nešto što bi ga moglo uvaliti u još veće nevolje. To su bili oni koji u onom ruskom nacionalnom pokretu tokom poslednjih godina nisu umeli da zapaze visoki elan narodnoga duha, onaj uspon koji se, može biti, prvi put manifestovao u takvoj punoći i takvoj snazi, uspon koji svedoči o narodnom zdravom, snažnom, odlučnom i aktivnom sjedinjenju sa jedinstvenom velikom idejom u kojoj se oseća veliko buduće priznanje. Takvi ne samo što ne priznaju istinu velikog nacionalnog pokreta već smatraju da je sve to bezmalo mračnjaštvo, posledica vekovne zaostalosti ruskog naroda. Njekrasov je, bez obzira na izvanredno snažan um, ipak ostao bez ozbiljnijeg obrazovanja — njegovo obrazovanje je u najmanju ruku bilo veoma skromno. Izvesnih uticaja on se nije mogao osloboditi čitavoga svoga života — nije ni imao snage da ih se oslobodi. Ali, on je bio čovek osobene duhovne snage i ta ga snaga nije nikada napuštala. Ta snaga je bila u njegovoj istinskoj i strasnoj i što je najvažnije, u neposrednoj ljubavi prema narodu. On je u dubini duše patio zbog narodnih nedaća, ali on nije u narodu video samo poniznog roba nalik na životinju, on je snagom svoga duha dostizao i nesvesno lepotu narodnog duha, osvajao je njegovu snagu i njegov um, usvajao je njegovu patničku smirenost — čak je do izvesne mere poverovao i u veliko pozvanje koje naš narod čeka u njegovoj budućnosti. Svesno, Njekrasov je mogao u mnogo čemu da pogreši. On je ne tako davno u poemi koja je objavljena prvi put, gledajući narod oslobođen od kmetskog ropstva, s uzbuđenjem i prekorom uzvikivao:

... no, je li srećan narod naš?

Osećanje koje nosi u sebi veliko srce ukazalo mu je šta je to narodna patnja, ali ako biste ga zapitali — »šta poželeti narodu i kako to učiniti?« — on bi vam, može biti, dao potpuno pogrešan, pa čak možda i odgovor koji bi bio poguban. Ne treba ga optuživati zbog toga: politička misao je kod nas još uvek slabo razvijena, a sam je Njekrasov — to moram da ponovim — čitavoga života bio pod nečijim uticajem. Međutim, svojim srcem i svojim snažnim pesničkim osećanjem on se u nekim svojim pesmama veoma približio suštini narodnoga duha. U tom smislu on je bio narodni pesnik. Svako ko je potekao iz naroda i ko ima bar nešto obrazovanja shvatiće

mного onoga o čemu je Njekrasov pevao. Ali, potrebno je obrazovanje. Pitanje o tome da li će već sada Njekrasova neposredno shvatiti i doživeti čitav ruski narod je za sada nezamislivo. Šta će razumeti »običan narod« iz njegovih dela kao što su *Vitez na čas*, remek-dela *Tišina* ili *Ruske žene*? Čak i u njegovom velikom *Vlasu*, koji narodu može biti razumljiv (ali narod time neće biti oduševljen, jer ta poezija ne govori, ipak, o neposrednom životu), narod će lako primetiti dva-tri pogrešna poteza. šta će narod razumeti od njegove snažne i tako pri mamljive poeme koja je svima upućena, *Na Volgi*? To je pravi duh Bajronov, to je bajronovski ton. Ne, Njekrasov je još uvek pesnik ruske inteligencije, on sa ljubavlju i strasno govori o narodnim patnjama, no govori samo toj inteligenciji. Ja ne govorim o budućnosti, u budućnosti će narod shvatiti značaj Njekrasova. Narod će shvatiti da je jednom živeo dobri ruski gospodin koji je lio gorke suze nad narodnim nevoljama, ali taj gospodin nije mogao ništa bolje da smisli osim da se, bežeći od svog bogatstva i grešnih iskušenja gospodskog života — vrati u mučnim trenucima njemu, tom istom narodu i da ljubavlju prema njemu očisti svoje izmučeno srce, jer — Njekrasovljeva ljubav prema narodu nije bila ništa drugo nego *bežanje od tuge za samim sobom...*

Ali pre nego što budem objasnio šta ja podrazumevam pod »sopstvenom tugom« za samim sobom nama dragog preminulog pesnika, hoću da skrenem pažnju na jednu zanimljivu i karakterističnu okolnost koja se mogla zapaziti gotovo u svim našim listovima odmah nakon smrti Njekrasova — u svim napisima gde se govorilo o njemu.

III

PESNIK I GRAĐANIN. PRIHVAĆENI SUDOVI O NJEKRASOVU KAO ČOVEKU

Sve novine su, tek što su počele da govore o Njekrasovu povodom njegove smrti i sahrane, o njegovom značaju, odmah dodavale i neka svoja razmišljanja o nekakvoj »praktičnosti« Njekrasova; sve novine bez izuzetka su počele da govore o nekim njegovim nedostacima, pa čak i porocima, o nečem u tom liku što je udvojeno. Neke novine su samo aludirale onako iz daleka na sve ovo pominjući to u po nekom pasusu, ali ipak je važno da je tih aluzija bilo, iz nekih razloga sve se to nije moglo izbeći. U drugim glasilima, koja su o Njekrasovu govorila i šire, bilo je i čudnijih stvari. I zaista: optužbe nisu detaljnije isticane i to se, reklo bi se, izbegavalo zbog dubokog i iskrenog poštovanja prema pokojniku, no ipak svi su nastojali... da ga opravdaju i tako je cela stvar ispadala još nerazumljivijom. »Ta zbog čega ga pravdate? — i nehotice se nametalo takvo pitanje — ako znate da nema šta da se skriva i mi bismo hteli da znamo da li su njemu potrebna ta naša pravdanja?«. Takvo se pitanje strogo nametalo. No, niko nije istupao sa jasnim formulacijama, svi su hitali sa pravdanjem i ogradama kao da su hteli nekog u nečem da preduhitre — i što je opet najvažnije, kao da se sve to i nije htelo, kao da se sve to nije moglo izbeći. Uopšte, slučaj je veoma zanimljiv, no, ako se malo bolje udubite u taj slučaj, i ako kako valja o njemu porazmislite, videćete da je to nešto sasvim normalno, jer — ako se govori već o Njekrasovu kao pesniku mora se govoriti i o njemu kao ličnosti, a u slučaju Njekrasova pesnik i građanin se ne mogu odvajati, to je povezano i jedno se bez drugog ne može ni objasniti — kad počnete da govorite o njemu kao o pesniku morate da pređete i na njega kao građanina i sasvim je jasno da se nešto slično i ne može izbeći.

No, šta možemo da kažemo, šta je to što mi vidimo? Pominje se reč »praktičnost«, to će reći veština u vođenju svojih poslova, ali samo to ništa drugo, a zatim se opet hita sa pravdanjima: »ta on je patio, njega je od detinjstva pritiskala sredina«, on je patio mnogo još u mladim danima u Petrogradu, on je bio beskućnik, ostavljen od svih i podneo je mnogo nevolja, pa, prema tome — morao je da postane čovek vičan »praktičnim« poslovima (To će reći, kao da i nije moglo da bude drugačije — morao je da postane takav). Drugi idu i dalje, pa, čak, tvrde da bez tog »praktičnog« smisla Njekrasov ne bi mogao, ako hoćete, da učini onoliko korisnih stvari za narod kao što je izdržavanje časopisa i slično. Šta ćete, u ime dobrih ciljeva opravdana su, prema tome — i loša sredstva! I to sve povodom Njekrasova čoveka koji je uzbuđivao srca, koji je izazivao ushićenje i divljenje prema svemu što je dobro i lepo svojim stihovima! Naravno, sve

ovo govore u odbranu Njekrasova, ali meni se čini da njemu nikakva odbrana nije potrebna. Odbrane ovakve vrste uvek sadrže u sebi i nešto ponižavajuće, nešto što pomračuje lik do krajnjih granica. Doista, ako ja već počnem da pravdam »dvoličnost i praktičnost« određene ličnosti, ja već na taj način priznajem da je toga bilo i da je sve to u određenim okolnostima bilo skoro i neminovno. A ako je tako onda imamo pred sobom čoveka koji već udara čelom u vrata hrama, koji se kaje i zapomaže: »ja sam posrnuo — ja sam posrnuo«. On će iste noći napisati stihove besmrtnih lepote, ali čim prođe noć, čim se osuše suze na licu, on će se opet prihvatiti »praktičnih stvari« jer, eto — pored ostalog, sve je to *neminovno*. I šta onda znači onaj plač, onaj krik koji je izražen u njegovim stihovima? Umetnost radi umetnosti — i ništa više, umetnost radi umetnosti u onom najgorem smislu, jer te svoje stihove sam pesnik hvali, sam se i divi tim svojim stihovima, on je njima potpuno zadovoljan, štampa ih i na njih računa: takvi će stihovi — kao da veli pesnik — učiniti da izdanje zablista, oni će uzbuditi srca mladog sveta. Da, ako mi sve budemo pravdali na ovakav način ne objasnivši po bliže celu stvar, rizikujemo da načinimo i mnogo veću grešku, pobuđujemo mnoge nedoumice i na primer — na pitanje »koga sahranjujete?« — mi, koji pratimo kovčeg pesnikov, bićemo prinuđeni da odgovorimo — »mi sahranjujemo najvećeg predstavnika umetnosti radi umetnosti kakvog do sada nije bilo«. Međutim, da li je tako? Ne, *zaista nije tako*, mi smo sahranili velikog stradalnika koji je plakao nad narodnim nevoljama, čoveka koji je tugovao i nad sobom samim, čoveka koji je večno bio nemiran i koji nije prihvatao — koji je šta više do samobičevanja — odbacivao svako lažno primirje.

Celu stvar treba razjasniti iskreno i nepristrasno i to što bude razjašnjeno treba prihvatiti tako kako doista jeste, bez obzira na ličnost i na sve druge razloge. Treba objasniti suštinu stvari kako bi lik pokojnika bio potpuno jasan, to zahtevaju iskrena srca — ne treba da ostane ni malo sumnje koja bi bacala senku na njegovu uspomenu, senku koja može da pomrači i najuzvišeniji lik.

Ja lično nisam mnogo poznavao »praktičnu stranu« života našeg pokojnika i zbog toga se neću upuštati u priče, jer na taj način bih bio u situaciji da prihvatim i ono što lično smatram da je spletko. Ja čvrsto verujem (a i ranije sam bio u to uveren) da je sve ono što se o pokojniku priča, to jest barem polovina ako ne i tri četvrtine — čista laž. Laž, glupost i spletko. Čovek takvog karaktera kakav je bio Njekrasov — morao je imati

neprijatelja. Prema tome, ono što je zaista i bilo i čega je moralo biti po svoj prilici je preuveličavano. Ako se složimo sa ovim videćemo da ipak nešto ostaje od svega toga. A šta je to? Ostaje nešto mračno, mučno nesumnjivo, jer — šta znače oni krici, onaj plač, one suze njegove, ona njegova priznanja da je »posrnuo«, one strasne ispovesti pred senima pokojne majke? Da li je to bičevanje sebe samog, kažnjavanje sebe samog? Ja se neću upuštati u priče, ali mislim da je suština one mračne i mučne polovine u životu našeg pesnika bila iskazana i naslućena još davno, na početku njegovog života u jednoj od njegovih prvih pesama koja je izgleda nastala veoma davno još u vreme pre poznanstva sa Bjelinskim (kasnije je ta pesma dorađena i dobila je onu formu koja nam je poznata iz štampane zbirke, onako kako je to sada objavljeno). Evo tih stihova:

*Večernje vatre već su se palile,
Zavijao je vetar, kiša je sipila,
Dolazio sam iz rodne Poltave,
Pešice sam prestonici hitao.*

*U ruci mi bejaše samo palica,
I prazan zavežljaj na njoj
Na plećima ovčija bundica,
U džepu petnaest groša tek.*

*Gde su mi novac, zanat, moj dom
Malen, smešan jadan sam sebi sam,
Da, prođe mi već četrdeset leta —
A u džepu mi je već milion.*

Milion — to je demon Njekrasova! Sme li se reći da je on tako voleo zlato, raskoš, uživanja i da se toga radi odavno »praktičnim« stvarima? Ne, to je bio demon sasvim druge vrste, to je bio najmračniji đavo koji kuša. To je bio demon oholosti, žeđi za ličnom sigurnošću, demon koji čoveka poziva da se zidom ogradi od ljudi i da tako odvojen mirno gleda na njihovu zlobu

jednako kao i na njihove pretnje. Ja mislim da je taj demon bio obuzeo detinje srce, još davno, kada mu je bilo petnaest godina i kada se našao na petrogradskoj kaldrmi napustivši oca i svoj dom. Ta stidljiva i ponosna duša bila je ranjena, ona nije htela da traži zaštitnika, ona nije pristajala na sporazum sa tom tuđom gomilom. Veoma rano se uselila neverica prema ljudima u to mlado srce i ne samo to — skepticizam je rano obuzeo pesnika (a to je nešto pogrešno). Neka oni i nisu zli, neka oni i nisu tako strašni kao što se o njima priča (tako je verovatno pomišljao on), pa ipak, svi su oni ništavno đubre i oni će ga uništiti samo ako to bude odgovaralo njihovim interesima. Možda je još tada Njekrasov počeo da sanjari o tome, možda su mu još tada na ulici pali na pamet stihovi: »A u džepu mi je već milion«.

To je bila mračna, sumorna žudnja da se odvoji od svih, da ne zavisi više ni od koga. Ja mislim da ne grešim, jer se sećam nečeg iz prvih dana mogega poznanstva s njim. Barem, meni se tako činilo to i kasnije u toku čitavog života. Taj demon je ipak bio demon gadosti. Zar je takvu *ličnu sigurnost* priželjkivala duša pesnika Njekrasova, duša koja se odazivala na sve što je sveto, koja je verovala u tu svetinju! Zar se tako obezbeđuje i ograđuje od ljudi tako nadarena duša? Takvi ljudi polaze na put bosonogi i praznih ruku, ali njihova su srca čista. Njihova sigurnost nije u zlatu. Zlato — to je grubost, nasilje, despotizam! Zlato donosi sigurnost samo onoj bednoj gomili koju je Njekrasov prezirao. Zar su ti prizori nasilja i kasnije i ona žeđ za uživanjem i razvratom mogli da nađu mesta u srcu čoveka koji se obraćao svome bližnjem rečima: »ostavi sve, uzmi svoj putnički štap i pođi za mnom«, i

Povedi me u zemlju onih koji stradaju

Za veliko delo ljubavi.

No, demon je bio moćan, čovek je ostao tu gde je i nikuda nije pošao.

I to je on platio svojom patnjom, patnjom koja je trajala čitavog života. Doista, nama su poznati samo stihovi ali znamo li mi nešto o toj unutrašnjoj borbi koju je on vodio protiv tog demona, mučnoj borbi koja je trajala čitavoga života? Ja ne govorim o dobrim delima Njekrasova, on o tome nije ništa pisao, ali toga je, nema sumnje, bilo, i evo, ljudi već počinju da iznose svedočanstva o humanosti i nežnosti te duše koja je bila sklona »praktičnim

stvarima«. G-din Suvorin je već nešto objavio, ja verujem da će se naći još mnogo valjanih svedočanstava — drugačije ne bi moglo biti. »O, reći će mi — i vi ga opravdavate i to činite na još čudniji način«. Ne, ja ne opravdavam, ja samo tumačim stvari i postigao sam to da imam prava da postavim pitanje — poslednje pitanje koje bi trebalo sve da razjasni.

IV

SVEDOK U KORIST NJEKRASOVA

Još se Hamlet divio suzama onog glumca koji je izgovarao svoju repliku i plakao za nekakvom Hekubom: »Šta je njemu Hekuba?« — pitao je Hamlet. Postavlja se otvoreno ovakvo pitanje: da li je i Njekrasov bio takav glumac, to jest čovek sposoban da *iskreno* plače nad sobom i nad onom duhovnom svetinjom koje se sam odrekao, i da zatim izlije svoju tugu (pravu tugu!) u stihovima neprolazne lepote i da se uistinu uteši... lepotom tih stihova. Da, samo tom lepotom stihova. Može to i ovako da se shvati: može se i lepota ovih stihova posmatrati kao »praktična« stvar 'koja donosi koristi novca, slave, može se cela stvar koristiti i u tom smislu! Ili ćemo dopustiti mogućnost da pesnika tuga nije ostavljala ni posle stihova, da sve to nije bilo dovoljno, da su lepota i snaga koje su izražene u njima pritiskale i mučile samog pesnika, pa je on ponovo posrtao, ne nalazeći snage da pobedi svog večnog demona kao ni sve one strasti koje su ga bile zahvatile i koje su njime vladale čitavoga života! Da li se on mirio sa svojim padom, zar nisu bili snažniji svi oni jecaji i svi oni krici u momentima tajnog i svetog pokajanja, nije li sve to bivalo samo snažnije u njegovom srcu, zar nije opažao koliko ga je koštao taj demon i kakvu je cenu platio za sva ona uživanja koja mu je on ponudio? Jednom reči, ako je on i mogao da se *pomiri* sa svojim demonom, ako je čak i pravdao u razgovoru sa ljudima tu svoju »praktičnost« — da li je to izmirenje bilo trajno ili je sve to napuštalo njegovo srce odmah ostavljajući za sobom još veći bol, još veći stid i grižu

savesti? Kada bismo mogli da rešimo ovo pitanje — šta bi onda ostalo iza njega? Trebalo bi onda da ga osudimo što nije, budući da nije imao snage da pobedi svoje strasti, izvršio samoubistvo poput onog starog pečerskog mučenika koji je ne mogavši da savlada strasti koje su ga mučile, zakopao sebe do pojasa u zemlji. On nije odagnao svoga demona, ali ipak ga je savladao. I zato bismo se i mi, kao i svaki drugi čovek, našli u ponižavajućem i komičnom položaju ako bismo pristali da prihvatimo ulogu sudije i da donesemo takvu presudu. Utoliko pre, jer reč je upravo o pesniku koji je pisao o sebi:

*Ti i ne moraš da budeš pesnik,
Ali, dužan si biti građanin...*

i time je priznao sud ljudi kao »građana«. Sramota je da mi kao pojedinci sudimo pesniku. Kakvi smo na kraju svi mi? Mi ne govorimo o sebi naglas i krijemo svoje gadosti sa kojima smo se u potpunosti pomirili. Pesnik je plakao i zbog takvih svojih postupaka Zbog ikojih mi — da smo ih počinili — ne bismo ni okom trepnuli. Mi o njegovom posrnuću i o tom njegovom demonu znamo iz njegovih pesama. Da nije bilo tih stihova koje je on u trenucima pokajničke iskrenosti smelo napisao, sve ono što se pričalo o njemu i onoj njegovoj »praktičnosti« nestalo bi samo od sebe, nestalo bi iz sećanja i pretvorilo bi se u zlonamernu intrigu posle čega nikakvo opravdanje ne bi ni bilo potrebno. Uzgred rečeno, praktičnom čoveku koji ume da vodi svoje poslove ne ide u račun da javno kazuje pokajnički o svojim vapajima i svojim jecajima. Prema tome, on nije bio nikako onako praktičan čovek kao što neki to tvrde. Pa ipak, on prihvata sud građana jer taj je sud on priznao. Prema tome, ako bismo pitanje koje smo napred istakli, to jest da li je pesnik bio zadovoljan stihovima u kojima dolaze do izražaja njegove suze, da li je postigao onaj mir koji bi mu sa svoje strane dopustio da se laka srca upušta u »praktične stvari«, ili je izmirenje bivalo samo privremeno i on ga je odmah odbacivao mučeći se i dalje i osećajući još više stid i to tako celog života — ako bi se, ponovo kažem, to pitanje rešilo tako da potvrdi drugu pretpostavku, onda bismo se i mi mogli odmah izmiriti sa Njekrasovom kao »građaninom«, jer njegove su patnje u potpunosti očistile sva naša sećanja o njemu. Razume se, ovde se odmah nameće i pitanje: ako niste bili u stanju da rešite jedno ovakvo pitanje (ko je taj ko bi

ga mogao rešiti?) onda niste imali pravo ni da ga postavljate. Stvar je u tome što se to pitanje može rešiti. Postoji svedok koji to može potvrditi. Taj svedok je narod. To jest, njegova ljubav prema narodu! Ali šta će, pre svega, tako »praktičnom« čoveku nekakva posebna ljubav prema narodu. Neka svako radi svoje — neka se jedni bave praktičnim stvarima, a drugi neka pate zbog naroda. Neka, recimo, to bude i stvar trenutka — malo si se poigrao i odustao si. A Njekrasov nije odustajao čitavog svog života. Neko će kazati da je narod za njega isto što i ona »Hekuba« — neko nad kojim se u stihovima plače i sa kojim se zarađuju novci. Ne tvrdim da je teško glumiti iskrenost takve vrste — ima toga i u stihovima Njekrasova (o tome se može mnogo raspravljati) samo ću reći da je meni sasvim jasno zbog čega je Njekrasov tako voleo narod, šta ga je vuklo narodu u najtežim momentima njegovoga života, zbog čega je hrlio u naručje tom narodu i šta je kod njega nalazio. To je bilo zbog toga — kao što sam rekao — što je za njega ljubav prema narodu bila *spas od žalosti za samim sobom*. Ako budete prihvatili ovakav odgovor biće vam jasan čitav Njekrasov i kao pesnik i kao građanin. On je služio svome narodu svojim srcem i svojim talentom i time se čistio i sam pred sobom. Njemu je narod bio neka intimna potreba i to nije bilo samo radi stihova. U toj ljubavi prema narodu on je otkrivao i smisao svoga života. On je u ljubavi prema narodu uzdizao i svoj duh. Najvažnije je da predmet njegove ljubavi nisu bili ljudi koji su ga okružavali kao što to nije bilo ni sve ono što su ti ljudi voleli i čemu su se klanjali. On je bežao od takvih ljudi i odlazio je uvređenima običnim ljudima koji pate i koji su poniženi i to je činio u svim onim trenucima kada se takvom životu malodušno predavao — odlazio je i udarao čelom u prag seoske crkvice u potrazi za isceljenjem. On se ne bi opredelio za takav način spasenja *da nije verovao u njega*. U toj ljubavi prema narodu on je nalazio nešto što je stalno, nešto što je pouzdano i što može da reši ono što ga je pritiskalo. Ako je tako onda je jasno da je našao ono što je najsvetije, najneospornije, najistinitije pred čim čovek može da se pokloni. On nije nalazio svoje spasenje samo u tim svojim stihovima o narodu. To, naravno, znači da se i on poklonio *narodnoj istini*. Ako u svom životu on nije našao ništa osim naroda što bi bilo dostojnije njegove ljubavi, znači priznao je *narodnu istinu i istinu naroda* — priznao je da tu istinu jedino narod čuva. Ako tako nešto nije priznavao svesno, on je tako postupao srcem koje ga tome vuklo nezadrživo. U tom poročnom mužiku, zbog čijeg je poniženog lika toliko patio, on je otkrivao nešto istinsko i sveto što je duboko poštovao i na šta se odazivao iz

dubine svoga srca. U tom smislu sam ga i ja, govoreći o njegovom literarnom značaju, stavio među one pesnike koji su prihvatili narodnu istinu. On je večno tražio tu istinu i težio je njoj i to nam svedoči da je njega neka neodoljiva unutrašnja potreba vukla narodu, to je potreba koja stoji iznad svih drugih potreba i ona govori o onoj njegovoj patnji koja nije nikada prestala, koju nisu utolile nikakve sablazni niti kakva iskušenja — to je patnja koja se ne može objasniti nekakvim paradoksima ili ukazivanjem na njegovu praktičnost. Ako je tako onda je jasno da je on patio celog svog života... I kako bismo mu mi, nakon svega ovoga, mogli suditi? Možda i možemo biti sudije, ali ne možemo biti tužioci.

Njekrasov je ruska istorijska pojava, jedan od blistavih primera onih protivurečnosti i onog dvojstva u moralu i u uverenjima koji karakterišu ruskog čoveka u ovom našem žalosnom, prelaznom dobu. No, taj čovek je ostao u našem srcu. Ljubav ovog pesnika je bila iskrena, čista i prostodušna! Njegovo stremljenje narodu uzdiže ga kao pesnika i stavlja ga na najviše mesto. Kada je reč o njemu kao čoveku i građaninu i tu ga njegova ljubav prema narodu i saosećanje sa narodom u mnogo čemu iskupljuju — ako je njemu zaista potrebno neko iskupljenje...

V

ČITAOCIMA

Decembarski i poslednji broj *Dnevnika* toliko je mnogo zakasnio i tu su po sredi dva razloga: prvo, moja bolest koja je potrajala čitavog meseca decembra i drugo, prelazak u drugu štampariju jer je ona prva prestala sa radom. U novim uslovima stvari su se neizbežno otegle. U svakom slučaju, ja uzimam krivicu na sebe i molim čitaoce da me razumeju.

Na mnogobrojna pitanja mojih pretplatnika i čitalaca da li bi bilo moguće da brojeve *Dnevnika* u toku 1878-me godine izdajem povremeno, nevezujući sebe za mesečni rok, hitam da kažem da je tako iz mnogih razloga

nemoguće. Možda ću se odlučiti da štampan još jedan broj i da izmenjam koju reč sa mojim čitaocima. Svoj *Dnevnik* sam izdavao koliko radi čitalaca toliko i radi sebe samog, vođen potrebom da kažem svoju reč u ovom našem zanimljivom i karakterističnom dobu. Ako budem objavio makar jedan poseban broj o tome ću čitaoce obavestiti preko novina. Ne verujem da ću pisati u drugim publikacijama. U tim drugim publikacijama mogao bih da objavim samo roman ili pripovetku. U ovoj godini, dok se budem odmarao od periodičnih izdanja, radiću na jednom umetničkom delu za koje mi se pojavila ideja u toku dvogodišnjeg izdavanja *Dnevnika* — ideja je nastala neprimetno, spontano. No, ja se nadam da su *Dnevnik* nastaviti kroz godinu dana. Od sveg srca se zahvaljujem svima onima koji su me nesebično podržavali. Onima koji su mi pisali da prekidam izdavanje *Dnevnika* baš u najburnije vreme, mogu da kažem da će možda kroz godinu dana nastupiti još burnije vreme, biće još karakterističnih pojava i tada ćemo zajedno poslužiti zajedničkom dobru.

Ja kažem — *zajedno*, jer veliki broj svojih dopisnika smatram svojim saradnicima. Njihova obaveštenja su mi bila od velike koristi, koristio sam njihova zapažanja, savete, a posebno mi koristila ona njihova iskrenost sa kojom su mi se obraćali. Veoma žalim što mnogima među njima nisam mogao da odgovorim — nije bilo vremena i zdravlje me nije najbolje služilo. Ponovo molim sve one kojima do sada nisam odgovorio da me razumeju i da prihvate to blagonaklono. Posebno sam kriv pred onima koji su mi se obraćali tokom poslednjih tri meseca. Onoj osobi koja mi je pisala o »tuzi nesrećnih dečaka i o tome da ona ne zna šta da im kaže« (ta osoba će verovatno prepoznati sebe po ovim izrazima) — mogu da kažem da sam bio najozbiljnije zainteresovan onim što mi piše. Da je bilo moguće ja bih odgovor na njeno pismo objavio u *Dnevniku*, ali napustio sam tu misao, jer je bilo nemoguće da se čitavo to pismo preštampa. Međutim, to pismo jasno govori o strasnom i plemenitom raspoloženju kod većeg dela naše omladine, ono govori o njenoj iskrenoj želji da posluži opštem dobru svih nas. Toj osobi koja mi se obratila mogu da kažem jedino ovo: da, upravo ruska žena će nas sve spasiti, čitavo naše društvo, ona će nas spasiti energijom koja se u njoj razbudila, onom svojom plemenitom željom da *dela* koja ide do spremnosti na žrtvu, na podvig. Ona će postideti one snage koje su učmale, pokrenuće ih, a one koji su skrenuli s puta i izgubili smer ona će vratiti na istinski put. No, dosta o tome; ovoj poštovanoj mojoj saradnici odgovaram

ovde u *Dnevniku* za svaki slučaj, jer sam uveren da mi njena adresa — koju mi je ranije javila — više ne može poslužiti.

Nisam odgovorio mnogima na njihova pitanja zbog toga što je na tako važna i aktuelna pitanja nemoguće odgovoriti u pismu. Bilo bi potrebno pisati članke, čitave knjige — a ne pisma. Pismo ne može biti bez nedoumica i bez stvari koje su nedorečene. Ima tema koje je apsolutno nemoguće raspravljati u prepisci.

Onoj osobi koja me molila da objavim u *Dnevniku* da sam primio njeno pismo o njenom bratu koji je pao u ovom sadašnjem ratu, hitam da javim da su me iskreno dirnuli i potresli i njena tuga za izgubljenim prijateljem i bratom i njeno ushićeno uverenje da je njen brat pao služeći uzvišenoj stvari. Hitam sa zadovoljstvom da javim toj osobi da sam se ja ovde susreo sa jednim mladim čovekom koji je lično poznao pokojnika i koji mi je potvrdio sve ono o čemu je ona pisala.

Saradniku, koji mi je napisao dugačko pismo (na pet stranica) o Crvenom krstu, stežem ruku i iskreno mu se zahvaljujem moleći ga da i u buduće ne prekida sa dopisima. Obavezno ću mu poslati ono za šta me je molio.

Nekim dopisnicima koji su mi pisali i postavljali pitanja *po tačkama* obavezno ću odgovoriti i to svakom posebno, isto kao i onom koji me je pitao — »ko je to *strjucki*?«. (Nadam se da će dopisnici prepoznati sebe po ovim izrazima). Dopisnike iz Minska i Vitebska posebno molim da mi oprostite što sam zakasnio sa odgovorima. Čim budem predahnuo, prihvaću se odgovora i po mogućnosti ću svima odgovoriti. Neka se ne ljute i neka pričekaju.

Moja adresa ostaje ista, samo molim da se stavlja ulica i broj kuće, nije dovoljno samo napisati — redakciji *Dnevnika pisca*.

Još jednom se svima zahvaljujem. Nadajmo se bliskom i srećnom viđenju. Ovo je veliko vreme — ali teško i sudbonosno. U ovom trenutku ima mnogo stvari koje vise o koncu, imaćemo mnogo toga da kažemo kroz godinu dana!

POSLEDNJA STRANICA

(Iz časopisa *Građanin* za godinu 1878-mu)

U toku tromesečnog prekida dobili smo u svoje vreme tokom jula meseca, ovaj feljton koji sledi i koji je potpisan — »Prijatelj Kozme Prutkova« — čiji pravi smisao, to priznajemo, nama nije u potpunosti jasan; osim toga, mi ne verujemo nimalo da je ovakav događaj moguć, tim pre što na Jelaginskom ostrvu, prema kazivanju poznavalaca, nikakvog ribnjaka i nema. U svakom slučaju nama nije sasvim jasno šta ovaj san znači, međutim, ipak sve to objavljujemo — Redakcija.

Napomena: Reč je o tekstu pod naslovom *Triton* koji se nalazi među člancima iz *Građanina* štampanim u drugoj knjizi ovoga izdanja prema uobičajenom načinu objavljivanja — primedba prevodioca.

DNEVNIK PISCA

1880.

AVGUST

GLAVA PRVA

OBJAŠNJENJE POVODOM GOVORA O PUŠKINU KOJI SLEDI

Moj govor o Puškinu i njegovom značaju, koji sledi odmah za ovim, i čini glavni deo ovoga broja *Dnevnika pisca*. (To je jedini broj za godinu 1880-tu. Ja se nadam da ću nastaviti *Dnevnik pisca* u narednoj godini 1881-oj, ako mi zdravlje bude dozvolilo). Ja sam ga održao osmoga juna ove godine na svečanom skupu Društva ljubitelja ruske književnosti pred mnogobrojnom publikom i taj govor je ostavio dubok utisak. Ivan Sergejevič Aksakov koji je tada rekao o sebi kako ga svi smatraju za vođu slovenofila, izjavio je *ex cathedra* da je taj moj govor »pravi događaj«. To pominjem ne zato da bih se hvalio nego zbog toga što mi je stalo da istaknem sledeće: ako je moj govor zaista bio pravi događaj, on je to mogao biti samo s jedne tačke gledišta i ja ću to ovde objasniti — toga radi ja i pišem ovaj predgovor. U svom govoru ja sam hteo da istaknem, uglavnom, četiri tačke u kojima se ogleda Puškinov značaj za Rusiju.

1. Puškin je bio prvi koji je svojim dubokim i pronicljivim genijalnim umom i svojim čisto ruskim srcem uočio i zabeležio bolesnu pojavu naše inteligencije koja je istorijski gledano bez temelja, ali koja se ipak izdiže iznad naroda. On je opisao i jasno istakao pred našim očima taj naš negativni tip: tip našeg nespokojnog čoveka koji ni sa čim ne može da se pomiri, koji

ne veruje u svoju rođenu grudu i u njenu snagu, koji i Rusiju i sebe samog (to jest, svoje društvo, svoj intelektualni sloj, koji se uzdigao iznad te rodne grude), na kraju krajeva, odriče, ne želi nikakvu saradnju sa drugima i zbog toga iskreno pati. Aleko i Onjegin su stvorili mnogo sličnih tipova u našoj beletristici. Za njima su se pojavili takvi tipovi kao što su Pečorin, Čičikov, Ruđin, Lavrecki, Bolkonski i mnogi drugi koji su samo potvrdili da je ona stara Puškinova misao bila tačna. Neka je čast i slava njegovom ogromnom umu i njegovom geniju koji su ukazali na najbolniju ranu našega društva koja je nastala nakon Petrove reforme. Njemu možemo da zahvalimo zbog te pronicljive dijagnoze ikoja nam je ukazala na našu bolest, on nam je prvi pokazao u čemu je i naša uteha: on nam je ulio nadu da ta bolest nije smrtonosna, da rusko društvo može da se izleči, može da se obnovi i da vaskrsne ako se bude držalo duha narodnog, on nam je:

2-go, prvi (da, prvi, niko to pre njega nije učinio) ponudio umetničke tipove ruske lepote koja je neposredno proizašla iz ruskog duha, iz narodnog duha, s našega tla gde je Puškin sve to i otkrio. O tome govore likovi kao što su Tatjana — čisto ruski tip žene koja je umela da se sačuva od svih laži koje su donete iz tuđine, zatim istorijski likovi poput monaha i njemu sličnih iz »Borisa Godunova«, tipovi uzeti neposredno iz života kakvih ima u »Kapetanovoj kćeri« — kao i mnogi drugi likovi koje srećemo u Puškinovim pesmama, pripovetkama, zapisima, pa čak i u »Istoriji Pugačovljeve bune«. Ono što je glavno i što treba istaći to je da su svi ti pozitivni tipovi ruskog čoveka i njegove duše uzeti isključivo iz narodnog duha. Ovde treba reći istinu do kraja — tu lepotu Puškin nije otkrio u našoj današnjoj civilizaciji ni'ti u našem takozvanom »evropskom« obrazovanju (koje mi, uzgred budi rečeno, nikada nismo ni imali), on je nije otkrio u onom nakaznom i formalnom usvajanju evropskih ideja i navika — on je sve to otkrio jedino u narodnom duhu *i jedino u njemu*, tako je on, to ponavljam, ukazao na bolest i ulio nam ujedno i veliku nadu: »Verujte u narodni duh, očekujte spas jedino od njega i bićete spaseni«. Onaj ko dublje prouči Puškina obavezno će doći do ovakvog zaključka.

Treća tačka, koju bih želeo da istaknem govoreći o značaju Puškina, to je ona karakteristična crta njegovog umetničkog genija koja je samo njemu i ni jednom drugom svojstvena — to je ona njegova sposobnost da se unese, da se potpuno pretvori u genija drugih nacija, da se preobrazi gotovo do savršenstva. Ja sam u svom govoru rekao da je Evropa imala veoma velike umetnike, genije svetske veličine: Šekspira, Servantesa, Šilera, ali ni kod

jednog od njih ne zapažamo takvu sposobnost kakvom je vladao Puškin. Nije u pitanju samo nekakvo unošenje, to je savršeno preobražavanje koje zapanjuje. Razume se, ja u svom govoru nisam mogao da ne istaknem tu karakterističnu crtu njegovoga genija, to što među svetskim veličinama srećemo jedino kod njega — to je isključivo njegova odlika. Ja to nisam kazao s namerom da umanjim veličinu evropskih genija kakvi su Šekspir i Šiler — samo budala može da izvede tako glup zaključak na osnovu mojih reči. Ja nimalo ne sumnjam u univerzalnost i opštu razumljivost, u beskrajnu dubinu takvih svetskih tipova među ljudima arijeuskog plemena, kakve je za sva vremena obesmrtao Šekspir. Da je Šekspir stvorio od svog Otela pravog *venecijanskog* Mavra a ne Engleza, on bi mu samo dao lokalni, karakteristično nacionalni oreol a svetski značaj toga tipa i dalje bi ostao isti, jer on bi i u Italijanu potpuno izrazio ono što je tako snažno želeo da izrazi. Ponavljam, ja nisam ustao protiv svetskog značaja Šekspira ili Šilera kada sam isticao Puškinovu genijalnu sposobnost da se preobrazu u genija drugih nacija, ja sam samo hteo da naglasim tu sposobnost i njeno savršenstvo, da podvučem veliku proročansku opomenu nama Rusima, jer je:

Četvrto, ta sposobnost jedna čisto ruska i nacionalna naša sposobnost i nju Puškin deli sa celim našim narodom i kao veliki umetnik on je u punoj meri izražava u svojoj umetničkoj delatnosti. Čitav naš narod skriva u duši tu sklonost da se unese u nešto što nije njegovo, on ume da se odazove na sve što ima svetski značaj, on teži opštem izmirenju i to je u mnogo navrata manifestovao u toku dvesta godina posle Petrovih reformi. Kada sam ja govorio o toj sposobnosti kod našeg naroda nisam mogao da u isto vreme ne istaknem preko te činjenice i onu veliku nadu koju mi imamo u budućnosti, veliku i blistavu našu nadu koja sija pred nama. Prema tome, ja sam istakao da je naša težnja prema Evropi, sa svim njenim oduševljenjima i krajnostima bila ne samo razumna i opravdana, nego je ona bila i *u svojoj suštini* narodna težnja — sve je to bilo u saglasnosti sa težnjama narodnog duha i zato je, na kraju krajeva, sve to i imalo svoj uzvišeni cilj. U svom kratkom, odveć kratkom govoru ja, naravno, nisam mogao u potpunosti da razvijem svoju misao, ali ono što sam kazao ja sam kazao jasno. I ne treba negodovati zbog mojih reči — »da će možda naša uboga zemlja, na kraju krajeva, reći novu reč čitavom svetu«. Isto tako, smešno je tvrditi da pre nego što budemo rekli novu reč čitavom svetu mi i sami treba »da se razvijemo u ekonomskom, naučnom i građanskom pogledu«, samo tada navodno mi možemo sanjati o »novim rečima« koje ćemo reći (tobože) kao jedan savršen

organizam kakvi su drugi evropski nacionalni organizmi. U svom govoru ja sam posebno podvukao da mi ne pada na pamet da upoređujem ruski narod sa zapadnim narodima u oblasti ekonomske ili naučne slave. Ja sam jednostavno kazao da su ruska duša i genij ruskog naroda sposobniji od genija bilo koga drugog naroda kada treba prihvatiti ideju opšte-čovečanskog jedinstva, kada treba shvatati i prihvatati ono što je različito i brisati sve protivurečnosti. To nije ekonomska osobina (niti koja druga) to je *moralna osobina* — i ko je taj ko bi mogao da ospori da ruski narod ima takvu osobinu? Sme li ko reći da je ruski narod samo inertna masa čija je uloga u tome da *ekonomski* pomaže uspehu i razvoju ruske evropeizirane inteligencije koja se izdigla iznad našeg naroda — ko bi smeo da tvrdi da je ruski narod jedna mrtva masa od koje se nema šta očekivati i za koju ne treba vezivati nikakve nade? Avaj, mnogi među nama i to tvrde, ali, eto, ja sam se usudio da kažem suprotno.

Rekao sam, i ponavljam i ovde, da ja naravno nisam mogao tu »svoju fantaziju« svestrano i potanko dokazati ali, isto tako, ja nisam mogao da ne skrenem pažnju na sve to. Tvrditi da naša uboga i zaostala zemlja neće biti sposobna za tako uzvišene težnje sve dok u ekonomskom i građanskom pogledu ne bude slična Zapadu — to je jednostavno ludost! Osnovna moralna bogatstva duha, barem, u svojoj suštini ne zavise od ekonomske moći. Naša uboga i zaostala zemlja — sem onog višeg sloja — stoji sva kao jedna celina.

Osamdeset miliona njenih stanovnika čine takvo duhovno jedinstvo kakvog nigde u Evropi nema, pa se, prema tome, ne bi moglo reći da je naša zemlja neuređena, a ako se strožije posmatraju stvari ne bi se moglo reći ni da je naša zemlja uboga. Naprotiv, u toj Evropi gde je skupljeno toliko bogatstva — čitava građanska osnova evropskih nacija je potkopana, ona se može sutra srušiti da od nje ne ostane ni traga za večita vremena, sutra na mesto svega toga može da dođe nešto novo i do sada neviđeno što nimalo neće ličiti na ovo sadašnje. Sve to bogatstvo što ga je Evropa nagomilala neće je spasti od propasti, jer »u tren oka će nestati svega toga bogatstva«. I, eto, na taj potkopani i zaraženi građanski poredak se pokazuje prstom kao na ideal kome treba da stremlji naš narod, kao na ideal koji naš narod treba da dostigne, pa tek onda da stekne pravo da promuća svoju reč Evropi. A mi tvrdimo, naprotiv, da se duh ljubavi i sveopšteg ujedinjenja može gajiti i nositi u sebi i u ovim uslovima naše sadašnje ekonomske bede — sve je to bilo moguće još i u većem siromaštvu nego što je ovo sadašnje, bilo je toga i

u vreme posle najezde Tatara pod Batijem, pa i posle onih pogroma onog mutnog vremena kada je samo zahvaljujući jedinstvu narodnoga duha Rusija bila spasena. (To je doba posle smrti poslednjeg Rjurika, doba Borisa Godunova oko 1613-te godine kada je na vlast stupio car Mihail Romanov). I najzad, da li je zbilja potrebno da se voli čitavo čovečanstvo, da se u sebi nosi duh sveopšteg ujedinjenja, da se ne mrze druge nacije zbog toga što ne liče na nas, da se naš narod ne tuđi od drugih naroda i da ne smatra druge narode za limun koji treba iscediti (a takvih naroda u Evropi ima) — da li je zbilja potrebno da bi se sve to imalo u sebi i ostvarilo — pre svega postati bogat narod i prihvatiti kod sebe evropsko građansko uređenje!? Zar je potrebno da mi ropski kopiramo to evropsko uređenje? (Ono će i onako sutra propasti!). Je li moguće da ruski duh ne treba da se razvije nacionalno, na temelju svojih organskih snaga nego tako — bezlično, lakejski podražavajući Evropi? Šta će onda biti sa ruskim nacionalnim organizmom? A ovamo se raspravlja o prirodnim naukama! »To narod neće dozvoliti!« — rekao je neko pre dve godine jednom zagriženom zapadnjaku. »Onda treba uništiti narod!« — odgovorio je ovaj zapadnjak mirno i dostojanstveno. I to nije bio bilo ko nego jedan od predstavnika naše inteligencije! To je istinita zgoda!

Sa te četiri tačke ja sam istakao značaj koji Puškin ima za nas i moj govor je ostavio snažan utisak. To nije bilo zbog nekih posebnih zasluga (to moram da podvučem) niti zbog mog darovitog izlaganja problema (tu se slažem sa svim mojim protivnicima, ne želim da se hvalim), to je bilo zbog one iskrenosti i onih, usuđujem se reći, nepobitnih činjenica koje sam ja naveo i koje su pogodile suštinu stvari, bez obzira na to što je taj moj govor bio kratak i nepotpun. Ali, u čemu je bio taj »događaj«, kako se o tome izrazio Ivan Sergejevič Aksakov?

Stvar je bila u tome što su slovenofili ili takozvana ruska partija učinili jedan veliki i može biti i definitivni korak u pravcu izmirenja sa zapadnjacima i na taj način su priznali da su težnje zapadnjaka prema Evropi opravdane — oni su priznali čak zakonitost zapadnjačkih oduševljenja i nužnost onakvih njihovih zaključaka i sve su to tumačili kao čisto rusko narodno stremljenje što je isto što i ruski narodni duh. Za njih je to oduševljenje kod zapadnjaka bilo istorijska potreba, istorijski fatum — i tako će ispasti jednom, na kraju krajeva, kada se budu sveli konačni računi i izveli rezultati, da su zapadnjaci isto toliko poslužili ruskoj zemlji i stremljenjima njenoga duha kao i svi oni pravi Rusi koji su iskreno voleli rodnu grudu i koji su je *do sada* možda suviše revnosno čuvali od

zanesenjaštva »ruskih inozemaca«. Najzad je bilo naglašeno da su svi nesporazumi između ovih partija, sve one ljutite prepirke, sve do sada bile samo jedan veliki nesporazum.

Eto, u celini gledano, to je mogao da bude taj »događaj« jer su se predstavnici slovenofila odmah nakon mog govora u celini složili sa svim njegovim zaključcima. Ja sada još dodajem — to sam, uostalom, izjavio i u svom govoru — da ta čast zbog takvog novog koraka (ako iskrena želja za izmirenjem može da čini čast), da sama zasluga zbog te, ako hoćete nove reči, ne pripada samo meni nego slovenofilstvu u celini, duhu i pravcu cele te naše »paerije«, jer — oduvek je bilo jasno sve ono što sam ja bio rekao svima onima koji su nepristrasno shvatali slovenofilstvo, a i oni su sami u više navrata skretali pažnju na ideju koju sam ja izrekao. Meni je samo pošlo za rukom da sve to kažem u pravi čas.

Završna misao je ova: ako zapadnjaci budu usvojili naš zaključak i ako se budu složili s tim zaključkom, nestaće svi nesporazumi među dvema partijama, zapadnjaci i slovenofili »neće više imati oko čega da se prepiru« kako se izrazio Ivan Sergejevič Aksakov — »jer je u pogledu budućnosti sve razjašnjeno«. Tako gledano, moj je govor doista mogao biti »događaj«. No avaj, reč »događaj« izgovorila je u nastupu iskrenog oduševljenja samo jedna strana, a postavlja se pitanje hoće li to kazati i druga strana? Ili će možda sve ove težnje i zaključci ostati samo ideali — to je pitanje. Pored slovenofila koji su me grlili i stezali mi ruke još na tribini, tek što sam ja bio sišao sa katedre prišli su da mi stegnu ruku i zapadnjaci i to ne samo neki među njima nego pravi predstavnici zapadnjaka koji su u tom pokretu igrali glavnu ulogu — koji i sada vode glavnu reč u njemu. Oni su mi vatreno i sa iskrenim oduševljenjem stezali ruke kao i slovenofili, moj su govor nazvali genijalnim i nekoliko puta su to naglasili — da je moj govor genijalan. Ali ja se bojim — stvarno se bojim — da sve to nije rečeno u onom prvom nastupu oduševljenja. O, razume se, ne plašim se ja da će oni poreći svoje mišljenje prema kome je moj govor bio genijalan. Ja i sam znam da moj govor nije genijalan i njihove me pohvale nisu nimalo zanele, ja ću im od sveg srca oprostiti ako se budu razočarali u pogledu moje genijalnosti ali — evo šta može da bude, šta mogu da učine zapadnjaci kada malo bolje budu porazmislili (ne mislim samo na one koji su mi stezali ruku, govorim uopšte o svim zapadnjacima — i to podvlačim). »Ah — reći će, može biti, ti zapadnjaci (da, čujem, »može biti, reći će«) — ah, vi ste se, dakle, najzad, posle dugih sporova i prepiranja složili i priznali da je istina bila na našoj

strani i vi ste položili svoje zastave — pa, dobro! — primamo vaše priznanje od srca i hitamo da vam izjavimo: sve je to veoma lepo s vaše strane, to svedoči i da ste umni ljudi što vam, uostalom, mi nismo ni osporavali, izuzev što su to činili oni najgluplji među nama zbog čega ne žalimo niti za njih snosimo odgovornost — ali... pojavila se jedna nova začkoljica i nju bi trebalo što pre razjasniti. Stvar je u ovome: vaša teza i vaš zaključak da smo se mi u našem oduševljenju prema Evropi, tobože, slagali sa narodnim duhom i da smo u potaji bili rukovođeni od tog istog duha — za nas ta vaša teza ipak ostaje nešto sumnjivo i zbog toga naš konačni sporazum opet postaje nemoguć. Imajte na umu da je oduvek Evropa nama bila uzor, mi smo se divili njenoj nauci, za nas je najvažnije bilo ono što se zove Petrova reforma — mi se nismo rukovodili duhom našeg naroda, jer mi nigde nismo sreli taj duh niti smo ga bilo gde naslutili na našem putu, naprotiv — ako svega toga ima mi smo to ostavili iza sebe, mi smo bežali od toga. Mi od početka nastupamo samostalno, mi ne sledimo tragom nekakvog privlačnog instinkta ruskog naroda koji teži sveopštem ujedinjenju, koji se odaziva na sve što ima svetski značaj — jednom reči, ništa nema od svega onoga što ste nam vi napričali. Ako hoćemo iskreno da se izrazimo, mi u ruskom narodu vidimo samo inertnu masu od koje nemamo šta da naučimo, ta masa koči razvitak Rusije, ona usporava njeno napredovanje, nju treba u celini preoblikovati i dati joj drugi oblik — i ako se to ne može organski onda treba barem mehaničkim putem, to jest nju treba primorati da nas sluša jednom zauvek i za sva vremena. A da bi se postigla poslušnost takve vrste potrebno je da i mi usvojimo onaj građanski poredak koji postoji u evropskim zemljama i o kojem se kod nas počelo govoriti. Naš narod je zapravo ubog, grub i prost, takav je oduvek bio i zbog toga on nema svoga lica, nema svojih ideja. Čitava istorija našega naroda je jedan apsurd i vi ste iz toga apsurga izvodili đavo bi ga znao kakve sve ne zaključke, a što se nas tiče — mi smo trezveno gledali na stvari. Potrebno je da naš narod bude bez istorije — a ono što je tobože imao kao istoriju — to sve treba potpuno da zaboravi, da odbaci sa gađenjem. Samo naša inteligencija ima svoju istoriju i toj inteligenciji narod ima da služi svojim radom i svom svojom snagom.

Dozvolite, budite mirni, ne prekidajte nas! Kada govorimo o narodnoj poslušnosti mi ne želimo da zaboravimo na naš narod — o, nikako! Molimo da ne izvodite takav zaključak: mi smo humani, mi smo Evropljani, vi to veoma dobro znate. Naprotiv, naša je namera da malo po malo prosvetimo narod i da svoje delo krunišemo uzdigavši narod do sebe, mi imamo namere

da preradimo njegovu nacionalnost u nešto drugo što će nastupiti kada se narod bude formirao. To formiranje ćemo graditi onim čime smo i započeli, to jest on se mora odreći svoje prošlosti, on mora da prokune svu tu svoju prošlost. Kada tog čoveka iz naroda budemo opismenili nateraćemo ga da omiriše Evropu, počecemo da ga sablažnjavamo tom Evropom, recimo — ponudićemo mu bolji način života, pristojnost, odevanje, pića, plesove — jednom reči, nagnaćemo ga da se postidi svoga nekadašnjeg opanka i *kvasa*, svojih starinskih pesama, pa iako su neke od njih divne i veoma melodične, mi ćemo ga nagnati da peva vodvilje bez obzira što ćete se vi ljutiti zbog svega toga. Jednom reči, da bi smo ostvarili svoj cilj mi ćemo pre svega upotrebiti mnogobrojna i moćna sredstva koja će delovati na slabe »žice« njegovoga karaktera, jer tako je bilo nekada i sa nama — i tada će narod biti — naš. On će se postideti svoje prošlosti i prokleće je. Ko bude prokleo svoju prošlost biće naš — to je naša formula! Držeći se nje mi ćemo uzdići narod do sebe. A ako se pokaže da je narod nesposoban da prihvati takav način obrazovanja onda ćemo »odbaciti i narod«. U tom slučaju imali bismo jasnu potvrdu za našu tezu da je naš narod nedostojna i divlja masa koju bi trebalo nagnati na poslušnost. Jer, šta bi nam drugo ostalo? Istina je u inteligenciji, istina je u Evropi i mada mi imamo osamdeset miliona ljudi (čime se, izgleda, vi hvalite), svi ti milioni ipak treba da posluže stvari evropske istine pošto druge istine nema niti je može biti. Brojem tih miliona vi nas nećete uplašiti. Eto, to je ono što smo imali da vam kažemo, sada smo vam to jasno obelodanili i mi ostajemo na tome. Jer, ako budemo prihvatili vaš zaključak ne bismo mogli više raspravljati sa vama o nekim tako čudnim stvarima kao što je, na primer, *le Pravoslavie* i neki tamo njegov tobožnji posebni značaj. No, nadamo se da vi to od nas nećete ni tražiti, naročito ne sada kada je jasna poslednja reč evropske nauke — ateizam, prosvećeni i humani ateizam, a mi ne možemo da ne sledimo tu Evropu... I tako, mi bismo mogli pristati da prihvatimo uz izvesne ograde, onaj deo vašeg govora u kojem nam priznajte nešto i gde nas hvalite — to neka vam bude! Učinićemo vam tu ljubaznost — ali onaj deo koji se tiče vas, i svih onih »načela« — izvinite, ali to ne možemo da prihvatimo...«. Eto, takav bi mogao biti žalosni odgovor na onaj moj govor. Ali, ja ne samo što se ne usuđujem da tako nešto stavim u usta tim zapadnjacima koji su mi stezali ruke, nego to neću da činim ni sa mnogim njihovim prosvećenim prijateljima koji su svi — bez obzira na njihove teorije — pravi radnici u korist ruske stvari i čisti Rusi, pošteni i uvaženi ruski građani. No, zato će masa, masa

otcepljenih zapadnjaka, velika masa vašeg zapadnjaštva, sredina i ulica kojima se ideje provlače — svi mračni slojevi toga »pravca« (a njih ima kao peska u moru) — o, oni će sigurno reći nešto što je ovome slično — i možda su već nešto slično i rekli. (Što se tiče *vere*, na primer, jedan je list sa njemu inače svojstvenom duhovitošću napisao, da je cilj slovenofila da čitavu Evropu prevedu u pravoslavlje). No, ostavimo se mračnih misli i nadajmo se na vođe naših sledbenika evropeizma. Ako oni budu usvojili samo polovinu naših zaključaka i onih nada koje mi polažemo u njih neka im je i zbog toga svaka i čast i neka im je slava zbog toga — mi ćemo ih dočekati sa najiskrenijim oduševljenjem u našim srcima. Ako budu prihvatili barem polovinu toga, to jest ako budu prihvatili samostalnost i originalnost ruskog duha, zakonitost njegovoga postojanja i njegove čovekoljubive težnje za opštim ujedinjenjem — onda više nema razloga da se prepirke nastave barem što se tiče onog glavnog, osnovnog. U tom slučaju bi moj govor mogao da bude neka osnova za jedan nov događaj. I poslednji put ću ponoviti — sam moj govor ne bi bio neki događaj (nije on dostojan toga imena), događaj je Puškinov trijumf koji je poslužio za povod za naše ujedinjenje — ujedinjenje svih prosvećenih i iskrenih Rusa u ime budućeg uzvišenog cilja.

GLAVA DRUGA

PUŠKIN

— Književna skica —

GOVOR ODRŽAN 8-GA JUNA NA SEDNICI DRUŠTVA LJUBITELJA RUSKE KNJIŽEVNOSTI

Puškin je neobična i možda i jedinstvena pojava ruskoga duha, rekao je Gogolj; a ja sa svoje strane dodajem — i proročanska pojava. Da, u njegovoj pojavi ima za nas Ruse nečeg proročanskog. Puškin se javlja na samom početku formiranja naše stvarne samosvesti, u onom trenutku kada se ona tek rađala u našem društvu posle čitavog jednog veka nakon Petrovih reformi i njegova pojava pomaže da se osvetle naši tamni putevi novom svetlošću koja će nam ukazati kuda treba poći. Eto, u tom smislu Puškin je proročanstvo i putokaz. Delatnost našeg velikog pesnika ja delim na tri perioda. Ja danas ne govorim kao književni kritičar — dotičući se

Puškinovog stvaralaštva ja jednostavno želim da pobliže objasnim svoju misao o njegovoj proročkoj misiji za nas, kao i to šta ja pod tim podrazumevam. Uzgred, dodajem da periodi Puškinove delatnosti nemaju, kako se meni čini, čvrsto određenih granica koje ih odvajaju. Po mom mišljenju, na primer, početak *Onjegina* pripada prvom periodu pesnikove delatnosti, dok kraj *Onjegina* spada u drugi period kada je Puškin već bio otkrio svoj ideal u rodnoj grudi, kada je taj ideal prihvatio i zavoleo iz dubine svoje vatrene i pronicljive duše. Uobičajeno je tvrditi da je u prvom periodu svoje delatnosti Puškin podražavao evropske pesnike: Parnija, Andre Šenijea i druge, a posebno Bajrona. Nema sumnje, evropski pesnici su izvršili ogroman uticaj na razvoj njegovoga genija i taj se uticaj osećao u toku čitavoga pesnikovog života. No, bez obzira na to, čak i prve Puškinove pesme nisu isključivo podražavanje, u njima je jasno došla do izražaja izuzetna originalnost njegovoga genija. U delima koja su nastala podražavanjem nema nikada one lične patnje niti one duboke samosvesti koju je ispoljio Puškin, na primer, u *Ciganima* — poemi koju ja u celini ubrajam u prvi period njegove umetničke delatnosti. Ne govorim o stvaralačkoj snazi, o jasnoj usmerenosti koja se izrazila u toj meri da je isključivo podražavao. U liku Aleka glavnog junaka poeme *Cigani* izražena je snažna, duboka i u celini ruska misao koja se i kasnije u tako skladnoj punoći izražena i u *Onjeginu* kada se taj isti Aleko pojavljuje u drugačijoj svetlosti — ne kao izmišljen lik, nego kao realan, shvatljiv i opipljiv lik. U Aleku Puškin je na genijalan način prikazao lik onog nesrećnog skitnice po rodnoj zemlji, lik ruskog patnika koji se istorijski morao pojaviti u jednom društvu koje je potpuno odvojeno od naroda. Taj lik nije uzet iz Bajrona. Taj lik je istinit i prikazan je nepogrešivo, ima njega odavno u našim prilikama, u našoj ruskoj zemlji. Ovi ruski beskućnici i skitnice nastavljaju i danas da lutaju i kako izgleda, još će mnogo vremena proći a oni neće nestati. Ako oni danas ne odlaze u ciganske tabore i ne traže ideal u onom njihovom svojevrsnom divljem načinu života, ako ne traže smirenje u krilu prirode od ovog nemirnog i besmislenog života koji je svojstven našem prosvećenijem sloju, oni traže istinu u socijalizmu kojeg još nije ni bilo u vreme Aleka, oni odlaze sa novom verom na tuđu njivu i tamo rade verujući kao i Aleko da će svojim trudom ostvariti svoje ciljeve, postići sreću ne samo za sebe nego i za čitavo čovečanstvo. Jer, toj ruskoj skitnici je nužna upravo opštečovečanska sreća, jedino to njega može da uspokoji: na nešto manje od toga on ne pristaje, razume se, kada se ima u vidu isključivo teorija. To je, prema tome, jedan

isti ruski čovek u različitim periodima. Taj čovek se, kao što sam naglasio, počeo formirati na samom početku drugog veka nakon Petrovih reformi i to u našem prosvećenijem društvu koje se odvojilo od naroda i od njegove životvorne snage. Najveći broj tih prosvećenih i obrazovanih ljudi, kao i u Puškinovo vreme tako i sada, mimo služi u državnoj blagajni, na železnici. u bankama, takvi jednostavno na najrazličitije načine gomilaju novac, oni se bave čak i naukom i drže i univerzitetska predavanja i sve to čine po zakonu — mirno, nekako apatično, primajući redovne plate, uz preferans lišeni želje da posećuju ciganske čerge ili neko drugo mesto koje bi više odgovaralo duhu našega doba. Oni dugo ćaskaju, liberalno sa svim »nijansama evropskog socijaliste« i svemu je obezbeđen nekakav pitomi ruski ton, no — sve je to samo stvar jednog trenutka. Nije važno što se jedan još nije ni probudio, a drugi već došao do zatvorenih vrata i udara glavom u njih. Njih sve, bez obzira na vreme, čeka isto ako ne budu pronašli jedini put spasenja — put zbližavanja sa narodom. Neka to i ne čeka sve njih: dovoljno će biti da je to suđeno samo »izabranima«, samo onom desetom delu probuđenih i uznemirenih, pa da i ona ogromna većina izgubi svoj mir. Aleko, naravno, još uvek ne ume kako valja da iskaže svoju čarnu: sve je kod njega još uvek nekako apstraktno, on čezne za prirodom, nezadovoljan je otmenijim društvom, njime vladaju nekakve opšteljudske težnje, on plače za nekakvom nestalom istinom koju nigde ne uspeva da pronađe. Ima tu nečeg što podseća i na Žan Žak Rusoa. U čemu je ta istina, kada se i kako ona mogla pojaviti i kada je ta istina izgubljena — on o svemu tome ne ume da kaže ni reon, on jedino pati i ta je patnja iskrena. Taj fantastični i nespokojni čovek očekuje spasenje, uglavnom, od nekakvih spoljašnjih činjenica a tako i mora biti. On veruje da je »istina negde van njega samoga, možda negde u drugoj zemlji u Evropi sa njenim poretkom koji se tokom istorije formirao, sa onim njenim uređenim društvenim i građanskim poretkom«. On nikada ne može da pojmi da je istina pre svega, u njemu samom a i kako bi to mogao da pojmi: on je tuđin na svojoj grudi, on se čitavoga veka odvikavao od aktivnosti, on je bez kulture, odrastao je kao vaspitanica iz internata, vršio je čudne i besmislene obaveze koje nalaže neka od onih četrnaest »klasa« na koje je bilo izdelfeno rusko obrazovano društvo. On je biljka iščupana, bez korena, koja visi u vazduhu. On sve to oseća, on pati i ponekada je ta patnja duboka! Pa, prema tome, da li je onda čudno što se on, pripadnik i izdanak iskonskog plemstva, vlasnik najčešće »kreposnih« seljaka koji uživa lagodnosti plemićke slobode, na trenutak oduševio ljudima koji žive »bez zakona« i prihvatio se

posla da po ciganskim čergama vodi i svetini pokazuje medveda? I jasno je da mu je prvo žena, »divlja žena« kako kaže jedan pesnik, pružila nadu i pokazala izlaz iz te njegove tuge i on se lakomisleno i sa strasnom verom baca u naručje Zemfiri: »Evo — kao da veli — gde se nalazi moje spasenje i gde se krije moja sreća — u krilu prirode, ovde daleko od sveta, među ljudima kojima je nepoznata civilizacija sa njenim zakonima«. I, šta je bilo: u prvom susretu sa tom divljom prirodom on ne odoleva i prlja svoje ruke krvlju. Ne samo svetskoj harmoniji i Ciganima je bio neugodan ovaj nesrećni sanjar i oni ga gone iz tabora bez osvete, bez mržnje, dostojanstveno i dobrodušno:

*»Ostavi nas, gordi čoveče;
Divlji smo mi, mi nemamo zakona,
Ne kinjimo mi, niti ubijamo kog...«.*

Sve je ovo, naravno, fantastika, ali »gordi čovek« je realan i odlično je uočen. Njega je prvi otkrio Puškin i to treba imati na umu. On, kao i Aleko, žestoko kažnjava za uvredu koja mu je učinjena i on će možda, što je verovatnije, setivši se pripadnosti jednoj od onih četrnaest klasa (bivalo je i to) sam tražiti zakon koji dopušta mučenje i kažnjavanje i on će taj zakon prihvatiti samo radi toga da njegova uvreda bude osvećena. Ne, ta genijalna poema nije neko puko podražavanje! Ovde se već sluti rusko rešenje pitanja, onog »prokletog pitanja« — u duhu narodne vere i narodne pravde. »Smiri se, gordi čoveče, i pre svega zgazi oholost svoju. Smiri se, tašti čoveče, i prihvati se posla na njivi svojoj«. Eto, to vam je rešenje u duhu narodne istine i narodnog razuma. »Istina nije izvan tebe već u tebi samom, pronađi je u sebi i — pokori se, obuzdaj sebe i spoznaćeš istinu. Ta istina nije u stvarima oko tebe, nije ona izvan tebe i negde daleko preko mora, ona je pre svega u tvom sopstvenom trudu nad samim sobom. Samo tako ćeš pobediti sebe i smirićeš se, postaćeš slobodan kako nisi sebe nikada mogao ni da zamisliš, zapoćeš veliko delo i učinićeš i druge slobodnima, otkrićeš sreću i život će ti biti pun sadržaja — konačno ćeš shvatiti svoj narod i njegovu svetu istinu. Nećeš naći istinu ni među Ciganima niti u svetskoj harmoniji ako je nisi dostojan sam, ako si gord i ako tražiš da ti život bude poklonjen — ako ne shvatiš da za život treba platiti«. Takvo rešenje problema se iz ove Puškinove poeme nesumnjivo naslućuje. Ono je još jasnije iskazano u

Evgeniju Onjeginu gde više nema ničeg fantastičnog, sve je tu opipljivo i realno — tu je pravi ruski život prikazan takvom stvaralačkom snagom i sa takvim savršenstvom o kakvima se nije znalo pre Puškina, pa i posle njega.

Onjegin stiže iz Petrograda — da, obavezno iz Petrograda — to je u poemi bilo nužno i Puškin nije mogao da zaobiđe tako značajnu realnu činjenicu iz biografije svoga junaka. Ponavljam, to je isto Aleko, to se naročito oseća kada on uzvikuje zahvaćen čamom:

*Zbog čega poput tulskog porotnika
Ne ležim i ja paralisan?*

No, sada, na početku poeme, on je bezmalo kicoš, napola je svetski čovek, on je odveć malo živeo da bi se razočarao u potpunosti u život. No i njega počinje da zahvata:

Plemeniti gnev čame pritajene.

Čak i u samom srcu otadžbine on se oseća kao tuđin. On ne zna šta tu da čini, on se u rođenoj kući oseća gost. I kasnije, lutajući po svetu gonjen čežnjom za rodnom grudom on se, kao sigurno pametan i iskren čovek, i u tuđini oseća tako — tuđincem. Istina je, on voli svoju otadžbinu ati joj ne veruje. Slušao je on i o idealima njegove zemlje ali i tome ne veruje. On veruje u apsolutnu mogućnost da nešto bude od onog truda na njivi svojoj, a na one koji u to veruju — kakvih je onda bilo malo kao što ih je i sada malo — on gleda sa tužnim podsmehom. On je Lenskog ubio gonjen čamotinjom i ko zna — možda i u toj čami ima neke težnje za nekakvim svetskim idealom — po našem mišljenju, to je čak veoma verovatno. Tatjana je drugačija — ona je stabilna ličnost koja se čvrsto drži tla. Ona je dublja po osećanju od Onjegina i, naravno, pametnija je od njega. Ona svojim plemenitim instinktom oseća u čemu je istina što se jasno uočava na kraju poeme. Možda bi bilo bolje da je Puškin svoju poemu nazvao imenom Tatjaninim, a ne imenom Onjegina, jer — sumnje nema, ona je glavna junakinja poeme. To je lik pozitivan — lik pozitivne lepote, apoteoza ruske žene i njoj je Puškin namenio da izrazi osnovnu misao poeme u onoj poznatoj sceni poslednjeg

susreta između Tatjane i Onjeginina. Može se čak tvrditi da se takav lik pozitivne lepote ruske žene nije ponovio u našoj umetničkoj književnosti, ako ne računamo delimice lik Lize iz Turgenjevljevog romana *Plemičko gnezdo*. Ali, Onjegin je imao običaj da gleda na ljude s visine i on ne prepoznaje Tatjanu u prvom susretu u provinciji, ne uočava skromni lik čiste, skromne, čedne devojke koja se u prvom susretu tako bojažljivo držala pred njim. On nije u toj devojci umeo da primeti zrelost i savršenstvo i verovatno ju je primao kao »moralni embrion. Zar ona da bude embrion? — i to posle onog pisma Onjeginu! Ako u poemi postoji neki moralni embrion onda je to, nema sumnje, sam Onjegin. No, on nije ni bio u stanju da je upozna: zar takvi poznaju dušu čovekovu? On živi u oblacima, on je nespokojni sanjar i takav je bio celog svog života.

On nije razumeo nju ni kasnije u Petrogradu kada je ona već bila poznata dama, kada je ona prema njegovim rečima iz pisma Tatjani — »dušom dosezala sva njena savršenstva«. No, to su samo reči — ona je prošla pored njega, on nije umeo da je zapazi i da je oceni i u tome je tragedija njihovog ljubavnog romana. Da je onda u selo, nakon prvog susreta s njom, bio doputovao iz Engleske Čajld Harold, ili, može biti, i sam lord Bajron i, opazivši njenu stidljivu i skromnu lepotu, ukazao mu na njenu pojavu — o, tada bi Onjegin bio i poražen i zadivljen, jer u tim svetskim patnicima ima tako mnogo duhovnog lakejstva! No to se nije dogodilo i ovaj putnik koji traži svetsku harmoniju očitao joj je lekciju i postupio je ipak pošteno — krenuo je za svojom svetskom tugom sa rukama koje je okrvavio iz glupe zlobe, krenuo je da luta po domovini ne primećujući je — on kipti od zdravlja i snage i izriče prokletstva:

Ja sam mlad, u meni život bije

Nemam šta da čekam, srce tugu krije...!

Tatjana je to shvatila. Besmrtna strofa ovoga romana pokazuju nam kako ona posećuje dom tog čudnog i za nju zagonetnog čoveka. Ja neću da govorim o nedostižnoj umetničkoj lepoti i svoj dubini tih strofa. Ona je u njegovom kabinetu, zagleda njegove knjige, stvari, razne predmete, ona nastoji da po tome odgonetne njegovu dušu, da odgonetne svoju zagonetku i tako »moralni embrion« ostaje u nedoumici sa čudnim osmehom i sa predosećanjem da je zagonetka rešena — i njene usne tiho izgovaraju:

Ta, nije li on parodija?

Da, ona je morala to da prozbori — ona je odgonetnula, zagonetku. I kasnije, u Petrogradu, nakon dužeg vremena, prilikom jednog novog susreta ona ga potpuno poznaje i ko kaže da je dvorski život ugrozio njenu dušu i da su oreol svetske dame i novi svetski pojmovi bili delimice razlog da ona odbije Onjegina? Ne, nije bilo tako. Ne, to je ona ista Tatjana, ona Tanja sa sela! Ona nije iskvarena, naprotiv, nju je ozlojedio taj raskoš petrogradskog života, ona je slomljena, ona pati — ona prezire taj svoj oreol svetske dame i svaki onaj ko bi drugačije ovo tumačio pokazao bi da nije shvatio šta je Puškin hteo da kaže. I, evo, ona odlučno kaže Onjeginu:

Al' ja sam sada tuđa žena

I uvek ću mu biti verna!

To su reči ruske žene — u tome je njena apoteoza. Tu je izražena osnovna istina poeme. Ja neću da kažem ni jedne reči o njenim religioznim uverenjima, o njenom gledanju na ono što se zove tajna braka — ne, ja se toga neću doticati. Zbog čega ga je ona odbila i pored toga što mu je sama izjavila — »Ja vas volim«?. Da li je to zbog toga što je ona kao »ruska žena« (a ne nekakva žena s Juga, nekakva recimo, Francuskinja) nesposobna za odlučujući korak, da raskine stege i da žrtvuje poštovanje, bogatstvo, zvanje otmene svetske dame, da sve to odbaci i da žrtvuje — vrlini? Ne, ruska žena je hrabra. Ruska žena smelo polazi za onim u šta veruje i — ona je to dokazala. Ali ona je — »sada tuđa žena, i uvek će mu biti verna!«. Kome je i čemu je ona verna? Kakve su to obaveze? Zar da bude verna tom starcu generalu koga ona ne voli jer voli Onjegina — ali, za starca se ona udala samo zbog toga što ju je »u suzama molila i preklinjala majka« — u njenoj uvređenoj duši još onda je bilo samo očajanje, bez ikakve nade, bez imalo svetlosti? Da, ona je verna generalu, njenom mužu koji je ceni, čestitom čoveku koji je voli i koji je ponosan na nju. Jeste, nju je »molila majka«, ali je ona lično a ne neko drugi, pristala, ona se sama zaklela da će mu biti čestita žena. Istina je, ona se udala za njega iz očajanja, ali on je sada njen muž i prevara bi mu donela sramotu — to bi ga ubilo. Zar da čovek gradi

svoju sreću na tuđoj nesreći? Sreća nije samo u ljubavnim uživanjima, ona se nalazi u najvišoj harmoniji života. Čime umiriti dušu ako se iza svega nalazi jedan nečastan, nečovečan i surov postupak? I zar bi to bilo rešenje da ona beži samo zato da bi sebe usrećila? No, kako može biti sreće ako je ona zasnovana na nesreći drugoga? Zamislite da vi lično treba da podignete zgradu ljudske sudbine sa konačnim ciljem da budu usrećeni svi ljudi, da im na kraju bude obezbeđen i mir i spokojstvo. I zamislite da je za to neophodno i nužno da do smrti izmučite samo jedno ljudsko biće — jedno potpuno bezvredno i jadno biće — dakle, ne nekog običnog starca, muža mlade žene, u čiju ljubav on veruje slepo, mada njeno srce ne zna da li je on ceni, da li je ponosan na nju, da li je srećan s njom. I eto, samo treba njega osramotiti, obeščastiti i uništiti i na suzama tog unesrećenog starca podići tu zgradu! Da li biste vi pristali da budete arhitekta pod takvim uslovima? To je pitanje. I možete li vi, makar na trenutak, da poverujete da će ljudi radi kojih je takva zgrada podignuta sami pristati da iskoriste takvu sreću — kada budu saznali da je u njene temelje uzidana patnja jednog, recimo, ništavnog bića koje je surovo i nepravedno izmučeno do smrti — da li će ljudi primivši takvo zdanje ostati u njemu zauvek srećni? Recite da li je Tatjana mogla da postupi drugačije kao žena velikog srca i duše koja je mnogo stradala? Ne — čista ruska duša postupa ovako — »Neka ja budem lično nesrećna, neka je moja nesreća neizmerno veća od nesreće toga starca, neka na kraju niko, pa ni taj starac, nikada ne sazna za žrtvu koju sam ja učinila — neka niko sve to ne oceni po zaslugi, ali ja ne želim da budem srećna na takav način što ću uništiti drugog!«. Tu je ona, tu je tragedija i kasno je da se prekorači granica — i Tatjana odbija Onjegina. Neko će kazati — pa, i Onjegin je nesrećan: ona je jednog spasla, a drugog je upropastila! Dopustite, ali to je sada sasvim drugo pitanje i, može biti, to je i najvažnije pitanje u čitavoj ovoj poemi. Pitanje zbog čega Tatjana nije pošla za Onjegina ima kod nas dugu i veoma zanimljivu istoriju — i zbog toga ću sebi dozvoliti da o tom pitanju kažem koju reč više. Najkarakterističnije je to što se kod nas dugo na moralno razrešenje ovog pitanja gledalo kao na nešto sumnjivo — nešto što je nemoguće tako rešiti. Evo šta ja mislim: da je Tatjana čak i ostala slobodna, da je njen stari muž čak i umro i ona ostala udovica — ona ni tada ne bi pošla za Onjegina. Treba znati u čemu je suština ruskog karaktera. Jer, njoj je jasno ko je on — večita skitnica je odjednom videla ženu koju je ranije odbacio, nju je video u novoj sjajnoj i nedostižnoj sredini i eto—u toj sredini je i suština stvari! Sada se najotmeniji svet udvara toj devojci koju je

on bezmalo bio prezreo — taj svet je autoritet za Onjegina bez obzira na njegove opšte-svetske težnje. Eto, zbog toga se on slepo baca u naručje njoj. To je moj ideal, to je moje spasenje — više on — to je izlaz iz one moje čame — »sreća je bila moguća, ona je bila tako blizu«, a ja nisam umeo da je primetim! I kao što je ranije Aleko jurio Zemfiri tako on sada hita Tatjani u potrazi za nečim novim, nastranim i fantastičnim, u nastojanju da reši sve svoje probleme. Zar mislite da Tatjana to ne primećuje u njegovom ponašanju, nije li ga ona odavno već prozrela? Ona je sasvim svesna da on u suštini voli jedino svoje fantazije, a ne nju — kao i ranije skromnu devojk, Tatjanu. Ona zna da on u njoj opaža nešto drugo, a ne ono što je ona doista, ona zna da on nju čak i ne voli, da on nikoga nije u stanju da zavoli — bez obzira na to što tako duboko pati! On voli fantaziju, sam je on fantazija. Jer, ako bi ona pošla za njega već sutra bi se on razočarao i sa podsmehom bi gledao na svoj zanos. On je čovek otrgnut od tla, on je biljka koju vetar nosi. Ona nikako nije takva. Čak i u njenom očajanju i u njenom saznanju da je život uništen ima nečeg pouzdanog, nepokolebljivog i njena se duša na to oslanja. Tu su one njene uspomene iz detinjstva, iz zavičaja, iz seoske zabiti gde je započeo njen spokojni li čisti život — to su »krst i senka od grane nad humkom njene sirote dadilje«. Te uspomene i ti davnašnji likovi su joj sada nešto najdraže od svega, to su likovi koji jedini žive u njenoj svesti i upravo oni spasavaju njenu dušu od krajnjeg očaja. I to nije malo, naprotiv, ima tu mnogo nečeg — tu je osnova, tu je ono sigurno i nepokolebivo. Kroz to se oseća dodir sa otadžbinom, sa svojim narodom i sa njegovim svetinjama. A ko je on i šta on ima? Ona ga ne sledi iz saosećanja, iz želje da ga uteši i da mu makar privremeno u beskraju ljubavnih jada pokloni neki privid sreće, iako unapred ona zna da će on već sutra na svu tu sreću gledati s podsmehom. Ne, ima na svetu iskrenih i pouzdanih duša koje ne mogu dozvoliti svesno da se pljuje na sve ono što je za njih sveto, pa makar to činile iz beskrajnog saosećanja. Ne, Tatjana nije mogla da pođe za Onjegina.

I tako se u *Onjeginu* — u toj svojoj besmrtnoj i nedostižnoj poemi — Puškin pokazao kao veliki narodni pisac, kao pisac kakvog pre njegove pojave nije bilo. On je jednim potezom, precizno i nekako vidovito otkrio svu našu suštinu — suštinu celog našeg društva, višeg društva. Puškin je prikazao tip ruskog litalice do naših dana, litalice kakav se javlja u naše vreme, on ga je prvi otkrio svojim genijalnim čulom kao što je otkrio i smisao njegove istorijske sudbine i njegov veliki značaj za naš budući život, on je postavio uz njega tip pozitivne i neosporne lepote u liku ruske žene — i

tako je on prvi među ruskim piscima, i u drugim svojim delima ovoga perioda svoje delatnosti, ostvario čitav niz pozitivnih i lepih ruskih likova koje je pronašao u ruskom narodu. Najveća lepota tih likova je u njihovoj istinitosti, u onoj nesumnjivoj i opipljivoj istinitosti tako da je te likove nemoguće poricati — oni stoje kao da su isklesani. Još jednom ću vas podsetiti — ja ne govorim kao književni kritičar i zbog toga nemam namere da dokazujem svoju misao nekom detaljnijom književnom analizom ovih genijalnih tvorevina našega pesnika. O liku ruskog kaluđera — letopisca, na primer, trebalo bi napisati čitavu knjigu kako bi se pokazalo sve značenje i sva vrednost ovog veličanstvenog lika za nas. Puškin je njega pronašao u ruskoj zemlji, on ga je izveo na videlo dana, izvajao ga je i postavio pred nas kao nesumnjivi izraz smirene i uzvišene duhovne lepote, kao svedočanstvo onog moćnog narodnog duha koji može iz svojih nedara da ponudi takve nesumnjivo istinite likove. Taj je lik ostvaren, on je tu — njega je nemoguće poreći niti je za njega moguće reći da je izmišljen, da je to nekakva fantazija ili primer pesnikove idealizacije. To možete videti i sami i sami ćete se složiti s takvim nečim: da, istina je, njega je saznao narodni duh, iz njega progovara životvorna snaga toga duha i ta snaga je ogromna, neobuhvatna. Svuda se kod Puškina oseća vera u karakter naroda, vera u narodnu duhovnu snagu a gde je vere tu ima i nade i ta nada je velika za ruskog čoveka:

S verom u slavu i dobra dela

Ja na budućnost bez straha gledam

— kazao je sam pesnik jednom drugom prilikom, ali te reči mogu biti primenjene i na čitavo njegovo stvaralaštvo. Nikada se do sada još ni jedan drugi ruski pisac, ni pre ni posle njega, nije tako prisno i iskreno sjedinio sa svojim narodom kako što je to učinio Puškin. Bilo je kod nas mnogo pisaca koji su poznavali narod, mnogi su talentovano i sa ljubavlju, istinito pisali o narodu ali, sem jednog ili dvojice među kasnijim Puškinovim sledbenicima, sve su to bila samo »gospoda« koja su pisala o narodu. I kod onih najtalentovanijih među njima, računajući i ovu dvojicu izuzetaka, povremeno zapazite nešto nabusito, nešto iz drugog života i drugačijeg svela — nešto što nastoji da narod uzdigne do sebe i da ga takvim uzdizanjem usreći. Ima kod Puškina nečeg što ga *zaista* zbližuje sa narodom, nešto što kod njega postaje

izraz najprisnije nežnosti. Setite se bajke o medvedu i o tome kako je mužik ubio medvedu njegovu gospođu-medvedicu, setite se samo njegovih stihova:

Oj, svate, Ivane kako ćemo piti!

i vi ćete shvatiti šta sam želeo da kažem.

Sve to umetničko blago naš veliki pesnik je ostavio kao putokaz budućim umetnicima, budućim trubenjicima na onoj istoj njivi. Sigurno se može tvrditi i ovo: da nije bilo Puškina ne bi bilo ni onih talenata koji su došli posle njega. Ako ništa drugo, oni se ne bi izrazili sa onom snagom, i onako jasno, sa kojom su se izrazili u naše vreme — bez obzira na njihov talenat. No, nije po sredi samo poezija, ne radi se samo o umetničkom stvaralaštvu — da nije bilo Puškina ne bi se tako jasno i tako sigurno učvrstila (mada ne kod svih nego samo kod manjeg broja pisaca) vera u našu rusku samostalnost, i ona naša sada već svesna nada u narodnu snagu, a zatim i vera u naše buduće samostalno mesto u porodici među evropskim narodima. Puškinov podvig postaje sasvim jasan ako se shvati ono što sam ja nazvao trećim periodom u njegovom književnom stvaralaštvu.

Još jednom, i još jednom — ponavljam: ti periodi nisu jasno omeđeni. Neka dela koja pripadaju trećem periodu mogla su se pojaviti i u samom početku Puškinove pesničke delatnosti jer, on je oduvek bio celovit pesnik, tako reći celovit pesnički organizam koji sve nosi u sebi kao embrion, on je sve to nosio u sebi i nije ništa uzimao spolja. Spoljni utisci su služili samo zato da probude ono što je on čuvao u dubini svoje duše. Taj se organizam razvijao i periodi toga razvoja se uistinu mogu jasno razgraničiti — svaki od njih ima svoj specifični karakter i svaki prelaz iz jednog stanja u drugo je postepen. U treći period spadaju ona njegova dela u kojima su zablistale, pre svega, opšteljudske ideje, u kojima su iskazani pesnički likovi drugih naroda i u kojima se ovaplotio genije tih naroda. Neka među tim delima objavljena su tek nakon Puškinove smrti. I u tom periodu svoga stvaranja naš pesnik predstavlja bezmalo čudesnu pojavu, pojavu koja nije bila ni čuvena ni viđena ni kod jednog drugog naroda. Bilo je u evropskim književnostima

genija ogromne umetničke snage — Šekspir, Servantes, Šiler. Ali recite mi, ko je od ovih genija sposoban da se odazove na sve što ima svetski značaj kao što je to umeo naš Puškin. I tu svoju sposobnost on deli sa našim narodom i po tome je on pravi narodni pesnik. Ni najveći pesnici Evrope nikada nisu mogli da se poistovete sa genijem tuđeg naroda, pa čak ni sa genijem susednog naroda i njegovim duhom, da uhvate svu skrivenu dubinu toga duha, svu bolnu njegovu sudbinu — kao što je to umeo Puškin. Kada su se obraćali tuđim narodima evropski pesnici su ih najčešće shvatali kao svoju nacionalnost i tumačili su ih na svoj način. Čak i kod Šekspira, na primer, njegovi Italijani su isto takvi Englezi kao i drugi Englezi. Među svim evropskim klasicima Puškin je jedini posedovao svojstvo da se preobrazi u tuđu nacionalnost. Pogledajte scene iz *Fausta*, pogledajte *Viteza tvrdicu* ili baladu *Živeo je bedni vitez*. Pročitajte *Don žuana* i da nema tamo, ispod, Puškinovog potpisa nikada ne biste rekli da to nije napisao Španac. Kako su samo maštoviti, fantastični likovi u delu *Pir u vreme kuge!* No, u ovim fantastičnim likovima prisutan je engleski genije. Ona čudesna pesma koju o kugi peva glavni junak poeme, ona pesma koju peva Meri i oni stihovi:

*I dece naše u bučnoj školi
Čuli su se glasovi —*

to su stihovi engleske pesme, tu progovara tuga britanskog genija i njegov plač, njegova stradalnička slutnja o sopstvenoj budućnosti. Setite se onih čudnih stihova —

Jednom, lutajući dolinom divljom...!

To je bezmalo bukvalni prevod prve tri stranice jedne čudne mistične knjige koju je u prozi pisao jedan stari engleski sektaš — no, da li je to samo prevod? U tužnoj i veličanstvenoj muzici ovih stihova oseća se duša protestantizma sa severa, onog engleskog jeretika i isključivog mistika sa njegovim tupim, mračnim neobuzdanim stremljenjima u svoj neobuzdanosti mističnih sanjarija. Čitajući ove stihove, vi kao da osećate duh vremena reformacije, vi shvatate žar borbe ranog protestantizma, shvatate najzad i samu istoriju i to ne samo mislji nego onako kao da ste i sami bili, kao da ste

bili u logoru naoružanih sektaša, kao da ste s njima pevali njihove himne, plakali sa njima nošeni njihovim mističnim zanosom i zajedno sa njima verovali u sve ono u šta su oni verovali. Osim ovoga, evo i religioznih strofa iz *Korana* ili »podražavanja Koranu«: zar to nije napisao musliman, zar to nije mač i duh *Korana*, jednostavna snaga vere i njena užasna i krvava moć? No, evo i sveta drevnosti, evo »Egipatskih noći« zemaljskih bogova koji pritiskaju svet snagom sopstvene božanske moći, koji preziru genije naroda i njegove težnje, koji ne veruju u njega jer su sami postali bogovi, usamljeni i pomahnitali zbog svoje usamljenosti — bogovi koji u svojoj predsmrtnoj tuzi teše sebe fantastičnim zverstvima, sladostrašćem paukove ženke koja proždire svoga mužjaka. Ne, sigurno mogu da kažem, nije do sada bilo pesnika sposobnog na takav sveopšti odziv kao što je to bio Puškin i nije tu po sredi samo sposobnost odziva — tu je po sredi zapanjujuća dubina sa kojom se on preobražava u duh drugih naroda, to je potpuni preobražaj koji se nije ponovio ni kod jednog pesnika od kako je sveta. To je samo Puškinova osobina i u tom smislu on je pojava do sada neviđena, pojava za kakvu se do sada nije čulo, ta je pojava po našem mišljenju proročanska... jer, tu se najpunije izrazila njegova ruska snaga, tu je došla do izražaja narodnost njegove poezije, duh nacionalnog u poeziji u pogledu daljeg razvoja, duh za nas važan u budućnosti jer se tragovi već sada vide i sve je to izraženo proročanski. Jer, šta je to snaga duha ruske narodnosti ako to nije težnja ka onom sveopštem, svečovečanskom? Puškin je postao u celini narodni pesnik i dotakao se velike snage narodne i u istom tom momentu je predosetio veliku ulogu te snage za budućnost. Tu je on naslutio istinu — tu je on prorok.

Šta je za nas zapravo Petrova reforma, šta ona znači ne samo za našu budućnost nego i za trenutak koji se, evo, zbiva pred našim očima? Šta je za nas značila ta reforma? Nije se ona ogledala samo u našem prihvatanju evropskog načina odevanja, evropskih naučnih otkrića. Setimo se kako je to išlo, pogledajmo pažljivije na sve to. Sasvim je verovatno da je Petar u početku imao utilitaristički cilj, ali kako su se stvari dalje razvijale on se našao u vlasti nekakvog tajnog čula koje ga je vodilo većim ciljevima nego što je to obećavao prethodni utilitarizam. I sam ruski narod nije prihvatao reformu vođen utilitarnim razlozima, i on je ubrzo naslutio dalji i neuporedivo uzvišeniji cilj. Naslutivši taj cilj nesvesno, on ga je ipak osetio neposredno kao neku životvornu snagu. Jer, mi smo istoga momenta počeli težiti životvornom opštem sjedinjenju, sveljudskom ujedinjenju. Nismo mi sa

mržnjom (kao što bi se moglo očekivati) nego prijateljski, sa mnogo ljubavi, prihvatili genije tuđih naroda i to odjednom i sve — ne gledajući na razlike među plemenima. Mi smo vođeni instinktom, već na prvim koracima, umeli da pravimo razlike, mi smo ništili protivurečnosti, shvatali smo i mirili razlike i time smo pokazali našu sklonost da težimo sveopštem, opšteljudskom sjedinjenju sa svim narodima velikoga roda arijevskog. Da pozvanje ruskog čoveka je nema sumnje sveevropsko i opštezemaljsko. Biti pravi Rus, biti Rus u potpunosti, možda, zapravo znači (ovo podvucite) biti brat svim ljudima, biti, ako hoćete, *svečovek*. Čitavo naše slovenofilstvo kao i naše zapadnjaštvo predstavljaju samo jedan nespornost, mada je nešto slično istorijski gledano bilo neizbežno. Pravom Rusu sudbina Evrope kao i sudbina čitavog arijevskog plemena leže na duši isto onako kao što im leži i sudbina Rusije, rođene zemlje, jer je sudbina sveta ujedno i naša sudbina i mi to nismo osvojili mačem nego silom bratskog osećanja i bratske težnje ka sveopštem ujedinjenju ljudskom. Ako bolje pogledate našu istoriju nakon Petrove reforme naći ćete tragove te misli, takve moje čežnje, naći ćete ih ako hoćete čak i u karakteru naših veza sa evropskim narodima — pa čak i u našoj državnoj politici. Jer, šta je činila Rusija u toku ta dva veka u evropskoj politici na političkom polju drugo — ako nije služila Evropi i to — može biti mnogo više njoj nego sebi samoj? Nije to bilo nešto što se događalo samo zbog neznanja naših političara. O, evropski narodi i nisu svesni koliko ih mi volimo! Ja verujem da ćemo mi, zapravo pokolenja koja dolaze za nama, svi shvatiti da biti pravi Rus to znači: nastojati da se sve evropske protivurečnosti izmire i to zauvek, naša će ruska duša biti izlaz iz tuge evropske, naša je duša sveljudska i sveujedinjavajuća i ona će sa ljubavlju prigriliti svu braću i ona će, može biti, reći i poslednju veliku reč opšte harmonije, bratske sloge svih naroda po zakonu Hristovoga jevanđeoskog učenja! Meni je sasvim jasno da moje reči mogu delovati emotivno, preuveličano i nerealno. Čak i da je tako, ja se ne kajem što sam takve reči izrekao. To se moralo reći, posebno sada u trenutku našega slavlja, u trenutku kada smo odavali poštu našem najvećem geniju koji je upravo ovu ideju izrazio sa onolikom umetničkom snagom. Ta misao je bila poznata i pre mene — ništa ja novo nisam rekao. Nekome će to delovati odveć samouvereno: »Zar je — kazaće neko — upravo našoj ubogoj i gruboj zemlji namenjena takva sudbina? Zar je nama suđeno da čovečanstvu kažemo novu reč?«. Ali, ja ne govorim o ekonomskoj slavi, o sili mača ili moći nauke. Ja govorim samo o bratstvu ljudskom i o tome da je rusko srce više

nego srce bilo koga drugog naroda predodređeno za sveopšte, svečovečansko bratsko sjedinjenje — ja vidim dokaze za to u našoj istoriji, u našim darovitim ljudima, u Puškinovom umetničkom geniju. Jeste, naša je zemlja uboga, ali tom zemljom je prošao »robu nalik Gospod Hristos i blagoslovio je nju« takvu. Zbog čega upravo mi ne bismo kazali njegovu poslednju reč? Zar se i sam On nije u jaslama rodio? Ponavljam — ako ništa drugo mi možemo ukazati na Puškina, na sveopštost i svečovečnost njegovoga genija. Jer, on je u svoje srce primao genije tuđih naroda kao genije svoga naroda. U umetnosti i u svom umetničkom stvaranju on je nedvosmisleno iskazao tu težnju ruskog duha prema univerzalnom i već to je za nas dovoljno da nam posluži kao veliki putokaz. Ako je naša misao fantastična onda je sam Puškin dovoljan argumenat na kome se fantastika može utemeljiti. Da je Puškin poživio duže on bi, može biti, saznao besmrtnu i velike ruske likove koji bi bili razumljivi našoj evropskoj braći, koji bi nam tu braću mnogo više približili nego što je to sada slučaj, možda bismo mi uspeli da im objasnimo svu istinu naših težnji i tako bi nas oni bolje razumeli nego što nas sada razumeju — prestali bi da gledaju na nas nadmeni i sa nepoverenjem kao što to za sada čine. Da je Puškin duže poživio, može biti, bilo bi među nama manje nesporazuma nego što ih sada ima. Ali Bog je hteo drugačije. Puškin je umro u najlepšem cvetu svojih snaga i, nema sumnje, odneo je sa sobom u grob, nekakvu veliku tajnu. I, evo, sada, kada njega više nema, tu tajnu odgonetamo.

GLAVA TREĆA

KORISTEĆI SE JEDNIM SLUČAJEM

ČETIRI LEKCIJE NA RAZNE TEME POVODOM JEDNE LEKCIJE KOJU MI JE OČITAO G-DIN GRADOVSKI UPUĆENO G- DINU GRADOVSKOM

I

O JEDNOJ NAJOSNOVNIJEOJ STVARI

Bio sam već završio poslednji broj *Dnevnika* ispunivši ga samo »Govorom« koji sam 8-ga juna održao u Moskvi, kao i predgovorom za taj govor koji sam pisao jer sam predosetio galamu koja se zaista i digla u našoj štampi nakon moga »Govora« koji je prvi put objavljen u *Moskovskim novinama*. No, pošto sam pročitao vašu kritiku, g-dine Gradovski, ja sam zadržao štampanje *Dnevnika* kako bih uz ostalo dodao i odgovor na vaše napade. Da, moje se je predosećanje obistinilo, podigla se strašna galama: »da sam ja ohol čovek, da sam kukavica, da sam pesnik, da bi trebalo pozvati policiju da obuzda oduševljenje publike — policiju moralnu, policiju liberalnu, naravno. A zbog čega ne i pravu policiju? Sada je u nas i

prava policija liberalna ništa manje od samih liberala koji su zagalamili na mene. I zaista, malo je falilo pa da se umeša u sve i prava policija. No, pustimo mi to sada, ja su odmah preći na vaš napad po tačkama. Otvoreno izjavljujem da ne bih želeo da imam s vama ništa lično kao što ne želim ni da se prepirem. Mi se ne možemo razumeti a da vas uveravam ili razuveravam — takvih namera nemam. Ja sam i ranije čitao neke od vaših članaka i, naravno, uvek su me čudile vaše misli. No, zbog čega vam onda sada odgovaram? Odgovaram vam jedino zbog toga što mislim na druge, na čitaoce koji će sami presuditi. Ja pišem za njih. Ja predosećam i čujem, čak i vidim da se neprestano pojavljuju novi elementi koji su željni nove reči, njima su dosadila ona stara liberalistička podsmehivanja svakoj novoj reči nade za Rusiju, njima su dosadili stari liberalno-bezubi skeptici i stari mrtvaci koje su zaboravili da sahrane i koji su tu i sebe smatraju za mlado pokolenje — njih su izmučili stari liberalni vođi i spasioci Rusije koji su za dvadeset i pet godina prebivanja među nama stekli ime »ljudi koji se besmisleno deru po pijaci«, kako to narod za njih kaže. Jednom reči, pored moga odgovora ja hoću da kažem i *mnogo* drugog tako da odgovarajući vama ja koristim pogodan slučaj i za nešto drugo.

Pre svega, vi postavljate pitanje, a meni prebacujete što ga nisam jasnije postavio: odakle su se pojavile te naše skitnice o kojima sam govorio u svom *Govoru*? E, vidite, to je dugačka priča i morali bismo početi veoma iz daleka. Međutim, ma kako ja vama odgovorio vi se nećete složiti sa mnom, jer vi imate svoje spremljeno mišljenje: odakle i kako su se oni pojavili. »Zbog toga — velite vi — jer nisu mogli da žive zajedno sa Skvoznjik-Dmuhanovskima, kao i od očajanja zbog kmetskoga ropstva«. To je zaključak dostojan savremenog liberala kome je sve što je u vezi sa Rusijom odavno jasno i potpisano i to sa onom neverovatnom lakoćom koja je svojstvena ruskom liberalu. Pa ipak, to je pitanje mnogo komplikovanije nego što vi mislite bez obzira na takve vaše krajnje zaključke. Ja ću o »Skvoznjicima i o očajanju« još progovoriti kada bude trebalo, ali pre toga mi dozvolite da navedem jednu vašu veoma karakterističnu frazu koju ste vi izrekli sa lakoćom koja se graniči sa obešenjaštvom i tu frazu ja ne mogu da zaobiđem. Vi kažete:

»Bilo kako bilo, činjenica je da se mi već više od dva stoleća nalazimo pod uticajem evropskog prosvetčivanja koje na nas deluje veoma jako zahvaljujući »univerzalnoj prijemčivosti« ruskog čoveka koju g-din Dostojevski smatra za našu nacionalnu osobinu. Mi ne možemo da izbegnemo

to prosvjećivanje, niti imamo kud od njega da se uklonimo. To je činjenica protiv koje se ništa ne može, jednostavno zbog toga što svaki Rus koji hoće da se prosveti može tu prosvetu dobiti jedino iz zapadno-evropskih izvora jer ruskih izvora takve vrste nema«.

To je rečeno sasvim lakomisleno i vi ste tu između ostalog, izgovorili i veoma važnu reč: »prosvjećivanje«. Dopustite mi da vas upitam šta vi pod tim podrazumevate — da li zapadnjačku nauku, korisna znanja, zanatstvo ili prosvjećivanje duha? Ono prvo, nauke i zanati, to doista ne treba da nas zaobiđe i mi zaista niti možemo niti treba toga da se klonimo. Isto tako, ja se potpuno slažem s vama da sve to možemo dobiti samo iz zapadnoevropskih izvora i zbog toga neka je večita hvala i slava toj Evropi. Ali pod izrazom »prosvjećivanje« ja shvatam (i mislim da to niko i ne može drugačije da shvati) ono što se bukvalno podrazumeva pod tim izrazom — ja shvatam duhovnu svetlost koja može da ozari duše, da prosvetli srca i da uputi um pokazujući mu kuda vodi njegov pravi put. Ako je to tako, dopustite mi onda da primetim: mi takvo prosvjećivanje ne moramo da crpimo iz zapadnoevropskih izvora jer postoje (ah, ne, »ne postoje!«) i ruski izvori. Vi se ovome čudite? Vidite, ja u sporovima volim da počnem od same suštine stvari, odmah od tačke koja je glavna i sporna.

Ja tvrdim da je naš narod odavno prosvেćen, to je bilo još u ono vreme kada je u svoje biće primio Hrista i Njegovu nauku. Neko će mi prigovoriti: narod ne poznaje Hristovo učenje niti se drži Njegovih propovedi — ali to je prigovor bez osnova. Narod zna sve što treba da zna, iako možda ne bi mogao da položi ispit iz *katihizisa*. A naučio je sve u crkvama gde je vekovima slušao molitve i pesme koje su lepše od svake propovedi. Narod je ponavljao molitve i pevao te pesme bežeći po šumama ispred neprijatelja još u vreme tatarske najezde, narod je, može biti, još tada pevao — »Gospode, budi jednako s nama!« — još tada je, može biti, kako valja razumeo tu pesmu jer u to doba osim Hrista nikog drugog nije ni imao: a u toj se pesmi nalazi sva istina Hristova. Zar je važno onda što se narodu slabo drže propovedi i što đakoni i crkvenjaci mrmljaju nešto nerazumljivo — a to je najteža optužba protiv naše crkve koju su izmislili liberali, kao što su izmislili i to da je crkveno-slovenski jezik tobože nerazumljiv narodu, ruskom seljaku?!. (A staroverci! Gospode!). Nije važno — izađe sveštenik i otpeva *Gospode, Vladiko života mojega* — i u toj molitvi je *čitava suština hrišćanstva*, čitav njegov katehizis, a tu molitvu naš narod zna napamet! Isto tako on zna mnoga *žitija Svetih*, prepričava ih i sluša ih sa ganućem. Glavna

škola hrišćanstva kroz koju je naš narod prošao — to su vekovi beskrajnih nedaća koje je osetio tokom svoje istorije, ikada je narod bio ostavljen od svih i potpuno sam radio za sve i za svakoga i držao se svoga Hrista kao jedinog utešitelja koga je primio u svoju dušu za sva vremena, utešitelja koji mu je spasavao dušu od očajanja! Uostalom, zbog čega vam ja sve ovo govorim? Zbog toga da bih vas možda ubedio? Razume se, vama moje reči izgledaju detinjaste, bezmalo nešto neumesno. Ponavljam zbog toga i po treći put: ja ne pišem za vas! Tema je veoma važna i o njoj treba mnogo i često govoriti i ja ću o njoj govoriti sve dotle dok budem mogao da držim pero u rukama. A sada ću izložiti svoju misao u osnovnim crtama: ako je naš narod odavno prosvećen time što je primio Hrista i njegovo učenje, onda je on s Njima, sa Hristom primio i *istinsku* prosvetu. A sa takvim osnovnim rezervama prosvećenosti nauke će koje dolaze sa Zapada našem narodu biti prava blagodat, neće se Hristos pomračiti od njih kao što se to dogodilo na tom Zapadu. Uostalom, nisu Hrista tamo nauke pomračile, kako to tvrde liberali, to se desilo i pre nauka kada je zapadna crkva unakazila Hristov lik, kada se pretvorila u Rimsko carstvo i kada se ponovo ovaplotila u obliku *Papstva*. Zaista, na Zapadu nema više hrišćanstva, nema crkve mada ima još mnogo hrišćana i njih nikada neće sasvim nestati. Katolicizam nije više hrišćanstvo, on prelazi u idolopoklonstvo, a protestantizam se gigantskim koracima približava ateizmu i kolebljivoj, nestalnoj (ne večitoj) nauci o moralu.

O, razume se, vi ćete mi odmah odgovoriti da hrišćanstvo i klanjanje Hristu još uvek ne čine čitav ciklus prosvećenosti, da je to samo jedan stupanj — da su još potrebne nauke, građanske ideje, kultura i tako dalje. Tu nemam šta da vam odgovorim a i ne bi bilo u redu, jer ste vi delimice u pravu, na primer, što se tiče nauka, ali — vi se nikada nećete složiti s tim da hrišćanstvo u našem narodu *mora da ostane za večita vremena* najvažnija životna snaga njegovoga prosvećivanja, Ja sam u svom *Govoru* rekao da je Tatjana kada je odbila da pođe za Onjegina postupila čisto po ruski, po ruskoj narodnoj istini i pravdi i tada se jedan od mojih kritičara našao uvređen: kao da ruski narod ima svoju pravdu, pa mi postavlja i pitanje — »A greh protiv sedme Božje zapovesti? Preljuba?«. Šta da se odgovori takvim kritičarima? Njih vređa pre svega to što ruski narod ima svoju istinu i svoju pravdu i što je, prema tome, taj isti narod prosvećen. Žar preljuba postoji u našem narodu? Zar postoji kao *pravda i pravo*? Smatra li čitav narod to za pravdu? Da, naš narod je surov, iako ne u celini nikako i ja se u

to zaklinjem, svedočim, živeo sam sa narodom, jeo sam s njim, spavao i sam sam bio »smatran za zločinca«, radio sam s njim najteže poslove u vreme dok su drugi, »oni što su prali ruke u krvi« vodeći liberalnu politiku i podsmevajući se tom narodu u predavanjima, u feljtonima po časopisima — zaključivali: da je naš narod »zverske slike i prilike«. Nemojte mi reći, dakle, da ja ne poznajem narod! Ja ga poznajem: od njega sam ja ponovo primio u svoju dušu Hrista koga sam upoznao kao dete u roditeljskom domu i koga sam bio pretvorio u »evropskog liberala«. Ali neka — neka je naš narod surov, grešan i zverskoga lika: »Sin jahao majku, a snaha se vozila u kolima« — ima toga, morala je odnekuda i ta pesma da potekne! Sve su ruske pesme nastale na osnovu nečega što se dogodilo — zar još niste to zapazili? Ali budite vi, barem, jednom pravični i liberalni: setite se samo šta je taj narod podneo tokom tolikih vekova! Setite se ko je najviše skrivio što je narod zverska lika i ne sudite mu strogo! Smešno je kудiti seljaka što nije očešljan kod frizera iz Velike Morske — a ima ponekad i takvih optužbi kada naši liberali krenu da kude seljaka — kako, navodno, nema individualnosti, kako nije svestan nacionalnosti. Bože moj, zar na zapadu nema pijančenja u svakom narodu, zar je tamo manje krađe i tih zverstava i okorelih srca (a toga u našem narodu nema), zar nema i tamo pravog pravcatog neznanja, neprosvećenosti, samo — tamo je to najčešće udruženo sa bezakonjem koje se kod njih ne uzima za greh nego se uzima za istinu — tako je kod njih počelo. Kod našeg naroda, pak, ima zverstva i greha, ali je neosporno i ovo: on u celini nikada neće smatrati (ne samo onako idealno nego stvarno) da je greh neko pravo i nekakva pravda! Naš će čovek zgrešiti, ali će uvek, ranije ili kasnije, priznati: učinio sam nepravdu. Ako to i ne kaže onaj ko je počinio greh, reći će za njega neko drugi i pravda će biti izvršena. Greh je smrad, a smrada nestane kada sunce sasvim zablista. Greh je prolazan, a Hristos je večan. Narod greši i svakodnevno čini zla, ali u boljim trenucima kada ga obasja Hristova milost nikada se ne vara u tome šta je to pravda. A to je i najvažnije: u šta narod veruje kao u svoju pravdu, u šta veruje i u šta polaže svoje nade, kako to zamišlja, šta mu je najsvetija želja, šta je zavoleo i šta je ono za šta moli Boga i za čim u molitvi plače — taj je ideal tu, to je Hristos, a sa Hristom, naravno, dolazi i prosvećenost. U svojim najuzvišenijim i najsudbonosnijim trenucima, prema tome, — naš je narod rešavao svaku opštenarodnu stvar samo na hrišćanski način. Vi ćete dodati podsmevajući se: »Nije dovoljno plakati i uzdisati, treba raditi i stvarati«. A ima li među vama, gospodo, ruski prosvećeni Evropljani, mnogo pravednika? Pokažite

mi svoje pravednike koji bi zamenili Hrista! U narodu, pak, to imajte na umu, ima pravednika! Postoje pozitivni karakteri neiskazane lepote i snage koji su ostali pošteđeni od takvog vašeg gledanja na stvari. Ima pravednika i mučenika pravde radi, bez obzira da li ih mi zapažamo ili ne zapažamo. Ja mislim, njih će videti oni kojima je dato da ih vide i da ih razumeju, a onaj kome je do toga da svuda traži samo zverski lik taj, naravno, nikada ništa neće videti. Narod dobro zna da takvih pravednika ima, veruje da oni postoje, ta ga misao krepi i daje mu snage da će ga takvi u potrebnom trenutku spasiti. Koliko je puta samo naš narod spasao otadžbinu? Ne tako davno, onako smradan od greha, pijanstva i nemorala on se čitav duhovno razveselio kada je započeo novi rat za veru Hristovu koju su muslimani iskorenjivali među Slovenima. On je prihvatio taj rat, uhvatio se bio za njega kao žrtvu svoga očišćenja od greha i nepravde, on je slao svoje sinove da ginu za svetu stvar, narod nije vikao što pada kurs rublje i što je cena mesu skočila. On je sa žudnjom slušao, raspitivao se o ratu, i sam je čitao o ratu — svi mi to možemo da posvedočimo, ima još mnogo svedoka za to. Meni je poznato da liberali ne mare za narodno oduševljenje niti priznaju njegove uzroke — kada je barem o poslednjem ratu reč njima su takve ideje smešne: »Ti jadnici kupe priloge, imaju osećanje građanskog dostojanstva, osećanje za politički čin — zar se tako nešto može zamisliti...« Zašto, zašto je naš ruski liberal tako često neprijatelj ruskog naroda? Zbog čega u Evropi ljudi koji sebe nazivaju demokratima uvek brane narod, ili se barem oslanjaju na njega, a naš demokrat koji je najčešće aristokrata, na kraju krajeva, uvek ide na ruku svemu onome što uništava snagu naroda i završava uvek nekakvom gospoštinom. O, ja ne kažem da su oni svesno neprijatelji naroda, ali nevolja je u tome i tragedija je u tome baš što toga nisu svesni! Vi ćete se naljutiti zbog mojih pitanja? Šta ja tu mogu. Sve su to za mene aksiome i ja neću prestati da ih razlažem i da ih dokazujem dokle god budem mogao da pišem i da govorim.

No, da završimo: nauku ćemo prihvatiti, ali što se tiče »prosvećivanja« nemamo potrebe da i njega crpemo iz zapadnoevropskih izvora. Inače, mogu nam stići i društvene devize poput onih — *Chacun pour soi et Dieu pour tous* — ili ona: *Après moi le deluge*. Ah, no, neko će brzo povikati: »A zar mi nemamo takvih poslovice«, zar ne kažu i kod nas — »Gostoprinstvo se zaboravlja« — i stotinak još drugih izreka slične vrste? Istina je, ima u narodu svakojakih izreka i poslovice: širok je narodni um, ima i humora, iskustvo koje se razvija uvek će došapnuti negaciju — no, sve su to samo

izreke a u moralnu istinu tih izreka naš narod ne veruje! Narod se šali i smeje nad njima, a sam ih i u celini odriče. A da li biste smeli da tvrdite da je *Chacun pour soi et Dieu pour tous*, samo poslovica a ne društvena formula prihvaćena na Zapadu i kojoj tamo svi služe i u koju svi veruju? Barem veruju svi oni koji se nalaze na čelu naroda i drže narod na uzdi, koji vladaju nad zemljom i proletarijatom i nalaze se na straži »evropskog prosvjećivanja«. Šta će onda takvo prosvjećivanje? Potražimo nešto drugo tome slično, nešto tu među nama. Nauka je jedno, a prosveta, pak, nešto sasvim drugo. Uzdajući se u narod i njegove snage možda ćemo jednom uspeti da u celini razvijemo, u svoj svetlosti i sjaju, i naše Hristovo prosvjećivanje. Naravno, vi ćete mi reći: sve to nadugačko raspredanje ne može biti odgovor na onu vašu kritiku. Slažem se. Ja i sam smatram da je ovo samo predgovor — potreban je predgovor. Kao što ste i vi u mom *Govoru* pronalazili i podvlačili izvesna mesta u kojima se me slažete sa mnom i koja ste smatrali kao važna mesta, tako sam i ja pre svega podvukao jedno mesto kod vas, mesto za koje ja držim da se tu najbolje vidi naše razilaženje, ono što najviše smeta našoj nekakvoj saglasnosti. Ali predgovor je završen i sada pristupamo vašoj kritici, ali — sada bez ikakvog odstupanja.

II

ALEKO I DERŽIMORDA. ALEKOVE MUKE ZBOG MUŽIKA ROBA. ANEGDOTE

Napadajući moj *Govor* vi pišete:

»Prikazujući nam Aleka i Onjegina i njihovo odricanje, Puškin nije kazao šta su oni odricali, i bilo bi veoma rizično tvrditi da su oni odricali upravo »narodnu istinu«, korenita načela ruskog gledišta. No, to se nigde kod Puškina ne vidi«.

Međutim, videlo se to ili ne, bilo to rizično tvrditi ili ne — mi ćemo se svemu tome ubrzo vratiti — pogledajmo sada šta vi kažete o Dmuhanovskima od kojih je Aleko tobože utekao Ciganima:

»Doista, svet tadašnjih skitnica — pišete vi — bio je svet koji je odricao jedan drugi svet. Da bi se objasnili takvi tipovi bilo je potrebno stvoriti druge tipove, a Puškin to nije učinio iako se s vremena na vreme njima obraćao vatreno negodujući. Priroda njegovoga talenta nije mu dozvoljavala da se spušta u takav mrak i da sove, buljine i slepe miševе koji borave u nižim spratovima ruskih obitalista (da nisu i gornji?) izvlači na videlo dana kao »stvaralački biser«. To je učinio samo Gogolj — velika Puškinova suprotnost. On je kazao svetu zbog čega je Aleko pobegao Ciganima i zbog čega je Onjeginu sve bilo dosadno, zašto su došli na svet »suvišni ljudi« koje je ovekovečio Turgenjev. Korobočka, Sobakevič, Skvoznjik—Dmuhanovski, Deržimorda, Tjapkin—Ljapkin — to je tamna strana jednog Aleka ili Rudjina, kao i mnogih drugih. To je pozadina bez koje one druge figure ne bi bile razumljive. A svi Gogoljevi junaci su bili Rusi — ah, i to kakvi Rusi! Korobočka nije znala šta su to ljudske patnje; Skvoznjik-Dmuhanovski je i te kako umeo da se cenjka sa trgovcima; Sobakevič je valjano znao svoje mužike i oni su skroz na skroz videli kakav je on. Naravno, Aleko i Rudjin sve to nisu znali niti su shvatali, oni su prosto bežali ko je kuda stizao: Aleko Ciganima, Ruđin u Pariz da tamo pogine za stvar koja se njega nimalo nije ticala«.

Prema tome, vi tvrdite oni su *prosto* bežali. Oh, koliko ima feljtonističke naivnosti u takvom zaključku! Kako je sve kod vas jednostavno, kako se sve lako zbiva, kako je sve spremno i unapred rešeno! Vi se zaista služite gotovim frazama! Uzgred da vas priupitam, zbog čega ste rekli da su svi Gogoljevi junaci bili Rusi — »ah, i to kakvi Rusi!« To baš nikako ne spada u ovaj naš spor. Ta ko ne zna da su oni bili Rusi? I Aleko i Onjegin su Rusi, i vi i ja smo Rusi, a Rus i to pravi Rus bio je i Ruđin, onaj što je otišao u Pariz da tamo pogine za nešto što ga se nimalo nije ticalo kao što se to nije ticalo ni nekoga Engleza ili Nemca, — ali svaka evropska, svetska i opštečovečanska stvar Rusu nikako nije nešto tuđe! To je kod Ruđina jedna karakteristična osobina! Ruđinova tragedija je bila u tome što nije našao posla na svojoj njivi i pao je na tuđoj koja za njega nije bila do te mere tuđa, kao što vi kažete. A evo u čemu je glavna stvar: svi ti Skvoznjiki i Sobakeviči, iako su Rusi oni su iskvareni Rusi, oni, su odvojeni od svoje zemlje, pa iako poznaju narodni život s jedne strane ne poznaju ga nimalo s

druge strane — oni čak i ne slute da ta druga strana postoji — eto, u tome je stvar! Oni su užasno prezirali narod i nisu mogli ni slutiti *da* postoji narodna duša, da postoji nešto za čim narod žudi i za šta se moli u svojim molitvama. Oni su poricali da narod ima dušu, priznavali su možda samo revizorsku dušu. »Sobakevič je skroz na skroz video svoje seljake« — tvrdite vi. To nije moguće. Sobakevič je u svom Proški video samo snagu koju je mogao da proda čičikovu. Vi tvrdite da se Skvoznjik-Dmuhanovski odlično pogađao sa trgovcima. Zar? Pročitajte u petom činu monolog tog šefa policije pred trgovcima: tako se, može biti, govori jedino sa psima, a ne sa ljudima — zar ono znači znati izvanredno razgovarati sa Rusima? Da li je za vas zaista to primer izvanrednog sporazumevanja? Bolje je da odmah ošamari ili da ga zgrabi za kosu. U detinjstvu sam jednom na drumu gledao *feldjegera* u uniformi, sa peševima i sa trorogim šeširom na kome je bilo pero — video sam kako strašno udara pesnicom kočijaša a ovaj pomahnitalo šiba oznojene konje u »trojki« koja juri što je najbrže moguće. Taj *jeger* je, razume se, bio Rus po rođenju, ali je bio zaslepljen do te mere i toliko se bio odvojio od naroda da drugačije nije ni umeo da opšti sa ruskim čovekom nego ovako — svojim teškim pesnicama. A čitav je svoj život bio proveo sa kočijašima i različitim ruskim ljudima. Ali, njemu su peševi njegovoga mundira, šešir sa perom, oficirski čin, njegove sjajne petrogradske čizme — bile nešto milije i duševno i duhovno od samog ruskog muzika, pa možda od čitave Rusije koju je on prokrstario uzduž i popreko, u kojoj, po svemu sudeći, nije našao ništa dostojno pažnje osim te svoje pesnice i tih svojih udaraca naviksanom čizmom. Rusi ja za njega to su bile njegove stare šine, a sve drugo nije bilo zavredilo ni da postoji. Zar takav čovek može da razume suštinu, dušu naroda? On je bio Rus, ali već evropeizirani Rus koji svoj evropeizam nije počeo od prosvećivanja nego od iskvarenosti kao što su mnogi počinjali. Da, ta pokvarenost se mnogo puta kod nas smatrala za najbolji način da se od Rusa načini Evropljanin. Sin takvoga *feldjegera* može lako da postane profesor, što će reći patentirani Evropljanin. Ali, onda mi nemoj te reći da takvi mogu da shvate suštinu naroda! Potrebni su bili Puškin, Homjakov, Samarin, Aksakov da bi se počelo govoriti o narodnoj suštini. (Govorilo se i pre njih o tome, ali samo na klasičarski način i teatralno). A kada su oni počeli da govore o »narodnoj istini«, na njih su gledali kao na epileptičare i idiote čiji je ideal — »jesti rotkvu i pisati denuncijacije«. Da, denuncijacije! Ti ljudi su svojim načinom do te mere bili začudili svet, svojim postupcima, da su liberali čak počeli da sumnjaju: ne žele li oni možda da pišu

denuncijacije i o njima? Odlučite sada sami: da li su otišli daleko ili nisu mnogi današnji liberali od tog glupog gledišta slovenofila?

Ali, pređimo na stvar. Vi tvrdite da je Aleko pobjegao Ciganima zbog Deržimorde. Recimo da je to tako. No, najgore je, međutim, to, g-dine Gradovski, što vi lično potpuno ubeđeno dajete za pravo Aleku i njegovoj odvratnosti. Vi kažete »nije mogao da ne pobjegne Ciganima jer je Deržimorda bio odveć odvratan i sirov«. A ja tvrdim: da su i Aleko i Onjegin bili Deržimorde svoje vrste, pa u nečem, i gori od njega. Samo, ja ih za to nimalo ne krivim jer priznajem tragičnost njihove sudbine, a vi ih hvalite zbog toga što su pobjegli. Vi velite — »tako veliki i interesantni ljudi nisu mogli da se slože sa takvim nakazama«. Vi se strašno varate. Zatim, zaključujete da se Aleko i Onjegin nisu odvajali od rodne grude i da uopšte nisu odricali narodnu istinu. Pa dalje — »oni nisu bili nimalo oholi« — to vi tvrdite. Tu je oholost direktna, logična i neminovna posledica njihovog odvajanja od rodne grude. Ne možete pobiti ovo: oni nisu poznavali svoju zemlju, rasli su i vaspitavani su u internatima, Rusiju su upoznali u Petrogradu u toku službovanja, a prema narodu su se odnosili kao gospoda prema spahijskom mužiku, čak i onda kada su živeli na selu među mužicima. Moj *feldjeger* se celoga života poznao sa kočijašima, pa ipak nije ništa drugo poznao sem svoje dostojanstvene pesnice. Aleko i Onjegin, kao i svi ljudi koji žive odvojeno i gospodski, to jest od seljačke muke i evropske prosvećenosti, koju su takođe bili besplatno dobili — bili su ljudi koji se prema Rusiji odnose oholo i netrpeljivo. Baš time — što su svi naši obrazovaniji ljudi blagodareći izvesnoj istorijskoj pripremi u toku čitava dva veka naše istorije postajali beloruki besposličari — time se samo može objasniti njihova odvojenost od rodne grude. Nije neko propao zbog Deržimorde nego zbog toga što nije sebi umeo da objasni tog Deržimordu i njegovo poreklo. Bio je suviše ponosit za tako nešto. A pošto nije umeo da objasni stvari, nije mogao da nađe mogućnosti da se potruži na rodnoj njivi. Sve one koji su verovali u takvu mogućnost on je smatrao za budale ili za Deržimorde. Naša skitnica nije bila ponosna samo pred Deržimordom nego i pred celom Rusijom a Rusija se po njegovom uverenju sastojala jedino od robova i Deržimorda. Ako je bilo i nečeg pametnijeg to su bili oni — Aleko i Onjegin — i niko više. Tako sam po sebi nestaje ponos: neprestano živeći odvojeno sasvim je prirodno što ti ljudi počinju da se dive svom gospodstvu i svom visokom položaju u odnosu prema odvratnim Deržimordama od kojih ništa nisu umeli da objasne. Da nisu bili ponositi oni bi videli da su i sami

Deržimorde! I kada bi to zapazili možda bi baš tada, baš u tom saznanju, našli izlaz koji vodi izmirenju. Prema narodu oni nisu osećali samo gordost nego gađenje i prezrenje. Vi u sve ovo može biti nećete ni poverovati, vi naprotiv kažete da su izvesne crte kod Aleka neprijatne, kao i kod Onjegina — počinjete oholo da mi prebacujete uskost moga gledišta, jer »lečiti simptome a ostavljati koren bolesti, nije mnogo mudro«. Vi tvrdite da ja rečima — »Smiri se, gordi čoveče!« — korim Aleka samo zbog njegovih ličnih osobina, a ispuštam sam koren stvari — »kao da je — veli — sva suština stvari samo u ličnim osobinama ponositih ljudi koji neće da se smire«. Vi velite — »pa još nije rešeno ni pitanje: čime su se upravo ponosile skitnice? — a tako se onda otvara i drugo pitanje — pred čime se to treba smiriti?«. To je sve odveć oholo s vaše strane! Meni se čini da sam jasno izneo stvar: Skitnice su istorijski produkt razvoja našega društva, pa prema tome, ja ne krivim njih *lično* i njihove *lične* osobine. Vi ste to kod mene pročitali, to stoji tako napisano i naštampano — zbog čega onda, izvrćete? Pominjete moju repliku — »Smiri se« — vi pišete: ^S

»Tim rečima g-din Dostojevski je hteo da izrazi *svjataja svjatih* svojih uverenja, ono što u isto vreme označava i snagu i slabost autora romana »Braća Karamazovi«. Te reči sadrže veliki *religiozni ideal*, moćnu propoved *ličnoga* morala, ali tu nema ni pomena o *društvenim* idealima«.

A zatim, odmah nakon ovih reči, vi napadate na ideju »ličnog usavršavanja u duhu hrišćanske ljubavi«. Što se tiče vašeg mišljenja o »ličnom usavršavanju« ja ću se još vratiti, pre toga bih želeo da pred vama okrenem onu stranu stvari koju biste vi, kako se meni čini, hteli da prikrijete: niste se vi toliko naljutili što ja napadam na »skitnicu«, nego ste se naljutili što ga ja ne smatram za ideal moralnog savršenstva, za ruskog zdravog čoveka kakav bi ovaj jedino trebalo da bude! Vi priznajete da Aleko i Onjegin imaju i »nedoličnih osobina«, vi to činite samo lukavstva radi. Po vašem intimnom uverenju, koje vi ne znam zbog čega nećete da iskažete u celini, »skitnice« su normalni i krasni ljudi, divni već samo zbog toga što su utekli od Deržimorde. Vi negodujete ako se ko usudi da im pripiše neki nedostatak. Vi otvoreno kažete: »Ružno bi bilo tvrditi da su oni propadali samo zbog svoga ponosa i što nisu hteli da se smire pred ruskom istinom«. Najзад, vi strasno tvrdite i insistirate: oni su upravo ti koji su oslobodili mužika. Vi pišete:

»Još i više ćemo reći — ako je u duši najboljih od tih »skitnica« prve polovine našega veka još uvek bila neka pomisao to je bila pomisao na narod; najvatrenija njihova mržnja je bila uperena protiv ropstva koje je pritiskalo narod. Istina je, oni su voleli narod i mrzeli su »kreposno pravo« na neki svoj način, onako po »evropski« — to je tačno. Ali ko je bio drugi ako to nisu bili oni koji su pripremali naše društvo da se oslobodi »kreposnog prava«? Oni su se dakle potrudili na rodnoj njivi onako kako su i čime su mogli, u početku kao propovednici ideje oslobođenja a kasnije i kao pravi posrednici u narodu, i to posrednici prvoga reda«.

Pa čitava je stvar u tome što su »skitnice« mrzele »kreposno pravo« na svoj način, po »evropski« — u tome je ono najvažnije. Dakle, oni su mrzeli »kreposno pravo« ne radi mužika koji ih je hranio i koji je radio za njih, koga su oni — pored ostalih — i sami tlačili. Ko ih je terao ako ih je već toliko pritiskala ta građanska obaveza, da beže Ciganima ili na pariske barikade — ko je njima smetao prosto da oslobode mužika na svojoj zemlji i da tako smanje svoje građanske nevolje, bar u pogledu ličnog udela u njima?. Ali nešto se nije mnogo čulo da je takvih oslobađanja bilo kod nas — dok je građanskih jadikovki bilo dosta! »Sredina — vele — sredina ih je sputavala, a i kako da ostane bez svoje imovine! A zašto je ne bi izgubila kada su do te mere brinuli o mužicima da su morali bežati na barikade?. Naravno, za takvo »mestašce kakvo je Pariz« potreban je novac, pa makar i za učestvovanja na barikadama — i mužici su i dalje slali svoj dug. Ta gospoda su radila još jednostavnije: oni su zalagali, menjali, pa i prodavali svoje seljake, dobijali su novac i odlazili su u Pariz da pomognu izdavanje francuskih radikalnih listova i časopisa u ime spasa celoga čovečanstva, izuzev — ruskog mužika. Vi nas uveravate, g-dine Gradovski, da je njih grizla briga o mužiku kod spahije? Ne, nije to bila briga o spahijskom mužiku nego neka daleka briga o tome kako čovečanstvo uopšte robuje: »Ropstvo ne treba da postoji — to je neprosvećenost! *Liberte, Egalite, Fratrenite*. Što se ruskog mužika tiče nije neka velika briga morila ova velika srca. Znam, zapamtio sam mnogo intimnih reči veoma, veoma »prosvećenih« ljudi dobrih, starih vremena: »Nema sumnje, ropstvo je strašno zlo — slagali su se intimno oni između sebe — no, ako se sve uzme u obzir onda, onda — zar je ovaj naš narod neki narod? Zar on liči na pariske gomile iz godine devedeset i treće? On se već srodio s ropstvom, njegov lik i njegova pojava oličavaju roba, ako hoćete i sama šiba, govoreći uopšte — jeste strašna gadost, ali za Rusa je šiba još uvek nužna stvar, ruskog mužika treba koji put išibati, ruski mužik tuguje ako

ga ne tučeš — takva je to nacija«. — Eto, to sam ja u svoje vreme slušao i kunem se, slušao sam to od veoma prosvetljenih ljudi. To je »čista istina«. Može biti, Onjegin nije tukao svoje slugu, što je, uostalom, teško potvrditi, ali Aleko je tukao, u to sam ubeđen, i to ne zato što je bio surov nego zato što ih je žalio — tako reći za njihovo dobro. »To je njemu nužno, on bez šibe ne može da živi, dođe on sam i moli: kaže — šibaj me, gospodine, učini čoveka od mene, mnogo sam se razmazio! Šta da se dakle, učini sa takvom prirodom? — recite, molim vas, zadovoljiš ga, istučeš ga!«. Ponavljam, njihovo osećanje prema mušici išlo je ponekad do gađenja. Koliko je samo prezrlih anegdota o ruskom mušici bilo među njima, prezrlih i bestidnih — o njegovoj ropskoj duši, o njegovom »idolopoklonstvu«, o popu njegovom, o njegovoj ženi, sve su to kazivali najčešće sa najvećim spokojstvom i takvi ljudi čiji je porodični život ličio na javnu kuću. O, razume se, nisu uvek sve to kazivali sa rđavim namerama, nego prosto od suviška žara sa kojim su prihvatili najnovije evropske ideje koje su shvatane i prihvatane sa onom urođenom ruskom brzopletošću. Svi su ti ljudi bili, jednom reći, u svemu Rusi... Oni su usvajali evropske ideje *a la Lukrecija Florijani*. A te ruske »skitnice« su često bivale lupeži g-dine Gradovski! No, eto, upravo te anegdote o ruskom mušici i prezrivo mišljenje o njemu su nekako smirivale u njihovim srcima gorčinu njihove građanske brige u vezi sa »kreposnim pravom« — dajući tim brigama neki opšti, daleki i svetski značaj. A sa brigama koje imaju daleki i svetski značaj čovek se može lepo saživeti, čovek se može hraniti diveći se svojoj moralnoj lepoti i poletu svojih građanskih misli — a što se tiče tela, telesno se on hranio prinosom koji je dobijao od mušice, i hranio se time još kako! Tu skoro jedan starovremenski čovek, posmatrač iz onoga doba, ispričao je u jednim novinama anegdotu o susretu nekih ondašnjih najmoćnijih ruskih liberala i svetskih umova sa jednom ruskom seljankom. To su bile poznate »skitnice«, od onih patentiranih, koje su se u tom smislu već bile istorijski istakle. U leto četrdeset i pete godine sakupili su se oni u jednom divnom letnjikovcu u blizini Moskve gde su priređivani »kolosalni ručkovi« za veliki broj gostiju. Tu je bilo humanih profesora univerziteta, izvanredni znalci lepih veština i drugih stvari, najčuvenije demokrate, docnije poznati politički radnici koji su imali čak i svetsku slavu, kritičari, pisci, divne pametne žene. Jednom je čitavo to društvo, verovatno nakon ručka na kome je bio služen šampanjac, na kome su se služili kolači i ptičje mleko (nisu se tek tako ti ručkovi zvali »kolosalnim«) krenulo da prošetaju poljem. U samoći, u raži, naiđoše na

žetelicu. Svi znaju šta je naporan letnji rad u polju: i ljudi i žene odlaze još u četiri sata i idu u polje da žanju i rade tamo do mraka. Teško je žnjeti — čovek je poguren čitavih dvadeset i četiri sata a sunce prži. Kada žetelica zađe u raž nju je obično teško videti. I tako u raži, dakle, naše društvo najednom nabasa na žetelicu, zamislite samo, u »primitivnom ruhu« (u košulji). To je strašno. Svetsko, humano osećanje je povređeno. Uvređeni glas se odmah čuo — »Samo se ruska žena tako ni pred kim ne stidi!«. I odmah zatim, razume se, usledio je i zaključak: »Samo se pred ruskom ženom niko ni za što ne stidi (to jest, »ne treba da se stidi« — je li tako?). Zapodenula se rasprava. Pojavili su se zaštitnici žene, kakvi zaštitnici i sa kakvim odgovorima su imali da se bore! Kakva se sve mišljenja i zaključci nisu sve čuli — tu u gomili tih spahija-skitnica koji su se napili šampanjca i najeli ostriga — i to za čije novce? Za novce od njenog rada! Za vas gospodo svetski patnici, za vas je ona radila, vi ste se najeli od njenoga truda! Zato što je ona u raži gde se j ne vidi, izmučena suncem i znojem, skinula vunenu košulju i ostala samo tako bez suknje — ona je bestidna, ona je uvredila vašu stidljivost: »od svih žena — velite vi — ona je najbestidnija« — o, vi, nevinašca, a vaša »pariska veselja«, nestašluci u »mestašcetu Parizu«, a kankan na balu *Mabille*, a ona zgodna pesmica:

Ma commere, quand je danse,

Comment va mon cotillon?

te graciozno zadignute suknjice, pa micanje zadnjicom — to ove naše ruske stidljive ljude ne buni, naprotiv — to ih privlači. »Ali, šta se može kod njih je to tako graciozno, taj kankan, to micanje — to je najelegantniji *article de Paris* svoje vrste, a ovde seljanka, ruska seljanka, panj, klada!«. Tu više nije u pitanju to da su naš mužik i naš narod odvratni, tu se ubeđenje pretvorilo u osećanje i izlilo se kao lično osećanje gađenja prema mužiku. Da, razume se, nehotice, skoro nesvesno osećanje koje oni možda čak i ne zapažaju sa svoje strane. Priznajem, g-dine Gradovski, ja ne mogu da prihvatim vašu osnovnu tezu: ko drugi ako ne ona »skitnice« su izvršili pripremu za ukidanje »kmetskog prava«? Da li je tome poslužilo ono njihovo prazno preklapanje, onaj njihov izliv građanske brige? — o, naravno, sve je išlo u prilog stvari. Ali, oslobođenju mužika su pre doprineli ljudi kao što je Samarin — a ne ove vaše »skitnice«. Takvih kao što je Samarin, tip koji

nimalo ne liči na ove vaše »skitnice« — javilo se tada mnogo i vi, gospodine Gradovski, o njima ni reči da kažete. A tim »skitnicama«, po svemu sudeći, sve je to brzo dosadilo i oni su nastavili da se gade i da se dure na sve. Ne bi bili »skitnice« kada bi mogli drugačije da postupe. Pošto su nakon oslobođenja mužika dobili novaca za otkup, preostalu svoju zemlju i šume su počeli da prodaju trgovcima i bogatim seljacima, onako za seču za istrebljenje a oni su se odselili u inostranstvo i postali su *absentisti*... Vi se, naravno, ne slažete sa mojim mišljenjem, g-dine profesore. Ali šta ja tu mogu: ne mogu ni ja da se složim i da taj tip ruskog liberalnog čoveka iz višega sloja koji je vama toliko drag, smatram za ideal pravog, normalnog ruskog čoveka kakav je on, tobože, bio, u stvari kakav je sad, i kakav treba da budu ubuduće. Malo su korisnih stvari učinili takvi ljudi na rodnoj njivi u poslednjih deset godina! To će izgleda biti tačnije nego onaj vaš ditiramb u slavu te nekadašnje gospode.

III

DVE POLOVINE

A sada ću preći na vaše mišljenje »o ličnom usavršavanju u duhu hrišćanske ljubavi« i na tobožnji nedostatak u tim stvarima kada se sve poredi sa »društvenim idealima« ili, što je važnije — sa »društvenim uređenjima«. Vi i sami polazite od toga kao od najvažnije tačke u našim razmimoilaženjima. Vi pišete:

»Sada smo stigli do najvažnije tačke u našem razmimoilaženju sa g-dinom Dostojevskim. Zahtevajući skrušenost pred narodnom istinom i pred narodnim idealima on i tu »istinu« i te ideale smatra za nešto postojano i večno. Dozvoljavamo sebi da mu stavimo do znanja da to nije tako. *Društveni ideali* našega naroda još uvek se nalaze *u razvitku, u procesu formiranja*. Naš narod će morati još dugo da se potruđi nad sobom da bi postao dostojan imena velikog naroda«.

Ja sam vam već na početku ovoga članka delimice odgovorio što se tiče »istine« i narodnih ideala — posebno u prvom delu članka. Vi i tu istinu i te ideale smatrate kao nešto što nije dovoljno za razvitak društvenih ideala Rusije. Vi kažete — jedno je religija, a sasvim je nešto drugo skup društvenih problema. Živ i celovit organizam, vi vašim nožem naučnika, sećete na dve polovine i tvrdite da te polovine treba da budu nezavisne jedna od druge. Pogledajmo to pobliže, analizirajmo te dve polovine svaku za sebe, pa ćemo onda moći nešto da zaključimo. Analizirajmo prvo onu polovinu o »ličnom usavršavanju u duhu hrišćanske ljubavi«. Vi pišete:

»G-din Dostojevski se zalaže za to da se čovek trudi nad samim sobom i da se skrušeno moli. Lično usavršavanje u duhu hrišćanske ljubavi, naravno, spada u prve pretpostavke svake delatnosti, bila ona velika ili mala. Ali to još uvek ne znači da bi ljudi *lično savršeni u hrišćanskom smislu* mogli da stvore savršeno društvo. (?!). Da navedemo jedan primer.

Apostol Pavle je učio i robove i gospodare kako treba da se ponašaju u uzajamnim odnosima. I jedni i drugi su mogli da poslušaju i obično su slušali apostolove reči, oni su *lično* bili dobri hrišćani, ali ropstvo zbog toga nije po stalo nešto uzvišeno nego je i dalje ostalo jedna nemoralna ustanova. G-din Dostojevski je, kao i svi mi, poznao dobre hrišćane i među spahijama i među mužicima. Ali »kreposno pravo« je i dalje bilo rugoba pred Gospodinom a ruski Car Oslobodilac pojavio se kao zahtev i izraz ne samo *ličnog* nego i *društvenog* morala koji u staro vreme nije bio shvatan možda kako valja, bez obzira što i tada nije bilo ništa manje »dobrih ljudi« nego što ih sada ima. Lični i društveni moral nisu jedno isto. Odatle sledi: da nikakvo *društveno* savršenstvo ne može biti ostvareno samo usavršavanjem ličnih ljudskih osobina onih osoba koje to društvo sačinjavaju. Da navedemo i drugi primer. Na primer, počevši od 1800-te godine čitav niz propovednika hrišćanske ljubavi i smirenja se trudio da podigne moral raznih Korobočki i Sobakeviča. Da li se moglo zamisliti da bi oni postigli ukidanje »kreposnog prava« da nije bilo *reči suverena*? Naprotiv, Korobočka bi dokazivala da je ona istinska hrišćanka i prava »majčica« svojim mužicima i ostala bi u to ubeđena bez obzira na sva dokazivanja svih propovednika...

Za popravljajanje ljudi u *društvenom* smislu nije dovoljan sam rad »nad samim sobom« i »skrušenost pred sobom«. Rad samim sobom i smirivanje strasti potrebni su samo u pustinji i na nenaseljenom ostrvu. Ali kao *društvena bića* ljudi se razvijaju i ispravljaju *samo u radu jedan pored*

drugoga, kada rade jedan za drugoga, jedan s drugim. Eto zbog čega u velikoj meri društveno savršenstvo ljudi zavisi od savršenstva *društvenoga* uređenja koje razvija kod čoveka ako ne hrišćanske ono barem građanske vrline«.

Vidite, g-dine Gradovski, koliko vas ja navodim! Sve je to vrlo oholo! a »lično usavršavanje u duhu hrišćanske ljubavi« — dobro je povuklo — ono je — velite — u građanskim odnosima bezmalo neupotrebljivo. Vaše shvatanje hrišćanstva je veoma zanimljivo! Pretpostavite samo da su Korobočka i Sobakevič postali pravi hrišćani, *savršeni* (sami vi govorite o savršenstvu) — i pitajte ih da li bi bilo moguće ubediti takve da se odreknu »kreposnog prava«?! Pitanje koje namećete je prepredeno i, razume se, vi na to pitanje i odgovarate: »Ne, Korobočku je nemoguće ubediti u to baš i kada bi bila istinska hrišćanka«. Na to ću vam ja otvoreno reći — da je Korobočka postala ili mogla postati *prava*, savršena hrišćanka, »kreposnog prava« na njenom spahiluku ne bi ni bilo, i tako se ne bi imalo oko čega natezati, bez obzira na to što bi papiri, tapije i ostalo i dalje ležali u njenom stolu. Dopustite još nešto: zar Korobočka nije i pre bila hrišćanka i zar se ona nije rodila kao takva? Dalje, kada vi govorite o novim propovednicima hrišćanstva, vi mislite na nekadašnje hrišćanstvo, pojačano, *usavršeno* hrišćanstvo koje je, da tako kažem, stiglo do svog ideala. Alti zaboga, kakvih robova i kakvih gospodara onda može biti! Potrebno je makar nešto malo razumeti od toga šta je hrišćanstvo! Šta bi onda Korobočka, savršena hrišćanka, imala da brine da li su njeni mužici vlasništvo spahijsko ili nisu? Ona bi njima bila »mati« i to prava majčica a to bi u njoj uništilo osećanje predašnje »gospodarice«. To bi se dogodilo samo po sebi. Nekadašnja gospodarica i nekadašnji rob bi nestali kao magla pred suncem i pojavili bi se potpuno novi ljudi sa odnosima kakvi do tada nisu postojali. Uopšte, tada bi se desila nečuvena neka stvar: *svuda* bi se pojavili novi savršeni hrišćani kakvi su ranije bili retka pojava, kakvi se nisu ni zapažali. Vi ste lično, g-dine Gradovski, načinili takvu fantastičnu pretpostavku, vi ste se sami prepustili toj neverovatnoj fantaziji a kad vam se to već dogodilo onda snosite i sve posledice. Ja vas uveravam, g-dine Gradovski, da Korobočkini mužici onda ne bi ni sami hteli da odu od nje iz prostog razloga što im je tu bolje. Ili vi mislite da bi njima bilo bolje u vašem uređenju nego kod rođene majčice spahinice koja ih voli? Slobodan sam da vam kažem i ovo: to što se ropstvo očuvalo u vreme apostola Pavla bio je zbog toga što su i same ondašnje crkve bile *nesavršene* (što se može videti i iz apostolskih

poslanica). Oni članovi crkve koji su uspevali da postignu lično savršenstvo nisu mogli imati robove, jer oni su bili među sobom braća, a istinski brat ne može svoga brata držati kao roba. Po vama ispada da je hrišćanska propoved bila nemoćna. Vi pišete da propovedi apostola nisu osveštale ropstvo. A drugi naučnici, osobito evropski, obrnuto kažu da je hrišćanska propoved upravo osveštala ropstvo, i to su prebacivali hrišćanima. To znači ne shvatati suštinu stvari. Zamislite da je Marija Egipćanka imala spahijske mužike i da nije želela da ih pusti na slobodu. Kakav apsurd! U hrišćanstvu je bilo, i biće, i slugu i gospodara, no rob se ne može zamisliti. Ja govorim o pravom, savršenom hrišćanstvu. Sluge nisu robovi. Učenik Timotej je posluživao kod apostola Pavla u vreme zajedničkih putovanja, ali pročitajte Pavlovu poslanicu Timoteju — piše li on robu ili makar služi? Ne, to je »čedo moje ljubljeno, Timoteju...« on mu je kao sin. Eto, takvi treba da budu odnosi između slugu i gospodara kada i jedni i drugi postanu pravi hrišćani. Postojeće sluge i gospodari, ali gospodari neće biti gospoda a sluge neće biti robovi. Zamislite — i u budućem društvu će biti Keplera, Kanta? Šekspira — oni će činiti veliko delo na korist svih i svi će ih zbog toga uvažavati. Ali, Šekspir naravno, nema vremena da čisti sobu, da sprema i da izbacuje ono što je nepotrebno. Verujte, doći će drugi građanin da ga posluži, učiniće to po svojoj volji, i izneće iz Šekspirove sobe sve što je nepotrebno. Hoće li on na taj način biti ponižen, hoće li postati rob? Ne. Njemu je jasno da je Šekspir neuporedivo korisniji od njega — »Neka ti je čast i slava — reći će mu — ali ja volim da te poslužim, time ću makar pridoneti jednu kap opštoj stvari, uštedeću ti vreme potrebno za velike stvari — ali ja nisam rob. Shvatio sam da si ti Šekspir, da si svojim genijem iznad mene — došao sam da te služim i time sam pokazao da po svom moralnom dostojanstvu nisam niži od tebe kao čovek — nego da sam kao *čovek* ravan tebi«. Ali on to tada neće ni reći, jer se tada takva pitanja i neće postavljati, biće to novi ljudi. To će biti deca Hristova, a nekadašnja životinja biće pobeđena. Naravno, vi ćete opet reći da je sve ovo ponovo fantazija. Ali, nisam ja prvi počeo da fantaziram nego Vi: vi ste pretpostavljali Korobočku kao *savršenu* hrišćanku sa njenom »spahijskom decom« koju ona neće pustiti na slobodu. To je gore od one moje fantazije.

Pametni ljudi će se, može biti, nasmejati i kazati: »Šta vredi najzad brinuti se o savršenstvu u duhu hrišćanske ljubavi kada pravoga hrišćanstva uopšte na zemlji i nema, ili ga je tako malo da ga je teško i zapaziti, jer inače bi se (po mojim rečima) odmah sve uredilo, ropstva bi nestalo, Korobočke

bi postale svetli genije i svi bi zapevali himnu Bogu na visinama!« Da, razume se, vi gospodo, koji volite da se podsmevate — pravih hrišćana je malo (iako ih ima). Ali, odakle vi znate koliko je njih potrebno pa da ideal hrišćanstva ne izumre u narodu a sa njim zajedno i velika narodna nada? Ili, primenite to na svetske pojmove: koliko je potrebno pravih građana pa da se u građanstvu ne ugasi osećanje građanske vrline? Teško ćete odgovoriti na takvo pitanje. To je svojevrsna politička ekonomija koju ni vi ni ja, g-dine Gradovski, ne znamo. Neko će opet dodati, ako je tako malo sledbenika velike ideje kakva je onda korist od nje. A otkud vi znate kakvoj će korist, na kraju krajeva, ta ideja poslužiti? Izgleda da je za sada jedino potrebno to da velika ideja ne izumre. Jer, na pomolu je nešto novo i treba biti spreman. Nije stvar uostalom, u koristi nego u istini. Ako ja verujem da je istina tu, ona je u tome što ja verujem i mene se ne tiče što čitav svet ne veruje u to, toj mojoj istini — ako mi se bude podsmevao i bude krenuo drugim putem? U tome je upravo snaga velike moralne misli — time ona ljude vezuje u čvrst savez — ona se ne meri koristima koje neposredno pruža, ona teži budućnosti, večnim ciljevima i apsolutnoj sreći. Čime ćete inače sjediniti ljude u svrhu postignuća vaših građanskih ciljeva ako ne budete imali osnovu u onoj prvobitnoj velikoj moralnoj ideji? A moralne ideje su u jednom iste: sve se zasnivaju na ličnom moralnom usavršavanju, na idealu a ideal sadrži u sebi sva stremljenja, sve težnje i, prema tome, iz njega proističu i svi ti vaši građanski ideali. Pokušajte da ujedinite ljude u građansko društvo i u ime cilja: »spasiti svoje stomake!«. Nećete postići ništa drugo osim one moralne formule: *Chacun pour soi et Dieu pour tous!* A sa takvom formulom, g-dine Gradovski, nikakvo društveno uređenje se neće dugo održati.

No, ja idem dalje, imam namere da vas zadivim učeni, g-dine profesore. Imajte na umu, društveni ideali i građanski ideali koji su organski odvojeni od moralnih ideala, koji postoje sami po sebi u vidu nekakve odvojene polovine, razdvojeni od opšte celine vašim nožem naučnika, presađeni na neko određeno mesto u vidu posebne institucije — takvi ideali uopšte ne postoje, toga nikada nije bilo niti će toga ikada biti! Šta je to onda društveni ideal i kako treba shvatiti tu reč? Naravno, njena se suština nalazi u ljudskoj težnji da pronade formulu društvenog uređenja i to takvu formulu koja bi po

mogućnosti bila nepogrešiva i koja bi sve zadovoljila — nije li tako? Ali, ljudi ne znaju takvu formulu! Ljudi je traže već šest hiljada godina u toku svoje istorije i ne uspevaju da je nađu. Mrav poznaje formulu svoga mravinjaka, pčela poznaje formulu svoje košnice (iako je ne znaju na ljudski način, znaju je na svoj način — a više im ne treba), a čovek ne poznaje svoju formulu. A ako je tako, odakle onda da pozajmi ideal građansko uređenja za ljudsko društvo? Upoznajte se sa istorijom i videćete odakle on dolazi. Videćete da je on jedino produkt moralnoga usavršavanja pojedinca, tako sve počinje, tako je bilo od iskoni, i tako će biti i *za vjeki vjekova*.

Na početku kod svakog naroda, kod svake nacionalnosti, moralna ideja je prethodila začetku nacionalnosti, *jer ona je tu nacionalnost stvarala*. A ta moralna ideja poticala je oduvek iz mističnih ideja, iz uverenja da je čovek večan, da nije jednostavno zemaljska životinja — nego da je u vezi sa drugim svetovima i sa samom večnošću. Takva su se uverenja uvek i svuda pretvarala u religiju, u ispovedanje nove ideje, a čim se javljala religija javljala se i građanska nova nacionalnost. Pogledajte Jevreje i muslimane: jevrejska nacionalnost se formirala posle Mojsijevog zakona iako njenih začetaka ima još od zakona Avramova. Muslimanska se nacionalnost formirala tek posle pojave *Korana*. U nastojanju da očuvaju stečenu duhovnu vrednost ljudi se približavaju jedni drugima i samo tada revnosno i brižljivo »rade jedan pored drugoga, jedan za drugog, i jedan s drugim« (kao što ste to vi krasnorečivo kazali), i tek tada ljudi počinju da traže kako da urede svoje odnose kako bi sačuvali dobijenu vrednost i to tako da se od nje ne izgubi ništa — ljudi traže *građansku* formulu zajedničkog života koja bi im bila od pomoći da istaknu pred celim svetom u svoj njenoj slavi svu onu moralnu vrednost. I, imajte na umu, čim se posle izvesnog broja vekova (jer i tu postoji zakon koji nama nije znan) počne da koleba i da oslabljuje u nekoj naciji njen duhovni ideal, s njim odmah počinje da pada i čitav njen građanski poredak, potamne svi građanski ideali koji su do tada uspeli da se u njoj obrazuju. Kakva je bila religija koja se formirala takva je i građanska forma dotičnog naroda. Prema tome, građanski ideali su uvek neposredno i organski vezani za moralne ideale, jer — sumnje nema — oni iz njih potiču. *Sami po sebi* se nikada ne pojavljuju jer, ako se pojave, njihov je cilj zadovoljavanje moralne težnje pomenute nacionalnosti u onoj meri u kojoj se ta moralna težnja pojavila u toj nacionalnosti. Prema tome, »samousavršavanje u religioznom duhu« jeste u životu jednog naroda osnova svemu, jer lično usavršavanje jeste *ispovedanje dobijene religije*, a

»građanski ideali« sami, bez te težnje prema ličnom usavršavanju, nikada ne dolaze, niti se mogu začeti. Vi ćete, može biti, reći da ste i sami govorili: »lično usavršavanje je početak svega« i da niste ništa rasecali nožem. Ali, vi ste delili, vi ste živi organizam podelili na dve polovine. »Lično usavršavanje nije samo početak svega«, ono je nastavak svega, osnovni ishod. Ono jedino obuhvata, podiže i hrani narodni organizam. Njega radi i postoji građanska formula nacije, samo toga radi ona je postala da očuva dobijene vrednosti. Kada se u jednom narodu izgubi potreba za opštim i pojedinačnim usavršavanjem *u onom duhu koji je tu potrebu začeo*, onda postepeno nestaju sve »građanske institucije« jer više nema šta da se čuva. Prema tome nikako ne stoji ono što ste vi kazali u svojoj poslednjoj frazi:

»Eto zbog čega društveno savršenstvo ljudi u vrlo velikoj meri zavisi od savršenstva *društvenih institucija*, koje u čoveku vaspitavaju ako ne hrišćanske a ono građanske vrline«.

»Ako ne hrišćanske, a ono građanske vrline!«. Zar se tu ne oseća nož naučnika koji seče ono što se ne može seći, koji seče živi organizam i čini od njega dve mrtve polovine — moralnu i građansku? Reći ćete da i »društveno uređenje« i položaj »građanina« mogu da sadrže velike moralne ideje, da »građanska ideja« kod zrelijih i razvijenijih naroda uvek zamenjuje prvobitnu religioznu ideju koja se u nju preobraća i koju ona po pravilu nasleđuje. Da, ima njih koji i tako tvrde, ali još nismo videli da je tako i bilo. Čim moralno-religiozna ideja kod jednog naroda dođe do svog kraja, izivi se, nastupa panična i kukavička potreba da se ljudi ujedine radi »spasenja stomaka« — svako građansko ujedinjenje u takvom slučaju drugih ciljeva ne može imati. Eto, sada se francuska buržoazija ujedinjuje sa tim ciljem: »spasiti stomake« pred *četvrtim staležom* koji nadire. Ali, to spasavanje stomaka je najnemoćnija i najbednija ideja među svim idejama koje mogu da ujedine čovečanstvo. To je predosećanje kraja — početak kraja. Ujedinjuju se, a ovamo kolutaju očima ko će i kuda u prvoj prilici pobeći. Šta tu može »uređenje« kao takvo, uzeto samo za sebe? Budite braća pa će i bratstva biti među vama. Ako nema braće nikakvo ujedinjenje neće moći da stvori bratski savez. Šta vredi podići »ustanovu« i na njoj napisati: *Liberte, Egalite, Fraternite*?. Takvim »uređenjem« nećete dobiti ništa, moraćete tim rečima dodati i onu četvrtu — *ou la mort, fraternite ou la mort* — i tada će braća krenuti da seku braći glave kako bi preko »građanskog uređenja« ostvarili bratstvo. To je samo jedan primer, ali valjan primer. Vi, g-dine Gradovski, poput Aleka, tražite spasa samo u spoljašnjim stvarima i

pojavama. Vi kažete — »neka su u Rusiji sve same budale i lopovi (u izvesnom smislu možda je i tako!), ali čim budemo preneli iz Evrope neko »uređenje« sve će biti spaseno«. To mehaničko kalemljenje evropskih formi (koje se ni do sutra neće održati) koje su tuđe našem narodu i ne odgovaraju njegovoj volji, to je kao što vam je poznato glavna reč naše ruske evropomanije. Uzgred rečeno, g-dine Gradovski, vi napadajući našu neuređenost i koreći time Rusiju pokazujući joj na Evropu — kažete:

»Za sada mi ne možemo da savladamo ni ove nesuglasice i protivrečnosti koje je Evropa odavno prevladala...«.

Evropa savladala? Ko vam je to kazao? Evropa, ta vaša Evropa se nalazi uoči pada, pada opšteg, užasnog! Mravinjak koji se u njoj stvorio izvan crkve i Hrista (jer tamo se crkva svuda izgubivši svoj ideal, pretvorila u državu) sa u osnovi poljuljanim moralnim načelima, načelima koja su uništila sve što je opšte i apsolutno — taj je mravinjak — kažem ja — u celini potkopan. Nastupa *četvrti stalež*, udara i navaljuje na vrata i ako mu ne otvore on će razvaliti vrata. On ne prima stare ideale i odbacuje svaki zakon koji je do sada bio na snazi. On ne pristaje na kompromise, neće ustupke, ne pristaje ni na šta — nećete moći da spasite zdanje podupiračima. Ustupci samo raspaljuju, a on hoće sve. Nastupa nešto što se ne da ni zamisliti. Svi parlamentarizmi, sve građanske teorije koje su sada na snazi, sva bogatstva koja su nagomilana, banke, nauka, Jevreji, sve će to nestati u trenutku i otići bestraga — izuzetak će, može biti, biti Jevreji koji će se snaći i znaće šta treba da čine — njima će taj slom čak ići na ruku. Sve je to blizu — »pred vratima je već«. Vi se smežete? Blago onima koji se smeju. Neka Bog da zdravlja — videćete i sami. Tada ćete se začuditi. Vi ćete mi odgovoriti smejući mi se — »Lepa je ta vaša ljubav prema Evropi kada joj to proričete«. A zar se ja tome radujem? Ja samo predosećam da je račun gotov. Krajnji obračun i plaćanje računa može se dogoditi samo pre nego i najvatrenija mašta to može da zamisli. Simptomi su strašni. Već ovaj zastareli i neprirodni savez evropskih država mogao bi da posluži kao početak svega. A kako bi to sve moglo biti prirodno kada se neprirodnost nalazi u osnovi, ona se tamo skupljala vekovima! Ne može jedan manji deo čovečanstva da vlada nad ostalim delom ljudi kao da su oni robovi — a jedino su se u tom cilju sve do sada stvarala sva građanska uređenja u Evropi (ona su odavno nehrišćanska) — a Evropa je danas u celini neznabožačka. Takva neprirodnost i sva ta »nerešena« politička pitanja (svi, uostalom, znaju koja su to pitanja) moraju, na kraju krajeva, dovesti do

velikog ratnog političkog razračunavanja, tu će svi biti umešani — taj rat će buknuti u toku ovog veka, možda i u toku naredne decenije. Šta mislite, hoće li tamošnja društva izdržati jedan dugotrajniji politički rat? Fabrikant je kukavica, plašljivac, Jevrejin takođe — čim se rat oduži ili zapreti da će potrajati sve će se banke i fabrike zatvoriti, a milioni gladnog i odbačenog proletarijata naći će se na ulici. Da se vi ne uzdate u razboritost državnika — da rat neće početi? Ali, kakve nade može biti kada je u pitanju razboritost takvih? Da ne mislite možda da parlamenti neće dati novaca za rat imajući na umu posledice? Ali, zar su parlamenti ikada odbili novaca upornijem državniku i bili svesni posledica? I tako će, eto, rat izbaciti proletarijat na ulicu. I šta mislite? Hoće li on i dalje čekati i umirati od gladi? I to posle političkog socijalizma, posle Internacionale, posle socijalnih kongresa i Pariske komune? Ne, sada neće biti kao do sada — oni će jurišati na Evropu i sve staro će biti srušeno zauvek. Talasi će se razbiti tek tada na javi, pred očima svih postaće jasno svima koliko je naš nacionalni organizam drugačiji od evropskog. Tada ćete i vi, gospodo doktrinari, možda shvatiti u čemu je stvar i počecete od nas da tražite »narodna načela« nad kojima ste se do sada samo smejali. A za sada nam vi, gospodo, još uvek pokazujete na Evropu i pozivate nas da prenesemo upravo ona njena uređenja koja će koliko sutra tamo biti odbačena kao poslednji apsurd i u koja već i sada tamo mnogi pametni ljudi ne veruju — sve se to do danas održava tamo isključivo zahvaljujući inerciji. A i ko je taj, osim pojedinih doktrinara, mogao ovu komediju buržoaskog ujedinjenja koju sada imamo u Evropi, da smatra za nekakvu normalnu formulu ljudskog ujedinjenja na zemlji? A ti ljudi — kažete vi — su odavno sve savladali — da li posle dvadeset ustava za manje od sto godina i skoro posle desetak revolucija? Možda ćemo tek tada, pošto se za trenutak budemo oslobodili Evrope, početi sami i bez evropskog pokroviteljstva da radimo na našim društvenim idealima koji svakako potiču od Hrista i njegovih zaveta ličnog usavršavanja, g-dine Gradovski! Vi ćete ponovo zapitati: pa kakvi su to naši društveni i građanski ideali mimo Evrope? Da, postoje društveni ideali koji su bolji od vaših evropskih, jači, pa čak — strašno je i reći — ideali koji su i liberalniji od vaših! Da, liberalniji, jer potiču iz nacionalnog organizma i nisu neko lakejsko i bezlično presađivanje sa Zapada. Naravno, ja sada neću da dužim o tome, ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što je članak i bez ovoga ispao odveć dugačak. Uzgred, prisetite se: šta je bila i čemu je težila prvobitna hrišćanska crkva? Ona je započela odmah posle Hrista sa nekolicinom ljudi, odmah je

nakon Hrista pošla da traži svoju »građansku formulu« koja se u celini temeljila na moralnoj nadi da će utoliti svaki duh shodno načelima ličnoga usavršavanja. Pojavile su se hrišćanske crkvene opštine, zatim ubrzo počela stvarati nova, do tada nečuvena, nacionalnost — svebratska, svečovečanska, u vidu opšte vasseljenske Crkve. Ali ta Crkva je bila progonjena, ideal se oblikovao pod zemljom, a gore na zemlji podizala se ogromna zgrada, veliki mravinjak — stara Rimska Imperija koja je takođe bila ideal i ishodište moralnih težnji čitavog antičkog sveta. Ali, mravinjak nije bio izgrađen do kraja — Crkva ga je potkopala. Došlo je do sudara između dveju najsuprotnijih ideja kakve su ikad postojale na zemlji: *čovekobog, se susreo sa Bogočovekom*, Apolon Belevederski je sreo — Hrista. Došlo je do kompromisa: Imperija je prihvatila hrišćanstvo, a Crkva rimsko pravo i rimsku državu. Jedan manji deo Crkve se povukao u pustinju i nastavio tamo da se trudi: pojavile su se ponovo hrišćanske opštine, zatim manastiri — istina, to su bili samo pokušaji, čak je tako sve do danas. Ogromni deo Crkve docnije se, kao što je poznato, podelio na dve polovine. U zapadnoj polovini država je najzad u potpunosti pobedila Crkvu. Crkva je bila uništena i najzad se potpuno pretvorila u državu. Pojavio se papizam — produženje stare Rimske Imperije u novom obliku. U istočnoj polovini državu je pokorio i uništio Muhamedov mač — ostao je samo Hristos odvojen od države. Ali država koja je primila i ponovo uzdigla Hrista pretrpela je užasne vekovne patnje od neprijatelja, od Tatara, zbog neuređenosti i »kreposnog prava«, od Evrope i evropeizma — ta država još i danas trpi zbog toga što pravu društvenu formulu u smislu ljubavi i hrišćanskog ličnog usavršavanja zaista nije mogla da izgradi. Ali vi ne biste trebalo samo da je korite zbog toga, g-dine Gradovski! Naš narod jedini za sada nosi Hrista u duši i jedino se u njega nada. On sebe naziva »kristjanininom«, to jest hrišćaninom, nije tu po sredi samo reč — u tome je ideja čitave njegove budućnosti. Vi, g-dine Gradovski, nemilosrdno korite Rusiju zbog njene neuređenosti. A ko je njoj do sada smetao da se uredi u toku dva poslednja veka, a posebno u toku pet poslednjih decenija? Ko bi drugi ako to nisu bili ruski Evropljani nalik vama, g-dine Gradovski, a takvih je oduvek bilo kod nas, a posebno nas sada pritiskuju. Ko je neprijatelj organskog i samostalnog razvitka Rusije prema ličnim njenim načelima? Ko s podsmehom odbacuje postojanje tih načela i ne želi da zna za njih? Ko je želeo da popravi naš narod podižući ga fantastično »do sebe — čineći jednostavno od njega evropske liberale, oduzimajući s vremena na vreme masi po jednog čoveka i gradeći od njega

Evropljanina, makar on to bio sudeći po peševima mundira? Time ne želim da kažem da je Evropljanin pokvaren, ja samo kažem da stvaranje Evropljanina od Rusa veoma često znači pokvarenost prve vrste. A u tome je čitav ideal njihovog programa: izdvajati čoveka po čoveka iz opšte mase i pretvarati ga u apsurd? Da li vi zbilja mislite da će ceo naš narod u masi pristati da postane tako bezlični skup gospode kakvi su ti ruski Evropljani?

IV

JEDNOME — SMIRI SE A DRUGOME — UZOHOLI SE. BURA U ČAŠI VODE

Sve do sada ja sam sporio sa vama, g-dine Gradovski, sada hoću da vas prekorim zbog namernog izvrtanja mojih misli, i to one glavne tačke u mome *Govoru*: Vi pišete: »Ima još mnogo nepravde i ostataka vekovnog ropstva u njemu (to jest u narodu našem) da bi on mogao da *zahteva da mu se klanjaju*, ili pak da pretenduje na to da čitavu Evropu vrati na istinski put — kako to predskazuje g-din Dostojevski.

Čudno! Čovek koji osuđuje gordost kod pojedinih skitnica, poziva na gordost čitav narod u kome on vidi neku vrstu svetskog apostola. Jednome on kaže — »Smiri se!« — Drugome pak — »Uzoholi se!«.

Pa dalje:

»Onaj koji se još kako valja nije formirao ni u naciju treba odjednom da sanja o opšteljudskoj misiji! Nije li mu rano za to? G-din Dostojevski se ponosi time što smo mi dva veka služili Evropi. Mi priznajemo, to »služenje« ne pobuđuje kod nas mnogo radosnih osećanja. Zar ovo vreme bečkog kongresa, ili kongresa uopšte, može da bude razlogom naše »gordosti«? Je li ovo ono vreme kada smo mi, služeći Meternihu, gušili nacionalne pokrete u Italiji i Nemačkoj i kada smo gledali popreko na Grke,

našu braću po veri? I kakvu smo samo mržnju navukli na sebe u toj Evropi upravo zbog toga »služenja!«

Zadržaću se u početku na ovoj poslednjoj, malo i skoro bezazlenoj falsifikaciji. Zar sam ja, rekavši da smo »mi u toku poslednja dva veka služili Evropi, može biti, više nego sebi samima« — zar sam ja hvalio to, *kako* smo služili? Ja sam samo istakao jednu činjenicu i ta je činjenica istinita. Ali činjenica da smo služili i to *kako* smo služili — to su dve sasvim različite stvari. Mi smo mogli počinuti mnogo političkih grešaka, Evropljani takve greške i sada čine svakoga časa, ali ja nisam hvalio naše promašaje nego samo činjenicu našeg služenja (koje je skoro uvek bilo nekoristoljubivo) želeo sam da istaknem. Zar vi ne shvatate da su to dve različite stvari? »G-din Dostojevski se ponosi time što smo mi služili Evropi« — kažete vi. Ta ja se uopšte ne ponosim zbog toga, ja sam to rekao da istaknem crtu našeg narodnog duha — crtu koja mnogo govori. Znači, ako pronađeš jednu divnu, zdravu crtu u nacionalnom karakteru ti si zbog toga obavezno gord! A šta kažete za Meterniha i za kongrese? Zar vi mene da učite šta je to? Ja sam još davno, dok ste vi još bili student, govorio o tom služenju Meternihu (između ostalog, naravno) — govorio sam o tome na poznati način još pre trideset godina i dao sam i odgovor. Zbog čega ste to falsifikovali? To da pokažete — »Vidite li kakav sam ja liberal, a evo pesnik, oduševljeni prijatelj naroda kako melje zaostale stvari, ponoseći se našim služenjem Meternihu«. To je samoljublje, g-dine Gradovski.

Ali ovo su, naravno, sitnice, no, evo, i nečeg što nije sitnica.

I tako, ako sam rekao narodu — »ojačaj svoj duh« znači ja sam mu rekao — »budi gord«, znači navaljivao sam na njega da bude gord, učio sam ga tome? Zamislite, g-dine Gradovski, da vi vašoj rođenoj deci kažete — »Deco ojačajte svoj duh, budite dečice, plemeniti!« — da li bi to značilo da ih vi učite gordosti, ili da se i vi sami učeći njih. ponosite zbog toga? A šta sam ja rekao? Ja sam govorio o nadi »da treba da postanemo braća svim ljudima, na kraju krajeva« — molim da se podvuku reči — »na kraju krajeva«. Zar je ta svetla nada da će na ovom našem napaćenom svetu jednom biti ostvareno bratstvo, *i da će i nama biti dozvoljeno da budemo braća svima* — zar je ta nada gordost ili poziv na oholost? Ta ja sam direktno, sasvim direktno, rekao na kraju svoga *Govora*: »Šta, zar ja govorim o ekonomskoj slavi ili o slavi mača ili nauke? Ja govorim samo o ljudskom bratstvu, o tome da za svetsko opšte-čovečansko bratstvo rusko

srce je, najviše među drugima, spremno da ga prihvati...« To su moje reči. Zar se u njima oseća poziv na oholost? Odmah posle navedenih reči ja sam u svom *Govoru* dodao: »Neka je naša zemlja uboga ali nju je svu »robu nalik prošao Hristos i blagoslovio je. Zbog čega i mi ne bismo prihvatili poslednje reči Njegove?« Zar ta reč Hristova označava gordost, zar takva nada označava oholost? Vi negodujući pišete — »da je nama prerano da zahtevamo da nam se klanjaju«. Ta kakvo vam klanjanje pada na pamet, za Boga miloga! Zar ta naša želja da svima poslužimo, da svima budemo sluge i braća u ljubavi, znači da tražimo da nam se poklone? Ako bi se zahtevalo klanjanje onda bi ona sveta i nekoristoljubiva želja da svima poslužimo — bila čisti apsurd. Slugama se ne klanjaju, a brat ne traži da mu brat savija kolena pred njim. Zamislite, g-dine Gradovski, da ste vi učinili neko dobro delo ili ste krenuli da ga učinite i, eto, idući putem vi, ganuti vašom dobrotom mislite i sanjarite: »kako će se obradovati taj nesrećnik ovom neočekivanom poklonu koji mu ja nosim, kako će se okrepiti duhom, preporodiće se, poći će svim ukućanima da pokazuje svoju radost, svojoj deci, počće s njima i da plače...«. Razmišljajući i sanjareći tako, vi ćete, naravno, i sami biti ganuti, osetićete kako vam i suze teku (zar vam se to nikada nije događalo?) i evo, tu uz vas čuje se pametan glas koji vam odgovara uz uho: »To si se ti uzoholio uobrazivši sve to! Ti to plačeš zbog oholosti i liješ suze!«. Zaboga, nada da i mi Rusi možemo nešto da značimo čovečanstvu, da i mi možemo nekome da budemo braća i da mu u nečem poslužimo — sama ta nada je izazvala ushićenje i izmamila je suze masi od hiljade slušalaca. Ta ja se ne hvalim, ne sećam se ovoga oholosti radi, ja samo hoću da istaknem ozbiljnost trenutka. Javila se bila svetla nada da i mi možemo u nečem poslužiti čovečanstvu, makar i tako što ćemo biti *samo* braća drugim ljudima, i, evo, samo jedna takva plemenita aluzija ujedinjuje sve ljude u jednu misao u jedno osećanje. Nepoznati ljudi su se grlili i kleli su se jedan drugome da će ubuduće biti bolji. Prišla su mi dva starca i rekla su mi: »Mi smo dvadeset godina bili neprijatelji, nanosili smo štete jedan drugome, i, evo, posle vaših reči mi smo se izmirili«. Jedne su novine pohitale da zabeleže da sve to ushićenje ne mora ništa da znači, to je, navodno, bilo ono raspoloženje sa — »ljubim ruke...« i da su se govornici uzalud upinjali da dovrše svoje govore... »Ma šta da su rekli bilo bi istog takvog ushićenja, jer u Moskvi je tada vladalo neko čudno raspoloženje«. A eto, da je taj novinar sam bio tamo šta bi mogao za sebe da kaže: bi li njemu tako pohrlili kao što su pohrlili bili meni — ili ne bi? Tri dana pre toga

držani su govori, bivalo je ovacija govornicima, ali ono što se desilo meni posle moga *Govora* nije se ni s kim drugim desilo! To je bio jedinstveni trenutak na puškinskim svečanostima i on se više nije ponovio. Bog mi je svedok da se ja ne hvalim, taj trenutak je bio sasvim ozbiljan i ja ne mogu da ga prećutim. Ozbiljnost se sastojala u tome što su se u društvu jasno i blistavo pojavili novi elementi, pojavili su se ljudi željni podviga, misli koja teši i dela koje mnogo obećava. Znači naše društvo više neće da se zadovolji sa liberalnim podsmevanjem Rusiji, znači njemu je postala mrska ideja o večnoj nemoći Rusije! Jedna nada, jedna aluzija i planula su srca svetom žudnjom za opštom ljudskom stvari, žudnjom za bratskim služenjem i podvigom. Da li su ta srca gorela od oholosti? Da li su tekle suze od gordosti? Da li sam ih ja pozivao da budu oholi? Ah, vi!

Vidite, g-dine Gradovski — ozbiljnost toga momenta je odjednom uplašila mnoge u našoj liberalnoj »čaši«, utoliko više što je sve bilo tako neočekivano. »Kako to? Sve do sada smo se tako prijatno i zadovoljno smešili, pljučkali smo na sve i gle, sada odjednom... pa to je pobuna! Zovite policiju!«. Pojavilo se nekoliko preplašenih gospodina: »Šta ćemo sada mi? Ta pisali smo i mi... gde će nas sada? Treba uništiti, što pre uništiti to, da sve nestane bez traga, treba što pre objasniti čitavoj Rusiji da je sve to samo prijatno raspoloženje u toj Moskvi koja svakoga dočekuje iznoseći mu hleba i soli, to je samo jedan prijatan trenutak i ništa više nakon niza svećanih ručkova, ništa — ništa drugo, a što se pobune tiče nju treba savladati uz pomoć policije!«. I tako su i krenuli i, ja sam navodno kukavica, pesnik, ništavilo, moj *Govor* nema nikakvog značaja, to je sve nula — jednom reči u toj vatri su podosta i preterali — publika je mogla da im ne poveruje. Trebalo je postupiti obrnuto — trebalo je znalački pristupiti tom poslu, hladnokrvnije, čak je trebalo ponešto pohvaliti u mom *Govoru*: »reči, na primer — ipak je bilo tako izvesnih ideja« — a zatim, malo po malo sve popljuvati i zgaziti na opšte zadovoljstvo. Jednom reči, nisu mnogo vešto postupili. Pojavila se jedna rupa, nju je trebalo što pre začepiti i pronađen je solidan, iskusan kritičar koji ume da sjedini oštrinu napada sa onim *comme il faut*. Taj kritičar ste bili vi, g-dine Gradovski: vi ste napisali, vas su čitali i svi su bili zadovoljni. Vi ste poslužili opštoj i plemenitoj stvari, barem je tako bilo, jer su vas svuda prešampavali: »vele — pesnikov govor ne može da izdrži strožiju kritiku, pesnik je pesnik, ali, evo, umni ljudi su tu, oni stoje na straži i u svako doba umeju da poliju hladnim mlazom ovakvoga sanjara«. Na samom kraju svoga članka, vi me molite da vas izvinim za izraze iz

članka koji bi mogli bili oštiri za mene. Ja završavam svoj članak i ne molim vas za izvinjenje ako je u mom članku bilo oštirih reči, g-dine Gradovski. Ja ne odgovaram lično A. D. Gradovskom nego publicisti A. D. Gradovskom. Ja lično nemam ni najmanje razloga da vas ne poštujem. Ako ja ne cenim vaša mišljenja i ako pri tome ostajem šta bih mogao da ublažim moleći vas za izvinjenje? Međutim, bilo mi je teško kada sam primetio da je jedan ozbiljan trenutak, značajan trenutak u životu našega društva prikazan u pogrešnoj svetlosti, protumačen pogrešno. Bilo mi je mučno da gledam kako se ideja kojoj sam ja služio vuče po ulici. A, eto, upravo ste je vi povlačili po ulici. Znam, reći će mi s raznih strana, da je bilo smešno pisati ovako dugačak odgovor na vaš članak koji je u poređenju s mojim veoma kratak. Ali, ponavljam, vaš članak je bio samo povod: ja sam želeo da kažem i neke opštije stvari. Imam namere da i u narednoj godini nastavim *Dnevnik pisca*. Neka ovaj sadašnji broj *Dnevnika* bude moje *profession de foi* za budućnost, neka vrsta »probnog« broja, da i tako kažem.

Još će mi reći, ako hoćete, da sam ja mojim odgovorom vama uništio smisao moga *Govora* koji sam održao u Moskvi i u kome sam pozvao obe ruske partije da se izmire i ujedine, u kome sam priznao zakonitost postojanja i jedne i druge. Ne, nikako, smisao *Govora* nije uništen, naprotiv — još je više naglašen, jer ja sam upravo u svom odgovoru vama, istakao da su se obe partije bile otuđile jedna od druge, da su one u neprijateljskim odnosima i da tako svoje aktivnosti dovode u lošu situaciju — međutim, kada bi se ujedinile i međusobno složile, mogle bi sve da spasu, mogle bi da razbude neizmerne snage i da pozovu Rusiju da krene putem novog, zdravog načina života za kakav ona do sada nije znala — što do sada nije bilo viđeno!

DNEVNIK PISCA

1881.

JANUAR

GLAVA PRVA

I

FINANSIJE. GRAĐANIN UVREĐEN U TERZITU. KRUNISANJE ODOZDO I MUZIČARI. BRBLJAONICA I BRBLJIVCI

Gospode! Zar ću i ja nakon trogodišnjeg ćutanja, obnavljajući svoj *Dnevnik*, krenuti sa člankom na ekonomske teme? Kakav sam ja ekonomista, finansijski stručnjak? Nikada do sada nisam to bio. Bez obzira na današnju modu, ja se nisam zarazio ekonomizmom, no, evo, uz druge i ja krećem sa člankom na ekonomske teme. A da je danas ekonomizam moda — u to nema nikakve sumnje. Danas su svi ekonomisti. Svaki časopis, koji počinje da izlazi, nastupa sa ekonomskim problemima i tako se i najavljuje — reklamira. A i kako čovek da ne bude ekonomista, ko je taj ko bi danas mogao da ne bude ekonomista — tu je devalvacija rublje, deficit! Ta opšta zaraza i potreba za ekonomijom se pojavila kod nas poslednjih godina, nakon našeg rata sa Turcima. O, i ranije se kod nas mnogo raspravljalo o finansijskim pitanjima, ali u vreme rata kao i neposredno posle rata svi se dali u finansijske rasprave — i sve je to došlo tako, sasvim prirodno: rublja devalvira, tu su zajmovi za vojne potrebe i slično. Ali, tu je osim rublje bila

posredi i osveta, da, ta osveta se i sada nastavlja upravo zbog rata: »mi smo — vele — govorili, mi smo to predskazivali«. Posebno se sada upuštaju u ekonomska pitanja oni koji su onda, sedamdeset i šeste i sedamdeset i sedme godine, govorili da je novac važniji od velikodušnosti, da je sve to u vezi sa istočnim pitanjem trućanje i fikcija, da nema nikakvog elana u narodu, da ovaj rat nije uopšte narodni ni nacionalni rat, da samog tog naroda uopšte i nema — to je samo jedna kao i do sada inertna masa, nema i gluva, masa koja je naviknuta da plaća dažbine i da izdržava inteligenciju — ta masa daje, istina je, svoj groš u crkvi, ali to čini samo zbog toga što tako zapovedaju sveštenik i druge starešine. Svi ruski Terziti (a pojavilo ih se mnogo među našom inteligencijom) bili su tada povređeni u svojim najboljim osećanjima. Građanin je u Terzitu bio uvređen. Evo, počeli su da se svete, da nam prebacuju finansijske probleme. I malo po malo, njima su se pridružili ne samo Terziti nego čak i bivši »heroji«. Svi su pomalo digli nos, neki čak i previše. Istina, tome je pogodovao i ovaj mir zaključen pod neugodnim okolnostima — Berlinska konferencija. (NB. Uzgred o toj Berlinskoj konferenciji: mene je tada jedna žena u provinciji, u zabiti, na seoskom putu, žena koja je bila vlasnik jedne krčmice, odjednom zapitala — »Baćuška, kaži de, šta su o nama tamo odlučili, sada tamo u inostranstvu, čuje li se što?«. Tada sam se bio začudio toj ženi. No, o tome, to jest o tadašnjem elanu, govorićemo kasnije). Ja sada jedino hoću da kažem da o rublji i deficitu svi govore, svi pišu i svi se uzbuđuju, to je postalo i neka vrsta *d'esprit gregaire*: svi pišu, svi se uzbuđuju, kako onda ja da se ne uzbuđujem — pomisliće nisam pravi građanin, ne interesujem se. Uostalom, ima tu i tamo i pravog građanskog uzbuđenja, oseća se bol, osećaju se bolne sumnje u pogledu budućnosti — ne mogu da grešim dušu. Međutim, iako je ta građanska briga stvarna, sve se vrti oko teme: zbog čega kod nas to sve ne ide onako kako to ide u Evropi? »U Evropi svuda talir dobro stoji, a kod nas ovo sa rubljom ne ide. Ta zbog čega mi nismo Evropa?«. Pametni su ljudi rešili problem zbog čega mi nismo Evropa i zbog čega kod nas stvari nisu kao u Evropi: »Eto, zbog toga što zdanje nije krunisano«. I počeli su da viču kako treba krunisati zdanje zaboravljajući da nikakvog zdanja kod nas još uvek i nema — umesto zdanja ima kod nas nekoliko belih prsluka koji su uverteli sebi u glavu da su oni to zdanje; ako treba krenuti sa krunisanjem zdanja onda bi trebalo početi od kabanice i opanaka, a ne od tih belih prsluka! Ovde ćemo se obavezno ograditi: krunisanje odozdo je, naravno, na prvi pogled apsurd čak i u arhitektonskom smislu i to je u protivurečnosti sa

svim onim sličnim što je postojalo — što i sada postoji — u Evropi. Ali, budući da je kod nas sve originalno, da ništa nije kao u Evropi nego obrnuto, onda bi se jedna ovako važna stvar kao što je krunisanje zdanja mogla i ovako započeti na opšte divljenje i negodovanje naših ruskih evropeiziranih umova. Jer, na opšte otuđenje te Evrope, naši niži slojevi, naše kabanice i opanci jesu doista svoje vrste gotovo zdanje — istina ono nije završeno, ali to nije samo osnova, to je gotovo zdanje, ali ipak — to zdanje je čvrsto i nepokolebivo, ono je građeno u toku vekova, ono sadrži našu ideju, ideju naše buduće zgrade — ona se bar u svemu tome oseća. Uostalom, svi ti povici naših Evropljana o tom krunisanju, ako ćemo celu istinu reći, imaju karakter onog zajedničkog blejanja u stadu, karakter nečeg mehaničkog što bi trebalo da nas uspokoji, tu nije posredi stvarno građansko rasuđivanje na moralnim osnovama. I zbog toga su se svi uhvatili za utehu takve vrste, za tu spoljašnju *mehaničku* utehu, to je lako i prijatno, to je nekako uvek kao pod rukom: »Potrebna je samo evropska formula i sve će biti u taj čas spaseno, uzeti treba tu formulu i to gotovu iz sanduka i primeniti je i — istog časa će Rusija postati Evropa, rublja će postati talir«. Što je najvažnije, u tim veštačkim utehama, to je da uopšte, ne treba razmišljati, treba samo patiti i uzbuđivati se i to valjano. Ja govorim o celom stadu, ja se ne dotičem pravednika. Ima pravednika svuda, čak i među našim ruskim Evropljanima, i ja njih poštujem. Ali, složićete se, u većini slučajeva, sve to kod nas biva kao u igranju. Šta ima da se misli, zbog čega lupati glavom, može i da vas zaboli — uzmi gotovo od drugih, odmah će početi muzika, složan koncert —

Ta mi ćemo se lepo složiti,

Tako smo blizu seli...

No, a šta će biti gospodo, ako vi niste baš rođeni za muzičare i to u svojoj ogromnoj — kolosalnoj — većini? Šta će biti ako se od tih belih prsluka stvori samo jedna brbljaonica? Šta će biti ako ogromnu većinu tih belih prsluka uopšte i ne budu pustili (za početak, naravno) u to krunisano zdanje, ako se desi da takvo zdanje bude jednom sagrađeno? To jest, njih bi mogli i da puste i to bi i trebalo učiniti, jer i oni su Rusi (mnogi među njima su valjani ljudi) kada bi samo oni hteli zajedno sa svima, sa čitavom zemljom, da budu mirni i da se prihvate opšte stvari dajući svoje savete za to. Ali, oni neće dati savet svoj u tom poslu zajedničkom, uzoholiće se oni

nad njom. Sve do sada, čitava dva veka, oni su živeli posebno, a sada odjednom — da se ujedine! Ta to nije vodvilj, to zahtevaju istorija i kultura, a kulture kod nas nije nikada ni bilo. Pogledajte samo, udubite se malo bolje u onaj zanos sa kojim naš ruski Evropljanin, običan ljubazan čovek po svom karakteru — u onaj zanos koji ga obuzima kada on s penom na usnama govori o svojim najzavetnijim idejama, upravo o onim idejama koje nimalo ne liče na sistem ruskog narodnog pogleda na svet, na one ruske svete čežnje i narodna verovanja! Taj gospodin belih ruku da bi se sjedinio sa zemljom koja smrdi na ogrtač i opanak — treba da žrtvuje svoja evropska uverenja i knjižice koje su za njega svetinja!?. On neće žrtvovati ništa, jer se on grozi naroda, i nehotice se oholo drži prema zemlji ruskoj. »Mi smo — reći će takvi — jedini koji možemo da damo savet, a svi ostali (to jest cela zemlja) neka za sada budu zadovoljni što ćemo ih mi, postepeno ih prosvećujući, podizati do sebe i što ćemo »naučiti narod njegovim pravima i dužnostima«. (To se oni spremaju da nauče narod njegovim pravima i što je još važnije i dužnostima! Ah, kakve šaljivčine!). »Rusko društvo ne može da boravi u sreskoj »buvvari« zajedno sa odrpancima, sa onima koji su obuveni u opanke iz narodne nošnje«. I tako, sa ovakvim raspoloženjima se može (i to je čak i neminovno) ponovo porobiti narod koji nosi ogrtače i opanke, pa iako to porobljavanje neće biti kao pređašnje, ipak, staranjem inteligencije i njenim političkim naporima —

Narod ćemo opet lancem okovati!

I razume se, sve će se završiti tako što će stvoriti za sebe brbljaonicu. Stvoriće i biće tako da jedni druge već od prve neće prepoznati niti će se uzajamno slušati — najverovatnije je da će tako i biti. Samo će se u mraku nekakvom dodirivati čelom. Ne vređajte se gospodo: događalo se to i sa boljim društvom, a kako ne bi sa ovakvim koje je dva veka odvikavano od rada i koje je ostalo bez svoje originalne narodne kulture — to se događalo i među kulturnim narodima kada im se prvi put pružala prilika da svo je savete javno i na ovakav način ponude. No, ovi su ipak imali za sobom vekovnu kulturu, oni su se ipak oslanjali na narod i tako su uspevali i da se iščupaju, da pronađu svoj istinski put, iako, istina — sa ponekom masnicom na čelu. A vi, naši Evropljani, na koga ćete se vi osloniti, s kim ćete se vi složiti? — možda će biti samo onako kao u pesmi: što ćete sedeti blizu! A koliko se kod

nas namnožilo tih brbljivaca? Baš kao da se spremaju za celu stvar. Sedne tako pored vas neki napredni gospodin koji voli da poučava i počne da govori: ni repa ni glave, sve smotano kao u klupko. Govori čitavih sat i po i što je najvažnije sve je lepo i umilno i čini ti se kao ptičica peva. Pitaš se, ko je ovaj: pametan ili neki onako — i ne umeš da odgovoriš sebi. Svaka ti se reč čini jasnom i razumljivom, a u celini ništa ne razumeš. Da li to jaje govori, a kokoška ćuti, ili to kokoška i dalje na jajima leži — to ne možeš da razabereš, vidiš samo da kokoška umesto jaja, leže same gluposti. Iskolačiš na kraju oči, u glavi osećaš kako ti se nešto muti. To je nov tip, njega ima odnedavno, umetnička literatura ga se još nije dotakla. Ima mnogo stvari koje naša savremena literatura nije još dotakla, ona je zaobišla mnogo savremenih tekućih problema, ona dosta zaostaje. Tipovi kojima se ona najviše bavi su iz četrdesetih ili iz pedesetih godina. Naša literatura se okrenula istorijskom romanu, može biti, upravo zbog toga što je izgubila smisao za savremeno. za tekuće.

II

MOŽE LI SE KOD NAS ZAHTEVATI EVROPSKI FINANSIJSKI SISTEM?

Šta su to finansije? Šta je to finansijska stavka — reći će mi neko? Opet da kažem: kakav sam vam ja ekonomista, finansijski stručnjak? Kako se usuđujem da pišem o tome? Osmelio, sam se, jer znam da ću početi o finansijama pa ću preći na druge stvari, i tako će to kod mene biti na kraju ne članak o finansijama nego o nečem drugom. To je ono što mi uliva samopouzdanje. Ja nisam dostojan toga da pišem o finansijama jer ja na naše finansije ne gledam s evropske tačke gledišta, ja čak ne verujem da se evropsko iskustvo te vrste može kod nas primeniti, jer — mi uopšte nismo Evropa, sve je kod nas posebno, u poređenju s Evropom mi ličimo na ljude koji su pali sa Meseca. U Evropi je, na primer, ropski, feudalni, odnos nižih

slojeva prema višim, uništavao tokom vekova i najzad je došlo i do revolucije; sve se odigralo, jednom reči, kulturno — u istorijskom smislu. Kod nas je kmetsko pravo srušeno u jednom trenutku sa svim posledicama koje iz toga proističu i Bogu hvala, bez ikakve revolucije. I tako, odakle je moglo da bude potresa, onih kapitalnih, velikih? Istina je i ovo: sve ono što se odjednom ruši ruši se na opasan način, tu uvek bude velikog potresa. Ne žalim ja, razume se, zbog toga što je tako odjednom palo. Naprotiv, veoma je dobro to što je taj naš veliki istorijski greh nestao tako u čas, na jednu reč velikog Oslobodioca. Pa ipak, prirodni zakon se ne može izbeći i došlo je do velikog potresa. Što je potres bio veliki to nije čudno, ali zbog čega je bio tolikih razmera? Razume se, postoje i istorijski zakoni i mnogi ljudi već jasno znaju zbog čega je sve bilo kako je bilo. Ali, ne upuštajući se u ovu temu dalje (to je velika, ogromna tema i ona čeka velikog istoričara u budućim vremenima) — ne dodavajući svemu tome više ni jedne reči, ja ću samo podsetiti na neke pojedinosti koje pre svega padaju u oči i koje izazivaju zabunu. Evo, pogledajte, na primer: palo je kmetsko pravo koje je bilo smetnja svemu čak i pravilnom razvoju naše poljoprivrede — i evo, trebalo bi da naš mužik procveta, da se obogati. Ništa se od svega toga nije desilo: što se tiče zemljoradnje naš je mužik spao na onaj minimum koji mu može dati zemlja. I još nevolja je u tome što je još uvek neizvesno: hoće li se naći i u budućnosti takva sila (i u čemu bi se ona sastojala) koja bi omogućila da mužik digne iznad tog minimuma i da potraži od te zemlje ono što se zove maksimum. Pametni ljudi će reći: pitanje je bespredmetno, sve je to jasno, ali — ja sam čvrsto uveren da to pitanje nije rešeno, ono je važno i obuhvata mnogo drugih pitanja nego što uopšte to mogu neki da pretpostave. Zatim, pogledajte i ovo: nekadašnje gospodsko vlasništvo nad zemljom je palo do žalosnog nivoa i taj stalež vlasnika se počeo izrođavati, pretvarati u nešto čega ranije nije bilo, počeo se pretvarati u narod, u obrazovan narod, jer — u šta drugo bi se taj stalež mogao pretvoriti? To je divno jer narod oseća potrebu za inteligencijom, ona ga vodi, narod sam izgleda traži inteligenciju. No, na žalost, to je kod nas još uvek samo ideal, lepa ptica u vazduhu, u stvarnosti stvari stoje drugačije. Hoće li taj stalež, taj bivši spahija hteti da postane obrazovani *narod*? — to je pitanje i, znate šta još — to je kapitalno, najvažnije pitanje kakvo samo može biti, pitanje od koga zavisi, može biti, čitava naša budućnost! Međutim, to pitanje kod nas nije rešeno i teško je i zamisliti na koji bi način moglo da bude rešeno. Neće li, naprotiv, taj stalež opet da se uzoholi i da se izdigne iznad naroda, da se

izdigne, ne, naravno, poput nekadašnje »kreposne« sile, nego, na primer, da se, umesto sjedinjenja sa narodom, opet nametne kao intelektualna sila koja drži narod pod svojim starateljstvom, koja se aristokratski nadmeno izdiže nad njim? Hoće li taj stalež hteti da prihvati narod kao svoga brata po krvi i po duhu, hoće li taj stalež da poštuje sve ono što narod poštuje, hoće li da zavoli narod kao samoga sebe — pa i više od toga! A bez toga se niko neće zbližiti sa našim narodom jer ono što naš narod veruje to je sveto i čvrsto, on u tome neće popustiti nikakvoj inteligenciji bez obzira što mu je do inteligencije stalo — što je sam traži. To su naša nasušna pitanja i ona nikako nisu rešena. Uopšte, sve je kod nas danas jedno veliko pitanje. I što je najvažnije, za sve je to potrebno mnogo vremena, potrebna je istorija, kultura, potrebna su pokolenja, a mi, eto, sve to moramo da rešavamo u jednom trenutku. U tome je razlika između nas i Evrope, stvari kod nas ne teku istorijskim i kulturnim tokom, kod nas sve biva najednom, nekako iznenada, ponekad čak i naredbom starešina koju niko ni očekivao nije. Naravno, to je tako, tako se događalo, ne zbog nečije krivice, ako hoćete ima i kod nas tog istorijskog toka ali, složićete se sa mnom, to je istorija za kakvu Evropa nije nikada znala. Kako onda zahtevati da budemo Evropa i da imamo evropski finansijski sistem? Ja, na primer, verujem i za mene je to ekonomska aksioma da zemljom ne vladaju vlasnici železnica, industrijalci, milioneri i bankari — *ne vladaju* zemljom čak ni Jevreji, zemljom vladaju pre svega zemljoradnici, oni koji obrađuju zemlju, koji je održavaju, zemljoradnici su prema tome država — njeno jezgro, njena srž. A da li je kod nas sada tako, nije li baš naopačke u sadašnjem trenutku: gde je naše jezgro, u čemu je? Zar vlasnici železničkih kompanija i Jevreji ne vladaju našim ekonomskim moćima? Evo, kod nas se sada grade železničke pruge, i opet je tu činjenica kakve nema nigde: Evropi je bilo potrebno skoro pola veka da se pokrije mrežom železničkih linija i to još sa onim njenim bogatstvom. A kod nas je za poslednjih deset godina izgrađeno petnaest ili šesnaest hiljada »vrsta« železničkih pruga i to u ovoj našoj bedi, u vreme ovih potresa ekonomskih kada je odjednom ukinuto »kreposno pravo«! I, naravno, čitav je kapital bio povučen tamo upravo u vreme kada je zemlji bio najpotrebniji. Železnica je građena na razorenoj zemljoradnji. A da li je kod nas rešeno pitanje o privatnom vlasništvu nad zemljom? Da li će mužik prihvatiti ovaj sistem sa onom svojom radnom snagom kojom raspolaže, neće li se pojaviti tu i proletarijat sa svojom osnovom koja leži u krčmi? A ako se takvo pitanje ne reši na zdrav način ništa zdravo neće moći da se stvori.

Nama su potrebna upravo zdrava, sigurna rešenja — bez toga neće biti mira a samo se u miru nalazi izvor velikih snaga. Kako se sada mogu zahtevati evropski sistemi budžeta i evropski način finansiranja? Nije pitanje zbog čega kod nas nema evropske ekonomije i pravilne finansijske politike, pitanje je u ovome: kako smo uspeali i do sada da se održimo? Održali smo se, opet da kažem, zahvaljujući sili naroda, moćnoj sili koja sve ujedinjuje.

Mira kod nas nema, posebno nema duhovnog mira, to jest onog najvažnijeg, jer bez duhovnog spokojstva ničeg ne može biti. Na to se ne obraća pažnja, svima je do privremene, materijalne dobiti. Nema mira u našim umovima i to se zapaža u svim slojevima, nema mira u našim ubeđenjima, u našim gledištima, nema mira u našim nervima i u našim apetitima. Rada i svesti da ćeš samo radom *spasjen budeš* — kod nas uopšte nema. Nema osećanja dužnosti, a i odakle bi ga bilo: vek i po nije bilo nikakve kulture, ako hoćete, nije bilo nikakve. »Zbog čega bih se ja trudio ako me je već sama moja kultura ubedila da sve što me okružuje treba da odričem? A ako i postoje takvi tikvani koji misle da će spasti zdanje svojim evropskim izmišljotinama — ja i te tikvane ne priznajem, ja verujem samo u ono — što gore to bolje, i to vam je sva moja filozofija«. Uveravam vas, tako sada kod nas mnogi misle u sebi a neki tako i naglas kažu. Međutim, čovek koji izgovara ovakve aforizme i sam je čovek od krvi i mesa.« Što gore to bolje — kaže takav — ali to neka bude samo za druge, za sve ostale — a što se mene lično tiče, meni neka bude samo bolje« — tako on shvata tu svoju filozofiju. Njegov apetit je vučji. Muškarac nalik na medveda, a ima nerve kao u žene, rastrojen je, razmažen i surov je, željan slasti, ništa ne može da podnese — »zbog čega se mučiti i sve to podnositi?«. Nema više javnih ručkova, nema više *cocotes* i zbog čega onda živeti — i tako, metak sebi kroz glavu. To još nije najstrašnije ako sebi prosvira metkom kroz glavu, ali takav krene drugoga da pljačka i to na zakonit i pravni način. A poslovi ne čekaju, nevolje narastaju svakodnevno i svuda. Evo, trgovci se svuda žale kako niko ništa ne kupuje. Fabrike smanjuju proizvodnju do minimuma. Uđite u prodavnicu i zapitajte kako ide: »ranije je — tako će vam reći — u vreme praznika čovek kupovao platna za košulju, čitave trube je kupovao, a sada tek poneko nešto da kupi«. Raspitajte se i u mondenskim restoranima — to su bar mesta koja beda poslednja posećuje. »Ne — kazaće vam — ne lumpuje se kao nekada, svi su se nekako stisli, mnogi dođu i tek tako običan ručak naruče« — a radi se o nekadašnjim kicošima i poznatim dembelima. Otkupnine su bile potrošene. Za sada seku i poslednje šume a

kada i to budu posekli — više ničeg neće biti. A kakve su već sada šume? Putujete vozom i primetite pored stanice gomilu drva: ranije su sekli stabla, a sada svuda vidiš tanke motke umesto pravih drva — više ne seku drvo nema ga — seku šumarke, ono što se tek podiže. Naravno, vama će ovakvo zapažanje ličiti na sitnicu s obzirom na velika pitanja našega doba. Ali naši finansijski stručnjaci izgleda ignorišu šume, neće o tome ni da čuju, kao po nekom njihovom tamo principu. A bez šuma će pasti i naše finansije i to u velikim razmerama, ako se samo bolje porazmisli i ako se dublje uđe u suštinu stvari. Ali kada je reč o šumama svi su nekako dali reč sebi da o tome govore samo ovlaš — dok ne dođe do prave nevolje. Nevolja će doći odjednom, za sada se svi uljuljkuju time što je cena drveta na tržištu kako valja, a niko neće da zna da je ta cena, da tako kažemo, veštačka, jer — svi seku sve, seku čak i šumarke, jer više nema šta da se seče. Poseći će sve i više neće imati šta da ponude. Ali, o tome ćemo kasnije. Ja sam bio započeo razgovor o opštoj bedi i onom što je nasuprot njoj — o razvijenim apetitima.

Hoću samo, između ostalog, da istaknem kako se namnožilo mnogo tih kapetana Kopejkina najrazličitijih varijanti, od onih običnih do onih otmenih i naparfimerisanih. I sve to prima platu i oštri zube društvenim sredstvima. Razume se, svi će se oni pretvoriti u velike drumske razbojнике kako što je to bilo sa pravim kapetanom Kopejkinom, ili barem u džeparoše koji će raditi otvoreno ili pak pod nekom vrstom pravne zaštite. Neko će među njima moći oholo da kaže: »Ja sam takav zbog toga što sve negiram i što pomažem svaku vrstu negacije«. O, zar nema Kopejkina liberala? Oni su sasvim dobro shvatili da je liberalizam moda i da se i to može iskoristiti. Ko nije viđao takve: nakindureni liberal, jeftini ateista koji na narod gleda s visine svog petparačkog obrazovanja! On je najgnusnija pojava među svim pojavama našeg gnusnog lažnog liberalizma, njegov je apetit neutoljiv i zbog toga je on opasan. Takvi se prvi udružuju i pristupaju onima koji presađuju ideje sa strane radi izlečenja našeg društva, oni se grupišu i predstavljaju gomilu kojoj na čelu veoma često stoje krajnje čestiti ljudi koji u suštini nisu krivi zbog toga što im je zapao u deo takav *kontingent*. «Neka bude promena kakva hoće samo da se ja ne trudim, neka dođe gotova ta promena — kaže liberalni Kopejkin; meni će biti bolje s tom promenom koja je došla spolja nego ovako, bilo kako bilo, ja ću se nekako snaći da proživim bar za prvo vreme» — i tako je on, gledano s te strane, veoma opasan iako je samo običan Kopejkin i ništa više. Ali pustimo Kopejkina. Sve što je do sada rečeno u vezi sa ovom temom samo je krajičak onoga što imamo da kažemo u

vezi s tim da kod nas mira i spokojsva nigde nema. I sam zapažam da je moj predgovor ispao odveć dugačak. I, vratimo se finansijama, samo finansijama!

III

ZABORAVITI SVE TEKUĆE RADI OZDRAVLJENJA SAMOG KORENA. IZ NEZNANJA JA UPADAM U NESTO DUHOVNO

Po običaju svoje prirode, ja ću početi s kraja, a ne s početka i odmah ću istaći svoju osnovnu misao. Ja nikada nisam umeo da pišem postepeno, da polako prilazim problemu i da ideju istaknem tek onda kada sam je već »sažvakao« i kada sam već u stanju da je dokažem po mogućnosti. Nisam imao strpljenja, takav mi je karakter i ja sam, naravno, nanosio štete sebi jer veoma često konačni zaključak koji je neposredno izrečen, bez ikakvih priprema i prethodnih dokaza, može da izazove čuđenje, zabunu, ako hoćete, on može da deluje smešno — a ja imam već takav zaključak da će on — ja to predosećam — izazvati smeha ako ga prethodno ne budem malo objasnio čitaocima. Moja misao, moja formula je sledeća: »Da bi se stvorile odlične državne finansije u državi koja je već upoznala izvesne potrese, ne treba mnogo razmišljati o tekućim potrebama ma koliko one bile vapijuće, treba samo razmišljati o tome kako da se izleče koreni — i eto, vam finansija«.

I, razume se, svi će se odmah grohotom nasmejati: »To svi znaju — reći će mi — nema u toj vašoj formuli ničeg nepoznatog, ko ne zna da ne treba iscediti koren, ko ne zna ako koren usahne da plodova neće biti — i tako dalje«. Međutim, dopustite da se do izvesne mere ogradim, ja još nisam svoju misao u celini izrekao i, avaj, u tome je i moja nevolja, jer — ako bih ja i čitavu knjigu napisao razvijajući tu svoju misao, ja i tada (i to predosećam) ne bih smeo tu misao da razjasnim do te mere da bi je svako mogao shvatiti *u potpunosti*. Jer, u toj se misli nalazi neki fatum svoje vrste.

Vidite li: o ozdravljivanju korena, naravno, svi znaju i koji naš ministar nije u manjoj ili većoj meri o tome vodio računa, posebno ovaj sadašnji ministar finansija: on je počeo od samog korena problema i, evo, porez na so je ukinut. Očekuju se i druge reforme, izvanredne, kapitalne, upravo »korenite«. Osim toga, i sada i ranije, jednako kao i pre deset godina upotrebljavane su različite mere radi ozdravljenja korena: naređivane su revizije, formirane su komisije koje su ispitivale blagostanje ruskog mužika, njegov način privređivanja, koje su ispitivale stanje sudova, samouprave, bolesti koje su najčešće, običaje kod mužika po selima i drugo. Komisije su obrazovale iz svoga sastava potkomisije čiji je zadatak bio da skupljaju statističke podatke i stvar je tekla kao po loju, to jest na najbolji način administrativnog postupanja kakav se samo može zamisliti. Ali, ja uopšte nisam o tome imao namere da govorim. Pa i više od toga — ne samo te potkomisije, nego čak i tako kapitalna reforma kakva je ukidanje poreza na so, ili ona velika reforma koja se očekuje u vezi sa sistemom dažbina — sve su to po mom mišljenju samo palijativi, nešto spoljašnje, nešto što ne polazi od korena — eto, to je ono što sam hteo da istaknem. Mi ćemo početi od samoga korena kada, ako ne sasvim ono barem napola, budemo zaboravili na tekuće probleme, na aktuelnosti, na vapijuće nevolje u vezi sa našim budžetom, na dugove u vezi sa zajmovima u inostranstvu, na deficit i problem rublje, čak i na bankrotstvo kojega kod nas nikada neće biti bez obzira što nam to zlurado proriču naši prijatelji iz inostranstva. Jednom reči, kada budemo zaboravili na sve tekuće probleme i kada budemo usmerili sve naše snage u pravcu ozdravljivanja samoga korena i to treba da činimo tako i sve dotle dok se ne bude rodio zdrav i lep plod. Tek tada ćemo moći ponovo da se vratimo tekućim stvarima, zapravo novim stvarima, jer će se (ovo sadašnje tekuće stanje) izmeniti radikalno, ono će imati drugačiji karakter i to do te mere drugačiji da sve nećemo moći ni sami da prepoznamo. Ja znam sve što sam sada kazao delovaće nekima kao suludo — kako se može ne misliti o rublji, o otplatama naših zajmova, o bankrotstvu, o vojsci — sve to treba obezbediti i to što je moguće brže. Ali, ja vas uveravam da i ja sve to sasvim dobro shvatam. Vidite, ja ću vam i sam priznati: ja sam namerno moju misao postavio ovako oštro, namerno sam moje želje doveo do nemogućeg. Ja sam upravo mislio da ću biti bolje shvaćen ako počnem tako — od apsurdna. I tako sam i rekao: »Makar da *za polovinu* smanjimo svoje brige o tekućim problemima i da usmerimo naše snage u nekom drugom pravcu, da makar dublje pogledamo nekuda, jer sve do sada mi smo dubinu tražili na

površini!«. Ali, ja sam brzo spreman da ublažim svoju formulu i, evo, umesto nje predlažem ovo: ne *za polovinu* da smanjimo naše brige u vezi sa tekućim problemima — odričem se te polovine — ali makar za dvadeseti deo, ali tako (obavezno tako) da počnemo od tog dvadesetog dela da zaboravljamo tekuće brige, i da svake naredne godine dodajemo po toliki deo zaboravljanja tih briga i da tako stignemo — da tih briga ne bude ili da ih bude tek nekih tri četvrtine koje nismo zaboravili. Nije tu važna mera, *važan je princip* koji ćemo prihvatiti i kojeg ćemo se pridržavati bez odstupanja. Oh, ali tu se opet nameće pitanje — kuda ćemo sa onim tekućim brigama, i problemima, možemo li ih smatrati kao da su nepostojeći? Ja ne kažem da možemo te probleme da precrtamo — ja znam da ono što postoji ne može da ne postoji, ali znate, gospodo — ponekad, je i to moguće. Ako u toku godine smanjimo brigu za dvadeseti deo i ako našu pažnju poklonimo nečem drugom u isto takvoj srazmeri, i ako tako budemo stalno činili, stvar će početi da dobija izgled nečeg fantastičnog — mi ćemo «e tako smanjujući naše brige oslobađati i okretaćemo se nečem drugom od tih bolnih tekućih problema, prihvaćemo tako reći jedan drugi princip, izabraćemo drugačiji smisao i cela će stvar poći obavezno na bolje — i ići će tako sve bolje i bolje. Reći će mi da se služim enigmama, međutim, to nije ništa. Primera radi, i za prvi slučaj, ja ću nabaciti samo reč-dve u vidu malog predgovora za raspravu o tome kako se može odmah pristupiti »ozdravljanju korena«.

Uzmimo, na primer, da Petrograd nekim čudom počne da gleda manje oholo na Rusiju i to odjednom — o, kako bi to bio zdrav, lep i dobar korak u pravcu upravo tog »ozdravljanja korena«! Jer, taj Petrograd je stigao dotle da sasvim ozbiljno gleda na sebe kao da je on čitava Rusija, i tako se to širi od pokolenja do pokolenja i napreduje. U tom smislu Petrograd, reklo bi se, sledi primer Pariza, iako ne liči mnogo na Pariz. Pariz se istorijski tako formirao da je progutao čitavu Francusku — čitav njen politički, socijalni i svaki drugi smisao i — oduzmite Francuskoj Pariz — videćete šta će joj ostati — ostaće joj samo ime u geografskom smislu reči. I kod nas neki misle, kao i oni u Parizu, da se u Petrogradu sliva čitava Rusija. Međutim, Petrograd nikako nije sva Rusija. Za ogromnu većinu ruskog naroda Petrograd je značajan samo po tome što u njemu boravi njegov Car. Međutim, mi to dobro znamo, naša petrogradska inteligencija već iz pokolenja u pokolenje sve manje i manje shvata Rusiju, jer ona se odvojila od nje i zaglibila u svoje čuhonsko blato i ona menja svoj način gledanja na Rusiju i to njeno gledište je sve uže i uže, ono dostiže već mikroskopske

razmere kao u Karlsruheu. No, bacite pogled iz Petrograda i pred vama će se zatalasati more, veliki okean zemlje ruske, okean nepregledno širok i ogromne dubine. I, evo, sin petrogradskih očeva na najspokojniji način negira to more ruskog naroda i smatra da je narod inertna i nesvesna masa, nazadno nešto i ništavno u duhovnom pogledu. »Ta velika jeste *Fjodora* ali je glupa, jedino joj vredi što nas ima da je naučimo pameti i veštini vođenja državnih poslova«. Igrajući i glancajući parkete u Petrogradu se formiraju budući sinovi domovine, a »pacovi obični radnici« kako ih je nazivao Ivan Aleksandrovič Hljestakov, proučavaju domovinu u kancelarijama i, naravno, ponešto i nauče, ali ne nauče šta je to Rusija — nauče nešto drugo, često veoma nastrano. Međutim, ono more, onaj okean živi svojim životom i iz pokoljenja u pokoljenje sve se više duhovno odvaja od Petrograda. Nemojte mi reći da on živi snažnim životom koga nije svestan, kao što to tvrde i danas mnogi Petrograđani, pa čak, i mnogi drugi Rusi koji znaju šta je Rusija. O, kada biste samo znali koliko je to neistina i koliko se znanja skupilo u ruskom narodu samo u toku ovoga carevanja sadašnjeg imperatora! Da ta saznanja rastu i rastu, narod je toliko shvatio i osmislio da mnogi Petrograđani to ne bi mogli da poveruju. To vide oni koji umeju da vide, to se oseća iako se još u celini ne zapaža, to se primećuje po našim mestima, po svim delovima naše zemlje, po kućama i seljačkim izbama. To se u celini i ne može sagledati — ta to je okean, pravi okean! No, kada sve to bude izbilo na površinu, ili makar kada bude počelo da izbija na površinu, tako će se odjednom začuditi obrazovani Petrograđanin! Istina je, dugo neće to priznavati taj čovek, neće verovati svojim čulima, dugo će se u njemu svemu tome opirati evropski čovečuljak — neki će tako i umreti opirući se tome. Da bi se izbegli veliki nesporednici u budućnosti bilo bi poželjno, o, kako bi to bilo samo poželjno, to ponavljam, da Petrograd makar malo smanji onaj svoj oholi način gledanja na Rusiju! Da makar malo bolje pronikne u sve, da shvati, da se skruši pred veličinom zemlje ruske, pred onim morem-okeanom — to je ono što bi nam bilo potrebno. To bi bio prvi i pravi korak u pravcu onog »ozdravljanja korena«...

— Ali dozvolite — prekinuće me — sve su to za sada samo stara i otrcana slovenofilska buncanja, to je nešto sasvim nerealno, to je nešto spiritističko; šta vam je to »ozdravljanje korena« — vi nam to još niste objasnili? Kakvi su to koreni? Kakvi? Šta vi pod tim podrazumevate?

— U pravu ste, gospodo, sasvim ste u pravu — počnimo o samom »korenu«.

IV

OSNOVNI KOREN. UMEŠTO DA DRŽIM TON FINANSIJSKOG STRUČNJAKA JA SE VRAĆAM NA ONO ŠTO SAM REKAO. MORE- OKEAN. ŽEĐ ZA ISTINOM I POTREBA ZA SPOKOJSTVOM KOJI SU TOLIKO POTREBNI FINANSIJAMA

Prvi koren, osnovni koren koji treba što pre da ozdravi — to je, nema sumnje, taj isti ruski narod, to more i taj okean o kojima sam ja i počeo da govorim. Ja sada govorim o našem običnom narodu, o običnom čoveku i mužiku, o poreskoj glavi i nažuljanim radničkim rukama — o tom moru i tom okeanu. O, kako bih ja mogao da ne znam šta je za njega učinila i šta i sada čini naša vlada, osobito vlada njegovog sadašnjeg carskog veličanstva, posebno nakon oslobođenja od kmetskog sistema! Da, ona se brine o njegovim nuždama, o njegovom prosvetivanju i lečenju, ona mu oprašta dugove u slučaju potrebe — jednom reči, mnogo čini i veoma se brine i ko je taj ko to ne bi mogao da zna. Ali, ja sada neću o tome da govorim: ja mislim na duhovno ozdravljanje tog velikog korena koji jeste osnova svemu. Da, on je duhovno bolestan, o, nije ta bolest smrtonosna: osnovna, centralna srž njegove duše je zdrava, pa ipak bolest je tu i opaka je. Koja je to bolest i kako se ona zove? To je teško izraziti jednom reči. Moglo bi se to ovako izraziti — »žed za istinom koja nije ničim zadovoljena«. Narod traži istinu, njoj jednako stremi i nikako je ne nalazi. Ja bih želeo da se ograničim isključivo na posmatranje ove bolesti sa finansijske tačke gledišta, ali biću prinuđen da kažem i nekoliko starih — poznatih reči. Odmah nakon oslobođenja od »kreposnog prava« javila se u narodu potreba, žed za nečim

novim, za nečim što ne podseća na ono pređašnje, žeđ za istinom i to za celom istinom, potreba za jednim građanskim preporodom nakon velikog oslobođenja. Pojavila se potreba za novom reči, probudila su se nova osećanja, ljudi su počeli da veruju u novi poredak. Nakon prvog perioda usledilo je nešto drugo od onoga što je narod očekivao. Nastupio je takav poredak da je narod hteo u njega i da poveruje, ali je ipak malo šta u svemu tome shvatao. Narod to nije shvatio, zbunio se i nije mogao da poveruje. Došlo je nešto spolja, nešto tuđe i narod je osetio da to nije nešto njegovo. Nema potrebe prežvakavati tu temu koja je odavno već prežvakana: drugi će ti ispričati bolje od mene — pročitajte samo ono što piše u časopisu »Rusija«. Zavládalo je pijančenje do besvesti, kao da se pijano more razlilo po Rusiji, pa iako svega toga ima i sada, ipak ona žeđ za nečim novim, žeđ za istinom nije nestala kod našeg naroda ni sada kada se narod naš opio vinom. Možda nikada kao sada narod nije bio podložan raznim uticajima, možda nikada kao sada nije bio nemoćan pred takvim uticajima. Uzmite samo tamo neke »štundiste« i pogledajte kakav je njihov uspeh u narodu: o čemu to govori? Reč je o traženju istine i o nespokoju koje se oseća u tom traženju. Da, to je nemir — narod je sada upravo »nespokojan« u moralnom smislu. Ja sam uveren da nihilistička propaganda nije prokrčila put »u narod« samo zbog neukosti tih propagandista koji nisu umeli da priđu narodu. Da je bilo makar malo umešnosti i oni bi uspeli kao što su uspeli »štundisti«. O, narod treba čuvati od toga. Jer, rečeno je: »Doći će vremena i reći će vam — tu je Hristos ili je tamo, no vi nemojte poverovati«. Evo, i sada se nešto slično događa, i to ne samo u narodu nego i među nama u višim slojevima. Evo, i sada se narod uzbuđuje slušajući razne glasine o navodnoj novoj podeli zemlje, o novim porezima o novim »Zlatnim poveljama«! Nedavno im je po crkvama čitano da ne veruju u sve to, da nema od svega toga ništa i da li verujete — upravo posle takvog čitanja učvrstila se po mnogim mestima misao »da će biti«. »Ne bi oni uzalud čitali a ako su već čitali znači — biće«. Evo tako se govorilo odmah nakon tih čitanja, barem tako je bilo po mnogim mestima. Ja upravo znam ovakav slučaj: došli mužici kod susednog spahije da kupuju zemlju i skoro su se i bili nagodili oko cene, no kada su čuli da se ovo priča — odustali su. »Uzećemo i bez novaca«. Smeškaju se i očekuju. Ja govorim o glasinama, o tome kako se tim glasinama veruje i sve to govori o onom moralnom nespokoju u narodu. Najvažnije je ovo: narod je kod nas sam, on je prepušten sebi i svojim snagama, njega niko duhovno ne podržava. Postoji »zemstvo«, ali i to su

stare šine. Postoji sud, no i tamo sede »starešine«, tu je i *občina* i seoska skupština, ali svuda se tu oseća ruka *starešine*. Novine su pune vesti o tome kako narod bira svoje zastupnike — to je uvek u prisustvu starešina, obavezno je prisutan neki važan član i — šta može od toga da ispadne. Ima hiljadu priča o tome, no ja neću u to da se upuštam. Pogleda tako neki prostak oko sebe i zaključi da žive kako valja samo kulaci i gulikože, kako je sve samo za njih udešeno i tako i on postupi — postane i on kulak. Drugi je mirnije prirode, on se oda piću, ali ne zbog toga što ga je sirotinja pritisla nego zbog toga što mu se nepravda smučila. Šta da se radi? To je fatum. Reklo bi se imaju svoju upravu, imaju starešine, trebalo bi da budu spokojniji — no, eto, ispada obrnuto. U inostranstvu su nabrojali da nad našim narodom u ovom trenutku ima dvadesetak starešinskih »činova«, ljudi koji su posebno određeni da budu nad narodom, da ga čuvaju, da o njemu brinu. I bez toga jadan čovek ima sve i svakoga nad sobom i, eto, još su mu dodali i dvadesetak specijalnih »činova«!. Sloboda kretanja je jednaka slobodi koju ima muva koja je pala u tanjir sa crnim sirupom. A to je ne samo s finansijske nego i sa moralne tačke gledišta štetno — mislim na takvo odsustvo slobode kretanja. I što je najstrašnije, narod je sam, nema savetnika. On ima dve sile — Boga i Cara i te ga sile i drže u velikoj nadi. A drugi savetnici prolaze kraj njega i ne osvrću se na njega. Sva naša progresivna inteligencija u celini prolazi mimo naroda, ima među našim intelektualcima umnih ljudi, ali što se tiče ruskog naroda malo ko o tome ima pojma. Kod nas samo negiraju sve i neprekidno jadikuju: »Zašto društvo nikako da »oživi«, zašto niko ne može da ga oživi, kakav je tu problem posredi?«. Društvo ne oživljava zbog toga što se vi ne oslanjate na narod, narod nije duhovno sa vama, on se od vas otuđio. Vi ste neka vrsta gornjeg sloja nad narodom i taj je sloj obavio zemlju rusku, upravo je vas radi, barem tako pišu i govore mnogi među vama, Reformator ostavio narod da bude u kmetskom ropstvu kako bi vam svojim trudom obezbedio sredstva koja su vam bila potrebna za vaše evropsko prosvetivanje. Vi ste se prosvetivali u toku ova dva veka i narod se odvojio od vas i vi — od njega. »Ta zar mi ne brinemo o narodu — reći ćete vi — zar mi nismo toliko pisali o njemu i pozivali se na njega?«. Da, vi ste sve to činili, ali ruski narod je odnekud ubeđen da vi za njega mnogo ne marite i da vam je stalo do nekakvog naroda koji postoji u vašoj glavi i koji ne liči mnogo na pravi ruski narod — da, narod je ubeđen da ga vi prezirete. I taj prezirivi odnos prema narodu je kod mnogih od vas nešto nesvesno, moglo bi se čak reći nešto

nehotično. To je ostatak »kreposnog prava«. To je započelo još u ono vreme kada je narod prestao da postoji za naše prosvetlene Evropljane i toga ima i danas kada je narod vaskrsao i znajte — mi se nećemo zbližiti sa ruskim narodom sve dok se neko čudo ne dogodi u zemlji ruskoj. Ovde ću ponoviti one moje nekadašnje reči: ruski narod je u svojoj ogromnoj većini pravoslavni narod, on čuva ideju pravoslavlja u svoj njenoj punoći, iako tu ideju ne razume jasno i naučno razgovetno. *U suštini* u našem narodu i nema druge »ideje« osim ove, proističe iz te ideje, tako hoće naš narod svim srcem svojim iz dubina svojih uverenja. On upravo želi da sve o čemu on mašta bude vezano za tu ideju. Sve je to tako, bez obzira što u narodu ima mnogo onoga što je apsurdno i što nema veze sa tom idejom, bez obzira na to što u narodu ima mnogo gadnog, prestupničkog i varvarskog, mnogo i nečeg grešnog. Ali i prestupnik i »varvarin« i kada greše mole Boga u trenucima svojih duhovnih uzbuđenja, oni se mole da se prekрати greh i smrad i da se sve opet vrati onoj njihovoj omiljenoj »ideji«. Ja znam, meni su se smejali i naši obrazovani ljudi: oni ne priznaju čak da »ta ideja« postoji u narodu, oni govore o grehu narodnom, o smradu narodnom (a u toku ova dva veka oni su bili krivci za sve to, jer su sami ugnjetavali narod), oni govore o predrasudama, o tome da je narod indiferentan prema religiji, a neki čak jednostavno kažu da je ruski narod prosto naprosto — ateista. Najdublja njihova zablude dolazi otuda što oni ne priznaju da ruski narod ima svoju crkvu. Ja ne govorim o zdanjima crkvenim i o kleru, ja govorim o našem ruskom »socijalizmu« (ovu reč koja je suprotnost crkvi uzimam upravo radi toga da bi moja misao bila jasnija, bez obzira što to izgleda čudno) — čiji je cilj svenarodna i vasseljenska crkva koja treba da bude ostvarena na zemlji, ako zemlja bude mogla da primi nešto slično — ako bude mogla to da ponese. Ja govorim o onoj neutaživoj žeđi u narodu ruskom, koja je oduvek kod njega postojala za onim velikim, opštim, svenarodnim, bratskim sjedinjenjem u ime Hristovo. Tog sjedinjenja za sada još nema, još nije podignut hram, o njemu se još molimo u molitvama našim, a na delu ga još uvek nema — pa ipak instinkt koji govori o toj crkvi i ona neutaživa žudnja za njom koji postoje i nesvesno, žive u srcima našeg mnogomilionskog naroda, žive i nesumnjivo su prisutni u njemu. Socijalizam ruskog naroda nije u komunizmu niti u onim mehaničkim oblicima jedinstva: *on veruje da će se spasiti samo u opštem sjedinjenju koje će se ostvariti u ime Hrista*. To će biti naš ruski socijalizam! I, eto, nad tom ruskom, »crkvenom« idejom o sjedinjavanju vi se smejete, gospodo, naši Evropljani. O, ima još mnogo

drugih »ideja« u našem narodu koje vi ne možete da shvatite i za koje vi, prema vašem evropskom načinu gledanja, kažete da su tatarske. O tim idejama ja sada neću govoriti, iako su to veoma značajne ideje čiju istinu vi nikada nećete moći da shvatite. Za sada ja govorim samo o glavnoj ideji našeg naroda, o njegovim nadama vezanim za buduću crkvu koja se podiže, nadama vezanim za crkvu vaseljensku koja se diže po volji Božjoj. I ovde se može direktno postaviti formula: onaj ko ne razume pravoslavlje i njegove konačne ciljeve kod našeg naroda taj nikada neće shvatiti ni sam narod naš. I više od toga: taj ne može da voli ni ruski narod (a mnogi među njima, među našim Evropljanima, su ljudi čista i pravedna srca koje je željno ljubavi) — taj će voleti neki narod koji on zamišlja i kako ga on vidi pred sobom. A naš narod nikada neće postati takav kakvim ga zamišljaju naši pametnjakovići, on će ostati ono što jeste i zbog toga su u budućnosti neminovni sukobi — opasni sukobi. Jer, formula koju smo gore istakli ima i obrnuto značenje — narod takvog ruskog Evropljanina nikada neće prihvatiti kao svoga čoveka: »Zavoli prvo moje svetinje, poštuj ono što ja poštujem i onda ćeš biti što i ja, moj brat bez obzira na to što si drugačije odeven, što si gospodar, starešina, što i ruskim jezikom ne umeš da se izraziš kako valja« — to je ono što će vam reći naš narod jer on je široke duše i uman je. On će i onoga koji ne veruje u njegove svetinje, ako je dobar čovek, ponekad prihvatiti i zavoleti, on će prihvatiti i njegov savet ako je taj čovek uman. Naš narod može da se složi sa svima jer je mnogo podneo, mnogo video, i zapamtio, u toku ova dva veka svoga teškoga života. (A vi i to ne priznajete da je, naime, naš narod mnogo podneo, vi ne priznajete da je mnogo saznao, on je za vas inertna masa i poreska glava koja plaća dugove — tako ste ga vi definisali). Ali složiti se sa čovekom u ljubavi to je jedino, a prihvatiti ga *za svoga* i priznati ga tako — to je nešto drugo. A bez ovakvog priznavanja ne može biti ni sjedinjenja.

Ja hoću da kažem da su sile koje nas odvajaju od naroda neobično moćne, narod je ostao sam i u svojoj samoći, osim Cara u koga nepokolebivo veruje — on nema nikoga na koga bi se mogao osloniti — on traži oslonca i nigde ga ne nalazi. Voleo bi da može da vidi, ali ništa ne uspeva da primeti. O, kako bi to bila velika, nova, stvaralačka i blagoslovena sila kada bi u Rusiji došlo do sjedinjenja između obrazovanog staleža i naroda! Mislim na duhovno jedinstvo. O, gospodo, ministri finansija, ne biste vi tada sastavljali takve budžete kakve sastavljate sada! Reke mleka bi potekle carstvom i svi bi ideali bili ostvareni odjednom! — »Da, ali kako to da se učini i da li je

istina da je svemu kriva naša evropska prosvećenost?«. O, ne, nije kriva prosvećenost, istinu govoreći, kod nas prave prosvećenosti i nije bilo — kriva je naša nesloga koja i sada postoji i zbog koje je sve ovako bilo kao da se dogodilo upravo u ime te evropske prosvećenosti koju — kažem — ni imali kako valja nismo. Prava prosvećenost nije kriva. Ja ovako mislim: da je kod nas bilo prave prosvećenosti ne bi bilo ni nesloge jer narod i sam zahteva prosvećenosti. Ali mi smo prosvetivši se odleteli na Mesec i zaboravili smo put koji vodi narodu. I kako možemo mi koji smo tako daleko odleteli da brinemo brigu o ozdravljivanju narodnom? Šta da učinimo da bi se duh naroda koji je pritisnut i uznemiren ponovo ohrabrio i umirio? I sam kapital i njegova logika zahtevaju *moralnog* spokojstva, bez toga se i on gubi ili postaje neproduktivan. Šta da se učini da bi se duh naroda smirio u istini koju vidi? Može biti da istine i sada ima, ali je potrebno da narod u nju poveruje. Kako da uverimo narod da istine u ruskoj zemlji ima i da se zastava te istine ponosno diže? Šta da učinimo, na primer, da narod poveruje u svoj sud, u svoje prisustvo, šta da učinimo da on poveruje da je to *ploti njegove*?. O, ja se neću upuštati u pojedinosti, to mi ne pada na pamet, ako bih počeo sve da opisujem mislim da bi »svet bio premalen za knjige ove«. Kada bi narodu u budućnosti bila obezbeđena istina, kada bi on poverovao da će ona nastupiti — kada bi muva makar malo izvukla iz onog tanjira sa crnim sirupom, tada bi bilo ostvareno veliko, neopisivo veliko delo. Otvoreno ću reći: sva je nevolja došla zbog toga što nije bilo jedinstva između obrazovanog staleža i naroda našeg. Kako pomiriti onaj gornji sloj i ono more, onaj okean, kako umiriti taj okean da bi se izbegle velike bure?

V

NEKA ONI PRVI PROGLOVORE A MI ĆEMO STAJATI PO STRANI KAKO BISMO SE PAMETI NAUČILI

Postoji za to jedna magična reč i ona glasi: »ukazati poverenje«. Da, našem narodu treba ukazati poverenje, on je toga dostojan. Pozovite te sive gunjeve i zapitajte ih u čemu su njihove nevolje, šta im je potrebno i oni će vam kazati istinu i tako ćemo i mi, može biti prvi put, saznati pravu istinu. Nisu potrebna za to velika okupljanja i sabori: pitajte narod po mestima, po srezovima, po siromaškim kolibama. Naš narod će vam i tamo, po mestima, reći ono što bi vam rekao na skupovima jer on je jedinstven. On je sam i kada je zajedno i kada je razjedinjen — njegov je duh usamljen. U svakom kraju biste osetili nešto osobeno, ali sve bi bilo na kraju isto, jer je narod jedan — i jedinstven. Treba samo voditi računa da mužik, pravi mužik kaže svoju reč. Istina je, uz mužika će se proći i po koji kulak ili gulikoža, ali i oni su kao i mužici — u toj velikoj stvari i kulak i gulikoža neće izneveriti svoju zemlju, i oni će istinitu reč kazati — to je naša nacionalna osobina. Kako to učiniti? O, oni koji drže vlast u rukama znaju to bolje od mene — ja samo verujem da za to nije potrebna neka posebna formula. Naš narod ne drži mnogo do forme, posebno ne do forme koja je uvezena, njemu do toga nije mnogo stalo — on na to ne misli, on ima svoje sopstveno gledište. Da, u takvom slučaju narod kakav je naš narod može biti udostojen takvog poverenja. Jer, ko nije video naš narod kako se okuplja oko svoga Cara, kako je uvek blizak s njim, kako se oseća kod njega? Narod to su deca careva, prava deca, rođena — a Car je otac njegov. Da li je to samo reč, samo prazan jek, samo tek tako — »da su to deca careva«?. Ko tako misli ne shvata nimalo šta je to Rusija! Ne, tu je posredi ideja, duboka i originalna ideja, u pitanju je živ, moćan narodni organizam — organizam naroda koji se sa svojim Carem slio u jedno. Ta ideja je moć. Ta je moć stvarana vekovima, osobito u toku ova dva poslednja veka koje mi hvalimo kao vekove evropske prosvećenosti zaboravljajući da je prosvećivanje bilo plaćeno kmetskim ropstvom i raspinjanjem ruskoga naroda na krst radi takve prosvećenosti. Narod je čekao svoga oslobodioca i dočekao ga je — i kako onda da ne bude taj narod pravo, rođeno dete njegovo? Našem narodu Car nije neka spoljašnja sila, on nije pobedilac (kao što je to bilo, na primer, u vreme dinastija nekadašnjih francuskih kraljeva), on je svenarodna sila koja sjedinjuje, sila koju je narod hteo, koju je narod gajio u svojim srcima, sila koju narod voli i u koju je polagao sve svoje nade da će je jednoga dana izvesti iz *ropstva egipatskoga*. Narodu je Car oličenje njega samoga. njegove ideje, njegovih nada i verovanja. Te su se nade nedavno ostvarile — i, recite da li može narod da se odrekne svojih novih nada? Naprotiv, narod

je ojačao svoju veru nakon velike reforme i Car je postao otac ne samo u mislima nego i stvarno — na delu. Taj odnos naroda prema Caru kao prema svom ocu je ona zlatna osnova na kojoj se stvarala i na kojoj će se stvarati kod nas svaka reforma. Ako hoćete, kod nas u Rusiji i nema druge sile koja nas okuplja i ujedinjuje — postoji samo ta organska povezanost naroda sa svojim Carem i kod nas sve iz toga proističe. Ko bi mogao da pomisli na tu reformu da nije znao, da nije unapred verovao u to da je Car otac narodu, da će ta vera u njega i sve spasiti, sve sačuvati od nevolje? Avaj, loš je svaki onaj ekonomista i reformator koji zaobilazi prave i stvarne narodne sile rukovođen nekim svojim predubedenjima i uverenjima koja su pozajmljena sa strane. Da, mi nismo bliski narodu i ne možemo da ga shvatimo iako nam je poznat taj narodni odnos prema svome Caru — no, mi nismo u stanju da shvatimo ono najvažnije i najneophodnije u našoj sudbini: taj odnos ruskog naroda prema svome Caru jeste nešto posebno što naš narod izdvaja među drugim narodima Evrope i čitavoga sveta; to nije kod nas nešto privremeno, prolazno, to nije neka vrsta narodnog detinjstva i nesazrelosti kako bi to pomislio neki pametnjaković — to je nešto večno i svakidašnje u isto vreme, i to se neće, barem, zadugo izmeniti kod nas. Kako se onda posle svega ovoga može reći (posebno posle te činjenice) da naš narod nije nešto posebno među drugim narodima i da on nema svoju posebnu ideju? Zar nije jasno da naš narod nosi u sebi organski začetak ideje kakve na svetu nema? Ta ideja sadrži u sebi veliku moć i ona će uticati na našu buduću istoriju, a budući da je ta ideja nešto posebno što se nigde nije sretalo i naša istorija *ne može biti nalik na istoriju drugih evropskih naroda* — još manje njena bedna kopija. Evo, to je ono što kod nas ne shvataju pametnjakovići koji veruju da će kod nas sve postati Evropa bez nekih posebnih napora i zbog toga, upravo, cela stvar može da se završi loše — velikom nevoljom. A da je kod nas sve ono bitno drugačije nego u Evropi, evo vam prvi primer za to: kod nas će se sloboda (u budućnosti kada budemo preživeli ovaj period lažne evropomanije, samo tada će to biti) — građanska sloboda ostvariti u potpunosti, potpunije nego bilo gde u svetu, u Evropi pa čak i u severnoj Americi, upravo na toj dijamantskoj osnovi o kojoj smo govorili. Ona neće biti uvedena nekom poveljom, ona će počivati na toj čistoj detinjoj ljubavi koju narod oseća prema svom Caru kao prema ocu, jer samo deca mogu ono što ne mogu drugi narodi koje na to nagone, samo deci se može to dopustiti što do sada nije nigde postojalo — deca neće izdati oca svojega, deca će sa ljubavlju prihvatiti sve ono što im on bude rekao, ona će ispraviti svaku

grešku na koju im on bude ukazao, ona će se kloniti i svake zablude o kojoj će im on govoriti.

I tako, može li se takvom narodu uskratiti poverenje? Neka narod kaže punu istinu o svojim nevoljama. Ali, to ponavljam, neka u početku kaže sam; mi, »narodna inteligencija« treba mirno da stanemo na stranu i da pogledamo i da saslušamo šta će on reći. O, nemam ja neke posebne političke namere kada predlažem da za neko vreme odstranimo našu inteligenciju — ne pripisujte mi nešto slično, molim vas — ali ja bih to predložio (izvinite me, molim vas) — iz razloga koji su čisto *pedagoške* prirode. Stanimo na stranu i poslušajmo kako će narod jasno i razborito progovoriti o svojoj istini, kako će progovoriti o svojim stvarima bez naše pomoći — on neće ni nas uvrediti ako se o nama bude pavela reč. Stanimo tako i naučimo se kako treba istinu govoriti. Naučimo se smirenju od toga naroda, pogledajmo kakav je njegov smisao za realnost, kako je ozbiljna njegova pamet. Vi ćete mi reći: »Ta sami ste govorili kako se narod lako podaje apsurdnim glasinama — kakva se mudrost može od njega očekivati?«. Da, glasine su jedno, a jedinstvo u ime zajedničkog cilja — to je nešto sasvim drugo. Doći će do izražaja njegova celina a ona će učiniti svoje — tada će se probuditi razum. Da, to će biti prava i najkorisnija škola za sve nas. Kada se od naroda budemo naučili toj ozbiljnosti mi ćemo osetiti kako smo dužni da se trudimo — naravno, biće i među nama onih koji neće verovati svojim očima, ali takvih će biti stvarno malo, većina među nama požeće istinu i požeće da se potruđi u ime zajedničkog cilja, većina će se pridružiti mudroj reči narodnoj — a oni koji su neiskreni i sami će to tada opaziti. A ako i bude još uvek i onih iskrenih ljudi koji neće moći da poveruju u narod — to će biti samo stari doktrinari četrdesetih i pedesetih godina, ona stara i nepopravljiva deca koja će delovati smešno i bezazleno. Osim njih, svima drugima će se otvoriti oči, svima će se razbistriti razum odjednom. Sve to može imati izvanredno značajne posledice jer... to će biti možda i početak duhovnoga sjedinjenja našeg obrazovanijeg sloja sa narodom — sloja koji se tako oholo držao pred tim narodom. Ja govorim samo o duhovnom sjedinjenju — to je ono što nam je potrebno i ono će pomoći da se sve preporodi, ono će roditi novu ideju. Ja mislim da će naša divna omladina prva pokloniti svoje srce narodu, ona će ga prva shvatiti u duhovnom smislu. Ja sam se oduvek nadao u prvom redu na našu omladinu, jer i ona pati i ona »traži istinu« i tuguje za njom, pa je, prema tome, ona najsirodnija narodu, ona će najpre shvatiti da narod traži istinu. A kada se naša omladina bude više zbližila sa dušom naroda, ona će

napustiti ona buncanja kojima su se mnogi među mladim ljudima bili predali uobražavajući da su istinu našli u nekim isključivim evropskim učenjima. O, ja sam uveren da ne fantaziram i da ne preuveličavam sve te valjane posledice koje bi mogle da nastanu iz tog velikog dela. Nestalo bi oholosti i ponovo bi se rodilo poštovanje prema svojoj zemlji. Nova ideja bi obuzela našu dušu i osvetlila bi u njoj sve ono što je prebivalo u mraku, ona bi osvetlila laž u duši i prognala bi je. I ko zna, možda bi to bio početak jedne reforme koja bi po svom značaju bila nešto veće od ove seljačke reforme: došli bi do »oslobođenja« — do oslobođenja umova i srca koji su do sada bili u nekoj vrsti »kreposnog« ropstva kao što su naši mušici bili robovi nekada — da, tako smo mi robovali Evropi čitava dva veka. Kada bi se ostvarila ta nova reforma, ona bi bila početak prve velike reforme ovog sadašnjeg carevanja našeg cara. U vreme prve reforme pao je zid u materijalnom smislu koji nas je dva veka delio od naroda — sada bi pao i duhovni zid koji deli inteligenciju i narod. Ima li nečeg uzvišenijeg i plodotvornijeg za Rusiju nego što je to duhovno sjedinjenje staleža? Svoji bi po prvi put prepoznali svoje. Oni koji su se sve do sada stideli našeg naroda i njegove zaostalosti koja koči razvitak, sada bi se zastideli svoga nekadašnjeg stida, smirili bi se i počeli bi da poštuju ono što su ranije prezirali. I kada narod bude rekao svoju reč, kada se ta reč bude čula, ta krotka reč — pitajte tada našu inteligenciju šta je čula i odmah ćete osetiti posledice svega toga. O, tada će i reč inteligencije biti plodotvornija jer to su obrazovani ljudi, na njima je da kažu poslednju reč. Ali, primer naroda koji je prvi kazao svoju reč izbavio bi nas od mnogih gluposti i budalaština koje bi bile neminovne da smo mi prvi morali da progovorimo. I videćete tada da naša inteligencija neće reći ništa suprotno od onoga što je rekao narod, ona će samo učeno zaodnuti ono što je narod rekao, ona će to naučno produbiti, jer ona vlada naukom i njenim principima a narodu je i samom nauka veoma potrebna. Ako bi se i našao neko da se usprotivi duhu narodnom, ako bi i bilo nekih nesporazuma u vezi sa bitnim načelima našeg narodnog života, ipak — niko ne bi otvoreno ustao protiv narodnog duha, to jest protiv našeg gledišta na taj problem i to je ono što je najvažnije.

Da, sasvim je verovatno da bi sa tim korakom započeo kod nas duhovni mir. Pojavila bi se nada i ta bi nada bila opšta, nepodeljena, jasnije bi se ukazali naši ciljevi pred našim očima. A to je veoma važno jer sve one naše svesne snage, sva naša inteligencija nedovoljno zna u čemu su ti naši ciljevi — nacionalni i državni ciljevi. U tom pogledu mi stojimo loše, posebno u

ovom momentu. Ta zbunjenost i to neznan je su, nema sumnje, izvor velikog nespokoјstva — a i to je tako sada, a biće još i gore u budućnosti. Sve bi se to moglo razjasniti, osvetliti ako bi se našao onaj prvi impuls koji bi pokazao kako treba razjasniti i osvetliti stvari... Uostalom, dosta je o ovome, ja sam kazao onako kako sam umeo. Možda se sve neće shvatiti, ako nisam rekao kako valja ja uzimam krivicu na sebe, ali ono što se bude iz mojih reči razumelo neka bude primljeno bez uvrede i mirno. Želeo bih samo da se nepristrasno shvati da se ja zalažem za narod pre svega, za njegovu dušu, da ja verujem u njegovu moć, koju do sada niko još nije shvatio u svoj veličini njenih razmera — ja u to verujem kao u svetinju, ja verujem u spasonosnu i tvoračku ulogu narodnoga duha i samo jedno želim: da svi to vide. A kada budu to videli, umeće da shvate i ono ostalo.

Zašto bi to bilo samo mašta? Ja ne govorim o stvarima onako široko kako bi trebalo. Ja govorim samo o muзiku i o njegovim najosnovnijim problemima, onim problemima koji se samo njega tiču. Zar kod njega nema takvih problema koji su samo njegovi, o kojima bi trebalo govoriti s obzirom na sve ovo što je vezano za buduće još veće reforme? Od toga može biti izvanrednih koristi: dobićemo činjenice, saznaćemo istinu o mnogim stvarima, dobićemo dragoceni materijal koji će nas poštediti mnogih fantastičnih stvari, koji će nas sačuvati od zapadnjačkog načina pristupa stvarima, od preuveličavanja. A što je najvažnije — to ću još jednom ponoviti — naučićemo se tonu, osvojićemo smisao, usvojićemo onaj duh ‘sa kojim je jedino moguće raditi i dalje i šire. Na to delo biće utisnut pečat — nacionalni i duboko konzervativni pečat. I taj pečat niko kasnije neće moći da zaobiđe čak ni oni najfantastičniji umovi — i oni će se sablazniti njime i prihvaćće ga dobrovoljno.

GLAVA DRUGA

I

DUHOVITI BIROKRATA. NJEGOVO MIŠLJENJE O NAŠIM LIBERALIMA I EVROPLJANIMA

Završavajući ovu prvu glavu za sada ću prekinuti i članak o finansijama, jer osećam da je to što pišem dosadno. Ali, prekinuću samo privremeno. Hteo bih još da progovorim i o nekim drugim korenima, o drugim načelima koje bismo — kako se meni čini — morali da izlečimo. Prekidam i zbog tog što na ovim listovima moga *Dnevnika* članak i onako ne bi stao i tako bih ga, hteo ne hteo, morao odložiti za jedan od sledećih, budućih brojeva...

— Ne brinite, nije potrebno ni u narednim brojevima — s gađenjem će me prekinuti neki glasovi (ja već predosećam da će takvih glasova biti) — to i onako nema veze sa finansijama, to su... gluposti. Sve to nije nešto realno (iako ja ne razumem zašto ne bi bilo!), to je neka mistika, to nije ništa nasušno, tekuće! U sledećem broju dajte pripovetku.

Čudni glasovi! Ja upravo insistiram na tome da se mi odvojimo od svega ovog sadašnjeg, nasušnog i tekućeg i da stvorimo drugu vrstu nasušnog i tekućeg što će biti neuporedivo realnije od svega sadašnjeg u šta smo se uvalili i u čemu grcemo — izvinite, molim vas za izraz — kao ona muva u sirupu — eto, to je bila moja misao. Moja je misao bila, naime — da treba

da okrenemo glavu na drugu stranu i da promenimo način gledanja. Oni koji imaju vlast u rukama mogli bi od toga da počnu i u tom smislu moje fantazije nisu nikako besmislene, ako vlast sama nešto započne onda se mnogo stvari može odmah i najednom promeniti. Izvesne naše principe treba sasvim izmeniti — treba povaditi muve iz onog sirupa i osloboditi ih. Ovakva misao izgleda nije popularna: mi smo se navikli na inertnost, nama je u tom sirupu postalo lepo. Istina je, opet sam se zaneo mogu mi već prigovoriti da ja i u onom što sam do sada pisao nisam kako valja objasnio sledeće: šta je to što ja podrazumevam pod sadašnjim i tekućim i šta je to buduće što ja svemu tome pretpostavljam. To je upravo ono što bih ja želeo da objasnim u narednim i budućim brojevima moga *Dnevnika*. Ali, završavajući ovo sada, ja ću ispričati o jednom susretu koji sam imao sa jednim veoma duhovitim birokratom koji je izrekao jednu krajnje zanimljivu misao u vezi sa izvesnim principima koji se upravo tiču naših sadašnjih »tekućih problema«. U jednom društvu poveo se bio razgovor upravo o finansijama i ekonomiji, to jest o čuvanju i raspoređivanju finansijskih sredstava — da ni jedna kopejka ne ode onako, nepromišljeno. Sada kod nas stalno govore o ekonomiji u tom smislu i sama naša vlada se time neprestano bavi. Mi imamo kontrolu, svake godine se smanjuje broj državnih službenika. U poslednje vreme su počeli da govore i o smanjenju armije, u novinama su predlagali čak i cifru od pedeset hiljada vojnika, neki su uveravali da se naša armija može i za pola smanjiti: ništa se strašno ne bi ni tada dogodilo po njihovom mišljenju. Sve je to lepo, ali, evo, šta mi i mimo volje pada na pamet: mi možemo smanjiti armiju i na pedeset hiljada vojnika, pa ipak novci će nekuda otići, ovamo ili onamo, naravno, za državne potrebe, ali i za takve stvari koje ne zaslužuju ovako veliku žrtvu. Ako vojsku smanjimo na pedeset hiljada više nikada nećemo moći da stvorimo armiju kao što je pre bila, a vojska nam je potrebna naročito sada kada svi protiv nas već drže kamen u rukama. Opasno je poći takvim putem osobito *sada*, u ovom sadašnjem času kada nam novac odlazi na razne strane. Mi ćemo se uveriti da nam novac odlazi za značajne i svete stvari tek onda kada se budemo, na primer, opredelili za surovu ekonomiju u duhu cara Petra — da se taj bavio time, naravno. Da li smo mi sposobni za to s obzirom na »vapijuće« nužde našeg sadašnjeg trenutka, nužde kojima smo se tako zarobili? Primetiću ovo — ako budemo tako postupili to će biti prvi korak u našem vraćanju s onog fantastičnog puta na novi, realniji i bolji put. Mi često smanjujemo personal, broj državnih činovnika, ali ispada tako da se taj broj sve nekako povećava. Da li smo mi sposobni za takva smanjivanja

da odjednom umesto četrdeset činovnika prihvatimo samo njih četiri? Četiri činovnika mogu sasvim lepo da urade sve ono što i njih četrdeset, i u tako nešto niko ne sumnja, naročito ako se ima u vidu sadašnje skraćivanje kancelarijskog postupka i administrativnog vođenja poslova koje je praktičnije. Evo, u vezi sa ovom temom se i poveo razgovor u našem društvu. Neki su primetili da bi to bio veliki lom u svakom slučaju. Drugi su odgovarali da je u našoj zemlji bilo i većih reformi nego što bi bila ta. Treći su govorili da bi tim novim činovnicima, onoj četvorici — trebalo utrostručiti platu i oni bi onda radili drage volje i bez roptanja. Ako se plata i utrostruči za tu četvoricu će biti potrebno kao ranije za njih dvanaestoro i tako nećemo ni mnogo smanjiti sve naše rashode — ni za tri četvrtine.

Tu me je moj birokrata prekinuo. Primetiću pre svega da se na moje veliko čuđenje čak ni on nije suprotstavio mogućnosti da četvorica zamene četrdeset činovnika: »I sa četvoricom će — veli — stvar ići« — prema tome nije držao da je tako nešto nemoguće. Ali, on se usprotivio nečem drugom, naime, pogrešnom principu. Neću navesti njegove prigovore dosledno, navešću ih u mojoj obradi. Ponavljam, sve to navodim jer su mi te njegove misli bile veoma zanimljive, one su na svoj način nudile jednu veoma pikantnu ideju. Naravno, on me nije udostojio toga da se sa mnim upušta u detaljnosti jer ja u tim stvarima nisam specijalista, ja »malo tu razumem« (što hitam i sam da priznam) — ali sam princip — on je rekao da se tome nada — ja ću razumeti.

— Smanjenje broja činovnika od četrdeset na četiri — počeo je on strogo i pronicljivo — ne samo što nije korisno za stvar nego je čak u suštini veoma štetno, bez obzira na to što bi se državni rashodi smanjili u znatnoj meri. Ne treba smanjivati ne samo od četrdeset na četiri nego ne treba smanjivati ni na trideset i osam umesto ranijih četrdeset i evo zbog čega: zbog toga što biste na taj način zlonamerno posegli na najosnovniji princip. Jer, evo već dvesta godina, od Petrovih vremena naovamo mi, birokrate u državi značimo *sve*; u suštini mi smo država i *sve* u njoj — svi ostali su samo privezak. Sve donedavno, barem, do oslobođenja seljaka je bilo tako. Sve ranije izborne dužnosti, na primer plemićske dužnosti su same po sebi bile u našem duhu — tome su težile po svojoj logici. I mi smo to znali i nismo se zbog toga uznemiravali jer princip koji je ustanovljen pre dvesta godina nije bio ničim narušavan. I eto, posle seljačke reforme zaista se osetilo nešto novo: došla je samouprava, *zemstvo* i ostalo... Vrlo brzo je postalo jasno da je i to novo počelo da dobija oblik kakav smo mi hteli,

dobijalo je našu dušu i naše telo — i to novo postajalo je ono što smo mi. Nije se to dogodilo pod našim pritiskom (to je pogrešno shvatanje) — to se dogodilo samo po sebi, teško je bilo odreći se vekovnih navika i, ako hoćete, to nije ni poželjno, posebno ne u ovakvim stvarima koje su od nacionalnog značaja. Vi možete meni da ne verujete, ali ako ste sposobni da se udubite u stvar i sami ćete shvatiti. Jer, ko smo mi? Mi smo *sve*, i tako je bilo do sada i tako će i biti i opet kažem — to nije zato što mi to nastojimo i što mi vršimo pritisak, to ide samo po sebi prirodnim tokom razvoja. Odavno viču da su naši kancelarijski poslovi nešto mrtvo, papirnato i da je Rusija to prerasla. Možda je ona to prerasla, ali za sada je mi držimo da se ne raspadne! Jer, to što vi nazivate kancelarijskim mrtvilom — tako nazivate nas — sve to i sva ta naša aktivnost je, dopustite mi takvo poređenje, ono što je skelet u jednom živom organizmu. Uništite skelet, kosti i nestaće i tela. Ima u tim našim poslovima nečeg mrtvog, ali dozvolite — sve se radi po principu, po velikom principu — dozvolite da vam to kažem. Stvari se otežu po kancelarijama, radi se loše, istina je, ali ipak se radi, stvari idu i ne stoje — a to je najvažnije da stvari ne stoje. Spreman sam da vam priznam, ako hoćete, da mi doista i nismo *sve* — o, mi smo dovoljno pametni, znamo mi da mi ipak nismo čitava Rusija i sve u njoj, posebno ne sada, no — ipak, mi smo *nešto*, nešto realno, iako još uvek to svi ne zapažaju. A šta imate vi čime biste mogli nas da zamenite, da nas uklonite i da ponudite *nešto* tako da stvari i dalje idu kako valja? Vi imate samoupravu i ta vaša »zemstva«, ali — sve je samo ptica na grani, lepa ptica koja leti, ali koja na zemlju ne silazi. Sve je to ništa, to je *nula*, mi nismo lepi poput one ptice, mi smo svima dosadili, ali mi nismo nula — mi smo *nešto*. Vi nas i sada optužujete što ona lepa ptica još nije sletela, vi kažete da mi hoćemo da zamenimo sve i da budemo sve što vi pod tom pticom podrazumevate. Da, bilo bi dobro kada bi se moglo dokazati da smo mi svemu tome krivi jer time bi se ujedno dokazalo da smo mi nešto, da mi oličavamo vekovni princip, da smo se mi zaista pretvorili u *nešto*. Ali, verujte mi za to nismo krivi, lepa ptica je i sama neodlučna — ona ne sleće i koleba se da sleti, ona kao da ne veruje sebi, ona se pomela i sama. Ona je — uveravam vas — ta ptica, sama doletela nama i sada je sa nama po svojoj volji, bez ikakvog našeg navaljivanja. Ispada da smo mi neka vrsta magneta koji sve privlači — tako je bilo do sada i tako će biti i nadalje. Vi opet ne verujete, vama je možda to smešno? A ja sam spreman da se kladim u šta god hoćete! Pokušajte, oslobodite krila toj vašoj ptici, pružite joj mogućnosti, odredite joj, na

primer, po paragrafu i članu u tom vašem »zemstvu« i to onako, strogo: »od sada budi samostalna a ne birokratska ptica« — i verujte, svi ti vaši činovnici će i tada navaliti kod nas, tražiće nas, postaće činovnici u našem duhu opet, opet će nas u svemu kopirati. Čak će i mužik, izabrani odbornik, pohrlili k nama, to će mu polaskati. Ukusi su se formirali čitava dva veka i to nije bilo tek tako. I evo, vi hoćete da mi koji smo nešto, koji čvrsto stojimo na nogama, prihvatimo da budemo ta vaša zagonetka, taj vaš rebus, ta vaša ptica na grani! Ne, mi ćemo pre zadržati goluba koji nam je u ruci! Ne, ne — mi ćemo se sami ako treba popraviti, uvešćemo nešto novo i progresivnije što više odgovara duhu vremena, postaćemo, na primer, u po nečem bolji — ali nećemo naše *nešto* da menjamo za priviđenje, za san koji se vama prisnio, mi znamo da nas niko i ništa ne može zameniti! Mi se protivimo našem uništenju po inerciji — da i tako kažem. Nama je ta inercija dragocena jer u naše vreme sve se drži na toj sili. I zbog toga je smanjivanje broja činovnika na trideset i osam umesto četrdeset (pa i na četiri) nešto što je duboko štetno, pa i nemoralno. Zaradićete novce, ali ćete uništiti princip. Uništite onda, izmenite našu formulu ako imate snage da posegnete i na tako nešto: to će biti izdaja naše ruske evropejštine i naše prosvećenosti — da li vam je to jasno? To bi bila negacija one činjenice da smo mi država, da smo Evropljani, to bi bila izdaja Petrovih principa! I znate li šta — vaši liberali (uostalom, i naši takođe) koji se tako leporečivo u novinama zalažu za »zemstvo« i ustaju protiv činovnika, u suštini protivureče sami sebi. »Zemstvo« i sve te druge novine, svi ti »nacionalni partikularizmi« — to su oni »narodni principi« ili početak nekih takvih načela o kojima galami »ruska partija« (može biti čuli ste, tako su ih i u Berlinu nazvali te naše ljude mrske našim Evropljanima) — to su ona »načela« koja tako uporno negira naš ruski liberalizam, kojima se on podsmeva i koja ne priznaje! O, on se njih tako boji! No, a šta će biti ako se sve to na neki način ostvari — kako će to tek biti iznenađenje! Znači ti vaši Evropljani su u pravom smislu reči sa nama i mi smo sa njima i to je ono što je trebalo odavno da shvate i da sebi utuče u glavu. Ako hoćete, nismo samo jedno s njima, mi smo s njima jedno isto: u njima, u tim vašim Evropljanima dolazi do izražaja naš duh, jeste, to je upravo tako! I evo šta ću vam još reći: Evropa, Evropa u Rusiji — to smo jedino mi. Mi smo oličenje formule ruskog evropeizma. Mi smo jedini tumači te formule. I ne razumem zbog čega ne bismo mi nagradili posebno taj njihov evropeizam ako se već lako nepogrešivo s njima slažemo? Oni će takvu nagradu primiti sa zadovoljstvom i to bi čak bilo privlačno. Ali, kod

nas ne znaju kako se valja ponašati. Oni nas grde — da to je ono — svoj svojega ne poznaje! I, da završimo sa tim vašim »zemstvima« i svim tim vašim novinama, reći ću vam jednom za svagda: Ne!. To je stvar za duži period, to nije nešto prolazno. Za to je potrebna svoja kultura, istorija, potrebna su tu možda i dva veka. No, možda vek, možda pola veka, danas je vreme telegrafa i železnica, danas su se rastojanja smanjila. Da, potrebno je makar pola veka, ne može sve to da bude odmah. »Sada — ovoga časa« — to su omrznute ruske reči. Ovoga časa ništa novo ne može da se rodi osim ovakvih kakvi smo mi. I dugo će to još tako biti.

Tu je moj birokrata ponosno i značajno začutao i znate li šta — ja mu nisam protivurečio jer sam osetio da u njegovim rečima ima »nečeg«, neke gorke istine, nečeg što doista postoji. Razume se, intimno, u duši, ja se nisam složio s njim. Ovakvim tonom govore ljudi čije je vreme prošlo. Pa ipak, u njegovim rečima je bilo »nečeg«...

II

STARA KRILOVLJEVA BASNA O SVINJI

I da bismo završili o svemu ovome najzad, navešću jednu veoma lepu Krilovljevu basnu koju su verovatno danas svi već zaboravili, jer kome je danas do Krilova u ovom našem poslovnom i nespokojnom veku? Ja sam se setio te basne i nehotice, još dok sam se spremao da pišem ovaj svoj članak o finansijama i o ozdravljivanju korena. Kod Krilova postoji lepo naravoučenije vezano za drugu temu, kod njega je reč o drugom jednom korenu. No, nije važno, sve to i ovde odgovara. Evo te basne:

— »Ispod starog hrasta najela se svinja žira toliko da nije mogla da makne. Pošto se tako najela, svinja je zaspala ispod hrasta, pa kada se naspavala, ustala je i protrljala je oči i — počela je njuškom da podriva koren staroga hrasta. — »To drvetu može da naškodi!« — reče joj sa grane Gavran. — »Ako oguliš koren, drvo će se osušiti!«.

— »Neka se osuši« — reče Svinja: mene to malo brine, neka ga i ne bude, ja za njim neću žaliti, neka samo bude žira — ja se od žira gojim«.

— »Nezahvalnice!« — reče joj sam Hrast — kada bi mogla da podigneš njušku gore videla bi da žir na meni raste«.

Lepa basna, zar ne? I hoćemo li i mi pristati da ličimo na ovo, na ovakav portret?

III

GEEK-TEPE. ŠTA ZA NAS ZNAČI AZIJA?

Geok-Tepe je osvojen, Tekinci su poraženi, iako još nisu sasvim umireni, no naša pobeda je izvan sumnje. U društvu, u štampi počeli su da likuju. A nema tome mnogo vremena, i u društvu a posebno u štampi, prema svemu tome je pokazivana potpuna ravnodušnost. Posebno nakon neuspeha generala Lomakina i u početku priprema za drugi juriš. »Šta ćemo mi tamo, šta će nam ta Azija, koliko je samo novaca straćeno a kod nas vlada glad, ima difterije, nemamo škola i slično«. Da, bilo je takvih mišljenja, slušali smo sve to. Nisu svi delili takvo mišljenje — o, ne, nikako — pa ipak mora se priznati da su se prema našoj ekspanzionističkoj politici u Aziji mnogi u poslednje vreme odnosili nekako neblagonaklono. Istina, tome je pomoglo i neznanje o ekspedicijama koje su preduzete. Tek u poslednje vreme stigle su kod nas vesti iz strane štampe, tek u najnovije vreme su postali poznati Rusiji telegrami Skobeljeva. Pa ipak, teško je reći da je naše društvo u potpunosti svesno u čemu se sastoji naša misija u Aziji, šta za nas znači i šta bi mogla u budućnosti da znači Azija. Uopšte uzeto, čitava naša ruska Azija, uključujući tu i Sibir, kao da ne postoji za Rusiju, ona je neka vrsta priveska za koji se evropska Rusija, reklo bi se, čak i ne interesuje. »Mi smo — vele — Evropa, šta imamo da tražimo u Aziji ?«. Bilo je čak i srditih glasova: »ta naša prokleta Azija, mi i u Evropi ne umemo da organizujemo poredak, a

ovde nam turaju pod nos i tu Aziju. Suvišna nam je ta Azija, kada bismo je imali kuda poslati nekome!«. Takva se rasuđivanja čuju od nekih naših pametnjakovića i to je od suviška njihove pameti, naravno.

Nakon pobede Skobeljeva odjeknulo je po čitavoj Aziji sve do najudaljenijih njenih oblasti: »Evo — vele — još jedan svirepi, oholi i pravoverni narod se poklonio Belome Caru«. I neka, neka to odjekne. Neka milioni ljudi sve do same Indije, pa i u samoj Indiji, shvate da je Beli Car nepobediv i da je sila mača njegovoga nesalomiva. Jer, nakon neuspeha generala Lomakina učvrstila se bila u čitavoj Aziji sumnja u nepobedivu silu našega mača — i ruski prestiž je bio doveden u pitanje. Evo, zbog toga mi ne treba da se zaustavimo na tom putu. Mogu ti narodi da imaju svoje hanove i svoje emire, neka u njihovim glavama i u njihovoj mašti Engleska i dalje važi za strašnu silu — ali ime Beloga Cara mora da stoji iznad svih hanova i emira, ono mora da stoji i iznad imena kraljice Indije, pa čak i iznad samog kalifovog imena. Kalif je kalif, ali Beli Car je car i samome kalifu. Da, takvo shvatanje treba učvršćivati! To se shvatanje učvršćuje, ono je sve snažnije iz godine u godinu, to je nama neophodno jer to će uticati na formiranje tih naroda u budućnosti.

— Zbog čega, o kakvoj je budućnosti reč? Zbog čega su nama potrebna ta buduća osvajanja u Aziji? Šta ćemo mi tamo?

To je nama potrebno, jer se Rusija ne nalazi samo u Evropi nego i u Aziji, zbog toga što je Rus ne samo Evropljanin nego i Azijat. I više od toga: mi imamo više nade u Aziji nego, može biti, u Evropi. I još: što se tiče naše buduće sudbine Azija je, može biti, naša najvažnija ishodišna tačka!

Ja slutim negodovanje sa kojim će dočekati ove moje retrogradne pretpostavke (a to je za mene aksioma). Da, ako kod nas postoji neki značajan koren koji bi trebalo što pre ozdraviti onda je to naše gledište u pogledu Azije. Treba se osloboditi onog lakejskog straha da će nas u Evropi nazvati azijskim varvarima, da će nam kazati da smo više Azijati nego Evropljani. Taj stil, zbog toga što nas Evropa smatra Azijatima, prati nas već bezmalo dva veka. To osećanje stida je postalo posebno snažno u ovom devetnaestom veku, to je dostiglo panične razmere, postao je neka vrsta »božanskog gneva« moskovskih trgovaca i dućandžija. Taj svoj stid i to naše pogrešno gledište da smo mi samo Evropljani a ne i Azijati (a mi nismo prestali da budemo i jedno i drugo) — sve smo mi to skupo platili u toku ova dva veka, mi smo to platili gubljenjem svoje duhovne samostalnosti i

neuspesima naše evropske politike i najzad novcima — da, novcima kojih smo Bog jedini zna koliko straćili da bismo dokazali Evropi da smo mi samo Evropljani, a ne i Azijati. Ali, onaj Petrov korak koji nas je izveo u Evropu, korak koji je u početku bio nužan i spasonosan, bio je ipak prejak i mi dobrim delom za sve to nismo bili krivi. I šta mi sve nismo činili kako bi nas Evropa priznala za *svoje*, za Evropljane i samo za Evropljane a ne za Tatare.

Mi smo se trpali u naručje toj Evropi neprestano, trpali smo se u sve njene poslove, uplitali smo se u sve afere. Mi smo je zastrašivali silom, slali smo tamo našu vojsku da »spasava careve«, često smo savijali kolena pred njom kao da ništa nije ni bilo, uveravali smo je da samo toga radi i postojimo da bismo služili Evropi i da bismo je učinili srećnom. Dvanaeste godine kada smo prognali Napoleona, mi se nismo izmirili s njim, kako su nam to savetovali, kako su to želeli neki vidovitiji Rusi, mi smo tada pošli da usrećujemo Evropu koju smo bili oslobodili od zavojevača. Naravno, prizor je bio krasan: s jedne strane nastupao je despot i zavojevač, a s druge — mirotvorac i onaj koji vaskrsava na novi život. Ali, naša politička sreća tada nije bila u lepoti toga prizora nego u tome što je zavojevač upravo tada bio u takvoj situaciji i to prvi put u svojoj karijeri, da je bio spreman da se sa nama izmiri potpuno i sasvim iskreno i — može biti, za sva vremena. Pod uslovom da mu mi ne smetamo u Evropi, on bi nam prepustio Istok i ovo naše sadašnje istočno pitanje — beda i nevolja naše sadašnjosti i naše budućnosti — bilo bi već tada rešeno. Osvajač je i kasnije to sam priznavao i verovatno nije lagao, jer šta bi bolje za njega moglo da bude od toga da sa nama stupi u savez, da nama prepusti Istok a da za sebe zadrži Zapad. Što se tiče evropskih naroda on bi verovatno još tada sredio svoje stvari sa njima. Oni su tada bili još nejak i da bi nama smetali na Istoku — bila je nemoćna i sama Engleska. Napoleon bi kasnije pao ili bi pala njegova dinastija kasnije, a Istok bi ostao naš. (Imali bismo tada i more i mogli bismo i na moru da sačekamo Englesku). Ali, mi smo sve žrtvovali lepoti onog prizora. I šta se dogodilo: svi ti novooslobođeni narodi su počeli odmah, još Napoleon nije ni bio potučen, da gledaju na nas sa krajnjim nepoverenjem i sa najmračnijim podozrenjem. Na međunarodnim kongresima oni su se ujedinili protiv nas, stvorili su čvrst zid prema nama i uzeli su sve i nama, ne samo što nisu ostavili ništa nego su nam iznudili obavezu — istina, u početku smo mi to pristali dobrovoljno — koja je po nas, kako se kasnije pokazalo, imala kobne posledice. Zatim, bez obzira na tu lekciju koju smo dobili — pogledajte šta smo činili u narednim godinama toga veka, pa čak i šta danas

činimo? Zar nismo mi pomogli da se učvrste nemačke države, zar im nismo mi stvorili takvu moć kakvu ni mi danas nemamo? Da, kada se tako nešto kaže to nije nikakvo preuveličavanje. Zar nismo mi na njihov poziv išli da rešavamo njihove unutrašnje trzavice, zar nismo mi štitili njihovu pozadinu kada im je nevolja pretila? I, evo — oni su se našli u našoj pozadini kada nas je zadesila nevolja i pretili su nam da će nam stići iza leđa, kada se opet budemo našli u nevolji! Sve se završilo tako što danas svi u Evropi drže kamen u ruci i spremni su da se okome na nas kada im se prva prilika za to bude ukazala. To smo mi dobili u Evropi služeći joj toliko godina! Zaslužili smo samo njenu mržnju! Mi smo tamo igrali ulogu Repetilova koji je, goneći se za srećom

Umesto miraza dobio šipak a za službu — ništa!

Zbog čega ta mržnja, zbog čega oni ne mogu da shvate jednom zauvek da smo mi bezopasni za njih, zbog čega neće da shvate da smo njihove dobre sluge i da se naša evropska misija sastoji u tome da poslužimo Evropi i njenom blagostanju? (To je zbog toga što smo tako postupali u toku veka, što ništa za sebe nismo učinili! Sve činjeno za Evropu!). Ne, ne mogu oni nama da veruju! Glavni razlog je u tome što oni ne mogu nikada nas da priznaju kao *svoje*.

Oni nikada ne mogu da poveruju da mi možemo da vršimo neku ulogu u razvitku njihove civilizacije. Za njih smo mi tuđinci toj njihovoj civilizaciji, došljaci, samozvanci. Za njih smo mi lopovi koji su im ukrali njihovu prosvećenost i koji su se presvukli u njihovu odeću. Turci, Semiti njima su bliži po duhu od nas — Arijevac. U pitanju je jedan poseban razlog. Mi imamo svoju posebnu ideju koja je drugačija od njihove, drugačija nego kod ostalog dela čovečanstva — to je taj razlog!. I to je tako bez obzira na to što naši »ruski Evropljani« na svaki način uveravaju Evropu da mi nemamo nikakvu ideju, da Rusija nikada i ne može imati neku svoju ideju — ona je po njima sposobna samo da podražava, oni dalje tvrde — ti naši Evropljani — da mi uopšte nismo Azijati i varvari nego da smo kao i oni — Evropljani. No, Evropa nije nikada poverovala našim ruskim Evropljanima. Naprotiv, ona se u tome složila sa našim slovenofilima iako o njima mnogo ne zna, iako jedva da je za njih čula. Podudarnost je upravo u tome što i Evropa veruje kao i naši slovenofili da mi imamo svoju, sopstvenu originalnu »ideju« koja

nije nešto evropsko — i jedni i drugi veruju da je Rusija sposobna da ima svoju ideju. Što se tiče suštine te naše ideje, Evropa, naravno, ništa o tome ne zna, jer kada bi znala ona bi se umirila čak — ona bi se tome obradovala. No, ona će jednoga dana obavezno saznati o tome i to će biti onda kada bude nastupio njen najkritičniji trenutak. Ali sada nam ona ne veruje, ona priznaje da mi imamo ideju i ona nas se boji. I na kraju, mi smo njoj odvratni, mi smo njoj individualno čak odvratni, iako često tamo sa našim ljudima postupaju veoma lepo. Oni, na primer, rado priznaju da je ruska nauka u stanju da ponudi nekoliko značajnih imena, nekoliko značajnih otkrića koja mogu da posluže i samoj evropskoj nauci. Ali ni za šta na svetu Evropa ne može da poveruje da se kod nas mogu pojaviti geniji, vođe čovečanstva, kakvi su, na primer, Bekon, Kant, Aristotel. (Oni ne veruju da se kod nas mogu pojaviti i talentovani naučnici radnici!). To oni ne mogu da poveruju, jer nisu u stanju da veruju u našu civilizaciju a našu buduću ideju — ideju naše budućnosti — oni ne poznaju. Pravo govoreći oni su u nečem i u pravu: i u budućnosti mi nećemo imati svoga Bekona, Njutna ili Aristotela sve dok ne budemo stali na svoje noge, sve dok ne budemo krenuli svojim putem i sve dok se ne budemo osamostalili u duhovnom pogledu. Tako će biti i u svemu ostalom kod nas — u našoj umetnosti, u našoj industriji: Evropa je spremna da nas pohvali, da nas i po glavi pomiluje ali nas neće priznati za svoje, preziraće nas i potajno i otvoreno, smatraće nas za ljude nižega reda, mi smo njoj odvratni, da, odvratni smo joj posebno kada joj se vešamo o vrat i kada je bratski ljubimo.

Ali, mi ne možemo da zatvorimo onaj »prozor« u Evropu, to je naš fatum. Dok, međutim, Azija — da, ona, može biti neposredno naša ishodišna tačka za budućnost — da, opet ja to kličem! I kada bi se kod nas makar i delimice usvojila takva ideja — o, kako bi značajan koren tada bio izlečen! Azija — naša azijska Rusija — to je naš bolesni koren i njega bi trebalo ne samo osvežiti, njega bi trebalo ponovo stvoriti, uskrsnuti! Princip, novi princip, novo gledište na celu stvar — to je ono što je nama neophodno!

IV

PITANJA I ODGOVORI

— Ali zbog čega, zbog čega? — javiće se srditi glasovi — naša angažovanja u Aziji i sada iziskuju držanje vojske i druge izdatke koji su neproduktivni. Kakva je tamo proizvodnja? Gde je njihova roba, gde ćete tamo naći kupce za našu robu? I, evo, vi nas pozivate, ne zna se zbog čega, da 6e zauvek okanemo Evrope!

— Ne zauvek (ostajem ja pri svome) — nego za neko vreme i nikako ne sasvim, mi se nećemo okanuti Evrope i odvojiti od nje, ma koliko to nas stajalo. Mi i ne treba da napuštamo Evropu — tako nešto nije potrebno ni činiti. To je »zemlja svetih čuda«, kako se izrazio jedan od najzagriženijih slovenofila. Evropa nam je majka isto kao i Rusija, ona nam je druga mati, mi smo mnogo od nje uzeli i ponovo ćemo uzeti — mi nećemo da budemo nezahvalni prema njoj. Ja sam o ulozi ruskog naroda u budućnosti Evrope (a ja u to verujem) rekao bio koju reč prošle godine za vreme svečanosti povodom otkrivanja spomenika Puškinu u Moskvi i nakon toga su počeli da me blate i da me grde — to su činili čak i oni koji su me onda grlili zbog mojih reči — kao da sam ja učinio nešto odvratno, nešto podlo, rekavši tada u svom govoru to što sam rekao.

No, možda moje reči neće biti zaboravljene. Uostalom, dosta je o svemu ovome za sada. Mi ipak imamo prava da se postaramo oko našeg prevaspitavanja, mi treba da se pobrinemo kako da *izađemo iz Egipta*. Jer, mi smo sami sebi od te Evrope načinili neku vrstu duhovnog *ropstva misirskog*.

— Ali dozvolite — prekinuće me neki — čime će to Azija biti od pomoći našem osamostaljivanju? Zaspaćemo tamo snom azijskim i nećemo se osamostaliti!

— Vidite — nastavljam ja — vrativši se Aziji i izmenivši naše gledište o svemu tome, mi možemo doživeti nešto slično onom što je Evropa doživela kada je otkrila Ameriku. Jer, zaista je Azija za nas neotkrivena Amerika. Napredujući u Aziji mi ćemo ojačati naš duh, naše snage. Čim se budemo osamostalili naći ćemo posla za sebe — u toku dva veka zajedničkog života sa Evropom mi smo se odvikli od svake aktivnosti, postali smo galamdžije i lenštine.

— No, kako ćete nas pokrenuti da pođemo u Aziju ako su kod nas sve same lenštine? I ko je taj ko bi kod nas pošao prvi, čak i kada bi se jasno dokazalo da se tamo nalazi naša sreća?

— U Evropi smo mi bili gotovani i robovi, a u Aziji ćemo biti gospodari. U Evropi smo mi bili Tatari, a u Aziji ćemo biti Evropljani. Naša civilizatorska misija će ojačati naš duh tamo u Aziji, to će nas povući samo da pokret započne. Sagrađite samo dve železničke pruge, počnite makar od toga — jednu kroz Sibir a drugu kroz srednju Aziju i videćete odmah posledice svega toga.

— Malo tražite! — nasmejaće mi se neki — gde su sredstva za to i šta ćemo time dobiti: gubitak i ništa drugo.

— Prvo, da smo mi za poslednjih dvadeset i pet godina izdvajali samo po tri miliona godišnje za te pruge (a tri miliona nama prosto kroz prste iscuri) — danas bismo imali sedamdeset i pet miliona namenjenih za izgradnju pruga u Aziji, to jest bilo bi izgrađeno više od hiljadu »vrsta« pruga — računajte kako hoćete. Zatim, vi pominjete gubitke. O, kada bi u Rusiji živeli Englezi ili Amerikanci — pokazali bi oni vama šta je to gubitak! Oni bi mogli da otkriju našu Ameriku. A znate li da tamo ima krajeva o kojima mi tako malo znamo kao što znamo o unutrašnjosti u Africi? Da li mi znamo kakva se bogatstva kriju u nedrima tih prostranih krajeva? O, oni bi sve pronašli, i metale i minerale, oni bi otkrili nova nalazišta i velike rezerve kamenog uglja — sve bi oni pronašli, pronašli bi nove materijale i način kako da se oni upotrebe. Oni bi angažovali nauku, zemlja bi rađala pedesetostruko — ta ista zemlja, ta naša stepa, za koju mi ovde mislimo i kažemo da je gola kao dlan. Prinosi žita bi povukli ljude, krenula bi industrija, proizvodnja. Ne bojte se, našli bi oni i kupce i put kako do njih da se dođe, oni bi ih otkrili u nedrima Azije gde milioni ljudi dremaju i sada — pronašli bi oni put da do svega toga dođu, izgradili bi puteve!

— Ali, kako to vi nas podsećate na nauku i zalažete se za nju a sami nas u isto vreme pozivate da postanemo i Azijati!

— Da, nauke će nama biti potrebno još više! (uzvikujem ja) — jer, šta smo mi danas u nauci: neznalice i diletanti. Mi ćemo tamo postati aktivniji, sama će nas nužda nagnati i probudiće se u nama duh preduzimljivosti, bićemo mi tamo i u nauci gospodari, a ne ovako kako je to svuda kod nas u ovom trenutku — kada smo samo tako, nekakav prirepak. Što je najvažnije mi ćemo shvatiti već na prvom koraku (u to nema sumnje) u čemu je naša

civilizatorska misija u Aziji. To će obodriti naš duh, to će nam obezbediti osećanje dostojanstva i samosvesti — a svega toga sada kod nas ima veoma malo. Naše prodiranje u Aziju, samo kada bi krenulo kako valja, bilo bi rešenje za mnoge nemirne umove koji su se začamili, koji su se ulenjili i umorili ovde. Očistite izvor i neće biti plesni i smrada. Kada se jednom krene kako valja niko se neće dosađivati, sve će se preporoditi. Čak i oni bezdarni, čije je samoljublje ranjeno, našli bi tamo rešenje za sebe. Jer, ono što na jednom mestu deluje kao nedarovito na drugom je — bezmalo genijalnost. Primera za to ima u evropskim kolonijama. Neće Rusija opusteti, ne bojte se: to će ići postepeno, prvo će poći jedni, pa kada se za njih bude čulo šta su učinili poći će za njima i drugi. Ipak će sve to za rusko *more* biti nešto neprimetno. Oslobodite muvu iz onog sirupa, očistite joj krilca — i tamo će krenuti jedan manji procenat stanovništva da se to neće ni primetiti. A tamo — o, kako će se to tamo primetiti! Gde se u Aziji bude naselio *Urus* tamo će u istom trenutku i zemlja postati ruska. Stvorila bi se nova Rusija koja bi i ovu staru preporodila i vaskrsela, ona bi joj vremenom otvorila nove puteve. Ali, za sve to su potrebni novi principi, novi zaokret. I ne bi bilo poželjno da to bude praćeno lomom, potresima. Neka se samo shvati (i shvatiće se) da je tamo naš izlaz za budućnost, tamo u Aziji, tamo nas čekaju i tamo obale zapljuskuje naš okean — ovde u Evropi je već tesno i ta će teskoba dovesti do neizbežnog ponižavajućeg komunizma koji se već preteći nadnosi nad ljude; kada do toga dođe ljudi će se u gomilama tiskati oko jednog ognjišta i malo po malo krenuće da uništavaju privatna gazdinstva, porodice će napuštati svoja ognjišta i počće da žive u komunama; tada će se i deca podizati u vaspitnim zavodima (tri četvrtine biće kopilad) — ali tada ćemo mi tamo imati prostranstva, širine, polja i šume a deca će se naša podizati kraj nogu svojih očeva, a ne ovako — između četiri kamena zida — ona će rasti usred vrtova i zasejanih polja gledajući nad sobom plavetno nebo. Da, tamo su sve naše nade i sve naše nove mogućnosti o čijim razmerama mi ovde za sada nemamo ni pojma! Ne skriva se samo zlato u tamošnjem tlu. Ali, potreban je novi princip. A novi princip će obezbediti i novce koji su za to potrebni. Jer šta će nama — ako već treba sve do kraja reći — šta će nam (naročito u sadašnjem trenutku) tolike naše ambasade po Evropi sa onim njihovim raskošnim sjajem, sa onolikim personalom koji tako mnogo košta, sa ručkovima na kojima blista ono oštroumlje — šta će nam sve to? I šta bi se nas tamo ticao neki Gambeta (da, posebno sada), papa i njegova sudbina, bez obzira na to što njega sada Bizmark pritiska? Zar nam

nije bolje da se, na primer, za neko vreme pred očima Evrope napravimo kao da smo siromasi, da sednemo tako na put da stavimo kapu pred sebe i da skupljamo groš po groš — tada bi ponovo rekli *la Russie se recueille*. A kod kuće bismo mogli za to vreme da se spremamo, da se organizujemo! Reći će mi: zbog čega da se ponižavamo? Ta nećemo se mi mnogo poniziti! Ja sam ono o prosjačkoj kapi rekao u vidu alegorije. Ne, nećemo se poniziti, naprotiv — uzvisićemo se, to je ono što je izvesno! Evropa je lukava i pametna, brzo će se dosetiti i verujte mi, počće odmah da nas uvažava! O, razume se, naša samostalnost će je u početku zabrinuti, ali kasnije će joj se to delimice i dopasti. Kada bude videla da smo se mi opredelili za »strogu ekonomiju«, kada bude videla da smo mi rešili da se od sada pružamo prema guberu — ona će i našu rublju uvažavati, neće je smatrati z.a papir, počće ona tada da nas ceni na svojim tržištima. Da, kada budu videli da se mi ne bojimo više deficita i bankrotstva, kada budu videli da mi idemo smelo svome cilju — sami će doći i predlažće nam zajmove, novce, obraćće će nam se tada kao ozbiljnom svetu koji zna da vodi svoje poslove...

— Stanite — čujem jedan glas — evo, vi, međutim, govorite o Gambeti, no, mi ne možemo pustiti da sve to tako propadne. Uzmite samo i to istočno pitanje za prvi slučaj: ono ostaje; njega ne možemo izbeći!

Što se tiče istočnog pitanja, evo šta vam ja mogu reći u ovom trenutku: u ovom trenutku kod nas u političkoj sferi, vi nećete naći, može biti, ni jedan um među političkim umovima koji bi priznao da je to zdrava politička pretpostavka da će, naime — Konstantinopolj biti naš (osim možda u nekoj dalekoj, maglovitoj budućnosti). A ako je to tako šta onda imamo da očekujemo? Suština istočnog pitanja u ovom trenutku vezana je za savez između Nemačke i Austrije, kao i za austrijska osvajanja u Turskoj, koja ohrabruje knez Bizmark. Naravno, mi možemo da protestujemo i mi ćemo to i činiti u nekim tamo krajnjim slučajevima, ali za sada su ove dve nacije u savezu — i, prema tome, šta mi možemo da učinimo bez većih potresa na našu štetu? Imajte na umu da je saveznicima možda samo to i potrebno da se mi, najzad, rasrdimo. Što se tiče slovenskih naroda, mi njih možemo voleti i kao i do sada ohrabrivati — možemo ih i pomagati u nekim slučajevima. Nema za njih neke veće opasnosti, uostalom, za dogledno vreme. No, to vreme može brzo da prođe. Jer, samo kada bismo mi pokazali nameru da se ne mešamo u evropska pitanja na onaj nekadašnji način, oni bi se tamo ostavljeni sami i bez nas, brzo posvađali. Jer, Austrija nikada neće poverovati da je Nemačka nju tako vatreno zavolela zbog njenih lepih očiju.

Naprotiv, ona sasvim dobro zna da su Nemačkoj ipak potrebni austrijski Nemci i da ona hoće da ih prisajedini sebi. A svoje Nemce Austrija ni za šta na svetu neće ustupiti, čak i kada bi joj za njih ponudili Konstantinopolj — do te mere ona drži do njih! Razloga za raspre, prema tome, tamo još uvek ima. A tu je još Nemačkoj ispod nosa i nerešeno francusko pitanje koje je sada za nju večno pitanje. T povrh svega, tu je i ujedinjenje Nemačke koje, kako se čini, još nije dovedeno do kraja — tu se još mnogo kolebanja sreće. Tu je — kako se vidi — i evropski socijalizam koji ne samo što nije mrtav nego ostaje i dalje kao velika pretnja. Jednom reci, mi treba samo da čekamo, mi ne treba da se mešamo ni kada nas budu zvali i čim tamo kod njih bude puklo — čim se pojave raspre i kada bude počela da puca njihova »politička ravnoteža« — mi treba odjednom da svršimo sa istočnim pitanjem birajući momenat kao što smo to činili u vreme francusko-pruskog rata, mi tada treba da izjavimo kad što smo onda izjavili u vezi sa pitanjem Crnoga mora: »mi ne želimo da priznamo austrijska osvajanja u Turskoj« i tako će odjednom iščeznuti i osvajanja, može biti, zajedno sa Austrijom.

Tako ćemo povratiti sve što smo bili na prvi pogled i na neka vreme ispustili...

— No, a šta je sa Engleskom? Vi ste izgubili iz vida Englesku. Kada bude opazila naše prodiranje u Aziju ona će se odmah uznemiriti.

— »Ko se boji Engleske — neka sedi kod kuće« — odgovaram ja poslovicom koju sam prepravio za ovaj slučaj. Neće se ona uznemiriti zbog nečeg novog, ona će se uznemiriti zbog onog zbog čega se i danas oseća nespokojnom. Naprotiv, sada mi nju držimo u zabuni i neizvesnosti u pogledu budućnosti i ona od nas očekuje sve najgore. Kada bude uspela da shvati pravi karakter naših ciljeva u Aziji, ona će, može biti, smanjiti te svoje bojazni... Uostalom, ja bih se složio i sa tim da neće smanjiti svoje bojazni, daleko je ona još uvek od nečeg sličnog. No, ponavljam: ko se boji Engleske neka sedi kod kuće! I zbog toga — još jednom: Živela pobeda kod Geok-Tepea! Neka živi Skobeljev i njegovi vojnici, neka je večna slava vitezovima »kojih više nema u spiskovima«! Mi ćemo ih uneti u naše spiskove.

Napomene

- [1] *Bizmark* — satirični roman V. P. Meščerskog — Prim. prev.
- [2] Ruski plemić i građanin sveta (franc.) — Prim. prev.
- [3] Plemić (franc.) — Prim. prev.
- [4] Klevećite, klevećite samo, uvek će nešto od toga ostati (franc.) — Prim. prev.
- [5] Na visokom mestu (franc.) — Prim. prev.
- [6] Mesto (franc.) — Prim. prev.
- [7] Plemić (franc.) — Prim. prev.
- [8] Još jedan trenutak gospodine krvniče, samo još jedan trenutak (franc.) — Prim. prev.
- [9] Još jedan trenutak (franc.) — Prim. prev.
- [10] Kod pravoslavnih: izvodi iz *Kanona*; pesme na jutrenju (grčki) — Prim. prev.
- [11] Deda, deda (franc.) — Prim. prev.
- [12] Dragi (franc.) — Prim. prev.
- [13] Lepa reč (franc.) — Prim. prev.
- [14] Posle mene potop (franc.) — Prim. prev.
- [15] Vrsta prozora jajastog oblika — »volovsko oko« (franc.) — Prim. prev.
- [16] Trebalo bi ga izmisliti (franc.) — Prim. prev.
- [17] Pa makar svet propao (latinski) — Prim. prev.
- [18] Veći feljtonista nego Žil Žanen, veći katolik od pape (franc.) — Prim. prev.
- [19] Obavezan uslov (latinski) — Prim. prev.
- [20] Kalauz, muvanje (franc.) — Prim. prev.

- [21] Razum (franc.) — Prim. prev.
- [22] Šaputanje, reč Žila Favra (franc.) — Prim. prev.
- [23] Dođi ovamo (franc.) — Prim. prev.
- [24] Država to sam ja, narod to smo mi (franc.) — Prim. prev.
- [25] Ništa se nije promenilo, samo je jedan Francuz više (franc.) — Prim. prev.
- [26] Pobuna (španski) — Prim. prev.
- [27] Država u državi (lat.) — Prim. prev.
- [28] Republika iznad svega; Republika iznad Francuske! (franc.) — Prim. prev.
- [29] Skloni se ti da sednem ja (franc.) — Prim. prev.
- [30] Svako za sebe (franc.) — Prim. prev.
- [31] Ne možemo (latinski), iz Biblije — Prim. prev.
- [32] I svi ostali (italijanski) — Prim. prev.
- [33] Neispisana tabla - latinski prevod Aristotelovog izraza iz spisa O duši kojim se označava elementarno ili animalno stanje duše kad još ništa na njoj nije ispisano. Kasnije ovaj termin biva upotrebljen u novovekovnom sporu između racionalista i empirista. Njime su empiristi tvrdili da se čovek rađa bez ikakvih urođenih znanja, kao prazna tabla. Izraz je postao šire poznat tek u upotrebi Džona Loka — Prim. prir.
- [34] »Memoari jednog majstora oružara« (franc.) — Prim. prev.
- [35] Podeli i vladaj (lat.) — Prim. prev.
- [36] Ovde sam i ostajem tamo (franc.) — Prim. prir.
- [37] Red, poredak (franc.) — Prim. prev.
- [38] Mrzim te razbojнике (franc.) — Prim. prev.
- [39] Ja sam lažljivica, kradljivica (franc.) — Prim. prev.
- [40] Talenat obavezuje (franc.) — Prim. prev.
- [41] To nije čovek, to je lira! (franc.) — Prim. prev.
- [42] Od početka (lat.) — Prim. prev.
- [43] Uvek nešto ostaje (franc.) — Prim. prev.
- [44] Ja sam kradljivica, lažljivica (franc.) — Prim. prev.

- [45] Ipak (franc.) — Prim. prev.
- [46] Red, poredak (franc.) — Prim. prev.
- [47] Treba biti hrabar sa svojim mišljenjem (franc.) — Prim. prev.
- [48] U sve veću slavu božju (franc.) — Prim. prev.
- [49] Unapred, bez prethodnog iskustva (lat.) — Prim. prev.
- [50] Nemačkom pesniku Šileru, prijatelju čovečanstva (franc.) — Prim. prev.
- [51] Moj gospodine (nemački) — Prim. prev.
- [52] Defektna deca (nemački) — Prim. prev.
- [53] Šta vi tražite? — Prim. prir.
- [54] Momka (franc.) — Prim. prev.
- [55] Biftek sa krompirom (franc.) — Prim. prev.
- [56] Sluškinja (franc.) — Prim. prev.
- [57] Više uglađenosti nego iskrenosti (franc.) — Prim. prev.
- [58] U rukavicama (franc.) — Prim. prev.
- [59] Dela (franc.) — Prim. prev.
- [60] Tminama (franc.) — Prim. prev.
- [61] Novaca (franc.) — Prim. prev.
- [62] Ovakav kakvog me vidite (franc.) — Prim. prev.
- [63] Da se stanovništvo ne povećava (franc.) — Prim. prev.
- [64] »Trbuh Pariza«, roman E. Zole — Prim. prev.
- [65] Dovraga (franc.) — Prim. prev.
- [66] Moj greh (lat.) — Prim. prev.
- [67] Verski fanatizam (franc.) — Prim. prev.
- [68] Remek-delo (franc.) — Prim. prev.
- [69] No, sa vašom dozvolom gospodo, dvojica razapeti... želim vam obojici laku noć! (franc.) — Prim. prev.
- [70] Lepe reči (franc.) — Prim. prev.
- [71] Zabranjujem (latinski) — Prim. prev.

[72] »Crveni keč«, ili as. Naziv koji su u Moskvi upotrebljavali za momke nakon reforme koji su se na svaki način trudili da dođu do novaca bez truda — ne birajući sredstava. Taj izraz upotrebljava i Ščedrin — inače izraz potiče iz naslova jednog pomodnog francuskog romana — Prim. prev.

[73] Sloboda, jednakost, bratstvo — ili smrt (franc.)

[74] Novinski članak (franc.).

[75] Zagrebite Rusa, naći ćete Tatarina (franc.).

[76] Ovaj fragment nije bio objavljen za života F. M. Dostojevskog, njega je, 1877. godine, cenzura zabranila. On nije objavljivan u kasnijim izdanjima *Dnevnika pisca*, pa se ne može naći, prema tome, ni kod I. P. Ladižnjikova. Fragment je prvi put objavljen u zborniku A. S. Dolinjima, 1922. godine. *Prim. prevodioca*.

[77] Senator (franc.).

[78] Promena (franc.).

[79] Posle nas potop! (franc.).

[80] Skloni se ti da je stanem (franc.).

[81] Nikada (lat.).

[82] Država u državi (lat.).

[83] Doslovce (franc.).

[84] Dete moje (franc.).

[85] Služkinja, dadilja (franc.).

[86] Završeno gospodine (franc.)

[87] Ovde sam i ovde ostajem (franc.).

[88] Srdačan sporazum (franc.).

[89] Posuvraćena ambicija (franc.).

[90] Sve što nije izričito dozvoljeno — zabranjeno je (franc.).

[91] Oprostite gospodine, ali meni se čini da sve što nije izričito zabranjeno — jeste dozvoljeno.

[92] Naprotiv gospodine, sve što nije izričito dozvoljeno — zabranjeno je (franc.).

[93] Ubijaju našu, braćo! (franc.).

[94] Geslo (franc.).

[95] Sišao s neba (franc.).

[96] Štićenik (franc.).

[97] Predgrađa (engleski).

[98] Mladić koji je prekinuo govor F. M. Dostojevskog na sahrani Njekrasova bio je G. V. Plehanov, poznati vođa ruskih socijalista i »popularizator« marksizma u Rusiji — Napomena prevodioca.